तत्त्वचिन्तामणौ

अनुमानखण्डः ।

प्रत्यक्षोपजीवकत्वात् प्रत्यक्षानन्तरं बहुवादिसम्मतत्वाच्चोपमानात् प्रागनुमानं निरूप्यते ।

तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिस्तत्करणमनुमानं तच्च लिङ्गपरामर्शो न तु परामृश्यमानं लिङ्गमिति वक्ष्यते ।

अथानुमानं न प्रमाणं योग्योपाधीनां योग्यानुपलम्भाभावनिश्चयेऽप्ययोग्योपाधिशङ्कया व्यभिचारसंशयात् शतशः सहचरितयोरपि व्यभिचारोपलम्भेन लोके धूमादिदर्शनानन्तरं वह्न्यादिव्यवहारश्च सम्भावनामात्रात् संवादेन च प्रामाण्याभिमानादिति नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति न चाप्रमाणसाधर्म्येणाप्रामाण्यसाधने दृष्टसाधर्म्यस्यानुमानत्वात् एतद्वाक्यस्य सन्दिग्धविपर्यस्तान्यतरप्रत्ययत्वात् तयोश्च परकीययोरप्रत्यक्षत्वात् अनुमानमप्रमाणमिति वाक्यस्य प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्व्याघाताच्च । किञ्चानुमानाप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्याप्यप्रामाण्यापत्तेः प्रामाण्यस्यानुमे

यत्वात् स्वतश्च प्रामाण्यग्रहे तत्संशयानुपपत्तेः। व्याप्ति-ग्रहोपायश्च वक्ष्यते।

नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः न तावदव्यभिचरितत्वं तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वम् साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवत्प्रतियोगिकान्योऽन्याभावासामानाधिकरण्यं सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा केवलान्वयिन्यभावात्। नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वं तच्च तत्र यत्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरणे धर्मे चासिद्धम्।

अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र समवायितया वाच्यत्वाभावो घटएव प्रसिद्धः व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य केवलान्वयित्वात्। नचैवं घटएव व्यभिचारः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदवृत्तित्वं हि व्यभिचारः न च वाच्यत्वाभावस्तादृशोघटइति चेत्तर्हि तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्याभावोव्याप्तिः। तथाचाप्रसिद्धिः प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्म्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः तद्विशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् अन्यथा निर्व्विकल्पादपि घटोनास्तीति प्रतीत्यापत्तेः गवि शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतेरप्रसिद्धेः शशशृङ्गं नास्तीति च शशे शृङ्गाभावइत्यर्थः। अथ साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधि-

करणस्य व्याप्ति' केवलान्वयिनि साध्यसामानाधिकरण्य निरधिकरणे चाकाशादौ प्रसिद्धमिति चेन्न साध्यसामानाधिकरण्य हि न साध्यानधिकरणाधिकरणत्व साध्याधिकरणानधिकरणत्व वा केवलान्वयिनि यत्किञ्चित्साध्याधिकरणानधिकरणे धूमे चाव्याप्तेः । नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्य पर्वतीयवह्नेर्महानसीयधूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् द्रव्यत्वादेरव्याप्यस्याव्याप्यतापत्तेश्च । न च प्रतियोगिविरोधित्वं व्याप्यवृत्तित्वं वा अभावविशेषणं देय संयोगादौ साध्ये सत्त्वादेरनैकान्तिकस्याभावप्रसङ्गात् । न हि प्रतियोगिविरोधी संयोगादेरपरोऽत्यन्ताभावोऽस्ति अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात् । नापि साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वं व्याप्तिः मूले एव कपिसंयोगवान्नेत्यबाधितप्रतीतेः तदन्योन्याभावस्यापि तत्र सत्त्वात् । नचैवं भेदाभेद अवच्छेदकभेदेन सत् सत्त्वाभ्युपगमात् साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्त्वस्येति पर्यर्थं व्याप्यव्यापकभावानिरूपणात् साध्यसाधनयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वात् पर्क्कमत्पर्यंतस्य धमवभूमत्तानवनिष्ठान्योऽन्याभावप्रतियोगित्वाच्च विशेषाभावकूटादेवाभावव्यवहारोपपत्तौ सामान्याभावे मानाभावात् । नापि साधनसमानाधिकरण यावद्धर्मनिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणसामानाधिकरण्य साधनसमानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेर्वैय-

धिकरण्याप्रसिद्धेः महानसादौ समवायितया वह्निवह्नि-मतोरत्यन्तान्योऽन्याभावयोः सत्त्वात् धूमादावप्युक्तलक्षणा-भावाच्च । अथानौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः उपाधिश्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः व्यापकत्वन्तु तद्-न्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यभिचारे चावश्यमुपाधिः प्रतियोगित्वं न विरोधित्वं महानवस्थाननियमलक्षणं गोत्वाश्वत्वयोरतथात्वात् अन्योऽन्याभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वाच्च किन्तु यथाधिकरणाभावयोः स्वरूपविशेष सम्बन्धः तथा प्रतियोगित्वमनुयोगित्वमपि अभावविरहत्वं निरूपितं चेत् यत्किञ्चित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्म्मनिरूपणेन धूमादौ प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्म्मस्य सिद्धिसिद्धिभ्यां न निषेद्धुं शक्यः यावत्साध्यव्यापके प्रमेयत्वादौ साधनाव्यापकत्वं यावत्साधनाव्यापके च घटत्वादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यत इति चेन्न व्यधिकरणत्वात् यावत्साधनाव्यापक-मव्यापकं यत्साध्यस्य यावत्साध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य तत्त्वं तदिति चेन्न सोपाधेरपि तथात्वात् तथाहि साध-नस्य वह्नेरव्यापकं यावदार्द्रेन्धनन्तत् प्रत्येकमव्यापकं सा-ध्यधूमस्य द्वितीये साध्यधूमस्य व्यापकमार्द्रेन्धनं तद्व्यापकं महानसीयवह्नेः । नापि साध्यं यावद्व्यभिचारि तदव्यभि-चारित्वमनौपाधिकत्वं साध्याव्यभिचारित्वस्यैव गमकत्व-सम्भवात् तच्च दूषितम् । नापि कात्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिः एकव्यक्तिके तदभावात् नानाव्यक्तिकेऽपि सकलधूमसम्ब-

न्धस्य प्रत्येकपक्षाप्रभावात् अतएव न कार्त्स्न्येन साध्येन सम्बन्धो व्याप्तिः विषमव्याप्तेः तदभावाच्च। न च यावत् साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः साधनाश्रये गगनादौ सकले प्रत्येकं वह्न्याश्रितत्वाभावात्। नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मसमानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यं यावद्धर्मसामानाधिकरण्यं हि यावत्तद्धर्माधिकरणाधिकरणत्वं तच्चाप्रसिद्धं साधनसमानाधिकरणसकलधर्माणामेकाधिकरणाप्रतीतेः। नापि स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिः स्वभावजन्यत्वे सदाश्रितत्वादौ वा व्याप्त्यतिव्याप्तेः। नाप्यविनाभावः केवलान्वयिन्यभावात्। अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि केनचित् सह व्याप्तत्वात् धूमादिव्याप्तिस्तु विशिष्यैव निर्वक्तव्येति तत्र लिङ्गपरामर्शविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे लक्षणाभिधानस्यार्थान्तरत्वात्। न च सम्बन्धमात्रं तथा तद्बोधादनुमित्यनुत्पत्तेः। नापि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदं सम्बन्धमात्रेऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात्। केवलान्वयिनि केवलान्वयिधर्मसम्बन्धो व्यतिरेकिणि साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः एतयोरनुमितिविशेषजनकत्वं अनुमितिमात्रे पक्षधर्मतैव प्रयोजिका। तथाऽतिप्रसङ्गः विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्य्यजनकत्वनियमादिति केचित् तदपि न साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य धूमेऽसत्त्वात् वह्निमत्पर्वतान्यस्मिन् धूमसत्त्वात्। न च सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वं मध्यि-

सतां प्रत्येकं तथात्वात् सर्वत्र लक्षणे साध्यत्वसाधनत्व-तदभिमतत्वानां व्याप्तिनिरूप्यत्वेनाभाश्रयः साध्यत्वं हि न सिद्धिकर्मत्वं सिषाधयिषाविषयत्वं वा महानसीयवह्नौ तदभावात्। नच सामान्यतो व्याप्त्यवगमोऽस्त्येव परस्य कथमन्यथा दूषणे नासाधकतां साधयेदिति वाच्यं स्वार्थानुमानोपयोगिव्याप्तिस्वरूपनिरूपणं विना कथायामप्रवेशादिति।

अत्रोच्यते। प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः अन्यनिष्ठवह्नेधूमवत्पर्वतवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि तत्प्रतियोगिता न वह्नित्वेनावच्छिद्यते धूमवति वह्निर्नास्तीत्यप्रतीतेः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः पृथगेव अन्यथा सकलप्रसिद्धरूपाभावे प्रसिद्धरूपवदन्यत्वे चावगते वायौ रूपं न वा वायूरूपवान्नवेति संशयो न स्यात् विशेषाभावकूटस्य निश्चितत्वात्।

यद्वा प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यं यत्समानाधिकरणान्योऽन्याभावप्रतियोगि यद्वन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं वा स्वसमानाधिकरणान्योऽन्याभावाप्रतियोगियद्वत्कत्वं वा। अन्यवृत्तिवह्नितद्वतोरन्यवृत्तिधूमवन्निष्ठात्यन्ताभावान्योऽन्याभावप्रतियोगित्वात् व्यधिकरणवह्निधूमयोर्न-

व्याप्ति किन्तु तत्तद्रूपस्य समानाधिक महिम्ना ।
सर्व्वत्र धूमवत्त्वे न व्याप्तिरिति वाच्यं सर्व्वधू गत्यन्तेन
धूममात्रस्य व्याप्यत्वात् धूमसम्बन्धिवह्निव्याप्य गुण-
सत्त्वगुणविनष्टयोश्च व्याप्तिरेव कर्म्मणि च संयोगाभाव
प्रतियोग्यसमानाधिकरण्य । यद्वा प्रतियोगिवैयधिकरण्या-
वच्छेदकावच्छिन्नत्वमत्यन्ताभावविशेषणं कर्म्मणि च संयो-
गाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव ।
तथान्योऽन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वम् अभेदस्याबाधितप्रत्य-
भिधानात् । व्याप्यव्यापकभावाभानेऽपि वस्तुतस्तथात्व-
नाज्ञायमानस्य सम्बन्धग्रहेणैव भातस्य पदार्थस्य नचैवमननु-
गमो दोषाय कस्य का व्याप्तिरित्यननुगतस्यैव लक्ष्यत्वात् ।
अथ धूमवति वह्निद्वयो भवत धूमवान् वह्निमद्भिन्नो न
भवतीति प्रतीतिप्राप्तव्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकौ वह्निवह्निमतो-
रत्यन्तान्योऽन्याभावौ धूमवति विद्येते इति कथमेते लक्षणे
इतिचेन्न तादृशाभावानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा तत्र
तदुभय प्रतियोगि न वह्निवह्निमन्तौ । अथवानौपाधिकत्व
व्याप्तिः तच्च यावत्स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियो-
गितावच्छेदकावच्छिन्न यत् तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावसमा-
नाधिकरण्य यत् तेन सम सामानाधिकरण्यम् । अतएव
सोपाधि तत्र साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियो-
गिन आर्द्रेन्धनवत्त्वादेरुपाधेर्योऽत्यन्ताभावस्तेन सम सा-
ध्यस्य धूमादेः सामानाधिकरण्याभावात् उपाधेः साध्यव्या-

पकत्वात् एतदेव यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामा-
नाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं गीयते। यद्वा यावद्यत्समानाधि-
करणात्यन्ताभावाप्रतियोगिप्रतियोगिकात्यन्ताभावासामा-
नाधिकरण्यं यस्य तस्य तदेवानौपाधिकत्वं सोपाधौ तु सा-
ध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिनउपाधेर्यो ऽत्यन्ताभावस्तेन
समं हेतोः सामानाधिकरण्यम् उपाधेः साधनाव्यापक-
त्वात्। यद्वा यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा
व्याप्तिः। तथाहि धूमस्य वह्निसम्बन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदकं
धूममात्रस्य वह्निसम्बन्धित्वात् वह्नेस्तु धूमसम्बन्धेन वह्नित्व-
मनवच्छेदकं धूमासम्बन्धिनि गतत्वात् नह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकं
संयोगादौ तथात्वादर्शनात् किन्तु वह्नावार्द्रेन्धनप्रभवव-
ह्नित्वं धूमसम्बन्धितावच्छेदकं तादृशश्च व्याप्यमेव। अथवा
यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं यस्य स्वरूपं तत्तस्य
व्याप्यं वह्निसामानाधिकरण्यं हि धूमे धूमत्वेनावच्छिद्यते
सोपाधौ तूपाधिना। अतएव साधनतावच्छेदकभिन्नेन
येन साधनताभिमते साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते स एव तत्र
साधने विशेषणमुपाधिरिति वदन्ति। अतएव च साधना-
व्यापकत्वे सति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं लक्षणं ध्रुवं
व्यभिचारिणि साधने एकत्र साध्यतदभावयोर्विरोधेनाव-
च्छेदकभेदं विना तदुभयसम्बन्धाभावादवश्यं साध्यसम्बन्धि-
तावच्छेदकमस्ति तदेव च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं
साधनाव्यापकं तत्रोपाधिः अतएव व्यभिचारे चावश्यमुपा-

धिरिति सद्दूषकत्वे अन्यथा व्यभिचारादेव गतार्थत्वेन व्यभिचारित्वेन न तस्यानुमानमप्रयोजकत्वात् अतएव च तस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपलक्षणा व्याप्तिः साधनताभि मते च कामीति स्फटिके जपाकुसुमवदुपाधिरसावुच्यते समयन्तु साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वे सति साधना व्यापकत्वं विषमव्याप्तस्तु नोपाधिपदवाच्यः प्रवृत्तिनिमित्ता भावात् दूषकता च तस्य व्यभिचारोन्नायकतया तथ व्यभि- चारोन्नायकत्वमेवोपाधित्वं अप्रयोजकसाध्यव्यापकव्यभि- चारिणोरप्युपाधित्वापत्तेरिति ।

सेयं व्याप्तिर्न भूयोदर्शनगम्या दर्शनानां प्रत्येकमहे- तुत्वात् आशुविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकाभावात् नच तावद्दर्शनजन्यसंस्कारा इन्द्रियसहकृता व्याप्तिधीहेतव प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रियस्य तथात्वकल्पनादितिवाच्यं समान- विषये स्मरणे प्रत्यभिज्ञाने च संस्कारो हेतुरत कथं संस्का रेण व्याप्तिज्ञानं जन्येत अन्यथातिप्रसङ्गः । किञ्च सम्बन्ध- नयोर्दर्शने भूयस्त्वं स्थानेषु दर्शनं भूयसां वा दर्शनं भूयांसि वा दर्शनानि न तथा एकत्र रूपरसयोर्द्रव्यत्वघटत्वयोश्च व्याप्तिग्रहात् एकत्रैव धारावाहिके तद्ग्रहप्रसङ्गात्, भूयस्त्वस्य त्रिचतुरादित्वेनाननुगमाच्च । अपि च पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादौ शतशो दर्शनेऽपि व्याप्त्यग्रहात् तर्कसहकृतस्य तथेति चेत्तर्हि सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनसहकृतः स एव व्याप्तिग्राहकोऽस्तु आवश्यकत्वात् किं भूयोदर्शनेन अथ तेन

विना तर्कएव नावतरति प्रथमदर्शने व्युत्पन्नस्य तर्कसम्भ॰
वात् नचैवमेवास्तु तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानवस्थानात्
जातमात्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेत्वनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानं
तर्कं विनैवातोनानवस्थेति चेत्तर्हि व्यभिचारात् सोऽपि
नव्याप्तिग्रहे हेतुः नचैतद्वह्नावबान्तरजातिरस्ति सामान्य-
प्रत्यासत्त्या सर्व्वोपसंहारादविनाभावग्रहः सामान्यरूपता
च सकृद्दर्शनगम्येतिभूयोदर्शनापेक्षेति चेन्न सामान्यस्य हि
प्रत्यासत्तित्वं लाघवात् नतु सामान्यतया ज्ञातस्य तदन-
भ्युपगमाच्च । नच काकतालीयत्वादिशङ्काव्युदासार्थं द्विती-
यादिदर्शनापेक्षेति वाच्यं द्वितीयादिदर्शनेऽपि शङ्कातादव-
स्थ्यात् । नत्वनौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुः तद्दे-
शकालतत्रावस्थितघटादीनामुपाधित्वशङ्कानिरासः कस्य-
चित् साधनव्यापकत्वज्ञानेन कस्यचित् साध्याव्यापकत्व-
ज्ञानेन स्यात् तच्च भूयोदर्शनं विना नावतरतीति चेन्न
अयोग्योपाधिव्यतिरेकस्यानुमानाधीनज्ञानत्वेनानवस्थापा-
तात् । अथ साध्यसाधनसहचरितधर्म्मान्तराणामुपा-
धित्वसंशये न व्याप्तिग्रहः अतस्तेषामनुपाधित्वज्ञानं भूयो
दर्शनाधीनसाध्याव्यापकत्वज्ञाने सतीत्येतदर्थं भूयोदर्शना-
पेक्षा अतएव यावता दर्शनेन तन्निश्चयस्तावद्भूयोदर्शनं
हेतुरिति न वारसंख्यानियमो न वाऽननुगमः यद्यपि
चान्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वसंशयो नान्यव्या-
प्तिग्रहप्रतिबन्धकस्तथापि तदाहितव्यभिचारसंशयः प्रति-

बन्धक इति तद्विधूननमावश्यकमिति चेन्न अयोग्योपाधि शङ्काधीनव्यभिचारशङ्कायास्तथाप्यनुच्छेदात् स च न भूयोदर्शनाद्व्याप्यनुमानादित्युक्तम्। अपि च भूयोदर्शना-हितसंस्कारो न बहिरिन्द्रियसहकारी तद्व्यापारं विनापि च सहचारादिज्ञानवतो व्याप्तिग्रहात् नापि मनस इन्द्रि-यादिवत् भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य तज्जन्यस्मरणस्य वा प्रमा-णान्तरत्वापत्ते तस्मात् परिशेषेण सहदर्शनगम्या सा तथा ह्युपाध्यभावो व्याप्तिः अभावश्च केवलाधिकरणं तत्काल सम्बन्धो वा स्वप्रकाशरूप तज्ज्ञान वा तच्च प्रथमदर्शनेनाव-गतमेव चक्षुरादिना न चाधिकस्तदभावोऽस्ति न च प्रति-योगिज्ञानमधिकरणादिज्ञानजनक येनोपाधिज्ञान विना तन्न स्यात् एवमुपाध्यभावे ज्ञाते किञ्चिन्न ज्ञातुमवशिष्यते उपाध्यभावव्यवहारस्तु तन्नि यमपेक्षते दीर्घत्वादिव्यवहार-वदुपाधिज्ञान नचैव रासभसम्बन्धतुल्यवह्निधूमसम्बन्धज्ञा-नादेवानुमितिः स्यादिति वाच्यम् उपाधिस्मरणे सत्युपाधि-तद्व्याप्येतरसकलतदुपलम्भकसमवधाने चोपाध्यनुपलम्भस-हितस्य केवलाधिकरणज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात् व्यवहा-रहेतुत्वाच्च। नन्वेवं प्रथमदर्शनेन व्याप्तिनिश्चयाद्वितीयद-र्शने सति रासभादिसंशयवत् तत्संशयो न स्यादिति चेत् व्याप्तिज्ञानानन्तरं किं विद्यमान एवोपाधिर्मयोपाधिस्तेन न ज्ञात इतिशङ्कया गृहीतव्याप्तावपि भवत्य अतस्तत्र भूयोदर्शनेनोपाधिनिरासद्वारा व्याप्त्यभावशङ्कापनीयते।

यद्वा ज्ञानप्रामाण्यसंशयाद्व्याप्तिसंशयः यथा घटज्ञानसामग्र्यां सत्यां घटज्ञाने सति तत्प्रामाण्यसंशयाद्धितस्तत् संशयो न त्वग्रिमसंशयानुरोधेन तत्र घटज्ञानमेव न वृत्तमिति कल्प्यते तथेहाप्युपाध्यभावस्य व्याप्तित्वात् तस्य च केवलाधिकरणरूपस्य प्रथमदर्शनेऽपि निश्चितत्वात् व्याप्तिग्राहकान्तरस्याभावाच्च परिशेषेण सहदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वात् तन्निश्चये प्रामाण्यसंशयादेव तत् संशयः। नचैवं रासभेऽपि प्रथमं व्याप्तिपरिच्छेदः स्यादिति वाच्यं तत्र व्याप्तेरभावात् प्रत्यक्षज्ञाने विषयस्य हेतुत्वात् क्वचिदसंसर्गाग्रहात् तथाव्यवहारो दोषमाहात्म्यात् नचात्रापि तथारोपे सति निमित्तानुसरणं नतु निमित्तमस्तीत्यारोप इत्यभ्युपगमात्। केचित्तु साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं साधनवन्निष्ठान्योऽन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वं वा व्याप्तिस्तदुभयमपि योग्यं प्रत्यक्षेण वह्निधूमसम्बन्धानुभवेन प्रथममवगतमेव। महानसे योऽत्यन्ताभावोऽन्योऽन्याभावोवावगतस्तस्य प्रतियोगी न वह्निर्न वा वह्निमानित्यनुभवात् रासभे तथावगमेऽप्यग्रे स बाध्यतइति तन्न एवं हि तद्वह्नितद्धूमयोरेव व्याप्तिः स्यात् नतु धूमत्ववह्नित्वावच्छेदेन नच तदनुमानोपयोगिवह्नित्वं वह्निमत्त्वं वा न प्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रथमतो ज्ञातुमशक्यमेवेतिमैवं प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकोवा साधनत्वाभिमतेन समं प्रकृतसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकं

विशेषणं वोपाधिः उभयथापि तदभावो न व्याप्तिः सिद्धासिद्धिभ्यां तन्निषेधानुपपत्तेः किन्तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारि साध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं तस्य च प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात्। किञ्च न वस्तुगत्या व्याप्तेर्ज्ञानं हेतुः किन्तु व्याप्तित्वेन तच्च उपाध्यभावत्वं नच उपाधेरज्ञाने तदभावत्वेन ज्ञानं सम्भवति विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्य नच नियमतः प्रथममुपाधिधीरस्ति। यच्चोक्तं प्रतियोगिज्ञानं व्यवहारहेतुः नाभावज्ञानमित्यस्तु तावदेव तथापि तदभावो मा व्यवहारि उपाध्यभावज्ञानाधीनत्वमिति स्यादेव उपाधिज्ञानं विनापि तथैव। वस्तुतस्तु विशेषादर्शने सहचारादिसाधारणधर्मदर्शनाद्व्यभिचारसंशयात् प्रथमदर्शनेन न व्याप्तिनिश्चयः। अथ व्यभिचारसंशयो नाव्यभिचारनिश्चयप्रतिबन्धकः प्रामाण्यसंशयस्य निश्चयाप्रतिबन्धकत्वात् अन्यथा संशयोत्तरं क्वापि निश्चयो न स्यादिति चेन्न व्यभिचारसंशयः प्रतिबन्धक इति ब्रूमः किन्तु विशेषादर्शने सति सहचारादिसाधारणधर्मदर्शनात् संशयः स्यात् नतु संशयसामग्रीतो निश्चय इति। किञ्च यत्रैव सामग्री यत्र प्रतिबन्धिका विशेषादर्शने तत्र सहीरमीति व्यभिचारसंशयोऽपि प्रतिबन्धक एव भूयोदर्शनमपि सहायकतर्कस्यानवस्थाग्रस्तएवेति कथं व्याप्तिग्रहः।

अत्रोच्यते व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकं ज्ञानं निश्चयः शङ्का च सा च क्वचिदुपाधि-

सन्देहात् क्वचिद्विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्म्मदर्शनात् तद्विरहस्य क्वचिद्विपक्षबाधकतर्कात् क्वचित् स्वतः सिद्धएव तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानवस्थेति चेत् न यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात् यत्र च व्याघातेन शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रहः तथाहि धूमो यदि वह्निसमव-हिताजन्यत्वे सति वह्निसमवहिताजन्यः स्यान्नोत्पन्नः स्यादित्यत्र किं धूमोऽवह्नेरेव भविष्यति क्वचिद्वह्निं वि-नापि भविष्यति अहेतुकएव वोत्पत्स्यत इति शङ्का स्यात् सर्वत्र स्वक्रियाव्याघातः स्यात् यदि हि गृहीतान्वय-व्यतिरेकं हेतुं विना कार्य्योत्पत्तिं शङ्केत तदा स्वयमेव धूमार्थं वह्नेः तृप्त्यर्थं भोजनस्य परप्रतिपत्त्यर्थं शब्दस्य चोपादानं नियमतः कथं कुर्य्यात् तेन विनापि तत्सम्भवात् तस्मात्तत्तदुपादानमेव तादृशशङ्काप्रतिबन्धकं शङ्कायां न नियतोपादानं नियतोपादाने च न शङ्का तदिदमुक्तं तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातो न भवतीति नहि सम्भवति स्वयं वह्न्यादिकं धूमादिकार्य्यार्थं नियमत उपादत्ते तत् कारणं तन्नेत्याशङ्क्यते चेति एतेन व्याघातो विरोधः सच सहानवस्थाननियमइति तत्राप्य-नवस्थेति निरस्तं स्वक्रियायाएवशङ्काप्रतिबन्धकत्वात् अत-एव व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम् । व्या-घातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतइतिखण्डनकारम-तमप्यपास्तम् । नहि व्याघातः शङ्काश्रितः किन्तु स्वक्रियैव

शङ्काप्रतिबन्धिकेति न वा विशेषदर्शनात् क्वचित् शङ्का
निवृत्तिरेव स्यात् न चैतादृशशङ्कापत्तौ भूयोदर्शनं विनेति
भूयोदर्शनादेः नतु न स्यादेव प्रयोजकः अतएव न तदा
हितसंस्कारो न मानान्तरं तर्कस्याप्रमाणत्वात् तत्र प्रत्य
क्षव्याप्तिग्रहे हेतुः तर्काभावेऽपि शब्दानुमानाभ्यां तद्
ग्रहात् । ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनयोर्व्यभिचार-
शङ्काविरहानुकूलतर्कयोर्वा न व्यभिचारिसाधारणमिति
न ततोऽपि व्याप्तिनिश्चय इति चेन्न स्वरूपसतोरेव तयो-
र्व्याप्तिग्राहकत्वात् सन्निकर्षव्याप्तिमता तदाभासात्तत्प्रमा
विशेषदर्शनसत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव । अपरे तु
यत्र तर्के व्याप्त्यनुभवो मूलं तत्र तर्कान्तरापेक्षा यत्र तु
व्याप्तिस्मरणं हेतुः तत्र न तर्कान्तरापेक्षेति नानवस्था
अस्ति च जातमात्राणामिष्टानिष्टसाधनतानुमितिहेतु
व्याप्तिस्मरणं तदानीं व्याप्त्यनुभावकाभावात् तन्मूलानु-
भवमूलापायेऽपि व्याप्तिस्मरणपरम्परेति । यत्त्वनादि-
सिद्धकार्यकारणभावविरोधादिमूलाः केचित्तर्का इति तन्न
तत्र प्रमाणानुयोगेऽनुमानएव पर्यवसानात् । नच व्याप्ति
ग्रहान्यथानुपपत्त्यैव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्तिकत्वज्ञानमिति
वाच्यम् अनुपपत्तेरप्यनुमानत्वात् । अन्ये तु विपक्षबाधक
तर्कादनौपाधिकत्वग्रहएव तदधीनो व्याप्तिग्रह इति तदपि
न तर्कस्याप्रमाणत्वात् । व्यभिचारादिशङ्कानिरासद्वारा
प्रत्यक्षादिसहकारी स इति चेन्न अनवस्थाभयेन तर्क

विना व्याघातात् यत्र शङ्काविरहस्तत्र व्याप्तिग्रहे तर्कस्य व्यभिचारात्। यत्तु योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याऽभावग्रहः अयोग्यानान्तु साध्याव्यापकत्वसाधनव्यापकत्व-साधनादभावग्रह इत्यनौपाधिकत्वं सुग्रहमिति तत्तुच्छम् अनुमानेन तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणान्तरस्याभावात्। ये चानुकूलतर्कं विनैव सहचारादिदर्शनमात्रेण व्याप्तिग्रहं वदन्ति तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वग्रहेऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत अनुमानमात्रोच्छेदकत्वादेव पक्षेतरोनोपाधिरिति चेत् भ्रान्तोऽसि नहि वयमुपाधित्वेन तस्य दोषत्वमाचक्ष्महे साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकात् पक्षे साध्यव्यावर्त्तकतया व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य वज्रलेपात् अपि च करवह्निसंयोगः शक्त्यतिरिक्तातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वान्न साधकं तत्र व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वे किमप्रयोजकं नाम तस्माद्विपक्षबाधकतर्काभावान्न तत्र व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकत्वमिति।

उक्तव्याप्तिप्रकारेष्वन्योऽन्याभावगर्भैव व्याप्तिरनुमितिहेतुर्लाघवात् अतोनाननुगमः। अनौपाधिकत्वं तल्लक्षणं नन्वेवमुपाधिरसिद्ध्युपजीव्यत्वेन व्यभिचारवत् हेत्वाभासान्तरं स्यात् न तु व्याप्यभावत्वेनासिद्धिरिति चेत् तज्ज्ञानमुपजीव्यमपि न स्वतोदूषकं नान्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञाने प्रतिबन्धकमतिप्रसक्तेः व्यभिचाराज्ञानस्य तद्धेतुत्वात् तद्धीस्तथा नच्चा-

नौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुरित्युक्तम् । तथापि व्यभिचारज्ञानद्वारा सद्दूषकः एवञ्च परमुपाधिरौपाधिकतयासिद्धसाधनस्य पृथक् नचैवमव्यभिचारस्य व्याप्तित्वे व्यभिचारवदभावत्वेनासिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । साध्याभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारः तदभावश्च नाव्यभिचारः केवलान्वयिन्यभावात् । किन्तु व्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं न चानयोः परस्परविरहत्वमिति ।

व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमादिविषयकः कथमन्यथा पर्वतीयधूमे व्याप्त्यग्रहे तस्मादनुमितिः सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतातिरिक्तैव वा तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वेनानागतादौ संयोगादेरभावादिति वदन्ति तदपरे न मन्यन्ते तथाहि धूमत्वावच्छिन्ना व्याप्तिः सन्निकृष्टधूमविषये धूमत्वेन प्रत्यक्षेण ज्ञायते तत्र जाता सा तृतीयलिङ्गपरामर्शे पक्षनिष्ठधूमवृत्तितया ज्ञायते ततोऽनुमितिः तदनभ्युपगमेऽपि सन्निकृष्टधूमविषये धूमत्वेन धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवस्तथैव व्याप्तिस्मरणं ततो धूमवानयमिति व्याप्तिप्रकारेण धूमत्वेन पक्षवृत्तिधूमज्ञानादनुमितिः व्याप्त्यनुभवतत्स्मरणपक्षधर्मताज्ञानानामेकप्रकारकत्वेनानुमितिहेतुत्वात् । गवादिपदेष्वपि शक्त्यनुभवतत्स्मरणवाक्यार्थानुभवानामेकप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावः प्रत्यपूर्वे वक्ष्यते तत्र योग्यतादिसत्त्वादपूर्वे-

व्यक्तिलाभोऽनुमाने तु पक्षधर्मताबलात् धूमो वह्निव्याप्य-इत्यनुभवो नतु सर्व्वो धूमो वह्निव्याप्य इति येन सर्वभानार्थं तत्स्वीकारः ।

अथ वह्निमानयमित्यनुमितिर्विशेषणज्ञानसाध्याविशिष्टज्ञानत्वादिति पर्वतीयवह्निभानार्थं तत्कल्पने धूमेऽपि तथा क्वचिद्धूमस्यापि व्यापकत्वादिति चेन्न विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वेन हेतुत्वात् तच्च वृत्तमेव नतु विशेषणज्ञानमपि तथा गौरवात् गौरयमिति विशिष्टज्ञाने युगपद्विशेष्ये विशेषणे सन्निकर्ष एव कारणं नतु निर्विकल्पकं मानाभावात् विशिष्टज्ञानत्वमेव मानमिति चेन्न दृष्टान्ताभावात् दण्डी पुरुष इत्यत्र विशेषणधीजन्यत्वानभ्युपगमात् विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात् अपि च प्रमेयत्वेन व्याप्तिं परिच्छिन्दन् सर्वज्ञः स्यात् तथा च परकीयज्ञानविषये घटत्वं नवेति संशयो न स्यात् प्रमेयत्वेन तदन्यतरनिश्चयात् । प्रमेयत्वेन घटं जानात्येव घटत्वं तस्य न जानाति इति चेन्न तत् किं घटत्वं न प्रमेयं येन तन्न जानीयात् सकलघटवृत्तिधर्मस्य प्रमेयत्वेन तद्ज्ञानासम्भवात् ।

उच्यते यदि सामान्यलक्षणा नास्ति तदानुकूलतर्कादिकं विना धूमादौ व्यभिचारसंशयो न स्यात् प्रसिद्धधूमे वह्निसम्बन्धावगमात् कालान्तरीयदेशान्तरीयधूमस्य मानाभावेनाज्ञानात् सामान्येन तु सकलधूमोपस्थितौ धूमा-

न्तरे विशेषादर्शनेन संशयो युज्यते। यत्तु पाकादौ पि-लोर्वा गुणादौ इच्छा न स्यात् सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात् तन्नात् उपस्थित्यादिना ज्ञातेषु सर्वेषु सिद्ध विशेषासिद्धे इच्छा भवतीत्यभ्युपेय तत्र असिद्ध-स्याज्ञानेऽपि सिद्धगोचरज्ञानादेव इच्छामशक्तिस्याभाव्यात् सिद्धे तयोरनुत्पत्तेः न व्याप्तिप्रसङ्गः समानप्रकारकत्वेन ज्ञानेच्छाशक्तीनां कार्यकारणभावात् न तु समानविषयत्वे-नापि कार्यकारणकल्पनात् समानविषयकत्वे सत्यपि समान प्रकारकज्ञानाभावेनेच्छाशक्त्योरभावात् तस्याप्रयोजकत्वेन गौरवाच्चेति परसिद्धान्तात्। अथ सर्वज्ञत्वे संशयो न स्यादिति चेत् 'घट' न इति घटत्वप्रकारकं हि ज्ञानं संश-यविरोधि तच्च न एक स्वसामग्रीविरहात् अतो घटत्वादि सकलविशेषज्ञानेऽपि न घटो न वेति संशयः इति।

उपाधिज्ञानाद्यभिचारज्ञाने सति न व्याप्तिनिश्चय-इत्युपाधिर्निरूप्यते।

तत्रोपाधि साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वा-भिमताव्यापकः धर्मोपाधिकत्वज्ञानञ्च न व्याप्तिज्ञाने हेतु-रतो व्यापकत्वादिज्ञानेनान्योऽन्याश्रय। यद्वा व्यापकत्व तद्धन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगित्वञ्चाव्याप-कत्वं प्रतियोगित्वञ्च तदधिकरणानधिकरणत्वमिति वदन्ति तत्र साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्ते अव तयोरनुपाधित्वं दूषकताबीजसाम्यात् मितातनयत्वेन

ष्यासत्वसाधने शाकपाकजत्वस्य प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वेन वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च शास्त्रे प्रयोजकत्वेनोपाधित्वस्वीकारान्नेति पक्षेतरोऽतिव्याप्तिश्च नच व्यतिरेके पर्वतेतरान्यत्वादित्यत्र इतरान्यत्वस्यासिद्धिवारणार्थं पर्वतपदं विशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वान्न स उपाधिः बाधोन्नीतस्याप्यनुपाधितापत्तेः न चेष्टापत्तिः इतरान्यत्वस्याप्रसिद्ध्या विशेषणं विना व्याप्यग्रहेण तत्सार्थकत्वात्। वस्तुगत्या साध्यव्यापकः पक्षेतर उपाधिरिति चेत् अस्तु तथा तथापि पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकताग्रहादुपाधेर्दूषकत्वं तच्च तत्राप्यस्ति अन्यथा पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे उपाधिमात्रमुच्छिद्येत विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वं विशेषणं तेन बाधोन्नीतपक्षेतरस्य परिग्रहः तत्र पक्षस्यैव विपक्षत्वात् नतु पर्वतेतरत्वादेरिति चेन्न नहि वस्तुविपक्षव्यावर्तकविशेषणशून्यं सर्वत्र प्रमेयत्वादेः सत्त्वात्तत्रोपात्तेति विशेषणे सिद्ध्यसिद्धिव्याघातः तथापि च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे तत्र स्त इति तद्व्यावृत्त्या पक्षे साध्यव्यावृत्तिरतो हेतोर्व्यभिचार एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति पक्षेतरएव तत्रोपाधिः स्यात् तावन्मात्रस्यैव दूषकत्वाच्च व्यर्थं विशेषणम्। अतएवानुमानमात्रोच्छेदकतया जातित्वान्न पक्षेतरउपाधिरित्यपास्तं दूषणासमर्थत्वेन जातित्वाभावात् एतेन पक्षेतरव्यावृत्त्यर्थं प्रकारान्तरमपि निरस्तम् उपाधित्वाभावेऽपि दूषणसमर्थ-

स्यात् । पक्षोपाधि व्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणं पक्षेतरत्वव्यतिरेकस्य न साध्याभावसाधकोऽसाधारण्या-त् ननु व्यभिचारोन्नायकतया दूषणं यथा हि साध्यव्याप-कोपाधिव्याप्यतया हेतौ साध्याव्याप्यत्वं तथा साध्यव्याप्य-स्याव्यापकतयोपाधेर्न साध्यव्यापकत्वमपि सिध्येत् व्याप्ति-ग्राहकस्योभयत्रापि साम्येन विनिगमकविरहात् तथाच यथा साध्यव्याप्येन हेतुना साध्यं साधनीयं तथा साध्यव्यापको-पाधिव्यापकस्य साध्याभावोऽपि साधनीयो व्याप्तिपक्षतौल्या-दिति दूषकताबीजं सोऽयं सत्प्रतिपक्ष एवेति मैवं एवं हि सत्प्रतिपक्षउपाध्युद्भावनं न स्यात् सत्प्रतिपक्षान्तरवत् किञ्च बाधोन्नीतोऽपि पक्षेतरो नोपाधिः स्यात् व्यति-रेकेऽसाधारण्यात् । ननु बाधे नोपाधिनियमः धूमेन ह्रदे वह्निसाधने तदभावात् ननु हेतुमति पक्षे बाधे पक्षेतरो-पाधिनियमः प्रत्यक्षे वह्नौ रूपवत्त्वेनानुष्णत्वे साध्येऽतेज-स्त्वादेरुपाधित्वसम्भवादिति चेत् न तेजोमात्रपक्षत्वे-ऽतेजस्त्वं विनाऽन्यस्य उपाधेरभावात् किञ्च पर्वतावयववृत्त्य-न्यत्व पर्वतेतरद्रव्यस्य वह्निपर्वतसंयोगानाधारत्वं वह्निपर्वता-न्यत्वादिकमुपाधिः स्याद्व्यतिरेकेऽसाधारण्याभावात् व्य-तिरेकिणा सत्प्रतिपक्षसम्भवाच्च न चासाधारण्यं तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वात् तस्मादुभयोरपि व्याप्ति-ग्राहकसाम्ये विरोधान्न व्याप्तिनिश्चयः किन्तूभयत्र व्यभि-चारसंशयः तथाच व्यभिचारसंशयाधायकत्वेनोपाधेर्दूषकत्व

तन्न पक्षेतरेऽप्यस्ति तदुक्तमुपाधेरेव व्यभिचारशङ्केति। भवतु वोक्तन्यायेन सकलानुमानभङ्गभिया पक्षेतरोऽनुपाधिः तथापि लक्षणमतिव्यापकम्। नापि साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं दूषकतावीजस्य व्यभिचारोन्नयनस्य सत्प्रतिपक्षस्य वा साम्येन विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वात् तथा दूषकतायां साध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च। अथ साध्यप्रयोजको धर्म्म उपाधिः प्रयोजकत्वञ्च न न्यूनाधिकदेशवृत्तेः तस्मिन् सत्यभवतस्तेन विनापि भवतस्तदप्रयोजकत्वात् अन्यथा पक्षेतरस्याप्युपाधित्वप्रसङ्ग इति चेत् न दूषणौपयिकं हि प्रयोजकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेवेति तदेव प्रयोजकं नत्वधिकं व्यर्थत्वात्। अथोपाधिः स उच्यते यद्धर्म्मोऽन्यत्र प्रतिविम्बते यथा जवाकुसुमं स्फटिकलौहित्य उपाधिः तथा चोपाधिवृत्तिव्याप्यत्वं हेतुत्वाभिमते चकास्ति तेनासावुपाधिः नच व्याप्यत्वमात्रेण दूषकत्वमिति साध्यव्यापकतापीष्यते तथाच समव्याप्त एवोपाधिरिति चेत् तत् किं विषमव्याप्तस्य दूषकतावीजाभावान्नोपाधिशब्दवाच्यत्वं तथात्वेऽप्युपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्वा नाद्यः तस्यापि व्यभिचाराद्युन्नायकत्वात् नापरः नहि लोके समव्याप्तएवान्यत्र स्वधर्म्मप्रतिविम्बजनकएवोपाधिपदप्रयोगः लाभाद्युपाधिना क्षतमित्यादौ लाभादावुपाधिपदप्रयोगात्। किञ्च न शास्त्रे लौकिकव्यवहारार्थमुपाधिव्युत्पादनं किन्त्वनुमान-

दूषणार्थं तथा साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमात्र-
मिति शास्त्रे तदैवोपाधिपदप्रयोगः । यद्वा तु यदभावोव्य-
भिचारविरोधी स उपाधिः नच विपक्षवृत्तिस्याभावोव्यभि-
चार विरुणद्धि तस्याभावेऽपि व्यभिचारात् यथा अनि-
त्यव्यापक प्रमेयत्व तदाप्यस्य गुणस्य न चानित्यत्वगुणत्व
योर्व्याप्तिरपि समव्याप्तिकस्य च व्यतिरेक एव यदि सा-
ध्यव्यापकव्याप्यीभूतस्य व्याप्यवत्त्वात् साध्य व्यभिचरतिसाभि
चारे चान्तरा साध्यमेवोपाधिः अभेदेऽपि व्याप्यव्यापकत्वात्
साधनाव्यापकत्वादिति स्वीचकुमत्र तथापि व्यभिचारे
साध्यव्याप्यव्याप्यत्व तत्राभावव्यापकत्वासायधाश्च न साध्य
व्यापकव्याप्यमपि भवतैव व्यभिचारस्य दर्शितत्वात् नच
साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेवानौपाधिकत्व साध्यव्याप्यमित्यत्रापि
व्यानौपाधिकत्व तदेव वाच्य तथा चामवस्येति अनौपाधि-
कत्वे च व्याप्तिलक्षणे यावदिति पद साध्यव्यापके विशेषण
दत्तमेव किञ्च यस्मिन् सत्यनुमितिर्न भवति तदेव तत्र
दूषणं नतु यद्व्यतिरेके भवत्येवेत्येतद्गर्भं विरुद्धत्वादेरप्य-
दोषत्वापत्तेः नापि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति
साधनाव्यापकत्वमुपाधिः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपा-
ध्यव्यापनात् । शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वस्यो-
पाधित्वापत्तेश्च शब्दधर्मगुणत्वावच्छिन्नाभिधेयस्य यत्र
रूपादौ तत्राश्रावणत्वस्य व्यापक पक्षे प्रमेयत्वस्य साधनस्या-
व्यापक चेति तत् । आर्द्रेन्धनवत्त्वादावुपाधौ पक्षनियत

तादृशधर्म्माभावाच्च। अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः तेन ध्वंसस्य जन्यत्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वमुपाधिः श्यामत्वे शाकपाकजत्वमुपाधिरिति तन्न पक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात् जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र रसवत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकपृथिवीत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गात् सोपाधित्वादसाधकमित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वे साधनावच्छिन्नेत्यस्य व्यर्थत्वप्रसङ्गाच्च। किञ्च पक्षद्वयेऽपि विशिष्टसाध्यव्यभिचारं विशिष्टसाध्यव्यतिरेकं वा प्रसाध्य पश्चात् केवलसाध्यव्यभिचारः केवलसाध्यव्यतिरेको वा साधनीयस्तथा चार्थान्तरं केवलसाध्ये हि विवादो नतु विशिष्टे। अथ प्रकृतसाध्यव्यभिचारसिद्ध्यर्थं विशिष्टसाध्यव्यभिचारः साध्यइति चेन्न अप्राप्तकालत्वात् प्रथमं साध्यव्यभिचारएवोद्भाव्यस्तत्रासिद्धावुपाधिरिति चेत् तर्हि प्रकृतानुमाने नोपाधिर्दूषणं स्यात् किञ्च साध्यव्यभिचारहेतुत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारएवोपन्यसनीयोनोपाधिः। स्यादेतत्पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकउपाधिः पर्यवसितं साध्यं पक्षधर्मताबललभ्यं यथा शब्दोऽनित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्म्मातिरिक्तधर्मवान् मेयत्वादित्यत्र पर्यवसितं यत्साध्यम् अनित्यत्वं तस्य व्यापकं कृतकत्वमुपाधिः यदि च तथैव कृतकत्वमपि शब्दे साध्यते तदा अनित्यत्वमुपाधिः

तदुक्तं पाक्षिकसाध्यनियमच्युतोऽपि कथमेवोपाधिरुद्भाव्य
पर्यवसितं निदर्शयन् दूषकताबीजमाम्नास्यादिति । अनेन
पक्षधर्मसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिः सङ्गृह्यते तादृश
साध्यस्य पर्यवसितत्वादिति तत्र एव हि द्व्यणुकस्य साव-
यवत्वे सिद्धे द्व्यणुकमनित्यद्रव्यासमवेतं अणुमहत्त्वानधिक-
रणद्रव्यत्वादित्यत्र निष्पर्शद्रव्यसमवेतत्वमुपाधिः स्यात्
भवति हि नित्यद्रव्यसमवेतत्वे पर्यवसितं साध्यं तस्य व्या-
पकं साधनाव्यापकञ्च किञ्च पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यसिद्धौ
सिद्धस्य उपाधिः तदसिद्धौ च कस्य व्यापकः नहि सोपाधौ
पक्षधर्मताबलात् साध्यं सिध्यति यस्य व्यापकत्वमाधिः
स्यादिति । अत्रोच्यते यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्य-
व्यभिचारित्वं स उपाधिः लक्षणन्तु पर्यवसितसाध्यव्याप-
कत्वे सति साधनाव्यापकत्वं यद्धर्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं
तदवच्छिन्नं पर्यवसितं साध्यं स च धर्मः क्वचित् साधनमेव
क्वचिद्द्रव्यत्वादि क्वचित्पक्षधर्मत्वादि तथापि समव्याप्तस्य
विषमव्याप्तस्य वा साध्यव्यापकस्य व्यभिचारेण साधनस्य
साध्यव्यभिचारः स्फुटएव व्यापकव्यभिचारिणस्तद्व्याप्यव्य-
भिचारनियमात् साधनावच्छिन्नपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्य-
व्यापकयोर्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमेव
यथा ध्वंसस्यानित्यत्वे साध्ये भावत्वस्य वायोः प्रत्यक्षत्वे
साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च विशेषणाव्यभिचारिणि साधने
विशिष्टव्यभिचारस्य विशेष्यव्यभिचारित्वनियमात् अतएव

नार्थान्तरं विशेषणाव्यभिचारित्वेन ज्ञाते साधने विशिष्ट-व्यभिचारः सिध्यन् विशेष्यसाध्यव्यभिचारमादायैव सिध्यति पक्षधर्म्मताबलात् अन्यथा प्रतीतेरपर्य्यवसानात् न च पक्षधर्म्मताबलात् प्रकृतसिद्धावर्थान्तरम्। यद्वा प्रत्यक्ष-स्पर्शाश्रयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वान्महत्त्ववत् तथा मित्रा-तनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सति श्याममित्रातनयत्वव्यापकव्यभिचारित्वात् अघटत्ववत् अव्यभिचारश्च तत्सामानाधिकरण्यात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तच्चाभेदेऽपि। यद्वा यः साधनव्यभिचारी साध्यव्यभि-चारोन्नायकः स उपाधिः तत्त्वञ्च साक्षात् परम्परया वेति नार्थान्तरम्। किञ्च अर्थान्तरस्य पुरुषदोषत्वादाभासा-न्तरस्य तत्राभावादुपाधिरेव भावत्वादिकं दोषः नचैवं शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वं जलं प्रमेयं रस-वत्त्वादित्यत्र पृथिवीत्वमुपाधिः स्यात् केवलान्वयित्वसाधक-प्रमाणेन तत्र साध्यसिद्धेरुपाधेर्विशिष्टाव्यापकत्वात् न च पक्षेतरे स्वव्याघातकत्वेनानुपाधावतिव्याप्तिः तत्रानुकूल-तर्काभावेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् सहचारदर्शनादेस्तेन विना संशायकत्वादित्युक्तं बाधोन्नीते चानुकूलतर्कोऽस्त्ये-वेति एवं पर्व्वतावयववृत्त्यन्यत्वादेरपि नोपाधित्वं पक्षमात्र व्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वात् अतएव धूमे आर्द्रेन्धनप्रभववह्नि-मत्त्वं द्रव्यवह्निरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वे उद्भूतरूपवत्त्वं मित्रातन-

उद्भावने शाकपाकजत्वं जन्यानित्यत्वे भावत्वमुपाधि तदुत्कर्षेण साध्योत्कर्षात् समव्याप्तिहान्वयव्यतिरेकतो ग्रहात् कारणतावगमेन घटोत्पत्त्यसद्भेन साध्यव्यापकतानिर्णयात् तत् किं कार्यकारणयोरेव व्याप्तिः तथा च बहुधा व्याकुलीस्यादिति चेन्न तदुपजीव्यान्वयादेरप्यनुकूल तर्केण व्याप्तिग्रहात् यत्र साध्योपाध्योर्हेतुसाध्ययोर्वा व्याप्ति ग्राहकसाम्यान्नैकत्र व्याप्तिनिश्चयमात्र सन्दिग्धोपाधित्व व्यभिचारसंशयोपधायकत्वात् यदा च साहचर्यमेकत्रानुकूलतर्कावतारस्तदा हेतुत्वमुपाधित्वं वा निश्चितं पक्षेतरस्य व्यापकत्वेन न हेतुव्यभिचारसंशायकत्वमतो न सन्दिग्धोपाधिरपि सः । ननु पक्षेतरस्य यथा साध्यव्यापकत्वं तथा साध्याभावव्यापकत्वमपि ग्राहकसाम्यात् तथा चोभयव्यापकनिरूपणया साध्यतदभावाभ्यां पक्षे निवर्तितव्यम् न चैव । तथा च पक्षेतरः साध्यव्यापकतासंशयेन सन्दिग्ध कथं परं दूषयेदिति मैवं तथापि हि साध्यव्यापकता पक्षमात्रस्य हेतुव्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणं स्यादेव । ननु यत्रोपाधिसाध्ययोरनुकूलतर्कोयदि नास्ति तदा तदभावेनैव व्याप्तेरग्रहः अथास्ति तदा साध्याव्यापकत्वेनोपाधिः साध्याव्यापकत्वनिश्चयान्नोपाधिरित्युभयथापि नोपाधिर्दूषणं न च व्याप्यभावव्याप्यमुभयमतउपाधिरपि तदभावोन्नयनेन दोषइति वाच्य उपाधेराभासाभावेऽप्यनुकूलतर्काभावोपनीतकत्वेन तस्यैव दोषत्वादिति चेन्न सोपा-

थावेकत्र साध्यतदभावसम्बन्धस्य विरुद्धत्वादवच्छेदभेदेन तदुभयसम्बन्धो वाच्यः तथाच साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपमनुकूलतर्कभावोपजीवनमन्तरेणोपाधिरावश्यकस्तथानुकूलतर्काभावोऽप्यावश्यकइति उभयोरपि विनिगमकाभावाद्दूषकत्वम्। अन्ये तु यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य साध्यं निवर्त्तते न धर्म्मस्तत्र हेतावुपाधिः सच धर्म्मोयस्याभावात् पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभावः यथा आर्द्रेन्धनवत्त्वं व्यावर्त्तते हि तद्व्यावृत्त्या धूमवत्त्वमयोगोलके अतएव तत्र साध्यसाधनसम्बन्धाभावः पक्षे एवं भावत्वव्यावृत्त्या ध्वंसे जन्यत्वानित्यत्वयोः सम्बन्धोनिवर्त्तमानः पक्षधर्म्मतावलादनित्यत्वाभावमादाय सिध्यति तथा वायावुद्भूतरूपवत्त्वं निवर्त्तमानं वह्निर्द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्त्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिध्यति तथा चोभयत्रापि पक्षे साध्याभावसिद्धा साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्तीति अतएव बाधाद्युन्नीतपक्षेतरस्यानुपाधित्वं स्वव्याघातकत्वेन तद्व्यतिरेकस्य साध्याव्यावर्त्तकत्वादिति। यत्तूपाधिमात्रस्य लक्षणं व्यतिरेकिधर्म्मत्वं पक्षेतरोऽपि क्वचिदुपाधिः तत्तदुपाधेस्तु तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वं नच धूमवह्निसम्बन्धोपाधिः पक्षेतरत्वं स्यादिति वाच्यम् आपाद्याप्रसिद्धेरिति तन्न अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमुपाधित्वमिह निरूप्यं तच्च न व्यतिरेकित्वमतिप्रसङ्गात् विशेषलक्षणे वह्निधूमसम्बन्धे पक्षेतरत्वस्योपाधित्वप्रस-

ङ्गाच्च। केचित्तु साधनव्यापकोऽप्युपाधिः क्वचिदत्र पक्षा-
दन्यत्रैव यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगात् इत्यत्रानु-
ष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं न च तत्र स्वरूपासिद्धिरेव दोषः सर्व-
त्रोपाधेर्दूषणान्तरसङ्करादित्याहुः । साध्यस्य नोपाधि-
र्व्यभिचारसाधने साध्याविशिष्टत्वात् अनुमितिमात्रोच्छेद-
प्रसङ्गाच्च । स चायं द्विविधः निश्चितः सन्दिग्धश्च साध्य-
व्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वेन च निश्चितोव्यभिचारनि-
श्चयाधायकत्वेन निश्चितोपाधिः यथा वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे
साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वं यत्र साधनाव्यापकत्वस-
न्देहः साध्यव्यापकत्वसंशयोवा तदुभयसन्देहो वा तत्र हेतु-
व्यभिचारसंशायकत्वेन सन्दिग्धोपाधिः यथा मित्रातनय-
त्वेन श्यामत्वे साध्ये शाकाद्याहारपरिणतिजत्वं न च
तेनैव हेतुना शाकपाकजत्वमपि साध्यं तत्र श्यामत्वस्यो-
पाधित्वादुभयस्यापि साधने पर्यायेण व्याप्तत्वमात्रे विवा-
दो नत्वभयत्र नचैवं धूमाद्वह्न्यनुमानेऽपि वह्निसामग्र्युपा-
धिः स्यात् तत्र वह्निनेव तत्सामग्र्यापि सम धूमस्यानौपा-
धिकत्वनिश्चयात् अत्र तु मित्रातनयत्वश्याप्यश्यामसा-
मग्र्या व्याप्यमित्यत्र कार्यकारणभावादीनां व्याप्तिग्राह-
काणामभावात् अतएव साध्यसामग्र्या सह हेतोरपि
यत्र व्याप्तिग्राहकमस्ति तत्र सामग्री नोपाधिः यत्र तु
तन्नास्ति तत्र साप्युपाधिरित्यभिसन्धाय सामग्री च क्वचि-
न्नोपाधिर्नतु सर्वत्र इत्युक्तं यथा तुल्ययोगक्षेमयोरुपाधे-

व्यापकतासन्देहे ईश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वागुत्वादिः यथा च शाकपाकजत्वस्य साध्यव्यापकतासन्देहे मित्रातनयत्वे। यत्तु उपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वाभासान्तरमिति तदुद्भावने निरनुयोज्यानुयोगइति तन्न सन्दिग्धानैकान्तिकवद्व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणत्वादुपाधेरिव व्यभिचारनिश्चयाधायकतया।

इदानीमुपाधेर्दूषकताबीजं निरूप्यते।

नाप्यस्य व्यतिरेकद्वारा सत्प्रतिपक्षत्वेन दूषकत्वं तदा हि सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरवदुपाधेरुद्भावनं न स्यात् न च प्रतिपक्षबाहुल्ये नाधिकबलार्थमुद्भावनं शतमप्यन्धानां न पश्यतीति न्यायात् एकेनापि बहूनां प्रतिबन्धाच्च व्याप्तिपक्षधर्म्मतेति बलं तच्च तुल्यमेव नतु भूयस्त्वमपि एकस्मादनुमितिदर्शनात् सन्दिग्धोपाधेरदूषकतापाताच्च तद्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वात्। अपि चैवं बाधोन्नीतपक्षेतरस्योपाधित्वं न स्यात् व्यतिरेकेऽसाधारण्यात् पक्षधर्मस्योपाधिर्न स्यात् यथा घटोऽनित्यो द्रव्यत्वादित्यत्र कार्य्यत्वं अन्धकारो द्रव्यं स्वातन्त्र्येण प्रतीयमानत्वादित्यत्राश्रावणत्वं तद्व्यतिरेकस्य पक्षावृत्तित्वात् न च नायमुपाधिः तल्लक्षणसत्त्वात् अन्यथा दूषकत्वसम्भवाच्च। किञ्च साध्यव्यापकव्याप्यत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वे तद्व्यतिरेकेण कथं सत्प्रतिपक्ष नह्यव्यापकव्यतिरेकादव्याप्यव्यतिरेकः नापि व्याप्तिविरहरूपतया असिद्धत्वेनानौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वनिरासात्।

साध्यनोपाधित्वज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वस्य तत्त्वेन व्याप्तिज्ञानकारणविघटकतया व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भाव । नन्वन्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यव्याप्तिज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकमित्युक्तम् । न च साध्यव्यापकत्वसाध्यव्याप्यत्वज्ञाने विद्यमाने साधनस्य साध्यव्यापकज्ञानं नोत्पत्तुमर्हतीति वाच्यं नहि साध्यव्यापकव्याप्यत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानकारणं येन तत्प्रतिबन्धकं स्यात् किन्तु साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वज्ञानद्वारा नापि व्यभिचारोन्नायकत्वेन यथाहि साध्यव्यापकव्यभिचारितया साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमनुमेयं तथा साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमुपाधेरप्यनुमेयं व्याप्तिग्राहकत्वाभावात् नापि साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्याव्यापकत्वसाधनात् तस्मादुपाधिर्हेत्वाभासान्तरमिति ।

उच्यते आर्द्रेन्धनवत्त्वादेस्तर्कादिना साध्यव्यापकत्वसाधने व्यापकत्वे निश्चिते दूषकताबीजचिन्तनं यदि हि साध्यसाधनसहचारदर्शनेनोपाधौ साध्यव्यापकतानिश्चयएव नास्ति तदोपाधित्वनिश्चयाभावात् दूषकतैव नास्तीति क्व वह्निभावान्तर्भावचिन्ता । किञ्च सत्प्रतिपक्षतया व्याप्यत्वासिद्धतया स्यात्तन्त्रेण वा यदि सोपाधिसर्वथा साध्यव्यापकतानिश्चयोवाच्य तेन विना तेषामभावात् । तस्मादुपाधिनिश्चयाद्व्यभिचारनिश्चय तत्संशयाभत्संशयइति व्यभि-

चारज्ञानद्वारा साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्ना-
यकतया वोपाधेर्दूषकत्वम्। यद्वा साध्यव्यापकाभाववद्‌-
वृत्तितया साध्यव्यभिचारित्वमुन्नेयं न च साधनाभाववद्‌-
वृत्तित्वमुपाधिरिति वाच्यम् उपाधिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्
सत्प्रतिपक्षे पूर्व्वसाधनव्यतिरेकवत् अवृत्तिगगनादौ साध्या-
व्यापकत्वात् संयोगादौ हेतौ साधनव्यापकत्वाच्च।

अथोपाध्याभासाः। असाधारणविपर्य्ययो यथान्वय-
व्यतिरेकिणि साध्ये बाधोन्नीतान्यपक्षेतरत्वम्। अप्रसिद्ध-
साध्यविपर्य्ययो यथा केवलान्वयिनि साध्ये पक्षेतरत्वादिः।
बाधितसाध्यकविपर्य्ययो यथा वह्निरनुष्णस्तेजस्त्वादित्यत्राकृत-
कत्वम्। पक्षाविपर्य्ययो यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वा-
दित्यत्राणुव्यतिरिक्तत्वम् अत्राणुव्यतिरेकव्यतिरेकस्य क्षि-
त्यादेरेकदेशवृत्त्या भागासिद्धेः। पूर्व्वसाधनव्यतिरेकोयथा
शर्करारसोऽनित्योऽनित्यवृत्तिगुणत्वात् रसोनित्यो रसने-
न्द्रियजन्यनिर्व्विकल्पकविषयत्वात् रसत्ववदित्यादौ पूर्वसाध-
मतायाः प्रयोगानुरोधित्वेनाव्यवस्थितत्वात् कदाचिन्नित्य-
त्वसाधनव्यरिरेकस्योपाधित्वं कदाचिदनित्यत्वसाधनव्यति-
रेकित्वस्येति वस्तुव्यवस्था न स्यात् उपाधेर्नित्यदोषत्वाच्च।
नहि यद्येन सोपाधिसम्बद्धं तत्तेनानुपाधित्वसम्बद्धं सम्भवति
ननु सत्प्रतिपक्षोच्छेदः पूर्व्वसाधनव्यतिरेकस्यानुपाधित्वे
वीजं स्थापनाया यत्राभासत्वं तत्र पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य
साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् न च पूर्वहेतोस्ततएवासाध-

कत्वात् सत्प्रतिपक्षवैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम् अन्यप्रमाणविरोध-दशायां सत्प्रतिपक्षसम्भवात् । पूर्वसाधनव्याप्यव्यतिरेको यथा अकर्तृकत्वानुमाने नित्यत्वादि । पक्षविपक्षान्यतरान्यो यथा प्रसिद्धानुमाने पर्वतजलह्रदान्यतरान्यत्वम् । पक्षेतर-साध्याभावो यथा तत्रैव पर्वतेतराग्निमत्त्वं तथात्र व्यर्थविशे-षणत्वं दूषणं सर्वेषूपाधेराभासत्वात् । तत्तुल्यत्वं यथा-त्रैव पर्वतेतरेन्धनवत्त्वम् । एवं वह्निसामग्र्यादिकमूह्यम् ।

व्याप्त्यनन्तरं पक्षधर्मता निरूप्यते ।

तत्र न तावत् सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वं पक्षत्वम् सन्देहो-ऽपि न विशेषणपरामर्शपूर्वं लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणादिना तस्य नाशात् नोपलक्षणम् अव्यावर्त्तकतापत्तेः नापि साधकबाधकप्रमाणाभावः उभयाभावस्य प्रत्येकसत्त्वेऽपि सत्त्वात् नाप्यभावद्वयं तथा बाधकप्रमाणाभावस्य व्यर्थत्वात् घटादेः पक्षत्वेऽपि बाधकस्य सिद्धादेरावश्यकत्वेनानुमि-त्यनुत्पादात् नापि साधकप्रमाणाभावः श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुत्या समानविषयकश्रवणानन्तरं मननबोधनात् प्रत्य-क्षदृष्टेऽप्यनुमानदर्शनात् एकलिङ्गावगतेऽपि लिङ्गान्तरेण तदनुमानाच्च मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति स्मरणात् । अथ सिषाधयिषितसाध्यधर्मा धर्मी पक्षः तथापि मुमुक्षोः शब्दादात्मावगमेऽपि मननस्य मोक्षोपायत्वेन सिद्धविषये-ऽप्यनुमितीच्छयात्मानुमानम् अत एव प्रत्यक्षपरिकलितम-प्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः नहि करिणि दृष्टे

चोत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातार इति वाचस्पतिवचन योरविरोधः अनुमित्सातद्विरहाभ्यां तदुपपत्तेरिति मैवन्न सन्देहवत्परामर्शपूर्वं सिषाधयिषाया अप्यभावात् योग्यतायाश्चानिरूपणात् सिषाधयिषाविरहेऽपि घनगर्ज्जितेन मेघानुमानात् स्वकारणाधीनतृतीयलिङ्गपरामर्शवलेनानपेक्षितानुमानदर्शनाच्चेति। उच्यते सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभावो यत्रास्ति स पक्षः तेन सिषाधयिषाविरहसहकृत साधकप्रमाणं यत्रास्ति स न पक्षः यत्र साधकप्रमाणे सत्यसति वा सिषाधयिषा यत्र वोभयाभावस्तत्र विशिष्टाभावात् पक्षत्वं यद्यपि पक्षत्वस्य केवलान्वयित्वात् नास्य भेदकत्वं तथापि पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम्।

पक्षधर्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानमनुमितिहेतुः। ननु व्याप्यत्वावच्छेदकप्रकारेण व्याप्तिस्मरणं पक्षधर्म्मताज्ञानं तथा लाघवात् परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्च एवञ्च धूमो वह्निव्याप्यो धूमवांश्चायमिति ज्ञानद्वयादेवानुमितिरस्तु। न चानुमितिं प्रति व्याप्यत्वज्ञानमेव हेतुर्लाघवात् उपजीव्यत्वाच्चेति वाच्यं तस्यानुमितेः पूर्वमसिद्धौ युगपदुपस्थित्यभावात्। अथ यथा तत्ताविशिष्टस्मरणे सतीन्द्रियसन्निकृष्टे स एवायमित्यभेदप्रत्ययो भवति तथेन्द्रियसन्निकृष्टे धूमे वह्निव्याप्यधूमस्मरणे धूमत्वासाधारणधर्मदर्शनाद्व्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्ययः स्यात् सामग्र्याः सत्त्वादिति स एवानुमितिहेतुरिति चेत् न प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमिति-

सामग्र्या बलवत्त्वात् अनुमितिरेवोत्पद्यते न तु व्याप्याभेदप्रत्यय अन्यथा तथापि परामर्शानन्तरं परामर्शान्तरम् तदनुव्यवसायो वा भवेन्नत्वनुमितिः । अथ धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणे पर्वतीयधूमेन्द्रियसन्निकर्षे प्रथमत एव व्याप्तिधूमत्वयोर्विशिष्य यत्र भासते विशेषणज्ञानस्य पूर्वं वृत्तत्वात् तत्र यत्र चावश्यमाद्वह्निव्याप्यवानयमिति ज्ञानं तत्रोभयत्रापि लाघवात् पक्षधर्मव्याप्यत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादन्यत्रापि तथेति चेत् न इन्द्रियासन्निकृष्टेऽतीन्द्रिये च लिङ्गे प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानसामग्रीविरहात्तेन विनानुमित्यनुत्पादापत्तेः । अथ स्मृतसामग्र्याश्च तथापि सत्त्वात् न चानुमानात् तत्र परामर्शोऽनवस्थानात् अथ यथा स देवदत्तो गौरो न वा परमाणुरूपाधिकरणं न वेति संशयो बहिरस्वतन्त्रेणापि मनसा कोटिस्मरणविशेषादर्शनादिसहकारिवशाज्जन्यते यथा वा निद्रासहकारेण बाह्यस्वप्नानुभवः तथेहापि ज्ञानान्तरोपनीतविशेष्ये व्याप्तिस्मरणसहकृतेन मनसा परामर्शो जन्यते तदनन्तरमनुमितिदर्शनादिति चेत् न व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतापत्तेः तदेव हि प्रमाणान्तरं यदसाधारणं सहकारि समासाद्य मनो बहिर्गोचरां प्रमां जनयति यथेन्द्रियादि संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति न निद्रादेः प्रमाणान्तरत्वम् । नच तथापि कथं स धूमो वह्निव्याप्य इति व्यवहारः तदाभौ तद्व्याप्यत्वानुभावकाभावादिति वाच्यं तत्र स्मृतधूमे धूमत्वेन वह्नि-

व्याप्यवानुमानात् न च तन्मते धूमत्वेन व्याप्त्यनुभवः सम्भवति अतएव योवह्निव्याप्यवान् सोऽवश्यं वह्निमान् इति व्याप्तिज्ञानवतोऽनुमितिर्नान्यथा। अथ पर्वतीयधूमे धूमत्वेन ज्ञाते वह्निव्याप्योऽयं न वेति संशयेऽप्यनुमितिः स्यादिति चेन्न धूमो वह्निव्याप्यइति स्मरणे विद्यमाने धूमत्वज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वेन संशयाभावात् अन्यथा परामर्शोऽपि कुतो न स्यात् संशयेन प्रतिबन्धादिति चेत्तुल्यं न च सामान्यनिश्चयस्य सामान्यसंशयनिवर्तकत्वाद्धूमसामान्ये एव संशयो माभूत् विशेषसंशयस्य विशेषनिश्चयनिवर्तनीय इति धूमविशेषे संशयनिरासार्थं पृथग्व्याप्तिनिश्चयो वाच्य इति वाच्यं यत्र हि यद्व्यावर्तकधर्मदर्शनं तत्र न तत्संशयः तच्च सामान्ये विशेषे वेति। वस्तुतस्तु धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिस्मरणे पक्षधर्मताज्ञाने चानुमितिर्भवत्येव। ननु भावोऽभावो वा उभयथापि प्रमेयमित्यत्र भावत्वाभावत्वयोर्व्याप्यत्वावच्छेदकयोरग्रहादनुमानं न स्यात् तदन्यान्यत्वरूपस्यान्यतरत्वस्य लिङ्गत्वाभावादिति चेत् न भावत्वाभावत्वान्यान्यधर्मवत्त्वस्य तत्र लिङ्गत्वात् एवं धूमालोकान्यतरत्वमपि लिङ्गम्। अथ यद्व्यतिरेकज्ञानं यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकं तत्तन्निश्चयसाध्यं यथा च पक्षधर्मस्य व्याप्यभेदज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकम् अतो व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः सिध्यतीति चेन्न धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिस्मरणे पक्षधर्मताज्ञाने च सति

विशेषदर्शनमात्रं भ्रमे व्याप्यभेदज्ञानं किन्तु अनुमितेरेवो-त्पत्ति तत्कालमधीनत्वात् अतो व्याप्यभेदज्ञानं नानुमिति-प्रतिबन्धकं येन व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः स्यात न च धमस्य प्रकारेण व्याप्तिग्रहपक्षधर्मताग्रहे इव धूमव्यक्तिपञ्चि व्याप्या नेति भ्राम्यतोऽनुमित्यापत्तिरतोविशिष्टज्ञानं हेतुरिति वाच्यं धूमस्यम् विशेषस्य दर्शनेन तादृगभ्रमा-नुत्पत्तः तत्रानुमितिसामग्र्याद्वेव अन्यथा निश्चयसामग्र्यां सत्यां भ्रमानन्तरं परामर्शएव कुतो न भवति वस्तु वा व्याप्यतया पक्षधर्मतया चावगतस्य भेदाग्रहएवानुमिति हेतुः परामर्शहेतुतया तस्यावश्यकत्वात् अतएवासन्नि-कृष्टधूमज्ञानादप्यनुमितिः। न चैव गौरवं तदा विशिष्ट-ज्ञानानुपस्थितेः। न च जनकज्ञानाविरोधिनोज्ञानस्या-प्रतिबन्धकत्वात् भेदग्रहो न प्रतिबन्धक इति वाच्यम् अभेद-ज्ञानस्याजनकत्वात् तथापि लिङ्गपरामर्शे तादृशस्य प्रति-बन्धकत्वस्वीकाराच्च। अथ गोत्वं मधुरत्वाद्यन्तरजाति र्वा लिङ्गं न स्यात् तद्गतधर्मान्तरस्याभावात् अतएव तस्य विप्रलम्भत्वात् इति चेन्न अनेनैव तस्य प्रकारत्वात् नहि गौर्गोत्वमिति ज्ञानयोरविशेषः अन्यथा गोत्वमिति ज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वापत्त्या व्याप्यत्वग्रहे परामर्शे चानु-पयोगात् गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वं गोत्वत्व-मित्युभयपक्षे न चैवमनवस्था तदितरावृत्तित्वे सति तद्-वृत्तित्वस्याभयेनापक्षापासम्भवात्।

अत्रोच्यते अयमालोको धूमो वा उभयथापि वह्नि-व्याप्यइति ज्ञानं ततोऽनुमितिः न च धूमत्वेनालोकत्वेन वा तत्र निश्चयः। अथ तदन्यान्यत्वमेव तत्र लिङ्गं न च तद्-ज्ञानदशायामनुमितिदर्शनात् न तथेति वाच्यं धूमालोका-न्यान्यत्वज्ञानं विना तत्रापि तत्र व्याप्यत्वानिश्चयेन तदर्थं तद्बोधावश्यकत्वादिति चेन्न नहि धूमालोकान्यान्यत्वं धूमा-न्यान्यत्वं वा व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात् व्यभिचारावारक-विशेषणवत्त्वाच्च किन्तु धूमत्वादिकं तच्च तत्र सन्दिग्ध-मेव। ननु तदन्यान्यद्वह्निव्याप्यमेव व्यभिचाराभावेन व्याप्तिविरहसाधनस्य वाधितत्वात् पुरुषस्तु तत्र नीलधूम-वत्त्वादित्यत्रेवाधिकेन निगृह्यते न तु व्याप्यत्वासिद्ध्येति चेन्न तदन्यान्यद्धूमालोकस्वरूपमेव तच्च व्याप्यमिति सत्यं न च वस्तुगत्या व्याप्यज्ञानादनुमितिः अतिप्रसङ्गात् किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात् न च तदन्यान्यत्वं वह्नि-व्याप्यतावच्छेदकमित्युक्तम्। न चैवं तदन्यान्यत्वाद्वह्नि-व्याप्यत्वमपि तत्र नानुमेयं व्यर्थविशेषणत्वादिति वाच्यं प्रत्यक्षं हि तदन्यान्यत्वविशेषदर्शनाद्व्याप्यत्वज्ञानं जनयति विशेषणज्ञानविशेषणविशेष्यसम्बन्धविशेषणविशेष्येन्द्रियस-न्निकर्षतदसंसर्गाग्रहविशेषदर्शनानां सत्त्वेन वह्निव्याप्य-त्वप्रत्यक्षसत्त्वात् न चैवं न प्रत्यक्षेऽपि तदन्यान्यत्वज्ञानं सहकारीति वाच्यम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुरोरपि तस्य विशेषदर्शनत्वेन प्रत्यक्षसहकारित्वात् तस्मात्तदन्यान्यत्व-

ज्ञानं तत्र व्याप्यताज्ञानोपक्षीणं नतु साक्षादनुमितिहेतु-
रिति किन्तु वह्निव्याप्यवानयमिति गाढज्ञाने व्याप्यत्वज्ञानं
कारणमित्यन्यत्रापि तथा। अथ वह्निव्याप्यत्वमपि वह्नि-
व्याप्यतावच्छेदकं तथाहि वह्निनिरूपिता धूमादिप्रत्येक-
वृत्तिरेव व्याप्तिर्व्याप्तित्वेन सकलधूमादिवृत्तिव्याप्त्यवच्छे-
दिका व्याप्यभेदेनावच्छेदकभेदेन च व्याप्तिभेदादिति चेन्न
सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तौ मानाभावात् यत्र वह्निव्याप्यस्तत्र
वह्निरिति व्याप्तिबुद्धौ वह्निव्याप्यत्वबुद्धौ च प्रत्येकवृत्ति-
व्याप्त्यन्वयस्यैव विषयत्वात् प्रत्येकवृत्तिव्याप्तिज्ञानं विना
तद्बोधाभावात्। अपि च यत्र धूमत्वव्याप्त्योर्वैशिष्ट्यं प्रथम-
मेव प्रत्यक्षेण युगपत्तद्धर्मो भासते तत्र लाघवात् व्याप्य-
त्वज्ञानस्यैव कारणतावच्छेदकं न चैवमतिरिक्तविशिष्टज्ञा-
नकारणत्वे गौरवं दोषाय सप्रमाणकत्वात् कारणताग्रह-
दशायां फलमुखगौरवस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्यामदोषत्वात् न चा-
सन्निकृष्टे धूमे तदभाव अयमनुमितिहेतुव्याप्तिस्मरण-
धूमत्वज्ञानसहितेन मनसा तदुत्पादनात् यथा परमाणुर्निर-
वयवद्रव्यं नित्यपरिमाणवत्त्वात् आकाशवदित्यादौ प्रत्येका-
नुमानोपनीतातीन्द्रियसाध्यसाधनयोराकाशवृत्तितया स्म-
रणे व्यभिचाराज्ञाने मनसा व्याप्त्यनुभवः। अनुमानयो
प्रत्येकतदुभयसहचाराविषयत्वेन व्याप्तिग्राहकत्वात् न चाती-
न्द्रियव्याप्यस्यातीन्द्रियेऽनुमेये तत्रापि व्याप्तिग्राहकाभावात्
अथ तदुपनयसहितस्य मनसो बहिरर्थप्रमाहेतुत्वे उपनयस्य

प्रमाणान्तरत्वम् इन्द्रियादेः सन्निकर्षवदुपनयस्य नियत-व्यापाराभावेन प्रमायामकरणत्वात् सहकारिता च तद-भावेऽपि भवति वह्निरिन्द्रियलिङ्गसादृश्यादिव्यापारं विना-पि चिन्तोपनीतपदार्थानां बाधकानवतारे मनसा संस-र्गानुभवस्य सकलजनसिद्धात् वायसन्यया कविकाव्यादिक-मिति। स्यादेतत् पक्षधर्मस्य व्याप्यताज्ञानं नेन्द्रियेण वह्नेरसन्निकर्षे तन्नियतसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्या-योग्यत्वात्। न च धूमत्वेन सकलधूमव्याप्यतावगमात् धूम-विशेषे संस्कारात् स्मरणाद्वोपनीतव्याप्याभेदग्रहः प्रत्यभि-ज्ञाने तत्ताविशिष्टस्येवेति वाच्यम् एवं हि धूमवत्त्वेन वह्नि-मत्त्वज्ञानात् धूमवद्विशेषे पर्व्वते संस्कारवशात् प्रत्यक्षेण व्याप्तिज्ञानापेक्षेण वह्निमद्भेदग्रहोवह्निमत्त्वसंसर्गग्रहो वास्तु किमनुमानेन पृथक् वह्निमत्त्वस्मरणं तत्र नास्ति किन्तु व्याप्यवच्छेदकतयेति चेन्न वह्निमान्न वेति संशया-नुरोधेन स्वतन्त्रवह्निमत्त्वस्मरणात्। न च विशिष्टज्ञाने स्वतन्त्रविशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं गौरवात्। अथ योयत्र विशिष्य पूर्व्वमवगतः स तत्र संस्कारवशाद्यथार्थप्रत्यक्षे भासते यथा तत्ताप्रत्यभिज्ञाने न च पर्व्वते विशिष्य पुरा वह्निरवगतः यत्र चन्दने सौरभमुपलब्धं तत्र संस्कारवशा-च्चक्षुषा सुरभि चन्दनमिति ज्ञानमन्यथानुमितिरिति चेत् तर्हि पक्षधर्म्मधूमेऽपि न पुरा विशिष्य व्याप्तिरवगतेति कथं संस्कारवशात्तद्गतव्याप्तिबोधः प्रत्यक्षेण। न च सहचार-

दर्शनजन्यसंस्कारसहितेनेन्द्रियेण व्यभिचारज्ञानाभावे सति महानसीयधूमपर्वतीयधूमे व्याप्तयगमो वक्रेस्तु न प्रत्यक्षसामग्री सन्निकर्षाभावादिति साध्य हेतुसाध्य-साक्षात्कारं विना प्रत्यक्षेण व्याप्तग्रहात्। न च पर्वते वह्निसाक्षात्कारं न च पक्षधर्मस्य साध्यसामानाधिकरण्य-विशेषोव्याप्तिः पक्षे साध्यग्रहं विनेत्युक्तम्। उच्यते विशे-षणज्ञान तस्य विशेष्ये सम्बन्धयोरसंसर्गाग्रहोविशेष-दर्शन विशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षो गौरयमित्यादिविशिष्टप्रत्यक्षकारणम् अस्ति चात्रापि व्याप्तिस्मरणं धूम-व्याप्ते पक्षवृत्तिधूमे अन्यम् एकैव हि सा व्याप्तिः तयोर-संसर्गाग्रहोपनतविशेषदर्शनं व्याप्तिविशिष्टधर्मेन्द्रियसन्नि-कर्षश्च व्याप्तिविशिष्टज्ञानकारणं न च वह्निविशिष्टज्ञान-सामग्री वह्नेरसन्निकर्षात्। कश्चित्तु धूमत्वे परम्परा-सम्बन्धेन वह्निव्याप्यत्वं पूर्वं गृहीतं तथा च संस्कारोपनीत वह्निव्याप्यत्वं परम्परासम्बन्धेन पक्षवृत्तिधूमत्वे प्रत्यभिज्ञा-यते तद्वृत्तित्वेन पूर्वमनुभवात् एवञ्च धूमत्वव्याप्यत्वपरा-मर्शादेवानुमितिरिति प्राह। अपरस्तु तावदेव तथापि जातिरेव लिङ्गं स्यात् न तु व्यक्तिः तथा च सर्वोपसंहा-रेण व्यक्तौ व्याप्तिग्रहार्थं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्युपादान-मफलं स्यात् दृश्यते च परम्परासम्बन्धज्ञानं विना जाति-व्याप्तिमविदुषोऽपि धूमाद्वह्न्यनुमानं नहि व्याप्यतावच्छेद-कतया भासमानस्यापरस्य व्याप्यताप्रकं भानाभावात्

तस्मात् पक्षधर्मे व्याप्तिविशिष्टज्ञानं तदनन्तरविशिष्टवैशिष्ट्य ज्ञानं पक्षे वा तृतीयलिङ्गपरामर्शः। अन्ये तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यापकत्वं तत्सामानाधिकरण्यञ्च व्याप्यत्वं तथा च लाघवात् व्यापकताज्ञानमनुमितिहेतुः साध्यस्य पक्षधर्मव्यापकताज्ञानञ्च परामर्शः नतु साध्यव्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानं साध्यव्याप्यवत्पक्षधर्मताज्ञानं वा गौरवात् अतएव योयोधूमवान् सोऽग्निमानित्युदाहरणवाक्ये साध्यायोगव्यवच्छेदेन धूमव्यापकता वह्नेरुपदर्श्यते अन्यथा वह्निमानेव धूमवानित्यन्ययोगव्यवच्छेदेनोदाहरणशरीरं स्यात् दोषोऽपि व्यभिचारादिर्न पक्षधर्मव्यापकं साध्यमित्येवोद्भाव्यः। अथ पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्निरितिपरामर्शो यदि तदा पर्वतीयधमं प्रति व्यापकतायाः पर्वतधूमसामानाधिकरण्यनैयत्यात् पर्वतवह्निः परामर्शविषयएवेति किमनुमेयमिति चेत् तर्हि पर्वतीयधूमे नियतसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्य भानं साध्यसामानाधिकरण्यभाननियतमिति व्याप्यत्वभानेऽपि तुल्यम्। यदि च स्मृता व्याप्तिर्धूमेऽवगम्यते तदा व्यापकत्वेऽपि समानं वस्तुतस्तु व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं नतु धूमसामानाधिकरण्यं व्याप्यत्वन्तु सामानाधिकरण्यविशे .- इति तवैवानुमितिरफला स्यात्। न चैवं परामर्शस्य चाक्षुषत्वं न स्याद्व्यापकस्य विशेष्यस्येन्द्रियासन्निकर्षादिति वाच्यम् इष्टत्वात् असन्निकृष्टधूमादाविव मानसएव हि

सर्वत्र परामर्शे पक्षान्वयव्यतिरेकानुविधानस्य पक्षवृत्ति-धूमोपनयोपयोगम्। अथ जनकज्ञाने उपसर्जनतया भातस्य पक्षस्य पर्वतादेरनुमितौ प्राधान्येन भानं न स्यात् नहि जनकज्ञाने उपसर्जनतयावगतं जन्यज्ञाने प्राधान्येन भासते तथादर्शनात् न चानुमितेरेवायात्मसिद्ध पर्वतोऽयं वह्निमानित्यनुमितेर्लौकिकसिद्धत्वादिति चेन्न पुरुषस्य दण्डदृति ज्ञानानन्तरं दण्डी पुरुषइतिज्ञानजन्यज्ञानदर्शनात् अन्यथा तथापि कथं पक्षविशेष्यकत्वनियमः नहि कारणीभूतज्ञाने यद्विशेष्यतया भासते तत्कार्य्यभूतेऽपि तथा इह-भूतले घटो नास्तीति ज्ञानजन्ये घटाभाववद्भूतलमितिज्ञाने तत्र च व्यभिचारात् तस्मात् पक्षवृत्तिलिङ्गपरामर्शस्यायं स्वभावो यत्स्वाश्रयविशेष्यिकामनुमितिं जनयति नातया भूतामेव समापि तुल्यमिति ।

एवं लिङ्गपरामर्शः कारणं नतु परामृश्यमानं लिङ्गम्। अथ परामर्शमात्रं न हेतुरपि तु लिङ्गपरामर्शं तथाच लिङ्गमपि हेतुः विशिष्टकारणतायाएकमानेन बाधकं विना विशेषणस्यापि हेतुत्वप्रत्ययात् न च लिङ्गं परामर्श-परिचायकत्वे नान्यथासिद्ध परिचये विशेषणान्तराभावेन लिङ्गमेव विशेषकं तथाचानन्यथासिद्धत्वात् तदपि हेतुः अन्यथा परिचायकतया स्वयोगेनान्यथासिद्धमिन्द्रियमपि कारणं न स्यात् अपि च धूमवान् वह्निमानिति धूम-समानकालवह्निविषयया अमविशेषणिकानुमितिः न्याय-

मानविशेषणाजन्या विशेषणसमानकालतया विशेष्यविषयेऽशाब्दविशिष्टज्ञानत्वात् दण्डी पुरुष इति प्रत्ययवत् अतएव ज्ञायमानविशेषणजन्यत्वेन विशेषणकालवृत्तितया विशेष्यभाननैयत्यं यथा दण्डी पुरुषइतिप्रत्यक्षे तेन धूमसमानकालीनवह्निसिद्धिः अन्यथा तत्तद्धूमकालवृत्तिवह्न्यनुमानं न स्यात् समयविशेषमन्तर्भाव्य व्याप्त्यग्रहात्। किञ्च लिङ्गकारणत्वपक्षे परामर्शएव तद्व्यापारः परामर्शस्य तु न व्यापारान्तरमस्ति चरमकारणत्वादिति न तत् कारणम्।

अत्रोच्यते।

अतीतानागतधूमादिज्ञानेऽप्यनुमितिदर्शनान्न लिङ्गं तद्धेतुः व्यापारपूर्व्ववर्त्तितयोरभावात् न च विद्यमानं लिङ्गान्तरमेव तद्धेतुः तदा तस्यापरामर्शात् परामर्शाविषयस्य कारणताग्राहकाभावात् भाविनि पक्षे व्यक्त्यैक्यमेव वा यत्र लिङ्गं तत्र लिङ्गान्तराभावाच्च यदि च वर्त्तमानमेव तत्र लिङ्गं तदा वर्त्तमानवह्न्यनुमानोपपत्तिः अथ भाविभूतं वा धूमादि न लिङ्गं किन्तु तत्प्रागभावध्वंसस्तु वर्त्तमानएव तयोरपि वह्निसमानदेशत्वनियमादिति चेन्न अतीतभाविदिनवृत्तितया निश्चितात् वर्त्तमानतया सन्दिग्धात् धूमादनुमितौ हि न प्रागभावध्वंसौ लिङ्गे तयोः सन्दिग्धत्वात् नापि धूमस्तस्यावर्त्तमानत्वात् किञ्च भूतभाविवर्त्तमानत्वाविषयात् पर्व्वते धूमइति ज्ञाना-

त्पादनसमयेऽनुमित्युत्पादनात् नापि तर्कः व्याप्तिग्राहकस्य विषयपरिशोधकस्य वा तस्य तदजन्यत्वादिति ।

तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्रासद्विपक्षं केवलान्वयि तथाहि केवलान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्षः अभिधानेऽनभिधाने च विपक्षत्वव्याघातात् । अथ यथा आकाशशब्दाच्छब्दाश्रयत्वमनभिधेयमप्युपतिष्ठते तथाभिधेयत्वविपक्षस्यानभिधेयत्वेऽपि पदादुपस्थितिः स्यात् एवञ्चाभिधेयत्वं कुतोऽपि व्यावृत्तं धर्म्मत्वात् गोत्ववदिति चेन्न व्यावृत्तत्वस्याव्यावृत्तत्वे व्यावृत्तत्वमेव केवलान्वयिव्यावृत्तत्वे यतएव व्यावृत्तं व्यावृत्तत्वं तदेव केवलान्वयीति धर्म्मत्वस्यानैकान्तिकत्वात् एवमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव केवलान्वयि अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे यन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोग्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तदेव केवलान्वयि नचात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं व्यावृत्तत्वञ्च नानेति वाच्यम् अनुगतप्रतीतिबलेन गोत्ववत्तयोः सिद्धेः तत्र न तावद्व्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभाव केवलान्वयी तस्य प्रतियोग्यवच्छिन्नेप्यत्यन्ताभावात् अत्यन्ताभावप्रतियोगिनश्च केवलान्वयित्वात् नाप्याश्रयनाशजन्य गुणानाशात्यन्ताभावः तस्य नाशस्य सर्व्वत्रात्यन्ताभावादिति वाच्यं यत्र हि प्रतियोगिप्रागभावो वर्त्तते तत्र न तदत्यन्ताभावो वर्त्तते तथाच नाशस्य प्रागभावो यत्र नाशप्रति-

योगिसमानदेशे वर्त्तते तत्र घट नाशात्यन्ताभावो वर्त्तता
तर्हि नाशस्य तत्र वृत्तिः स्यादिति चेन्न पूर्व्वं तत्र नाश-
प्रागभावस्यैव अस्यादुत्तरकाले चान्वयस्यैवाभावात् ।
गगनाकाशात्यन्ताभावः केवलान्वयी तस्यापि प्रतियोगि-
रूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् अभावात्यन्ताभावस्य भाव-
त्वात् । अथाभावात्यन्ताभावो न प्रतियोगिरूपमन्यथाऽत्य-
न्योऽन्याभावात्यन्ताभावः प्रतियोगिरूप इति प्रतियोगि-
समानदेशोऽन्योऽन्याभावो न स्यादिति चेत् अत्यन्ताभा-
वात्यन्ताभावः प्रतियोग्येव अन्योऽन्याभावात्यन्ताभावस्तु
प्रतियोगिवृत्तिरसाधारणो धर्म इति । उच्यते वृत्तिमदत्य-
न्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं आकाशात्यन्ताभावो
यद्यपि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगी तथापि स न
वृत्तिमानित्याकाशात्यन्ताभावएव केवलान्वयी तथा प्रमेय-
त्वाभिधेयत्वादि केवलान्वयि वृत्तिमतोऽत्यन्ताभावस्याप्रति-
योगित्वात् । ननु प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तच्च न केवला-
न्वयि प्रमायाविषयत्वस्य चाननुगमादिति वाच्य प्रमात्व-
मेव हि परम्परासम्बन्धात् घटादौ प्रमेयत्वमनुगतं प्रमा-
ज्ञातीयविषयत्वं वा तथापि केवलान्वयिनि संशयाभावात्
कथमनुमितिः प्रमेयत्वमत्र वर्त्तते न वेति संशयश्च न प्रमे-
यत्वपक्षकः किन्तु प्रमेयत्वपक्षको भिन्नविषयकः प्रमेयत्वपक्षके
चास्तित्वसाध्यस्यान्वयव्यतिरेकित्वं तथाच घटः प्रमेयो न
वेति संशयो जन्यते स च नास्त्येव । अथ पक्षः साध्यवान्

वा पक्षे साध्यमस्ति न वेति संशयौ समानविषयकावेव तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपोविधानादिति चेन्न विशेषणविशेष्यभावभेदेनार्थभेदात् मैवं य एव हि संशयः पक्षे साध्यसिद्धिविरोधी स एवानुमानाङ्गमावश्यकत्वात् लाघवाच्च न तु समानविषयकत्वमपि तत्र तन्त्वं गौरवात् प्रमेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति संशयश्च घटः प्रमेय इति साध्यसिद्धिविरोधी भवत्येव यद्वा संशययोग्यतैवानुमानाङ्गं संशयस्य तदानीं विनाशात् न च सापि साधकबाधकप्रमाणाभावः प्रमेयत्वाभावासिद्धौ तत्प्रमाणासिद्धेस्तदभावासिद्धिरिति वाच्यं पक्षनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव साध्यसाधकत्वेन तदभावस्यैव योग्यतात्वात् प्रमेयत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगीति भ्रान्त्यतः संशय इत्यन्ये। नन्वेकरूपविकलमिदं कथं गमकं तत्त्वे वा व्यतिरेकविकलवत् रूपान्तरविकलमपि गमकं स्यादिति चेन्न अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरनिश्चयेनानुमित्यनुभवात् युगपदुभयव्याप्त्युपस्थितौ विनिगमकाभावेन उभयोरपि प्रयोजकत्वे व्यतिरेकोपासना व्यतिरेकस्य विपक्षवृत्तित्वशङ्कानिवृत्तिद्वारा व्यतिरेकव्याप्तावुपयुज्यते अत्र तु विपक्षाभावेन शङ्कैव नोदेति।

केवलव्यतिरेकी त्वसत्सपक्षो यत्र व्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्रहः। ननु व्यतिरेकी नानुमानं व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानस्य तत्कारणत्वात् अत्र व्यतिरेकसहचारात् तत्र

व्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्मता न च व्याप्तपक्षधर्मत्वं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपमुभयमप्यनुमितिप्रयोजकमिति वाच्यम् अननुगमात् प्रत्यक्षान्तरत्व तथा एकप्रमाणपरिशेषापत्ते न च तृणारणिमणिन्यायेनानुमितिविशेषे मद्दे तु त्वमिति वाच्य व्यतिरेकिसाध्यानुमितित्वासिद्धे उभयसिद्धस्यतत्कारणस्याभावात् न च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमेवानुमितिप्रयोजकमिति वाच्य गौरवात् केवलान्वयिन्यभावाच्च । अथ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वमनुमेयम् एव व्यतिरेकव्याप्त्यान्वयव्याप्तिमनुमाय तत्रानुमिति मतएव व्यतिरेकीत्युच्यते तत्र अन्वयव्याप्तेर्गमकत्वे व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासस्यार्थान्तरतापत्ते अन्वयव्याप्त्यनुपकारकतया च तदुपन्यासे अन्वयव्याप्तिमनुपन्यस्य तदुपन्यासस्याप्राप्तकालत्वमिति । उच्यते निरुपाधिव्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वात् अन्वयव्यतिरेकवत् । नन्वेव व्याप्तिग्रहएव पृथिवीतरभिन्नेति भासित नियतसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरिति साध्य गन्धवत्त्वावच्छेदेनेतरभेदस्य साध्यत्वात् अतएवाचार्य्यै पक्षतावच्छेदकस्य न हेतुत्वमनुमेने पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमितिप्रतीतावपि सर्व्वा पृथिवीतरभिन्नेति पृथिवीविशेष्यकानुमित्यर्थ्व्यतिरेकि साध्यत्वाच्च । यद्वा व्यतिरेकव्याप्तेरेवान्वयेन गम्यगमकभाव साध्याभावव्यापकसाधनाभावाभावेन साधनेन सा

ध्याभावाभावस्य साध्यस्य साधनात् व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्यावश्यम्भावात्। अथैवं न सानुमितिः क्लृप्तहेतुलिङ्गपरामर्शाभावादन्यथाननुगम इति चेन्न अनुमितिमात्रे व्याप्तिज्ञानस्य प्रयोजकत्वात् नचैवमतिप्रसङ्गः अनुमितिसामान्यसामग्र्या सत्यामप्यनुमितिविशेषसामग्रीविरहादनुमित्यनुत्पत्तेः विशेषसामग्रीसापेक्षायाएव सामान्यसामग्र्या जनकत्वात् अन्वयिव्यतिरेकिविशेषद्वयसामग्री च नास्त्येव। ननु पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादिति व्यतिरेकिणि साध्यमसिद्धं तथा च न व्यतिरेकिनिरूपणं न वा पक्षत्वं न वा लिङ्गजन्यसाध्यविशिष्टतज्ज्ञानं तेषां साध्यज्ञानजन्यत्वात्। अथ साध्यं प्रसिद्धं तदा यत्र प्रसिद्धं तत्र हेतोरवगमेऽन्वयित्वं अनवगमे असाधारण्यम्। किञ्च इतरभेदो न स्वरूपं अधिकरणप्रतियोगिनोः पृथिवीजलाद्योरनुमानात् प्रागेव सिद्धेः नापि वैधर्म्यं जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिमत्त्वं तद्धि पृथिवीत्वादिकं तच्च सिद्धमेव न च जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन पृथिवीत्वं न सिद्धमिति वाच्य जलादौ पृथिवीत्वात्यन्ताभावग्रहदशायां पृथिवीत्वेऽपि तत्प्रतियोगित्वग्रहात् अन्योऽन्याभावस्तु भेदो यद्यपि साध्यं सम्भवति वैधर्म्यज्ञानसाध्यत्वादन्योऽन्याभावग्रहस्य तथापि जलादिप्रतियोगिकान्योऽन्याभावस्याप्रसिद्धिः न च जलादिप्रत्येकान्योऽन्याभावः साध्योऽसाधारण्यप्रसङ्गात्। अथ पृथिवी तेजोभिन्ना न वेतिसंश-

देन तेजोभिन्नत्वेऽवगते पृथिवी तेजोभिन्ना सती जलादि द्वादशभिन्ना न वेति संशये तेजोभिन्नत्वे सति जलादि-द्वादशभिन्नत्वस्य प्रसिद्ध तदेव साध्यम् एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरबुद्धेरेव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानात् एवञ्च ²सर्वत्र प्रसिद्ध साध्यमादाय व्यतिरेकादिनिरूपणम्। यद्वा पृथिवी इतरभिन्ना नवेति प्रत्येकं तयोदशपदार्थविषयाणां त्रयो-दशान्योऽन्याभावानां समुदायः पृथिव्यामवगतो व्यतिरेका-दिनिरूपकः नचैवं पृथिव्यामेव साध्यप्रसिद्धेर्व्यतिरेकि-वैयर्थ्यं साध्यनिश्चयार्थं व्यतिरेकिप्रवृत्ते न चासाधारण्यं समुदितान्योऽन्याभावानां साध्यत्वे सपक्षाभावादिति चेन्न साध्यनिश्चये हि साध्यव्यतिरेकनिश्चयोभयत्वेव साध्यसन्देहे तद्व्यतिरेकसंशयस्य वक्तव्येपत्वात् तथा च संशयरूपासाध्य-सिद्धिरिति शिष्यवचनम् एतेन पृथिवी जलादिभ्योभिन्नेति विप्रतिपत्तिरूपवादिवाक्यादाकाङ्क्षादिमतोऽपूर्वार्थप्रतिपा-दकत्वात् साध्यप्रसिद्धिरिति परास्तम् वाक्यादेव पृथिव्यां साध्यसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यात्। न च तदुक्तौ वादिवाक्य जन्यत्वेनाप्रामाण्यसंशयात् निश्चयेऽपि संशयइति तन्निश्च-यार्थं व्यतिरेकीति वाच्य तर्हि संशयप्रसिद्ध साध्य तस्य च न व्यतिरेकनिश्चायकत्वमित्युक्तत्वात् स्वार्थानुमाने तद-भावाच्च।

उच्यते घटादावेवेतरसकलभेदस्य प्रत्यक्षं प्रसिद्धि घटो न जलादिरितिप्रतीतेः। नन्वयमन्योऽन्याभावो न

प्रत्यक्षः अतीन्द्रियप्रतियोगिकाभावत्वात् परमाणुसंसर्गा-
भाववत् योग्यानुपलब्धेरभावग्राहकत्वात् नयनोन्मीलना-
नन्तरं स्तम्भः पिशाचो न भवतीति प्रतीतेर्बाधकत्वेन
वायुर्वातीतिवल्लिङ्गग्रहोपक्षीणत्वादिति चेन्न योग्यानुपल-
म्भोऽधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वविरोधी सोऽभावं ग्राहयति
न तु योग्यानुपलब्धिमात्रम् अन्यथा वायौ रूपाभावप्रती-
तिवत् जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहप्रसङ्गात् अधिक-
रणे प्रतियोगिसत्त्वञ्च तर्कितं यदि हि स्तम्भः पिशाचः स्यात्
स्तम्भवदुपलभ्येतेति पिशाचानुपलम्भः स्यात् न च पृथिवी-
जलाद्भिद्यते जलावृत्तिधर्म्मवत्त्वात् तेजोवत् एवमन्येभ्योऽपि
भेदसिद्धौ द्वादशभिन्नेतिविशेषणदत्वासमवायभेदसाधनाद्-
न्वयिन एव पृथिव्यां त्रयोदशभेदसिद्धिरिति किं व्यति-
रेकिणेति वाच्यं जलादिभिन्ना सती समवायभिन्नेति
बुद्धावपि त्रयोदशभिन्नेतिबुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात् न च
घटस्यापि पक्षत्वादंशतः सिद्धसाधनं सर्व्वा पृथिवीतरभि-
न्नेत्युद्देश्यप्रतीतेरभावात् पक्षतावच्छेदकनानात्वे हि तत्
अतएवानित्ये वाङ्मनसे इत्यत्रानित्या वागितिबुद्धेरुद्दे-
श्यायाः सिद्धत्वादंशतः सिद्धसाधनम् अन्यथानुमानमात्रो-
च्छेदात् पक्षस्य सिद्धस्यैव साध्यत्वात् न च घटः कथं पक्षः
साध्यनिश्चयेन संशयसिषाधयिषयोरभावादिति वाच्यं
सर्व्वा पृथिवी इतरभिन्ना न वेति संशयस्य तत्प्रकारक-
सिषाधयिषयोश्च सामान्यतो घटविषयत्वात् घटत्वेन विशेष-

दर्शने सिद्धिर्भा भतसोन सामयसिपाधयिपे न श' पृथिवी-त्वेन ते भवत' एव धूमवान् वह्निमानिति धूमत्वेन वह्नि निश्चयेऽपि पर्व्वते वह्निसाध्यवत् यद्वा सर्व्वत्वेन रूपेण न पक्षता सर्व्वत्राविप्रतिपत्ते घटाद्येकदेशे इतरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तथाचैकदेशे विप्रतिपत्तौ सामान्ये इतर-भेदसाधने अर्थान्तर किन्तु सामान्येन पृथिवीत्वेन याव देव विप्रतिपत्तिविषयत्वावतामेव पक्षता विशेष्यानुग-मात् । नहि पृथिवी इतरभिन्ना पृथिवीत्वाद्घटवदित्यन्व यिनैवेतरभेदस्य सिद्धत्वात् कि व्यतिरेकिणा घटसाधारण-पक्षत्वेऽप्यभेदानुमानवत् पक्षस्यापि दृष्टान्तत्वाविरोधात् पक्षान्यत्व ए तवातन्त्र किन्तु साध्यवत्तया निश्चितत्व प्रयोजक न च पृथिवीत्वाग्रहे पूर्व्वं गृहीत यत्र साध्य पक्षात् स्मर्यते तत हेतुसाध्यसामानाधिकरण्याग्रहात्व्यतिरेकप्रय-तार इति वाच्य हेतोरेव पक्षतावच्छेदकत्वेन घटे पृथिवी-त्वग्रहदशायामितरभेदसामानाधिकरण्यग्रहायश्चम्भावादि-ति चेत् सत्य अन्वयितुल्यतया व्यतिरेकिणोऽपि सामर्थ्या-दन्वयाप्रतिसन्धानदशाया व्यतिरेकमुपन्यासस्यापि पर्य्यनु-योज्यत्वात् तदुक्तमाचार्य्या तावदय इत्युपदेश' केवलव्यति-रेकिलक्षण तावन्निरूद्यम् । अथ या जलादीनां त्रयोद-शान्योऽन्याभावा' त्रयोदशत्व प्रसिद्धा' पृथिव्यां साध्यन्ते भतएवाकाशे व्यतिरेकिणा जलादिमिलितप्रतियोगिका-न्योऽन्याभावाप्रतीतावपि तयोदशान्योऽन्याभावा: साध्या-

इति नान्वयित्वासाधारण्ये। यद्वा जल तेजःप्रभृति द्वाद-शभिन्नप्रतियोगिकान्योऽन्याभाववत् द्रव्यत्वात्तेजोवदित्य-नुमानात्त्रयोदशभिन्नस्य सामान्यतः सिद्धौ पृथिव्या त्रयो-दशभिन्नत्वं साध्यं न चान्वयित्वसाधारण्यं वा पश्चादन्यत्र साध्याप्रसिद्धेः वस्तुगत्या पृथिव्यामेव साध्यसिद्धिः किं व्यतिरेकिणेति चेन्न पृथिवी त्रयोदशभिन्नेति व्यतिरेकिणं विना अप्रतीतेः। नन्वेवं पृथिवी जलादित्रयोदशभिन्न-प्रतियोगिकान्योऽन्याभाववती द्रव्यत्वादिति पृथिवीभिन्न-तद्भिन्नादिसिद्धिः स्यादिति चेन्न अप्रयोजकत्वात् प्रकृते चानुभूयमान जलादिवैधर्म्यस्य पृथिवीत्वाश्रयगन्धाश्रयत्वा-देरतिरिक्तं विनानुपपत्तेः। नन्वितरभेदो यद्यन्योऽन्या-भावस्तदा भावाद्भेदो न सिद्ध्येत अभावस्याभावान्तराभा-वात् यदि च तेन समं स्वरूपभेदएव साध्यः तदाननुगमा-दनुमानाप्रवृत्तिः भावोऽभावो न भवतीत्यबाधितप्रतीति-बलादभावस्यापि अन्योऽन्याभावोऽस्तीति केचित् तन्न अप-सिद्धान्तात् नन्वतिप्रसक्ताधिकरणस्वरूपमात्रेणैवाभावप्र-तीत्युपपत्तौ चाधिकाभावेमानाभावाच्च इति चेन्न इतर-भावान्योऽन्याभावस्य साध्यत्वात् न चैवमभावादविवेकता-दवस्थ्यं तेन समं स्वरूपभेदस्यान्वयिना व्यतिरेकिणा वा साध्यत्वात्। अन्ये तु पृथिवीत्वभिन्नधर्मात्यन्ताभावएव साध्यः जलत्वादिप्रतियोगिकास्तावन्तोऽत्यन्ताभावा वा तत्तदसाधारणतत्तद्धर्मात्यन्ताभावयोगो वा एते चाभाव

जलत्व न घटा ... घटादिसत्त्वात्यन्ताभाववदिति मत्वाहे कचित्तत्तद्व्यक्त्यादेव प्रसिद्धा इति नाप्रसिद्धि' तावता सभापानां वैशिष्ट्य न प्रसिद्धमिति चेत् किमेतावता नहि तावद्वैशिष्ट्यमत्र साध्यते किन्तु जलत्वादीनां यावन्तोऽभावा इह साध्यास्ते च तत्र तत्र प्रसिद्धाएव तावद्वैशिष्ट्य-धीस्तु फलम् अन्यथा विह्नसाधनात् मिलितानामपि साध्यत्वेनाप्रसिद्धि किञ्चिदेकधर्मायच्छेदे हि बलाद्विषयो-लक्षार्थं तथ नासिद्ध' न च हेतोरसाधारण्य तावदभाव योगीत्यत्र सपक्षो भवति न तु तदेकदेशकतिपयाभाववान् साध्यतायाशावत्यपर्याप्ते । यद्वा जलत्वात्यन्ताभावत्वेन-न्यात्यन्ताभावाधिकरणवृत्ति' अत्यन्ताभावत्वात् घटा-त्यन्ताभाववत् एवमत्यन्ताभावान्तरसामानाधिकरण्यमपि साध्यमिति क्वाप्रसिद्धि । किञ्चेतरे तावत् प्रसिद्धाएव ते च भेदप्रतियोगिनो मेयत्वादितीतरभेदोऽपि प्रत एव । ननु पृथिवी नेतरभेदवती गुणत्वादिभ्यो जलवदिति चेन्न इतरभेदनिषेधो हीतराभेद न च तेन प्रभरत्र्यभेदोऽनन इति दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात् चतुर्दशाभेदाना चैकत्र विरो-धेनासम्भवात् चतुर्दशभेदानां चैकत्र वृत्तौ न विरोध । यत्तु साध्यप्रसिद्धौ पृथिवीतरभिन्ना तत्साध्याधिकरणपृथि-व्यन्यतरत्वात्सदधिकरणवत् पृथिव्यां तत् साध्यमन्वयिनएव सेत्स्यतीति तन्न अन्यतरत्वस्यासिद्धत्वादित्युक्तत्वात् सिद्धत्वे वा जलादावपि तत्सिद्धिप्रसङ्गात् एव तर्हि पृथिवी जल

पृथिवीत्वात् यन्न जलं तन्न पृथिवी यथा तेज इति सत्प्रति पक्षोऽस्त्विति चेत् न अजलस्य घटादेः प्रत्यक्षतएव पृथिवीत्वनिश्चये व्यतिरेकव्यभिचारादस्य न्यूनत्वात् तदनवधारणे तु सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेव। ननु जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् इच्छादिकार्य्यवत्त्वाद्वेति व्यतिरेकिणि साध्याप्रसिद्धौ कथं व्यतिरेकादिनिरूपणं नैरात्म्यञ्च घटस्य न प्रत्यक्षवेद्यं तस्य तत्रासामर्थ्यात् नानुमानगम्यं नैरात्म्याप्रतीतावन्वयिनोऽभावात् सात्मकत्वप्रतीतिं विना व्यतिरेकिणोऽनुपपत्तिः। अथेच्छा समवायिकारणजन्या कार्य्यत्वात् तच्च समवायिकारणं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यभिन्नं पृथिव्यादित्वे बाधकसत्त्वादिति पृथिव्यादिभिन्नात्मसिद्धौ तद्वत्त्वं जीवच्छरीरे साध्यत इति चेत् यदि सात्मकत्वमात्मसंयोगवत्त्वन्तदा घटादौ तदस्तीति ततो हेतुव्यावृत्तावसाधारण्यं ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्यत्वं सात्मकत्वं शरीरात्मसंयोगस्य ज्ञानकारणत्वात् आत्ममनसोस्तथात्वेऽप्यकार्य्यत्वादिति चेत् न शरीरादन्यत्रासिद्धे तत्र प्रसिद्धौ सिद्धसाधनात् इच्छाया असमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्याभावो घटादौ दृष्टः तद्व्यतिरेकः शरीरे साध्यत इति चेन्न इच्छाया असमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्य शरीरएव प्रसिद्धेः सिद्धसाधनात् अन्यथा असिद्धिव्यतिरेकाद्यनिरूपणात् अप्रसिद्धसाध्यसंसर्गमेव साध्यमप्रसिद्धं साधयति व्यतिरेकीति चेत् न व्यतिरेकाद्यनिरूपणात्

असाधारणधर्मेणाप्रतीतपदार्थानुमाने घटत्वादिनापि स्वे-
च्छाकल्पितछिन्नप्रद्युमानप्रसङ्ग इति । उच्यते इच्छाया
असमवायिकारणसिद्धाविच्छात्व संयोगासमवायिकारणक
वृत्ति नित्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजा
तित्वात् शब्दत्ववत् सचासमवायिकारण संयोग' किञ्चिदव-
च्छिन्न' संयोगत्वात् आत्मसंयोगभावस्येच्छाजनकत्वेऽति-
प्रसङ्गादितीच्छाऽसमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्व मात्म-
कस्य शरीरे साध्यते । यद्वा आत्मनीच्छाधारता आत्मस-
योगावच्छेद्या अन्यविभुविशेषगुणाधारतात्वात् वाय्वादिस-
योगाद्यवच्छेद्यशब्दाधारत्ववदिति सामान्यत' सिद्धमिच्छा
धारताघटकेच्छासमवायिकारणद्रव्यसंयोगवत्त्व सात्मकत्वम्
अतएव ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रय-
कार्य्यत्व वा सात्मकत्व स्वशरीरे प्राणादिमत्त्वस्य इच्छादि-
मत्त्वस्य च चेष्टावयवोपचयादिव्याप्यत्वग्रहात् घटादौ चेष्टा-
द्दिविरहेण प्राणादिमत्त्वेच्छादिमत्त्वविरहानुमानमिच्छा-
द्दिविरहात् इच्छादिप्रयोजकेच्छाद्याधारताघटकेच्छाद्यसम-
वायिकारणसंयोगविरहानुमान कार्य्याभाववति कारणा-
भावनियमात् । न च सात्मकत्व शरीरवृत्ति शरीरे बाध-
काभावात् शरीरत्ववदित्यन्वयिनैव साध्यसिद्धे किं व्यति-
रेकिणेति वाच्य शरीर सात्मकमिति शरीरविशेष्यकबुद्धे-
र्व्यतिरेकिण विनानुपपत्ते रुपायान्तरस्योपायान्तरा-
दूषकत्वाच्च यद्वा चेष्टा संयोगासमवायिकारणिका संस्का-

राजन्यक्रियात्वादिति चेष्टाया असमवायिकारणसंयोगसिद्धौ प्रयत्नवदात्मसंयोगएव पर्य्यवस्यति प्रयत्नान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् एवं चेष्टाया असमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वे सति शरीरत्वं सात्मकत्वं जीवच्छरीरे साध्यं चेष्टावत्त्वादिति हेतुः चेष्टाविरहश्च घटादौ प्रत्यक्षसिद्धः चेष्टा विरहात्तदसमवायिकारणसंयोगविरहोऽपि सुग्रहः । यद्वा जीवच्छरीरं तदवयवो वा आत्मभिन्नत्वे सत्यात्मविशेषगुणकारणभोगानधिकरणवृत्तिसंयोगवत् प्राणान्यत्वे सति ज्ञानकारणीभूतप्राणसंयोगवत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटः आत्मप्राणसंयोगः प्राणमनःसंयोगो वा शरीरप्राणसंयोगेनैवान्यथासिद्धौ न कारणं भोगाधारवत्त्वं भोगसमवायिकारणातिरिक्तवृत्तिसकलभोगाधिकरणवृत्तित्वात् प्रमेयत्वादिवदिति तार्किकनीतिः । अथेच्छाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा नाश्रितमष्टद्रव्याश्रितं वेति कथं व्यतिरेकी अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य तद्वृत्तित्वस्य चाप्रतीतेर्व्यतिरेकाद्यनिरूपणात् । स्यादेतत् इच्छाया द्रव्याश्रितत्वेऽनुमिते पृथिव्यादौ बाधानवतारदशायां विप्रतिपत्तेर्गुणत्वादाश्रितत्वादिसाधारणधर्मदर्शनाद्वा तद्द्रव्यमष्टद्रव्यातिरिक्तं न वेति सन्देहेनाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः । यद्वा इच्छाया अष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रयोपस्थितौ पश्चादिच्छाश्रयोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं न वेति संशयादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः । अथ सा द्रव्या-

श्रिता इच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तिर्नवेति पूर्ववत् संश-
यादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्व प्रसिद्धमिच्छाया' साध्यते
स्वयमसिद्धमपि साध्य व्यतिरेकादिनिरूपक साध्यज्ञान-
मात्रस्य कारणत्वात् नचैव संशयादेव पक्षे साध्यसिद्धेर्व्य
तिरेकिवैयर्थ्यं निश्चयार्थं तदुपयुक्तेरिति मैवं संशयेन साध्य
प्रसिद्धावपि तद्व्यतिरेकनिश्चयासम्भवात् साध्यव्यतिरेक
तद्व्याप्तिनिश्चयस्य साध्यनिश्चयसाध्यत्वात् साध्यसन्देहे तद्व्य-
तिरेकादिसंशयावश्यम्भावात् । किञ्च संशयोपस्थितसाध्यस्य
व्यतिरेकनिरूपणं न योग्यानुपलम्भात् साध्यनिश्चयं विना
योग्यानुपलम्भासम्भवात् नापि व्यापकाभावात् साध्यनिश्चयं
विना तद्व्यापकत्वनिश्चयाभावात् न च यदीच्छा अष्टद्रव्याति
रिक्तद्रव्याश्रिता न स्यादष्टानाश्रिता सती द्रव्याश्रिता न
स्यात् रूपवदिति साध्यविपर्ययकोटौ प्रतिकूलतर्कसहकृत
साध्यसंशय एव निश्चयकार्यं करोति अत एवैतादृशसंशयोप-
स्थितकल्पितडित्थादिसाधनमप्यपास्तं तद्विपर्यये प्रतिकूल-
तर्काभावादिति वाच्यं साध्यनिश्चयं विना साध्यव्यतिरेक
निश्चयतन्मूलतर्कानवतारात् अन्यथा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्य-
वृत्तित्वनिरूपणे तर्कोदये च तत् सहकृतसाध्यसंशयस्य
साध्यव्यतिरेकनिश्चायकत्वमिति । उच्यते । इच्छाश्रयद्रव्य-
सिद्धौ पृथिव्याद्यनिच्छाधारता भवेत् द्रव्यं पृथिव्याद्यष्टद्र-
व्यभिन्नम् अष्टद्रव्यावृत्तिधर्मवत्त्वात् पृथिव्यादित्वे बाधक-
सत्त्वादेतदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धाविच्छायामष्टद्रव्यातिरि-

क्तद्रव्यवत्त्वमष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं वा साध्यते साध्यप्रसिद्धिर्द्रव्यत्वे इच्छाविशेष्यकाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वप्रतीतेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात् तथापीच्छाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वात् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्ववदिति साध्यप्रसिद्धेव दृष्टान्तप्रसिद्धेरन्वयी हेतुः स्यादिति चेन्न अन्वयव्याप्त्यप्रतिसन्धाने व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिसन्धानदशायां व्यतिरेकिसम्भवात् न च द्रव्यत्वादेः सपक्षात् व्यावृत्तावसाधारण्यं तद्धि साध्यतदभावोभयसाधकत्वेन सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषावहं प्रकृते न च हेतोः साध्याभावसाधकत्वं विपक्षे बाधकाभावात् साध्यसाधकत्वे तत्सत्वाच्च अतएव यावदेकत्वानुकूलतर्को नावतरति तदैव दशाविशेषेऽसाधारण्यं दोष इत्युक्तं सुवर्णतैजसत्वसाधकव्यतिरेकिणि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावपि तथा। अथाष्टद्रव्याधारत्वबाधानन्तरमिच्छादौ गुणत्वादेवाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं सिद्ध्यति पक्षधर्म्मताबलात् प्रसिद्धविशेषबाधे सामान्यज्ञानस्य तदितरविशेषविषयत्वनियमात् अतएवासर्वविषयानित्यज्ञानबाधानन्तरं क्षित्यादौ कार्यत्वेन ज्ञानजन्यत्वं सिद्ध्यन् नित्यसर्वविषयत्वं ज्ञानस्यादायैव सिद्ध्यतीति चेन्न बाधानन्तरमष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यविषयाप्यनुमितिर्द्रव्याश्रितत्वप्रकारिका स्यात् अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वनियमात् नत्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वप्रकारिका तस्य पूर्वमप्रतीतत्वेन प्रकार-

त्वसम्भवादिति तत्प्रकारिकानुमितिर्व्यतिरेकिण्येव अनाद्य नन्तद्व्यणुकादियावत्पक्षीकरणेऽनाद्यनन्ततावदुपादानागो-चरापरोक्षज्ञानत्वमेव नित्यसर्वविषयकत्वमेतदन्यनित्यसर्व-विषयत्वं व्यतिरेकिण एव सिद्ध्यति पक्षधर्मताबलेनापि व्यापकतावच्छेदकप्रकारेण साध्यसिद्धिर्भवति न तु साध्यगत विशेषप्रकारिका अतिप्रसङ्गात्। नन्वष्टद्रव्यानाश्रितेच्छा द्रव्याश्रितेति यदि साध्यते तदाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्व-मन्तरेण प्रतिज्ञार्थ एव नोपपद्यते सत्यम् एवमप्यष्टद्रव्याना-श्रितेच्छायां द्रव्याश्रितत्वं सिद्ध्यतु तस्याष्टद्रव्यातिरेकस्य कुतः सिद्धेत् अथ सामान्यव्यभिचारमादाय मानान्तरेण नीतं तत्तदन्यत्वमुपजीव्याष्टद्रव्यान्यद्रव्यवृत्तित्वेनेच्छादेः परि-च्छिद्यते मानान्तरोपस्थितविशेषणविशिष्टज्ञानस्य सुरभि चन्दनमित्यादौ दर्शनादिति चेत् न मानान्तरान्नियमे-नानुपस्थितेः ये चेच्छाश्रये पृथिव्यादिभिन्नत्वं न जानन्ति इच्छायाश्च पृथिव्याद्यनाश्रितत्वं न जानन्ति तेषामप्यनु-मानादित्यप्याहुः। अथ व्यतिरेकी नानुमानं सर्वत्र प्रमे-यत्वादिना सत्प्रतिपक्षग्रस्तत्वादिति चेन्न विपक्षबाधकेन व्यतिरेकिणो बलवत्त्वात्। अन्ये तु व्यतिरेकिस्वभाव एव साध्यं तथाप्रसिद्ध एव सिद्ध्यति यस्याभावस्य व्यापको हेत्वभावो गृहीतस्तस्याभावं पक्षे व्यापकाभावाभावरूपेण हेतुना सिद्ध्यति व्यापकाभाववत्तया ज्ञाते व्याप्याभावज्ञा-नावश्यम्भावात् तथा हि पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवी-

त्वादित्यत इतरस्य जलादेर्व्यापकः पृथिवीत्वाभावो गृहीतस्तदितिपृथिवीत्वाभावाभावरूपेण पृथिवीत्वेन पृथिव्यामितरान्योऽन्याभावोऽप्रसिद्धएव सिद्ध्यति प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वात् प्रत्यक्षेण भूतले घटाभाववत् एवमन्यत्राव्याप्यवृत्तीच्छायाः स्वाश्रयत्वे सिद्धे स्वाश्रये योऽत्यन्ताभावस्तदवच्छेदकं घटादि सर्वं तदवच्छेदेनेच्छानुपलम्भात् जीवच्छरीरन्तु न तथा तदवच्छेदेन तदाश्रये इच्छोपलम्भात् तथा चेच्छात्यन्ताभावाश्रयतावच्छेदकत्वरूपस्य नैरात्म्यस्य घटादौ प्राणादिमत्त्वाभावो व्यापको गृहीतस्तदिति जीवच्छरीरे प्राणादिमत्त्वेन इच्छात्यन्ताभावाश्रयत्वावच्छेदकत्वस्याभावः सात्मकत्वं साध्यते एवं प्रामाण्यसाधकव्यतिरेकिण्यपि व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वस्य व्यापकः समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभावोऽप्रमायां गृहीतोऽतो विवादाध्यासितानुभवे समर्थप्रवृत्तिजनकत्वेन व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वस्याभावः सिद्ध्यति व्यधिकरणप्रकारानवच्छिन्नत्वमेव प्रमात्वम्। ननु साध्याप्रसिद्धौ कथं साध्यविशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति चेन्न पक्षे साध्यानुमितिसामग्रीसत्त्वात्पक्षविशेषणकः साध्यविशेष्यकएव प्रत्ययो जायते भूतले घटोनास्तीत्यभावविशेष्यकप्रत्ययवत् तथापि साध्याभावव्यापकाभावाभावरूपहेतुमत्तया पक्षज्ञानं व्यतिरेकिणि गमकतौपयिकं न च साध्यप्रसिद्धिं विनैतादृशप्रतिसन्धानं सम्भवति नच वस्तुगत्या यः साध्याभावस्तद्व्यापकाभावप्रति-

योगिमत्तया ज्ञानं प्रत्यक्षमिति वाच्यं व्यतिरेकव्याप्त्यनुप-
पत्तेरिति चेत् न योऽभावो यस्य भावस्य व्यापकत्वेन
गृहीतः तदभावाभावेन तस्य व्याप्यस्याभावः पक्षे साध्यत-
इत्यनुगतानतिप्रसक्तस्य गमकत्वौपयिकत्वात् अयञ्च व्यति-
रेकिप्रकारः स्वार्थएव परं प्रति साध्याप्रसिद्ध्या प्रतिज्ञाद्य-
सम्भवादिति सर्वं समञ्जसम् ।

व्यतिरेक्यनुमानसिद्धावर्थापत्तिर्न मानान्तरं तेनैव
तदर्थसिद्धेः स्यादेतत् ज्योतिःशास्त्रात्कथितसिद्धाद्वा
देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वमवगतं परम् शतवर्षजीवी गृह
एवेति नियमे प्रत्यक्षेणावगते पश्चाद्योग्यानुपलब्ध्या निश्चि-
तो गृहाभावो जीवननियमग्राहकप्रमाणयोर्वैयधिकरण्यानिरू-
पणाद्बहिःसत्त्वकल्पनं विना नियमद्वयविषयसंशयं जन-
यित्वा जीवति न वेति संशयमापाद्य जीवनसंशयापत्तये
जीवनोपपादकं बहिःसत्त्वं कल्पयतीति यथोक्तसामग्र्य-
नन्तरं बहिरस्तीति प्रतीतेः तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां संशय-
द्वारा गृहाभावः तदुत्पादितनियमद्वयविषयकसंशयो वा
करणं जीवनसंशयएवाकरणे सव्यापारकत्वानियमात्
प्रमाणयोर्विरोधज्ञानं तदाहितसंशयद्वारा करणमिति
कश्चित् । तदा जीवितस्य चिह्नविशेषपक्षस्य सन्दिग्धत्वेना-
नुमानासम्भवादर्थापत्तिर्मानान्तरम् । ननु संशयस्य
कल्पकत्वे स्थाणुपुरुषसंशयादपि तदेककोटिनिर्णायकस्य-
नापत्तिः न च प्रमितसंशयः कल्पनाङ्गं जीवनस्य तदानीं

प्रमितत्वे संशयाभावप्रसङ्गात् जीवित्वनिश्चयेऽनुमानादेव वहिःसत्त्वनिश्चयाच्च कदाचित् प्रमितत्वे च प्राक्प्रमितपुरुषस्यान्तरा तत्संशये कल्पना स्यात् किञ्च जीवनसंशयस्य मृतेऽपि दृष्टत्वान्न व्यभिचारेण वहिःसत्त्वगमकमिति चेत् न यथोक्तसामग्रीप्रभवसंशयस्य कल्पनाङ्गत्वात् अतएव मृतजनिष्यमाणयोर्गृहाभावनिश्चयो न यथोक्तसंशयमापादयतीति न वहिःसत्त्वकल्पकगृहाभावो योग्यानुपलब्धिनिश्चितो न संशय इति। अथ जीवननियमग्राहकप्रमाणयोर्यदि च तुल्यबलत्वमवगतं क्व तर्हि वहिःसत्त्वकल्पना विशेषदर्शनविरहात् कल्पने वा प्रमितजीवननिर्वाहकवहिः सत्त्ववद्गृहनियमनिर्वाहकमरणस्याप्युचितत्वेन तत् कल्पनापि स्यात् जीवनमरणयोः संशयाविशेषात् अथ तयोरेकं वलीयोऽपरमबलं तदैकेनापरस्य बाधएवेति न संशयः तस्माद्यत्र शतवर्षजीवित्वमवधारितं गृहाभावश्च निश्चितः तत्र वहिःसत्त्वकल्पनं न तु जीवनसंशये एवञ्च देवदत्तो वहिः सन् जीवित्वे सति गृहनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिति व्यतिरेकिणा वहिःसत्त्वज्ञानेनार्थापत्त्या लिङ्गविशेषण जीवित्वसंशये वहिःसत्त्वकल्पना च नास्त्येव किञ्च गृहाभावनिश्चयः प्रमाणद्वयविषयसंशयं जनयित्वा जीवनसंशयमापाद्य वहिःसत्त्वं कल्पयतीति न युक्तं न हि यतएव यत्संशयः सएव तन्निश्चयाय प्रभवति अतिप्रसङ्गात्। मैवम्। यथोक्तसामग्रीजनितसंशयवानेवं तर्क-

यति योग्यानुपलब्धिस्तदोतो गृहाभावइति तन्निश्चय गृहद
इति जीवननियमग्राहकयोरेव बाध विरुद्धयोरप्रमाण-
त्वात् तदिह मरणं कल्पयित्वा जीवनग्राहक बाध्यतां
जीवो बहिःसत्त्वं कल्पयित्वा गृहनियमग्राहक तत्र बहिः-
सत्त्वकल्पने गृहनियमग्राहकमात्रबाधा मरणकल्पने तु
शतवर्षजीवी देवदत्तः शतवर्षजीवी गृह एवेति नियमद्वय
स्यापि बाधा स्यात् तदाह जीवनग्राहे तन्नियमबाधस्याव-
श्यकत्वादिति । किञ्च यदा जीवति गृहे जीविष्यतीत्यादि-
बहुतरक्षणसम्मुहूर्तादिसमयोपाधिनियत जीवनमुपल-
ब्धमितितद्बाधे बहुतरव्याप्तिबाधः देवदत्तादयायगृह-
सत्त्वव्याप्तिधाभ्यां तदाभावरूपमरणापेक्षया बहिःसत्त्वस्य
भावत्वं लघुत्वं यदि च गृहान्योऽन्याभावाश्रययदि पदार्थ-
वृत्तिसंयोगाश्रयत्वं बहिःसत्त्वमिति तदपेक्षया मरणमेव
लघु तथापि मरणापेक्षया जीवनमात्रं भविति तदेव
कल्पयितुमर्हम् । ततोऽर्थापत्तिकल्पित जीवित्वमुपजीव्यानु-
मानाऽपि बहिःसत्त्वप्रान भविष्यतीत्यतोऽर्थापत्तिफलपरता
दयोरुभाभयोरमय स्वार्थयो बहिःसत्त्व कल्पयति । न च
बाध्य तर्काणां विपर्ययपर्यवसायित्व आभासत्व तत्पर्यव-
साने तदेवानुमानमेतत्प्रक्रमे तदाय बहिःसत्त्वमनुमापयिष्य
तीति यतोऽस्त्रायगौरवतर्कयोः विपर्ययपर्यवसायिनामेव
प्रमाणसहकारित्वमतएव प्रत्यक्षशब्दादावपि सहकारी स,
न च तस्यां दशायामेव प्रमाणान्तरमस्ति ततोऽर्थापत्ति

सहकारित्वं तर्कस्य। ननु स्वकारणाधीनस्वभावविशेषात्त-र्कानुगृहीतयथोक्तसंशयस्य यदि वह्निःसत्त्वप्रमापकत्वं तदा श्रुते गृहस्थिते वा तादृशसंशयादत्र वह्निःसत्त्वकल्पना सापि प्रमा स्यादिति चेन्न यथाहि प्रमापकस्येन्द्रियस्य दोषेण प्रमाशक्तितिरोधानादैन्द्रियकभ्रमः तथा यथोक्तसंशयस्यापि दोषेण प्रमाशक्तितिरोधानादग्रहरूपभ्रमसम्भवात् परोक्ष-ज्ञानानां जनकज्ञानाविभ्रमत्वे यथार्थत्वनियमइति चेत् सत्यं प्रकृतेऽपि जीवनगृहाभावनियमग्राहकप्रमाणयोरन्य-तराभासत्वेनाभासत्वसम्भवात् यद्वा दोषाभावसहकृतस्य यथोक्तसंशयस्य वह्निःसत्त्वप्रमापकत्वमिति। उच्यते। अनयो-रेकं बाध्यं विरुद्धार्थग्राहकत्वादिति सामान्यतो दृष्टादेव तर्कसहकृताद्गृहनियमग्राहकबाधे लिङ्गविशेषेण जीवित्व-निश्चयेऽनुमानाद्वह्निःसत्त्वसिद्धिः तथाहि जीवनप्रमाणबाधे गृहनियमप्रमाणोत्थापितलिङ्गेन मरणानुमानात् प्रमाण-त्वाभिमतयोर्द्वयोरपि बाधा स्यात् गृहनियमग्राहकबाधे च निष्प्रतिपन्थिजीवनप्रमाणालिङ्गविशेषणजीवित्वनिश्चये वह्निःसत्त्वानुमानादेकप्रमाणबाधा वेत्यादि तर्कसहकृतात् सामान्यतो दृष्टादेवानयोरेकं बाध्यमिति जायमानानु-मितिः परम्परामरणज्ञापकं विषयीकरोति नतु वह्निःसत्त्व-परम्परासाधकं जीवनप्रमाणं तथा च सामान्यतोदृष्टा-देव गृहनियमग्राहकबाधे जीवनप्रमाणालिङ्गविशेषणजी-वित्वनिश्चयेऽनुमानादेव वह्निःसत्त्वज्ञानमिति किमर्था-

दृष्टा। ननु वह्निमत्त्वज्ञानं विना जीवेच्छादेवत्वस्य
ज्ञप्त्यापि भाविगृहमानत्वात् प्रथमं वह्निमत्त्वज्ञानं न
तु ग्रहनियमग्राहकबाधाभावः तत् येन नियतनि-
न्वितबाधकाभावनिश्चयोऽनुमानं स्यात् न चाय
निर्व्वह्निमत्त्वज्ञानमनापत्ति विना न च ग्रहनियमग्रा-
हिणि तुल्यत्वे लाघवे प्रथमपर्यवसायापि वह्निमत्त्व-
ज्ञानमिति वाच्यं तर्कसहकारेणापात्यत्वे प्रथमस्यापि वह्निम-
त्त्वज्ञानमुपादाय ग्रहनियमग्राहकबाधाभावादिति चेन्न तर्क
सहकारेण सामान्यतोदृष्टस्य प्रथममेव ग्रहनियमग्राहक
बाधसम्भवात् तस्मादुक्तगत्यभावे जीवनपक्षे तन्नि
यमसाधकस्याभावात् तर्कान्तरस्यैव वह्निमत्त्वज्ञान-
निर्व्वाहात् तत्र कल्पनीयप्रमाणभावे यथोक्तप्रकारे तर्कस्य
न सहकारित्वं गौरवात् किन्तु नियमग्राहकबाधद्वारा
वह्निमत्त्वपरम्परासाधके सामान्यतोदृष्टे लाघवात् न च
सामान्यतो दृष्टावतारपक्षे नास्तीति वाच्यम् अनिष्ठा-
दिनैकसाधनप्राप्तौ लोकबाधानुकूलकल्पनायां विनिगमकाभावो
न चैकसाधनप्राप्ति सामान्यतोदृष्ट विना। किञ्च विरोध-
ज्ञानानन्तरमेकमप्रमाणमिति यदि धीरस्ति तदा सामा-
न्यमनयो न स्यात् न स्याच्च जीवनसमय द्वयोरपि जीव-
नमरणनिश्चायकत्वात्। यद्येकमनयोरप्रमाणमिति ज्ञान
जनयित्वा सामान्यतोदृष्टस्य पर्य्यवसितस्यासम्भवितनियम-
द्वयसमवधानित्वजीवनसमयानन्तर तत्रावतारे वह्निरस्तीति

ज्ञानं जायमानं संशयस्य कारणत्वं व्यवस्थापयतीति चेन्न यदेव हि विरुद्धाग्राहकत्वं तर्कविनाकृतमनिर्द्धारितैकाप्रामाण्यानुमितिमजीजनत्तदेव तर्कसहकृतं पुनरनुसन्धीयमानं गृहनियमग्राहकप्रमाणमित्यनुमितिं वहि:सत्त्वज्ञानानुकूलां जनयति सहकारिवैचित्र्येणैकस्यापि विचित्रफलजनकत्वात् न च जीवनसंशयानन्तरं तदनुसन्धानमसिद्धं गृहनियमग्राहकस्य जीवनग्राहकविरुद्धार्थग्राहकत्वानुसन्धानं विना वहि:सत्वकल्पनेऽप्यबाधप्रसङ्गात्। अथ यदि पर्य्यवसन्नमपि प्रमाणं पुनरनुसन्धीयमानं सहकारिविशेषात् फलान्तरजनकं तदेच्छा द्रव्याश्रिता कार्यत्वादिति सामान्यतोदृष्टद्रव्याश्रितत्वानुमितौ पश्चादष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधे व्यतिरेकिणात्मसिद्धिरिति भज्येत अष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधसहकृतात् सामान्यतोदृष्टादेव पुनरनुसन्धीयमानात् तत्सिद्धेरिति चेन्न अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेन तत्प्रकारकबुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात् व्यतिरेकिणोऽप्यन्यत्र सामर्थ्यावधारणेनोपायान्तरस्यादोषाच्च। अपि च देवदत्तो जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वान्मद्वदिति सामान्यतोदृष्टं लाघवसहकारेण जीवनप्रतियोगित्वं विषयीकरोति तथा च लिङ्गविशेषणनिश्चयादनुमानादेव वहि:सत्त्वसिद्धि:। अथ लाघवसाचिव्यात् सामान्यतोदृष्टस्यापि विशेषविषयत्वात् नियमग्राहकप्रमाणोत्थापितलिङ्गकमरणानुमानेन जीवनग्राहकस्येवास्यापि सत्प्रति-

पक्षत्वम् एकेनापि भूयसामपि प्रतिबन्धकमप्रमात् न च तत्कार्यसामान्यजोदृष्टस्य पक्षधर्मता व्याप्तिपक्षधर्मते हि पन तत्र तुल्यमेव प्रात कार्यकारणतकेऽस विशेषभावपर्यवसाय-कालेन व्याप्तिग्राहकत्वस्य तुल्यत्वादिति चेत् तर्हि पक्षता-बलाद्विशेषसिद्धिः क्वापि न स्यात् सर्वत्र सामान्यमुखप्र-वृत्तप्रमाणस्य विशेषपर्यवसानेऽन्यसाधर्म्येण सत्प्रतिपक्ष-त्वप्रसङ्गात् अप्रयोजकत्वाच्च विपरीतसाधनमिति तुल्य नियमग्राहकस्याप्रयोजकत्वात् जीवत्प्राणकस्य तु सामा-न्यतोदृष्टस्य ज्योतिःशास्त्राद्यार्थत्वमेव विपक्षबाधक व्याप्ति ग्राहकमस्ति तस्मात् सामान्यमुखप्रवृत्तस्य सहकारिविशे षाद्विशेषपरस्यानुमानस्य तद्विशेषविलक्षणग्राहकप्रमाणेन सत्प्रतिपक्षत्वम् । न च प्रमाणाविरोधेनास्य तर्को न सह-कारीति वाच्य तर्कानवतारे विशेषपरस्याभावेनाविरोधात् तदवतारे तदधिकरणस्यादेव अन्यथा तर्कानवतारे सत्प्र तिपक्षस्य तदवतारेऽपि तस्य न निवर्त्तते किञ्चैवमथाप भावपि तद्विरोधेन न सहकारी स्यात् । यदुक्तं मरण-कल्पने गतपर्यायच्छिन्नजीवी गृहवृत्त्यस्यापि बाधइति तत्र विशिष्टबाधो न विशेष्यबाधात् मरणेऽपि जीवी गृह-वृत्त्यस्य विशेष्यस्याबाधात् किन्तु विशेषणबाधात् स च गतपर्यन्तजीवित्वबाधएव विशेषणाभावापत्तौ विशिष्टाभावो ऽप्यस्तीति चेन्न विशेष्यवति विशिष्टाभावस्य केवलविशेष-णाभावात्मकत्वात् विशिष्टस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमात्। अन्ये

तु शतवर्षजीवी देवदत्तो जीवी गृहएव नास्तीतिप्रमाणेषु द्वयोरविरोधेऽपि तृतीयमादाय विरोधज्ञानमस्ति तत्र जीवी गृहएवेत्यत्र प्रमाणघटितप्रमाणद्वयविरोधज्ञानजनिताप्रामाण्यसंशयाहितजीवनसंशयात् प्रमाणयोरविरोधापादकप्रमाणविरोधि वहिःसत्त्वं कल्प्यते यथोक्तसंशयस्यायमेव स्वभावो यद्वस्तुगत्या अप्रमाणं तद्विरोधि कल्पयति विरोधघटकस्य वस्तुगत्या अप्रमाणत्वेनैव विनिगमकत्वमिति तन्तुच्छम् अप्रमाणस्यापि प्रमाणत्वेन ज्ञानात् तर्कादिभिर्विशेषदर्शनं विना यथोक्तसंशयानन्तरं वहिरस्तीति ज्ञानमस्त्विष्टमतो न फलबलेन तथार्थापत्तिकल्पनम्। किञ्च मृते गृहस्थिते वहिःस्थितैतादृशसंशयादेव वहिःसत्त्वं गृहसत्त्वं मरणञ्च कल्प्येत कस्यचित् क्वचिद्वस्तुगत्या अप्रमाणत्वात् अर्थापत्त्याभासश्चैवं न स्यात्। स्यादेतत् माभूत् संशयः कारणमर्थापत्तावनुपपत्तिस्तु स्यात् तथाहि जीवी देवदत्तो गृहे नास्तीति ज्ञाने सति वहिःसत्त्वं विना जीवतोगृहासत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानानन्तरं वहिरस्तीति धीरस्ति तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुपपत्तिज्ञानं कारणम्। न च देवदत्तो वहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वात् घटवदित्यनुमानाद्विद्यमानत्वे सति यत्र यन्नास्ति तदन्यदेशे तदस्ति यथा गृहएव कोणेऽवस्थितं मध्ये नास्तीतिव्याप्तिप्रभवानुमानाद्वा वहिःसत्त्वसिद्धेः किमर्थापत्त्येति वाच्यं हेतुसाध्ययोः सहचारज्ञानदशायामनु-

पपत्तिज्ञानेऽपि बहिःसत्त्वज्ञानात् सामान्यतो व्याप्तिग्रहानु
माने उपसर्जनमगत्येति तदन्यदेशसिद्धिरर्थापत्त्यैव । ननु
जीविनो गृहासत्त्वमनुपपद्य किं देवदत्तबहिःसत्त्वं विना
उत बहिःसत्त्वमात्रं विना नाद्य प्रथमं देवदत्तबहिःसत्त्वा-
प्रतीतौ तेन विनेदमनुपपन्नमिति ज्ञानाभावात् प्रतीतौ
वा किमर्थापत्त्या अर्थापत्तितएव तत्प्रतीतावन्योऽन्याश्रय
तदुक्तं तत्पक्षसन्निधेरप्रे तदसिद्धेरिति । नान्त्य अन्य
दीयबहिःसत्त्वज्ञानं विनानुपपत्त्यभावात् बहिःसत्त्वमात्र-
सिद्धावपि देवदत्तबहिःसत्त्वासिद्धेरिति चेन्न सामान्येन
हि विनानुपपत्तिज्ञानं कारणं सामान्याकारेणार्थोपज्ञानं
फलं तथाहि जीवतो बहिःसत्त्वं विना गृहासत्त्वमनुपपन्न-
मिति ज्ञानं यस्य गृहासत्त्वमनुपपन्नं तस्य बहिःसत्त्वं कल्प
यति मान्यस्य देवदत्तस्य तथेति सिद्धे देवदत्ते बहिःसत्त्व
कल्पयतदिति देवदत्तबहिःसत्त्व पर्यवस्यति न तु तेन रूपेण
कल्पना न वा तेन विनानुपपत्तिज्ञानं कारणं यथा वह्नि
मात्रव्याप्याद्धूमात् पर्वते वह्निसिद्धिरेव पर्वतीयवह्निसि-
द्धिर्न तु पर्वतीयत्वेनैव धूमात्तत्सिद्धिः तेन रूपेण व्यापक-
त्वाग्रहात् । अथोपपादकाभाववत्युपपाद्याभावनियमोऽनुप-
पत्तिर्नत्वभावमात्रमतिप्रसङ्गात् एवञ्च व्यतिरेकव्याप्तिमत
उपपाद्याद्व्यतिरेक्यनुमानमुद्रयैव साध्यसिद्धेः किमर्थापत्त्या
तथाहि देवदत्तो बहिः सन् जीवित्वे सति गृहासत्त्वात्
यन्नैवं तन्नैवं यथा मृतो गृहस्थितो वा न चान्यव्याप्यान्यस्य

गमकत्वेऽतिप्रसङ्गः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य नियामकत्वात् न चार्थापत्तौ स्वरूपसती व्याप्तिर्लिङ्गं नानुमानइति वाच्यम् अनुपपत्तेर्ज्ञानं विना कल्पनानुदयात् अर्थापत्त्याभासानवकाशाच्च। नैवम् अत हि व्यतिरेकव्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्म्मत्वमिति व्याप्तिधीजन्यमपि वह्निःसत्त्वज्ञानं नानुमितिः तस्या व्याप्तपक्षधर्म्मताज्ञानजन्यतानियमात्। न च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन पक्षधर्म्मस्य ज्ञानमनुमितिप्रयोजकमित्यप्यस्तीति वाच्यं केवलान्वयिनि तदसम्भवात् तदपेक्षया साध्यव्याप्यत्वज्ञानस्य लघुत्वाच्च। अथ व्यतिरेकसहचाराद्धेतोरेव व्याप्तिर्दृश्यते एवञ्चान्वयस्य व्यतिरेकस्य उभयस्य वा सहचाराद्व्याप्तिग्रहत्रैविध्येऽनुमानत्रैविध्यम् अतएव धूमो दशाविशेषेऽन्वयीव्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी चेति अस्तु तावदेवं तथापि जीविदेवदत्ताभावो गृहे वर्त्तमानो न वह्निःसत्त्वे अङ्गं देवदत्तावृत्तित्वात् वह्निःसत्त्वगृहनिष्ठाभावयोर्व्यधिकरणत्वेन नियतसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यभावाच्च। उपरि सविता भूमेरालोकवत्त्वादित्यत्र भूमेरुपरि सन्निहितसवितृकत्वेनानुमानात् नापि गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगित्वस्य देवदत्तधर्म्मतया तदसन्निकर्षे प्रत्यक्षेण ज्ञातुमशक्यत्वात् अतएव विशेष्यासन्निकर्षात्तृतीयलिङ्गपरामर्शोऽपि न प्रत्यक्षेण। न च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहनिष्ठाभावयोर्ज्ञानं सहकार्य्यासाद्य लनस्यैव सजन्यत इति वाच्यं सह-

कारिणएव मानान्तरत्वप्रसङ्गात्। अथ व्याप्तिज्ञानान न्तर स्मर्यमाणधूमात् कथमनुमितिः उक्तन्यायेन तत्रापि लिङ्गपरामर्शाभावादिति चेत् न कथञ्चित् 'कथं तर्हि वह्नि-ज्ञान' प्रश्नधर्मधूमव्याप्तिसन्दिग्धतात् धूमो वह्निं विना नास्ती त्यनुपपत्तिज्ञानादिति ब्रूमः अतएव दृश्यमानोधूमो वह्निं विनाऽनुपपन्नइति यदा ज्ञायते तदार्थापत्तिरेव यदा त्वनुपपत्तिज्ञानं विना व्याप्यत्वेन प्रतिसन्धीयते तदाऽनु मानं त्वयापि त्रिविधानुमानस्वीकारात् तस्माद्व्यतिरेक-व्याप्तिमुपजीव्य जीविदेवदत्तगृहाभावो बहिः सत्त्वं कल्प यति। उच्यते। देवदत्तासन्निकर्षेऽपि तस्य गृहनिष्ठा-भावप्रतियोगित्वं प्रत्यक्षेण गृह्यते तथाहि गृहे देवदत्त-स्याभावइति प्रत्यक्षं देवदत्तं पक्षधर्मत्वाभावसम्बन्धं प्रति-योगित्वलक्षणं गोचरयति सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिद्वयविष-यत्वात् प्रतियोगिना सममभावस्य सम्बन्धान्तराभावात् गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे च प्रत्यक्षोपस्थिते ज्ञातव्याप्ति-वैशिष्ट्यमपि प्रत्यक्षेण सुग्रहम्। न च देवदत्तविशेष्यकं बहिःसत्त्वव्याप्यगृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानं नास्तीति वाच्यं पक्षदृष्टिसिद्धिलिङ्गपरामर्शमात्रस्यानुमितिजनकत्वात् च धिकस्य गौरवपराहतत्वात्। अथ या अप्रतिप्रसक्तासप्र-कारिकयाऽमसैव ज्ञातदेवदत्तविषयकतृतीयलिङ्गपरामर्शं यथा च न सप्रकारि मानान्तरं तथोपपादितमपक्षात्। ननु मयूरः पर्वतेतरे न नृत्यति नृत्यति चेतिज्ञानानन्तर

पर्व्वते नृत्यतीति ज्ञानमस्ति न च व्यतिरेकिणस्तत्सम्भवति पर्व्वतनृत्यस्य साध्यस्याप्रतीतौ व्यतिरेकव्याप्त्यनिरूपणात् न च पर्व्वतनृत्याप्रसिद्धौ तेन विनानुपपत्तिप्रतिसन्धानमपि नेति कथमर्थापत्तिरपीति वाच्यम् अधिकरणं विनानुपपद्यमानं नृत्यं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं प्रसिद्धेतरमधिकरणं कल्पयतीति चेन्न मयूरनृत्यं साधिकरणं नृत्यत्वादिति सामान्यतोदृष्टं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं प्रसिद्धेतरं पर्व्वतमधिकरणमादायानृत्यज्ञानं जनयति। यद्वा पर्व्वतेतरे न नृत्यतीतिशब्देन नृत्याभावबोधानन्तरं मयूरो नृत्यतीतिशब्दाज्जायमानं ज्ञानं पर्व्वतनृत्यं गोचरयति प्रसिद्धविशेषबाधसहकृतसामान्यज्ञानजनकप्रमाणस्य प्रसिद्धेतरं पर्व्वतमधिकरणविशेषमादाय ज्ञानजनकत्वनियमात्। अतएवानित्यज्ञानबाधानन्तरं क्षित्यादौ ज्ञानजन्यत्वं सिद्धनित्यत्वमादाय सिद्ध्यतीत्याचार्य्याः। यद्वा मयूरनृत्यं पर्व्वताधिकरणकं पर्व्वतेतरानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात् पर्व्वतत्ववदित्यन्वयव्यतिरेकी अथ वा यः सम्भावितत्तदितरावृत्तिः सन् तदतिरिक्तावृत्तिर्न भवति न तद्वृत्तिर्भवतीति सामान्येन यत्तदर्थान्तर्भावेन व्याप्त्या नृत्यस्य पर्व्वतवृत्तित्वं सिद्ध्यति। एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्रापि अप्रसिद्धरात्रिभोजनसाध्यपीनत्वज्ञानं रात्रिभोजनमादाय सिद्ध्यति। अथ यथा अभोजी पीनइत्यत्रायोग्यताज्ञानं तथा पीनो दिवा न भुङ्क्तइत्यत्रापि दिवाभोज-

नस्य बाधाद्योग्यताघटकरात्रिभोजनस्याप्रतीतेः अतो यो- ग्यताघटकोपस्थितिं विना अन्वयमलभमानमिदं वाक्यं योग्यताघटकरात्रिभोजनोपपादकं रात्रौ भुङ्क्ते इति वाक्यं कल्पयित्वा तेन सहान्वयबोधं जनयति। न चैव लाघवाद्रा- त्रिभोजनमेव कल्पयितुं युक्तं शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यत इति न्यायेन शब्दोपस्थापितमादाय शब्दस्यान्वयबो- धजनकत्वात् अपस्य श्रूयमाणशब्दस्यान्वयबोधकत्वे योग्य ताघटकोपस्थापकेन शब्देन विनानुपपद्यमानं तं कल्पयित्वा अन्वयबोधं जनयति तत् श्रुतार्थापत्तिः। द्वारमित्यादौ पिधेहीतिशब्दकल्पनं श्रुतार्थापत्तिरेव शब्दस्य यद्यपि श्रूय माणोऽबाधितत्वाद्यभिप्रायस्य कल्प्यते यथा गुरुमते स्वर्ग कामो यजेतेत्यत्र साक्षात्साधनताबाधे परम्पराघटकस्या- नुपस्थित्या परम्परासाधनताज्ञानविरहेऽयोग्यताज्ञानभा- वात् प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यानुपपत्तेरिति योग्यता- धानाय परम्परासाधनताघटकमपूर्वं लिङादिवाक्यं कल्प यति ततः स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानं जायते अन्यथा अपू- र्वमपि वाच्यं न स्यादिति। उच्यते। बाधकप्रमाणाभा- वोऽन्वयविरोधिरूपविरहो वा योग्यता अतो दिवा अभो- जने रात्रिभोजनाप्रतीतावपि भोजनसाध्यपीनत्वाद्दिवा न भुङ्क्त इति शब्दाद्बोधोत्पद्यते न प्रतीत्यनुपपत्तिः किन्तु प्रती- तानुपपत्त्या रात्रिभोजनं कल्प्यते अत एवापूर्वमपि न वाच्य- मिति] वक्ष्यते तथाश्रुतार्थापत्तिरनुमानान्नातिरिच्यत इति।

तत्रानुमानं परार्थं न्यायसाध्यमिति न्यायस्तदवयवाश्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि निरूप्यन्ते। तत्र न समस्तरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकवाक्यं न्यायः अत्रैव वाक्येऽतिव्याप्तेः किन्त्वनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशब्दज्ञानजनकवाक्यं न्यायः प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यैरेकवाक्यतया स्वार्थविशिष्टज्ञानं जन्यते तेन च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानान्तरमुत्थाप्यते तेन च चरमपरामर्श उत्पाद्यत इति न्यायजन्यशाब्दज्ञानस्य परामर्शप्रयोजकता अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजक शाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमवयवत्वम् अतएव वह्निव्याप्यधूमवानयमितिवाक्ये तदवयवे च न न्यायतदवयवलक्षणातिव्याप्तिः तेन परामर्शस्य, तदवयवेन परामर्शजनकस्य जननात्। यत्तु संक्षेपतः परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वेन विशेषाभावात् सोऽपि न्यायएवेति तन्न 'कथायामाकाङ्क्षाक्रमेणाभिधानमिति प्रथमं विशिष्टवैशिष्ट्यआकाङ्क्षा नास्तीति तदभिधाने निग्रहादिति वक्ष्यते अन्यथा चक्षुरादेरपि परामर्शजनकतया न्यायत्वापत्तिः आकाङ्क्षाविरहस्तुल्यएव। अन्ये तु पञ्चावयववाक्याद्विजातीयमेव शाब्दज्ञानमुत्पद्यतइति तद्धीजनकवाक्यत्वं न्यायत्वम् एवं प्रतिज्ञाद्यवयवादपि प्रत्येकं विजातीयं शाब्दज्ञानमिति तत्तद्धीजनकशब्दत्वमेव तत्तल्लक्षणमिति तन्न ज्ञानविशेषजनकत्वं तत्तज्ज्ञानजनकत्वं वा न्याये प्रतिज्ञादौ चाननुगतरूपमन्तरेण दुर्निरू-

बोधयितुमीष्टे । नच वादिवाक्येऽनुपस्थितमपि योग्यतया अन्वेति अतिप्रसङ्गात् । नच विप्रतिपत्तितः साध्योपस्थितिः तस्याः प्रतिवादिविप्रतिपत्त्या प्रमाणादिव्यवस्थया चान्तरितत्वात् परविप्रतिपत्तिं समयबन्धञ्च विना स्थापनाया अभावात् विप्रतिपत्तिवाक्यस्य पक्षग्रहेण पर्यवसिततया निराकाङ्क्षत्वाच्च आवृत्तौ तु सैव प्रतिज्ञा । न चावयवान्तराक्षेत्वन्वययोग्या साध्योपस्थितिः । नाप्यवयवान्तरेणाक्षेपात् साध्यान्वये तदभिधानं तदभिधाने च साध्यान्वय इत्यन्योन्याश्रयात् । तस्मात् प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या वा नेहाक्षेपः । अन्ये तु शब्दानित्यत्वे प्रमाणं वदेति यदि मध्यस्थस्यानुयोगः तथापि प्रमाणमात्रे नाकाङ्क्षा किन्तु विशिष्टे विशिष्टन्तु विशेषणं साध्यमनभिधाय न शक्याभिधानं न च वस्तुतो यत्साध्यं तत्र प्रमाणं वदेति मध्यस्थनियोगः वादिद्वयमध्ये तदसम्भवात् तस्मात्साध्याभिधानं विना न हेतोराकाङ्क्षा नवान्वयबोधकत्वमिति प्रतिज्ञा साधनाङ्गमिति । साध्यनिर्द्देशानन्तरं कुतइत्याकाङ्क्षायां साधनताव्यञ्जकविभक्तिमल्लिङ्गवचनमेवोचितं अन्यथा नाकाङ्क्षाभिधाने निग्रहापत्तेः लोके तथैवाकाङ्क्षानिवृत्तेरिति व्युत्पत्तेरिति प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यासः हेतुत्वञ्चानुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकसाध्याविषयकशाब्दधीजनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वं हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्यायावयवत्वं वा उदाहरणप्रयो-

सकाकाङ्क्षाजनकशाब्दज्ञानजनकन्यायावयवत्वं वा साध्या-
विषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरत्वं वा प्रति-
ज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकाङ्क्षानिवर्तकज्ञानजनकहेतुविभ-
क्तिमद्वाक्यत्वं वा पञ्चम्यन्तत्वाद्यविषयकपदवदनुमितिपर-
वाक्यत्वं वा हेतुपदेन ज्ञानलक्षणात् अन्यथा लिङ्गस्या-
हेतुत्वेन हेतुविभक्त्यर्थानन्वयात् तथैवाकाङ्क्षानिवृत्ते अनु-
मितिहेतुज्ञानकारणधूमवत्त्वादितिशब्दजन्यज्ञानवृत्तिप्रति-
ज्ञादिजन्यज्ञानावृत्तिजातियोगिज्ञानजनकवाक्यत्वं हेतुत्व-
मित्यन्ये जाति विना केन रूपेण ज्ञानस्यानुमितिजनकत्व
वाच्यविशेषणजन्यत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकरूपापरिचये दुर्ग्र-
हत्वादित्यपरे। अन्वयव्याप्त्यभिधायकावयवाभिधानप्रयोज-
कज्ञानजनकहेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वमन्वयि
हेतुत्वं एतदेव व्यतिरेकव्याप्त्यभिधायकपदप्रक्षेपाद्व्यति-
रेकि हेतुत्वम् अन्वयव्यतिरेकोदाहरणाकाङ्क्षाप्रयोजक
तथाभूतावयवत्वमन्वयव्यतिरेकि हेतुत्वं यद्वा पक्षसपक्षसतो
विपक्षासतो हेतुवचनमन्वयव्यतिरेकि अत्यन्ताभावाप्रति
योगिसाध्यसमानाधिकरणपक्षसपक्षसद्धेतुवचनं केवला-
न्वयि यद्वा अनुमितिकारणीभूतपरामर्शप्रयोजकशाब्द
ज्ञानकारणसाध्याविषयकशाब्दधीजनकप्रतीतान्वयसाध्यसा
धनवाचकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वमन्वयिहेतुत्वम् एतदेवा-
प्रतीतान्वयसाध्यसाधनेतिविशेषणाद्व्यतिरेकिहेतुलक्षणाक्ष-
यायां धूमादित्येव प्रयोक्तव्य नतु धूमवत्त्वादिति मतुपोऽर्थ

त्वात्। केचित्तु सामान्यवत्त्वे सति वाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादित्यपार्थकं विभक्त्युपस्थापितहेतुत्वेन सामान्यवत्त्वस्य विभक्त्यन्तरावरुद्धस्यानन्वयादिति केचित् तन्न सतिसप्तमीवलात् सामान्यवत्त्वस्य वाह्यकरणप्रत्यक्षत्वस्य च सामानाधिकरण्योपस्थितौ विशिष्टे हेतुत्वान्वयात् तथैव व्युत्पत्तेः नह्ययमर्थोऽस्मान्नावगम्यते।

हेतावुक्ते कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षाया व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेः प्राथम्यात् तत्प्रदर्शनायोदाहरणं तत्रानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानजनकव्याप्यत्वाभिमतवन्निष्ठ नियतव्यापकत्वाभिमतसम्बन्धवोधजनकशब्दत्वमुदाहरणत्वं सामान्यलक्षणे साध्यसाधनसम्बन्धवोधकत्व साध्यसाधनाभावसम्बन्धवोधकत्वञ्च विशेषलक्षणद्वयम्। न्यायावयवदृष्टान्तवचनमुदाहरणमिति तु न दृष्टान्तप्रयोगस्य सामयिकत्वेनासार्व्वत्रिकत्वात् योयोधूमवान् सोऽग्निमानित्येव व्याप्तिप्रतीतेः नापि प्रकृतानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानविषयव्याप्त्युपनायकं वचनं तत्, उपनयातिव्याप्तेः अत उपनयाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यमुदाहरणम् एतदेवान्वयव्यतिरेकिव्याप्तिविषयत्वविशेषितं विशेषलक्षणद्वयमित्यन्ये अत्र च व्यभिचारवारणाय वीप्सामाहुः यत्र च सामानाधिकरण्यादेव व्याप्तिस्तत्र न वीप्सा केवलान्वयिन्यभेदानुमाने च वीप्सायामपि व्यभिचारतादवस्थ्यमिति तु वयं, वीप्सा च

उच्यते, न तत्पदेऽपि विरुद्धरूपोपस्थितयोरपि तत्पदेन परामर्शाद्बुद्धिस्थवाचकत्वादिति न व्युत्पत्तिविरोधः यथा यद्यत् पाप प्रतिपत्तीत्यत्र, इत्यत्र साध्यसाधनोभयाव्ययापि फलानुपदर्शितान्वय विपरीतोपदर्शितान्वयानुपदर्शितव्यतिरेकविपरीतोपदर्शितव्यतिरेकभेदादाभासरूपमिति ।

उदाहरणानन्तरमुपनयः व्याप्तिमत्तयापि व्याप्तं किं पक्ष पक्षेति न चेत्याकाङ्क्षायां व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रदर्शनायोपनयः, तथा चानुमितिकारणतृतीयलिङ्गपरामर्शजनकावयवत्वमुपनयत्वमिति कश्चिल्लक्षणं साध्यव्याप्तिविशिष्टपक्षबोधकावयवत्वं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिमत्पक्षबोधकावयवत्वं वा विशेषलक्षणद्वयम् उदाहरणान्त एव प्रयोग इति न वाच्यं तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य व्याप्तपक्षधर्मतावगाहिनोऽवयवान्तरलभ्यत्वाभावात् तदनभ्युपगमेऽपि पक्षधर्मताया अलाभात्, न च हेतुवचनादेव तदवगमः तस्य को हेतुरित्याकाङ्क्षायां प्रवृत्तत्वेन हेतुस्वरूपोपस्थापकस्यातत्परत्वात् पक्षधर्मत्वाद्युपक्षेप इति चेन्न तदर्थस्याभिमतत्वेनानाक्षेपकत्वात् अन्यथा प्रतिज्ञामात्रादेव सर्वाक्षेपेऽवयवान्तरविलयात् । प्रतिपाद्यानां स्वत एव तदवगम इति चेन्न तेषां व्युत्पन्नाव्युत्पन्नतया सर्वत्र तदसम्भवात् प्रतिपादकेन स्वव्यापारस्य निर्वाहयितुमुचितत्वाच्च अन्यथावयवान्तरेऽप्येवं प्रसङ्गात् ।

उपनयानन्तरं निगमनं तच्चानुमितिहेतुलिङ्गपराम-

शेऽप्रयोजकशाब्दज्ञानकारणव्याप्तिपक्षताधीप्रयुक्तसाध्यधीजनकं वाक्यम्। न च व्याप्तिपक्षधर्मतायाश्चतुर्भिरेवावयवैः पर्य्याप्तेः किं तेनेति वाच्यम् अबाधितासत्प्रतिपक्षत्वयोरलाभे चतुर्णामप्यपर्य्यवसानात्। अथाभिधानाभिधेययोर्व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गप्रतिपादनादेव पर्य्यवसानेनावयवान्तराणां निराकाङ्क्षत्वं विपरीतशङ्कानिवृत्तेरपि ततएव लाभात्, अन्यथा निगमनेनापि तदवारणात् न हि तद्विशेषदर्शनमनाहृत्यैव तन्निवर्त्तकम्। सिद्धनिर्द्देशतया वारयतीति चेन्न स्वरूपमात्राभिधानात् साध्यत्वानुपस्थितौ तस्मादिति हेतुविभक्त्यनन्वयप्रसङ्गाच्चेति चेन्न व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानेऽपि बाधसत्प्रतिपक्षबुद्धेः साध्यज्ञानानुत्पत्तिदर्शनात् तदभावावबोधने समीहितानिर्व्वाहात्। अथ बाधादिविरहस्य प्रयोजकत्वं न तु तद्बोधस्य, मानाभावादसिद्धेश्च इति किमर्थं बाधादिविरहो बोधनीय इति चेन्न यदवगमे सति यन्न भवति तत्तदभावज्ञानसाध्यमिति व्याप्तेः न चानन्वयः, तस्मादित्यन्वयबलादेव हेत्वनाकाङ्क्षितत्वलक्षणसिद्धत्वज्ञानात् न त्वन्वयात् पूर्व्वम्। इह केचित् यथा तस्मादिति सर्व्वनाम्ना हेतोः परामर्शः पूर्व्वोक्ताशेषरूपलाभाय तथा साध्यांशस्यापि तथा इति सर्वनाम्ना सिद्धस्य लड्व विरोधादिवारणाय युक्तइत्याहुः तन्न तथेति स्वरूपे, प्रकारे, सादृश्ये, वा आद्ये तथाचायमिति प्रकान्तात् तथेति हेतुमानित्यर्थः स्यात् तथाचानन्वयः न हि

हेतुमत्त्वादेव हेतुमत्त्वमित्यस्मिन् न द्वितीयं सामान्येन पक्षस्यापि अन्वयव्याप्तौ प्रवेशात् तत्प्रकारान्वयव्यतिरेकस्य सम्भवात् अतएव न तृतीयोऽपि अभेदानुमाने चान्वयिनि तन्मात्रत्वेति साहचर्याभावात् व्यतिनाद्य प्रकृते विशेष्याम-म्भवात् वादिवाक्ये च योग्यतान्वयेऽतिप्रसङ्गात् तस्मादि ष्टस्य विभक्त्यर्थानन्वयादेव नियम तस्मादनित्य इत्यभि धाने विशिष्टसिद्धतापगम्यते पूर्वं साध्यतयोक्तस्य समर्थ-हेतुमत्त्वेन पुनरुत्कीर्त्तनात्, अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् । एवं प्रयोजनादयस्त्ववयवलक्षणाभावादेव नावयवा किन्तु न्यायाङ्गतयोपयुज्यन्त इति नाधिक्यं कण्टकोद्धारस्य च न सार्वत्रिकत्व समयविशेषोपयोगित्वादिति ।

अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वान्निरू-प्यन्ते ।

तत्रानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानवि-षयत्व यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्व ज्ञाय मान तदनुमितिप्रतिबन्धक यत् तस्य वा हेत्वाभासत्व व्यभिचारे हेत्वोरेवासाधारणसत्प्रतिपक्षयोराभासत्वात् तद्बुद्धेरप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । यद्यपि बाधसत्प्रति-पक्षयो प्रत्यक्षशाब्दज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्न लिङ्गाभासत्व तथापि ज्ञायमानस्याभासत्वान्न लक्षण यदा प्रत्यक्षादौ बाधेन न ज्ञान प्रतिबध्यते किन्तूत्पन्नज्ञानेऽप्रामाण्य ज्ञा-प्यते अनुमितौ तूत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते ।

ते च सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च स-
व्यभिचारोऽपि त्रिविधः साधारणासाधारणानुपसंहारिभे-
दात् तत्र सव्यभिचारः साध्यतदभावप्रसञ्जकइति न त्रितय-
साधारणं लक्षणम् एकस्योभयं प्रत्यसाधकत्वात् अनापादक
त्वाच्च नाप्युभयपक्षवृत्तित्वं उभयव्यावृत्तं वा तत्त्वम् अननु-
गमात्। अथ साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थापकपक्षधर्मता-
ज्ञानविषयत्वे सति हेत्वभिमतः सः, विप्रतिपत्तिस्तु प्रत्येकं
न तथा न वा पक्षवृत्तिः, साधारणमन्वयेन असाधारणं
व्यतिरेकेण अनुपसंहारी पक्षएवोभयसाहचर्य्येण कोटिद्व-
योपस्थापकः। केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारी अयं घट
एतत्त्वादित्यसाधारणश्च सद्धेतुरेव तदज्ञानं दोषः पुरुषस्य।
अतएवासाधारणप्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वम् अन्यथा स-
द्धेतौ बाधादिज्ञाने हेत्वाभासाधिक्यापत्तिः न च प्रमेय-
त्वेनाभेदानुमाने शब्दोऽनित्यः शब्दाकाशान्यतरत्वादित्यत्र
च साधारणेऽव्याप्तिः तयोः साध्यवदवृत्तित्वेन विरुद्धत्वा-
दिति चेन्न एतदज्ञानेऽपि साधारण्यादिप्रत्येकस्य ज्ञानादु-
द्भावनाच्च स्वपरानुमितिप्रतिबन्धात् उद्भावितैतन्निर्वाहार्थं
साधारणादेरवश्योद्भाव्यत्वेन तस्यैव दोषत्वाच्च। एतेन
पक्षवृत्तित्व सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिरनैका-
न्तिकः सपक्षविपक्षवृत्तित्वमुभयव्यावृत्तत्वमनुपसंहारित्व-
ञ्चानुमितिविरोधि, तत्सम्बन्धः प्रत्येकमस्ति विरुद्धोऽप्यनेन
रूपेण सव्यभिचारएव उपाधेश्च न सङ्करइति वच्यतइति

निरस्तम् एतज्ज्ञाने ज्ञानेऽपि बाधव्यापकप्रत्येकज्ञानस्य दोष-
त्वात् असाधकतानुमितौ व्यर्थविशेषणत्वाच्च अतएव
साध्यव्याप्यत्वे सति साध्याभावव्याप्यहेत्वाभासत्वं साध्य-
वद्व्यावृत्तत्वे सति साध्याभाववद्व्यावृत्तत्वं चेति
परास्तं व्यर्थविशेषणत्वात् प्रथमे हेत्वाभासत्वाभावाच्च
गगनमनित्यं शब्दाश्रयत्वादित्यादिबाधविरुद्धसङ्कीर्णासा-
धारणाव्याप्तिरिति क्वचित् नापि सपक्षविपक्षगतसर्व-
सपक्षविपक्षव्यावृत्तान्यतरत्वं व्यर्थविशेषणत्वात् अनुप-
संहार्यव्याप्तेश्च । किञ्च पक्षातिरिक्तसाध्यवत्त्वं अपक्षत्वे
प्रमेयत्वेनाभेदसाधनेऽनुपसंहार्यव्याप्तिः पक्षातिरिक्तसा-
ध्यवतोऽप्रसिद्धेः साध्यवत्सपक्षत्वे विपक्षेऽप्रसिद्धि-
र्व्याप्तिमतो धर्मस्य साध्यवद्विपक्षान्यतरवृत्तित्वनियमात् ।
नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवद्व्यावृत्तत्वे सति पक्षाति-
रिक्तसाध्याभाववद्व्यावृत्तिमत्त्वम् अनुपसंहार्यव्याप्तेः
धूमादावतिव्याप्तेश्च तस्य पक्षे साध्यवति एव नापि
पक्षवृत्तित्वे विरुद्धान्यत्वे च सत्यनुमित्यौपयिकसम्बन्धशून्यत्वं
व्यर्थविशेषणत्वात् एतेनानुगतं सर्वमेव लक्षणं प्रत्युक्तं
प्रत्येकमेव दूषणत्वात् उद्भावने वादिनिग्रहश्च । उच्यते ।
उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तच्च साधार-
णत्वादिविरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धा-
व्याप्तिर्वा तेनैव रूपेण ज्ञातस्य प्रतिबन्धकत्वात् परस्य
तथैवोद्भावनाच्च लक्षणानुरोधेन प्रत्येकमेव हेत्वाभास-

त्वम्। यद्वा साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्र-वृत्त्यन्यत्वं तेनासाधारणस्य साध्यतदभावोपस्थापकतया दूषकत्वपक्षे नाव्याप्तिः नचैवमाधिक्ये विभागव्याघातः स्वरूपसतानुगतरूपेण तयागामेत्रीकृत्य महर्षिणा विभा-गकरणात् नचैवं साध्याभावज्ञापकत्वेन बाधप्रकरणसमयो-स्तद्ज्ञापकतयान्येषामुपसंग्रहः कुतोन कृत इति वाच्यं स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगपर्य्यनुयोगानर्हत्वात्। तत्र साधार-णत्वं न साध्याभाववद्गामित्वं सर्व्वमनित्यं मेयत्वादित्यनु-पसंहार्य्ये भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यसाधारणे संयोगादिसा-ध्यकद्रव्यत्वे चातिव्याप्तेः अतएव न साध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं नापि निश्चितसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं साध्यवदन्यवृत्तित्वस्य दूषकत्वेन शेषवैयर्थ्यात् अतएवामुकेनायमनैकान्तिक इत्ये-वोद्भाव्यते ततएव वादिनिवृत्तेश्च न तु सपक्षगतत्वमपि। अनुपसंहार्य्योर्व्यावर्त्त्यौऽन्यथा तस्यैतद्विशेषत्वापत्तिरिति चेत् त्यज तर्हि तमधिकं कृप्तेऽन्तर्भावात्। नापि सप-क्षविपक्षगतत्वं व्यर्थविशेषणत्वात्। विरुद्धोव्यावर्त्त्य इति चेन्न विपक्षगामित्वस्यैव दूषकत्वे तस्याप्येतदन्तर्भावात्। अथ पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं साधारणत्वं तेन सर्व-मनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्य्ये नातिप्रसङ्गः न च व्यर्थ-विशेषणता घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वा-दित्यनुपसंहार्य्यस्य विरुद्धस्यानैकान्तिकभिन्नस्य व्यवच्छे-द्यत्वादिति चेन्न दूषकताप्रयोजकरूपभेदमन्तरेण भेदस्यै-

पानुपपत्तेः। साध्यवद्वृत्तित्वे सति सर्वसाध्यवदन्यवृत्तित्व मित्यपि न व्यर्थविशेषणत्वात् एकव्यक्तिकसाध्ये तदभावाच्च एतेन हेत्वाभासान्तरव्यवच्छेदार्थं लक्षणान्तरेऽपि विशेषण व्यर्थमिति। अपि च विपक्षवृत्तित्वं साधारण्यं तस्यास्य दूषकत्वात् विरुद्धस्यापि तथाज्ञाने विपक्षवृत्तिताज्ञान- दशायां साधारणत्वम् अन्यथा तस्य हेत्वाभासान्तरतापत्ते रुपाधेरसद्दूषणत्व। सर्वमनित्यं ज्ञेयत्वादित्यनुपसंहारी शब्दो नित्यः शब्दत्वात् भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यसाधारणश्च वस्तुगत्या साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साधारणोऽपि पक्षता- दशायाम् उद्भावयितुं न शक्यतइत्युभयोर्भेदेनोपन्यास।

सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः। ननु सपक्षस्य न साध्यवत्त्वमात्रस्य विपक्षाद्व्यावृत्तिमतः साध्यवद्वृत्तित्वनियमात् नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवत्त्वस्य शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादे- र्व्याप्तिधीदशायामप्यसाधारणतापत्तेः न चेष्टापत्तिः साध- प्रतिरोधी विना व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातादनुमितिनि- यमादिति चेन्न सर्वनिश्चितसाध्यवद्विपक्षव्यावृत्तत्वस्य तत्त्वात् शब्दत्वानित्यत्वव्याप्तिग्रहे सति शब्दे साध्यनिश्चया न्नातिव्याप्तिः न च पटोऽयमेतस्मादिति सद्धेतावतिव्याप्ति साध्यसन्देहदशायां तस्य हेत्वाभासत्वात्। यद्यपि भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यादिर्वस्तुतः साधारणः शब्दो नित्यः शब्द- त्वादितिविरुद्धः शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादिसद्धेतुरेव व्याप्ति ज्ञानस्य गुरुपदोपस्थादित्युदाहरणाभावादसाधारणो न

पृथक् तथापि पक्षतादृशाया साध्यतदभावानिश्चयेन तस्य दोषत्वम् अन्यथा पक्षत्वभङ्गप्रसङ्गात् । अथ सर्व्व सपक्षव्यावृत्तिरेव दोषो न विपक्षव्यावृत्तिरपि तस्यानुगुणत्वात् प्रत्युत विपक्षव्यावृत्तत्वेन व्यतिरेकितया परसाध्यसाधकमेवोपन्यस्तं स्यात् न च संशायकतया दोषत्वं तस्योभयव्यावृत्तत्वज्ञानादिति वाच्यं व्याप्तिग्राहकं सहचारज्ञानं तदभावद्वारेण सपक्षव्यावृत्तिमात्रस्य दोषत्वात् किञ्च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्युक्ते निवृत्ते तावन्नेदमुद्भाव्यं न्यूनत्वेनैव वादिनिग्रहात् तदुद्भावने वादिनिवृत्तेश्च न च न्यूनत्वे तदुपजीव्यम् असाधारण्यव्यतिरेकेणापि तदुद्भावनात् नच व्यतिरेकिप्रयोगे तदुपन्यासः व्याप्तिपक्षतयोरप्रतिक्षेपेऽविशिष्टाकारत्वात् स्वार्थानुमाने च सर्व्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोषइत्युक्तमिति । उच्यते । शब्दत्वं साध्यवतस्तदभाववतश्च निवृत्तत्वेन ज्ञातमर्थाद्व्यतिरेकितया वा पक्षे साध्यं तदभावञ्च साधयेत् अविशेषात् अन्यथा पक्षवृत्तित्वानुपपत्तिरिति साध्यतदभावोपस्थापकतया स्वार्थानुमानेऽसाधारणोदोषः सत्प्रतिपक्षे द्वौ हेतू तथा अत्र त्वेकएवेति तयोर्भेदः असाधारणेन व्यतिरेकिप्रयोगे परस्य सर्व्वसपक्षव्यावृत्तत्वमात्रमुद्भाव्यं साध्याभावोपस्थापकत्वात् न विपक्षव्यावृत्तत्वमपि प्रतिकूलत्वात् व्यर्थत्वाच्च यद्वा विपक्षव्यावृत्ततया साध्यमिव सपक्षव्यावृत्ततया साध्याभावमपि साधयेदिति दृष्टान्ततया प्रतिबन्धितया च तदुद्भावनमपि

लक्षणन्तु सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वं न तु विपक्षव्यावृत्तत्वमपि व्यर्थविशेषणत्वात् विरुद्धमप्यनेनोपाधिनाऽसाधारणमेव अन्यथैतदवगमे विरुद्धत्वाज्ञाने हेत्वाभासान्तरतापत्ते । अनुपसंहार्य्यो नासपक्षविपक्षः सिद्धसिद्धिविरोधात् नापि केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकः केवलान्वयिसाध्यकस्य सद्धेतुत्वात् व्यतिरेकिसाध्यकस्य तु साध्यतदभाववद्गामित्वेन साधारणत्वात् अन्यथा शब्दादेर्हेतुत्वेनानैकान्तिकता न स्यात् सर्वं क्षणिकं सत्त्वादिति साध्यासिद्धा व्याप्यत्वासिद्धमपार्थकं वा साध्यप्रसिद्धौ तु साधारणमेव न च पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यावृत्तित्वं पक्षातिरिक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वं वा साधारणत्वे व्यर्थविशेषणत्वात् न च विरुद्धविशेषणस्य व्यावर्त्तनीयत्वमुक्तं नात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वे सति केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वं सर्वमभिधेयं मेयत्वादित्यत्र विप्रतिपत्त्या पक्षतादशायां पक्षे साध्याभिचारेणानुपसंहारित्वस्याव्यापकत्वात् । अथ पक्षातिरिक्ते व्याप्तिग्रहानुकूलाप्रतीतसहचारोऽनुपसंहार्य्यं यदि च पक्षे व्याप्तिग्रहः कथञ्चित्तदा शब्दोपदर्शितव्याप्तिकानुमानवद्भेदानुमानवच्च सद्धेतुरेवेति चेन्न तथैव सद्धेतावतिव्याप्तेः सर्वस्य पक्षत्वे पक्षातिरिक्ताप्रसिद्धेः असाधारणविरुद्धयोरतिव्याप्तेश्च दूषणतायां व्यर्थविशेषणत्वाच्च न च दूषकतानैकान्तिकत्वेन न प्रत्येकमिति वाच्यम् अर्थगत्या व्यर्थविशेषणत्वात् नापि विप्रतिपत्तिविषयमात्रवृत्तित्वं केवला-

न्वयिसाध्यके अव्याप्तेः सर्वस्य पक्षत्वे मात्राथभावा-
दिति। उच्यते व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावो यत्र
स हेत्वभिमतोऽनुपसंहारी सचान्वयेन व्यतिरेकेण वा
सर्वस्य पक्षत्वे दृष्टान्ताभावात् घटोऽनित्यो घटाकाशोभ-
यवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वादित्यादौ साध्यसाधनसाहचर्य्याज्ञाना-
त्तस्य विरुद्धत्वाज्ञानदशायामनुपसंहारित्वेनेष्टत्वात् केव-
लान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षको वा सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादि-
तिसद्धेतौ न केवलान्वयी पक्षतावच्छेदको वा निश्चितसा-
ध्यवद्वृत्तित्वात् विप्रतिपत्त्या साध्यानिश्चयदशायां पक्षत्वे
तदनुपसंहार्य्येव व्यतिरेकिसाध्यके साध्याभाववद्वृत्तित्वाज्ञा-
नदशायामिदं दूषणं तदवगमेऽपि साधारणसङ्कर एव एवं
व्याप्यत्वासिद्धेर्ज्ञाने तदुद्भावने चायं व्यभिचारवदुपजीव्य-
त्वाददोषः घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वञ्च विरुद्धमेव एते-
नानुपसंहारित्वप्रतिसन्धाने यदि व्याप्तिग्रहस्तदानुमिति-
रेव तदभावे व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति निरस्तमुपजीव्यत्वा-
दिति।

विरुद्धो न साध्याभावव्याप्यः संयोगसाध्यके सद्धेताव-
तिव्याप्तेः नापि साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिव्याप्यत्वं
तत्त्वम् इदं द्रव्यं गुणवत्त्वादित्यादौ संयोगादिव्याप्येऽति-
व्याप्तेः किन्तु साध्यासमानाधिकरणसाध्याभावव्याप्यः सा-
ध्यवदन्योऽन्याभावव्याप्योवा साध्याभावत्वं साध्यविरोधित्व-
मात्रं भावाभावसाधारणं तेनाभावे साध्येऽभावाभावस्य भा-

पक्षेऽपि साध्यासिः अभावाभावोऽभावप्रतियोगिनिरूप्यत्वेन भावभिन्नएव वा अथ भावत्वेनोपपत्तौ किमधिकेनेति वाच्य बाधक विना भावप्रतीते प्रमाण्यात् अन्यथा अत्यन्ताभावा- न्योन्याभावयोरप्रसिद्धिः । अथ साध्यहेत्वोर्विरोधे पक्षे साध्यसत्त्वे हेत्वसिद्धिः हेतुसत्त्वे साध्याभावसिद्धौ बाध । अथ प्रमाणान्तरेण साध्याभावसिद्धौ बाधो न हेतुत्वेनैवेति वाच्य विशेषणवैयर्थ्यादिति चेन्न हेतौ पक्षे साध्याभाव- बाधानुपस्थापनेऽपि प्रथमोपस्थितविरोधस्यैव उपजीव्यत्वेन दोषत्वात् ननु साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचारएव दोषो ननु तन्नियततत्वमपि गौरवात् असाधकत्वे व्यर्थत्वाच्च अथ साध्या- सहचरितस्य साध्याभावसहचरितस्य वा गमकत्वभ्रम- दशायामगतौ विशेषोऽस्ति येनावान्तरविशेषोद्भावकतया न व्यर्थविशेषणता न चानैकान्तिकसामान्यलक्षणे विपक्षगा- मित्व न विशेषणम् असाधारणाद्व्याप्ते साधारणन्तु उभयदर्शित्वसर्वितमिति वाच्य विपक्षगामित्वस्यैव साधा- रणत्वात् अधिकस्य व्यर्थत्वात् न च विरुद्ध व्यावर्त्त्य विपक्ष- गामित्वेनात्यैव सदन्तभावात् । अथानैकान्तिके विपक्ष- सम्बन्धेनैव दूषकताबीजम् असाधारणाद्व्याप्ते न च तत्रान्यदेव बीज हेत्वाभासाधिक्यापत्तेरिति चेदस्तु ताव देव तथापि साधारणे विरुद्धसमावेशो यत्नलेपएव । अन्ये तु विरुद्धलक्षणेन व्यर्थत्व साधारणस्य व्यवच्छेद्यत्वात् साध्य साधकतानुमितौ एतस्यापि व्याप्यत्वात् नीलधूमादौ च

व्याप्तिरस्त्येवेति न स्वार्थानुमाने दोषः परस्य तु व्यर्थत्वमधिकं न च विरुद्धत्वादित्यत्र शब्दाधिक्यमिति तन्न अर्थो हि लिङ्गं न च व्यभिचारावारकविशेषणावच्छेदेनापि व्याप्तिगौरवादिति वक्ष्यते नचार्थानुगत्या व्यर्थत्वेऽपि विरुद्धत्वादित्यत्र उद्भावनाशक्यत्वम् आवश्यकतद्विवेचने तदुद्भावनस्य शक्यत्वादिति हेतुद्वयोपन्यासे चाधिकं प्रथमेन द्वितीयस्य कृतकर्त्तव्यताया दुष्टिवीजत्वात् न च नीलधूमादित्यादौ विशिष्टकर्त्तव्यमन्येन कृतं धूमवत्त्वादित्यनेन कृतमिति चेन्न तथानुपन्यासात् अन्यथा नीलानन्वयापत्तिः। अपरे तु साध्यानवगतसहचारः साध्याभावसहचारी विरुद्धः अन्यथा पृथिव्यां मेयत्वेनेतरभेदानुमानं न विरुद्धं स्यात् साध्याभावाव्याप्यत्वात् न च तत्साधारणं सपक्षासत्त्वात् न च साध्यसहचाराज्ञानदशायां साधारणातिव्याप्तिः तदा तस्यापि विरुद्धत्वादिति तन्न विपक्षगामित्वमात्रं दूषकमित्युक्तत्वात् अतएवाव्यभिचरितो व्यतिरेक्यनैकान्तिकएव नापि साध्याभावसाधकत्वं तत्प्रमापकत्वं वा साध्याभावसम्बन्धबुद्धिं विना तदज्ञानात् नापि साध्यवदन्यत्वव्याप्यत्वं व्याप्यत्वविवेचने व्यर्थविशेषणत्वात् नापि स्वव्यापकाभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं साध्याभावस्य हेतुव्यापकत्वप्रतीतौ हेतुसाध्याभावसम्बन्धभानस्यावश्यकत्वात्। उच्यते। साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वं न च प्रतियोगिनोरनन्वये भासमान एव तदभावयोर्व्याप्तिग्रहः भिन्नग्राहक-

सामग्रीकत्वात् अन्यथा व्यतिरेकिविलयापत्तेः यद्वा हेतु
मतः साध्यवद्वृत्तित्वं साध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणत्वं साध्या-
समानाधिकरणधर्मत्वं साध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणधर्मत्वं
वा तत्त्वं न च व्यतिरेक्यव्याप्तिः तत्र साध्याप्रसिद्ध्या
तद्व्याप्यज्ञानविरहात् असाधारण्ये च सद्धेतुत्व धर्मेणापि
रूपेण तस्य दोषत्वात् न च साध्यवद्वृत्तित्वे सति प्रति-
बन्धज्ञानात् साध्याभाववद्गामित्वज्ञानमावश्यकं तेन
विना साध्यवद्वृत्तित्वाज्ञानादिति वाच्यम् उपजीव्यत्वेन
भिन्नत्वात् उपजीव्यस्यापि साध्यवति न वर्तत इति
ज्ञाने न व्यतोद्रूपकमिति चेन्न अव्यभिचारज्ञानस्य विरो-
धितया व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात् व्यभिचारज्ञानविरो-
धित्वेन व्यभिचारज्ञानवत् । ननु विरुद्धस्य स्वार्थानु-
मानदोषत्वेऽपि परार्थानुमानेऽपार्थकस्य अयोग्यताज्ञानेन
निश्चितानन्वयादिति चेन्न अयोग्यताज्ञानस्य विरुद्धत्व-
ज्ञानोपजीवकत्वेन तस्यैव दोषत्वात् बाधेऽप्येवम् । सचाय
विधिना साधने त्रिविधः साक्षात्साध्याभावव्याप्यत्वात्
साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वात् साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भात्
तथा अधूमवानयं योग्यधूमवत्तया अनुपलभ्यमानत्वात् नि
रग्निकत्वात् जलाशयत्वात् अत्र सर्वत्र साध्यव्यापकविरु-
द्धोपलम्भ इति न द्वैविध्यम् एतज्ज्ञानेऽपि साध्याभावव-
द्व्यापकाभावव्यापकाभावव्याप्यत्वेनापि ज्ञातस्य दोषत्वात् न
च धूमवानयं तदभाववत्त्वादित्यधिक व्यसमानाधिकरणा-

त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं हि व्यापकत्वं तच्चाभेदेऽपि धूमवा-
नयं धूमाभाववत्तयोपलभ्यमानत्वात् तद्वत्तयानुपलभ्यमान-
त्वादित्यनैकान्तिकमेव। निषेधसाधनेऽपि त्रिविधः प्रति-
योग्युपलम्भात् साध्यव्यापकाभावोपलम्भात् साध्यव्यापक-
विरुद्धोपलम्भात् यथा निरग्निकोऽयमग्नित्वात् धूमाभाव-
शून्यत्वात् धूमवत्त्वात् सर्वश्चायं विशेषणद्वारापि यथा क्ल-
ष्णागुरुप्रभववह्निमानयं कटुकासुरभिपाण्डुरधूमवत्त्वात्।
अयञ्च बाधाश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धासाधारणसंकीर्णः क्व-
चित्। सत्प्रतिपक्षत्वं न समानबलबोधितसाध्यविपर्य्ययलि-
ङ्गत्वं परस्परप्रतिबन्धेनोभयोरबोधकत्वात् बलञ्च न सपक्ष-
सत्त्वादिव्यतिरेकिण्यभावात् नापि समानव्याप्तिपक्षधर्म्म-
तावत्त्वं विरोधिनैकत्र तद्भङ्गनियमात् नापि व्याप्तिपक्षधर्म्म-
तया ज्ञातत्वं विरोधि व्याप्तिपक्षधर्म्मताविशिष्टज्ञानयोरन्य-
तरभ्रमत्वनियमेन नित्यत्वव्याप्तश्रावणत्वादिवैशिष्ट्याप्रसि-
द्धारोपयितुमशक्यत्वात्। नच साध्यव्याप्यस्य पक्षधर्म्मता
पक्षधर्म्मस्य वा साध्यव्याप्यतारोप्येति वाच्यम् एकत्र तदु-
भयाभावाविशिष्टस्याप्रसिद्धा तद्वैशिष्ट्यस्यारोपासम्भवात्
नाप्यनिर्द्धारितविशेषेण बोधितसाध्यविपर्य्ययत्वम् उभयो-
रबोधकत्वात् विशेषश्च न व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूपः एकत्र तद्भ-
ङ्गनियमात्। उच्यते। साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमान-
बलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्य्यलिङ्गत्वं तत्त्वं बलञ्च व्याप्तिपक्ष-
धर्म्मते विरोधिबोधकान्यगमकतौपयिकरूपसम्पत्तिमत्तया

बाध्यमानेन प्रतिरुद्धकार्य्यत्वं वा तस्य व्यापकतया व्याप्तिपक्षधर्म्मत्वमुभयथापि सिद्धं बाधेन तदभावानुपन्यासात् द्वितीयस्य तत्त्वमन्यतरासिद्धमिति प्रथमेन द्वितीयं बाधितमिति न्यायानुमानएवायं दोषः इत्येके तन्न एकत्र निरन्तरयोर्भयोर्व्याप्तिपक्षधर्म्मतया ज्ञातयोः प्रतिपक्षत्वात् युगपदुपस्थितेः कारणवशेन स्वपरसाधारणत्वात् । अथ वस्तुनोऽद्यात्मकत्वेन व्याप्तिपक्षधर्म्मताभङ्गः एकत्रावश्यक इति बाध एव दोषः । न च तयोर्विरोधभङ्गेऽप्युपपत्तेर्व्याप्त्यादिभङ्गनियम इति वाच्यम् अविरोधेऽप्यनुमित्यविरोध विरोधे तु व्याप्तिभङ्गनियमादिति चेन्न प्रतिरुद्धत्वज्ञानानन्तरं व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानमित्युपजीव्यत्वेन व्यभिचारस्यस्यापि दोषत्वात् । ननु साध्यतदभावयोरपि तद्व्याप्यमात्रवाधितयोर्विरोधादैक्यं न निश्चयः किन्तु संशय निश्चये चान्यतरव्याप्तिसंशय इति व्याप्त्यसिद्धिरिति चेन्न उभयोरैक्य निश्चयानन्तरमन्यतरव्याप्तिसंशय इत्युपजीव्यत्वेनास्य भिन्नत्वात् दूषकतावीज समबलविरोधिसामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्वं न तु व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरह एव सद्धेतावपि सत्प्रतिपक्षत्वात् एकत्र व्याप्तिभङ्गज्ञानद्वारा चास्य दूषकत्वं पक्षरादेव नानुमानेन प्रतिरोधः तदुपस्थितावपि पक्षदर्शनेन तस्याधिकबलत्वात् । नन्वेवं वादिवाक्यमात्रस्य प्रतिरोधकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदः न च विरोधिवाक्यस्य न्यूनबलत्वे सत्प्रयोगः समा-

रैकदानुत्पादात् कथं प्रतिरोधः क्रमोत्पन्नयोरैकदासत्त्वादिति चेन्न एकानन्तरमपरहेतुव्याप्ति पक्षधर्मताज्ञानाभ्यामग्निसव्याप्तिविशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्व्वपरामर्शनाशात् न चोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानानां परस्पराप्रतिबन्धात् परामर्शोत्पाद इति वाच्यं व्याप्त्यादिज्ञानचतुष्टययौगपद्याभावात्। यत्तु व्याप्तिद्वयसंस्कारोद्बोधकहेतुद्वयज्ञानयोः परस्परप्रतिबन्धात् नोभयव्याप्तिस्मृतिरिति दूषकताबीजं तन्न व्याप्तिस्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात् वादिभ्यां व्याप्त्युद्भावनाच्चेति। मैवम्। हेतुद्वयसन्दर्शनाद्युगपदुभयव्याप्तिस्मृतावुभयपरामर्शरूपं ज्ञानमुत्पद्यते अतएकदा विरुद्धकार्य्यद्वयकारणान्नैकमपि कार्य्यमुत्पद्यते तादृशपरामर्शस्य स्वार्थानुमाने प्रत्यक्षादितः परस्य तु वाद्युपन्यस्तन्यायोत्थापित प्रमाणात्। अस्य केवलान्वयिन्यपि सम्भवः घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राभिधेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिजात्यन्यत्वे सति घटमात्रवृत्त्यन्यधर्मत्वात् घटान्योऽन्याभाववत् पटरूपवच्च घटनिष्ठात्यन्ताभावोऽभिधेयत्वप्रतियोगिकः घटवृत्तिनित्याभावत्वात् घटनिष्ठान्योऽन्याभाववदिति विशेषादर्शनदशायां नच पक्षैक्यमपि तन्त्रं विरोधस्यैव दूषकत्वेऽधिकस्य व्यर्थत्वात्।

असिद्धिस्तु न व्याप्तिपक्षधर्मताविरहः प्रत्येकमननुगमात्। अथ प्रत्येकाभावानुगतो व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टाभावोऽसिद्धिः यद्यपि विशिष्टस्यान्यत्वे प्रत्येकाभावाव्याप्ति-

रयसिद्धान्तश्च अनन्यत्वे प्रत्येकाभावएव स इत्यननुगम स्तथापि विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिको विशेष्याभावो विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावो वा विशिष्टाभावोऽनुगत इति चेन्न विशिष्टाभावाज्ञानेऽपि व्याप्यादिप्रत्येकाभावज्ञाने तज्ज्ञाने चानुमितिप्रतिबन्धो वादिनिग्रहश्चेति तत्प्रत्येकाभावव्याप्ति' अन्यथा तेषां हेत्वाभासान्तरतापत्तेः न च विशिष्टाभावधीद्वारा प्रत्येकाभावोदोषो सम्भवतइति वाच्य प्रत्येकाभावस्य स्वतएव दोषत्वसम्भवात् । वस्तुतो विशिष्टाभावो दोषएव न प्रत्येकस्य समर्थत्वे तेनैवान्यथासिद्धेर्व्यर्थविशेषणत्वाच्च प्रत्येकाभावप्रज्ञात्या न विशिष्टाभावज्ञानमित्युपजीव्यत्वाद्विशिष्टाभावानुद्भावनेऽपि प्रत्येकोद्भावने वादिनिवृत्ते अतएव व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टज्ञानविषयाभावत्व प्रत्येकाभावानुगतमसिद्धत्व व्यभिचाराद्यायसिद्धत्वेऽप्युपजीव्यत्वेन प्रायव्याप्तइद्भावने वादिनिवृत्तेश्च स स्वतएव दूषक' तत्र व्याप्यसिद्ध्यर्थमुपाधौ तदुद्भाविते विप्रतिपद्यतेऽपि तस्य दुर्ग्रहत्वात् व्यभिचारेणैव तदन्वयाच्च यदि च व्यभिचारादिकमज्ञात्वाप्यसिद्धिबुद्धि तथाप्युपजीव्यसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करएवेति निरस्त व्यर्थविशेषणत्वादेव एतेन व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतराभावोऽसिद्धिरिति प्रत्युक्तम् अन्यतरत्वाज्ञानेऽपि प्रत्येकाभावस्य दोषत्वात् व्यर्थविशेषणत्वाच्च । यत्तु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरह आश्रयासिद्धाद्यनुगतोऽसिद्धि तत्र मितिसत्त्वे तत्राऽनुमित्यापत्तेरिति तदपि व्यर्थविशेषण-

त्वात् तदज्ञानेऽपि प्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वाच्च निरस्तं वस्तु-तस्तु प्रकृतहेतुव्याप्तिपक्षधर्मतावैशिष्ट्यस्य तत्प्रमितेश्चाप्रसिद्धा तदभावो ज्ञातुमुद्भावयितुञ्चाशक्यएव । यत्किञ्चिद्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रमितिविरहः सद्धेतुसाधारणः स्वप्रमितिविरहो यत्किञ्चित् प्रमितिविरहो वा सद्धेतावपि सकलतत्प्रमिविरहो दुर्निरूपः व्याप्त्याद्यभावादेव तद्ग्रहे सएव दोष उपजीव्यत्वात् यदि च प्रमितिविरहः स्वरूपसन्नेव दोषः कारणाभावत्वात् तदा व्याप्त्यादिभ्रमादनुमितिर्न स्यात् न स्याच्च हेत्वाभासता ज्ञानगर्भतल्लक्षणाभावात् एतेन व्याप्तिप्रमितिपक्षधर्मताप्रमितिविरहान्यतरत्वमसिद्धिः अन्यतरत्वञ्च तदन्यान्यत्वं तेनोभयविरहेऽपि नाव्याप्तिरिति निरस्तं व्यर्थविशेषणत्वादेव । स्यादेतत् व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां निश्चयोऽसिद्धिः अतएवाव्याप्तेऽपक्षधर्म्मे च तदारोपरूपासिद्धिरित्यनुमितिः नतु व्याप्तपक्षधर्म्मादपि तदनिश्चये न चैवं हेतोरप्याभासत्वं तदाभासस्यापि हेतुत्वं स्यात् दशाविशेषदुष्टत्वात् सेयं स्वरूपसती दूषिका कारणाभावत्वात् न च व्याप्त्यादिप्रत्येकनिश्चयाभावएव दूषक आवश्यकत्वादिति वाच्यं विशिष्टनिश्चयस्य हेतुत्वे तदभावस्य कार्य्यानुत्पादकत्वादिति । मैवम् । एवं सव्यभिचारादेरप्यत्रैवान्तर्भावप्रसङ्गात् असिद्धेः स्वरूपसतएव दोषत्वे स्वज्ञानार्थं व्यभिचाराद्यनुद्भावनात् यदि च तस्मात् सिद्धिर्नोपपद्यतइति तस्योपजीव्यत्वं तदाश्रयासि-

धादिज्ञानात् सिद्धिर्नेति कथम् एवं दोषः स्यात् असिद्धि-
र्ज्ञातापरस्योन्नायकेति स्वज्ञानार्थमुन्नायिकासिद्धिर्भिन्नार्थं
साध्याप्रसिद्ध्यादिज्ञानमावश्यक कथञ्च हेतुतदाभासविवेक
सिद्धौ द्वयोरपि हेतुत्वात् असिद्धौ तदा भासत्वात् व्यभि
चारादे सद्धेतौ सिद्धिमत्पक्षत्वस्य च हेत्वाभासत्वाभावात्।
अथ सुषुप्तौ जागरेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्वे तदनिश्चये
ऽनुमित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयोज्यः व्यभिचारादौ तथा-
वधारणादित्यसिद्धिज्ञानादपि हेत्वाभासः न चैव हेत्वा-
भासाधिक्य मृषान्तर्भावो वा तेन रूपेण व्याप्यसिद्ध्यादेरेव
दुष्टत्वादिति चेन्न एवं सव्यभिचारादेरप्यसिद्धिः स्यादित्यनु-
क्तत्वात् अपर्यालोचनादिदशायां साध्याप्रसिद्ध्यादेरपि एवम् स्यात्
सुषुप्त्यादावनुमित्यभाव कारणाभावात् कार्यानुत्पादो हि
न प्रतिबन्धकसाध्यात् किन्तु कारणाभावोऽपि अस्त्यपि
प्रतिबन्धके सहकारिभावेन कार्यानुत्पत्तेः अथानुमित्यनुत्पादो
हेत्वाभासप्रयुक्त एवेति चेत् तर्हि सुषुप्तौ मनोयोगादिरपि न
हेतुः हेत्वाभासादेरनुमित्यनुत्पादे तद्व्यतिरेकेणानुमि-
त्यनुत्पादाभावात् किन्त्वेव तद्धेतुत्वे चरमकारणमेव
हेतुः स्यात् अन्ये तु गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्तिपक्षध-
र्मताविरहतन्निश्चयोरन्यतरत्व हेत्वाभासत्व तत्राधिकस
नामभेदौ बाधप्रतिरोधौ प्रतिद्वन्द्विनौ व्याप्तिपक्षधर्मता-
विरहश्चासिद्धिः तन्नियतौ च व्यभिचारविरुद्धौ तथान-
योरप्यसिद्धान्तर्भाव व्याप्तिविरहनिश्चयत्वेन ज्ञानतो

स्वातन्त्र्येणैव दूषकत्वात् भ्रमे विशेषदर्शनस्यैवेति तन्न अत्रापि व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एवासिद्धिः पर्यवस्यति तत्र चोक्तमेवान्यतरत्वञ्च न लक्षणं व्यर्थविशेषणत्वात् हेत्वाभासान्तरवहिष्कृतस्य व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयविरोधिनो रूपस्य विवक्षितत्वात् तच्चाश्रयासिद्ध्यादिकमेवेति। उच्यते आश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिः व्याप्यत्वासिद्धिः प्रत्येकमेव दोषः प्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावनाच्चानुमितिप्रतिबन्धात् नतु विशिष्टाभावः परामर्शविषयाभावो वा व्यर्थविशेषणत्वात् तस्य ज्ञानमुद्भावनं विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात् अनुभवसिद्धे हि लक्षणं नतु लक्षणानुरोधेनानुभवकल्पना परामर्शविषयाभावत्वेनानुगतेन त्रयाणामसिद्धत्वेन संग्रहो महर्षिणा कृत इति न विभागविरोधो हेत्वाभासाधिक्यं वा अतएव ये व्याप्तिविरहपक्षधर्मताविरहरूपास्तेऽसिद्धिभेदमध्यमध्यासते तदन्ये च यथायथं व्यभिचारादय इति सिद्धान्तप्रवादोऽपि न चैवं साक्षात्प्रतिबन्धकत्वेन बाधप्रतिबोधयोर्व्याप्तिविरहलिङ्गत्वेन सव्यभिचारविरुद्धयोरपि संग्रहे विभागव्याघातः स्वतन्त्राभिप्रायस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् अन्यथा शास्त्रे परिभाषोच्छेदापत्तेः सव्यभिचारादेरप्येवं रूपसत्त्वेऽप्युपजीव्यत्वेन पृथक्त्वम् उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात्। नन्वाश्रयाप्रसिद्धा कथमाश्रयासिद्धिरुद्भाव्या न च शशीयतया गवि शृङ्गनिषेधवत् व्योमकमलमिति वाच्यं शशशृङ्गनिषेधो न गवीत्युक्त्वा-

दिति चेत् व्योमकमलमिति निश्चितानन्वयत्वेनापार्थकम् आश्रयविशेषणासिद्धा आश्रयासिद्धिरसङ्कीर्णा । व्याप्ति-विरहश्च व्यर्थविशेषणादौ तदुक्तमेकासिद्धि दुष्परिहरतो द्वितीयापत्तिरिति उपाधिस्तु न व्याप्तिविरहः वह्निव्यापकधूमाव्यापकधर्म्मस्यासिद्धा धूमे तद्विरहासिद्धेः किन्तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारि साध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं व्याप्तिः साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्म्मान्तरं न तद्विरहः अपि तु तन्नियमतः न चैवमुपजीव्यत्वेन उपाधिर्हेत्वाभासान्तरम् उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोदूषकत्वेन तदर्थं परमुपयोगकत्वात् नहि साध्याव्यापकत्वमनुमितिविरोधि किन्तु व्यभिचारोन्नयनेन स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया वा तदाह उपाधावपश्य व्यभिचार उपाधेरेव व्यभिचारशङ्केति अप्रयोजकान्यथासिद्धौ सोपाधी नासिद्धौ प्रतिकूलतर्कानुकूलतर्काभावावुपजीव्यत्वे सति स्वतोदूषकावपि न हेत्वाभासौ स्वरूपसतोरेव प्रतिबन्धकत्वादित्युक्तम् ।

बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वा पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाज्ञानेन बाधाभावादिति वाच्यम् अतएव साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमपि न असिद्धिसङ्कीर्णबाधाव्याप्तेश्च किन्तु साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयपक्षकत्वं प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वेति विवक्षितविवेकेन साध्याभावप्रमैव दोषः सा च

प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती हेत्वाभासत्वात् प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात् अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च। अथ साध्याभाववति पक्षे हेतोः सत्त्वज्ञाने व्यभिचारः तदज्ञानेऽसिद्धिः संशययोग्यत्वाभावेन पक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिश्च न च पक्षभिन्ने व्यभिचारो दोषः व्यर्थविशेषणत्वात् सर्व्वोपसंहारप्रवृत्तव्याप्तेः साध्याभाववति साधनमित्यवगमादेव भङ्गात् न चैवं सन्दिग्धसाध्यदृष्टान्ते सन्दिग्धानैकान्तिकवत्पक्षे व्यभिचारसंशयादनुमानमात्रोच्छेद इति पक्षे साध्यसंशयोऽनुमानाङ्गमिति व्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्युत्पादेन संशयनिवृत्तेः अन्यथा विशेषदर्शनस्य संशयविरोधिता भज्येत न च पक्षे साध्याभावं प्रतीत्य व्यभिचारज्ञानमित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक् पक्षे साध्याभावप्रतीतिरेव हि साध्याभावहेत्वोः सम्बन्धोल्लेखनीत्येकवित्तिवेद्यत्वेन नोपजीव्यत्वम् अन्यथा बाधदशायां पक्षे हेतोरज्ञानादसिद्धिरेव न चोद्भावितव्यभिचारनिर्व्वाहाय बाधोद्भावनमावश्यकमित्युपजीव्यत्वं व्यभिचारोद्भावने परं कथन्ताऽनावश्यकत्वात् तत्त्वे वा तन्निर्व्वाह्यत्वेव दूषणं क्लृप्तत्वात् वह्निरुष्णः कृतक इत्युद्भावनाद्वह्निरुष्ण इत्युद्भावने लाघवमितिबाधः पृथगिति कश्चित् तन्न पक्षे साध्याभावगमा स्वार्थानुमाने यदि न दोषः तदा परं प्रत्यपि न स्यादविशेषादिति तदुद्भावनस्य दूरनिरस्तत्वात्। अथोपनीतकाञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यनु-

सिद्धे सिद्धिरूपत्वादा वाभावत्व हेत्वाभासाधीनं न चा-
नुमितेः पक्षे तत्र व्यभिचारज्ञान विशिष्टस्याप्रसिद्धा तद-
भावस्याभानात् अतएव बाधादिरपि न यत्र काञ्चन-
मयत्वप्रकारकपक्षधर्मतानुमानाभावस्तत्र व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिकस्याभाव इति चेन्न वस्तुतो व्यभि-
चारस्यापि तत्र सत्त्वात् ज्ञानञ्च तस्य पाकजत्वानुमित्यन-
न्तरमेव किञ्च वह्नौ काञ्चनमयत्वस्यानुमितावेव भाने
काञ्चनमयवह्निमान् वह्न्यनुमितिर्न स्यात् विशिष्टस्य पूर्वम
प्रसिद्धेः काञ्चनमयत्वानुमितेरभावात्तत्र वह्नौ सिद्ध-
त्वाभिमते व्यभिचाराज्ञाने न चानुमितेर्विषयाभावाधीनमप्र-
मात्वं किन्तु हेत्वाभासाधीनं यस्य हि ज्ञानमनुमितिप्रति
बन्धकं स हेत्वाभासः न च बाधाभावो ज्ञातः प्रतिबन्धक
इति न स हेत्वाभासः । वस्तुतस्तु उपनीतस्यानुमितौ
भाने भ्रमाभाव सद्व्यभिचारौ च प्रतीतिबलेनैव तत्कल्प-
नम् अन्यथा पूर्वोपस्थितस्य फलपञ्चार्थभाने पदार्थानुमि-
त्यापत्तेः । अपि चैव परार्थानुमानेऽप्युपनीतभाने बाधि-
तोऽर्थं उपनीतोऽपि तत्र भात इत्युद्यमादेव विजयेत
वादी उद्देश्यानुमितेरप्रतिबन्धात् तत्र बाधो दोष इति
चेत् तुल्यं स्वार्थानुमानेऽपि अतएव यत्र सामान्यतो दृष्टा-
नुमानमेवैतत्र बाधकमभाव विशेषानुमापकं तत्र बाधकाना-
साभासत्वे तत्प्रयुक्त सामान्यतो दृष्टस्याप्याभासत्वमिति बाध-
स्याग्राह्यत्वात् । न च यत्र विशेषविप्रतिपत्तौ सामान्यस्य

प्रतिज्ञा तदा अर्थान्तरं सामान्यविप्रतिपत्तौ तु नेतरत्
बाधकापेक्षेति वाच्यं स्वार्थानुमानएवैवं बाधासङ्करस्योक्त-
त्वादित्यपास्तम् अनुमित्यप्रतिबन्धेन तत्र बाधस्यादोषत्वात्
ननु पक्षे साध्याभावग्रहवत्साध्याभावव्याप्यग्रहोऽपि दूषको-
विरोधित्वाविशेषात् तथाच साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचारः
साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यं बाधः साध्याभावव्या-
प्यञ्च वह्नित्वादिकमेवेति चेत् न पक्षे हि साध्याभावे ज्ञाय-
माने ज्ञाते वा यदि साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्य-
बुद्धिस्तदा व्यभिचारएव। अथ पक्षे साध्याभावबुद्धिं विनैव
सा तर्हि हेतुसाध्याभावव्याप्ययोरगृह्यमाणविशेषयोः सत्प्र-
तिपक्षत्वम्। अथ तुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षोऽधिकबलेन बाध
इति चेन्न गमकतौपयिकरूपसाकल्यं हि बलं तच्च द्वयोर्ज्ञात-
मिति कथं न सत्प्रतिपक्षत्वं गमकताबहिर्भूतञ्च न बलम्।
अथ साध्याभावव्याप्यबुद्धेरनन्यथासिद्धत्वं बलं तदा ततः
साधनवति पक्षे साध्याभावानुमितावनैकान्तिकत्वमेव पक्षे
साध्याभावग्रहवदिति यदुक्तं तदप्यसिद्धं तस्य दोषत्वानभ्युप-
गमात् अन्यथा हेत्वाभासान्तरतापत्तिः। अथ हेतुतः
साध्यसिद्धिसम्भावनायां व्यभिचारासिद्धिः बाधेन हेतो
रसाधकत्वे सिद्धे व्यभिचारसिद्धिरित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक्
अन्यथा हेतोरसाधकत्वे सिद्धेः साध्यसिद्धिसम्भावना-
विरहाद्व्यभिचारबुद्धिः तस्याञ्च सत्या हेतोरसाधक-
त्वधीरित्यन्योऽन्याश्रय इति चेन्न साध्यसिद्ध्युन्मुखहेतु-

ज्ञानस्य प्रमितसाध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेन व्यभि-
चारज्ञानतया दूषकत्वात् तथापि व्यभिचारे साध्याभाव-
प्रमा तन्त्रं तां विना तदभावादिति सैव दोष इति चेत्
सत्यं किन्तु साध्याभावप्रमाव्यभिचारज्ञानत्वेन दूषिका
क्लृप्तत्वात् न स्वतन्त्रा अतएव पक्षे साध्याभावज्ञानत्वेन
प्रतिबन्धकत्वं नतु साध्याभावसमानाधिकरणसाधनज्ञानत्वे-
नेति प्रत्युक्तं तस्य लघुत्वेऽप्यक्लृप्तत्वात्। अप्रत्यक्षादौ
प्रमामात्रं प्रति स्वातन्त्र्येण बाधो दोषत्वेन क्लृप्त इत्यनु-
मितावपि स एव दोष इति चेन्न अन्यत्र तथा दूषकत्वा-
कल्पनात्। उच्यते। पक्षे साध्याभावनिश्चयः साध्याभाव-
ज्ञानप्रमात्वनिश्चयात् ज्ञानमात्रादर्थनिश्चये प्रामाण्यग्रह-
वैयर्थ्यं भ्रमत्वेन ज्ञातादर्थनिश्चयप्रसङ्गश्च तथा चोपजीव्य-
त्वेनाधिकबलत्वेनया पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चये
सव्यभिचारो मान्यथा उभयथापि साध्याभावनिश्चयाधीनव्य-
भिचारज्ञानात् पूर्वं ज्ञातं साध्याभावज्ञानप्रमात्वमेव दोष
उपजीव्यत्वात्। यदि च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्व-
निश्चयो नानुमितिविरोधी तदा व्याप्तिपक्षधर्मतया हेतु-
ज्ञानं विशेषदर्शनत्वेन पक्षे साध्याभावज्ञानं परिभूय साध्यं
साधयेदेव पर्वते धूमइव वह्निं न च साध्याभावबुद्धिरेवा-
ऽदृश्यमाणविशेषा सत्प्रतिपक्षवत् प्रतिबन्धिकेति वाच्यं रजते
नेदं रजतमिति ज्ञानेऽपि विशेषदर्शनेन रजतत्वस्य शङ्को
पीतत्वज्ञाने शुक्तित्वस्य चानुमानात् वादिवाक्येन पक्षे साध्या

भावज्ञानादनुमानोच्छेदप्रसङ्गाच्च। अथ पक्षे साध्याभाव-प्रमैव साध्याभावहेतुविषया व्यभिचारज्ञानत्वेन दोषो न तस्याः प्रमात्वज्ञानमपीति चेत् तर्हि प्रमायाः अ-प्रमात्वज्ञाने भ्रान्तानुमितिर्न स्यात् न स्याच्च पक्षे साध्या-भावज्ञानप्रमात्वभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धः। ननूपजीव्यत्वे-ऽप्यत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानं न स्वतोदूषकं क्लृप्तत्वात् पक्षे साध्याभावनिश्चयं कुर्व्वत् व्यभिचारज्ञानद्वारेति चेन्न अत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानान्नियमतः साध्यज्ञानानुदयात् तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् शब्दादौ तथा दर्शनात् साध्याभावप्रमा-विषयवृत्तित्वस्य हेतुवृत्तित्वादसाधकत्वेन साध्याभावप्रमाया हेत्वाभासत्वं साधारण्येऽपि ज्ञायमानं सत् यदनुमितिं प्रति-बध्नाति तस्यैव हेत्वाभासत्वं न च साध्याभावप्रमा नेति नि-श्चयदशायां पक्षे साध्याभावहेतुज्ञानाद्व्यभिचार इति वाच्यं प्रमात्वज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयहेतुत्वेन तद्दशायां तद-भावात्। पक्षधर्म्मताबलेन प्रसिद्धं बाधान्न सिध्यतीति बाधः पृथक्। प्रसिद्धाभाववति पक्षे व्यभिचारान्न तत्सिद्धिरिति चेत् तर्ह्यसत्प्रसिद्धाभाववति सपक्षे व्यभिचारात् तमपि न साधयेत् तदज्ञानात्तत्साधनेऽनुमितिरप्रमा स्यात्। अथ पक्षवृत्तेरन्यएव धूमादिः सपक्षे तर्हि गोत्वपृथिवीत्व द्रव्य-त्वादेरप्रसिद्धसास्नानुमानं न स्यात् सास्नादिमत्येकव्यभि-चारात् यदि च साध्यत्वावच्छेदकसास्नात्वादिसामान्याव-च्छिन्नप्रतियोगिकाभाववति न गोत्वादिकमिति न व्यभि-

चारः तर्हि धूमेऽप्येव व्यभिचाराभावात् साध्यतावच्छेदकेन प्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्य धूमगोत्वादिक साधयेत् यदि बाधोदयइति चेत्‌म् । साध्याभाववग्गामित्वरूपचारेण व्यभिचारः साध्यप्रागभावध्वंसवद्वृत्तित्वेन व्यभिचारितया पृथिवीत्वादिना गन्धादेः द्रव्यत्वादिना गुणस्यानुमानभङ्गप्रसङ्गात् किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वम् एवञ्च स प्रागभावप्रध्वंसाधिकरणसदाश्रये तत्प्रतियोगिसाधने पक्षे व्यभिचारेणेति बाधोद्भूषणम् अथावच्छेदो सिद्धसाधनम् अवच्छेदके हेत्वसिद्धिः विशिष्य नान्यदिति चेत् तर्हि प्रागभावप्रध्वंसप्रतियोगिनोरेकवृत्तित्वेनैकसमयतापि स्यात् । अथ यत्समयावच्छेदेन तत्र प्रागभाव प्रध्वंसौ न तत्समयावच्छेदेन प्रतियोगीति चेत् तर्हि तदवच्छेदेन प्रतियोगिसाधने न सिद्धसाधन किन्तु बाधएव अन्यथाभावात्यन्ताभावयोरप्यव्याप्यवृत्तित्वभङ्गः एकवृत्तित्वात् अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिहापि तत्र देशभेदोऽवच्छेदकोऽत्र तु समयभेदइति । असिद्धेरपि बाध एवोपजीव्यः न चैवमुपजीव्यत्वाद्बाधवत् सिद्धसाधनमपि पृथक् उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदूषकत्वात् नहि साध्यज्ञान तद्बुद्धिविरोधि धारावाहिकज्ञानोदयात् नाप्यनुमितिविरोधि अनुमित्सया प्रत्यक्षसिद्धेऽप्यनुमानदर्शनात् तदुक्त प्रत्यक्षदृष्टमप्यनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका इति श्रवणानन्तर मननदर्शनाच्च तस्मात् सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्धिः सिद्धिमात्रार्थिनः सिद्धौ न तदिच्छा सिद्धिविशेषार्थिनः

स्तीति तस्यानुमितिरेव एवञ्च सिषाधयिषितपक्षविघट-
नद्वारा सिद्धसाधनं दूषणं न स्वतः नन्वभावधीरपि न
भावधीप्रतिबन्धिका नेदं रजतमिति भ्रमानन्तरं रजतनि-
श्चयात् न चाभावप्रमा तथा अपीतः शङ्ख इति प्रमापयतएव
पीतोऽयमिति भ्रमदर्शनादिति चेन्न विरोधिज्ञानं हि
प्रतिबन्धकं प्रत्यक्षभ्रमस्य च प्रत्यक्षप्रमा विरोधिनी सा
शङ्खादौ नास्त्येव अनुमितौ त्वभावप्रमामात्रमेव विरोधीति
कथमभावप्रमायां भावानुमितिरिति। स चायं दशविधः
धर्म्मिग्राहकमानबाधितं घटोव्यापकः सत्त्वादिति प्रत्यक्षेण
परमाणवः सावयवा मूर्त्तत्वादित्यनुमानेन मेरुः पाषाण-
मयः पर्व्वतत्वादिति सुवर्णमयत्वबोधकागमेन साध्यप्रति-
योगिग्राहकबाधितं वह्निरनुष्णः कृतकत्वादिति प्रत्यक्षेण
शब्दोऽश्रावणो गुणत्वादित्यनुमानेन गवयत्वं गवयपदाप्र-
वृत्तिनिमित्तं जातित्वादित्युपमानेन साध्यग्राहकबाधितं
नरशिरः कपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यत्रागमेन हेतुग्राह-
कबाधितं जलानिलावुष्णौ पृथिवीतो विपरीतस्पर्शत्वात्
तेजोवदिति प्रत्यक्षेण मनोविभुज्ञानसमवायाधारत्वादित्य-
नुमानेन राजसूयं ब्राह्मणकर्त्तव्यं स्वर्गसाधनत्वादग्निष्टोम-
वदिति राजसूयकर्त्तव्यताबोधकागमेनेति। अथ हेत्वाभा-
सानाम् साधकतासाधकत्वेन सद्धेतुमत्त्वं जात्यादीनां
स्वासाधकतासाधारण्येन परासाधकतासाधकतया स्वव्या-
घातकत्वादसद्धेतुमत्त्वम् अथ विरुद्धत्वादिज्ञानादेव स्वानु-

मितेरपि परानुमिते प्रतिबन्धे किमसाधकतानुमानेन यद्यपि वादुकदूषणावगमे स निगृहीत इति समयबन्धेन कथाप्रवृत्तौ दूषणमात्रमुद्भाव्यमन्यथार्थान्तरत्वादिति चेन्न इह स्वहेतुः परानुमितिप्रतिबन्धः स्थापनाया असाधकता-साधनत्वस्य तत्त्वाद्य दूषणमात्रज्ञानादेव द्वितीयस्य प्रति-हत्वज्ञापनात् प्रतिबन्धकत्ववदनेनापि रूपेण दूषकत्वस-म्भव इत्यभिप्रायेण वा साधकतासाधन नन्वेव पञ्चावयवा-पेक्षा स्यात् अन्यथा न्यूनतापत्तिरिति चेन्न दूषणस्यासाध-कताव्याप्यत्वमङ्गीकृत्य कथेति पक्षधर्मताया एवोद्भाव्यत्वात् अन्यथा अधिकतापत्ते नन्वेव कृतकत्वेनानित्यत्वानुमाने व्याप्तिर्नाभिधेया उभयसिद्धत्वादिति चेन्न कथाङ्गस-मयविषयतया दूषणेष्वसाधकताव्याप्यस्योपस्थितेरावश्यकत्वात् अन्यथा कथकत्वविरोधात् नन्वेव कृतकत्वे तद्व्याप्तिमनङ्गी-कृत्यापि कथासम्भवात् यस्तु कथारम्भेऽसाधकत्वव्याप्तिं ना-ङ्गीकरोति स प्रति तद्दूषणस्य प्रसाध्य पञ्चावयवप्रयोग क-र्त्तव्य एव यत्तु दूषणे पक्षधर्मतामात्रमुद्भाव्य तत्र यस्य वादि-नोस्तथा समयोऽन्यत्र तु पञ्चावयवप्रयोग एवेति तन्न कथा-सम्प्रदायविरोधात् । अथासाधकत्वं न पक्षे साध्यप्रत्ययाज-नकत्वं तेनापि तस्येनाज्ञानदशायां पक्षे साध्यभ्रमजननात् कदाचिदजनकत्वं सहेतावपि नन्वेतत्काले साध्यविशिष्टप-क्षधर्म्मिज्ञानाजनकत्वं तत् न हि दूषणत्वज्ञानदशायां पक्षे भ्रमरूपाप्यनुमितिः साध्यविशिष्टपक्षज्ञानस्य हेतुत्वेन

ज्ञानदशायां प्रसिद्धमिति चेन्न सद्धेतावसत्प्रतिपक्षदशाया-मपि पूर्व्वकाले साध्यविशिष्टपक्षज्ञानाजनकत्वमस्तीत्यसाध-कताप्रसङ्गात्। अथ पक्षे साध्यभ्रमजनकत्वं तत् बाध-विरुद्धयोरपि तत्त्वाज्ञानदशायां भ्रमजनकत्वादिति चेन्न सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्त्वेन ज्ञानदशायां साध्यभ्रमजनकत्वात् अज्ञाने साध्यप्रमाजनकत्वात् नापि व्याप्तिपक्षधर्म्मतान्यतरराहित्यं सत्प्रतिपक्षासाधारणसद्धे-तोरभावात् दशाविशेषे तस्य तद्दोषत्वात् साध्यप्रसिद्धौ प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रसिद्धेश्च नाप्यनैकान्तिकाद्यन्यतमत्व यत्कि-ञ्चिदनैकान्तिकत्वस्यातिव्याप्तेः प्रकृतसाध्यानैकान्तिकत्वस्या-प्रसिद्धत्वेन केवलान्वयिसाधनेऽप्रसिद्धेः सङ्गतः सिद्धसा-धनात् साध्याविशेषस्य। यत्तु एतत्कालीनएतत्पक्षीयत्वा-वच्छिन्नप्रतियोगिकैतत्साध्यप्रमाकारणत्वाभावः तत्तत्काले तत्तत्पक्षविषयसाध्यत्वाभिमतानित्यत्वादिभ्रमजनकत्वाभावो वाऽसाधकत्वं न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः एतत्कालीनैतत्पक्षी यत्वतत्तत्कालतत्तत्पक्षविषयत्वयोर्व्यधिकरणयोरेव प्रतियो-गितावच्छेदकत्वादिति तन्न तद्धेतोः सत्प्रतिपक्षाज्ञानद-शायामपि तादृशप्रमायामकारणभावेनासाध्यतापत्तेः। नापि तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य प्रमात्वं तत् विरुद्धादौ परा-मर्शाभावात् सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्प्रमात्वाच्च नाप्यनुमितिहेतुभूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वं सद्धेता-वपि कदाचित् व्यभिचारित्वसत्प्रतिपक्षत्वज्ञानस्यानुमिति

प्रतिबन्धकत्वात् । अथानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयत्वम् साधकत्वं सद्धेतौ व्यभिचारादिभ्रमः प्रतिबन्धकः अनुमिति प्रतिबन्धकत्वञ्च व्यभिचारादिभ्रमायास्तृतीयलिङ्गपरामर्श-विघटनद्वारा तुल्यबलतया विषयतया चेति चेन्न सत्प्रति-पक्षयोर्मिथःद्वयोर्व्याप्यत्वतुल्यबलत्वाभावेन तद्भ्रमस्य प्रति-बन्धकत्वात् न च तुल्यबलतया ज्ञायमानेन बोधितसाध्य-विपर्ययकत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं तच्च भ्रमैवेति वाच्यं तुल्य-बलताज्ञानमेव प्रतिबन्धकं न तु ज्ञायमानत्वज्ञानं गौरवा-दसिद्धेः । न च सत्प्रतिपक्षेऽन्यतरान्वैकल्यभ्रमेव प्रति-बन्धिकेति वाच्यं अन्यतरत्वं तदतद्वृत्ति न च तदतद्वृत्तिमा-मानाधिकरण्येन ज्ञायमानस्य दोषस्य धर्म्ममात्रस्य व्यभि-चारज्ञानादनुमित्यच्छेदापत्तेः अन्यतरान्वैकल्यज्ञानोप-जीव्यस्य तुल्यबलत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वाच्च अन्यथा व्याप्यत्वासिद्धन्तर्भावापत्तेः । अथानैकान्तिकादिज्ञानस्य तत्तदनुमितिप्रतिबन्धकत्वमसाधकत्वं तथादोषमनैकान्ति-कादिज्ञानेनैतत्कालीनैतत्साध्यवत्तयैव तत्पुरुषस्यैव तत्पक्ष-कानुमितिप्रतिबन्धकम् एतदनैकान्तिकज्ञानत्वात् एतदन्य-तज्ज्ञानवदिति चेन्न एतत्साध्यवत्त्वैतत्पक्षकत्वानुमिते कदाचिल्लिङ्गभ्रमात् प्रसिद्धावप्येतत्कालीन एतत्पुरुषस्य तादृशानुमित्यप्रसिद्धेः नापि समीचीनसाध्यविशिष्टपक्ष-प्रत्ययाजनकत्वं बाधविरुद्धासिद्धेषु साध्यानधिकरणपक्षे सत्यसाध्यप्रतीत्यप्रसिद्धेः वह्निमति वाच्ये धूमभ्रमात् वह्नर-

नुमितेः सत्यत्वाच्च न चान्यएव वह्निस्तत्र भासते मानाभावात् तद्वह्नेः प्रत्यभिज्ञानात् एकव्यक्तिके तदसम्भवाच्च न च सानुमितिलिङ्गविषयत्वेन भ्रमः अनुमितौ लिङ्गभाने मानाभावात् किञ्च भावाभावोभयमपि प्रमेयमिति सत्यनुमितौ भावत्वाभावत्ववति प्रमेयत्वभाने एकत्र तयोरभावादसत्यानुमितिः स्यात् न चान्यतरत्त्वं सिद्धं तद्व्याप्तिमविदुषोऽप्यनुमितेर्व्यर्थविशेषणत्वाच्च। अथ साध्याव्याप्यत्वमेव तत्र तन्त्रं तत्र च बाधो नास्तीति चेत् तर्हि कूटलिङ्गादनुमितौ वह्निव्याप्यवत्त्वमेव तन्त्रं वह्निव्याप्यञ्च किञ्चित्तत्रास्त्येव। अथ कूटलिङ्गे, वह्निव्याप्याभेदः प्रतीयते तथा वह्नौ कूटलिङ्गव्यापकाभेदोऽपि अन्यथा कूटस्यैव वह्निव्याप्यत्वाप्रतीतेः एवञ्च कूटलिङ्गव्यापको वह्नित्वेन भासत इति वह्न्यनुमितिरसत्येति चेन्न वह्निव्याप्यालोके धूमारोपात् अत्रानुमितिस्तत्रासिद्धिभेदेऽसत्यत्वाभावापत्तेः आलोकव्यापके धूमव्यापकाभेदात्। अथ लिङ्गमनुमितिविषयो नियमतः पक्षधर्मताज्ञानविषयत्वात् व्याप्तिज्ञानविषयत्वात् नियमेनानुमितिहेतुविशेषणधीविषयत्वाच्च पर्वतवत्साध्यवञ्च किञ्चैकविशेषणवत्त्वेन ज्ञाते विशेषणान्तरधीसामग्री तत्रैव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति धूमविशिष्टएव वह्निवैशिष्ट्यानुमितिरिति। नन्वनुमितौ व्यापकत्वभानेऽनुमित्यविच्छेदः न च फलीभूतज्ञानन्यूनविषयस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वं गौरवात् विषयान्तरसञ्चारात् नानुमितिरित्यपि

न परामर्शस्य चरमकारणत्वात् प्रत्यक्षादिसामग्रीतो बल-
वत्त्वाच्चेति चेन्न सिद्धसाधनेन विरोधात् यद्यप्येव लिङ्ग-
ज्ञाने प्रमात्वेऽपि साध्यप्रमात्वात् कथं तद्बाधकं तथाप्यु-
त्कटसाधकत्वमस्त्येवेति चेत् अस्तु तावदेव तथापि दैवा-
त्तत्र धूमसत्त्वे कथं तदंशेऽप्यसत्यता अतएव चार्द्रेन्धन-
प्रभवो वह्निर्धूमव्यापको नान्य न च वह्नित्वेन व्यापक-
त्वादन्योऽपि तथा तेन विनापि धूमसत्त्वात् एव चान्ये धूम-
भ्रमात् धूमव्यापको वह्निर्भासते न च तत्र नास्त्येवेति न
सानुमितिः सत्येति निरस्तं दैवाद्धूमसत्त्वे सत्यत्वात् ।
उच्यते । स्वज्ञानदशायां पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वमसा-
धकत्वं तथाहि विरुद्धस्यादिज्ञानदशापन्नोऽपि पक्षे साध्यप्रत्य-
याजनक विरुद्धादित्वात् पक्षविशेषणमहिम्ना तत्तद्दशायां
पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वं सिद्धमिति बाधितेऽपि लिङ्गत्वभ्र-
मात् पक्षे साध्यप्रत्ययजनकत्वमिति न प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या
साध्याप्रसिद्धिः यद्वा अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूप-
वत्त्वमसाधकत्वं तथाचेदानीमिदमनुमितिप्रतिबन्धकत्वा-
वच्छेदकरूपवदनैकान्तिकादित्वात् ज्ञानवत् अनुमितिप्रति-
बन्धकतावच्छेदकञ्च रूपं ज्ञाने विषयतयानैकान्तिकादित्वमेव
न च साध्यविशेषः उपाधिविशेषस्यानुमेयत्वात् तोयत्वेन
पिपासोपशमनसमर्थतावच्छेदकरूपवत्त्वानुमानवत् । अन्ये
त्वनैकान्तिकबाधितविरुद्धेष्वव्याप्यत्वं व्याप्यत्वासिद्धेरनैका-
न्तिकत्वं स्वरूपासिद्धसत्प्रतिपक्षासाधारणेषु द्रव्याविशेषेऽनु-

मितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वमसाधकत्वं न चैवमनैकान्तिकोऽसाधक इति सद्व प्रयोगानुपपत्तिः तत्राव्याप्यत्वस्यासाधकशब्दार्थत्वात् असाधकताननुगमेऽपि च हेत्वाभासत्वमननुगतमेव यस्य ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तस्य हेत्वाभसत्वादिति ।

श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते

तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे बाधान्तः ।

अनुमानचिन्तामणिदीधितिः ।

श्रीरघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्य्यविरचिता ।

बि ए उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृता ।

कलिकाताराजधान्यां

वाल्मीकि यन्त्रे मुद्रिता ।

ई० १८७२ ।

अनुमानदीधिति ।

ओं नमः सर्व्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते ।
अखण्डानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने ॥
अध्ययनभाष्यभाष्यो सार निर्णीय निखिलतन्त्राणाम् ।
दीधितिमधिचिन्तामणि तनुते तार्किकशिरोमणि श्रीमान् ॥
परशुष्टनयाभिवर्त्तमाना मननास्वादरसा विशुद्धबोधे ।
रघुनाथकवेरपेतदोषा कृतिरेषा विदुषां तनोतु मोदम् ॥
न्यायमधीते सर्व्वस्तनुते कुतुकान्निबन्धमप्यत्र ।
अस्य तु किमपि रहस्य केचन विज्ञातुमीशते सुधिय ॥
मान्यान् प्रणम्य विहिताञ्जलिरेष भूयो
भूयोविधाय विनयं विनिवेदयामि ।
दूष्य वचो मम परं निपुणं विभाव्य
भावावबोधविहितोऽस्य दुनोति दोषः ॥

पूर्व्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तये शिष्यावधानाय च सङ्गतिं प्रदर्शयन्ननुमाननिरूपणं प्रतिजानीते प्रत्यक्षेत्यादि । अथोप जीव्योपजीवकभाव फलत स्वरूपतश्च प्रत्यक्षफलस्यानुमित्यनु व्यवसायादेरनुमित्युपजीवकत्वेऽपि न सर्व्वा प्रत्यक्षमितिस्तथा अनु

मितयस्तु सर्वाः साक्षात्परम्परया वा व्याप्त्यादिप्रत्यक्षोपजीविकाः पुरस्कृतस्तायमुपजीवकतोत्कर्षः। यद्यपि सकलमेव प्रत्यक्षफल-मुपजीवत्यदृष्टजननीं समयमत्कर्त्तव्यतादिपरिच्छेदिकामनुमितिम् ईश्वरप्रत्यक्षन्तु न फलं, तथापि दृष्टद्वारकमिह तथात्वमादरणी-यमितरस्याविनिगम्यत्वात् सर्वस्यानुमितिकरणमिन्द्रियापेक्षोत्प-त्तिकम् अनुमितिं भावयतोऽपीश्वरज्ञानस्य तत्करणतानिर्व्वा-हकप्रत्यासत्तिविरहेणातत्त्वात् सर्वं पुनरिन्द्रियं नानुमानाधीन-जन्म मनःश्रवणयोरजन्यत्वात् दृष्टद्वारा वा तथात्वमादरणीय नचोत्पत्तिमदपीन्द्रियम् दृष्टद्वारकमनुमानमपेक्षते। अथोपजीव्यं निरूप्यैवोपजीवकं निरूप्यतइति न नियमः क्वचित्कार्य्यं निरूप्यापि कारणनिरूपणादितिचेत् किञ्चातो न हि सङ्गतिरनन्तराभि-धानश्यापा, आनन्तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविष-योह्यर्थः सङ्गतिः जायते च कार्य्ये कारणे वा ज्ञाते कारणत्वस्य कार्य्यत्वस्य वा ज्ञानात्किमस्य कारणं कार्य्यं वेति जिज्ञासा अत-स्तयोर्द्वयोरपि सङ्गतित्व मित्यस्योपजीवकताया स्तुल्यत्वेऽपि ,न क्षतिरिति मन्तव्यम् । लाघवायान्वैवोपमानस्य सङ्गतिं दर्शयति वज्रवादीति सुप्रसिद्धतया निरसनीयाल्पवादिविप्रतिपत्ति-कत्वेन सुप्रतिपदतया चानुमानएव व्युत्पित्सोः प्रथमं जि-ज्ञासा नोपमानेऽप्रसिद्धत्वात् निरसनीयवज्रवादिविप्रतिपत्ति कत्वेनातिदुरूहत्वाच्च औत्सर्गिकीं रीतिमनुरुध्य चेदं तेन प्रथम

कस्यचिद्रूपे जिज्ञासोदयेऽपि न क्षतिस्तथा चावसरसङ्ग-
त्योपमाननिरूपणमिति भावः । यथा चावसरस्य सङ्गतित्वं
तथा व्युत्पादितमाकरे । शब्दान्तरसमयग्राहक समप्रवृत्तिनिमित्त
कत्वबोधकं सामान्यतोदृष्टमतोऽदृष्टजनकप्रवृत्त्यौपयिकत्वा
नुमानमपेक्षते, निश्चितमेवोपमानमितीदमप्युपजीवकत्वमेव सङ्गति
रित्यपि केचित् सम्भवति चेह निरूपणयोरपि कार्य्यकारण-
भावः अथ तत्पूर्वकमित्यादिसूत्रे प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननिरूप-
णानन्तरमेव व्याप्त्यादिप्रत्यक्षपरामर्शात् तथापि सहचार-
प्रत्यक्षजन्यत्वादिना तन्निरूपणात् तस्य च प्रत्यक्षनिरूपणाधीन
त्वात् एवमनुमानभिन्नत्वेनोपमाननिरूपणमप्यनुमाननिरूपणा-
पेक्षमिति सङ्क्षेपः ।

तत्र लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिभिरनुमाने निरूपणीये कर
णस्य क्रियाभेदभिन्नमूर्त्तिकतया क्रियालक्षणपूर्वकं तल्लक्षणमाह
व्याप्तीत्यादिना । अत्र व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्म्मत्वसामानाधिकरण्या-
वगाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः कर्म्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थ
तावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यवचनत्वात् ज्ञानपदोपसन्दा
नेन च बाधिताबाधित साधारणज्ञानलाभात् न भ्रान्तानुमित्य-
व्याप्तिरित्याद्यत्र परामर्शेण नियमतोव्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामाना
धिकरण्यपक्षे मानाभावात् गौरवेण तद्विषयत्वेनाहेतुत्वात् सम
व्यसमव्यापदेऽपि विशिष्टज्ञानत्वोपपादितत्वात् भ्रमस्थले

तादृशपक्षसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानस्याभावात् असत्ख्यातिनिरासात् अवान्तरवाक्यार्थायोग्यत्वनिर्णये महावाक्यार्थज्ञानानुदयात् विषाणे शशसम्बन्धाभावनिश्चयदशायां शशविषाणजन्यमिदं कार्मुकमिति शाब्दबुद्धेर्भ्रमेणापि दुरुपपादत्वात्। नचात्र प्रमाणप्रस्तावात्प्रमैव लक्ष्या यदि च सल्लिङ्गपरामर्शादपि भ्रान्तानुमितिस्तदा चरमज्ञानपदं प्रमापरमिति वाच्यम् अव्याप्यपक्षधर्म्मयोस्तत्त्वावगाहिना परामर्षेण जनितायां वस्तुतः साध्यवत्पक्षावगाहितया प्रमायामव्याप्तेर्लिङ्गोपहितलैङ्गिक भाननिरासेनांशिकभ्रमत्वस्याप्ययोगात् ईश्वरतादृशज्ञानजन्यत्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् अतएव व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्म्मता तज्ज्ञानं वेत्यादिकमपास्तम्। व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्म्मश्चेति द्वन्द्वाश्रयणाद्व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्म्मत्वावगाहिज्ञानजन्यत्वं लभ्यते पदार्थयोरभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदेनैव प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रे अन्यत्र च द्वन्द्वस्य दर्शनात् पदार्थद्वयाभेदबोधकाच्च कर्मधारयाद्भेदाभेदोदासीनपदार्थद्वयबोधजनकत्वेनैव द्वन्द्वस्य भेदात् विशिष्टपदस्य धर्म्मपरतया वा व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्म्मतयोर्लाभात्। नचैवमालोकोवह्निव्याप्योधूमवान् पर्व्वत इतिज्ञानजन्येऽतिप्रसक्तिः एकत्र तदुभयावगाहित्वस्योक्तत्वादिति, केचित्तदप्यसत् एवमपि धूमोवह्निव्याप्यो द्रव्यम्पर्व्वतवृत्ति इतिज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गात् एकरूपेण तदुभयावगाहित्वस्योक्तौ च मीमांसकमतानुप्रवेशात्

नियततदुभयोपधेयावगाहित्वस्य च परामर्शव्यापकत्वात्। न च तदुभयविषयत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यताश्रयत्वमर्थं पक्षधर्मतापदोपादानवैयर्थ्यात् व्याप्तिविशिष्ट व्याप्तिप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं तज्जन्यमिति तु स्यात् । पक्षपक्षापीन्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणेन्धनवानित्यादिपरामर्शेन्वेऽव्याप्तिरव्याप्यव्याप्तेरप्रसिद्धेः भ्रमानुमितेरसंग्रहश्च चाप्राप्ता प्रमात्वम इत्यादौ सुतरां तथा, तथापि तावत्पदार्थानां तथाविधपरस्परोपधेयावगाहित्वमात्र विवक्षितम्। न च व्यतिरेकिण्यव्याप्तिः व्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरनुगमात् भवति हि धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिवह्निसमानाधिकरणधूमत्वे वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वे वा गृहीते नियमतो वह्नि व्यभिचारधीप्रतिरोध तथाविधधूमसमानाधिकरणत्वादिकन्तु न तथा रासभादौ तद्ग्रहेऽपि व्यभिचारग्रहात् व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिग्रहणाद्वा। न च भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतामते तथातिव्याप्तिः तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताया विवक्षितत्वात् विशेषदर्शनस्य भ्रमादिविरोधित्वेन तत्त्वमित्युक्तत्वात्। अत एव सिद्धवस्त्वादिसादृश्यातिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्योपमितौ नातिव्याप्तिः तथाविधवाक्यार्थप्रतिसन्धानत्वेन तस्य हेतुत्वात्। नचोपनयार्थ

ज्ञानजन्यन्यायार्थज्ञाने तच्छब्देन सङ्केतितशब्दान्तरेण वा व्या
प्यादिविशिष्टोपस्थितिद्वारा जनिते शाब्दबोधेऽतिव्याप्तिः व्युत्पा
दयिष्यते च महावाक्यार्थज्ञानस्यावान्तरवाक्यार्थधीजन्यत्वं तद
देश्य विशेषरूपेणोपस्थापकत्वमिति वाच्यं तत्रातिरिक्तस्य पद
जन्यत्वस्य कारणतावच्छेदकेऽनुप्रवेशान्निश्चयत्वस्याप्रवेशाच्च । न च
तथापि तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं प्रति तत्तद्विशेषणतावच्छेदक
प्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वात् तादृशशाब्दबोधे प्रत्यक्षे चातिव्या
प्तिः दण्डो रक्तो न वेति संशये रक्तदण्डवानयमिति ज्ञानानुदया
दिति वाच्यं ज्ञानोपरमेऽपि विशिष्टविषयोपधानेनेच्छाद्वेषयो
रुत्पत्तेश्च साक्षात्कारादिशेषणविषयकादिशिष्टसंस्काराादेव विशि
ष्टस्मरणाच्च तद्विषयकगुणानां तत्र हेतुत्वे न्यूनवृत्तेर्ज्ञानत्वस्य तत्रा
प्रवेशादिच्छादितः संस्काराच्चानुमितेरनुदयात् संस्कारादन्य
त्वस्य गुरुतया ज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुत्वात् । न च परामर्शानुव्यव
सायेऽतिव्याप्तिः सामान्यतः प्रत्यक्षे विषयत्वेन तत्तद्विषयकप्रत्यक्षे
तत्त्वेन, कदाचित् ज्ञानादिप्रत्यक्षे ज्ञानत्वादिना तत्र हेतुत्वं न त
थावानेव तत्तदितरत्वादिविषयनिष्ठो धर्मस्तेन तद्विषयत्वेन
कार्य्यकारणभावः, मैत्रावलोकितचैत्रनिर्म्मितनीलेतरघटतद्विष
यकत्वादिना तत्त्वेऽनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गात्मानाभावात् अ
न्यथोपपत्तेश्च । अथ विशिष्टस्मरणेऽतिव्याप्तिः न चोपेक्षान्यत्वेन
तत्र हेतुत्वम् उपेक्षात्वं हि न जातिश्चाक्षुषत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात्

चांशिकत्वोपगमाच्च नापि सदृशनिरस्यजनकत्वमतिज्ञाविष
विषयत्वं वा नारवादपि स्मृत्युत्पादात् नापि संस्काराजनकत्वं
जनकतावच्छेदकरूपान्तरापरिचयात् अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् सं
स्कारानुत्पत्त्यौ स्मरणप्रवेशमाति जनकतायां सहप्रवेशाच्च । नाप्य
नुभवत्वेन तथात्वं संस्कारस्य फलं नाप्यतथा सत्वदनुभूतस्य सार
णोत्तरस्मरणप्रसङ्गात् समानाकारस्यैव फलस्य नाशकत्वात्
अनुभवसमानाद्वितीयैकैकगोचरस्मितस्मरणानुपपत्तिः । जायते
च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरः संस्कारः । परित्यज्य च निरिदंता
व्यभिचारकरूपं गृह्यमाणव्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनासुदयात्
इदमेव चान्वयसामान्यस्य च हेतुतावच्छेदकत्वे बीजम् । अभि
हितञ्च तात्पर्यटीकायां प्रथमसूत्रे उपायविशेषणसमासे निर्वे
स्मृतीनां स्वकार्यसंस्कारविरोधिनामसम्भवादिति चेन्न चर
मज्ञानपदस्यानुभवपरत्वात् माचाप्तश्चान्यत्वस्य वा विवक्षितत्वादि
त्यपि कश्चित् । किञ्च व्याप्यविशेष्यकात्पक्षविशेष्यकाच्च परामर्शा
दनुमितिदर्शनाच्च तदुभयवैशिष्ट्यावगाहित्वमिदमपत्वेन तत्र हेतुत्वं
मच्चपोटकमपि, तदेव एकतरविशेष्यकज्ञानादन्यतरविशेष्यकस्म
रणाभावात् अन्यथा नियमेन स्मृतेरुभयविशेष्यकत्वप्रसङ्गात्
समानप्रकारकत्वेनैव ज्ञानस्मरणयोः कार्यकारणभावाच्च तत्र
विशिष्यैव कार्यकारणभाव गुरुत्वकरूपेण गौरवमानाभावाच्च
इत्यपि केचित् एवञ्च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादौ कापि नातिप्रसङ्ग

शङ्कापि वह्न्याद्यनुमितौ वह्न्यादिव्यभिचारधीविरोधिधीविषय-धर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन हेतुतामते तु नितरां तस्यैव लक्षणे निवेशात् अतएव व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रति व्याप्यवत्प-क्षादिज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिः व्याप्तिविषयकत्वेन वा जन्यं ज्ञा-नं विशेषणीयम् । एतेन स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारा अनुभवं प्रति च साक्षाद्विशेषणधियो हेतुत्वस्य निर्विकल्पकात्मकस्य वा स्मरण-स्यानुभवं प्रत्येव वा तस्या हेतुत्वस्य नियमतः कृतिसाक्षात्कार-पूर्व्वं विषयस्मृतेश्च कल्पनात् व्याप्यवत्पक्षवत्त्वादिज्ञानेऽतिव्याप्ति-रित्यपि परास्तम् । साध्यादेरननुगमात् एकोपादाने अन्या-नुमितौ दैवाद्व्याप्तिविर्षयिण्याश्च तस्यामव्याप्तिः परमवशिष्यते सापि तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया निरसनी-या एतल्लाभायैव चानुभवार्थकं चरमज्ञानपदम् एवञ्चान्वय व्य-तिरेकव्याप्त्योः पृथक्प्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिः पर्व्वतवह्निव्याप्यवै-शिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्न कारणताप्रतियोगिककार्य्यताया वह्नि व्याप्यवत्पर्व्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिक व्या-प्तिविषयकवृत्तिकार्य्यताया वा अवच्छेदिका ज्ञानवृत्तिः सा-मानाधिकरण्येनावच्छेदिका वा या जातिस्तद्वत्त्वं वा बोध्यं व्याप्ति-भानेऽवश्यं भासमानो यस्तादृशानुमित्यविषयस्तदविषयत्वमात्रं वा ग्राह्यं यां काञ्चिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिसमवेतानुभव-त्वान्यानुभवान्यासमवेतधर्म्मसमवायित्वमिति वा वक्तव्यम् अनुभूतात्

पक्षतायामङ्गीकारे तु तद्व्यक्तिसमवेतकारणासमवेतधर्मव वक्तव्यम्। व्याप्ति ज्ञानत्वावच्छिन्नकारणता प्रतियोगि तावच्छेदकावच्छिन्ना या विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्न प्रतियोगिककार्य्यता तत्समानाधिकरणानुभवत्वव्याप्य त्वमित्यपि कार्यम्।

परे तु पक्ष धर्मतेत्यत्र पक्षता विशेषणं तथाच या दृशतादृशपरामर्शजन्यसमर्थं यथोक्तायाः विशेष्याद्यभाव वा पक्षतायाः प्रत्यक्ष कारणाय परामर्शस्योपादानं त त्वमेकावच्छेदेन तदुभयजनकत्वं विवक्षितं तेन च कालीनेन हेत्वात् प्रतियोगिविषयकेण परामर्शेन ज ताया प्रत्यक्षे तदुभयसमूहालम्बने वा नातिप्रसङ् त्वनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया च नाव्याप्तिरित्या हिनयम्। तत्करणमिति। नच व्याप्त्यादिज्ञानजन्य ज्ञा नेनेतरभेदसाधने व्याप्तिज्ञानस्य तादात्म्यसम्बन्धेन ख सेव ना गमकं व्याप्तेरननुगमेऽपि अधिकस्य भागासि द्धाम प्रयोजनत्वादिति वाच्यम् फलोपहितस्य सम्भवत ज्ञानत्वादेरतिप्रसञ्जकत्वात् करणत्वनिष्ठव्याप्तेस्तादृशज्ञा नवच्छेदकत्वादतिरिक्तव्याप्तेर्गमकतया वैयर्थ्यात्तज्ज्ञानवत्काय च्छिन्नव्यापित्वत्वेऽप्यनुमितिकरणस्य स्वरूपत प्रत्यक्षोप स्थापयमाप तथेति अनुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेन

मिति मध्यनिवेशे तस्य करणस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणाभावः स्यादिति तन्निरस्यति तत्रैत्यपि कथितम् ।

अनुमानप्रामाण्यं परीक्षितु चार्व्वाकमतमुत्थापयति अथेति अनुमानमनुमानत्वेनाभिमतं धूमादिज्ञानम्, अयत्नसंवाद्युपनीत मनुमानमेव वा संवादेन संवादाभिमानेन सर्व्वावित्याप्तसतोऽनु गताकारस्य परमार्थसत्त्वलक्षणमात्रधारित्वाध्यवसेयानुत्पत्तेः अध्यवसानुत्पक्वविकल्पोत्पत्तिमितत्वाद्वा संवादः अनुमानाप्रामाण्ये च तन्मूलकसमय निर्णयाद्यधीनप्रवृत्तिकयोः शब्दोपमानयोः सुत-रामप्रामाण्यायात्प्रत्यक्षं प्रमाणमित्याह इतीत्यादि । अप्रमाण साधर्म्येण प्रमाणताप्रयोजकरूपशून्यत्वेन दृष्टसाधर्म्यस्य साधर्म्यदर्शनस्य वा, नन्वभिहितमेव साधर्म्यदर्शनं सम्भावनां भावयति सम्भावनेनैव च वङ्गो व्यवहारहेतुरित्यतश्चाह अनु-मानमिति । ननु न वयमापाततो भ्रमजनकत्वलक्षणमप्रामाण्यं निरूपयामो येन भ्रमस्य विषय बाधाधीनतया प्रामाण्यं सम्भा व्येतापि परन्तु प्रमाकरणत्वव्यतिरेकमत आह अपि चेति । स्वत इति नचानुगताकारासंसर्गिणि परमार्थसत्त्वलक्षणसाक्षि णि स्वसंवेदनसविदितप्रामाण्ये निर्व्विकल्पकज्ञाने नाप्रामाण्यं सन्दिह्यते परन्तु तदुत्तरभाविनि समुल्लिखितालीकानुगताकारे सविकल्पकएवेति वाच्यम् निर्व्विकल्पकस्य सन्मात्रावलम्बनत्वस्व विषयत्वप्रामाण्यावगाहित्वाभावानुमानाधीनसिद्धिकत्वात् । सर्व्व

मिदं प्रति व्याप्तिनिश्चये स्यात् सएव तु न सम्भवत्यपाद्याभावा दित्यतआह व्याप्तीति ।

समारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षाकारणीभूतव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनप्रिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते नन्वित्यादिना । साध्याभाव वदवृत्तित्वसाध्यावृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिमाशङ्क्याह साध्यवद्भिन्नेति । साध्यवद्भिन्ने च साध्याभाववदवृत्तित्वमर्थं कपाटौ संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वे मानाभावादाह साध्यवदिति । हेतौ साध्यवत्प्रतिभिन्नदृष्टान्तवृत्तित्वेनाव्याप्तेराह सकलेति साकल्यं साध्याभाववति साध्ये च बोध्यं, साध्याभावो वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको वाच्यस्तेन विषयैकदेशसिद्धाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः न वा नानाव्यक्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्यवृत्तिसद्धेतावव्याप्तेर्व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तावतिव्याप्तेर्वारणाय साध्याभाववद्ये प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं बोध्यं हेतुमत्तापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणं तत्प्रतियोगित्वञ्च हेतुतावच्छेदकरूपेण बोध्यं तेन द्रव्यत्वादौ साध्ये विशिष्टसत्त्वादौ नाव्याप्तिः न वा विशिष्टसत्त्वादिना तादृशाभावप्रतियोगिनि सत्त्वादावतिप्रसङ्गः यत्किञ्चिद्व्यक्तिकं साध्यं विवक्षितं तच्च निर्धूमत्वादिसाध्ये तत्त्वेन साध्ये निर्वह्नित्वादौ चाव्याप्तिश्च हेतुभा

वस्य वह्न्यादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षावृत्तित्वादत आह साध्यवदिति। अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व व्युत्पत्तिबललभ्यम् नहि भवति नीलो घटो घटादन्यदिति।

नापीति साध्यमसमानाधिकरणं यस्य यदधिकरणानधिकरणं साध्यं तत्त्वम् साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वम् साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत् तदनधिकरणत्वमित्यर्थः साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वात्तद्वृत्तौ नातिप्रसङ्गः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्व व्यापकाभाव प्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षस्तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः। साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नाधिकरणकत्वञ्चरमाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तदपहाय द्वयमेकोक्त्या अनूद्य दूषयति तदुभयमपीति। साध्येत्यादेः साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावः साध्यस्य यदनधिकरण तद्वृत्तित्वाभावश्चार्थः तत्र केवलान्वयिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्ध्या नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्यव्यक्तिनिष्ठाधेयत्वा निरूपकाधिकरणत्वं साधनाधिकरणव्यक्त्यन्तरस्येत्यव्याप्तिः क्वचिद्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गश्चाद्ये द्वितीये च साध्यवैयधिकरण्ये यदि साध्य वत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभेदो विवक्षितस्तदा केवलान्वयिनि यदि च यत्किञ्चित्साध्यवद्व्यक्तिभेदस्तदा नानाधिकरणसाध्यके

सर्वव्याप्ति केचित्तु साध्यसामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदक सम्बन्धेन हेतवधिकरणे तेनैव सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्त द्धिकरणभिन्नत्वमर्थस्तेन धूमस्य स्वावयवे संयोगेन, वह्निमति च समवायेनाद्वृत्तावपि न क्षति' तादृशाभावस्य सम्बन्धान्तरेण तत्रैव वर्त्तमाने सुलभ व्यभिचारिणस्तु व्यभिचारनिरूपकाधि-करणएव तादृशि तादृशाभाववत्त्वम्, सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसा मानाधिकरण्यमित्यनुभवात् । न चैव गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वे; व्याप्ति, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात्, अनतिरिक्तत्वे तु विशेषणविशे-ष्यसम्बन्धस्यैव परम्परया व्याप्तत्वात् । केवलान्वयिनि व्याप्तेर-भिधान द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्याहुस्तच्चिन्त्यं सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्व-सामानाधिकरण्यमितिप्रतीतिवत्सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकर-ण्यावच्छेदकत्वस्य,परम्परासम्बन्धेन सामानाधिकरण्यस्य वा अभाव गुणेऽवगाहते न तु समवायेनैव द्रव्यवृत्तित्वाभावं,सत्ता न द्रव्य वृत्तित्वाभाववती, द्रव्यवृत्तित्वाभावेन सत्तावृत्तिरित्यादि सर्व्वजनसिद्धप्रतीतिबाधितत्वात् बाधकाभावाच्च संयोगतद भावयोरवच्छेदकभेदेनैकत्र प्रतीत्या तदुभयोरेकत्र सिद्धि' अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रिये व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गाच्च तत्र सामा नाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षत्वासम्भवेनासिद्धे' नच तदभावव द्वृत्तित्वेन तत्र तदनुमेयं तदवृत्तिभिन्नत्वस्योपाधित्वात् किञ्च

इदमिदानीमितिप्रतीतिनियामकविशेषणताविशेषेण हेतुतायां मद्भूतावव्याप्तिः तेन सम्बन्धेनाधिकरणे काले तेन सम्बन्धेन साध्य-वद्वृत्तित्वस्य विरहिणोऽप्रसिद्धेः ॥

समवायितयेति वाच्यत्व न यथा समवायि तथा वच्यते घटादिसमवायितयेत्यर्थ इत्यप्याहुः प्रमेयसाध्यके च भाव-त्वेनाभावानाम् अभावत्वेन भावानां, वह्नित्वेन निर्व्वह्नौ, अवृत्तिमानवृत्तिगगनत्वादिना विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्याञ्च सर्व्वत्र प्रमेयमात्रस्याभावः सुलभः। ननु परिभाषिक मेवाव्यभिचरितत्वं तथाहि यत्समानाधिकरणाः सा-ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकायावन्तोऽ-भावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्व सर्व्वत्र वाच्यत्वा-द्यभावस्य तथात्वादयावत्त्वोपादानम् अतएव भूतत्वमूर्त्तत्वोभ-यवान्मूर्त्तत्वादित्यादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसामाना-धिकरण्येऽपि भूतत्वमनोन्यत्वाद्यभावस्य तथात्वान्नातिप्रसङ्गः। साधनसमानाधिकरणस्य गोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्य चातथात्वात् साध्यतावच्छेदकेत्यादि। येन सम्बन्धेन हेतुः तेनैव तदधिकरणं बोध्य तेनात्मत्वे साध्ये समवायेन हेतोर्ज्ञानस्य विषयतयाऽधिकरणे घटादौ वर्त्तमानस्य साध्याभावस्यातथात्वे-ऽपि न क्षतिः। एवं हत्वान्तरेऽपि सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोषः सम्बन्धैक्यविवक्षया निरसनीयः रूपादिसामान्याभावे साध्ये

पृथिवीत्वादिकं सद्धेतुरेव प्रलये परमाणुत्पत्तिकाले वाव च्छिन्न तत्त्वात्। तत्र प्रतियोगियन्नध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्व, मानाभावात्। अतएव घटकपाले रक्त रूप नासीति प्रत्यय। न चैव रक्तिमध्वंसाद्यवगाह्रो पूर्व्वापरर-क्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्तेऽपि तथाप्रत्ययप्रसङ्गात्। सामानाधिकरण्यञ्च स्वविशिष्टदेशाधिकरणावच्छेदेन बोध्य तेन गोत्व, अन्यद्वत्व— प्रलयाद्यृत्तित्वादिना गवादेरभावश्च गवाद्यनधिकरणधर्म्मावच्छेदेन नदति काले महाकाले वा दत्त्वावपि यदा गोत्व तदा गौर्य्येव काष्ठत्व तत्र अन्यद्वत्वम् प्रलयाद्यृत्ति त्वादौ नातिप्रसङ्ग हेतुमति प्रलये तत्सामानाधिकरण्याभावात्। स्वविशिष्टेतिविशेषणात् कपिसंयोगाभाववान् गेयत्वादित्यादौ संयोगात्मकस्य साध्याभावस्य सकलदेशाधिकरणा वृत्तित्वेऽपि नाव्याप्ति। जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावस्तु जलत्वाद्यभावो, न तु धूमाद्यभावो जलादावपि तदभावप्रत्ययप्रसङ्गात्। यत्समानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां याव दभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं, तत्त्व वा तत्, ज्ञेयत्वसमादिना साध्यत्वादीनामभाव सुलभएव भेव दर्शितदिशावसेयम् अत आह प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति। केचित्तु व्याप्यवृत्तिमेदेहेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्य प्रति

योगितायाः अनवच्छेदक हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वा अभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः एवञ्च व्याप्तेरव्यभिचारिसम्बन्धरूपत्वापि सङ्गच्छते हेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वस्यैव साध्यतावच्छेदके हेतुमन्निष्ठसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि व्यभिचारत्वात् अवच्छेदकत्वञ्चेह तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं, तेन विशिष्टवह्न्यभावस्य ह्रदत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नाभावस्य च प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः। सत्त्ववति गुणादौ संयोगाद्यभावोऽपि व्याप्यवृत्तिर्वक्ष्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छेदकत्वमिहापि बोध्यम्। भवति च गुणत्वगुणावृत्तित्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदक गुणत्वाद्यनतिरिक्तवृत्त्येव संयोगत्वमित्याहुः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्वं यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्व नास्ति तत्त्व वा व्याप्तिरिति तु न युक्तं सर्व्वत्र साध्याभावपदवैयर्थ्यात्। यत्तु साध्याभाववति यद्वृत्तौ प्रकृतानुमितिविरोधित्वं नास्ति तत्त्वं व्याप्तिरिति तन्न अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्यानुमितिजनकत्वे साध्याभाववद्वृ-

ज्ञानसामान्यानुमित्यविरोधितया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । केचित्तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीया ये तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावास्तदन्यं तत्त्वम् सजात्यञ्च सताना समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपेण, साध्याभावस्य पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या प्रत्येकमेव व्याप्यवृत्तित्वं, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यधिकरणे वा तेन सत्तासाध्यकेऽव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्याभाववति वृत्तावपि हेतौ नाव्याप्तिः । तद्वृत्तित्वाभावश्च तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकत्वाभाववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यस्तेन साध्याभाववद्वृत्तिविशेषवृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिविशेषितस्य द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य वा साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याभावमादाय नातिप्रसङ्गः । अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं बोध्यं, तेन वह्न्यभाववति स्वावयवे धूमस्य वृत्तावपि न दोषः । इत्थञ्च साध्याभावोऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्त्तमानो ग्राह्यस्तेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः । यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्व-

त्त्वम्, साधनस्य तादृशाभावप्रतियोगित्व, तदवच्छेदकत्वं वा साधनतावच्छेदकस्येति तु न वक्तव्यम् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्त्वादेर्गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताक ता- दृशाभावप्रतियोगित्वादतिव्याप्तेः। ज्ञेयं प्रमेयादित्यादौ प्रमे- यत्वादेस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्व्याप्तेश्च प्रमेयत्वव्यधिक- रणप्रतियोगिकत्वस्याप्रसिद्धेः। यद्वा यावन्तस्तादृशा साध्याभावाः प्रत्येकं तत्प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्न प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं वा तत्त्वमित्याहुः। परे तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं व्याप्तिः येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव वृत्तिमत्त्वमपि बोध्यम्। तेन व्यधिकर- णधर्मावच्छिन्नाभाववति संयोगेन या वृत्तिस्तदभावस्य ना त्यादौ वर्त्तमानस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः। साध्याभावश्च पू- र्ववद्बोध्यः तद्वृत्तित्वाभावोऽपि स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्ति त्वव्यापकप्रतियोगिताकः। तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वाति रिक्तेन समानाधिकरणेन साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तिना वा धर्मेणानवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः तेनालोकाद्यवृत्ति त्वेन रूपेण यो वह्निसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य, यत्रेन्धनत्वा- द्यवच्छिन्नवह्न्यभावाधिकरणीभूतमहानसवृत्तित्वादेरभावस्त- स्य धूमादौ स्वनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविरहस्य च हेत्वन्तर- वृत्तेः स्वाश्रयसत्त्वेऽपि न क्षतिरित्याहुः। अन्ये तु वृत्तिमद्वृ-

न्तयो यावन्त साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावा स्तदन्त साध्यवृत्तित्वाभावस्य स्वव्यापकताघटकवृत्तित्वव्या- पकप्रतियोगिताको बोध्य प्रयोजनस्तोकमायम् साध्याभावा धिकरणवृत्तित्वाभावव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मा- वच्छिन्नस्यैवाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाद्व्यभिचारित्वमित्या तिरन समवायेनेति। साध्याभावस्य साध्यतावच्छेदक- सम्बन्धेन बोध्य तेन समवायेन वह्नौ साध्ये, धूमे संयोगेन च तथात्वे, वह्न्यवयवे पर्वतवह्न्यवयवसंयोगे च पर्वतस्य वह्न्यवयवस्य च सम्बन्धद्वयावच्छिन्नवह्न्यभावद्वयानधिकरण त्वेऽपि नातिव्याप्ति । तथा स्वव्यापकीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यापक प्रतियोगिताकोऽपि बोध्य तेन च पृथिवीत्वाभावादौ साध्ये तत्तद्विपक्षवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव कूटाधिकरणमप्रसिद्धम् तच यद्वेनो पृथिवीत्वादौ साध्ये जातिमात्रवच्छिन्नाभाववति सामान्यादाववर्त्तमाने द्रव्य- त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादौ च साध्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा, नाप्यभाव- त्वादिना अभावादौ साध्ये तत्तत्साध्याभावकूटाधिकरणाप्रसि- द्धा अव्याप्तिरिति वाच्यम् द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयवान् द्रव्यत्वादि- त्यादौ तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववति द्रव्यत्वादेरवृत्ते- रतिव्याप्ते, अपि च दृष्टं पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणगुणादिवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे

सत्त्वादतिव्याप्तेः, द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्तत्वात्। किञ्च रूपाभावसाध्यके सद्धेतौ साध्याभावसमुदायनिविष्टसकलरूपवत्त्वाधिकरणाप्रसिद्धेः। यावतामभावानामैकाधिकरण्यं तावतां समुदाये विवक्षितेऽपि इदं पृथिवीवृत्तिगुणशून्यं सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वा, वायुत्वात् रूपवदन्यत्वादेत्यादावतिव्याप्तिः तत्र तादृशसाध्याभावस्तोमस्य नियमतो रूपादिघटितत्वेन तद्वति तद्धेतोरवृत्तेः। वस्तुतो निखिलानामेव रूपाणां तादृशाभावसहस्रसमानाधिकरणत्वात्समानाधिकरणयावदभावाधिकरणाप्रसिद्धिर्दुर्वारैव। किञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन या साध्याभाववति वृत्तिस्तदभावो वक्तव्यः अन्यथा धूमादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववति कालादौ वृत्तिमत्त्वाच्चस्यैव वृत्तेर्व्यभिचारित्वप्रसङ्गो वा, तथा च सत्तादिसाध्यके संयोगेन समवायेन वा हेतावव्याप्तिः। साध्याभाववति तेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावो विशेषणीया इति चेद्विशेष्यन्तां तथापि भूतत्वमूर्त्तत्वयोरन्यतरत्वेनाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादावतिव्याप्तिः, तादृशसाध्याभावसमुदायवति पृथिव्यादौ तस्यावृत्तेः। किञ्च महाकालान्यत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि कालिकविशेषणताविशेषेण हेतावतिव्याप्तिः तादृशसाध्याभावसमुदायवति महा-

कमे तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वाभावस्यैव वृत्ते । एतेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणयावदभावाधिकरणवृत्तित्वाभावा यावन्तो वृत्तिमद्वृत्तयस्तदत्त्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनि संयोगाद्यभावस्याभावा संयोगादयो न व्याप्यवृत्तय एव साध्यस्य गुणसामान्यस्याभावो द्रव्यत्वाधिकरणे उत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्त्तमानोऽपि नव्याप्यवृत्तिः उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका क्वचिदप्रसिद्ध्यादिसम्पादका पुनरभावा न हेतुसमानाधिकरणाः उक्तसमुदायाधिकरणवृत्तित्वतदभाववृत्तित्वाभ्यां पूर्वोक्तरीत्या प्रत्येतव्या इत्यादिकमप्यूह्यम्। तद्विशिष्टेति। विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुत्वात्, अभावप्रत्ययो हि घटत्वादिविशिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमवगाहमानो विशेषणस्यापि घटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमवगाहते न त्वातपेन घटो नास्तीत्येव प्रतीते तद्विशिष्टाभावप्रत्ययो यदि अधिकरणधर्म्मेण विशिष्टं प्रतियोगिनं नावगाहते नावगाहत एव तदा तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् अथावगाहते तर्हि भ्रमएव स च ततोऽर्थसिद्धिरिति भावः । यदि पुनरानुभविको लोकानां स्वरसवादी घटत्वेन घटो नास्तीत्यादिप्रत्ययो न तदा तादृशाभावनिवारणं गीर्वाणगुरूणामपि शक्यमिति मन्तव्यम्।

साध्येति साध्यसामानाधिकरण्यं येषु तेषामनधिकरणत्वं तदभाववत्त्वमिति यावत् तस्मिन् सति साधिकरणत्वं तदवच्छिन्नाधिकरणताकत्वम् सति सप्तम्यावच्छेदकत्वलाभात् तच्चेहान्यूनवृत्तित्वम् एवञ्च साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभाववत्त्वं यदधिकरणताया अन्यूनवृत्ति तत्त्वमिति तु फलितार्थः। यथा सन्निवेशे अधिकरणत्वस्य न वैयर्थ्यम् हेतुतावच्छेदकसम्बन्धलाभाय वा तत्। येन येन सम्बन्धेन यो यः साध्यवदवृत्ति स्तेन तेन सम्बन्धेन तत्तदभावो बोध्यः एतेन साध्यवदवृत्तित्वं यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षितं तदा समवायेन साध्यतायां साध्यवदसमवेतस्य सार्व्वत्रिकत्वात्सकलतच्छून्याप्रसिद्धिः। अथ तदभावोपि तेनैव सम्बन्धेन वाच्यस्तदा जातिमान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः जातिमदसमवेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयित्वात् अतएव न संयोगेन,समवायेन वा,इद न जातिमज्जातित्वादित्यादौ साध्यवत्समवेताद्यप्रसिद्धेश्च नापि साधनतावच्छेदकसम्बन्धेन इदम् एतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तेः। नापि विषयतया, घटभिन्नं मेयत्वादित्यत्राप्यतिव्याप्तेः सविषयमात्रस्यैव घटभिन्नविषयत्वात्। घटनिर्विकल्पकेऽपि घटत्वादिभानात्। नापि सम्बन्धमात्रेण, द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः वृत्तिमन्मात्रस्यैव स्वरूपसम्बन्धेन महाकाले वृत्तेरवृत्तेरभावस्य च केवलान्वयित्वादिति प्रत्युक्तम्। विशेषणताविशेषेण

वा साध्यवद्वृत्तित्व वक्तव्यम् सम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तित्वे तत्तद-
न्याभावे तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वे वा तत्त्वलभम् तेनैव सम्बन्धेन
तदवच्छिन्नसामान्याभावो वाच्य इति। केचित्तु सव्यभिचारे-
तरसाध्यानि साध्यविरोधीनि साध्यासमानाधिकरणानीति
यावत् तानि सामानाधिकरण्यानधिकरणानि यस्य तत्त्वम्
साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं सामानाधि
करण्यसामान्यकत्वमितिफलितार्थः। अत्र च साध्यसामाना
धिकरण्यं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवति हेतुतावच्छेदक
सम्बन्धेन वृत्तिः। परन्तु सामानाधिकरण्य हेतुतावच्छेदक
सम्बन्धेन हेतुमति तेनैव वृत्तिः तेन समवायेन पृथिवीत्वादेः
साध्यतायां व्यभिचारित्वे कालिकसम्बन्धेन हेतौ द्रव्यत्वादेश्च सम
वायेन साध्यतायां समवायेन हेतौ सत्त्वगुणत्वादौ नातिप्रसङ्गः।
न वा संयोगेन वह्न्यादौ साध्ये समवायेन तद्व्याप्यस्य रूपविशे-
षादेः कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे काले स्पन्दे च कालपरिमाण
स्पन्दत्वादेः समवायेन तदधिकरणे पटादेः संयोगेन वृत्तावपि
नातिप्रसङ्गः, सम्बन्धविशेषेण व्याप्यत्वाभाव साधिकरणत्वमित्या
ऊहनीयम्। यथाश्रुतं यथासम्भवं विकल्प्य दूषयति नेत्यादि
सम्बन्धप्रतियोगिपदेन प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नं वक्तव्यमत
आह द्रव्यत्वादेरिति प्रतियोगिविरोधित्व प्रतियोगितदधि
करणावृत्तित्वं व्याप्यवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभा

वाप्रतियोगित्वम् । अधिकरणेति तथा सत्यभावएव न सिध्येदिति भाव.। संयोगाद्यत्यन्ताभावस्य द्रव्ये प्रतियोगिसामानाधिकरण्यम् अव्याप्यवृत्तित्वञ्च प्रतियोग्यधिकरणीभूतद्रव्यवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं गुणे च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं, व्याप्यवृत्तित्वञ्च प्रतियोग्यनधिकरणीभूतगुणवृत्तित्व स्वाधिकरणीभूतगुणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् एतानि च न भेदकान्यविरोधात् सामान्यतस्त्वाव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगिसमानाधिकरणे च न तथात्वव्यतिरेक इति भावः। ननु साध्यवान् यस्येति साध्यवति सम्बन्धोऽन्वेष्टव्य. स चाधिकरणत्व साध्यसाधनयोरपि सामानाधिकरण्यमेवेत्यतो दूषणान्तरमाह साध्येति। साध्यत्वसाधनत्वे व्याप्तिप्रतियोगित्वानुयोगित्वे यत्तद्भ्यामेव व्याप्तिर्निर्वक्तव्येत्यत आह वह्निमदिति। ननु यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक यद्रूपावच्छिन्न न भवति तद्रूपावच्छिन्नेन समं तस्य सामानाधिकरण्य' व्याप्तिरित्यर्थः। नच धूमसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदको वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निः धूमवान् वह्निमानित्यप्रतीतेरत आह विशेषेति। यएव प्रत्येकं वह्निमद्भेदाः धूमसमानाधिकरणास्तएव चैकाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्ना वह्निमत्सामान्यभेदबुद्धिं जनयन्ति तत्प्रतियोगितावच्छेदको वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निरिति भवत्यव्याप्तिः। साध-

नेति वैयधिकरण्ये तदनधिकरणवृत्तित्व तच्च केवलान्वयिनः साधनस्याप्रसिद्धम् अतिप्रसञ्जकञ्च पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ अत समानाधिकरणोपादानं धूमादेरपि न वह्न्यादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वमतो यावदिति । यद्यपि पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणघटत्वपटत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वं द्रव्यत्वादेस्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वञ्च निखिलघटपटादिरूपाणां तथापि तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकवत्त्व योऽस्य नहि पृथिवीत्वसमानाधिकरणस्तादृशः कश्चिदेको धर्मो यदनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं रूपत्वादि धूमत्वादिकन्तु वह्न्यादिसमानाधिकरणयोगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं तदवच्छेदकत्वञ्च तदनतिरिक्तवृत्तित्व तच्च तच्छून्यधर्मावृत्तित्वं तेन मेयत्वसमानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितानधिकरणगगनादिवृत्तित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यसाध्यकमेयत्वेनातिप्रसङ्ग वस्तुतस्तु तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्व तदवच्छेदकत्व वाच्य तेन सत्ताद्रव्यत्वोभयवान् गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् वा जातिमत्त्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः सत्ताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वविरहेऽपि उभयत्वावच्छिन्नाधिकरणताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वात् प्रमेयत्वादेरिति । ननु व्यतिरेकित्वेन धर्मी विशेषणीयः

वस्तुतस्तु यावत्पदं तादृशस्य कस्यापि न वैयधिकरण्याव-च्छेदकमेतावन्मात्रस्फोरणाय तथा च साधनसमाधिना-करणधर्म्म निरूपितवैयधिकरण्यावच्छेदकं यद्यत्तद्भिन्न-धर्म्मवता यावत्तादृशावच्छेदकत्वशून्यधर्म्मवता वा समं सामानाधिकरण्यमिति पर्य्यवसितं अतोदोषान्तरमाह महा-नसादाविति तत्र च तदभाधिकरणत्वं तदभावाधिकरणत्वं तद्भिन्नत्वं वा द्वयमपि दुष्टमित्यर्थः एतेन तदधिकरणा-वृत्तित्वमत्र वैयधिकरण्यमिति निरस्तं समवायितया महा-नसवृत्तित्वं वह्नौ नास्तीति प्रतीतेर्वह्न्यादेरपि तादृशवैयधि-करण्याधिकरणत्वात्सम्बन्धविशेषेण वैयधिकरण्यविवक्षायान्तु नोक्तदोष इति ध्येयम् । उपाधिपदस्य साध्यसमव्याप्तवचन-तया आत्माश्रयप्रसङ्गादाह साध्यव्यापकेति । व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वमात्माश्रयादिग्रस्तमत आह तद्वन्निष्ठेति । यत्रोपाधिरव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिको वा तत्रापि व्याप्यवृत्ति-रखण्डश्चान्ततस्तद्भिन्नत्वप्रकारक प्रमाविषयत्वाभावादिरे-वास्ति यदि च तस्यापि विशेषणान्तरविशिष्टस्य द्वित्वाद्यव-च्छिन्नस्य वा तत्राभावसम्भवस्तदा साध्यसमानाधिकरणात्य-न्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतसाधनसमानाधिकरणा-त्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्म्मवत्त्वं दलद्वयार्थो बोध्यः । अनवस्थान्निरसितुमाह प्रतियोगित्वमिति । सहेति । एक-

देशकालावच्छेदेनेति पूरणीयं तेन साध्यस्य वृत्तेरभावस्य प्रागभावादेश्च प्रतियोगितायामव्याप्तिः । अन्योन्येति यत्र समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति यथा गगनादौ संयोगादिमान् घटादेर्वृत्तेर्येन सम्बन्धेनाभाव तद्वति तत्राद्विशिष्टस्य इत्यत्र तेन सम्बन्धेनासम्बद्धमात्रौ सार्वे देशे चान्योन्याभावस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वति तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बद्धत्वात् परन्तु समवायेन सत्ताया अभावस्य प्रतियोगितायामव्याप्तिः तद्वति समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः तादृशसम्बन्धाधिकरणप्रसिद्धिरस्तत्वाभिधाने च व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामव्याप्तिः निरुक्तलक्षणप्रपञ्चमानीया च लक्षणम् प्रसिद्धा तत्परिहारोऽपीति ध्येयम् । अभावविरहात्मत्वमिति न चान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोरसमनियतत्वेऽपि प्रकृतोपयोगिप्रतियोगितामा तत्र सत्त्वे तु सत्ताऽत्यन्ताभावपदवैयर्थ्यं सर्वत्र नित्यस्य नित्यसाधारण्यरूपावच्छिन्नस्य वा उपाधिता सम्भवात् इतरथा तु भेदप्रतियोगितावारणाय संसर्गाभावपरतया तस्य सार्थकत्वादिति वाच्यम् विरुद्धपदस्य तत्प्रागप्रतिबन्धकज्ञानविषयार्थकत्वात् प्रतिभासि हि तादात्म्येन प्रतियोगिज्ञानमन्योन्याभावबुद्धिं प्रतिबन्धकत्वात्मैकतावच्छेदेन एक

तावर्त्तमानत्वम् अभावपदस्य स्वाभावपरत्वात् वस्तुतस्त्वे-कसम्बन्धावच्छिन्नायास्तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगितायाः अनवच्छेदकमपि भवत्येव सम्बन्धान्तरावच्छिन्नायाः तस्या अवच्छेदकम् अतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायाः अनवच्छेदकं तत्सम्बन्धावच्छिन्नाया एव साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायाः अवच्छेदकं तद्वाच्यम् तथा च संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेव वाशब्दोऽत्रास्वरससूचनाय स च व्यधिकरणसम्बन्धेन सर्वस्य प्रतियोगिनस्तादृशभ्रमे मानाभावात् स्वाभावसम्बन्धित्वस्य स्वाभावज्ञानविषयत्वस्य वा लघोः सर्वत्र सम्भवित्वात् स्वाभावेत्यादौ षष्ठ्यर्थप्रतियोगितायाः प्रवेशात् तत्र स्वरूपसम्बन्धस्य शरणीकरणीयतया तस्यैवावश्यकत्वेन तथात्वौचित्याच्च अभावत्वप्रतिबन्धकत्वयोः प्रतियोगिताघटितत्वात् तथाविधव्यवहारगोचरस्यापि विना प्रतियोगितां निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च। यत्साध्यस्य यत्समानाधिकरणसाध्यस्य। तथाहीत्यादि यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत् साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकम् साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यावत् यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थे तु नोक्तदोष इति ध्येयम्। प्रतियोगितयोरेकस-

सम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं वा वक्तव्यम् तेन प्रतियोगितावच्छेदकाभावस्यैव यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्न साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि एकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्न साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि च न क्षतिः । व्यभिचारिणि तु यत्राधिकरणे व्यभिचारो विशेषणताविशेषावच्छिन्नतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक साध्यस्य प्रकारक प्रमाविषयत्वम् विशेषणताविशेषावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति नातिप्रसङ्गः । वस्तुतो हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणान्योन्याभाव प्रतियोगितावच्छेदक तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यम् साध्यसमानाधिकरणान्योन्याभाव प्रतियोगितानवच्छेदकम् यावत्तत्समानाधि करणान्योन्याभाव प्रतियोगिता नवच्छेदकं तत्त्व वा व्याप्तिरिति ध्येयम् । साध्यमिति यावतां तेषामित्यर्थः । दूषितं केवलान्वयिन्यव्याप्त्या सा च यथोक्तलक्षणेऽपि गौरवं परमतिरिच्यत इति कारद्वयं साधनस्य साध्यस्य साध्याश्रयस्य साध्यसमानाधिकरणस्य साधनाश्रयस्य साधन समानाधिकरणस्य वा भावे कृत्स्नसाधनसामानाधिकरण्यं

साध्ये कृत्स्नेषु साधनेषु साध्यसामानाधिकरण्यं वार्थः प्रथमे एकेति नानेति च व्याप्तेश्चाहेतुवृत्तित्वम् पृथिवी पृथिवीत्व-व्यापकजातेरित्यादावतिव्याप्तिश्च अतएव नेतरः । अर्थाभि-धानपूर्वकं द्वितीयं निरस्यति अतएवेति अतएव एकव्यक्ति-साध्यकाव्याप्तेरेव विषमव्याप्ते समव्याप्तेऽपि च मख्यापरि-माणादावेकत्र साधने सकलसाध्यसम्बन्धस्याभावात् भावाच्च शब्दवान् द्रव्यत्वादित्यादौ । तृतीये साध्याश्रययावद्वृत्तित्वं चतुर्थे साध्यसमानाधिकरणयावत्सामानाधिकरण्यमर्थः तत्र च यथासम्भवमेकमात्रवृत्तिसाध्यके वह्न्यादौ साध्ये धूमादाव-व्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्त्वादौ । अर्थपरिष्कारपूर्वकं पञ्चम निरस्यति न चेति । एकमात्रवृत्तिसाधने चाव्याप्तिश्च तथैव षष्ठं निरस्यति नापीति तादृशानां सर्वेषां महानसत्वादीनां प्रत्येकनिरूपितान्यपि सामानाधिकरण्यानि न कुत्रापि वह्नौ । अथ यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वेन साधन-सामानाधिकरण्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं विवक्षितमिति चेत् द्रूतोऽपि लघुतया साधनव्यापकताव-च्छेदकरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति सिद्धा-न्तयिष्यते । अविनेति । साध्यं विना साध्याभाववति यो भावोवृत्तिस्तद्विरहः साध्यं विना अभावः साध्याभावव्यापकी-भूताभावप्रतियोगित्वमिति वा । अथेति सम्बन्धः सामा-

माधिकरण्य व्यभिचारिसम्बन्धस्य केनचित्किञ्चिद्रूपावच्छि न्नेन धूमादेरपि द्रव्यत्वादिना वह्निव्यापकत्वात् । तद्बोधा दिति न च व्यभिचारावच्छेदकतत्तद्धर्मवत्ता व्यभिचार तद्व्यतिरेकयो अनुपस्थितावपि समानाधिकरण्यधर्मवत्ता-ज्ञानमात्रादनुमित्यनुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् हेत्वन्तरे तथैव च रूपान्तरेण व्यभिचारग्रहे हेतुतावच्छेदकावच्छेदेऽप्य नुमित्युत्पादाच्च विपदक्ते च सामानाधिकरण्यज्ञानस्यैव हेतु तायां व्यभिचारज्ञानाभावकारणत्वमपेक्ष्य कारणीभूतसामा नाधिकरण्यज्ञाने साधर्म्येणाव्यभिचारस्य विषयतयावच्छेद कत्वमुचितम् न च व्यभिचारवगमेऽनुमित्यनुत्पादाद्व्यभि चारनिश्चयत्वेन कारणत्वेऽपि गौरवम् व्यभिचारज्ञानस्य हि भ्रमत्वनिश्चयदशायामेवाविरोधितया भ्रमत्वज्ञानविरोधमा नस्य विरोधित्वं वाच्यम् मध्यभिचारनिश्चयस्य च भ्रमत्वग-हायामप्यनुमित्यजनकतया भ्रमत्वेनाज्ञायमानस्यैव हेतुत्व मिति तथैव गौरवात् नानाविधव्यभिचारज्ञानाभावानां नियतपूर्ववर्तित्वेन हृदगतानामपि हेतुत्वमपेक्ष्य वक्ष्यमाणैव विधाव्यभिचारज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमित्यप्याहुः । सामाना धिकरण्यविशिष्टपक्षधर्मत्व तु पक्षे साध्यग्रहं विना दुर्ग्रह मिति केवलान्वयिव्यवहारे सामानाधिकरण्यमात्रग्रहादनु मित्यनुपपत्तेस्तद्दोषोऽपि वाच्य तत्र प्रसिद्धत्वस्याभावा

प्रतियोगित्वादिकमन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा तथा च सर्वसाधारण्याय लाघवात्साधनवतस्तद्वृत्तित्वस्य वा वृत्तेरन्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितमिति सिद्धान्तरहस्यं शेषं केवलान्वयिखण्डने वक्ष्यामः ।

प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति प्रतियोग्यसमानाधिकरणयद्रूपविशिष्टसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्म्मस्तद्धर्म्मावच्छिन्नेन येन केनापि सम मानानाधिकरण्यं तद्रूपविशिष्टस्य तद्धर्म्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः दण्डादौ साध्ये परम्परासम्बन्धं दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकमतो नाव्याप्तिः इत्यस्य इदं द्रव्यं गुणकर्म्मान्यत्वे सति सत्वादित्यादौ सत्त्वाद्यधिकरणगुणादि निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वादेः नाव्याप्तिः साधनस्य विशिष्टसत्त्वादेर्गुणादावृत्तेः सामानाधिकरण्यव्यक्तीनां भेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकस्य चैक्याद्व्याप्तेरैक्यं वस्तुतस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यस्य रासभादि साधारणत्वाद्धूमत्वादिमति तादृशसामानाधिकरण्यं तद्वति धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः आद्या भिन्ना द्वितीया त्वभिन्नैवेति ध्येयम् । अयं कपिसंयोगि एतद्वृक्षत्वादित्यादिसंग्रहाय असमानाधिकरणान्तम् । यत्तु इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्रा-

व्याप्तिवारणाय तत् संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेनहत्ते स्तत्वा वच्छेदेन तत्सामान्याभावहत्तावविरोधात् तत्र चातीन्द्रियस्य संयोगस्य सत्त्वात्परित' प्रतियोग्युपलब्धेरेमावात् इत्येन संयोग इत्यादि साध्यघमिति यत्र द्रव्ये संयोगसामान्याभावे मानाभावात् न च यो यदीययावद्विशेषाभाववान् स तत्सा मान्याभाववानिति व्याप्तेर्यावत्संयोगाभावा एव मान यत्तद् र्थयोरननुगमात् एकावच्छेदेन यावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपा धित्वात् एतेन अयं संयोगसामान्याभाववान् संयोगयावद्विशे षाभाववत्त्वादिति निरस्तं व्यर्थविशेषणत्वादप्रयोजकत्वान्निगु णत्वादेरुपाधित्वाच्च । न च प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव द्रव्यत्वा देरभावावच्छेदकत्वं गुणत्वमवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तदभावा वच्छेदकत्वप्रसङ्गात् यथा च घटपूर्ववर्त्तित्वस्य प्रतिदण्ड वह्निसामानाधिकरण्यस्य वा प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्व धूमत्वं वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं तथैव संयोगसामान्य भावावच्छेदक द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवचत्वाचेति सम्प्र दायविद' । नवीनास्तूत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रश्नयावच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य सामान्याभावो वर्त्तते तथा धूमवत्यपि विरक्षो दहनस्य इव पर्वते नितम्बे चुताग्रमो न शिखरे इति प्रतीतेः संयोगेन द्रव्यस्याप्यव्याप्य वृत्तित्वात् वह्नेरव्याप्यवृत्तित्वे वह्निमतोऽव्याप्यवृत्तित्वस्या

त्यन्तमसम्भावितत्वाच्च एवं प्रतियोगिमतोरपि कालदेशयोर्देश्यकालभेदावच्छेदेन तदभावः तथा च तत्तत्साध्यकाव्याप्तिवारणाय तत् नोपादेयञ्च सर्व्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यसाधनभेदेन व्याप्तिभेदादिति वदन्ति । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यञ्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यं तेन अयं गुणकर्म्माण्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेः भूतत्वमूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्तत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः । न चोभयत्वमेक विशिष्टापरत्वं विशिष्टञ्च केवलादन्यदिति तदभावो मनसि सहजत एव प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यम् उभयत्वं हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तं न वा तदवच्छिन्नाभावस्तदवच्छिन्नाभावात् वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वात् न च तत्र व्याप्तिरेवोभयत्वाधिकरणस्य मूर्त्तत्वस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यं तथात्वेप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वात् नात्रोभयमिति प्रतीतेर्दुर्व्वारत्वात् । अत्यन्तपदञ्चात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरणस्य अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभाय अन्यथा सर्व्वस्यैवाभावस्य स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभिन्नत्वात्तद्भेदस्य स्वस्वरूपानतिरिक्ततया प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यैव दुर्ल्लभत्वापत्तेः सर्व्वेषामेवाभावानां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियो-

ध्वंसप्रागाधिकरणाभावान्तरात्मकस्य ध्वंसभेदस्य प्रतियोगित्वादभावसाध्यकाव्याप्तेरिति सम्प्रदायविद । अथ यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्रातिव्याप्तिः प्रलयस्य गोध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात् संसर्गाभावमात्रोक्तावपि यदा घटः तदा घटप्रागभावः यदा अदृष्टं तदा जन्य ज्ञानं दुःखं वा यदा तत्प्रागभावः तदा तदीयं प्रागभावमित्यादावतिव्याप्तिः घटत्वादेर्घटध्वंसादिरूपमसत्त्वादिनिष्ठध्वंसप्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् न हि तयोः सामान्याभावत्ववादिमतेऽपि एकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वंसवत्यपि समये सामान्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोः सत्त्वम् इति चेन्न प्रतियोगिमतः ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यन्ताभाववत्त्वेऽविरोधात् अन्यथा अत्यन्ताभावस्य कालमात्रावृत्तित्वप्रसङ्गात् । इयांस्तु विशेषो यदेकस्य देशभेदावच्छिन्नं तयात्वमपरस्य तु स्वरूपावच्छिन्नमिति देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्यावच्छेदकत्वात् तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् । न च संसर्गाभावविशेषोऽत्यन्ताभावः संसर्गाभावत्वञ्च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वरूपं अन्यताघटकनियमघटितमिति वाच्यम् तद्वदन्या वृत्तित्वरूपनियमस्य तत्र घटनात् एवं नियमान्तरस्यात्र प्रवेशेऽपि न क्षतिरित्याहुः । वक्ष्यते च नियमाघटितमेव संसर्गा

भावादिलक्षणम् अनुपदमेव च विवेचयिष्यते संसर्गाभावत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहोऽव्याप्तिश्च । अथ ज्ञानवान् द्रव्यत्वात् विशेषगुणवान् मनोऽन्यद्रव्यत्वात् जातिमान् भावत्वादित्यादौ समवायेन ज्ञानादेः साध्यतायामतिव्याप्तिः साध्यशून्यानामपि हेतुमतां विषयत्वविशेषणत्वे कार्थसमवायी साध्यवत्त्वादिति चेन्नैवम् प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं सम्बन्धि वा तद्वृत्तित्वाभावस्योक्तत्वात् भवति चैवमन्योन्याभावोऽपि प्रतियोग्यसमानाधिकरणः तद्विशिष्टस्य च हेत्वधिकरणवृत्तित्वं वाच्यं तेन नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकासंग्रहः तद्वृत्तिभिन्नत्वन्तु नार्थः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । अत्र सामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वं प्रतीतेरन्यथैवोपपादितत्वादित्यस्वरसात् प्रतियोगिवैयधिकरण्येत्यादिविशेषणं वक्ष्यति तच्च हेत्वधिकरणे बोध्यं प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावेति पुनरभावान्तार्थनिष्कर्षः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदवच्छिन्नस्य वा अनधिकरणत्वमुक्तम् आद्ये अव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिः एकप्रतियोग्यधिकरणस्यापि तदवक्तान्तरानधिकरणत्वात् द्वितीये संयोगसामान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्याभाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियो-

गिसयोगविशेषाभाववत्वात् नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावा त्मकतत्प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वाच्च स्वाभावाभावात्मकस्य वि शिष्टस्यापि द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वानतिरेकात् तृतीये कपिसयो गाभाववान् आत्मत्वादित्यादावव्याप्ति साध्याभावानां कपि संयोगानां गुणानामधिकरणस्याात्मनस्तत्प्रतियोगितावच्छे- दकगुणत्वाभावाभाववत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वात् नैवम् यादृ शप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत तद नवच्छेदकत्वस्योक्तत्वात्। अत्र च यादृशसामानाधिकरण्ये हेतोर्यादृश सम्बन्ध प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन यो हेतुमान तत्र वर्त्तमानत्वसभावस्य साध्यस्य च यादृश सम्बन्ध प्रविष्टस्तत् सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्व बोध्य तेन धूमसमवायिनिष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमसंयोगिनिष्ठाभावस्य च समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षति । यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्व हेतुमतो वक्तव्यम् तथा च सम्बन्धभेदेन प्रतियोगिता न विशेषणीया एवं स्थिते सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्व निवेशनीयं नत्वधिकर णत्व तथा च धर्म्मिणोऽपि व्याप्यत्व व्यापकत्वच निर्वहति तथा हि तादात्म्ये न सम्बन्धेन धूमवत सम्बन्धिनि महानसे वर्त्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना

या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकवह्निमत्त्वावच्छिन्नस्य वह्नि-मतस्तादात्म्येन सम्बन्धिनि महानसे धूमवतस्तादात्म्येन सम्बन्धित्वम् एवं धर्म्मिणोधर्म्मव्याप्यत्वव्यापकत्वे बोध्ये अत-एव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं तत्र तत्रोक्तं सङ्ग-च्छते। यथाच यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षविशिष्टत्वज्ञाने यादृशेन सम्ब-न्धेन च साध्यस्य व्यापकत्वमवगतं तादृशेनैव साध्यपक्षयो-र्विशिष्टानुमितिः तेन न धूमावयवे संयोगेन न वा समवायेन पर्वते वह्निधीः तथैवावगतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापक-स्याभावग्रहे गृहीतव्याप्यताघटकसम्बन्धेन व्याप्यस्याभावः सिध्यतीति कथमन्यथा समवायेन वह्निविरहिणि महानसे संयोगेन संयोगेन वा वह्निविरहिणि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्त्तते निवर्त्तते च संयोगेन वह्निविरहिणि स्वावयवे संयोगेनेति नियम उपपद्यते तथा च तादात्म्यसम्बन्धेन जला-दीनां व्याप्यत्वग्रहाद्व्यापकनिवृत्त्या तादात्म्येनैव तेषामभाव' सिध्यति स एव चान्योन्याभावः। इत्थमेव च तादात्म्याद्-वृत्तिधर्मयोर्व्याप्तिनिश्चय इति सङ्गच्छते अतएव गोत्वत्वाद्य-ग्रहदशायां यत्र सास्नादिः सा गौरिति तादात्म्येन गोर्व्या-पकत्वग्रहे सास्नादिना तादात्म्येन गौः तादात्म्येन गोर्व्यति-रेकाच्च सास्नादिव्यतिरेकः सिध्यति एवञ्च संयोगेन गग

मादेरपि द्रव्यत्वव्याप्यत्व वृत्त्यनियामकसंयोगमात्रस्याभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतियोग्यसम्बन्धित्वाभिधाने वा पृथिवीत्वादिव्यापकत्वमपि
तदभाववतोऽपि पृथिव्यादे संयोगेन तदसम्बन्धित्वात्
सिद्धिरपि तस्य तथैव न तु वृत्तिनियामकसम्बन्धेन तेना-
सम्बन्धित्वाद्व्यापकत्वाच व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्टात् ।
नन्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मकत्वानमात्रवृत्तिधर्मस्य विशेषण
तासिद्धिशेषेणाव्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं न स्यात् तावच्छे-
दकसम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बन्धिनि काले वर्त्तमानस्या
भावस्य प्रतियोगितायां तदवच्छिन्नत्वस्य तेन सम्ब-
न्धेन यत्प्रतियोगिसम्बन्धितदन्यत्वस्य च काळेऽसम्भवात् ।
न च तादृशसम्बन्धेन कैवधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्यद्वृत्ति
प्रतियोगितावच्छेदक विशिष्टप्रतियोगिसामान्यकत्वमेव च
तस्य तथा चावृत्तिगगनाद्यभावद्वारिकैव तत्सिद्धि सत्ताद्यधि
करणकर्मादौ समवायेन घ्राणसामान्यस्य संयोगसामान्यस्य
चावृत्ते र्नातिप्रसङ्ग भूतत्वमूर्त्तत्वोभयत्वविशिष्टगुणकर्मो-
न्यत्व विशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्तादिकन्तु न मनोगुणादिवृत्ति
संयोगसामान्यन्तु न किञ्चिद्वृत्त्यावृत्तीति वाच्य विशिष्टस्या
नतिरिक्तत्वात् समवायेन जाति साध्यत्वे नियत्वाद्यवत्त्याप्ति
जातिमत्त्विष्ठतादृशाभावप्रतियोगिताया जातित्वेनावच्छे-

दात् जातिशून्ये च तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः संयोगादिसाध्यकगुणकर्म्मान्यत्वादौ चातिव्याप्तिः अद्रव्ये हेतुमति तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः द्रव्ये च संयोगादेरपि वृत्तेः मैवम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूत यत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभावस्य विवक्षितत्वात् । धूमसंयोगे वह्न्यधिकरणायोगोलकानुयोगित्वस्य चैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दण्डसंयोगे एतद्दण्डाधिकरणचैत्रानुयोगिकत्वस्य गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तासमवाये च जात्यधिकरणगुणानुयोगिकत्वस्य विरहान्नातिप्रसङ्गः स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे तु निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभाव प्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्म्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्म्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं बोध्यम् । समवायसम्बन्धेन मेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्त्वान्मेयत्वादेरप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सुलभम् अतएव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वादिप्रतियोगिकत्वगुणाद्यनुयोगित्वोभयसत्त्वेऽपि द्रव्यं जातेरित्यादौ वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि च नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति । प्रतियोगित्वादिश्च स्वरूपसम्बन्धविशेषो न सम्बन्धत्वेन निविष्टः सामानाधिकरण्येऽपि स-

म्बन्ध' मयोगत्वादिमेव निविशते दर्शितश्च नियमाघटितमपि मम्बन्धत्वम् । अभावगृहेदमिह नासीदमिदं न भवतीति प्रतीतिनियामकोभावाभावसाधारण स्वरूपसम्बन्धविशेष एतो नाभावसाध्यकव्यभिचारित्वातिप्रसङ्ग तदपि वा गोपा देय प्रयोजनविरहात् विषयतात्वादिवत् प्रतियोगित्वा धिकरणत्वतत्वसम्बन्धत्वादयोऽप्यतिरिक्ता एव पदार्था इत्येक देशिन ।

नन्ववच्छेदत्वमिह न स्वरूपसम्बन्धविशेष सम्भवति च नघो धर्मे गुणे तदभावात् प्रमेयधूमत्वकम्बुग्रीवादिमत्त्वघ्रा णयाद्यगुणत्वादेस्तथात्वेन तेन रूपेण साध्यतायां व्यभिचारि त्वातिप्रसङ्गात् नाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वं प्रतियोगिताया स्वरू पसम्बन्धात्मिकाया प्रतियत्किंभिद्यत्वेन धूमत्वादेरपि तद तिरिक्तवृत्तित्वात् । न च तथाविधयत्किञ्चिदेकाभावप्रतियो गितासामान्यशून्यावृत्तित्वं तत् अतएवातिरिक्तसामान्याभा वस्याभावे धूमत्वादेरव्यनवच्छेदकत्वापातादिति तत्साधनमपि साधु सङ्गच्छत इति वाच्य वह्निघटवृत्तिद्वित्वतार्णतार्ण इह नहीत्तिद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानति रिक्तवृत्तियत्त्वादावतिप्रसङ्गात् एतेनान्यूनवृत्तित्वविशेषित- मपि परास्तम् अतएव नानाप्रतियोगिकत्वैकप्रतियोगिताङ्गी कारेऽपि न निस्तार' अगुरूपसमनियतगुरुरूपेण साध्यतायां

सङ्केतावव्याप्तिः ताट्टशतदवच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात्। स्वसमानवृत्तिकत्वावच्छेदकं ग्राह्यं तत्त्वञ्च स्वपर्य्याप्त्यधिकरणपर्य्याप्तिवृत्तिकत्वं यावत्त्वादिकन्तु न तथा पर्य्याप्तिश्चायमेकोघट इमौ द्वाविति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेष एव त्रित्वादिकमपि न द्वित्वादिसमानवृत्तिकमिति द्वित्वादिना साध्यतायां नाव्याप्तिः घटकत्वावच्छेदकत्व स्वरूपसम्बन्धविशेष एवञ्च यद्धर्म्मावच्छिन्नेत्यत्र यद्धर्म्मान्यूनवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नेति वक्तव्यं तेनोक्ता व्याप्तिनिरासः। वस्तुतस्तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्सम्बद्धस्वविशिष्टसामान्य--कत्व स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यम् अतएव सत्तावान् जातेरित्यादौ जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः एवं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं बोध्यं तादृशप्रतियोगिताश्च विशिष्योपादेयाः नातोगुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वं प्रतियोगित्वं सम्बन्धित्वञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यमतो न सम्बन्धभेदमादाय दोषः। कालिकविशेषणताविशेषेण च साध्यतायां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनित्यतत्तद्वृत्तित्वे प्रसिद्धम् अभावश्च

प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः । न च गौणमिदमीयत्व
प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनुपादेयं संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभाव
वति संयोगत्वादिविशिष्टस्य द्रव्यगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगि
तावच्छेदकद्रव्यत्वावच्छिन्नसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति-
वावृत्तेरव्याप्त्यतिव्याप्त्योरनवकाशादिति वाच्यं धूमवान्
वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः नह्युत्पत्तिकालावच्छेदेनापि महा
नसादौ किञ्चित् संयोगेन वर्त्तते येन वह्निमत्संयोगो
त्पत्तिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगोत्पत्तिद्र
व्यत्वाद्यवच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं धूमत्वविशिष्टस्य सम्भाव्येत ।
प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषा
वच्छिन्नत्वस्य वा निवेशे पुनरनुपादेयमेव प्रतियोगिवै
यधिकरण्यद्वयम् यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तदन्यत्वस्य तद्व्याप्य
प्रकारकप्रमाविषयत्वस्य साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्यादीनां
साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिता
नवच्छेदकत्वाद्धेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियो
गितावच्छेदकत्वाभावाच्चातिव्याप्तेरनवकाशात् तथा च विशेष-
णताविशेषावच्छिन्न यत्सम्बन्धविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियो
गितानवच्छेदकावच्छेदकं यत्त्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाधनसमाना
धिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता सामान्ये नास्ति साधने
तद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पर्यवसितोऽयं

यत्र सद्धेतुविशेषे साध्यतावच्छेदकं न प्रतियोगितावच्छेदकं तत्रैवेयं रीतिरुपादेयेत्यपि वदन्ति। गौरवप्रतिसन्धान दशायामपि कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीतिप्रतीतिबलात् गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः। नचास्यास्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रमवलम्बनं तथाविधयत्किञ्चिद्वत्तिसत्त्व एव तादृशप्रतीतेरनुदयात् अतएवैकघटवति भूतले कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीतिशब्दो न प्रमाणं प्रमाणञ्च घटसामान्यशून्ये न चेदेवं लघुरूपसमनियतानां गुरूणामव्याप्यतापत्तिः गुणादिगुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिष्ठायाः प्रतियोगिताया लाघवेन द्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेनैवावच्छेदात् तत्तदवच्छेदकत्वे व्यक्तीनाञ्च प्रातिस्विकरूपेणाभावानां युगसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यत्वात् एवं द्रव्यत्वत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादेरव्याप्यत्वप्रसङ्गोऽप्यनुसन्धेयः उपदर्शितप्रकाराणामपि स्वत्वादिघटितत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात् अतएव घ्राणग्राह्यगुणत्वादिना साध्यतायां द्रव्यत्वादेर्व्यभिचारित्वं साधुसङ्गच्छत इत्यपि केचिदिति कृतं पल्लवितेन।

ननु यएव मिलिता वह्न्यभावा जलह्रदादौ वह्निर्नास्तीतिधियं जनयन्ति तएव प्रत्येकं धूमवति महानसादौ वर्त्तन्ते तत्र च तेषां स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वह्नित्वावच्छिन्न-

वैयधिकरण्यनिरूपिकाया प्रतियोगितायदवच्छेदकमेव
वह्नित्वमतोऽव्याप्ति नचैव वह्निव्याप्यधूमस्य तदृत्तित्वाच्च
यथार्थं तथा सति इदवृत्तिधूमाभावप्रतियोगितावच्छे
दकच्छेदाहवृत्तित्वावच्छिन्नस्य वह्निमदयोगोलकवृत्तित्वादति
व्याप्तेः । अथानुगत रूप तत्तदभावप्रतियोगितानां
मावच्छेदकम् अनवच्छेदकमेव तत्तदभावप्रतियोगिताया
अभावान्तरे मानाभावात् । तथा च तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके
व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह सामान्येति । अन्यथान्यथा
नुपपत्ति प्रमाणयति अन्यथेति । वायाविति । यद्यप्यय
संशयो न वायुविशेष्यक तस्य विशेषणत्वेनोपस्थितत्वात् न वा
रूपविशेष्यक तथा सति रूपतदभावयोर्विरोधिनोरकोटि
तायां प्रकृतानुपयोगप्रसङ्गात् तथापि वायू रूपवान् तद-
भाववान् वेति रूपतदभावकोटिकसंशये तात्पर्य्यम्
अन्यथास्तु रूपवत्तदन्योन्याभावकोटिक इति नाभेद इति सम्प्र
दायविद् । विरुद्धयोरेकधर्म्मिसंसर्गावगाहिज्ञानमेव सं
शयो न तु तदुभयप्रकारतापि नियता तथा च रूपतदभाव
विशेष्यकोवायुविशेषणकोऽसावपीति तु नव्याः । वायुवृत्ति
त्वतदभावकोटिको रूपधर्म्मिक एवायं संशय अधिकरणे
तत्तदभावान्यतरनिश्चयस्यापि तथाधिकरणवृत्तित्वसंशयविरो
धित्वात् अन्यथा भूतले घटतदभावान्यतरनिश्चयेऽपि घटो

भूतलवृत्तिर्नवेति संशयप्रसङ्गादित्यपरे। अथैतावन्त्येव रूपाणीत्यनिर्णयात् यावद्रूपाभावानिर्णये संशयो न विरुध्यत इति चेत् यावद्रूपाभावानिर्णय इत्यस्य यावन्तो रूपाभावस्तेषां यावत्त्वेन रूपेण तेषां यावन्ति रूपाणि तावदभावानां यावद्रूपत्वेन तदभावानां वा अनिर्णय इत्यर्थः। न प्रथमतृतीयौ तथानिर्णीतत्वात् नेतरौ प्रतियोगितदभावयोर्यावत्त्वानुल्लेखेऽपि योग्यानुपलब्ध्या भूतले घटो नास्तीति निश्चयमात्रादेव घटतदभावसंशयोच्छेददर्शनेन तस्याकिञ्चित्करत्वात्। न चातिरिक्तसम्भावनाविरहसहकृत एवाभावनिश्चयस्तत्प्रतिबन्धकः सम्भावना च रूपं पार्थिवादित्रितयभिन्नं न वेत्याकारा निवर्त्तते चेयं रूपत्वावच्छेदेनैतत्त्रितयभिन्नत्वाभावनिश्चयादेवेति वाच्यम् गौरवात् विनापि अतिरिक्तसम्भावनां विशेषाभावनिश्चये सामान्यसंशयदर्शनाच्च। अथाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चय एव तादृशसंशयविरोधी अन्यथा तत्राप्यतिप्रसङ्गात् स च न प्रकृते अभावस्य च यावद्विशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तदवच्छेदेन वा सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं सम्भवति चेदं तादृशाभावप्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वात् तेन नैकविशेषवतो विशेषान्तराभाववत्त्वेन सामान्याभाववत्त्वप्रसङ्गः। न च प्रतियोगितावच्छेदकभेद-

स्याभावभेदनियामकतया भेदसिद्धिः प्रतियोगिभेदस्य तत्त्वे एकघटप्रतियोगिकस्य प्रागभावादि चतुष्कस्याभेदप्रसङ्गात् अवच्छेदकन्तु भिन्नत एव तत्र कथित्तादात्म्यस्य कथिच्च संसर्गस्य कथित्पूर्व्वापरकालीनघटत्वादेर तथात्वादिति वाच्यं संसर्ग प्रतियोगिविशेषणसाधारण्येकत्वावच्छेदकत्वस्य दुर्व्वचत्वात् पूर्व्वापरकालीनत्वादेश्च सादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सा नाभावाच। किञ्च अवच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकत्वम् न तज्जनकत्व अन्यत्वाभावादिप्रसङ्गात् तत्तादात्म्याभावात् नापि तद्व्याप्यत्वमपि वैयधिकरण्यात् अतएव न तद्व्यापकत्वमपि अभेदेऽप्यविरोधाच न च तद्वित्तरधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्व तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वस्य व्याप्य मानाभावात् अतएव च समनियतसुखदुःखादित्वत्वावयापरिमाणस्य नाशादि नानाधर्म्मावच्छिन्नोऽप्यभिन्न एवाभाव भेदसिद्धिस्तु भावयद्भावस्यापि विरुद्धधर्म्माध्यासादेव अतएव गगनादीनां महत्त्वीनां समनियतानां वा धर्म्माधर्म्मिक एवात्यन्ताभाव युगपदुत्पन्नविनष्टानां समानादेयामासति बाधके एक एव ध्वंस प्रागभावो येति। व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रति योगिताकोऽपि चेदभाव प्रामाणिकस्तदा तस्यैकस्यैव प्रतियोगिता सर्व्वैरेव व्यधिकरणैर्धर्म्मैः सर्व्वैव समाना समानाधिकरणैः सम्बन्धैरवच्छिद्यन्ताम् आकाशाभाव एव

वा तथास्त्वामिति नैवम् एवं हि तत्तद्देशकालाद्यवच्छिन्ना-नवच्छिन्नतत्तदधिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तत्तदवच्छेदेन वा एकस्यैवाभावस्य घटपटगोत्वाश्वत्वादिप्रतियोगिताकत्व-सम्भवेन तत्तद्भेदोऽपि विलुप्येत । तत्तत्प्रतियोगिकत्वं तत्त-त्स्वभावो न च तत्राधिकरणवृत्तित्वस्यान्तर्भावोऽवच्छेदकत्व-ञ्चेति समानम् । अतएव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व व्यासज्यवृत्तीत्यपि प्रयुक्तम् अव्यासज्यवृत्तेस्तत्स्वभावस्य तत्त्वानुपपत्तेरतिरिक्तकल्पने च किमपराद्धमतिरिक्ताभावेन । किञ्च व्यधिकरणयोर्घटपटयोर्द्वित्वप्रतीतिवद्व्यधिकरणानामपि विशेषाभावानां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे सामान्यावच्छिन्नप्र-तियोगिताकत्वप्रत्ययोऽपि स्यात् अपि च रूपान्तरेण सम्बन्ध-विधया वा व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य ज्ञानेन यावदाश्रयसन्निकर्षा-पेक्षामानाभावात् एवञ्च एकाभावसन्निकर्षेऽपि सामान्यभाव-बुद्धिप्रसङ्गः यादृशे च तस्य ज्ञाने यावदाश्रयाणां सन्निकर्षो-ऽपेक्ष्यते तत्र तेषां तद्भेदस्य च ज्ञानमपि तदज्ञाने तद्भेद-ज्ञाने च तदग्रहात् आश्रयभेदभ्रमेण तद्भ्रमदर्शनाच्च न चात्र यावद्विशेषाभावानां प्रथममुपस्थितिः सम्भवति तत्प्रति-योगिनां विशेषतोऽनुपस्थितेरिति दिक् । केचित्तु अनन्त-विशेषाभावानां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्या-सज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य लाघवात् सामान्यावच्छिन्न-

प्रतियोगिताकत्वेनैक एवाभावः कल्प्यते कल्पनीययोरेतयो
भयत्र गुरुत्वेऽपि एतद्रूपेण तस्य गुरुत्वात् विशिष्टसत्ता
भावेऽपि च सामान्याभावसिद्धिरस्त्वेव धर्मकल्पनातो
धर्मिकल्पनाया गुरुत्वं कल्पनीयानेवाप्रयुक्तम्। न चास्ति
विशिष्टाभावस्य तत्र च सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व
समानतयाव्याप्याधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य स्वस
मानतयाव्याप्याधिकरणवृत्तित्वानां यावद्विशेषाभावानामेव सा-
मान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तथाभूतवृत्तित्वस्य च
कल्पनेव लघीयसीति वाच्यम् एवं सत्यभावमात्रासिद्धि
प्रसङ्गादित्याहुः।

यद्वेत्यादि। अथात्र सामान्यतोरूपादिसाध्यकेष्वपि
पृथिवीत्वादावव्याप्तिः न च तत्र रूपवत्त्वादिकमेव साध्य
तच्च परम्परासम्बन्धेन रूपत्वादिकमेव तेन च सम्बन्धेन
न तदभावः पृथिव्यादाविति वाच्यं रूपादेरसाध्यतापत्ते
द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टसत्त्वाद्यभावस्य द्रव्यादिवृत्तित्वात् सत्ता
दिसाध्यकद्रव्यत्वादावव्याप्तेश्च अन्यथा विशिष्टतया सत्तादे
साध्यत्वे व्यभिचारिणि जातिमत्त्वादावतिप्रसङ्गात्। द्रव्यत्वा
दयिष्यते च विशिष्टाभावस्य विशेष्यप्रतियोगिकत्वस्थितावप्यव
च्छिन्नसाध्याभावस्य तत्र सत्त्वाच्च। अथाप्रतियोगित्व
प्रतियोगित्वाभाव स च येन रूपेण तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्व
हेतौ अस्ति चायं रूपादौ रूपत्वादिना न पृथिव्यादिनिष्ठ

भावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययादिति चेन्न तादृशप्रतीत्यादिरूपत्वादौ प्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वाभावो गृह्यते न तु तदभावावच्छेदकत्वं सर्वत्रैव रूपे पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्व न तु कुत्रापि रूपे तदभाव इत्यबाधितप्रत्ययात् अन्यथा यो यो धर्मो यस्य यस्य नावच्छेदकः तत्तदवच्छेदेन तत्तदभावोऽप्युक्तरीत्या सिध्येत्। प्रमेयधूमत्वेन न वह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययात्तदवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावस्यापि सुवचत्वात्। अथ प्रमेयधूमत्व न गौरवेण सामानाधिकरण्यप्रतियोगितावच्छेदकं विवक्षितत्वात् तथेति चेत् असमानाधिकरणधूमकव्यक्तिवृत्तितया वह्नित्वमपि न तदवच्छेदक कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना च घटादेरसाध्यतापत्तिरिति बहुव्याकोपस्य। अतएव प्रमेयधूमत्वं गौरवेण प्रतियोगिताया इव तच्छून्यताया अपि नावच्छेदकमित्युक्तावपि न निस्तारः। अत्र वदन्ति अप्रतियोगित्वं प्रतियोगितानवच्छेदकधर्म्मवत्त्वं न चैवं पूर्वस्मादभेदः तत्र साध्यजातीयसमानाधिकरणसाधनजातीयत्वस्य अत्र च साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तात्पर्य्यात् घटकयोस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतत्त्वान्योऽन्याभावात्यन्ताभावयोर्भेदेन भेद इत्यपि कश्चित्।

अत्यन्ताभावगर्भत्वसामान्यविशेषभेदेनान्योऽन्याभावगर्भमपि व्याप्तिद्वयमाह यत्समानाधिकरणेत्यादिलक्षणद्वयेन

प्रथमे एकस्य साध्याधिकरणाप्रसिद्ध्यात् द्वितीयलक्षणम्
अथ यद्यपि नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले तत्तत्साध्यवत्तत्तत्सा-
ध्यवत्त्वस्य च साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगित्व-
तदवच्छेदकत्वाद्व्याप्तिः तथापि यद्रूपावच्छिन्नयत्त्व
तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक तद्रूपावच्छिन्न
सामानाधिकरण्यमित्यत्र तात्पर्यम् पक्षादौ तत्संयोगादौ
तदादौ वा साध्ये सर्वत्र साक्षात्परम्परया वा अनुगमक
वह्नित्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नवत्त्वस्य च न
साधनान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति यत् यद्रू
पावच्छिन्नं यादृशरूपावच्छिन्नमनवच्छेदकमिति वा यथा
यथ वक्तव्य शब्देकस्यानुपादेयत्वात्। अन्येत्यादि। यद्य
प्युक्तरीत्या सर्वत्र साध्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्यन्तानु-
धावनस्यावश्यकत्वेनाकिञ्चित्करमेव तादृशाभावप्रतियोगित्व
तथापि विशिष्टसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेर्व्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नमात्रे तात्पर्यं व्याप्तिरेवेत्यस्य कास्मिन्नोत्यादि
अन्योन्याभावगर्भलक्षणस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्ति-
निरस्यति न चेति। अभेदस्येति। तथा च भूले मषीरक्तो
विशिष्टसंयोगी नेति प्रतीतिरनुभूयमानविशिष्टभेदोऽविच्छिन्ना
ऽपि भिन्नौ विनष्ट इति प्रतीतिर्विशेषणाभावविषयता
मात्रं कल्पते बाधकाभावात् अत्र च विशिष्टभेदेन बाधक
तया तथा प्रतीतिः प्रज्ञातस्वसिद्धिरप्रत्यूहैवेति नातिप्रसङ्ग ।

रपि घटसंसर्गाभावं बोधयन्ति तथात्वे वा घटो न घट इत्यादेरपि प्रसङ्गात् अपि च विशिष्टवाचकदण्डादि-पदेभ्योधर्म्युपसर्जनतयोपस्थितस्य दण्डादेः कथं प्रति-योगित्वेनाभावेऽन्वयः इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्य निराका-ङ्क्षतयान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयायोगात् न चात्र विशिष्टोप-स्थापकं पदं विशेषणमात्रपरं तथापि चैत्रो न दण्डी घटो न श्यामं रूपमित्यादावपि दण्डादिसंसर्गाभावप्रतीत्यापत्तेर्दु-र्वारत्वात् एतेन नञोऽभाववलाचणिकतया विनैव सप्तमो-मन्वयबोधसमर्थनं प्रत्युक्तम् एवञ्च चैत्रो न पचतीत्यादौ आख्याताच्छक्त्या लक्षणयावोपस्थितस्य कर्त्तुरेव भेदोभासत इत्यस्तु वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं मैत्रस्येत्यादौ विभक्त्यर्थस्य कृतिसम्बन्धादेरभावान्वयबोधे नञा सप्तमो नापेक्ष्यते अपे-क्ष्यते च प्रातिपदिकार्थस्येति निपुणतरमुपपादयिष्यामः । नञो वैधर्म्म्यपरतया न श्याम इत्यादेः श्यामादिविधर्म्मेत्यर्थः वैधर्म्यञ्च रक्तत्वादिकमेव इदाहुराचार्य्याः श्यामाद्रक्तो विधर्म्मा न तु पृथगित्यपि वदन्तीति कृतं पल्लवितेन ।

सम्बन्धत्वेनेति निरूपितत्वमेतत् । कस्येति इत्यञ्चा-ननुगताया अपि व्याप्तेर्ज्ञानं यथानुमितिहेतुस्तथा वक्ष्यते । एते अन्योऽन्याभावात्यन्ताभावगर्भे । तादृशेति । ननु किं द्वित्वादिकं प्रतियोगितावच्छेदकमेव न भवति किंवा भव-त्येव परन्तु कृ,मानासेव स्वसमानाधिकरणतत्तद्धर्म्मावच्छिन्न-

प्रतियोगिताकानामभावानां नानापादित्यभिप्राय नाप्य एकैकाभावप्रतीतिस्तो दौ न स्त इति प्रतीतेर्विभक्तघटत्वात् शब्दादिना दौ न स्त इति निययेऽप्येकैकाभावसंशयाश विष यानुगम विना अनुगताकारप्रत्ययायोगात्। न चाभावस्य द्वित्वाधिकरणप्रतियोगिकत्वमात्र द्वित्वसमानाधिकरणध र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व वा स्वयं नाप्नोति प्रतीतेर्विषय तादृशद्वित्वाधिकरणव्यक्तिविशेषविरहेऽपि तथाविधो भय गामिनि तादृशौ दौ न स्त इत्यप्रत्ययात् द्वित्व सामानाधि करण्याभावेऽपि प्रतीतेरनुगताकारत्वाच्च अतएव न तादृश प्रतीतेर्घटत्वपटत्वाद्यन्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषय त्वम् अन्यतरत्वानुल्लेखेऽपि घटपटौ न स्त इत्यनुगतप्रत्ययाच्च न च परम्परासम्बन्धेन तादृशद्वित्वसामान्याभावएव दौ न स्त इति प्रतीतेर्विषय द्वित्वाधिकरणयोरेव प्रतियोगित्वोक्ते र्यात् द्वित्वादेर्घटादिवृत्तित्वानुपस्थितावपि प्रकृत शब्दे नापि घटपटौ न स्त इत्यादिप्रत्ययाच्च अतएवैकैकविशिष्टा पराभावोऽपि न तदासम्भव विरुद्धयोरपि जलत्वपृथिवी त्वयोर्द्वित्वेनाभावप्रत्यय इत्युक्तत्वाच्च। नास्य तथात्वेऽपि साध्यतद्दतोस्तादृशाभाव प्रतियोगित्वानपायात् प्रकारेणा भावान्तरमेकैकघटवति जायमानाया यत्किञ्चिद्घटद्वयवति चानुत्पद्यमानाया घटौ न स्त इति प्रतीतेरुपपादयितुमशक्य त्वादित्यत आह अभ्युपगमेवेति। उभयत्वमेव प्रतियोगि

तावच्छेदकं न तु साध्यतावच्छेदकं साध्यवत्त्वं वेत्यर्थः अमूय-माणावच्छेदकत्वांशेऽपि लक्षणे तथैव विवक्षितमिति भावः । तच्चेति स्वं साधनत्वाभिमतं तथा च साधनसमानाधिकरणा-त्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका यावन्तो धर्मा यद्धर्मांव-च्छिन्न-समानाधि-करणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकाः तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यमित्यर्थः एतेन सर्वत्र तादृशै-र्धावच्छिन्नस्य तादृशावच्छिन्नयावत्प्रतियोगिकस्य चाति-प्रसञ्जकात् यावत्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकादतिरिक्तस्या-भावस्याप्रसिद्धिः तादृशावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावद-भावानामधिकरणस्य प्रायशस्तथा रूपादि साध्यकपृथिवीत्वा-दावव्याप्तिश्च क्वापि रूपादिव्यक्तौ तादृशयावदभावसामाना-धिकरण्यासम्भवादिति प्रत्युक्तम् । सर्वत्र सोपाधावेकव्यक्तिकस्य सम्भवतोऽप्युपाधेर्द्धर्मान्तरविशिष्टत्वादिना अभावो भवत्येव साध्यसमानाधिकरण इत्यवच्छेदकानुसरणम् । साधनसमाना-धिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-ताका यावन्तोऽभावा यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्त-द्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । अभावयावत् भावभिन्नो ग्राह्यस्तेन इदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यादौ स्नेहवत्त्वसमानाधिकर-णात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकरूपसामान्या-भावत्वाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां सकलरूपाणां जलत्वसामा-नाधिकरण्यविरहेऽपि नाव्याप्तिः । घटध्वंसोध्वंसत्वादित्यादौ

च घटध्वंसत्वादेस्तत् प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेर्वा भावाभाववृत्तिरतिरिक्तोऽभावस्तादृशो न घटध्वंसत्वादिसमानाधिकरण इति नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति । यावदिति स्व व्यभिचारियेषां तेषां यावतां व्यभिचारिणा साध्येन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । यावदिति यत्पदं साध्यत्वाभिमतपरं सोपाधिवारणाय यावदिति नुसमसमीकस्य द्वितीयात्यन्ताभावस्य विशेषणम् । तथा च साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-योगिताकात्यन्ताभावत्वव्यापकस्वसामानाधिकरण्यसामान्याभाववत्त्वमर्थः । केवलान्वयिस्थले साकाशादिरेव तथाविधोऽ-भाव प्रसिद्ध इति सम्प्रदायः । केचित्तु तादृशयावद्भावशून्यत्व यदधिकरणताया व्यापकं तत्त्वमर्थः । न च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकवत्तमेव यावत्त्वेन विशिष्य यावत्तादृशाश्रयत्व यदधिकरणताया व्यापकं तत्त्वमित्ययमाभावेव सामञ्जस्येऽभावद्वयोपादानमनतिप्रयोजनकमिति वाच्यं यावतां तादृशाभिन्नमादीनामैकाधिकरण्यस्याप्रसिद्धे नत्वावच्छेदकागमपद्यायाप्रतियोग्येन यावत्त्वेन विशिष्यतां साध्यव्यापकस्यापि रूपान्तरेण साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यैवप्रसिद्धत्वादित्याहुः । साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत् तत्सामानाधिकरण्यात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नास्ति तत्त्वमर्थः इति तु नव्याः । अवच्छिन्न सामानाधिकरण्यं सामानाधिकर

ण्यावच्छेदकरूपं वा व्याप्तिः इत्यत्र धूमत्वद्रव्यत्वत्वादेर्व्याप्य-तावच्छेदकत्व दण्डत्वादेर्नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकधर्म्मात्मक-कारणतावच्छेदकत्ववदभेदेऽप्युपस्थितानुपस्थितभेदाद्वा समर्थ-नीयं तत्रायमभिप्रेत्याह यत्सम्बन्धितेति सा सम्बन्धिता सामानाधिकरण्यरूपा जनकत्वादिव्यावृत्ता अत्र च विशिष्ट-सत्तात्वाद्यवच्छिन्नगुणादिसामानाधिकरण्याधिकरणसत्त्वादेः कर्म्मादौ परामर्शान्न णाद्यनुमित्यापत्तेः साध्यसामानाधि-करण्यविशिष्टहेतुमत्तापरामर्शस्तु पक्षे साध्यनिर्णयात् प्राग-सम्भवीत्यनुशये न द्वितीयम् अयमालोको धूमोवेत्यादौ विशिष्य-सन्देहेऽपि सामान्यतोऽवच्छेदकरूपवत्त्वनिर्णयः सम्भवत्येवेति हृदयम् । अत्रावच्छेदकत्व नान्यूनवृत्तित्वम् अन्यूनानतिरिक्त-वृत्तित्वं वा वह्न्यादौ साध्ये मेयत्वादावतिप्रसङ्गात् धूमत्वादाव-प्रसङ्गाच्च किन्त्वनतिरिक्तवृत्तित्वं तच्च यद्यपि न तदभाववद्वृ-त्तित्वं गुणवान् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गात् न च कर्म्मादिवृत्तित्वावच्छेदेन गुणसामानाधिकरण्याभाववत्यां सत्तायां वर्त्तमानत्वान्न तथा तथा सति विशिष्टसत्तात्वे प्रागुपदर्शितदिशा च धूमत्वादावव्याप्तिप्रसङ्गात् तथापि अतिरिक्ते यद्धर्म्मविशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तित्वं न वर्त्तते तत्त्वं साध्यासमानाधिकरणावृत्तित्वविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वसामान्य-कत्वं स्वविशिष्टाधिकरणावृत्ति-यावत्साध्या-समानाधिकरण-कत्वमिति तु फलितार्थः । सत्तात्वविशिष्टसत्ताधिकरण-

कर्म्मान्यविशिष्टस्य साध्यसमानाधिकरणे कर्म्मत्वादौ सत्त्वा व्याप्तिप्रसङ्गः कर्म्माद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताश्रयस्य न कर्म्मादिरिति नापसङ्गः एवञ्च मेयत्वादेरपि केवलान्वयिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपपत्तिः। यत्तु वृत्तिमत्त्वादिकमेव तत्र व्याप्तिप्रयोजकमस्तु मेयत्वादिनेति तन्न व्याप्तिविरहनिश्चिततया गृह्यमाणेन रूपेण व्याप्तिग्रहासम्भवात् अन्यथा अतिप्रसङ्गात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणे येन येन सम्बन्धेनावर्त्तमानत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणेऽपि तेन तेन तथात्वं बोध्यम्। नीलधूमत्वादेर्वारणीयत्वे तु स्वसमानाधिकरणतावृत्तधर्म्मान्तराघटितत्वेन विशेषणीयसामानाधिकरण्योपादानात् धूमप्रागभावत्वादिरूपस्य तद्घटितत्वञ्च तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष एवावच्छेदकत्वम् अतएव न अतिप्रसक्तमवच्छेदकमित्यादिकमपि सङ्गच्छते अन्यथातिप्रसक्ते अनतिप्रसक्तत्वस्याप्रसक्तत्वेन तन्निराकरणायोगात् विरुद्धयोर्भावाभावयोरधिकरणे एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तिर्विरुध्यते अतस्तत्तावच्छेदकभेदापेक्षा अतएव व्यभिचारिणि साध्यतदभावसामानाधिकरण्ययोर्विरुद्धयोरुपपादनायोपाधितदभावावच्छेदकायमनुमन्यन्ते न्यायाचार्य्याः। सत्तात्वन्तु गुणाद्यभावस्येव गुणस्यापि न सामानाधिकरण्यावच्छेदकं विरोधात्। अव्याप्यवृत्तेश्च कपिसंयोगादेरधिकरणे वृक्षादौ तदभावस्य संयोगेन

च वह्नेरधिकरणे महानसादौ समवायावच्छिन्नप्रतियोगितकतदभावस्य सत्त्वेनाविरुद्धत्वात्। वह्निमति च संयोगेन वर्त्तमानस्य धूमादेर्वह्न्यभाववति स्वावयवे संयोगेनावर्त्तमानत्वाच्च तद्वृत्तित्वधूमत्वादेर्न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरोधः व्यभिचारधीरप्येतद्व्याप्तिबुद्धौ विरोधिन्येव तद्धर्म्मविशिष्टस्य साध्यानधिकरणवृत्तित्वग्रहे तदवच्छेदेन साध्याधिकरणवृत्तित्वग्रहायोगात् अस्तु वा एतन्मते हेतुवृत्तिधर्म्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वमेव व्यभिचारः तद्धीरेव साक्षाद्विरोधिनी व्यभिचारान्तरधीस्तु परम्परयेति नीलधूमत्वादिकन्तु गौरवान्नावच्छेदकम् एवञ्च लघु घटत्वादिकमेव सामानाधिकरण्यावच्छेदकं व्याप्तिः न तु तत्सहचरितकम्बुग्रीवादिमत्त्वादिकं तेन गुरुणापि रूपेण व्याप्तिग्रहे कथायां हेतोरुपन्यासे वानुयोगः प्रकारान्तरव्याप्तिवादिनामपि समानः। एवं द्रव्यं रूपात् रसादित्यादौ सकलगुणसाधारणस्य गुणत्वस्य द्रव्यत्वादिसाधारणस्य गुणासमवेतत्वे सति द्रव्यसमवेतत्वस्य वैकस्यावच्छेदकत्व सम्भवे बहूनां रूपत्वादीनां न तत्त्वं विरुद्धधर्म्मद्वयाधिकरणयोस्त्व एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तौ कथं विरोधः कथं वा द्रव्यत्वादौ साध्ये हेतुत्वेन विशिष्टरूपादेः प्रयोगः तथा परामर्शाद्वानुमितिरिति विभावनीयम्। अपरे तु यद्धर्म-विशिष्टहेत्वधिकरणत्वं साध्याधिकरणताया अवच्छेदकं

सधर्म्मो व्याप्ति अन्वयस्तु धूमस्य धूमवत धूमस्य धूमदस्य वह्निस्तु वह्निमतस्त्वित्यादिप्रकारेण व्याख्येय अत एव व्यापकस्य न स्वरूपसम्बन्धविशेष विरुद्धदिग्गमनायच्छिन्न वृत्तिकस्य न्यूनदेशकालवृत्तिकादेयाधिकरणवार्या तदसम्भवात्तुल्यवृत्तिकधर्मद्वयाधिकरणयोर्मिथोऽवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य च नियमतुमगमकत्वाद्यापकन्यूनवृत्तित्वात्य न्यूनवृत्तिकधूमादेरव्याप्यतापत्ते फिस्सनतिरिक्तवृत्तित्वस्य स्वान्यूनवृत्तित्वत्कत्वमिति यावत् इतो न नियमान्वयिन्यव्याप्ति अथ च यदन्यूनवृत्ति साध्य तस्य स्वव्यापकसाधनसम्बन्धित्वपर्य्यवसानमपेक्ष्य गौरव परमवशिष्यते तच्च अन्यकारणवादे विवेचयिष्यत इत्याहु ।

उपाधिनेति विशेषणसामानाधिकरण्येनोपाध्युपदर्शनेति या यत् वह्न्याद्रेन्धनप्रभवयह्निमेन रासभार्द्रेन्धनादौ च तथा विध्यद्विविशिष्टत्वेन धूमसम्बन्धेऽवच्छिद्यमाने तथाविध वह्नेरप्यनुप्रवेशात् रासभत्वादिकन्तु निर्विषयौ नवेत्यन्यदेतत् । अथ चेद स्वेश्यत् नि खेद वा स्याद्दित्यत्र विना पुपाधिप्रवेशं शीतत्वेन शीतान्यत्वेन वा साध्यसमानाधिकरणतया साधनव्यापकतया वा प्रथमसुपाधिना कैवलेन विशेषणीभूय वा शीतान्यत्वगर्भत्वेन चोपाधिना स्वत एव सर्गे साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यत इत्युपाधिनैवेति नियमे न तात्पर्य्य परन्तु शुद्धस्य साधनतावच्छेदकत्वानवच्छेदकता

मात्रे यत एव सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तं नियत-मवच्छेदकम् अतएव तद्विशेषस्तत्रोपाधिरिति वदन्तो-त्याह अतएवेत्यादि अत्रावच्छेदकत्वं सामानाधिकरण्येन तत्त्वञ्चान्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्वमिति यावत् तच्चाधिकरणा-न्तर्भावेन तेन साध्यविशिष्टसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसा-धनवत्त्वव्यापकाधिकरणताकत्वं पर्य्यवस्यति निरुक्तविशिष्ट-साधनव्यापकत्वमिति तु निष्कर्षः । इत्थञ्च सत्ताद्येकव्यक्ति-कहेतुनिष्ठद्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्य व्यापकसामानाधि-करण्यप्रतियोगिनि घटत्वादौ नातिप्रसङ्गः न वा द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताव्यापके स्पर्शवत्त्वादावप्रसङ्गः निःस्नेहं स्पर्शात् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ शीतस्पर्शान्यत्वरूपान्यत्वादेर्वारणाय तत्रेत्यादि । तत्र सा-ध्यविशिष्टे साधने विशेषणं साध्याभावविशिष्टात्साधना-त्सामानाधिकरण्येन व्यावर्त्तकं साध्याभावविशिष्टनिरुक्त-साधनवदवृत्तीति यावत् एवञ्च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र सत्ताया अभेदेऽपि गुणकर्म्मान्यत्वेनाव्याप्तिः नापि द्रव्यं कर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र गुणान्यत्वादौ इत्थञ्च साधनतावच्छेदक-स्यानवच्छेदकत्वद्योतनाय परं तद्भिन्नत्वमुक्तं न तु विवक्षित-मेव तत् वैयर्थ्यात् इदं दधि जन्यं वा दध्न इत्यादौ दधि-त्वाद्यव्याप्तेश्च । यद्वा प्रकृतसाधनतावच्छेदकानवच्छेद्यप्र-कृतसाधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं पूर्वदलार्थः अ-

नवच्छेदकत्वञ्च तत्र साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तितया तद्वि-
शिष्टसाधनस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साध्याभाववत्तद्वि
शिष्टसाधनवत्त्वे नेति यावत् एतेन धूमवान् वह्निमान् इत्यादौ
वेयानवच्छेद्य साध्यसम्बन्धाप्रसिद्धि गुणवद्गुणकर्मान्यत्वे
सति जातिमत्त्वादित्यादौ जातित्वघटकनित्यत्वादेर्वैयर्थ्येन
विशिष्टस्यानवच्छेदकतया गुणकर्मान्यत्वादेरुपाधितापत्ति
रीति निरस्तम् अवच्छेदकत्वञ्च सामानाधिकरण्येन तथा
च साध्यविशिष्टस्य साध्यसम्बन्धिताऽनवच्छेदकसाधनताव
च्छेदकावच्छिन्नसाधनस्य व्यापकत्वमर्थ पर्यवस्यतीति उप
दर्शितमीतम्यगोन्यत्वादिवारणाय तत्रेत्यादि तत्र साधनता
वच्छेदकविशिष्टे साधने विशेषणं साध्यशून्यावृत्तित्वोप
धिक यत्सामानाधिकरण्यविशिष्टप्रकृतसाधनवत्त्व साध्या
भाववति न वर्त्तत इति यावत् साध्याभावविशिष्टप्रकृतसा
धनाधिकरणसामान्याय साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरण-
सामान्यस्य व्यावर्त्तकमिति समुदायार्थमिष्कर्ष इत्याहु ।
केचित्तु विशेषणं सामानाधिकरण्य तथा च सामानाधि
करण्यप्रत्यासत्त्या येनावच्छिद्यते अवच्छेदकीभूतसामाना
धिकरण्यप्रतियोगीति यावत् अवच्छेदकत्वञ्चेदमन्यूनानति
रिक्तवृत्तित्व गुरोरप्युपाधिसामानाधिकरण्यव्याघातमेव य
द्यपि सत्यत्र उद्भूतरूपवत्त्वादित्यत्र महान् अनित्यद्रव्य
त्वादित्यत्र महत्त्वस्यानित्यद्रव्यसमवेतत्वस्य च वक्ष्यमाणसत्त्व

णाक्रान्तस्योपाधेः सामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकरण्यन्यूनातिरिक्तवृत्ति तथापि हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुनिष्ठं यत् सामानाधिकरण्यमन्यूनानतिरिक्तवृत्तितत्त्वं विवक्षितं सत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्य च तन्निष्ठकर्मान्यत्वसामानाधिकरण्यमतिरिक्तवृत्ति गुणे तदभावावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वात् पृथिवीत्वादिसामानाधिकरण्यन्तु न्यूनवृत्ति जलादौ तदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्त्यभावप्रतियोगित्वात् साध्यव्यापकानां सद्धेतावुपाधित्ववारणाय साधनतावच्छेदकभिन्नेनेति तदनवच्छेद्यार्थकमित्याहुः । ननु सर्वत्र सोपाधौ सर्वेणोपाधिना साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यत इति न नियमः अयं प्रत्यक्षो मूर्त्तत्वादित्यादावुद्भूतरूपवत्त्वादेः तदसम्भवादित्यत आह अतएव च तत्रेति यत एवोद्भूतरूपवत्त्वादेर्न तथात्वसम्भवः अतएव तत्र तादृशनियमवादिमते इदं लक्षणमिति साधनाव्यापकत्वमिह साध्याभावविशिष्टसाधनव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तादृशसाधनासामानाधिकरण्यमिह पर्य्यवसितं तेनोपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वव्युदासः । अथ प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ घटत्वादावतिव्याप्तिः साध्यव्यापकत्वेन विशेषणे च स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ शाकपाकजत्वादावव्याप्तिरत उक्तं साधनावच्छिन्नेत्यादि साध्याभावसम्बन्धिनि विरुद्धस्य साध्यसम्बन्धस्यावच्छेदभेदं विनानुपपद्यमानस्यावच्छेदकीभूयो-

पपादनमुपाधिकम तदसमर्थीमासोपदर्शितोद्भतरूपवत्त्वा दीनां नोपाधिभाव सम्भवतीत्याह व्यभिचारिणीति व्यभि चार' सपक्षविपक्षगमित्वम् अत्र विपक्षगामित्वरूपव्यभि चारीय्ययनमेवोपाधिकम तथोद्भूतरूपादेनामप्यसीत्यत आह अतएवेति यतएव साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं रूप व्याप्ति सोपाधौ तु स्वाभाविक हेतुतावच्छेदकं न साध्य सम्बन्धितावच्छेदकम् यतएव स्वसमोपवर्त्तिनि स्वसमा नाधिकरणे व्यभिचारिणि हेतौ स्वनिष्ठसाध्यसम्बन्धिताव च्छेदकरूपसत्त्वेन व्याप्तिसक्रामकतया साध्यव्यापकस्यैवोपा धित्वमाचार्य्यैरनुमन्यत इत्याह अतएवेति साध्यन्यून इत्ता- बुपाधिव्यवहारं दूषणोपयिकरूपस्याभावं व्याप्यतयोपाधि पदस्य योगरूढित्वव्यवस्थापनेन निराकुरुते लक्षणन्त्विति लक्षण दूषणोपयिक रूपम्। साध्येति अत्र साध्यव्याप कमात्र विवक्षित तावतैव साधनवृत्तितदतिरेकेण साध्य व्यतिरेकानुमानसम्भवात् साधनवति व्यापकनिष्ठस्या साध्य साधनसम्बन्धनिहत्तिसिद्धामयात्साध्यनिवृत्ति सिद्धतीति प्रकारान्तरप्रदर्शनाय पर तथापिवेत्ति। यद्वा न्यून वृत्तावुपाधित्वव्यवहारं निरस्य योगेनाधिकवृत्तौ तन्निर- स्यति विषमेति प्रवृत्तिनिमित्त यौगिक व्यभिचारोन्नाय कत्वमेवेत्येवकारेण योगार्थानादरं सूचयति उपाधित्वम् उपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् उपाधिता उपाधिपदवाच्यता

योगादरे तु लाघवात्साध्यव्यापकतामात्रे रूढ़िरिति भावः।

व्याप्तिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतेन तद्ग्रहोपायमभिधातुं प्रथमं प्राभाकरमतमुपदर्शयति सेयमित्यादिना दर्शनानां प्रत्येकं वा हेतुत्वं मिलितानां वा मिलनमपि स्वरूपतो व्यापारतो वा आद्ये दर्शनानामिति द्वितीये आद्यैविति क्रमिकाणामपि स्थिराणामस्थिराणामपि सहोत्पन्नानां मिलनमस्तीत्युभयमुपात्तम्। तृतीयमाशङ्क्य निराकुरुते न चेति व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यात्मिकायां व्याप्तौ साध्यसामानाधिकरण्यांशस्य प्रथममेव गृहीतत्वाद् गृहीतव्यापकत्वांशग्रहे सहचारदर्शनजन्यसंस्काराणां हेतुत्वं वाच्यं तच्च न सम्भवति भिन्नविषयकत्वादित्याह समानेति भ्रमस्त्वगृहीतभेदं ज्ञानद्वयं नतु वैशिष्ट्यावगाहीति भावः न तथा न व्याप्तिग्राहकं व्यभिचारदर्शनं व्यापारतया सहकारीति व्यभिचारादर्शनसहचारदर्शनसहकृतस्तर्क एव व्याप्तिग्राहकः भूयो दर्शनन्तु क्वचित्तर्कप्रवृत्तावुपयुज्यत इति निर्गलितम्। नैयायिकमतमाशङ्क्य निराचष्टे नचैवमिति। जातमात्रस्येति तथाच तन्मूलको व्याप्त्यन्तरग्राहकतर्कावतार इति भावः। तर्हीति न च व्याप्तिप्रत्यक्षं प्रति तर्को हेतुस्तत्तु स्मरणमिति न व्यभिचारावकाशः विनानुभवं स्मरणस्यायोगात् न च जन्मान्तरीणः स जन्मान्तरेऽपि पर्यनु-

योगतादयस्त्याग् अनादित्वेन च परिहारः परतो विचारयिष्यते । न चेति मानाभावात् तर्कस्य च हेतुस्वामिद्धे यदि चाप्रहीतस्याग्रहीतपुरोवर्त्ति ममगम्य वा प्रत्यासक्तिस्तेऽति प्रसङ्गस्तदा पुरोवर्त्तिनि तद्धो मृग्यतां ननु सामान्यलक्षणेन्याह नन्विति साध्यव्यापकत्वं साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं तद्ग्रहच साध्याधिकरणैकस्यक्तिदर्शितया ग्रहमाणस्य साध्यव्यक्यन्तरयहं विना न सम्भवति इति भूयोदर्शनापेक्षा तदाहित संस्कारविहितेन्द्रियमात्रस्य सहकारीमनसोऽपि वा आद्ये तद्यापारं विनेति द्वितीये नापीति परिशेषात्साध्यसाधनमन्वयानुमितिविज्ञाणपेक्ष सहकारात् उपाध्यभावग्राहकस्यापेक्षणीयत्वादसिद्धिं निरस्यति तथाहीति । उपाधिस्मरण इत्यादि मन्वेषमसन्निकृष्टादि हेतुकानुमितिर्न स्यात् उपाधियोग्यानुपलम्भविरहादत आह तद्यवहारेति तथाच तद्यवहारस्य हेतुरेवानुमिति हेतु तयोपाध्यभावत्वेन ज्ञानम् उपाधिस्मरण इत्यादि तु तत्कारणप्रदर्शनपरम् अभावत्वञ्चेदमिह नास्तीति प्रतीति साक्षिकः स्वरूपविशेषोऽतिरिक्त पदार्थोविशन्यदेतत् । एवञ्चोपाध्यभावत्वेन ज्ञानेऽधिकापेक्षा न वारयाम इति भाव । व्याप्तिस्वरूपे संशयाभाव आपद्यते निरुपाधिसम्बन्धरूपव्याप्तित्वेन वा आद्ये इष्टापत्ति द्वितीयमपि किमुपाधिस्मरणादिकं विना तत्समवधाने सति वा सम्बन्धग्रहे आद्ये

किं विद्यमान इति तथाच तद्ग्रहमात्रं नतु तदभावत्वेनापि ग्रह इति समानप्रकारक निश्चयाभावात्तत् संशयोनानुपपन्न इति भावः द्वितीये ज्ञानप्रमाणेति प्रथमेति सत्युपाधिस्मरणादावित्यादिः । नचाचापीति सर्वत्र रासभादावित्यर्थः अवगत इति स्वरूपकथनमात्रं महानस इति अस्मिन्नित्यादिः । महति वायौ योग्यायोग्ययोर्द्व तरूपसामान्यतद्वतोरिव योग्ये वह्नौ तादृशप्रतियोगित्वसामान्यतद्वतोरप्यत्यन्तान्योऽन्याभावयोर्योग्यत्वादितिभावः । न प्रतियोगितावच्छेदकमिति न धूमसामान्यसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितासामान्यावच्छेदकमित्यर्थः । अथ साधनाव्यापकव्याप्यत्वाभावः साध्येऽधिकरणस्वरूपमेव एवं साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धे साधनतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यत्वाभावोऽपीत्यनुशयानो येन रूपेण ज्ञाता व्याप्तिरनुमित्यङ्गं तद्रूपविशिष्टा न सकृद्दर्शनगम्या सामानाधिकरण्यमात्रस्य च तथाभावं न वारयाम इत्याशयेनाह किञ्चेति । विशेषणज्ञानसाध्यत्वात् तत्सामग्रीसाध्यत्वाद्दान चेति उपलक्षणमेतत् उपाधेरयोग्यस्यापि सम्भवात् उपाधिसामान्यतद्वतोर्मूर्त्तत्वादिसामान्यतद्वतोरिवात्यन्तान्योऽन्याभावयोरयोग्यतया प्रत्यक्षेण ग्रहीतुमशक्यत्वात् न च योग्योपाधिव्यतिरेकग्रह एवानुमानाङ्गम् अयोग्योपाधिग्रहेऽप्यनुमितिप्रसङ्गात् । यथाश्रुतं दूषयति यच्चोक्तमित्यादिना व्यभिचारेत्यादि अत्र प्रत्यक्षे ग्राह्यसंशय-

स्यापि प्रतियत्रसामाद्यस्य व्यभिचारग्रहादायाशायात्राभिधा नम् अन्यथा पुनरसाधारणतत्कारणमेनकदा मामणी प्रतिवशिका बोधा विवेचितञ्चेदं सत्यसगणिदीधितौ वक्ष्यते चाधिकमुपरिष्टात् । अत्र च यद्यपि साधनगोचरसाध्या भाववद्वृत्तित्वग्रहाभावो हेतुरिति न युक्त केवलान्वयिनि याद्यामसिद्धे तदाप्रसिद्धेः तथापि अप्रसिद्धा तथिशादम भ्रममभवेऽपि भवत्र तथाभ्रमे मानाभावात् अतएव साध्यतावच्छेदकगोचरसाधनवन्निष्ठाभाव प्रतियोगितावच्छे दकत्वपक्षोऽपि अयुक्तः सकलसाध्यतावच्छेदके ताद्दशपक्षे मानाभावात् तथाहि साध्यतावच्छेदके तत्पुरुषीयताद्दशा वच्छेदकत्वग्रहस्य विषयतयाभाव तद्विषयत्वाभावो वा तत्पुरुषीयव्याप्तिग्रहे हेतु वस्तुतो व्याप्तेः साध्यसाधनभेद भिन्नतया विशिष्य व कार्यकारणभाव तथाच यत्र साधन साध्याभाववद्वृत्ति साध्यतावच्छेदक साधनवन्निष्ठाभाव प्रतियोगितावच्छेदकमेकविधमनेकविधं वा व्यभिचारज्ञान प्रसिद्धं तत्र यथायथं तदभाव पुरुषनिष्ठो व्याप्तिग्रहेतु अतएवैकविधव्यभिचारज्ञानविरहेऽन्यविधव्यभिचारग्रहाद्या प्तिधीविरोधः । एवञ्च क्वचिद्व्यभिचारज्ञानस्याप्रसिद्धया तदभावस्याहेतुत्वेऽपि न क्षतिः । प्रसिद्धाया साधनवन्निष्ठा भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिबुद्धेः सम्बन्धविषयतया त दभावबोधविरोधित्वानुरोधेन तु तथात्वकल्पन न चर्य

वारयामः यदि तत्तत्प्रकारादिनिवेशेन विशेषे न पर्य्यवस्ये-
दिति दिक् व्याप्तिश्च धूमादिव्यापकवह्निसमानाधिकरण-
वृत्तिधूमत्वादिकं तादृशसामानाधिकरण्यमात्रस्य रासभादि-
साधारण्यात् अत्र च व्यापकत्वांशग्रहे व्यभिचाराग्रहः समाना-
धिकरणवृत्तित्वांशग्रहे च तद्विशेषणतया सामानाधिकरण्यस्य
ग्रहो हेतुरिति वक्तव्यम् । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वल-
क्षणव्याप्तिग्रहे विशेषणतया सम्बन्धस्य ग्रहो हेतुरित्यपि के-
चित् । यत्तु विरुद्धे सहचारभ्रमेण व्यापकत्व भ्रमात्सामान्यत
एव सहचारज्ञानं हेतुरिति तन्न असिद्धत्वात् विरुद्धेऽपि
व्यापकत्वसामानाधिकरण्ययोग्रर्ग्राहकसामग्रीक्रमयौगपद्याधीनं
ग्रहणक्रमयौगपद्यं न तु मिथः कार्य्यकारणभाव इति ।
इदं पुनरवधेयं यथा विद्यमानमपि वह्नित्वे व्यवहितविप्र-
कृष्टरासभादिदेशनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न गृ-
ह्यते अभावदेशविप्रकर्षादिना ग्राहकाभावात् तथा धूम-
वन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेऽप्यग्रहसम्भवात् ।
नानुपलब्धेः प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वादिलक्षणा योग्यतेति न
तत्सामान्याभावो लौकिकप्रत्यक्षगम्यः परन्तु कथञ्चिद्विरोध-
स्फुरणादिवशाद्धूमत्वादौ गृहीतोधूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभावो वह्नित्वादावुपनयमर्य्यादया गृह्यते
अतएवानुमानादिना व्यभिचारग्रहेऽपि न व्याप्तिधीः निर्णया-
त्मनि साधारणे वा दोषविशेषाजन्योपनीतभाने संशयादि-

साधारण्यस्य नियताम्नो या विपरीतज्ञानमात्रस्यैव प्रति-
बन्धकत्वात् तथाहुमादौ देशान्तरस्थसिसंसभावनायिरहादि
यथा। स्वप्रमायां वह्न्यायभावहत्तिसाभावो धूमत्वादव
यद्देशे गच्छते नायमादित्यपि वदन्ति। कृतागनरासभादि
पदार्थमार्यस्यान्वयव्यतिरेकयोरन्वयव्यतिरेकौ धूमस्यापि
लभमानोऽन्वयमेतेषामन्यतम कारण धूमस्येत्यवधार्य्य म
न्दिग्धे किमेतानि सर्वाण्येव कारणानि कि वा कानिचित्तथा
कानिचिन्न नेति अत्र च यस्य व्यतिरेकेऽपि इतरेभ्यस्तथा
विधेभ्यो धूमोत्पत्तिमुपलभते तस्याहेतुत्वमेवावधारयति यथा
रासभादेर्यस्य व्यतिरेके सावृयापरकमाम्वयेऽपि धूमा
नुपपत्तिं पश्यति तस्य कारणत्वमेव निश्चिनुते यथा वह्ने
नतु चाकारणत्वसन्देहो विरोधिताभासादवनिवर्त्तते येन
तर्केण तमनद धूम इत्यादि। अनुसन्धेयत्वावग्रं कार्य्यकारण
भावग्रह तदधीनत्वाद्याप्तिग्रहे सामानाधिकरण्येनान्वय
व्यतिरेकाग्रहात् जायमानस्य तयैवहेतुहेतुमद्भाव गहस्य
स्यैव वा व्याप्तिपरिच्छेदकत्वात् विपर्य्यये तत्कोटिमात्र
पर्य्यवसायिनस्त तर्कस्य तदभावकोटिकग्रहानिवर्त्तकत्वम्
अन्यथा धूमो यदि वह्निसध्ध्रून्यसन्यान्यतरो न स्यात् जन्योन
स्यादित्यादेरपि तथात्वापत्ते तथा पर्य्यवसायिता च क्वचि
द्विशेषतो व्याप्त्या सामान्यतोऽपि क्वचित्पक्षधर्मतासत्त्वात् तत्र
सम्भवे चात्र वह्न्यसमवहितजन्यत्वेन पक्षो विशेष्य विशे

प्रणवत्वेनोपस्थिते विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेष्याभावमात्रावलम्बित-त्वात् तथोपस्थितिविरोधि चावह्नेरित्यादि शङ्काद्वयमग्रे निर-सनीयम्। वस्तुतो वह्न्यजन्यमपि वह्निसमवहितजन्यं वह्न्य-समवहिताजन्यञ्च सम्भवतीति वह्निजन्यत्वपर्य्यवसितं वह्नि-समवहितजन्यत्वं वाच्यं तथा च घटादौ व्यभिचारवारणाय आपाद्यकोटिप्रतियोगिविशेषणार्थकं सत्यन्तम् अजन्ये जन्ये च नान्तरीयके व्यभिचारवारणाय जन्य इति तदर्थस्तु वह्न्य-समवधानकालीन वह्नितत्समवधानेतरयावत्कारणजन्यत्वं तथाविधयावत्कारणकत्वमिति यावत् तथाच वह्न्यसमव-हिताजन्यत्वे सति वह्न्यसमवधानकालीनवह्नितत्समवधाने-तरयावत्कारणको न स्यादिति पर्य्यवसितोऽर्थः। यत्तु नान्तरीयवह्निके व्यभिचारवारणस्य आपादककोटावेव विशेषणं सत्यन्तार्थः स च वह्न्यघटितसामग्र्यजन्यत्वमिति तन्न प्राक् तदसिद्धेः। अत्राद्या द्वयी शङ्का इष्टापत्तिपर्य्यव-सायिनी तृतीया पुनरापादकाप्रसिद्धिपर्य्यवसायिनी अवह्नेः वह्निशून्यात् तदुपादानमिति करणव्युत्पत्त्या तदीय-कार्य्यप्रयोजकताज्ञानपरम् तादृशान्वयव्यतिरेकानुविधान-बोधपरं वा अग्रेतनमपि स्वक्रियापदं तत्परमेव तत्-त्वादेः शङ्का प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् कारणताग्रहोत्तर-कालीनत्वाच्च। यद्यपि चैतावता धूमत्वावच्छिन्नं प्रति वह्नेर्जनकत्वं नायाति तृणारणिमणिन्यायेन वैकल्पिककार-

सत्तायामपि तथात्वसम्भवात् तथापि विशेषाणां कार्य्यकारण भावग्रहमार्गेण तद्विरोधसत्तायामप्रतीतायां जायमान सामान्यव्यभिचारानिश्चयानुगतानुगतविशेषरूपाभावानुपस्थि-तिमात्रप्रतिबन्धाभावादिसामग्रीसामान्यात एव स परिच्छिनत्ति प्रामाणिकौ च तत्रैवान्वयव्यतिरेकौ क्रमयत्नेन ज्ञापकज्ञाना-दिग्रन्थाया एव सामान्यव्यभिचारग्रहाया प्रतिबन्धकत्व सम्भवात्। अपरे तु धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्निजन्यत्वन जन्यत्वविशिष्टस्य यथाऽन्तयत्रासमवहितान्यत्वस्य व्यतिरेक एवापादनीय तर्कोऽन्यथायेन तादृशवह्निमुख्यकारणकत्वाजन्यत्वरूपेण व्यतिरेकजन्यत्वग्रहाभिरासात् वह्नि-विरहेऽपि निरुक्तिविषयस्यैव तादृशसमूहस्य धूमजनकत्वसन्देहस्य च तथाविधात् धूमानुत्पादव्यर्थनैर्मायोगात् तादृशस्यैव क्वचिद्वह्नि क्वचिदितरद्यातु जनकत्वसम्भावनायाश्च क्वचिद्धूमानुत्पादप्रयोजकत्वेनावश्यतस्य वह्निविरहस्यैव तथाविधसमूहत्वे धूमानुत्पत्तिसामान्य प्रतिसाधयात्प्रयोजकत्वनिर्णयेनापमयाग्ननसैव सुग्रहं वह्नेर्वह्निसमवहितस्योपादानम् अत्र च नियमव्यवच्छेद्यस्य वह्निरसमवहितानुपादानस्य प्रयोजकं तदजन्यत्वज्ञाने परम्परया वह्निसमर्पितोत्पपादानत्व मा प्रयोजकं तत्र तात्पर्यम्। यत्रस्वयंव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानमेव विशेषदर्शनतया यहाप्रतिपक्षक तदेव तर्कघटक तदिदमुक्त यदि ग्रहीतान्वयव्यतिरेकं हेतु-मितीति तत्र यावृच्छिद्धकस्य तदनुविधानस्य व्यभिचारित्वा-

न्नियतस्य चोक्ताभेदसम्पादकत्वादिति वदन्ति तच्चिन्त्यम्। केचित्तु कार्य्यकारणभावग्रहानन्तरं व्याप्तिग्रहाय व्यधिकरणस्य जनकत्वशङ्का निरासार्थमयं तर्कः तथा च धूमो यदि सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या वह्न्यजन्यत्वे सति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निजन्यो न स्यात् वह्निजन्यो न स्यात्। अप्रत्यासन्नस्याजनकत्वात् तादृशाजन्यत्वञ्च प्रत्यासत्त्यन्तरशालिवह्निसत्त्वेऽपि धूमानुत्पादादिना ग्राह्यमिति इदमेव च वाचोभङ्ग्या परे परिष्कुर्वन्ति धूमो यदि वह्न्यनधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वे सति वह्न्यधिकरणदेशोत्पत्तिको न स्यात् जन्योन स्यात् तादृशानुत्पत्तिकत्वग्रहस्य धूमानुत्पत्तिं प्रति वह्निसम्बन्धाभावस्य प्रयोजकत्वे ग्राह्ये उपस्थितत्वाल्लाघवाच्च तादृशसम्बन्धाभावस्यैव तथात्वावधारणादिति तच्चिन्त्यम्। मिश्रास्तु परं प्रति व्याप्तिग्रहोपाये प्रदर्श्यमाने व्यभिचारशङ्कानिरासहेतुत्वेनोपदर्शिते तर्के मूलशैथिल्यादिशङ्कोद्भावकं तं प्रति व्याघातोऽयमुपदर्श्यते मैवं शङ्किष्ठाः तथा सति तत्तत्कार्य्यार्थितया तत्र तत्र कारणे तवैव प्रवृत्तयो व्याहन्येरन् यदाह न हि सम्भवति स्वयं वह्न्यादिकमितीति प्राहुः। तच्चेति तत् व्यभिचारादर्शनं व्यभिचारज्ञानसामान्याभावः योग्यतादिसन्देहेऽपि शब्दादिना अर्थनिश्चयात् तत्तर्कस्वरूपमिति केचित्। ननु वस्तुतो व्याप्तिसत्त्वे तर्काभासात् प्रमाभ्रमयोरुत्पादानुत्पादाभ्यां व्यभिचार इत्यत आह विशेषदर्शनेति। तथा च यथा तस्य

योग्यतदभाववद्विषयत्वे सत्यत्वासत्यत्वे तथा तर्कव्याप्तीति अत्र च सत्यत्वादिसम्पादके धर्मिणो योग्यादिमत्त्वे योग्यादिमद्धर्मिसन्निकर्षे वा तात्पर्य्यं लाघवात् तर्कस्य व्यभिचारेणाहेतुतायाः स्वयमेव दर्शितत्वाच्च अथ विपरीतप्रामोषप्रत्यये सविकल्पकत्वेन विशेषदर्शनस्य हेतुत्वं तच्च तर्कव्याप्तीति चेत् अस्तु तावदापाततस्तथा तथाप्यन्यत्र क्लृप्तप्रामाण्यादिप्रयोजकत्वेन तत्र प्रामाण्याद्युपपत्तौ न तस्यापि विशेषतः कारणत्वं गौरवात् । उक्तञ्च विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणत्वमते सर्वत्र विशेष्य सम्बन्धासम्बन्धविशेषणज्ञानमेव प्रमाभ्रमप्रयोजकमिति यदन्ति तत प्रमायेति इदमनादिसिद्धत्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वमभिप्रेत्य परार्थाभिप्रायेण वा अनुमानत्वात् व्याप्तिग्रहाधीनप्रवृत्तिकत्वात् । व्यभिचारशङ्केति द्वारेण द्वारिणो नान्यथा सिद्धिरिति भावः । अनुमानमात्र इति अनिश्चितसाध्यपक्षके सर्वत्र सम्भवित्वात् पक्षे साध्यनिर्णयेऽनुमानवैयर्थ्यात् उपाधित्वेन व्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदकताज्ञानमेव साध्यव्यापकताबुद्धिः विरुद्ध्यादित्यागशङ्कयाऽपि चेति । करकेति । परमते न इदं स्वमते तु वाय्वादौ प्रत्यक्षिता रूपादिसाधने ग्राह्यतिरिक्तविशेषणाप्रवेशेन वा तद्बोध्यम् । उक्तव्याप्तीति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादिविशेषणविरहेण लाघवात् । अथ संयोगाभाववत्त्वेन संयोगवद्द्रव्यापि हेतुसामानाधिकरण्यग्रहेऽप्यनुमितिः दर्शनात्तथापि तद्वत्त्व

निवेशनीयमिति क्व लाघवम् । नन्वेवं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहेऽप्यनुमितिर्न स्यात् न च प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना यावन्तो हेतुसमानाधिकरणा अभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहो हेतुरिति वाच्यं तादृशाभावग्रहो हि न हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन रूपेण प्रतियोगिसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे तदसम्भवात् नापि प्रातिस्विकरूपेण जन्मसहस्रेणाप्यसम्भवात् नापि रूपान्तरेण वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमसामानाधिकरण्यभ्रमेऽपि वह्नित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमसमानाधिकरणनिखिलाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानादपि अनुमितिप्रसङ्गात् न च हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना इति वाच्यं वह्नित्वे धूमाधिकरणरासभाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वभ्रमेऽप्युक्तरूपेण तथाग्रहसम्भवात् धूमाधिकरणान्तरानुपस्थितौ वह्नित्वे रासभत्वादौ च तादृशप्रमोत्पादेऽपि रासभादेरिव वह्नेरप्यननुमानाच्च । एवं वह्नित्वावच्छेदेन शुक्लत्वाभावभ्रमदशायां शुक्लप्रतियोगिका वह्नीतरप्रतियोगिताकाश्च ये धूमसमानाधिकरणाभावास्तत् प्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ग्रहेऽपि । मैवं प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधिग्रहविषयत्वेन तेषां तादृशावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेन

तद्बोधानामनुगमात् विकल्पेऽपि च सामान्याभावबोधोऽपि सामान्यघटितविशेषवत्ताबुद्धिः सत्यां हि घटो नास्तीति बुद्धौ नास्त्यपि नीलो घटोऽस्तीति बोधानुदयात् तत्कस्य हेतोरन्तर्विशिष्टप्रतियोगिमत्ताबुद्धिः सति तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धेर्विरोधित्वात् चवगाहते च नीलघटवत्ता बुद्धिरपि घटत्वविशिष्टतद्वत्तां अतएवावच्छेदकतत्त्वयोरन्यो न्यान्यत्वाभावयोरुपगमः हेत्वाभासे च वक्ष्यमाणरीति-रिहाप्यनुसन्धेया यदि च साध्यतावच्छेदकस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिघटितानुमितिस्तदा साध्यावच्छेदकत्वघटितविरोधित्वेन विशेषणीयम् अन्योन्याभावस्याप्राप्तताप्रसक्तिरापत्तेः सुतरां विशेषणदानमिति सत्यं तथाप्यन्योन्याभावे प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैव विशेषणत्वं न वा प्रतियोगितावच्छेदकस्यन्यभेदानुधावनमतो लाघवमिति यथाश्रुतमन्यान्तेधिम । अपरे तस्योऽन्यान्यत्वाभावगर्भ्यास्यौकैकतरा घटेऽप्यन्यतरज्ञानानुमितेरानुभविकत्वात्तदुभयज्ञानमेव तरा इन्द्रियसंयोगादिवत् विशिष्यैव कार्यकारणभावात्र व्यभिचारः । यत्तु यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपस्थितोऽभावो धर्मिणिस्तद्ग्राम्य नाध्यवत्ताबुद्धि विरुणद्धि तद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यावगाहिनो ग्रहस्य वि-रोधित्वेन व्याप्तिबुद्धेरागमनीया मतिपत्तीतरा साध्यतद दन्यतान्योऽन्याभावग्रहे साध्यवत्ताबुद्धिः केवलान्वयिस्थले च भ्रमरूपस्यैव तत्र ग्रहस्य कथञ्चित् प्रसिद्धिरिति तच्चिन्त्यम्

साध्यतावच्छेदके साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वे च साधनसमानाधिकरणान्योऽन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही यो ग्रहस्तद्विरोधित्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वोभयावगाहिग्रहविरोधित्वादिकं वानुगमकं वाच्यं प्रसिद्धिः पूर्ववत् अधिकं हेत्वाभासे वक्ष्यमाणरीत्या बोध्यं ग्रन्थस्तूपलक्षणपरोनौपाधिकत्वमात्रव्यवच्छेदाय यद्वक्ष्यति अनौपाधिकत्वन्तु तल्लक्षणमितीति वदन्ति। व्यभिचाराज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वात् व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वेन व्यभिचारस्याभासत्वम् सोपाधित्वज्ञानन्तु न साक्षाद्व्याप्तिधीविरोधि विरोध्यविषयत्वात् किन्तु व्यभिचारधीद्वारा वक्ष्यते चानुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य साक्षाद्विरोधिन एवाभासत्वं निरुपाधित्वस्य ज्ञानन्तु न व्याप्तिधीहेतुः मानाभावात् तथात्वेऽप्युपाधेराभासत्वायोगाच्चेति ।

इदं पुनरिहावधेयम् यदन्योऽन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषिततद्घटितलक्षणस्य संयोगादिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः संयोगान्योऽन्याभावस्य केवलान्वयित्वात् । अथ व्याप्यवृत्तिसाध्यके स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यके तु स्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावेन तादृशरूपविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योऽन्याभावेन वा समससामानाधिकरण्यमिति चेत् स्मृतिसंस्कारजन्यज्ञान-

विषयतादिकेवलान्वयिसाध्यकेषु का गतिः । अथ स्वाधिकरणं यत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योऽन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वं यद्धर्म्मविशिष्टयत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योऽन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वे सति तद्धर्म्मविशिष्टत्वं वा सेति चेत् अत किं यथा कथञ्चित्सम्बन्धेन तदधिकरणवृत्तित्वं विवक्षितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वा आद्ये गुणः स्पन्दत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः गुणत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन स्पन्दवृत्तितया तद्वत्त्वस्य स्पन्दनिष्ठतादृशान्योऽन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । द्वितीये समवायेन जातिसाध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः जातिमन्मेयव्यक्तिनिष्ठतादृशान्योऽन्याभावप्रतियोगिताया जातिमत्त्वेनावच्छेदात् जातिशून्यमेयवृत्तौ समवायेन वर्त्तमानस्याप्रसिद्धत्वात् । एतेन षष्ठी व्याख्याता । एवं तथात्वेऽत्यन्ताभावगर्भमपि दुर्वचं तथाहि प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावेत्यादिगर्भमव्यापकमेव संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वादौ स्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्ति प्रतियोगिकात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न समानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि पूर्ववत् गुणः स्पन्दत्वात् जातिमान्मेयत्वादित्यत्रादिव्याप्तिः एवं स्वप्रतियोगिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकहेत्वधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न समानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि उत्पत्ति

कालावच्छेदेन जन्यानां द्रव्याणामजन्यानाञ्च प्रलयावच्छेदेन वा संयोगनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वोपगमे संयोगसाध्यकद्रव्यत्वे कालपरिमाणे च हेतावव्याप्तिः कृतं पल्लवितेन। अत्र वदन्ति साध्यसमानाधिकरण तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वव्यापक स्वसमानाधिकरण तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वकत्वं स्वसमानाधिकरण तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यापकसाध्यसमानाधिकरण तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वकत्व वा स्वसमानाधिकरणाः सर्वे यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्धर्मावत्त्वीढ़सामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकतावच्छेदकस्वसमानाधिकरण्यसामान्याभावत्वकत्वं वा व्याप्तिः। अत्र च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं तद्वृत्तित्वञ्च एकेन सम्बन्धेन विशेषणताविशेषेण वा बोध्यमिति।

प्रसङ्गात् सामान्यलक्षणां व्यवस्थापयितुमाह व्याप्तिग्रहश्चेति। केचित्तु समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरिति पक्षे पर्वतीयधूमे वह्निव्याप्तिविशिष्टधीर्न पर्वतीयवह्निव्याप्तिग्रहं विना स च न सामान्यलक्षणां विनेति कथितव्याप्तिविशिष्टेत्यादिलक्षणोपोद्घातोऽप्यौत्याहुः। अत्र च सामान्यं लक्षणं स्वरूप यस्या इत्यर्थे सामान्यमेव प्रत्यासत्तिः सामान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या इत्यर्थे तु तज्ज्ञानम्। तत्राद्यमाह

साचेन्द्रियेति इन्द्रियेण सम्बद्धं धूमादि तस्य विशेषणं तद्विशेष्यकज्ञानप्रकारो धूमत्वादिरित्यर्थः। विशेषणतेत्यत्र भावार्थो न विवक्षित: तत्र विशेषणस्य यस्या इति बहुव्रीहिर्वा सम्बद्धपदस्यैव वा परम्परासम्बन्धसाधारणसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारोऽर्थः तथाच सैव विशेषणतेत्यर्थः अत्र च वह्निरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वस्य नियामकम् एवञ्चानुत्वेन यत्किञ्चिदणूपस्थितावपि सकलाणुगोचरो मानसो बोध इति वदन्ति एतेन धूमोपदर्शने धूमभ्रमे तत्र च वह्निव्याप्तिग्रहे तत्सामान्यता धूमत्वम् धूमेषु व्याप्यग्रहाद्बहुमदर्यमादकनुमितिर्न स्यात् धूमत्वभावेन परामर्शानुत्पादात् किञ्च धर्म्मिणि दोषवशादयथार्थेनाप्यद्यमाणेन स्मरणप्रकारीभवता सामान्येन गृह्यमाणेन वा लौकिकसन्निकर्षविरहेऽपि चाक्षुषज्ञानापत्तिरिति परास्तम्। सामान्यञ्च सखण्डाखण्डभेदेन द्वेधा अखण्डं चाक्षुषेमेव परम्परया सम्बद्ध प्रत्यासत्ति येन सम्बन्धेन चेन्द्रियसम्बद्धं सामान्य ज्ञायते तेन सम्बन्धेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिरिति। ननु यत्र सामानाधिकरण्यप्रत्यासन्न एकव्यक्तिर्घटादिस्तत्प्रागभावादिर्वा नित्य: प्रत्यासत्तिस्तत्र तदभावदशायां तथा प्रत्यासत्त्या तज्ज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति चेत् तथापि तत्तद्व्यक्तिद्वारा प्रत्यासन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्तित्वात् एतदस्वरसेनैव वा द्वितीयं पक्षमाह अतिरिक्तैवेति अतिरिक्ता इन्द्रियसम्बद्धं तादृशसामान्यज्ञानात्मिका असौ

तायनुरोधात्सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिः अपेक्षणीयञ्च तदि-न्द्रियकरणकतद्धर्म्मवत्त्वबोधसामाग्रन्तरम् अतएवान्धतमसे सौदामिनीसम्पातजनितेऽपि द्रव्यप्रत्यक्षे चरमं न चाक्षुषो निखिलद्रव्यसाक्षात्कारसन्तान इति तु नव्याः। इयञ्च धर्मि-विषयकं ज्ञानं धर्म्मिणां प्रत्यासत्तिरितरा तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्य अतएव सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति। ततः स्मृता सेति धूमसमानाधिकरणात्यन्ता-भावाप्रतियोगिवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वं वह्निमदन्या-वृत्तित्वं वह्निसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं वा व्याप्तिः एकैव च सा सर्वधूमसाधारणीति भावः। व्याप्तिनानात्वे तु पर्व-तीयवह्नेरसन्निकर्षे तत्सामानाधिकरण्यग्रहायोगः अन्यदीय-वह्निसामानाधिकरण्यस्य तत्र भानाङ्गीकारे भ्रमत्वापत्ति-रिति द्रष्टव्यम्। गवादिपदेष्वपीति शक्त्यनुभवशक्यस्मरणे हेतु हेतुमान् वाक्यार्थबोधः। नचैवं जातिशक्तिवादविरोधः जातौ व्यक्तौ च शक्तिः परन्तु जातिविषयत्वेनैव ज्ञाता शक्ति-र्व्यक्तिं स्मारयति अनुभावयति चेति तदर्थादिति वक्ष्यमा-णत्वात्। अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणापश्वादिलिङ्गादिपदा-भिप्रायेण पररीत्या वेत्यपि कश्चित्। विशेषणज्ञानसाध्येति। न च पक्षतावच्छेदकज्ञानजन्यतया सिद्धसाधनं यद्यद्विशिष्ट-ज्ञानं तत्तद्धीसाध्यमिति सामान्यव्याप्त्यादरात् अभावत्व प्रतियोगित्वयोरप्यनुपस्थितयोरप्रकारत्वात्। वह्निविशिष्ट-ज्ञानत्वेन तद्वह्निविशिष्टज्ञानत्वेन वा तज्ज्ञानजन्यत्वसाध-

मात्र विशिष्टवैशिष्ट्यत्वाद्यभ्युपगमवाद' वस्तुतो विशेषण
तावच्छेदकादीनां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षात्तादृगप्रत्यक्षम्
अनुमित्यादेस्तु तादृप्येन व्याप्त्यादिपदात् अतएवानेकव्य
क्तिकद्रव्यादिविशेषणतावच्छेदककानुमित्या तज्ज्ञानार्थं न
सामान्यलक्षणादरः। अस्तु वा दण्डीत्यादि प्रत्यये दण्ड
मादिना दण्डसंयोगवानित्यादौ च दण्डसंयोगत्वादिना यत्
किञ्चिद्धर्मिज्ञान कारणम्। दृष्टान्ताभावादिति विशेषण
ज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विशिष्यज्ञानान्तरेऽपि कारणत्वापत्त्या
मानाभावेन च निरस्तत्वादिति एतेनास्तु विशेष्यज्ञानमपि
कारणमन्यथा निर्विकल्पमपि सामान्यलक्षणया सर्वज्ञता-
पत्त्या तथास्तदृष्टकल्पने गुरुत एव बाधकाश्च तत्कारणमिति
निरस्तम्। प्रसिद्धधूम इत्यादि धर्म्मज्ञानस्य समयहेतुत्वा
नङ्गीकारेऽपि मनाय एव धर्म्मिभानाय सा स्वीकार्या धर्मि
तावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वाभ्युपगमेत्यविवा
दात् तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य तद्धर्माश्रयप्रत्यासत्तित्वोपग .
मात्। यत्र वदन्ति प्रसिद्धधूमे धूमत्वेन व्याप्तिज्ञान एत
द्धूमत्वेन वा आद्ये संशयोऽसिद्ध द्वितीये धूमत्वावच्छेदेन
व्याप्तिपक्षस्येव तद्विरोधितया संशयानुपपत्ते कथमन्यथा
पृथिव्यादिरूपे वायुत्वाभावव्याप्यतानिर्णयेऽपि रूपं वायुत्वा
भावव्यभिचारि नवेत्यादिसंशय नचातिरिक्तसम्भावनया
तथा विशेषतयोपस्थितानामतिरिक्तानां विशेषदर्शनाक्रान्त
तया अतिरिक्तान्तरोपस्थितये अवश्यं सा स्वीकरणीयेति

वाच्यं यतो रूपेषु नातिरिक्तत्वसम्भावना तेषु विशेषदर्शनात् नाप्यतिरिक्ते रूपत्वसम्भावना रूपान्यन्नरूपं द्रव्यादयो-रसादयश्च न रूपं प्रसिद्धरूपभिन्नं यद्रूपभिन्नं द्रव्यं रसादि वा तत्सर्वं न रूपं रूपत्वाभाववच्चेत्यादिविशेषदर्शनेन तस्या अप्ययोगात् 'तदानीञ्चोक्तसंशयस्य सर्वजनानुभवसिद्धत्वात् अतिरिक्तसम्भावनाया गौरवेणाप्रयोजकत्वाच्च तस्मात्तत्रैव धूमे रूपे वा धूमत्वेन रूपत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्तिग्रहाद्-व्यभिचारसंशयो नायुक्तः। यत्तु सामान्याभावभानार्थं सा स्वीकार्य्या तां विना सकल तत्प्रतियोगिज्ञानासम्भवादिति तन्न नह्यभावस्य ज्ञानमात्रे लौकिकप्रत्यक्षे वा प्रतियोगि-ज्ञानं कारणं तत्र सामान्यलक्षणया दूदन्त्वादिना च भाने व्यभिचारान्मानाभावाच्च अतएवेदन्त्वादिनोपस्थिते तमसि भावत्वाभावत्वसंशयः तेजोऽभावत्वेनोपस्थितेतदयोगात् प्र-तियोगिविशेषिततज्ज्ञानन्तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्य्यादां नातिशेते सकलप्रतियोगिविषयत्वन्तु तस्या सिद्धं प्रति-योगिज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट यत्-किञ्चित् प्रतियोगिज्ञानादेव तत्सम्भवात् यावत्प्रतियोगि-ज्ञानत्वेन गौरवेण हेतुत्वात् न च तदभावबुद्धौ तज्ज्ञान-हेतुत्वात् यावत् प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वमर्थायातं माना-भावात् ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावाश्च प्रतियोग्यादित्रितय-प्रतियोगिकाः द्वयाग्रहेऽप्येकग्रहादेव गृह्यन्त इत्यभ्युप-गमाच्च अन्धकारस्तु तेजो विशेषसामान्याभावो नाभावसमु-

दाच यावत्तदभावानामेकदासम्भवात् अननुगमादौत्या न्तेजोविशेषत्वादिज्ञानस्य तेज सामग्र्याच विरहेऽपि तेजो विशेषात्यन्ताभावप्रागभावानां प्रत्यक्षानभ्युपगमाच प्राग भावप्रत्ययोऽपि च प्रतियोगिवृत्तिघटत्वादिप्रकारकज्ञान साध्यो न प्रतियोगिज्ञानमपेक्षते । अथ घटो भविष्यतीति प्रत्यय प्रतियोगिविशेषित प्रागभावमवगाहते न च प्राचो नास्तत्प्रतियोगिनस्तत्प्रतियोगित्वावगाहने च भ्रमत्व मथा नागते घटे प्रत्यासत्त्यन्तरमस्ति अत सामान्यप्रत्यासत्त्या घटत्वेनानुभूत स्मृतश्च स सदागम्यते । न च चरमकारण रूपसामग्र्यामेव प्रागभावो वाच्य अन्यदा तदप्रत्ययात्तस्या स्वरूपसत्त्वा स्वरूपेण वा ज्ञातायास्तथात्वेऽतिप्रसङ्गात् व्याप्यत्वेन गृहीतायास्तथात्वे वाच्य तथा च तद्धेतुका प्रागभावस्यानुमितिरेव तावत्कालं प्रागभावस्यानन्त्येन प्रत्य क्षायोगाच्चेति वाच्य यादृशकारणकलापानन्तरं कार्य्योत्पादो दृष्टस्तदुद्देशेन व्यञ्जकत्वाभ्युपगमात् अनुयोगिताविशे षादिरूपप्रागभावत्वादे क्वचिदप्रतीतौ तादृश्येनानुमाना सम्भवाच्चेति चेत् भविष्यत्त्वं हि न वर्त्तमानप्रागभावप्रति योगित्व श्वोभाविन्यपि भविष्यतीति प्रत्ययप्रसङ्गात् किन्तू त्पत्स्यते भविष्यतीत्यादे समानार्थकत्वाद्वर्त्तमानप्रागभाव प्रतियोग्युत्पत्तिकत्व वर्त्तमानकालोत्तरकालीनोत्पत्तिकत्व वा 'तच्च नचेदमध्यक्षम् उत्पत्तेरतीन्द्रियत्वात् इहाच घटो भविष्यतीत्यादौ च तादृशोत्पत्तेर्देशविशेष कालविशेष

स्वाधिकरणत्वेन प्रतीयते न तु प्रागभावस्योत्पत्तिमतो वा अतएव कपालनाशजन्यघटनाशस्य घटाद्यात्मकतत्प्रागभाववत्यपि तत्र कपाले नेह घटध्वंसो भविष्यतीति बुद्धिः न वा भवने श्वः समुत्पद्य प्राङ्गणे परश्वो गमिष्यति मैत्रे प्राङ्गणे परश्वो भविष्यतीति धीः। अत्र च धातुनोत्पत्तिः प्रत्याय्यते प्रत्ययेन च धात्वर्थनिष्ठं तादृशप्रतियोगित्वं तादृशकालीनत्वं वा नङ्क्ष्यति नश्यति नष्ट इत्यादौ च प्रत्ययेन यथायथमनागता वर्त्तमानातीता चोत्पत्तिः तस्यामेव च कालविशेषादिर्विशेषणत्वेनान्वेति एतेन श्वोभाविनाशके परश्वो नङ्क्ष्यतीति नष्टे च नश्यतीति च व्यवहारः स्यात् न स्याच्च नाशस्य विद्यमानत्वान्नष्ट इत्यादिव्यवहारः। न च तत्रातीतकालसम्बन्धित्वं वर्त्तमानत्वं वा निष्ठादेरर्थः चिरविनष्टेऽपि पूर्वेद्युर्नष्टोऽधुना वेतिव्यवहारप्रसङ्गादिति परास्तम्। कर्त्तरि विहितेनाख्यातेन क्तेन वा यथायथमाश्रयत्वप्रतियोगित्वलक्षणं कर्तृत्वं आश्रयप्रतियोगिरूपश्च कर्त्ताभिधीयते। कार्य्यानुत्पाददशायाञ्चाभावधीः सामयिकात्यन्ताभावमवगाहते न च प्रतियोगिसमवायिनि समयावच्छेदेनात्यन्ताभाववृत्तौ मानाभावः भाविनि नष्टे वा घटे इह कपाले घटो नास्तीति प्रत्ययात् नह्ययं घटप्रतियोगिकमभावमात्रमवगाहते यत्किञ्चिद्घटवत्यपि तादृशप्रत्ययप्रसङ्गात् परन्तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकं न च ध्वंसप्रागभावौ तथा सम्भवतो वा न तत्र कपाले ततः पूर्वं परतश्च बहूनां घटानां

नष्टत्वादुत्पत्स्यमानत्वाच। अथैव कपालादौ कथं घटध्वंसा दिमत्ताबुद्धिः अत्यन्ताभावस्य ध्वंसाद्यविरोधित्वादिति चेत् न तदधिकरणस्वरूपादतिरिक्तान्वयानुगतादभावाद। इह दानीं घटप्रागभाव इति च प्रत्ययो न लौकिकानाम् अथैवं जातो घट इत्यादिवदुत्पन्नो घटध्वंस इत्यादिविमिश्रणप्रत्यय बलेन नाशोऽतिरिच्यतां मतु प्रागभावः पूर्वत्वतत्पूर्वत्वादि व्यवहारयातीत-कालवृत्तित्वतदुत्पत्तिकालीनध्वंस प्रतियोगि-कालवृत्तित्वादिविषयक एवास्तु दुःखात्यन्ताभावस्य स्वभि न्नरकालानुवृत्ति दुःखसाधनध्वंसं वा समुद्दिश्य क्रिया विशेषे प्रवृत्तिरस्तु प्रामाण्यरसिद्धि प्रयोजनमुद्दिश्य पुंसां प्रवर्त्तने मतु प्रवृत्त्यैव तत्सिद्धिः उत्पन्नस्य पुनरुत्पा दप्रसङ्गस्य प्रागभावकार्य्यादिः प्रतिबन्धकत्वेनापि निरसनीय तदुत्पत्तिः प्रथमसमयसम्बन्धीकुर्वता मते स्वाधिकरणसमय ध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धः तदुक्तम् भव्यस्य क्षणयोगस्य क्षणयोगो जनिर्मतेति क्षण समयः तदङ्गीकारे तु क्वचिदपि यदीयसमयसम्बन्धे यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्व नास्ति तस्य तत्समयसम्बन्धः तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यस्ववृत्ति ध्वंसप्रतियोगिताकसमयवृत्तित्व वा क्षणत्वम् स्ववृत्तिध्वंस प्रतियोग्यनाधारत्व स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयाव द्ध्वंसविशिष्टसमयत्व स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वं स्ववृत्तिया वदभावविशिष्टसमयत्व स्वपूर्ववर्त्तियावत्पदार्थविशिष्टसम यत्व वा स्वपूर्वत्वम् स्वाधिकरणयावत्कालवृत्तिध्वंसप्रति

योगित्वं जन्यमात्रस्यैव कालोपाधित्वाददोषः यो यत्काल-वृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिस्तस्य तद्वृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यपि केचिदिति चेत् नैवमपचीयते किञ्चिदस्माकमित्येकदेशिनो वर्णयन्ति । अथ पटस्य स्वानधिकरणेषु तन्तुषूत्पत्तिवारणाय सहस्रादीनां तत्तत्तन्तुत्वेन तत्तत्पटजनकत्वं वाच्यं तथा च लाघवादेक एव प्रागभावः कल्प्यते स च स्वाश्रय एव प्रति-योगिजनक इति नातिप्रसङ्गः इत्थञ्चानेकत्र प्रागभावसिद्धौ प्रागभावत्वेन प्रतियोगिजनकत्वाद्वितन्तुकेऽपि तत्सिद्धिरिति चेत् त्रिचतुरेष्वेव तन्तुषु उत्पन्नेषु संयुक्तेषु च तत्पटोत्पत्ति-प्रसङ्गः तावत्तन्तुवृत्तेः पटस्य कतिपयविरहे कथमुत्पत्तिरिति चेन्न कार्य्यानुत्पादस्य विना कारणविरहमनभ्युपगमात् सामग्रीसत्त्वेऽग्रिमक्षणे कार्य्यसत्त्वस्यावश्यकत्वाच्च तत्पट-प्रागभावाश्रययावत्तन्तुत्वेन तत्पटजनकत्वमिति चेत् अव-च्छेदककोटौ प्रागभावस्य प्रवेशाप्रवेशयोः कारणत्वे प्रमाणा-भाव. परस्परासंयुक्तेषु कतिपयतन्तुषु तत्पटो जायेत न च तत्पटप्रागभावव्याप्ययावत्संयोगानामपि जनकत्वं कतिपय-तन्तुसंयोगेष्वतीतेषु अनागतेषु वा तत्पटानुत्पत्तिप्रसङ्गात् तत्पटप्रागभावमपेक्ष्य स एव पटो लघीयान् यावत्त्वानिरु-क्तेश्च । एतेन द्वित्वाद्युत्पत्तिर्व्याख्यातेति । परे पुनरिहेदानीं घटध्वंस इतिवदिहेदानीं घट प्रागभाव इति साधारणमेव लोकानां प्रत्यक्षं कल्पयन्तस्तद्बलेन प्रागभावं सामान्यलक्ष-णाच्च व्यवस्थापयन्तो वर्णयन्ति । अव्याप्यवृत्तेः कार्य्यस्य

द्वितीयक्षणे धारावाहिकस्थले च प्राथमिकनिर्विकल्पकस्य चतुर्थक्षणे उत्पत्तिवारणाय एकावच्छेदादिना कार्याभाव स्योत्तरज्ञानाभावस्य च वारणत्व वाच्य तथा च लाघवात् प्रागभावस्य तत्र कल्पने नाभावाधीनस्य तत्तार्थिक स्वागदेशनियम' महीगादीनामिति । अन्ये तु भवतु तत्त-त्कार्याविशेषाणां निमित्त हेतुलोपनमेव तत्तद्व्योत्पाद नियतसमयेऽपि युगपदुत्पन्नेषु नित्येषु च क्रियाद्युत्पत्तिनि यामकत्वेन प्रागभाव कल्पनं इत्याहुः । यत्र ज्ञानेच्छा कृतीनां कार्यकारणभावग्रहो न तदुपस्थिति चिन्तेति न चेष्टाकृतिकाले ज्ञानेच्छाकालाव्यवहारे योग्यविशेषगुणयोग पद्यत्वात्मनि निषेधात् कर्तो ज्ञानाद्यसमवायिकारणत्वा एव ज्ञानसामग्रीस्वात्मकसामग्रीक इच्छातोऽप्यभ्युपेयमिति तन्न पौर्वापर्यापरिचये धर्मिग्रहणयोरपि कार्यकारणता सम्भवात् इच्छाकृत्युत्पादस्थले ज्ञानेच्छयो साधारणात् ज्ञानेच्छासामान्यव्यतिरेकनियतेच्छाकृतिव्यतिरेकग्रहे मनसा कार्यकारणभावग्रहस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् क्रमयुत्पादस्थले ज्ञानेच्छयो इच्छाकृत्योराश्रयोः सम्भवमध्ये साध्य त्कारस्य स्मरणस्य च ज्ञानानुमानस्य च सम्भवात् चिरात् कृतयश्चैतेन युगपत्प्रतिपत्त्योरुत्पादवदिच्छाकृतिकाले ज्ञानोत्पादस्याविरोधात् गोत्वे च गोनिष्ठात्यन्ताभावप्रति योगित्वेन समवेतत्वेन च विशेषितमविशेषितं वा गवेतरा समवेतत्व व्याप्यतावच्छेदकं ननु सकलगोवृत्तित्ववि

षितं सामान्यलक्षणयापि गृहीतुमशक्यत्वात् । ननु समानविषयकत्वेनापीति स्यादेतत्समानप्रकारतामात्रस्य प्रयोजकत्वे क्वचिदेव रजतत्वप्रकारिकेच्छा क्वचिन्नेति नियमो न स्यात् तादृशप्रकाराश्रय एव तदुत्पादोपगमे कथमरजते रजतत्वप्रकारिकेच्छा अनुपस्थिते चासंसर्गाग्रहोऽपि न नियामकः वस्तुतोऽसंसर्गाग्रहमपेक्ष्य लघीयसस्तद्विषयतामात्रस्यैव नियामकत्वमुचितम् सामान्यतश्च तदिच्छायां व्यवस्थितहेतुभावस्य तद्विषयकज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् । अस्तु वा समानप्रकारकत्वेन व्यवस्थिते कार्य्यकारणभावेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय सामानाधिकरण्यमिव समानविषयत्वमपि प्रत्यासत्तिः । असंसर्गाग्रहादेः कारणतामपेक्ष्य समानविषयत्वस्यावच्छेदककोटिनिवेशोऽपि लघीयान् कारणयथार्थत्वायथार्थत्वाधीनस्तु कार्य्यस्य तथाविधो विशेषः एतेन रजतत्वप्रकारकेच्छायां तत्प्रकारकं ज्ञानं संवादिन्यां तस्यां दोषाभावसहितं विसंवादिन्यान्तूपस्थिता रजतगतभेदाग्रहसहितं हेतुरिति परास्तम् त्वद्दिशापि च संवादिन्यामुपस्थितरजतभेदाग्रस्यैव हेतुत्वौचित्यात् दोषाणां रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकानामभावमपेक्ष्य लघुत्वात् । अत्राहुः सिद्ध एव सुखे सुखत्वेन रूपेणेच्छालाघवात् तत्प्रकारकेच्छायां तत्प्रकारावच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानमेव हि विरोधि न च तत्प्रकृते तत्सत्त्वे इच्छोत्पत्तेस्त्वयाप्यनङ्गीकारात् कथमन्यथा चिरप्रोषितस्याज्ञातकान्तामरणस्य तत्कान्तावलो-

कमादावपि च्छा आतावक्रीकमादीनां सिद्धत्वप्रानात् प्रति रिक्तस्य यामत्वादित्यादिवदुत्तरमूहनीयम्। अथ सिद्धस्य नियथाभावापेक्षया साध्यवादसिद्धत्वप्रानमेव हेतु। न च सिद्धत्वेन ज्ञाते तत्तद्भवतीत्यसिद्धत्वज्ञानाय सामान्यलक्ष मेति चेन्न विशेषरूपायच्छेदेन सिद्धत्वेन ज्ञात एव सामा न्यरूपेणासिद्धत्वपरसम्भयात्तदेक ज्ञान ज्ञानद्वय चेत्यन्य देतत् सामान्यलक्षणासत्त्वेऽप्यसिद्धत्वप्र ज्ञातुमशक्यत्वात्। वस्तुतस्तु सामान्यलक्षणां विनाप्ययं काम गुणप्रागभावयान् गुणोत्पादकामीनत्व समतियोगी वा कामत्वादेतादृशकाल त्वाद्देयनुमानादसिद्धगुणस्य तदसिद्धस्य च ज्ञान सुगममेव निपुणतरमुपपादयिष्यते चेद गम्भीरमणिदीधिताविति ज्ञात पल्लवितेन। घट न इत्यादि संशयसामान्याकारो हि नि श्चयस्तद्विरोधी घटो न वेति संशय कोटितावच्छेदके घटत्वांशे निष्प्रकारकाय न च प्रमेययानिति प्रत्ययस्तथा चतएव जातिमानिति निश्चयेऽपि घटो न वेति संशय घटत्व वाविषयस्तु घटेतरावृत्तित्वविशिष्टमवगाहमानो घटान्यतास न्देह विरूपादि पुरुषार्थत्वकाकोटरादिरिव द्रव गुणपल संशयम्। स्वसामग्रीविरहादिति घट इति निश्चयं प्रति घटत्वांशे निर्विकल्पक ज्ञान कारण जातित्वादिना घटत्व ज्ञानेऽपि तदनुदयात् सामान्यलक्षणायाश्च सामान्यप्रकारक ज्ञानजनकत्वनियमात् विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वात्।

प्रसङ्गादुपाधिं निरूपयितुमाह उपाधीति सोपाधी

षितं सामान्यलक्षणयापि गृहीतुमशक्यत्वात्। ननु समानविषयकत्वेनापीति स्यादेतत्समानप्रकारतामात्रस्य प्रयोजकत्वे क्वचिदेव रजतत्वप्रकारिकेच्छा क्वचिन्नेति नियमो न स्यात् तादृशप्रकाराश्रय एव तदुत्पादोपगमे कथमरजते रजतत्वप्रकारिकेच्छा अनुपस्थिते चासंसर्गाग्रहोऽपि न नियामकः वस्तुतोऽसंसर्गाग्रहमपेक्ष्य लघीयसस्तद्विषयतामात्रस्यैव नियामकत्वमुचितम् सामान्यतश्च तदिच्छायां व्यवस्थितहेतुभावस्य तद्विषयकज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात्। अस्तु वा समानप्रकारकत्वेन व्यवस्थिते कार्य्यकारणभावेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय सामानाधिकरण्यमिव समानविषयत्वमपि प्रत्यासत्तिः। असंसर्गाग्रहादेः कारणतामपेक्ष्य समानविषयत्वस्यावच्छेदककोटिनिवेशोऽपि लघीयान् कारणयथार्थत्वायथार्थत्वाधीनस्तु कार्य्यस्य तथाविधो विशेषः एतेन रजतत्वप्रकारकेच्छायां तत्प्रकारकं ज्ञानं संवादिन्यां तस्यां दोषाभावसहितं विसंवादिन्यान्तूपस्थिता रजतगतभेदा ग्रहसहितं हेतुरिति परास्तम् त्वद्दिशापि च संवादिन्यामुपस्थितरजतभेदाग्रस्यैव हेतुत्वौचित्यात् दोषाणां रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकानामभावमपेक्ष्य लघुत्वात्। अतएव सिद्ध एव सुखे सुखत्वेन रूपेणेच्छालाघवात् तत्प्रकारकेच्छायां तत्प्रकारावच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानमेव हि विरोधि न च तत्प्रकृते तत्सत्त्वे इच्छोत्पत्तेस्त्वयाप्यनङ्गीकारात् कथमन्यथा चिरप्रोषितस्याज्ञातकान्तामरणस्य तत्कान्तावली-

त्त्वा ज्ञातावलोकनादीनां सिद्धत्वज्ञानात् प्रति
घासत्वादित्यादिघद्दुतरमूहनीयम्। अथ सिद्धत्व
त्वापेक्षया लाघवात्सिद्धत्वज्ञानमेव हेतु। न च
ज्ञाते तन्मूभावतीत्यसिद्धत्वज्ञानार्थं सामान्यलक्ष
र विशेषरूपावच्छेदेन सिद्धत्वेन ज्ञात एव सामा
सिद्धत्वप्रत्यक्षसंभवात्तदेक ज्ञान ज्ञानद्वय चेत्यन्य
मान्यलक्षणासत्त्वेनाप्यसिद्धत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वाच।
सामान्यलक्षणां विनाप्ययं काल सुखप्रागभाववान्
दकालीनध्वंसप्रतियोगी वा कालत्वादेतादृशकाल
मानादसिद्धसुखस्य तदसिद्धत्वस्य च ज्ञान सुलभमेव
उपपादयिष्यते चेद् मन्दमणिदीधिताविति सत
। घट स इत्यादि संशयसामान्यकारणे हि नि
दोषो घटो न वेति संशय कोटितावच्छेदक
निष्प्रकारकत्व न च प्रमेयवानिति प्रत्ययस्तथा
ातिमानिति निश्चयेऽपि घटो न वेति संशय घटत्व
तु घटेतरावृत्तित्वविशिष्टसंयोगादिमत्त्वानां घटान्यतास
ण्वहि पुरुषावृत्तित्वकोटरादिनिश्चय इव पुरुषत्व
। स्वसामग्रीविरहादिति घट इति निश्चय प्रति
निर्विकल्पक ज्ञान कारण जातित्वादिना घटत्व
तदनुदयात् सामान्यलक्षणायाश्च सामान्यप्रकारक
त्वनियमात् विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वात्।
ज्ञादुपाधि निरूपयितुमाह उपाधीति सोपाधौ

साध्यत्वसाधनत्वे न सम्भवतः अतोऽभिमते इति यो यद्व्याप-
कत्वे सति यद्व्यापकः स तत्रोपाधिरिति निर्गलितोऽर्थः
व्यापकत्वाव्यापकत्वे एकरूपेण विवक्षिते नतूपाधिः साध्य-
व्यापकत्वं साध्यानिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्व सा च यावदुपाधि-
व्यापकव्यापकत्वरूपानौपाधिकत्वज्ञानादेव ग्राह्या उपाधि-
व्यापकयावदर्थान्तर्गतस्य चोपाधेः साध्यव्यापकत्वग्रहश्च
साध्यनिष्ठ व्याप्तिग्रहादित्यन्योऽन्याश्रय इत्यत आह
अनौपाधिकत्वेति व्यापकत्व व्याप्तिनिरूपकत्वं साचा-
नौपाधिकत्वग्रहादग्रहीतव्या तत्प्रविष्टव्याप्तिज्ञानमपि अ-
नौपाधिकत्वान्तरग्रहादित्यनवस्थेत्यत आह अनौपाधिकत्वेति
अन्योऽन्याश्रयपदमनवस्थापरमिति सम्प्रदायः। अव्याप्यवृ-
त्तिनां व्यापकत्वमुपपादयितुमाह प्रतियोगित्वञ्चेति तदधिक-
रणानधिकरणत्वन्तदधिकरणाधिकरणत्वविरोधि यत् प्रतियो-
गित्वं प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगित्वं तदिह ग्रहीतव्यम्
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावो विशेषणीय इति फलितोऽर्थः।
साधनेति अनयोरसङ्करोऽग्रे दर्शयिष्यते। पक्षेतरेति
पक्ष इतरो यस्मादिति बहुव्रीहिः भावप्रधानश्च निर्देशः।
पक्षमितरयति व्यावर्त्तयतीति व्युत्पत्त्या तद्वृत्तिधर्म्मवचन
इत्यपि कश्चित्। तादात्म्येन धर्म्मिण एव व्यापकत्वमिति तु
परमार्थः अतएवाग्रे पर्वतेतरान्यत्वादिति साधु सङ्गच्छते
इतरथा तु व्यापकाभावस्येव व्यापकवदन्योऽन्याभावस्यापि
गमकत्वमाश्रित्य सङ्गमनीयम्। व्यतिरेक इति यद्यपि

व्यापकाभावमुद्रया गमकत्वे तथावैयर्थ्यं न दोषाय तथापि वाक्यवैयर्थ्यशून्यत्वमेव विशेषण स्थैर्यमिति भावः । यत्तु ययोर्व्यतिरेकव्याप्तिस्तयोरेव व्याप्यव्यतिरेकिणोरन्वय-व्याप्तिरिति नियमः इह तु व्यर्थविशेषणतया व्यतिरेके व्याप्त्य भावादन्वयेऽपि न तथा अतः साध्याव्यापकत्वाद्यमुपाधि रिति भाव इति तत्र यत्रेतुकत्वगरीयसेहेतुकत्वयोर्व्यभिचारात् एवमपि संयोगादौ कियमाश्रयिणि च साध्ये पक्षेतराति-व्याप्तितादवस्थ्यात् । वस्तुगत्येति यथा च पक्षे साध्यवति तदितरत्व साध्याव्यापक तद्वृत्ति च याथार्थ्योपलम्भादुपाधि-रेवेति भावः । यद्विषयतया ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तस्यैव प्रकृते उपाधित्व वाच्य नान्यदनुपयुक्तत्वात् तथेदृश रूप तदा तद्रूपतया पक्षेतरस्यापि पक्षादनुमितिमात्रोपाधित्व इत्यभिप्रायवानाह वस्त्विति । उपाधिमात्रमिति सकल पक्षोपाधकतया दूषकत्वमिति मतं इतरथा तु पक्षादुपाध-च्छेदो बोध्यः । विपक्षेति विपक्षव्यावर्त्तकधर्मान्तरविशि ष्टपक्षेतरत्वशरणाय निषेधद्वयगर्भता विपक्षाव्यावर्त्तकविशेष णानवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं तद्वि वक्षितमित्याशयः पक्षेतरस्य सोपाधित्वमनङ्गीकुर्वतमताय मते नातिव्याप्तिरभिहिता वस्तुतो दूषकतापयोजकरूपवत्साध्या-मुपाधित्वाभ्युपगमस्तद्वारणाय च विशेषणोपादान इत्यपि न युक्तमित्यभिप्रायवानाह तथापीति तावन्मात्रस्य साध्य व्यतिरेकोन्नयनक्षमसाध्यव्यापकतामात्रस्य दूषकत्वाद्दोषो

न्नयनोपयोगित्वात्। जातित्वादिति। तदुत्तरस्येत्यादि। उपाधित्वाभावेऽपीति उपाधित्वानङ्गीकारेऽपीत्यर्थः। दूषकतावीजसत्त्वे तस्योपाधित्वं दूषकतावीजञ्च न व्यभिचारादेरुन्नायकत्वम् अपि तु सत्प्रतिपक्षस्य तच्च नास्तीत्यतो न स उपाधिरिति शङ्कते अथेति व्यभिचारोन्नायकतया व्यभिचाराद्युन्नायकतया अव्याप्यतया अव्याप्यत्वादिना अव्याप्यत्वमव्याप्यत्वादि। सत्प्रतिपक्षान्तरवदिति व्याप्तिपक्षधर्म्मतारूपवलसत्त्वे नैकेनापि वहूनां प्रतिरोधसम्भवात् वहुत्वस्यावलत्वात् यच्च प्रमाणतत्त्ववोधादौ वहुत्वमपि वलमुक्तं तन्न सत्प्रतिपक्षतायां किन्त्वेकत्राङ्गभङ्गप्रसङ्गे वहुपुतत्कल्पनागौरवमेकत्र च लाघवमिति तर्कोत्थापकतयेति नोपाधिः सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया तत्र दूषकत्वसम्भव इति भावः एवं सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया दूषकत्वे वाधस्यानिश्चयेऽसाधारण्यानिश्चये च वैयर्थ्यात् माभूत् सोऽप्युपाधिरित्यभिप्रायेण शङ्कते नन्विति। हेतुमतीति नचासङ्कीर्णवाधस्थले व्यभिचारः प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावस्यैव प्रकृते वाधत्वात् तदनभ्युपगमाद्वा। अतेजस्त्वं विनेति तत्समशीलं विना शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेरभावादित्यर्थः तेन भास्वररूपशून्यत्वादेरूपवत्तावच्छिन्नसाध्यव्यापकगुरुत्वादेश्च सत्त्वेऽप्यदोषः नचैतद्व्यतिरेकोनासाधारणः पक्षे साध्यस्यासिद्धौ सपक्षाभावात् सिद्धौ तु तत्रैव सपक्षे वर्त्तमानत्वादिति वाच्यं पक्षमात्रवृत्तिरसाधारण इत्यभिप्रायात् जलादावुष्णत्वभ्रम-

दृष्टायां तथात्वमित्यपरे। श्रोमोमणि तेऽप्यत्रायद्दृगाया मप्रतीतसाध्यतदभावसहचारकृपत्वमसाधारण्यमित्यन्ये। अ-साधारण्ये हि साध्यसहचाराग्रहप्रतिबन्धेन व्याप्तिपक्षप्रतिबन्ध व्यतिरेकव्याप्त्यादरे तु साध्यतदभावयोर्द्वयोरपि तदवि शेषात् सत्प्रतिपक्षो दूषकतावीजम्। नचैतावदव्यतिरे-कित्वात् न द्वितीय सत्प्रतिपक्षे तादृग्वकागात् अत पक्षेतरोऽपि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयोपाधिरेवेत्याह व्यतिरेकिमित्यादिना। नन्वेवं प्रागुक्तरीत्या व्यभिचारा नुमापकत्वस्य सत्प्रतिपक्षेऽनुद्भावनीयत्वापत्त्या च सत् प्रतिपक्षोत्थापकत्वस्य दूषकतायामवीजत्वे उपाधिदूषण मेव न स्यात् वीजाभावात् अत आह तथादिति। तदुक्त मुपाधेर्व्यभिचारद्वारैवेति भवतु वा पक्षेतरो नोपाधिः उपादीयताञ्च तद्व्यावृत्तये विपक्षाव्यावर्त्तकत्वादिकं विशे षणं तथापि तत्क्षणमति व्यापकमेव घणवो गन्याणवो वा सकर्तृकाः कार्य्यत्वादित्यात्मायनणुत्वादौ। ननु व्यभि चाराद्यनुमापकतामात्रेणोपाधित्वे व्यापकव्यभिचारित्वादा वतिप्रसङ्ग इत्यत आह तथेति तथा तेन रूपेण स्वव्यभि चारेण स्वव्यतिरेकेण वा दूषकतायां व्यभिचारस्य सत् प्रतिपक्षस्य वोन्नायकतायामतिप्रसङ्गभञ्जिकायां साध्य-व्याप्यत्वस्य व्यर्थत्वात् साधनाव्यापकधर्मस्योपाधित्वे साध्या न्वयव्यतिरेकोन्नायकान्वयव्यतिरेकशालित्वरूप साध्यप्रयोजकत्व नियामकम् अन्यथातिप्रसङ्गादित्याशङ्कते यद्येति

अभवतोऽसतः भवत सतः। व्यर्थत्वादिति नचैवं पचेतरत्वेऽतिप्रसङ्गः तत्रापि पचेतरसाध्यवत्त्वादावतिप्रसङ्गात्। विषमव्याप्तस्यानुपाधित्वे योगाभावं नियामकमाशङ्कते नन्विति उप समीपवर्त्तिनि आदधाति स्वीयं धर्म्ममित्युपाधिः यद्धर्म्मबोधकशब्दसमभिव्याहारेण चोपाधिपदं प्रयुज्यते तद्धर्म्मसंक्रामकत्वं तद्बोधयति यथा स्फटिकलौहित्ये जवाकुसुममुपाधिरित्यत्र लौहित्यसंक्रामकत्वं प्रयुज्यते च शास्त्रे व्याप्यत्वबोधकशब्दसमभिव्याहारेण तत् यथात्र साधने असावुपाधिरित्यतो व्याप्तिसंक्रामकत्वलाभः। यदभाव इति अस्ति तावदिह हेतावुपाधिर्नेह हेतावुपाधिरिति प्रतीतिर्व्यवहारश्च तावालम्ब्य चेदं लक्षणवाक्यं तत्र यदि साधने उपाधिव्यभिचाराव्यभिचारौ तद्व्याप्यत्वव्याप्यत्वे वा यदि वा तेन सम्बन्धेन तद्वृत्त्यवृत्ती एव तदालम्बनमुभयथापि नेह चतिः यदभावशब्देनापि तथैव वक्तुं शक्यत्वात् तदभावस्य च व्यभिचारविरोधित्वं तत्सत्त्वेऽवश्यं व्यभिचार विरहस्तद्विरहिणि धर्मे चावश्यं व्यभिचारकत्वं तत्सत्त्वेऽवश्यं व्यभिचारविरहः व्यभिचारविरहिणि धर्मे चावश्यं तत्सत्त्वमिति वा द्वैदृशश्च विरोधो न विषमव्यापकाभावस्य तत्सत्त्वेऽपि व्यापकएव व्यभिचारसत्त्वात् नापि विषमव्याप्याभावस्य साध्यएव तद्विरहेऽपि व्यभिचाराभावात् तादृशधर्मस्य चोक्तसम्बन्धेनोक्ततत्सम्बन्धस्य वा यत्र वृत्तिस्तत्रायमुपाधिः स एव च सोपाधिः अतएव तदभावलक्षणमनौपाधिकत्वं व्याप्तिरिति गीयते विरो-

अघटकत्वद्वये च एकैकस्य व्याप्तिशरीरघटकतया दूषकता
वा न स्यादित्युभयोपादानमिति सर्वं सम्यम्। यदि च
समव्याप्ताकाशाभयमात्रवृत्तिधर्मेणाकाशस्योपाधित्ववारणार्थं
तत्र यत्पदं वृत्तिमत्परं बोध्यम् अत्र च व्यभिचारस्य घट
कर्मेऽपि प्रमेयत्वपद व्यतिरेकिधर्मोपन्यासकम्। अथैतादृशो
पाध्यभावस्य व्याप्तिलक्षणत्वे पक्ष व्यभिचारिणि नैतस्याव
मत्चारिव्याप्ति तथात्यन्तमसत्त्वेनाभावानिरूपणे तु तत्तस्य
सद्धेतावव्याप्तिरत आह व्यभिचारे चेति यस्य यद्व्यभिचा-
रस्तद्व्याप्यसत्त्व वा अभाव साध्यव्यापके व्यभिचारवि
रोधी स साधनाव्यापक उपाधिरित्यपि वदन्ति। यद्व्यभि
चारित्वाभाव साधने साध्यव्यभिचाराभावापादक स साध्य
व्यापक उपाधिरित्यपि केचित्। न तु व्यतिरेक इति
व्यतिरेकेऽनुमितिप्रयोजकं रूप व्याप्त्याद्यन्यतम भवत्येव
यथा धर्मिसिद्धिव्यतिरेके सिद्धिरित्यर्थ। विरुद्धत्वादेरिति
विपक्षमात्रगामित्वसपक्षविपक्षगामित्व लक्षणविरोध व्यभिचा
रयोरेकैकविरहेऽपि व्याप्तेरनियमादित्यर्थ यत्र पक्षे हेतु
मति च साध्य हेतुश पक्षावृत्तिसाधक पक्षावृत्तिर्हेतु
समानाधिकरण अपरश्च पक्षनिष्ठ साध्यवति हेत्वसमा
नाधिकरण हेतुसमानाधिकरण एव वा उपाधिस्तत्र साधन
पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरसङ्करो बोध्य यथा घट-
प्रत्यक्षो नित्यद्रव्यत्वा विभुत्वादेत्यादौ साधनावच्छिन्न
साध्यव्यापकमात्मत्व पक्षधर्मावच्छिन्न साध्यव्यापकमुद्भूत

रूपवत्त्वं प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं वा मिथोऽसङ्कीर्णमुपाधिः । अश्रा-वणत्वेति । घटो मेयो द्रव्यत्वादित्यादौ गन्धवत्त्वाद्यवच्छिन्न-साध्यव्यापकपृथिवीत्वादावतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या । नवानेन रूपेण ज्ञातस्य दूषकत्वमित्याह आर्द्रेन्धनेति । पक्षधर्म्मेति विरुद्ध-स्थलीयोपाध्यव्याप्तिरपि द्रष्टव्या । साधनावच्छिन्नेति स्वाव-च्छिन्नेत्यर्थात्साधनवतीति विशेषणाद्वा न व्यभिचारः । ननु शुद्धसाध्याव्यापकस्थल एवासिद्धिशङ्कानिरासायावच्छेदकां-शोऽपि निवेशनीयोऽखण्डाभावस्य घटकतया च न वैयर्थ्यं येन रूपेणोपाधिता विशेषणवति तद्रूपावच्छिन्न व्यभिचार-स्यैव वा हेतुत्वं शुद्धसाध्यव्यापकस्थले तु साध्यव्यापकव्यभि-चारो व्यापकतावच्छेदकार्द्रेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारो वा हेतुरूपन्यसनीयः प्रायशस्तद्धर्म्मवति तद्धर्म्मविशिष्टसाध्य-व्यापकव्यभिचारित्वस्य हेतुत्वेऽपि न वैयर्थ्यं अखण्डाभाव-स्यातिरिक्तत्वात् वस्तुतस्तूपाधिना असाधकत्वासाधनेऽपि न क्षतिः उद्भावितयावद्दोषैरेव तत्साधनीयमिति नियमाभावात् तदुन्नीतव्यभिचारेण तत्साधनसम्भवात् । सन्दिग्धोपाधिसम-शील: सन्दिग्धो व्यभिचार इत्यत आह किञ्चेति । केवलेति तथा च केवलस्यैव साध्यस्य व्यभिचारो व्यतिरेको वा जिज्ञा-सितो विरोधित्वात् न तु विशिष्टस्याविरोधित्वादिति भावः उद्भाव्यो विशेषणाव्यभिचारित्वे सति विशिष्टसाध्यव्यभिचा-रेण साधनीयः तत्र विशिष्टसाध्यव्यभिचारेऽसिद्धावुद्भावि-तायां तत्सिद्धये उपाधिरुद्भाव्य इति । तर्हीति प्रकृतानु-

मिति विरोधिग्रहमाध्यव्यभिचारा साधकत्वादिति भाव। अथ वक्ष्यमाणरीत्यावच्छिन्नसाध्याव्यापकेनाप्युपाधिना भाव्यं व साध्यव्यभिचारं साधनीय इत्यत आह किञ्चेति पच धर्मावच्छिन्ने त्यादिकमुपाधिसाध्यव्यभिचारोपसर्षक न साधा न्येनोपाधिर्व्याप्यादिविरहेणाहेतुत्वात्। पर्य्यवसितेति अत्र नद्यतानियामकं दूषकताबीज सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्व व्यभि चारोन्नायकत्वस्य तत्त्वे साध्यवत्पचाद्यौ व्यभिचारोन्नायके ऽस्मात वक्ष्यमाणतत्कल्पोपाधेरदूषकत्वापत्तेर्य न हि तद्य भिचारेण हेतौ शुद्धसाध्यव्यभिचारः शक्योन्नयनो बाधानव तारदशायां तादृशव्यभिचारप्रसिद्धेः न च पर्य्यवसितसाध्य व्यभिचारः साध्यव्याप्यतानोधविरोधीति सर्वथमपि कथं तत्र सहेतावुपाधिसम्भवो मीमांसकमतेन तदभिधानात् शब्द शब्दयोर्भावप्रधानत्वाद्वा पचतावच्छेदकादेरुपाधितावारणाय पचादृभिन्ने सतीति विशेषणीयम्। यदि चेति एतच्च स्वतन्त्र कृतकत्वसाधनदशायां बोध्यम् अनित्यत्वसाधनोपयोगितया तु कृतकत्वसाधने द्वयोरपि सन्दिग्धत्वे नैकतरव्यतिरेकस्यान्य तरव्यतिरेकासाधकत्वात्। एवं द्रौत्यादि अममवेतत्वेन द्रव्यासमवेतत्वेन वा अर्थान्तरवारणाय सावयवत्व इति साध्ये द्रव्यपद नित्यद्रव्यवृत्तितया स्फुटतरसिद्ध्यर्थं द्रव्य समवेतेऽनित्यद्रव्यासमवेतत्वस्य नित्यद्रव्यसमवेतत्वमादाय पर्य्यवसानात् हेतौ च जन्यपदं परमाणुनित्यत्वासिद्धिदशा यामाकाशादौ व्याप्तिग्रहाय विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वाभ

वैयर्थ्यं नित्यमहत्त्वव्यावृत्तानित्ययावन्महत्त्ववृत्तिजातिपरिचयाय तदिति तु न तादृशजातौ मानाभावात् वैभवापेक्षिकापकर्षव्यवहारस्याननुगतजातिभिरेव सम्भवात् तुल्यन्यायतया त्र्यसरेणुमहत्त्वापेक्षिकोत्कर्षेणैकजात्या सङ्कर प्रसङ्गाच्च । निःस्पर्शेति साध्योपाध्योर्व्याप्तिदार्ढ्यप्रदर्शनाय द्रव्यपदं गमकता तु तेन विनापि पर्य्यवसितसाध्यसमव्याप्त एवोपाधिरिति मतेनेदमित्यपि कश्चित् । ननु भवतां शुद्धसाध्यव्यापकस्पर्शवदसमवेतत्वं कथं नोपाधिः अनवस्थाभिया कस्यचिन्निरवयवस्य स्पर्शवतः सिद्धौ तत्समवेतद्रव्ये साध्याव्यापकत्वादिति चेत् तुल्यं ममापीत्यत आह किञ्चेति सोपाधौ सोपाधितया निश्चिते । ननु लभ्यत्व लाभयोग्यत्व पक्षे यादृशं साध्यं सेद्धुमर्हति तद्व्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्व पक्षे साध्यसिद्धिविरोधिव्यापकताशालित्वमिति यावत् स्वव्यतिरेकेण पक्षे साध्यसिद्धिविरोध्युन्नायकत्वमिति तु निर्गलितोऽर्थः । भवति च शब्दधर्मातिरिक्तधर्मरहिते शब्देऽनित्यत्वाभावसिद्धिर्यथोक्तसाध्यसिद्धिविरोधिनी तथा साधनादिमति साधनाद्यवच्छिन्नसाध्याभाव सिद्धिरपि । वस्तुतस्तु पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वमेवोपाधित्वं सिध्यति च विशेषणवति विशिष्टसाध्यव्यापकव्यतिरेकेण शुद्धसाध्यव्यतिरेकः तादृशश्च साधनव्यापकः सग्राह्यो व्यभिचारोन्नायक इव पक्षवृत्तिरितरेषाम् अपरेषां सत्प्रतिपक्षोन्नयनक्षमस्य साधनव्यापकस्यैवास्माकमपि व्यभिचारोन्नायकस्य पक्षवृत्तेरसग्राह्यो

न दोषाय परेषां साधनभेदादिवास्माकमपि पक्षभेदादुपाधि भेद इति चेदुक्तं वक्ष्यते चान्यकृतैव। सदग्रतावच्छेदकमाह व्यभिचारित्वेनेत्यादि उन्नीयत इति शेष उन्नायकत्व तयोरस्ता सा च व्याप्तिपक्षधर्मतेति तथाच व्यभिचारो यद्धर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणीभूत यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्व साध्यव्यभिचारव्याप्य साधनवृत्ति च तद्धर्मावच्छिन्न तत्रोपाधिरित्यर्थः तेनार्द्रेन्धनाभाववद्वृत्तित्वेन वह्नौ धूम व्यभिचारसाधनेऽप्यार्द्रेन्धन इत्यादिना न तत्रोपाधि तद्रूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य वह्न्यवृत्तित्वात् शुद्धसाध्य व्यापके तदभाववदवृत्तित्व साध्यव्यभिचारव्याप्यम् अव च्छिन्नसाध्यव्यापके स्वावच्छेदकाधिकरणीभूततदभावाधि करणवृत्तित्वमित्युभयत्रापि सङ्गति । द्रव्यत्वेन रूपवत्त्वेन साध्ये सत्ताद्रव्यजन्यसमानविशेष्यिका या धीस्तद्विषयत्वे जलसमवेतनित्यत्वे वा सति पृथिवीत्ववद्वृत्तित्वादित्यादिना प्रकारेण व्यभिचारोन्नयनसमर्थोऽपि पृथिवीत्वाभावादिर्नो पाधि । न हि पृथिवीत्वात्मक तदभावाधिकरण तादृशं किञ्चिदस्ति यद्वृत्तित्वसामान्य साध्यव्यभिचारव्याप्यम् पृथि वीत्वादावेव व्यभिचारात् न च व्यभिचारोन्नायकतामात्रेण प्रकृतोपाधितानिर्वाह अपि तु कथकानां तान्त्रिकाणाञ्च तथाविधव्यवहारविषयत्वेन तदवच्छेदकञ्च यथोक्तरूप व्याप्य त्वासिद्ध्युन्नायकत्वादिकं सम्भवदपि न तथा गौरवात् अत- एवेद नष्टमात्रमादित्यत्र व्याप्यत्वेन असत्याव्याप्यत्वोक्ता

यकस्यापि द्रव्यत्वादेरसंग्रहो न दोषाय अथैवं स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वमेव तथास्तु लाघवात् तच्चोक्तोपाधाव-प्यस्तीति चेदेवं तर्हि साध्याभाव साधनोभयाधिकरण-वृत्त्यभावप्रतियोगित्वमेव तथास्त्वतिलाघवात् अस्तु च सहार्थे तृतीयाश्रयणेनास्यापि स एव फलितोऽर्थः एतद्रूप-सात्वज्ञाने तेषां नोपाधिव्यवहार इति चेत्तुल्यं त्वदुक्तेऽपि अतएव शुद्धसाध्याव्यापकस्थले साध्ये व्याप्यतावच्छेदक नियम-तस्तादृशं धर्म्ममनुसरन्ति ते यद्वति साध्यव्यभिचारनियमो भवत्युपाधिव्यभिचारस्य वस्तुतस्तु यदभावेन यद्दन्यत्वेन वा साधनवति साध्याभाव उन्नीयते स उपाधिर्लाघवात् अतएव जलत्वतेजस्त्वयोर्न तदुभयत्वेन क्वचिदप्युपाधित्वम् यद्व्यभिचा-रित्वेनेत्यस्यापि स एवार्थः तथाहि यद्व्यभिचारित्वेन हेतु-मद्वृत्तित्वविधया साधनस्य पक्षतावच्छेदकीभूतस्य साध्याभाव-रूपसाध्यवत्पक्षवृत्तित्व सिध्यतीति अत्र च साध्यसमानाधिक-रणत्वेनावच्छिन्नो धर्म्मो साध्यासमानाधिकरणार्द्रेन्धनादि व्यक्तेरार्द्रेन्धनत्वादिनोपाधित्वे पुनरवच्छेदकधर्म्म एव साध्य-समानाधिकरणवृत्तित्वेन विशेषणीयः तेन जलह्रदत्वाभावा-धिकरणायोगोलकवृत्तित्वस्य धूमव्यभिचारव्याप्यस्य वह्निवृत्ति-त्वेऽपि जलह्रदत्वादौ नातिप्रसङ्गः न वा द्रव्यत्वेन तेजस्त्व-साधने शीतस्पर्शजलत्वाद्यात्मकास्त्वाभावेन तद्वृत्तित्वेन वा द्रव्ये द्रव्यत्वे वा साध्याभावस्य व्यभिचारस्य वा साधके स्पर्शा-भावजात्यभावादौ द्रव्यत्वादिना तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वादौ

साध्ये व्यभिचारेण साध्याभावेन वा ईर्ता वदति वा व्यभिचारस्य साध्याभावस्य वा साधकं घटत्वादि व्यभिचारि त्वनुपाधिरेव घटत्वादेस्तदभावस्य वा गमकत्वेऽपि प्रमप्राग भावयद्वैयर्थ्यं न चाभावस्यानुपाधितापत्ति प्रसिद्धोगिमत्त दृश्त्विस्यैव वा हेतुत्वादिति वाच्यम् सम्यायवेगेऽपि पक्षता पक्षादभावसाध्य तदवृत्तित्वस्य च हेतुत्वानपायात् तदभावा भावयद्वृत्तित्वेनोपस्थितावपि तद्दृशित्वेनानुपस्थितेर्व्यभिचार साधने न वैयर्थ्यमित्यपि वदन्ति । लक्षणमाह पर्य्यवसितेत्यादि । पर्य्यवसितपदार्थमाह यद्धर्मेति यद्धर्मयतोऽन्वयं । नन्वेवं सद्दैतौ सपक्षकस्गिवृत्तिधर्मेऽतिप्रसङ्ग अथ यद्धर्मा वच्छेदेन साधनवति साध्य प्रसिद्ध तद्धर्मावच्छिन्नसाध्य व्यापकत्व साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वमिति वाच्यम् विरुद्धमाचे सोपाधिविरहेऽपि न क्षति तस्यतावच्छेदके च साध्यसमा नाधिकरणस्येन साधन ताद्दृशवृत्तित्वेन वा साधनतावच्छेदक विशेषणीयम् साधनव्यापकीभूतधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्व वा विवक्षितं विरुद्धेऽपि साधनव्यापकेनान्ततोऽन्यतरत्वादि नावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वमस्त्येवोपाधीनां प्रमेयत्वादिना च वाय्वादौ सत्यत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वादिकं नोपाधि रत्यतावच्छेदकघटकस्य प्रयोजकत्वयाचि व्यतीचावमाद व्यभिचारस्मने साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वनियम इत्यर्थे पर्य्यवसानात् नैवम् अमकत्वेन यत्नो कार्य्यानुकूलत्वेत्याद्यात्मक- गतिसाधने बहिरिन्द्रियाग्राह्यत्वस्योपाधेर्व्यन्यत्वैव्यतेर्गोऽप्रावपि

व्यमाणत्वात् तस्य च गुरुत्वात्मकसाध्यस्य साधनस्य चाधि-
करणे घटादावहत्तेरुक्तरूपाभावात् एवंविधबहुलग्रन्थविरो-
धात् दूषकताबीजस्य तत्रापि सम्भवाच्च। अत्राहुः यद्धर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्म्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वम्
अवच्छेदकत्वञ्च सामानाधिकरण्येन न च तद्घटोत्पत्ति-
कालीनत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टरूपवति तद्घटेऽवर्त्तमानमपि
तद्घटान्यत्व तद्व्यापकं येन पृथिवीत्वेन रूपे साध्ये तद्घटोत्पत्ति-
कालावच्छिन्नरूपव्यापकतयोपाधिः स्यात् स्वानधिकरणीभूत-
साधनाधिकरणवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वा। यद्यपि
शुद्धसाध्यव्यापकस्थलेऽवच्छिन्नसाध्यत्वेन न व्याप्यता तथापि
तद्धर्म्माधिकरणीभूतसाध्याधिकरणनिष्ठान्योऽन्याभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वादिरूप तद्व्यापकत्वमक्षतमेव गुणत्वा-
दिना प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्व द्व्यणुकजन्यत्वाद्यव-
च्छिन्नसाध्यव्यापक भवत्येवोपाधिः। एवञ्च यत्रैव स्वान-
धिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचारो यत्र च स्वाधिकरणे
साध्यं तदुभयमात्रवृत्तिर्यो धर्म्मस्तद्वति तद्व्यभिचारेण साधने
साध्यव्यभिचारः साधनवति वा तद्धर्म्मवत्त्वे सति तदभाव-
वत्त्वेन साध्याभावः साधनीयः साध्यासमानाधिकरणस्य
साध्यव्यापकाभावस्य वाधिकरणं यत्साधनवत्तन्निष्ठप्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगि-व्यधि-करणात्यन्ताभाव
प्रतियोगितावच्छेदक-साध्यसमानाधि-करण-वृत्तिधर्म्मवत्त्वमु-
पाधित्वम् एवञ्च साध्यसमानाधिकरणत्वेनैव साध्यवद्वृत्ति-

वारणसम्भवे पर्य्यवसितसाध्यव्यापकत्वाभिधानम्‌ व्यापका भावेन व्याप्याभावस्यावश्यम्भावप्रदर्शनार्थं तत्साध्यकतत्‌ साधनकमत्कमोपाधिसाधारण्यञ्च ट साध्यव्यापकत्वसाधना- व्यापकत्वावच्छेदकरूपातिरिक्तवृत्तिसाध्यसमानाधि करण यत्किञ्चिद्व्याप्यव्यापकतावच्छेदकरूपवत्त्वमुपाधित्वम्‌ अव च्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ चान्यत साध्योपाधिशून्या साधन वती या व्यक्तिस्तद्वृत्तित्वमेव तादृश रूपमित्यपि वदन्ति । रूपादिमाध्यकद्रव्यत्वादिहेतौ पृथिवीत्वाभावादेरुपाधिता पक्षे तु स्वविशिष्टसाध्यासमधिकरणीभूतसाधनाधिकरणवृत्ति धर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम्‌ अत्र च पूर्वदलप्रविष्टा या साधनव्यक्तिस्तदव्यापकत्व बोध्य तेन रूपा दिना गुरुत्वादौ साध्ये पृथिवीत्वाभावादौ नातिप्रसङ्ग विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात्‌ । साध्यासमानाधिकरणधर्म्मस्य साध्यव्यापकाभावस्य वा समानाधिकरण यत्‌ साधन तद्‌ यन्निष्ठ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिव्यधिकरणा त्यन्ताभाव प्रतियोगितावच्छेदक-साध्यसमानाधिकरण वृत्ति धर्म्मवत्त्व वा एवञ्चायमर्थः साधनवति साधने वा साध्यासमा नाधिकरणधर्म्मादिना तत्सामानाधिकरण्येन वा साध्या भावो व्यभिचारो वा प्रमयते प्रागनुमिति तु ध्येयम्‌ उपाधि शरीरभानस्य साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारादिविषयत्वसङ्गि प्सु तायाम्‌ साध्यव्यभिचारित्वेन साध्याव्याप्यत्वेन वा साधन विशेषणीयम्‌ मिश्रास्तु यद्व्यभिचारित्वेनेत्याद्येव मयम

रूपादिव्यभिचार एव हेतुं व्यापकत्वोपन्यासस्तु तर्कप्रदर्श नायेति तत्त्व द्रव्यत्वाव्यभिचारी द्रव्यत्वाभाववदहत्तित्वम्। मित्रातनयत्वमिति अनुमानमिदमुपाधे प्रमाणान्तरेण साधनाव्यापकतानिर्णयदशायाम्। ननु तदव्यभिचारित्व तदत्यन्ताभाववदवृत्तित्व तथा च साधनविकल्पोऽयं साध्यवान् दृष्टान्त इत्यत आह अव्यभिचारश्चेति। नन्वेव विशेष्यवैयर्थ्यं धूमप्रागभाववद्वह्निभेदाद्वैयर्थ्यमिति चेत्तथापि मित्रातनयत्वव्यापकत्वविशेषितं हत्तिमत्त्वमेव गमकमिति चेन्न यत्किञ्चित्तदधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य फलतः सामानाधिकरण्यपर्य्यवसितस्यौकृत्वात् तथाचायमर्थः मित्रातनयत्वाधिकरणयत्ति निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्व तच्च शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वात् मित्रातनये शाकपाकजव्यभिचारित्वादिति यावत् तेन श्यामत्वादौ न व्यभिचार। अव्यभिचारश्चेति तथाच बहुव्रीहि यद्धर्माव्यभिचारित्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नधर्माव्यापकव्यभिचारि तत्तत्साध्यव्यभिचारीति सामान्यव्याप्तेरघटत्व दृष्टान्त इत्यथाह। मेयत्वादावपि विशेषणवति विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण शुद्धसाध्यव्यभिचार साधनीयः। एव विशिष्टसाध्यव्यापकस्यापि साक्षात्शुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नायकतयोपाधित्व समर्थसाक्षात्परम्परासाधारणतदुन्नायकतामात्रेण तथात्व व्यव स्थापयति यद्देत्यादिना। अत्र पूर्ववद्विरुद्धवारणाय

साध्यसमानाधिकरणेति बोध्यं व्यभिचारोन्नायकत्वञ्च यत्र क्वचित् एवञ्च पृथिवीत्वादिना गुरुत्वादौ साध्ये द्रव्यत्वादौ व्यभिचारोन्नायकस्य रूपवत्त्वादेर्वारणाय साधनव्यभिचारीति बहुव्रीहिः। नचैवमपि गुरुत्वादिसाध्यके रसवत्त्वादिहेतौ द्रव्यत्व गुरुत्वादिव्यभिचारि जलभिन्ने पृथिवीत्वादिव्यभिचारित्वादिति व्यभिचारोन्नायके पृथिवीत्वादावतिप्रसङ्ग. साधननिष्ठं यद्व्यभिचारित्वं साध्यव्यभिचारोन्नायक तत्त्वस्योक्तत्वात् उक्तिवैचित्र्याच्च पूर्वस्माद्भेदः। केचित्तु व्यभिचारोन्नायकत्वमिह तद्व्याप्यकोटिप्रविष्टतामात्रेण द्रव्यञ्च जलत्वेन करकात्वे साध्ये जलत्व करकात्वव्यभिचारि स्नेहव्यापकत्वात् घटेन वा घटत्वे साध्ये घटो घटत्वव्यभिचारी जन्यद्रव्यत्वादिति व्यभिचारोन्नयनसमर्थस्य स्नेहस्य द्रव्यत्वस्य च वारणाय साधनव्यभिचारीति अयं घटः सत्त्वादित्यादौ सत्त्वं घटत्वव्यभिचारि शब्दादिवृत्तित्वादिति व्यभिचारोन्नायकस्य शब्दादेर्वारणाय साध्यसमानाधिकरणेत्यपि वक्तव्यम् एवञ्च रूपेण गुरुत्वादौ साध्ये रूपं गुरुत्वादि व्यभिचारि जलभिन्ने पृथिवीत्वाभाववद्वृत्तित्वादिति व्यभिचारोन्नायकस्य गुरुत्वव्यभिचारितैजसरूपनिष्ठव्यभिचाराप्रतियोगिनः पृथिवीत्वाभावस्य वारणाय यत्राधिकरणे साधनाव्यापकत्वं तत्र व्यभिचारोन्नायकत्वं वक्तव्यं यथा कथञ्चित्त्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकमात्रस्य तु लक्ष्यत्वे यत्साधनव्यक्तयव्यापकत्वं तद्व्यक्तौ व्यभिचारोन्नायकं वाच्यमित्याहुः।

नन्वस्तु पारिभाषिकसूत्राधिक्य तथापि साधाद्यभिचारानुद्भा-
वकतया दोषत्वाभावेन तदुद्भावने नार्थान्तरं स्यादेवेत्यत
आह किञ्चेति अभासान्तरस्य तदानीं ज्ञायमानस्य तथाच
तस्यावश्यमनुपेयदोषभावत्वे तदुद्भावने नार्थान्तरमिति
भाव । अत्र यदस्ति साध्योपन्यासानन्तरं तत्साधकस्येव
साधनोपन्यासानन्तरं तद्दोषस्य व्यभिचारादेराकाङ्क्षितत्वा-
तमनुद्भाव्य साधात्तत्साधकस्य शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेरर ।
वन एवाप्राप्तकालत्व कैव कथा परम्परया तत्साधकस्याव
च्छिन्नसाध्यव्यापकस्य अन्यथा तत्साधकपरम्पराया अपि प्र
थममुपन्यासे तथात्व न स्यात् न च नियमस्थानत्वेन विशेष
प्रतिज्ञाहान्यादितो हेत्वाभासाच बहिर्भूतस्य तथात्वायो-
गात् न च विभाजकसूत्रस्थले हेत्वाभासाश्चेति चकारेणानु
क्तसमुच्चयपरेण साक्षात्परम्परया वानुमिति दोषाभावकस्य
संग्रह तया सति व्यभिचारस्येवाश्रयासिद्ध्यादेरप्युद्भावकस्य
तदुभयोद्भावकपरम्परायाश्च तथात्वापातात् नचाप्राप्तकाल
त्वाभावादयवापि प्रथममुपाध्युपन्यास कथकसम्प्रदायानु-
रोधादेव कार्यः तादृशसम्प्रदायमननुसरतस्तस्य तदुद्भावक
पराभवत ज्ञपथनियारणीयतापत्ते तस्मात्प्रथम शुद्धसाध्य
व्यभिचार एवोद्भाव्यस्तत्र कथन्तायां तद्धेतुत्वेन शुद्धसाध्य
व्यापकोपाधिव्यभिचार विशेषणाव्यभिचारित्वे सति विशिष्ट
साध्यव्यापकस्योपाधेर्विशिष्टसाध्यस्य वा व्यभिचार तत्र
च विशेष्ये विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचार इति यद्यपि

च व्यभिचारादेरिव तद्व्याप्यवत्त्वादेरपि ज्ञानं व्याप्त्यादिग्रहप्रतिबन्धकं तथाच साध्यव्यभिचारव्याप्योपाधिव्यभिचारवानयमिति वोद्भावनीयमिति साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् उपाधित्वौपयिकतदनिश्चयात् अनुकूलतर्कादिना तादृशव्यापकत्वनिश्चये तु बाधोन्नीतवद्भवत्येव निश्चितोपाधिः। न च स्वव्याघातकत्वोन्नायकमुपाधिः तद्धि न सर्व्वानुमानसाधारण्यं अनुकूलतर्कादिनिश्चितव्याप्तिके हेतौ तदभावात् नापि तद्व्यभिचारेण व्यभिचारानुमानेऽपि पक्षेतरान्तरस्योपाधित्वसम्भवः अनुकूलतर्कादिना तस्य साध्यव्यापकत्वनिश्चये व्यापकव्यभिचारिणि व्याप्यव्यभिचारावश्यम्भावेन तदयोगात् अतएव पक्षेतरस्योपाधित्वे सर्व्वत्रैव तादृशोपाधिसम्भवेनानुमानमात्रविलोपे व्यभिचारानुमापकत्वगर्भस्योपाधित्वस्याव्याघात इति परास्तम् कथकसम्प्रदायानुरोधात् बाधानुन्नीतः पक्षेतरोनोपाधित्वेन कथायामुद्भाव्य इति तु वदन्ति।

पक्षमात्रेति। यद्यपि पर्वतावयवरूपादेरपि व्यावर्त्तकत्वतयापि तस्य व्यावृत्तिर्नोपाधितायामुपयुज्यते अपि तु पक्षस्यैवेति तन्मात्रव्यावर्त्तकत्वमुक्तम् इदञ्चानुपाधितायां न वीजं परिभाषामात्रत्वात् किन्त्वनुकूलतर्काभावेन तादृशसाध्यव्यापकत्वानिश्चय इति द्रष्टव्यम् अतएव व्यापकताग्राहकप्रमाणसम्भवादेव। आर्द्रेन्धनेति। अथात्र स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामार्द्रेन्धनत्वादिनैव कारणत्वं न पुनरार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेनेति चेत्किञ्चातः न हि कारणतावच्छेद-

कमेव व्यापकतावच्छेदकं तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेद
कत्वेव तस्मात् तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य चातिरि-
क्ततया तद्वृत्तित्वेन साध्यव्यभिचारसाधने वैयर्थ्याभावात्
सत्यपि चार्द्रेन्धने तत्तृणे च वह्नौ दाहप्रतिबन्धकसत्त्वे
धूमानुत्पादात् तत्तत्कारणाभावस्य वह्निविशेषरूपेण कार-
णत्वकल्पनयैवोपपत्तावक्लृप्ततत्कारणभावानां दाहप्रतिबन्धक-
भावानां तत्कारणत्वकल्पनानौचित्यात् एकस्यामार्द्रेन्धनव्यक्तौ
प्रतिबद्धायां तस्यैव व्यक्त्यन्तराद्धूमोत्पादकत्वादिन्धनान्तरधूम
प्रति तत्तदभावानां कारणत्वस्य चाशक्यत्वेऽतिगौरवाच्च
सत्यपि चार्द्रेन्धने तत्समये चाणीयसि वह्नौ सत्यपि तत्र
कारे विद्यमानेऽप्यार्द्रेन्धनप्रभवमहावह्नेरनुत्पाददशायां प्रकृ
ष्टधूमानुत्पादादार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणत्वमित्यपि व
दन्ति । तदुक्तरूपेणेति आर्द्रेन्धनप्रभववह्निसामान्य विना
धूमसामान्यस्य प्रकृष्टतादृशवह्निं विना प्रकृष्टधूमस्यानुत्पाद
नियमादार्द्रेन्धनप्रभववह्नेरेव धूमोपधायकत्वं तदार्द्रेन्धनप्र
भववह्नित्व कारणतावच्छेदकमर्थवशसम्पन्न नान्तरीयकमेव
वास्तु फलतो न कश्चिद्विशेष इति भावः । अनन्वयेति
तादृशान्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तरूपस्य महतो द्रव्यस्यैव वा
कारणत्वम् उभयथापि व्यापकत्वमुक्तरूपत्वेन तस्य पुनरुप
वर्णितमेव । घटोत्पत्तेनेति ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणकालस्य
प्रतियोग्यधिकरणत्वनियमात् न च प्रागभावस्य ध्वंसप्रति
योगिध्वंस एव तत्र सोऽपि प्रतियोगिनो ध्वंस इति वाच्यम्

अप्रामाणिकध्वंसतत्कारणधाराकल्पनातो ध्वंसानन्तत्व-कल्पनाया एवोचितत्वादिति भावः। कार्य्यकारणयोरेव कार्य्यकारणभावग्राहकप्रमाणक्रोडीकृतयोरेव। पक्षेतरस्ये-त्यादि ननु सन्दिग्धोपाध्यन्तरवत्पक्षेतरोऽपि व्यभिचारशङ्का-माद्धानः केन वारणीयः स्वव्याघातकत्वञ्च निराकृतमेव अथात्र कश्चिदुपाधिर्भविष्यतीति शङ्का शङ्कापिशाचीत्वात् यथा न व्यभिचारशङ्काधायिका तथा पक्षेतरस्योपाधित्वश-ङ्कापि तदाहितापि व्यभिचारशङ्का पक्षे व्यभिचारशङ्केव न प्रतिबन्धिका अन्यथा निरुपाधिकसहचारभङ्गप्रसङ्गमात्रबल-प्रवृत्तानामनुमानानां विलयप्रसङ्गादिति चेन्न सन्दिग्धो-पाध्यन्तरसाधारणव्यभिचारशङ्काधानप्रयोजकरूपवता पक्षेत-रेण तदाधाने प्रयोजनक्षतेः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् व्यभि-चारज्ञानत्वेन च प्रतिबन्धकतायां कारणविशेषजन्यत्वाजन्य-त्वादिकं न निविशते गौरवात् मानाभावाच्च कथमन्यथा करवह्निसंयोगः सर्वः संयोगो वा प्रत्यक्षसंयोगधर्म्मातिरि-क्तधर्म्मसमवायी समवायित्वादित्यादितो न शक्त्यादिसिद्धिः निरुपाधित्वेऽपि अप्रयोजकत्वादिति चेन्न निरुपाधित्वस्यैव प्रयोजकत्वात् तथात्वेऽपि चाप्रयोजकत्वे निरुपाधित्वाभि-मतानामितरेषामपि तथात्वात् अत्र च कुत्र पक्षातिरिक्ते व्यभिचारशङ्का कस्यायं व्यामोहो यद्व्याप्तिग्राहकदृढतर-प्रमाणविरहिणां निरुपाधित्वमिति यतस्तत्र तत्रान्ततः पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकानां सपक्षैक-

देयहत्तिधर्माणामुपाधित्व मभ्यास्ते इत्यत्र यथा नास्ति प्रसङ्गस्तथा तत तत वक्ष्याम इति भावम् कथकसम्प्रदाया नुरोधात् कथायां सन्दिग्धोपाधित्वेन पक्षेतरोनोग्राह्य इत्येवपरो ग्रन्थ इत्याह । सोपाधावित्यादि उपलक्षण मेतत् व्यभिचारिणुपाधित्वग्रभावमात्रे तात्पर्यम् उप जीव्योपजीवकभावो हि न कार्य्यकारणभावोऽसम्भवात् व्याप्यव्यापकभावसदकिञ्चित्कर एव विनिगमनाविरहेण दूषकतायाम् एकमपिज्ञायाप्यपरज्ञानात्र न ग्राह्यग्राहक भाव । न चानुकूलतर्कविरहादेव व्याप्तेरग्रहे उतमुपा धिग्रहेण विनाप्यनुकूलतर्क व्यभिचारग्रहे व्याप्तिग्रह-सम्भवादिति भाव । यद्यारहत्येति यत्र यत्र इति पूरणात् पक्षमिष्ठसाध्यव्यापकव्यापकाश्यापकस्याहत्तिप्रतियोगित्वमर्थ नत्र तिपक्षेऽश्रायकत्वधात दूषकतायोज तत्र चाप्रयोजकत्वात् साधनाव्यापकत्व नोक्त साधनस्य सोपाधित्वमुत्पादनायेव केवल यस्य साधनस्येति यदा साधनमित्यनन्तरमधिकरण इति पूरणात् साधनवन्निष्ठसाध्यव्यापकव्यापकस्याहत्ति प्रतियोगित्वमय तथा च यद्यभिचारित्वेमित्यादिरूपवर्णितार्थ निष्कर्ष एवायं शुद्धस्य साधनावच्छिन्नस्य च साध्यस्य व्यापकानामुपाधीनां पक्षे क्वचित् साधनवति वा साध्याभाव स्यैकसमुच्चयप्रकारमाह सर्वेत्यादि साधनवत्त्वेन ज्ञायमाने पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभाव सिध्यन् पक्षधर्मतापन्नात्साध्या भावमादायैव पर्य्यवस्यति। ननु शुद्धसाध्याभावोऽज्ञायक

स्यार्द्रेन्धनवत्त्वादेः कथं साध्यसाधनसम्बन्धाभावोन्नायकत्वमत आह आर्द्रेन्धनेति अतएवेति साध्याभावसत्त्वे साध्यसाधनसम्बन्धाभावस्यावश्यकत्वात्तदुन्नायकत्वमक्षतमिति भावः। द्रव्यत्वे इति द्रव्यत्वस्य हेतुत्वाभिप्रायेण अयञ्च प्रायशः सम्भवतीत्यभिहितो वस्तुतः प्रकारभेदेऽपि न क्षतिः तथाच शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिस्थले शुद्धसाध्याभावः अवच्छिन्न तद्व्यापकस्थले त्ववच्छेदकवत्यवच्छिन्नसाध्याभावोऽवच्छेदकवत्त्वविशेषितेन चोपाधिविरहेण शुद्धसाध्याभावः साधनीयः अतएव गगनादौ स्पर्शवत्त्वेन प्रमेयत्वेन च प्रत्यक्षत्वे साध्ये वह्निर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योद्भूतरूपस्य तादृशसाध्याभावोन्नयनहेतुत्वमिति। पक्षे यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य सम्बन्धि यत्साधनविशिष्टं साध्यं निवर्त्तते इत्यर्थस्तु यथाश्रुतग्रन्थस्वरससिद्धः तत्र दूषकताबीजं यदि सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं तदा साधनानुप्रवेशो व्यर्थः जलं द्रव्यं गन्धवत्त्वादित्यादौ पृथिवीत्वादावतिव्याप्तिश्च अथासिद्ध्युन्नायकत्वं तदा साध्यानुप्रवेशो निरर्थकः जलं गन्धवत् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वादावति प्रसङ्गश्च अथ यथासम्भवमसिद्धेः सत्प्रतिपक्षस्य चोन्नायकत्वं तदा वायुः स्नेहवान् गन्धवत्त्वादित्यादौ जलत्वपृथिवीत्वादावव्याप्तिः साधनविशिष्टसाध्याप्रसिद्धेः साध्यसाधनवत्त्वप्रकारकबोधविरोधिबुद्धिकाभावोन्नायकत्वमर्थः विरुद्धे चैकैकाभावबुद्धिरुभयवत्ताबोधम् विरुद्धस्थले तु भ्रमादिरूपतयाविधबोधप्रसिद्ध्या समन्वय इत्यपि वदन्ति यत्तु

साध्यावृत्तित्वे सति साधनाभिमतविषयत्वशून्यत्वेन साध्यसाधने ऽनुगमस्य तदभावव्यापकत्वं वाच्यमिति तत्र यत्र भिन्नभिन्न-सम्बन्धेन साध्यसाधनभावस्तत्र सद्धेतौ हेतुतासम्बन्धेन सम्बन्धेन साध्यस्य साध्यतासम्बन्धेन च हेतोरव्यतापि च यथाकथञ्चित्सम्बन्धेनोभयस्याभावाव्यापकेऽसिद्ध्यापत्ते किञ्च सा दृग्धर्मानुगमत्वेन रूपान्तरेण वा तदभावव्याप्यव्यापकत्वम भिमतम् नाद्य साध्यसाधनान्यतरत्वेन तदननुगमात् नान्त्य धूमेन पर्वते यद्गौ साध्ये सत्तानमोऽयवह्निस्वाध्यवच्छिन्नाभावो व्यापकसत्तानसमान्ययतिव्याप्तेः । अथ पक्षावृत्तित्वे सति स्वे साधनपदप्रतिपाद्यशून्यत्वेन पक्षसाधनयत्नायिति समा-विशिष्यत्वेन वा द्वयमनुगतीकृत्य तत्र साध्यव्यापकत्वमर्थ मात्र तत्र यदि सत्प्रतिपक्षव्यभिचारयोरन्यतरस्याभावव्याप कत्व दूषकतावीजं तदा द्वयोरनुगमनमफलम् । अथ न्यायमनयमुभयाभावव्यापकत्व तदा सद्धेतुके सत्प्रतिपक्षो व्यापकेऽव्याप्तिः यदपि च पक्षतावच्छेदके साधने च न वर्त्तते यत्तच्छून्यत्व पक्षतावच्छेदकसाधने इति प्रतीति विशिष्यस्य याश्रये साध्यव्यावर्त्तकत्वमर्थमाहुः तत्रापि कि येन सम्बन्धेन हेतुता तेन यत्र येन पक्षतावच्छेदकं पक्षे वर्त्तते तेन उत येन केनचित्ताद्दशधर्माश्रये साध्यव्यावर्त्तकत्व मभिमत नाद्य जन्य वह्निमद्धूमादित्यादौ जन्यपक्षकवह्निसा ध्यके संयोगसम्बन्धेन साधने धूमादौ वह्निसामयादावव्याप्ते पक्षतावच्छेदकस्य संयोगेनाहत्ते संयोगेन धूमवतश्च वह्नि

सत्त्वनियमात् न द्वितीयः घटो जातिमान् मेयत्वादित्यादं समवायित्वादाव्याप्तेः वह्निमत्पर्वतपक्षके पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे वह्निव्यावर्त्तके वह्निसामग्र्यादावति व्याप्तेश्च अतएव नेतरां ऽपीत्यादि स्वयमूहनीयमिति हर पक्षवितेन। आपाद्याप्रसिद्धेः आपाद्यस्य वह्निव्यापकत्वे सति धूमाव्यापकत्वस्याप्रसिद्धेः। अनुमितीति अस्मदुक्त व्यभिचारोन्नायकत्वं तदुन्नयनस्वरूपयोग्यत्वं तथाप्तिपक्ष धर्म्मतारूपं पर्य्यवसितसाध्यव्यापकत्वादिकस्यानुमितिप्रति बन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमेवेति भावः। ननु सामान्य लक्षणमितरव्यावर्त्त्यौपयिक विशेषलक्षणन्तु दूषकतायासुप युज्यत इत्यत आह विशेषेति यथाश्रुतेऽवच्छिन्नसाध्यव्याप कोपाध्यव्याप्त्या यत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव व क्तव्यं तथाच वह्निना धूमस्य धूमेन वह्नेर्वा साधने पक्षेतरस्य तद्रूपज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरित्यर्थः व्यवहारौपयिकत्वे च तत्रोपाधिव्यवहारापत्तिः पर्य्यवसितेऽत्याद्यभिधाने चास्म- न्नयप्रवेश इति भाव' व्यवहारौपयिकं स्वव्यभिचारेण साध्य- व्यभिचारोन्नायकत्व लक्षणन्तु तत्तत्साध्यसमानाधिकरणत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वं साध्यसाधनभेदाद्भिन्नमेव वस्तुतो व्यभिचारिणः साधनस्यैवानुप्रवेशाच्च नातिप्रसङ्ग न च रूपेण गुरुत्वे साध्ये पृथिवीत्वाभावादेरुपाधितापत्तिः गुरुत्वव्यभि- चारि रूपव्यक्तेस्तद्व्याप्यत्वात् तदव्याप्यरूपव्यक्तेश्च गुरुत्वाव्यभि- चारादिति दूषणतौपयिकन्तु यथासम्भवमननुगतमेवेति मत-

मिद परे परिष्कुर्वन्ति तत्र साधीय मया हि साध्यसाधन व्यक्तिस्वरूपगर्भं सोपाधित्वमपि तु साध्यतावच्छेदकसाधन तावच्छेदकधर्मगर्भं तत्तद्रूपत्वेन सकलगुणव्यक्तिषु सोपाधेरपि द्रव्यत्वस्य गुणत्वेन सकलगुणेष्वेव निरुपाधित्वात् गुणत्वेन गुणे साध्ये सत्तात्वेन रूपेण सोपाधेरपि सत्ताया गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वेन निरुपाधित्वात् तथाच तद्रूपावच्छिन्ने साध्ये तद्रूपावच्छिन्ने साधने च फलमुपाधित्वञ्च तद्रूपावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणत्वे सति तद्रूपावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमनुगतं लक्षणं वाच्य नतु तद्रूपावच्छिन्नसत्त्वसाधनव्यक्त्यव्यापकत्वमनुगमात् तथाच गुरुत्वत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणस्य रूपत्वावच्छिन्नाव्यापकस्य पृथिवीत्वाभावादेरुपाधित्वं दुर्व्वारं व्यभिचारित्वेन साधन विशेषणमापद्गितमेवेति सङ्क्षेपः । उपाधिलक्षणे साधनाव्यापकत्वं न विशेषणं दूषकतायामनुपयोगात् अव्याप्तिकरत्वाच्चेति । सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनोपाधेर्दूषकतावादिनामभिप्रायं प्रकाशयति । केचित्त्विति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यस्य सोपाधि परं सदुन्नाय्य साध्याविशिष्टत्वात् पक्षे साधनस्य निश्चयेऽनुमानस्य वैयर्थ्यात् अनिश्चये च तस्यायोगात् । सन्दिग्धोपाधित्वेनापि न तदुन्नायकमित्याह अनुमितीति हेतौ साध्यव्यभिचार सन्दिग्धश्चेत् ज्ञात स न्दिग्धोपाधिना असन्दिग्धस्तत्कथ तस्य सन्दिग्धोपाधित्व मिति तु तत्त्वम् । हेतुव्यभिचारेति व्याप्यस्यापि व्यापक-

मशयहेतुत्वादितिभावः न च तत्र मानाभावः कोटिस्मरणादित एव तदुपपत्तेः क्वचित्तदनुविधानस्यापि व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसाहचर्य्यस्य गृहीतत्वेन तत्स्मरणएवोपक्षीणत्वात् तदग्रहे तु तत्संशयाद्व्यापकसंशयस्याप्यभावादिति वाच्यं महानसे हुताशनो न जलह्रदे इति स्मरतां पर्वतादिकमपि पश्यतां धूमादिसंशयभावाभावाभ्यां हुताशनसंशयभावाभावदर्शनात्तस्यापि तद्धेतुत्वात् अतएवोत्कटकोटिकाद्व्याप्यस्य संशयाद्व्यापकस्याप्युत्कटकोटिकः संशयः कारणोत्कर्षेणैव कार्य्योत्कर्षात् समानेत्यादि सूत्रन्तूपलक्षणपरं तत्रस्थचकारो वा अनुक्तसमुच्चयार्थ इति वदन्ति। कोटिद्वयसहचरितधर्म्मवत्तया धर्मिज्ञानं हेतुः धर्म्मस्य चैकत्वं ज्ञानस्य च निश्चयत्वं नोपयुज्यते गौरवात् अवगाहते च लिङ्गसन्देहो लैङ्गिकतदभावसहचरितौ लिङ्गतदभावौ धर्मिणि तथा च साधारणधर्म एव तस्यान्तर्भाव इति तु नव्याः लिङ्गतदभावयोः प्रत्येकमेकैककोटिसाधारण्येऽपि मिलितयोरसाधारणत्वं सत्प्रतिपक्षस्थले विरुद्धयोरिव हेत्वोरिति तु टीकाकारानुयायिनः। इत्यञ्च साधनाव्यापकत्वसन्देहे साध्यव्यापकव्यभिचारसन्देहात् साध्यव्यभिचारसन्देहो हेतौ स्फुट एव साध्यव्यापकत्वसन्देहे तु साधनाव्यापकव्याप्यत्वसन्देहात्साध्ये साधनाव्यापकत्वसन्देहो बोध्यः। उपाधेः साध्यव्यापकत्वसन्देहेनाहितात्साधने साध्यव्यापकव्यभिचारसन्देहात्साध्यव्यभिचारसन्देहः इत्यमेव च दल-

इये संशयस्थले व्यभिचारसंशयस्यौत्सिकत्वात् इत्यपि वदन्ति । उभयेति एकांशेऽपरस्य एकविशिष्टापरसाध्यतायान्तु एकैकस्यौपाधिकत्वमिति तु तत्त्वम् । ईश्वरेति वस्तुतः सर्वेतायपि तत्त्वायहदशायामुपाधिसन्देहेन व्यभिचारसन्देह इति भावः । सन्दिग्धेति न चानैकान्तिकत्वसन्देहः प्रतिबन्धको नतु तज्ज्ञानमिति तदर्थं तदुद्भावनमफलमिति वाच्यम् अनैकान्तिकत्वमग्रयात् मम व्याप्तिग्रहो मा भूदित्यभिप्रायेण प्रार्था हेतुदोषत्वेनासाधकतासाधकतया जिज्ञासादिद्वारा परम्परया सन्देहोपयोगित्वेन च तदुद्भावनस्य साम्प्रदायिकत्वात् ।

उपाधित्वस्य संशये निश्चये च जायमान यज्ज्ञानमनुमिति विरुणद्धि तदेवास्य दूषकताबीजमित्यभिप्रायेणाह सन्दिग्धेति तद्व्यतिरेकस्य कस्यचिद्व्याप्यत्वेन कस्यचित् पक्षधर्मत्वेन सन्दिग्धत्वात् बाधोन्नीतेति ननु बाधेऽवतीर्णे सतएव हेतोरसाधकत्वात् कृतमुपाधिना न चासाधारण्य पक्षस्यैव सपक्षत्वात् अनवतीर्णे तु नोपाधित्व पक्षेतरान्तरवत् साध्यव्यापकताया एवाग्रहात् अनुकूलतर्कादिना कथञ्चित्तद्ग्रहे च नासाधारण्य व्यतिरेकितयान्वयव्याप्यपक्षस्य सत्प्रतिपक्षरूपतया च सत्प्रतिपक्षान्तरस्याकिञ्चित्करत्वादित्यरुचेराह पक्षतरेति पक्षे तद्ग्रहदशायां तदभावग्रहासम्भवादिति भावः । व्याप्ति विरहरूपतां निरस्य व्याप्तिज्ञानाभावद्वारकतां निरस्यति नापीति अनौपाधिकत्वज्ञानस्य औपाधिकत्वप्रागभावस्य

कारणविघटकतया कारणाभावरूपतादृशज्ञानविषयतया अनौपाधिकत्वज्ञानस्य कारणत्वं नान्वयव्यतिरेकसिद्धम् परन्तु सोपाधित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया विना कारणीभूतज्ञानविघटनमसम्भवित्वेन कल्पनीयं सैव त्वसिद्धेति दूषणतात्पर्य्याद्यथाश्रुतमेव साधीय इत्यपि वदन्ति। व्याप्यत्वासिद्धेर्व्याप्यत्वाज्ञानेऽन्तर्भावस्तद्द्वारा दूषकत्वं भिन्नधर्म्मिकत्वं परिहरन्नाह न चेति। नहीति विरोधिविषयकत्वाभावेन साक्षात्प्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति भावः। साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमित्युभयत्रैव बहुव्रीहिः तस्मादित्यादेरदूषणं वेति शेषः दूषकताबीजचिन्तनमिति निश्चयदशामधिकृत्य यन्निश्चयद्वारोपाधित्वनिश्चयस्य दूषकत्व तत्संशयद्वारा तत्संशयस्यापि तथात्वमिति भावः। व्यभिचारज्ञानद्वारेति मानसे व्यभिचारनिश्चये उपाधिज्ञान विशेषदर्शनरूपत्वेनोपयुज्यते व्यभिचारानुमानं पुनरग्रे वक्ष्यति। व्याप्तीति साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपविरहः साधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकरूपत्वपर्य्यवसन्नः साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वविरहो वोन्नेयः नतु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं स्वत्वस्याननुगतस्याभावेन तत्तत्साधनत्वपर्य्यवसाने साध्यप्रसिद्धिमात्रेणैव कृतार्थत्वात् साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारित्वेन हेतौ साध्यव्यभिचारित्वं साधनाव्यापकोपाधिव्याप्यत्वेन साध्ये साधनाव्यापकत्वमनुमेयमिति तु नव्याः। व्यति-

रेकिणि साधने व्याप्तिविरहस्य व्यभिचारस्य चोन्नयने उपाधि
साधनाभाववद्वृत्तित्व व्यभिचारास्फुटतादशायामुपाध्यनुसन्
धानताधिकरणे हेतौ साध्यव्यभिचारित्व तदीयधर्मे नास
साध्याव्यापकत्वपर । उपाधिमात्रे ति तेनापि व्यभिचारा
नुमाने तथापि तथाविधोपाधिमन्वयादिति भाव वस्तुतस्तु
व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारित्वे व्याप्यव्यापकभाव-
व्याघातापत्त्या हेतौ साध्याव्याप्यत्वेन साधनाभाववद्वृत्तित्वस्य
साध्याव्यापकत्वाच्चोपाधित्वमिति तत्त्वम् । पक्षेतीति व्याप्य-
त्वाभावसाधनाभिप्रायेण साधनाव्याप्यत्वस्योपाधित्वे च नैव
दोष । साधनेति यथाश्रुताभिप्रायेण प्रतियोगिव्यधिकर
णसाधनाभाववद्वृत्तित्वस्य साधनवदन्यवृत्तित्वस्य चोक्तौ तथा
त्वासम्भवात् एवञ्च सत्प्रतिपक्षे निश्चितोपाधिवत्सन्दिग्धोपाधि
रुद्भाव्य । न च तत्कृतस्य व्यभिचारसन्देहस्य प्रतिहेतु-
समाजादेव सिद्धे किं तेनेति वाच्य परस्परप्रतिबन्धेनैवानु-
मित्यनुत्पादे तत्र व्यभिचारसन्देहस्यावश्यमुत्पत्तौ माना
भावात् उपाधिसन्देहादिनिर्णीतव्यभिचारसन्देहेन तुल्य
बलत्वाभावात् न चातुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षो व्यभिचारादि-
ग्रहाधान वा स्वरसत इति सन्दिग्धव्यभिचारादिमापि तथात्व
प्रसङ्गादिति । अत्र च कश्चिदुपाधेस्तुल्यबलत्वे सत्प्रतिपक्षो
न्नायकतया तर्कादिवाचित्वाद्धिकबलत्वे च बाधोन्नायकत
यापि दूषकत्वं व्याप्त्यादिप्रतिसन्धाने तदुन्नयनस्य ततोऽनु
मिति प्रतिरोधस्य च दुर्वारत्वात् परन्तु सार्वत्रिकत्व न

तस्येति ध्येयम् । असाधारणविपर्य्यय इति इदं सत्प्रति-पक्षोन्नायकत्वमभिप्रेत्य । यद्यपि व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षत्वे सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरस्यादोषत्वान्नासाधारण्यं दोषाय तथापि सत्प्रतिपक्षोन्नयनौपयिकसाध्यव्यापकत्व-ग्राहकप्रमाणाभावे तात्पर्य्यम् । तदत्र निष्कर्षः यत्र यद्दोषो-न्नायकतया दूषणत्वमुपाधेस्तत्र तदुन्नायनौपयिकरूपवैकल्य-न्नाभावत्वे प्रयोजकम् एवञ्च यत्र स्थापनायां पक्षताव-च्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरुद्देश्या तत्र पक्षा व्यापकविपर्य्ययस्याभासत्वं तद्विरहेण पक्षैकदेशे सत्प्रति पक्षेऽप्येकदेशान्तरे साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् यत्र तु पक्षताव-च्छेदकावच्छेदेन तथा तत्र तादृशस्योपाधित्वमेव एकदेशे

व्यतिरेकस्य प्रतिहेतावुपाधित्वेनोद्भावने सत्प्रतिपक्षभावस्य केवलेन सर्वत्रैव सम्भवात् आभासत्वेऽपि व्यापनाया विशेषाग्रहदशायामेव सत्प्रतिपक्षोपन्यासात् वस्तुतः साध्या व्यापकस्यापि पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य तदानीं तत्त्वेनाग्रहा दुपन्यासासम्भवात् अतो बलवत्तरानुकूलतर्कं विना पूर्व साधनव्यतिरेको नोपाधित्वेनोद्भाव्य इति कथकसमयमाधा टेवासावुपाधित्वेन नोपन्यस्यत इति। यथाकृतकत्वेति कादाचित्कत्वेन सकर्तृकत्वस्थापनायामजन्यत्वे प्रतिहेता वित्यर्थः ।

अनुमिति अपक्षैककार्य्यानुकूलतासङ्गत्या पक्षधर्मतां निरूपयितुमाह व्याप्तीति। म.न्देहेति। यत्र साध्यस्य यादृशसम्बन्धावगाहिनिश्चयनिवर्त्त्यो यः संशयस्तत्र स तादृशसम्बन्धेन साध्यानुमितौ पक्षतेत्यर्थः तेन न पक्षसाध्य विशेष्यकसंशयाननुगमो न वा सम्बन्धान्तरेण सन्देहेऽपि निर्णीतसम्बन्धेन पक्षत्वम् न वा तमःप्रभृतिषु समवायेनाका शादिसाधने तद्वैकल्पम्। अननुयोगितां निरस्यति नापीति साधकबाधकमाने सिषाधयिषा केवलान्वयिनि च पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वधौरेव दुर्लभोऽबाध । ननु तथापि पुनरनुमित्सा तत पराभर्शान्तर स्मरणात्मकाद्वा परामर्शा दनुमोतिष्टसाधनताविषयकादनुमित्सा ततोऽनुमितिरिति फलबलात्कल्पनीयमित्यत आह सिषाधयिषेति नचानुमिति जनिकेच्छैव पक्षता सा च क्वचित्सुनिष्ठैव सर्वत्रेश्वरनिष्ठैव

सुलभेति वाच्यं तस्यानित्यत्वेन सिद्धौ सत्यामपि पक्षता प्रसङ्गात् न च तस्यास्तदानीं न तज्जनकत्वं तद्धि न तद्योग्यता अनपायात् न च तदुपधानम् अनुमितेः पूर्वं तदभावात् न च तत्सामग्रीसमवधानं कारणमात्रस्य पक्षताकुक्षिनिक्षेपप्रसङ्गाच्छेषवैयर्थ्यात् तदानीं सामग्रीविरहप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगिनः कारणस्य वक्तव्यत्वापाताच्च । सिषाधयिषेति यत्रानुमित्सानन्तरं साध्यतद्व्याप्यवत्त्वविशिष्टपक्षस्मरणम् अनुमितीष्टसाधनताविषयकतादृशस्मरणाद्वा अनुमित्सा अनुमित्सापूर्वकालोत्पन्नविशेषणस्मरणाद्वा अनुमित्साकालोत्पन्नेन्द्रिय-सन्निकर्षसहितात्साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षप्रत्यक्षं तदनन्तरञ्चानुमितिस्तत्र पक्षतासम्पत्तये सहकृतान्तं साधकमानविशेषणम् । सिषाधयिषा च तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयत्वप्रकारिका अनुमितिविषयिणीच्छा यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादात् अनुमितित्वाप्रकारिकायामपि प्रत्यक्षाव्यतिरिक्तं पर्वते वह्निज्ञानं जायतामितीच्छायां प्रत्यक्षाद्यनन्तरमनुमित्युत्पादाच्च यादृशयादृशीच्छासत्त्वे सिद्धौ सत्यामनुमितिस्तत्तदिच्छाभावसमुदायस्य विशेषणत्वादिच्छाया अननुगमेऽपि न क्षतिः धूमेनानुमिनुयामितिच्छायामालोकपरामर्शादसत्यामपि सिद्धौ यदि नानुमितिस्तदान्यमात्रलिङ्गकानुमितीच्छा कामिनीजिज्ञासादिवत् पृथक् प्रतिबन्धिका यदि च तत्रानुमितिस्तदा सिद्धिरूत्वे तत्रानुमिते-

ध्यारणाय तल्लिङ्गिकानुमितीच्छा तदन्यमात्रलिङ्गकानुमिती च्छातिरिक्तानुमितीच्छा या बाध्या लिङ्गविशेषेणापि च नियमेन पक्षत्व तल्लिङ्गकानुमितौ सिद्धिकालीना तल्लि- ङ्गिकानुमितीच्छा विरहविशिष्टान्यलिङ्गकानुमितीच्छैव वा प्रतिबन्धिका साध्यकमानं साध्यवत्त्वनियय पाषाणमयत्वा दिना पर्वते तैजसत्वादिना च वह्नि सिद्धावपि पर्वतत्वेन तत्र वह्नित्वेन च तथानुमितेर्दर्शनत्वसाध्यत्वयोरवच्छेदकावनु प्रवेशनीयौ यदि च पर्वतत्वसामानाधिकरण्येनैकत्र साध्य सिद्धावपि विनानुमित्सामन्यत्र तादृशानुमितिरनुभविकी तदा धर्मिविशेषोऽपि निवेश्यो नान्यथा पक्षतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमिति दर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति तदवच्छेदेन सिद्धेस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रति तु सिद्धि मात्रस्य विरोधित्वम् इत्यत्र लिङ्गभेदन्यायोऽनुसरणीय साध्यविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरं पक्षविशेष्यकानुमितेः प्रामाणिकत्वे तां प्रति पक्षविशेष्यिकैव सिद्धिर्विरोधिनी एवञ्च पक्षविशेष्यक सिद्ध्यनन्तरमपि साध्यविशेष्यिकानुमितिर्जायते तुल्यन्यायात् समानाकारायाः सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे पर्य्यवसानात् तादृशा नुमितिं प्रति सिद्धिमात्र विरोधिसाध्यप्रसिद्धिरेव वा अतएव प्रसिद्धसाध्यकस्थले पक्षविशेष्यिकैवानुमितिरनुभूयत इति अत्र च व्याप्तिस्मरणादिना पूर्व्वानुमित्सानाशे परामर्शकाले च सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्सान्तरोत्पत्त्यैवानुमितिस्तस्यैव कारणीभूतस्य

विशिष्टाभावस्य सम्पत्तिरित्युपाध्यायाः । अन्ये तु द्वित्रिचणा-न्तरितायामप्यनुमित्सायामनुमितिदर्शनात् अनुमित्सायो-ग्यता वाच्या सा च न स्वोत्पत्त्यनन्तरं स्वविषयसिद्धग्रनु-त्पादः अनुमित्सानन्तरमन्तरानुमित्यनुत्पादे दिवसादि-विलम्बेनेन्द्रियादिना निर्णीतेऽपि साध्ये लिङ्गपरामर्शादनु-मितिप्रसङ्गात् किन्त्वनुमित्सानन्तरं लिङ्गदर्शनादिक्रमेण यावता कालेनोत्सर्गतः परामर्शो जायते तावानेव कालः फलबलेन तथा कल्पनात् अथवानुमित्सोत्पत्त्यनन्तरमनुमि-त्सानाशेऽपि सिद्धौ सत्यां यावत्कालमध्येऽनुमितिर्जायते तावानेव कालोऽनुमित्सयोपलचितः यदि च सिद्धग्रनन्तरं तन्नाशेऽपि द्वित्रिचणमध्ये विनानुमित्सामनुमित्यनुत्पादोऽनु-भवसिद्धस्तदा सिद्धग्रापि तावानेव समय उपलक्षणीयः विशिष्यच्णनियमस्त्ववहितैः करणीय इति वदन्ति । अत्र च यत्र साध्यनिर्णयेच्छानन्तरं पूर्व्वोक्तन्यायेन साध्यतद्व्याप्य-विशिष्टपचस्य प्रत्यक्षं स्मरणं वा यत्र वा साध्यतद्व्याप्यधर्म्मः तादृशव्याप्यधर्म्मान्तरविशिष्टपक्षस्य तत्पक्षकसाध्यतद्व्याप्यव-त्त्वानुमित्योरिष्टसाधनतायाश्चैकं स्मरणं ततस्तयोरनुमित्सा ततः साध्यतद्व्याप्यवत्त्वानुमितिस्तत्र तदनन्तरमनुमिति-प्रसङ्गः योग्यताविवचणे तु सुतरामेवेति तदिच्छाविषय-सिद्ध्यनुपहितत्वं तद्विशेषणं पक्षसाध्यभेदेन च पक्षताया भेदात् पृथक् पृथगेव कार्य्यकारणभावः तथाच यत्र सिद्धग्रनन्तरं कदाप्यनुमितिर्न जाता तत्र सिद्धग्रभावमात्र

कारणं न तु तदिच्छाविरहोऽपि गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च
तेन यत्पक्षकयत्साध्यकानुमितौ कस्यापीच्छा न जाता तत्रापि
साधारण्यमात्रमप्यादायेश्वरेच्छाविरहमादाय नोपपत्तिः ।
यत्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वप्रागव्यवहितोत्तरक्षणो
त्पत्तिकानुमितिकभिन्ना या सिद्धिः सिषाधयिषाविरह
विशिष्टायास्तस्या अभावः पक्षता अथ तृतीयक्षणव्यवधानक-
द्वितीयक्षण एवाव्यवहितत्वपर्यवसानायक्षाविरलक्रमेण सि
द्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये द्वि
तीयसिषाधयिषाविरहो विशेषणमस्तु सिद्धेः प्राथमिकस्तु
स्वक्षणस्य किमर्थमिति चेत् यत्र क्रमेण सिषाधयिषाप्रत्य
क्षसिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र तृतीयक्षणे पक्षतासम्प
त्तयमिति तत्र यथानुदितानागतकाले प्रागभावो सिद्धिरथ
च परामर्शानुमितौ तत्र पक्षताविरहप्रसङ्गात् अथ प्रथम
क्षणमपेक्ष्य द्वितीयस्यैव द्वितीयमपेक्ष्य तृतीयस्याव्यवहि
तोत्तरत्वं स्वध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति
स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणस्य या तादृशाव्यवहितोत्तरत्व
साम्य तथाच त्रयक्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितय
स्तत्र प्रथमस्य पक्षतावारणाय उत्तरक्षणस्य विशेषण
प्रथमं विशिष्टास्तु द्वितीयन्तु सिद्धेस्तृतीये द्वितीयक्षणे
पक्षतासम्पत्तये यदि पुनरिच्छाजनिका सामग्री प्रतिबध्ना
त्यनुमिति तदानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिसिद्धिभिन्नसिद्ध्यभाव-
मात्रं पक्षतेति चेत्तादृशसिद्धीनां तत्सम्बन्धित्वेनाभाव

कारणं निरुक्तरूपविशिष्टत्वेन वा नाद्यः अनन्तकार्य्य-कारणभावप्रसङ्गात् तादृशसकलसिद्धौ अनुमित्साविरहविशेषणदानस्य वैयर्थ्यात् तत्तत्समयसम्बन्धव्यक्तीनां तत्तत्समयावच्छिन्नतत्तन्मनोयोगादीनां वा प्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गाच्च नान्त्यः सत्यपि परामर्शादौ कस्याश्चित्सिद्धेरनन्तरमनुमितिः कस्याश्चिन्नेत्यत्र नियामकाभावात् न वा कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमाजाधीनकार्य्योत्पादादिक कारणतावच्छेदककोटौ निविशते तथा सति उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वविशेषितेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमिति-कसविषयत्वेन स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नसविषयत्वेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकभिन्नसविषयत्वेन वा किं वा स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवर्त्तित्वविशिष्टज्ञानत्वादिना कारणत्वं स्यात् अव्यवहितोत्तरश्च द्वितीय एव क्षण इति नातिप्रसङ्गः न चादिमेषु परामर्शस्थितिक्षणे यत्र विरोधिसिद्ध्यादिविनाशस्तत्रोत्तरक्षणेऽनुमितिर्न स्यात् परामर्शस्यातथात्वादिति वाच्यम् अनुमितिसामग्र्या विरोधिन्या विरहेण तदानीमुत्पन्नादनुव्यवसायादेरन्ततः संस्काराद्वा तत्सम्भवात् संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वस्य प्रागेव निरासात् स्याद्वा स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिभिन्नत्वेन स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा स्वस-

मानाधिकरण्यानुमितित्वस्यानधिकरणे समया व्यवच्छिन्नपूर्वक्षण
वृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा प्रतिबन्धकत्वे तदव्यवच्छिन्नपूर्वत्वस्य
तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकस्य समप्रतियोगित्वम् । न चात्र प्रथमे
यत्र सिद्ध्यात्मकपरामर्शानन्तरं सिषाधयिषाया उत्पत्तिकाले
तादृशयोर्यस्य कस्यापि धर्मस्य न विनाशोऽनन्तर पुनरनु
मितिः तत्र तदुत्पत्तिसमयेऽपि सा स्यात् तत्पूर्वकालीनानां
सर्वेषां तादृशपूर्ववर्त्तित्वेनाविरोधित्वादिति वाच्यम् अनव
रतपरिस्पन्दमानापरिमितपवनादिपरमाणुदेशान्तरसंयोगसन्ता
नस्य प्रतिक्षणमविरतमेवोत्पादात् कर्मान्तरासम्भवे
नापि तादृशकम्पनासम्भवात् कारणान्तरकल्पने गौरवात्
अव्यभिचारसन्देहस्य च कारणग्रहाविरोधित्वात् उप
दीयता वा तत्तदात्मसमयविशेषसम्बन्धो यत्र तादृशपूर्ववर्त्ति
भिन्ना भवेत्तत्र तत्तत्कयोरनुमितिं प्रति तत्तदीयानु
मित्यव्यवहितपूर्वक्षणत्वादिना तादृशक्षणवर्त्तित्वविशिष्टत्वा-
दिना वा कारणत्वे तथाप्युपमानादेः प्रमाणान्तरत्वं भज्येत
सर्वत्रानुमितिसामग्रीसम्भवात् विनीयेत च परामर्शत्वादिना
कारणस्य बाधकत्वादिना च प्रतिबन्धकत्वम् अनयैव रीत्या
कार्य्यान्तरेष्वपि क्लृप्तानां कारणानां प्रतिबन्धकानाञ्चान्यथा
त्वमक्लृप्तानाञ्च तथात्वं प्रसज्येत अतएव न द्वितीयोऽपि प्र
कारः वैयर्थ्याच्च सिद्धेः । सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्य
सिद्ध्यनुमानातिरिक्तसाधकमानयोरन्यतरस्याभावः कारण
मिति तु केचित्तन्न साधकमानं हि सिद्धिस्वरूपयोग्य

तदुपहितं तत्सामग्री वा नाद्यः चक्षुरादिमत्त्वे विनानु-
मितीच्छामनुमित्यभावप्रसङ्गात् न द्वितीयः सिद्धेः पूर्वं
तदुपहितत्वाभावेन प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽप्यनुमित्यापत्तेः अनु-
मानातिरिक्तेत्यस्य वैयर्थ्याच्च न तृतीयः अनुमितिसामग्र्य-
भावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वम् अनुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्ष-
सामग्र्यभावत्वेन चानुमितिकारणत्वमित्यन्योऽन्याश्रयात्
स्थाणुत्वाभावव्याप्यदर्शनक्षणे प्रतियोग्यारोपविरहेणाभाव-
प्रत्यक्षसामग्रीविरहात् पक्षतासत्त्वे स्थाणुत्वारोपक्षणे तद-
भावानुमित्यापत्तेरित्यपि कश्चित् वस्तुतस्तु स्वतन्त्रान्वय-
व्यतिरेकशालित्वान्नियमेन प्रथममुपस्थितत्वाल्लाघवाच्च प्रत्ये-
कमेव तथात्वमन्यथा बाधादेरप्यतत्त्वान्तर्भावप्रसङ्गात् न
चानुमित्साविरहस्य प्रत्येकं विशेषणत्वे गौरवं शाब्द-
सिद्धौ सत्यामशाब्दं ज्ञानं जायतामितीच्छायामनुमितेरुत्-
पादात् सिद्धावनुमितिविषयेच्छाविरहस्य प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे
च तादृशेच्छायामनुमित्यनुत्पादात् साधकमाने अनुमिति
त्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य पृथगेव विशेषणतायास्त्वयापि
वाच्यत्वात् स्वनिवर्त्तकप्रत्यक्षादिसामग्रीसमवहितान्यत्वादिना
च तादृशेच्छयोरनुगमेऽतीव गौरवम् अन्यतरत्वघटकयोरन्यो-
ऽन्याभावयोर्मिथोविशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावश्च आ-
त्मनिष्ठस्य समवायेन सिद्धेरभावः भिन्नभिन्नेन च सम्बन्धेन
तत्तदसाधारणकारणरूपायास्तत्सामग्र्याः मणिविशिष्टस्य
वह्नेरिवेतरेतरविशिष्टस्य मनोयोगादेः प्रतिबन्धकत्वायोगात्

तथा च कथमनुगतरूपेण तयोरभाव कारणम् एवं सिद्धे
सिषाधयिषाविरहेण वैशिष्ट्यमेककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्व
प्रत्यक्षादिकारणचन्तु मयोगादिस्वन्यादनुमितिसामग्रीविशि
ष्टाभावस्य हेतुत्वेऽपि लाघवात् सिद्ध्यभाव एव पक्षताव्यवहार
निमित्तम् एतदेवाभिसन्धाय प्रकृतिनिमित्तमुक्तमिति
वदन्ति यत्तानुपपत्तिसंज्ञीव्याविरहविशिष्टसिद्ध्यभावापि
यथा साध्याभावस्य लघुत्वेऽपि सिद्धसाधनस्थलपक्षताव्यवहार
विरहेण तादृशसिद्ध्यभावस्यावश्यकत्वे साध्याभावो न निवि
गते गौरवात् विशिष्टसिद्ध्यभावस्य चात्मनिष्ठस्यैवानुमितिहेतु
त्वेऽपि तस्य परम्परासम्बन्धादेव पक्षतादौ पक्षव्यवहार
इति ध्येयम् एकस्य पुंसोऽनुमित्सायामन्येऽपि अन्यस्य तद्विर
हेण प्रत्यक्षादिसामग्रीसत्त्वेऽनुमित्युत्पादात् तत्पुरुषी
यानुमितिं प्रति तत्तत्पुरुषीयानुमित्साविरहकालीनतत्त
त्पुरुषीयसिद्धिसामग्रीविशेषविरहोऽनन्यगतिकत्वेन हेतुर
पेतव्य इति वदन्ति । अथ सिद्ध्युत्तरानुमितौ सिषाधयिषा
हेतुरस्तु नचैवं मण्यादिसत्त्वीयदाहं प्रत्युत्तेजकस्य हेतुत्वा
पत्ति उत्तेजकानामननुगतत्वात् तावदभावविशिष्टमण्याद्य
भावस्य चानुगतत्वादिति चेदिहापि दर्शितोऽननुगम सिषा
धयिषाया सिद्ध्युत्तरानुमितित्वस्याननुगतानतिप्रसक्त दुर्वचं
सिद्धिस्थितिकालीनां स्वेतरसिद्धिकालीनां वानुमितिं प्रति
हेतुत्वकल्पने च विनापि सिषाधयिषां सिद्धिनाशकालेऽनु
मित्युत्पादोदुर्वार एकस्य च पुंस सिद्धिसत्त्वेऽन्यस्य सिषा

धयिषाशून्यस्यानुमित्यनुत्पादप्रसङ्गः तत्तत्पुरुषीयतादृशानुमितिं प्रति सिषाधयिषाया हेतुत्वेऽनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गः अपि च सिद्धौ सत्यां विनापि सिषाधयिषां सामान्यसामग्रीतोऽनुमितिसामान्योत्पत्तिप्रसङ्गात् न हीदृशविशेषसामग्रीं विना सामान्यसामग्र्या अनुमितिजनकत्वं नास्ति न चान्यत्रापि तद्विशेषसामग्र्यन्तरमस्तीति तत्कल्पने चातिगौरवम् इह जायमाना सा सिद्ध्युत्तरैव स्यात् सा च न जायते कारणाभावादिति चेत् समाजनिष्ठानुमितिसामान्यन्तु स्यादेव कार्य्योत्पादविरहस्य विना कारणाभावमसम्भवात् कारणव्यापारत्वेनावश्यककारणभावस्य परामर्शस्य कारणतावच्छेदिका पक्षता न कारणमिति तु भ्रमः प्रतिबन्धकान्तराभाववदन्वयव्यतिरेकशालित्वेन हेतुत्वात् अन्यथा यथासम्भवनिमित्तकारणस्य समवायिकारणत्वाद्यवच्छेदकत्वप्रसङ्गात् अथानुमितिसाधारणसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे तदभावस्य मण्याद्यभाववत् प्रतिबन्धकाभावत्वेन कार्य्यकालवृत्तेरेव हेतुत्वात् अनुमितिकाले च तदसम्भवात् सा नोत्पद्यतेति चेन्न यस्य मण्याद्यभावादेः कार्य्यसमकालतयान्वयव्यतिरेकित्वं तस्यैव तथात्वेन हेतुत्वं नतु सर्वस्य गौरवात् अन्यथा समवायिकारणस्य कार्य्यसहभूतस्यैव हेतुत्वात् कारणमात्रस्य तथात्वप्रसक्तौ प्राभाकरा एव विजयेरन्निति। प्राभाकरास्तु विनाप्यनुमित्सां क्वचित् परामर्शानुमितिप्रवाहस्याविरललग्नस्यानुभविकत्वात् कालभेदकल्प-

मायाञ्च मानाभावात् मानाभावाच्च पक्षता नानुमिति
हेतुः परार्थानुमाने तु सिद्धसाधनमर्थान्तरविधया दूषण
मित्याह ।

लक्षणोपोद्घातेन विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं व्यवस्थापयति
पक्षेत्यादि । व्याप्तिस्मरणेति स्मरणत्वमविवक्षितम् अव्याप
कत्वात् लाघवात् । प्रथमोपस्थितत्वलाघवात् । कल्पना-
लाघवमाह परामर्शेति परामर्शहेतुत्वयादिनाप्यनुमितेः
पूर्वं तादृगज्ञानमवश्यं वक्तव्य तथाचातिरिक्तधर्मिण
स्तत्रानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वयोश्च कल्पनामपेक्ष्य उ
भयवादिसिद्धनियतपूर्ववर्त्तिनोऽनन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पनाल
घीयसीति । ननु धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिग्रालोकनेन च पक्ष
धर्म्मताया ग्रहेऽप्यनुमिति स्यादित्यत आह एवमिति यद्व
च्छावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तेनैव रूपेण पक्षधर्म्मताज्ञानं हेतु
रिति नातिप्रसङ्गः ग्रामद्वयादिति द्वित्वमविवक्षितं लाघ-
वात् अवच्छेदकलाघवात् आवश्यकत्वात् व्याप्यतावच्छे
दकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्याप्तिज्ञानहेतुताया आव
श्यकत्वात् । क्वचिदुपजीव्यत्वादिति पाठः उपजीव्यत्वञ्च व्याप्ति
ज्ञानं विना यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्म्म
ताज्ञानस्यासम्भवात् एवञ्च सिद्धे व्याप्तिज्ञाने हेतावतिप्रसङ्ग
भङ्गाय पक्षधर्म्मताविषयत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् नतु
कारणान्तरं गौरवादिति भावः । सिद्धस्य व्याप्तिज्ञानस्य न पक्ष-
धर्म्मताविषयत्वमित्याशयेनाह तस्येति । यद्वा व्याप्यत्वज्ञान

मिति व्याप्यत्वप्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानमित्यर्थः। ननु विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्याज्ज्ञानद्वयस्यावश्यं वाच्यतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं तदिदमुक्तमावश्यकत्वादित्यत आह उपजीव्यत्वादिति विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पने विशिष्टज्ञानस्योपजीव्यत्वादित्यर्थः। स्वसम्वेदनसिद्धमेव ज्ञानद्वयं आवश्यकत्वञ्च तस्योभयवादिसिद्धमित्याशयेनाह तस्येति। असिद्धिं परिजिहीर्षुराशङ्कते अथेति अयं पक्षवृत्तिः हेतुरिति लाघवादिति शेष.। अनुमितिसामग्र्या इति स्मृतिहेतुतावादिनां नव्यानां नये दूषणमिदं ननु संस्कारकारणतावादिनां प्राचामिति। अथेत्यादि अत्र यत्र प्रथमं पक्षाग्रहे गृहीतधूमे स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यभानमनन्तरञ्च गृहीते पक्षे तादृशविशिष्टधीस्तत्रेत्यपि द्रष्टव्यम्। प्रथमत इति विशिष्टज्ञानात् पूर्वमनुमितिसामग्रीविरहप्रदर्शनाय। एवञ्च सिद्धे पूर्ववर्त्तिनि विशिष्टज्ञाने तस्यैव तत्त्वेन हेतुत्वं गुरुधर्म्मद्वयावच्छेदेनान्यथासिद्धत्वकल्पनामपेक्ष्य लघ्वेकरूपावच्छेदेन नियमागन्यथा सिद्धिकल्पनाया एव न्याय्यत्वात् गृह्यमाणव्याप्यवच्छेदकताकधर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्म्मताग्रहप्रकारीभवद्धर्मावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानत्वेन वैकरूपेण कारणत्वे चातिगौरवात् विनिगमनाविरहाच्च तवापि च नियतपूर्ववर्त्तित्वं कल्प्यमित्याह यत्र चेति। तेन विनेति तथा च व्यभिचारात्कारणत्वं बाधितमितिभावः। स्वतो व्यभिचारं निरस्यति अस्मदुक्तेति। अनवस्थानादिति। न च

धूमालोकसन्निकर्षे सत्यपि क्वचित् धूमस्य वह्निव्याप्यत्वमिति
लिङ्गविशिष्टकपरामर्शाद्यास्त्वनुमितिमध्य धूमालोकसन्नि
कर्षेऽपि तत एवानुमानात् तथापि वृत्तित्वं मतत्ववैशिष्ट्यप्रा
त्यक्षविरहात् असाधारणमिति शरीरादित्युक्तम् ध्यानाकादि
पारणाय प्रमाणान्तरमनुकारोति याच्य तदपि प्रमाणा
न्तरं भवत्येव प्रत्यक्षाप्रिमाकरणत्वेन च विभागात् तथा
प्यत्र इत्यपि कश्चित् । यदा असाधारणमनन्तर्भाव्य तथा च
तज्जातीयप्रमायां मनोऽन्यकरणेनाजन्यत्वम् तत् तदपि
विषयकप्रमोत्पादकतज्जातीयप्रमाजनकयोग्यत्वं वा तत्र
मोत्पादकतज्जातीयप्रमासुलिङ्गेऽव्याप्ति तत्र लि-
ङ्गायां विलक्षणप्रमायां विलक्षणे च संस्कारे कल्पनीये लाघ
वस्य तत्वात् बाधकाभावात् तत्रैव तथात्वं पर्य्यवस्यतीति । संशय
स्वप्नौ च न विशिष्टानुभवरूपौ येनोपनयादिवशादपि विषया
नुभवजनने कृतार्थत्वेन मनसा दोषवशात् प्रमेय तदभावा
दिवशात् प्रमापि जनयितव्येत्याशङ्क्येत किन्तु धर्मिमात्र
कोटिस्मरणादिरूपौ धर्मिमात्रे पुनरनुभवरूप यथासम्भव
सत्ताद स्मरणञ्च संस्कारादित्याशयेनाह संशयेति । व्या-
प्यत्वानुमानादिति धूमत्वादौ वह्न्यादिव्याप्तिर्व्याप्यत्व जा
नतो धूमत्वस्यादिना तद्धत्वनिश्चयदशायामन्यदात्मसर्गो
पस्थादेवेति । अतीन्द्रियार्थे लिङ्गे व्याप्यत्वप्रकारकज्ञान
व्यासमभवेऽप्यनुमिते सर्वानुभवसिद्धतया तस्य कारणत्वे बाधिते
परिशेषात् लिङ्गेऽपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे

सिद्धे शाब्दव्याप्यवत्तावोधस्थलेऽपि तत्कल्पाते कारणं विना कार्य्योत्पत्तेरसम्भवात् तेन च विना तत्रानुमितेरसिद्धत्वान्न तस्यापि हेतुतावाधः तवातीन्द्रियलिङ्गादौ सर्वानुभवसिद्धाया अप्यनुमितेः सर्वथैवापलापः मम तु क्वचित्कालविलम्बादिमात्रकल्पनमित्याशयवानाह अतएवेति तुल्यमित्यभ्युपगमवादः यत्र यदवच्छिन्ने यथाहि तदभावेन तदभावव्याप्यतया गृहीतेन वा विशिष्टेन तत्संशयः तथा यदवच्छेदेन तद्-व्यावर्त्तकधर्मदर्शनं तद्विशिष्टेऽपि अनुभववलाद्यावर्त्तकञ्च तदभावो यदवच्छेदेन वा तदभावोऽवगतो यो वा तदभाव-व्याप्यत्वेन गृहीतः यथा स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषत्वस्य स्थाणुत्वाभाव व्याप्यत्वेन गृहीतस्य करादेर्वा इदन्त्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषोऽयं स्थाणुर्नवेति न संशयः तदभावादिवच्च तद्वदन्योऽन्याभावादिस्तादात्म्येन संशये च तदन्योऽन्याभावादिरपि द्रष्टव्यः एवं न तद्भ्रमोऽपि विशेषदर्शनस्य विपरीतज्ञानमात्रविरोधित्वादित्यग्रे व्यक्तीभविष्यति। नन्वित्यादि इदं नीलत्वेन प्रतीयमानं भावोऽभावो वा भावत्वाभावत्वयोस्तत्त्वयोरित्यर्थः लिङ्गत्वाभावादप्रसिद्धत्वेन तत्त्वासम्भवात् भावत्वाभावत्वेत्यादिक केवलान्वय्यनुमानमतिरिक्ताभावमभ्युपेत्य केवलान्वयिनः साध्यस्य धर्ममात्रमेव व्याप्यमिति तु द्रष्टव्यम्। एवमिति लिङ्गं व्याप्यत्वे साध्ये लिङ्गतावच्छेदकं वा वह्नौ। यद्यतिरेकेति यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयावित्यत्र व्याख्याततत्त्वमेतत् यद्वा

तद्व्यतिरेकविषये कार्य्यानुत्पत्तौ तद्व्यतिरेकविषयाभाव
कारणतामपेक्ष्य तद्विषयस्यैव कारणत्व युक्त[illegible]
त्यभिप्रायकमिदम् अतएव क्लृप्तनियतपूर्वभावतया [illegible]
पक्षाभाव एवानुमिति हेतुरित्यभिप्रेत्याप्तु देत्यादि [illegible]
सामान्यतो विशेषदर्शनात् सामान्यतो भ्रमो न [illegible]
विशेषतस्तु स्यादित्येत्यभिप्रायिकामाशङ्का निरस्यति न [illegible]
अस्तु चेत्यभ्युपगमवाद । नचेत्यादि अभेदज्ञानस्या[illegible]
भेदपक्षे न प्रतिबन्धको भवितुमर्हतीत्यर्थ । अभेदेति तथा
चातथाभूतस्यापि प्रतिबन्धकत्वमनायत्या वक्तव्यमिति भाव ।
अतथाभूतत्वस्य सन्दिग्धत्वे व्यभिचारमाह तथापीति नि[illegible]
पणानुरक्ताने चाप्रयोजकत्वमिति भाव । गोत्वे [illegible]
यच्चतावच्छेदकत्वमविशेषित विशेषित वा तद[illegible]
मधुरत्वेति मधुरत्वस्याव्यो धर्मो जातिरखण्डोपाधिर्वेतिचान्तो
न विशेष । गौरितिज्ञाने गोत्वप्रकारकत्व विशेषमात्र
ज्ञात्व भव्ययेति । व्यक्ते प्रकारत्वेऽपि लिङ्गतावच्छेदक[illegible]
मभवादाह गवेतरेति गोत्वत्वस्याताप्रवेशायायामाय[illegible]
यथा साध्य गवेतरासमवेतत्वादिकमेवोपादेय [illegible]
व्यभिचारवारणाय समवायेन सम्बन्धेन हेतुत्वस्याव[illegible]
विनाभावादिसाधारण्येऽप्यदोषात् व्यतिरेकेऽपि [illegible]
सम्बन्धान्तरेण च गोत्वाभावस्यापि व्यभिचारितया [illegible]
समवेतस्य तत्त्वेन समवायसम्बन्धेनाभावस्यैव गमकत्वात् ।

लिङ्ग लिङ्गतावच्छेदक तथाच न व्यभिचार न तथा

न तेन व्यभिचारवारणम् । नहीति धमान्यान्यत्वमिति दृष्टान्तार्थं न चैकधर्मस्यावच्छेदकत्वापेक्षया धर्मद्वयस्य तत्त्व एव गौरवमिति वाच्य तादृशैकधर्मघटकानेकभेदादिघटकतया धर्मद्वयस्यैव प्रथमोपस्थितत्वेन चावच्छेदकत्वौचित्यात् अन्यथा वह्न्यादीनामपि व्याप्यतया तावदन्यतमत्त्वस्यैवावच्छेदकत्वं स्यात् । अन्वयेति विशेषदर्शनं हि विपरीतज्ञानविरोधितया प्रत्यक्ष उपयुज्यते तत्त्वञ्चान्यतरत्वदर्शनस्यापि व्यावर्त्तकधर्मदर्शनत्वेनाक्षतम् अत्र च तदन्यान्यत्वस्यातिरिक्तत्वे धूमत्वत्वादेस्तदवृत्तित्वात् धूमत्वादिरूपत्वेऽपि च धूमत्वत्वादेरप्रवेशाल्लिङ्गत्वेऽपि न वैयर्थ्यमित्यपि द्रष्टव्यम् एवञ्चान्यतरत्वस्य व्याप्यनवच्छेदकत्वे स्थिते तदवच्छेदेन तद्ग्रहोपगमे तवाप्यन्यथाख्याति स्वीकारप्रसङ्गः । अस्तु वा गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकस्तथापि शुद्धव्याप्तिप्रकारकज्ञानस्थले व्यभिचारान्न तस्य हेतुत्वमित्याह किञ्चेति । वह्नीत्यादि व्याप्तेर्व्याप्यनवच्छेदकत्वादिति भावः ।. मानाभावादिति वस्तुतो विशेषव्याप्यवच्छिन्ना महाव्याप्तिरतिरिच्यताम् किं तेन न हि वस्तुतो व्याप्यवच्छेदकप्रकारक पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरतिप्रसङ्गात् परन्तु यदवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते तत्प्रकारकम् । न च तदानीं व्याप्यवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते न च तद्ग्रहेऽनुमितिरपलपनीया मानाभावात् कल्प्यत्वाविशेषे लघुरूपावच्छिन्नस्यैव नियतपूर्ववर्त्तितायाः कल्पयितुं युक्तत्वात् एतेन व्याप्तिग्रहविषयधर्मिमात्रवृत्तिधर्मप्रकारकं पक्ष-

धर्मताज्ञानं हेतुरित्यपास्तं सामान्यलक्षणानङ्गीकारे धूमत्वाग्नेरपि तथात्वायोगात् वह्निव्याप्य सर्व्वं प्रमेय धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गाच व्याप्तिसमानाधिकरणत्वेन साध्यधर्म्मसमानोभयो च सा धूमव्यक्तिर्वह्निव्याप्येति ज्ञानसहितात्तद्व्यक्तिमत्तापक्षज्ञानात् वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानस्थलेऽसंभवः अतएव व्याप्यत्वभानांशे प्रकारता यस्तादृशो धर्म्मो भासते सप्रकारक पक्षधर्मताज्ञान हेतु वह्निव्याप्यवानित्यत्र च वह्निव्याप्यत्वमेव तथा धूमवानित्यादौ च धूमत्वादिक धूमसमानाधिकरणमेत्यादिव्याप्तिज्ञाने तस्यापि प्रकारकतादिति परास्तम्। धूमसमानाधिकरणवह्निव्याप्य सर्व्वं प्रमेय धूमवानय प्रमेयत्वव्याप्य सर्व्वमभिधेय समानाधिकरण वांश्चायमित्यादि ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः । न च धूमत्वादेरतिरिक्तवृत्तित्वपक्षे एवं प्रतिबन्धकस्तदपक्षेऽप्यनुमितावि ष्टापत्तिरिति वाच्यम् एवमपि धेटापत्त्यैव सर्व्वत्र प्रतीकारे विशेषणानुसरणवैयर्थ्यात् व्यभिचारस्यपक्षधर्म्मताज्ञानयोरेव हेतुत्वस्य सुवचत्वात् किञ्च पुरुषान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरे वर्त्तमान व्याप्तिप्रत्यक्षमादायातिप्रसङ्गस्य भङ्गाय स्वसमानकालीनस्वसमानाधिकरणव्याप्तिप्रत्ययविषयधर्म्मिमात्रवृत्तिधर्म्मप्रकारक पक्षधर्म्मताज्ञान वाच्य तथा च स्वत्वस्याननुगतत्वात्कारणतावच्छेदकस्य तत्तद्धर्म्मिमात्रपर्य्यवसायित्वेमिथो व्यभिचार तत्तत्पक्षधर्म्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वे सम्भवेऽधिकवैयर्थ्यञ्च एतेन गृह्यमाणव्याप्यवच्छेदकताकेव्या

ह्युपदर्शितप्रकारद्वयमपि प्रत्युक्तं वेदितव्यं एवं यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्धर्मप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरित्यपि परास्तम्। तद्धर्मविश्रान्तमूर्त्तिकत्वेनाप्यननुगतत्वाच्च वह्नेश्च्छा तत्साधनताज्ञानस्येच्छाहेतुत्वेऽपि समानमिति चेत् सत्यं प्रतिवक्ष्यते हि तत्र लघुगुरुरूपाभ्यां युगपदुपस्थितौ लघुरूपावच्छेदेनैवकारणत्वं कल्प्यते लाघवात् नियमादेरेकतररूपावच्छेदेनाप्यक्लृप्तत्वात् इत्याशयवानाह अपि चेति। ननु स्वसमानाधिकरणाभावे इत्यादिव्याप्तौ स्वपदार्थस्यैकस्याभावेन धूमादिकमेव विशिष्य उपादेयं तत्र च धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणेन्धनवानयमिति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गेन तादृशवह्निसमानाधिकरणधूमत्वं व्याप्तिस्तत्प्रकारकमेव च पक्षधर्मताज्ञानमननुगतमपि हेतुरिति वक्तव्यं तथा च यद्धर्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके गृह्यते तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम् अयं वह्निव्याप्यवान् धूमो वह्निव्याप्योऽयं धूमवान् वह्निधूमव्यापकोऽयं धूमवानित्यादिसकलवित्तिव्यापकत्वात् न तूपदर्शितव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेनाव्यापकत्वात् किञ्चान्यथाख्यातिवादिभिर्धूमादिसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिगगनसमानाधिकरणधूमादिमानयमिति-ज्ञानादनुमित्यङ्गीकारादखण्ड-व्याप्तेश्चाप्रसिद्ध-तया प्रकारकत्वासम्भवात् साध्ये साधनव्यापकत्वग्राहकमधिकर-

नादौ च साध्यीयसाध्यतादि पक्षे च तादृशसाधनवत्त्वाय नादि यज्ज्ञान तत्त्वेन कारणत्ववाच्य तथा च साध्यता तादृशव्यापकत्वघटकधर्मेणावगाहितयैव कारणावच्छेदक धर्मस्फूर्त्तित्वगुरोधेन व्यापकत्वस्यापि चानुगतोऽनिर्वाहमीर्वा चरमतिरिच्यते यथा च सामानाधिकरण्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि न चातिमात्रा चल्यते इति चेन्न गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेद कताक्षिप्यादिप्रकारकदोषदूषणपदत्वात् पक्षात्यत्ताभावपद वृत्तिधर्मवानयमित्यादिज्ञानादप्यनुमित्युदयाच्च व्यभिचार ज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वेनैव व्याप्तेरननुगमात्। नन्वेवं कारणे कार्यमेव प्रमाणं तत्र कार्यकारणभावग्रहे सति स्यात् सच तु न सम्भवति गौरवज्ञानेन प्रतिबन्धादित्यत आह कारणतापरीति कारणतानिर्णयं विना तत्फलस्य धर्म्मान्तरनिर्णयस्याभावेन तद्घटितगौरवस्यानिर्णयादित्यर्द सम्भाव्यते तावदिदं धर्मान्तरकल्पनं विना कारणत्वस्यैवा ग्रहनिर्वाहत्वादिति चेत् सम्भाव्यतां न तु तत्प्रतिबन्धक सामान्यत कार्यकारणभावग्रहस्य चावगोपित्वप्रसङ्गात् तव तत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकरूपान्तरविरहेणा-गत्या गौरवमप्याश्रीयते इति चेदिहापि तद्विरहस्याम छदायेदित्वादिति तत्र पर्यवसितमेवेति। व्यभिचारनिर्णयेन कारणत्वग्रहासम्भवं निरस्यति न चेति। अनुमानयोरिति अनुमितैकसाध्यविशिष्टे साध्यान्तरानुमित्या सहचारग्रहोप-गमेऽपि नियमांशग्रहासम्भवादिति भाव । नियतव्यापा

रेति एकसम्बन्धिज्ञानाधीनसम्बन्ध्यन्तरस्मरणान्वितः क्वचि द्विशिष्टज्ञानोत्पत्तावपि नियतत्वेन न तस्य व्यापारत्वं य जनयित्वैव यस्य यज्जनकत्वं तस्यैव तत्र तद्व्यापारत्वादि-त्यर्थः। वस्तुतस्तु तदुपनयव्यक्त्यादेस्तत्प्रमाव्यक्तिं प्रति का-रणत्वेऽपि न क्षतिः प्रमावैजात्यस्यैवात्र प्रमाणान्तरनिमित्त-त्वात् न चात्रापि प्रमावैजात्यमनुपलम्भबाधितत्वात् माना-भावाच्च उपनयस्य च विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन प्रत्यक्षे च सन्निकर्षविधयोपयोगितया जात्यव्यवस्थापकत्वात् अतएव वाह्यान्तरप्रत्यभिज्ञासादृश्याभावादिप्रत्यक्षाणां तत्ताप्रति-योग्यादिविषयत्वमन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गात् ज्ञानद्वय-कल्पने च स्थैर्यमात्रमुच्छिद्येतव्यवस्थापितञ्च विशिष्टज्ञानस्य व्यवहारहेतुत्वम्। न च प्रमाणान्तरासहकृतोपनयजन्यता-वच्छेदकतया वैजात्यसिद्धिः इतरासहकृतत्वेनाजनकत्वात् असिद्धेश्च उपनयात्मकसन्निकर्षवशेन मनसा प्रत्यक्षजनन-स्यैवोपगमात्। पृथगिति न चैवं धारावाहिकोच्छेद इतर-मात्राविशेषणत्वेनोपस्थितेरेव तन्त्रत्वात् कोटिस्मरणस्य स-शयेन तस्य च व्याप्तिस्मरणादिना नाशात् विशेषदर्शनकाले च संशयायोगादाह न चेति। गौरवादिति न चैवमभाव-विशेषणत्वेनोपस्थितस्यापि भावस्य ग्रहापत्तिरभावग्राहक-सामग्र्या बलवत्याः प्रतिबन्धात् अभावाविशेषणत्वेनोपस्थि-तिस्तन्त्रमित्यपि कश्चित् वस्तुतः स्वतन्त्रविशेषणज्ञानस्य वि-शिष्टधीहेतुत्वेऽनुमित्यर्थमेव त्वयापि तत्स्वीकरणीयं न हि

विशिष्टसंशय एवेत्य तथात्वे मानाभावात्। तर्कोत्यादि वस्तुतो यत्र क्वचिदपि दृष्टान्तस्य धर्मिणि साधारणधर्मदर्शनात् स्मृतस्य संशयादिसाधारण्यो विशिष्टधीरियमस्तु विशेष्यां यत्कोटिद्वयसहचरितधर्मादर्शनात् कोटिद्वयस्मरणे संशयोऽन्यथा त्वेककोटिनिश्चय इति एतेन धूमत्वादिना पक्षधर्मतासिद्धसमये वह्न्यनुमितिरिति परास्तम् धूमत्वाद्यनुपस्थित्या धूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिविषयत्वाग्रहे वह्न्यनुमितिप्रसङ्गात् एतेन यद्धर्मावच्छेदेन यस्य दृष्टान्तमुपनयवशात् तद्धर्मविशिष्ट एव तद्भासते धूमवत्त्वावच्छेदेन च वह्निमत्त्वप्रहाद् महानसेव वह्निमानिति बुद्धिः स्यात् न तु पर्वतो वह्निमानित्यपि परास्तं मानाभावात् चन्दनत्वावच्छेदेन दृष्टान्तस्य सौरभग्रहे पुरोवर्तिनि चन्दनत्वादिदर्शनादिदं सुरभि इत्यादिबुद्धौ व्यभिचाराच्च यदि चावच्छेदकावगवैशिष्ट्यमपि तत्र भासते इति नियमोऽपि तत्र प्रामाणिकस्तदा धूमवान् पर्वतो वह्निमानित्येव धीरस्तु न हि लिङ्गोपधानभाने बाधकमस्त्यसाधकविरहात्। हेतुसाध्येति सम्बन्धिद्वयनिरूप्यपदार्थत्वं प्रति सम्बन्धिद्वयसत्त्वस्य हेतुतया संयोगादिस्थले तथैव क्लृप्तत्वात् तदभावेऽपि साध्यघटितमूर्तिकव्याप्तिमत्त्वस्य साध्यसत्त्वसामग्रीं विना सम्भवादिति भावः । विशेषणेत्यादि विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्तदंशे प्रमात्वे लौकिकत्वे वा विशेषदर्शनञ्च विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकतया क्वचित् क्वचित्सहचरितधर्मदर्शनत्वेन विशेषण

स्मारकतया विशेषणस्य च ज्ञानसत्त्वेऽप्यतिरिक्तसन्निकर्ष-स्तद्ग्रहे लौकिकतायामुपयुज्यते। एकैव चोक्ति वस्तुतो व्याप्तिभेदेऽपि न क्षतिः सामान्यतो व्याप्तित्वेन गृहीतानां सकलव्याप्तीनां तथैव स्मरणसम्भवात् वह्नेरसन्निकर्षादिति। ननूपनयात्मकसन्निकर्षेणैव नयनेन निरूप्यतां हुताशनो न हि वह्निरिन्द्रियेण द्रव्यसाधेयतया तद्वत्त्वस्य वा ग्रहे तत्संयोगो हेतुः दण्डी पुरुषो नास्तीत्यादौ व्यभिचारात् कथमन्यथा पक्षधर्मे वह्निमत्त्वगर्भिता व्याप्तिरेव गृह्यते न चाधेयतया मुख्यविशेष्ये साक्षात् द्रव्यग्रहे तत्संयोगो हेतुः अभेदारोपे च नाधेयतया रजतादिकं प्रकारो दण्डाद्यात्मकतत्तावगाहि-प्रत्यभिज्ञायाञ्च तत्तावदभेदो भासत इति न दण्डादेः साक्षा-त्प्रकारतेति वाच्यं मानाभावात् धूमवान् वह्निमानिति सामान्यलक्षणया ग्रहे व्यभिचारात् तत्तासंसर्गस्यापि प्रत्य-भिज्ञायां भानसम्भवात् प्रकृतेऽपि वह्निमदभेदग्रहणेव कृतार्थ-त्वाच्च एतेन तत्ताकारानुपनीततादृशद्रव्यग्रहे स हेतुरिति निरस्तं चैत्रपदवाच्योऽयमित्यादिवत् दण्डयमासीदयं दण्डी-त्यादिग्रहस्यानुभविकत्वात् तत्तात्वस्यातिरिक्तस्याभावात् त-च्छब्दप्रयोगजननाभावस्य च निमित्तान्तरविरहप्रयुक्तस्य जन्य-तानवच्छेदकत्वात् तज्जननयोग्यतायाः प्रकृतेऽपीष्टत्वात् अतएव तदिन्द्रियग्राह्यविद्यमानद्रव्यस्य तेन ग्रहे तत्संयोगो हेतुरिति परास्तम् नयनादिनारजतादेरभावग्रहाभेदारो-पादौ व्यभिचाराच्च अथैवं व्यवहितदण्डे पुंसि न कथं

नायनोत्कटोऽस्ति निश्चय इति चेत् कचित्तत्सहचरितधर्मा
दर्शनात् तदनुस्मरणात् क्वचिच्च साधारणधर्मदर्शनादिना
संशयस्यैव जननात् सति च विशेषदर्शनादावपि तत्त्वात्
पुरुषे तत् कथमन्यथा दृष्टो न वेत्यादिक संशय न हि
नाशो तद्विशिष्टबुद्धि न तन्निश्चय इति चेत् किं तेन उक्त
हि संशयत्वं निश्चयत्वञ्च न अन्यतावच्छेदकमिति अस्तु वा
तथा तथापि विशेषस्यादर्शनात् संशयस्यैव तद्दर्शनान्निश्चय
स्यापि सम्भवात् मा भूद्वा गायनादिरव श्रुतागमादिनिर्णयो
मानसम्तु स्यात् तत्र साधूक्तनियमस्यास्याप्त बाधितत्वादिति ।
उच्यते । अस्ति तावदनुमितौमीत्यनुव्यवसायसाक्षिको
ज्ञानविशेषो यत्र कारणमन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्यपरामर्श
मानसप्रत्यक्षविशेषोऽस्माविति चेत् कुतोऽस्य प्रत्यक्षमनुभव
स्यादिति चेत् किमेवमनुभवत्वमन्यत्प्रत्यक्षत्वात् ग्रन्त्वन्य
ज्ञानत्वमिति चेन्न प्रयोजकत्वात् अनुमितौ साक्षात्कारि
त्वप्रत्ययप्रसङ्गाच्च तद्युक्तकमानिकसन्निकर्षादिजन्यत्वविरहाच्च
तर्पति चेदाप्यनुमितौ तस्यापि सम्भवात् वह्निमनुमिनोमि
न तु साक्षात्करोमीत्यबाधितसाक्षात्कारत्वाभावप्रत्यय अ
गत्या तु सौरभं न पश्यामीत्यादावन्यथात्वकल्पन ज्ञानान्य
लक्षणानङ्गीकर्तृनये चाप्रसिद्धवस्त्वादिव्यक्तिकानुमितौ न
प्रत्यक्षत्वसम्भावनापि सन्निकर्षासम्भवात् एतेन प्राप्त्यादिक
व्याख्यातं व्यपव्यापयिष्यति तावदप्रसिद्धाभावसाध्यकानु
मितिमं च साक्षात्कारिणी तदोपनयस्यासम्भवात् एवञ्च

प्रसिद्धसाध्यकानुमितेरपि न साक्षात्त्वं जातिसङ्करप्रसङ्गादित्यपि केचित् तत्र भेदत्वादिनोपस्थिते जलादिप्रतियोगित्वग्रह इत्यपरे। मानाभावादिति तन्निष्ठावच्छेदकान्तरग्रहमन्तरेणासम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। उपसंहरति तस्मादिति वाशब्दोऽनास्थायाम् उभयथापि प्रकृतात्तेः वस्तुतो व्याप्यपक्षयोर्वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्व विनिगमनाविरहेणान्यतरविशेषणविशेष्यभावस्यातन्त्रत्वात्। लाघवादिति अथाव्याप्यवृत्तेर्व्यापकत्वसम्पत्तयेऽभावस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं वाच्यं तच्च स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वम् एवञ्चावृत्तिगगनादेर्धर्म्मिमात्रव्यापकत्वं स्यात् तादृशघटत्वाद्यभावाप्रतियोगित्वात् तदधिकरणाप्रसिद्ध्या च तदभावस्य स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वासम्भवात् तथा च तद्व्यावृत्तये व्यापके हेतुसमानाधिकरण्यं वाच्यं नचैवं हेतोर्व्यापकसामानाधिकरण्यापेक्षया लाघवमिति चेदस्तु तावदेवमापाततस्तथापि वृत्तिमत्त्वमात्रमुपादेयम्। तच्चैवं हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं संशये इष्टत्वात् व्यतिरेकनिश्चये च पक्षधर्म्मत्वाग्रहे परामर्शविरहात् तद्ग्रहे च साध्यासमानाधिकरणधर्म्मान्तरग्रहस्येव तस्यापि विरोधित्वात् अन्यथातिष्टत्वात् पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् पाषाणमयः पाषाणमयावृत्तिश्च वह्निरिति ज्ञानेन च तुल्ययोगक्षेम पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्निर्धूमवदवृत्तिश्चेति ज्ञानम्। न च साध्याप्रतियोगिकस्वसमानाधिकरणयावदत्य-

न्ताभावकत्वं साध्यप्रतियोगिकत्वावच्छेदकत्वसमानाधिकर
णात्यन्ताभावत्वकत्वं वा व्याप्तिः साध्यप्रतियोगित्वस्य केवलान्व
यिनि साध्यस्यान्योऽन्याभावे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावे
वा प्रसिद्धमिति वाच्यं गौरवात् व्यापकत्वाघटकस्याभावेन
यावत्त्वस्य दुर्वचत्वात् प्रमाणाभावेन स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपत्वा
सम्भवेनावच्छेदकत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वपर्यवसायितया व्या
पकतायाश्च प्रतियोगित्वादेः सामान्याभावस्याप्रसिद्धत्वात् सम्ब
न्धादिनिष्ठसाध्यप्रतियोगित्वव्यक्तेरभावस्य व्यभिचारिसाधन
समानाधिकरणयावदत्यन्ताभाववृत्तितया त्वयापि तस्यावश्य
वाच्यत्वात् साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकधर्मवत्त्वरूपव्यापकत्वज्ञानमपेक्ष्य साध्यवदन्यावृत्तित्व
ज्ञानस्य लघुत्वात् । तद्वृत्तितायाद्विना निरस्यति अतएवेत्या
दिना वीप्सासमभिव्याहारादिवशादुद्देश्य धर्मावच्छेदेरत्यन्ता
भावस्यान्योऽन्याभावस्य वा प्रतियोगित्वाभावो विधेयधर्मे
तद्वति वा भासते न तु विधेयधर्मतद्वतोरत्यन्तान्योऽन्याभा
वानधिकरणत्वमुद्देश्य धर्मवति यथा घटमिधेय तत्प्रमेयमित्या
दावसम्भवादिति भाव । साध्येति प्रयोगोऽभावप्रतियोगित्व
तथाच साध्ये साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वस्यावच्छेदे-
त्यर्थ । व्यादिति न व्याप्त केवलान्वय्यनुमानमित्यपि द्रष्ट
व्यम् । न पक्षेति एतच्च विरोधस्यातिस्फुटत्वमभिसन्धाय
साध्याभाववद्वृत्तित्वबुद्धेरपि व्यापकताधीविरोधित्वादिति
वदन्ति । मानसप्रत्येति माथिकत्वाभिप्रायेण तेन प्रविष्ट

ब्दादिना क्वचिच्च साध्येन्द्रियसन्निकर्षात् परामर्शेऽपि न क्षतिः पक्षसाध्यसम्बन्धस्याग्रहात् ग्रहेऽप्यनुमित्साया अनुमितिसम्भवात्। व्यभिचारादिति न च यत्र यदुभयवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं कारणं तत्र तदेकतरोपसर्ज्जनस्यान्यतरस्य जन्यज्ञाने प्राधान्येन न भानमिति वाच्यं मानाभावात् अत्र चेदमस्वरसवीजं पक्षधर्म्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वेनाभावज्ञानं वह्न्यादावभ्रान्तमसम्भवितादृशप्रतियोगित्वप्रतियोगिताकाभावावगाहि चातिप्रसक्तं पक्षधर्म्मधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वेन च तज्ज्ञानं न व्यापकं येन रूपेण पक्षधर्म्मताग्रहस्तद्रूपावच्छिन्नव्यापकताज्ञानञ्च मीमांसकमतनिरासेनैव निरस्तमिति स्वर्गकामो यजेतेत्यादावन्वयबोधं शब्दमणिदीधितौ विवेचयिष्यामः।

परिचायकत्वं परिचेयव्यावर्त्तकत्वं तच्च नोपलक्षणतयेत्याह परिचेय इति। विशेषणतया तत्त्वे पुनराह तथाचेति। अवच्छेदकतामात्रेण चान्यथासिद्धावाह अन्यथेति। अपिचेत्यादि या यद्विशेषणसमानकालीनत्वेन तादृशी बुद्धिः सा ज्ञायमानतद्विशेषणजन्येति। सामान्यव्याप्तौ पक्षधर्मतासम्पत्तये धूमविशेषणिकेत्यादि तादूप्यस्यानुभविकत्वप्रदर्शनाय च धूमवानित्यादिज्ञायमानेति च तज्ज्ञानस्यापि जनकत्वलाभाय साध्यविशिष्टानुमितेः साध्याजन्यत्वाद्विशेषणसमानकालतयेति धूमकालीनवह्निमान् धूमध्वंसादित्यनुमितेः मजधून्यत्वात् विशिष्येति विशिष्य विशेषणभावापन्नं

समानकालीनत्वेन धर्मान्तरवैशिष्ट्यावगाहीत्यर्थं तदानीं
मवान् पर्वतो धूमकालीनवह्निमान् धूममवमयत्वादित्यादौ
विशेषणे विशेषणतापन्नस्यैव धूमस्य समानकालत्व वह्नौ
भाते नतु विशेष्ये तथात्वापन्नस्य अनुभवसिद्धोऽयं विशि
वैशिष्ट्याद्युक्तीनां विशेषणताविशेष विशेषण धर्मितावच्छे
क विशेष्यत्व विधेयम् तथाच विधेयतावच्छेदकावच्छिन्न
धर्मविशिष्टे तत्समानकालीनत्वेनावगाहते या अग्न्यादौ
दि' मा तद्धर्मसम्बन्धेति पर्य्यवसितोऽय धूमकालीनवह्नि
ानित्यादौ च विधेयतावच्छेदकधूमकालीनवह्नितावच्छिन्न
धूमकालीनत्वेन भासते परन्तु वह्नित्वावच्छिन्न धूमवामय
मकालीनवह्निमान् पर्वतो वह्निमानालोकादित्यादौ च न
मवत्त्वविशिष्टे धूमकालीनवह्निमत्त्व भासते किन्तु साध्य
ाशिष्टपक्षतावच्छेदकवति वह्निमत्त्व सम्बन्धमय्यादया तत्स
ानकालीनत्वमवगाहते इत्यपि यदस्ति। अथवा विशि
त्व व्याप्तसत्त्व तत्र तत्समानकालीनत्वप्रकारकत्व विशे
णविशेष्यपदे च धर्मद्वयमात्रोपदर्शके तथाचैकस्मिन् धर्मे
धर्मसमानकालत्वप्रकारजन्या या अग्न्यादौ तद्धर्मसमान
ालीनत्वधीः सा तत्समानतद्धर्मसम्बन्धेत्यर्थः एव न क्वापि
भिचारशङ्का साध्यस्य पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्व
ापि नानुमितिविषयो मानाभावात्। नवीननये तु
ग्न्यादि' पक्षतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नत्व साध्यस्य भासत
त्यन्यदेतत् दण्डी पुरुषो गच्छतीत्यादिशाब्दधीवारणाय

अशाब्देति तुल्यन्यायतयोपनीतभानवारणाय तदन्यत्वमपि वाच्यमित्यपि वदन्ति एतन्नये चातीतत्वाग्रहेऽप्यतीतादिलिङ्गज्ञानान्नानुमितिरिति नातीतलिङ्गकालीनत्वावगाह्यनुमितौ व्यभिचारः कालोऽत्र वर्त्तमानो विवक्षितः तद्वैशिष्ट्यांशे च प्रमात्वं वाच्यं वर्त्तमानत्वं वा तादृशधर्म्मविशेषणमित्यपि कश्चित्। केचित्तु विशेषणं विशेष्यतावच्छेदक तथाच वर्त्तमानविशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनतया धर्म्मान्तरवैशिष्ट्यावगाह्यशाब्दज्ञानत्वादित्यर्थः सतश्च पक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वमिष्टमेव समानकालीनत्वानुसरणन्तु ताद्रूप्यविषयत्वे प्रतिज्ञायमानविशेष्यतावच्छेदकजन्यत्वस्य प्रयोजकत्वसूचनायेत्याहुः। परामर्शएवेति न च कारणतावच्छेदकस्य तस्य न व्यापारता परामृश्यमाणत्वेन परामर्शाजननादिति वाच्यं व्यापारं प्रति रूपान्तरेण हेतुत्वेऽपि फलम्प्रति ताद्रूप्येण हेतुतायां विरोधाभावात् लिङ्गत्वेनैवानुमितिहेतुतापरामर्शस्तु व्यापारमात्रमित्यपि केचित्। परामर्शाविषयस्येति विनिगमनाविरहो विशेषणत्वं वा तस्य हेतुत्वे वीज नचेदमज्ञायमानेऽस्तीति भावः न च विशिष्टस्य कारणत्वं गृह्णत् प्रमाणं विशेषणतावच्छेदकावच्छेदेनापि तत्परिच्छिनत्ति तथाचापरामृश्यमाणस्यापि लिङ्गत्वेन हेतुत्वमविरुद्धमिति वाच्यं यतो हि लिङ्गत्वं न साध्यव्याप्यत्वादिकं तदप्रसिद्धावपि गगनाद्यनुमानात् नापि परामर्शविषयतावच्छेदकमात्रं तथा सति वस्तुमात्रस्य वानुमिति-

हेतुतापत्ते नचेद प्रामाणिकं तयान्वयव्यतिरेकादिविरहात् अन्यथेच्छाशाब्दबोधादिक प्रतीष्टसाधनताकाङ्क्षादिकुक्षि- निक्षिप्तस्य जगतएव हेतुतापत्ते न मा यामायां विनिगमना विरहोऽपि प्रमेयत्वादिना ज्ञानादपि लिङ्गादनुमित्यापत्ते व्याप्तिपक्षधर्मत्वेन ज्ञायमानयोर्मो च साधकत्वात्तादृशज्ञान त्वेनैव हेतुत्वात् । किञ्च कान्तासंसर्गयतादृशज्ञानविषयादपि लिङ्गादनुमितिप्रसङ्गः कारणतावच्छेदकायत्नोद्कारणसत्त्व स्यैव कार्योत्पत्तिनियामकत्वात्तु तद्विशिष्टसत्त्वस्यैव गौरवात् इतोऽपि च प्रतिबन्धकाभावादीनां न कारणतावच्छेदकत्व परामर्शविशिष्टसत्त्वस्य चात्र प्रयोजकत्वाभिधाने लाघवादा वश्यकत्वाच्च परामर्शस्यैव तथात्वं तत्र च नातिप्रसङ्गशङ्कापि । यथैव संयुक्तेन्द्रियादीन्द्रियसंयोगादौ कारणतायामपीदमेव विनिगमकं स्यादिति चेत्स्यादेव यदि न स्यातामिन्द्रियाद न्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकौ स्यात्र व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथ धानम् न चानुमितिनाशे तौ लिङ्गस्य न चातीन्द्रियस्यापि तस्य परामर्शो व्यापार इति । अपि च चैत्रेण परामृश्य मानाल्लिङ्गादपरामृशतोऽपि मैत्रस्यानुमित्यापत्तिः मत्तात्तु रूपीयानुमितिं प्रति तत्तत्पुरुषपरामृश्यमानलिङ्गत्वेन हेतुत्वे चानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गः इच्छाद्वेषसुखदुःखस्मरणवि- शिष्टज्ञानशाब्दबोधादिषु ज्ञानेच्छाधर्माधर्मनिर्णयविशेषण • आत्मपदार्थज्ञानादीनामिवानुमितौ परामर्शस्याप्येकार्यप्रत्या सत्त्या हेतुत्वात्नातिप्रसङ्गशङ्कापीति कृतं पल्लवितेन । एवं

न्योऽन्याभावविशिष्टापरान्योऽन्याभावादिर्वर्त्तमान एव सर्वत्र हेतुः सम्भवतीत्यत आह यदि चेति। किन्तु तत्प्रागभाव इति तस्य च विरोधिकालावच्छेदेन व्याप्यत्वग्रहान्न तत्कालीनसाध्यसिद्धिरिति भावः। अपिचेत्याद्यभ्युपगमवादः नियतसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेः प्रागभावादौ दुरपवादत्वात् धूमप्रागभावत्वादिकं नावच्छेदकमिति चेत् किञ्चातः न चैतदपि व्याप्तेरवच्छिन्नत्वनियमात् परिशेषेण तस्यैव तथात्वात् अन्यथा धूमादिवृत्तिव्याप्तीनामपि धूमत्वादिकमवच्छेदकं न स्यात्। अथ स्वव्यापकसमानाधिकरणं व्याप्यं व्यापकत्वञ्च तद्धर्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वादिकं स च विशेषणं धर्मो व्याप्त्यवच्छेदकः न च धूमप्रागभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वादिकं प्रतियोगितावच्छेदकं गौरवादपि तु धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वादिकमेव लाघवात् एवञ्च न धूमप्रागभावो व्याप्यो न वा तत्त्वं व्याप्त्यवच्छेदकम् अतएव प्रमेयधूमत्वादिकमपि नावच्छेदकमिति चेत् गतं तर्हि जातिसमनियतोपाधिगुणादीनां व्याप्यत्वेन लाघवेन गोजत्वादिनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वादेरवच्छेदकत्वात् नतु सास्नास्नेहादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वादेर्गौरवात् प्रस्थितञ्च गोत्वादिवृत्तिधर्माणामवच्छेदकत्वेन आपतितञ्च ते नीलधूमत्वादेर्व्याप्त्यवच्छेदकत्वेन नीलधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाद्यभावस्यातिरिक्तत्वात्

प्रमेयधूमत्वादिना वह्न्याद्यव्यापकत्वार्थमिव च इत्यादिना व्याप्यत्वार्थमपि अनुगमसाधारणस्यावच्छेदकत्वस्योपादाने कृतमक्षुद्राम इति । तथाचेति तथैव च प्रसामान्यकारणस्य विशेषरूपेण हेतुत्व यत्र कम्पकारणतावच्छेदकमपेक्ष्य न गौरवम् अन्यथा विशेषकारणकमापविसयप्रसङ्गादिति भाव । धूमकामीनेत्यादि सामानाधिकरण्ये कामविशेष स्यापि सम्बन्धघटकतया प्रविष्टत्वादित्यर्थ । यद्वा यथेति कालिकदेशिकव्याप्तिद्वयज्ञानात्कामटेशयो साध्य सिध्य दसति बाधके लाघवादेकमेव सिध्यतीत्यपि वदन्ति । पक्ष तावच्छेदकेति पक्षतावच्छेदककामाद्यवच्छिन्नमित्यर्थ । किन्तु व्याप्तीति न च स्मरणात्मकपरामर्शस्थले तदसम्भव तत्र व्याप्तिविशिष्टानुभवस्य संस्कारद्वारा परामर्शहेतुत्वात् फलाजनकव्यापारस्य फलजनकव्यापारजनकत्वे विरोधाभा वात् । न च विशिष्टपरामर्शत्वेन न कारणत्व व्याप्तिज्ञानत्वेन च न तद्विशिष्टस्मृतिहेतुत्व न वा विशिष्टस्मृतित्वेनानुमिति हेतुत्वमिति वाच्यम् व्याप्तिविषयकज्ञानत्वस्मृतित्वाभ्यां वि शिष्टविषयकत्वत्वाभ्यां वा हेतुहेतुमद्भावेऽपि व्यापारव्यापा रिभावाविरोधात् न हि द्वारद्वारिणो फलजनकत्व येन रूपेण तेन रूपेण तयोर्मिथोहेतुहेतुमद्भावेऽपि नियमो मा माभावात् इन्द्रियतत्संयोगपदज्ञानपदार्थोपस्थित्यादिषु प्र- त्यक्षशाब्दादिकरणव्यापारेषु व्यभिचाराच्च नचैवं धारावाहन स्थले पूर्वपूर्वेषां विशेषणज्ञानानामुत्तरोत्तरतद्द्वारा शिष्ट-

प्रत्यक्षं प्रति कारणत्वाणत्ति' यं जनयित्वैव यस्य यज्जनकत्वं तस्यैव तत्र व्यापारत्वात् । यत्तु तथानियमेऽपि न चतिर्विशिष्टस्मृतेरपि व्याप्तिविशिष्टज्ञानतया विशेषणव्याप्तिविषयकेण पूर्वानुभवेन संस्कारेण वा जननाद्व्याप्तिविषयत्वेनैव कारणत्वादिति तन्न जन्यत्वविशेषितेन संशयसाधारणेन व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेन तज्जन्यत्वात् नित्यसाधारणेन च व्याप्ति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपक्षनिश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वात् यदि च विशिष्टव्याप्तेः प्रथममनुपस्थितावपि विशेष्ये विशेषण तत्रापि विशेषणमितिरीत्या परामर्शादनुमितिस्तदा नियतपूर्वोपस्थितिकपदार्थोपस्थितेरेव कारणत्वं वाच्यम् । यत्तु परामर्शजनकत्वेन तत्तद्विशेषणज्ञानानां कारणत्वमिति तन्न अन्यम्प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव तथात्वग्रहेणान्यथासिद्धत्वात् न च तत्र फलाननुगुणमन्यं प्रतीति वाच्यं गौरवात् न चैवं भ्रमिजनकत्वलक्षणं द्दढत्वमपि दण्डे घटजनकतावच्छेदकं न स्यादिष्टत्वात् दण्डत्वेनैव तथात्वात् क्वचिद्घटानुत्पादो भ्रमिरूपद्वारविरहात् क्षुद्रचक्रभ्रमिजननसमर्थान्महाचक्रमसमवहितादृण्डाद्घटानुत्पत्तौ तत्प्रयोजकताया आवश्यकत्वात् भ्रमिविशिष्टत्वेन च जनकत्वे चक्रादीनामपि पृथक्कारणत्वं न स्यान्नस्याच्च घटार्थितया दण्डे निष्कम्पा प्रवृत्तिः प्रथमं भ्रमेरुपधानानिर्णयात् अस्तु वा भ्रमिप्रयोजकोऽवयवसंयोगविशेषादिरेव तथा प्रथमोपस्थितत्वादावश्यकत्वाच्च अन्यथा घटजनकत्वेनैव भ्रमिजनकतां किमिति

न दोषः । अतएव सामर्थ्यविशेषादिदमेवानुगतजनकत्व-
विरहेऽपि न क्षतिः । किञ्च प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य
जनकत्वेन शब्दादीनां शाब्दबोधं प्रति च तज्जनकव्याप्त्यादिज्ञा
नजनकत्वेनानुमानशब्दादिसाधारणज्ञानादीनां कार्या
न्तरं प्रति च तज्जनकतत्तदन्यकारणानां तत्तत्कार्यकार
णत्वेन हेतुत्वप्रसङ्गः तज्जनकत्वेन हेतुत्वे तत्त्वेनैव हेतुत्वं प्रत्य
क्षोपस्थितत्वाल्लाघवमन्यथा गौरवमिति चेत् किमिदं प्रसङ्गे
नाभिहितम् इदं तु अनिच्छावशेयं विशिष्टविषयकत्वेन कार
णत्वे केवलविशेषणादिविषयत्वेन न हेतुत्वं तदवच्छिन्नकार्य
त्वकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वेनैव तदवच्छिन्नं प्रति
जनकत्वात् दर्शयिष्यते हि तथान्यथा सिद्धत्वमन्यथा घटत्वा-
द्यवच्छिन्नं प्रति कपालतत्संयोगादीनां जन्यत्वविशेषितत्व
रूपेण वा द्रव्यत्वगुणत्वादिना विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति च
विशेषणतावच्छेदकविषयत्वेन हेतुत्वप्रसङ्गात् अनुमितिशाब्द
बोधचिकीर्षादिकं प्रति च परामर्शव्याप्त्याकृतिसाध्यत्वादि
ज्ञानविषयविशिष्टाविशिष्टसमानपदार्थविषयत्वेन हेतुत्वे च
तत्तत्कार्यकारणभावप्रसङ्गाच्च न चात्र कारणतावच्छेदकाभावा
द्गत्या परामर्शजनकज्ञानस्य तथात्वं कल्पते चिकीर्षां
प्रत्यपि कृतिसाध्यताज्ञानजनकज्ञानस्य तथात्वापत्तेः तत्र
मन एव करणमिति चेत् तथापि तदेवास्तु मनोऽसाधारण
कारणकज्ञानत्वेन मानसत्वापत्तिरिति चेच्चिकीर्षादिसाधा-
रणतत्करणकत्वस्यैव ज्ञानत्वविशेषितत्वापि तथा प्रयोजक-

त्वात् किं तर्हि मानसत्वे प्रयोजकमिति चेत् किन्नाम प्रयोजक कारणञ्चेन्न किञ्चित् कार्य्यञ्चेत्तत्प्रत्यक्षं व्यापकञ्चेत्प्रमेयत्वादि व्याप्यञ्चेत्तत्सामग्रीजन्यत्वादि तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियामकञ्चेत्तत्सामग्री करणाभेदे कथं कार्य्यवैजात्यमिति चेत् सामग्रीवैलक्षण्यात् यथा मनःकरणकानामेव चिकीर्षा सुखादीनां यथावाग्निकरणकानां पाकजानां कथं तर्हि प्रमाणविभाग इति चेत् करणविशेषकक्रियावैजात्यविशेषादिति विभाव्यताम्। अपरे तु व्याप्तिज्ञानत्वेन विशिष्टपरामर्शत्वेन वा नानुमिति मात्रं प्रति हेतुता साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् किन्तु पक्षज्ञानत्वेनाभावज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन वा पक्षोऽपि धर्म्मिमात्रं पक्षताया अप्यननुगमात् तत्तपक्षतावच्छेदकविशिष्टवह्न्यनुमितिं प्रति तत्तद्विशिष्टे वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शत्वेन हेतुतायां आवश्यकत्वे वह्न्यनुमितिमात्रं प्रत्यपि न सादृश्यपरामर्शत्वेन हेतुता गौरवात् किन्तु वह्निव्याप्तिज्ञानत्वेन लाघवात् वस्तुतो वह्निज्ञानत्वेनैव तथा अतिलाघवात् एवं वह्न्यभावानुमितिं प्रत्यपि एतेनानुमित्यन्तरं व्याख्यातमिति वदन्ति। इत पल्लवितेनेति।

केवलान्वयीत्यादि केवलान्वयिसाध्यकादीत्यर्थः। तत्र तेषु मध्ये असिद्धिपक्षम् अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यक केवलान्वयि एवमगृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकं केवलव्यतिरेकिगृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकमन्वयव्यतिरेकि व्याप्तिग्राहकसहचाराभेदाद्भेदे त्वन्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं

केवलान्वयित्वं तत्र प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविषयसहचारत्व व्यापकाश्रयसहचारत्वकत्व साध्यसहचारत्वव्यापकप्रकृत व्याप्ति घटकसहचारत्वकत्व वा गृहीतव्याप्तिभेदाद्धेदे तु प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यानुमिति हेतुज्ञानविषयव्याप्तित्वव्याप कप्रकृतसाध्यव्याप्तित्वकत्व तत्त्वम् अन्नं निगन्ध पृथिवीत्व व्यापकाभावप्रतियोगित्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदिका च व्याप्तिर्न प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकी तद्विशिष्टपक्षधर्मताज्ञा नेऽपि व्याप्यत्वस्मरणार्थं विना निर्गन्धत्वानुमित्यनुदयादिति सा व्याप्ति यद्भावभावान् वह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्वादित्या दावन्वयव्याप्तेरवच्छेदिका व्यतिरेकव्याप्तिर्न तु सैवेति नाम सङ्ग अतएवेतरव्यापकाभावप्रतियोगित्वे नाभावप्रतियोगित्वे न वा यत्किञ्चिज्ज्ञान न प्रकृतसाध्यानुमितिहेतुस्तत्केवलान्वयीत्यपि वदन्ति एव केवलव्यतिरेकित्वादिकमपि निर्वाच्यम् । अभिधे यत्व शब्दगमपन विपक्षव्याघातो विपक्षत्वासिद्धि । ननु व्याप्तत्वमन्योऽन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व तच्च लघु गुरुसाधारण गगनादिनिष्ठान्योऽन्याभावप्रतियोगितावच्छे दकत्वेति न व्यभिचार इत्यत आह । एवमिति । नन्वभाव- प्रतियोगित्वादिकमभावादिव्यक्तिभेदान्नानैव अनुगतव्यवहा रस्तु कथञ्चिद्विशिषणतावच्छेदकधर्मानुगमादेवेव सत्ख्या प्रसिद्धा लक्षणासम्भव इत्याशङ्कते तत्त्वेत्यादि । यत्र होत्या द्यभ्युपगमवाद यत्तो भूतलादिदेशे समये च तत्र वर्त्तमा- नत्वादाकाशाभावतुल्यत्वाच्च । अभावाभावस्येति सावधारणं

भावत्वात् यदाहुराचार्याः स्वाभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगितेति प्रतियोग्येवेति प्रागभावादेरत्यन्ताभावाभावरूपत्वनयेऽपि न क्षतिः तन्मतेऽत्यन्ताभावस्यापि तदभावरूपतया तस्यापि प्रतियोगित्वात्। असाधारण इति प्रतियोगितावच्छेदक इति तु तत्त्वम् अथान्योऽन्यात्यन्ताभावसाधारणः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध एवाभावाभावः स च क्वचित्तादात्म्यं क्वचिच्च संयोगादिरिति चेत् यद्वत्त्वे हि ज्ञाते यद्वत्त्वं न प्रतीयते तदभाववत्त्वञ्च व्यवह्रियते तस्यैव तदभावात्मकत्वमुपेयते प्रतियोगितदभाववत्त्वबुद्ध्योश्च मिथस्तथात्वमानुभविकं न च तत्सम्बन्धवत्त्वञ्च तद्विषयः सम्बन्धसम्बन्धवत्त्वाबुद्धिवत् क्वचित्सम्बन्धबुद्धिविशेषदर्शनतयोपयुज्यते न च स्वतो मानाभावात् अथ सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववति सम्बन्धान्तरेण प्रतियोगिनो वृत्तेर्न तदभावविरोधित्वमिति चेत् प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्याभाववति सम्बन्धान्तरेण वृत्तेर्न तथात्वम् सम्बन्धविशेषेण च विरोधित्व तुल्यमेव अनतिप्रसक्तये च स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वेनाभावत्वकल्पने क्वानुगमसम्भावनापीति व्यधिकरणसम्बन्धस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तद्वत्यत्यन्ताभावविलयप्रसङ्गो भवतां तदभावविलोपप्रसङ्गो वेति। लक्षणम्परिष्कुरुते वृत्तिमदित्यादि आकाशस्य तदभावाभावत्वमित्यभ्युपगममात्रं भाववति तदभावासत्त्वप्रतीत्या हि भावस्य स्वाभावाभावत्वं कल्प्यते न चेह तथा अभावप्रतियोगित्व स्वरूपसम्बन्ध एवेत्युक्तमवस्तात् अभाव-

प्रतियोगित्वप्रयोजकम् एवञ्च यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-ताकाभावाप्रतियोगित्वं यस्य तस्य तेन सम्बन्धेन केवलान्वयित्वमिति फलितम्‌ वृत्तिमदिति अतएव ज्ञाताद्य ज्ञानत्वस्य च समवायेन ज्ञानविषयत्वादेश्च व्यधिकरणसमवाया दिना सम्बन्धेनाभावप्रतियोगित्वेऽपि विषयतया परम्परा सम्बन्धेन स्वरूपसम्बन्धेन च केवलान्वयित्वं संयोगाद्यभा वोपसङ्ग्रहाय च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेनाभावो विशेष्य ज्ञानाद्यभावोऽपि च तथा प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्तयोश्च मध्यतात्‌ वृत्तिमतस्तादृशाभावाप्रतियोगित्वमितियार्थं व्या प्यवृत्तित्वार्थक वृत्तिमत्पदमभावविशेषणमित्यपि कश्चित् ता दात्म्येनाभिधेयस्य केवलान्वयित्वसम्पत्तये व्याप्तिवदत्रापिसमा-लोचनीयम् । प्रमाजातीयेति तथाच तादृशभावप्रतियोगिता नवच्छेदकधर्मवत्त्वमथ इत्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि न्नासामानाधिकरण्यमेवाभावविशेषणं तेन द्रव्यगुणभेदयोर्हि त्वादिना न केवलान्वयित्वम् । नचैवं विरुद्धयोर्धर्मयोर्द्वित्वेन केवलान्वयित्वापत्तिः तदवच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्धा तदव च्छिन्नाभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यासम्भवादिति वाच्यं तादृशधर्मावच्छिन्नस्य यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिताया विवक्षितत्वात्‌ क्वचिदपि तादृशोभयवत्त्वाप्रतीतेस्तस्यास्तथा त्वात् । सन्दिग्धसाध्यवत्त्व पक्षत्वमित्याशयेनाशङ्कते तथापीति अस्थितसाध्यस्य घटवृत्तित्वसाध्यस्य साध्यसिद्धिविरोधी सा ध्यसिद्धिनिवर्त्त्य विशेषणविशेष्यभावभेदेऽपि विरोधिविषय

तामात्रेण प्रतिबन्धकत्वमनुभवबलादास्थीयते नहीदं साध्यवदत्र वा साध्यमित्येकतरनिश्चयेऽत्र साध्यं न वा इदं साध्यवन्न वेति अन्यतरः सन्देह इति। पक्षनिष्ठेत्यादि पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानविरोधिज्ञानस्य साध्यसाधकत्वेन कथञ्चित्साध्यसिद्ध्यनुगुणत्वेन पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानाभावस्य वा साध्यस्य साधकत्वेन तदभावस्य तस्य साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य सध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वावगाहिज्ञानत्वेन साध्यविशिष्टपक्षज्ञानविरोधित्वेन वा रूपेणाभावस्य योग्यतात्वात् व्यतिरेकः विपक्षे हेतोरभावः व्यतिरेकव्याप्तौ साध्याभावहेत्वभावयोर्यौ व्यतिरेकौ साध्यहेतूतयोर्व्याप्तौ। अत्र वदन्ति साध्याभाववदवृत्तित्वमेव व्याप्तिर्लाघवात् प्रायशः साधनभेदेऽप्यभेदाच्च यत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववति हेतोरवृत्तित्वं गृह्यते तेन सम्बन्धेन साध्यसिद्धिः फलं साध्याभाववति येन सम्बन्धेन हेतोरवृत्तित्वं गृह्यते तेन सम्बन्धेन पक्षधर्मताधी कारणमिति नातिप्रसङ्गः आकाशादेस्तथात्वेऽपि पक्षधर्मताज्ञानविरहान्नानुमितिः निविशतां वा तत्र साध्यसामानाधिकरण्यं वृत्तिमत्त्वं वा अथ साध्याभाववदवृत्तित्वं तद्वृत्तिभिन्नत्वादिरूपं व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वेनानुगमनीयं तच्च व्यापकसामानाधिकरण्यसाधारणमिति चेत् स्यादेवं यदि व्यापकताज्ञान व्यभिचारबुद्धिं विरुन्ध्यात् नचैवं वह्न्यभाववद्वृत्तिर्धूम इति ज्ञाने हि वह्नित्वं स्वरूपेण प्रतियोगित्वं

तदवच्छेदकत्वञ्च सम्बन्धमर्यादया भासते धूमसमा
नाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यपि च
वह्नित्वत्वेन वह्नित्वे प्रतियोगितात्वविशिष्टतदवच्छेदकत्वस्य
विशिष्टाभाव इति विषयविरोधविरहात् विशिष्टस्य वह्नि
त्वस्यानवच्छेदकत्वेन प्रकारान्तरानुसरणे च सुतरामपि
गमकादिस्वभावेन च प्रतिबन्ध्यतायां मानाभावात् व्यापकता-
ज्ञानादेरनुमितिरिति च नानुभविकं न वा यौक्तिकं ज्ञान
त्वत्वादिना ज्ञानत्वादेर्व्यापकतावच्छेदकत्वपक्षे ज्ञानादि
नामित्यनुमितेरयोगात् अन्यथा ज्ञानत्वेनानुभवत्वव्यापक
गुणत्वव्याप्यजातित्वादिना वा तथात्वपक्षेऽपि स्मरणात्
एतेन वैधर्म्यव्याप्तिमात्रज्ञानमेवानुमितिहेतुरित्यपि
परास्तम् । सर्वजनानुभवसिद्धानुमितिं प्रति धूमादिदर्शना
नन्तरं आत्मनि घटानात्मव्यतिरेकसाध्यादिज्ञानेऽनुगमाच्च
प्रमेयत्वस्येव घटादिभिन्नत्वस्य वैधर्म्यव्याप्त्वेन क्वचित्तत्-
दृष्टिधर्मव्यापकत्वेन वानुमेयं न तु ज्ञेयत्वादिहेतुकातदनु
मितिरनुभविकी एवं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्व
मपि नानुमित्यौपयिकं गौरवात् व्यभिचारज्ञानाविरोधित्वाच्च
वह्न्यभावसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगी धूमाभाव इति ज्ञान
धूमाभावाभावत्वेन तत्र वह्न्यभावसमानाधिकरणवृत्ति
कदाचिद्दिरन्वयात् न तु धूमत्वेन भिन्नप्रकारकत्वात् व्यति
रेकव्याप्तिग्रहाधीना च धीरनुमितित्वेनाननुभवात् कम
कारणाभावात् सामग्रीभेदकल्पनायामनुभवैकाधीनत्वात्

किन्तु विजातीयात्करणमपि प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरेव क्लृप्तप्रमाणद्वयसजातीयसमशीलञ्च युगपदन्वयव्यतिरेकिधर्मद्वयप्रतिसन्धानम् अथ निर्णीतिं विना सिद्धीच्छामर्थापत्तेरनुत्पादात् पक्षताजन्यत्वात् साप्यनुमितिर्लाघवेन पक्षताजन्यत्वस्यैवानुमितित्वे प्रयोजकत्वात्। नचैवं पक्षताप्रत्यक्षस्यापि तथात्वापत्तिरिच्छासत्त्वेऽपि कालान्तरे प्रदेशान्तरे वा तद्विरहसत्त्वेनैककालीनत्वाद्यतीन्द्रियघटितप्रतियोगित्वेन तस्या अतीन्द्रियत्वादिति चेन्न अनुमितावेव पक्षताया हेतुत्वस्य निरस्तत्वात् साध्यादिभेदेनाननुगतत्वात् तज्जन्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च प्रयोजकत्वञ्च न जनकत्वमसम्भवात् न व्याप्यत्वं मानाभावादित्यादेरसकृदावेदितत्वाच्च एतेन व्याप्तिज्ञानादिजन्यत्वमनुमितित्वे प्रयोजकमित्यपि परास्तम्। साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिधर्मत्वेन साध्यव्याप्यत्वानुमानात् प्रसिद्धसाध्यकैवानुमितिरित्यपि केचित्। अथ वह्न्याद्यभाववति धूमादेः समवायेन तन्तुत्वाद्यभाववति च पटादेः संयोगेन वर्त्तमानत्वात् साध्याभाववति स्वसंयोगेन समवायादिना वर्त्तमानत्वस्य विशिष्यैवाभावो वाच्यः तथाच जलं जातिमत् गुणवत्त्वात् गुणवच्च घटादेरित्यादिकं विलीयेत जातिगुणाभाववतोः समवेतत्वसंयोगित्वयोरप्रसिद्धेरिति चेदुपदर्शयेनमपि केवलान्वयिनः सरणिं स्वीकुरु वा स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावादिकत्वमेव व्याप्तिं स्वत्वाननुगमस्य प्रागेव स्वच्छितत्वादिति एतेन नीलेतररूपवान् नीलासमवेतत्वे

सति गोत्वादित्यादिकं विभावयेत विशेष्यस्य व्यभिचारित्वात् विशिष्टस्य चाननिरूपित्वादिति परास्त साध्याभावस्य विशिष्टस्यैत्वधिकरणासिद्धत्वात् परम्परासम्बन्धेन विशेषणविशिष्टसम्बन्धस्यैव वा तत्र हेतुत्वादिति। व्याप्तिग्रह इति साधारणोक्ति तत्र फलमात्मविरूपभावाय अाप्यव्याप्यत्व सद्यदन्याहसिद्धादिरूपमस्मत साध्यस्य प्रसिद्धम्। निरपायीति उपाधिज्ञानादित्यभिचारनिरासाय पृथिवीत्वमिति पृथिवीत्वमितरभेदसाध्यमित्यस्य हि पृथिवीत्वविशिष्टे पृथिवीत्वे इतरभेदसामानाधिकरण्य भासते पृथिवीतरभिन्नत्वस्य गृहपृथिवीत्वविशिष्टे तदवच्छेदेनेतरभेद इति न सिद्धसाधनमित्यर्थः सर्वेति च पृथिवीत्वव्यापकच्छेदकत्वस्फोरणाय यत्र च पृथिवीत्व पृथिवीतरसमवेतत्वमात्र न तु पृथिवीवृत्तित्वघटितमित्यतोऽपि गोपनयवैयर्थ्यम्। यथा व्यव्याप्तिघटकताधटार्थोपस्थित्यादिक विना न तद्ग्रह सम्भवस्तथात्वे च तत एव व्याप्तिग्रहसम्भवे व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभाव न च व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वेनैवान्वय व्यतिरेकसहचारयोरुपयोगित्व तद्ग्रहेऽपि तज्ज्ञातादवस्थात् अधिकरणविशेषे च दर्शितयोः साध्यवत्त्वसाधनाभाववत्त्वयोरन्यतरग्रहस्यैव तन्मात्रात् व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासेऽर्थान्तरादितादवस्थ्याच। यत्तु सहचारमात्रसाभाव्यैव सर्वत्रोदाहरणोपन्यास इति तन्न भर्वान्तराद्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् यच्छब्दादिवैयर्थ्याच्च व्युत्पादयिष्यते च तस्य

व्याप्तिबोधकत्वम । नचान्वयिन इव व्यतिरेकिणोऽप्युदाहर-णात् स्वरससिद्धान्वयव्याप्तिधीरानुभविकी येन तदर्थमपि प्रकारान्तरमास्थेयमत आह यद्वेति । साध्याभावेति नन्वि-च्छादौ साध्ये आत्मत्वादेर्व्यतिरेकित्वं न स्यात् स्याच्च संयो-गादेरात्मत्वे तथात्वमिति चेन्न । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसा-धनासमानाधिकरणत्वेन साध्याभावस्य साधनतावच्छेदकाव-च्छिन्न साधनासमानाधिकरणत्वेन च साधनाभावस्य विशेषि-तत्वात् संयोगाभावे साध्ये विभागाभावः केवलान्वयी प्रतियो-गिवैयधिकरण्यावच्छिन्ने च तत्र स तादृशो व्यतिरेक्यपि व्या-प्यव्यापकभावश्च साध्याभावत्वसाधनाभावत्वाभ्यां बोध्यस्तेन न व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः साध्याभावत्वादिकञ्च वैज्ञानिकं न तु वास्तवं तेन मेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिभ्रमादनुमा-नम् । व्यापकीयत्वेनाभावस्य ज्ञानाद्व्याप्यीयत्वेनाभावस्य सिद्धिं पुनरप्रसिद्धसाध्यकसाधारणीमाह व्यापकाभावेने-त्यादि अभावो अभाववत्त्वनिश्चयो अवश्यम्भावश्चासति प्रति-बन्धके अत्र च यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकता गृह्यते तद्रूपा-वच्छिन्नीयत्वेनाभावसिद्धिः फलं येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेन व्यापकत्वविशिष्टतत्तद्रूपाव-च्छिन्नीयत्वेन चाभाववत्ताज्ञानं हेतुरिति मन्तव्यं व्यापक-प्रतियोगिकस्याभावस्यातिप्रसक्तत्वात् व्यापकत्वावच्छिन्नप्रति-योगिताकस्य च सम्बन्धविशेषावच्छिन्नस्य सम्भवतोऽप्यसार्व-त्रिकत्वात् कारणानुगमः परम्परिचिन्तनीयः एवञ्च वह्नि-

धूमव्यापकीवह्न्यभाववांश्चायमिति ज्ञानाद्धूमव्यापकवह्न्यभाव
वानयमिति ज्ञानाद्वा निर्धूमोऽयमितिधीरिति धूमव्यापक-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानयमिति ज्ञाना
दित्यपि कश्चित्। व्याप्तिज्ञानस्येति अत्र व्याप्तिपदेनान्वय
व्यतिरेकव्यापकतावच्छनियतविषयताकोऽर्थोऽभिमत पक्षस्य
पक्षतावच्छेदकस्य वा ज्ञानमनुमितिमात्रे हेतुरित्यपि व
दन्ति। अन्वयीति अन्वयिनि ताद्रूप्येण वह्नित्वादिना व्यति-
रेकिणि तु इतरप्रतियोगिकत्वेन वह्न्यभावादिनिषेधतया
सिद्धिरित्यनुभवसिद्धः कार्यगतो विशेषः कारणविशेषजन्य
तावच्छेदक अतएव तत्र तत्र सर्वत्र व्यतिरेकिणि तस्मान्न
तथेत्येव निगमनशरीरम् अन्वयिना वह्न्यभावेन धूमाभाव
सिद्धौ धूमाभावस्य प्रकारः व्यतिरेकिणि तु तत्सिद्धौ प्र
त्यक्ष इव प्रतियोगितया धूमः प्रकार इति वदन्ति इत्यत्र
ह्रदो धूमाभाववान् वा पर्वतो वह्निमान् नवेत्यादिजिज्ञा
सायां विप्रतिपत्त्यादुद्देश्यायां साध्यतावच्छेदकरूपेण
साध्यवत्त्वप्रतीतेरनुपयोगिनो व्यतिरेक्युदाहरणादेः कथ
मवतार इति विभावनीयम्। केचित्तु अन्वयव्याप्तिज्ञाना
नन्तरत्वादिकमेवानन्यगतिकतया जन्यतावच्छेदकमित्याहुः।
अन्यतरत्वेन तादृशपरामर्शयोः कारणत्वमित्यपि कश्चित्।

उचितानुपूर्वीक प्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायस्य न्यायस्य
प्रतिज्ञात्वादिकं पुनरुदासीनवाक्यवारकन्यायान्तर्गतत्वमू
न्यमेवोपादेयमिति नाम्योऽन्यास्य साध्यादिविशेषेनिय

न्वितार्थ प्रतिज्ञादयो वाच्या इति न भिन्नसाध्यादिकप्रतिज्ञादिसमुदायेऽतिव्याप्तिः व्याप्त्यादेरिव साध्याद्यननुगमाद्ननुगमो न्यायादेरोऽस्त एव एतेन प्रतिज्ञानिगमनयोरुदाहरणावयवान्तरयोश्च न सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वं प्रागेव तु पञ्चानामवयवानां परन्तु प्रतिज्ञाहेत्वोः कथञ्चिदुपनयनिगमनयोरेकवाक्यताव्यवहारस्तु विशिष्टैकार्थप्रतिपत्तिपरतामात्रेण तादृशपरामर्शप्रयोजकत्वञ्च यदि तद्विषयतत्पदार्थसार्थोपस्थापकतया तदोदाहरणोपनययोरेव तत्पर्यवस्यति अथ तदानुकूल्यमात्रेण तदा को वह्निमान् पर्वतो वह्निमान् कुतो धूमवत्त्वादित्यादेरपि तथात्वमित्यादिक समाहितम्। अवयवत्वन्तु न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे सति उभयघटकभागद्वयाघटितत्वं वा वक्तव्यम् उभयञ्च प्रतिज्ञाहेतुहेतूदाहरणे उदाहरणोपनयावुपनयनिगमने इति विशिष्य वक्तव्यमिति प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपञ्चकान्यतमज्ञानजनकवाक्यत्वं तत्त्वमित्यपि केचित्। तस्यैवेति तथाच तादृशजातौ साधकाभाव इति भावः। बाधकमप्याह अन्यथेति न्यायजन्यज्ञाने पञ्चावयवजन्यत्वात् पञ्चहित्यादिजन्ये द्वित्र्याद्या एकैक जन्ये चैकैकाजातय इति सङ्कर इत्यर्थः तच्च तत्र भिन्नभिन्नजातिकल्पने सुतरां मानाभावादिति भावः। केचित्तु यदि चानुगतं कारणमन्तरेणापि तादृश जातिमत्त्वसम्भवस्तदा कदाचित् प्रतिज्ञादिजन्येऽपि हेत्वा-

न्यष्टत्तिहेत्वादिजन्ये च प्रतिज्ञादिजन्यष्टत्तिर्जाति
दिति सङ्कर इत्यर्थः एवं सर्वेषां सर्वजातीयत्वमेकज्ञा
नस्य वा स्यादित्यपि द्रष्टव्यमित्याहुः। साध्यनिर्देश
त्रेति सप्तम् साध्यो विधेयधर्मविशिष्टो धर्मी तथा च
तावच्छेदकपर्यन्तमादिविशिष्टे साध्यतावच्छेदकवह्निमत्वा
विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनको न्यायावयव इति पर्य्यवसि-
र्थः उदाहरणाय साध्यतावच्छेदकविशिष्टज्ञान न
तावच्छेदकविशिष्टे उपनयाय पक्षतावच्छेदकविशिष्टे
साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति तयोर्दासः ।
न्वित्यादि प्रकृतयावयवभिन्नं तवावयववारणाय सत्यन्त
प्रकृतन्यायावयवत्वपर्य्यवसितार्थकम् । उद्देश्येति प्रकृते
र्थः वह्निसाध्यकन्यायोपनयस्य वह्निव्याप्यधूमसाध्यकानु
त्वन्यूनानतिरिक्तविषयकज्ञानजनकस्य वारणाय प्रकृत
य तथाच यादृशसाध्यपक्षकन्यायावयवत्वं तादृशसाध्यपक्ष
ानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्व पर्य्य
सितार्थः । धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादि
ाद्यावनतिरिक्तविषयकज्ञानजनकस्य हेतोर्वारणाय अन्यू-
ेति निगमनवारणाय अनतिरिक्तेति यद्यपि निगमने
ाध्यात्पक्षबाधक पदं न श्रूयते तथापि न्यूनताभङ्गायोप
यस्यायमादिपदस्यानुषङ्गस्तथा बोध्यम् इत्थमेव च प्रस-
ामतिप्रसक्ति निगमनश्चेत्यादिना निराकरिष्यति तद-
ाय निगमनमन्यूनानतिरिक्तविषयकज्ञानजनकं सत्र परा

मर्शहेतुर्येन निरुक्तन्यायावयवत्वरूपं प्रतिज्ञात्वं तदपि व्याप्तुयात् अबाधितत्वादेस्तद्बोधौपयिकविशिष्टहेतुसम्बन्धस्य च बोधकतया तस्यातिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वादिति । यत् पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ यन्न पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते न तत् पृथिवीत्युदाहरणवारणाय तदिति तत्तुच्छम् तेन पृथिव्यामितरभेदस्याविषयीकरणात् तात्पर्य्यभ्रमेण तादृशबोधजनकत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् न च तावताप्युदाहरणस्य तथात्वसम्भवो यन्नेत्यादेरनन्वयात् यदि च निगमनेनायमादिपदं निविशते वाक्यैकवाक्यतयैव विशिष्टलाभादिति विभाव्यते तदा हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यभाने सामान्यतः पक्षेऽपि साध्यवत्त्वभानात् पक्षे हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुमत्ताबोधकस्योपनयस्य यत्र च पक्षसाध्ययोस्ताद्रूप्येण दृष्टान्तत्वहेतुत्वाभ्यामुपन्यासस्तादृशसिषाधयिषया च न्यायप्रयोगस्तत्रोदाहरणोपनययोर्यत्र वा पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतायामितरपर्वतत्वादिना दृष्टान्तस्योपन्यासस्तत्रोदाहरणस्य सत्यन्तस्य चावयवाघटकन्यायान्तर्गतत्वपरतया हेत्वन्तस्यायमादिनिगमनान्तभागस्य वारणाय तत् यद्यपि सर्वमभिधेयं प्रमेयमित्यादावतिरिक्ताप्रसिद्धिर्न च कोऽप्यप्रसिद्धा प्रमेयं न वेति विप्रतिपत्तेः संशयस्य चायोगान्न तादृशी प्रतिज्ञा प्रकृतानुमितिविषयतासमव्याप्तविषयताकत्वं प्रकृतानुमितिप्रकारतासमव्याप्तप्रकारताकत्वं वा वक्तव्यमिति वाच्यम् सकल

भिधेयत्वविधर्म्मवत्त्वकमभिधेयमित्याद्यन्याभावायामसियोग्या-
काद्याभाववद्वा इदं द्रव्यमित्यादौ विशिष्टपक्षबोधके उपनयेऽ
तिव्याप्ते तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयत्व
तदन्यूनविषयत्व प्रकृतपक्षधर्म्यर्थपक्षकप्रतिज्ञादिघटके तु पक्षे
प्रकृतन्ययस्य वैशिष्ट्यबोधका हेतुर्न तु प्रकृतसाध्यस्य तादृश
विषयताविलक्षणविषयताशून्यस्य प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसि-
द्धौपयिकव्याप्तिविषयकत्व वा तदनतिरिक्तविषयत्व वह्नि-
व्याप्यत्वोपकवत्त्वधर्म्मा पर्वतो वह्निमान् धूमादिन्धनव्याप्य-
धूमवान् पर्वतो वह्निमान धूमादित्यादौ तस्या सम्प्रदाय
प्रकृतहेतुसाध्ययोरुपादान वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्नि-
मान् धूमात् सत्तादिव्याप्यद्रव्यत्ववदिदं सत्तादिमद्द्रव्यत्वा
दित्यादिषु न प्रयोग विशिष्टपक्षोपस्थापकादेव तादृश
व्याप्तिमतोऽसावाकाङ्क्षाविरहेणोदाहरणानुत्थानात् अन्यथा
तिप्रसङ्गात् अतएव नैकदोभयव्याप्त्युपन्यासोऽपि वह्नि मैव
पक्षति अथ गौरित्यादेरेव प्रतिज्ञाया ययोपदर्शितविशिष्ट
ज्ञानजनकस्य तादात्म्येन गो साध्यत्वात् गोत्वस्याद्यनुपस्थित्या
गोत्वादि साध्यत्वानुपपत्ते पदार्थतावच्छेदकमात्रो हेतुर्वा
व्यवायोगाय वह्निमानित्यादौ पुनरनुमितौ पक्षे साध्यस्य
वह्नेः संयोगात्मक सम्बन्धो भासते यथैव वह्निव्याप्यधूमवा
नित्याद्युपनयप्रसङ्गात् शाब्दभाने तु वह्निमतोऽभेद एवं
भेदे साध्ये भिन्नवत् भिन्नमित्यादावपि वैलक्षण्यमिति सूक्ष्म
मीक्षते तदा यादृशपक्षसाध्यिका पक्षे यादृशयादृशविशिष्टार्थ

बोधिकाः प्रतिज्ञाः सम्प्रदायप्रसिद्धाः तादृशानां बोधाना-मन्यतमेनाप्यनिवर्त्त्यस्य संशयस्यानिवर्त्तको यस्तावद्बोधाना-मन्यतमो बोधस्तज्जनकत्वं वक्तव्यम् एवञ्च तादात्म्येन गवि साध्ये पक्षे गवाभेदस्य संयोगेन समवायेन वा वह्नौ वह्निमद्भेदस्य समवायेन पाकस्य कृतौ पाककृतिमत्त्वस्य पाककर्त्रभेदस्य विशेषणतयेतरेभ्यो भेदे इतरभेदवत्त्ववत्त्व-स्येतरान्याभेदस्येतरभेदवत्त्वस्येतरभिन्नाभेदस्य च बोधा विशिष्य वक्तव्या इति दिक् तावद्बोधानिवर्त्त्य संशयानिवर्त्तक तावद्बोधनिवर्त्त्य यावत्संशयनिवर्त्तकबोधजनकत्वं वाच्यमि-त्यपि कश्चित् । चैत्रः पचति घटो नेतराणीति प्रतिज्ञायां साध्ये विषयित्वानुयोगित्वयोः सम्बन्धविधयैवानुप्रवेशाद्यथो-पदर्शितसाध्यगमकतौपयिकव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वस्य च पक्षे उपनेयत्वात् तथाचायमित्याकारः सूत्र एव प्राचामुपनयः नव्यानां पुनरनन्यगतिकतया तद्व्याप्यहेतुमांस्तद्वान् वेत्या-कारः योग्यतावशाच्च तदा साध्यस्य तद्व्याप्यस्य वा परामर्शः । केचित्तु वह्निमान्नवेति विप्रतिपत्तौ तदधीनसंशये च वह्नि-मत्तदन्योऽन्याभावयोस्तादात्म्यविशेषणत्वाभ्यां कोटित्वेन जिज्ञासितत्वात्तादात्म्येन वह्निमानेव साधयितुमुचितो नतु वह्निः अजिज्ञासितत्वात् तथा च तथा चायमित्याकारो वह्निमद्व्याप्यो धूमवांश्चायमित्याकारो वा उपनयो न तु वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमित्याकारोऽर्थान्तरत्वादिति प्राहुः । यत्र चान्तरा तादृशबोधो न जातस्तत्रापि तादृशाकाङ्क्षा-

योग्यत्वादिघटितस्वरूप तज्जननयोग्यत्वमचत तमाभव जाति विशेषोपस्थापकत्वात्स्वाक्यशब्दयोरुपसन्दानादेवेति । अन्यूने त्यादि तथा चोद्देश्यानुमितिसमानविषयकलिङ्गाविषयकत्वा न्द्र्ज्ञानजनकन्यायावयवत्वमर्थं व्यतिरेकिणि ह्रदो निर्धूम इ त्यादौ निर्वह्निवहेतुके यथा ह्रदभिन्नमित्यादि दृष्टान्तमतो ह्रदावृत्तिधर्मशून्यत्वादिहेतुके योदाहरणस्य वारणाय समा नविषयकान्त पक्षविशेष्यकार्थकम् उपनयवारणाय लिङ्गावि षयकेति । यद्यपि प्रकृतलिङ्गाविषयत्व पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वात् गन्धवती तथा गन्धादित्यादावव्यापक न चात्रोपनयासम्भव इदमागन्धवत्त्वेन परामृष्टे हेतुभूतगन्धव त्त्वान्वयायोगादिति वाच्यम् साध्याभावव्यापकगन्धाभावाभा वत्वे नान्वयात् अतएव व्यतिरेकिणि न च नेय पृथिवीत्या दिक' प्रायो प्रयोग' यदि च दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यत्रा न्वयोगानुपपन्नस्तद्विशिष्टे गुणभूतविशिष्टान्वयस्यैवाव्युत्पन्न त्वादित्युपेयते तदा नानुपपत्तिगन्धोऽपि पक्षाविशेषणत्वेन तदविषयत्वञ्चायं वह्निसामग्रीमान् वह्नेरित्यादौ पक्षाविशे षणत्वेन साध्याविशेषणत्वेन च तदविषयत्व दधि द्रव्य दध्न प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेयत्वात् गोत्वाभावो न साक्षादिमान् गोत्वाभावादित्यादावव्यापकमतिव्यापकश्चोपनयस्य तथापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे यत्साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्य- वैशिष्ट्यावगाहित्व तद्विशिष्टत्वेन लिङ्गविषयत्वस्याभावो वाच्य वस्तुतो लिङ्ग लिङ्गत्व तयाच प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छि

न्नस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नगमकतौपयिकं यद्-
व्याप्तिविषयत्वं तच्छून्यत्वमर्थः तच्च हेतौ साध्यव्याप्यताव-
गाहित्वम् हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने साध्या-
भावव्यापकतावगाहित्वञ्च द्रव्यत्वव्याप्यसंयोगवद्दृत्तिधर्मवानयं
द्रव्यत्ववान् गुणात् गुणव्याप्यरूपवानय स्पर्शवान् रूपादि-
त्यादौ प्रतिज्ञासंग्रहायावच्छेदकद्वयोपादानम् अन्यूना-
नतिरिक्तपदमिति च मूलमुद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्तवि-
षयभागपरं हेतुत्वमभिधेयं मेयत्वादित्यादौ पञ्चम्यर्थपञ्चक-
हेतुवारणाय पञ्चम्यन्तान्यत्वस्य हेत्वन्यत्वस्य वावश्यं वाच्य-
त्वात् संख्यातिरिक्तसुबर्थस्य प्रातिपदिकार्थे विशेष्यत्वेनैवा-
न्वयात् प्रातिपदिकार्थयोः क्रियाप्रातिपदिकार्थयोश्च भेदेन
साक्षादन्वयस्याव्युत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् चैत्रस्येदं न मैत्रस्य
मैत्रस्येदं न चैत्रस्य द्वयोरिदं नेदमेकस्यापीत्यादौ चैत्रादि-
सम्बन्धाभावबोधस्य विना विभक्त्यर्थविशेष्यतामनुपपत्तेः
चैत्रो न पचतीत्यादौ तिङर्थस्येव विनाप्यनुयोगिनि सप्तमीं
सुबर्थस्याप्यभावान्वयात् हेतुविषयकज्ञानजनकत्वव्याप्याव-
यवतावच्छेदकरूपशून्यत्वे सत्युदाहरणान्यन्यायावयवत्व त-
त्त्वम् तादृशञ्चावच्छेदक हेतुत्वादिकमिति केचित् । हेत्व-
भिधानेति जिज्ञासाजनकत्व तद्योग्यतावाश्रयत्वं न्यायावय-
वत्वम् । लिङ्गेत्यादि लिङ्गाविषयेति पूर्वोपदर्शितार्थकम्
अभावहेतुकव्यतिरेक्युदाहरणवारणाय लिङ्गीति लिङ्गिसाध्यं
तद्विषयकं तद्वद्विशेष्यकं तेनेदं जलं निःस्नेहत्वप्रकारकप्रमा-

विषयत्वशून्यत्वात् इदं द्रव्यं जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्व शून्यत्वादित्यादौ यत्र जले तद्विशेष्यत्वप्रकारकप्रमाविषय त्वाद्युदाहरणे नातिप्रसङ्गः। लिङ्गाविषयेत्यस्य पूर्वोक्त व्याप्यत्वाविषयार्थकत्वे हेतुवारणाय लिङ्गेति लिङ्गवि षयत्वस्य प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्व विषयत्वावच्छिन्नभावेन वाच्य तेन वह्निमान् वह्निमद्धर्मवत्त्वात् अयं हेतुरिदं वा हेतुत्वं तत्त्वेन प्रतीयमानत्वादित्यादौ हेतौ नातिप्रसङ्गः लिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वानियतलिङ्ग विषयकज्ञानजनकत्वनियतावयवतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्व मित्यादिकं तादृशावच्छेदकरूपान्तरापरिचये दुर्ग्रहत्वा- दनुपादेयम्। अनुमितीत्यादि जलकान्त न्यायावयवार्थक निगमनवारणाय साध्याविषयेत्यादि साध्याविषयत्वस्य प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावच्छि न्नभावेन पूर्वोपदर्शितसाध्यापरम्परासाधारणप्रकृतपक्षविशेषण त्वेन वा तेन पूर्वोपदर्शितहेतौ साध्यासिद्धिः इदं न दण्डाभाव दण्डसंयोगाजन्यद्रव्यत्वात् अयं न धूमादालोकवान् आर्द्रे- न्धनशून्यत्वादित्यादौ व्यतिरेकिण्युदाहरणस्य हेतुत्वपक्षक साध्याभिमतार्थबोधकेदंपदशालिन उपनयस्य च वारणाय हेतुविभक्तिमदिति तदर्थस्य प्रकृतसाध्यान्वयबोधकसमार्थोप स्थितिजनकत्वं [illegible] नेति सम्पातायातम्। यदि च पर्वते पर्वतभिन्नप्रकारकज्ञानस्य विशेष्यतया अभावस्य साध्यत्वं हेतुत्वस्य सिषाधयिषया च न्यायप्रयोगस्तत यथा

तादृशज्ञानाभावादुत्पन्नं ज्ञानमिति दृष्टान्तशालिनि व्यति-रेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिरित्युच्यते तदावयवान्तरोपस्थितार्थान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिमत्त्वं वक्तव्यम् उदाहरणान्यत्वेन वा विशेषणीयम् । केचित्तु साध्यविषयकधीजनकत्वानियतहेतु-विभक्तिमत्त्वनियतावयवतावच्छेदकरूपवत्वं समुदितलक्षणार्थं इत्याहुस्तच्चिन्त्यम् । हेतुत्वप्रतिपादकेति विभक्त्यर्थः हेतुत्वविशिष्यकान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः हेतुत्वं प्रमेयमित्यादिप्रतिज्ञावारणाय विभक्त्यर्थेति तस्मादितरेभ्यो भिद्यते इत्यादि निगमनवारणाय हेतुत्वेति विशेष्येति च । घटो दण्डाद्वह्निधूमादित्यादिका तु न प्रतिज्ञा तद्वृत्तेरतदात्मनश्च तद्धर्मव्यापकत्वायोगात् सम्प्रदायविरोधाच्च तेन तन्न्यनिगमने नातिव्याप्तिरिति भावः । उदाहरणेति क्वचिज्जिज्ञासानुत्पादेऽपि तद्योग्यतासत्त्वान्नाव्याप्तिः अनुक्तोदाहरणस्थलेऽपि तादृशयोग्यतासत्त्वान्न्यायावयवेति उदाहरणत्वञ्चेह न न्यायगर्भं वैयर्थ्यात् । साध्याविषयेत्यादि अयं न दण्डाद्दण्डसयोगाजन्यद्रव्यत्वादित्यादौ प्रतिज्ञानिगमनयोर्वारणाय साध्याविषयेत्यादिव्याख्यातार्थकमुपनयविशेषवारणाय हेतुपञ्चम्यन्तेति । हेत्विति हेतुत्वबोधकार्थकं हेतुपञ्चम्योर्वैकल्पिकमुपादेयम् उपनयस्य चान्तेऽनुसन्धीयमाना प्रथमैवान्तः एवं दण्डादित्यादेः स्वपरस्यापि दृष्टान्तस्य पञ्चम्यन्तत्वेऽन्वयायोगात् कस्यचिद्व्यतिरेकिण उदाहरणस्य पञ्चम्यन्तत्वसम्भवे तु तद्वारणं

पूर्ववदत्र चार्थपञ्चकस्य हेतुपञ्चम्यन्तस्य बोध्यम् तेन निरु
क्तसमभिव्याहृतप्रमात इत्यादौ नाव्याप्तिः पञ्चम्यादेस्त
त्सिद्ध्यादेश्चवादिनां मते तु नानुपपत्तिगन्धोऽपि । केचित्तु
हेतुपञ्चम्यन्तस्य हेतुत्वप्रतिपादकपदगाम्रिव पूर्ववत्साध्या
विषयकज्ञानजनकत्वञ्च इतरनैरपेक्ष्येण प्रकृतहेतुत्वविशिष्ट
साध्यविषयकज्ञानाजनकत्वं साध्यत्वेन न विवक्षितं वैयर्थ्या
दित्याहुः । पञ्चम्यन्तेति अनुमितिपरत्वाख्यानम् अवयवत्व
हेतुत्वादौ पञ्चमी सार्वत्रिकी हृष्यादिभजत इत्यादौ साध
नेनाबाधितत्वे अवधिमत्त्वे वा गमकत्वात् द्रव्यनिष्ठमवधित्व
मिव विभागनिष्ठमवधिमत्त्वमपि सम्बन्धविशेषः स चाति
रिक्तोऽनतिरिक्तो वेत्यन्यदेतत् तत्सम्बन्धाश्रये च व्यवहार
शक्तिभ्रमात् वृक्षात्पतति पतति इत्यादौ साधवाद्विभागे
शक्तिस्तज्जनकत्वञ्च क्रियाया सम्बन्धमर्यादया भासत
इत्यपि वदन्ति । अतो निगमनेऽतिव्याप्तिरतः पञ्चम्यन्तेति
तस्मादित्यत्र च तत्पदे न लक्षणा शक्त्यैव तादृशज्ञानोप
स्थितिसम्भवात् पर्वतो वह्निमान् वह्निसामग्रीमान् वा
तस्मादित्यादिकन्तु न न्यायप्रयोग सम्प्रदायविरोधात् इति
वदन्ति । यत्तु हेत्वन्वयानुरोधात् वह्निमानित्यादावपि ज्ञान
लक्षणेति तत्र पञ्चम्या ज्ञापकत्वे ज्ञाप्यत्वे वा लक्षणयैवोपपत्तौ
तत्र च लक्षणायां मानाभावादतएवोक्तम् आहत्य सैव
प्रतिज्ञेति अतएव व्याचष्टे यतो द्रव्यं गुणः कर्मेत्यत्र
हेतुत्व यथायथमवस्थापकत्व ज्ञापकत्वञ्चेति अतएव लोके

किं वह्निमदिति प्रश्ने तद्गृहं वह्निमदितित्युत्तरिते कुत इति जिज्ञासा धूमवत्त्वादित्युत्तरञ्च नहि तत्र ज्ञाने प्रश्नः येन लक्षणया ज्ञानेनोत्तरयेत् न वा परकीयभाविप्रश्नानुरोधात् अजिज्ञासिताभिधानं न वा कुत इति प्रश्ने ज्ञातमेतदित्यध्याहार्य्यं मानाभावात् दाहो दहनात् न जलात् जलस्पर्शवत् रूपात् न गन्धान्नापि शब्दादित्यादौ नञ अन्वयानुरोधात् जन्यत्वरूपं हेतुमत्व जन्यज्ञानविषयत्वरूपञ्च ज्ञाप्यत्वमर्थः एवञ्च हेतुमत्वे शक्तावपि ज्ञाप्यत्वे लक्षणैव न च धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान् धूमाद्वह्निमतः सधर्म्मा पर्वतो वह्निमानित्यादौ प्रतिज्ञायां पर्वतो धूमाद्वह्निमानित्यादौ च तत्रत्यनिगमने चातिव्याप्तिः प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितप्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकपञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदवयवत्वस्य विवक्षितत्वात् । यत्तु अयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिः शक्त्यैव ज्ञानोपस्थितिसम्भवेन लक्षणाविरहादिति तन्न यद्विषयकज्ञानस्य हेतुत्वादिकमवगतं तस्य व्याप्त्यादिजिज्ञासायामुदाहरणादिप्रयोगः न चेह ज्ञानविषयत्वेनोपस्थितिर्विना लक्षणाम् अन्यथा सुखादेरपि व्याप्त्याद्युपदर्शनप्रसङ्गात् । केचित्तु पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवत्त्वनियतावच्छेदकरूपवत्त्वं तादृशपदवत्त्वव्याभिचार्य्यवयवतावच्छेदकशून्यावयवत्वं वा विवक्षितमित्याहुः । नव्यास्तु पञ्चम्याज्ञानज्ञाप्यत्व लक्षणयैवोपपत्तौ न प्रातिपदि-

प्रातिपदिकार्थो विपदस्येनाभ्रे ति कर्पष्ठतीय सतौ भावयं यद्धर्मविशिष्टय हेतु प्रयुज्यते भाकाङ्क्षावसात् तद्धर्मवि शिष्टस्यैव व्याप्यत्वमुपदर्श्यते अन्यथा यथार्थधूमज्ञानादित्या दिप्रयोगेऽपि धूमादेर्व्याप्यत्वोपदर्शनप्रसङ्ग इति प्राञ्चः ।

इतरान्वितस्वार्थबोधकत्वे सति स्वीयं यद्न्यभिन्न पद तदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वे सति अन्यपदवत्त्वे सति स्वीयानन्यपदार्थविशेष्यकान्वयबोधाजनकान्यत्वे च सति वा न्यायावयवत्व प्रतिज्ञात्वं प्रतिज्ञाहेत्वोरुपनयनिगमन योश्चार्थौ परस्परमन्वितौ न तुदाहरणस्य येनापि विभ क्त्यन्त पद तेन निगमने मातिव्याप्तिः प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थ बोधकपदोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकन्यायावयवत्व हेतुत्व निगमनवारणाय उपस्थापितान्तम् । प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेय त्वात् इत्यादौ प्रकृत्यर्थपचान्वितस्वार्थबोधकपदस्यर्थान्वितो न प्रतिज्ञार्थं अपि तु तदेकदेशार्थ इति स्वार्थविशिष्टवैशिष्ट्य बोधजनकन्यायावयवत्व विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकस्वार्थोपस्थि तिजनकन्यायावयवत्व विशिष्टबोधजनकस्वार्थविशिष्टबोधजन- कन्यायावयवत्व वा तस्य एकवाक्यतया हेत्वर्थविशिष्टसा- ध्यस्य वैशिष्ट्य भासते न पुनरवयवान्तरार्थविशिष्टस्य कस्य चिदिति इतरान्वितस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वम् उदाहरण त्वन् अन्वयव्याप्तिबोधकत्व व्यतिरेकव्याप्तिबोधकत्वञ्च विशेषस्तत्रद्य इतरोपस्थापितार्थविशेषणकस्वार्थबोधकन्या यावयवत्व स्वार्थविशेष्यकेतरार्थान्वयबोधजनकन्यायावयवत्व

वोपनयत्वम् अवयवार्थविशेष्यकस्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्वं निगमनत्व हेत्वर्थश्च प्रतिज्ञार्थे न विशेषणत्वेनान्वेति किन्तु तदेकदेशार्थ इत्युक्तप्रायम् ।

एतावता प्रबन्धेन सपरिकरं हेतुं निरूप्य तत्प्रसङ्गात् तत्त्वनिर्णयादिरूपतत्कार्य्यकारित्वाच्च तदाभासनिरूपणं प्रतिजानीते अथेति अनुमितीति यथाश्रुतमिदं हेतुदोषाणां लक्षणं तद्वत्त्वञ्च दुष्टहेतूनां तदभिप्रायेणैव उपधेयसङ्करेऽपीत्यादि वक्ष्यति तत्रानुमितिपदम् अनुमितिनिष्ठकार्य्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेनानुमिति तत्कारणज्ञानपरं साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारानुमितिपरं वा तेनैकत्र हेतौ व्यभिचारादिग्रहेऽप्यन्यस्य परामर्शादनुमित्युत्पादेन व्यभिचाराद्याश्रयादिज्ञानेनान्यथासिद्धत्वाच्च व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमित्यजनकत्वेऽपि न क्षतिरिति वदन्ति । पर्वतो निर्वह्निर्धूमो वह्नेरभिधेयत्वं वा मेयत्वस्य व्यभिचारीत्यादिभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धादाह यथार्थेति ननु प्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यभिचारादिघटकसाध्यादेरपि प्रत्येकं हेत्वाभासतापत्तिः । अथ विशिष्टविषयज्ञानं प्रतिबन्धकं तद्घटकञ्च न विशिष्टमिति चेत्तर्हि यथार्थेति व्यर्थं भ्रमविषयविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादित्यनुशयेनाह यदिति । केचित्तु दुष्टावनामेि हेतूनामेतानि लक्षणानि तत्र तृतीयमिव प्रथममपि ज्ञायमानव्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य तदर्थस्य तादृशाभावप्रतियोगिनो ये व्यभिचारादयस्तत्प्रकारकयथार्थ-

ज्ञानविषयत्वसमये च तत्त्वमित्यस्य सत्त्वमित्यर्थं प्राग्वदेव वा दुष्टहेतुप्रकरणत्वमिति प्राहुः । निरुक्तमविवक्षित यदि च यत्त्वेन यादृशविशिष्टविषयत्वेन तेनानुमितिप्रतिबन्धकपक्ष विधेयकभ्रमविषये साध्याभावादौ महत्त्वादिविशिष्टे नाति प्रसङ्गः अवच्छेदकत्वेनानतिरिक्तवृत्तित्वं तेन विशिष्टस्या सत्त्वेऽपि भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षति विशेषणीयञ्च तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेन तेन प्रमेयत्वादिविशिष्टे व्य- भिचारादौ नातिप्रसङ्गः एवञ्च पक्षतावच्छेदकादिविरह विशिष्ट पक्ष पक्षनिष्ठस्तद्विरही वा साध्याभाववद्वृत्ति साधनं साधनवद्वृत्तिसाध्याभावो वा हेतुदोष येन केनापि सम्बन्धेन तदीय प्रकृतो हेतुर्दुष्टः यादृशधर्मिणि चादृश धर्मवत्ताज्ञानं अनुमितिप्रतिबन्धक तस्य धर्मिणस्तादृश धर्मवत्त्व हेतुदोष इत्यपि कश्चित् । अथ पर्वतत्वेन पक्षत्वे वह्नित्वेन साध्यत्वे विशिष्टधूमत्वेन च हेतुत्वे पर्वतादे काञ्चनमयत्वविरहो ह्रदस्य वह्निधूमशून्यत्व पर्वतस्य महान सीयवह्निधूमविरहित्व मेयत्वस्य केवलधूमस्य वा वह्निव्यभि चारो विशिष्टस्य धूमस्य वा पर्वतीयवह्निव्यभिचारो न दोषः न वा तत्सम्बन्धेन तत्र तस्य हेतोर्दुष्टत्वम् अतस्तद्धर्मावच्छिन्न तत्पक्षकतद्धर्मावच्छिन्न तत्साध्यकतद्धर्मावच्छिन्नतद्धेतु कानुमितिप्रतिबन्धकत्व वाच्य तथा च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् पर्वतावृत्तिवह्निमान् वा तद्व्यभिचारि च पर्वता- ष्टमेयं धर्मादित्यादौ न कोऽपि हेत्वाभासः स्यात् तादृशा

नुमितेरप्रसिद्धत्वादिति। अत्र वदन्ति यद्विषयनिश्चयस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तस्तदुत्तरम् अनुमितौ अनाहार्य्यमानसज्ञाने वा पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्ट-हेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्त्वं हेतुदोषत्वं पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकञ्च वैज्ञानिकं न तु वास्तवं ग्राह्यं व्याप्तिश्चानूयतो व्यतिरेकतश्च वाच्या तादृशावगाहित्वप्रसिद्धिराहार्य्यज्ञान एवाभ्युपेतव्यानन्यगतिकत्वात् एवञ्च वस्तुमात्रनिश्चयादनन्तरं निर्वह्नित्वाविशिष्टे वह्नेरग्रहेऽपि न क्षतिस्तस्य विरोध्यविषयकत्वात् एवं साध्यनिश्चयोत्तरं तस्यानुमितावपि मानसज्ञानाविरोधित्वाच्च तादृशि पक्षे तादृशसाध्यवैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टतादृशहेतुवैशिष्ट्यस्य चावगाहिनो ज्ञानस्य यद्विषयं ज्ञानं विरोधिविषयकं तत्त्वं तादृशज्ञानविरोधित्वं वा हेतुदोषत्वं ज्ञानविरोधित्वञ्च तद्विषयविषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्वम् एवंविधैव रीतिरुत्तरत्र सर्वत्र सव्यभिचारलक्षणादावनुसर्त्तव्या इत्यपि केचित्। केचित्तु यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वमेकमात्रदोषस्थले च तत्त्वमेव हेत्वाभासत्वं स चातिरिक्त एवान्योऽन्याभाव इति न वैयर्थ्यं पञ्चविधभेदोक्तिस्तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण व्यभिचारादेः साध्यादिभेदनियन्त्रितत्वात्

शब्दाभेदमादाय चाकिञ्चित्करत्वादिति भावः । स्यादेतत्
शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् इत्यसाधारणेऽव्याप्तिः सर्वसाध्य
वद्व्यावृत्तत्वासत्त्वात् एवं शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् इत्यस्य
सत्प्रतिपक्षे नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादावपि पक्षस्य सद्भा-
विरहादित्याशङ्कां तयोरलक्ष्यत्वेन निराकुरुते दशाविशेष
इति । हेतौ सद्धेतौ असाधारणः पक्षमात्रवृत्तिः सन्
[स]तिपक्षो विरोधिपरामर्शो यस्य स तथा तयोर्दशाविशेषे
[हे]तौ सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्य पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य च
[भ्र]मदशायामाभासत्वात् अनुमित्यजनकत्वात्तद्दुष्टत्वादौ
साध्यवद्व्यावृत्तत्वादिषु च प्रतिबन्धकत्वं पर्य्यवस्यति न तु
[त]द्विषयस्य दोषत्वम् असत्त्वात् अन्यथा व्यभिचारेणानुमि
[त्य]नुदयात् तस्यापि दोषत्वं स्यात् कोऽपि साध्याभावतद्
[व्या]प्यवत्ता भ्रमयोरनुमितिविरोधित्वे विशेषः निर्युक्तिकस्तु
[प]क्षपातो न सहेय यस्तु ज्ञानस्य यदनुमितिप्रतिबन्धकताव
च्छेदकं तद्वत्त्वं तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वञ्च लक्षणार्थः तच्च
द्विविधं विषयरूपं साधारण्यादिसाधे च प्रमितसाध्याभाव
वान् पक्ष तद्विषयत्वेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात्
अविषयरूपञ्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वादिकं तद्वत्त्वञ्च
ज्ञानस्यैव तद्विषयस्य हेतोरपीति तत्र तद्वत्त्वं हि हेतोर्ना
भेदेन साध्ये तदभावात् अतएव साश्रयतया वह्निव्यभिचारि-
द्रव्यत्वादिमति धूमेऽतिप्रसङ्गाच्च साध्याभाववत्पक्षस्येव
साध्याभाववद्वृत्तिहेतोर्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् साधारण्यादि

विषयकत्वस्य ज्ञाननिष्ठस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् सत्ता-
दिसाध्यके ज्ञानेऽतिप्रसङ्गाच्च यथाकथञ्चित्तद्वत्त्वस्य चाति-
प्रसञ्जकत्वात् विरोधिसामग्रीसमवहितोऽपि च लिङ्गपरा-
मर्शो न स्वसाध्यकानुमितेः प्रतिबन्धको मणिसमवहितो
वह्निरिव दाहस्य अथ यद्धर्मविशिष्टज्ञाने सत्यवश्यमनुमिति-
प्रतिबन्धः तदेवात्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तं भवति च प्रति-
बन्धकीभूतविरोधिसामग्रीकालीनत्वादिविशिष्टे परामर्शे तथा
इति चेत् न वैकालादिसाधारणकारणघटिता सामग्री क्वापि
प्रतिबन्धिका विशेषतस्त्वत्र तत्सत्त्वे कार्य्योत्पादस्य दुर्वारत्वात्
किन्तु विरोधिपरामर्शस्तथा यदि च तत्सत्त्वेऽपि तत्साध्ये
बाधावताराननानुमितिप्रतिबन्धः प्रामाणिकस्तदा अप्रा-
माण्यग्रहाभावस्येव तदभावस्यापि वैशिष्ट्यन्तत्र निवेश्यतां
यथा च भ्रमप्रमासाधारणविरोधिपरामर्शसत्त्वे नानुमिति-
स्तथा तथाविधबाधादिग्रहेपीत्यतिप्रसङ्गः। नचातीतादौ
लिङ्गे विरोधिपरामर्शकालीनत्वमपि यदपि तद्विषयत्वेन
ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्वत्त्वमेव वाच्यं सत्-
प्रतिपक्षे च विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा तद्वत्त्वमपि हेतौ
स्वज्ञानरूपसम्बन्धेन तस्य समूहालम्बनरूपतया हेतुद्वय-
विषयत्वादिति तदपि तुच्छं साध्याभाववत्पक्षविषयत्वेन
तादृशपक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन वा ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं
तस्य च साध्यवत्यपि पक्षे सम्भवादतिव्याप्तेः विशिष्टविषय-
त्वेन प्रतिबन्धकत्व विशिष्टञ्च तत्राप्रसिद्धमिति चेतर्हि किं

सर्वत्र सत्प्रतिपक्षे साध्याभावव्याप्यवान् पक्ष प्रसिद्ध यथाकथञ्चित् सम्बन्धेन तद्वत्त्वञ्चातिप्रसक्त धूमादेरपि ज्ञान रूपेण तदाश्रयाश्रयत्वादिना वा सम्बन्धेन व्यभिचारादि मत्त्वात् यादृशसम्बन्धावगाहित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्व तेन तद्वत्त्वञ्च न सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते हेतावस्ति च क्वचित् सद्धेतावित्यत उक्त पक्षवितेन ।

यद्यपीति स्थाणुत्वाभावस्य तद्व्याप्यकरादेर्वा निश्चये स्थाणुत्वप्रत्यक्षशाब्दयोरनुदयात् । नचैव नरशिर कपाल शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यादिनाप्यागमप्रतिरोध स्यात् तत्रानु कूलतर्काभावेन बलवत्तरागमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चय स्यानुमितेर्वानुत्पत्तेरिति भाव यद्वेत्याद्यभ्युपगमाच प्रत्यक्ष प्रत्यानुमानिकबाधादिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि शाब्द प्रति प्रतिबन्धकत्वात् योग्यताज्ञानेनान्यथासिद्धत्वात् तदभावो न तत्र हेतुरिति चेदेवमप्युपनीतभानविशेष प्रतितत्त्वेन हेतु तायादुर्वारत्वात् । यद्यपि लक्षणत सामान्यप्रतीतवतो विशेषजिज्ञासानुदयात् सामान्यलक्षणानन्तरमेव विशेष विभागो युक्तस्तथापि सव्यभिचारपदस्य साधारणमात्रे प्रसि द्धतया तन्मात्रस्य सव्यभिचार बुध्यमानैरसाधारणादिभिरसाधा रणादिसाधारणस्य सव्यभिचारत्वस्याप्रसिद्धत्वैव च साधुता प्रतीयेत अतस्तद्वारणाय लक्षणान्तरमपि दर्शयति सव्यभिचार इति । कश्चित्तु सामान्यज्ञानाधीनो विभागो न तल्लक्षणत प्रत्ययमपेक्षतेऽत प्रथमं विभागकरणेऽपि न दोष

इत्याह । प्रसक्तिरनुमितिरापत्तिर्वा तदुपधानमव्यापकमति-
व्यापकञ्च तथाविधव्याप्तिभ्रमेण सद्धेतावतस्तद्योग्यता वाच्या
सा च तादृशव्याप्त्यादिरूपा न च विरुद्धो भयव्याप्यत्वमे-
कस्य सम्भवतीत्याह एकस्येति । साध्येति कोटिद्वयोपस्थापकं
सत् साध्यसन्देहजनकं साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थिति-
जनकमिति यावत् । आश्रयतया विषयितया वा नित्यत्वा-
नित्यत्वोपस्थापकस्य नित्यत्वे साध्ये ज्ञानस्यानुवृत्तत्वव्यावृत्त
त्वाभ्यां वह्नितदभावोपस्थापकस्य वह्नौ साध्ये धूमस्य वारणाय
जनकान्तम् । तथोपस्थितेः साध्यसन्देहाजनकत्वात् धर्म्मि-
तावच्छेदकपुरोवर्त्तित्वादिविशिष्टधर्म्मिज्ञानस्य संशयजनक-
तया तद्वारणाय कोटिद्वयोपस्थापकेति । न च तदसाधा-
रणतया संग्राह्यमेवेति वाच्यं तथात्वेऽपि तदुत्तीर्णताद-
शायां विशेषदर्शनात् संशयानुपधायकत्वेऽपि तज्जननयोग्य-
ताया अनिवृत्तेः । अन्यथा यथायथं पक्षे साध्यतदभाव-
निश्चयदशायां साधारणाव्याप्तिप्रसङ्गात् । प्रतिपक्षसम्वलन-
दशायां हेतुमत्ताज्ञानस्य साध्यसन्देहजनकत्वपक्षे हेतु-
वारणाय कोटीत्यादिहेतुना साध्यस्य प्रतिहेतुना तद
भावस्य उपस्थापनादुभयोपस्थापकत्वं न कस्यापीत्यपि का-
श्चित् । इद द्व्यणुकं नित्यमणुत्वादित्यादौ साधारणधर्म्म-
वत् धर्म्मिज्ञानस्य कोट्युपस्थितिं संशयञ्च प्रतिहेतुतया-
तद्विपक्षे धर्म्मिणि सद्धेतौ अतिप्रसङ्गः स्यादतः पक्षधर्मतेति
पक्षपद धर्म्मिमात्रपरम् । नचैव नित्यो घटः शब्दत्वादित्यत्र

साधारणवतारेऽसाधारण्यापत्तिरिष्टत्वात् अन्यथा साधासिद्धौ रन्यतरावतारदशायां साधारणासपक्षापत्तेः प्रतिज्ञिसद्धी र्णत्वे सव्यभिचारमध्याप्रवेशे सव्यभिचारसङ्कीर्णतया भ्रमि तेऽप्यनन्तर्भावापत्तौ सव्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वापत्तिः न च व्याप्यविरुद्धयोः साधारण्यभ्रमदशायामतिप्रसङ्गः धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञानं साध्यसंशयजनकं तद्रूपावच्छिन्न त्वस्योक्तत्वात् तत् रूपं साधारणत्वादौति सिद्धान्ते स्फुटी भविष्यति । दृष्टं सविपचकमात्मादृत्ति वा ज्ञानत्वात् इत्यादौ प्रामाण्याप्रामाण्यसंशयस्य तद्घटकीभूतसाध्यतदभावविषय कतया कोट्युपस्थितिरूपस्य धर्मिकीभूतज्ञानविषये ज्ञानत्वे तु नातिप्रसङ्गस्तदापि साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य तत्सन्यकोट्युप स्थितेर्वा संशयजनकतया तज्ज्ञानस्य तादृशसंशयहेतुत्वात् प्रामाण्यसंशयस्थले तु ज्ञानत्वलक्षणसाधारणधर्मदर्शनात् ज्ञाने प्रामाण्यस्य ज्ञानविषयतात्मकसाधारणधर्मदर्शनाच्च विषये तद्वत्त्वस्य सन्देहः अप्रामाण्यशङ्काधन्वयानुविधानन्तु भ्रमत्वज्ञानशून्यविरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तदपसारण प्रयुक्तमित्यस्याकरे व्यक्तत्वात् व्याप्यवत्तासंशयस्य पृथग्व्या पकवत्तासंशयहेतुत्वपक्षे ज्ञानपदं निश्चयपरं हेतुत्वाभिमत विशेषणन्तु येन सम्बन्धेन तदुभयसाहचर्यं तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य संशयादिजनकतासूचनार्थं तेनात्मत्वकापा लत्वादिसाध्यके समवायसम्बन्धेन हेतौ ज्ञानघटादौ वि षयत्वसंयोगादिना तत्सन्देहजनके नातिप्रसङ्ग इति। वि

प्रतिपत्तौ प्रत्येकं कोटिद्वयोप स्थापकत्वाभावात् लक्षण-स्थद्वयपदेन तद्वारणात् मिलितस्य तदुपस्थापकत्वेऽपि तद्वृत्ताज्ञानं न तथा न वा मिलित्वा द्वयोर्ज्जनकत्व तथात्वेऽपि वा येन सम्बन्धेन तद्वृत्ताज्ञानमुभयकोट्य-पस्थापकं तेन सम्बन्धेन हेतुत्वेऽवश्यं सव्यभिचारत्व-मिति ।

अनुपसंहारी पक्षएवेति अनुपसंहारितादशायां साध्य-तदभावसहितत्वनिर्णयाभावेऽप्युक्तक्रमेण वास्तवतत्सहचरित-त्वमादायैव लक्षणसमन्वय इति भावः । केचित्तु व्याप्यादि-धर्मेऽपि साधारण्यज्ञानात् संशयस्योदयात् तदज्ञाने च वस्तुतः साधारण्यज्ञानेऽप्यनुदयात् साधारण्यज्ञानं हेतुस्तत्र निश्चयत्वमकिञ्चित्करं गौरवात् तथाच पक्षएव तत्संशया-त्मकतदुभयसाहचर्य्यज्ञानाद्भवति तथात्वमिति भाव इत्याहु तच्चिन्त्यम् । ननु केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारिणि साध्या-भावाप्रसिद्धा तत्संशयाद्यभावादव्याप्तिः एवं यत्र स्थिरे धर्म्मिणि पूर्वं घटत्वं गृहीतमुत्तरदशायां तत्रैव दोषात् घट-त्वाग्रहे तद्घटभिन्नोऽयमिति भ्रमे च घटत्वनिश्चयविषयीभव-द्धर्मिव्यावृत्तत्वेन गृह्यमाणतया असाधारणे इदन्त्वेऽपि वस्तुतस्तद्व्यावृत्तत्वाभावेन तत्र लक्षणायोगादित्यतस्तयोर्ल-क्ष्यत्वाभावेन परिहरति केवलान्वयीति । अतएवेति अतएव पुरुषदोषाधीनं तद्दोषत्वम् अतएव तस्यानित्यदोषत्वं साह-जिकत्वे कादाचित्कत्वानुपपत्तेः एवञ्च यत्र दोषताप्रयोजकं

वस्तुतो हेतौ तयामित्यदोषत्वमपि यत्र पुरुषस्य तद्भ्रमो न तत्र तदपि भ्रममात्राद्दृष्टत्वेऽतिप्रसङ्गमाह अन्ययेति केचित् । परे तु अय घट एतत्त्वादित्यादावव्याप्ति । साध्यसन्देहप्रयोजकत्वं हि तस्य साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं साटकस्य धर्मस्य तदुभयव्यावृत्तत्वं सम्भवति असाधारण्यन्तु तस्य पक्षमात्रवृत्तितया अतसाध्यासन्ततयोस्त्ययति अय घट इत्यादि पक्षवावृत्तिगगनादिकमेवासाधारणं पक्षवृत्तित्वभ्रमदशायां व्यासाधारण्यस्यासद्व न चोभयव्यावृत्तत्ववृत्तित्वयो स्वरूपतो विरोध निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्य न सन्देहप्रयोजकतया सति तुल्यन्यायतया निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्यापि तथात्वे सद्देतापि साध्याभाववत्त्वभ्रमविषयवृत्तित्वग्रहदशायामतिप्रसङ्गात् न च तादृगनिययविषयस्य धर्मिणो वास्तव साध्याभावादिमत्त्वमपि तस्य मानाभावात् किञ्च सन्देहजनकतावच्छेदकरूपस्य विशेषणत्वे व्यभिचारिणि रासभादौ सद्दानमादिहेतितादशायामव्याप्ति उपलक्षणत्वे असाधारण्योत्तीर्णतादशायामतिव्याप्ति असाधारणप्रकरणसमयोरुक्तत्वेन भ्रमविषययोरनित्यदोषत्व विशेषादर्शनदशायामनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्व नतु वास्तव हेतुदोषत्वम् अन्यथानुमित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयतामात्रेण वास्तवहेतु दोषत्वे इत्याहु । अन्वयगतसाध्यसहचारत्वे सति व्यतिरेकगतसाध्याभावसहचारतया विरुद्धत्वमिव तयोरिति इदमभ्युपगमवादेन वस्तुतो ययोपदर्शितलक्षणस्य न तत्राव्याप्तिरिति

ध्येयम् । यद्रूपज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तदेव विभाजकम् अन्यथा अतिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य दूषयति नैतदिति । वस्तुतस्तु उपस्थापकत्वादिज्ञानमनुमितेस्तज्जनकस्य वा न प्रतिबन्धकं विरोधिविषयकत्वाभावात् एवमुत्तरत्रापि पक्षवृत्तित्वे सतीति विरोधित्वं विरोधिज्ञानविषयत्वम् अव्याप्तिपदम् अत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकं तेन संयोगसम्बन्धेन व्यभिचारिणि द्रव्ये हेतौ व्यभिचाराभावदशायां नाप्रसङ्गः साध्यवद्वृत्तिस्तु नासाधारण इति हृदयम् । अपक्षधर्म्मधूमादिवारणाय सत्यन्तं पक्षः सन्दिग्धसाध्यो धर्म्मी विशिष्टहेतौ तद्वृत्तित्वग्रहाविरोधित्वञ्च तदर्थः तथाच पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यस्य हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्व्वा यज्ज्ञानं तदविरोधित्वस्य लाभात् पक्षसाध्यसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिबाधप्रतिरोधानां निरासोऽसिद्धिसङ्कीर्णसंग्रहः विरोधोऽपि फलतः प्रतिरोधएव तदन्यत्वेन वा विरोधि विशेषणीयं वक्ष्यते च सिद्धान्ते विरुद्धान्येति हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोध्यर्थकं सम्बन्धपदबलेन प्रकृतहेतुसम्बन्धितया विरोधित्वे तात्पर्य्योपवर्णनेन प्रायशो बाधादिवारणेऽपि घटत्वमनित्यं घटत्वादित्यादौ प्रयत्नसाध्यमिव तत् प्रतिभाति वस्तुतस्त्वनुमितिपदं तत्कारणज्ञानपरम् आश्रयासिद्ध्यादिवारणाय सत्यन्तं तादृशपक्षकतादृशहेतुकग्रहाविरोध्यर्थकम् अनया च वाचोभङ्ग्या व्याप्तिग्रहविरोधित्वमेवाभिदित्सितं तेन वह्निमान् वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ हेतोः

साध्यवद्वृत्तित्वादेर्मसंग्रह विवेचयिष्यते चेदमपरिहार्यम् ।
सपक्षेति सम्प्रतायातम् अतएवानुपसं विरुद्धोऽपीत्यादिक
व्यर्थेति विशेषण पक्षावृत्तित्व साध्याव्याप्यत्व इति हेत्वाभासत्व
हेतुवदाभासनानात्व चतुर्थस्य वृत्तिमत्त्वम् एवञ्च साध्यतद
दभावव्याप्यत्वपक्षविरोधिवृत्तिमत्त्वपक्षाविरोधिरूपवत्त्वमर्थ ।
साध्यतदभाववद्वृत्तित्व साधारण्य मिति साध्यतदभाव
वद्व्यावृत्तत्वमसाधारण्यं तत्र व्याप्तिग्रहपक्षविरोधीति द्वि
यम् असिद्धिविशेषस्य वृत्तित्व वृत्तिमत्त्वपक्षाविरोधि सा
ध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमपि यद्गीत्या तदा असिद्धिरेव
सो चेदिदमेवासाधारण्यं योध्य साध्यासमित्यादिवार-
णाय विशिष्टसाध्यसाधनपक्षाविरोधित्व वाच्य व्यापकसा
मानाधिकरण्यमिह व्याप्यत्व तेन च द्वितीयस्य भेद
रीतिस्तुल्यैव । केचित्तु असाधारण्याभाववत्तानवच्छिन्नसा
ध्यतदभावव्याप्तिशून्यत्व विवक्षितं विशेषणाभावात् वस्तुतो
व्याप्यस्य विरुद्धस्य सा असाधारणस्य संग्रह इत्याहुस्तच्चि
न्त्यम् । व्यर्थेति विरोधाद्यवारक साध्याभावेत्यादि व्यर्थं
तस्य पार्थक्ये प्रमाणाभावादिति भाव । प्रथममित्यादि
गगनमित्यादि च दूषण यथाश्रुते नापीत्यादि सपक्षविप-
क्षावच्छिन्नव्यावृत्तत्व सर्वतोव्यावृत्तत्व व्यर्थेति सपक्षवृत्ति
त्वविपक्षव्यावृत्तत्वयोर्दूषकतायामनुपयोगादिति भाव ।
पक्षातिरिक्तेत्यादि व्याप्यविरुद्धयोरसाधारणयो संग्रहाय
पक्षातिरिक्तपदे पक्षत्व सन्दिग्धसाध्यकत्व धूमेत्यादिदूषण

यथा श्रुते ननु सप्तमीसमासात् पक्षातिरिक्ते वर्त्तते यात्साध्य-वन्मात्रवृत्ति साध्याभाववन्मात्रवृत्ति च तद्भिन्नत्वमित्यर्थे इति ध्येयम् । पक्षवृत्तीत्यादि विरोधः साध्यासामानाधिकरण्यं पक्षवृत्तित्वसाध्यासामानाधिकरण्यग्रहाविरोधी योऽनुमितेरौपयिकस्य जनकज्ञानविषयस्य सम्बन्धस्य सपक्षसत्त्वादेरभाव-स्तद्वत्त्वमित्यर्थः सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्य चासाधारण्यस्य असाधारण्य निश्चये पक्षे साध्यसामानाधिकरण्यसन्देहान्न तस्य तज्ज्ञानविरोधित्वं पक्षवृत्तौ विरुद्धभिन्ने च वर्त्तते यस्ताद्दृ-शोऽभावस्तद्वत्त्वमर्थ इति केचित् । पूर्वोक्तलक्षणानां यथोक्त-रीत्या यथामतं नाव्याप्त्यादिसम्भावना परन्तु तज्ज्ञानस्यानु-मित्यप्रतिबन्धकतया तेषां हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं न घटते न घटतां किन्तेन तेषां हेत्वाभासविभागमात्रोपयोगित्वादित्या-शयेनाहउच्यत इति । सन्देहं प्रत्येव साधारण्यादिविशिष्टध-र्म्मवद्धर्म्मिज्ञानत्वेन हेतुता तज्जनककोटिद्वयोपस्थितिं प्रति तु तादृशधर्म्मज्ञानत्वमात्रेणेत्यभिप्रेत्याह उभयेति । साध्यसन्दे-हजनकेति प्रकृतं यथाकथञ्चित् कोटिद्वयोपस्थितिः स्मृत्यनु-भवसाधारणीसन्देहजननीनियामकन्तु साधारण्यादिविशि-ष्टधर्म्मवत्ताज्ञानम् अतएव धारावाही सन्देह इति मते तु धर्म्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्म्मिणि यद्रूपविशिष्टज्ञान साध्य-सन्देहजनकं तद्रूपवत्त्वमेव वक्तव्यं कोटिद्वयसहचरित-त्वादिना ज्ञातस्य ऊर्द्ध्वत्वादेरूर्द्ध्वत्वत्वादिना धर्म्मिणि ज्ञानमेव सशयजनकं ननु तदानीं साहचर्य्यज्ञानमपेक्षत इति नये तु

यद्रूपविशिष्टत्वे न गृहीतस्य धर्मस्य धर्मिष्टत्तितामात्रम् तथा तद्रूपमेव साध्यम् । तथेति ननु साधारण्यं न साध्यतदभाव वद्यावृत्तत्वं वृत्तिमतस्तथात्वामसम्भवात् एककोटिव्याप्यस्येव एककोटिमद्यावृत्तस्यापि धर्मस्य युद्धेर्विशेषदर्शनतया संशय विरोधित्वाच्च सत्प्रतिपक्षे च परामर्शप्रामाण्यसंशयोत्तरमेव साध्यसन्देहात् नापि निश्चितसाध्यतदभाववद्यावृत्तत्वं तद्धि यत्र यत्र साध्यादिमत्तानिश्चयस्तद्यावृत्तत्वं येन येन रूपेण यत्र यत्र तन्निश्चयस्तेन तेन तद्यावृत्तत्वं वा आद्ये सर्वाणि साध्यव्याप्यवन्ति साध्यवन्ति सर्वाणि वा असाध्य वन्ति प्रमेयाणीत्यादिनिश्चये सामान्यत पक्षेऽपि साध्यादि निश्चयादतथात्वप्रसङ्गः द्वितीये तु विशिष्यपक्षे साध्यनिश्चय विनैव शब्दादिना साध्यव्याप्यत्वनिर्णयेऽपि तथात्वापत्तिः नैव दोषो यादृशव्याप्तिपक्षे सति नासाधारण्यं तदुभयभावेन विशेषलक्षणस्य साधारण्याभावविशिष्टस्य तदुभयस्य चाभा वेन सामान्यलक्षणस्य विशेषणादतिव्याप्तिनिरासात् विशिष्टा भावादेव च साधारण्ये व्याप्तिभ्रमदशायां नाव्याप्तिरिति चेत् एवं सत्येकेन व्याप्तौ गृहीतायामसाधारणस्य न कञ्चि दपि प्रति सव्यभिचारित्वं स्यात् स्याद्वा तदपि तथात्व रूप घटितमसाधारण्यमत् साध्यादिव्याप्यपक्षेन रूपेण साध्या दिमत्त्वनिश्चयेऽव्याप्तिप्रसङ्गाच्च न हि घटोऽनित्यो घटाद्यावृत्त शब्दत्वमितिवत् अनित्यत्वव्याप्यवती व्यावृत्त शब्दत्वमिति तदानीं निश्चय अभिहितश्च निश्चितसाध्यसदभाववद्यावृ-

त्त्वं न संशयप्रयोजकं किन्तु साध्यतदभावाभ्यां सहचरितत्वमिव तत्सहचरिताभावप्रतियोगित्वं व्याप्यविरुद्धयोस्तु तत्त्वेन निश्चितयोर्दर्शने विशेषदर्शनवशादेव न संशय इति विभाव्य लक्षणान्तरमाह विरुद्धान्येति विशिष्टसाध्यहेतुसामानाधिकरण्यग्रहाविरोध्यर्थकमर्थतो विरोधिविशेषणं तेन साध्यसाधनयोरप्रसिद्धेरवृत्तित्वस्य परस्परासामानाधिकरण्यादीनाञ्च निरासः पक्षपदञ्च धर्म्मिमात्रपरं तथाच यद्यद्धर्म्मिवृत्तित्वं हेतोर्ज्ञायते तत तत्रैवानुमितिविरोधि यद्रूपं तद्वत्त्वमित्यर्थः साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वन्तु तथा बाधप्रतिरोधौ तु धर्म्मिविशेषितत्वात् न तादृशौ सर्वं साध्याभाववत् तद्व्याप्यवत्त्वेत्यादिकञ्च साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वेन सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिसाध्यानुमितिसामान्याविरोधित्वं वा विशेषणं तेनैवेति तेनानुमितिविरोधिना विपक्षवृत्तित्वादिना एवकारेणानुगमक रूपं व्यवच्छेद्य तस्य हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं निरस्यति हेत्वाभासस्य लक्षणानुरोधेनेति तेनानुमितिविरोधित्वघटितलक्षणकरणेन असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणत्वपक्षे नाव्याप्तिरितरथा पुनरव्याप्तिरेव साध्याभावज्ञापकत्वेन साक्षात्साध्यवत्तानुमितिविरोधित्वेन। सर्वं नित्यमित्यादि सम्प्रदायमनुरुध्योक्तम् अतएव तावतोऽन्तर्भावयिष्यति नापीति निश्चितसाध्यवति साध्यवद्भिन्ने च वर्त्तमानत्वमित्यर्थः। अनुपसंहार्य्ये इति साध्यवदन्यवृत्तित्वांशस्य तत्रापि सत्त्वादिति

भाव नापीति इह सपक्षच न निश्चयगर्भमतो नाभेद' घट इत्यादि इत्यस्य विरुद्धस्य अनुपसंहार्य्यस्य प्रसिद्धस्य च विरुद्धान्तरस्य व्यवच्छेद्यत्वादित्यर्थं 'अन्वयतो व्यतिरेकातय सद्व्वारायद्दद्व्यायामौद्दत्य हित्वमनुपसंहारीति मतेनेदमि त्यपि कश्चित् । विपचेति अत्र विपक्षत्व साध्याभाववत्तम् अनुपदमेव वस्तुगत्या साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साधारण इति मूलएव स्फुटतरमभिधानात् न तु निश्चयगर्भं तज्ज्ञानस्या प्रतिबन्धकत्वात् न च वस्तुतो यत्र तन्निश्चयस्तद्वृत्तित्वज्ञान प्रतिबन्धक रूपान्तरेण साध्याभाववत्तया निश्चिते रूपान्त रेण हेतुज्ञानेऽप्यप्रतिबन्धात् अपेक्षेन रूपेण तत्तया गौरवात् हेतुसाध्याभावयो' सामानाधिकरण्यास्फुरणेनाविरोधात् साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरित्यादि ग्राम्द्ज्ञानानामप्रतिबन्धापा ताच यत्तु साध्याभावांशे निश्चयरूप मेपांशे संशय साधारणं साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञान प्रतिबन्धकमन्यथा पक्षएव साध्यसन्दे हेन सन्दिग्धानैकान्तिकत्वापत्तेरिति यदाह नहि पक्षे पक्षस मेवा व्यभिचार इति तन्न व्याप्तिनिश्चये हेतौ व्यभिचारसंशया योगात् तदनिश्चयदशायाम् अनुकूलतर्कास्फूर्त्तौ सन्दिग्धानैका न्तिकत्वस्येष्टत्वात् हेतुसाध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहित्व एव ज्ञानस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात् अतएव पक्ष साध्याति रिक्तपक्षधर्मातिरिक्तधर्मवान् मेयत्वादित्यादयोऽनुकूलतर्कवि रहिणोबाधप्रतिरोधयोरनवतारेऽपि पक्ष एव सन्दिग्धानैका न्तिकतया अमयोजका गीयन्ते एव वह्निर्द्धूमानुकूलेत्यादय

शक्तिसाधका अपि अन्यथा पक्षातिरिक्ते सर्वत्र साध्यवत्ता-निर्णयाद्व्याप्तिग्रहस्य दुर्वारत्वात् पक्षविपक्षान्यतरत्वादिना सर्वत्र सत्प्रतिपक्षप्रसङ्गाच्च अथ साध्यतद्वदत्यन्तान्योऽन्या-भावगर्भव्यभिचारयोरेकोपादानेऽन्यतराव्याप्तिः साध्यवत्ता-ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेनाभावद्वयानुगमेऽपि हेतुमति तादृशाभाववत्त्वस्य तादृशाभाववति हेतुमत्त्वस्य तादृशा-भावे हेतुसामानाधिकरण्यस्य साध्यतद्वदादौ हेतुसमा-नाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगित्वादेश्चासंग्रह इति चेत् अत्र वदन्ति प्रकृतसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहाविरो-धिनो ज्ञानस्य विषयतया अन्वयव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदक-त्वेन विभजनान्नासंग्रहः अविरोधिन इत्यन्तेन साध्याप्रसि-द्ध्यादीनां निरासः यदि पुनरत्यन्तान्योऽन्याभावयोरेकतर-गर्भव्यभिचारज्ञानस्य नान्यतरगर्भव्याप्तिग्रहविरोधित्वम् इत्यादिकं विभाव्यते तदा साध्यसामानाधिकरण्यघटितत्वे-नान्वयव्याप्त्योऽनुगमनीयाः प्रातिस्विकरूपेणोपादाय वा तावद्व्याप्त्यवगाहित्वं ग्रहस्य वक्तव्यं साध्याव्यभिचरितसामा-नाधिकरण्यस्य व्याप्ये प्रसिद्धस्य हेतौ विरहोऽप्येतद्विशेष एव विशिष्टसाध्यसाधनवत्त्वग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्यापकत्वग्रहविरोधितावच्छेदकरूपत्वं वा विभाजकं शेषं पूर्ववत् । साध्य तद्वतोरत्यन्तान्योऽन्याभावौ साध्याभावव्या-प्यादिव्यावृत्तेन साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेनानुगमस्य तत्र हेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहविरोधित्वं साध्यवत्ताज्ञान-

विरोधिनि तादृशाभावप्रविरोधिहेत्वाभासतायच्छेदकत्व यत्त्व या तथा वक्तव्य साध्याभावव्याप्यादौ तु हेतुसामा नाधिकरण्यादिकमविरोधिसाम्राभास विरोधित्व पूर्वोक्त दिशावसेयम् उपदर्शितविशिष्टव्याप्तिविरहो व्याप्यत्वासिद्धि-रेवेति व्याप्तिग्रहकारणसहचारग्रह सहकार्यभावप्रतियो गिग्रहविषयत्वेनानुगम इत्यपि कश्चित्। मार्ग मतेनोत्तर-यति न सर्वेत्यादि। सर्वेति विपक्षेऽप्यस्येति तेन साध्या भावन्नृत्तत्वेत्युदास' विपक्षत्वस्य निश्चयगर्भत्वात् भूत नित्या गन्धवत्त्वात् नित्य शब्द' शब्दत्वादित्यादौ नाव्याप्ति पृथिवी रूपवती रसादित्यादौ अन्नादेर्नीरसत्वभ्रमे पुन रसाधारणभ्रम एवेति मन्तव्यम्। तथापीति पक्षत्व स न्दिग्धसाध्यकत्व सत दूषयति अयेत्यादि। व्याप्तीति तथाच सतो दूषणाधमताभावत्वम् उपाधिवदिति भाव' एक धर्मिण्यासत्त्वच न सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिधर्म्यन्तरे तत्सम्भवात् अन्यथा सतोरपि साध्यसाधनयोर्व्यतिरेकित्व दोषाय स्यात् अयाय शङ्कितुरभिप्राय पक्षे साध्याभावस्य संशयो निश्चयश्चानुमितिविरोधी विरोधिविषयकत्वात् सत् सामग्री च विरोधिसामग्रीत्वेन तथादिमस्य सामग्रीपक्षे सव्यभिचारस्य हेतोर्यह' द्वितीयस्य तु प्रतिहेतो' परामर्श अतस्तयोराभासत्वम् अतएव सव्यभिचारलक्षणे पक्षवृत्तित्व विशेषण साध्याभाववद्वृत्तित्वमात्र पुनरसिद्धिरेवेति विरो-धान्यस्य परामर्शविरोधिनो रूपस्य तत्त्वादिति नैव बाध

संशयस्य प्रतिबन्धकत्वानङ्गीकारात् साधारणधर्म्मवत्ताज्ञानस्य संशयसामग्रीत्वाभावात् सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासत्वायोगाच्च अन्यथा पक्षस्य साध्यतदभाववद्वृत्ति प्रमेयत्वादिमत्त्वं सर्वत्र हेतावाभासीभवेत् तथा कामिनीजिज्ञासाप्रयोजकं तज्ज्ञानेष्टसाधनत्वादिकमपि। एवं विशिष्टस्यानुद्भाव्यत्वं व्युत्पाद्य केवलस्यापि सपक्षव्यावृत्तत्वस्य तथात्वं व्युत्पादयति किञ्चेति वाद्युपदर्शितदृष्टान्तस्य साधनवैकल्यन्तु नासाधारण्यं सपक्षान्तरवृत्तित्वेऽपि तत्सम्भवात् तद्भावनन्तु तस्य निग्रहस्थानत्वात् तद्विभाजकसूत्रस्यानुक्तसमुच्चायकचकारेण तस्य समुच्चितत्वात् तदाहरणस्याभासताप्रदर्शनायैव वा आवश्यकश्च प्राचां दृष्टान्तप्रयोग इति भावः। माभूत् परार्थानुमानेऽसाधारण्यं दोषः स्वार्थे तु स्यादत आह स्वार्थेति। स्वमते सिद्धान्तमुपक्रमते उच्यत इति। अर्थादिति व्यतिरेकिमुद्रया अर्थादुभयं साधयेत् अर्थवशसम्पन्नमेवोभयसाधकत्वम् उभयसिद्ध्यनुकूलव्याप्त्यादिग्रहादित्यर्थः व्यतिरेकितया वेति पाठे अर्थात् अर्थापत्तिविधयेति परमतेन एवञ्च पक्षधर्म्मतया ज्ञायमानो हेतुः साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानात् साध्यस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानाच्च साध्याभावस्य साधनायोन्मुखौ मिथो विरोधेन नैकमपि साधयति। न च शब्दे नित्यत्वानित्यत्वसन्देहे तदुभयव्यापकत्वं शब्दत्वाभावस्य ग्रहीतुमशक्यं व्यापकत्वाभिमतशब्दत्वाभावाभाववच्छब्दवृत्ति-

तत्र नित्यत्वानित्यत्वयोः सन्दिह्यमानत्वादिति पाठः तथात्वेऽपि तादृशसपक्षाभावदशायां तथात्वनिश्चये सद् भयव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वस्य शब्दे प्रतिस न्धातुं शक्यत्वात् व्याश्रयमपरतोत्येव गतौ तस्य सौरभादे भावस्य पार्थिवपाषाणादौ पृथिवीत्वतदभावसहचारेण सद् भयव्यापकतापन्ने तादृशाभावप्रतियोगिसौरभस्य गन्धमादा परामर्शे पृथिवीत्यादौ साध्ये तदसाधारण्यव्याप्तिसम्भ वाच्च । नन्वयं सत्प्रतिपक्ष एव व्याप्तेरन्वयनिरूपणत्वव्याप्या पकत्वेनाप्रयोजकत्वादित्यत आह सत्प्रतिपक्ष इति । नचैव विधभेदेन पृथगभिधानेऽति प्रसङ्ग स्वतन्त्रेच्छाया इत्यादि धर्म्यन्यतरस्यैवाभिधानात् तदभावसाधके तत्साधकत्वभ्रमरूपा गतिविशेषसूचनार्थत्वाच्च सत्प्रतिपक्षस्य व्यभिचारोभयमध्य पातात्तथा उभयान्तर्भावस्याविरुद्धत्वादित्यपि कश्चित् । सर्वसपक्षेति सपक्षः साध्यवान् पक्षवृत्तित्वे सति साध्याव्या पकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः इदञ्च साक्षादनुमिति विरोधि विरोधश्च साध्यसामानाधिकरण्यादिरूपोऽन्वय व्याप्तिग्रहविरोधीति न सार्वत्र्यगडापि साध्यसमानाधि करणत्वं नासाधारणं दूषयति शेषे तद्भ्रमस्तु पुरुषदोषो व्याप्य इव साधारण्यभ्रमः । नवीनास्तु पुनरेवं वर्णयन्ति सामग्रीद्वयविरोधेन हेत्वभावस्य साध्यतदभावव्यापक ताग्रहविरोधोऽसाधारणस्य दूषकताबीजं तथाहि हस्ति मत्ताहेतुना क्वचिदपि धर्मितय तत्र यावत्य साध्य

तदभावयोरन्यतरेण भवितव्यं न च तत्र हेत्वभावः सम्भवति अतोऽवश्यमन्यतराव्यापकत्वं तस्य एवंविधविरोधध्रौव्ये साध्येन तदभावेन च हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं नैकतरनिरूपितामपि व्यापकतां ग्राहयति मिथो विरोधात् विरोधिपरामर्शद्वयमिव साध्यतदभावौ एवञ्च वृत्तिमत्त्वविशेषितं हेतोर्यावद्विपक्षसपक्षव्यावृत्तत्वं वृत्तिमत्प्रतियोगित्वविशेषितं वा हेत्वभावस्य यावत्सपक्षविपक्षवृत्तित्वमसाधारण्यमिति योजयन्ति च ग्रन्थमित्थं शब्दत्व यदि साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वेन तदुभयव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञात ज्ञानयोग्यं स्यात् तद्वत् स्यादिति यावत् तदा व्यतिरेकितया तादृशव्यतिरेकप्रतियोगित्वेनार्थात् पक्षे तदुभयं साधयेत् तदुभयसहचरितं भवेत् व्यापकाभाववति व्याप्याभावस्यावश्यम्भवात् अतथाभावे पक्षधर्मताया व्याप्तेर्व्वानुपपत्तिर्न च तथाभावः सम्भवति न वा पक्षवृत्तित्वं वाधितम् अतः साध्यतदभावौ व्यापकतया तदुभयसिद्ध्यनुकूलविरोधिव्याप्तिद्वयग्राहकव्यतिरेकसहचारद्वयग्रहविषयतया असाधारणो दोषो व्याप्तिद्वयग्रहप्रतिबन्धकः । ननु यदि विरोधिव्याप्तिद्वयं न गृह्यते तदा सत्प्रतिपक्षोच्छेदः गृहीतविरोधिव्याप्तिद्वयहेतुसमुत्थत्वात् तस्येत्यत आह सत्प्रतिपक्ष इति । तत्र हेत्वोर्भिन्नतयाधिकरणभेदेन तथा ग्रहः सम्भवति अत्र पुनरेकस्मिन् हेतौ तदुभयग्रहो विरुद्ध इत्यर्थः । अत्र चेदं चिन्त्यम् । एवं सति सपक्षादेर्यावत्त्वविशेषणं व्यर्थं

रूपकतायामनुपयोगात् व्यभिचारावच्छेदकतावच्छेदकगुरुत्वात् प्रमितिमत्त्वादिविशेषितस्यापि यासाधारण्यस्य ज्ञाने न व्याप्तिज्ञानविरोधि विरोधिविषयकताभावात् उपदर्शितविरोधस्य तच्छरीरेऽनन्तर्भावाच व्यापकतयोरपि च न स्मृतौ विरोध उपदर्शितरीत्या तदवधारणे चावश्यं व्यभिचारज्ञानमेव प्रतिबन्धकमत एव सत्यपि यासाधारण्यज्ञाने एतद्यानुकूल तर्कावतारे भवति व्याप्तिधीरिति एतेन तादृशसहचारज्ञानं तुल्यबलविरोधिव्याप्तिग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकं तर्कावतारे पुनस्तुल्यबलत्वमेव नास्तीति परास्तं तस्य व्यभिचारज्ञाननिवर्त्तकत्वेनैवोपयोगित्वात् सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासत्वायोगाच सत्प्रतिपक्षे च विरोधिव्याप्यवत्तानिर्णयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं नतु विरोधिसामग्रीत्वेन बाधावतारे त्वापाततः सत्प्रतिपक्षितत्वेऽपि बाधेन प्रतिहेतोरव्याप्यत्वादिज्ञान एव साध्यानुमितिरुदयादिति कृतं पल्लवितेन ।

केवलान्वयीत्यादि सद्धेतुत्व साधारणत्वस्य केवलान्वयिन साधनस्य व्यतिरेकिणस्तु भागासिद्धस्य साधारणत्व विरुद्धत्वञ्च यथासम्भवं बोध्यम् । नाप्नोति केवलान्वयिसाध्यकवारणाय सत्यन्तं व्यतिरेकिसाध्यकसद्धेतुवारणाय केवलान्वयीत्यादि पदम् साधकबाधकमानशून्यत्वं केवलान्वयिसाध्यकेऽपि बाधकमानप्रसिद्धिरस्त्येवेति न सत्यन्तवैयर्थ्यं निश्चितसाध्याभाववत्त्वमात्रवृत्तित्वे त्वसाधारण्य विरुद्ध इति साधारणव्यवच्छेदशायामसाङ्कर्य्यमिति वा हृदयम् । अथवा

पक्षत्वादिति सद्धेतुत्वञ्च व्याप्तिनिश्चयदशायामेवेति भावः। अथेत्यादि पक्षातिरिक्तेन प्रतीतौ निश्चितौ व्याप्तिग्रहानुकूलोऽन्वयेन व्यतिरेकेण वा सहचारो यस्य स तथा सद्धेतुरेवेति तथाच लक्षणे पक्षातिरिक्तपदं सहचारग्रहस्थलमात्रोपदर्शकं न तु विशेषकमिति विशेषकत्वाभिप्रायेण दूषणद्वयमाह तत्रैवेत्यादि असाधारणे सपक्षव्यावृत्ते पक्षतादशायां शब्दोऽभिधेयः शब्दत्वादित्यादौ जलं निःस्नेहं शीतस्पर्शवत्त्वादित्यादौ च रूपं जलं वा द्रव्यभिन्नं गुणवत्त्वात् गुणकर्म्मावृत्तिजातिमत्त्वादित्यादौ विरुद्धे चातिव्याप्तिरित्यर्थः। दूषकतायामिति सहचाराभावस्यैव ज्ञानं विरोधि न तु तत्प्रत्ययांशस्यापीति अर्थगत्येति अनैकान्तिकशब्दार्थविवेचनेन प्रातिस्विकरूपेणैवप्रतिबन्धकत्वव्यवस्थितेरित्यर्थः। केचित्तु दूषकतायामसाधकतायाम्। अर्थेति अनैकान्तिकशब्दार्थे उभयकोट्युपस्थापकत्वादौ साध्योपस्थापकत्वाद्यंशस्य व्यर्थत्वादित्यर्थ इत्याहुः। विप्रतिपत्तिः पक्षसाध्याभावप्रीतितिः साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रतिपत्तिर्व्वा आद्ये केवलान्वयीति साध्याभावाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरित्यर्थः। उभयत्र सर्वस्येति अतिव्याप्तेरिति पाठे तन्मात्रवृत्तित्वं तत्रव्याप्यवृत्तिकत्वं तदितरावृत्तित्वं वा आद्ये केवलेति इदञ्च यथाकथञ्चिद्व्याप्तिग्रहदशायां द्वितीये सर्वस्येति व्याप्तीत्यादि यत्र यस्येत्यर्थः तथाच हेत्वभिमतशब्दोपसन्धानात् तद्धेतुकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्याप्तिग्रहानुकूलोपसं-

द्वाराभावस्तस्यानुपसंहारित्वमित्यर्थमाभादातिरेकिणि ना तिव्याप्ति । ननूपसंहार सहचार सम्निधर्यो वा साध्ये तादृशस्याभावो निखिलप्रसिद्धानुपसंहारणव्यापक इति व्यापकत्व रूप द्रव्यभिन्न गुणवत्त्वाद्गुणकर्मान्यत्वजातिमत्त्वा दित्यादे द्वितीये पुनरज्ञानरूपासिद्धिपर्य्यवसायी कारणा भावतया स्वरूपमसत्त्वेव दोषो न हेत्वाभास इत्यत आह केवलान्वयीति यत्र साध्यनिश्चयविरोधिन साध्यवान्न वेत्यादि सन्देहस्य विषयोऽवच्छेदकत्वस्य स्यान्मतदृत्तितत्त्वं तत्र स्वरूपमतोऽप्यविरुद्ध तेन प्रातिस्विकद्रव्यत्वादिरूपेण सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां नाव्याप्ति एवञ्च सर्वत्रैव हेत्वा दिमति साध्यतदभावसन्देहाव्याप्यपक्षेणाभासत्वम । परार्थं व्यस्ते वहिर्भाव मुत्पादयति एवमित्यादिना असिद्धिरनिश्चय नामे ज्ञापने स्वार्थस्यमेऽन्तर्भावम् एतेनेत्यादिनागङ्गा निरस्यति उपजीव्यत्वादिति यत्रेद विमत हेतुमति साध्याभाव सन्देहो नाभास सत्त्वयैव विरोधित्वात् तद्विषयस्तु हेतो साध्याभावसामानाधिकरण्य साध्यस्य वा हेतुमद्विहाभाव प्रतियोगित्व नास्त्येव केवलान्वयिसाध्यके व्यतिरेकिसाध्यके तु साधारण्य रूपतया सन्दिग्धानैकान्तिकत्व पर्य्यवसितं विमत विषयकसाध्यतदभावसन्देहे च कारणीभूतान्वयव्यतिरेक सहचारग्रहविरहात् सगयसामग्र्या साध्यतदभावव्यतिनि श्चयप्रतिबन्धाद्वा व्याप्यपक्षेऽज्ञानरूपासिद्धिरेव उपजीव्योऽपि च साध्याभावसन्देहादिर्नाभास सत्त्वयैव विरोधादिति

यत्तु व्याप्तीति व्याप्तिग्रहानुकूलसहचारनिश्चयत्वावच्छिन्न-विरोधिरूपत्वमर्थः विरोधस्तु संशयसाधारणमन्वयमात्रसह-चारग्रहं विरुणद्धि असाधारणे व्यतिरेकिणि च न व्यति-रेकसहचारग्रहविरोधः तादृशरूपमन्तरेण लक्षणस्यासम्भ-वितया तदेव रूपं लक्षणमाह केवलेति तादृशावच्छिन्नः पक्षः सन्दिग्धसाध्यकोयस्याश्रयः स तथा तथाच केवलान्वयि-धर्म्मावच्छिन्नसाध्यसन्देहविषयवृत्तित्वमनुपसंहारित्वं व्यति-रेक्यादौ केवलान्वयी न साध्यसन्देहविषयतावच्छेदकः साध्यवत्तानिश्चयसामान्यविरोधिसंशयविषयवृत्तित्वं वा तत्त्वं धर्म्मिविशेषनियन्त्रितस्तु सन्देहो नान्यधर्म्मिकनिश्चयविरोधी साध्यसन्देहविषयताव्याप्य साध्यसिद्ध्यनुकूलव्याप्तिग्रहौप-यिकसत्ताकत्वं वा तादृशी च सत्ता अन्वये हेतोर्व्यतिरेके च तदभावस्येति न कश्चिद्विशेषः स्वरूपसत्तादृशसंशयविषये च हेतुमत्ताज्ञानं हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यं संशयसामग्री-त्वेन तन्निश्चयप्रतिबन्धकं सर्व्वत्र संशयसामग्र्या निश्चयप्रति-बन्धकत्वकल्पनात् हेतुमति सर्व्वत्रसाध्याभावसन्देहे हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभावसंशयस्यौचित्यावर्जितत्वात् सा-ध्याभावेन साध्यसामानाधिकरण्याभावोपस्थापनादिति तन्न सर्व्वत्र साध्यसन्देहदशायां क्वचिदपि साध्यसामाना-धिकरण्यस्यागृहीतत्वेन तदभावस्य गृहीतुमशक्यत्वात् प्रति योगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनिश्चयस्याभावधी हेतु-ताया असकृदावेदितत्वात् अस्तु वा स यथाकथञ्चित् साध्ये

हेतुसामानाधिकरण्याभावमात्रहेतुत्वेन वा तदापि न
तथापि सामर्थ्येन प्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वम् अन्यथा
व्यभिचारिता व्यभिचरितसमानासमानाधिकरण्याव्याप्या-
व्यपक्षधर्मापक्षधर्मादिसाधनत्वेऽपि साधनादिसाधारण्यासा-
दिमत्त्वं हेतौ अथास्य आभासान्तरं स्यात् तदप्रसिद्धमेव
तस्यापि ज्ञानस्येतरसापेक्षेण तत्तद्विषयविरोधिविषयतया-
प्रयोगात् एवमसिद्धादिनिश्चायकसत्प्रतिपक्षसामग्र्यपि अपि च
हेतौ साध्याभावसन्देहविषयसाध्यवत्त्वस्य दूषणमिति मतं
तच व्यतिरेकिणि हेतौ नियतविषयेणापि सन्देहेन सम्भ-
वति दूषकताबीजसत्त्वे असाधारण्यादिसाधारण्यस्य न
दोषाय न वा यथैव निर्भरं कर्त्तणां हेत्वाभासत्वानुपपत्ते-
रुक्तत्वादित्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

व्याप्तिपक्षप्रतिसन्धानघटकप्रयोजनकत्वेन साधारणादौ
नानैकं हेत्वाभासत्वं साधारण्येन व्यापकत्वस्याव्यभिचारि
त्वस्य वा असाधारण्येन सामानाधिकरण्यस्यानुपसंहारिणा
च व्यतिरेकव्याप्तेर्ग्रहस्य प्रतिरोधात् तथापि तु विशिष्टसाध्य
साधनपक्षाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्याप्तिग्रहविरो-
धितावच्छेदकं रूपं व्याप्तित्वान्वयतो व्यतिरेकतश्च नानारूपा
प्रातिस्विककरूपेण उपादाय तावद्यथार्थो यत्नो वाच्य साध्य
साधनयोरप्रसिद्धेरसिद्धिभेदस्य वारणायाविरोधिन इत्यस्य
साध्यसाधनभेदेन व्यभिचारभेदापत्तेः विशिष्टं साध्यं साधन
वाप्रसिद्धं तत्र तद्ग्रहविरोधित्वं नोपादेयम् एवमन्यत्रापि

शेषं हेत्वाभासलक्षणोक्तदिशावसेयम् । व्यर्थविशेषणत्वन्तु न व्याप्तिग्रहविरोधीति वक्ष्यते साध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्यविरहस्य वह्निर्भावनीयत्वे पुनरन्वयव्याप्तौ व्यापकत्वमव्यभिचरितत्वं वा सामानाधिकरण्यञ्च विशकलितं युगपदुपादेयं तत्र साधारणत्वं वर्णितम् असाधारणत्वन्तु सपक्षव्यावृत्तत्वं सपक्षश्च साध्यवान् तद्व्यावृत्तत्वन्तद्वृत्तित्वग्रहविरोधित्वं प्रकृतसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयसामानाधिकरण्यग्रहविरोधितावच्छेदकमिति तु निष्कर्षः। संगृह्यते चेत्थं साध्यादेः साधनवदवृत्तित्वादिकम् । चाक्षुषस्पर्शवान् स्पार्शनशब्दवत्त्वादित्यादौ विशेष्ययोरसामानाधिकरण्यञ्च बाधासिद्धिभेदस्य च साध्यसाधनयोरवृत्तित्वस्यैव तत्साङ्कर्य्येऽपि न क्षतिः इदमेव च मणिकृता विरुद्धत्वम् इत्यञ्च तदीयमसाधारणत्वमेवविरुद्धत्वमिति। यत्र च धर्मिणि योधर्मो यादृशो हेत्वाभासः तद्व्याप्यमपि तद्विशेषोऽन्तरेण प्रकरणसमन्तद्व्याप्यञ्च पृथगुपदेशादविरोधाच्च अनुपसंहारित्वञ्च विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकरूपवत्त्वं तादृशञ्च साध्यादेरत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकं वह्न्यभावाभावत्वेन वह्नेर्धूमाभाववदवृत्तित्वज्ञानं वह्न्यभावस्य धूमाभावव्यापकताज्ञानं कदाचिद्विरुन्ध्यादपि नतु वह्नित्वेनेति नातिप्रसङ्गः केवलान्वयिनि तत्सम्भवेऽपि अन्वयव्याप्त्युपादानेनानुमितिप्रतिरोध इति दिक् ।

साध्यविरोधित्वं साध्यप्रतियोगिकत्वम् एकदेशिमतेनाह अभावेत्यादि न च भावस्य स्वाभावविरहात्मकत्वं प्रतियोगित्वादिधर्मिग्राहकमानबाधः प्रतियोगित्वस्य सम्बन्धान्तरत्वात् स्वस्वाभावस्यैव षष्ठ्यर्थस्य तस्यावश्याभ्युपेयत्वात् विरहत्वञ्च नाभावत्वं बाधात् नापि तद्‌ग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वम् अविरोधात् प्रत्यक्षेण दुर्ग्रहत्वाच्च न चानवस्था अभावस्य स्वाभावाभावत्वे बाधकाभावात् । भावस्य तथात्वे बाधकमाह बाधक इत्यादि अभावप्रतीते अभावत्वविशिष्टप्रतीते अभावत्वञ्च न भावभिन्नत्वं प्रथमं दुर्ग्रहत्वात् किन्त्वयमभावो न भाव इति प्रतीतिसाक्षिकं पदार्थान्तरतथानुपस्थितं निर्विकल्पकोपस्थितं वा प्रकारः अभावत्वञ्च समवेतत्वाच्च जातिः । अन्यथेति अतिप्रसक्तैरधिकरणैस्तदुल्लेख्यां अभावव्यवहारोपपत्तेरिति भावः लाघवादभाविताभावत्वैर्विशिष्टप्रत्ययवत्त्वातिरिक्तैकाभावसिद्धिमुक्त्वैव एते नाभावस्य सप्रतियोगिकत्वं तथाननुगततावच्छेदकानां प्रतियोगिनां कल्पने प्रत्यपास्तं संयोगादिसाधारण्याच्च । गमकत्वभ्रमेति व्यभिचारिण्यव्यभिचारभ्रमे विरुद्धे च सामानाधिकरण्यांशेऽपि भ्रम इति । अभक्तो विशेष इति दूषकतायामविशेषेऽपि नियतस्थानत्वेन विशेषाद्देशोपन्यासः अतएवानैकान्तिकसामान्यलक्षणे साधारणलक्षणे च विरोधवारकं विशेषणं छलजात्योर्निग्रहस्थानविशेषनिरनुयोज्यानुयोगविशेषत्ववदेतस्या नैकान्तिकविशेषसाधारणविशेषत्वे

व्याप्यत्वोपसंग्रह एवमुत्तरत्रापि । साधाव्यापकेति अत्र व्याप्यपदं स्वरूपपरम् । साधेत्यादि साध्यव्यापकसामा नाधिकरण्यग्रहविरोधिरूपवत्त्वादित्यर्थः तेन साध्यव्यापक वद्वृत्तित्वाद्युपसंग्रह सर्वत्र चोपलम्भपदं स्वरूपसिद्धिमात्र फलकम् । साध्याभावेति व्याप्यपदव्यत्यासेन साध्याभाव व्याप्यत्वेन साध्यव्यापकाभावत्वेन चेत्यर्थः । स्वसमानेति तथाच साध्याभावसाध्यव्यापकाभावयोर्भिन्नत्वसाध्यव्यापका भावत्वेनानुगमानाधिकरणमित्यर्थः प्रतियोग्युपलम्भात् स्वरूपत साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वात् तेन निर्वह्निकाम्यत्वादिसंग्रह । साध्यव्यापकेति अत्र व्यापकत्व भेदाभेदसाधारण तेन साध्याभावव्याप्यत्वसंग्रह । धूमवत्त्वादिति धूमाभावस्य वह्न्यभावव्यापकत्वग्रहदशायामस्य अधर्मेऽन्तर्भावो वह्न्यभाव- व्यापकवह्निसामग्र्यभावाभावव्याप्यत्वग्रहे च चरमे । इद पुनरिहावधेयम् । कथितरूपाणि किं स्वरूपतो ज्ञातान्येव सामानाधिकरण्यग्रहविरोधीनि असामानाधिकरण्यव्याप्य त्वेन वा नाद्यो व्यापकाभावव्याप्यत्वादेस्तदसम्भवात् न द्वितीय साध्याभावत्वसाध्याभावव्याप्यत्वयोः स्वरूपेणैव ज्ञातयोस्तथात्वात् तथात्वेऽपि तत्त्वमविरुद्धत्वमिति चेत् तर्हि यमसामानाधिकरण्यस्य समानाधिकरणाघटितत्तद्धर्मागाञ्च तथात्वादाधिक्य न च एतानि धर्मिविभाजकान्येव सर्वेषा मेव साध्याभावव्याप्यत्वे नैकविधत्वादिति विरोधोन्नायकप्रका रत्रैविध्येन धर्मिणोऽपि त्रैविध्याभिधानमितिवदन्ति ।

अयञ्चेत्यादि बाधस्वरूपासिद्ध्यन्यतरसङ्करस्तु आवश्यकोऽन्य-सङ्करस्तु काचित्कोऽज्ञानासङ्कराच्च पार्थक्यम् ।

एकत्र तदुभय इति व्याप्ये पक्षधर्म्मतायाः पक्षधर्मे च व्याप्यत्वस्यारोपः प्रत्येकमव्यापकोऽतो विशिष्टस्यारोपो वाच्यः स चैकधर्म्मिणि विरोधिव्याप्यद्वयविरहाद्विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या न सम्भवतीत्यर्थः। विरुद्धादौ साधने स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरप्रसिद्धेरित्यपि द्रष्टव्यम्। एकत्र भङ्गेति तथाचान्यतरत्वेन तदवधारणमस्तीति भावः सत्प्रतिपक्षितव्यवहारो हि सत्यमति वा साधने नापरामृश्यमाने नाप्यविद्यमानविरोधिपरामर्शे अतएव सन् प्रतिपक्षो विरोधिव्याप्त्यादिमत्तया परामृश्यमानो हेतुः विरोधिपरामर्शो वा यस्य परामृश्यमानस्य हेतोरसौ सत्प्रतिपक्ष इति विग्रहमपि वर्णयन्ति अतस्तदनुसारेणैव व्यवहारौपयिकं लक्षणमाह साध्येति बाधाश्रयासिद्धिनिर्णयवारणाय समर्थान्तं न चासौ न व्याप्तिपक्षधर्म्मतात्मकबलोपस्थितिरिति वाच्यं व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहस्य साध्यत्वे पक्षतावच्छेदकत्वे वा तत्सम्भवात् पक्षः साध्याभावव्याप्यवान् साध्यं पक्षवृत्तित्वाभावव्याप्यवदिति पक्षस्य व्यापकभेदेन च अन्वयव्यतिरेकभेदेन च व्याप्तेश्च भिन्नत्वादेकोपादानेऽन्यसंग्रहेण बलस्याविवक्षितत्वाच्च साध्यधीविरोध्यनुमितिजनकज्ञानविषयत्वेन तदुपादाय तदुपस्थित्यभिधानञ्च शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शमनुधावति [illegible] साध्यसिद्धेर्विरोधित्वा[illegible] [illegible] न साध्य-

यानित्याद्युपस्थिते साधकविरोधी साधकसामान्यमतिमन्धक ज्ञानविषयो बाध साधकाभावादिमत्पक्षादिस्तदुपस्थितेर्या जननयोग्यता समानया अनोपस्थिता तथाविधव्याप्यादिगुता प्रतिबद्ध कार्य्यं यस्य तादृशलिङ्गत्वमित्यर्थ विरोधिव्याप्यादि- विषयत्वसच्चणयोग्यताशालिन्या अनुपस्थितेरप्रामाण्यगृह्ये स प्रतिपक्षत्वादप्यादकत्वात् कार्य्यप्रतिरोधानुदयम समान त्वञ्चागृहीताप्रामाण्यकसाध्यमि दोपयिकपरामर्ग-कालीनत्वम् असति गृहीताप्रामाण्यके वा परामर्गे सत्प्रतिपक्षितस्याव्यय चारविरहात् । यत्तु मानाख्यगिर्णयेमाधिकायत्सतथा बाधकस्य विरोधिपरामर्गस्य वारणाय समानेति तदसद्व्यभिचारेण प्रामाण्यगृहस्यावश्यत्वात् अन्यथाप्रामाण्यगृहानुकूलत्वेनैव क्वचित्तदुपयोगात् वक्षपदोपमन्दानाशोक्तदपत्नाभाव तदीयथ्य लिङ्गपदोपादानाश्च स्वीयलिङ्गतोपयिकपरामर्गलाभादात्मा दैव्युदास विरोधिपरामर्गप्रति तदकार्य्यकविशिष्टपरामर्गवि षयत्वन्तु फलितार्थः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वसत्यलिततयोग्यतो पादाने तु बाधोपस्थितिसमर्थपरामर्गकालीनसाध्यसिद्धि- समर्थपरामर्गविषयत्व पाप्य तत्त्व यदि चार्य वह्निव्याप्यवान् वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवांश्चेति परामर्गादयं वह्निमान् वह्न्यभाव व्याप्यवांश्चेत्यनुमिति' प्रामाणिकी न तु सत्प्रतिपक्षस्तदा कार्य्यप्रतिरोधोऽवश्यमुपादेयोऽभिमतविरोधिबोधकालेन च विरोधिपरामर्गविशेषणीय अतएवाग्रिमलचणे विरोधिबोध कालेति फलतो प्रामविशेषणं एकत्राप्रामाण्यगृहेणापरेणात्

मितिजननात् तद्वारणाय वा तत्प्रतिरुद्धकार्य्यत्वञ्च प्रतिरुद्ध-कार्य्यपरामर्शविषयत्वम्। एकदेत्यादि । न च द्वितीयस्य परा-मर्शस्योत्पादनसमये पूर्व्वेणानुमितिजननात् कथं नैरन्तर्य्य-मिति वाच्यं साधकमानादिवशेन क्षणमनुमित्यनुत्पादसम्भ-वात् । स्वपरेति अयं भावः न खलु सम्भवन्तः सर्व एव हेत्वा-भासाः समुद्भाव्याः आधिक्यप्रसङ्गात् परन्तु यथाकालमेकः तथाच प्रतिपक्षोद्भावनेऽपि नाप्रतिषेधमात्रेण व्याख्याद्यभ्यु-पगम इति । प्रतिरुद्धत्वेति प्रतिरोधप्रयोजकविरोधिव्याप्य-स्याद्धेत्यर्थः । उभयोरिति परस्पराभावव्याप्यत्वं हि हेत्वो-र्विरोधः तन्न हे च तयोरेकत्र निर्णयो न विरुध्यते इति भावः। दूषकतेति विरोधिपरामर्शसत्त्वे नियमेन परामर्शा-न्तरादनुमित्यनुत्पादः तस्यानुमितिविरोधित्वं कल्पयति नतु तेन ज्ञाप्यमानस्य व्याप्त्यादिविरहस्य सद्भूतावपि तस्या-नुमितिविरोधित्वादित्यर्थः । व्याप्त्यादिविरहज्ञानद्वारा अस्य दूषकत्वमाह एकत्रेति वाकारोऽनास्थायां प्राथमिकावश्यका-नुमितिप्रतिरोधेनैव तथात्वात् परमुखनिरीक्षकत्वेन तद्विषय-स्याशमत्वायोगाच्चेति । ननु विरोधि परामर्शो यदि विप-रीतनिर्णयविरोधी कथं तर्हि सति विशेषदर्शने नयना-दिनन्मा पीतत्वादिभ्रम इत्यत आह चक्षुरादेश्चेति चस्त्वर्थः । अथ व्याप्तिपक्षधर्म्मते यदि बलं कथं तर्हि प्रत्यक्षादेः प्रति-रोधकतया कथायामुपन्यास इत्यत आह प्रत्यक्षादेरिति । अत्र हेतुमाह कथायामिति प्रत्यक्षस्य स्वरूपसत्तयैव विरो-

धकत्वात् विरोधिव्याप्यमात्रस्यानुमितिविरोधित्वात् योग्या
भावव्याप्यवत्तानिर्णयेनैव ग्राह्याभावप्रतिरोधाच्चेति ।
एतत्कोपक्षतामयमभिप्राय एकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारक
नानाधर्मिकविरुद्धाविरुद्धनानाप्रकारकज्ञानस्यादिवदेकधर्मि-
कविरुद्धानेकप्रकारकज्ञानत्वमेव संशयत्वं न जन्यतावच्छे-
दकं तत्तद्धर्मिकतत्तत्प्रकारकज्ञानत्वप्रयोजकसामग्रीप्रयोज्य
त्वात् सामग्र्याश्च कचिद्विरोधसामग्र्यापि तत्प्रयोजकाधीनत्वात्
नोऽन्तरपटत्वपटत्वाप्रकारकज्ञानस्यैकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रका
रकान्यज्ञानत्वादिवत् संशयान्यज्ञानत्वादिरपि निरवद्यमपि
न जन्यतावच्छेदकं तत्प्रयोजकविरहादेव तत्त्वविरहादुप
पत्तेः एवञ्च तुल्यबलाभ्यां विरुद्धोभयसामग्रीभ्यां जायमान
ज्ञानमर्थात् संशय एव भवति अत एवाहत्यैव विप्रतिपत्तिजन्यमान
संशयमामनन्ति कम्बलकण्ठीयाः न्यूनाधिकसमबलभाव
सत्यामपि पीतत्वशुक्लत्वस्मृतौ सविधवर्त्तिनि शङ्खे सति
दोषविशेषे पीतत्वस्यैवासति च शुक्लत्वस्यैव दूरस्थे च धर्मिणि
असति विशेषदर्शने स्मृतयोरेव कोट्योः सति च एकस्या एव
नयनेन ग्रहात् अयथार्थसदृशाभ्यां विरोधिसंस्काराभ्यां स्मरण
मपि संशयात्मकं स्यात् किं न स्याद्यदि च नानुभवबाध
येन गुरुणापि विषयत्वेन संस्कारजनकत्वमुपेयते भवता
अथ विरोधिनो निर्णयोऽनुमितिप्रतिबन्धको विरोधित्वञ्च
समानविषयस्थायित्वं साध्याभावस्येव तद्व्याप्यस्यापीति चेत् यदि
वस्तुतो विरोधिनो निर्णयस्तथा कथं तर्हि पक्षतावच्छेदका-

देस्तादृशस्य निश्चये भ्रमानुमितिः अथ विरोधित्वेन तदा तदग्रहे नेह साध्यमित्यादिनिर्णयेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः अथ विशेषदर्शनं विरोधिबुद्धिप्रतिबन्धकं कथमन्यथा तदनन्तरं न भ्रमसंशयाविति चेन्न सत्यपि शुक्लत्वादिव्याप्यदर्शने शङ्खादौ दुष्टेन नयनेन पीतत्वादेरदुष्टेन च पीतत्वादिव्याप्यवत्तानिश्चये सत्यपि शुक्लत्वादेर्ग्रहात् सति च विशेषदर्शने क्वचिदुपनीतभानानुदयात् एतः प्रमितस्य स्थाणुत्वादेः शाखादौ करादिभ्रमेणाग्रहात् तत्तत्स्थलविशेष एव तस्य प्रतिबन्धकत्वमिति । अत्राहुः अनुगतकार्य्यकारणभावानुरोधात् दोषविशेषाद्यजन्ये ज्ञाने कदाचिदनुभवे वा विशेषदर्शन विरोधि कल्प्यते न च प्रत्यक्ष एव तथा सामान्ये बाधकाभावात् बोध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयेन शाब्दादिधीप्रतिबन्धाच्च अथ विशेषान्तरदर्शनविरहविशिष्टमेव तत्तथा अन्यथा कोटिद्वयविशेषदर्शने संशयो न स्यादिति चेन्न भवत्येव तावद्यावदप्रामाण्यं न गृह्यते अगृहीताप्रामाण्यस्यैव विशेषदर्शनस्य विरोधित्वादिति । विरुद्धस्येति साध्याभावव्याप्यस्येत्यर्थः । बाध इति हेतौ प्रकृतेऽन्यत्र वा अपक्षधर्मे च पक्षधर्मताबाध इति शेषो वा तथाच हेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्ग इत्यर्थः । प्रकृतेति प्रकृतसाध्ययोर्यौ हेतू तयोरित्यर्थः । संशयादिति जन्यदुःखोत्सारणरूपेष्टसाधनताज्ञानात् अन्यत्र चेष्टान्तरसाधनताज्ञानाज्ज्ञानेच्छेति भेदेन विकल्पोपन्यासः । असतीत्यादि हेतुसमीचीनत्वासमीचीनत्वसंशयजन्य-

दुःखाभावकपेटसाधनताज्ञानदर्शनेन निश्चायमोपयोगित्वादि त्यर्थः उत्पत्तिकाले उत्पत्तिपूर्वकाले व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञान योरुत्पादक्रमानियमादुभयोर्नायकत्वमुक्तम् उत्पत्ताविव चा तयोरन्वयः यत्र च व्याप्तिपक्षधर्मतयोः समूहालम्बनं तत्र द्वितीयपरामर्शोत्पत्तिकाले एव प्रथमपरामर्शनाश इत्यस्य निरुक्तसत्प्रतिपक्षितत्वस्य । जात्यन्येति सत्ता कम्बुग्रीवा दिमत्त्वादावेकैकस्य व्यभिचाराद्विशिष्टोपादानम् । घटमि ष्ठेति घटनिष्ठात्यन्ताभावत्वेन सामान्यतः पक्षत्वाच्च बाधा- श्रयासिद्धी। समवायस्य समवेतत्वादौ द्वितीयस्य घटाभावादौ व्यभिचार इत्यत आह विशेषादर्शनेति वस्तुतो घटो नाभि धेय कम्बुग्रीवादिमत्त्वादित्यादि व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्ष सम्भवत्येव व्यापकाभावेनाप्रसिद्धस्यापि व्याप्याभावस्य नि रूपाभ्युपगमात् प्रत्येकपदार्थप्रसिद्धौ तादृशप्रतिपाद्युपपत्ते र्विशिष्टस्य वाक्यार्थत्वात् सत्प्रतिपक्षस्तु साध्याभावव्याप्यवान् साध्यवदन्यत्वव्याप्यवांश्च पक्षः पक्षनिष्ठौ साध्याभावसाधव द्व्याप्यौ इत्येवमादि प्रत्येकमेव विभाजकन्तु प्रकृतपक्षसा ध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सति प्रकृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधिप्रकृ तपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिग्रहयोग्यसाधकत्वं तद्ग्राहकत्वञ्च यादृशविशिष्टविषयत्वेन परामर्शस्यानुमितिजनकत्वं तत्त्व तत्र साध्याभावव्याप्यवत्पक्षादिकम् असाधारणविरोधयो रन्यतरस्य प्रतिपक्षविधया दोषत्वपक्षे प्रकृतसाधने प्रकृत साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वाद्यवगाही परामर्शो बाध्य

अत्र सत्यन्तेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य अविरोध्यन्तेनाश्रया-सिद्ध्याद्युन्नायकस्य विरोध्यन्तेन वह्निव्याप्याभावे साध्ये वह्निव्याप्यवत्पक्षात्मकस्य बाधस्य व्युदासः सङ्गच्छते चानेन काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ वह्न्याद्यभावव्याप्यह्रदत्वादिमान् पक्ष इति। सत्प्रतिपक्षे च यथासिद्धान्तं पञ्चावयवादि-प्रयोगमिच्छन्ति अयं हेतुः साध्यव्यभिचारवानित्यादिवदयं पक्षः साध्याभावव्याप्यवानित्यादिकमुद्भावनं पुनरुचितं प्रतिभाति। वस्तुत इत्याद्यभ्युच्चयमात्रं विशिष्टपरा-मर्शविरोधित्वेन विशिष्टाभावस्य दोषताया दुर्वारत्वात् प्रत्येकाभावमज्ञात्वापि शब्दादिना शक्यग्रहत्वात् व्यर्थविशे-षणत्वस्य चासाधकतासाधन एव सम्भाव्यत्वात् न वा तदपि तादृशाभावनिष्ठव्याप्तेर्द्धर्मान्तरेणावच्छेत्तुमशक्यत्वात् विशे-ष्यादिप्रतियोगिकत्वमात्रस्य व्यभिचारिसाधारणत्वादिति। व्यभिचारादेरिति सद्धेतौ सद्धेतुत्वेन ज्ञायमाने तदानीं सि-द्धेरप्रतिबन्धेऽपि कालान्तरगृहीतेन व्यभिचारादिना तदानी-न्तनाभासत्वं सुग्रहमिति तु ध्येयम्। तेन रूपेण तत्साधारण रूपेण। वह्न्यभावेनेति वह्न्यभावस्तु न प्रतिबन्धकः कारणीभूतो योऽभावस्तत्प्रतियोगिनएव तथात्वात् यदभावत्वेन कारणत्वं तदेव तथेत्यपि कश्चित्। परामर्शेत्यादि। ननु परामर्श-विषयाभावत्वमनाभासे आभासत्वविशेषितमपि बाधविशेषे परामर्शविरोधित्वविशेषितञ्च हेतोः साध्यासामानाधिक रण्येति प्रसक्तम् अप्रसक्तञ्च साधनाद्यभाववत्पक्षादौ पक्षादेः

साधनवदन्यत्वादौ साधनादेः पक्षादिवृत्त्यन्यत्वघटितत्वाभाव प्रतियोगित्वादौ अतएव यस्य यत्सत्त्वे परामर्शविषयत्वाच्च तदभाववत्त्वं तदिति शब्दमात्रानुगतं प्रयुक्तं परामर्शविरोधित्वमात्रञ्च सव्यभिचारेऽतिप्रसक्तं न च तदन्यत्वेन विशेषणीय मित्यौ घटो द्रव्यं प्रमेयो वा जन्यत्वादित्यादौ तदप्रामसिद्धेः । अथ पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्यद्विशिष्टज्ञानं साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यावगाहितद्विरोधित्वं तदिति चेन्न पक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्यव्यभिचरितसामानाधिकरण्याद्यभावाव्याप्तेः । न च विशिष्टपक्षविशिष्टसाधनवैशिष्ट्यविशिष्टसाध्यपक्षाविरोधिव्याप्तिपक्षधर्मताविरोधि तदन्यत्वे सति परामर्शविरोधित्वं तत् विशिष्टपक्षवैशिष्ट्योपादानाद्वह्निमान् वह्निमान् जलहृदत्वादित्यादौ व्याप्तिपक्षविरोधिन्या अपि स्वरूपासिद्धेर्नासंग्रह इति वाच्यं जलहृदो वह्निमान् काञ्चनमयवह्निमान् वा धूमात् काञ्चनमयधूमादित्यादौ व्याप्तिग्रहविरोधिनस्तादृशपक्षाविरोधिनो रूपद्वयासिद्धेः । उच्यते (१) साधारण्य

---

(१) जागदीशसम्प्रदायिकः पाठः ।

भवानन्दादिसम्मतन्तु ।

साधारण्यासाधारण्यभिन्नं तज्ज्ञानस्य विषयतापरामर्शविरोधितावच्छेदकरूपमसिद्धिः । अत्राव्यभिचारिमेयत्ववान् वह्निसमानाधिकरणशब्दत्ववान् वा पर्वतो वह्निमान् मेयत्वात् शब्दाद्वेत्यादौ

कथितासाधारण्यानुपसंहारित्वभिन्नं ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकं रूपमसिद्धिः यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं यत्र च वह्न्यव्यभिचारिमेयत्ववान् वह्निसमानाधिकरणह्रदत्ववान् वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिह्रदत्ववान् वा पर्वतो वह्निमान् मेयत्वात् ह्रदत्वादित्यादौ साधारण्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं नोपादेयं शब्दानुगमस्याकिञ्चित्करत्वात् परामर्शे च व्याप्तिव्यतिरिक्तोऽप्युपा-

---

आश्रयासिद्धिविरहेऽपि न क्षतिः असिद्धित्रयस्यासार्वत्रिकत्वात् आश्रयासिद्धिलक्षणस्य चासिद्धिघटितत्वान्नातिप्रसङ्गः। प्रकृतपक्षाप्रविष्टाभावकसाधारण्यादिभिन्नं वा वक्तव्यम्। परामर्शे चान्वयव्याप्तिरुपादेया तेनानुपसंहारित्वव्युदासः साध्यसाधनभेदेनासिद्धिभेदात् यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं नोपादेयं यथा काञ्चनमयः पर्वतो ह्रदो वा वह्निमान् मेयो वा धूमात् मेयत्वादित्यादौ पर्वतान्यः पर्वतो दहनान्यदहनवान् धूमान्यधूमादित्याद्यसिद्धिसम्पादनाय हेत्वाभासलक्षणोक्तरीतिरनुसरणीया। तत्र विशिष्टपक्षग्रहस्य विरोधिन्यसिद्धिर्विरोधिरूपं वाश्रयासिद्धिः प्रकृतपक्षप्रकृतहेतुग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयविशिष्टग्रहविरोधितावच्छेदकं स्वरूपासिद्धिः संगृह्यते चानेनानित्यं गगनं रूपवत् चाक्षुषस्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ निस्पर्शादिकम् एवं शब्दो द्रव्यं गुणान्यत्वे सति सत्त्वात् गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वं द्रव्यत्वव्यभिचारिगुणवृत्तित्वादित्यादावपि नाव्याप्तिः तदुभयभिन्नासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः पक्षादिभेदेनासिद्धिभेदात् यत्राश्रयासिद्ध्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं न वाच्यमिति।

देया नातो व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मत्वाभावादावव्याप्ति साधारण्यादयनिरूपितया ज्ञानस्य विषयितया परामर्शविरोधितावच्छेदकरूप वा असिद्धि अतएव द्रव्यत्वाव्यभिचारिगुणद्रव्योभयसमवेतवान् द्रव्यत्वसमानाधिकरणगुणसमवेत कर्म्मासमवेतवान् वा घटो द्रव्य मत्वात् द्रव्यकर्म्मासमवेतसमवेतादेत्यादौ गुणद्रव्योभयसमवेतादिनिष्ठस्य द्रव्यत्वव्यभिचारित्वादे सत्तादिनिष्ठद्रव्यत्वव्यभिचारित्वाद्यात्मकसाधारण्यादितोऽनतिरिक्तत्वेऽपि न क्षति पर्वतान्य पर्वतो दहना न्यदहनवान् धूमान्यधूमादित्यादावप्तिविप्रम्मादमाय ऽत्वा भासोक्ता नैतिरनुसन्त्व्या तच ज्ञानस्य विषयतया विशिष्ट पक्षपक्षविरोधितावच्छेदक रूपमाश्रयासिद्धि । विशिष्टपक्ष विशिष्टसाधनपक्षाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभय वैशिष्ट्यपक्षविरोधितावच्छेदक स्वरूपासिद्धि । संग्रासे चेत्यमनित्यगमनं रूपवत् चाक्षुषस्पर्शवत्त्वादित्यादौ गगनादे निस्पर्शत्वादिकम् । तदुभयभिन्नासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धि । पक्षा द्विभेदेनासिद्धेर्भेदायत्वाश्रयासिद्ध्यादिकमप्रसिद्ध तच तद न्यत्व न वक्तव्यमिति । सविषयकत्वेनिमक्तसाध्यसाधनपक्ष विरोधितामवच्छेदकप्रक्षतपक्षमक्षतसाधनवैशिष्ट्यपक्षविरोधितावच्छेदकरूपय शून्यज्ञानस्य विषयीऽसिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धि साध्यपदोपादानात् पर्वत पर्वतवृत्तिह्रदत्वयान् ह्रदत्वादित्यादौ साध्याप्रसिद्धेर्भासयक्ष तस्या स्वरूपासिद्धौ निवेशादनुपादेयमेव वा साध्यमित्यपि कश्चित् । साध्यत्वे

त्वप्रसिद्धिव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मतादि विरहादयश्चैतद्भेदाः । यत्तु हेतुतावच्छेदकस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वम् अपि व्याप्यत्वासिद्धिः नीलधूमत्वादेश्च तथात्वं समानाधिकरणं सम्भवदवच्छेदकान्तरमपेक्ष्य गुरुत्वादिति अतावच्छेदकत्वं यद्यनतिरिक्तवृत्तित्वं तदा तस्याप्यस्ति। अथ तादृशेन समानाधिकरणेन तादृशेन वा धर्म्मान्तरेणाघटितत्वे सति तच्च तन्न सत्यन्तस्य गौरवेणानुपादेयत्वात् नापि अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वम् आलोकाद्यवृत्तेर्धूमत्वादेरप्यतथात्वापातात् । अथ स्वरूपसम्बन्धविशेषः तर्हि द्रव्यं रूपादित्यादौ रूपत्वादेरपि तथात्वं न स्यात् रूपादिषु चतुर्विंशतौ सम्भवदवच्छेदकमेकं गुणत्वमपेक्ष्य रूपत्वादीनां चतुर्विंशतेः षड्विंशतेर्वा गुरुत्वात् एवं पशुमान् सास्नादिमत इत्यादौ सास्नादिमत्त्वादेरपि गोत्वादिकां जातिमपेक्ष्य उपाधेर्गुरुत्वात् हेतुतावच्छेदकविशिष्ट हेतुव्यापक साध्यसमानाधिकरणतादृशहेतोः साध्याव्यभिचरितसम्बन्धितादृशहेतोर्वा ज्ञानस्यानुमितिकारणस्याविरोधिनो निरुक्तानवच्छेदकत्वस्य दोषत्वायोगाच्च । परार्थस्थले तु दृष्टान्तस्य साध्यादिवैकल्यवत् हेतोर्व्यर्थविशेषणत्वमपि निग्रहस्थानविभाजकसूत्रस्यानुक्तसमुच्चयपरेण चकारेण समुच्चितं पृथगेव निग्रहस्थानम् ।

अतिरिक्तविषयतावादिमतेनाह पक्षेति पक्षः साध्याभाववानिति ज्ञाने पक्षनिष्ठविशेष्यत्वस्य प्रकारः साध्याभाव इति लक्षणसमन्वयः । विवक्षितेति हेत्वादिविषयत्वेनाप्रतिबन्धक-

त्वादिति भाव । साध्याभावप्रमात्वघटे पक्षे साध्याभाव त्ववपक्षस्यावश्यकत्वाभिप्रायेण साध्याभावस्य बाधत्वघादि मतेन वा प्रकृते अथेति पक्ष इति व्यासौ निश्चितायां पक्ष तत्समयो साध्याभावसंशयो न दोषायेत्यर्थः । अनुमित्यु त्पादेनेति फलतोऽपि विरोधित्वप्रदर्शनाय अतएव न्याय स्वरूपतो विरोधित्व द्रढ़यति अन्ययेति । हेत्वाभासाधीन मिति न च हेत्वाभासस्यानुमित्याभासत्वप्रयोजकत्वे साध्य वति पक्षे लिङ्गाभास जन्याया अनुमितेराभासत्वापत्ति' र्लिङ्गोपधाने तथात्वस्येष्टत्वात् पक्षासिद्धिरित्यस्य बाधक मानविरहेणेत्यादि' लिङ्गस्येत्याद्यभ्युपयमात्र वह्नेरपक्ष त्वात् कार्यत्वमयत्वस्यासाध्यत्वात न च साध्याभाव इति अनुमित पूर्वं विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याज्ञानादिति भवतैवोक्तत्वादिति भाव । तथापेत्यादि अधिकरणत्वेनाधि करणरूपत्वेनापेक्षणीयोव्यभिचारनिश्चय । साध्याभावनि श्चयेति साध्याभावो निर्णीयते येन प्रमाणनिर्णयेन तद धीनेत्यर्थः । अपेदं तत्त्वम् । साध्याभाववान् साध्यवदन्यो वा पक्ष पक्षावृत्तिसाध्यं पक्षे साध्याभाव' पक्षनिष्ठसाध्या भावपत्त्वादिकं साध्यादे पक्षावृत्तित्वादिकं साध्यवत् सामा न्यादे' पक्षान्यत्वादिकं विशिष्टसाध्ये पक्षादेर्विशेष्याभाव वत्त्वादिकं यथामत पक्षे साध्यवत्ताप्रामण्य बाधाद्विरोधि प्रत्येकमेव बाध' तन्निश्चयस्य विरोधिनिश्चयत्वेन दोषविशेषा धजन्यप्रमामात्र एव विरोधी अतएवागमनयनिश्चयविरक्तो

योग्यतेत्याचार्य्याः । विभाजकन्तु प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोध्यनुन्नायकत्वे प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यग्रहाविरोधित्वे च सति प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वं पक्षादेः साध्यासमानाधिकरणधर्म्मवत्त्वादिकमपि बाध एव साध्याभाववत्पक्षादिज्ञानप्रमात्वन्तु न बाधः तज्ज्ञानस्य पक्षादौ साध्याभावादेरनवगाहित्वे विरोधिविषयत्वाभावात् अवगाहित्वे तु तद्विषयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् प्रमात्वनिश्चयस्यान्यत्र प्रतिबन्धकत्वाकल्पनाच्च सर्व्वत्र निश्चयस्य हेतुत्वे प्रतिबन्धकत्वे च भ्रमत्वाग्रहः संशयसाधारणज्ञानमात्रस्य तथात्वे तु भ्रमत्वानिश्चयः प्रयोजकोऽन्यथाकाङ्क्षाकृतिसाध्यत्वादिनिश्चयहेतुप्रतिहेतुपरामर्शादीनां प्रमात्वनिश्चयो योग्यता व्यभिचारज्ञानादीनाञ्च प्रमात्वज्ञानं प्रयोजकौ भवेत् शङ्खादौ शुक्लत्वाभावभ्रमे च शुक्लत्वाद्यनुमितिर्न विना तदप्रामाण्यग्रहं नहि स्वरूपसत्यपि बाधनिश्चये शाब्दमानसादिज्ञानमुत्पद्यते । अथ लाघवेन संशयसाधारणं संसृष्टत्वज्ञानमेव शाब्दानुमित्योः कारणम् आस्ताञ्च तस्यैव विरोधितया प्रकरणसमोबाधश्च हेत्वाभासोऽसिद्धिरिव परामर्शस्य विलोपताच्चाप्रसिद्धसाध्यकमनुमानमिति चेन्न संशयासत्त्वसमये परामर्शोत्पादे सिद्धिसिषाधयिषे विना अनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात् सति विशेषदर्शने संशयायोगादिति एतेन लाघवात् प्रमात्वेन निर्णीयमानं बाधज्ञानं विरोधीति परास्तम् ।

विपरीतमेव साधयं स्फुटतरञ्च तद्भावसाध्य तत्र हि
गोत्वाद्यप्रकारक गोत्वाभावादिप्रकारक ज्ञान बाधनिश्चय
तथाच गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वज्ञाना
भावोऽभ्रमत्वग्रहविरह बाधग्रहस्य पक्षे गोत्वाद्यप्रकारक
ज्ञान तस्य च गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वा
द्यप्रकारकं गोत्वाद्यभाववद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वप्र
कारकज्ञानं प्रमात्वनिश्चय इत्युक्तप्रायञ्च तत्तत्कार्य्यं प्रति
प्रतिबन्धकानां कारणानाञ्च प्रमात्वेन निर्णीयमानतया
तथात्वापत्तिरिति। न च सति विशेषदर्शने विपरीतनिश्च
योऽकिञ्चित्कर तत्सत्त्वेऽपि विशेषदर्शनेन प्रत्यक्षोत्पादादिति
वाच्य विशेषदर्शनेन तज्ज्ञानानन्तरमेव प्रत्यक्षोदयात् परैरपि
क्वचित् प्रत्यक्षविशेष एव विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव तथात्वो
पगमाच्च। नहि शाब्दादिबोधेऽपि विशेषादर्शनविशिष्टत्वेन
स विरोधी गौरवात् मानाभावाच्च। न वा चाक्षुषादिप्र
त्यक्षे मानसादिविपरीतनिश्चयो विरोधी उपयुज्यते च क्वचि
द्विशेषदर्शनमप्रामाण्यग्राहकत्वेन बाधग्रहे। नन्वेवं बाधा
वतारदशायां पक्षे हेतोरपक्षेऽभावलक्षणासिद्धि यदि च
व्यभिचारधीरेवेति वाच्य बाधपक्षपरामर्शयोर्भेदात् अभे
देऽपि पक्ष' साध्यव्याप्यहेतुमान् साध्याभाववांश्च इति ग्रहस्य
परस्परोपरागानवगाहिनोऽव्यभिचाराविषयत्वात् एकत्र व्य
भिचाराव्यभिचारयोरेकनिश्चयागोचरत्वात् पूर्वं च कश्चि
साक्षादनुमित्यविरोधिनो व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वात्

योग्यतेत्याचार्य्याः। विभाजकन्तु प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोध्यनुन्नायकत्वे प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यग्रहाविरोधित्वे च सति प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वं पक्षादेः साध्यासमानाधिकरणधर्म्मवत्त्वादिकमपि बाध एव साध्याभाववत्पक्षादिज्ञानप्रमात्वन्तु न बाधः तज्ज्ञानस्य पक्षादौ साध्याभावादेरनवगाहित्वे विरोधिविषयत्वाभावात् अवगाहित्वे तु तद्विषयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् प्रमात्वनिश्चयस्यान्यत्र प्रतिबन्धकत्वाकल्पनाच्च सर्वत्र निश्चयस्य हेतुत्वे प्रतिबन्धकत्वे च भ्रमत्वाग्रहः संशयसाधारणज्ञानमात्रस्य तथात्वे तु भ्रमत्वानिश्चयः प्रयोजकोऽन्यथाकाङ्क्षाकृतिसाध्यत्वादिनिश्चयहेतुप्रतिहेतुपरामर्शादीनां प्रमात्वनिश्चयो योग्यता व्यभिचारज्ञानादीनाञ्च प्रमात्वज्ञानं प्रयोजकी भवेत् शङ्खादौ शुक्लत्वाभावभ्रमे च शुक्लत्वाद्यनुमितिर्न विना तदप्रामाण्यग्रहं नहि स्वरूपसत्यपि बाधनिश्चये शाब्दमानसादिज्ञानमुत्पद्यते। अथ लाघवेन संशयसाधारणं संसृष्टत्वज्ञानमेव शाब्दानुमित्योः कारणम् आस्ताञ्च तस्यैव विरोधितया प्रकरणसमोबाधश्च हेत्वाभासोऽसिद्धिरिव परामर्शस्य विलीयताञ्चाप्रसिद्धसाध्यकमनुमानमिति चेन्न संशयासत्त्वसमये परामर्शोत्पादे सिद्धिसिषाधयिषे विना अनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात् सति विशेषदर्शने संशयायोगादिति एतेन लाघवात् प्रमात्वेन निर्णीयमानं बाधज्ञानं विरोधीति परास्तम्।

विपरीतमेव साध्यं स्फुटतरञ्च तद्व्याप्यमाह तथा हि गोत्वाद्यप्रकारक गोत्वाभावादिप्रकारक ज्ञानं बाधनिश्चय तयोश्च गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वज्ञाना भावोऽभ्रमत्वग्रहविरह बाधपदस्य पक्षे गोत्वाद्यप्रकारक ज्ञानं तस्य च गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वा द्यप्रकारक गोत्वाद्यभाववद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वप्र कारकज्ञानं प्रमात्वनिश्चय इत्युभयोरपि तत्तत्कार्यं प्रति प्रतिबन्धकतायां कारणाभाव प्रमाणेन निर्णीयमानतया तथात्वापत्तिरिति । न च सति विशेषदर्शने विपरीतनिश्च योऽकिञ्चित्कर तदन्येऽपि विशेषदर्शनेन प्रत्यक्षोत्पादादिति वाच्य विशेषदर्शनेन तज्ज्ञानमात्रस्य प्रत्यक्षोदयात् परैरपि कचित् प्रत्यक्षविशेष एव विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव तथात्वो पगमाच । नहि शाब्दादिबोधेऽपि विशेषादर्शनविशिष्टत्वेन स विरोधी गौरवात् मानाभावाच । न वा चाक्षुषादिप्र त्यक्षे मानसादिविपरीतनिश्चयो विरोधी उपगम्यते च क्वचि द्विशेषदर्शनमप्रामाण्यग्राहकत्वेन बाधबुद्धे । अथैव बाधा वतारदशायां पक्षे हेतोरपक्षेऽज्ञानमलक्षणासिद्धि पक्षे च व्यभिचारधीरेवेति वाच्य बाधधीपरामर्शयोर्भेदात् अभे देऽपि पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमान् साध्याभाववांश्च इति धर्मस्य परस्परोपरागानवगाहिनोऽव्यभिचाराविषयत्वात् एकत्र व्य भिचाराव्यभिचारयोरेकनिश्चयागोचरत्वात् पूर्वं च कस्मि साधादनुमितिविरोधिनो व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वात्

उक्तश्च साध्यादेः पक्षाद्यवृत्तित्वादिकमपि बाधः न च तद्ग्र-
हेऽपि व्यभिचारबुद्धिरावश्यकी । यत्त्वनिश्चितप्रामाण्यस्य ज्ञा-
नस्यार्थनिश्चयरूपत्वे प्रामाण्यनिश्चयवैयर्थ्यमतिप्रसङ्गश्च तथाच
पक्षे साध्याभावज्ञानस्य निश्चयत्वसम्पत्तयेऽपेक्षणीयस्तत्प्र-
मात्वनिश्चय एव प्रतिबन्धकः प्राथमिकत्वादुपजीव्यत्वाच्च
न तु चरमभावि तदधीनं व्यभिचारज्ञानमिति तत्तुच्छं
तस्य प्रतिबन्धकत्वेनाक्लृप्तत्वाद्गृहीताप्रामाण्यकत्वेनैव निश्च-
यस्य स्वकार्य्यकारित्वात् अन्यथानवस्थानात् अप्रामाण्यशङ्का-
निवर्त्तकत्वेन च क्वचित् प्रामाण्यग्रहोपयोगात् संशयसाधा-
रणस्य व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वाच्चेति यत्तूपनीतकाञ्चन-
मयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितिविरोधी व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकोवह्न्यभावो बाधः । न च विशिष्टसाध्या-
प्रसिद्धा कथं तद्विशिष्टानुमितिर्विशिष्ये विशेषणमित्यादि-
न्यायेन तत्सम्भवात् शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहादेव चोपनयसहका-
रेणाप्रसिद्धविशिष्टानुमितिसम्भवात् तदभावो बाधोऽस्तु तेन
रूपेण व्याप्तेरनुपादानाच्च तथाव्यभिचारो न दोषाय
उपनीतमकत्वभाने चाप्रामाण्यं प्रत्यक्षेऽपि तुल्यं अनुद्देश्यांशे
चानुमितेरप्रामाण्यं न वादिविजयप्रयोजकमिति तन्न प्रत्यक्षे
हि विना सन्निकर्षमभानादुपनीतभानस्य प्रत्यभिज्ञादावानु-
भविकत्वादुपनयोऽपि सन्निकर्षः कल्प्यते अनुमितौ च
फलासिद्धा न सामग्र्यन्तरकल्पना । न खलु वह्निव्याप्य-
धूमपरामर्शादुपनीतरामभानुमितिरानुभविकी कस्यापि

अन्यथा पर्वते पाकमन्देहवतो निश्चितवह्निव्यभिचारकेण अभिधेयत्वादिना पर्वतादौ प्रमेयत्वादिकमनुमितोऽपि वह्न्यर्थिनो वह्निमत्वनिश्चयाभिलाषम्प्रवृत्त्यापत्तेरिति ।

पक्षधर्मताबलेनेत्यादि ननु विशेषतो व्याप्त्यग्रहात् तथासिद्धि सम्भावना सामान्यतः सिद्धौ न विशेषतो बाधो विरोधि भिन्नप्रकारकत्वात् न च समानविषयत्वमेव विरोधित्वे तन्त्रं पृथिव्यादिरूपबाधग्रहेऽपि वायुरूपवानवेति मनसात् रूपवानित्यनुमितेश्च न चाहरूपमेव रूपत्वेन यद्दित्तमारोपितं वा तद्विषय साहजगदाविरहेऽपि तयोरानुभविकत्वात् दोषवशाद्वेद श्वेत द्रव्यमिति भ्रमेऽपि दृगः पीत मस्य इति प्रत्ययाद्घटपटौ न स्तः इत्यत्र चैत्रो नाप्नोति यत्रेऽपि घटोऽस्ति चैत्रोऽस्तीत्यवगमात् सविकल्पपरामर्शादाधिसविशेषभासमसङ्ग च विशेषबाधावतारानवतारयोः समान समानसमाधानत्व ।

अत्र वदन्ति व्यापकतानवच्छेदकमपि रूपं लाघवज्ञानादि सहकारिवशादनुमितौ प्रकारोभवति यथा जीवनमरणा न्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादित्यत्र जीवनप्रतियोगित्वम् अन्यथा जीविते सति रूढामत्वस्य शैसोरसिद्ध्या यदि सत्तानुमाना योगात् एव क्षित्यादिकानेकत्वमपि अन्यथा एकोऽनेको वा क्षित्यादिकर्त्तेति सन्देहप्रसङ्गादनुमितेश्च तादृप्येण सम्वर्याविषयकत्वे तथाविधानुव्यवसायविरहात् सति बाध प्रतिसन्धाने सम्वर्थपरिच्छेदकत्वमनुमानस्येतापि न सिध्येत् इत्यत्र विशेषतो जायमानानुमिति विरुणद्धि बाध प्रमितिः

बाधः पृथक् सल्लिङ्गपरामर्शात् कथं भ्रान्तानुमितिर्जायतां न जायेत वा कथं यथार्थेति चेत् बाधानवतारे बाधितार्थे-लाघवज्ञानाद्दोषादेव तथा सामान्यतो दृष्टात्तदितरप्रसिद्धा-शेषविशेषबाधसहकृतात् ध्रियमाणप्रसिद्धकारिकानुमिति-र्जायते यथा भोजनसाध्यकपीनत्वाद्दिवासन्ध्याभोजनबाधे रात्रिभोजनप्रकारिका एवं द्रव्यवृत्तित्वसाध्यिका गुणत्वादि-च्छायां दिगन्तद्रव्यवृत्तित्वबाधे प्रसिद्धमनोवृत्तित्वानुमिति र्जायमाना मनो वृत्तित्वाभावप्रमया बाध्यत इति विशेषबाधो दोषः किन्तु साध्येत्यादिकमापातत. वस्तुतस्तु प्रतियोग्य-समानाधिकरणसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्या-भाववद्भासित्व व्यभिचारः स्वप्रागभावेनेत्यादिकं स्पष्टत्वेनोक्तं तत्र तदानीं तदत्यन्ताभावस्यापि व्युत्पादितत्वात् अतएवो-त्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे पृथिवीत्वादिना रूपादिसाधने बाधो निराबाधं पदमादधाति एवं साध्यवत्तानवच्छेदक-देशावच्छिन्नस्य पक्षत्वेऽपि बाधो बोध्यः।

अथ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानं प्रयोजकमन्यथा गृहीतभागासिद्धेर्घटत्वादे-रपि पृथिवीत्वाद्यवच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गात् न च शिख-राद्यवच्छेदेन धूमादिमत्त्वमिति चेन्न अवच्छेदकत्वयोर्वस्तुनो-र्भेदात् शाब्दसामान्यस्याकिञ्चित्करत्वात् अवच्छिन्नावृत्ते-रपि च हेतोस्तत्त्वेन गृहीताज्जायमानामनुमितिं विरुणद्धि बाधप्रमा सङ्करेऽपि वस्तुनोर्ज्ञानासङ्करात् सुखाद्यनवच्छेद-

शरीराद्यवच्छिन्नाभावादौ सुखादिसाधकत्वं नापि वर्ण्यसमत्वात् कपिसंयोगाद्यनवच्छेदकभूतावच्छिन्ने कपिसंयोगादिसाध्यकहेतुविशेषणादेरत्र सामान्याच्च यत्र सैतादृशाभावच्छिन्ने पर्वतो वह्निमानिति धूमादिवर्द्धमानाभावमित्यपर्वतपक्षकधूमादेरपि संस्थानाभावभेदेन व्यभिचारापत्तिरभवविदसाधकत्वमस्तीत्यभिप्रायः ।

ईश्वरवादे न च विनीयसुपाधिः साध्यव्यापकत्वादिति साध्येति शेषः शरीरसहकारेणैव कर्तुः कार्यजनकत्वात् शरीराजन्यस्य न कर्त्तृजन्यत्वं तथाचाकर्त्तृजन्यत्वस्य साध्यव्यापकस्य शरीराजन्यत्वस्य हेतोरव्यापकतया साध्यव्यापकत्व विशेष्यम् अजन्यत्वं नोपाधिरित्यर्थः । यदि विशिष्टाभावे हेतौ विशेषणवैयर्थ्यं विशेष्याभावरूपश्च विशेष्यमुपाधिर्भवेत् तदार्द्रेन्धनप्रभववह्निरहितत्वादिना निर्धूमत्वादौ साध्ये व्यर्थविशेषणत्वम् उपाधिन वह्निरहितत्वादि स्यादित्यात किञ्चेति । ननु स्वरूपासिद्धिवारकत्वाद्विशेषणस्य न वैयर्थ्यमिति न भ्रम अपि तु व्यभिचारवारकत्वात् रूपादिषु मध्ये इत्यत्र गन्धव्यञ्जकत्वस्य हेतोर्व्यभिचारो न शुद्धेनैव वारयितुं शक्यते तस्य समभिव्याहारवशाच्छुद्धेतिरिक्ताप्यञ्जकत्वरूपस्य गन्धव्यञ्जकोऽसत्त्वेन विशेषणत्वायोगात्तद्रूपाद्यसंसर्गस्तगन्धातिरिक्ताव्यञ्जकत्वं विशेषणं तच्च व्यभिचारवारकमेव इत्यत आह अपि चेति । यत्रेत्यादि यावद्विशेषाभावानामेव सामान्याभावत्वमते अपृथिवीत्व पृथिवी सा

शङ्कापि वह्न्याद्यनुमितौ वह्न्यादिव्यभिचारधीविरोधिधीविषय-धर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन हेतुतामते तु नितरां तथैव लक्षणे निवेशात् अतएव व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रति व्याप्यवत्प-क्षादिज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिः व्याप्तिविषयकत्वेन वा जन्यं ज्ञा-नं विशेषणीयम् । एतेन स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारा,अनुभवं प्रति च साक्षाद्विशेषणधियोहेतुत्वस्य निर्व्विकल्पकात्मकस्य वा स्मरण-स्यानुभवं प्रत्येव वा तस्याहेतुत्वस्य नियमतः कृतिसाक्षात्कार-पूर्व्वं विषयस्मृतेश्च कल्पनात् व्याप्यवत्पक्षवत्त्वादिज्ञानेऽतिव्याप्ति-रित्यपि परास्तम् । साध्यादेरननुगमात् एकोपादाने अन्या-नुमितौ दैवाज्ज्ञाप्तिविर्षयिण्याञ्च तस्यामव्याप्तिः परमवशिष्यते सापि तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया निरसनी-या एतल्लाभायैव चानुभवार्थकं चरमज्ञानपदम् एवञ्चान्वय व्य-तिरेकव्याप्त्यो. पृथक्प्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिः पर्व्वतवह्निव्याप्यवै-शिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्न कारणताप्रतियोगिककार्य्यताया वह्नि व्याप्यवत्पर्व्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिक व्या-प्तिविषयकवृत्तिकार्य्यताया वा अवच्छेदिका ज्ञानवृत्तिः सा-मानाधिकरण्येनावच्छेदिका वा या जातिस्तद्वत्त्वं वा बोध्यं व्याप्ति-भानेऽवश्यं भासमानो यस्तादृशानुमित्यविषयस्तदविषयत्वमात्रं वा ग्राह्यं यां काञ्चिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिसमवेतानुभव-त्वान्यानुभवान्यासमवेतधर्म्मसमवायित्वमिति वा वक्तव्यम् अनुभवा

स्वात्मनङ्गीकारे तु तद्भिन्नसमवेतस्मरणासमवेतधर्मसमवायित्वं वक्तव्यम्। व्याप्ति ज्ञानत्वावच्छिन्नकारणता प्रतियोगिककार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणता प्रतियोगिककार्य्यता तत्समानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्व तत्त्वमित्यपि कश्चित्।

परे तु पक्षधर्मतेत्यत्र पक्षता विशेषणं तथाच पक्षतासह कृततादृशपरामर्शजन्यत्वमर्थः यथोक्ताया सिद्ध्याद्यभावरूपाया वा पक्षतायाः प्रत्यक्ष वारणाय परामर्शस्योपादानं तस्येव जनकत्वमेकावच्छेदेन तदुभयजन्यत्वञ्च विवक्षितं तेन साध्यादि कालीनेन दैवात् प्रतियोगिविषयकेण परामर्शेन जन्ये पक्षतायाः प्रत्यक्षे तदुभयसमूहालम्बने वा नातिप्रसङ्गः तदुभयानुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया च नाव्याप्तिरित्याहुः तच्चिन्त्यम्। तत्करणमिति। नच व्याप्त्यादिज्ञानजन्यज्ञानकरणत्वेनेतरभेदसाधने व्याप्तिज्ञानस्य तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञानमेव सा गमकं व्याप्तेरननुगमेऽपि अधिकस्य भागासिद्धिवारणमात्र प्रयोजनत्वादिति वाच्यम् फलोपहितस्य साध्यतया व्याप्तिज्ञानत्वादेरतिप्रसक्तत्वात् करणत्वनिष्ठव्याप्तिग्राहकज्ञानत्वाद्यनवच्छेदकत्वाद्व्यतिरेकव्याप्तिगर्भकतया वैयर्थ्यस्यानवकाशाच्चेति । लिङ्गस्यानित्यत्वेऽप्यनुमितिकरणस्य स्वरूपतः प्रत्यक्षोपजीवकत्वं व्यवस्थापयन्नाह तथेति अनुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेन प्रत्यक्ष

शङ्कापि वह्न्याद्यनुमितौ वह्न्यादिव्यभिचारधीविरोधिधीविषय-
धर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन हेतुतामते तु नितरां तथैव
लक्षणे निवेशात् अतएव व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रति व्याप्यवत्प-
क्षादिज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिः व्याप्तिविषयकत्वेन वा जन्यं ज्ञा-
नं विशेषणीयम् । एतेन स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारा,अनुभवं प्रति च
साक्षाद्विशेषणधियोहेतुत्वस्य निर्व्विकल्पकात्मकस्य वा स्मरण-
स्यानुभवं प्रत्येव वा तस्याहेतुत्वस्य नियमतः कृतिसाक्षात्कार-
पूर्व्वं विषयस्मृतेश्च कल्पनात् व्याप्यवत्पक्षवत्त्वादिज्ञानेऽतिव्याप्ति-
रित्यपि परास्तम् । साध्यादेरननुगमात् एकोपादाने अन्या-
नुमितौ दैवाद्व्याप्तिर्विषयिण्याश्च तस्यामव्याप्तिः परमवशिष्यते
सापि तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया निरसनी-
या एतल्लाभायैव चानुभवार्थकं चरमज्ञानपदम् एवञ्चान्वय व्य-
तिरेकव्याप्तौ. पृथक्प्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिः पर्व्वतवह्निव्याप्यवै-
शिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्न कारणताप्रतियोगिककार्य्यताया
वह्नि व्याप्यवत्पर्व्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिक व्या-
प्तिविषयकवृत्तिकार्य्यताया वा अवच्छेदिका ज्ञानवृत्तिः सा-
मानाधिकरण्येनावच्छेदिका वा या जातिस्तद्वत्त्वं वा बोध्यं व्याप्ति-
भानेऽवश्यं भासमानो यस्तादृशानुमित्यविषयस्तदविषयत्वमात्रं
वा ग्राह्यं यां काञ्चिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिसमवेतानुभव-
त्वान्यानुभवान्यासमवेतधर्म्मसमवायित्वमिति वा वक्तव्यम् अनुभङ्गात्

सजात्यमङ्गीकारे तु तद्व्यक्तिसमवेतकारणासमवेतधर्मसमवायित्व
वक्तव्यम्। व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणता प्रतियोगिककार्य्य
तावच्छेदकावच्छिन्ना या विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणता
प्रतियोगिककार्य्यता तत्समानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्व
मत्त्वमित्यपि कश्चित्।

परे तु पक्षधर्मतेत्यत्र पक्षता विशेषणं तथाच पक्षतासह
कृतव्याप्तिपरामर्शजन्यत्वमर्थं यथोक्ताया सिषाधयिषाविरहरूपाया
वा पक्षताया प्रत्यक्षसाधारणाय परामर्शस्योपादाने तत्त्वेन जन
कत्वमेकावच्छेदेन तदुभयजन्यत्वञ्च विवक्षितं तेन बाधादि
कालीनेन दैवात् प्रतियोगिविषयकेण परामर्शेन जन्ये पक्ष
ताया प्रत्यक्षे तदुभयसमूहालम्बने वा नातिप्रसङ्गः तदु-
त्वनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया च नाव्याप्तिरित्याहुः त-
च्चिन्त्यम्। तत्करणमिति। न च व्याप्त्यादिज्ञानजन्यज्ञानं करण
त्वेनेतरभेदसाधने व्याप्तिज्ञानत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञान
मेव वा गमकं व्याप्तेरननुगमेऽपि अधिकस्य भागासिद्धिवारण
मात्र प्रयोजनत्वादिति वाच्यम् फलोपधायकस्य सहकृततया व्याप्ति
ज्ञानत्वादेरतिप्रसक्तत्वात् करणत्वनिष्ठव्याप्तेस्तादृशज्ञानत्वाद्य
नवच्छेद्यत्वात्तदतिरिक्तव्याप्तेर्गमकतया वैयर्थ्यस्यानवकाशाच्चेति।
लिङ्गस्यानित्यत्वेऽप्यनुमितिकरणस्य स्वरूपतः प्रत्यक्षोपजीवकत्वं
व्यवस्थापयन्नाह तच्चेति अनुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेन प्रत्यक्ष

इदमिदानीमितिप्रतीतिनियामकविशेषणताविशेषेण हेतुतायां सद्धेतावव्याप्तिः तेन सम्बन्धेनाधिकरणे काले तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य विरहिणोऽप्रसिद्धेः॥

समवायितयेति वाच्यत्व न यथा समवायितया वच्यते घटादिसमवायितयेत्यर्थ इत्यप्याहुः प्रमेयसाध्यके च भावत्वेनाभावानाम् अभावत्वेन भावानां, वह्नित्वेन निर्व्वह्नौ, अवृत्तिमात्रवृत्तिगगनत्वादिना विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्याञ्च सर्व्वत्र प्रमेयमात्रस्याभावः सुलभः। ननु पारिभाषिकमेवाव्यभिचरितत्वं तथाहि यत्समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकायावन्तोऽभावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्व सर्व्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्य तथात्वादयात्त्वोपादानम् अतएव भूतत्वमूर्त्तत्वोभयवान्मूर्त्तत्वादित्यादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि भूतत्वसनोन्यत्वाद्यभावस्य तथात्वान्नातिप्रसङ्गः। साधनसमानाधिकरणस्य गोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्य चातथात्वात् साध्यतावच्छेदकेत्यादि। येन सम्बन्धेन हेतुः तेनैव तदधिकरणं बोध्य तेनात्मत्वे साध्ये समवायेन हेतोर्ज्ञानस्य विषयतयाऽधिकरणे घटादौ वर्त्तमानस्य साध्याभावस्यातथात्वेऽपि न क्षतिः। एव दलान्तरेऽपि सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोषः सम्बन्धैक्यविवक्षया निरसनीयः रूपादिसामान्याभावे साध्ये

पृथिवीत्वादिकं सद्धेतुरेव प्रलये परमाण्वनुत्पत्तिकाले चाव-
यविनि सत्त्वात् । न च प्रतियोगिवत्तद्ध्वंसप्रागभावयोरप्य-
त्यन्ताभावविरोधित्वं, मानाभावात् । अतएव अन्तराग्रामे वृक्ष-
रूपं नास्तीति प्रत्ययः । न चैवं वृक्षध्वंसाद्यवगाहो पूर्वापरवृ-
क्षध्वंसप्रागभाववति वृक्षेऽपि तथाप्रत्ययप्रसङ्गात् । साध्यसामाना-
धिकरण्यञ्च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन बोध्यं तेन गोत्व,
मन्यद्वत्— प्रलयावृत्तित्वादिना गवादेरभावस्य गवाद्यनधि
करणधर्म्यवच्छेदेन सदृति काले महाकाले वा वृत्तावपि
यदा गोत्वं तदा गौर्यथ कालत्वं तत्र तन्नाव्याप्यत्वम् प्रलयावृत्ति
त्वादौ नातिप्रसङ्गः हेतुमति प्रलये तत्सामानाधिकरण्याभा
वात् । स्वविशिष्टेति विशेषणात् कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादि
त्यादौ संयोगाद्यात्मकस्य साध्याभावस्य सकलहेत्वधिकरणा
वृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः । जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्या
भावस्तु जलत्वाद्यभावो, न तु धूमाद्यभावो जलादावपि तद-
भावप्रत्ययप्रसङ्गात् । यत्समानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां याव
दभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं,
तत्त्वं वा तत्, ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादौ नाभावः सुलभएव
मेयं दर्शितदिशावसेयम् अत आह प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ।
केचित्तु व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्य प्रति

योगितायाः अनवच्छेदक हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वा अभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः एवञ्च व्याप्तेरव्यभिचारिसम्बन्धरूपत्वापि सङ्गच्छते हेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वस्यैव साध्यतावच्छेदके हेतुमन्निष्ठसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि व्यभिचारत्वात् अवच्छेदकत्वञ्चेह तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं, तेन विशिष्टवह्न्यभावस्य ह्रदत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नाभावस्य च प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः। सत्ववति गुणादौ संयोगाद्यभावोऽपि व्याप्यवृत्तिर्वक्ष्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छेदकत्वमिहापि बोध्यम्। भवति च गुणत्वगुणावृत्तित्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदक गुणत्वाद्यनतिरिक्तवृत्त्येव संयोगत्वमित्याहुः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्वं यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्व नास्ति तत्त्व वा व्याप्तिरिति तु न युक्तं सर्व्वत्र साध्याभावपदवैयर्थ्यात्। यत्तु साध्याभाववति यद्वृत्तौ प्रकृतानुमितिविरोधित्वं नास्ति तत्त्वं व्याप्तिरिति तन्न अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्यानुमितिजनकत्वे साध्याभाववद्वृ-

त्तित्वज्ञानस्यानुमितिविरोधितया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । केचित्तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीया ये तत्त दधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं तत्र तु सामान्यस्य समा नाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपेण, साध्या भावस्य पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या प्रत्येकं तयो व्याप्यवृत्तित्व, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यधिकरणे वा तेन तत्तत्साध्यव्यक्तेरव्याप्यवृत्तित्वेपि साध्याभाववति वृत्तावपि हेतो नाव्याप्तिः । तद्वृत्तित्वाभावश्च तत्तत्साध्याभाववद्वृत्ति त्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्य स्तेन साध्याभाववद्भिन्नविशेषवृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिविशिष्टेपि तस्य द्वित्वावच्छिन्नस्य वा साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याभावता दाय नातिप्रसङ्गः । अथ च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं बोध्यं, तेन वह्न्यभाववति स्वावयवे धूमे वृत्तावपि न दोषः । इत्यस्य साध्याभावोऽपि हेतुता वच्छेदकसम्बन्धेन कस्मिंश्चिदधिकरणे वर्त्तमानो ग्राह्य स्तेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः । यद्वा यावन्त स्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकी भूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्व

सत्त्वादतिव्याप्तेः, द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया: पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्तत्वात्। किञ्च रूपाभावसाध्यके सद्धेतौ साध्याभावसमुदायनिविष्टसकलरूपस्याप्यधिकरणाप्रसिद्धेः। यावतामभावानामैकाधिकरण्यं तावतां समुदाये विवक्षितेऽपि इदं पृथिवीवृत्तिगुणशून्यं सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वा, वायुत्वात् रूपवदन्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः तत्र तादृशसाध्याभावस्तोमस्य नियमतो रूपादिघटितत्वेन तद्वति तद्धेतोरवृत्तेः। वस्तुतो निखिलानामेव रूपाणां तादृशाभावसदृशसमानाधिकरणत्वात्समानाधिकरणयावदभावाधिकरणाप्रसिद्धिर्दुर्वारैव। किञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन या साध्याभाववति वृत्तिस्तदभावो वक्तव्यः अन्यथा धूमादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववति कालादौ वृत्तिमत्त्वात्तस्यैव वृत्तेर्व्यभिचारित्वप्रसङ्गो वा, तथा च सत्तादिसाध्यके संयोगेन समवायेन वा हेतावव्याप्तिः। साध्याभाववति तेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावा विशेषणीया इति चेद्विशेष्यन्तां तथापि भूतत्वमूर्त्तत्वयोरन्यतरत्वेनाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादावतिव्याप्तिः, तादृशसाध्याभावसमुदायवति पृथिव्यादौ तस्यावृत्तेः। किञ्च महाकालान्यत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि कालिकविशेषणताविशेषेण हेतावतिव्याप्तिः तादृशसाध्याभावसमुदायवति महा-

क ले तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वाभावस्यैव वृत्ते । एतेन साध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
व्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणयावदभावाधिकरणवृत्तित्वाभावा
यावन्तो वृत्तिमद्वृत्तयस्तदन्यत्व व्याप्ति केवलान्वयिन संयोगाद्य-
भावस्याभावा संयोगादयो न व्याप्यवृत्तय एव साध्यस्य
गुणसामान्यस्याभवो द्रव्यत्वाधिकरणे उत्पत्तिकालावच्छेदेन
वर्त्तमानोऽपि सव्याप्यवृत्ति उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका
क्वचिदप्रसिद्ध्यादिसम्पादका पुनरभावा न हेतुसमानाधि-
करणा उक्तसमुदायाधिकरणवृत्तित्वतदभाववृत्तिमत्त्वानि पू
र्व्वोक्तरीत्या प्रत्येतव्यानीत्यादिकमपास्तम् । तद्विशिष्टेति ।
विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यय
हेतुत्वात्, अभावप्रत्ययो हि घटत्वादिविशिष्टस्य घटादे
प्रतियोगित्वमवगाहमानो विशेषणस्यापि घटत्वादेस्तदवच्छे
दकत्वमवगाहते न त्वातन्त्र्येण घटो नास्तीत्येव प्रतोते
तद्विशाभावप्रत्ययो यदि व्यधिकरणधर्मेण विशिष्टं प्रतियो
गिन नावगाहते नावगाहतएव तदा तस्यापि प्रतियोगि
तावच्छेदकत्वम् अथावगाहते तर्हि भ्रमएव नच ततो-
ऽर्थसिद्धिरिति भाव । यदि पुनरानुभविको लोकानां स्वर
सवाही घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिप्रत्ययो न तदा तादृशाभाव
निवारणं गीर्वाणगुरूणामपि शक्यमिति मन्तव्यम् ।

साध्येति साध्यस्यासामानाधिकरण्यं येषु तेषामनधिकरणत्वं तदभाववत्त्वमिति यावत् तस्मिन् सति साधिकरणत्वं तदवच्छिन्नाधिकरणताकत्वम् सति सप्तम्यावच्छेदकत्वलाभात् तच्चेहान्यूनवृत्तित्वम् एवञ्च साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभाववत्त्वं यदधिकरणताया अन्यूनवृत्ति तत्त्वमिति तु फलितार्थः। यथा सन्निवेशे अधिकरणत्वस्य न वैयर्थ्यम् हेतुतावच्छेदकसम्बन्धलाभाय वा तत्। येन येन सम्बन्धेन यो यः साध्यवदवृत्तिस्तेन तेन सम्बन्धेन तत्तदभावो बोध्यः एतेन साध्यवदवृत्तित्वं यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षितं तदा समवायेन साध्यतायां साध्यवदसमवेतस्य सार्व्वत्रिकत्वात्सकलतच्छून्याप्रसिद्धिः। अथ तदभावोपि तेनैव सम्बन्धेन वाच्यस्तदा जातिमान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः जातिमदसमवेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयित्वात् अतएव न संयोगेन, समवायेन वा, इदं न जातिमज्जातित्वादित्यादौ साध्यवत्समवेताद्यप्रसिद्धेश्च नापि साधनतावच्छेदकसम्बन्धेन इदम् एतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तेः। नापि विषयतया, घटभिन्न मेयत्वादित्यत्राप्यतिव्याप्तेः सविषयमात्रस्यैव घटभिन्नविषयत्वात्। घटनिर्विकल्पकेऽपि घटत्वादिभानात्। नापि सम्बन्धमात्रेण, द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः वृत्तिमन्मात्रस्यैव स्वरूपसम्बन्धेन महाकाले वृत्तेरवृत्तेरभावस्य च केवलान्वयित्वादिति प्रत्युक्तम्। विशेषणताविशेषेण

वा साध्यवद्वृत्तित्वं वक्तव्यम् अन्यथैव तत्तद्व्यक्तित्वे तत्तद्-न्यायत्वे तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वे वा तस्सुलभम् तेनैव सम्बन्धेन तदवच्छिन्नसामान्याभावो वाच्य इति। केचित्तु नञ्द्वयस्यासे-नासाध्यानि साध्यविरोधीनि साध्यासमानाधिकरणानीति यावत् तानि सामानाधिकरण्यानधिकरणानि यस्य तत्त्वम् साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिसामानाधि करण्यसामान्यकत्वमितिफलितार्थः। अत्र च साध्यसामाना-धिकरण्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवति हेतुतावच्छेदक सम्बन्धेन वृत्ति। परन्तु सामानाधिकरण्य हेतुतावच्छेदक सम्बन्धेन हेतुमति तेनैव वृत्ति तेन समवायेन पृथिवीत्वादेः साध्यतायां व्यभिचारिणि कालिकसम्बन्धेन हेतौ द्रव्यत्वादेः सम वायेन साध्यतायां समवायेन हेतौ सत्त्वगुणत्वादौ नातिप्रसङ्गः। न वा संयोगेन वह्न्यादौ साध्ये समवायेन तद्व्याप्यस्य रूपविशे-षादेः कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे काले स्पन्दे च कालपरिमाण स्पन्दत्वादेः समवायेन तदधिकरणे घटादौ संयोगेन वृत्तावपि चातिप्रसङ्गः, सम्बन्धविशेषेण व्याप्यत्वाभाव साधिकरणत्वमित्या द्युक्तमित्यर्थम्। यथाश्रुत यथासम्भवं विकल्प्य दूषयति नेत्यादि नञ्प्रतियोगिपदेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं वक्तव्यमत आह द्रव्यत्वादेरिति प्रतियोगिविरोधित्व प्रतियोगितदधि-करणावृत्तित्वं व्याप्यवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभा

वाप्रतियोगित्वम् । अधिकरणेति तथा सत्यभावएव न सिध्येदिति भाव.। संयोगाद्यत्यन्ताभावस्य द्रव्ये प्रतियोगिसामानाधिकरण्यम् अव्याप्यवृत्तित्वञ्च प्रतियोग्यधिकरणीभूतद्रव्यवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं गुणे च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं, व्याप्यवृत्तित्वञ्च प्रतियोग्यनधिकरणीभूतगुणवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतगुणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् एतानि च न भेदकान्यविरोधात् सामान्यतस्वाव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगिसमानाधिकरणे च न तथात्वव्यतिरेक इति भावः। ननु साध्यवान् यस्येति साध्यवति सम्बन्धोऽन्वेष्टव्य. स चाधिकरणत्व साध्यसाधनयोरपि सामानाधिकरण्यमेवेत्यतो दूषणान्तरमाह साध्येति। साध्यत्वसाधनत्वे व्याप्तिप्रतियोगित्वानुयोगित्वे यत्तद्भ्यामेव व्याप्तिर्निर्वक्तव्येत्यत आह वह्निमदिति। ननु यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक यद्रूपावच्छिन्न न भवति तद्रूपावच्छिन्नेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः। नच धूमसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदको वह्नित्वावच्छिन्नो वह्नि: धूमवान् वह्निमान्नेत्यप्रतीतेरत आह विशेषेति। यएव प्रत्येकं वह्निमद्भेदाः धूमसमानाधिकरणास्तएव चैकाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्ना वह्निमत्सामान्यभेदबुद्धिं जनयन्ति तत्प्रतियोगितावच्छेदको वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निरिति भवत्यव्याप्तिः। साध-

नेमि येयधिकरण तदनधिकरणवृत्तित्व तच केवलान्वयिन साधनव्याप्तमिद्धम् अतिप्रसङ्गकत्व पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ अत' समानाधिकरणोपादान धूमादेरपि न वह्न्यादिसमाना धिकरणद्रव्यत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वमतोऽयार्यादिति । यद्यपि पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणपटत्वपटत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्व द्रव्यत्वादेस्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वञ्च निखिलघटपटादि- रूपाणां तथापि तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वानवच्छे दकसाध्यतावच्छेदकत्वं योध्य गदि पृथिवीत्वसमानाधि करणमादृश कश्चिदेको धर्मो यदनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदक रूपत्वादि धूमत्वादिकन्तु वह्न्यादिसमानाधिकरणा योगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदक तदवच्छेदक त्वञ्च तदनतिरिक्तवृत्तित्व मग तच्छून्यधर्मावृत्तित्वं तेन मेय त्वसमानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितानधिकरण गगनादिवृत्तित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यसाध्यकमेयत्वेनातिप्रसङ्ग यस्तुतस्तु तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छिन्नाधिक रणताकत्व तदवच्छेदकत्व वाच्य तेन सत्ताद्रव्यत्वोभय वान् गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् वा जातिमत्त्वादित्यादौ नातिप्रसङ्ग सत्ताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वविरहेऽपि उभयत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्ति- त्वात् प्रमेयत्वादेरिति । ननु व्यतिरेकित्वेन धर्मोविशेषणीय'

वस्तुतस्तु यावत्पदं तादृशस्य कस्यापि न वैयधिकरण्याव-च्छेदकमेतावन्मात्रस्फोरणाय तथा च साधनसमानाधिकरणधर्म्म निरूपितवैयधिकरण्यावच्छेदकं यद्यत्तद्भिन्न-धर्म्मवता यावत्तादृशावच्छेदकत्वशून्यधर्म्मवता वा समं सामानाधिकरण्यमिति पर्य्यवसितं अतोदोषान्तरमाह महा-नसादाविति तथा च तदनधिकरणत्वं तदभावाधिकरणत्वं तद्भिन्नत्वं वा द्वयमपि दुष्टमित्यर्थः एतेन तदधिकरणा-वृत्तित्वमत्र वैयधिकरण्यमिति निरस्तं समवायितया महा-नसवृत्तित्वं वह्नौ नास्तीति प्रतीतेर्वह्न्यादेरपि तादृशवैयधि-करण्याधिकरणत्वात्सम्बन्धविशेषेण वैयधिकरण्यविवक्षायान्तु नोक्तदोष इति ध्येयम् । उपाधिपदस्य साध्यसमव्याप्तवचन-तया आत्माश्रयप्रसङ्गादाह साध्यव्यापकेति । व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वमात्माश्रयादिग्रस्तमत आह तद्वन्निष्ठेति । यत्रोपाधिरव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिको वा तत्रापि व्याप्यवृत्ति-रखण्डस्तान्ततस्तद्भिन्नत्वप्रकारक प्रमाविषयत्वाभावादिरे-वास्ति यदि च तस्यापि विशेषणान्तरविशिष्टस्य दित्वाद्यव-च्छिन्नस्य वा तत्राभावसम्भवस्तदा साध्यसमानाधिकरणात्य-न्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतसाधनसमानाधिकरणा-त्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्म्मवत्त्वं दलद्वयार्थो बोध्यः। अनवस्थान्निरसितुमाह प्रतियोगित्वमिति । सहेति । एक-

देशकालावच्छेदेनेति पूरणीयं तेन नाव्याप्य वृत्तेरभावस्य प्रागभावादेस्र प्रतियोगितायामव्याप्ति । अन्योन्येति अथ समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति मध्य नसादौ संयोगादिना वह्न्यादेर्वृत्तेर्येन सम्बन्धेनाभाव' तद्वति तेनावृत्तिर्वक्तव्या इत्यत्र तेन सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्तौ नायं दोष' अन्योन्याभावस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रति योगिताकतया तद्वति तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बद्ध-त्वात् परन्तु समवायेन सत्ताया अभावस्य प्रतियोगिता यामव्याप्ति' तद्वति समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धे' तादृशसम्ब-न्धाधिकरणावृत्तित्वाभिधाने च व्यधिकरणसम्बन्धावच्छि न्नाभावप्रतियोगितायामव्याप्ति सिद्धान्तलक्षणवक्ष्यमाण रीत्या च लक्षण' प्रसिद्धा तत्परिहारोऽपीति ध्येयम् । अभावविरहात्मत्वमिति न चान्योन्याभावप्रतियोगितत्त्वाव-च्छेदकयोरप्रसक्त्यतिप्रसक्ती प्रकृतोपयोगिप्रतियोगितामा त्रस्य लक्ष्यत्वे तु लक्षणेऽत्यन्ताभावपदवैयर्थ्यं सर्वत्र नित्यस्य नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्य वा उपाधिता सम्भवात् इत रथा तु भेदप्रतियोगितावारणाय संसर्गाभावपरतया तस्य सार्थकत्वादिति वाच्यम् विरहपदस्य तत्प्रामप्रतिबन्धकज्ञा नविषयार्थकत्वात् प्रतिभाति हि तादात्म्येन प्रतियोगिज्ञान मन्योन्याभावबुद्धि प्रतिबन्धकत्वचावैककालावच्छेदेन एक

तावर्त्तमानत्वम् अभावपदस्य स्वाभावपरत्वात् वस्तुतस्त्वे-कसम्बन्धावच्छिन्नायास्तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकमपि भवत्येव सम्बन्धान्तरावच्छिन्नायाः तस्या अवच्छेदकम् अतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्यसमानाधि-करणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकं तत्सम्बन्धाव-च्छिन्नाया एव साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकं तद्वाच्यम् तथा च संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेव वाशब्दोऽतास्वरससूचनाय स च व्यधिकरणसम्बन्धेन सर्वस्य प्रतियोगिनस्तादृशभ्रमे मानाभावात् स्वाभावसम्बन्धित्वस्य स्वाभावज्ञानविषयत्वस्य वा लघोः सर्वत्र सम्भवित्वात् स्वाभा-वेत्यादौ षष्ठ्यर्थप्रतियोगितायाः प्रवेशात् तत्र स्वरूपसम्ब-न्धस्य शरणीकरणीयतया तस्यैवावश्यकत्वेन तथात्वौचित्याच्च अभावत्वप्रतिबन्धकत्वयोः प्रतियोगिताघटितत्वात् तथाविध-व्यवहारगोचरस्यापि विना प्रतियोगितां निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च । यत्साध्यस्य यत्समानाधिकरणसाध्यस्य । तथाहीत्यादि यत्स-मानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत् साध्य-समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकम् साध्य-समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यावत् यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्व-मित्यर्थे तु नोक्तदोष इति ध्येयम् । प्रतियोगितयोरेकस-

सम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं वा वाच्यम् तेन प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्न साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि पक्षसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्न साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि च न क्षति । व्यभिचारिणि तु यत्राधिकरणे व्यभिचारो विशेषणताविशेषावच्छिन्नतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक साध्यत्व प्रकारक प्रमाविषयत्वत्वम् विशेषणताविशेषावच्छिन्नसा- ध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति नातिप्रसङ्ग । वस्तुतो हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणान्योन्याभाव प्रतियोगितावच्छेदक तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यम् साध्यसमानाधिकरणान्योन्याभाव प्रतियोगितानवच्छेदकम् यावत्तत्समानाधि करणान्योन्याभाव प्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्व वा व्याप्तिरिति ध्येयम् । साध्यमिति यावतां तेषामित्यर्थः । दूषितं केवलान्वयिन्यव्याप्त्या सा च यथोक्तलक्षणेऽपि गौरवं परमतिरिच्यत इति फक्किकार्थः साधनस्य साध्यसाध्याश्रयस्य साध्यसमानाधिकरणस्य साधनाश्रयस्य साधनसमानाधिकरणस्य वा आद्ये कृतत्वसाधनसामानाधिकरण्यं

साध्ये कृत्स्नेषु साधनेषु साध्यसामानाधिकरण्यं वार्थः प्रथमा एकेति नानेति च व्याप्तिश्चाहेतुवृत्तित्वम् पृथिवी पृथिवीत्व-व्यापकजातेरित्यादावतिव्याप्तिश्च अतएव नेतरः। अर्थाभि-धानपूर्वकं द्वितीयं निरस्यति अतएवेति अतएव एकव्यक्ति-साध्यकाव्याप्तेरेव विषमव्याप्तेः समव्याप्तेऽपि च मस्थापरि-माणादावेकत्र साधने सकलसाध्यसम्बन्धस्याभावात् भावाच्च शब्दवान् द्रव्यत्वादित्यादौ। तृतीये साध्याश्रययावद्वृत्तित्वं चतुर्थे साध्यसमानाधिकरणयावत्सामानाधिकरण्यमर्थः तत्र च यथासम्भवमेकमात्रवृत्तिसाध्यके वह्न्यादौ साध्ये धूमादाव-व्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्त्वादौ। अर्थपरिष्कारपूर्वकं पञ्चम निरस्यति न चेति। एकमात्रवृत्तिसाधने चाव्याप्तिश्च तथैव षष्ठं निरस्यति नापीति तादृशानां सर्वेषां महानसत्वादीनां प्रत्येकनिरूपितान्यपि सामानाधिकरण्यानि न कुत्रापि वह्नौ। अथ यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वेन साधन-सामानाधिकरण्यव्यापकत्वं तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यं विवक्षितमिति चेत् इतोऽपि लघुतया साधनव्यापकताव-च्छेदकरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति सिद्धा-न्तयिष्यते। अविनेति। साध्यं विना साध्याभाववति यो भावोवृत्तिस्तद्विरहः साध्यं विना अभावः साध्याभावव्यापकी-भूताभावप्रतियोगित्वमिति वा। अथेति सम्बन्धः सामा-

णाधिकरण्य व्यभिचारिसम्बन्धस्य केनचित्किञ्चिदवच्छि-
न्नेन धूमादेरपि द्रव्यत्वादिना अव्याप्यव्यापकत्वात् । तद्दोषा
दिति न च व्यभिचारावच्छेदकत्वज्ञानस्य तद्दोषत्वन्तदा व्यभिचार
तद्व्यतिरेकयोः अनुपस्थितावपि समानाधिकरण्यधर्मवत्ता
ज्ञानमात्रादनुमित्यनुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् हेत्वन्तरे
तर्क्वे व च रूपान्तरेण व्यभिचारग्रहे हेतुतावच्छेदकावच्छेदेनान
नुमित्युत्पादाच्च विपक्षे च सामानाधिकरण्यज्ञानस्यैव हेतु
तायां व्यभिचारज्ञानाभावकारणत्वमपेक्ष्य कारणीभूतसामा
नाधिकरण्यज्ञाने भासमानव्यभिचारस्य विषयतयावच्छेद
कत्वमुचितम् न च व्यभिचारनिश्चयेऽनुमित्यनुत्पादाद्व्यभि
चारनिश्चयत्वेन कारणत्वौ गौरवम् व्यभिचारज्ञानस्य हि
भ्रमत्वनिश्चयदशायामेवाविरोधितया भ्रमत्वज्ञानियोग्यमा
नस्य विरोधित्व वाच्यम् अव्यभिचारनिश्चयस्य च भ्रमत्वग्र-
हादायामप्यनुमित्यजनकतया भ्रमत्वेनाप्रामाण्यस्यैव हेतुत्व
मिति तवैव गौरवात् नाप्यविध्यव्यभिचारज्ञानाभावानां
निश्चयपर्यवसित्वेन कृतानामपि हेतुत्वमपेक्ष्य अव्यभाव्यव्य
विधाव्यभिचारज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमित्यत्राह । सामाना
धिकरण्यविशिष्टपक्षधर्मत्व तु पक्षे साध्यवत्त्वं विना दुर्घट
मिति केवलान्वयित्यस्यापि सामानाधिकरण्यमात्रग्रहादनु
मित्यनुत्पत्तेस्तद्वोऽपि वाच्य तथ इत्तिमदत्यन्ताभावा

प्रतियोगित्वादिकमन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा तथा च सर्वसाधारण्याय लाघवात्साधनवतस्तद्वृत्तित्वस्य वा वृत्तेरन्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितमिति सिद्धान्तरहस्यं शेषं केवलान्वयिखण्डने वक्ष्यामः ।

प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति प्रतियोग्यसमानाधिकरणयद्रूपविशिष्टसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्म्मस्तद्धर्म्मावच्छिन्नेन येन केनापि सम सामानाधिकरण्यं तद्रूपविशिष्टस्य तद्धर्म्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः दण्डादौ साध्ये परम्परासम्बन्धं दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकमतो नाव्याप्तिः इत्थञ्च इदं द्रव्यं गुणकर्म्मान्यत्वे सति सत्वादित्यादौ सत्त्वाद्यधिकरणगुणादि निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वादेः नाव्याप्तिः साधनस्य विशिष्टसत्त्वादेर्गुणादावृत्तेः सामानाधिकरण्यव्यक्तीनां भेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकस्य चैक्याद्व्याप्तेरैक्यं वस्तुतस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यस्य रासभादि साधारणत्वाद्धूमत्वादिमति तादृशसामानाधिकरण्यं तद्वति धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः आद्या भिन्ना द्वितीया त्वभिन्नैवेति ध्येयम् । अयं कपिसंयोगि एतद्वृत्तत्वादित्यादिसंग्रहायासमानाधिकरणान्तम् । यत्तु इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यता-

व्याप्तिवारणाय तत् संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेनवृत्तेर्वृक्षत्वा
वच्छेदेन तत्सामान्याभाववत्त्वाविरोधात् तत्र चातीन्द्रियस्य
संयोगस्य सत्त्वात्परिम   प्रतियोग्युपलम्भे दोषाद्वा वृक्षेण
संयोग इत्यादि साध्यमिति तत्र द्रव्ये संयोगसामान्याभावे
मानाभावात् न च यो यदीययावद्विशेषाभाववान् स तत्सा
मान्याभाववानिति व्याप्तेर्यावत्संयोगाभावा एव मानं यत्तद
र्थयोरननुगमात् एकावच्छेदेन यावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपा
धित्वाच्च एतेन अथ संयोगसामान्याभाववान् संयोगयावद्वि
शेषाभाववत्त्वादिति निरस्तं व्यर्थविशेषणत्वादप्रयोजकत्वान्निर्गु
णत्वादेरुपाधित्वाच्च । न च प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव वृक्षत्वा
देरभावावच्छेदकत्वं गुणाद्यनवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तदभावा
वच्छेदकत्वप्रसङ्गात् यथा च घटपूर्ववर्त्तित्वस्य प्रतिदण्ड
वह्निसामानाधिकरण्यस्य वा प्रतिधूम भिन्नत्वेऽपि दण्डत्व
धूमत्व वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं तथैव संयोगसामान्य
स्यावच्छेदकता द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवचत्वादिति सम्प्र
दायविदः । नन्वेतावता स्वनिरूपकावच्छेदेन घटादौ गुणस्य
सत्त्वावच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य सामान्याभावो वर्त्तते
तथा धूमवत्यपि विरहो दहनस्य इह पर्वते नितम्बे
हुताशनो न शिखरे इति प्रतीतेः संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्य
वृत्तित्वात् वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतोऽव्याप्यवृत्तित्वस्या

त्यन्तमसम्भावितत्वाच्च एवं प्रतियोगिमतोरपि कालदेशयोर्दे-
शकालभेदावच्छेदेन तदभावः तथा च तत्तत्साध्यकाव्याप्तिवा-
रणाय तत् नोपादेयञ्च सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यसा-
धनभेदेन व्याप्तिभेदादिति वदन्ति । प्रतियोग्यसामानाधि-
करण्यञ्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यं
तेन अयं गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेः भूतत्वमूर्त्त-
त्वोभयवान् मूर्त्तत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः । न चोभयत्वमेक
विशिष्टापरत्वं विशिष्टञ्च केवलादन्यदिति तदभावो मनसि
सहजत एव प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यम् उभयत्वं
हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तं न वा तदवच्छिन्नाभावस्तदव-
च्छिन्नाभावात् वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्योभ-
यत्वेन तदभावस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वात् न च तत्र व्याप्तिरेवो-
भयत्वाधिकरणस्य मूर्त्तत्वस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यं
तथात्वेप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वात् नात्रोभयमिति
प्रतीतेर्दुर्वारत्वात् । अत्यन्तपदञ्चात्यन्ताभावत्वनिरूपक-
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रति-
योगितायाश्च लाभाय अन्यथा सर्वस्यैवाभावस्य स्वसमाना-
धिकरणाभावान्तरभिन्नत्वात्तद्भेदस्य स्वस्वरूपानतिरिक्ततया
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः सर्वेषामेवा-
भावानां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियो-

स्वसमानाधिकरणाभावान्तरात्मकस्य अभेदस्य प्रतियोगि
त्वाद्भावसाध्यकाव्याप्तेश्चेति सम्प्रदायविदः । अथ यदा
गोत्वं तदा गौरित्यत्रातिव्याप्तिः प्रलयस्य गोध्वंसवत्त्वेन
गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात् संसर्गाभावसामान्ये तावदपि
यदा अस्ति तदा द्व्यणुकं यदा अदृष्टं तदा जन्यं ज्ञानं
दुःखं वा यदा तत्त्वादृष्टं तदा तदीयं ज्ञानमित्यादावति
व्याप्तिः द्व्यणुकत्वादेर्द्व्यणुकादिजन्यखण्डप्रलयादिनिष्ठध्वंस
प्रागभाव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् न हि तयोः सामा-
न्याभावत्वयादृशतोऽपि एकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वंस
सत्त्वेऽपि समये सामान्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोः सम्भव इति
विशेषप्रतियोगिमत इव ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यन्ता
भाववत्त्वेऽविरोधात् अन्यथा अत्यन्ताभावस्य कालमात्रावृत्ति
त्वप्रसङ्गात् । इयांस्तु विशेषो यदेकस्य देशभेदावच्छिन्नं
तयात्यन्तापरस्य तु स्वरूपावच्छिन्नमिति देशे कालस्येव
कालेऽपि देशस्यावच्छेदकत्वात् तच्छून्ये च काले तदभावस्य
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् । न च संसर्गाभावविशेषोऽत्यन्ता
भावः संसर्गाभावत्वञ्च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वरूपं
जन्यताघटकनियमघटितमिति वाच्यम् तद्वदन्या वृत्तित्वरूप
नियमस्य तत्र घटकत्वात् एवं नियमान्तरस्यात्र प्रवेशेऽपि
न क्षतिरित्याहुः । वक्ष्यते च नियमाघटितमेव संसर्गा

भावादिलक्षणम् अनुपदमेव च विवेचयिष्यते संसर्गाभावत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहोऽव्याप्तिश्च। अथ ज्ञानवान् द्रव्यत्वात् विशेषगुणवान् मनोऽन्यद्रव्यत्वात् जातिमान् भावत्वादित्यादौ समवायेन ज्ञानादेः साध्यतायामतिव्याप्तिः साध्यशून्यानामपि हेतुमतां विषयत्वविशेषणत्वे कार्यसमवायौ साध्यवत्त्वादिति चेन्नैवम् प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं सम्बन्धि वा तद्वृत्तित्वाभावस्यौक्तत्वात् भवति चैवमन्योन्याभावोऽपि प्रतियोग्यसमानाधिकरणः तद्विशिष्टस्य च हेत्वधिकरणवृत्तित्वं वाच्यं तेन नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकासंग्रहः तद्वृत्तिभिन्नत्वन्तु नार्थः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्यभिचारित्वातिप्रसङ्गात्। अत्र सामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वं प्रतीतेरन्यथैवोपपादितत्वादित्यस्वरसात् प्रतियोगिवैयधिकरण्येत्यादिविशेषणं वक्ष्यति तच्च हेत्वधिकरणे बोध्यं प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावेति पुनरभावान्तार्थनिष्कर्षः। ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदवच्छिन्नस्य वा अनधिकरणमुक्तम् आद्ये अव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिः एकप्रतियोग्यधिकरणस्यापि तद्व्यक्त्यन्तरानधिकरणत्वात् द्वितीये संयोगसामान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्याभाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियो-

संयोगविशेषाभाववत्त्वात् नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावा
धिकरणप्रतियोगिनोऽधिकरणत्वाच्च व्याप्याभावाभावात्मकस्य वि-
शिष्टस्यापि द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वानतिरेकात् तृतीये कपिसंयो
गाभाववान् गुणत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्याभावानां कपि
संयोगानां गुणानामधिकरणस्याप्यनन्तप्रतियोगितावच्छे-
दकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वात् एवम् यादृ
शप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः तद
वच्छेदकत्वस्याकृतत्वात्। अत्र च साध्यसामानाधिकरण्ये
ऽनिर्वाच्य सम्बन्धः प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन यो हेतुमान् तत्र
वर्त्तमानत्वमभावस्य साध्यस्य च यादृश सम्बन्धः प्रविष्टस्तत्
सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वं बोध्य
न धूमसमवायिनिष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताया
धूमसंयोगिनिष्ठाभावस्य च समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताया
अवच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः। यद्वा साध्यताव
च्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसम्बन्धित्व हेतुमतो वाच्यम्
तथा च सम्बन्धभेदेन प्रतियोगिता न विशेषणीया एवं स्थिते
सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्व निवेशनीय नत्वधिकर
णत्व तथा च धर्मिणोऽपि व्याप्यत्व व्यापकत्वञ्च निर्वहति
तथा हि तादात्म्येन सम्बन्धेन धूमवति सम्बन्धिनि महानसे
वर्त्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना

या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकवह्निमत्त्वावच्छिन्नस्य वह्नि-मतस्तादात्म्येन सम्बन्धिनि महानसे धूमवतस्तादात्म्येन सम्बन्धित्वम् एवं धर्म्मिणोधर्म्मव्याप्यत्वव्यापकत्वे बोध्ये अत-एव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं तत्र तत्रोक्तं सङ्ग-च्छते। यथाच यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षविशिष्टत्वज्ञाने यादृशेन सम्ब-न्धेन च साध्यस्य व्यापकत्वमवगतं तादृशेनैव साध्यपक्षयो-र्विशिष्टानुमितिः तेन न धूमावयवे संयोगेन न वा समवायेन पर्वते वह्निधीः तथैवावगतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापक-स्याभावग्रहे गृहीतव्याप्यताघटकसम्बन्धेन व्याप्यस्याभावः सिध्यतीति कथमन्यथा समवायेन वह्निविरहिणि महानसे संयोगेन संयोगेन वा वह्निविरहिणि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्त्तते निवर्त्तते च संयोगेन वह्निविरहिणि स्वावयवे संयोगेनेति नियम उपपद्यते तथा च तादात्म्यसम्बन्धेन जला-दीनां व्याप्यत्वग्रहाद्व्यापकनिवृत्त्या तादात्म्येनैव तेपामभाव' सिध्यति स एव चान्योन्याभावः। इत्थमेव च तादात्म्याद्-वृत्तिधर्मिंणयोर्व्याप्तिनिश्चय इति सङ्गच्छते अतएव गोत्वत्वाद्य-ग्रहदशायां यत्र सास्नादिः सा गौरिति तादात्म्येन गोर्व्या-पकत्वग्रहे सास्नादिना तादात्म्येन गौः तादात्म्येन गोर्व्यति-रेकाच्च सास्नादिव्यतिरेकः सिध्यति एवञ्च संयोगेन गग

नादेरपि द्रव्यत्वव्याप्यस्य वृत्त्यनियामकसंयोगसाध्यकाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतियोग्यसम्बन्धित्वाभिधाने च पृथिवीत्वादिव्यापकत्वमपि
तद्भाववतोऽपि पृथिव्यादेः संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात्
सिद्धिरपि स्यात् तथैव न तु वृत्तिनियामकसम्बन्धेन तेना-
सम्बन्धित्वादव्यापकत्वात्र व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्टात्।
नन्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मकत्वाभाववृत्तिधर्मस्य विशेषण
ताविशेषेणाव्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं न स्यात् स्वावच्छे
दकसम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बन्धिनि काले वर्त्तमानस्या
भावस्य प्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तेन सम्ब-
न्धेन यत्प्रतियोगिसम्बन्धितदन्यत्वस्य च कालेऽसम्भवात्।
न च तादृशसम्बन्धेन निरधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्वृत्त्यवर्त्ति
प्रतियोगितावच्छेदक विशिष्टप्रतियोगिसामान्यकत्वमेव च
वाच्यं तथा चावृत्तिगगनाद्यभावदारिकैव तत्सिद्धिः सत्ताद्यधि
करणकर्म्मादौ समवायेन प्रागसामान्यस्य संयोगसामान्यस्य
चावृत्तेर्नातिप्रसङ्ग मूर्त्तत्वमूर्त्तत्वोभयस्य विशिष्टगुणकर्म्मा-
न्यत्व विशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्तादिकस्य च मनोगुणादिवृत्ति
संयोगसामान्यस्य च किञ्चिद्द्रव्यावृत्तीति वाच्य विशिष्टस्या
नतिरिक्तत्वात् समवायेन जातौ साध्यत्वे नियमादावतिव्याप्ति
र्जातिमन्निष्ठतादृशाभावप्रतियोगिताया जातित्वेनानवच्छे-

दात् जातिशून्ये च तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः संयो-
गादिसाध्यकगुणकर्म्मान्यत्वादौ चातिव्याप्तिः अद्रव्ये हेतु-
मति तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः द्रव्ये च संयोगादेरपि
वृत्तेः मैवम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रति-
योगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूत यत्किञ्चिद्यक्त्यनुयोगि-
कत्वसामान्योभयाभावस्य विवक्षितत्वात् । धूमसंयोगे
वह्न्यधिकरणायोगोलकानुयोगित्वस्य चैतान्यत्वविशिष्टैतद्दण्ड-
संयोगे एतद्दण्डाधिकरणचैत्रानुयोगिकत्वस्य गुणकर्म्मान्यत्व-
विशिष्टसत्तासमवाये च जात्यधिकरणगुणानुयोगिकत्वस्य
विरहान्नातिप्रसङ्गः स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे तु
निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभाव प्रतियोगितासा-
मान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्म्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन
सम्बन्धेन तद्धर्म्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं बोध्यम् । समवाय-
सम्बन्धेन मेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्त्वान्मेय-
त्वादेरप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सुलभम् अतएव सम-
वायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वादिप्रतियोगिकत्वगुणाद्यनुयोगित्वोभय-
सत्त्वेऽपि द्रव्यं जातेरित्यादौ वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ
संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि च नाति-
व्याप्तिरित्यपि वदन्ति । प्रतियोगित्वादिस्व स्वरूपसम्बन्ध-
विशेषो न सम्बन्धत्वेन निविष्टः सामानाधिकरण्येऽपि स-

स्वस्य संयोगत्वादिमेव निविशते इति तत्र नियमाघटितमपि सम्यगनुम्। अभाववृत्तेरिदमिह नास्तीदमिदं न भवतीति प्रतीतिनियामकोऽभावाभावसाधारण स्वरूपसम्बन्धविशेष एव तत्साभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्ग तदपि वा गौणा र्थे प्रयोजनविरहात् विषयतासत्त्वादिवत् प्रतियोगित्वा- धिकरणत्वतत्सम्बन्धत्वादयोऽप्यतिरिक्ता एव पदार्था इत्येक देशिनः ।

नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूपसम्बन्धविशेष सम्भवति च साध्ये धर्मे गुरौ तदभावात् प्रमेयधूमवत्कम्बुग्रीवादिमत्त्वप्रा णवायुगुणत्वादेस्तथात्वेन तेन रूपेण साध्यतायां व्यभिचारि ण्यतिप्रसङ्गात् नाप्यतिरिक्तवृत्तित्वं प्रतियोगितायाः स्वरू पसम्बन्धात्मिकाया प्रतिष्ठितत्वभिन्नत्वेन धूमत्वादेरपि तद- तिरिक्तवृत्तित्वात्। न च तथाविधयत्किञ्चित्काभावप्रतियो गितासामान्यशून्यावृत्तित्वं तत् अतएवातिरिक्तसामान्याभा वस्याभावे धूमत्वादेरप्यनवच्छेदकतापातादुपे तथात्वमपि साधु सङ्गच्छते इति वाच्यं यत्र घटवृत्तिद्वित्वतार्णतायां इह नष्टवृत्तिद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितामति- रिक्तवृत्तियत्किञ्चिद्यादावतिप्रसङ्गात् एतेनान्यूनवृत्तित्वविशेषित- मपि परास्तम् अतएव नानाप्रतियोगिकवृत्तिकप्रतियोगिताङ्गी कारेऽपि न निस्तारः लघुरूपसमनियतगुरुरूपेण साध्यतायां

सद्धेतावव्याप्तिः तादृशतदवच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । स्वसमानवृत्तिकत्वावच्छेदक ग्राह्यं तच्च स्वपर्य्याप्त्यधिकरणपर्य्याप्तिवृत्तिकत्वं यावत्त्वादिकन्तु न तथा पर्य्याप्तिचायमेकोघट इमौ द्वाविति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेष एव क्षित्वादिकमपि न द्वित्वादिसमानवृत्तिकमिति द्वित्वादिना साध्यतायां नाव्याप्तिः घटकत्वावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष एवञ्च यद्धर्म्मावच्छिन्नेत्यत्र यद्धर्म्मान्यूनवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नेति वक्तव्य तेनोक्ता व्याप्तिनिरासः । वस्तुतस्तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यम् अतएव सत्तावान् जातेरित्यादौ जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः एवं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं बोध्यं तादृशप्रतियोगिताश्च विशिष्योपादेयाः नातोगुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वं प्रतियोगित्वं सम्बन्धित्वञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यमतो न सम्बन्धभेदमादाय दोषः । कालिकविशेषणताविशेषेण च साध्यतायां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनित्यतत्तद्व्यक्तित्वे प्रसिद्धम् अभावस्य

प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्य । न च मीनमित्दगीयत्व प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनुपादेयं संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति संयोगत्वादिविशिष्टस्य द्रव्ये गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वावच्छिन्नसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति-चाद्वत्तेर्व्याप्यसिद्धेर्व्याप्तेरनवकाशादिति वाच्य धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्ते नञुपरितकाभावच्छेदेनापि सता नसादौ किञ्चित् संयोगेन वर्त्तते येन वह्निमत्संयोगित्वकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकायोगेनाकाशवृत्तिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रदर्शितस्य धूमत्वविशिष्टस्य सम्भाव्येत । प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विवक्षणे पुनरनुपादेयमेव प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्वयम् यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तदन्यत्वस्वतदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्यसाध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्यादीनां साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्धेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्चातिव्याप्तेरनवकाशात् तथा च विशेषणताविशेषावच्छिन्न यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता सामान्ये नास्ति साधने तद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पर्य्यवसितोऽर्थं

यत्र सद्धेतुविशेषे साध्यतावच्छेदक न प्रतियोगितावच्छेदकं तत्रैवेयं रीतिरुपादेयेत्यपि वदन्ति । गौरवप्रतिसन्धान दशायामपि कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीतिप्रतीतिबलात् गुरुरपि धर्म्मोऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः । नचास्यास्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रमवलम्बनं तथाविधयत्किञ्चिद्‌घटसत्त्व एव तादृशप्रतीतेरनुदयात् अतएवैकघटवति भूतले कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीतिशब्दो न प्रमाणं प्रमाणञ्च घटसामान्यशून्ये न चेदेवं लघुरूपसमनियतानां गुरूणामव्याप्यतापत्तिः गुणादिगुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिष्ठायाः प्रतियोगिताया लाघवेन द्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेनैवावच्छेदात् तत्तदवच्छेदकत्वे व्यक्तीनाञ्च प्रातिस्विकरूपेणाभावानां युगसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यत्वात् एवं द्रव्यत्वत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादेरव्याप्यत्वप्रसङ्गोऽप्यनुसन्धेयः उपदर्शितप्रकाराणामपि स्वत्वादिघटितत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात् अतएव घ्राणग्राह्यगुणत्वादिना साध्यतायां द्रव्यत्वादेर्व्यभिचारित्वं साधुसङ्गच्छत इत्यपि केचिदिति कृतं पल्लवितेन ।

ननु यएव मिलिता वह्न्यभावा जलह्रदादौ वह्निर्नास्तीतिधियं जनयन्ति तएव प्रत्येकं धूमवति महानसादौ वर्त्तन्ते तत्र च तेषां स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वह्नित्वावच्छिन्न-

वैयधिकरण्यनिरूपिकाया प्रतियोगिताया अवच्छेदकमेव वह्नित्वमतोऽव्याप्तिः तथैव वह्निमात्रावच्छिन्नस्य तद्वृत्तित्वात् तथात्वं तथा सति इन्द्रवृत्तिधूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वावच्छिन्नस्य वह्निमद्योगीनकवृत्तित्वादति व्याप्तेः । अथानुगत एव तत्तदभावप्रतियोगितानां मावच्छेदकम् अनवच्छेदकमेव तत्ताभावप्रतियोगितायाः अभावान्तरे मानाभावात् । तथा च तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह सामान्येति । संशयान्यथानुपपत्ति प्रमाणयति अन्यथेति । वायाविति । यद्यप्ययं संशयो न वायुविशेष्यकः तस्य विशेषणत्वेनोपस्थितत्वात् न वा रूपविशेष्यकः तथा सति रूपतदभावयोर्विरोधिनोः कोटितायां प्रकृतानुपयोगप्रसङ्गात् तथापि वायू रूपवान् तदभाववान् वेति रूपतदभावकोटिकसंशये तात्पर्य्यम् अन्यथा रूपवत्तदन्योन्याभावकोटिक इति नाभेद इति सम्प्रदायविदः । विरुद्धयोरेकधर्म्मिप्रकारावगाहिज्ञानमेव संशयो न तु तदुभयप्रकारतापि नियता तथा च रूपतदभावविशेष्यकोवायुविशेषणकोऽसाविति तु नव्याः । वायुवृत्तित्वतदभावकोटिको रूपधर्म्मिक एवायं संशय अधिकरणे तत्तदभावान्यतरनिश्चयस्यापि तदधिकरणवृत्तित्वसंशयविरोधित्वात् अन्यथा भूतले घटतदभावान्यतरनिर्णयेऽपि घटो

भूतलवृत्तिर्नवेति संशयप्रसङ्गादित्यपरे। अथैतावन्त्येव रूपाणीत्यनिर्णयात् यावद्रूपाभावानिर्णये संशयो न विरुध्यत इति चेन् यावद्रूपाभावानिर्णय इत्यस्य यावन्तो रूपाभावस्तेषां यावत्त्वेन रूपेण तेषां यावन्ति रूपाणि तावदभावानां यावद्रूपत्वेन तदभावानां वा अनिर्णय इत्यर्थः। न प्रथमतृतीयौ तथानिर्णीतत्वात् नेतरौ प्रतियोगितदभावयोर्यावत्त्वानुल्लेखेऽपि योग्यानुपलब्ध्या भूतले घटो नास्तीति निश्चयमात्रादेव घटतदभावसंशयोच्छेददर्शनेन तस्याकिञ्चित्करत्वात्। न चातिरिक्तसम्भावनाविरहसहकृत एवाभावनिश्चयस्तत्प्रतिबन्धकः सम्भावना च रूपं पार्थिवादित्रितयभिन्नं न वेत्याकारा निवर्त्तते चेयं रूपत्वावच्छेदेनैतत्त्रितयभिन्नत्वाभावनिश्चयादेवेति वाच्यम् गौरवात् विनापि अतिरिक्तसम्भावनां विशेषाभावनिश्चये सामान्यसंशयदर्शनाच्च। अथाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चय एव तादृशसंशयविरोधी अन्यथा तवाप्यतिप्रसङ्गात् स च न प्रकृते अभावस्य च यावद्विशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तदवच्छेदेन वा सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं सम्भवति चेदं तादृशाभावप्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वात् तेन नैकविशेषवतो विशेषान्तराभाववत्त्वेन सामान्याभाववत्त्वप्रसङ्गः। न च प्रतियोगितावच्छेदकभेद-

स्याभावभेदनियामकतया भेदसिद्धिः प्रतियोगिभेदस्य तच्चे एकघटप्रतियोगिकस्य प्रागभावादि चतुष्कस्याभेदप्रसङ्गात् अवच्छेदकन्तु भिद्यत एव तत्र कश्चित्तादात्म्यम् कश्चित् संसर्गः कश्चित्पूर्व्वापरकालीनतत्घटत्वादेः तथात्वादिति वाच्यं संसर्गं प्रतियोगिविशेषणसाधारण्येऽकस्यावच्छेदकस्य दुर्वचत्वात् पूर्व्वापरकालीनत्वादेर्ध्वंसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावाच्च। किञ्च अवच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकत्वम् न तज्ज्ञानजन्यत्वं अन्योन्याभावादिस्वरूपस्य तस्याजन्यत्वात् नापि तद्व्याप्यत्वमपि वैयधिकरण्यात् अतएव न तद्व्यापकत्वमपि अभेदेऽप्यविरोधाच न च तद्भिन्नधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्व तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वस्य व्याप्य मानाभावात् अतएव च समनियतसुखदुःखादितत्तत्स्वपरिमाणघ्यत्वादि नानाधर्म्मावच्छिन्नोऽप्यभिन्न एवाभावः भेदसिद्धिस्तु भाववदभावस्यापि विरुद्धधर्म्माध्यासादेव अतएव गगनादीनामतीनां समनियतानां वा धर्म्माधर्म्मिणः एवात्यन्ताभाव युगपदुत्पन्नविनष्टानां समानदेशानामसति बाधके एक एव ध्वंसः प्रागभावो वेति। व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि चेदभावः प्रामाणिकस्तदा तत्तद्धर्म्मैव प्रतियोगिता सर्व्वैरेव व्यधिकरणैर्धर्म्मैः सर्व्वैव समाना समानाधिकरणैः सम्बन्धैरवच्छिद्यन्ताम् आकाशाभाव एव

वा तथास्त्वामिति मैवम् एवं हि तत्तद्देशकालाद्यवच्छिन्ना-नवच्छिन्नतत्तदधिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तत्तदवच्छेदेन वा एकस्यैवाभावस्य घटपटगोत्वाश्वत्वादिप्रतियोगिताकत्व-सम्भवेन तत्तद्भेदोऽपि विलुप्येत। तत्तत्प्रतियोगिकत्वं तत्त-त्स्वभावो न च तत्राधिकरणवृत्तित्वस्यान्तर्भावोऽवच्छेदकत्व-ञ्चेति समानम्। अतएव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्यासज्यवृत्तीत्यपि प्रयुक्तम् अव्यासज्यवृत्तेस्तत्स्वभावस्य तत्त्वानुपपत्तेरतिरिक्तकल्पने च किमपराद्धमतिरिक्ताभावेन। किञ्च व्यधिकरणयोर्घटपटयोर्द्वित्वप्रतीतिवद्व्यधिकरणानामपि विशेषाभावानां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे सामान्यावच्छिन्नप्र-तियोगिताकत्वप्रत्ययोऽपि स्यात् अपि च रूपान्तरेण सम्बन्ध-विधया वा व्यासज्यवृत्तिधर्म्मस्य ज्ञानेन यावदाश्रयसन्निकर्षा-पेक्षामानाभावात् एवञ्च एकाभावसन्निकर्षेऽपि सामान्यभाव-बुद्धिप्रसङ्गः यादृशे च तस्य ज्ञाने यावदाश्रयाणां सन्निकर्षो-ऽपेक्ष्यते तत्र तेषां तद्भेदस्य च ज्ञानमपि तदज्ञाने तद्भेद-ज्ञाने च तदग्रहात् आश्रयभेदभ्रमेण तद्भ्रमदर्शनाच्च न चात्र यावद्विशेषाभावानां प्रथमसुपस्थितिः सम्भवति तत्प्रति-योगिनां विशेषतोऽनुपस्थितेरिति दिक्। केचित्तु अनन्त-विशेषाभावानां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्या-सज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य लाघवात् सामान्यावच्छिन्न-

प्रतियोगिताकत्वेनैक एवाभावः कल्प्यते कल्पनीययोरस्त्वो भवत्र तुल्यत्वेऽपि एतदपेक्ष्य तस्य गुरुत्वात् विनिगमना भावेऽपि च सामान्याभावसिद्धिरप्रत्यूहैव धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया गुरुत्व कल्पनीयानेकत्वप्रयुक्तम् । न चाति रिक्ताभावस्य तत्र च सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व स्यानन्तव्याप्याद्यधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य सामा नन्तव्याप्याद्यधिकरणवृत्तित्वानां यावद्विशेषाभावानामेव सा- मान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तथाव्याप्यवृत्तित्वस्य च कल्पनैव लघीयसीति वाच्यम् एवं सत्यभावमात्रासिद्धि प्रसङ्गादित्याहुः ।

यद्वेत्यादि । अयाव नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकेऽव्यक्ति पृथिवीत्वादावव्याप्ति न च तत्र रूपवत्त्वादिकमेव साध्य तच्च परम्परासम्बन्धेन रूपत्वादिकमेव तेन च सम्बन्धेन न तदभावः पृथिव्यादाविति वाच्य रूपादेरसाध्यतापत्तेः द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टसत्त्वाद्यभावस्य द्रव्यादिवृत्तित्वात् सत्त्वा दिसाध्यकद्रव्यत्वादावव्याप्तेश्च अन्यथा विशिष्टतया सत्त्वादे साध्यत्वे व्यभिचारिणि जातिमत्त्वादावतिप्रसङ्गात् । द्रव्यत्वा दवच्छेदे च विशिष्टाभावस्य विशेष्यप्रतियोगिकत्व द्रव्यत्वाद्यव च्छिन्नसाध्याभावस्य तत्र सत्त्वात् । यथाप्रतियोगित्व प्रतियोगित्वाभाव न च येन रूपेण तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्व हेतौ भवति चाय रूपादौ रूपत्वादिना न पृथिव्यादिनिष्ठा

भावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययादिति चेन्न तादृशप्रतीत्यादिरूपत्वादौ प्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वाभावो गम्यते न तु तदभावावच्छेदकत्वं सर्वत्रैव रूपे पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्व न तु कुत्रापि रूपे तदभाव इत्यबाधितप्रत्ययात् अन्यथा यो यो धर्मो यस्य यस्य नावच्छेदकः तत्तदवच्छेदेन तत्तदभावोऽप्युक्तरीत्या सिध्येत्। प्रमेयधूमत्वेन न वह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययात्तदवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावस्यापि सुवचत्वात्। अथ प्रमेयधूमत्वं न गौरवेण सामानाधिकरण्यप्रतियोगितावच्छेदकं विवक्षितञ्चात्र तथेति चेत् असमानाधिकरणधूमकव्यक्तिवृत्तितया वह्नित्वमपि न तदवच्छेदकं कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना च घटादेरसाध्यतापत्तिरिति बहुव्याकोपस्य। अतएव प्रमेयधूमत्वं गौरवेण प्रतियोगिताया इव तच्छून्यताया अपि नावच्छेदकमित्युक्तावपि न निस्तारः। अत्र वदन्ति अप्रतियोगित्वं प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं न चैवं पूर्वस्मादभेदः तत्र साध्यजातीयसमानाधिकरणसाधनजातीयत्वस्य अत्र च साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तात्पर्यात् घटकयोस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतत्त्वान्योऽन्याभावात्यन्ताभावयोर्भेदेन भेद इत्यपि कश्चित्।

अत्यन्ताभावगर्भवत्सामान्यविशेषभेदेनान्योऽन्याभावगर्भमपि व्याप्तिद्वयमाह यत्समानाधिकरणेत्यादिलक्षणद्वयेन

प्रथमे एकत्र साध्याधिकरणानन्त्याधिगमात् द्वितीयमसङ्गतम् च यद्यपि नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले तत्तत्साध्यतत्तत्सम्बन्धा भाववत्त्वस्य च साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिता-वच्छेदकताव्याप्तिः तथापि, यद्रूपावच्छिन्नस्य तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक तद्रूपावच्छिन्न सामानाधिकरण्यमित्यत्र तात्पर्यम् यत्रादौ तत्संयोगादौ तद्घटादौ वा साध्ये सर्वत्र साक्षात्परम्परया वा अनुगमक वह्नित्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नवत्त्वस्य च न तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति यत् यद्रूपावच्छिन्नं यादृशरूपावच्छिन्नमनवच्छेदकमिति वा यथा यत्र यस्य शब्देनानुपादेयत्वात्। अन्येत्यादि। यत्र प्रकृतरीत्या सर्वत्र तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्यवसानानु-धावनस्यावश्यकत्वेनाकिञ्चित्करमेव तादृशाभावप्रतियोगित्व तथापि विशिष्टसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेर्व्यधिकरणस्य सम्भवित्वमात्रे तात्पर्यं व्याप्तिरेवेत्यस्य कास्मिन्नित्यादि अन्योन्याभावगर्भसत्त्वपक्षाव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्ति-निरस्यति न चेति। अभेदस्येति। तथा च मूले महीरुहो विहङ्गमसंयोगी नेति प्रतीतिरनुभूयमानविशिष्टभेदमेवावलम्ब्य अन्या अपि शिखी विनष्ट इति प्रतीतिवद्विशेषणाभावविषयता मात्र कल्प्यते बाधकाभावात् यत्र च विशिष्टभेदेन बाधक तत्र तथाप्रतीतिः बलात्तत्सिद्धिरप्यूह्येवेति नातिप्रसङ्गः ।

अत्र वदन्ति । अभेदस्य भेदाभावस्य ज्ञानं न बाधकं भेदवत्तत् प्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगात्मनस्तदभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तदुपपत्तेः यथा हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञाने तदत्यन्ताभावस्याग्रहादभावव्यवहाराच्च स एव तदभाव इति कल्प्यते तथाप्रतियोगितावच्छेदकधर्म्मग्रहे तद्वदन्योऽन्याभावस्याग्रहादभावव्यवहाराच्च स एव तस्याभाव इति निश्चीयते आधिक्येऽपि चाव्याप्यवृत्तित्वात् अतएव न मूलावच्छेदेन कपिसंयोगिभेदाभावज्ञानं तथा असम्भवादसिद्धेश्च नापि कपिसंयोगिभेदस्य वृक्षावृत्तित्वज्ञानमसिद्धेः तद्वृत्तित्वस्यैव ग्रहात् नापि कपिसंयोगिभिन्नभेदज्ञानं कपिसंयोगिभेदवत्तद्भेदस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वेनाविरोधात् नापि मूलावच्छेदेन तज्ज्ञानमसिद्धेः तद्धर्म्मवद्भिन्नभेदस्य तद्धर्म्ममात्रपर्य्यवसिततया कपिसंयोगिभिन्नभेदात्मनः कपिसंयोगस्य मूलवृत्तित्वे विरोधाच्च न हि घटभिन्नभेदो घटत्वादतिरिच्यते आवश्यकक्लृप्तघटत्वेनैवोपपत्तौ अतिरिक्तकल्पनायां मानाभावात् अन्यथा सर्वत्वाभावस्याभावोऽतिरिक्त एव कल्प्येत अतएवात्यन्ताभावप्रतियोगिनोरन्योऽन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोः सामान्यत एव क्लृप्तो विरोधः तत्र कपिसंयोगवत्यपि वृक्षे मूले न कपिसंयोग इति प्रतीतेरन्यथानुपपत्त्या तावदाद्ययोः स सङ्कोच्यतां न ह्येषा प्रतीतिः कपिसंयोगिभेदविषयत्वेनोप-

पादयितु मशक्या निगमत संयोगपदत्वेन प्रतियोगिनोऽनुप स्थितेः प्रतियोगिकोटौ तन्नुपैमाव मूने न कपिसंयोगोति प्रतीतेन्तु गिखो विनष्ट इति वद्भासमानविशेषणस्याभाव मात्रविषयत्वमोपपन्नत्वागान्तिमयोरपोति परास्तम्। अन्यो ऽन्याभावासरस्य प्रतियोगितावच्छेदकानासमानाधिकरण तया अन्यप्रतियोगितावच्छेदकासामानाधिकरण्यपर्यवगा यिनो विरोधस्य मात्यघटितत्वेन विशेष एव विश्रामात् अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोरिवान्योऽन्याभावप्रतियोगितावच्छे- दकयोरबाधितसामानाधिकरण्यानुभवेन प्रतिविरुद्धतया तथाविधविरोधकल्पनाया अनवकाशाच। किञ्च गिखी विनष्ट इति प्रतीतेर्विशिष्टध्वंसोऽर्थः भिन्ना विशेष्ये तद्बाधा दाम्नां विशेषणध्वंसविषयता न संयोगोति प्रतीतेर्विशिष्ट- भेदस्यावगाह्यमानतया कथं विशेषणसंसर्गाभावविषयत्वमो पपत्तिः न खलु प्रत्यक्षेणापि बाधकैरिद रजतमिति प्रतीतेर वद्भत्वावमस्त्यव व्यवस्थापयितुं शक्यते न च विशेषणभेद एव तस्या विषयः अपेऽपि न कपिसंयोगीति प्रतीत्यापत्ते युज्यते अन्योऽन्याभावोऽव्याप्यवृत्तिः कथमन्यथा पक्षताद गायां घटादावर्थं न श्यामो दृष्टादिविभागसमये पैयादौ नायं तदवयवानित्यादयो व्यवहाराः न च तत्र विशेषण- संसर्गाभाव एव प्रतीयते अनुयोगिनि सप्तमीं विना तदनु पत्तेः न खलु भूतलं न घट इत्यादीनि वाक्यानि कदाचि

दपि घटसंसर्गाभावं बोधयन्ति तथात्वे वा घटो न घट इत्यादेरपि प्रसङ्गात् अपि च विशिष्टवाचकदण्ड्यादि-पदेभ्योधर्म्मुपसर्ज्जनतयोपस्थितस्य दण्डादेः कथं प्रति-योगित्वेनाभावेऽन्वयः इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्य निराका-ङ्क्षतयान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयायोगात् न चात्र विशिष्टोप-स्थापकं पदं विशेषणमात्रपरं तथापि चैत्रो न दण्डी घटो न श्यामं रूपमित्यादावपि दण्डादिसंसर्गाभावप्रतीत्यापत्तेर्दु-र्व्वारत्वात् एतेन नञोऽभाववल्लाक्षणिकतया विनैव सप्तमी-मन्वयबोधसमर्थनं प्रत्युक्तम् एवञ्च चैत्रो न पचतीत्यादौ आख्यातात्कृत्या लक्षणयावोपस्थितस्य कर्त्तुरेव भेदोभासत इत्यस्तु वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं मैत्रस्येत्यादौ विभक्त्यर्थस्य कृतिसम्बन्धादेरभावान्वयबोधे नञा सप्तमी नापेक्ष्यते अपे-क्ष्यते च प्रातिपदिकार्थस्येति निपुणतरमुपपादयिष्यामः । नञो वैधर्म्म्यपरतया न श्याम इत्यादेः श्यामादिविधर्म्मीत्यर्थः वैधर्म्म्यञ्च रक्तत्वादिकमेव मदाङ्कराचार्य्या. श्यामाद्रक्तो विधर्म्मा न तु पृथगित्यपि वदन्ति।भि कृतं पल्लवितेन।

सम्बन्धत्वेनेति निरूपितत्वमेतत्। कस्येति इत्यस्या-ननुगताया अपि व्याप्तेर्ज्ञानं यथानुमिति हेतुस्तथा वक्ष्यते। एते अन्योऽन्याभावात्यन्ताभावगर्भे। तादृशेति। ननु किं द्वित्वादिकं प्रतियोगितावच्छेदकमेव न भवति किं वा भव-त्येव परन्तु कॢप्तानामेव स्वसमानाधिकरणतत्तद्धर्म्मावच्छिन्न-

प्रतियोगिताकानामभावानां भाषयादित्वनियमाय नाद्य, एकैकाभावप्रतीतिर्नो द्वौ न स्त इति प्रतीतेर्विभज्यत्वात् शब्दादिना द्वौ न स्त इति निश्चयेऽप्येकैकाभावमनुपाग विष यानुगम विना अनुगताकारप्रत्ययायोगात् । न चाभावस्य द्वित्वाधिकरणप्रतियोगिकत्वमात्र द्वित्वसमानाधिकरणध र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं वा द्वय नाम्नोति प्रतीतिर्विषय तादृशद्वित्वाधिकरणव्यक्तिविशेषविरहेऽपि तथाविधो भय गाल्लिनि तादृशौ द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात् द्वित्व सामानाधि करण्याभानेऽपि प्रतीतेरनुगताकारत्वाच्च अतएव न तादृश प्रतीतेर्घटत्वपटत्वाद्यन्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषय त्वम् अन्यतरत्वानुल्लेखेऽपि घटपटौ न स्त इत्यनुगतप्रत्ययाच्च न च परम्परासम्बन्धेन तादृशद्वित्वसामान्याभावएव द्वौ न स्त इति प्रतीतेर्विषय द्वित्वाधिकरणयोरेव प्रतियोगित्वोल्ले खात् द्वित्वादेर्घटादिवृत्तित्वानुपस्थितावपि अन्तत शब्दे नापि घटपटौ न स्त इत्यादिप्रत्ययाच्च अतएवैकैकविशिष्टा परामर्शोऽपि न तदालम्बन विरुद्धयोरपि जलत्वपृथिवी त्वयोर्द्वित्वेनाभावप्रत्यय इत्युक्तत्वाच्च । नाम्त्य तथात्वेऽपि साध्यतद्वतोर्व्याप्यगाभाव प्रतियोगित्वानपायात् अन्तरेणा भावान्तरमेकैकघटवति आयमानाया यत्किञ्चिद्घटद्वयवति चानुत्पद्यमानाया घटौ न स्त इति प्रतीतेरुपपादयितुमशक्य त्वादित्यत आह अभ्युपगमेवेति । उभयत्वमेव प्रतियोगि

मधर्मो व्याप्ति यन्वस्तु धूमस्य धूमवत धूमत्व धूमवत्त्व वह्नेम् वह्निमतस्वित्यादिप्रकारेण व्याख्येय अत चाव च्छेदकत्व न स्वरूपसम्बन्धविशेष विरुद्धदिक्कामावच्छिन्न वृत्तिकस्य न्यूनदेशकालवृत्तिकादेर्याधिकरणतया तदसम्भ यात्तुल्यवृत्तिकधर्मद्वयाधिकरणत्वयोर्मिथोऽवच्छेद्यावच्छेदक- भावस्य च नियन्तुमशक्यत्वात्प्राप्यन्यूनवृत्तित्वात न्यूनवृत्ति कधूमादेरव्याप्यतापत्ते किन्त्वनतिरिक्तवृत्तित्व स्वान्यून- वृत्तित्वमिति यावत् इत्ती न चैयन्नाव्यविन्यव्याप्ति यत्र च यदन्यूनवृत्ति साध्य तत्र स्वव्यापकसाध्यसम्बन्धित्वपर्यय वसानमपेक्ष्य गौरव परमवशिष्यते तत्र ग्रन्थकारएवाग्रे विवे- चयिष्यत इत्याहु ।

उपाधिनेति विशेषणसामान्येनोपाध्युपवेशेनेति वा यत् वह्न्याधार्द्रेन्धनप्रभववह्निना रासभार्द्रेन्धनादौ च तथा विधवह्निविशिष्टत्वेन धूमसम्बन्धेऽपच्छिद्यमाने तथाविध वह्नेरप्यनुप्रवेशात् रासभत्वादिकन्तु निमित्तं नवेत्यन्य- टेतत् । अत्र चेद स्प्रेहवत् नि स्प्रेह वा स्पर्शादित्यत्र सिना व्युपाधिशयेन शीतत्वेन शीतान्यत्वेन वा साध्यासमानाधि- करणतया साधनव्यापकतया वा स्वयमनुपाधिना केवलेन विशेषणीभूय वा शीतान्यएगत्वेन चोपाधिना सत एव स्पर्शे साधनस्वन्धोऽवच्छिद्यत इत्युपाधिनैवेति नियमे न तात्पर्य्य परन्तु यत्र साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्व

मात्रे यत एव सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तं नियत-मवच्छेदकम् अतएव तद्विशेषस्तत्रोपाधिरिति वदन्तीत्याह अतएवेत्यादि अत्रावच्छेदकत्वं सामानाधिकरण्येन तत्त्वञ्चान्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्वमिति यावत् तच्चाधिकरणान्तर्भावेन तेन साध्यविशिष्टसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनवत्त्वव्यापकाधिकरणताकत्वं पर्य्यवस्यति निरुक्तविशिष्टसाधनव्यापकत्वमिति तु निष्कर्षः। इत्थञ्च सत्ताद्येकव्यक्तिकहेतुनिष्ठद्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्य व्यापकसामानाधिकरण्यप्रतियोगिनि घटत्वादौ नातिप्रसङ्गः न वा द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताव्यापके स्पर्शवत्त्वादावप्रसङ्गः निःस्नेहं स्पर्शात् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ शीतस्पर्शान्यत्वरूपान्यत्वादेर्वारणाय तत्रेत्यादि। तत्र साध्यविशिष्टे साधने विशेषणं साध्याभावविशिष्टात्साधनात्सामानाधिकरण्येन व्यावर्त्तकं साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधनवदवृत्तीति यावत् एवञ्च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र सत्ताया अभेदेऽपि गुणकर्म्मान्यत्वेनाव्याप्तिः नापि द्रव्यं कर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र गुणान्यत्वादौ इत्थञ्च साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वद्योतनाय परं तद्भिन्नत्वमुक्तं न तु विवक्षितमेव तत् वैयर्थ्यात् इदं दधि जन्यं वा दभ्र इत्यादौ दधित्वाद्यव्याप्तेश्च। यद्वा प्रकृतसाधनतावच्छेदकानवच्छेद्यप्रकृतसाधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं पूर्वदलार्थः अ-

सवच्छेदकत्वञ्च तच्च साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तितया तद्वि-
शिष्टसाधनस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साध्याभाववत्तद्वि
शिष्टसाधनवत्त्वेनेति यावत् एतेन धूमवान् मेयत्व इत्यादौ
मेयत्वावच्छेदेन साध्यसम्बन्धप्रसिद्धिः गुणवद्गुणकर्मान्यत्व
मिति जातिमत्त्वादित्यादौ जातित्वघटकनित्यत्वादेर्वैयर्थ्येन
विशिष्टव्याप्यतावच्छेदकतया गुणकर्मान्यत्वादेरुपाधितापत्ति
रिति निरस्तम् अवच्छेदकत्वञ्च सामानाधिकरण्येन तथा
च साध्यविशिष्टस्य साधनस्यानिरूपितावच्छेदकसाधनताव
च्छेदकावच्छिन्नसाधनस्य व्यापकत्वमर्थः पर्यवस्यति उप
दर्शितमीतव्याप्यत्वादिवारणाय तत्रेत्यादि तत्र साधनता
वच्छेदकविशिष्टे साधने विशेषणं साध्यशून्यावृत्तित्वोप
यिक पक्षसामानाधिकरण्यविशिष्टपक्षसाधनवत्त्व साध्या
भाववति न वर्त्तत इति यावत् साध्याभावविशिष्टपक्षसा
धनाधिकरणसामान्यात् साध्यविशिष्टपक्षसाधनाधिकरण-
सामान्यस्य व्यापकत्वमिति समुदायार्थनिष्कर्षं इत्याहुः ।
केचित्तु विशेषण सामानाधिकरण्य तथा च सामानाधि
करण्यस्यासत्त्वा येनावच्छिद्यते अवच्छेदकीभूतसामाना
धिकरण्यप्रतियोगीति यावत् अवच्छेदकत्वञ्चेदमन्यूनानति
रिक्तवृत्तित्व गुणेऽव्याप्तिसामानाधिकरण्यस्याप्रसक्तेव य
द्यपि सत्यस्य उद्भूतरूपवत्त्वादित्यत्र महान् अनित्यद्रव्य-
त्वादित्यत्र महत्त्वस्यानित्यद्रव्यसमवेतत्वस्य च सत्यमात्रस्य

णाक्रान्तस्योपाधेः सामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकरण्यन्यूनातिरिक्तवृत्ति तथापि हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुनिष्ठं यत् सामानाधिकरण्यमन्यूनानतिरिक्तवृत्ति-तत्त्वं विवक्षितं सत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्य च तन्नि-ष्ठकर्मान्यत्वसामानाधिकरण्यमतिरिक्तवृत्ति गुणे तदभावा-वच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वात् पृथिवीत्वादिसामानाधिक-रण्यन्तु न्यूनवृत्ति जलादौ तदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्त्यभाव-प्रतियोगित्वात् साध्यव्यापकानां सद्धेतावुपाधित्ववारणाय साधनतावच्छेदकभिन्नेनेति तदनवच्छेद्यार्थकमित्याहुः। ननु सर्वत्र सोपाधौ सर्वेणोपाधिना साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यत इति न नियमः अयं प्रत्यक्षो मूर्त्तत्वादित्यादावुद्भूतरूपवत्त्वादेः तदसम्भवादित्यत आह अतएव च तत्रेति यत एवोद्भूत-रूपवत्त्वादेर्न तथात्वसम्भवः अतएव तत्र तादृशनियमवादि-मते इदं लक्षणमिति साधनाव्यापकत्वमिह साध्याभाव-विशिष्टसाधनव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तादृशसाधना-सामानाधिकरण्यमिह पर्य्यवसितं तेनोपदर्शितोद्भूतरूप-वत्त्वव्युदासः। अथ प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ घटत्वादा-वतिव्याप्तिः साध्यव्यापकत्वेन विशेषणे च स श्यामो मित्रा-तनयत्वादित्यादौ शाकपाकजत्वादावव्याप्तिरत उक्तं सा-धनावच्छिन्नेत्यादि साध्याभावसम्बन्धिनि विरुद्धस्य साध्य-सम्बन्धस्यावच्छेदभेदं विनानुपपद्यमानस्यावच्छेदकीभूयो-

पपादनमुपाधिफलम् तद्समर्थानाचोपदर्शितोदभृतरूपवत्त्वा दोनां सोपाधिभाव सम्भवतीत्याह व्यभिचारिणीति व्यभि चार सपक्षविपक्षवृत्तित्वम् अथ विपक्षगामित्वरूपव्यभि चारोन्नयनमेवोपाधिफलम् तथोद्भूतरूपादीनामप्यस्तीत्यत आह अतएवेति यतएव साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं रूप व्याप्तिः सोपाधौ तु स्वाभाविक हेतुतावच्छेदक न साध्य सम्बन्धितावच्छेदकम् यतएव स्वसमीपवर्त्तिनि स्वसमा-नाधिकरणे व्यभिचारिणि हेतौ स्वनिष्ठसाध्यसम्बन्धिताव च्छेदकरूपव्याप्तिसङ्क्रामकतया साध्यव्याप्यस्यैवोपा धित्वमाचार्य्यैरनुमन्यत इत्याह अतएवेति साध्यन्यून इत्ता-वुपाधिव्यवहारं दूषणौपयिकरूपस्यासत्त्वं याथतयोपाधि-पदस्य यौगरूढ़िलक्ष्यव्यपगमेन निराकुरुते लक्षणन्त्विति लक्षण दूषणौपयिकं रूपम्। साध्येति अत्र साध्यव्याप कमात्र विवक्षित तावतैव साधनवृत्तितदतिरेकेण साध्य-व्यतिरेकानुमानसम्भवात् साधनवति व्यापकनिवृत्त्या साध्य साधनसम्बन्धनिवृत्तिसिद्धावर्थात्साध्यनिवृत्ति सिद्धतीति प्रकारान्तरप्रदर्शनाय पर तथाविधेऽपि। इत्थं न्यून वृत्तावुपाधित्वव्यवहारं निरस्य योगेनाधिकव्याप्ती तन्निरस्यति विषमेति प्रवृत्तिनिमित्तं यौगिक व्यभिचारोन्नाय कत्वमेवेत्येवकारेण योगार्थानादरं सूचयति उपाधित्वम् उपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् उपाधिता उपाधिपदवाच्यता

योगाद्दूरे तु लाघवात्साध्यव्यापकतामात्रे स्फूर्त्ति
भावः।

व्याप्तिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरणपूर्वकं स्वम
तग्रहोपायमभिधातुं प्रथमं प्राभाकरमतमुपदर्शयति
मित्यादिना दर्शनानां प्रत्येकं वा हेतुत्व मित्यितानां
मिलनमपि स्वरूपतो व्यापारतो वा आद्ये दर्शनानां
द्वितीये आश्विति क्रमिकाणामपि स्थिराणामस्थिराणा
सहोत्पन्नानां मिलनमस्तीत्युभयमुपात्तम्। तृतीयमा
निराकुरुते न चेति व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यात्मिक
व्याप्तौ साध्यसामानाधिकरण्यांशस्य प्रथममेव गृहीत
गृहीतव्यापकत्वांशग्रहे सहचारदर्शनजन्यसंस्काराणां हे
वाच्यं तच्च न सम्भवति भिन्नविषयकत्वादित्याह समा
भ्रमस्त्वगृहीतभेदं ज्ञानद्वयं नतु वैशिष्ट्यावगाहीति भ
न तथा न व्याप्तिग्राहकं व्यभिचारदर्शनं व्यापार
सहकारीति व्यभिचारादर्शनसहचारदर्शनसहकृतस्तर्क
व्याप्तिग्राहकः भूयो दर्शनन्तु क्वचित्तर्कप्रवृत्तावुपयुज्यत
निर्गलितम्। नैयायिकमतमाशङ्क्य निराचष्टे नचैवमि
जातमात्रस्येति तथाच तन्मूलको व्याप्त्यन्तरग्राहकतव
तार इति भावः। तर्हीति न च व्याप्तिप्रत्यक्षं प्रति त
हेतुस्तत्तु स्मरणमिति न व्यभिचारावकाशः विनानुभवं स
यस्यायोगात् न च जन्मान्तरीणः स जन्मान्तरेऽपि पर

यौगतादयन्याग्रात् अनादित्विन च परिहार' परतो विचारयिष्यते । न चेति सामाभावात् तर्कस्य च हेतुत्वासिद्धे र्घट वान्वहीतव्याग्रहीतपुरोवर्त्ति ससर्गस्य वा प्रत्यासत्तिर्योऽसि प्रसङ्गसदा पुरोवर्त्ति नि तद्गृहो ऽनुपयतां नतु सामान्यलेनैव्याप नमिति साध्यव्यापकत्वं साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्व तद्ग्रहय साध्याधिकरणैकदेशावृत्तितया घटसमानस्य तादृशव्यक्त्यन्तरग्रहं विना न सम्भवति इति भूयो दर्शनापेक्षा तदाश्रित सत्कारणेबहिरिन्द्रियमात्रस्य सहकारीमनसोऽपि वा भाष्ये तथासार विनेति द्वितीये सापेति परिशेषात्साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकातिरिक्तानपेक्षग्रहकात् उपाध्यभावग्राहकस्यापेक्षणीयत्वादसिद्धि मिरस्यति तथाहीति । उपाधिस्मरण इत्यादि ननु एवमसन्निकृष्टादि हेतुकानुमितिर्न स्यात् उपाधियोग्यानुपलम्भविरहादत आह तथपदारीति तथाच तद्व्यवहारस्य हेतुरेवानुमिति हेतु तत्रोपाध्यभावत्वेन ज्ञानम् उपाधिस्मरण इत्यादि तु तत्कारणप्रदर्शनपरम् अभावत्वञ्चेदमिह साक्षीति प्रतीतिसाक्षिक स्वरूपविशेषोऽतिरिक्त पदार्थोवेत्यन्यदेतत् । एव ञ्चोपाध्यभावत्वेन ज्ञानेऽधिकापेक्षा न वारयाम इति भाव' । व्याप्तिस्वरूपे संशयाभाव आपद्यते निरुपाधिसम्बन्धरूप व्याप्तिमिन सा भाष्ये इष्टापत्ति' द्वितीयमपि किमुपाधिस्मरणादिक विना तत्सम्बधाने सति वा सम्बन्धपक्षे भाष्ये

वारयामः यद्दि तत्तत्प्रकारादिनिवेशेन विशेषे न पर्य्यवस्येदिति दिक् व्याप्तिश्च धूमादिव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिकं तादृशसामानाधिकरण्यमात्रस्य रासभादिसाधारण्यात् अत्र च व्यापकत्वांशग्रहे व्यभिचाराग्रहः समानाधिकरणवृत्तित्वांशग्रहे च तद्विशेषणतया सामानाधिकरण्यस्य ग्रहो हेतुरिति वक्तव्यम् । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणव्याप्तिग्रहे विशेषणतया सम्बन्धस्य ग्रहो हेतुरित्यपि केचित् । यत्तु विरुद्धे सहचारभ्रमेण व्यापकत्व भ्रमात्सामान्यत एव सहचारज्ञानं हेतुरिति तन्न असिद्धत्वात् विरुद्धेऽपि व्यापकत्वसामानाधिकरण्ययोग्रग्राहकसामग्रोक्रमयौगपद्याधीनं ग्रहणक्रमयौगपद्यं न तु मिथः कार्य्यकारणभाव इति । इदं पुनरवधेयं यथा विद्यमानमपि वह्नित्वे व्यवहितविप्रकृष्टरासभादिदेशनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न गृह्यते अभावदेशविप्रकर्षादिना ग्राहकाभावात् तथा धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेऽप्यग्रहसम्भवात् । नानुपलब्धेः प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वादिलक्षणा योग्यतेति न तत्सामान्याभावो लौकिकप्रत्यक्षगम्यः परन्तु कथञ्चिद्विरोधस्फुरणादिवशाद्धूमत्वादौ गृहीतोधूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो वह्नित्वादावुपनयमर्य्यादया गृह्यते अतएवानुमानादिना व्यभिचारग्रहेऽपि न व्याप्तिधीः निर्णयात्मनि साधारणे वा दोषविशेषाजन्योपनीतभाने संशयादि-

साधारणस्य निययात्मनो वा विपरीतज्ञानमात्रस्यैव प्रति-
बन्धकत्वात् तथाच मार्द्रेन्धनप्रभववह्निशालित्वेन सन्दिग्धे देशान्तरवृत्तित्वसम्भावनापि स्यादिति
वगात्, पद्ममाया वज्ञाद्यभावघटितत्वाभावो धूमत्वाद्यव-
च्छेदेन गृह्यते नाघमादित्यपि वदन्ति । घृताश्चरासभादि
पदार्थसार्थस्यान्वयव्यतिरेकयोरन्वयव्यतिरेकौ धूमस्यापि
लभमानोऽवश्यमेतेषामन्यतम कारण धूमस्येत्यवधार्य म
न्दिग्धे किमेतानि सर्वाण्येव कारणानि कि वा कानिचित्तया
कानिचिन्नेति अत्र च यस्य व्यतिरेकेऽपि इतरेभ्यस्तथा
विधेभ्यो धूमोत्पत्तिमुपलभते तस्याहेतुत्वमेवावधारयति यथा
रासभादेर्यस्य व्यतिरेके तादृशापरमकलान्वयेऽपि धूमा
नुत्पत्तिं पश्यति तस्य कारणत्वमेव निश्चिनुते यथा वह्ने
मत्र चाकारणत्वसन्देहो विरोधितामासादयन्निवर्त्तते येन
तर्केण समस्त धूम इत्यादि । अनुसन्धेयतावश्यं कार्य्यकारण
भावग्रह तदधीनत्वाद्व्याप्तिग्रहे सामानाधिकरण्येनान्वय
व्यतिरेकग्रहात् जायमानस्य सर्वथैवहेतुहेतुमद्भाव ग्रहस्व
स्यैव वा व्याप्तिपरिच्छेदकत्वात् विपर्य्यये तत्कोटिमात्र
पर्य्यवसायिनश्च तर्कस्य तदभावकोटिकज्ञाननिवर्त्तकत्वम्
अन्यथा धूमो यदि वह्निमच्छून्यत्वस्यान्यतरो न स्यात् जन्योन
स्यादित्यादेरपि तथात्वापत्तेः तथा पर्य्यवसायिता च क्वचि
दिशेषतो व्याप्त्या सामान्यतोऽपि क्वचित्पक्षधर्म्मतामत्तात् तम्
समभवये चात्र पक्षसमवहितात्मन्यत्वेन पक्षो विशेष्य विशे

प्रणवत्वेनोपस्थिते विशिष्टाभाववुद्धेर्विशेष्याभावमात्रावलम्बित-त्वात् तथोपस्थितिविरोधि चावह्नेरित्यादि शङ्काद्वयमग्रे निर-सनीयम्। वस्तुतो वह्न्यजन्यमपि वह्निसमवहितजन्यं वह्न्य-समवहिताजन्यञ्च सम्भवतीति वह्निजन्यत्वपर्य्यवसित वह्नि-समवहितजन्यत्व वाच्यं तथा च घटादौ व्यभिचारवारणाय आपाद्यकोटिप्रतियोगिविशेषणार्थकं सत्यन्तम् अजन्ये जन्ये च नान्तरीयके व्यभिचारवारणाय जन्य इति तदर्थस्तु वह्न्य-समवधानकालीन वह्नितत्समवधानेतरयावत्कारणजन्यत्वं तथाविधयावत्कारणकत्वमिति यावत् तथाच वह्न्यसमव-हिताजन्यत्वे सति वह्न्यसमवधानकालीनवह्नितत्समवधाने-तरयावत्कारणको न स्यादिति पर्य्यवसितोऽर्थः। यत्तु नान्तरीयवह्निके व्यभिचारवारणाय आपादककोटावेव विशेषणं सत्यन्तार्थः स च वह्न्यघटितसामग्र्यजन्यत्वमिति तन्न प्राच्य तद्विरोधेः। आद्या द्वयी शङ्का इष्टापत्तिपर्य्यव-सायिनी तृतीया पुनरापादकाप्रसिद्धिपर्य्यवसायिनी अवह्नेः वह्निशून्यात् तदुपादानमिति कारणव्युत्पत्त्या तदीय-कार्य्यप्रयोजकताज्ञानपरम् तादृशान्वयव्यतिरेकानुविधान-बोधपरं वा अग्रेतनमपि स्तक्रियापदं तत्परमेव कृ-त्यादेः शङ्का प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् कारणताग्रहोत्तर-कालीनत्वाच्च। यद्यपि चैतावता धूमत्वावच्छिन्नं प्रति वह्नेर्जनकत्वं नायाति तृणारणिमणिन्यायेन वैकल्पिककार-

सतायामपि तथात्वसम्भवात् तथापि विशेषाणां कार्य्यकारण भावग्रहस्यैकैन तद्विरोधग्रहायामपनीतायां जायमान सामान्यव्यभिचारानिर्णयानुगतागुरुविशेषरूपान्तरानुपस्थितिलाघवप्रतिसन्धानादियशात्सामान्यत एव स परिच्छिनत्ति प्रामाणिकौ च तदैवान्वयव्यतिरेकौ फलबलेन लाघवज्ञानादिशून्याया एव सामान्यव्यभिचारशङ्काया प्रतिबन्धकत्व कल्पनात्। अपरे तु धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्न्यजन्यत्वजन्यत्वविशिष्टस्य यथाश्रुतवह्न्यसमवहितावजन्यत्वस्य व्यतिरेक उपपादनीय तथोऽन्यथायेन तादृशवह्नियुक्तकारणकलापजन्यत्वग्रहेण तद्व्यतिरेकसन्यसशङ्कानिरासात् वह्निविरहेऽपि निरतिशयस्यैव तादृशसमूहस्य धूमजनकत्वसन्देहस्य च तथाविधात् धूमानुत्पादर्दर्शनेनैवायोगात् तादृशस्यैव क्वचिद्वह्नि क्वचिनेतरदासाद्य जनकत्वसम्भावनायाञ्च क्वचिद्धूमानुत्पादप्रयोजकत्वेनावधृतस्य वह्निविरहस्यैव तथाविधसमूहत्वे धूमानुत्पत्तिसामान्य प्रतिलाघवात्प्रयोजकत्वनिर्णयेनापनयासम्भवस्यैव सुग्रह वह्नेर्वह्निसमवहितस्योपादानम् अत्र च नियमव्यवच्छेदयस्य वह्न्यसमवहितानुपादानस्य प्रयोजकं तदजन्यत्वज्ञाने परम्परया वह्निसमवहितोपादानस्य वा प्रयोजके तत्र तात्पर्य्यम्। यत्सम्यग्व्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानमेव विशेषदर्शनतया शङ्काप्रतिबन्धक तदेव तर्कघटक तदिदमुक्तं, यदि,मस्त्यौराग्वयव्यतिरेकं हेतुमितोसि तत्र यावृच्छिकस्य तदनुविधानस्य व्यभिचारित्वा-

न्नियतस्य चोक्ताभेदसम्पादकत्वादिति वदन्ति तच्चिन्त्यम्। केचित्तु कार्य्यकारणभावग्रहानन्तरं व्याप्तिग्रहाय व्यधिकरणस्य जनकत्वशङ्का निरासार्थमयं तर्कः तथा च धूमो यदि सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या वक्न्यजन्यत्वे सति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निजन्यो न स्यात् वह्निजन्यो न स्यात्। अप्रत्यासन्नस्याजनकत्वात् तादृशाजन्यत्वञ्च प्रत्यासत्त्यन्तरशालिवह्निसत्त्वेऽपि धूमानुत्पादादिना ग्राह्यमिति इदमेव च वाचोभङ्ग्या परे परिष्कुर्वन्ति धूमो यदि वक्न्यनधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वे सति वक्न्यधिकरणदेशोत्पत्तिको न स्यात् जन्यो न स्यात् तादृशानुत्पत्तिकत्वग्रहश्च धूमानुत्पत्तिं प्रति वह्निसम्बन्धाभावस्य प्रयोजकत्वे ग्राह्ये उपस्थितत्वान्नाघवाच्च तादृशसम्बन्धाभावस्यैव तथात्वावधारणादिति तच्चिन्त्यम्। मिश्रास्तु परं प्रति व्याप्तिग्रहोपाये प्रदर्श्यमाने व्यभिचारशङ्कानिरासहेतुत्वेनोपदर्शिते तर्के मूलशैथिल्यादिशङ्कोद्भावकं तं प्रति व्याघातोऽयमुपदर्श्यते नैवं शङ्किष्ठाः तथा सति तत्तत्कार्य्यार्थितया तत्र तत्र कारणे तवैव प्रवृत्तयो व्याहन्येरन् यदाह न हि सम्भवति स्वयं वक्न्यादिकमितीति प्राहुः। तच्चेति तत् व्यभिचारादर्शनं व्यभिचारज्ञानसामान्याभावः योग्यतादिसन्देहेऽपि शब्दादिना अर्थनिश्चयात् तत्तर्कस्वरूपमिति केचित्। ननु वस्तुतो व्याप्तिसत्त्वे तर्काभासात् प्रमाभ्रमयोरुत्पादानुत्पादाभ्यां व्यभिचार इत्यत आह विशेषदर्शनेति। तथा च यथा तस्य

योऽयतदभाववदिषयत्वे सत्यत्वासत्यत्वे तथा तर्कस्यापीति
मत च सत्यत्वादिमम्पादके धर्मिणो योग्यादिमत्त्वे योग्या-
दिमद्भूमिसन्निकर्षे वा तात्पर्य्यं लाघवात् तर्कस्य व्यभि
चारेणाहेतुताया व्ययमेव दर्शितत्वाच्च अथ विपरीतप्रा
मोत्तरप्रत्ययो तन्निवर्त्तकत्वेन विशेषदर्शनस्य हेतुत्व तथ
तर्कस्यापीति चेत् अस्तु तावदापाततस्तथा तथाप्यन्यत
तु प्रमाणाप्रमाणादिप्रयोजकादेव तत्र प्रामाण्याद्युपपत्तौ न
तस्यापि विशेषत कारणत्व गौरवात्। तस्मात् विशेषण
ज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणत्वमते सर्वत्र विशेष्य सम्बन्धास
म्बन्धविशेषणज्ञानमेव प्रमाभ्रमप्रयोजकमिति यदस्ति तत
प्रमाणेति इदमनादिसिद्धत्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वमभिप्रेत्य
परार्थाभिप्रायेण वा अनुमानत्वात् व्याप्तिपक्षधर्म्मताशक्ति-
मत्वात्। व्यभिचारग्रह इति हारेण हारिणो नान्यथा सिद्धि
रिति भाव। अनुमानमात्र इति अनिश्चितसाध्यपक्षके सर्वत्र
सम्भवितात् पक्षे साध्यनिर्णयेऽनुमानवैयर्थ्यात् उपाधित्वेन
व्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वे मानुमानमात्रोच्छेदक
ताज्ञानमेव साध्यव्यापकताबुद्धि विरुद्धादिव्यावर्त्तकाय अपि
चेति। करवशेति। परमते न इद स्वमते तु वाय्वादौ स्पर्शा
दिना रूपादिसाधने शब्दातिरिक्तविशेषणप्रवेशेन वा तद्बो
ध्यम्। उक्तव्याप्तीति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादिविशेषण
विरहेण लाघवात्। अथ संयोगाभावस्येव संयोगवद्वृत्त्यापि
हेतुसामानाधिकरण्यस्येऽप्यनुमिति दर्शनात्तत्रापि तद्वत्त

निवेशनीयमिति क्व लाघवम् । नन्वेवं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहेऽप्यनुमितिर्न स्यात् न च प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना यावन्तो हेतुसमानाधिकरणा अभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहो हेतुरिति वाच्यं तादृशाभावग्रहो हि न हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन रूपेण प्रतियोगिसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे तदसम्भवात् नापि प्रातिस्विकरूपेण जन्मसहस्रेणाप्यसम्भवात् नापि रूपान्तरेण वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमसामानाधिकरण्यभ्रमेऽपि वह्नित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमसमानाधिकरणनिखिलाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानादपि अनुमितिप्रसङ्गात् न च हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना इति वाच्यं वह्नित्वे धूमाधिकरणरासभाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वभ्रमेऽप्युक्तरूपेण तथाग्रहसम्भवात् धूमाधिकरणान्तरानुपस्थितौ वह्नित्वे रासभत्वादौ च तादृशप्रमोत्पादेऽपि रासभादेरिव वह्नेरप्यननुमानाच्च । एवं वह्नित्वावच्छेदेन शुक्लत्वाभावभ्रमदशायां शुक्लप्रतियोगिका वह्नीतरप्रतियोगिताकाश्च ये धूमसमानाधिकरणाभावास्तत् प्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ग्रहेऽपि । मैवं प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधिग्रहविषयत्वेन तेषां तादृशावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेन

तद्धीनां चानुगमात् विरुणद्धि च सामान्याभावबोधोऽपि सामान्यघटितविशेषवत्तावुद्धिं सत्यां हि घटो नास्तीति बुद्धौ श्यामपि नीलो घटोऽस्तीति बोधानुदयात् तत्कथ्रं नैतोऽन्यदिगिष्टप्रतियोगिमत्तावुद्धिं प्रति तदवच्छिन्नप्रति योगिताकाभावबुद्धेर्विरोधित्वात् अवगाहते च नीलघटवत्ता बुद्धिरपि घटत्वविशिष्टतद्वत्तां अतएवावच्छेदकतत्त्वयोरन्यो ऽन्यात्यन्ताभावयोरुपलक्षणत्वं स्याभावे च वक्ष्यमाणरीति रिहाप्यनुसन्धेया यदि च साध्यतावच्छेदकस्याभावप्रतियो-गितानवच्छेदकत्वादिग्रहायानुमितिस्तदा तादृशावच्छेदक त्वग्रहाविरोधित्वेन विशेषणीयम् अन्योऽन्याभावस्याव्याप्यवृ-त्तितापक्षे तु सुतरां विशेषणदानमिति सत्यं तथाप्यन्योऽन्या भावे प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैव विशेषणत्वं न वा प्रतियोगिताव च्छेदकसम्बन्धभेदानुधावनमतो लाघवमिति यथाश्रुतयन्थानु रोधिनः । अपरे त्वन्योऽन्यात्यन्ताभावगर्भव्याप्त्योरेकतरा वच्छेऽप्यन्यतरज्ञानादनुमितेरानुभविकत्वात्तदुभयज्ञानमेव हेतु रिन्द्रियसंयोगादिवत् विशिष्यैव कार्यकारणभावात्र व्यभि चारः । यत्तु यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपस्थितोऽभावो धर्मिणि विशेष्यतया तद्वत्तावुद्धिं विरुणद्धि तद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यावगाहिनो ग्रहस्य वि रोधित्वं व्याप्तिबुद्धयोऽनुगमनीया प्रतिबध्नीतय साध्यवद-न्यत्यन्तान्योऽन्याभावयद्वौ साध्यवत्तावुद्धिं केवलान्वयिस्थले च भ्रमरूपस्यैव तद्ग्रहस्य कथञ्चित् प्रसिद्धिरिति तच्चिन्त्यम्

साध्यतावच्छेदके साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वे च साधनसमानाधिकरणान्योऽन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही यो ग्रहस्तद्विरोधित्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वोभयावगाहिग्रहविरोधित्वादिकं वानुगमकं वाच्यं प्रसिद्धिः पूर्ववत् अधिकं हेत्वाभासे वक्ष्यमाणरीत्या बोध्यं ग्रन्थस्तूपलक्षणपरोनौपाधिकत्वमात्रव्यवच्छेदाय यद्वक्ष्यति अनौपाधिकत्वन्तु तल्लक्षणमितीति वदन्ति। व्यभिचाराज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वात् व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वेन व्यभिचारस्याभासत्वम् सोपाधित्वज्ञानन्तु न साक्षाद्व्याप्तिधीविरोधि विरोध्यविषयत्वात् किन्तु व्यभिचारधीद्वारा वक्ष्यते चानुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य साक्षाद्विरोधिन एवाभासत्व निरुपाधित्वस्य ज्ञानन्तु न व्याप्तिधीहेतुः मानाभावात् तथात्वेऽप्युपाधेराभासत्वायोगाच्चेति ।

इदं पुनरिहावधेयम् यदन्योऽन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषिततद्घटितलक्षणस्य संयोगादिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः संयोगान्योऽन्याभावस्य केवलान्वयित्वात् । अथ व्याप्यवृत्तिसाध्यके स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यके तु स्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावेन तादृशरूपविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योऽन्याभावेन वा समस्तसामानाधिकरण्यमिति चेत् स्मृतिसंस्कारजन्यज्ञान-

विषयत्वादिसैवमाव्यपिसाध्यकेषु का गति । अथ स्वाधिकरण यत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योऽन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वं यद्धर्मावच्छिन्नयत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योऽन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वे सति तद्धर्मविशिष्टत्वं वा नेति चेत् अत किं यथा कथञ्चित्सम्बन्धेन तदधिकरणवृत्तित्वं विवक्षितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वा आद्ये गुणः स्पन्दत्वादित्यत्राव्याप्तिः गुणस्य स्वरूपसम्बन्धेन स्पन्दवृत्तितया तद्वृत्त्या स्पन्दनिष्ठताहृगान्योऽन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । द्वितीये समवायेन जातिसाध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः जातिमन्मेयव्यक्तिनिष्ठतादृशान्योऽन्याभावप्रतियोगितायाः जातिमत्त्वेनावच्छेदाज्जातिशून्यमेयव्यक्तौ समवायेन वर्त्तमानत्वाप्रसिद्धत्वात् । एतेन पक्षो व्याख्यातः । एवं तथात्वेऽत्यन्ताभावगर्भमपि दुर्वचं तथाहि प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावेत्यादिगर्भमव्यापकमेव संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वादौ स्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्ति प्रतियोगिकात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि पूर्ववत् गुणः स्पन्दत्वात् जातिमान्मेयत्वादित्यत्रादिव्याप्तिः एवं स्वप्रतियोगिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकहेत्वधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि सम्पत्ति

तायनुरोधात्सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिः अपेक्षणीयश्च तदि-न्द्रियकरणकतद्धर्म्मवत्त्वबोधसामाग्रयन्तरम् अतएवान्धतमसे सौदामिनीसम्पातजनितेऽपि द्रव्यप्रत्यक्षे चरमं न चाक्षुषो निखिलद्रव्यसाक्षात्कारसन्तान इति तु नव्याः। इयञ्च धर्म-विषयकं ज्ञानं धर्म्मिणां प्रत्यासत्तिरितरा तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्य अतएव सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति। ततः स्मृता सेति धूमसमानाधिकरणात्यन्ता-भावाप्रतियोगिवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वं वह्निमदन्या-वृत्तित्वं वह्निसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं वा व्याप्तिः एकैव च सा सर्वधूमसाधारणीति भावः। व्याप्तिनानात्वे तु पर्व-तीयवह्नेरसन्निकर्षे तत्सामानाधिकरण्यग्रहायोगः अन्यदीय-वह्निसामानाधिकरण्यस्य तत्र भानाङ्गीकारे भ्रमत्वापत्ति-रिति द्रष्टव्यम्। गवादिपदेष्वपीति शक्त्यनुभवशक्यस्मरणे हेतु हेतुमान् वाक्यार्थबोधः। नचैवं जातिशक्तिवादविरोधः जातौ व्यक्तौ च शक्तिः परन्तु जातिविषयत्वेनैव ज्ञाता शक्ति-र्व्यक्तिं स्मारयति अनुभावयति चेति तदर्थादिति वक्ष्यमा-णत्वात्। अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणापश्वादिलिङ्गादिपदा-भिप्रायेण परनीत्या वेत्यपि कश्चित्। विशेषणज्ञानसाध्येति न च पक्षतावच्छेदकज्ञानजन्यतया सिद्धसाधनं यद्यद्विशिष्ट ज्ञानं तत्तद्धीसाध्यमिति सामान्यव्याप्त्यादरात् अभावत्व प्रतियोगित्वयोरप्यनुपस्थितयोरप्रकारत्वात्। वह्निविशिष्ट ज्ञानत्वेन तद्वह्निविशिष्टज्ञानत्वेन वा तज्ज्ञानजन्यत्वसाध

नाशा विशिष्टवैशिष्ट्येत्याद्यभ्युपगमवाद' वस्तुतो विशेषण-तावच्छेदकादीनां युगपदिन्द्रिय सन्निकर्षात्साद्दग्यप्रत्यक्षम् अनुमित्यादेस्तु तादृप्येण व्याप्त्यादिग्रहात् अतएवानेकव्य क्तिकद्रव्यादिविशेषणतावच्छेदकमानुमित्या तद्भानार्थं न सामान्यलक्षणादर । अस्तु वा दण्डीत्यादि प्रत्यये दण्ड त्वादिना दण्डसयोगवानित्यादौ च दण्डसयोगत्वादिना यत् किञ्चिद्व्यक्तिज्ञान कारणम् । दृष्टान्ताभावादिति विशेषण ज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विशिष्यज्ञानादेरपि कारणत्वापत्त्या मानाभावेन च निरस्तत्वादिति एतेनास्तु विशेष्यज्ञानमपि कारणं सन्यतो निर्विकल्पमपि सामान्यलक्षणया सर्वज्ञत्वा-पत्त्या तत्रास्तद्लमकत्वे-ुतत एव बाधकात्र तत्कारणमिति निरस्तम् । प्रसिद्धधूम इत्यादि धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वा नङ्गीकारेऽपि संशय एव धर्मिभानार्थं सा स्वीकार्या धर्मि तावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वाभ्युपगमेत्वविवा दात् तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य तद्धर्माश्रयप्रत्यासत्तित्वोपग मात् । अत वह्नि प्रसिद्धधूमे धूमत्वेन व्याप्तिज्ञान एत द्धूमत्वेन वा आद्ये संशयोऽसिद्ध' द्वितीये धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिग्रहस्यैव तद्विरोधितया संशयोनानुपपन्न कथमन्यथा पृथिव्यादिरूपे वायुत्वाभावव्याप्यतानिर्णयेऽपि रूपं वायुत्वा भावव्यभिचारि नवेत्यादिसंशय, नचातिरिक्तसम्भावनया तथा विशेषतत्वोपस्थितानामतिरिक्तानां विशेषद्दर्शनात्तेषा तथा अतिरिक्तान्तरोपस्थितये अवश्य सा स्वीकरणीयेति

वाच्यं यतो रूपेषु नातिरिक्तत्वसम्भावना तेषु विशेषदर्शनात् नाप्यतिरिक्ते रूपत्वसम्भावना रूपान्यन्नरूपं द्रव्यादयो- रसादयश्च न रूपं प्रसिद्धरूपभिन्नं यद्रूपभिन्नं द्रव्यं रसादि वा तत्सर्वं न रूपं रूपत्वाभाववच्चेत्यादिविशेषदर्शनेन तस्या अप्ययोगात् 'तदानीञ्चोक्तसंशयस्य सर्वजनानुभवसिद्धत्वात् अतिरिक्तसम्भावनाया गौरवेणाप्रयोजकत्वाच्च तस्मात्तत्रैव धूमे रूपे वा धूमत्वेन रूपत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्तेरग्रहाद्- व्यभिचारसंशयो नायुक्तः। यत्तु सामान्याभावभानार्थं सा स्वीकार्य्या तां विना सकल तत्प्रतियोगिज्ञानासम्भवादिति तन्न नह्यभावस्य ज्ञानमात्रे लौकिकप्रत्यक्षे वा प्रतियोगि- ज्ञानं कारणं तत्र सामान्यलक्षणया दूरत्वादिना च भाने व्यभिचाराभानाभावाच्च अतएवेदन्त्वादिनोपस्थिते तमसि भावत्वाभावत्वसंशयः तेजोऽभावत्वेनोपस्थितेतदयोगात् प्र- तियोगिविशेषिततज्ज्ञानन्तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्य्यादां नातिशेते सकलप्रतियोगिविषयत्वन्तु तस्या सिद्धं प्रति- योगिज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट यत्- किञ्चित् प्रतियोगिज्ञानादेव तत्सम्भवात् यावत्प्रतियोगि- ज्ञानत्वेन गौरवेण हेतुत्वात् न च तदभाववुद्धौ तज्ज्ञान- हेतुत्वात् यावत् प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वमर्थायातं माना- भावात् ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावाश्च प्रतियोग्यादित्रितय- प्रतियोगिकाः द्वयाग्रहेऽप्येकग्रहादेव गृह्यन्त इत्यभ्युप- गमाच्च अन्धकारस्तु तेजो विशेषसामान्याभावो नाभावसमु-

दाय यावत्तद्भावानामिकवाममभवाग् अनवुगमाद्धेरया तेजोविशेषत्वादिज्ञानस्य तेज सामग्र्याश्च विरहेऽपि तेजो विशेषात्यन्ताभावमागभावानां प्रत्यक्षानभ्युपगमात प्राग भावप्रत्ययोऽपि च प्रतियोगिएत्तिघटत्वादिमकारकज्ञाम माध्यो न प्रतियोगिज्ञानमपेक्षते। अथ घटो भविष्यतीति प्रत्यक्ष प्रतियोगिविशेषितं प्रागभावमवगाहते न च प्राचो *नास्तप्रतियोगिमत्तप्रतियोगित्वावगाहने च भ्रमत्व* मघा नागते घटे प्रत्यासत्त्यसत्त्वमस्ति अत सामान्यप्रत्यासत्त्या घटत्वेनानुभूतं स्मृतञ्च त तदागमयते। न च चरमकारण रूपसामग्र्यधन्त्र प्रागभावो साध्य अन्यदा तदप्रत्ययात्तस्या स्वरूपसत्या स्वरूपेण वा ज्ञातायास्तथात्वेऽतिप्रसङ्गात् व्याप्यत्वेन गृहीतायास्तथात्व साध्य तथा च तर्केणुक्ता प्रागभावस्यानुमितिरेव तावत्कालं प्रागभावस्यासत्त्वेन प्रत्य क्षायोगाच्चेति साध्यं यादृगकारणकलापानन्तरं कार्य्योत्पादो दृष्टस्तादृगुदेरेव व्यञ्जकत्वाभ्युपगमात् अनुयोगिताविशे षादिरूपप्रागभावत्वादे क्वचिद्‌प्रतीतौ तादृग्योगानुमाना *सम्भवाच्चेति* चेत् *भविष्यत्त्व हि न वर्त्तमानप्रागभावप्रति* योगित्व ध्वंसाभावेनापि भविष्यतीति प्रत्ययप्रसङ्गात् किन्तू त्पत्स्यते भविष्यतीत्यादे समानार्थकत्वाद्वर्त्तमानप्रागभाव प्रतियोग्युत्पत्तिकत्व वर्त्तमानकालोत्तरकालोत्पत्तिकत्व वा तत्त्व नचेदमध्यक्षम् उत्पत्तेरतीन्द्रियत्वात् इदानी घटो भविष्यतीत्यादौ च तादृशोत्पत्तेर्देशविशेष कालविशेष

स्वाधिकरणत्वेन प्रतीयते न तु प्रागभावस्योत्पत्तिमतो वा अतएव कपालनाशजन्यघटनाशस्य घटाद्यात्मकतत्प्रागभाववत्यपि तत्र कपाले नेह घटध्वंसो भविष्यतीति बुद्धिः न वा भवने श्वः समुत्पद्य प्राङ्गणे परश्वो गमिष्यति मैत्रे प्राङ्गणे परश्वो भविष्यतीति धीः। अत्र च धातुनोत्पत्तिः प्रत्याय्यते प्रत्ययेन च धात्वर्थनिष्ठं तादृशप्रतियोगित्वं तादृशकालीनत्वं वा नङ्क्ष्यति नश्यति नष्ट इत्यादौ च प्रत्ययेन यथायथमनागता वर्त्तमानातीता चोत्पत्तिः तस्यामेव च कालविशेषादिर्विशेषणत्वेनान्वेति एतेन श्वोभाविनाशके परश्वो नङ्क्ष्यतीति नष्टे च नश्यतीति च व्यवहारः स्यात् न स्याच्च नाशस्य विद्यमानत्वान्नष्ट इत्यादिव्यवहारः। न च तत्रातीतकालसम्बन्धित्वं वर्त्तमानत्वं वा निष्ठादेरर्थः चिरविनष्टेऽपि पूर्वेद्युर्नष्टोऽधुना वेतिव्यवहारप्रसङ्गादिति परास्तम्। कर्त्तरि विहितेनाख्यातेन क्तेन वा यथायथमाश्रयत्वप्रतियोगित्वलक्षणं कर्तृत्वं आश्रयप्रतियोगिरूपश्च कर्त्ताभिधीयते। कार्य्यानुत्पाददशायाञ्चाभावधीः सामयिकात्यन्ताभावमवगाहते न च प्रतियोगिसमवायिनि समयावच्छेदेनात्यन्ताभाववृत्तौ मानाभावः भाविनि नष्टे वा घटे इह कपाले घटो नास्तीति प्रत्ययात् नह्ययं घटप्रतियोगिकमभावमात्रमवगाहते यत्किञ्चिद्घटवत्यपि तादृशप्रत्ययप्रसङ्गात् परन्तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकं न च ध्वंसप्रागभावौ तथा सम्भवतो वा न तत्र कपाले ततः पूर्वं परतश्च बहूनां घटानां

मदात्वादुत्पत्स्यमानमनात। यदैव कपालादी क्व घटध्वंसा दिरन्यथाबुद्धि प्रागभावस्य ध्वंसाद्यविरोधित्वादिति चेन् न तदधिकरणक्षणपादतिरिक्तानैवानुगताद्भावादा इहेदानीं घटप्रागभाव इति च प्रत्ययो न लौकिकानाम् यदैवं जातो घट इत्यादिवत्प्रत्ययो घटध्वंस इत्यादिविलक्षणप्रत्यय बलेन प्रागोऽतिरिच्यतां न तु प्रागभाव पूर्वत्वतत्पूर्वत्वादि व्यवहारयोगीत कालत्वमितदुत्पत्तिकालीनध्वंस प्रतियोगि-कालवृत्तित्वादिविषयक एवास्तु दुःखाद्यस्याभावस्य स्वमि न्नतरकालानप्रसि इष्टसमाधनस्य सं वा प्रवृत्तिरस्तु मानाभावादिह हि प्रयोजनमुद्दिश्य पुमांस प्रवर्तन्ते न तु प्रहत्त्येव तत्सिद्धिः उत्पन्नस्य पुनरुत्पा दप्रसङ्ग प्रागभावकार्यादि प्रतिबन्धकत्वेनापि निरसनीय तदुत्पत्तिश्च प्रागसमयसम्बन्धाङ्गीकुर्वतां मते स्वाधिकरणसमय ध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्ध तदुक्तम् प्रथमत्व क्षणयोगस्य क्षणयोगो जनिर्मतेति क्षण समय तदङ्गीकारे तु क्वचिदपि यदीयसमयसम्बन्धे यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्व नास्ति तस्य तत्समयसम्बन्ध तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यस्ववृत्ति ध्वं सप्रतियोगिताकसमयवृत्तित्व वा क्षणत्वञ्च स्ववृत्तिध्वंस प्रतियोग्यनाधारत्व स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयाव द्ध्वंसविशिष्टसमयत्व स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्व स्ववृत्तिया वदभावविशिष्टसमयत्व स्वपूर्ववर्त्तियावत्पदार्थविशिष्टसम यत्व वा स्वपूर्वत्वञ्च स्वाधिकरणयावत्कालवृत्तिध्वंसप्रति

योगित्वं जन्यमात्रस्यैव कालोपाधित्वाददोषः यो यत्काल-वृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिस्तस्य तद्वृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यपि केचिदिति चेत् नैवमपचीयते किञ्चिदस्माकमित्येकदेशिनो वर्णयन्ति । अथ पटस्य स्वानधिकरणेषु तन्तुषूत्पत्तिवारणाय सहस्रादीनां तत्तत्तन्तुत्वेन तत्तत्पटजनकत्वं वाच्यं तथा च लाघवादेक एव प्रागभावः कल्प्यते स च स्वाश्रय एव प्रति-योगिजनक इति नातिप्रसङ्गः इत्थञ्चानेकत्र प्रागभावसिद्धौ प्रागभावत्वेन प्रतियोगिजनकत्वाद्वितन्तुकेऽपि तत्सिद्धिरिति चेत् त्रिचतुरेष्वेव तन्तुषु उत्पन्नेषु संयुक्तेषु च तत्पटोत्पत्ति-प्रसङ्गः तावत्तन्तुवृत्तेः पटस्य कतिपयविरहे कथमुत्पत्तिरिति चेन्न कार्य्यानुत्पादस्य विना कारणविरहमनभ्युपगमात् सामग्रीसत्त्वेऽग्रिमक्षणे कार्य्यसत्त्वस्यावश्यकत्वाच्च तत्पट-प्रागभावाश्रययावत्तन्तुत्वेन तत्पटजनकत्वमिति चेत् अव-च्छेदककोटौ प्रागभावस्य प्रवेशाप्रवेशयोः कारणत्वे प्रमाणा-भावः परस्परासंयुक्तेषु कतिपयतन्तुषु तत्पटो जायेत न च तत्पटप्रागभावव्याप्ययावत्संयोगानामपि जनकत्वं कतिपय-तन्तुसंयोगेष्वतीतेषु अनागतेषु वा तत्पटानुत्पत्तिप्रसङ्गात् तत्पटप्रागभावमपेक्ष्य स एव पटो लघीयान् यावत्त्वानिरु-क्तेश्च । एतेन त्रित्वाद्युत्पत्तिर्व्याख्यातेति । परे पुनरिहेदानीं घटध्वंस इतिवदिहेदानीं घट प्रागभाव इति साधारणमेव लोकानां प्रत्यक्षं कल्पयन्तस्तद्बलेन प्रागभावं सामान्यलक्ष-णाच्च व्यवस्थापयन्तो वर्णयन्ति । अव्याप्यवृत्तेः कार्य्यस्य

द्वितीयक्षणे धारावाहिकस्थले च प्राथमिकनिर्विकल्पकस्य चतुर्थक्षणे उत्पत्तिवारणाय एकावच्छेदादिना कार्य्याभाव-स्योत्तरज्ञानाभावस्य च कारणत्वं वाच्यं तथा च लाघवात् प्रागभावस्य तत्त्वं कल्प्यते स्वभावाधीनत्वाच्च तत्कादैशिक स्वाश्रयदैशनियमः संयोगादीनामिति। अन्ये तु सर्वत्र तत्त-त्सामग्र्याविशेषाणां विशिष्य हेतुत्वोपगमेनैव तत्तद्व्यक्त्युत्पाद नियमसम्भवेऽपि युगपदुत्पन्नेषु नित्येषु च विलक्षणोत्पत्तिनि यामकत्वेन प्रागभावः कल्प्यत इत्याहुः। यत्तु ज्ञानेच्छा कृतीनां कार्य्यकारणभावग्रहो न तदुपस्थितिं विनेति न चेच्छाकृतिकाले ज्ञानेच्छासाक्षात्कारो योग्यविशेषगुणयोग पद्यस्यात्मनि निषेधात् अतो ज्ञानाद्यनन्तरसाक्षात्कार एव ज्ञानत्वादिनेच्छाजनकज्ञानादिक कृत्सातीत्यभ्युपेयमिति तन्न पौर्वापर्य्यापरिचये धर्म्मिस्वरूपग्रहेऽपि कारणत्वग्रहा सम्भवात् इच्छाकृत्युत्पादस्थले ज्ञानेच्छयोः साक्षात्काराज् ज्ञानेच्छासामान्यव्यतिरेकनियतेच्छाकृतिव्यतिरेकग्रहे मनसा कार्य्यकारणभावग्रहस्यावश्याभ्युपेयत्वात् कृत्युत्पादक्षणे ज्ञानेच्छयोः कृत्यनन्तरमिच्छाद्यो समूहालम्बने साक्षा त्कारस्य स्मरणेन च ज्ञानानुमानस्य च सम्भवात् विशेष्य कुत्रचिदवच्छेदेन युगपद्विशेषणविशेष्यज्ञोत्पादयदिच्छाकृतिकाले ज्ञानोत्पादस्याविरोधाच गोत्वे च गोनिष्ठात्यन्ताभावाप्रति योगित्वेन समवेतत्वेन च विशेषितमविशेषितं वा गवेतरा समवेतत्वं व्याप्यतावच्छेदकं ननु सकलगोवृत्तित्वविशे

षितं सामान्यलक्षणयापि गृहीतुमशक्यत्वात्। ननु समानविषयकत्वेनापीति स्यादेतत्समानप्रकारतामात्रस्य प्रयोजकत्वे क्वचिदेव रजतत्वप्रकारिकेच्छा क्वचिन्नेति नियमो न स्यात् तादृशप्रकाराश्रय एव तदुत्पादोपगमे कथमरजते रजतत्वप्रकारिकेच्छा अनुपस्थिते चासंसर्गाग्रहोऽपि न नियामकः वस्तुतोऽसंसर्गाग्रहमपेक्ष्य लघीयसस्तद्विषयतामात्रस्यैव नियामकत्वमुचितम् सामान्यतश्च तदिच्छायां व्यवस्थितहेतुभावस्य तद्विषयकज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात्। अस्तु वा समानप्रकारकत्वेन व्यवस्थिते कार्य्यकारणभावेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय सामानाधिकरण्यमिव समानविषयत्वमपि प्रत्यासत्तिः। असंसर्गाग्रहादेः कारणतामपेक्ष्य समानविषयत्वस्यावच्छेदककोटिनिवेशोऽपि लघीयान् कारणयथार्थत्वायथार्थत्वाधीनस्तु कार्य्यस्य तथाविधो विशेषः एतेन रजतत्वप्रकारकेच्छायां तत्प्रकारकं ज्ञानं संवादिन्यां तस्यां दोषाभावसहितं विसंवादिन्यान्तूपस्थिता रजतगतभेदा ग्रहसहितं हेतुरिति परास्तम् त्वद्दिशापि च संवादिन्यामुपस्थितरजतभेदाग्रस्यैव हेतुत्वौचित्यात् दोषाणां रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकानामभावमपेक्ष्य लघुत्वात्। अतोऽज्ञः सिद्ध एव सुखे सुखत्वेन रूपेणेच्छालाघवात् तत्प्रकारकेच्छायां तत्प्रकारावच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानमेव हि विरोधि न च तत्प्रकृते तत्सत्त्वे इच्छोत्पत्तेस्त्वयाप्यनङ्गीकारात् कथमन्यथा चिरप्रोषितस्याज्ञातकान्तामरणस्य तत्कान्तावली-

कनादाविच्छा ज्ञानानन्तरमात्माद्दीनां मिश्रत्वज्ञानात् प्रति
विक्षेप्य समस्यादित्यादिवक्ष्यमाणमुदाहरणीयम् । अथ मिश्रत्व
निश्चयाभावापेक्षया व्याप्यवादमिश्रत्वज्ञानमेव हेतु । न च
निश्चमेन ज्ञानं सम्प्रयतीयमिश्रत्वज्ञानाय सामान्यम
वेति चेत्र विशेषणमात्रस्य तेन मिश्रत्वेन ज्ञानं एव सामा
न्यस्यैवासिद्धस्यपक्षकमप्राप्तदेक ज्ञान ज्ञानद्वय चैत्यस्य
हेतत् सामान्यमप्यामद्वगेनाप्यमिदमस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् ।
वस्तुतस्तु सामान्यमप्यर्थ विनाप्ययं काम सुखमागभावयान्
सुखोत्पादकामीमध्यमतिरोगो वा कामत्वादिनाद्यकाल
त्वादेयनुमानादमिश्रसुखस्य तदमिश्रस्य च ज्ञान सुलभमेव
निपुणतरमुपपादयिष्यते चेद् गम्भमणिनीधिताविति कृत
पर्यवितेन । घट स इत्यादि संशयसमानाकारे हि नि
श्चयस्य विरोधी घटो न वेति संशय कोटितावच्छेदके
घटत्वादौ निष्प्रकारकस्य न च प्रमेययानिति प्रत्ययस्तथा
अतएव जातिमानिति निश्चयेऽपि घटो न वेति संशय घटत्व
वाचित्वयस्तु घटेतरावृत्तित्वविशिष्टमवगाहमानो घटान्यताम
न्देह विरोधि पुरुषार्थत्ववक्रकोटरादिनिश्चय इव पुरुषत्व
संशयम् । स्वसामग्रीविरहादिति घट इति निश्चय प्रति
घटत्वादौ निर्विकल्पक ज्ञान कारण जातित्वादिना घटत्व
ज्ञानेऽपि तदनुदयात् सामान्यलक्षणायाश्च सामान्यप्रकारक
ज्ञानजनकत्वनियमात् विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वात् ।

प्रसङ्गादुपाधिं निरूपयितुमाह उपाधीति सोपाधौ

साध्यत्वसाधनत्वे न सम्भवतः अतोऽभिमते इति यो यद्व्यापकत्वे सति यदव्यापकः स तत्रोपाधिरिति निर्गलितोऽर्थः व्यापकत्वाव्यापकत्वे एकरूपेण विवक्षिते नत्रूपाधिः साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं सा च यावदुपाधिव्यापकव्यापकत्वरूपानौपाधिकत्वज्ञानादेव ग्राह्या उपाधिव्यापकयावदर्थान्तर्गतस्य चोपाधेः साध्यव्यापकत्वग्रहस्य साध्यनिष्ठ व्याप्तिग्रहादित्यन्योऽन्याश्रय इत्यत आह अनौपाधिकत्वेति व्यापकत्व व्याप्तिनिरूपकत्वं साचानौपाधिकत्वग्रहाद्ग्रहीतव्या तत्प्रविष्टव्याप्तिज्ञानमपि अनौपाधिकत्वान्तरग्रहादित्यनवस्थेत्यत आह अनौपाधिकत्वेति अन्योऽन्याश्रयपदमनवस्थापरमिति सम्प्रदायः। अव्याप्यवृत्तिनां व्यापकत्वमुपपादयितुमाह प्रतियोगित्वञ्चेति तदधिकरणानधिकरणत्वन्तदधिकरणाधिकरणत्वविरोधि यत् प्रतियोगित्वं प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगित्व तदिह ग्रहीतव्यम् प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावो विशेषणीय इति फलितोऽर्थः। साधनेति अनयोरसङ्करोऽग्रे दर्शयिष्यते। पक्षेतरेति पक्ष इतरो यस्मादिति बहुब्रीहिः भावप्रधानश्च निर्द्देशः। पक्षमितरयति व्यावर्त्तयतीति व्युत्पत्त्या तद्वृत्तिधर्म्मवचन इत्यपि कश्चित्। तादात्म्येन धर्म्मिण एव व्यापकत्वमिति तु परमार्थः अतएवाग्रे पर्वतेतरान्यत्वादिति साधु सङ्गच्छते इतरथा तु व्यापकाभावस्येव व्यापकवदन्योऽन्याभावस्यापि गमकत्वमाश्रित्य सङ्गमनीयम्। व्यतिरेक इति यद्यपि

व्यापकाभावमुद्रया गमकत्वे तथावैयर्थ्यं न दोषाय तथापि वास्तववैयर्थ्यशून्यत्वमेव विशेषण न्यायमिति भाव । यत्तु ययोर्व्यतिरेकव्याप्तिस्तयोरेव व्याप्यव्यतिव्यतिरेकिणोरन्वय-व्याप्तिरिति नियम इह तु व्यर्थविशेषणतया व्यतिरेकिव्याप्त्य भावादन्वयेऽपि न तथा अत साध्याव्यापकत्वान्नायमुपाधि रिति भाव इति तन्न पक्षेतुकामशरीरादेर्हेतुकत्वयोर्व्यभिचारात् एवमपि संयोगादौ केवलान्वयिनि च साध्ये पक्षेतराति-व्याप्तितादवस्थ्याच । वस्तुगत्येति यथा च पक्षे साध्यपति तदितरत्व साध्याव्यापकं तद्रहिते च बाधोन्नीतत्वादुपाधि रेवेति भाव । यद्विषयतया ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्व तदेव प्रकृते उपाधित्व वाच्य नान्यदनुपयुक्तत्वात् तथेदृक्त एप तदा तद्वत्तया पक्षेतरस्यापि ग्रहादनुमितिमात्रोच्छेद इत्यभिप्रायवानाह भवन्त्विति । उपाधिमात्रमिति सत्प्रति पक्षोन्नायकतया दूषकत्वमिति मते इतरथा तु पचाहस्ते र- च्छेदो बोध्य । विपक्षेति विपक्षव्यावर्त्तकधर्म्मावच्छिन्नविशि ष्टपक्षेतरत्ववारणाय निषेधद्वयगर्भता विपक्षाव्यावर्त्तकविशेष णानवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमावना रापक्षत्वमालित्व तद्वि वक्षितमित्याशङ्क्य पक्षेतरत्वस्योपाधित्वमनङ्गीकुर्वतस्ताय मते नातिव्याप्तिरभिहिता वस्तुतो दूषकताप्रयोजकरूपवत्तयास्या नुपाधित्वाभ्युपगमस्तद्वारणाय च विशेषणोपादान द्वयमपि न युक्तमित्यभिप्रायवानाह तथापीति तावन्मात्रस्य साध्य व्यतिरेकोन्नायकत्वमसाध्यव्यापकतामात्रस्य दूषकत्व दोषो

न्नयनोपयोगित्वात् । जातित्वादिति । तदुत्तरस्येत्यादि । उपाधित्वाभावेऽपीति उपाधित्वानङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । दूषकतावीजसत्त्वे तस्योपाधित्वं दूषकतावीजञ्च न व्यभिचारादेरुन्नायकत्वम् अपि तु सत्प्रतिपक्षस्य तच्च नास्तीत्यतो न स उपाधिरिति शङ्कते अथेति व्यभिचारोन्नायकतया व्यभिचाराद्युन्नायकतया अव्याप्यतया अव्याप्यत्वादिना अव्याप्यत्वमव्याप्यत्वादि । सत्प्रतिपक्षान्तरवदिति व्याप्तिपक्षधर्म्मतारूपबलसत्त्वे नैकेनापि वहूनां प्रतिरोधसम्भवात् बहुत्वस्याबलत्वात् यच्च प्रमाणतत्त्वबोधादौ वहुत्वमपि बलमुक्तं तन्न सत्प्रतिपक्षतायां किन्त्वेकत्राङ्गभङ्गप्रसङ्गे बहुषु तत्कल्पनागौरवमेकत्र च लाघवमिति तर्कोत्थापकतयेति नोपाधिः सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया तत्र दूषकत्वसम्भव इति भावः एवं सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया दूषकत्वे बाधस्यानिश्चयेऽसाधारण्यानिश्चये च वैयर्थ्यात् माभूत् सोऽप्युपाधिरित्यभिप्रायेण शङ्कते नन्विति । हेतुमतीति नचासङ्कीर्णबाधस्थले व्यभिचारः प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावस्यैव प्रकृते बाधत्वात् तदनभ्युपगमाद्वा । अतेजस्त्वं विनेति तत्समशीलं विना शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेरभावादित्यर्थः तेन भास्वररूपशून्यत्वादेरूपवत्तावच्छिन्नसाध्यव्यापकगुरुत्वादेश्च सत्त्वेऽप्यदोषः नचैतद्व्यतिरेकोनासाधारणः पक्षे साध्यस्यासिद्धौ सपक्षाभावात् सिद्धौ तु तत्रैव सपक्षे वर्त्तमानत्वादिति वाच्यं पक्षमात्रवृत्तिरसाधारण इत्यभिप्रायात् जलादावुष्णत्वभ्रम-

ष्टाग्रां सद्यासमित्यपरे । योगोपाधि तेऽन्त्वापक्षदगाया मप्रतीतमाध्यतद्भावसहचारदूषकत्वगसाधारणमित्यन्ये । अ-साधारणं हि साध्यसहचारपक्षप्रतिबन्धेन व्याप्तिपक्षप्रतिबन्ध व्यतिरेकव्याप्त्यादरे तु साध्यतद्भावयोर्योगेऽपि तदवि शेषात् सत्प्रतिपक्षो दूषकताबीजम् । नचैवमयोव्यतिरे-किव्याप्त न द्वितीय सत्प्रतिपक्षे तदनयकागात् अत पक्षेतरेऽपि सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयोपाधिरेवेत्याह व्यतिरेकिपक्षादिना । मन्वेवं प्रागुक्तरीत्या व्यभिचार उन्नायकत्वस्य सत्प्रतिपक्षेऽनुन्नायकीयत्वापत्त्या च सत् प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्य दूषकतायामबीजत्वे उपाधिदूषण मेव न स्यात् बीजाभावात् अत आह तस्मादिति । तदुक्त मुपाधेव्य भिचारमद्देवेति भवतु वा पक्षेतरो नोपाधि उपादीयताच सद्यावृत्तये विपक्षाव्यावर्तकेत्यादिकं विशे षणं तथापि मध्यमते व्यापकमेव अपक्षो अन्याश्रयो वा सकर्तृका कार्यत्वादित्यादावनणुत्वादौ । ननु व्यभि चाराद्युन्नायकतामात्रेणोपाधित्वे व्यापकव्यभिचारित्वादा वतिप्रसङ्ग इत्यत आह तथेति तथा तेन रूपेण स्वव्यभि चारेण स्वव्यतिरेकेण वा दूषकतायां व्यभिचारस्य सत् प्रतिपक्षस्य चोन्नायकतायामतिप्रसङ्गभञ्जिकायां साध्य-व्याप्यत्वस्य व्यर्थत्वात् साधनाव्यापकधर्मस्योपाधित्वे साध्या व्ययव्यतिरेकोन्नायकाव्ययव्यतिरेकशालित्वरूपं साध्यप्र योजकत्वं नियामकम् अन्यथातिप्रसङ्गादित्याशङ्कते अथेति

अभवतोऽसतः भवत सतः। व्यर्थत्वादिति नचैवं पक्षेतर-त्वेऽतिप्रसङ्गः तत्रापि पक्षेतरसाध्यवत्त्वादावतिप्रसङ्गात्। विषमव्याप्तस्यानुपाधित्वे योगाभावं नियामकमाशङ्कते न-न्विति उप समीपवर्त्तिनि आदधाति स्वीयं धर्म्ममित्युपाधिः यद्धर्म्मबोधकशब्दसमभिव्याहारेण चोपाधिपदं प्रयुज्यते तद्ध-र्म्मसंक्रामकत्वं तद्बोधयति यथा स्फटिकलौहित्ये जवा-कुसुममुपाधिरित्यत्र लौहित्यसंक्रामकत्वं प्रयुज्यते च शास्त्रे व्याप्यत्वबोधकशब्दसमभिव्याहारेण तत् यथात्र साधने असा-वुपाधिरित्यतो व्याप्तिसंक्रामकत्वलाभः। यदभाव इति अस्ति तावदिह हेतावुपाधिर्नेह हेतावुपाधिरिति प्रतीति-र्व्यवहारश्च तावालम्ब्य चेदं लक्षणवाक्यं तत्र यदि साधने उपाधिव्यभिचाराव्यभिचारौ तदव्याप्यत्वव्याप्यत्वे वा यदि वा तेन सम्बन्धेन तद्वृत्त्यवृत्ती एव तदालम्बनमुभयथापि नेह क्षतिः यदभावशब्देनापि तथैव वक्तुं शक्यत्वात् तदभावस्य च व्यभिचारविरोधित्वं तत्सत्त्वेऽवश्यं व्यभिचार विरहस्तद्विर-हिणि धर्मे चावश्यं व्यभिचारकत्वं तत्सत्त्वेऽवश्यं व्यभिचार-विरहः व्यभिचारविरहिणि धर्मे चावश्यं तत्सत्त्वमिति वा ई-दृशश्च विरोधो न विषमव्यापकाभावस्य तत्सत्त्वेऽपि व्यापकएव व्यभिचारसत्त्वात् नापि विषमव्याप्याभावस्य साध्यएव तद्विर-हेऽपि व्यभिचाराभावात् तादृशधर्मस्य चोक्तसम्बन्धेनोक्तसम्-बन्धस्य वा यत्र वृत्तिस्तत्रायमुपाधिः स एव च सोपाधिः अ-तएव तदभावलक्षणमनौपाधिकत्वं व्याप्तिरिति गीयते विरो-

अघटकत्वमद्वये च एकैकस्य व्यभिचारोरघटकता दूषकता वा न स्यादित्युभयोपादानमिति सर्वं सुस्थम्। यदि च समव्याप्ताकाशोभयसाधवृत्तिधर्मेणाकाशस्योपाधित्वं वारणीयं तदा यत्पदं वृत्तिमत्परं बोध्यम् अत्र च व्यभिचारस्य घटकत्वेऽपि प्रमेयत्वपद व्यतिरेकिधर्मोपन्यनकम्। अथैतादृशो पाध्यभावस्य व्याप्तिमत्त्वात् यत्र व्यभिचारिणि नैतत्सम्भव स्तत्रातिव्याप्तिः तस्यात्यन्तममत्त्वेनाभावानिरूपणे तु तत्रत्य मद्वैतावव्याप्तिरत आह व्यभिचारे चेति यस्य यद्यभिचा-रस्य यदव्याप्यत्वस्य वा अभाव साध्यव्यापके व्यभिचारवि रोधी स साधनाव्यापक उपाधिरित्यपि वदन्ति। यद्यभि चारिस्वाभाव साधने साध्यव्यभिचाराभावापादकः स साध्य व्यापक उपाधिरित्यपि केचित्। न तु यद्यतिरेक इति यद्यतिरेकेऽनुमितिप्रयोजकं रूप व्याप्त्याद्यन्यतम अपत्येव यथा अभिसिद्धिव्यतिरेके सिद्धिरित्यर्थ । विरुद्धत्वादेरिति विपक्षमात्रगामित्वमपक्षविपक्षगामित्व लक्षणविरोध व्यभिचा रयोरेकैकविरहेऽपि व्याप्तेरनियमादित्यर्थ यत्र पक्षे हेतु मति च साध्य हेतुश्च पक्षाद्धसिद्धचैक पक्षाद्धसिद्धेर्हेतु समानाधिकरण अपरश्च पक्षमिष्ठ साध्यवति हेत्वसमा नाधिकरण हेत्वसमानाधिकरण एव वा उपाधिस्तत्र साधन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरसङ्करो बोध्य यथा घट-प्रत्यक्षो नित्यद्रव्यत्वा द्विभुत्वादित्यादौ साधनावच्छिन्न साध्यव्यापकमाकत्व पक्षधर्मावच्छिन्न साध्यव्यापकमुद्भूत

रूपवत्त्वं प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं वा मिथोऽसङ्कीर्णमुपाधिः । अश्रावणत्वेति । घटो मेयो द्रव्यत्वादित्यादौ गन्धवत्त्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकपृथिवीत्वादावतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या । नवानेन रूपेण ज्ञातस्य दूषकत्वमित्याह आर्द्रेन्धनेति । पक्षधर्म्मेति विरुद्धस्थलीयोपाध्यव्याप्तिरपि द्रष्टव्या । साधनावच्छिन्नेति स्वावच्छिन्नेत्यर्थात्साधनवतीति विशेषणाद्वा न व्यभिचारः । ननु शुद्धसाध्याव्यापकस्थल एवासिद्धिशङ्कानिरासायावच्छेदकांशोऽपि निवेशनीयोऽखण्डाभावस्य घटकतया च न वैयर्थ्यं येन रूपेणोपाधिता विशेषणवति तद्रूपावच्छिन्न व्यभिचारस्यैव वा हेतुत्वं शुद्धसाध्यव्यापकस्थले तु साध्यव्यापकव्यभिचारो व्यापकतावच्छेदकार्द्रेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारो वा हेतुरूपन्यसनीयः प्रायशस्तद्धर्म्मवति तद्धर्म्मविशिष्टसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वस्य हेतुत्वेऽपि न वैयर्थ्यं अखण्डाभावस्यातिरिक्तत्वात् वस्तुतस्तूपाधिना असाधकत्वासाधनेऽपि न क्षतिः उद्भावितयावद्दोषैरेव तत्साधनीयमिति नियमाभावात् तदुन्नीतव्यभिचारेण तत्साधनसम्भवात् । सन्दिग्धोपाधिसमशीलः सन्दिग्धो व्यभिचार इत्यत आह किञ्चेति । केवलेति तथा च केवलस्यैव साध्यस्य व्यभिचारो व्यतिरेको वा जिज्ञासितो विरोधित्वात् न तु विशिष्टस्याविरोधित्वादिति भावः उद्भाव्यो विशेषणाव्यभिचारित्वे सति विशिष्टसाध्यव्यभिचारेण साधनीयः तत्र विशिष्टसाध्यव्यभिचारेऽसिद्धावुद्भावितायां तत्सिद्धये उपाधिरुद्भाव्य इति । तर्हीति प्रकृतानु-

मिति विरोधिगुरुसाध्यव्यभिचारा साधकत्वादिति भाव । अथ वक्ष्यमाणरीत्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकेनाणुपाधिना आरू न्येव साध्यव्यभिचार साधनीय इत्यत आह किञ्चेति पच धर्मावच्छिन्ने त्यादिकमुपाधिमात्रव्यभिचारोपलक्षक न साधा न्ये नोपाधिव्याप्यादिविरहेणाभेदुत्वात् । पर्य्यवसितेति अत लक्ष्यतानियामक दूषकतावीज सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्व व्यभि चारोन्नायकत्वस्य तन्ने साध्यवत्पचाहसौ व्यभिचारोन्नायक उन्नासे वक्ष्यमाणक्रतकत्वोपाधेर्दूषकत्वापत्तेरा न हि तद्य भिचारेण हेतौ गुरुसाध्यव्यभिचार शक्योन्नयनो बाधानव तारदशायां ताहशव्यभिचारासिद्धे न च पर्य्यवसितसाध्य व्यभिचार साध्यव्याप्यताबोधविरोधीति नचैवमपि कथ तत्र सहेतावुपाधिसम्भवो मोमांसकमतेन तदभिधानात् शब्द शब्दयोभावप्रधानत्वाद्वा पचतावच्छेदकादेरुपाधितावारणाय पचाहत्तित्वे सतीति विशेषणीयम् । यदि चेति एतच्च स्वसम्व क्रतकत्वसाधनदशायां बोध्यम् अनित्यत्वसाधनोपयोगितया तु क्रतकत्वसाधने द्वयोरपि सन्दिग्धत्वे नैकातरव्यतिरेकस्यान्य तरव्यतिरेकासाधकत्वात् । एव होत्यादि असमवेतत्वेन द्रव्यासमवेतत्वेन वा भर्थ्यान्तरवारणाय सावयवत्व इति साध्ये द्रव्यपद नित्यद्रव्यवृत्तिताया स्फुटतरसिद्धर्थं द्रव्य समवेतेऽनित्यद्रव्यासमवेतत्वस्य नित्यद्रव्यसमवेतत्वमादाय पर्य्यवसानात् हेतौ च जन्यपद परमाणुनित्यत्वासिद्धिदशा यामाकाशादौ व्याप्तिग्रहाय विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वाच्च

वैयर्थ्यं नित्यमहत्त्वव्यावृत्तानित्ययावन्महत्त्ववृत्तिजातिपरिचयाय तदिति तु न तादृशजातौ मानाभानात् वैभवापेक्षिकापकर्षव्यवहारस्याननुगतजातिभिरेव सम्भवात् तुल्यन्यायतया त्र्यसरेणुमहत्त्वापेक्षिकोत्कर्षेणैकजात्या सङ्कर प्रसङ्गाच्च। निःस्पर्शेति साध्योपाध्योर्व्याप्तिदार्ढ्यप्रदर्शनाय द्रव्यपदं गमकता तु तेन विनापि पर्य्यवसितसाध्यसमव्याप्त एवोपाधिरिति मतेनेदमित्यपि कश्चित्। ननु भवतां शुद्धसाध्यव्यापकस्पर्शवदसमवेतत्वं कथं नोपाधिः अनवस्थाभिया कस्यचिन्निरवयवस्य स्पर्शवतः सिद्धौ तत्समवेतद्रव्ये साध्याव्यापकत्वादिति चेत् तुल्यं ममापीत्यत आह किञ्चेति सोपाधौ सोपाधितया निश्चिते। ननु लभ्यत्व लाभयोग्यत्वं पक्षे यादृशं साध्यं सेद्धुमर्हति तद्व्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वं पक्षे साध्यसिद्धिविरोधिव्यापकताशालित्वमिति यावत् स्वव्यतिरेकेण पक्षे साध्यसिद्धिविरोध्युन्नायकत्वमिति तु निर्गलितोऽर्थः। भवति च शब्दधर्म्मातिरिक्तधर्म्मरहिते शब्देऽनित्यत्वाभावसिद्धिर्यथोक्तसाध्यसिद्धिविरोधिनी तथा साधनादिमति साधनाद्यवच्छिन्नसाध्याभाव सिद्धिरपि। वस्तुतस्तु पक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वमेवोपाधित्वं सिध्यति च विशेषणवति विशिष्टसाध्यव्यापकव्यतिरेकेण शुद्धसाध्यव्यतिरेकः तादृशश्च साधनव्यापकः सग्राह्यो व्यभिचारोन्नायक इव पक्षवृत्तिरितरेषाम् अपरेषां सत्प्रतिपक्षोन्नयनक्षमस्य साधनव्यापकस्यैवास्माकमपि व्यभिचारोन्नायकस्य पक्षवृत्तेरसग्रहो

न दोषाय परेषां साधनभेदात्रियाणाकमपि पक्षभेदादुपाधि भेद इति चेदत वक्ष्यते अन्यकृतैव। सद्धतावच्छेदकमात्र यद्यभिचारित्वमित्यादि उन्नीयत इति शेष उन्नायकाय तद्योग्यता सा च व्याप्तिपक्षधर्म्मतेति तथाच यद्यभिचारी यद्धर्म्मावच्छिन्नाभावाधिकरणीभूत यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्व साध्यव्यभिचारव्याप्य साधनमस्ति च तद्धर्म्मावच्छिन्न तद्योपाधिरित्यर्थः तेनार्द्रेन्धनाभाववद्वृत्तित्वेन वह्नौ धूम व्यभिचारसाधनेऽप्यार्द्रेन्धन द्रव्यत्वादिना न तद्योपाधि तद्रूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य वह्निवृत्तित्वात् शुद्धसाध्य व्यापके तदभावयत्नायवृत्तित्व साध्यव्यभिचारव्याप्यम् अव च्छिन्नसाध्यव्यापके स्वावच्छेदकाधिकरणीभूततदभावाधि करण वृत्तित्वमित्युभयत्रापि मन्तव्यमिति । द्रव्यत्वेन रूपवत्त्वेन साध्ये सत्ताद्रव्यत्वजलत्वमात्रविशेष्यिका या धीस्तद्विशेष्यत्वे जलसमवेतनित्यत्वे या सति पृथिवीत्ववद्वृत्तित्वादित्यादिना प्रकारेण व्यभिचारोन्नयनसमर्थोऽपि पृथिवीत्वाभावादिर्नो पाधि । न हि पृथिवीत्वात्मक तदभावाधिकरण तादृशं किञ्चिदस्ति यद्वृत्तित्वसामान्य साध्यव्यभिचारव्याप्यम् पृथि वीत्वादावेव व्यभिचारात् न च व्यभिचारोन्नायकतामात्रेण प्रकृतोपाधितानिर्वाह अपि तु कथकानां तान्त्रिकाणाञ्च तथाविधव्यवहारविषयत्वेन तदवच्छेदकञ्च यथोक्त रूप व्याप्य व्याप्तिसंग्राहकत्वादिकं सम्भवदपि न तथा गौरवात् अत एवेद मस्माकमप्यादित्युक्त साध्याव्याप्यत्वेन जलत्वाव्याप्यत्वेना

यकस्यापि द्रव्यत्वादेरसंग्रहो न दोषाय अथैवं स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वमेव तथास्तु लाघवात् तच्चोक्तोपाधावप्यस्तीति चेदेवं तर्हि साध्याभाव साधनोभयाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वमेव तथास्त्वतिलाघवात् अस्तु च सहार्थे तृतीयाश्रयणेनास्यापि स एव फलितोऽर्थः एतद्रूपमात्रज्ञाने तेषां नोपाधिव्यवहार इति चेत्तुल्यं त्वदुक्तेऽपि अतएव शुद्धसाध्याव्यापकस्थले साध्ये व्याप्यतावच्छेदकं नियमतस्तादृशं धर्म्ममनुसरन्ति ते यद्वति साध्यव्यभिचारनियमो भवत्युपाधिव्यभिचारस्य वस्तुतस्तु यदभावेन यद्वदन्यत्वेन वा साधनवति साध्याभाव उन्नीयते स उपाधिर्लाघवात् अतएव जलत्वतेजस्त्वयोर्न तदुभयत्वेन क्वचिदप्युपाधित्वम् यद्व्यभिचारित्वेनेत्यस्यापि स एवार्थः तथाहि यद्व्यभिचारित्वेन हेतुमद्वृत्तित्वविधया साधनस्य पक्षतावच्छेदकीभूतस्य साध्याभावरूपसाध्यवत्पक्षवृत्तित्व सिध्यतीति अत्र च साध्यसमानाधिकरणत्वेनावच्छिन्नो धर्म्मो साध्यासमानाधिकरणार्द्रेन्धनादि व्यक्तेरार्द्रेन्धनत्वादिनोपाधित्वे पुनरवच्छेदकधर्म्म एव साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वेन विशेषणीयः तेन जलह्रदत्वाभावाधिकरणायोगोलकवृत्तित्वस्य धूमव्यभिचारव्याप्यस्य वह्निवृत्तित्वेऽपि जलह्रदत्वादौ नातिप्रसङ्गः न वा द्रव्यत्वेन तेजस्त्वसाधने शीतस्पर्शजलत्वाद्यात्मकास्वाभावेन तद्वृत्तित्वेन वा द्रव्ये द्रव्यत्वे वा साध्याभावस्य व्यभिचारस्य वा साधके स्पर्शाभावजात्यभावादौ द्रव्यत्वादिना तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वादौ

साध्ये ऽव्यभिचारेण स्वाभावेन वा हेतौ तद्वति वा
व्यभिचारस्य साध्याभावस्य वा साधक घटत्वादि व्यभिचारि
त्वमुपाधिरेव घटत्वादेस्तदभावस्य वा गमकत्वेऽपि धूमप्राग
भाववद्वैयर्थ्यं न चाभावस्यानुपाधितापत्तिः प्रतियोगिमत्त
द्वृत्तित्वस्यैव वा हेतुत्वादिति वाच्यम् तस्याप्रयोगेऽपि वस्तुतो
ऽस्तदभाववत्त्व तद्वृत्तित्वस्य च हेतुत्वानपायात् तदभावा
भाववद्वृत्तित्वेनोपस्थितावपि तद्वृत्तित्वेनानुपस्थितेर्व्यभिचार
साधने न वैयर्थ्यमित्यपि वदन्ति । लक्षणमाह पर्य्यवसित-
त्यादि । पर्य्यवसितपदार्थमाह यद्धर्मेति यदुभयतोऽन्वयं ।
नन्वेवं सद्धेतौ सपक्षकोटिगतवृत्तिधर्मेऽतिप्रसङ्ग अथ यद्धर्मा
वच्छेदेन साधनवति साध्य प्रसिद्ध तद्धर्म्मावच्छिन्नसाध्य
व्यापकत्व साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वमिति यावत् विरुद्धसाधे
चोपाधिविरहेऽपि न क्षति व्याप्यतावच्छेदके च साध्यसमा
नाधिकरणत्वेन साधन तादृग्वृत्तित्वेन वा साधनतावच्छेदक
विशेषणीयम् साधनव्यापकीभूतधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्व
वा विवक्षितं विरुद्धेऽपि साधनव्यापकेनान्ततोऽन्यतरत्वादि
नावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वमस्त्येवोपाधेर्ना प्रमेयत्वादिना
च वाय्वादौ प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वादिकं नोपाधि
र्व्याप्यतावच्छेदकवाक्यस्य प्रयोजनत्वमपि तृतीयावसाय
व्यभिचारस्थले साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वनियम इत्यर्थे
पर्य्यवसानात् नैवम् जनकत्वेन वह्नौ कार्य्यानुकूलेत्याद्यात्मक-
भक्तिसाधने बहिरिन्द्रियासत्यचलस्योपाधेर्व्यञ्जकतैवोक्ताश्रयि

वारणसम्भवे पर्य्यवसितसाध्यव्यापकत्वाभिधानम् व्यापका भावेन व्याप्याभावस्यावश्यभावप्रदर्शनार्थं तत्साध्यकतत् साधनकसकलोपाधिसाधारणमेव साध्यव्यापकत्वमाधना-व्यापकत्वाय घटकरूपानतिरिक्तवृत्तिसाध्यसमानाधि करण यत्किञ्चिद्धर्मव्यापकतावच्छेदकरूपवत्त्वमुपाधित्वम् अव च्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ चासत साध्योपाधिशून्या साधन वत्तो या व्यक्तिस्तद्वृत्तित्वमेव तादृश रूपमित्यपि वदन्ति। रूपादिसाध्यकद्रव्यत्वादिहेतौ पृथिवीत्वाभावादेरुपाधिता पक्षे तु स्वविशिष्टसाध्यानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणवृत्ति धर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् अत च पूर्वदलप्रविष्टा या साधनव्यक्तिस्तदव्यापकत्वं बोध्यं तेन रूपा दिना गुरुत्वादौ साध्ये पृथिवीत्वाभावादौ नातिप्रसङ्ग विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात्। साध्यासमानाधिकरणधर्मस्य साध्यव्यापकाभावस्य वा समानाधिकरणं यत् साधनं तद् वन्निष्ठ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिव्यधिकरणा त्यन्ताभाव प्रतियोगितावच्छेदक-साध्यसमानाधिकरण वृत्ति धर्मवत्त्व वा एवञ्चायमसौ साधनवति साधमै वा साध्यासमा नाधिकरणधर्मादिना तत्सामानाधिकरण्येन वा साध्या भावो व्यभिचारो वा गम्यते ज्ञातुमिति तु ध्येयम् उपाधि मणेरभानस्य साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारादिविषयत्वसद्वि ष्णुतायान्तु साध्यव्यभिचारित्वेन साध्याव्याप्यत्वेन वा साधन विशेषणीयम् मिश्रास्तु यद्वाभिचारित्वेनेत्याद्येव लक्षण

पर्य्यवसितेत्यादिकन्तु व्यभिचारोन्नायकताप्रयोजकरूपप्रदर्शन तत्र पूर्वं प्रतीकं व्याप्तेर्हितीयञ्च पक्षधर्म्मतायाः प्रदर्शनार्थं एवञ्चायमेतत्साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारोन्नायकव्यभिचारप्रतियोगीत्यर्थके अयमत्र हेतावुपाधिरित्युक्ते कथमस्य व्यभिचारोन्नायकत्वमित्याकाङ्क्षायां व्यभिचारोन्नयनमपि साधु सङ्गच्छत इत्याहुः। नवीनास्तु संयोगवदन्यत्वेन द्रव्यत्वाभावस्येव संयोगाभावस्याभावेन सयोगेन द्रव्यत्वाभावाभावस्य द्रव्यत्वस्य साधनसम्भवादेकशेषस्य दुष्करत्वात्तस्याप्युपाधित्वं लक्षणन्तु साधनवति साध्याभावोन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वं प्रतियोगित्वञ्च तदभावत्व व्यत्यादितञ्च प्रतियोगितावच्छेदकस्यैवान्योऽन्याभावाभावत्वं शेषं पूर्ववदिति विशेषणाव्यभिचारित्वेनेत्यादि सामान्यतो दृष्टस्यैवैकविशेषबाधे भावयति विशेषान्तरप्रकारिकामनुमितिं नचातिरिच्यते विशिष्टाभावो विशेषणविशेष्याभावाभ्यामिति मतेनेदम्। स्वमते नाह यद्वेति। प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वमित्यादि प्रत्यक्षसंख्यापरिमाणवत्त्वाद्युपाध्यभिप्रायेण यथाश्रुतमेव साधु आत्मैकत्वादेरपि प्रत्यक्षत्वाङ्गीकारात् उद्भूतरूपादिपरत्वे च साध्ये हेतौ च प्रत्यक्षपदं वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षपरं द्रव्यपदे वा वहिर्द्रव्यपरे महत्त्वपदञ्च जन्यमहत्त्वपरमिति व्यापकव्यभिचारित्वञ्च व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वम् न च द्रव्यपदवैयर्थ्यं विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वात् द्रव्यत्वा व्यभिचारित्वे सति उद्भूत-

रूपादिव्यभिचार एव हेतु व्यापकत्वोपन्यासस्तु तर्कप्रदर्शनायेति तत्त्व द्रव्यत्वाव्यभिचारो द्रव्यत्वाभाववदवृत्तित्वम्। मित्रातनयत्वमिति अनुमानमिदमुपाधे प्रमाणान्तरेण साधनाव्यापकतानिर्णयदशायाम्। ननु तदव्यभिचारित्वं तदव्यत्वाभाववदवृत्तित्वं तथा च साधनविकलोऽयं साध्यवान् दृष्टान्त इत्यत आह अव्यभिचारश्चेति। नन्वेव विशेष्यवैयर्थ्यं धूमप्रागभाववद्धर्मिभेदाद्वैयर्थ्यमिति चेत्तथापि मित्रातनयत्वव्यापकत्वविशेषितं वृत्तिमत्त्वमेव गमकमिति चेन्न यत्किञ्चित्सदधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य फलत सामानाधिकरण्यपर्य्यवसितस्योक्तत्वात् तथाचायमर्थं मित्रातमयत्वाधिकरणयद्वृत्तिनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तच्च शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वात् मित्रातनये शाकपाकअव्यभिचारित्वादिति यावत् तेन श्यामत्वादौ न व्यभिचार। अव्यभिचारश्चेति तथाच बहुव्रीहि' यद्धर्माव्यभिचारित्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नयत्साध्यव्यापकव्यभिचारि तत्तत्साध्यव्यभिचारीति सामान्यव्याप्तेरघटत्व दृष्टान्त इत्यप्याहु। मेयत्वादावपि विशेषणवति विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण शुद्धसाध्यव्यभिचार साधनीय'। एव विशिष्टसाध्यव्यापकस्यापि साक्षाच्छुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नायकतयोपाधित्व समर्थंसाध्यात्परम्परासाधारणतदुन्नायकतामाक्षेप तत्रास्य व्यवस्थापयति यदेत्यादिना। अत्र पूर्ववदिदवारणाय

साध्यसमानाधिकरणेति बोध्यं व्यभिचारोन्नायकत्वञ्च यत्र क्वचित् एवञ्च पृथिवीत्वादिना गुरुत्वादौ साध्ये द्रव्यत्वादौ व्यभिचारोन्नायकस्य रूपवत्त्वादेर्वारणाय साधनव्यभिचारीति बहुव्रीहिः। नचैवमपि गुरुत्वादिसाध्यके रसवत्त्वादिहेतौ द्रव्यत्व गुरुत्वादिव्यभिचारि जलभिन्ने पृथिवीत्वादिव्यभिचारित्वादिति व्यभिचारोन्नायके पृथिवीत्वादावतिप्रसङ्ग. साधननिष्ठं यद्व्यभिचारित्व साध्यव्यभिचारोन्नायक तत्त्वस्योक्तत्वात् उक्तिवैचित्र्याच्च पूर्वस्माद्भेदः। केचित्तु व्यभिचारोन्नायकत्वमिह तद्व्याप्यकोटिप्रविष्टतामात्रेण इत्थञ्च जलत्वेन करकात्वे साध्ये जलत्वं करकात्वव्यभिचारि स्नेहव्यापकत्वात् घटेन वा घटत्वे साध्ये घटो घटत्वव्यभिचारी जन्यद्रव्यत्वादिति व्यभिचारोन्नयनसमर्थस्य स्नेहस्य द्रव्यत्वस्य च वारणाय साधनव्यभिचारीति अयं घटः सत्त्वादित्यादौ सत्त्वं घटत्वव्यभिचारि शब्दादिवृत्तित्वादिति व्यभिचारोन्नायकस्य शब्दादेर्वारणाय साध्यसमानाधिकरणेत्यपि वक्तव्यम् एवञ्च रूपेण गुरुत्वादौ साध्ये रूपं गुरुत्वादि व्यभिचारि जलभिन्ने पृथिवीत्वाभाववद्वृत्तित्वादिति व्यभिचारोन्नायकस्य गुरुत्वव्यभिचारितैजसरूपनिष्ठव्यभिचाराप्रतियोगिनः पृथिवीत्वाभावस्य वारणाय यत्राधिकरणे साधनाव्यापकत्वं तत्र व्यभिचारोन्नायकत्वं वक्तव्यं यथा कथञ्चित्स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकमात्रस्य तु लक्ष्यत्वे यत्साधनव्यत्ययव्यापकत्वं तद्व्यक्तौ व्यभिचारोन्नायकं वाच्यमित्याहुः।

नन्वस्तु पारिभाषिकमुपाधित्वं तथापि साध्याव्यभिचारानुमा-
पकतया दोषत्वाभावेन तदुद्भावने पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं स्यादित्यत
आह किञ्चेति अभावान्तरस्य तदानीं ज्ञायमानस्य तथात्व
तत्त्वावगत्यनुपयोगिदोषभावस्य तदुद्भावने नार्थान्तरमिति
भावः । अत यद्यपि साध्योपाध्यावगमनन्तर तत्साधकस्यैव
साधनोपाध्यावगमनन्तरं तद्दोषस्य व्यभिचारादेराकाङ्क्षितत्वात्
तमनुद्भाव्य साधानस्साधकस्य शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेरुद्भ
वन एवाप्राप्तकालत्वं कैव कथा परम्परया तत्साधकस्याप
च्छिन्नसाध्यव्यापकस्य अन्यथा तत्साधकपरम्परायाः अपि प्र
थममुपन्यासे तथात्वं न स्यात् न च निग्रहस्थानत्वेन विशेष
प्रतिज्ञाहान्यादिस्तो हेत्वाभासानां अधिकत्वं तस्य तथात्वायो-
गात् न च विभाजकवाक्यस्थले हेत्वाभासांश्चेति चकारेणानु
क्तसमुच्चयपरेण साक्षात्परम्परया वानुमिति दोषाद्भावकस्य
संग्रहः तथा सति व्यभिचारस्यैवाश्रयासिद्ध्यादेरुद्भावकस्य
तदुभयोद्भावकपरम्परायाश्च तथात्वापातात् तथाप्राप्तकाल
त्वमाभासादयत्रापि प्रथममुपाध्युपन्यासे कथकसम्प्रदायानु-
रोधादेव कर्त्तव्य तादृशसम्प्रदायमननुरुन्धानस्य तदुद्भावक
पराभवत्व प्रपञ्चनिवारणीयतापत्ते तस्मात्प्रथमं शुद्धसाध्य
व्यभिचार एवोद्भाव्यस्तत्र कथन्तायां तद्धेतुत्वेन शुद्धसाध्य
व्यापकोपाधिव्यभिचार विशेषणाव्यभिचारित्वे सति विशिष्ट
साध्यव्यापकस्योपाधेर्विशिष्टसाध्यस्य वा व्यभिचारः तत्र
च विशिष्टे विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचार इति यद्यपि

च व्यभिचारादेरिव तद्व्याप्यवत्त्वादेरपि ज्ञानं व्याप्त्यादिग्रहप्रतिबन्धकं तथाच साध्यव्यभिचारव्याप्योपाधिव्यभिचारवानयमिति वोद्भावनीयमिति साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् उपाधित्वौपयिकतदनिश्चयात् अनुकूलतर्कादिना तादृश-व्यापकत्वनिश्चये तु बाधोन्नीतवह्निवत्येव निश्चितोपाधिः । न च स्वव्याघातकत्वोन्नायकमुपाधिः तद्धि न सर्व्वानुमान-साधारण्यं अनुकूलतर्क्कादिनिश्चितव्याप्तिके हेतौ तदभावात् नापि तद्व्यभिचारेण व्यभिचारानुमानेऽपि पचेतरान्तरस्यो-पाधित्वसम्भवः अनुकूलतर्क्कादिना तस्य साध्यव्यापकत्वनिश्चये व्यापकव्यभिचारिणि व्याप्यव्यभिचारावश्यम्भावेन तद्योगात् अतएव पचेतरस्योपाधित्वे सर्व्वत्रैव तादृशोपाधिसम्भवेनानुमा-नमात्रविलोपे व्यभिचारानुमापकत्वगर्भस्योपाधित्वस्य व्या-घात इति परास्तम् कथकसम्प्रदायानुरोधात् बाधानुन्नीतः पचेतरोनोपाधित्वेन कथायामुद्भाव्य इति तु वदन्ति । पचमात्रेति । यद्यपि पर्व्वतावयवरूपादेरपि व्यावर्त्तकं तत्तथापि तस्य व्यावृत्तिर्नोपाधितायामुपयुज्यते अपि तु पचस्यैवेति तन्मात्रव्यावर्त्तकत्वमुक्तम् इदञ्चानुपाधितायां न वीजं परिभाषामात्रत्वात् किन्त्वनुकूलतर्क्काभावेन तादृश-साध्यव्यापकत्वानिश्चय इति द्रष्टव्यम् अतएव व्यापकता-ग्राहकप्रमाणसम्भवादेव । आर्द्रेन्धनेति । अथात्र स्वत-न्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामार्द्रेन्धनत्वादिनैव कारणत्वं न पुनरा-र्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेनेति चेत्किञ्चातः न हि कारणतावच्छेद-

कमेव व्यापकतावच्छेदक तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेद
कमेव तत्त्वात् तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य चातिरि-
क्ततया तदवृत्तित्वेन साध्यव्यभिचारसाधने वैयर्थ्याभावात्
सत्यपि चार्द्रेन्धने तत्संयुक्ते च वह्नौ दाहप्रतिबन्धकमत्त्वे
धूमानुत्पादात् कृतस्तत्कारणाभावस्य वह्नेर्विशेषरूपेण कार-
णत्वकल्पनयैवोपपत्तावक्लृप्ततत्कारणभावानां दाहप्रतिबन्धक
भावानां तत्कारणत्वकल्पनानौचित्यात् एकस्यामार्द्रेन्धनव्यक्तौ
प्रतिबन्धकायां तत्रैव व्यक्त्यन्तराद्धूमोत्पादात् तत्तदिन्धनजन्यधूम
प्रति तत्तदभावानां कारणत्वस्य वाच्यत्वेऽतिगौरवात्
[illegible] चार्द्रेन्धने तत्प्रभवे चार्णोयसि वह्नौ सत्यपि वह्न्य
न्तरे विद्यमानेऽप्यार्द्रेन्धनप्रभवमहावह्नेरनुत्पाददशायां प्रकृ
ष्टधूमानुत्पादादार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणत्वमित्यपि व
क्तुमशक्यत्वात्। तदुत्कर्षेणेति चार्द्रेन्धनप्रभववह्निसामान्य विना
धूमसामान्यस्य प्रकृष्टतादृशवह्निं विना प्रकृष्टधूमस्यानुत्पाद
नियमादार्द्रेन्धनप्रभववह्नेरेव धूमोपधायकत्व तत्रार्द्रेन्धनप्र
भववह्नित्व कारणतावच्छेदकमर्थंद्वयसम्पन्न नान्तरीयकमेव
वास्तु फलतो न कश्चिद्विशेष इति भाव । अनन्ययेति
तादृशान्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तरूपस्य तद्वतो द्रव्यस्यैव वा
कारणत्वम् उभयथापि व्यापकत्वमुक्तरूपत्वेन तत्त्व पुनरुप
वर्णितमेव । घटोऽभ्यन्तनेति ध्वंसप्रागभावानधिकरणकालस्य
प्रतियोग्यधिकरणत्वनियमात् न च प्रागभावस्य ध्वंसप्रति
योगिध्वंस इव तत्र सोऽपि प्रतियोगिनो ध्वंस इति वाच्यम्

अप्रामाणिकध्वंसतत्कारणधाराकल्पनातो ध्वंसानन्तत्व-
कल्पनाया एवोचितत्वादिति भावः। कार्य्यकारणयोरेव
कार्य्यकारणभावग्राहकप्रमाणक्रोडीकृतयोरेव। पक्षेतरस्ये-
त्यादि नंनु सन्दिग्धोपाध्यन्तरवत्पक्षेतरोऽपि व्यभिचारशङ्का-
मादधानः केन वारणीयः स्वव्याघातकत्वञ्च निराकृतमेव
अथात्र कश्चिदुपाधिर्भविष्यतीति शङ्का शङ्कापिशाचीत्वात्
यथा न व्यभिचारशङ्काधायिका तथा पक्षेतरस्योपाधित्वश-
ङ्कापि तदाहितापि व्यभिचारशङ्का पक्षे व्यभिचारशङ्केव न
प्रतिबन्धिका अन्यथा निरुपाधिकसहचारभङ्गप्रसङ्गमात्रबल-
प्रवृत्तानामनुमानानां विलयप्रसङ्गादिति चेन्न सन्दिग्धो-
पाध्यन्तरसाधारणव्यभिचारशङ्काधानप्रयोजकरूपवता पक्षेत-
रेण तदाधाने प्रयोजनक्षतेः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् व्यभि-
चारज्ञानत्वेन च प्रतिबन्धकतायां कारणविशेषजन्यत्वाजन्य-
त्वादिक न निविशते गौरवात् मानाभावाच्च कथमन्यथा
करवह्निसंयोगः सर्वः संयोगो वा प्रत्यक्षसंयोगधर्म्मातिरि-
क्तधर्म्मसमवायी समवायित्वादित्यादितो न शक्त्यादिसिद्धिः
निरुपाधित्वेऽपि अप्रयोजकत्वादिति चेन्न निरुपाधित्वस्यैव
प्रयोजकत्वात् तथात्वेऽपि चाप्रयोजकत्वे निरुपाधित्वाभि-
मतानामितरेषामपि तथात्वात् अत्र च कुत्र पक्षातिरिक्ते
व्यभिचारशङ्का कश्चायं व्यामोहो यद्व्याप्तिग्राहकदृढतर-
प्रमाणविरहिणां निरुपाधित्वमिति यतस्तत्र तत्रान्ततः
पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकानां सपक्षैक-

देशवृत्तिधर्माणामुपाधित्वं सम्भाव्यते इत्यत्र यथा नास्ति प्रसङ्गस्तथा तत्र तत्र वक्ष्याम इति सत्यम् कथकसम्प्रदाया नुरोधात् कथायां सन्दिग्धोपाधित्वेन पक्षेतरोनोद्भाव्य इत्येवम्परो ग्रन्थ इत्याहु'। सोपाधावेकत्रेत्यादि उपलक्षण मेतत् व्यभिचारिण्युपाधेरवश्यम्भावमात्रे तात्पर्यम् उप जीव्योपजीवकभावो हि न कार्य्यकारणभावोऽसम्भवात् व्याप्यव्यापकभावस्त्वकिञ्चित्कर एव विशेषतस्तु ज्ञायमान दूषकतायाम् एकमविज्ञायाप्यन्यतरज्ञानाच्च न ज्ञाप्यज्ञापक भाव । न चानुकूलतर्कविरहादेव व्याप्तेरग्रहे ज्ञातमुपा- धिज्ञानेन विनाप्यनुकूलतर्के व्यभिचाराग्रहे व्याप्तिग्रह- सम्भवादिति भाव । यत्राहत्येति यत्र पक्ष इति पूरणात् पक्षनिष्ठसाध्यव्याप्त्युन्नायकव्याहत्तिप्रतियोगित्वमर्थ सत्प्र तिपक्षोन्नायकत्वस्यैव दूषकतावीजं तच्च चाप्रयोजकत्वात् साधनाव्यापकत्व मोक्ष साधनस्य सोपाधित्वव्युत्पादनायैव केवल यस्य साधनस्येति यत्र साधनस्येत्यनन्तरमधिकरण इति पूरणात् साधनपक्षनिष्ठसाध्यव्याप्त्युन्नायकव्याहत्ति प्रतियोगित्वमर्थ तथा च यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादेरुपवर्णितार्थं निष्कर्षं एवाय शुद्धस्य साधनावच्छिन्नस्य च साध्यस्य व्यापकानामुपाधीनां पक्षे क्वचित् साधनवति वा साध्याभाव स्यैकमुन्नयनप्रकारमाह सर्वेत्यादि साधनवत्त्वेन ज्ञायमाने पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभाव सिध्यन् पक्षधर्मतावलात्साध्या भावमादायैव पर्य्यवस्यति । ननु शुद्धसाध्याभावोन्नायक

स्यार्द्रेन्धनवत्त्वादेः कथं साध्यसाधनसम्बन्धाभावोन्नायकत्वमत आह आर्द्रेन्धनेति अतएवेति साध्याभावसत्त्वे साध्यसाधनसम्बन्धाभावस्यावश्यकत्वात्तदुन्नायकत्वमक्ष्तमिति भावः। द्रव्यत्वे इति द्रव्यत्वस्य हेतुत्वाभिप्रायेण अयञ्च प्रायशः सम्भवतीत्यभिहितो वस्तुतः प्रकारभेदेऽपि न क्षतिः तथाच शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिस्थले शुद्धसाध्याभावः अवच्छिन्न तद्व्यापकस्थले त्ववच्छेदकवत्यवच्छिन्नसाध्याभावोऽवच्छेदकवत्त्वविशेषितेन चोपाधिविरहेण शुद्धसाध्याभावः साधनीयः अतएव गगनादौ स्पर्शवत्त्वेन प्रमेयत्वेन च प्रत्यक्षत्वे साध्ये वह्निद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योद्भूतरूपस्य तादृशसाध्याभावोन्नयनहेतुत्वमिति। पक्षे यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य सम्बन्धि यत्साधनविशिष्टं साध्यं निवर्त्तते इत्यर्थस्तु यथाश्रुतग्रन्थस्वरससिद्धः तत्र दूषकताबीजं यदि सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं तदा साधनानुप्रवेशो व्यर्थः जलं द्रव्यं गन्धवत्त्वादित्यादौ पृथिवीत्वादावतिव्याप्तिश्च अथासिद्ध्युन्नायकत्व तदा साध्यानुप्रवेशो निरर्थकः जलं गन्धवत् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वादावति प्रसङ्गश्च अथ यथासम्भवमसिद्धेः सत्प्रतिपक्षस्य चोन्नायकत्व तदा वायुः स्नेहवान् गन्धवत्त्वादित्यादौ जलत्वपृथिवीत्वादावव्याप्तिः साधनविशिष्टसाध्याप्रसिद्धेः साध्यसाधनवत्त्वप्रकारकबोधविरोधिबुद्धिकाभावोन्नायकत्वमर्थः विरुद्धे चैकैकाभावबुद्धिरुभयवत्ताबोधम् विरुद्धस्थले तु भ्रमादिरूपतथाविधबोधप्रसिद्ध्या समन्वय इत्यपि वदन्ति यत्तु

साध्याश्रित्वे सति साधनाश्रयनिर्ष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिकस्य साध्यसाधने
ऽनुगमय तदभावज्ञापकत्व याच्यमिति तत्र यत्र भिन्नभिन्न-
सम्बन्धेन साध्यसाधनभावस्तत्र सद्धेतुके हेतुतासम्पादकेन
सम्बन्धेन साध्यस्य साध्यतासम्पादकस्य च द्वयोरन्यवापि च
यथाकथञ्चित्सम्बन्धेनोभयस्याभावोन्नायकेऽतिव्याप्ते किञ्च सा
दृशधर्मशून्यत्वेन सदावस्तरेण वा तदभावज्ञापकत्वम
भिमतम् साध्य साध्यसाधनान्यतरवति तदभावात् नान्त्व
भूमिन पर्वते वह्नौ साध्ये महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाभावो
ज्ञायकमहानसमादावतिव्याप्ते । अथ पक्षाश्रितत्वे सति
ये साधनवदृत्तयसाध्यशून्यत्वेन पक्षसाधनयज्ञापिति समा-
विशेष्यत्वेन वा हायनुगतीकृत्य तत्र साध्यव्यावर्त्तकत्वमर्थ
मात्र तत्र यदि सत्प्रतिपक्षव्यभिचारयोरन्यतरमात्रोन्नाय
कत्व दूषकतावीज तदा द्वयोरनुगमनमफलम् । अथ
यथासङ्ख्यमुभयोन्नायकत्व तदा सद्धेतुके सत्प्रतिपक्षो
न्नायकेऽव्याप्ति यद्यपि च पक्षतावच्छेदके साधने च न
वर्त्तते यत्तच्छून्यत्व पक्षतावच्छेदकसाधने इति प्रतीति
विशेष्यस्य चाश्रये साध्यव्यावर्त्तकत्वमर्थमात्र तत्रापि कि
येन सम्बन्धेन हेतुता तेन अथ येन पक्षतावच्छेदक पक्षे
वर्त्तते तेन उत येन केनचित्तादृशधर्माश्रये साध्यव्यावर्त्तकत्व
मभिमत नाद्य जन्य वह्निमद्भूमादित्यादौ जन्यपक्षकवह्निसा
ध्यके संयोगसम्बन्धेन साधने धूमादौ वह्निसमवायादावव्याप्ते
पक्षतावच्छेदकस्य संयोगेनावृत्ते संयोगेन धूमवतस्य वह्नि

सत्त्वनियमात् न द्वितीयः घटो जातिमान् मेयत्वादित्यादौ समवायित्वादाव्याप्तेः वह्निमत्पर्वतपक्षके पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे वह्निव्यावर्त्तके वह्निसामग्र्यादावतिव्याप्तेश्च अतएव नेतरोऽपीत्यादि स्वयमूहनीयमिति कृत पल्लवितेन। आपाद्याप्रसिद्धेः आपाद्यस्य वह्निव्यापकत्वे सति धूमाव्यापकत्वस्याप्रसिद्धेः। अनुमितीति अस्मदुक्तं व्यभिचारोन्नायकत्वं तदुन्नयनस्वरूपयोग्यत्वं तद्व्याप्तिपक्षधर्म्मतारूपं पर्य्यवसितसाध्यव्यापकत्वादिकञ्चानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमेवेति भावः। ननु सामान्यलक्षणमितरव्यावृत्त्यौपयिकं विशेषलक्षणन्तु दूषकतायामुपयुज्यत इत्यत आह विशेषेति यथाश्रुतेऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्त्या यत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव वक्तव्यं तथाच वह्निना धूमस्य धूमेन वह्नेर्वा साधने पक्षेतरस्य तद्रूपज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरित्यर्थः व्यवहारौपयिकत्वे च तत्रोपाधिव्यवहारापत्तिः पर्य्यवसितेऽत्याद्यभिधाने चास्मन्नयप्रवेश इति भावः व्यवहारौपयिकं स्वव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वं लक्षणन्तु तत्तत्साध्यसमानाधिकरणत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वं साध्यसाधनभेदाद्भिन्नमेव वस्तुतो व्यभिचारिणः साधनस्यैवानुप्रवेशाच्च नातिप्रसङ्ग न च रूपेण गुरुत्वे साध्ये पृथिवीत्वाभावादेरुपाधितापत्तिः गुरुत्वव्यभिचारि रूपव्यक्तेस्तद्व्याप्यत्वात् तदव्याप्यरूपव्यक्तेश्च गुरुत्वाव्यभिचारादिति दूषणतौपयिकन्तु यथासम्भवमननुगतमेवेति मत-

मिद परे परिष्कुर्वन्ति तत्र माधीय' तथा हि साध्यसाधन व्यक्तिस्वरूपगर्भ सोपाधित्वमपि तु साध्यतावच्छेदकसाधन तावच्छेदकधर्मगर्भं तत्तद्रूपत्वेन सकलगुणव्यक्तिषु सोपा-धेरपि द्रव्यत्वस्य गुणत्वेन सकलगुणेष्वेव निरुपाधित्वात् गुणत्वेन गुणे साध्ये सत्तात्वेन रूपेण सोपाधेरपि सत्ताया गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वेन निरुपाधित्वात् तथाच तद्रू पावच्छिन्ने साध्ये तद्रूपावच्छिन्ने साधने च क उपाधि रित्यत्र तद्रूपावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणत्वे सति तद्र पावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमनुगत लक्षण वाच्य नतु तद्रूपा वच्छिन्नतत्तत्साधनव्यक्त्यव्यापकत्वमनुगमात् तथाच गुणत्व त्वावच्छिन्नसमानाधिकरणस्य रूपत्वावच्छिन्नाव्यापकस्य पृ थिवीत्वाभावादेरुपाधित्वं दुर्वार व्यभिचारित्वेन साधन विशेषणस्तमदृशितमेवेति सङ्क्षेप'। उपाधिलक्षणे साधना व्यापकत्वं न विशेषणं दूषकतायामनुपयोगात् अव्याप्ति कत्वाचेति। सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वेनोपाधेर्दूषकतावादिना मभिप्राय प्रकाशयति। केचित्त्विति साध्यतावच्छेदकाव च्छिन्न साध्यस्य सोपाधि पर्र प्रत्युक्ताप्य साध्याविशिष्ट त्वात् पक्षे साधनस्य निश्चयेऽनुमानस्य वैयर्थ्यात् अनिश्चये च तस्यायोगात्। सन्दिग्धोपाधित्वेनापि न तदुद्भावनमित्याह अनुमिनोति हेतौ साध्यव्यभिचार' सन्दिग्धश्चेत् तत स न्दिग्धोपाधिना असन्दिग्धश्चेत्कथ तस्य सन्दिग्धोपाधित्व मिति तु तत्त्वम्। हेतुव्यभिचारेति व्याप्यसशयस्य व्यापक-

संशयहेतुत्वादितिभावः न च तत्र मानाभावः कोटिस्मरणादित एव तदुपपत्तेः क्वचित्तदनुविधानस्यापि व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसाहचर्य्यस्य गृहीतत्वेन तत्स्मरण एवोपक्षीणत्वात् तदग्रहे तु तत्संशयाद्व्यापकसंशयस्याप्यभावादिति वाच्यं महानसे हुताशनो न जलह्रदे इति स्मरतां पर्वतादिकमपि पश्यतां धूमादिसंशयभावाभावाभ्यां हुताशनसंशयभावाभावदर्शनात्तस्यापि तद्धेतुत्वात् अतएवोत्कटकोटिकाद्व्याप्यस्य संशयाद्व्यापकस्याप्युत्कटकोटिकः संशयः कारणोत्कर्षेणैव कार्य्योत्कर्षात् समानेत्यादि सूत्रन्तूपलक्षणपरं तत्रस्थश्चकारो वा अनुक्तसमुच्चयार्थ इति वदन्ति । कोटिद्वयसहचरितधर्म्मवत्तया धर्म्मिज्ञानं हेतुः धर्म्मस्य चैकत्वं ज्ञानस्य च निश्चयत्वं नोपयुज्यते गौरवात् अवगाहते च लिङ्गसन्देहो लैङ्गिकतदभावसहचरितौ लिङ्गतदभावौ धर्म्मिणि तथा च साधारणधर्म्म एव तस्यान्तर्भाव इति तु नव्याः लिङ्गतदभावयोः प्रत्येकमेकैककोटिसाधारण्येऽपि मिलितयोरसाधारणत्वं सत्प्रतिपक्षस्थले विरुद्धयोरिव हेत्वोरिति तु टीकाकारानुयायिनः । इत्थञ्च साधनाव्यापकत्वसन्देहे साध्यव्यापकव्यभिचारसन्देहात् साध्यव्यभिचारसन्देहो हेतौ स्फुट एव साध्यव्यापकत्वसन्देहे तु साधनाव्यापकव्याप्यत्वसन्देहात्साध्ये साधनाव्यापकत्वसन्देहो बोध्यः । उपाधेः साध्यव्यापकत्वसन्देहेनाहितात्साधने साध्यव्यापकव्यभिचारसन्देहात्साध्यव्यभिचारसन्देहः इत्यमेव च दल-

इये संग्रहस्थले व्यभिचारसंशयश्चोक्तिसम्भव इत्यपि वदन्ति ।
उभयेति एकांशेऽपरस्य एकविशिष्टापरसाध्यतायान्तु एकैक
स्योपाधित्वमिति तु तत्त्वम् । ईश्वरेति वस्तुतः सर्वेत्रापि
तन्मात्रग्रहदशायामुपाधिसन्देहेन व्यभिचारसन्देह इति
भावः । सन्दिग्धेति न चानैकान्तिकत्वसन्देह प्रतिबन्धको
न तु तज्ज्ञानमिति तद्यं तदुद्भावनमफलमिति वाच्यम्
अनैकान्तिकत्वभयात् मम व्याप्तिपक्षो मा भूदित्यभि
प्रायेण वादी हेतुदोषत्वेनासाधकतासाधकतया जिज्ञासा
दिद्वारा परम्परया सन्देहोपयोगित्वेन च तदुद्भावनस्य
साम्प्रदायिकत्वात् ।

उपाधित्वस्य संशये निश्चये च जायमान यज्ज्ञानमनु
मिति विरुणद्धि तदेवास्य दूषकताबीजमित्यभिप्रायेणाह स
न्दिग्धेति तद्व्यतिरेकस्य कचिद्व्याप्यत्वेन कचिच्च पक्षधर्मत्वेन
सन्दिग्धत्वात् साध्येऽस्तीति मनु साध्येऽवतीर्णे तत एव हेतोरसा
धकत्वात् छतमुपाधिना न चासाधारण्य पक्षस्यैव सपक्षत्वात्
अनवतीर्णे तु नोपाधिः पक्षेतरान्तरवत् साध्यव्यापकताया
एवाग्रहात् अनुकूलतर्कादिना कथञ्चित्तद्ग्रहे च नासा
धारण्य व्यतिरेकितयान्वयव्याप्त्यग्रहस्य सत्प्रतिपक्षरूपतया च
सत्प्रतिपक्षान्तरस्याकिञ्चित्करत्वादित्यरुचेराह पक्षहत्तिरिति
पक्षे तद्ग्रहदशायां तदभावग्रहासम्भवादिति भावः । व्याप्ति
विरहरूपतां निरस्य व्याप्तिज्ञानाभावद्वारकतां निरस्यति
नापीति अनौपाधिकत्वज्ञानस्य औपाधिकत्वज्ञानाभावस्य

कारणविघटकतया कारणाभावरूपतादृशज्ञानविषयतया अनौपाधिकत्वज्ञानस्य कारणत्वं नान्वयव्यतिरेकसिद्धम् परन्तु सोपाधित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया विना कारणीभूतज्ञानविघटनमसम्भवित्वेन कल्पनीयं सैव त्वसिद्धेति दूषणतात्पर्य्याद्यथाश्रुतमेव साधीय इत्यपि वदन्ति। व्याप्यत्वासिद्धेर्व्याप्यत्वाज्ञानेऽन्तर्भावस्तद्द्वारा दूषकत्वं भिन्नधर्म्मिकत्वं परिहरन्नाह न चेति। नहीति विरोधिविषयकत्वाभावेन साक्षात्प्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति भावः। साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमित्युभयत्रैव बहुव्रीहिः तस्मादित्यादेरदूषणं वेति शेषः दूषकताबीजचिन्तनमिति निश्चयदशामधिकृत्य यन्निश्चयद्वारोपाधित्वनिश्चयस्य दूषकत्वं तत्संशयद्वारा तत्संशयस्यापि तथात्वमिति भावः। व्यभिचारज्ञानद्वारेति मानसे व्यभिचारनिश्चये उपाधिज्ञानं विशेषदर्शनरूपत्वेनोपयुज्यते व्यभिचारानुमानं पुनरग्रे वक्ष्यति। व्याप्तीति साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपविरहः साधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकरूपत्वपर्य्यवसन्नः साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वविरहो वोन्नेयः नतु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं स्वत्वस्याननुगतस्याभावेन तत्तत्साधनत्वपर्य्यवसाने साध्यप्रसिद्धिमात्रेणैव कृतार्थत्वात् साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारित्वेन हेतौ साध्यव्यभिचारित्वं साधनाव्यापकोपाधिव्याप्यत्वेन साध्ये साधनाव्यापकत्वमनुमेयमिति तु नव्याः। व्यति-

रेकमिति साधने व्याप्तिविरहस्य व्यभिचारस्य चोपगमे उपाधि साधनाभाववद्वृत्तित्व व्यभिचारस्फुटतादयायासुपाध्यनुसर णापतादिकरणे इत्तो साध्यव्यभिचारित्व तदीयधर्मे साध्य साधनव्यापकत्वयद । उपाधिमाये ति तेनापि व्यभिचारा नुमाने तथापि तथाविधोपाधिमत्त्वपादिति भाव वस्तुतस्तु व्यापकव्यभिचारिणी व्याप्यव्यभिचारित्वे व्याप्यव्यापकभाव- व्याघततापत्या इत्तो साध्यव्याप्यत्वेन साधनाभाववद्वृत्तित्वस्य साध्यव्यापकत्वाज्ञोपाधित्वमिति तत्त्वम् । यद्वेति व्याप्य- व्याभावसाधनाभिप्रायेण साधनाव्याप्यत्वस्योपाधित्वे च नैष दोष । साधनेति यथाश्रुताभिप्रायेण प्रतियोगिव्यधिकर णसाधनाभाववद्वृत्तित्वस्य साधनवदन्यवृत्तित्वस्य चोक्तौ तथा त्वासम्भवात् एवञ्च सत्प्रतिपक्षे निश्चितोपाधिवत्सन्दिग्धोपाधि रुद्राय । न च तत्कत्वस्य व्यभिचारिसन्देहस्य प्रतिहेतु- समागादेव सिद्धे किं तेनेति वाच्य परस्परप्रतिबन्धेनैवानु- मित्यनुत्पादे तत्र व्यभिचारसन्देहस्यावश्यमुत्पत्तौ मामा भावात् उपाधिसन्देहादिगित्थमेव व्यभिचारसन्देहेन तुल्य मन्तत्वाभावात् न चातुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षो व्यभिचारादि- गङ्काधान वा स्वरसत सन्दिग्धव्यभिचारादिनापि तथात्व प्रसङ्गादिति । अत्र च कश्चिदुपाधेस्तुल्यबलत्वे सत्प्रतिपक्षो त्थापकतया तर्कादिसाचिव्याद्व्यभिचारत्वे च साधोपापकत थापि दूषकत्वं व्याप्त्यादिप्रतिसन्धाने तदुत्थयस्य ,ततोऽनु मिति प्रतिरोधस्य च दुर्वारत्वात् परन्तु सार्वत्रिकत्व न

तस्येति ध्येयम् । असाधारणविपर्य्यय इति इदं सत्प्रति-पक्षोन्नायकत्वमभिप्रेत्य । यद्यपि व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षत्वे सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरस्यादोषत्वान्नासाधारण्यं दोषाय तथापि सत्प्रतिपक्षोन्नयनौपयिकसाध्यव्यापकत्व-ग्राहकप्रमाणाभावे तात्पर्य्यम् । तदयं निष्कर्षः यत्र यद्दोषोन्नायकतया दूषणत्वमुपाधेस्तत्र तदुन्नायनौपयिकरूपवैकल्य-मेवाभासत्वे प्रयोजकम् एवञ्च यत्र स्थापनायां पक्षताव-च्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरुद्देश्या तत्र पक्षा-व्यापकविपर्य्ययस्याभासत्व तद्विरहेण पक्षैकदेशे सत्प्रति-पक्षेऽप्येकदेशान्तरे साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् यत्र तु पक्षताव-च्छेदकावच्छेदेन तथा तत्र तादृशस्योपाधित्वमेव एकदेशे प्रतिपक्षस्यापि तादृशसिद्धिविरोधित्वात् साध्यविपर्य्ययस्या-सत्त्वमनुपाधित्वे प्रयोजकं न त्वज्ञातमज्ञातस्यापि तस्य व्याप-कव्यतिरेकेण सिद्धिसम्भवात् । अथ सिद्धसाध्यविपर्य्ययत्वेन चाभासत्व व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वपक्षे विनापि साध्यप्रसिद्धिं प्रत्येकपदार्थप्रसिद्धेरेव घटो नाभिधेय इत्यादि प्रतिज्ञापत्ते व्युत्पादयिष्यते च तत्र प्रतिज्ञाविरह. व्यापका-भावेनाप्रसिद्धेरेव व्याप्याभावस्य सिद्धम्युपगमात् पूर्वसाधन-व्यतिरेकत्वन्तु नोपाधित्वेन नाप्यनुपाधित्वेन नियत वह्निना धूमस्य स्थापनायां प्रतिहेतावार्द्रेन्धनाभावे वह्न्यभावस्योपा-धितापा धूमाभावस्य चार्द्रेन्धनाभावेन स्थापनायां प्रतिहेतौ वह्न्यावार्द्रेन्धनस्यानुपाधितायाश्च प्रसङ्गात् परन्तु पूर्वसाधन-

व्यतिरेकस्य प्रतिरुहितावुपाधित्वेनोद्भावने सत्प्रतिपक्षमात्रसु च्छिन्ने सर्वत्रैव तत्सम्भवात् आभासत्वेऽपि व्यापनाश विशेषापरक्षदशायामेव सत्प्रतिपक्षोपन्यासात् वस्तुत साध्या व्यापकस्यापि पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य तदानीं तत्त्वेनापक्षा दुपन्यासासम्भवात् अतो यत्नतस्तरानुकूलतर्कं विना पूर्व साधनव्यतिरेको नोपाधित्वेनोद्भाव्य इति कथकसमयवशा देवासावुपाधित्वेन नोपन्यस्यत इति। यथाकृत्स्नेति कादाचित्कत्वेन सकर्तृकत्वव्यापनायामन्यत्वे प्रतिहेता विपर्यय।

अनुमिति मनपेक्षकार्यानुकूलतासङ्गत्या पक्षधर्मतां निरूपयितुमाह व्याप्तेति। सन्दिग्धेति। यत्र साध्यस्य यादृशसम्बन्धावगाहिनिर्णयनिवर्त्यो य संशयस्तत्र स तादृशसम्बन्धेन साध्यानुमितौ पक्षतेत्यर्थं तेन न पक्षसाध्य विशेष्यकसंशयानसुगमो न वा सम्बन्धान्तरेण सन्देहेऽपि निर्णीतसम्बन्धेन पक्षत्वम् न वा तत प्रभृतिषु समवायेनाका कागादिसाधने तदेकत्वम्। मन्नययोग्यतां निरस्यति नापीति साधकबाधकमाने सिद्धिबाधौ केवलान्वयिनि च पक्षमित्वाभावप्रतियोगित्वधीरेव सुलभोऽबाध । ननु तत्रापि पुनरनुमित्सा तत परामर्शानन्तर स्मरणात्मकाद्धा परामर्शा दनुमीतिष्टसाधनताविषयकादनुमित्सा ततोऽनुमितिरिति फलबलात्कल्पनीयमित्यत आह सिषाधयिषेति तथानुमिति जनिकेच्छैव पक्षता सा च क्वचित्स्वनिष्ठैव सर्वत्रेश्वरनिष्ठैव

सुलभेति वाच्यं तस्यानित्यत्वेन सिद्धौ सत्यामपि पक्षता प्रसङ्गात् न च तस्यास्तदानीं न तज्जनकत्वं तद्धि न तद्योग्यता अनपायात् न च तदुपधानम् अनुमितेः पूर्वं तदभावात् न च तत्सामग्रीसमवधानं कारणमात्रस्य पक्षता-कुक्षिनिक्षेपप्रसङ्गाच्छेषवैयर्थ्यात् तदानीं सामग्रीविरहप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगिनः कारणस्य वक्तव्यत्वापाताच्च। सिषाधयिषेति यत्रानुमित्यानन्तरं साध्यतद्व्याप्यवत्त्वविशिष्ट-पक्षस्मरणम् अनुमितीष्टसाधनताविषयकतादृशस्मरणाद्वा अनुमित्या अनुमित्यापूर्वकालोत्पन्नविशेषणस्मरणाद्वा अनुमित्याकालोत्पन्नेन्द्रिय-सन्निकर्षसहितात्साध्यतद्व्याप्यविशिष्ट-पक्षप्रत्यक्षं तदनन्तरञ्चानुमितिस्तत्र पक्षतासम्पत्तये सहकृतान्तं साधकमानविशेषणम्। सिषाधयिषा च तत्साध्य-विशिष्टतत्पक्षविषयत्वप्रकारिका अनुमितिविषयिणीच्छा यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादात् अनुमितित्वाप्रकारिकायामपि प्रत्यक्षा-द्यतिरिक्तं पर्वते वह्निज्ञानं जायतामितीच्छायां प्रत्यक्षाद्य-नन्तरमनुमित्युत्पादाच्च यादृशयादृशेच्छासत्त्वे सिद्धौ सत्या मनुमितिस्तत्तदिच्छाभावसमुदायस्य विशेषणत्वादिच्छाया अननुगमेऽपि न क्षतिः धूमेनानुमिनुयामितिच्छायामालोक-परामर्शादसत्यामपि सिद्धौ यदि नानुमितिस्तदान्यमात्र-लिङ्गकानुमितीच्छा कामिनीजिज्ञासादिवत् पृथक् प्रति-बन्धिका यदि च तत्रानुमितिस्तदा सिद्धिरूत्वे तत्रानुमिते-

धारणाय तल्लिङ्गिकानुमितीच्छा तदन्यमात्रलिङ्गकानुमिती च्छातिरिक्तानुमितीच्छा या वाच्या लिङ्गविशेषेणापि च नियम्यित पक्षत्व तल्लिङ्गकानुमितौ सिद्धिकालीना तल्लि- ङ्गकानुमितीच्छा विरहविशिष्टान्यलिङ्गकानुमितीच्छैव या प्रतिबन्धिका सध्रकमानं साध्यत्वनियय पाषाणमयत्वा दिना पर्वते तेजस्त्वादिना च वह्नौ सिद्धावपि पर्वतत्वेन तत्र वह्नित्वेन च तस्यानुमितेर्धर्मित्वसाध्यत्वयोरवच्छेदकावनु प्रवेशनीयौ यदि च पर्वतत्वसामानाधिकरण्येनैकत्र साध्य सिद्धावपि विनानुमित्सामन्यत्र तादृशानुमितिरनुभविकी तदा धर्मिविशेषोऽपि निवेश्यो नान्यथा पक्षतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमिति दर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमिति प्रति तदवच्छेदेन सिद्धेस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमिति प्रति तु सिद्धि मात्रस्य विरोधित्वम् इत्यच लिङ्गभेदन्यायोऽनुसरणीय साध्यविशेष्यकसिद्ध्यनन्तर पक्षविशेष्यकानुमिते' प्रामाणिकत्वे तां प्रति पक्षविशेष्यिकैव सिद्धिर्विरोधिनी एवञ्च पक्षविशेष्यक सिद्ध्यनन्तरमपि साध्यविशेष्यिकानुमितिर्जायते तुल्यन्यायात् समानाकारायाः सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे पर्यवसानात् तादृशा नुमितिं प्रति सिद्धिमात्रं विरोधिसाध्यप्रसिद्धिरेव वा अतएव प्रसिद्धसाध्यकस्थले पक्षविशेष्यिकैवानुमितिरनुभूयत इति अथ च व्याप्तिस्मरणादिना पूर्व्वानुमित्सानाशे परामर्शकाले च सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्सान्तरोत्पत्त्यैवानुमितिस्तथैव कारणीभूतस्य

विशिष्टाभावस्य सम्पत्तिरित्युपाध्यायाः । अन्ये तु द्वित्रिक्षणा-न्तरितायामप्यनुमित्सायामनुमितिदर्शनात् अनुमित्सायो-ग्यता वाच्या सा च न स्वोत्पत्त्यनन्तरं स्वविषयसिद्ध्यनु-त्पादः अनुमित्सानन्तरमन्तरानुमित्यनुत्पादे दिवसादि-विलम्बेनेन्द्रियादिना निर्णीतेऽपि साध्ये लिङ्गपरामर्शादनु-मितिप्रसङ्गात् किन्त्वनुमित्सानन्तरं लिङ्गदर्शनादिक्रमेण यावता कालेनोत्सर्गतः परामर्शो जायते तावानेव कालः फलबलेन तथा कल्पनात् अथवानुमित्सोत्पत्त्यनन्तरमनुमि-त्सानाशेऽपि सिद्धौ सत्यां यावत्कालमध्येऽनुमितिर्जायते तावानेव कालोऽनुमित्सयोपलक्षितः यदि च सिद्ध्यनन्तरं तन्नाशेऽपि द्वित्रिक्षणमध्ये विनानुमित्सामनुमित्यनुत्पादोऽनु-भवसिद्धस्तदा सिद्ध्यापि तावानेव समय उपलक्षणीयः विशिष्यलक्षणनियमस्त्ववहितैः करणीय इति वदन्ति । अत्र च यत्र साध्यनिर्णयेच्छानन्तरं पूर्व्वोक्तन्यायेन साध्यतद्व्याप्य-विशिष्टपक्षस्य प्रत्यक्षं स्मरणं वा यत्र वा साध्यतद्व्याप्यधर्म्म-तादृशव्याप्यधर्म्मान्तरविशिष्टपक्षस्य तत्पक्षकसाध्यतद्व्याप्यव-त्त्वानुमित्योरिष्टसाधनतायाश्चैकं स्मरणं ततस्तयोरनुमित्सा ततः साध्यतद्व्याप्यवत्त्वानुमितिस्तत्र तदनन्तरमनुमिति-प्रसङ्गः योग्यताविवक्षणे तु सुतरामेवेति तदिच्छाविषय-सिद्ध्यनुपहितत्वं तद्विशेषणं पक्षसाध्यभेदेन च पक्षताया भेदात् पृथक् पृथगेव कार्य्यकारणभावः तथाच यत्र सिद्ध्यनन्तरं कदाप्यनुमितिर्न जाता तत्र सिद्ध्यभावमात्र

कारणं न तु सर्वेच्छाविशेषोऽपि गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च तेन यत्पक्षकयत्साध्यकानुमितौ कस्यापीच्छा न जाता तत्राति साधारण्यमात्रमस्यानुगतावेच्छाविशेषाभावात् नोपादेय । यत्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्ना या सिद्धि सिषाधयिषाविरहविशिष्टायास्तस्या अभाव पक्षता अथ तृतीयक्षणव्यवधायक-द्वितीयक्षण एवाव्यवहितत्वपर्य्यवसानादव्यवहितक्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये द्वितीयसिषाधयिषाविरहो विशेषणमस्तु सिद्धे प्राथमिकमस्तु स्वक्षणस्य किमर्थमिति चेत् यत्र क्रमेण सिषाधयिषाप्रत्यक्षसिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र तृतीयक्षणे पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति तन्न यत्रानुद्दिश्यागमकाले प्रात्यक्षिकी सिद्धिरथ च परामर्शानुमिती तत्र पक्षताविरहप्रसङ्गात् अथ प्रथमक्षणमपेक्ष्य द्वितीयस्येव द्वितीयमपेक्ष्य तृतीयस्याप्यव्यवहितोत्तरत्व स्वध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वं वा तादृशाव्यवहितोत्तरत्व वाच्य तथाच यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र प्रथमेन पक्षतावारणाय उत्तरक्षणस्य विशेषण प्रथम विशिष्टास्त द्वितीयस्तु सिद्धेस्तथैव द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये यदि पुनरिच्छात्मिका सामग्री प्रतिबध्नात्यनुमिति तदानुमित्यव्यवहितपूर्वोत्पत्तिसिद्धिभिन्नसिद्ध्यभावमात्र पक्षतेति चेत्तादृशसिद्धीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभाव

तदुपहित तत्सामग्री वा नाद्यः चक्षुरादिमत्त्वे विनानुमितीच्छामनुमित्यभावप्रसङ्गात् न द्वितीयः सिद्धेः पूर्वं तदुपहितत्वाभावेन प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽप्यनुमित्यापत्ते. अनुमानातिरिक्तेत्यस्य वैयर्थ्याच्च न तृतीयः अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वम् अनुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेन चानुमितिकारणत्वमित्यन्योऽन्याश्रयात् स्थाणुत्वाभावव्याप्यदर्शनक्षणे प्रतियोग्यारोपविरहेणाभावप्रत्यक्षसामग्रीविरहात् पक्षतासत्त्वे स्थाणुत्वारोपक्षणे तदभावानुमित्यापत्तेरित्यपि कश्चित् वस्तुतस्तु स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालित्वान्नियमेन प्रथममुपस्थितत्वाल्लाघवाच्च प्रत्येकमेव तथात्वमन्यथा बाधादेरप्यतथैवान्तर्भावप्रसङ्गात् न चानुमित्साविरहस्य प्रत्येकं विशेषणत्वे गौरवं शाब्दसिद्धौ सत्यामशाब्दं ज्ञानं जायतामितीच्छायामनुमितेरुत्पादात् सिद्धावनुमितिविषयेच्छाविरहस्य प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे च तादृशेच्छायामनुमित्यनुत्पादात् साधकमाने अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य पृथगेव विशेषणतायास्त्वयापि वाच्यत्वात् स्वनिवर्त्तकप्रत्यक्षादिसामग्रीसमवहितान्यत्वादिना च तादृशेच्छयोरनुगमेऽतीव गौरवम् अन्यतरत्वघटकयोरन्योऽन्याभावयोर्मिथोविशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावश्च आत्मनिष्ठस्य समवायेन सिद्धेरभावः भिन्नभिन्नेन च सम्बन्धेन तत्तदसाधारणकारणरूपायास्तत्सामग्र्याः मणिविशिष्टस्य वह्नेरिवेतरेतरविशिष्टस्य मनोयोगादेः प्रतिबन्धकत्वायोगात्

तथा च कथमनुगतरूपेण तयोरभाव कारणम् एव सिद्धे सिषाधयिषाविरहेण वैशिष्टामेककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्व प्रत्यक्षादिकारणवत् मनोयोगादेस्तन्यादनुमितिसामग्रीविरो धाभावस्य हेतुत्वेऽपि लाघवात् सिद्ध्यभाव एव पक्षव्यवहार निमित्तम् एतदेवाभिसन्धाय प्रकृतिनिमित्तमुक्तमिति वक्ष्यति तस्मादुपस्थितसिद्धौच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावापे चया बाधाभावस्य लघुत्वेऽपि सिद्धसाधनस्थलपक्षव्यवहार विरहेण तादृशसिद्ध्यभावस्यावश्यकत्वे बाधाभावो न निवि शते गौरवात् विशिष्टसिद्ध्यभावस्य चात्मनिष्ठस्यैवानुमितिहेतु त्वेऽपि तस्य परम्परासम्बन्धादेव पर्वतादौ पक्षव्यवहार इति ध्येयम् एकस्य पुंसोऽनुमित्सासत्त्वेऽपि अन्यस्य तद्विर हेण प्रत्यक्षादिसामग्रीसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादात् तत्पुरुषी यानुमितिं प्रति तत्तत्पुरुषीयानुमित्साविरहकालीनतत्त त्पुरुषीयसिद्धिसामग्र्योर्विशेषविरहेऽनन्यगतिकत्वेन हेतुरू पेतत्र इति वदन्ति । अथ सिद्ध्युत्तरानुमितौ सिषाधयिषा हेतुरस्तु नचैव मण्यादिस्थलीयदाहं प्रत्युत्तेजकस्य हेतुत्वा पत्ति उत्तेजकानामननुगतत्वात् तावदभावविशिष्टमण्याद्य भावस्य चानुगतत्वादिति चेदिहापि दर्शितोऽननुगम सिषा धयिषाया सिद्ध्युत्तरानुमितित्वस्याननुगतानतिप्रसक्त दुर्वचं सिषिद्धिषितिकालीना स्वेतरसिद्धिकालीना चानुमितिं प्रति हेतुत्वकल्पने च विनापि सिषाधयिषां सिद्धिनाशकालेऽनु मित्युत्पादोदुर्वार एकस्य च पुंस सिषिद्धिसत्त्वेऽन्यस्य सिषा

धयिषाशून्यस्यानुमित्यनुत्पादप्रसङ्गः तत्तत्पुरुषीयतादृशा-
नुमितिं प्रति सिषाधयिषाया हेतुत्वेऽनन्तकार्य्यकारणभाव-
प्रसङ्गः अपि च सिद्धौ सत्यां विनापि सिषाधयिषां सामान्य-
सामग्रीतोऽनुमितिसामान्योत्पत्तिप्रसङ्गात् न हीदृशविशेष-
सामग्रीं विना सामान्यसामग्र्या अनुमितिजनकत्वं नास्ति
न चान्यत्रापि तद्विशेषसामग्र्यन्तरमस्तीति तत्कल्पने चाति-
गौरवम् इह जायमाना सा सिद्ध्युत्तरैव स्यात् सा च न
जायते कारणाभावादिति चेत् समाजनिष्ठानुमितिसामा-
न्यन्तु स्यादेव कार्य्योत्पादविरहस्य विना कारणाभावमस-
म्भवात् करणव्यापारत्वेनावश्यककारणभावस्य परामर्शस्य
कारणतावच्छेदिका पक्षता न कारणमिति तु भ्रमः प्रति-
बन्धकान्तराभाववदन्वयव्यतिरेकशालित्वेन हेतुत्वात् अ-
न्यथा यथासम्भवनिमित्तकारणस्य समवायिकारणत्वाद्यव-
च्छेदकत्वप्रसङ्गात् अथानुमितिसाधारणसिद्धेः प्रतिबन्ध-
कत्वे तदभावस्य मण्याद्यभाववत् प्रतिबन्धकाभावत्वेन
कार्य्यकालवृत्तेरेव हेतुत्वात् अनुमितिकाले च तदसम्भवात्
सा नोत्पद्येतेति चेन्न यस्य मण्याद्यभावादेः कार्य्यसमकाल-
तयान्वयव्यतिरेकित्वं तस्यैव तथात्वेन हेतुत्वं नतु सर्वस्य
गौरवात् अन्यथा समवायिकारणस्य कार्य्यसहभूतस्यैव हेतु-
त्वात् कारणमात्रस्य तथात्वप्रसक्तौ प्राभाकरा एव विजये-
रन्निति। प्राभाकरास्तु विनाप्यनुमित्सां क्वचित् परामर्शा-
नुमितिप्रवाहस्याविरलतन्नस्यानुपविकत्वात् कालभेदकल्प-

नायाञ्च मानाभावात् मानाभावाश्च पक्षता नानुमिति हेतु परार्थानुमाने तु सिद्धसाधनमर्यादारविधया दृषण मित्याहु ।

नवणोपोद्घातेन विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं व्यवस्थापयति पक्षेत्यादि । व्याप्तिस्मरणेति स्मरणत्वमविवक्षितम् अव्याप कत्वात् लाघवात् । प्रथमोपस्थितत्वलाघवात् । कल्पना-लाघवमाह परामर्शेति परामर्शहेतुत्वादिनाप्यनुमित पूर्वं तादृशज्ञानमवश्य मन्तव्य तथाचातिरिक्तधर्मिण स्तत्राभन्ययाभिद्धत्वमियतपूर्ववर्त्तित्वयोश्च कल्पनामपेक्ष्य उ भयवादिसिद्धनियतपूर्ववर्त्तिनोऽनन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पनाल घोयसीति । ननु धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तेरालोकत्वेन च पक्ष धर्मताया ग्रहेऽप्यनुमिति स्यादियत आह एवमिति यद्ध र्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तेनैव रूपेण पक्षधर्मताज्ञानं हेतु रिति नातिप्रसङ्ग ज्ञानद्वयादिति द्वित्वमविवक्षितं लाघ-वात् अवच्छेदकलाघवात् भावप्रधानत्वात् व्याप्यतावच्छे दकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्याप्तिज्ञानहेतुताया भाव प्रकत्वात् । क्वचिदुपजीव्यत्वादिति पाठ उपजीव्यत्वञ्च व्याप्ति ज्ञान विना यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्म ताज्ञानस्यासम्भवात् एवञ्च सिद्धे व्याप्तिज्ञाने हेतावतिप्रसङ्ग-भङ्गाय पक्षधर्मताविषयत्वमवच्छेदक कल्प्यते लाघवात् नतु कारणान्तरं गौरवादिति भाव । सिद्धस्य व्याप्तिज्ञानस्य न पक्ष धर्मताविषयत्वमित्याशयेनाह तस्येति । यद्वा व्याप्यत्वज्ञान

मिति व्याप्यत्वप्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानमित्यर्थः। ननु विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्याज्ञानद्वयस्यावश्यं वाच्यतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं तदिदमुक्तमावश्यकत्वादित्यत आह उपजीव्यत्वादिति विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पने विशिष्टज्ञानस्योपजीव्यत्वादित्यर्थः। स्वसम्वेदनसिद्धमेव ज्ञानद्वय आवश्यकत्वञ्च तस्योभयवादिसिद्धमित्याशयेनाह तस्येति। असिद्धिं परिजिहीर्षुराशङ्कते अथेति अत्र पक्षवृत्तिः हेतुरिति लाघवादिति शेषः। अनुमितिसामग्र्या इति स्मृतिहेतुतावादिनां नव्यानां नये दूषणमिदं नतु संस्कारकारणतावादिनां प्राचामिति। अथेत्यादि अत्र यत्र प्रथमं पक्षाग्रहे गृहीतधूमे स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यभानसनन्तरञ्च गृहीते पक्षे तादृशविशिष्टधीस्तत्रेत्यपि द्रष्टव्यम्। प्रथमत इति विशिष्टज्ञानात् पूर्वमनुमितिसामग्रीविरहप्रदर्शनाय। एवञ्च सिद्धे पूर्ववर्त्तिनि विशिष्टज्ञाने तस्यैव तत्त्वेन हेतुत्वं गुरुधर्म्मद्वयावच्छेदेनान्यथासिद्धत्वकल्पनामपेक्ष्य लघ्वेकरूपावच्छेदेन नियमान्यथा सिद्धिकल्पनाया एव न्याय्यत्वात् गृह्यमाणव्याप्यवच्छेदकताकधर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्म्मताग्रहप्रकारीभवद्धर्म्मावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानत्वेन वैकरूप्येण कारणत्वे चातिगौरवात् विनिगमनाविरहाच्च तवापि न नियतपूर्ववर्त्तित्वं कल्प्यमित्याह यत्र चेति। तेन विनेति तथा च व्यभिचारात्कारणत्वं बाधितमितिभावः। स्वतो व्यभिचारं निरस्यति अस्मदुक्तेति। अनवस्थानादिति। न च

धूमालम्बनसन्निकर्षे सत्यस्मिन्धूमस्य वह्निव्याप्यत्वमिति निष्ठविशेष्यक परामर्शात्वस्मनुमितिसम्भव धूममात्रसन्नि कर्षेऽपि तत्र यन्नानुमानात् सत्यस्मिन्त्विव्हत्वमवैशिष्ट्या नकविरहात् समाधारणमिति शरीरादिषुष्टाम धामाकादि पारणाय प्रमाणान्तरमारूढागेति वाच्य तदपि प्रमाणा न्तर भयाक्षेव प्रत्यक्षादिप्रमाकरणत्वेन च विभागान् तथा पात इत्यपि कश्चित् । यद्वा समाधारणमसमञ्जसं तथा च यज्जातीयप्रमायां समोऽन्यकरणेनासमवहित सत् यदसि न्निषयकप्रमोत्पादक यज्जातीयप्रमासामग्रीघटितं वा यत्प्र मोत्पादक तत्तदिजातीयप्रमाकरणिगियेव व्याप्ति तत्र नि- दायां विलक्षणमनायां विलक्षणे च सस्कारणे कल्पनोपि न्याय ग्यफलत्वादाधकाभावाश तर्हि तथात्व पर्यवस्यतीति । संशय न्वर्यै च न विशिष्टानुभवरूपो येनोपनयादिवशाद्विधिपया नभयजनकं स्मृतनिक्षेन ममता न्यायवशाट प्रमेय तदभावा दिवशात् प्रमापि जन्यितव्येत्याशङ्क्ष्येत किन्तु धर्मिणाम काटिस्मरणादिरूपो धर्मिज्ञानं पुनरनुभवरूप यथामङ्गल मनाटे स्मरणस्य सस्कारादित्याशयेनाह संशयेति । व्या- प्यत्वानुमानादिति धूमत्वादौ वह्न्यादिव्याप्यत्व जा नतो धूमत्वादिना तद्वत्त्वनिश्चयदशायामन्यदात्मसगो पपाद्येति । अतीन्द्रियादौ लिङ्गे व्याप्यत्वप्रकारकज्ञान स्यासम्भवेऽप्यनुमितेः सर्वानुभवसिद्धतया तस्य कारणत्वे बाधित पनिगेपादुर्गमपि व्याप्यत्वावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे

सिद्धे प्राग्व्याप्यवत्तावोधस्थलेऽपि तत्कल्पने कारणं विना कार्य्योत्पत्तेरसम्भवात् तेन च विना तत्रानुमितेरसिद्धत्वान्न तस्यापि हेतुताबाधः तत्रातीन्द्रियलिङ्गादौ सर्व्वानुभवसिद्धाया अप्यनुमितेः सर्वथैवापलाप' मम तु क्वचित्कालविलम्बादिमात्रकल्पनमित्याशयवानाह अतएवेति तुल्यमित्यभ्युपगमवादः यत्र यदवच्छिन्ने यथाहि तदभावेन तदभावव्याप्यतया गृहीतेन वा विशिष्टेन तत्संशयः तथा यदवच्छेदेन तद्व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनं तद्विशिष्टेऽपि अनुभवबलाद्यावर्त्तकञ्च तदभावो यदवच्छेदेन वा तदभावोऽवगतो यो वा तदभावव्याप्यत्वेन गृहीतः यथा स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषत्वस्य स्थाणुत्वाभाव व्याप्यत्वेन गृहीतस्य करादेर्वा इदन्त्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषोऽयं स्थाणुर्नवेति न संशयः तदभावादिवच्च तद्दन्योऽन्याभावादिस्तादात्म्येन संशये च तदन्योऽन्याभावादिरपि द्रष्टव्यः एवं न तद्भ्रमोऽपि विशेषदर्शनस्य विपरीतज्ञानमात्रविरोधित्वादित्यग्रे व्यक्तीभविष्यति। नन्वित्यादि इदं नीलत्वेन प्रतीयमान भावोऽभावो वा भावत्वाभावत्वयोस्तत्त्वयोरित्यर्थः लिङ्गत्वाभावादप्रसिद्धत्वेन तत्त्वासम्भवात् भावत्वाभावत्वेत्यादिक केवलान्वय्यनुमानमतिरिक्तञ्चाभावमभ्युपेत्य केवलान्वयिनः साध्यस्य धर्म्ममात्रमेव व्याप्यमिति तु द्रष्टव्यम्। एवमिति लिङ्गं व्याप्यत्वे साध्ये लिङ्गतावच्छेदकं वा वह्नौ। यद्व्यतिरेकेति यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयावित्यत्र व्याख्याततत्त्वमेतत् यद्वा

व्यतिरेकनिषये कार्य्यानुत्पत्तौ तद्यतिरेक...
कारणतामविरद तन्नियमस्यैव कारणत्व पुन...
भिप्रायकमिदम् अतएव कुप्तनियतपूर्वभावत्...
प्रतिभाव एवानुमिति हेतुरित्यभिप्रेत्याह देत्यादि...
सामान्यतो विशेषदर्शनात् सामान्यतो भ्रमो न...
विशेषतस्तु स्यादित्येत्यभिप्रायिकामाशङ्का निरस्यति ...
प्रस्तु वेत्यभ्युपगमवाद । नचेत्यादि प्रभेदज्ञानस्य...
भेदधरी न प्रतिबन्धको भवितुमर्हतीत्यर्थ । प्रभेदेति ...
चानथाभूतस्यापि प्रतिबन्धकत्वमनायत्या वक्तव्यमिति ...
प्रतथाभूतस्य सन्दिग्धत्ते व्यभिचारमाह तथापीति ...
प्रणाभरदाने चामर्योजकत्वमिति भाव । गोत्वे ...
प्रवत्तावच्छेदकत्वमविशेषितं विशेषित वा ...
मधुरत्वेति मधुरत्वव्याप्यो धर्मो जातिरखण्डोपाधिर्वेत्यन्ते
न विशेष । गौरितिज्ञाने गोत्वप्रकारकत्व विशेषणाय
स्याह अन्यथेति । व्यक्ते प्रकारत्वेऽपि लिङ्गतावच्छेद...
प्रभवादाह गवेतरेति गोत्वस्याताप्रवेशायासामाय...
यथा साध्य गवेतरासमवेतत्वादिकमेवोपादेय ...
व्यभिचारवारणाय समवायेन सम्बन्धेन हेतुत्वस्याव...
विनाभावादिसाधारण्येऽप्यदोषात् व्यतिरेकेऽपि ...
सम्बन्धान्तरेण च गोत्वाभावस्यापि व्यभिचारितया गवेतरा
समवेतत्व तत्त्वेन समवायसम्बन्धेनाभावस्यैव गमकत्वात् ।

लिङ्ग लिङ्गतावच्छेदक तथाच न व्यभिचार ...

न तेन व्यभिचारवारणम्। नह्वीति धर्मान्यान्यत्वमिति दृष्टान्तार्थं न चैकधर्मस्यावच्छेदकत्वापेक्षया धर्मद्वयस्य तत्त्व एव गौरवमिति वाच्य तादृशैकधर्मघटकानेकभेदादिघटकतया धर्मद्वयस्यैव प्रथमोपस्थितत्वेन चावच्छेदकत्वौचित्यात् अन्यथा वह्न्यादीनामपि व्याप्यतया तावदन्यतमत्वस्यैवावच्छेदकत्वं स्यात्। अन्वयेति विशेषदर्शनं हि विपरीतज्ञानविरोधितया प्रत्यक्ष उपयुज्यते तत्त्वञ्चान्यतरत्वदर्शनस्यापि व्यावर्त्तकधर्मदर्शनत्वेनाक्षतम् अत्र च तदन्यान्यत्वस्यातिरिक्तत्वे धूमत्वत्वादेस्तद्वृत्तित्वात् धूमत्वादिरूपत्वेऽपि च धूमत्वत्वादेरप्रवेशाल्लिङ्गत्वेऽपि न वैयर्थ्यमित्यपि द्रष्टव्यम् एवञ्चान्यतरत्वस्य व्याप्यनवच्छेदकत्वे स्थिते तदवच्छेदेन तद्ग्रहोपगमे तवाप्यन्यथाख्याति स्वीकारप्रसङ्गः। अस्तु वा गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकस्तथापि शुद्धव्याप्तिप्रकारकज्ञानस्थले व्यभिचारान्न तस्य हेतुत्वमित्याह किञ्चेति। वह्नीत्यादि व्याप्तेर्व्याप्यनवच्छेदकत्वादिति भावः। मानाभावादिति वस्तुतो विशेषव्याप्यवच्छिन्ना महाव्याप्तिरतिरिच्यताम् किं तेन न हि वस्तुतो व्याप्यवच्छेदकप्रकारक पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरतिप्रसङ्गात् परन्तु यदवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते तत्प्रकारकम्। न च तदानीं व्याप्यवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते न च तद्ग्रहेऽनुमितिरपलपनीया मानाभावात् कल्प्यत्वाविशेषे लघुरूपावच्छिन्नस्यैव नियतपूर्ववर्त्तितायाः कल्पयितुं युक्तत्वात् एतेन व्याप्तिग्रहविषयधर्मिमात्रवृत्तिधर्मप्रकारकं पक्ष-

र्मताज्ञान हेतुरित्यपास्त सामान्यलक्षणानङ्गीकारे धूम
वादेरपि तथात्वायोगात् वह्निव्याप्य सर्वं प्रमेय धूमवान्
र्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गाच्च व्याप्तिसमानाधिकरण
त्वेन साध्यधर्मभासोऽपि च सा धूमव्यक्तिर्वह्निव्याप्येति ज्ञान
वह्निसाधनप्रमाणप्रसङ्गो वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानामा
वच्च एतएव व्याप्यत्वभानेऽपि प्रकारतया यस्तादृशो धर्मो
भासते तत्प्रकारक पक्षधर्मताज्ञान हेतु वह्निव्याप्यवानि
त्यत्र च वह्निव्याप्यत्वमेव तथा धूमवानित्यादौ च धूमत्वादिक
धूमसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तिज्ञाने तस्यापि प्रकारत्वा
दिति परास्तम् । धूमसमानाधिकरणवह्निव्याप्य सर्वं प्रमेय
धूमवांश्चायं प्रमेयत्वव्याप्य सर्वमभिधेयं समानाधिकरण
वांश्चायमित्यादि ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः । न च धूमत्वादे-
रतिरिक्तवृत्तित्वपक्षे स एव प्रतिबन्धकस्तद्रूपेणानुमितावि
ष्टापत्तिरिति वाच्यम् एवम्विधेष्टापत्त्यैव सर्वत्र प्रतीकारे विशे
षणानुसरणवैयर्थ्यात्, व्यभिचाराद्यग्रहपक्षधर्मताज्ञानयोरेव
हेतुत्वस्य सूपपत्वात् किञ्च पुरुषान्तरस्य तस्यैव वा काला
न्तरे वर्त्तमान व्याप्तिपक्षमादायातिप्रसङ्गस्य भङ्गाय स्वस-
मानकालीनस्वसमानाधिकरणव्याप्तिपक्षविषयधर्म्मिमात्रवृत्ति
धर्मप्रकारक पक्षधर्मताज्ञान वाच्यं तथा च स्वत्वस्या
ननुगतत्वात्कारणतावच्छेदकस्य तत्तद्व्यक्तिमात्रपर्य्यवसायित्वे
मिथो व्यभिचार तत्तत्पक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्व सम्भ
वेऽधिकवैयर्थ्यं च एतेन दृश्यमाणव्याप्यवच्छेदकताकेत्या

द्युपदर्शितप्रकारद्वयमपि प्रत्युक्तं वेदितव्यं एवं यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्धर्मप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरित्यपि परास्तम् । तद्धर्मविश्रान्तमूर्त्तिकत्वेनाप्यननुगतत्वाच्च यत्रेच्छा तत्साधनताज्ञानस्येच्छाहेतुत्वेऽपि समानमिति चेत् सत्यं प्रतिवच्यते हि तत्र लघुगुरुरूपाभ्यां युगपदुपस्थितौ लघुरूपावच्छेदेनैवकारणत्वं कल्प्यते लाघवात् नियमादेरेकतररूपावच्छेदेनाप्युपपत्तेरित्याशयवानाह अपि चेति । ननु स्वसमानाधिकरणाभावे इत्यादिव्याप्तौ स्वपदार्थस्यैकस्याभावेन धूमादिकमेव विशिष्य उपादेयं तत्र च धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणेन्धनवानयमिति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गेन तादृशवह्निसमानाधिकरणधूमत्वं व्याप्तिस्तत्प्रकारकमेव च पक्षधर्मताज्ञानमननुगतमपि हेतुरिति वक्तव्यं तथा च यद्धर्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके गृह्यते तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम् अयं वह्निव्याप्यवान् धूमो वह्निव्याप्योऽयं धूमवान् वह्निधूमव्यापकोऽयं धूमवानित्यादिसकलवित्तिव्यापकत्वात् न तूपदर्शितव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेनाव्यापकत्वात् किञ्चान्यथाख्यातिवादिभिर्धूमादिसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिगगनसमानाधिकरणधूमादिमानयमिति-ज्ञानादनुमित्यङ्गीकारादखण्ड-व्याप्तेश्चाप्रसिद्ध-तया प्रकारकत्वासम्भवात् साध्ये साधनव्यापकत्वग्राहकमधिकर-

णार्द्धो च साध्यीयव्याप्यत्वगादि पक्षे च सादृश्यसाधनवत्त्वाय
गादि यज्ज्ञान तत्त्वेन कारणत्वबाध्य तथा च साधवा
सादृश्यव्याप्यत्वपक्षधर्म्मतावगाहित्वयोरेव कारणतावच्छेदक
त्वमस्त्विति गुरुरेधेव व्यापकमप्यपि व्याप्यत्वोमिलितोर्वा
परमतिरिच्यते यथा च सामानाधिकरण्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि
न तन्निमाथा वक्ष्यते इति चेन्न तज्ज्ञानाव्याप्यतावच्छेद
कतावैत्यादिप्रकारद्वयोक्तदूषणप्रसंगात् पक्षतावच्छेदकाभाववद्वृ
त्तित्वधर्मवानयमित्यादिज्ञानादप्यनुमित्युदयाच्च व्यभिचार
ज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वेनैव व्याप्तीनामनुगमात् । नन्वत्र
कारणे कार्य्यमेव प्रमाणं तत्र कार्य्यकारणभावग्रहे सति
स्यात् सएव तु न सम्भवति गौरवज्ञानेन प्रतिबन्धादित्यत
आह कारणताग्रहेति कारणतानिश्चयं विना तत्फलस्य
धर्म्मान्तरनिर्णयस्याभावेन तद्घटितगौरवज्ञाननिर्णयादित्यर्थः
सम्भाव्यते तावदिह धर्म्मान्तरकल्पनं विना कारणत्वस्यैवा
ग्रहनिर्वाहकत्वादिति चेत् सम्भाव्यतां न तु तत्प्रतिबन्धक
सामान्यतः कार्य्यकारणभावग्रहस्य प्रायशोऽभिमतप्रसङ्गात्
तत्र तत्र स्व प्रनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकरूपान्तरविरहेणा-
गत्या गौरवमप्यास्थीयते इति चेदिहापि तद्विरहस्याम
हदावेदितत्वादिति हृतं पल्लवितेनेति । व्यभिचारनिर्णयेन
कारणत्वग्रहासम्भव निरस्यति न चेति । अनुमानयोरिति
अनुमितैकसाध्यविशिष्टे साध्यान्तरानुमित्या सहचारग्रहोप-
गमेऽपि नियमांशग्रहासम्भवादिति भाव । नियतव्यापा

रेति एकसम्बन्धिज्ञानाधीनसम्बन्ध्यन्तरस्मरणादितः कचि-द्विशिष्टज्ञानोत्पत्तावपि नियतत्वेन न तस्य व्यापारत्वं य जनयित्वैव यस्य यज्जनकत्व तस्यैव तत्र तद्व्यापारत्वादित्यर्थः। वस्तुतस्तु तदुपनयव्यक्त्यादेस्तत्प्रमाव्यक्तिं प्रति कारणत्वेऽपि न क्षतिः प्रमावैजात्यस्यैवात्र प्रमाणान्तरनिमित्तत्वात् न चात्रापि प्रमावैजात्यमनुपलम्भबाधितत्वात् माना-भावाच्च उपनयस्य च विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन प्रत्यक्षे च सन्निकर्षविधयोपयोगितया जात्यव्यवस्थापकत्वात् अतएव वाह्यान्तरप्रत्यभिज्ञासादृश्याभावादिप्रत्यक्षाणां तत्तात्प्रति-योग्यादिविषयत्वमन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गात् ज्ञानद्वय-कल्पने च स्थैर्य्यमात्रमुच्छिद्येतव्यवस्थापितञ्च विशिष्टज्ञानस्य व्यवहारहेतुत्वम्। न च प्रमाणान्तरासहकृतोपनयजन्यता-वच्छेदकतया वैजात्यसिद्धि' इतरासहकृतत्वेनाजनकत्वात् असिद्धेश्च उपनयात्मकसन्निकर्षवशेन मनसा प्रत्यक्षजनन-स्यैवोपगमात्। पृथगिति न चैव धारावाहिकोच्छेद' इतर-मात्राविशेषणत्वेनोपस्थितेरेव तन्त्रत्वात् कोटिस्मरणस्य स-शयेन तस्य च व्याप्तिस्मरणादिना नाशात् विशेषदर्शनकाले च संशयायोगादाह न चेति। गौरवादिति न चैवमभाव-विशेषणत्वेनोपस्थितस्यापि भावस्य ग्रहापत्तिरभावग्राहक-सामग्र्या बलवत्याः प्रतिबन्धात् अभावाविशेषणत्वेनोपस्थि-तिस्तन्त्रमित्यपि कश्चित् वस्तुतः स्वतन्त्रविशेषणज्ञानस्य वि-शिष्टधीहेतुत्वेऽनुमित्यर्थमेव त्वयापि तत्स्वीकरणीयं न हि

वैशिष्ट्यावगाहि प्रत्यक्षं तथात्वे मानाभावात्। तर्कित्वादि
स्तुतौ यत्र क्वचिदपि गृहीतस्य धर्मिणि साधारणधर्मदर्श
नात् तत्तस्य संशयादिसाधारणो विशिष्टधीरित्यास्तु विशेषा
न्यकोटिद्वयसहचरितधर्मादर्शनात् कोटिद्वयस्मरणे संशयोऽ
न्यथा त्वेककोटिनिश्चय इति एतेन धूमत्वादिना पक्षधर्म
तामिमनुमाय वह्न्याद्यनुमितिरिति परास्तम् धूमत्वाद्यनुप
स्थित्या धूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिस्मृत्यभावे दृष्टानुमिति
प्रसङ्गात् एतेन धर्मांशावच्छेदेन यस्य गृहीतमुपनयवशात्
तद्धर्मविशिष्ट एव तद्धर्मिणि धूमवत्त्वावच्छेदेन च वह्निमत्त्व
पक्षाद्धूमवानेव वह्निमानिति बुद्धिः स्यात् न तु पर्वतो
वह्निमानित्यपि परास्तं मानाभावात् धर्म्यंशावच्छेदेन
गृहीतस्य सौरभादेः पुरोवर्त्तिनि चन्दनत्वादिदर्शनादिना
सुरभि इत्यादिबुद्धौ व्यभिचाराच्च यदि धर्म्यवच्छेदकत्व
वैशिष्ट्यमपि तत्र भासत इति नियमोऽपि तत्र प्रामाणिक
स्तदा धूमवानयं पर्वतो वह्निमानित्येव धीरस्तु न हि लिङ्गो
पधानभाने बाधकमस्त्यसाधकत्वविरहात्। हेतुसाध्येति सम्ब
न्धिद्वयनिरूप्यपदार्थप्रत्यक्षं प्रति सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षस्य हेतु
ताया संयोगादिस्थले त्वयैव क्लृप्तत्वात् तदभावेऽपि सा
ध्यघटितमूर्त्तिकव्याप्तिप्रत्यक्षस्य साध्यप्रत्यक्षसामग्रीं विना
सम्भवादिति भावः। विशेषणेत्यादि विशेषणविशेष्यसम्बन्ध
स्तदंशे प्रमात्वे लौकिकत्वे वा विशेषदर्शनस्य विपरीतज्ञान
प्रतिबन्धकतया क्वचित् क्वचिद्व्यभिचरितधर्मदर्शनात्तेन विशेषण

स्मारकतया विशेषणस्य च ज्ञानसत्त्वेऽप्यतिरिक्तसन्निकर्ष-स्तदंशे लौकिकतायामुपयुज्यते। एकैव ह्येति वस्तुतो व्या-प्तिभेदेऽपि न चतिः सामान्यतो व्याप्तित्वेन गृहीतानां सकलव्याप्तीनां तथैव स्मरणसम्भवात् वह्नेरसन्निकर्षादिति। ननूपनयात्मकसन्निकर्षेणैव नयनेन निरूप्यतां हुताशनो न हि वह्निरिन्द्रियेण द्रव्यसाधेयतया तद्वत्त्वस्य वा ग्रहे तत्स-योगो हेतुः दण्डी पुरुषो नास्तीत्यादौ व्यभिचारात् कथमन्यथा पक्षधर्मे वह्निमत्त्वगर्भिता व्याप्तिरेव गृह्यते न चाधेयतया मुख्यविशेष्ये साक्षात् द्रव्यग्रहे तत्संयोगो हेतुः अभेदारोपे च नाधेयतया रजतादिकं प्रकारो दण्डाद्यात्मकतत्तावगाहि-प्रत्यभिज्ञायाञ्च तत्तावदभेदो भासत इति न दण्डादेः साक्षा-त्प्रकारतेति वाच्यं मानाभावात् धूमवान् वह्निमानिति सामान्यलक्षणया ग्रहे व्यभिचारात् तत्तासंसर्गस्यापि प्रत्य-भिज्ञायां भानसम्भवात् प्रकृतेऽपि वह्निमदभेदग्रहणेव कृतार्थ-त्वाच्च एतेन तत्ताकारानुपनीततादृशद्रव्यग्रहे स हेतुरिति निरस्तं चैत्रपदवाच्योऽयमित्यादिवत् दण्डग्रयमासीद्दयं दण्डी-त्यादिग्रहस्यानुभविकत्वात् तत्तात्वस्यातिरिक्तस्याभावात् त-च्छब्दप्रयोगजननाभावस्य च निमित्तान्तरविरहप्रयुक्तस्य जन्य-तानवच्छेदकत्वात् तज्जननयोग्यतायाः प्रकृतेऽपीष्टत्वात् अतएव तदिन्द्रियग्राह्यविद्यमानद्रव्यस्य तेन ग्रहे तत्संयोगो हेतुरिति परास्तम् नयनादिनारजतादेरभावग्रहाभेदारो-पादौ व्यभिचाराच्च अथैवं व्यवहितदण्डे पुंसि न कथं

मायनोऽस्त्वीति नियम इति चेत् क्वचित्तत्सहचरितधर्मा
दर्शनात् तदस्मरणात् क्वचिच्च साधारणधर्मदर्शनादिना
संशयस्यैव जननात् सति च विशेषदर्शनादावपि तत्त्वात्
युक्तं चैतत् कथमन्यथा दण्डी न वेत्यादिकः संशयः न हि
नासौ तद्विशिष्टबुद्धिः न तन्निश्चय इति चेत् किं तेन उक्तं
हि संशयत्वं निश्चयत्वञ्च न जन्यतावच्छेदकमिति अस्तु वा
तथा तथापि विशेषस्यादर्शनात् संशयस्येव तद्दर्शनान्निश्चय
स्यापि सम्भवात् मा भूद्वा मायनादिरेव ज्ञातागमनादिनिर्णयो
मानसस्तु स्यात् तत्र तादृशनियमस्याश्रयस्य बाधितत्वादिति ।
उच्यते । अस्ति तावदनुमिनोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिको
ज्ञानविशेषो यत्र कारणमन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्यपरामर्श
मानसप्रत्यक्षविशेषोऽसाविति चेत् कुतोऽस्य प्रत्यक्षत्वमनुभव
त्वादिति चेत् किमेतदनुभवत्वमन्यत् प्रत्यक्षत्वात् स्मृत्यन्य
ज्ञानत्वमिति चेन्न अप्रयोजकत्वात् अनुमितौ साक्षात्कारि
त्वप्रसङ्गाच्च तद्धटकलौकिकसन्निकर्षादिजन्यत्वविरहाच्च
तथैव चेदानुमितौ तस्यापि सम्भवात् वह्निमनुमिनोमि
न तु साक्षात्करोमीत्यबाधितसाक्षात्कारत्वाभावप्रत्ययाच्च अ
गत्या तु सौरभं न पश्यामीत्यादावन्यथात्वकल्पनं सामान्य
लक्षणानङ्गीकर्तृमते चाप्रसिद्धवह्न्यादिव्यक्तिकानुमितौ न
प्रत्यक्षत्वसम्भावनापि सन्निकर्षासम्भवात् एतेन शाब्दादिकं
व्याख्यातं व्यवस्थापयिष्यते तावदप्रसिद्धाभावसाध्यकानु
मितिर्न च साक्षात्कारिणी तदोपनयस्यासम्भवात् एवञ्च

त्वादिना क्वचिच्च साध्येन्द्रियसन्निकर्षात् परामर्शेऽपि न चतिः पक्षसाध्यसम्बन्धस्याग्रहात् ग्रहेऽप्यनुमित्साया अनुमितिसम्भवात्। व्यभिचारादिति न च यत्र यदुभयवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं कारणं तत्र तदेकतरोपसर्जनस्यान्यतरस्य जन्यज्ञाने प्राधान्येन न भानमिति वाच्यं मानाभावात् अत्र चेदमस्वरसवीजं पक्षधर्म्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वेनाभावज्ञानं वह्न्यादावभ्रान्तमसम्भविताद्दृशप्रतियोगित्वप्रतियोगिताकाभावावगाहि चातिप्रसक्तं पक्षधर्म्मधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वेन च तज्ज्ञानं न व्यापकं येन रूपेण पक्षधर्म्मताग्रहस्तद्रूपावच्छिन्नव्यापकताज्ञानञ्च मीमांसकमतनिरासेनैव निरस्तमिति स्वर्गकामो यजेतेत्यादावन्वयबोधं शब्दमणिदीधितौ विवेचयिष्यामः।

परिचायकत्वं परिचेयव्यावर्त्तकत्वं तच्च नोपलक्षणतयेत्याह परिचेय इति। विशेषणतया तत्त्वे पुनराह तथा-चेति। अवच्छेदकतामात्रेण चान्यथासिद्धावाह अन्यथेति। अपिचेत्यादि या यद्विशेषणसमानकालीनत्वेन तादृशी बुद्धिः सा ज्ञायमानतद्विशेषणजन्येति। सामान्यव्याप्तौ पक्षधर्मतासम्पत्तये धूमविशेषणिकेत्यादि ताद्रूप्यस्यानुभविकत्वप्रदर्शनाय च धूमवानित्यादिज्ञायमानेति च तज्ज्ञानस्यापि जनकत्वलाभाय साध्यविशिष्टानुमितेः साध्याजन्यत्वाद्विशेषणसमानकालतयेति धूमकालीनवह्निमान् धूमध्वंसादित्यनुमितेः मजधून्यत्वात् विशिष्येति विशिष्ये विशेषणभावापन्नं

यत्समानकालीनत्वेन धर्मान्तरवैशिष्ट्यावगाहीत्यर्थः तदानीं धूमवान् पर्वतो धूमकालीनवह्निमान् धूमध्वंसवत्त्वादित्यादौ च विशेषणे विशेषणतापन्नस्यैव धूमस्य समानकालत्वं वह्नौ भासते नतु विशेष्ये ऽपातापन्नस्य अनुभवसिद्धोऽयं विशिष्टवैशिष्ट्ययुद्धीनां विशेषणताविशेष विशेषण धर्म्मितावच्छेदकं विशेष्यच विधेयम् तथाच विधेयतावच्छेदकावच्छिन्न यद्धर्म्मविशिष्टे तत्समानकालीनत्वेमावगाहते या अनुमिती बुद्धि सा तद्धर्म्मजन्येति पर्य्यवसितोऽर्थः धूमकालीनवह्निमानित्यादौ च विधेयतावच्छेदकधूमकालीनवह्नित्वावच्छिन्न न धूमकालीनत्वेन भासते परन्तु वह्नित्वावच्छिन्न धूमवानय धूमकालीनवह्निमान् पर्वतो वह्निमानालोकादित्यादौ च न धूमवत्त्वविशिष्टे धूमकालीनवह्निमत्त्वं भासते किन्तु तादृश विशिष्टपक्षतावच्छेदकवति वह्निमत्त्वं सम्बन्धमर्य्यादया यत्स मानकालीनत्वमवगाहत इत्यपि यदन्ति। अथवा विशिष्टत्य व्याहतत्त्वं तच तत्समानकालीनत्वग्रहाजन्यत्वं विशेषणविशेष्यपदे च धर्म्मद्वयमात्रोपदर्शके तथाचैकस्मिन् धर्म्मे यद्धर्म्मसमानकालत्वग्रहाजन्या या अनुमिती तद्धर्म्मसमानकालीनत्वबुद्धि सा ज्ञायमानतद्धर्म्मजन्येत्यर्थः एव न क्वापि व्यभिचारशङ्का साध्यस्य पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्व क्वापि नानुमितिविषयो मानाभावात्। नवीनमते तु कालादेः पक्षतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नत्वं साध्यस्य भासत इत्यन्यदेतत् दण्डी पुरुषो गच्छतीत्यादिशाब्दधीवारणाय

अशाब्देति तुल्यन्यायतयोपनीतभानवारणाय तदन्यत्वमपि वाच्यमित्यपि वदन्ति एतन्नये चातीतत्वाग्रहेऽप्यतीतादि-लिङ्गज्ञानान्नानुमितिरिति नातीतलिङ्गकालीनत्वावगाह्य-नुमितौ व्यभिचारः कालोऽत्र वर्त्तमानो विवक्षितः तद्वै-शिष्ट्यांशे च प्रमात्वं वाच्यं वर्त्तमानत्वं वा तादृशधर्म्मविशे-षणमित्यपि कश्चित्। केचित्तु विशेषणं विशेष्यतावच्छेदक तथाच वर्त्तमानविशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनतया धर्म्मा-न्तरवैशिष्ट्यावगाह्यशाब्दज्ञानत्वादित्यर्थः सतत्र पक्षतावच्छे-दकस्य हेतुत्वमिष्टमेव समानकालीनत्वानुसरणन्तु तादृप्य-विषयत्वे प्रतिज्ञायमानविशेष्यतावच्छेदकजन्यत्वस्य प्रयोजका-त्वसूचनायेत्याहु.। परामर्शएवेति न च कारणतावच्छे-दकस्य तस्य न व्यापारता परामृश्यमाणत्वेन परामर्शाजनना-दिति वाच्यं व्यापारं प्रति रूपान्तरेण हेतुत्वेऽपि फलम्प्रति तादूप्येण हेतुतायां विरोधाभावात् लिङ्गत्वेनैवानुमिति-हेतुतापरामर्शस्तु व्यापारमात्रमित्यपि केचित्। परामर्शा-विषयस्येति विनिगमनाविरहो विशेषणत्व वा तस्य हेतुत्व वीज नचेदमज्ञायमानेऽस्तीति भावः न च विशिष्टस्य कार-णत्वं स्खलत् प्रमाणं विशेषणतावच्छेदकावच्छेदेनापि तत्परिच्छिनत्ति तथाचापरामृश्यमाणस्यापि लिङ्गत्वेन हेतु-त्वमविरुद्धमिति वाच्यं यतो हि लिङ्गत्वं न साध्यव्याप्यत्वा-दिकं तदप्रसिद्धावपि गगनाद्यनुमानात् नापि परामर्शवि-षयतावच्छेदकमात्रं तथा सति वस्तुमात्रस्य वानुमिति-

हेतुतापत्ते नचेष्ट प्रामाणिक तथान्वयव्यतिरेकादिविरहात् अन्यथेच्छाशाब्दबोधादिक प्रतीष्टसाधनत्वाकाङ्क्षादिकुक्षि-निक्षिप्तस्य जगतएव हेतुतापत्ते न च वास्तवो विनिगमना विरहोऽपि प्रमेयत्वादिना ज्ञातादपि लिङ्गादनुमित्यापत्ते व्याप्तिपक्षधर्म्मत्वेन ज्ञानमानत्वोर्मो च लाघवात्ताद्दगज्ञान त्वेनैव हेतुत्वात्। किञ्च कालान्तरीयतादृगज्ञानविषयादपि लिङ्गादनुमितिप्रसङ्ग: कारणतावच्छेदकायत्नोदकारणमत्त्व स्यैव कार्य्योत्पत्तिनियामकत्वात्तत्तु तद्विशिष्टसत्त्वस्यैव गौरवात् इतोऽपि च प्रतिबन्धकाभावादीनां न कारणतावच्छेदकत्व परामर्शविशिष्टसत्त्वस्य चात्र प्रयोजकत्वाभिधाने लाघवादा वश्यकत्वाच्च परामर्शस्यैव तथात्व तत्र च नातिप्रसङ्गगन्धोऽपि। अथैव संयुक्तेन्द्रियादीन्द्रियसंयोगादौ कारणतायामपीदमेव विनिगमक स्यादिति चेत्स्यादेव यदि न स्यातामिन्द्रियादे स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकौ स्याच्च व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथ धानम् न चानुमितिमात्रे सौ लिङ्गस्य न चातोन्द्रियस्यापि तस्य परामर्शो व्यापार इति। अपि च येनैव परामृश्य मानाल्लिङ्गादपरामृश्यमानोऽपि मेयस्यानुमित्यापत्ति तत्तत्पु रुषीयानुमिति प्रति तत्तत्पुरुषपरामृश्यमानलिङ्गत्वेन हेतुत्वे चानन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्ग इच्छाकृतिसुखदु:खस्मरणवि-शिष्टज्ञानशाब्दबोधादिषु ज्ञानेच्छाधर्म्माधर्म्मनिर्णयविशेषण •भानपदार्थज्ञानादीनामिवानुमितौ परामर्शस्यापि कार्य्यसत्त्वा सत्त्वा हेतुत्वात्तातिप्रसङ्गप्रसङ्गोपीति कृतं पल्लवितेन। एवा

न्योऽन्याभावविशिष्टापरान्योऽन्याभावादिर्वर्त्तमान एव सर्वत्र हेतुः सम्भवतीत्यत आह यदि चेति। किन्तु तत्प्रागभाव इति तस्य च विरोधिकालावच्छेदेन व्याप्यत्वग्रहान्न तत्का-लीनसाध्यसिद्धिरिति भावः। अपिचेत्याद्यभ्युपगमवादः नियतसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेः प्रागभावादौ दुरुप-पादत्वात् धूमप्रागभावत्वादिकं नावच्छेदकमिति चेत् किन्ततः न चैतदपि व्याप्तेरवच्छिन्नत्वनियमात् परिशेषेण तस्यैव तथात्वात् अन्यथा धूमादिवृत्तिव्याप्तीनामपि धूम-त्वादिकमवच्छेदकं न स्यात्। अथ स्वव्यापकसमानाधिकरणं व्याप्यं व्यापकत्वञ्च तद्धर्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रति-योगित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वादिकं स च वि-शेषणं धर्मो व्याप्यवच्छेदकः न च धूमप्रागभावसमानाधि-करणाभावप्रतियोगितात्वादिकं प्रतियोगितावच्छेदकं गौरवा-दपि तु धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वादिकमेव लाघवात् एवञ्च न धूमप्रागभावो व्याप्यो न वा तत्त्वं व्या-प्यवच्छेदकम् अतएव प्रमेयधूमत्वादिकमपि नावच्छेदक-मिति चेत् गतं तर्हि जातिसमनियतोपाधिगुणादीनां व्या-प्यत्वेन लाघवेन गोत्वादिनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वादेरव-च्छेदकत्वात् नतु सास्नास्नेहादिसन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-त्वादेर्गौरवात् प्रस्थितञ्च गोत्वादिवृत्तिधर्माणामवच्छेदक-त्वेन आपतितञ्च ते नीलधूमत्वादेर्व्याप्यवच्छेदकत्वेन नील-धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाद्यभावस्यातिरिक्तत्वात्

प्रमेयधूमत्वादिना वह्न्याद्यव्यापकत्वार्थमिव स्वेत्यादिना व्याप्यत्वार्थमपि स्वगुरुसाधारणस्वावच्छेदकत्वस्योपादानं कृतमाधुदास इति । तथाचेति सर्वत्र क्, सामान्यकारणस्य विशेषरूपेण हेतुत्वे यत्र कार्य्यकारणतावच्छेदकमपेक्ष्य न गौरवम् अन्यथा विशेषकारणकलापविस्मयप्रसङ्गादिति भावः । धूमकालीनेत्यादि सामानाधिकरण्ये कालविशेषस्यापि सम्बन्धघटकतया प्रविष्टत्वादित्यर्थः । यदा चेति कालिकदैशिकव्याप्तिद्वयज्ञानात्कालदेशयोः साध्य सिध्यद्यति बाधके लाघवादेकमेव सिध्यतीत्यपि वदन्ति । पक्षतावच्छेदकेति पक्षतावच्छेदककालाद्यवच्छिन्नमित्यर्थः । किन्तु व्याप्तीति न च स्मरणात्मकपरामर्शस्थले तदसम्भव तत्र व्याप्तिविशिष्टानुभवस्य संस्कारद्वारा परामर्शहेतुत्वात् फलाजनकव्यापारस्य फलजनकव्यापारजनकत्वे विरोधाभावात् । न च विशिष्टपरामर्शत्वेन न कारणत्वं व्याप्तिज्ञानत्वेन च न तद्विशिष्टस्मृतिहेतुत्वं न वा विशिष्टस्मृतित्वेनानुमितिहेतुत्वमिति वाच्यम् व्याप्तिविषयकज्ञानत्वस्मृतित्वाभ्यां विशिष्टविषयकत्वत्वाभ्यां वा हेतुहेतुमद्भावेऽपि व्यापारव्यापारिभावाविरोधात् न हि द्वारद्वारिणोः फलजनकत्वं येन रूपेण तेन रूपेण तयोर्मिथो हेतुहेतुमद्भावेऽपि नियमो मानाभावात् इन्द्रियतत्त्वयौगपद्यज्ञानपदार्थोपस्थित्यादिषु प्रत्यक्षशाब्दादिकरणव्यापारेषु व्यभिचाराच्च नचैव धारावाहिकस्थले पूर्वपूर्वेषां विशेषणज्ञानानामुत्तरोत्तरसंस्कारा शिष्ट-

प्रत्यक्षं प्रति करणत्वापत्तिः यं जनयित्वैव यस्य यज्जनकत्वं तस्यैव तत्र व्यापारत्वात् । यत्तु तथानियमेऽपि न क्षतिर्विशिष्टस्मृतेरपि व्याप्तिविशिष्टज्ञानतया विशेषणव्याप्तिविषयकेण पूर्वानुभवेन संस्कारेण वा जननाद्व्याप्तिविषयत्वेनैव करणत्वादिति तन्न जन्यत्वविशेषितेन संशयसाधारणेन व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेन तज्जन्यत्वात् नित्यसाधारणेन च व्याप्ति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपक्षनिश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वात् यदि च विशिष्टव्याप्तेः प्रथममनुपस्थितावपि विशिष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणमितिरीत्या परामर्शादनुमितिस्तदा नियतपूर्वोपस्थितिकपदार्थोपस्थितेरेव करणत्वं वाच्यम् । यत्तु परामर्शजनकत्वेन तत्तद्विशेषणज्ञानानां करणत्वमिति तन्न अन्यम्प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव तथात्वग्रहेणान्यथासिद्धत्वात् न च तत्र फलाननुगुणमन्यं प्रतीति वाच्यं गौरवात् न चैवं भ्रमिजनकत्वलक्षणं दृढ़त्वमपि दण्डे घटजनकतावच्छेदकं न स्यादिष्टत्वात् दण्डत्वेनैव तथात्वात् क्वचिद्घटानुत्पादो भ्रमिरूपद्वारविरहात् क्षुद्रचक्रभ्रमिजननसमर्थान्महाचक्रसमवहिताद्दण्डाद्घटानुत्पत्तौ तत्प्रयोजकताया आवश्यकत्वात् भ्रमिविशिष्टत्वेन च जनकत्वे चक्रादीनामपि पृथक्कारणत्वं न स्यान्नस्याच्च घटार्थितया दण्डे निष्कम्पा प्रवृत्तिः प्रथमं भ्रमेरुपधानानिश्चयात् अस्तु वा भ्रमिप्रयोजकोऽवयवसंयोगविशेषादिरेव तथा प्रथमोपस्थितत्वादावश्यकत्वाच्च अन्यथा घटजनकत्वेनैव भ्रमिजनकतां किमिति

न रोचये । अतएव मांयर्णवेणवादिदण्डेष्वनुगतदण्डत्वयि रहेऽपि न क्षति । किञ्चैवं प्रवृत्ति प्रतीष्टसाधनताज्ञानजन कत्वेन शब्दादीनां शाब्दबोध प्रति च तज्जनकाकाङ्क्षादिज्ञा नजनकत्वेनानुभावसंस्कारसत्तविशेषणज्ञानादीनां कार्या न्तर प्रति च तज्जनकतत्स्वन्तायकारणानां तत्तत्पदार्थकार णत्वेन हेतुत्वप्रसङ्गः तज्जनकत्वेन हेतुत्वे तत्त्वेनैव हेतुत्व प्रत्र नोपस्थितत्वादायश्यकत्वाच्चाघवाच्चेति चेत् किमिदं प्रकृते पाणिपिहितम् इदं पुनरिहायधेयं विशिष्टविषयकत्वेन कार णत्वे केवलविशेषणादिविषयत्वेन न हेतुत्व तदवच्छिन्नकार्य्य जनकतावच्छेदकान्तराव्यापकरूपेणैव तदवच्छिन्न प्रति जनकत्वात् दर्शयिष्यते हि तथान्यथा सिद्धत्वमन्यथावटत्वा- द्यवच्छिन्न प्रति कपालतत्संयोगादीना जन्यत्वविशेषितेन गुरुत्वेन या द्रव्यत्वगुणत्वादिना विशिष्टवैशिष्ट्यबोध प्रति च विशेषणतावच्छेदकविषयत्वेन हेतुत्वप्रसङ्गात् अनुमितिशाब्द बोधचिकीर्षादिकं प्रति च परामर्शाकाङ्क्षाकृतिसाध्यत्वादि ज्ञानविषयविशिष्टाविशिष्टतत्तत्पदार्थविषयत्वेन हेतुत्वे च नन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गाच्च न चात्र करणान्तरासम्भावा दगत्या परामर्शजनकज्ञानस्य तथात्व कल्प्यते चिकीर्षां प्रत्यपि कृतिसाध्यताज्ञानजनकज्ञानस्य तथात्वापत्ते तज्ज नन एव करणमिति चेत् तथापि तदेवास्तु मनोऽसाधारण करणकज्ञानत्वेन मानसत्वापत्तिरिति चेच्चिकीर्षादिसाधा- रणतत्करणकत्वस्यैव ज्ञानत्वविशेषितस्यापि तथा प्रयोजक-

त्वात् किं तर्हि मानसत्वे प्रयोजकमिति चेत् किन्नाम प्रयोजक कारणञ्चेन्न किञ्चित् कार्य्यञ्चेत्तत्प्रत्यक्षं व्यापकञ्चेत्प्रमेयत्वादि व्याप्यञ्चेत्तत्सामग्रीजन्यत्वादि तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियामकञ्चेत्तत्सामग्री करणाभेदे कथं कार्य्यवैजात्यमिति चेत् सामग्रीवैलक्षण्यात् यथा मनःकरणकानामेव चिकीर्षा सुखादीनां यथावाग्निकरणकानां पाकजानां कथं तर्हि प्रमाणविभाग इति चेत् करणविशेषकक्रियावैजात्यविशेषादिति विभाव्यताम्। अपरे तु व्याप्तिज्ञानत्वेन विशिष्टपरामर्शत्वेन वा नानुमिति मात्रं प्रति हेतुता साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् किन्तु पक्षज्ञानत्वेनाभावज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन वा पक्षोऽपि धर्म्मिमात्रं पक्षताया अप्यननुगमात् तत्तपक्षतावच्छेदकविशिष्टवह्न्यनुमितिं प्रति तत्तद्विशिष्टे वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शत्वेन हेतुतायां आवश्यकत्वे वह्न्यनुमितिमात्रं प्रत्यपि न तादृशपरामर्शत्वेन हेतुता गौरवात् किन्तु वह्निव्याप्तिज्ञानत्वेन लाघवात् वस्तुतो वह्निज्ञानत्वेनैव तथा अतिलाघवात् एवं वह्न्यभावानुमितिं प्रत्यपि एतेनानुमित्यन्तरं व्याख्यातमिति वदन्ति। कृत पल्लवितेनेति।

केवलान्वयीत्यादि केवलान्वयिसाध्यकादीत्यर्थः। तत्र तेषु मध्ये असिद्धिपक्षम् अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यक केवलान्वयि एवमगृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकं केवलव्यतिरेकिगृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकमन्वयव्यतिरेकि व्याप्तिग्राहकसहचाराभेदाद्भेदे त्वन्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं

केवलान्वयिनि तत्र प्रकृतव्याप्तिघटकाभावविषयसद्भावत्व व्यापकाभावसद्भावत्वकत्व तादृशसद्भावत्वव्यापकप्रकृत व्याप्ति घटकसद्भावत्वकत्व वा व्यतिरेकव्याप्तिभेदाद्वैते तु प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यानुमिति हेतुज्ञानविषयव्याप्तिव्याप कप्रकृतसाध्यव्याप्यत्वकत्व तत्त्वम् जल निर्गन्ध पृथिवीत्व व्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदिका च व्याप्तिर्न प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकी तद्विशिष्टपक्षधर्मताज्ञा नेऽपि व्याप्यत्वबोध विना निर्गन्धत्वानुमित्यनुदयादिति मा व्याप्ति वह्न्यभाववान् वह्निव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्या दावन्वयव्याप्तेरवच्छेदिका व्यतिरेकव्याप्तिर्न तु सैवेति नाप्र सङ्ग पतएवेतरव्यापकाभावप्रतियोगित्वे नाभावप्रतियोगित्वे न वा यद्विषयज्ञान न प्रकृतसाध्यानुमितिहेतुमात्केवलान्वयीत्यपि वदन्ति एव केवलव्यतिरेकित्यादिकमपि निर्वाच्यम् । अभिधे यत्व शब्दशक्यत्व विपक्षव्याघातो विपक्षात्वासिद्धिः । ननु व्याप्यत्वमन्योऽन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व तच्च लघु गुरुसाधारण गगनादिनिष्ठान्योऽन्याभावप्रतियोगितावच्छे दकचेति न व्यभिचार इत्यत आह । एवमिति । नन्वभाव प्रतियोगित्वादिकमभावादिव्यक्तिभेदान्नानैव अननुगतव्यवहा रस्तु कथञ्चिद्विशेषणतावच्छेदकधर्मानुगमादेवेत्व सत्त्वा प्रसिद्धा लक्षणासम्भव इत्याशङ्कते ननु त्यादि । यत्र तौल्या दभ्युपगमवाद' वस्तुतो भूतत्वादिविशेषे समये च तस्य वर्त्तमा- नत्वाराकाशाभावतुल्यत्वाच । अभावाभावस्येति सावधारणं

भावत्वात् यदाहुराचार्य्याः स्वाभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगितेति प्रतियोग्यं वेति प्रागभावादेरत्यन्ताभावाभावरूपत्वनयेऽपि न क्षतिः तन्मतेऽत्यन्ताभावस्यापि तदभावरूपतया तस्यापि प्रतियोगित्वात् । असाधारण इति प्रतियोगितावच्छेदक इति तु तत्त्वम् अथान्योऽन्यात्यन्ताभावसाधारणः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध एवाभावाभावः स च कचित्तादात्म्यं कचिच्च संयोगादिरिति चेत् यद्वत्त्वे हि ज्ञाते यद्वत्त्वं न प्रतीयते तदभाववत्त्वञ्च व्यवह्रियते तस्यैव तदभावात्मकत्वमुपेयते प्रतियोगितदभाववत्त्वबुद्धोश्च मिथस्तथात्वमानुभविकं न च तत्सम्बन्धवत्त्वञ्च तद्विषयः सम्बन्धसम्बन्धवत्त्वावुद्धिवत् कचित्सम्बन्धवुद्धिर्विशेषदर्शनतयोपयुज्यते न च स्वतो साना-भावात् अथ सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववति सम्बन्धान्तरेण प्रतियोगिनो वृत्तेर्न तदभावविरोधित्वमिति चेत् प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्याभाववति सम्बन्धान्तरेण वृत्तेर्न तथात्वम् सम्बन्धविशेषेण च विरोधित्वं तुल्यमेव अनतिप्रसक्तये च स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वेनाभावत्वकल्पने कानुगमसम्भावनापीति व्यधिकरणसम्बन्धस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तद्व्यत्यन्ताभावविलयप्रसङ्गो भवतां तदभावविलोपप्रसङ्गो वेति । लक्षणम्परिष्कुरुते वृत्तिमदित्यादि आकाशस्य तदभावाभावत्वमित्यभ्युपगममात्रं भाववति तदभावासत्त्वप्रतीत्या हि भावस्य स्वाभावाभावत्वं कल्प्यते न चेह तथा अभावप्रतियोगित्वं स्वरूपसम्बन्ध एवेत्युक्तमधस्तात् अभाव-

प्रतियोगित्वस्याप्रयोजकम् एवञ्च यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-ताकाभावाप्रतियोगित्वं यस्य तस्य तेन सम्बन्धेन केवलान्व यित्वमिति सूचयितु वृत्तिमदिति अतएव ज्ञानस्य ज्ञान त्वस्य च समवायेन ज्ञानविषयत्वादेव व्यधिकरणसमवाया दिना सम्बन्धेनाभावप्रतियोगित्वेऽपि विषयतया परम्परा सम्बन्धेन स्वरूपसम्बन्धेन च केवलान्वयित्वं संयोगाद्यभा वोपसग्रहाय च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेनाभावो विशेष्य त्वाकाशाभावोऽपि च यथा प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्तथोक्त मधस्तात् वृत्तिमत्तस्तादृशाभावाप्रतियोगित्वमितियाव व्या पवृत्तित्वार्थक वृत्तिमत्पदमभावविशेषणमित्यपि कश्चित् ता दात्म्येनाभिधेयस्य केवलान्वयित्वसम्पत्तये व्याप्तिपदस्थिमसमा-लोचनीयम् । प्रमाजातीयेति तथाच तादृशभावप्रतियोगिता नवच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थं इत्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न स्यासामानाधिकरण्यमेवाभावविशेषणं तेन द्रव्यगुणभेदयोर्हि त्वादिना न केवलान्वयित्वम् । नचैव विरुद्धयोर्धर्मयोर्द्वित्वेन केवलान्वयित्वापत्तिः तदवच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्ध्या तदव च्छिन्नाभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यासम्भवादिति वाच्य तादृशधर्मावच्छिन्नस्य यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिताया विवक्षितत्वात् क्वचिदपि तादृशोभयवत्त्वाप्रतीतेस्तस्यास्तथा त्वात् । सन्दिग्धसाध्यवत्त्वं पक्षत्वमित्याशयेनाशङ्कते तथापीति अभिधेयत्वसाध्यस्य घटवृत्तित्वसाध्यस्य साध्यसिद्धिविरोधी सा ध्यसिद्धिमिवार्थं विशेषणविशेष्यभावभेदेऽपि विरोधिविषय

तामात्रेण प्रतिबन्धकत्वमनुभवबलादास्थीयते नहीदं साध्यवदत्र वा साध्यमित्येकतरनिश्चयेऽत्र साध्यं न वा इदं साध्यवन्न वेति अन्यतरः सन्देह इति। पक्षनिष्ठेत्यादि पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानविरोधिज्ञानस्य साध्यसाधकत्वेन कथञ्चित्साध्यसिद्ध्यनुगुणत्वेन पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानाभावस्य वा साध्यस्य साधकत्वेन तदभावस्य तस्य साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य मध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वावगाहिज्ञानत्वेन साध्यविशिष्टपक्षज्ञानविरोधित्वेन वा रूपेणाभावस्य योग्यतात्वात् व्यतिरेकः विपक्षे हेतोरभावः व्यतिरेकव्याप्तौ साध्याभावहेत्वभावयोर्यौ व्यतिरेकौ साध्यहेतुतयोर्व्याप्तौ। अत्र वदन्ति साध्याभाववदवृत्तित्वमेव व्याप्ति-ऐक्यवात् प्रायशः साधनभेदेऽप्यभेदाच्च यत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववति हेतोरवृत्तित्वं गृह्यते तेन सम्बन्धेन संसिद्धिः फलं साध्याभाववति येन सम्बन्धेन हेतोरवृत्तित्वं गृह्यते तेन सम्बन्धेन पक्षधर्मताधी कारणमिति नातिप्रसङ्गः आकाशादेस्तथात्वेऽपि पक्षधर्मताज्ञानविरहान्नानुमितिः निविशतां वा तत्र साध्यसामानाधिकरण्यं वृत्तिमत्त्वं वा अथ साध्याभाववदवृत्तित्वं तद्वृत्तिभिन्नत्वादिरूपं व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वेनानुगमनीयं तच्च व्यापकसामानाधिकरण्यसाधारणमिति चेत् स्यादेवं यदि व्यापकताज्ञानं व्यभिचारबुद्धिं विरुन्ध्यात् नचैव वह्न्यभाववद्वृत्तिर्धूम इति ज्ञाने हि वह्नित्वं स्वरूपेण प्रतियोगित्वं

तदवच्छेदकत्वं च सम्बन्धमर्यादया भासते धूमसमा नाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्निस्यमित्यत्र च वह्नित्वेन वह्निर्त्वे प्रतियोगितात्वविशिष्टतदवच्छेदकत्वस्य विशिष्टाभाव इति विषयविरोधविरहात् विशिष्टस्य वह्नित्वस्यावच्छेदकत्वेन प्रकारतानुसरणे च सुतरां मणि सम्बादिन्यायेन च प्रतिबन्धकतायां मानाभावात् व्यापकता ज्ञानादेवानुमितिरिति च नानुभविक न वा यात्रिक ज्ञान त्वादिना ज्ञानत्वादेर्व्यापकतावच्छेदकत्वपक्षे ज्ञानादि मानित्यनुमितेरयोगात् अन्यथा जातित्वेनानुभयत्वव्यापक गुणत्वव्याप्यजातिमत्वादिना वा तथात्वपक्षेऽपि तत्प्रसङ्गात् एतेन केवलान्वयिसाध्यकचणानमेवानुमिति रितुक्तमपि परास्तम् । सर्वत्रैवानुभवसिद्धानुमिति आवे धूमादिदर्शना नन्तर जायमाने व्यतिरेकव्यतिरेकवह्न्यादिनानेकत्वाभाव प्रमेयवान् घटान्वितत्व मेयत्वान्वयित्वेन कथंचित्-त्वसिधर्मव्यापकत्वेन वानुमेय न तु शिवत्वादिरूपतदनु मितिरानुभविकी एव साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्व मपि नानुमित्यौपयिक गौरवात् व्यभिचारज्ञानाविरोधित्वाच्च वह्न्यभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगी धूमाभावइति ज्ञान धूमाभावाभावत्वेन तत्र वह्न्यभावसामानाधिकरण्यबुद्धि कदाचिदिष्टत्वात् न तु धूमत्वेन भिन्नप्रकारकत्वात् व्यति रेकव्याप्तिग्रहाधीना च धीर्नानुमितिस्तत्त्वेनानुभवात् कारणाभावात् सामग्रीभेदकल्पनायाश्चानुभवैकाधीनत्वात्

किन्तु विजातीयातत्करणमपि प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरेवं क्लृप्तप्रमाणद्वयसमाहारसमशीलञ्च युगपदन्वयव्यतिरेकिधर्मद्वयप्रतिसन्धानम् अथ निर्णीते विना सिद्धीच्छामर्थापत्तेरनुत्पादात् पक्षताजन्यत्वात् साप्यनुमितिर्लाघवेन पक्षताजन्यत्वस्यैवानुमितित्वे प्रयोजकत्वात्। नचैवं पक्षताप्रत्यक्षस्यापि तथात्वापत्तिरिच्छासत्त्वेऽपि कालान्तरे प्रदेशान्तरे वा तद्विरहसत्त्वेनैककालीनत्वाद्यतीन्द्रिय घटितप्रतियोगित्वेन तस्या अतीन्द्रियत्वादिति चेन्न अनुमितावेव पक्षतायाहेतुत्वस्य निरस्तत्वात् साध्यादिभेदेनाननुगतत्वात् तज्जन्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च प्रयोजकत्वञ्च न जनकत्वमसम्भवात् न व्याप्यत्वं मानाभावादित्यादेरसकृदावेदितत्वाच्च एतेन व्याप्तिज्ञानादिजन्यत्वमनुमितित्वे प्रयोजकमित्यपि परास्तम्। साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिधर्मत्वेन साध्यव्याप्यत्वानुमानात् प्रसिद्धसाध्यकैवानुमितिरित्यपि केचित्। अथ वह्न्याद्यभाववति धूमादेः समवायेन तन्त्वाद्यभाववति च पटादेः संयोगेन वर्त्तमानत्वात् साध्याभाववति संयोगेन समवायादिना वर्त्तमानत्वस्य विशिष्यैवाभावो वाच्यः तथाच जलं जातिमत् गुणवत्त्वात् गुणवच्च घटादेरित्यादिकं विलीयेत जातिगुणाभाववतोः समवेतत्वसंयोगित्वयोरप्रसिद्धेरिति चेदुपदर्शयेनमपि केवलान्वयिनः सरणिं स्वीकुरु वा स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावादिकत्वमेव व्याप्तिं स्वत्वाननुगमस्य प्रागेव स्वइस्तितत्वादिति एतेन नीलेतररूपवान् नीलासमवेतत्वे

सति गोत्वादित्यादिकं विलीनेन विशेष्यस्य व्यभिचारित्वात्
विशिष्टस्य चाननिरिक्तत्वादिति परामर्श साध्याभावस्य वि
शिष्टहेत्वधिकरणाद्वृत्तित्वात् परम्परासम्बन्धेन विशेषणवि
शेष्यसम्बन्धस्यैव वा तत्र हेतुत्वादिति। व्याप्तिग्रह इति
साधारणेपि तत्र कृतनाम्वयिन्यभावात् व्याप्यव्याप्यत्व तद्
वद्न्यावृत्तित्वादिरूपमन्नत साध्यत्व प्रसिद्धम्। निरुपा-
धीति उपाधिज्ञानाहितव्यभिचारनिरासाय पृथिवीत्वमिति
पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमित्यत्र हि पृथिवीत्वत्वविशिष्टे
पृथिवीत्वे इतरभेदसामानाधिकरण्य भासते पृथिवीतर
भिन्नेत्यत्र शुद्धपृथिवीत्वविशिष्टे तदवच्छेदेनेतरभेद इति न
सिद्धसाधनमित्यर्थः सर्वेति च पृथिवीत्वस्यावच्छेदकत्वस्फोर-
णाय अत्र च पृथिवीत्वत्व पृथिवीतरासमवेतत्वमात्र न तु
पृथिवीवृत्तित्वघटितमित्यतोऽपि नोपनयवैयर्थ्यम्। अथा
न्वयव्याप्तिघटकतावत्पदार्थोपस्थित्यादिक विना न तद्ग्रह
सम्भवस्तत्सत्त्वे च तत एव व्याप्तिग्रहसम्भवे व्यतिरेकसहचार
ज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभाव न च व्यभिचारशङ्काविघटकत्वे
नैवान्वय व्यतिरेकसहचारग्रहयोरुपयोगित्व तद्ग्रहेऽपि
शङ्कातादवस्थ्यात् अधिकरणविशेषे च दृष्टिवृत्ती साध्य
वत्त्वसाधनाभाववत्त्वयोरन्यतरग्रहस्यैव तत्त्वात् व्यतिरेक
व्याप्त्युपन्यासेऽर्थान्तरादितादवस्थ्यात्। यत्तु सहचारमात्र
लाभायैव सर्वत्रोदाहरणोपन्यास इति तन्न अर्थान्तरायापत्ते
र्दुर्वारत्वात् यच्छब्दादिवैयर्थ्याच्च व्युत्पादयिष्यते च तस्य

व्याप्तिबोधकत्वम। नचान्वयिन इव व्यतिरेकिणोऽप्युदाहरणात् स्वरससिद्धान्वयव्याप्तिधीरानुभविकी येन तदर्थमपि प्रकारान्तरमास्थेयमत आह यद्वेति। साध्याभावेति नन्विच्छादौ साध्ये आत्मत्वादेर्व्यतिरेकित्वं न स्यात् स्याच्च संयोगादेरात्मत्वे तथात्वमिति चेन्न। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनासमानाधिकरणत्वेन साध्याभावस्य साधनतावच्छेदकावच्छिन्न साधनासमानाधिकरणत्वेन च साधनाभावस्य विशेषितत्वात् संयोगाभावे साध्ये विभागाभावः केवलान्वयी प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्ने च तत्र स तादृशो व्यतिरेक्यपि व्याप्यव्यापकभावश्च साध्याभावत्वसाधनाभावत्वाभ्यां बोध्यस्तेन न व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः साध्याभावत्वादिकञ्च वैज्ञानिकं न तु वास्तवं तेन मेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिभ्रमादनुमानम्। व्यापकीयत्वेनाभावस्य ज्ञानाद्व्याप्यीयत्वेनाभावस्य सिद्धिं पुनरप्रसिद्धसाध्यकसाधारणीमाह व्यापकाभावेनेत्यादि अभावो अभाववत्त्वनिश्चयो अवश्यम्भावश्चासति प्रतिबन्धके अत्र च यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकता गृह्यते तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेनाभावसिद्धिः फलं येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेन व्यापकत्वविशिष्टतत्तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेन चाभाववत्ताज्ञानं हेतुरिति मन्तव्यं व्यापकप्रतियोगिकस्याभावस्यातिप्रसक्तत्वात् व्यापकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य च सम्बन्धविशेषावच्छिन्नस्य सम्भवतोऽप्यसार्वत्रिकत्वात् कारणानुगमः परम्परिचिन्तनीयः एवञ्च वह्नि-

धूमव्यापकीवह्न्यभाववानयमिति ज्ञानाद्धूमव्यापकवह्न्यभाववानयमिति ज्ञानाद्वा निर्धूमोऽयमितिधीरिति धूमव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानयमिति ज्ञानादित्यपि कश्चित्। व्याप्तिज्ञानस्येति अत्र व्याप्तिपदेनान्वयव्यतिरेकव्यापकतान्यतरनियतविषयताकोऽर्थोऽभिमत पक्षस्य पक्षतावच्छेदकस्य वा ज्ञानमनुमितिमात्रे हेतुरित्यपि वदन्ति। अन्वयीति अन्वयिनि तादृशरूपेण वह्नित्यादिना व्यतिरेकिणि तु इतरप्रतियोगिकत्वेन वह्न्यभावादिनिषेधतया सिद्धिरित्यनुभवसिद्ध कार्य्यगतो विशेष कारणविशेषजन्यतावच्छेदक अतएव तत्र तत्र सर्वत्र व्यतिरेकिणि तस्मात्तथेत्येव निगमनशरीरम् अन्वयिना वह्न्यभावेन धूमाभावसिद्धौ धूमाभावस्य प्रकार व्यतिरेकिणि तु तत्सिद्धौ प्रत्यय इव प्रतियोगितया धूम प्रकार इति वदन्ति इत्यञ्च क्वचिदो धूमाभाववान्न वा पर्वतो वह्निमान् नवेत्यादिजिज्ञासायां विप्रतिपत्त्यादेश्याया साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यवत्त्वप्रतीतेरनुपयोगिनो व्यतिरेक्युदाहरणादे कथमवतार इति विभावनीयम्। केचित्तु अन्वयव्याप्तिज्ञानान्तरत्वादिकमेवानन्यगतिकतया जन्यतावच्छेदकमित्याह । अन्ततरत्वेन तादृशपरामर्शयो कारणत्वमित्यपि कश्चित्।

उपनिर्तानुपूर्वीक प्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायस्य न्यायस्य प्रतिज्ञात्वादिकं पुनरुदासीनवाक्यवारकन्यायान्तर्गतत्वगर्भमेवोपादेयमिति मान्योऽन्याश्रय साध्यादिविशेषमिय

न्वितायश्च प्रतिज्ञादयो वाच्या इति न भिन्नसाध्यादिकप्रतिज्ञादिसमुदायेऽतिव्याप्तिः व्याप्यादेरिव साध्याद्यननुगमादननुगमो न्यायादेरोऽत एव एतेन प्रतिज्ञानिगमनयोरुदाहरणावयवान्तरयोश्च न सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वं प्रागेव तु पञ्चानामवयवानां परन्तु प्रतिज्ञाहेत्वोः कथञ्चिदुपनयनिगमनयोरेकवाक्यताव्यवहारस्तु विशिष्टैकार्थप्रतिपत्तिपरतामात्रेण तादृशपरामर्शप्रयोजकत्वञ्च यदि तद्विषयतत्पदार्थसार्थोपस्थापकतया तदोदाहरणोपनययोरेव तत्पर्य्यवस्यति अथ तदानुकूल्यमात्रेण तदा को वह्निमान् पर्वतो वह्निमान् कुतो धूमवत्त्वादित्यादेरपि तथात्वमित्यादिकं समाहितम्। अवयवत्वन्तु न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे सति उभयघटकभामद्वयाघटितत्वं वा वक्तव्यम् उभयञ्च प्रतिज्ञाहेतुहेतूदाहरणे उदाहरणोपनयावुपनयनिगमने इति विशिष्य वक्तव्यमिति प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपञ्चकान्यतमज्ञानजनकवाक्यत्वं तत्त्वमित्यपि केचित्। तस्यैवेति तथाच तादृशजातौ साधकाभाव इति भावः। बाधकमप्याह अन्यथेति न्यायजन्यज्ञाने पञ्चावयवजन्यत्वात् पञ्चद्वित्यादिजन्ये द्वित्र्याद्या एकैक जन्ये चैकैकाजातय इति सङ्कर इत्यर्थः तत्र तत्र भिन्नभिन्नजातिकल्पने सुतरां मानाभावादिति भावः। केचित्तु यदि चानुगतं कारणमन्तरेणापि तादृशजातिमत्त्वसम्भवस्तदा कदाचित् प्रतिज्ञादिजन्येऽपि हेत्वा-

दिजनप्रदर्शितेत्यादिग्रन्थे च प्रतिज्ञादिजन्यहानेत्यर्थः न्यादिति महर इत्यर्थे एवं मर्वेषां मर्वशातीयत्समेकधा नौचान वा न्यादित्यपि द्रष्टव्यमित्याहुः । साध्यविशि प्रतिज्ञेति पृथग् साध्यं विधेयधर्मविशिष्टो धर्मी तथा च पक्षतावच्छेदकपर्वतत्वादिविशिष्टे साध्यतावच्छेदकवह्नित्वा दिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनको न्यायावयव इति पर्यवसितार्थं उदाहरणाय साध्यतावच्छेदकविशिष्टज्ञान न पक्षतावच्छेदकविशिष्टे उपनयाच पक्षतावच्छेदकविशिष्टे न साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति तयोर्व्युदास । किञ्चित्यादि प्रकृतन्यायावयवभिन्नतयापरिवारणाय सत्यनाप्रकृतन्यायावयवत्वपर्यवसितार्थयाम् । वह्नेरेति प्रकृते त्वर्थ वह्निसाधकन्यायोपनयस्य वह्निव्याप्यधूमसाध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दजनकस्य वारणाय प्रकृत एव तथाच यादृगसाध्यकन्यायावयवत्व तादृगसाध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्व पर्यवसितार्थं । धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावनतिरिक्तविषयकज्ञानजनकस्य हेतोर्वारणाय अन्यूनेति निगमनवारणाय अनतिरिक्तेति यद्यपि निगमने माध्यायपक्षबोधक पदं न श्रूयते तथापि न्यूनताभङ्गायोपनयस्थायमादिपदस्यानुपङ्गात्तथा बोधम् इत्यमेव च प्रसज्ञामतिप्रसक्ति निगमनन्तेत्यादिना निराकरिष्यति तदर्थ निगमनमन्यूनानतिरिक्तविषयकज्ञानजनकं मन्न परा

मर्शहेतुर्येन निरुक्तन्यायावयवत्वरूपं प्रतिज्ञात्वं तदपि व्याप्नुयात् अवाधितत्वादेस्तद्घीधौपयिकविशिष्टहेतुसम्बन्धस्य बोधकतया तस्यातिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वादिति। यत्तु पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यातौ यन्न पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते न तत् पृथिवीत्युदाहरणवारणाय तदिति तत्तुच्छम् तेन पृथिव्यामितरभेदस्याविषयीकरणात् तात्पर्य्यभ्रमेण तादृशबोधजनकत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् न च तावताप्युदाहरणस्य तथात्वसम्भवो यन्नेत्यादेरनन्वयात् यदि च निगमनेनायमादिपदं निविशते वाक्यैकवाक्यतयैव विशिष्टलाभादिति विभाव्यते तदा हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यभाने सामान्यतः पक्षेऽपि साध्यवत्त्वभानात् पक्षे हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुमत्ताबोधकस्योपनयस्य यत्र च पक्षसाध्ययोस्तादूप्येण दृष्टान्तत्वहेतुत्वाभ्यामुपन्यासस्तादृशसिषाधयिषया च न्यायप्रयोगस्तत्रोदाहरणोपनययोर्यत्र वा पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतायामितरपर्वतत्वादिना दृष्टान्तस्योपन्यासस्तत्रोदाहरणस्य सत्यन्तस्य चावयवाघटकन्यायान्तर्गतत्वपरतया हेत्वन्तस्यायमादिनिगमनान्तभागस्य वारणाय तत् यद्यपि सर्वमभिधेयं प्रमेयमित्यादावतिरिक्ताप्रसिद्धिर्न च कोप्यप्रसिद्धा प्रमेयं न वेति विप्रतिपत्तेः संशयस्य चायोगान्न तादृशी प्रतिज्ञा प्रकृतानुमितिविषयतासमव्याप्तविषयताकत्वं प्रकृतानुमितिप्रकारतासमव्याप्तप्रकारताकत्वं वा वक्तव्यमिति वाच्यम् सकला-

भिधेयहत्तिधर्म्मवत्त्वकत्ताभिधेयमिच्चात्यन्ताभावाप्रतियोग्या-
काशाभाववदा इद द्रव्यमित्यादौ विशिष्टपक्षबोधके उपनये:
सिध्याति तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्टविषयत्व
तदन्यूनविषयत्व प्रकृतपक्षम्यर्थपक्षकप्रतिज्ञादिकत्वे तु पक्षे
प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्यबोधको हेतुर्न तु प्रकृतसाध्यस्य तादृश
विषयताविलक्षणविषयताशून्यत्व प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसि-
द्धौपयिकव्याप्तिविषयकत्व वा तदनतिरिक्तविषयत्व वह्नि-
व्याप्यलोफवत्त्वधर्म्मो पर्वतो वह्निमान् धूमादिन्धनव्याप्य-
धूमवान् पर्वतो वह्निमान धूमादित्यादौ तस्या' सम्भवाय
प्रकृतहेतुसाध्ययोरुपादान वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्नि-
मान् धूमात् सत्तादिव्याप्यद्रव्यत्ववदिद सत्तादिमद्द्रव्यत्वा
दित्यादिषु न प्रयोग विशिष्टपक्षोपन्यापकादेव तादृश
व्याप्तिमतोसाधकाद्वाविरहेणोदाहरणतुल्यानात् अन्यथा
तिप्रसङ्गात् अतएव नैकदोभयव्याप्त्युपन्यासोऽपि यदि च नैव
पक्षति अय गौरित्यादेरेव प्रतिज्ञाया ययोपयश्चितविशिष्ट
ज्ञानजनकत्व तादात्म्येन गो साध्यत्वात् गोत्वत्याद्यनुपस्थित्या
गोत्वादे साध्यत्वानुपपत्ते पदार्थतावच्छेदकजातौ हेत्वर्था
न्वयायोगाच्च वह्निमानित्यादौ पुनरनुमितौ पक्षे साध्यस्य
सङ्ग संयोगात्मक सम्बन्धो भासते यथैव वह्निव्याप्यधूमवा
नित्याद्युपनयप्रसङ्गमात् शाब्दभाने तु वह्निमतोऽभेद एव
भेदे साध्ये भिद्यते भिन्नमित्यादावपि वैलक्षण्यमिति सूक्ष्म
मीक्षते तदा यादृशपक्षसाधिका पक्षे तादृशयादृग्विशिष्टार्थं

न्नस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नगमकतौपयिकं यद्-
व्याप्तिविषयत्वं तच्छून्यत्वमर्थः तच्च हेतौ साध्यव्याप्यताव-
गाहित्वम् हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने साध्या-
भावव्यापकतावगाहित्वञ्च द्रव्यत्वव्याप्यसंयोगवद्वृत्तिधर्मवानयं
द्रव्यत्ववान् गुणात् गुणव्याप्यरूपवानयं स्पर्शवान् रूपादि-
त्यादौ प्रतिज्ञासंग्रहायावच्छेदकद्वयोपादानम् अन्यूना-
नतिरिक्तपदमिति च मूलमुद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्तवि-
षयभागपरं हेतुत्वमभिधेयं मेयत्वादित्यादौ पञ्चम्यर्थपञ्चक-
हेतुवारणाय पञ्चम्यन्तान्यत्वस्य हेत्वन्यत्वस्य वावश्यं वाच्य-
त्वात् संख्यातिरिक्तसुबर्थस्य प्रातिपदिकार्थे विशेष्यत्वेनैवा-
न्वयात् प्रातिपदिकार्थयोः क्रियाप्रातिपदिकार्थयोश्च भेदेन
साक्षादन्वयस्याव्युत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् चैत्रस्येदं न मैत्रस्य
मैत्रस्येदं न चैत्रस्य द्वयोरिदं नेदमेकस्यापीत्यादौ चैत्रादि-
सम्बन्धाभावबोधस्य विना विभक्त्यर्थविशेष्यतामनुपपत्तेः
चैत्रो न पचतीत्यादौ तिङर्थस्येव विनाप्यनुयोगिनि सप्तमीं
सुबर्थस्याप्यभावान्वयात् हेतुविषयकज्ञानजनकत्वव्याप्याव-
यवतावच्छेदकरूपशून्यत्वे सत्युदाहरणान्यन्यायावयवत्व त-
त्त्वम् तादृशञ्चावच्छेदक हेतुत्वादिकमिति केचित्। हेत्व-
भिधानेति जिज्ञासाजनकत्व तद्योग्यतावाक्यत्वं न्यायावय-
वत्वम्। लिङ्गेत्यादि लिङ्गाविषयेति पूर्वोपदर्शितार्थकम्
अभावहेतुकव्यतिरेक्युदाहरणवारणाय लिङ्गीति लिङ्गिसाध्यं
तद्विषयकं तद्विशेष्यकं तेनेदं जलं निःस्नेहत्वप्रकारकप्रमा-

विषयत्वशून्यत्वात् इदं द्रव्यं जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्व शून्यत्वादित्यादौ यत्र भ्रम तदितरैतत्वप्रकारकप्रमाविषय त्वाद्युदाहरणे नातिप्रसङ्ग । लिङ्गाविषयेत्यस्य पूर्वोक्त व्याप्यत्वाविषयार्थकत्वे हेत्वारणाय लिङ्गेति लिङ्गवि षयत्वञ्च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्व विषयतावच्छिन्नभावेन साध्य तेन वह्निमान् वह्निमत्त्वीयत्वात् अथ हेतुरिदं वा हेतुत्व तत्त्वेन प्रतीयमानत्वादित्यादौ हेतौ नातिप्रसङ्ग लिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वनियतलिङ्ग विषयकज्ञानजनकत्वनियतावच्छेदकरूपवत्त्व तत्त्व मित्यादिकं तादृशावच्छेदकरूपान्तरापरिचये दुर्ग्रहत्वा दनुपादेयम् । अनुमितीत्यादि जनकान्त न्यायावयवार्थक निगमनवारणाय साध्याविषयेत्यादि साध्याविषयत्वञ्च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावच्छि न्नभावेन पूर्वापरघटितसाध्यपरम्परासाधारणप्रकृतपक्षविशेषण त्वेन वा तेन पूर्वापरघटितहेतौ साध्याप्ति इदं न दण्डाज्ञात दण्डसंयोगाजन्यद्रव्यत्वात् अयं न धूमवदालोकवान् आर्द्रे न्धनशून्यत्वादित्यादौ व्यतिरेकिण्युदाहरणस्य हेतुत्वपक्षक साध्यान्वितसार्थबोधपदानामिन उपनयस्य च वारणाय हेतुविभक्तिमदिति तदर्थञ्च प्रकृतसाध्यान्वयबोधसमर्थोप स्थितिजनकत्वं [illegible] इति सम्प्रदायायातम् । यदि च पर्वतो पर्वतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानस्य विशेष्यतया अभावस्य साध्यत्वे हेतुत्वञ्च विपार्थविवक्षा च न्यायप्रयोगस्तत यथा

तादृशज्ञानाभावादुत्पन्नं ज्ञानमिति दृष्टान्तशालिनि व्यति-रेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिरित्युच्यते तदावयवान्तरोपस्थितार्था-न्वितस्वार्थबोधकविभक्तिमत्त्वं वक्तव्यम् उदाहरणान्यत्वेन वा विशेषणीयम्। केचित्तु साध्यविषयकधीजनकत्वानियतहेतु-विभक्तिमत्त्वनियतावयवतावच्छेदकरूपवत्व ममुदितलक्ष-णार्थ इत्याहुस्तच्चिन्त्यम्। हेतुत्वप्रतिपादकेति विभ-क्त्यर्थः हेतुत्वविशेष्यकान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः हेतुत्वं प्रमेयमित्यादिप्रतिज्ञावारणाय विभक्त्यर्थेति तस्मा-दितरेभ्यो भिद्यते इत्यादि निगमनवारणाय हेतुत्वेति विशे-ष्येति च। घटो दण्डाद्वह्निधूमादित्यादिका तु न प्रतिज्ञा तद्वृत्तेरतदात्मनश्च तद्धर्मव्यापकत्वायोगात् सम्प्रदाय-विरोधाच्च तेन तत्रत्यनिगमने नातिव्याप्तिरिति भावः। उदाहरणेति क्वचिज्जिज्ञासानुत्पादेऽपि तद्योग्यतासत्त्वा-न्नाव्याप्तिः अनुक्तोदाहरणस्थलेऽपि तादृशयोग्यतासत्त्वान्न्या-यावयवेति उदाहरणत्वञ्चेह न न्यायगर्भं वैयर्थ्यात्। साध्याविषयेत्यादि अयं न दण्डाद्दण्डसयोगाजन्यद्रव्यत्वा-दित्यादौ प्रतिज्ञानिगमनयोर्वारणाय साध्याविषयेत्यादि-व्याख्यातार्थकमुपनयविशेषवारणाय हेतुपञ्चम्यन्तेति। हे-त्विति हेतुत्वबोधकार्थकं हेतुपञ्चम्योर्वैकल्पिकमुपादेयम् उप-नयस्य चान्तेऽनुसन्धीयमाना प्रथमैवान्तः एवं दण्डादित्यादेः स्वपरस्यापि दृष्टान्तस्य पञ्चम्यन्तत्वेऽन्वयायोगात् कस्यचि-द्व्यतिरेकिण उदाहरणस्य पञ्चम्यन्तत्वसम्भवे तु तद्वारणं

पूर्ववच्च सार्ववद्वागम्य हेतुपञ्चम्यन्तस्य बोध्यम् तेन निर
र्थकतन्निमित्तपञ्चमीसमास इत्यादौ साध्यासिद्धिः पञ्चम्यादेस्त
न्निमित्तार्थवादिनां नये तु नानुपपत्तिगन्धोऽपि। केचित्तु
हेतुपञ्चम्यन्तस्य हेतुत्वप्रतिपादकपदगाम्भिन्न पूर्वमसाध्या
विषयकज्ञानजनकत्वञ्च इतरनैरपेक्ष्येण प्रकृतपक्षत्वविशिष्ट
साध्यविषयकज्ञानाजनकत्वं साध्यत्वेऽत्र न विवक्षितं वैयर्थ्या
दित्याहुः। पञ्चम्यन्तेति अनुमितिपरवाक्यस्थम् अवयवस
न्दर्भादौ पञ्चमी साधनिकी इत्यादिभवत इत्यादौ साध
र्म्येनाबाधितत्वे अवधिमत्त्वे वा प्रकृतत्वात् दृष्टनिष्ठमवधित्व
मिव विभागनिष्ठमवधिमत्त्वमपि सम्बन्धविशेषः न चाति
रिक्तोऽनतिरिक्तो वेत्यन्यदेतत् तत्सम्बन्धापत्तेः च व्यवहार
प्रतिभ्रमात् वृक्षादपैति पतति इत्यादौ साधवादिभागे
प्रतिसञ्जनकत्वञ्च क्रियाया सम्बन्धमर्यादया भासत
इत्यपि वदन्ति। अतो निगमेऽतिव्याप्तिरतः पञ्चम्यन्तेति
तस्मादित्यत्र च तत्पदे न लक्षणा गत्यैव तादृगज्ञानोप
स्थितिसम्भवात् पर्वतो वह्निमान् वह्निसाधनीमान् वा
तस्मादित्यादिकन्तु न न्यायप्रयोग सम्प्रदायविरोधात् इति
वदन्ति। यत्तु केवलान्वयानुरोधात् वह्निमानित्यादावपि ज्ञान
साधनमितिसमपञ्चम्या ज्ञापकत्वे साध्यत्वे वा लक्षणयैवोपपत्तौ
तत्र च लक्षणायां मानाभावादतएवोक्तम् आहत्यै सैव
प्रतिज्ञेति अतएव व्याचष्टे यतो द्रव्यं गुणाः कर्मेत्यत्र
हेतुत्व यथाप्रमितसुत्पादकत्व ज्ञापकत्वञ्चेति अतएव लोके

वोपनयत्वम् अवयवार्थविशेष्यकस्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्वं निगमनत्व हेत्वर्थस्य प्रतिज्ञार्थे न विशेषणत्वेनान्वेति किन्तु तदेकदेशार्थे इत्युक्तप्रायम्।

एतावता प्रबन्धेन सपरिकरं हेतुं निरूप्य तत्प्रसङ्गात् तत्त्वनिर्णयादिरूपतत्कार्य्यकारित्वाच्च तदाभासनिरूपणं प्रतिजानीते अथेति अनुमितीति यथाश्रुतमिदं हेतुदोषाणां लक्षणं तद्वत्त्वञ्च दुष्टहेतूनां तदभिप्रायेणैव उपधेयसङ्करेऽपी-त्यादि वक्ष्यति तत्रानुमितिपदम् अनुमितिनिष्ठकार्य्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेनानुमिति तत्कारणज्ञानपरं साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारानुमितिपरं वा तेनैकत्र हेतौ व्यभिचारादिग्रहेऽप्यन्यस्य परामर्शादनुमित्युत्पादेन व्यभिचाराद्यास्यादिज्ञानेनान्यथासिद्धत्वाच्च व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमित्यजनकत्वेऽपि न क्षतिरिति वदन्ति। पर्वतो निर्वह्निर्धूमो वह्नेरभिधेयत्वं वा मेयत्वस्य व्यभिचारीत्यादिभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धादाह यथार्थेति ननु प्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यभिचारादिघटकसाध्यादेरपि प्रत्येकं हेत्वाभासतापत्तिः। अथ विशिष्टविषयज्ञानं प्रतिबन्धकं तद्घटकञ्च न विशिष्टमिति चेत्तर्हि यथार्थेति व्यर्थं भ्रमविषयविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादित्यनुशयेनाह यदिति। केचित्तु दुष्टावनामे हेतुमात्रतानि लक्षणानि तत्र तृतीयमिव प्रथममपि ज्ञायमानव्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य तदर्थञ्च तादृशाभावप्रतियोगिनो ये व्यभिचारादयस्तत्प्रकारकयथार्थ-

ज्ञानविषयत्वमपि च तत्त्वमित्यस्य तद्दत्त्वमित्यर्थं आपाद्यैव वा दुष्टहेतुलक्षणत्वमिति प्राञ्चः । लिङ्गमविवक्षितं यदपि यत्त्वेन यादृशविशिष्टविषयत्वेन तेनानुमितिप्रतिबन्धकपक्ष विशेष्यकभ्रमविषये साध्याभावादौ मल्लत्वादिनिष्ठे नाति प्रसङ्गः अवच्छेदकत्वे ज्ञानातिरिक्तष्ठत्वेन विशिष्टस्या सत्त्वेऽपि भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः विशेषणीयञ्च तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेन तेन प्रमेयत्वादिविशिष्टे स-व्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः एवञ्च पक्षतावच्छेदकादिविरह विशिष्टः पक्षः पक्षनिष्ठस्तद्विरहो वा साध्याभाववद्वृत्ति साधनं साधनवद्वृत्तिसाध्याभावो वा हेतुदोषः येन केनापि सम्बन्धेन तदाय प्रकृतो हेतुर्दुष्टः यादृशधर्म्मिणि यादृश धर्म्मवत्ताज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तस्य धर्म्मिणस्तादृश धर्म्मवत्वं हेतुदोष इत्यपि कश्चित् । अथ पर्वतत्वेन पक्षत्वे वह्नित्वेन साध्यत्वे विशिष्टधूमत्वेन च हेतुत्वे पर्वतादि काञ्चनमयत्वविरहो ह्रदस्य वह्निधूमशून्यत्वं पर्वतस्य महान सीयवह्निधूमविरहित्वं मेयत्वस्य केवलधूमस्य वा वह्निव्यभि चारो विशिष्टस्य धूमस्य वा पर्वतीयवह्निव्यभिचारो न दोषः न वा तत्सम्बन्धेन तत्र तस्य हेतोर्दुष्टत्वम् अतस्तद्रूपावच्छिन्न तत्पक्षकतद्रूपावच्छिन्न तत्साध्यकतद्रूपावच्छिन्नतद्धेतु कानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यं तथाच निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् पर्वतावृत्तिवह्निमान् वा तद्व्यभिचारिणि पर्वता-वृत्तिर्वा धर्म्मादित्यादौ न कोऽपि हेत्वाभासः स्यात् तादृशा

नुमितेरप्रसिद्धत्वादिति । अत्र वदन्ति यद्विषयनिश्चयस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तास्तदुत्तरम् अनुमितौ अनाहार्य्यमानसज्ञाने वा पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्ट-हेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्त्वं हेतुदोषत्वं पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकञ्च वैज्ञानिकं न तु वास्तवं ग्राह्यं व्याप्तिश्चानुयतो व्यतिरेकतश्च वाच्या तादृशावगाहित्वप्रसिद्धिराहार्य्यज्ञान एवाभ्युपेतव्यानन्यगतिकत्वात् एवञ्च वस्तुमात्रनिश्चयादनन्तरं निर्वह्नित्वाविशिष्टे वह्नेरग्रहेऽपि न क्षतिस्तस्य विरोध्यविषयकत्वात् एवं साध्यनिश्चयोत्तरं तस्यानुमितावपि मानसज्ञानाविरोधित्वाच्च तादृशि पक्षे तादृशसाध्यवैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टतादृशहेतुवैशिष्ट्यस्य चावगाहिनी ज्ञानस्य यद्विषयं ज्ञानं विरोधिविषयकं तत्त्वं तादृशज्ञानविरोधित्वं वा हेतुदोषत्वं ज्ञानविरोधित्वञ्च तद्विषयविषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्वम् एवंविधैव रीतिरुत्तरत्र सर्वत्र सव्यभिचारलक्षणादावनुसर्त्तव्या इत्यपि केचित् । केचित्तु यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वनेकमात्रदोषस्थले च तत्त्वमेव हेत्वाभासत्वं स चातिरिक्त एवान्योऽन्याभाव इति न वैयर्थ्यं पञ्चविधभेदोक्तिस्तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण व्यभिचारादेः साध्यादिभेदनियन्त्रितत्वात्

शब्दाभेदमात्रस्य चाकिञ्चित्करत्वादिति भावः । स्यादेतत्
शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् इत्यत्रासाधारण्येऽप्यस्ति सर्वसाध्य
वत्त्वाभावे भ्रमासम्भवात् एव शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् इत्यत्र
सत्प्रतिपक्षे नित्यवृत्त्याप्यद्रव्यद्रव्यत्वादावपि पक्षस्य तद्वत्ता
विरहादित्याशङ्का तयोरन्यत्वेन निराकुरुते दशाविशेष
इति । हेत्वो सद्दोषौ असाधारण पक्षमात्रवृत्ति सन्
प्रतिपक्षौ विरोधिपरामर्शो यस्य स तथा तयोर्दशाविशेषे
हेतौ सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्य पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य च
भ्रमदशायामाभासत्वात् अनुमित्यजनकत्वात्तद्दुष्टत्वाद्
साध्यवद्व्यावृत्तत्वादिषु च प्रतिबन्धकत्व परमायाति न तु
तद्विषयस्य दोषत्वम् असत्त्वात् अन्यथा साध्यभ्रमेणानुमि
त्यनुदयात् तत्रापि दोषत्वं स्यात् कोटि साध्याभावतद्
व्याप्यवत्ता भ्रमयोरनुमितिविरोधित्वे विशेषः निर्युक्तिकस्तु
प्रवादो न श्रद्धेयः यत्तु ज्ञानस्य यदनुमितिप्रतिबन्धकताव
च्छेदकं तद्वत्त्वं तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वञ्च लक्षणार्थः तच्च
द्विविधं विषयरूपं साधारण्यादिबाधे च प्रमितसाध्याभाव
वान् पक्षः तद्विषयत्वेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात्
अविषयरूपञ्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वादिकं तद्वत्त्वञ्च
ज्ञानस्यैव तद्विषयस्य हेतोरपीति तत्र तद्वत्त्वं हि हेतोर्ना
भेदेन बाधे तदभावात् अतएव भास्यतया वह्निव्यभिचारि-
द्रव्यत्वादिमति धूमेऽतिप्रसङ्गश्च साध्याभाववत्पक्षस्यैव
साध्याभाववद्वृत्तिहेतोर्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् साधारण्यादि

विषयकत्वस्य ज्ञाननिष्ठस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् सत्तादिसाध्यके ज्ञानेऽतिप्रसङ्गाच्च यथाकथञ्चित्तद्वत्त्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् विरोधिसामग्रीसमवहितोऽपि च लिङ्गपरामर्शो न स्वसाध्यकानुमितेः प्रतिबन्धको मणिसमवहितो वह्निरिव दाहस्य अथ यद्धर्मविशिष्टज्ञाने सत्यवश्यमनुमितिप्रतिबन्धः तदेवात्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तं भवति च प्रतिबन्धकीभूतविरोधिसामग्रीकालीनत्वादिविशिष्टे परामर्शे तथा इति चेत् न वैजात्यादिसाधारणकारणघटिता सामग्री कार्यप्रतिबन्धिका विशेषतस्त्वत्र तत्सत्त्वे कार्योत्पादस्य दुर्वारत्वात् किन्तु विरोधिपरामर्शस्तथा यदि च तत्सत्त्वेऽपि तत्साध्ये बाधावताराग्नानुमितिप्रतिबन्धः प्रामाणिकस्तदा अप्रामाण्यग्रहाभावस्येव तदभावस्यापि वैशिष्ट्यन्तत्र निवेश्यतां यथा च भ्रमप्रमासाधारणविरोधिपरामर्शसत्त्वे नानुमितिस्तथा तथाविधबाधादिग्रहेऽपीत्यतिप्रसङ्गः। नचातीतादौ लिङ्गे विरोधिपरामर्शकालीनत्वमपि यदपि तद्विषयत्वेन ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्वत्त्वमेव वाच्यं सत्प्रतिपक्षे च विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा तद्वत्त्वमपि हेतौ स्वज्ञानरूपसम्बन्धेन तस्य समूहालम्बनरूपतया हेतुद्वयविषयत्वादिति तदपि तुच्छं साध्याभाववत्पक्षविषयत्वेन तादृशपक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन वा ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्व तस्य च साध्यवत्यपि पक्षे सम्भवादतिव्याप्तेः विशिष्टविषयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं विशिष्टञ्च तत्राप्रसिद्धमिति चेत्तर्हि किं

सर्वत्र सत्प्रतिपक्षे साध्याभावव्याप्यवान् पक्ष प्रसिद्ध यथाकथञ्चित् सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्यातिप्रसक्त धूमादेरपि ज्ञान रूपेण तदाश्रयाश्रयत्वादिना वा सम्बन्धेन व्यभिचारादि मत्त्वात् यादृशसम्बन्धावगाहित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्व तेन तद्वत्त्वञ्च न सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते हेतावस्ति च क्वचित् सङ्कुचितायिति स्तत पक्षवितेन।

यद्यपीति स्याणुत्वाभावस्य तद्याप्यकरादेश निश्चये स्याणुत्वमत्यक्षशाब्दयोरनुदयात्। मत्रैव नरशिर कपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यादिनाप्यागमप्रतिरोध स्यात् तत्रानु कूलतर्काभावेन प्रनयपरागमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चय स्यानुमितेयानुत्पत्तेरिति भाव यद्वेत्याद्यभ्युपगमाच प्रत्यक्ष प्रत्यागुमानिकबाधादिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि शाब्द प्रति प्रतिबन्धकत्वात् योग्यताज्ञानेनान्यथासिद्धत्वात् तदभावो न तत्र हेतुरिति चेदेवमप्युपनीतभानविशेष प्रतितत्त्वेन हेतु तायादुर्वारत्वात्। यद्यपि लक्षणत सामान्यप्रतीतवतो विशेषजिज्ञासानुदयात् सामान्यलक्षणानन्तरमेव विशेष विभागो युक्तस्तथापि सव्यभिचारपदस्य साधारणमात्रे प्रसि द्धतया तन्मात्रस्य लक्षणभाव बुध्यमानैरन्येषामसिद्धिरसाधा रणादिसाधारणस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिसत्त्वाद्दृत्तत्त्वेन च साध्यता प्रतीयेत पतत्रिवारणाय लक्षणान्तरमपि दर्शयति सव्यभिचार इति। कश्चित्तु सामान्यज्ञानाधीनो विभागो न तल्लक्षणत प्रत्ययमपेक्षतेऽत प्रथमं विभागकरणेऽपि न दोष

इत्याह । प्रसक्तिरनुमितिरापत्तिर्वा तदुपधानमव्यापकमति-व्यापकञ्च तथाविधव्याप्तिभ्रमेण सङ्केतावतस्तद्योग्यता वाच्या सा च तादृशव्याप्त्यादिरूपा न च विरुद्धो भयव्याप्यत्वमेकस्य सम्भवतीत्याह एकस्येति । साध्येति कोटिद्वयोपस्थापकं सत् साध्यसन्देहजनकं साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थिति-जनकमिति यावत् । आश्रयतया विषयितया वा नित्यत्वानित्यत्वोपस्थापकस्य नित्यत्वे साध्ये ज्ञानस्यानुवृत्तत्वव्यावृत्तत्वाभ्यां वह्नितदभावोपस्थापकस्य वह्नौ साध्ये धूमस्य वारणाय जनकान्तम् । तथोपस्थितेः साध्यसन्देहाजनकत्वात् धर्म्मि-तावच्छेदकपुरीवर्त्तित्वादिविशिष्टधर्म्मिज्ञानस्य संशयजनक-तया तद्वारणाय कोटिद्वयोपस्थापकेति । न च तदसाधा-रणतया संग्राह्यमेवेति वाच्यं तथात्वेऽपि तदुत्तीर्णतादशायां विशेषदर्शनात् संशयानुपधायकत्वेऽपि तज्जननयोग्य-ताया अनिवृत्तेः । अन्यथा यथायथं पक्षे साध्यतदभाव-निश्चयदशायां साधारणाव्याप्तिप्रसङ्गात् । प्रतिपक्षसम्वलन-दशायां हेतुमत्ताज्ञानस्य साध्यसन्देहजनकत्वपक्षे हेतु-वारणाय कोटीत्यादिहेतुना साध्यस्य प्रतिहेतुना तद भावस्य उपस्थापनादुभयोपस्थापकत्वं न कस्यापीत्यपि कश्चित् । इदं द्व्यणुकं नित्यमणुत्वादित्यादौ साधारणधर्म्मवत् धर्म्मिज्ञानस्य कोट्युपस्थितिं संशयञ्च प्रतिहेतुतया-तद्विषये धर्म्मिणि सद्धेतौ अतिप्रसङ्गः स्यादतः पक्षधर्मतेति पक्षपद धर्म्मिमात्रपरम् । नचैव नित्यो घटः शब्दत्वादित्यत्र

साधाद्यवतारेऽसाधारण्यापत्तिरिष्टत्वात् अन्यथा साधाभिव्या रम्यतरावतारदशायां साधारणमपदापत्ते असिद्धिसदी र्णत्वे सव्यभिचारमध्यापर्येण सव्यभिचारसङ्कीर्णतया असि द्धेऽप्यनन्तर्भावापत्तौ तथ्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वापत्ते न च व्याप्यविरुद्धयो साधारण्यभ्रमदशायामतिप्रसङ्ग धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञान साध्यसंशयजनक तद्रूपावच्छिन्न स्यैवांशत्वात् तत् रूप साधारणत्वादीति सिद्धान्ते स्फुटी भविष्यति । इष्ट सविपक्षमात्मसत्त्वं वा ज्ञानत्वात् इत्यादौ प्रामाण्याप्रामाण्यसंशयस्य तद्घटकीभूतसाध्यतदभावविषय कतया कोट्युपस्थितिरूपस्य तत्कीभूतज्ञानविषये ज्ञानत्वे तु नातिप्रसङ्गस्तदापि साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य तज्जन्यकोट्युप स्थितेर्वा संशयजनकतया तज्ज्ञानस्य तादृशसंशयहेतुत्वात् प्रामाण्यसंशयस्य तु ज्ञानत्वस्य साधारणधर्मदर्शनात् ज्ञाने प्रामाण्यस्य ज्ञानविषयतात्मकसाधारणधर्मदर्शनाच्च विषये तद्वत्त्वस्य सन्देह अप्रामाण्यसन्देहस्यान्वयानुविधानन्तु भ्रमत्वज्ञानशून्यविरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तदपसारण प्रयुक्तमित्यस्वाकरे व्यक्तत्वात् व्याप्यवत्तासंशयस्य पृथग्व्या पकवत्तासंशयहेतुत्वपक्षे ज्ञानपद विषयपरं हेतुत्वाभिमत विशेषणन्तु येन सम्बन्धेन तदुभयसाहचर्य्यं तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य संशयादिजनकतासूचनार्थं तेनात्मत्वरूपा त्मत्वादिसाध्यके समवायसम्बन्धेन हेतौ ज्ञानघटादौ वि षयत्वसंयोगादिना तत्सन्देहजनके नातिप्रसङ्ग इति । वि

प्रतिपत्तौ प्रत्येकं कोटिद्वयोप स्थापकत्वाभावात् लक्षणस्थद्वयपदेन तद्वारणात् मिलितस्य तदुपस्थापकत्वेऽपि तद्वत्ताज्ञानं न तथा न वा मिलित्वा द्वयोर्ज्जनकत्वं तथात्वेऽपि वा येन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानमुभयकोट्युपस्थापकं तेन सम्बन्धेन हेतुत्वेऽवश्यं सव्यभिचारत्वमिति ।

अनुपसंहारी पक्षएवेति अनुपसंहारितादशायां साध्यतदभावसहितत्वनिर्णयाभावेऽप्युक्तक्रमेण वास्तवतत्सहचरितत्वमादायैव लक्षणसमन्वय इति भावः । केचित्तु व्याप्यादिधर्मेऽपि साधारण्यज्ञानात् संशयस्योदयात् तदज्ञाने च वस्तुतः साधारण्यज्ञानेऽप्यनुदयात् साधारण्यज्ञानं हेतुस्तत्र निश्चयत्वमकिञ्चित्करं गौरवात् तथाच पक्षएव तत्संशयात्मकतदुभयसाहचर्य्यज्ञानाद्भवति तथात्वमिति भाव इत्याहु. तच्चिन्त्यम् । ननु केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारिणि साध्याभावाप्रसिद्धा तत्संशयाद्यभावादव्याप्तिः एवं यत्र स्थिरे धर्म्मिणि पूर्वं घटत्वं गृहीतमुत्तरदशायां तत्रैव दोषात् घटत्वाग्रहे तद्घटभिन्नोऽयमिति भ्रमे च घटत्वनिश्चयविषयीभवद्धर्मिव्यावृत्तत्वेन गृह्यमाणतया असाधारणे इदन्त्वेऽपि वस्तुतस्तद्व्यावृत्तत्वाभावेन तत्र लक्षणायोगादित्यतस्तयोर्लक्ष्यत्वाभावेन परिहरति केवलान्वयीति । अतएवेति अतएव पुरुषदोषाधीनं तद्दोषत्वम् अतएव तस्यानित्यदोषत्वं साहजिकत्वे कादाचित्कत्वानुपपत्तेः एवञ्च यत्र दोषताप्रयोजकं

वस्तुतो हेतौ तथानिश्चदोषत्वमपि यत्र पुरुषस्य तद्भ्रमो न तत्र तदपि भ्रममात्राद्दुष्टत्वेऽतिप्रसङ्गादित्यन्यथेति केचित्। परे तु अयं घटः एतत्त्वादित्यादावव्याप्तिः। साध्य सन्देहप्रयोजकं हि तस्य साध्यतदभाववद्वृत्तित्वं साटकस्य धर्मस्य तदुभयव्यावृत्तत्वं सम्भवति असाधारण्यन्तु तस्य पच मात्रवृत्तितया अतसाध्यामन्वतयोस्तरयति अयं घट,इत्यादि एवव्यावृत्तिगगनादिकमेवासाधारणं पक्षवृत्तित्वभ्रमदशाया श्चासाधारण्यमस्मदग्न न चोभयव्यावृत्तत्ववृत्तित्वयो स्वरूपतो विरोधः निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वम् न सन्देह प्रयोजकं तथा सति तुल्यन्यायतया निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्यापि तथात्वे सवेतापि साध्याभाववत्त्वभ्रमविषय वृत्तित्वग्रहदशायामतिप्रसङ्गात् न च तादृगनिश्चयविषयस्य धर्मिणो वास्तव साध्याभावादिमत्त्वमपि तस्य मानाभावात् किञ्च सन्देहजनकतावच्छेदकरूपस्य विशेषणत्वे व्यभिचारिणि रासभादौ महानसादिवृत्तितादशायामव्याप्तिः उपलक्षणत्वे असाधारण्योत्पत्तौ तादृशायामतिव्याप्तिः असाधारणप्रकरण-समयोस्तत्त्वेन भ्रमविषययोरनित्यदोषत्व विशेषादर्शनादशायामनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्व ननु वास्तव हेतुदोषत्वम् अन्यथानुमित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयतामात्रेण वास्तवहेतु दोषत्वे इत्याहुः। अनश्वगतसाध्यसहचारत्वे सति अवगत साध्याभावसहचारतया विरुद्धत्वमेव तयोरिति तदभ्युप गममात्रेण वस्तुतो यथोपवर्णितलक्षणस्य न तथात्वसिद्धिरिति

ध्येयम् । यद्रूपज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तदेव विभाजकम् अन्यथा अतिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य दूषयति नैतदिति । वस्तुतस्तु उपस्थापकत्वादिज्ञानमनुमितेस्तज्जनकस्य वा न प्रतिबन्धकं विरोधिविषयकत्वाभावात् एवमुत्तरत्रापि पक्षवृत्तित्वे सतीति विरोधित्वं विरोधिज्ञानविषयत्वम् अव्याप्तिपदम् अत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकं तेन संयोगसम्बन्धेन व्यभिचारिणि द्रव्ये हेतौ व्यभिचाराभावदशायां नाप्रसङ्गः साध्यवद्वृत्तिस्तु नासाधारण इति हृदयम् । अपक्षधर्म्मधूमादिवारणाय सत्यन्तं पक्षः सन्दिग्धसाध्यो धर्म्मी विशिष्टहेतौ तद्वृत्तित्वग्रहाविरोधित्वञ्च तदर्थः तथाच पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यस्य हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्वा यज्ज्ञानं तदविरोधित्वस्य लाभात् पक्षसाध्यसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिबाधप्रतिरोधानां निरासोऽसिद्धिसङ्कीर्णसंग्रहः विरोधोऽपि फलतः प्रतिरोधएव तदन्यत्वेन वा विरोधि विशेषणीयं वक्ष्यते च सिद्धान्ते विरुद्धान्येति हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोध्यर्थकं सम्बन्धपदबलेन प्रकृतहेतुसम्बन्धितया विरोधित्वे तात्पर्य्योपदर्शनेन प्रायशो बाधादिवारणेऽपि घटत्वमनित्यं घटत्वादित्यादौ प्रयत्नसाध्यमिव तत् प्रतिभाति वस्तुतस्त्वनुमितिपदं तत्कारणज्ञानपरम् आश्रयासिद्ध्यादिवारणाय सत्यन्तं तादृशपक्षकतादृशहेतुकग्रहाविरोध्यर्थकम् अनया च वाचोभङ्ग्या व्याप्तिग्रहविरोधित्वमेवाभिदित्सितं तेन वह्निमान् वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ हेतोः

साध्यवद्वृत्तित्वादेर्नामग्रह विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात् । सपक्षेति सम्भावनायानम अतएवानुपद विरुद्धोऽपीत्यादिक व्यर्थेति विशेषण पक्षावृत्तित्व साध्याव्याप्यत्व इति हेत्वाभासत्व हेतुवदाभासतामत्व वाच्यवच्य वृत्तिमत्त्वम् एवञ्च साध्यतद् दभावव्याप्यत्वग्रहविरोधिवृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधिरूपवत्त्वमर्थ । साध्यतदभाववद्वृत्तित्व साधारण्य मिथितसाध्यतदभाव वद्व्यावृत्तत्वमसाधारण्यं तत्र व्याप्तिग्रहग्रहविरोधीति इद यम् असिद्धिविशेषणत्ववृत्तित्व वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधि सा ध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमपि यदीदृश तदा अभिविरेय मो चेदिदमेवासाधारण्य बोध्य साध्याप्रसिद्ध्यादिवार- णाय विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्व वाच्य व्यापकसा मानाधिकरण्यमिह व्याप्यत्व तेन च द्वितीयस्य भेद रीतिमुखेव । केचित्तु असाधारण्याभावकालावच्छिन्नसा ध्यतदभावव्याप्तिशून्यत्व विवक्षितं विशेषणाभावात् वस्तुतो व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा असाधारणस्य संग्रह इत्याहुस्तच्चि न्त्यम् । व्यर्थेति विरोधादेर्वारकं साध्याभावेत्यादि व्यर्थ तस्य पार्थक्ये प्रमाणाभावादिति भाव । प्रथममित्यादि गगनमित्यादि च दूषण यथाश्रुते नापीत्यादि सपक्षविप- क्षावच्छिन्नव्यावृत्तत्व सर्वसव्यावृत्तत्व व्यर्थेति सपक्षवृत्ति त्वविपक्षव्यावृत्तत्वयोदूषकतायामनुपयोगादिति भाव । पक्षातिरिक्तेत्यादि व्याप्यविरुद्धयोरसाधारणयो संग्रहाय पक्षातिरिक्तपदे पक्षत्व सन्दिग्धसाध्यकत्व धूमेत्यादिदूषण

यथा श्रुते ननु सप्तमीसमासात् पक्षातिरिक्ते वर्त्तते यत्साध्य-वन्मात्रवृत्ति साध्याभाववन्मात्रवृत्ति च तद्भिन्नत्वमित्यर्थं इति ध्येयम् । पक्षवृत्तीत्यादि विरोधः साध्यासामानाधिकरण्यं पक्षवृत्तित्वसाध्यासामानाधिकरण्यग्रहाविरोधी योऽनुमितेरौपयिकस्य जनकज्ञानविषयस्य सम्बन्धस्य सपक्षसत्त्वादेरभाव-स्तद्वत्त्वमित्यर्थः सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्य चासाधारण्यस्य असाधारण्ये निश्चये पक्षे साध्यसामानाधिकरण्यसन्देहान्न तस्य तज्ज्ञानविरोधित्वं पक्षवृत्तौ विरुद्धभिन्ने च वर्त्तते यस्ताद्दृशोऽभावस्तद्वत्त्वमर्थं इति केचित् । पूर्वोक्तलक्षणानां यथोक्त-रीत्या यथामतं नाव्याप्त्यादिसम्भावना परन्तु तज्ज्ञानस्यानु-मित्यप्रतिबन्धकतया तेषां हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं न घटते न घटतां किन्तेन तेषां हेत्वाभासविभागमात्रोपयोगित्वादित्या-शयेनाहउच्यत इति । सन्देहं प्रत्येव साधारण्यादिविशिष्टध-र्म्मवद्धर्म्मिज्ञानत्वेन हेतुता तज्जनककोटिद्वयोपस्थितिं प्रति तु तादृशधर्म्मज्ञानत्वमात्रेणेत्यभिप्रेत्याह उभयेति । साध्यसन्दे-हजनकेति प्रकृतं यथाकथञ्चित् कोटिद्वयोपस्थितिः स्मृत्यनु-भवसाधारणीसन्देहजननीनियामकन्तु साधारण्यादिविशि-ष्टधर्मवत्ताज्ञानम् अतएव धारावाही सन्देह इति मते तु धर्म्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्म्मिणि यद्रूपविशिष्टज्ञान साध्य-सन्देहजनकं तद्रूपवत्त्वमेव वक्तव्यं कोटिद्वयसहचरित-त्वादिना ज्ञातस्य ऊर्द्ध्वत्वादेरूर्द्ध्वत्वत्वादिना धर्म्मिणि ज्ञानमेव संशयजनकं ननु तदानीं साहचर्य्यज्ञानमपेक्षत इति नये तु

यद्रूपविशिष्टत्वे न गृहीतस्य धर्मस्य धर्मिवृत्तिताज्ञानं तया तद्वत्त्वमेव वाच्यम् । तथेति ननु साधारण्यं न साध्यतदभाववद्वृत्तित्वं वृत्तिमतस्तथात्वासम्भवात् एककोटिव्याप्यस्यैव एककोटिमद्वृत्तित्वस्यापि धर्मस्य बुद्धेर्विशेषदर्शनतया संशयविरोधित्वाच्च सत्प्रतिपक्षे च परामर्शसामग्र्याः संशयोत्तरमेव साध्यसन्देहात् नापि निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वं तद्धि यत्र यत्र साध्यादिमत्त्वानिश्चयस्तद्वृत्तित्वं येन येन रूपेण यत्र यत्र तन्निश्चयस्तेन तेन तद्वृत्तित्वं वा आद्ये सर्वाणि साध्यव्याप्यवन्ति साध्यवन्ति सर्वाणि वा असाध्यवन्ति प्रमेयाणीत्यादिनिश्चये सामान्यतः पक्षेऽपि साध्यादिनिश्चयात्तथात्वमसङ्ग द्वितीये तु विशिष्यपक्षे साध्यनिश्चयं विनैव शब्दादिना साध्यव्याप्यत्वनिर्णयेऽपि तथात्वापत्तिरेव दोषो वाच्यव्याप्तिपक्षे सति नासाधारण्यं तद्ग्रहभावेन विशेषलक्षणस्य साधारण्याभावविशिष्टस्य तद्ग्रहस्य चाभावेन सामान्यलक्षणस्य विशेषणादतिव्याप्तिनिरासात् विशिष्टाभावादेव च साधारण्ये व्याप्तिभ्रमदशायां नाव्याप्तिरिति चेत् एवं सत्येकेन व्याप्तौ गृहीतायामसाधारणस्य न कस्मिन्दपि प्रति सव्यभिचारित्वं स्यात् स्याद्वा तदपि तत्राप्युक्तरूपघटितमसाधारण्यमस्तु साध्यादिव्याप्यवत्त्वेन रूपेण साध्यादिमत्त्वनिश्चयेऽव्याप्तिप्रसङ्गाच्च न हि घटोऽनित्यो घटावृत्ति शब्दत्वमितिवत् अनित्यत्वव्याप्यवती वृत्तिः शब्दत्वमिति तदानीं निश्चयः अभिहितश्च निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्ति-

त्तत्वं न संशयप्रयोजकं किन्तु साध्यतदभावाभ्यां सहचरितत्वमिव तत्सहचरिताभावप्रतियोगित्वं व्याप्यविरुद्धयोस्तु तत्त्वेन निश्चितयोर्दर्शने विशेषदर्शनवशादेव न संशय इति विभाव्य लक्षणान्तरमाह विरुद्धान्येति विशिष्टसाध्यहेतुसामानाधिकरण्यग्रहाविरोध्यर्थकमर्थतो विरोधिविशेषणं तेन साध्यसाधनयोरप्रसिद्धेरवृत्तित्वस्य परम्परासामानाधिकरण्यादीनाञ्च निरासः पक्षपदञ्च धर्म्मिमात्रपरं तथाच यद्यद्धर्म्मिवृत्तित्वं हेतोर्ज्ञायते तत्र तत्रैवानुमितिविरोधि यद्रूपं तद्वत्त्वमित्यर्थः साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वन्तु तथा बाधप्रतिरोधौ तु धर्म्मिविशेषितत्वात् न तादृशौ सर्वं साध्याभाववत् तद्व्याप्यवत्त्वेत्यादिकञ्च साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वेन सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिसाध्यानुमितिसामान्याविरोधित्वं वा विशेषणं तेनैवेति तेनानुमितिविरोधिना विपक्षवृत्तित्वादिना एवकारेणानुगमकं रूपं व्यवच्छेद्य तस्य हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं निरस्यति हेत्वाभासस्य लक्षणानुरोधेनेति तेनानुमितिविरोधित्वघटितलक्षणकरणेन असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणत्वपक्षे नाव्याप्तिरितरथा पुनरव्याप्तिरेव साध्याभावज्ञापकत्वेन साक्षात्साध्यवत्तानुमितिविरोधित्वेन। सर्व्वं नित्यमित्यादि सम्प्रदायमनुरुध्योक्तम् अतएव तावत्येऽन्तर्भावयिष्यति नापीति निश्चितसाध्यवति साध्यवद्भिन्ने च वर्त्तमानत्वमित्यर्थः। अनुपसंहार्य्ये इति साध्यवदन्यवृत्तित्वांशस्य तत्रापि सत्त्वादिति

भाव मामोति इत्र मपत्तस्य न नियमगर्भमतो नाभेद' घट इत्यादि इत्यत्र विरुद्धस्य अनुपसंहार्य्यस्य प्रसिद्धस्य च विरुद्धान्तरस्य व्यपदेशमादिस्वर्थे अन्वयतो व्यतिरेकतय सद्व्यारावरुद्रग्रायामोद्दा दिलमनुपसहारोति मतमेदमि त्यपि कश्चित् । विपचेति अत्र विपचत्व साध्याभाववत्त्वम् अनुपदमेव वक्तव्या साध्याभाववत्त्विस्मेन साधारण इति मूलएव स्फुटतरमभिधानात् न तु नियमगर्भं तज्ज्ञानस्या प्रतिबन्धकत्वात् न च वस्तुतो अत्र तन्निश्चयस्यापृत्तिग्रज्ञान प्रतिबन्धकं रूपान्तरेण साध्याभाववत्तया निर्णिते रूपान्त रेण हेतुज्ञानेऽप्यप्रतिबन्धात् अचैवेन रूपेण तत्तथा गौरवात् हेतुसाध्याभावयो सामानाधिकरण्यास्फुरणेनाविरोधात् साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरित्यादि शाब्दज्ञानामामप्रतिबन्धापा तात यत्तु साध्याभावोमि नियमरूपं गौरवेपि सत्य साधारणं साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञान प्रतिबन्धकमन्यथा पक्षएव साध्यसन्दे हेन सन्दिग्धानैकान्तिकत्वापत्तेरिति वदन्ति नहि पक्षे पक्षस मेवा व्यभिचार इति तत्र व्याप्तिनिश्चये हेतौ व्यभिचारसंशया योगात् तदनिश्चयदशायाम् अनुकूलतर्कास्फूर्त्तौ सन्दिग्धानैका न्तिकत्वस्येष्टत्वात् हेतुसाध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहित येव ज्ञानस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात् अतएव पक्ष साध्याति रिक्तपक्षधर्मातिरिक्तधर्मवान् मेयत्वादित्यादयोऽनुकूलतर्कवि रहिणोबाधप्रतिरोधयोरनवतारेऽपि पक्ष एव सन्दिग्धानैका न्तिकतया अमयोजका गीयन्ते एव वह्निर्द्रोहानुकूलेत्यादय

शक्तिसाधका अपि अन्यथा पक्षातिरिक्ते सर्वत्र साध्यवत्ता-निर्णयाद्व्याप्तिग्रहस्य दुर्वारत्वात् पक्षविपक्षान्यतरत्वादिना सर्वत्र सत्प्रतिपक्षप्रसङ्गाच्च अथ साध्यतद्वदत्यन्तान्योऽन्या-भावगर्भव्यभिचारयोरेकोपादानेऽन्यतराव्याप्तिः साध्यवत्ता-ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेनाभावद्वयानुगमेऽपि हेतुमति तादृशाभाववत्त्वस्य तादृशाभाववति हेतुमत्त्वस्य तादृशा-भावे हेतुसामानाधिकरण्यस्य साध्यतद्वदादौ हेतुसमा-नाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगित्वादेश्चासंग्रह इति चेत् अत्र वदन्ति प्रकृतसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहाविरो-धिनो ज्ञानस्य विषयतया अन्वयव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदक-त्वेन विभजनान्नासंग्रहः अविरोधिन इत्युक्तेन साध्याप्रसि-द्ध्यादीनां निरासः यदि पुनरत्यन्तान्योऽन्याभावयोरेकतर-गर्भव्यभिचारज्ञानस्य नान्यतरगर्भव्याप्तिग्रहविरोधित्वम् इत्यादिकं विभाव्यते तदा साध्यसामानाधिकरण्यघटितत्वे-नान्वयव्याप्तयोऽनुगमनीयाः प्रातिस्विकरूपेणोपादाय वा तावद्व्याप्त्यवगाहित्वं ग्रहस्य वक्तव्यं साध्याव्यभिचरितसामा-नाधिकरण्यस्य व्याप्ते प्रसिद्धस्य हेतौ विरहोऽप्येतद्विशेष एव विशिष्टसाध्यसाधनवत्त्वग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्यापकत्वग्रहविरोधितावच्छेदकरूपत्वं वा विभाजकं शेषं पूर्ववत् । साध्य तद्वतोरत्यन्तान्योऽन्याभावौ साध्याभावव्या-प्यादिव्यावृत्तेन साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेनानुगमस्य तत्र हेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहविरोधित्वं साध्यवत्ताज्ञान-

विरोधिनि साहशाभावग्रहविरोधित्वाभासमायक्रेऽनकर्षप यस्त्व वा तथा वक्तव्य साध्याभावव्याप्यादौ तु हेतुसामा नाधिकरण्यादिकमविरोधित्वाद्याभास विरोधित्व पूर्वाक्त दिशावसेयम् उपदर्शितविशिष्टव्याप्तिविरहो व्याप्यत्वासिद्धि- रेवेति व्याप्तिग्रहकारणसहचारग्रह मात्रकार्यभावप्रतियो गिग्रहविषयत्वेनानुगम इत्यपि कश्चित्। मार्वा सर्वोपसर- र्पति स सर्वेत्यादि। सर्वेति विपक्षेऽप्यन्वेति तेन साध्या भाववन्नवृत्त्युदास विपक्षत्वस्य निश्चयगर्भत्वात् भूत नित्या गन्धवत्त्वात् नित्य शब्द शब्दत्वादित्यादौ नाव्याप्ति पृथिवी रूपवती रसादित्यादौ जलादेर्नीरसत्वभ्रमे पुन रसाधारण्यभ्रम एवेति मन्तव्यम्। तथापीति पक्षत्व स न्दिग्धसाध्यकत्व मत दूषयति प्रथेत्यादि। व्याप्तीति तथाच स्वतो दूषणासमनायाभावत्वम् उपाधिवदिति भाव' एक धर्मिव्यावृत्तत्वञ्च न सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिधर्म्यन्तरे तत्सम्भवात् अन्यथा सतोरपि साध्यसाधनयोर्व्यतिरेकित्व दोषाय स्यात् अथाय शङ्कितुरभिप्राय' पक्षे साध्याभावस्य संशयो निश्चयश्चानुमितिविरोधी विरोधिविषयकत्वात् तत् सामग्री च विरोधिसामग्रीत्वेन तथाच्चिमस्य सामग्रीपक्षे सव्यभिचारस्य हेतोर्ग्रह' द्वितीयस्य तु प्रतिहेतो' परामर्श अतस्तयोराभासत्वम् अतएव सव्यभिचारलक्षणे पक्षवृत्तित्व विशेषण साध्याभाववद्वृत्तित्वमात्र पुनरसिद्धिरेवेति विरो- धान्यस्य परामर्शविरोधिनो रूपस्य तत्त्वादिति नैव बाध

संशयस्य प्रतिबन्धकत्वानङ्गीकारात् साधारणधर्म्मवत्ताज्ञानस्य संशयसामग्रीत्वाभावात् सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासत्वायोगाच्च अन्यथा पक्षस्य साध्यतदभाववद्वृत्ति प्रमेयत्वादिमत्त्वं सर्वत्र हेतावाभासीभवेत् तथा कामिनीजिज्ञासाप्रयोजकं तज्ज्ञानेष्टसाधनत्वादिकमपि । एवं विशिष्टस्यानुज्ञाव्यत्वं व्युत्पाद्य केवलस्यापि सपक्षव्यावृत्तत्वस्य तथात्वं व्युत्पादयति किञ्चेति वाद्युपदर्शितदृष्टान्तस्य साधनवैकल्यन्तु नासाधारण्ये सपक्षान्तरवृत्तित्वेऽपि तत्सम्भवात् तद्भावनन्तु तस्य निग्रहस्थानत्वात् तद्विभाजकसूत्रस्यानुक्तसमुच्चायकचकारेण तस्य समुच्चितत्वात् तदाहरणस्याभासताप्रदर्शनायैव वा आवश्यकस्य प्राचां दृष्टान्तप्रयोग इति भावः । माभूत् परार्थानुमानेऽसाधारण्यं दोषः स्वार्थे तु स्यादत आह स्वार्थेति । स्वमते सिद्धान्तमुपक्रमते उच्यत इति । अर्थादिति व्यतिरेकिमुद्रया अर्थादुभयं साधयेत् अर्थवशसम्पन्नमेवोभयसाधकत्वम् उभयसिद्ध्यनुकूलव्याप्त्यादिग्रहादित्यर्थः व्यतिरेकितया वेति पाठे अर्थात् अर्थापत्तिविधयेति परमतेन एवञ्च पक्षधर्म्मतया ज्ञायमानो हेतुः साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानात् साध्यस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानाच्च साध्याभावस्य साधनायोन्मुखो मिथो विरोधेन नैकमपि साधयति । न च शब्दे नित्यत्वानित्यत्वसन्देहे तदुभयव्यापकत्वं शब्दत्वाभावस्य ग्रहीतुमशक्यं व्यापकत्वाभिमतशब्दत्वाभावाभाववच्छब्दवृत्ति-

नस्य नित्यत्वानित्यत्वयो सन्दिह्यमानत्वादिति वाच्य तथात्वेऽपि तादृगसगयाभावदगायां तथात्वनिश्चये तद् भयथ्यापकोभूताभावप्रतियोगिसम्बन्ध्दत्वपरत्वस्य शब्दे प्रतिम त्वात् गमकत्वात् व्याप्यत्वप्रतीत्येव प्रतीतस्य सौरभादेर भावस्य पानीयपाषाणादौ पृथिवीत्वतद्भावसहचारेण तद् भयथ्यापकताघटे तादृगाभावप्रतियोगिसोरभस्य चन्दनादौ परामर्शे पृथिवीत्वादौ साध्ये तदसाधारण्यस्यातिव्याप्तिभ स्वात्। नन्वत्र सत्प्रतिपक्ष एव व्याप्तेरन्वयनिरूपत्वस्याव्या पकत्वेनाप्रयोजकत्वादित्यत आह सत्प्रतिपक्ष इति। नचैव विषयभेदेन पृथगभिधानेऽति प्रसङ्ग स्वतन्त्रेच्छाया इत्यादे रन्यकर्तेवाभिधानात् तदभावसाधके तत्साधनत्वभ्रमरूपा शक्तिविशेषसूचनार्थत्वात सत्प्रतिपक्षसव्यभिचारोभयलक्ष णाक्रान्ततया उभयान्तर्भावस्याविरुद्धत्वादित्यपि कश्चित्। धर्मसपक्षेति सपक्ष साध्यवान् पक्षवृत्तित्वे सति साध्याव्या पकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थ स्वस्य साधारणमिति विरोधि विरोधप साध्यासामानाधिकरण्यादिरूपोऽन्वय व्याप्तिग्राहविरोधीति न साध्यगतापि साध्यसमानाधि करणस्तु नासाधारण इत्यपि पुनरुपदोषो व्याप्य इव साधारणभ्रम। नवीना पुनरेव सर्वत्रास्ति सामर्थ्यविरोधिन हेतभावस्य साध्यतदभावव्यापक सामर्थ्यविरोधोऽसाधारणस्य दूषकतावीज तथाहि इति मतान्तरेणा क्वचिदपि वर्तितव्य तत्र चाव्यत्र साध्य

तदभावयोरन्यतरेण भवितव्यं न च तत्र हेत्वभावः सम्भवति अतोऽवश्यमन्यतराव्यापकत्वं तस्य एवंविधविरोध-ध्रौव्ये साध्येन तदभावेन च हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं नैकतरनिरूपितामपि व्यापकतां ग्राहयति मिथो विरोधात् विरोधिपरामर्शद्वयमिव साध्यतदभावौ एवञ्च वृत्तिमत्त्व-विशेषितं हेतोर्यावद्विपक्षसपक्षव्यावृत्तत्वं वृत्तिमत्प्रतियोगित्व-विशेषितं वा हेत्वभावस्य यावत्सपक्षविपक्षवृत्तित्वमसाधा-रणमिति योजयन्ति च ग्रन्थमित्थं शब्दत्व यदि साध्यतद-भाववद्व्यावृत्तत्वेन तदुभयव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञात ज्ञानयोग्यं स्यात् तद्वत् स्यादिति यावत् तदा व्यति-रेकितया तादृशव्यतिरेकप्रतियोगित्वेनार्थात् पक्षे तदुभयं साधयेत् तदुभयसहचरितं भवेत् व्यापकाभाववति व्याप्या-भावस्यावश्यम्भावात् अतथाभावे पक्षधर्म्मताया व्याप्तेर्व्वानुप-पत्तिर्न च तथाभावः सम्भवति न वा पक्षवृत्तित्वं बाधितम् अतः साध्यतदभावौ व्यापकतया तदुभयसिद्ध्यनुकूलविरोधि-व्याप्तिद्वयग्राहकव्यतिरेकसहचारद्वयग्रहविषयतया असा-धारणौ दोषौ व्याप्तिद्वयग्रहप्रतिबन्धकः। ननु यदि विरो-धिव्याप्तिद्वयं न गृह्यते तदा सत्प्रतिपक्षोच्छेदः गृहीत-विरोधिव्याप्तिद्वयहेतुसमुत्थत्वात् तस्येत्यत आह सत्प्रतिपक्ष इति। तत्र हेत्वोर्भिन्नतयाधिकरणभेदेन तथा ग्रहः सम्भवति अत्र पुनरेकस्मिन् हेतौ तदुभयग्रहो विरुद्ध इत्यर्थः। अत्र चेदं चिन्त्यम्। एवं सति सपक्षादेर्यावत्त्वविशेषणं व्यर्थं

दूषकतायामनुपयोगात् व्यभिचारोपदर्शनोपक्षीणत्वात्
इतिमत्त्वादिविशेषितस्यापि साधारण्यस्य ज्ञानं न व्याप्ति
ज्ञानविरोधि विरोधिविषयकत्वाभावात् उपदर्शितविरोधस्य
तच्छरीरेऽनन्तर्भावात् व्यापकतयोरपि च न तत्तौ विरोध
उपदर्शितरीत्या तदवधारणे चावश्य व्यभिचारज्ञानमेव
प्रतिबन्धकमत एव सत्यपि समाधारण्यज्ञाने एकत्रानुकूल
तर्कावतारे भवति व्याप्तिधीरिति एतेन तादृशसहचारज्ञानं
तुल्यबलविरोधिज्ञानापेक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकं तर्कावतारे
पुनस्तुल्यबलत्वैव नास्तीति परास्तं तर्कस्य व्यभिचारशङ्का
निवर्तकत्वेनैवोपयोगित्वात् सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वे ईत्वा
भावस्यायोगाच्च सत्प्रतिपक्षे च विरोधिव्याप्यवत्तानिर्णयत्वेन
प्रतिबन्धकत्वं न तु विरोधिसामग्रीत्वेन बाधावतारे त्वापातत
सत्प्रतिपक्षितत्वेऽपि बाधेन प्रतिहेतोरव्याप्यत्वानिश्चय एव
साध्यानुमित्युदयादिति कृतं पल्लवितेन ।

केवलान्वयीत्यादि सन्दर्भस्य साधारणत्वस्य केवला
न्वयिन साधनस्य व्यतिरेकिणस्तु भागासिद्धस्य साधारणत्व
विरुद्धत्व यथासम्भवं बोध्यम् । नापीति केवलान्वयि
साध्यकवारणाय सत्यन्त व्यतिरेकिसाध्यकसद्धेतुवारणाय
केवलान्वयीत्यादि पदम् साधकबाधकमानशून्यस्य केवला
न्वयिसाध्यकेऽपि साधकमानप्रसिद्धिकस्यैवेति न सत्यन्तवैयर्थ्य
मिथितसाध्याभाववत्तन्मात्रवृत्तित्वे त्वसाधारण्य विरुद्ध इति
साधारण्याव्यवच्छेदायामसामर्थ्यमिति वा हृदयम् । अथ्या

पक्षत्वादिति सद्धेतुलक्षं व्याप्तिनिश्चयदशायामेवेति भावः । अथेत्यादि पक्षातिरिक्तेन प्रतीतौ निश्चितौ व्याप्तिग्रहानुकूलोऽन्वयेन व्यतिरेकेन वा सहचारो यस्य स तथा सद्धेतुरेवेति तथाच लक्षणे पक्षातिरिक्तपदं सहचारग्रहस्थलमात्रोपदर्शकं न तु विशेषकमिति विशेषकत्वाभिप्रायेण दूषणद्वयमाह तत्रैवेत्यादि असाधारणे सपक्षव्यावृत्ते पक्षतादशायां शब्दोऽभिधेयः शब्दत्वादित्यादौ जलं निःस्नेहं शीतस्पर्शवत्त्वादित्यादौ च रूपं जलं वा द्रव्यभिन्नं गुणवत्त्वात् गुणकर्मावृत्तिजातिमत्त्वादित्यादौ विरुद्धे चातिव्याप्तिरित्यर्थः । दूषकतायामिति सहचाराभावस्यैव ज्ञानं विरोधि न तु तत्प्रत्ययांशस्यापीति अर्थगत्येति अनैकान्तिकशब्दार्थविवेचनेन प्रातिस्विकरूपेणैवप्रतिबन्धकत्वव्यवस्थितेरित्यर्थः । केचित्तु दूषकतायामसाधकतायाम् । अर्थेति अनैकान्तिकशब्दार्थे उभयकोट्युपस्थापकत्वादौ साध्योपस्थापकत्वाद्यंशस्य व्यर्थत्वादित्यर्थ इत्याहुः । विप्रतिपत्तिः पक्षसाध्याभावप्रीतितिः साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रतिपत्तिर्वा आद्ये केवलान्वयीति साध्याभावाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरित्यर्थः । उभयत्र सर्वस्येति अतिव्याप्तेरिति पाठे तन्मात्रवृत्तित्वं तत्रव्याप्यवृत्तिकत्वं तदितरावृत्तित्वं वा आद्ये केवलेति इदञ्च यथाकथञ्चिद्व्याप्तिग्रहदशायां द्वितीये सर्वस्येति व्याप्तीत्यादि यत्र यस्येत्यर्थः तथाच हेत्वभिमतशब्दोपसन्दानात् तद्धेतुकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्याप्तिग्रहानुकूलोपस-

हेत्वाभासत्वस्यानुपपत्तेः। स्वमित्यर्थः साधारणादावतिरेकिणि ना
तिव्याप्तिः। ननूपसंहार सहचार सन्दिग्धो वा साध्ये
साध्यतदभावो निश्चितप्रसिद्धानुपसंहारव्यापक स्तदि
व्यापकत्व कथं दूषकमित्यत यस्मादित्यकांशांशप्रतिमसा
दित्यादि द्वितीये पुनरज्ञानरूपासिद्धिपर्यवसायी कारणा
भावतया स्वरूपसदेव दोषो न हेत्वाभास इत्यत आह
केवलान्वयीति यत साध्यानियतधर्मावच्छिन्न साधारणान्व
येत्यादि सन्देहस्य विपर्ययोऽत्र दर्शकत्व व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्व
मप स्वरूपसतोऽप्यविरुद्ध तेन प्रतिबन्धकत्वस्यादिरूपेण
सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां नाव्याप्तिः एवञ्च सर्वत्रैव हेत्वा
दिमति साधारणतदभावसन्देहात् व्याप्यपक्षेणाभासत्वम्। परार्थे
ऽयमे वह्निर्भावमुत्पादयति एवमित्यादिना पक्षिनिश्चय
ज्ञाने ज्ञापने प्रार्थत्वमनेऽस्याभावम् एतेनेत्यादिभागस्य निर
स्यति उपजीव्यत्वादिति यद्वेदं चिन्त्य हेतुमति साध्याभाव
सन्देहो नाभास सत्यैव विरोधित्वात् तद्विषयस्तु हेतो
साध्याभावसामानाधिकरण्य साधारण्य वा हेतुमन्निष्ठाभाव
प्रतियोगित्व साध्यस्य केवलान्वयिसाधारणे व्यतिरेकिसाधारणे तु
साधारण्य रूपतया सन्दिग्धानैकान्तिकत्व पर्यवसित विग
विषयकसाध्यतदभावसन्देहे च कारणीभूतान्वयव्यतिरेक
सहचारग्रहविरहात् सकलसामग्र्या साध्यतदभाववत्त्वनि
श्चयप्रतिबन्धात व्याप्यपक्षज्ञानरूपासिद्धिरेव उपजीव्योऽपि
च साध्याभावसन्देहादिर्नाभासः सत्यैव विरोधादिति

यत्तु व्याप्तीति व्याप्तिग्रहानुकूलसहचारनिश्चयत्वावच्छिन्न-विरोधिरूपत्वमर्थः विरोधस्तु संशयसाधारणमन्वयमात्रसह-चारग्रहं विरुणद्धि असाधारणे व्यतिरेकिणि च न व्यति-रेकसहचारग्रहविरोधः तादृशरूपमन्तरेण लक्षणस्यासम्भ-वितया तदेव रूपं लक्षणमाह केवलेति तादृशावच्छिन्नः पक्षः सन्दिग्धसाध्यकोयस्याश्रयः स तथा तथाच केवलान्वयि-धर्म्मावच्छिन्नसाध्यसन्देहविषयवृत्तित्वमनुपसंहारित्वं व्यति-रेक्यादौ केवलान्वयी न साध्यसन्देहविषयतावच्छेदकः साध्यवत्तानिश्चयसामान्यविरोधिसंशयविषयवृत्तित्वं वा तत्त्वं धर्म्मिविशेषनियन्त्रितस्तु सन्देहो नान्यधर्म्मिकनिश्चयविरोधी साध्यसन्देहविषयताव्याप्य साध्यसिद्ध्यनुकूलव्याप्तिग्रहौप-यिकसत्ताकत्वं वा तादृशी च सत्ता अन्वये हेतोर्व्यतिरेके च तदभावस्येति न कश्चिद्विशेषः स्वरूपसत्तादृशसंशयविषये च हेतुमत्ताज्ञानं हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यं संशयसामग्री-त्वेन तन्निश्चयप्रतिबन्धकं सर्वत्र संशयसामग्र्या निश्चयप्रति-बन्धकत्वकल्पनात् हेतुमति सर्वत्रसाध्याभावसन्देहे हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभावसंशयस्यौचित्यावर्जितत्वात् सा-ध्याभावेन साध्यसामानाधिकरण्याभावोपस्थापनादिति तन्न सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां क्वचिदपि साध्यसामाना-धिकरण्यस्यागृहीतत्वेन तदभावस्य गृहीतुमशक्यत्वात् प्रति-योगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनिश्चयस्याभावधी हेतु-तया असकृदावेदितत्वात् अस्तु वा स यथाकथञ्चित् साध्ये

हेतुसामानाधिकरण्याभावसन्देहगुरुत्वेन वा तदाच न तथापि साक्षात्त्वेन प्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वम् अन्यथा व्यभिचरिता व्यभिचरितसमानाधिकरणव्याप्या-व्याप्यपक्षधर्मापक्षधर्मादिसाधनस्यापि साधनादिसाधारण्यस्या दिमत्त्वे हेतौ पक्षस्य चाभासात्मत्वं स्यात् तदुपदर्शितस्यैव तस्यापि ज्ञानस्येतरगतिविरोधेन तत्तत्रिपाद्यविरोधिग्रहक-समीत्वात् एवमसिद्धादिनिदायकान्यसाधारण्यपि यदि च हेतौ साध्याभावसन्देहविषयमात्रवृत्तित्व दूषणमिति सार्ध तच व्यतिरेकिणि हेतौ नियतविषयेणापि सन्देहेन सम्प-द्यते दूषकताबीजसत्त्वे चासाधारण्यादिसाधारण्य न दोषाय न वा चैव निर्भर कर्मणो हेत्वाभासत्वानुपपत्ते रसाधारण्यादित्यर्थं पर्यवसितम् ।

व्याप्तिपक्षप्रतिपन्नलक्षणैकप्रयोजनकत्वेन साधारण्यादौ नामैकं हेत्वाभासत्वं साधारण्येन व्यापकत्वस्याव्यभिचारि त्वस्य वा असाधारण्येन सामानाधिकरण्यस्यानुपसंहारिणा च व्यतिरेकव्याप्तेर्ग्रहस्य प्रतिरोधात् तथा च विशिष्टसाध्य साधनपक्षाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्याप्तिपक्षविरो-धितावच्छेदक रूपं व्याप्तिसाम्ययतो व्यतिरेकतया नानारूपा प्रातिस्विकरूपेण उपादाय तावद्यगाद्यौ यतो वाच्य साध्य साधनयोरप्रसिद्धेरसिद्धिभेदस्य वारणायाविरोधिन इत्यस्य साध्यसाधनभेदेन व्यभिचारभेदापत्तेः विशिष्टं साध्यं साधनं वाप्रसिद्धं तत्र तद्ग्रहविरोधित्व नोपादेयम् एवमन्यत्रापि

शेषं हेत्वाभासलक्षणोक्तदिशावसेयम्। व्यर्थविशेषणत्वन्तु न व्याप्तिग्रहविरोधीति वक्ष्यते साध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्यविरहस्य वह्निर्भावनीयत्वे पुनरन्वयव्याप्तौ व्यापकत्वमव्यभिचरितत्वं वा सामानाधिकरण्यञ्च विशकलितं युगपदुपादेयं तत्र साधारणत्वं वर्णितम् असाधारणत्वन्तु सपक्षव्यावृत्तत्वं सपक्षश्च साध्यवान् तद्व्यावृत्तत्वन्तद्वृत्तित्वग्रहविरोधित्वं प्रकृतसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयसामानाधिकरण्यग्रहविरोधितावच्छेदकमिति तु निष्कर्षः। संगृह्यते चेत्थं साध्यादेः साधनवदवृत्तित्वादिकम्। चाक्षुषस्पर्शवान् स्पार्शनशब्दवत्त्वादित्यादौ विशेष्ययोरसामानाधिकरण्यञ्च बाधासिद्धिभेदस्य च साध्यसाधनयोरवृत्तित्वस्यैव तत्साङ्कर्य्येऽपि न क्षतिः इदमेव च मणिकृतां विरुद्धत्वम् इत्यञ्च तदीयमसाधारणत्वमेवविरुद्धत्वमिति। यत्र च धर्मिणि योधर्मो यादृशो हेत्वाभासः तद्व्याप्यमपि तद्विशेषोऽन्तरेण प्रकरणसमन्तद्व्याप्यञ्च पृथगुपदेशादविरोधाच्च अनुपसंहारित्वञ्च विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकरूपवत्त्वं तादृशञ्च साध्यादेरत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकं वह्न्यभावाभावत्वेन वह्नेर्धूमाभाववद्वृत्तित्वज्ञानं वह्न्यभावस्य धूमाभावव्यापकताज्ञानं कदाचिद्विरुन्ध्यादपि नतु वह्नित्वेनेति नातिप्रसङ्गः केवलान्वयिनि तत्सम्भवेऽपि अन्वयव्याप्त्युपादानेनानुमितिप्रतिरोध इति दिक्।

साध्यविरोधित्वं साध्यप्रतियोगिकत्वम् एकदेशिमतमाह अभावेत्यादि न च भावस्य स्वाभावविरहात्मकत्वरूपप्रतियोगित्वघटितधर्मिग्राहकमानबाधः प्रतियोगित्वस्य सम्बन्धान्तरत्वात् स्वस्याभावस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थस्य तस्याप्यभ्युपेयत्वात् विरहत्वञ्च साभावत्वं बाधात् नापि तदग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वम् अविरोधात् प्रत्यक्षेण दुर्ग्रहत्वाच्च न चानवस्था अभावस्य स्वाभावाभावत्वे बाधकाभावात् । भावस्य तथात्वे बाधकमाह बाधक विशेत्यादि अभावप्रतीते अभावत्वविशिष्टप्रतीते अभावत्वञ्च न भावभिन्नत्वं प्रथम दुर्ग्रहत्वात् किन्त्वयमभावो न भाव इति प्रतीतिसाक्षिकं पदार्थान्तरं तत्रानुपस्थितं निर्विकल्पकोपस्थितं वा प्रकारः अभावत्वञ्च असमवेतत्वान्न जातिः । अन्यथेति अनतिप्रसक्तैरधिकरणैस्तद्धर्म्मैः अभावव्यवहारोपपत्तेरिति भावः लाघवाद्बाधिता भावत्वविशिष्टप्रत्ययबलाद्यातिरिक्तस्याभावसिद्धिस्तुल्यैव एते नाभावस्य सप्रतियोगिकत्वं तथाननुगतानामप्यावश्यकानां प्रतियोगिनां कल्पने इत्यपास्तं संयोगादिसाधारण्याच्च । गमकत्वभ्रमेति व्यभिचारिण्यव्यभिचारभ्रमे विरुद्धे च सामानाधिकरण्यभ्रमेऽपि भ्रम इति । अयमर्थो विशेष इति दूषकतायामविशिष्टेऽपि निग्रहस्थानत्वेन विशेषाद्देशोपन्यासः अतएवानैकान्तिकसामान्यलक्षणे साधारणलक्षणे च विरोधवारक विशेषण उक्तजात्योर्निग्रहस्थानविशेषनिरस्तयोरन्यानुयोगविशेषत्वव्यपदेशस्तथा नैकान्तिकविशेषसाधारणविशेषयोः

प्यदीषीवेति पुनराकरानुसारी पन्थाः । नापीत्यादि व्यापकत्वं व्याप्यव्यापकसामानाधिकरण्यघटितं न वा आद्ये साध्याभावस्येति द्वितीये तु नाभासत्वमविरोधात् । साध्येत्यादि हेत्वभावस्य साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वज्ञानं वस्तुतस्तत्प्रतियोगिकाभावस्य हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यग्रहं विरुणद्धीत्यभिप्रायेणेदम् । यदि च तदभावाभावत्वेनासामानाधिकरण्यग्रहेऽपि तत्त्वेन सामानाधिकरण्यग्रहो न विरुध्यत इति भाव्यते तदाह यद्वेत्यादि । वृत्तिमत इति धर्मेति च पक्षधर्मत्वाविरोधित्वप्रदर्शकं न तु विशेषकं दूषकतायामनुपयोगादव्याप्तिकरत्वाच्च वृत्तिविशेषसूचनाय वा तत तेन समवायेन हेतुतायां धूमेनाव्याप्तिः आद्ययोः साध्यवदवृत्तित्वतदधिकरणत्वाभावौ चरमयोश्च साध्यवद्वृत्तितत्त्वाधिकरणभेदावर्थाविति भेदः । ज्ञानातिप्रसक्तिं निरस्यति न चेत्यादिना । तेनेत्यादि साध्याभाववद्व्याप्तित्वज्ञानं विना वृत्तिमत्त्वविशिष्टसाध्यवदवृत्तित्वज्ञानापर्य्यवसानादित्यर्थः । असहचारेति सहचारः सामानाधिकरण्यं व्यभिचारेति व्यभिचारो न ज्ञायते यस्मात्तद्व्यभिचाराज्ञानमव्यभिचारज्ञानं तदयमर्थः अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेरव्यभिचारांशग्रहविरोधिग्रहविषयतया यथा व्यभिचारी हेत्वाभासस्तथा सामानाधिकरण्यांशग्रहविरोधिग्रहविषयतया विरोध्यपीति सचायं विरुद्धो हेतुः । साध्याभावेति तदभावत्वं तद्वृत्ताग्रहविरोध्यभावत्व तेन साध्यवदन्यत्व-

व्याप्यत्वोपगमश्च एवमुत्तरत्रापि। साध्यव्यापकेति अत्र व्याप्यपदं स्वरूपपरम्। साध्येत्यादि साध्यव्यापकसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिरूपवत्त्वादित्यर्थः तेन साध्यव्यापकवदन्यत्वादुपसंग्रहः सर्वत्र चोपनयपदं स्वरूपमिष्टमात्र फलकम्। साध्याभावेति व्याप्यपदव्यत्यासेन साध्याभावव्याप्यत्वेन साध्यव्यापकाभावत्वेन चेत्यर्थः। स्वसमानेति तथाच साध्याभावसाध्यव्यापकाभावयोर्निरुक्तसाध्यव्यापकाभावत्वेनानुगमात्साधिक्यमित्यर्थः प्रतियोग्युपन्यासात् स्वरूपत साध्यवत्ताग्रहविरोधित्वात् तेन निर्वह्निकान्यत्वादिसंग्रहः। साध्यव्यापकेति अत्र व्यापकत्वं भेदाभेदसाधारणं तेन साध्याभावव्याप्यत्वसंग्रहः। धूमवत्त्वादिति धूमाभावस्य वह्न्यभावव्यापकत्वग्रहदशायामस्य सधर्मेऽन्तर्भावो वह्न्यभाव-व्यापकत्वज्ञानसामग्र्य भावाभावव्याप्यत्वग्रहे च चरमे। इदं पुनरिहावधेयम्। कथितरूपाणि किं स्वरूपतो ज्ञातान्येव सामानाधिकरण्यग्रहविरोधीनि असामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन वा नाद्यो व्यापकाभावव्याप्यत्वादेस्तदसम्भवात् न द्वितीयः साध्याभावत्वसाध्याभावव्याप्यत्वयोः स्वरूपेणैव ज्ञातयोस्तथात्वात् तथात्वेऽपि तत्त्वमविरुद्धमिति चेत् छन्दीयमसामानाधिकरण्यस्य समानाधिकरणासम्भवितत्तद्धर्मांशस्य तथात्वादाधिक्यं न च एतानि धर्मिविभाजकान्येव सर्वथा नैव साध्याभावव्याप्यत्वेनैकविधत्वादिति विरोधिज्ञापकप्रकारस्यैवाधिक्येन धर्मिणोऽपि वैविध्याभिधानमिति वदन्ति।

अयञ्चेत्यादि बाधस्वरूपासिद्ध्यन्यतरसङ्करस्तु आवश्यकोऽन्य-सङ्करस्तु काचित्कोऽज्ञानासङ्कराच्च पार्थक्यम् ।

एकत्र तदुभय इति व्याप्ये पक्षधर्म्मतायाः पक्षधर्मे च व्याप्यत्वस्यारोपः प्रत्येकमव्यापकोऽतो विशिष्टस्यारोपो वाच्यः स चैकधर्मिणि विरोधिव्याप्यद्वयविरहाद्विशिष्टस्याप्रसिद्धा न सम्भवतीत्यर्थः। विरुद्धादौ साधने स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरप्रसिद्धेरित्यपि द्रष्टव्यम्। एकत्र भङ्गेति तथाचान्यतरत्वेन तदवधारणमस्तीति भावः सत्प्रतिपक्षित-व्यवहारो हि सत्यसति वा साधने नापरामृश्यमाने नाप्यविद्यमानविरोधिपरामर्शे अतएव सन् प्रतिपक्षो विरोधिव्याप्यादिमत्तया परामृश्यमानो हेतुः विरोधिपरामर्शो वा यस्य परामृश्यमानस्य हेतोरसौ सत्प्रतिपक्ष इति विग्रहमपि वर्णयन्ति अतस्तदनुसारेणैव व्यवहारौपयिकं लक्षणमाह साध्येति बाधाश्रयासिद्धिनिर्णयवारणाय समर्थान्तं न चासौ न व्याप्तिपक्षधर्म्मतात्मकबलोपस्थितिरिति वाच्यं व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहस्य साध्यत्वे पक्षतावच्छेदकत्वे वा तत्सम्भवात् पक्षः साध्याभावव्याप्यवान् साध्यं पक्षवृत्तित्वाभावव्याप्यवदिति पक्षस्य व्यापकभेदेन च अन्वयव्यतिरेकभेदेन च व्याप्तेश्च भिन्नत्वादेकोपादानेऽन्यसंग्रहेण बलस्याविवक्षितत्वाच्च साध्यधीविरोध्यनुमितिजनकज्ञानविषयत्वेन तदुपादाय तदुपस्थित्यभिधानञ्च शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्श-सदृशमिति ... साध्यमिदेर्विरोधिनी ... न साध्य-

वानित्याद्युपस्थिते साध्यविरोधी साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धक ज्ञानविषयो बाध साध्याभाववान्‌मत्पक्षादिस्तदुपस्थित्यां जनकयोग्यता समानया यन्नोपस्थित्या तथाविधव्याप्त्यादिघटिता प्रतिरुद्धं कार्य्यं यस्य तादृशत्वमिति यथा विरोधिव्याप्त्यादि-विषयत्वरूपजनकयोग्यताशालिन्या यदुपस्थितेरप्रामाण्यग्र॰ म सतिपक्षत्वासम्भवादक्रमात्‌ कार्य्यप्रतिरोधानुधावन समानत्वघटकगृहीताप्रामाण्यकत्वस्य व्यभिचारौपयिकपरामर्श कालीनत्वम्‌ अमति गृहीताप्रामाण्यके या परामर्शे सत्प्रतिपक्षितत्वस्य व्यवच्छेदयितव्यात्‌ । यत्तु प्रामाण्यनिर्णयेनाधिकृतयत्तया बाधस्य विरोधिपरामर्शस्य वारणाय समानेति तदसद्व्यभिचारेण प्रामाण्यग्रहस्याव्यवधानात्‌ अन्यथाऽप्रामाण्यग्रहानुत्पत्तिरेव क्वचिदनुपयोगात्‌ यत्रपदोपमन्दानासंभवदुपन्नाभाव तदैवार्थं लिङ्गपदोपादानात्‌ स्वीयलिङ्गत्वौपयिकपरामर्शमात्राभावादाप्ता टेर्थ्युदास विरोधिपरामर्शमप्रति तदकार्य्यकविशिष्टपरामर्शवि षयत्वमत्र फलितार्थ । अगृहीताप्रामाण्यकत्वमव्यवहितयोग्यतो पादाने तु बाधोपस्थितिसमर्थपरामर्शकालीनसाध्यसिद्धि-समर्थपरामर्शविषयत्व वाच्य तत्त्व यदि चायं वह्निव्याप्यवान्‌ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवांश्चेति परामर्शादयं वह्निमान्‌ वह्न्यभाव व्याप्यवांश्चेत्यनुमिति प्रामाणिकी न तु सत्प्रतिपक्षत्व तदा कार्य्यप्रतिरोधोऽवश्यमुपादेयोऽननितविरोधिबोधकत्येन च विरोधिपरामर्शविशेषणीय अतएवाग्निमत्त्वमपि विरोधिबोध कामेति फलतो ज्ञानविशेषणं एकस्याप्रामाण्यग्रहेणापरेणाद

मितिजननात् तद्वारणाय वा तत्प्रतिरुद्धकार्य्यत्वञ्च प्रतिरुद्ध-कार्य्यपरामर्शविषयत्वम्। एकदेत्यादि । न च द्वितीयस्य परा-मर्शस्योत्पादनसमये पूर्व्वेणानुमितिजननात् कथं नैरन्तर्य्य-मिति वाच्यं साधकमानादिवशेन क्षणमनुमित्यनुत्पादसम्भ-वात् । स्वपरेति अयं भावः न खलु सम्भवन्तः सर्व्व एव हेत्वा-भासाः समुद्भाव्याः आधिक्यप्रसङ्गात् परन्तु यथाकालमेकः तथाच प्रतिपक्षोद्भावनेऽपि नाप्रतिषेधमात्रेण व्याख्याद्यभ्यु-पगम इति । प्रतिरुद्धत्वेति प्रतिरोधप्रयोजकविरोधिव्या-प्त्यादीत्यर्थः । उभयोरिति परस्पराभावव्याप्यत्वं हि हेत्वो-र्विरोधः तन्न हे च तयोरेकत्र निर्णयो न विरुध्यते इति भावः । दूषकतेति विरोधिपरामर्शसत्त्वे नियमेन परामर्शा-न्तरादनुमित्यनुत्पादः तस्यानुमितिविरोधित्वं कल्पयति ननु तेन ज्ञाप्यमानस्य व्याप्त्यादिविरहस्य सद्धेतावपि तस्या-नुमितिविरोधित्वादित्यर्थः । व्याप्त्यादिविरहज्ञानद्वारा अस्य दूषकत्वमाह एकत्रेति वाकारोऽनास्थायां प्राथमिकावश्यका-नुमितिप्रतिरोधेनैव तथात्वात् परमुखनिरीक्षकत्वेन तद्विषय-स्याभासत्वायोगाच्चेति । ननु विरोधि परामर्शो यदि विप-रीतनिर्णयविरोधी कथं तर्हि सति विशेषदर्शने नयना-दिजन्या पीतत्वादिभ्रम इत्यत आह चक्षुरादेस्त्वेति चस्त्वर्थः । अथ व्याप्तिपक्षधर्म्मते यदि बलं कथं तर्हि प्रत्यक्षादेः प्रति-रोधकतया कथायामुपन्यास इत्यत आह प्रत्यक्षादेरिति । अत्र हेतुमाह कथायामिति प्रत्यक्षस्य स्वरूपसत्तयैव विरो-

धकत्वात् विरोधिव्याप्यमात्रस्यानुमितिविरोधित्वात् कोट्या भावव्याप्यवत्तानिर्णयेनैव साध्याभिचारप्रतिरोधाच्चेति । एतच्चोपलक्षणमयमभिप्राय एकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारक नानाधर्मिकविरुद्धाविरुद्धनानाप्रकारकज्ञानसाधारणैकधर्मि- कविरुद्धानेकप्रकारकज्ञानत्वमेव संशयत्वं न तु अन्यतावच्छे- दकं समानधर्मिकतत्प्रकारकज्ञानस्य प्रयोजकस्वभावप्रयोज्य त्वात् स्वभावस्य कथञ्चिद्विरोधमात्रस्यापि तत्प्रयोजकाधीनत्वात् नीलोऽयं घटस्य पटत्वाप्रकारकज्ञानत्वैकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रका रकान्यज्ञानत्वादिपन् संशयान्यज्ञानसाधारणं च निश्चयत्वमपि न अन्यतावच्छेदकं तत्प्रयोजकविरहादेव तत्त्वविरहोप पत्तेः एवञ्च तुल्यबलाभ्यां विरुद्धोभयसामग्रीभ्यां ज्ञायमा नागमर्थात् संशयश्च भवति अतएवाचार्यैर्विप्रतिपत्तिजन्यम संशयमाममनन्ति कल्पयन्कल्पनीयता न्यूनाधिकसमयप्रभाव सत्त्वामपि पीतत्वशुक्लत्वस्मृतौ सविधवर्त्तिनि शङ्खे सति दोषविशेषे पीतस्यैवासति च शुक्लत्वस्यैव दूरस्थे च धर्मिणि असति विशेषदर्शने स्मृतयोरेव कोट्योः सति च एकस्या एव नयनेन सहाप्रत्ययवर्त्तमानाभ्यां विरोधिसंस्काराभ्यां स्मरण मपि संशयात्मकं स्यात् किं न स्याद्यदि च नानुभवबाध येन गुरुणापि निश्चयत्वेन संस्कारजनकत्वमुपेयते भवता अथ विरोधिनो निर्णयोऽनुमितिप्रतिबन्धको विरोधित्वञ्च सहानवस्थायित्वं साध्याभावस्येव तद्व्याप्यस्यापीति चेत् यदि वस्तुतो विरोधिनो निर्णयस्तथा कथं तर्हि पक्षतावच्छेदका-

देस्तादृशस्य निश्चये भ्रमानुमितिः अथ विरोधित्वेन तदा तदग्रहे नेह साध्यमित्यादिनिर्णयेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः अथ विशेषदर्शनं विरोधिबुद्धिप्रतिबन्धकं कथमन्यथा तदनन्तरं न भ्रमसंशयाविति चेन्न सत्यपि शुक्लत्वादिव्याप्यदर्शने शङ्खादौ दुष्टेन नयनेन पीतत्वादेरदुष्टेन च पीतत्वादिव्याप्यवत्तानिश्चये सत्यपि शुक्लत्वादेर्ग्रहात् सति च विशेषदर्शने क्वचिदुपनीतभानानुदयात् ततः प्रमितस्य स्थाणुत्वादेः शाखादौ करादिभ्रमेणाग्रहात् तत्तत्स्थलविशेष एव तस्य प्रतिबन्धकत्वमिति । अत्राहुः अनुगतकार्य्यकारणभावानुरोधात् दोषविशेषाद्यजन्ये ज्ञाने कदाचिदनुभवे वा विशेषदर्शनं विरोधि कल्प्यते न च प्रत्यक्ष एव तथा सामान्ये बाधकाभावात् बोध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयेन शाब्दादिधीप्रतिबन्धाच्च अथ विशेषान्तरदर्शनविरहविशिष्टमेव तत्तथा अन्यथा कोटिद्वयविशेषदर्शने संशयो न स्यादिति चेन्न भवत्येव ताव यावदप्रामाण्यं न स्फुरति अगृहीताप्रामाण्यस्यैव विशेषदर्शनस्य विरोधित्वादिति । विरुद्धस्येति साध्याभावव्याप्यस्येत्यर्थः । बाध इति हेतौ प्रकृतेऽन्यत्र वा अपक्षधर्मे च पक्षधर्मताबाध इति शेषो वा तथाच हेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्ग इत्यर्थः । प्रकृतेति प्रकृतसाध्ययोर्यौ हेतू तयोरित्यर्थः । संशयादिति जन्यदुःखोत्सारणरूपेष्टसाधनताज्ञानात् अन्यत्र चेष्टान्तरसाधनताज्ञानाज्ज्ञानेच्छेति भेदेन विकल्पोपन्यासः । असतीत्यादि हेतुसमीचीनत्वासमीचीनत्वसंशयजन्य-

तु साध्याभावव्याप्येऽसाधनताग्राहकदर्शने भिन्नाधीवर्त्तित्वादि
स्वार्थं व्यवसितार्थे उपस्थितिपूर्वकाले व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञान
योरुत्पादकमात्रनियमाद्भयोर्योगपद्यमुक्तम् उपपत्तौ वा
मयोरन्यद् ज्ञानं च व्याप्तिपक्षधर्मतया समूहालम्बनं सच्च
द्वितीयपक्षपरामर्शो विशिष्टज्ञान एव प्रथमपरामर्शनाश स्वम्
निरासस्यातिप्रसिद्धत्वात् । आलोकेति यथा कम्बुग्रीवा
दिमत्त्वादावैकैकस्य व्यभिचारादिविशेषणादानम् । घटनि
ष्ठेति घटनिष्ठात्यन्ताभावत्वेन सामान्येन पक्षत्वाय बाधा-
द्यसिद्धौ । तस्यापि समवेतत्वादौ द्वितीयस्य घटाभावादौ
व्यभिचार इत्यत आह विशेषणार्थमिति वस्तुतो घटो नाभि
धेय कम्बुग्रीवादिमत्त्वादित्यादि व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्ष
सम्भवत्वेन व्यापकाभावेनाप्रसिद्धस्यापि व्याप्याभावस्य सि
द्धाभ्युपगमात् प्रत्येकपदार्थप्रसिद्धौ तादृशप्रतिपक्षोपपत्ते
र्विशिष्टस्य पक्षार्थत्वात् सत्प्रतिपक्षस्तु साध्याभावव्याप्यवान्
साध्यवत्त्वव्याप्यवांश्च पक्ष इत्यनिष्टौ साध्याभावसाध्यव
त्त्वव्याप्यौ इत्येवमादिः प्रत्येकमेव विभाजकस्तु प्रकृतपक्षसा
ध्यविशिष्टपक्षविरोधित्वे सति प्रकृतपक्षसाध्यपदविरोधिप्रकृ
तपक्षसाध्यविशिष्टपक्षविरोधिनि योग्यत्वं तदुत्पादकत्वञ्च
तादृशविशिष्टविषयत्वेन परामर्शस्यानुमितिजनकत्व तत्त्व
तत्र साध्याभावव्याप्यवत्पक्षादिकम् असाधारणविरोधयो
रन्यतरस्य प्रतिपक्षविधया दोषत्वपक्षे प्रकृतसाधने प्रकृत
साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वावगाही परामर्शो बाध

अत्र सत्यन्तेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य अविरोध्यन्तेनाश्रया-सिद्ध्याद्युन्नायकस्य विरोध्यन्तेन वह्निव्याप्याभावे साध्ये वह्निव्याप्यवत्पक्षात्मकस्य बाधस्य व्युदासः संगृह्यते चानेन काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ वह्न्याद्यभावव्याप्यकृदत्वादिमान् पक्ष इति। सत्प्रतिपक्षे च यथासिद्धान्त पञ्चावयववादि-प्रयोगमिच्छन्ति अयं हेतुः साध्यव्यभिचारवानित्यादिवदयं पक्षः साध्याभावव्याप्यवानित्यादिकमुद्भावनं पुनरुचितं प्रतिभाति। वस्तुत इत्याद्यभ्युच्चयमात्र विशिष्टपरा-मर्शविरोधित्वेन विशिष्टाभावस्य दोषताया दुर्वारत्वात् प्रत्येकाभावसज्ञात्वापि शब्दादिना शक्यग्रहत्वात् व्यर्थविशे-षणत्वस्य चासाधकतासाधन एव सम्भाव्यत्वात् न वा तदपि तादृशाभावनिष्ठव्याप्तेर्धर्मान्तरेणावच्छेत्तुमशक्यत्वात् विशे-ष्यादिप्रतियोगिकत्वमात्रस्य व्यभिचारिसाधारणत्वादिति। व्यभिचारादेरिति सद्धेतौ सद्धेतुत्वेन ज्ञायमाने तदानीं सि-द्धेरप्रतिबन्धेऽपि कालान्तरगृहीतेन व्यभिचारादिना तदानी-न्तनाभासत्वं सुग्रहमिति तु ध्येयम्। तेन रूपेण तत्साधारण रूपेण। वह्न्यभावेनेति वह्न्यभावस्तु न प्रतिबन्धकः कारणीभूतो योऽभावस्तत्प्रतियोगिनएव तथात्वात् यदभावत्वेन कारणत्वं तदेव तथेत्यपि कश्चित्। परामर्शेत्यादि। ननु परामर्श-विषयाभावत्वमनाभासे आभासत्वविशेषितमपि बाधविशेषे परामर्शविरोधित्वविशेषितञ्च हेतोः साध्यासामानाधिक रण्येति प्रसक्तम् अप्रसक्तञ्च साधनाद्यभाववत्पक्षादौ पक्षादेः

साधनवदन्यत्वादौ साधनादेः पक्षादिवृत्त्यत्यन्ताभाव प्रतियोगित्वादौ अतएव यस्य यद्धर्मवत्त्व परामर्शविषयस्तस्य तदभाववत्त्वमिति गन्धाद्यनुगतं प्रयुक्तं परामर्शविरोधित्वमात्रञ्च सव्यभिचारेऽतिप्रसक्तं न च सद्धर्मेण विशेषणीयं नित्यो घटो द्रव्यं प्रमेयो वा गन्धवत्त्वादित्यादौ तदर्थाप्रसिद्धेः । अथ पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्यद्विशिष्टज्ञानं साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यावगाहितद्विरोधित्वं तदिति चेन्न पक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्याद्यभावाव्याप्तेः । न च विशिष्टपक्षविशिष्टसाधनवैशिष्ट्यविशिष्टसाध्यघटाविरोधि व्याप्तिपक्षविरोधि तदन्यत्वे सति परामर्शविरोधित्वं तत् विशिष्टपक्षवैशिष्ट्योपादानाद्वह्निमान् वह्निमान् जलह्रदत्वादित्यादौ व्याप्तिपक्षविरोधिन्या अपि स्वरूपासिद्धेर्नासंग्रह इति वाच्यं जलह्रदो वह्निमान् काञ्चनमयवह्निमान् वा धूमात् काञ्चनमयधूमादित्यादौ व्याप्तिपक्षविरोधित्वात्तस्य पक्षाविरोधिनो रूपस्याप्रसिद्धेः । उच्यते [१] साधारण्य

---

(१) जागदीशसाम्प्रदायिकः पाठः ।

भवानन्दादिसम्मतस्तु ।

साधारण्यासाधारण्यभिन्नं तत्स्वात्मकं विषयतापरामर्शविरोधितावच्छेदकरूपमसिद्धिः । अतव्यभिचारिमेयत्ववान् वह्निसमानाधिकरणद्रव्यत्ववान् वा पर्वतो वह्निमान् मेयत्वात् द्रव्यत्वादित्यादौ

कथितासाधारण्यानुपसंहारित्वभिन्नं ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकं रूपमसिद्धिः यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं यत्र च वह्न्यव्यभिचारिमेयत्ववान् वह्निसमानाधिकरणह्रदत्ववान् वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिह्रदत्ववान् वा पर्वतो वह्निमान् मेयत्वात् ह्रदत्वादित्यादौ साधारण्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं नोपादेयं शब्दानुगमस्याकिञ्चित्करत्वात् परामर्शे च व्याप्तिर्व्यतिरेकतोऽप्युपा-

---

आश्रयासिद्धिविरहेऽपि न क्षति असिद्धित्रयस्यासार्वत्रिकत्वात् आश्रयासिद्धिलक्षणस्य चासिद्धिघटितत्वान्नातिप्रसङ्गः । प्रकृतपक्षाप्रविष्टाभावकसाधारण्यादिभिन्नं वा वक्तव्यम् । परामर्शे चान्वयव्याप्तिरुपादेया तेनानुपसंहारित्वव्युदासः साध्यसाधनभेदेनासिद्धिभेदात् यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं नोपादेयं यथा काञ्चनमयः पर्वतो ह्रदो वा वह्निमान् मेयो वा धूमात् मेयत्वादित्यादौ पर्वतान्य पर्वतो दहनान्यदहनवान् धूमान्यधूमादित्याद्यसिद्धिसम्पादनाय हेत्वाभासलक्षणोपकारीतिरनुसरणीया । तत्र विशिष्टपक्षग्रहस्य विरोधिन्यसिद्धिर्विरोधिरूपं वाश्रयासिद्धिः प्रकृतपक्षप्रकृतहेतुग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयविशिष्टग्रहविरोधितावच्छेदकं स्वरूपासिद्धिः संगृह्यते चानेनानित्यं गगनरूपवत् चाक्षुषस्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ निस्पर्शादिकम् एवं शब्दो द्रव्य गुणान्यत्वे सति सत्त्वात् गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वं द्रव्यत्वव्यभिचारिगुणवृत्तित्वादित्यादावपि नाव्याप्तिः तदुभयभिन्नासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः पक्षादिभेदेनासिद्धिभेदात् यत्राश्रयासिद्ध्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं न वक्तव्यमिति ।

देया नासौ व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मताभावादाश्रयासि
साधारण्याद्यनिरूपितया ज्ञानस्य विषयितया परामर्शविरो-
धितावच्छेदकरूपं वा असिद्धिः एतएव द्रव्यत्वाव्यभिचारि-
गुणद्रव्योभयसमवेतवान् द्रव्यत्वसमानाधिकरणगुणसमवेत
कर्म्मासमवेतवान् वा घटो द्रव्य सत्वात् द्रव्यकर्म्मासमवेतस
मवेतत्वे सत्यादौ गुणद्रव्योभयसमवेतादिनिष्ठस्य द्रव्यत्वव्यभि
चारित्वादे   सत्तादिनिष्ठद्रव्यत्वव्यभिचारित्वाद्यापादकसाधार-
ण्यादितोऽनतिरिक्तत्वेऽपि न क्षतिः पर्वतान्य पर्वतो दहना
न्यद्दहनवान् धूमान्यधूमादित्यादावसिद्धिसम्भवाद्भाय ऐत्वा
भासोक्ता शैलिरनुसर्त्तव्या तत्र ज्ञानस्य विषयतया विशिष्ट
पक्षपक्षविरोधितावच्छेदक रूपमाश्रयासिद्धिः। विशिष्टपक्ष
विशिष्टसाधनपक्षाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभय
वैशिष्ट्यपक्षविरोधितावच्छेदक स्वरूपासिद्धिः। संगच्छते
चैत्यमनित्यगमर्न रूपवत् चाक्षुषस्पर्शवत्त्वादित्यादौ गगनादे
र्नित्यगतत्वादिकम्। तदुभयभिन्नासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धि। पक्षा
दिभेदेनासिद्धिभेदाद्याश्रयासिद्ध्यादिकमप्यसिद्धं तत्र तद्
न्यत्व न वक्तव्यमिति"। सविषयकत्विसमस्तसाध्यसाधनपक्ष
विरोधितानवच्छेदकप्रकृतपक्षप्रकृतसाधनवैशिष्ट्यपक्षविरो-
धितावच्छेदकरूपस्य शून्यज्ञानस्य विषयोऽसिद्धिर्व्याप्यत्वा-
सिद्धि साध्यपदोपादानात् पर्वतः पर्वतवृत्तिकृदत्ववान्
कृदत्वादित्यादौ साध्याप्रसिद्धेर्नासम्पक्ष तस्या स्वरूपासिद्धौ
निवेशादनुपादेयमेव वा साध्यमित्यपि कश्चित्। साध्यत्वे

त्वप्रसिद्धिव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मतादि विरहादयस्तद्भेदाः । यत्तु हेतुतावच्छेदकस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वम् अपि व्याप्यत्वासिद्धिः नीलधूमत्वादेश्च तथात्वं समानाधिकरणं सम्भवदवच्छेदकान्तरमपेक्ष्य गुरुत्वादिति अत्रावच्छेदकत्वं यद्यनतिरिक्तवृत्तित्वं तदा तस्याप्यस्ति । अथ तादृशेन समानाधिकरणेन तादृशेन वा धर्म्मान्तरेणाघटितत्वे सति तत्त्वं तन्न सत्यन्तस्य गौरवेणानुपादेयत्वात् नापि अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वम् आलोकाद्यवृत्तेर्धूमत्वादेरप्यतथात्वापातात् । अथ स्वरूपसम्बन्धविशेषः तर्हि द्रव्यं रूपादित्यादौ रूपत्वादेरपि तथात्वं न स्यात् रूपादिषु चतुर्विंशतौ सम्भवदवच्छेदकमेकं गुणत्वमपेक्ष्य रूपत्वादीनां चतुर्विंशतेः षड्विंशतेर्वा गुरुत्वात् एवं पशुमान् सास्नादिमत्त्व इत्यादौ सास्नादिमत्त्वादेरपि गोत्वादिकां जातिमपेक्ष्य उपाधेर्गुरुत्वात् हेतुतावच्छेदकविशिष्ट हेतुव्यापक साध्यसमानाधिकरणतादृशहेतोः साध्याव्यभिचरितसम्बन्धितादृशहेतोर्वा ज्ञानस्यानुमितिकारणस्याविरोधिनो निरूप्यानवच्छेदकत्वस्य दोषत्वायोगाच्च । परार्थस्थले तु दृष्टान्तस्य साध्यादिवैकल्यवत् हेत्वाद्यविशेषणत्वमपि निग्रहस्थानविभाजकत्वस्यानुगमसुपपादकेन चकारेण समुच्चितं पृथगेव निग्रहस्थानम् ।

[illegible]विषयतावादिमतेनाह पक्षेति पक्षः साध्याभाववानिति ज्ञाने पक्षनिष्ठविशेष्यत्वस्य प्रकारः साध्याभाव इति [illegible] । विपरीतेति [illegible]त्यादिविषयत्वेनाप्रतिबन्धक

त्वादिति भाव । साध्याभावप्रमात्वपक्षे पक्षे साध्याभाव वत्पक्षस्यावगाहनाभिप्रायेण साध्याभावस्य बाधपदादि नवेन वा ग्रहणे चयेति पक्ष इति व्याप्तौ निश्चितायां पक्ष तत्समयो साध्याभावप्रमयो न दोषायेत्यर्थः । अनुमित्यु त्पादेनेति फलतोऽपि विरोधित्वमदर्शनाय अतएव न्याय मध्यपतो विरोधित्व दूषयति अन्ययेति । हेत्वाभासाधीन मिति न च हेत्वाभासत्वानुमित्याभाससामग्रीजनकत्वे साध्य वति पक्षे सिद्धाभास जन्याया अनुमितेराभासत्वापत्ति निष्ट्रेपधाने तथात्वस्येष्टत्वात् पक्षासिद्धिरित्यस्य बाधक मात्रमित्यन्धनेत्यादि सिद्धस्येयाथाभ्युपगममात्र मङ्गेरपध त्वात् साधनमयत्वस्यासाध्यत्वाच न च साध्याभाव इति अनुमित पूर्व विशिष्टस्याप्रसिद्धा तदभावस्याज्ञानादिति भवतैवोक्तत्वादिति भाव । तथानेत्यादि अधिकयमत्वेनाधि करणरूपत्वेनापेक्षणीयोऽप्यभिचारनिश्चय । साध्याभावनि श्चयेति साध्याभावो निर्णीयते येन प्रमाणनिश्चयेन तद धीनेत्यर्थः । अर्थेदं तत्त्वम् । साध्याभाववान् साध्यवदन्यो वा पक्ष पक्षावृत्तिसाध्यं पक्षे साध्याभाव पक्षनिष्ठसाध्या भाववत्त्वादिक बाधादे पक्षावृत्तित्वादिकं साध्यवत् सामा- न्यादे पक्षान्यत्वादिकं विशिष्टसाध्ये पक्षादेर्विशेष्याभाव वत्त्वादिक यथामत पक्षे साध्यवत्ताज्ञानस्य साक्षाद्विरोधि प्रत्येकमेव बाध तन्निश्चयत्व विरोधिनिश्चयत्वेन दोषविशेषा धनन्यज्ञानमात्र एव विरोधी अतएवानन्वयनिश्चयविरहो

योग्यतेत्याचार्य्याः । विभाजकन्तु प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशि-ष्ट्यग्रहविरोध्यनुन्नायकत्वे प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यग्रहाविरोधित्वे च सति प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वं पक्षादेः साध्यासमानाधिकरणधर्म्मवत्त्वादिकमपि वाध एव साध्या-भाववत्पक्षादिज्ञानप्रमात्वन्तु न वाधः तज्ज्ञानस्य पक्षादौ साध्याभावादेरनवगाहित्वे विरोधिविषयत्वाभावात् अव-गाहित्वे तु तद्विषयत्वेनैव प्रतिवन्धकत्वात् प्रमात्वनिश्चय-स्यान्यत्र प्रतिवन्धकत्वाकल्पनाच्च सर्व्वत्र निश्चयस्य हेतुत्वे प्रति-बन्धकत्वे च भ्रमत्वाग्रहः संशयसाधारणज्ञानमात्रस्य तथात्वे तु भ्रमत्वानिश्चयः प्रयोजकोऽन्यथाकाङ्क्षाकृतिसाध्यत्वादि-निश्चयहेतुप्रतिहेतुपरामर्शादीनां प्रमात्वनिश्चयो योग्यता व्यभिचारज्ञानादीनाञ्च प्रमात्वज्ञानं प्रयोजको भवेत् शङ्खादौ शुक्लत्वाभावभ्रमे च शुक्लत्वाद्यनुमितिर्न विना तद-प्रामाण्यग्रहं नहि स्वरूपसत्यपि वाधनिश्चये शाब्दमानसा-दिज्ञानमुत्पद्यते । अथ लाघवेन संशयसाधारणं संसृष्टत्वज्ञा-नमेव शाब्दानुमित्योः कारणम् आस्ताञ्च तस्यैव विरोधितया प्रकरणसमोवाधश्च हेत्वाभासोऽसिद्धिरिव परामर्शस्य विलो-यताञ्चाप्रसिद्धसाध्यकमनुमानमिति चेन्न संशयासत्त्वसमये परामर्शोत्पादे सिद्धिसिषाधयिषे विना अनुमित्यनुत्पाद-प्रसङ्गात् सति विशेषदर्शने संशयायोगादिति एतेन लाघवात् प्रमात्वेन निर्णीयमानं वाधज्ञानं विरोधीति परास्तम् ।

विपरीतमेव साधकं स्फुटतरञ्च तद्भावसाध्य तत्र हि गोत्वाद्यप्रकारकं गोत्वाभावादिप्रकारकं ज्ञानं साधनिश्चय तथाच गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वप्रामा भावाभ्रमत्वग्रहविरहे साधकग्रह पक्षे गोत्वाद्यप्रकारक ज्ञानं तस्य च गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वा द्यप्रकारकं गोत्वाद्यभाववद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वप्र कारकज्ञानं प्रमात्वनिश्चय श्चयुक्तमायश्च तत्तत्कार्य्यं प्रति प्रतिबन्धकानां कारणाभावश्च प्रमात्वेन निर्णीयमानतया तथात्वापत्तिरिति। न च सति विशेषदर्शने विपरीतनिश्च योऽकिञ्चित्कर तादृशेऽपि विशेषदर्शनेन प्रत्यक्षोत्पादादिति वाच्य विशेषदर्शनेन तज्ज्ञानानन्तरमेव प्रत्यक्षोदयात् परैरपि क्वचित् प्रत्यक्षविशेष एव विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव तथात्वो पगमाच्च। नहि शाब्दादिबोधेऽपि विशेषादर्शनविशिष्टत्वेन स विरोधी गौरवात् मानाभावाच्च। न वा चाक्षुषादिप्र त्यक्षे मानसादिविपरीतनिश्चयो विरोधी उपयुज्यते च क्वचि द्विशेषदर्शनमप्रामाण्यग्राहकत्वेन बाधवद्धे। नन्वेवं बाधा वतारदशायां पक्षे हेतोरपक्षेऽप्रामाण्यासिद्धि' ग्रहे च व्यभिचारधीरेवेति वाच्य बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदात् अभे देऽपि पक्ष साध्यव्याप्यहेतुमान् साध्याभाववांश्च इति प्रकृत्य परस्परोपरागानवगाहिनोऽव्यभिचारविषयत्वात् प्रकृते व्य भिचाराव्यभिचारयोरेकमिश्रयागोचरत्वात् पूर्वं च कारणे साक्षादनुमित्यविरोधिनो व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वात्

शक्तिसाधका अपि अन्यथा पक्षातिरिक्ते सर्वत्र साध्यवत्ता-निर्णयाद्व्याप्तिग्रहस्य दुर्वारत्वात् पक्षविपक्षान्यतरत्वादिना सर्वत्र सत्प्रतिपक्षप्रसङ्गाच्च अथ साध्यतद्वदत्यन्तान्योऽन्या-भावगर्भव्यभिचारयोरेकोपादानेऽन्यतराव्याप्तिः साध्यवत्ता-ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेनाभावद्वयानुगमेऽपि हेतुमति तादृशाभाववत्त्वस्य तादृशाभाववति हेतुमत्त्वस्य तादृशा-भावे हेतुसामानाधिकरण्यस्य साध्यतद्वदादौ हेतुसमा-नाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगित्वादेश्चासंग्रह इति चेत् अत्र वदन्ति प्रकृतसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहाविरो-धिनो ज्ञानस्य विषयतया अन्वयव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदक-त्वेन विभजनान्नासंग्रहः अविरोधिन इत्यन्तेन साध्याप्रसि-द्धादीनां निरासः यदि पुनरत्यन्तान्योऽन्याभावयोरेकतर-गर्भव्यभिचारज्ञानस्य नान्यतरगर्भव्याप्तिग्रहविरोधित्वम् इत्यादिकं विभाव्यते तदा साध्यसामानाधिकरण्यघटितत्वे नान्वयव्याप्त्योऽनुगमनीयाः प्रातिस्विकरूपेणोपादाय वा तावद्व्याप्त्यवगाहित्वं ग्रहस्य वक्तव्यं साध्याव्यभिचरितसामा-नाधिकरण्यस्य व्याप्ये प्रसिद्धस्य हेतौ विरहोऽप्येतद्विशेष एव विशिष्टसाध्यसाधनवत्त्वग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्यापकत्वग्रहविरोधितावच्छेदकरूपत्वं वा विभाजकं शेषं पूर्ववत्। साध्य तद्वतोरत्यन्तान्योऽन्याभावौ साध्याभावव्या-प्यादिव्यावृत्तेन साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेनानुगमस्य तत्र हेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहविरोधित्वं साध्यवत्ताज्ञान-

विरोधिनि साध्याभावपक्षविरोधिहेत्वाभाससाधारण्येदयारूप
यत्त्व वा तथा वक्तव्य साध्याभावव्याप्यादौ तु हेतुसामा
नाधिकरण्यादिकमविरोधित्वाभासम् विरोधित्व पूर्वोक्त
दिशावसेयम् उपदर्शितविशिष्टव्याप्तिविरहो व्याप्यत्वासिद्धि-
रेवेति व्याप्तिपक्षकारणसहचारपक्ष सहकार्यभावप्रतियो
गिपक्षविषयत्वेनानुगम इत्यपि कश्चित्। सावां मतेनोत्तर-
यति न सर्वेत्यादि। सर्वेति विपक्षेऽप्यन्वेति तेन साध्या
भाववन्नू नहसेष्युदास विपक्षत्वस्य निश्चयगर्भत्वात् अत्र
नित्या गन्धवत्त्वात् नित्य शब्दः शब्दत्वादित्यादौ नाव्याप्ति
पृथिवी रूपवती रसादित्यादौ जलादेर्नीरसत्वभ्रमे पुन
रसाधारण्यभ्रम एवेति मन्तव्यम्। तथापीति पक्षत्व स
न्दिग्धसाध्यकत्व मत दूषयति पक्षेत्यादि। व्याप्तोति तथाच
व्याप्तौ दूषणासमवायाभावत्वम् उपाधिवदिति भावः एक
धर्मिव्याप्तसत्वञ्च न सामानाधिकरण्यप्रविरोधिधर्म्यन्तरे
तत्सम्भवात् अन्यथा सतोरपि साध्यसाधनयोर्व्यतिरेकित्व
दोषाय स्यात् अथाय शक्तिसुरभिमाय पक्षे साध्याभावस्य
संशयो निश्चयवानुमितिविरोधी विरोधिविषयकत्वात् तत्
सामग्री च विरोधिसामग्रीत्वेन तथादिमस्य सामग्रीपक्षे
सव्यभिचारस्य हेतोर्यंत्र द्वितीयस्य तु प्रतिहेतोः परामर्श
सतस्तयोराभासत्वम् अतएव सव्यभिचारमपि पक्षवृत्तित्व
विशेषण साध्याभावपक्षवृत्तित्वमाव पुनरसिद्धिरेवेति विरो-
धान्यस्य परामर्शविरोधिनो रूपस्य सत्त्वादिति नैव साध

संशयस्य प्रतिबन्धकत्वानङ्गीकारात् साधारणधर्म्मवत्ताज्ञानस्य संशयसामग्रीत्वाभावात् सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासत्वायोगाच्च अन्यथा पक्षस्य साध्यतदभाववद्वृत्ति प्रमेयत्वादिमत्त्वं सर्व्वत्र हेत्वाभासीभवेत् तथा कामिनीजिज्ञासाप्रयोजकं तज्ज्ञानेष्टसाधनत्वादिकमपि । एवं विशिष्टस्यानुज्ञाव्यत्वं व्युत्पाद्य केवलस्यापि सपक्षव्यावृत्तत्वस्य तथात्वं व्युत्पादयति किञ्चेति वाद्युपदर्शितदृष्टान्तस्य साधनवैकल्यन्तु नासाधारण्यं सपक्षान्तरवृत्तित्वेऽपि तत्सम्भवात् तद्भावनन्तु तस्य निग्रहस्थानत्वात् तद्विभाजकसूत्रस्थानुक्तसमुच्चायकचकारेण तस्य समुच्चितत्वात् तदाहरणस्याभासताप्रदर्शनायैव वा आवश्यकत्व प्राचां दृष्टान्तप्रयोग इति भावः । माभूत् परार्थानुमानेऽसाधारण्यं दोषः स्वार्थे तु स्यादत आह स्वार्थेति । स्वमते सिद्धान्तसुपक्रमते उच्यत इति । अर्थादिति व्यतिरेकिमुद्रया अर्थादुभयं साधयेत् अर्थवशसम्पन्नसेवोभयसाधकत्वम् उभयसिद्ध्यनुकूलव्याप्त्यादिग्रहादित्यर्थः व्यतिरेकितया वेति पाठे अर्थात् अर्थापत्तिविधयेति परमतेन एवञ्च पक्षधर्म्मतया ज्ञायमानो हेतुः साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानात् साध्यस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानाच्च साध्याभावस्य साधनायोन्मुखो मिथो विरोधेन नैकमपि साधयति । न च शब्दे नित्यत्वानित्यत्वसन्देहे तदुभयव्यापकत्वं शब्दत्वाभावस्य ग्रहीतुमशक्यं व्यापकत्वाभिमतशब्दत्वाभावाभाववच्छब्दवृत्ति-

तस्य नित्यत्वानित्यत्वयोः सन्दिह्यमानत्वादिति वाच्य तथात्वेऽपि तादृगसत्त्वाभावदशायां तथात्वनिश्चये तदुभयव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्ववत्त्वस्य शब्दे प्रतिसन्धातुं शक्यत्वात् व्याप्त्यग्रहस्यैव प्रतीतस्य सौरभादेर्भावस्य पानीयपाषाणादौ पृथिवीत्वतदभावसहचारेण तदुभयव्यापकतापक्षे तादृगाभावप्रतियोगिसौरभस्य चन्दनादौ परामर्शे पृथिवीत्वादौ साध्ये तदसाधारण्यस्यानिष्टत्वमभावाच्च। नन्वयं सत्प्रतिपक्ष एव व्याप्तेरन्वयनिरूपणत्वव्याप्यापक्षत्वेनाप्रयोजकत्वादित्यत आह सत्प्रतिपक्ष इति। नचैवमविभेदेन पृथगभिधानेऽस्ति प्रसङ्ग एतस्यैवच्छायाया दृष्टान्ते चैत्यदृष्टस्यैवाभिधानात् तदभावसाधके तत्साधकत्वभ्रमरूपाशक्तिविशेषसूचनार्थत्वाच्च सत्प्रतिपक्षसव्यभिचारीभयत्वाच्च णत्वात्तस्तया उभयात्मभावस्याविरुद्धत्वादित्यपि कश्चित्। सर्वसपक्षेति सपक्ष साध्यवान् पक्षवृत्तित्वे सति साध्याव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः इदञ्च साक्षादनुमितिविरोधि विरोधश्च साध्यासामानाधिकरण्यादिरूपोऽन्वयव्याप्तिग्रहविरोधीति न साहचर्यग्रहेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यस्य नासाधारणं दशाविशेषे तद्भ्रमस्तु पुरुषदोषो व्याप्य इव साधारण्यभ्रम । नवीना पुनरेव वर्णयन्ति सामग्रीद्वयविरोधेन हेत्वभावस्य साध्यतदभावव्यापकतापक्षविरोधोऽसाधारणस्य दूषकताबीजं तथाहि हन्त मतावेतुना क्वचिदपि वर्त्तितव्य तत्र पावश्च साध्य

तदभावयोरन्यतरेण भवितव्यं न च तत्र हेत्वभावः सम्भवति अतोऽवश्यमन्यतराव्यापकत्वं तस्य एवंविधविरोधध्रौव्ये साध्येन तदभावेन च हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं नैकतरनिरूपितामपि व्यापकतां ग्राहयति मिथो विरोधात् विरोधिपरामर्शद्वयमिव साध्यतदभावौ एवञ्च वृत्तिमत्त्वविशेषितं हेतोर्यावद्विपक्षसपक्षव्यावृत्तत्वं वृत्तिमत्प्रतियोगित्वविशेषितं वा हेत्वभावस्य यावत्सपक्षविपक्षवृत्तित्वमसाधारण्यमिति योजयन्ति च ग्रन्थमित्थं शब्दत्व यदि साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वेन तदुभयव्यापकोभूताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञात ज्ञानयोग्यं स्यात् तद्वत् स्यादिति यावत् तदा व्यतिरेकितया तादृशव्यतिरेकप्रतियोगित्वेनार्थात् पक्षे तदुभय साधयेत् तदुभयसहचरितं भवेत् व्यापकाभाववति व्याप्याभावस्यावश्यम्भवात् अतथाभावे पक्षधर्मताया व्याप्तेर्वानुपपत्तिर्न च तथाभावः सम्भवति न वा पक्षवृत्तित्वं वाधितम् अतः साध्यतदभावौ व्यापकतया तदुभयसिद्ध्यनुकूलविरोधिव्याप्तिद्वयग्राहकव्यतिरेकसहचारद्वयग्रहविषयतया असाधारणो दोषो व्याप्तिद्वयग्रहप्रतिवन्धकः । ननु यदि विरोधिव्याप्तिद्वयं न गृह्यते तदा सत्प्रतिपक्षोच्छेदः गृहीतविरोधिव्याप्तिद्वयहेतुसमुत्थत्वात् तस्येत्यत आह सत्प्रतिपक्ष इति । नन हेतोर्भिन्नतयाधिकरणभेदेन तथा ग्रह. सम्भवति अत्र पुनरेवास्मिन् हेतौ तद्ग्रहो विरुद्ध इत्यर्थः । अत्र चेदं चिन्त्यम् । एवं सति सपक्षादेर्यावत्त्वविशेषणं व्यर्थं

दूषकतायामनुपयोगात् व्यभिचारादिस्मारकोपक्षीणत्वात्
दृष्टिमत्त्वादिविशेषितस्यापि चासाधारण्यस्य ज्ञानं न व्याप्ति
ज्ञानविरोधि विरोधिविषयकत्वाभावात् उपदर्शितविरोधस्य
तच्छरीरेऽनन्तर्भावाच व्यापकतयोरपि च न स्वतो विरोध
उपदर्शितरीत्या तदवधारणे चावश्यं व्यभिचारज्ञानमेव
प्रतिबन्धकमत एव सत्यपि चासाधारण्यज्ञाने एकशाखाक्रम
तर्कावतारे भवति व्याप्तिधीरिति एतेन तादृशसाधारण्यज्ञान
सम्पन्नविरोधिव्याप्तिधीसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धक तर्कावतारे
पुनस्तदभावात्तथैव नाप्नोतीति परास्तं तस्य व्यभिचारादा
निवर्तकत्वेनैवोपयोगित्वात् सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वे इष्टा
भावत्वायोगाच सत्प्रतिपक्षे च विरोधिव्याप्यवत्तानिर्णयत्वेन
प्रतिबन्धकत्वं नतु विरोधिसामग्रीत्वेन बाधावतारे त्वापातत
सत्प्रतिपक्षितत्वेऽपि बाधेन प्रतिहेतोरव्याप्यत्वादिज्ञान एव
साध्यानुमितिरुक्त्वादिति कृतं पल्लवितेन ।

केवलान्वयीत्यादि मते तु अस्य साधारणस्य च केवला
न्वयिनि साधनस्य व्यतिरेकिणस्तु भागासिद्धस्य साधारणत्व
विरुद्धत्वञ्च यथासम्भवं बोध्यम् । नापीति केवलान्वयि
साध्यकसाधारणाय सत्यन्त व्यतिरेकिसाध्यकासाधारणाय
केवलान्वयीत्यादि पदम् साधकबाधकमानशून्यस्य केवला
न्वयिसाध्यकेऽपि साधकमानप्रसिद्धिरूपसेति न सत्यन्तस्य वैयर्थ्य
निश्चितसाध्याभावपक्षवृत्तिमात्रसहचरितत्वे त्वसाधारण्य विरुद्ध इति
साधारण्याद्यपहृदयायामसार्थ्यमिति वा हृदयम् । अन्या-

पकत्वादिति सद्धेतुत्वञ्च व्याप्तिनिश्चयदशायामेवेति भावः।
अथेत्यादि पक्षातिरिक्तेन प्रतीतो निश्चितो व्याप्तिग्रहानुकू-
लोऽन्वयेन व्यतिरेकेण वा सहचारो यस्य स तथा सद्धेतुरे-
वेति तथाच लक्षणे पक्षातिरिक्तपदं सहचारग्रहस्थलमात्रोप-
दर्शकं न तु विशेषकमिति विशेषकत्वाभिप्रायेण दूषणद्वयमाह
तत्रैवेत्यादि असाधारणे सपक्षव्यावृत्ते पक्षतादशायां शब्दोऽ
भिधेयः शब्दत्वादित्यादौ जलं निःस्नेहं शीतस्पर्शवत्त्वादित्यादौ
च रूपं जलं वा द्रव्यभिन्नं गुणवत्त्वात् गुणकर्म्मावृत्तिजाति-
मत्त्वादित्यादौ विरुद्धे चातिव्याप्तिरित्यर्थः। दूषकतताया-
मिति सहचाराभावस्यैव ज्ञानं विरोधि न तु तत्प्रत्ययांश-
स्यापीति अर्थगत्येति अनैकान्तिकशब्दार्थविवेचनेन प्राति-
स्विकरूपेणैवप्रतिबन्धकत्वव्यवस्थितेरित्यर्थः। केचित्तु दूष-
कतायामसाधकतायाम्। अर्थेति अनैकान्तिकशब्दार्थे
उभयकोट्युपस्थापकत्वादौ साध्योपस्थापकत्वाद्यंशस्य व्यर्थ-
त्वादित्यर्थ इत्याहुः। विप्रतिपत्तिः पक्षसाध्याभावप्रीतितिः
साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रतिपत्तिर्व्वा आद्ये केवला-
न्वयीति साध्याभावाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरित्यर्थः। उभयत्र
सर्वस्येति अतिव्याप्तेरिति पाठे तन्मात्रवृत्तित्वं तत्रव्याप्य-
वृत्तिकत्वं तदितरावृत्तित्वं वा आद्ये केवलेति इदञ्च
यथाकथञ्चिद्व्याप्तिग्रहदशायां द्वितीये सर्वस्येति व्या-
प्तीत्यादि यत्र यस्येत्यर्थः तथाच हेत्वभिमतशब्दोपसन्धा-
नात् तद्धेतुकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्याप्तिग्रहानुकूलोपसं-

छाराभावमस्यानुपसंहारित्वमित्यर्थमनाभाद्यतिरेकिणि ना तिव्याप्ति । ननूपसंहार सहचार सन्निचयो वा व्याप्ये माद्यम्याभावो निश्चितमसिद्धानुपसंहार्थव्यापक व्यति व्यापकत्व रूप द्रव्यभिन्न गुणवत्त्वाद्गुणकर्मान्यत्विजातिमत्त्वा दित्यादे द्वितीये पुनरज्ञानरूपासिद्धिपर्य्यवसायी कारणा भावतया स्वरूपसत्येव दोषो न हेत्वाभास इत्यत आह केवलान्वयीति पक्ष साध्यनिश्चयविरोधिम साध्यवान् वेत्यादे सन्देहस्य विषयोऽवच्छेदकत्वं स्वान्यवृत्तित्वं तच स्वरूपसतोऽप्यविरुद्ध तेन प्रातिस्विकद्रव्यत्वादिरूपेण सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां मा व्याप्ति एवञ्च सर्वत्रैव हेत्वा दिमति साध्यतदभावसन्देहाद्व्याप्यपक्षेणाभासत्वम । परार्थ म्यन्ते वह्निर्भावं व्युत्पादयति एवमित्यादिना पक्षेकदेशनिश्चय ज्ञाने ज्ञापने स्वार्थस्यनेऽन्तर्भावम् एतेनेत्यादिनायन्त निर स्यति उपजीव्यत्वादिति सर्वेद चिन्त्य हेतुमति साध्याभाव सन्देहो नाभास सत्त्वयैव विरोधित्वात् तद्विषयस्तु हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्य साध्यस्य वा हेतुमन्निष्ठाभाव प्रतियोगित्व नास्त्येव केवलान्वयिसाध्यके व्यतिरेकिसाध्यके तु साधारण्य रूपतया सन्दिग्धानैकान्तिकत्व पर्य्यवसितं विरुद्ध विषयकसाध्यतदभावसन्देहे च कारणीभूतान्वयव्यतिरेक सहचारग्रहविरहात् अनयसामग्रया साध्यतदभाववत्त्वनि श्चयप्रतिबन्धाद्वा व्याप्यपक्षेऽज्ञानरूपासिद्धिरेव उपजीव्योऽपि च साध्याभावसन्देहादिर्नाभास सत्त्वयैव विरोधादिति

यत्तु व्याप्तीति व्याप्तिग्रहानुकूलसहचारनिश्चयत्वावच्छिन्न-विरोधिरूपत्वमर्थः विरोधस्तु संशयसाधारणमन्वयमात्रसह-चारग्रहं विरुणद्धि असाधारणे व्यतिरेकिणि च न व्यति-रेकसहचारग्रहविरोधः तादृशरूपसत्त्वेन लक्षणस्यासम्भ-वितया तदेव रूपं लक्षणमाह केवलेति तादृशावच्छिन्नः पक्षः सन्दिग्धसाध्यकोयस्याश्रयः स तथा तथाच केवलान्वयि-धर्म्मावच्छिन्नसाध्यसन्देहविषयवृत्तित्वमनुपसंहारित्व व्यति-रेक्यादौ केवलान्वयी न साध्यसन्देहविषयतावच्छेदकः साध्यवत्तानिश्चयसामान्यविरोधिसंशयविषयवृत्तित्वं वा तत्त्वं धर्म्मिविशेषनियन्त्रितस्तु सन्देहो नान्यधर्म्मिकनिश्चयविरोधी साध्यसन्देहविषयताव्याप्य साध्यसिद्ध्यनुकूलव्याप्तिग्रहोप-यिकसत्ताकत्वं वा तादृशी च सत्ता अन्वये हेतोर्व्यतिरेके च तदभावस्येति न कश्चिद्विशेषः स्वरूपसत्तादृशसंशयविषये च हेतुमत्ताज्ञानं हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यं संशयसामग्री-त्वेन तन्निश्चयप्रतिबन्धकं सर्व्वत्र संशयसामग्र्या निश्चयप्रति-बन्धकत्वकल्पनात् हेतुमति सर्व्वत्रसाध्याभावसन्देहे हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभावसंशयस्यौचित्यावर्जितत्वात् सा-ध्याभावेन साध्यसामानाधिकरण्याभावोपस्थापनादिति तन्न सर्व्वत्र साध्यसन्देहदशायां क्वचिदपि साध्यसामाना-धिकरण्यस्याग्टहीतत्वेन तदभावस्य ग्टहीतुमशक्यत्वात् प्रति-योगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनिश्चयस्याभावधी हेतु-ताया असक्तदावेदितत्वात् अस्तु वा स यथाकथञ्चित् साध्ये

हेतुसामानाधिकरण्याभावसमयहेतुत्वेन वा तदात्व न तथापि सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वम् अन्यथा व्यभिचरिता व्यभिचरितसमानाधिकरण्याप्याव्याप्या- प्यपक्षधर्मोपपक्षधर्मादिसाधनवत्ति साधनादिसाधारणद्रव्यत्वा दिमत्त्वं हेतौ पक्षस्य आभासान्तरं स्यात् तदुपदर्शितस्यैव तस्यापि ज्ञानस्येतरसाचिव्येन तत्तन्नियायविरोधिवगयत्वा- सम्भवात् एवमसिद्धादिनिर्दोषकमन्त्यसामग्र्यपि अपि च हेतौ साध्याभावसन्देहविषयमात्रवृत्तित्व दूषणमिति प्राप्तं तत्र व्यतिरेकिणि हेतौ नियतविपर्ययेणापि सन्देहेन सम्प- द्यते दूषकतावीजमत्त्वे चासाधारण्यादिसाधारण्य न दोषाय न वा पक्षैव निर्भरं कर्त्तव्यो हेत्वाभासत्वानुपपत्ते रुक्तत्वादित्यन्य पल्लवितेन ।

व्याप्तिपक्षप्रतिबन्धकत्वपर्यवसायकप्रयोजनकत्वेन साधारण्यादौ नाम्नैकं हेत्वाभासत्वं साधारणेन व्यापकत्वस्याव्यभिचारि त्वस्य वा असाधारणेन सामानाधिकरण्यस्यानुपसंहारिणा च व्यतिरेकव्याप्तेर्ग्रहस्य प्रतिरोधात् लक्षणन्तु विशिष्टसाध्य साधनपक्षाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्याप्तिपक्षविरो- धितावच्छेदकं रूपं व्याप्तिचान्वयतो व्यतिरेकतश्च नामारूपा प्रातिस्विकरूपेण उपादाय तावद्वयगाही यद्वा चाप्य साध्य साधनयोरप्रसिद्धेरसिद्धिभेदस्य वारणायाविरोधिन इत्यन्त साध्यसाधनभेदेन व्यभिचारभेदापत्तेश्च विशिष्ट साध्य साधन वाप्रसिद्ध तत्र तद्ग्रहविरोधित्व नोपादेयम् एवमन्यत्रापि

शेषं हेत्वाभासलक्षणोक्तदिशावसेयम्। व्यर्थविशेषणत्वन्तु न व्याप्तिग्रहविरोधीति वक्ष्यते साध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्यविरहस्य वह्निर्भावनीयत्वे पुनरन्वयव्याप्तौ व्यापकत्वमव्यभिचरितत्वं वा सामानाधिकरण्यञ्च विशकलितं युगपदुपादेयं तत्र साधारणत्वं वर्णितम् असाधारणत्वन्तु सपक्षव्यावृत्तत्वं सपक्षश्च साध्यवान् तद्व्यावृत्तत्वन्तद्वृत्तित्वग्रहविरोधित्वं प्रकृतसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयसामानाधिकरण्यग्रहविरोधितावच्छेदकमिति तु निष्कर्षः। संगृह्यते चेत्थं साध्यादेः साधनवदवृत्तित्वादिकम्। चाक्षुषस्पर्शवान् स्पार्शनशब्दवत्त्वादित्यादौ विशेष्ययोरसामानाधिकरण्यञ्च बाधासिद्धिभेदस्य च साध्यसाधनयोरवृत्तित्वस्यैव तत्साङ्कर्य्येऽपि न क्षतिः इदमेव च मणिकृतां विरुद्धत्वम् इत्यञ्च तदीयमसाधारणत्वमेवविरुद्धत्वमिति। यत्र च धर्मिणि योधर्मो यादृशो हेत्वाभासः तद्ग्राह्यमपि तद्विशेषोऽन्तरेण प्रकरणसमन्तद्ग्राह्यञ्च पृथगुपदेशादविरोधाच्च अनुपसंहारित्वञ्च विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकरूपवत्त्वं तादृशञ्च साध्यादेरत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकं वह्न्यभावाभावत्वेन वह्नेर्धूमाभाववदवृत्तित्वज्ञानं वह्न्यभावस्य धूमाभावव्यापकताज्ञानं कदाचिद्विरुन्ध्यादपि नतु वह्नित्वेनेति नातिप्रसङ्गः केवलान्वयिनि तत्सम्भवेऽपि अन्वयव्याप्त्युपादानेनानुमितिप्रतिरोध इति दिक्।

साधाविरोधित्व साध्यप्रतियोगिकत्वम् एकदेशिमतमाह अभावेत्यादि न च भावस्य स्वाभावविरोधित्वरूपप्रतियोगित्वादिधर्मिग्राहकमानबाध प्रतियोगित्वस्य सम्बन्धान्तरमात् स्वस्याभावस्त्वेत्यत्र षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्याभ्युपेयत्वात् विरहत्वञ्च नाभावस्य बाधात् नापि तद्रूपप्रतियन्त्रकपद-विषयत्वम् अविरोधात् प्रत्ययेन दुर्वचत्वाच्च न चानवस्था अभावस्य स्वाभावाभावत्वे बाधकाभावात् । भावस्य तथात्वे बाधकमाह बाधकं विशेष्यादि अभावप्रतीति अभावत्वविशिष्टप्रतीते अभावत्वञ्च न भावभिन्नत्वम् प्रथम दुर्वचत्वात् किन्त्वयमभावो न भाव इति प्रतीतिसाक्षिकं पदार्थान्तर तच्चानुपस्थितं निर्विकल्पकोपस्थितं वा प्रकार अभावपदा समवेतत्वाच्च जाति । अन्यथेति अनतिप्रसक्तैरधिकरणैस्त-द्धर्मस्य अभावव्यवहारोपपत्तेरिति भाव साधयाद्साधिता भावस्य विशिष्टप्रत्ययबलात् अतिरिक्ताभावसिद्धिस्तस्यैव एते-नाभावत्व सप्रतियोगिकत्व तथात्वगुणसामान्यावच्छेदकानां प्रतियोगिनां कल्पने इत्यपास्तं संयोगादिसाधारण्याच्च । गमकत्वभ्रमेति व्यभिचारिण्यव्यभिचारमात्रे विरुद्धे च सामानाधिकरण्यांशेऽपि भ्रम इति । अथवा विशेष इति दूषकतायामविशेषेऽपि निष्पक्षस्यानुक्तेन विशेषात् ईदृशोपन्यास अतएवानैकान्तिकसामान्यलक्षणे साधारणलक्षणे च विरो-धावारकं विशेषणं उक्तजात्योमिपक्षस्थानविशेषणनिरनुयोज्या नुयोगविशेषत्वव्यपदेशस्यानैकान्तिकविशेषसाधारणविशेषत्वे:

प्यदोषोवेति पुनराकारानुसारी पन्थाः । नापीत्यादि व्यापकत्वं व्याप्यव्यापकसामानाधिकरण्यघटितं न वा आद्ये साध्याभावस्येति द्वितीये तु नाभासत्वमविरोधात् । साध्येत्यादि हेत्वभावस्य साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वज्ञानं वस्तुतस्तत्प्रतियोगिकाभावस्य हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यग्रहं विरुणद्धीत्यभिप्रायेणेदम् । यदि च तदभावाभावत्वेनासामानाधिकरण्यग्रहेऽपि तत्त्वेन सामानाधिकरण्यग्रहो न विरुध्यत इति भाव्यते तदाह यद्वेत्यादि । वृत्तिमत इति धर्मेति च पक्षधर्म्मत्वाविरोधित्वप्रदर्शकं न तु विशेषकं दूषकतायामनुपयोगादव्याप्तिकरत्वाच्च वृत्तिविशेषसूचनाय वा तत तेन समवायेन हेतुतायां धूमेनाव्याप्तिः आद्ययोः साध्यवदवृत्तित्वतदधिकरणत्वाभावौ चरमयोश्च साध्यवद्वृत्तितत्त्वाधिकरणभेदावर्थाविति भेदः । ज्ञानातिप्रसक्तिं निरस्यति न चेत्यादिना । तेनेत्यादि साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं विना वृत्तिमत्त्वविशिष्टसाध्यवदवृत्तित्वज्ञानापर्य्यवसानादित्यर्थः । असहचारेति सहचारः सामानाधिकरण्यं व्यभिचारेति व्यभिचारो न ज्ञायते यस्मात्तद्व्यभिचाराज्ञानमव्यभिचारज्ञानं तदयमर्थः अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेरव्यभिचारांशग्रहविरोधिग्रहविषयतया यथा व्यभिचारो हेत्वाभासस्तथा सामानाधिकरण्यांशग्रहविरोधिग्रहविषयतया विरोधोऽपीति सचायं विरुद्धो हेतुः । साध्याभावेति तदभावत्वं तद्वृत्ताग्रहविरोध्यभावत्व तेन साध्यवदन्यत्व-

व्याप्यत्वोपसंग्रहः पक्षसत्त्वादि । साध्यव्यापकेति अत्र व्याप्यपदं स्वरूपपरम् । साध्येत्यादि साध्यव्यापकसामानाधिकरण्यप्रयोजकविरोधिरूपवत्त्वादित्यर्थः तेन साध्यव्यापकवदन्तत्वाद्युपसंग्रहः सर्वत्र चोपलक्ष्यपदं स्वरूपमिति हिमाय फलकम् । साध्याभावेति व्याप्यपदस्य योगेन साध्याभावव्याप्यत्वेन साध्यव्यापकाभावत्वेन चेत्यर्थः । स्वसमानेति तथा च साध्याभावसाध्यव्यापकाभावयोर्मिथः साध्यव्यापकाभावत्वेनानुगमासाधिकमित्यर्थः प्रतियोगिरूपप्रसङ्गात् स्वरूपत साधनव्यापकविरोधित्वात् तेन निर्वह्निकात्ममहादिसंग्रहः । साध्यव्यापकेति अत्र व्यापकत्वं भेदाभेदसाधारणं तेन साध्याभावव्याप्यत्वसंग्रहः । धूमवत्त्वादिति धूमाभावस्य वह्न्यभावव्यापकत्वात् एतयोस्तयोरप्यधामेऽन्याभावो वह्न्यभाव-व्यापकत्वसामान्याभावाभावव्याप्यत्वपक्षे च बोध्यम् । इदं पुनरिहावधेयम् । कथितरूपाणि किं स्वरूपतो ज्ञातान्येव सामानाधिकरण्यप्रयोजकविरोधीनि असामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन वा नाद्यो व्यापकाभावव्याप्यत्वादेस्तदनुभयात् न द्वितीयः साध्याभावत्वसाध्याभावव्याप्यत्वयोः स्वरूपेणैव ज्ञातयोर्बाधकत्वात् तयोरस्येऽपि तत्त्वमविरुद्धत्वमिति चेत् उच्यते असामानाधिकरण्यस्य समानाधिकरणावृत्तितद्धर्म्मात्व तथात्वादाधिक्य न च एतानि धर्म्मविभाजकान्येव सर्वथा नैव साध्याभावव्याप्यत्वं नैकविधत्वादिति विरोधाभावकप्रकारत्वैविध्येन धर्म्मिणोऽपि त्रैविध्याभिधानमितिवदन्ति ।

अयञ्चेत्यादि बाधस्वरूपासिद्ध्यन्यतरसङ्करस्तु आवश्यकोऽन्य-सङ्करस्तु काचित्कोऽज्ञानासङ्कराच्च पार्थक्यम् ।

एकत्र तदुभय इति व्याप्ये पक्षधर्म्मतायाः पक्षधर्मे च व्याप्यत्वस्यारोपः प्रत्येकमव्यापकोऽतो विशिष्टस्यारोपो वाच्यः स चैकधर्म्मिणि विरोधिव्याप्यद्वयविरहाद्विशिष्टस्याप्रसिद्धा न सम्भवतीत्यर्थः। विरुद्धादौ साधने स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरप्रसिद्धेरित्यपि द्रष्टव्यम्। एकत्र भङ्गेति तथाचान्यतरत्वेन तदवधारणमस्तीति भावः सत्प्रतिपक्षितव्यवहारो हि सत्यसति वा साधने नापरामृश्यमाने नाप्यविद्यमानविरोधिपरामर्शे अतएव सन् प्रतिपक्षो विरोधिव्याप्यादिमत्तया परामृश्यमानो हेतुः विरोधिपरामर्शो वा यस्य परामृश्यमानस्य हेतोरसौ सत्प्रतिपक्ष इति विग्रहमपि वर्णयन्ति अतस्तदनुसारेणैव व्यवहारौपयिकं लक्षणमाह साध्येति बाधाश्रयासिद्धिनिर्णयवारणाय समर्थान्तं न चासौ न व्याप्तिपक्षधर्म्मतात्मकबलोपस्थितिरिति वाच्यं व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहस्य साध्यत्वे पक्षतावच्छेदकत्वे वा तत्सम्भवात् पक्षः साध्याभावव्याप्यवान् साध्यं पक्षवृत्तित्वाभावव्याप्यवदिति पक्षस्य व्यापकभेदेन च अन्वयव्यतिरेकभेदेन च व्याप्तेश्च भिन्नत्वादेकोपादानेऽन्यसंग्रहेण बलस्याविवक्षितत्वाच्च साध्यधोविरोधानुमितिजनकज्ञानविषयत्वेन तदुपादाय तदुपस्थित्यभिधानञ्च शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्श-मनधा[illegible]नि [illegible] साध्यमित्येतिर्नोभिन्ना[illegible] [illegible]न्तो न साध्य-

बाधितानुपस्थितेः साध्यविरोधी साध्याभावप्रागप्रतिपन्नार्थ
ज्ञानविषयो बाधः साध्याभावाभिमतपक्षादिमात्रविषयकत्वा
ज्ञानप्रयोज्यता समानया धर्मोपस्थित्या तथाविधव्याप्त्यादिगुणा
प्रतिबन्धः कार्य्यं तस्य तादृशनिश्चयत्वमिष्यते विरोधिव्याप्त्यादि-
विषयकत्वस्य चान्योन्यताभावमिष्या यद्गुणितत्वप्रामाण्यग्रहे स
त्प्रतिपक्षस्याऽसाधकत्वात् कार्य्यप्रतिरोधानुभावेन समान
त्ववान्तरदोषाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टोपाधिकपरामर्शकार्य्यत्वम्
सम्मति तद्दोषाप्रामाण्यज्ञाने वा परामर्शे सत्प्रतिपक्षितत्वव्यव
हारविरहात् । यत्तु मानाप्यविनिर्णयेनाधिकपक्षतया बाधस्य
विरोधिपरामर्शस्य बाधकाय समानेति तदसद्व्यभिचारेण
प्रामाण्यग्रहस्याप्रयत्नात् अन्यथाप्रामाण्यग्रहानुकूलतैव
तच्चिरानुपयोगात् धर्मपदोपसन्दानाभिलाषप्रतिभाय तदैवयर्थ
निश्चयदोषादानात् स्वीयनिश्चयोपस्थितिकपरामर्शभागादाय ।
ऐक्यं दास विरोधिपरामर्शमिति तद्व्याप्यकविशिष्टपरामर्शवि
षयत्वमस्तु फलितार्थः । अस्तद्दोषाप्रामाण्यकत्वमस्य निश्चयोपस्थितौ
पादाने तु बाधोपस्थितिसमर्थपरामर्शकाले साध्यसिद्धि-
समर्थपरामर्शविषयत्वं बाध्य तत्त्व यदि चायं वह्निव्याप्यवान्
वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवांश्चेति परामर्शादयं वह्निमान् वह्न्यभाव
व्याप्यवांश्चेत्यनुमितिः प्रामाणिकी न तु सत्प्रतिपक्षस्य तदा
कार्य्यप्रतिरोधोऽवश्यमुपादेयोऽजनितविरोधिबोधकत्वेन च
विरोधिपरामर्शविशेषणीय अतएवाग्रिमक्षणेऽपि विरोधिबोध
कान्येति फलतो ग्रामविशेषणं एकस्याप्रामाण्यग्रहेणापरेणानु

मितिजननात् तद्वारणाय वा तत्प्रतिरुद्धकार्य्यत्वञ्च प्रतिरुद्ध-कार्य्यपरामर्शविषयत्वम् । एकदेत्यादि । न च द्वितीयस्य परा-मर्शस्योत्पादनसमये पूर्वेणानुमितिजननात् कथं नैरन्तर्य्य-मिति वाच्यं साधकमानादिवशेन क्षणमनुमित्यनुत्पादसम्भ-वात् । स्वपरेति अयं भावः न खलु सम्भवन्तः सर्व एव हेत्वा-भासाः समुद्भाव्याः आधिक्यप्रसङ्गात् परन्तु यथाकालमेकः तथाच प्रतिपक्षोद्भावनेऽपि नाप्रतिषेधमात्रेण व्याप्त्याद्यभ्यु-पगम इति । प्रतिरुद्धत्वेति प्रतिरोधप्रयोजकविरोधिव्या-प्त्यादीत्यर्थः । उभयोरिति परस्पराभावव्याप्यत्वं हि हेत्वो-र्विरोधः तन्न हि च तयोरेकत्र निर्णयो न विरुध्यते इति भावः । दूषकतेति विरोधिपरामर्शसत्त्वे नियमेन परामर्शा-न्तरादनुमित्यनुत्पादः तस्यानुमितिविरोधित्वं कल्पयति नतु तेन ज्ञाप्यमानस्य व्याप्त्यादिविरहस्य सद्धेतावपि तस्या-नुमितिविरोधित्वादित्यर्थः । व्याप्त्यादिविरहज्ञानद्वारा अस्य दूषकत्वमाह एकत्रेति वाकारोऽनास्थायां प्राथमिकावश्यका-नुमितिप्रतिरोधिनैव तथात्वात् परमुखनिरीक्षकत्वेन तद्विषय-स्याशामत्वायोगाच्चेति । ननु विरोधि परामर्शो यदि विप-रीतनिर्णयविरोधी कथं तर्हि सति विशेषदर्शने नयना-दिजन्मा पीतत्वादिभ्रम इत्यत आह चक्षुरादेश्चेति चस्त्वर्थः । अथ व्याप्तिपक्षधर्म्मते यदि वलं कथं तर्हि प्रत्यक्षादेः प्रति-रोधकतया कथायामुपन्यास इत्यत आह प्रत्यक्षादेरिति । अत्र हेतुमाह कथायामिति प्रत्यक्षस्य स्वरूपसत्तयैव विरो-

धकत्वात् विरोधिवाक्यमात्रस्यानुमित्यविरोधित्वात् बोध्या भावव्याप्यवत्तानिर्णयेनैव शाब्दादिबोधप्रतिरोधाच्चेति । एतच्चोपलक्षणमित्यभिप्राय एकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारक ज्ञानाद्धर्मिकविरुद्धाविरुद्धनानाप्रकारकज्ञानमादिवदेकधर्मिकविरुद्धानेकप्रकारकज्ञानत्वस्य संशयस्य न अन्यतावच्छेदक तत्तद्धर्मिकतत्तत्प्रकारकज्ञानत्वप्रयोजककसमाजप्रयोज्य त्वात् समाजस्य क्वचिद्विरोधज्ञानस्यापि तत्प्रयोजकाधीनत्वात् नीलेतरघटत्वपटत्वाप्रकारकज्ञानत्वैकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रका रकान्यज्ञानत्वादिना संशयाग्रज्ञानत्वादिना च नियतत्वमपि न अन्यतावच्छेदक तत्प्रयोजकविरहादेव तत्त्वविरहाद्यु पत्ते एवञ्च तुल्यप्रमाभ्यां विरुद्धोभयमात्रबोध्यां सायमान ज्ञानमर्थात् संशयरूप भवति अतएवात्रैव विप्रतिपत्तिजन्यमान संशयमामनन्ति कल्पनकाल्पभीयत न्यूनाधिकसमयनभाव सत्यामपि पीतत्वशुक्लत्वसत्तां सविधर्मिणि शङ्ख सति दोषविशेषे पीतस्यैवामति च शुक्लत्वस्यैव दूरस्थे च धर्मिणि असति विशेषदर्शने एतयोरेव कोट्यो सति च एकस्या एव नयनेन ग्रहात् अपर्यंसुद्धाभ्यां विरोधिसंस्काराभ्यां स्मरण मपि संशयात्मक स्यात् किं न स्यादिदि च नानुभवबाध येन गुरुणापि नियतत्वेन संस्कारजनकत्वमुपेयते भवता अथ विरोधिनी निर्णयोऽनुमितिप्रतिबन्धको विरोधित्वञ्च तज्ज्ञानवत्त्वायित्वं साध्याभावस्यैव तद्व्याप्यस्यापीति चेत् यदि वस्तुतो विरोधिनो निर्णयस्तथा कथं तर्हि पक्षतावच्छेदका-

देस्तादृशस्य निश्चये भ्रमानुमितिः अथ विरोधित्वेन तदा तदग्रहे नेह साध्यमित्यादिनिर्णयेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः अथ विशेषदर्शनं विरोधिबुद्धिप्रतिबन्धकं कथमन्यथा तदनन्तरं न भ्रमसंशयाविति चेन्न सत्यपि शुक्लत्वादिव्याप्यदर्शने शङ्खादौ दुष्टेन नयनेन पीतत्वादेरदुष्टेन च पीतत्वादिव्याप्यवत्तानिश्चये सत्यपि शुक्लत्वादेर्ग्रहात् सति च विशेषदर्शने क्वचिदुपनीतभानानुदयात् एतः प्रमितस्य स्थाणुत्वादेः शाखादौ करादिभ्रमेणाग्रहात् तत्तत्स्थलविशेष एव तस्य प्रतिबन्धकत्वमिति । अत्राहुः अनुगतकार्य्यकारणभावानुरोधात् दोषविशेषाद्यजन्ये ज्ञाने कदाचिदनुभवे वा विशेषदर्शन विरोधि कल्प्यते न च प्रत्यक्ष एव तथा सामान्ये बाधकाभावात् बोध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयेन शाब्दादिधीप्रतिबन्धाच्च अथ विशेषान्तरदर्शनविरहविशिष्टमेव तत्तथा अन्यथा कोटिद्वयविशेषदर्शने संशयो न स्यादिति चेन्न भवत्येव ताव यावदप्रामाण्यं न गृह्यते अगृहीताप्रामाण्यस्यैव विशेषदर्शनस्य विरोधित्वादिति । विरुद्धस्येति साध्याभावव्याप्यस्येत्यर्थः । बाध इति हेतौ प्रकृतेऽन्यत्र वा अपक्षधर्मे च पक्षधर्म्मताबाध इति शेषो वा तथाच हेतौ व्याप्तिपक्षधर्म्मतान्यतरभङ्ग इत्यर्थः । प्रकृतेति प्रकृतसाध्ययोर्यौ हेतू तयोरित्यर्थः । संशयादिति जन्यदुःखोत्सारणरूपेष्टसाधनताज्ञानात् अन्यत्र चेष्टान्तरसाधनताज्ञानाज्ज्ञानेच्छेति भेदेन विकल्पोपन्यासः । असतीत्यादि हेतुसमीचीनत्वासमीचीनत्वसंशयजन्य-

तु व्याप्यभावस्येव साधनताज्ञानेऽपि जिज्ञासोपर्गाणित्यादि स्वयं दृष्टपतिकाले उत्पत्तिपूर्वकाले व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञान योरुत्पादकमानियमाद्भगोर्मांगकत्वमुक्तम् दृष्टपर्यावेव वा तयोरन्यत्र यत्र च व्याप्तिपक्षधर्मतयो समुदायस्य तत्र द्वितीयपरामर्शोपस्थितिकाले तत्र प्रथमपरामर्शनाश इत्यत नित्यसत्प्रतिपक्षितत्वम् । ज्ञातव्येति सत्ता कम्बुग्रीवा दिमत्त्वादावैकैकस्य व्यभिचारादिविशिष्टोपादानम् । घटनि ष्ठेति घटनिष्ठात्यन्ताभावस्य सामान्यत पक्षत्वाय बाधा- सत्यामिद्धौ । सत्यास्य समवेतत्वादौ द्वितीयस्य पटाभावादौ व्यभिचार इत्यत आह विशेषाद्यैवेति वस्तुतो घटो नाभि धेयः कम्बुग्रीवादिमत्त्वादित्यादि व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्ष सम्भवत्येव व्यापकाभावेनाप्रसिद्धस्यापि ज्ञानाभावस्य सि द्धाभ्युपगमात् प्रत्येकपदार्थप्रसिद्धौ तादृशप्रतिज्ञाद्युपपत्ते र्विशिष्टस्य वाक्यार्थत्वात् सत्प्रतिपक्षस्तु साध्याभावव्याप्यवान् साध्यवदन्यत्वव्याप्यवांश्च पक्ष पक्षनिष्ठौ साध्याभावसाध्यव द्भेदव्याप्यौ इत्येवमादि प्रत्येकमेव विभाजकस्तु प्रकृतपक्षसा ध्यवैशिष्ट्यबुद्धिविरोधित्वे सति प्रकृतपक्षसाध्यबुद्धिविरोधिप्रकृ तपक्षसाध्यवैशिष्ट्यबुद्धिविरोधिपरामर्शायकत्वं तद्घटकत्वञ्च यादृशविशिष्टविषयत्वेन परामर्शस्यानुमितिजनकत्वं तत्त त्त्व साध्याभावव्याप्यवत्पक्षादिकम् असाधारणविरोधयो रन्यतरस्य प्रतिपक्षविधया दीपत्यपक्षे प्रकृतसाधने प्रकृत साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वाद्यवगाही परामर्शो बाध

अत्र सत्यन्तेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य अविरोध्यन्तेनाश्रया-सिद्ध्याद्युन्नायकस्य विरोध्यन्तेन वह्निव्याप्याभावे साध्ये वह्निव्याप्यवत्पक्षात्मकस्य बाधस्य व्युदासः संगच्छते चानेन काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ वह्न्याद्यभावव्याप्यह्रदत्वादिमान् पक्ष इति। सत्प्रतिपक्षे च यथासिद्धान्तं पञ्चावयवादि-प्रयोगमिच्छन्ति अयं हेतुः साध्यव्यभिचारवानित्यादिवदयं पक्षः साध्याभावव्याप्यवानित्यादिकमुद्भावनं पुनरुचितं प्रतिभाति। वस्तुत इत्याद्यभ्युच्चयमात्रं विशिष्टपरा-मर्शविरोधित्वेन विशिष्टाभावस्य दोषताया दुर्वारत्वात् प्रत्येकाभावसत्त्वात्त्वापि शब्दादिना शक्यग्रहत्वात् व्यर्थविशे-षणत्वस्य चासाधकतासाधन एव सम्भाव्यत्वात् न वा तदपि तादृशाभावनिष्ठव्याप्तेर्द्धर्मान्तरेणावच्छेत्तुमशक्यत्वात् विशे-ष्यादिप्रतियोगिकत्वमात्रस्य व्यभिचारिसाधारणत्वादिति। व्यभिचारादेरिति सद्धेतौ सद्धेतुत्वेन ज्ञायमाने तदानीं सि-द्धेरप्रतिबन्धेऽपि कालान्तरगृहीतेन व्यभिचारादिना तदानी-न्तनाभासत्वं सुग्रहमिति तु ध्येयम्। तेन रूपेण तत्साधारण रूपेण। वह्न्यभावेनेति वह्न्यभावस्तु न प्रतिबन्धकः कारणीभूतो योऽभावस्तत्प्रतियोगिनएव तथात्वात् यदभावत्वेन कारणत्वं तदेव तथेत्यपि कश्चित्। परामर्शेत्यादि। ननु परामर्श-विषयाभावत्वमनाभासे आभासत्वविशेषितमपि बाधविशेषे परामर्शविरोधित्वविशेषितञ्च हेतोः साध्यासामानाधिक रण्येति प्रसक्तम् अप्रसक्तञ्च साधनाद्यभाववत्पक्षादौ पक्षादेः

साधनवदन्यस्यादौ साधनादे पक्षादिष्टत्वव्याप्यमिष्ठाभाव प्रतियोगित्वादौ अतएव यस्य यद्व्याप्यत्व परामर्शविषयस्तस्य तदभाववत्त्व तदिति सम्प्रदायानुगतं प्रयुक्त परामर्शविरोधित्वमात्र व्यभिचारितिप्रसङ्ग न च तदन्यत्वेन विशेषणीय नित्यो घटो द्रव्य प्रमेयो वा जन्मत्वादित्यादौ तद घासिद्धे । अथ पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्यद्विशिष्टत्वाभ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावगाहितद्विरोधित्व तदिति चेन्न पक्षवृत्ति तद्विशिष्टसाध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्याद्यभावाप्यात् । न च विशिष्टपक्षविशिष्टसाधनवैशिष्ट्यविशिष्टसाध्यवत्तापरोधि व्याप्तिपक्षविरोधि तदन्यत्वे सति परामर्शविरोधित्व मत् विशिष्टपक्षवैशिष्ट्योपादानादप्रसमात् वह्निमान् जलह्रदत्वा दित्यादौ व्याप्तिपक्षविरोधिन्या अपि स्वरूपासिद्धेर्नासंग्रह इति वाच्य जलहृदो वह्निमान् काञ्चनमयवह्निमान् वा धूमात् काञ्चनमयधूमादेत्यादौ व्याप्तिग्रहविरोधिनस्तादृश पक्षाविरोधिनो रूपस्यासिद्धे । उच्यते (१) साधारण्य

(१) आगदीशसम्प्रदायिकः पाठः ।

अवान्तरादिसम्मतस्तु ।

साधारण्यासाधारण्यभिन्नं तज्ज्ञानस्य विषयतापरामर्शविरोधितावच्छेदकरूपमसिद्धिः । अप्रयोज्यभिचारित्वैयत्वाव वह्निसमानाधिकरणकृदत्वात्, वा पर्वतो वह्निमान् मेयत्वात् ह्रदत्वादित्यादौ

कथितासाधारण्यानुपसंहारित्वभिन्नं ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकं रूपमसिद्धिः यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं यत्र च वह्न्यव्यभिचारिमेयत्ववान् वह्निसमानाधिकरणह्रदत्ववान् वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिह्रदत्ववान् वा पर्वतो वह्निमान् मेयत्वात् ह्रदत्वादित्यादौ साधारण्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं नोपादेयं शब्दानुगमस्याकिञ्चित्करत्वात् परामर्शे च व्याप्तिव्यतिरिक्तोऽप्युपा-

---

आश्रयासिद्धिविरहेऽपि न क्षतिः व्यसिद्धिनयस्यासार्वत्रिकत्वात् आश्रयासिद्धिलक्षणस्य चासिद्धिघटितत्वान्नातिप्रसङ्गः । प्रकृतपक्षाप्रविष्टाभावकसाधारण्यादिभिन्नं वा वक्तव्यम् । परामर्शे चान्वयव्याप्तिरूपादेया तेनानुपसंहारित्वव्युदास साध्यसाधनभेदेनासिद्धिभेदात् यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं नोपादेयं यथा काञ्चनमयः पर्वतो ह्रदो वा वह्निमान् मेयो वा धूमात् मेयत्वादित्यादौ पर्वतान्यः पर्वतो दहनान्यदहनवान् धूमान्यधूमादित्याद्यसिद्धिसम्पादनाय हेत्वाभासलक्षणे कारीतिरनुसरणीया । तत्र विशिष्टपक्षग्रहस्य विरोधिन्यसिद्धिर्विरोधिरूपं वाश्रयासिद्धिः प्रकृतपक्षप्रकृतहेतुग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयविशिष्टग्रहविरोधितावच्छेदकं स्वरूपासिद्धि संगृह्यते चानेनानित्यं गगनं रूपवत् चाक्षुषस्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ निस्पर्शादिकम् एवं शब्दो द्रव्य गुणान्यत्वे सति सत्त्वात् गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वं द्रव्यत्वव्यभिचारिगुणवृत्तित्वादित्यादावपि नाव्याप्तिः तदुभयभिन्नासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः पक्षादिभेदेनासिद्धिभेदात् यत्राश्रयासिद्ध्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्व न वक्तव्यमिति ।

देया मातो व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावाश्रयत्वासि साधारण्याद्यनिरूपितया ज्ञानस्य विषयितया परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपं वा असिद्धिः अतएव द्रव्यत्वाव्यभिचारिगुणकर्मोभयसमवेतवान् द्रव्यत्वसमानाधिकरणगुणसमवेत कर्मासमवेतवान् वा घटो द्रव्य सत्त्वात् द्रव्यकर्मासमवेतसमवेतत्वे सत्यादौ गुणकर्मोभयसमवेतादिनिष्ठस्य द्रव्यत्वव्यभिचारित्वादे सत्तादिनिष्ठद्रव्यत्वव्यभिचारिसामान्यकसाधारण्यादितोऽनतिरिक्तत्वेऽपि न क्षतिः पर्वतान्यः पर्वतो दहनान्यदहनवान् धूमाद्यधूमादित्यादावसिद्धिमस्वादनाय एतस्याभावोक्ता रीतिरनुसर्त्तव्या तत्र ज्ञानस्य विषयतया विशिष्ट पक्षपरामर्शविरोधितावच्छेदकरूपमाश्रयासिद्धिः । विशिष्टपक्ष विशिष्टसाधनपक्षावगाहिनोर्ज्ञानयोः विषयतया तदुभय वैशिष्ट्यपक्षविरोधितावच्छेदकस्वरूपासिद्धिः। संक्षेपतः चेत्थमसिन्नगमनं रूपवत् चाक्षुषस्पर्शवत्त्वादित्यादौ गगनादेर्निस्पर्शत्वादिकम्। तदुभयभिन्नासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः । यथा द्विभेदेनासिद्धिभेदाद्यत्वाश्रयासिद्ध्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तद् न्यत्व न वक्तव्यमिति"। सविषयकत्वमप्रकृतसाध्यसाधनपक्ष विरोधितानवच्छेदकमप्रकृतपक्षमप्रकृतसाधनवैशिष्ट्यपक्षविरोधितावच्छेदकरूपय शून्यज्ञानस्य विषयोऽसिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धि साध्यपदोपादानात् पर्वत पर्वतवृत्तित्वद्रव्यवान् द्रव्यत्वादित्यादौ साध्याप्रसिद्धेर्नासत्त्व तस्याः स्वरूपासिद्धौ निवेशादनुपादेयमेव वा साध्यमित्यपि कश्चित्। साध्यत्वे

त्वप्रसिद्धिव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मतादि विरहादयश्चैतद्भेदाः । यत्तु हेतुतावच्छेदकस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वम् अपि व्याप्यत्वासिद्धिः नीलधूमत्वादेश्च तथात्वं समानाधिकरणं सम्भवदवच्छेदकान्तरमपेक्ष्य गुरुत्वादिति अत्रावच्छेदकत्वं यद्यनतिरिक्तवृत्तित्वं तदा तस्याप्यस्ति । अथ तादृशेन समानाधिकरणेन तादृशेन वा धर्म्मान्तरेणाघटितत्वे सति तत्त्वं तन्न सत्यन्तस्य गौरवेणानुपादेयत्वात् नापि अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वम् आलोकाद्यवृत्तेर्धूमत्वादेरप्यतथात्वापातात् । अथ स्वरूपसम्बन्धविशेषः तर्हि द्रव्यं रूपादित्यादौ रूपत्वादेरपि तथात्वं न स्यात् रूपादिषु चतुर्विंशतौ सम्भवदवच्छेदकमेकं गुणत्वमपेक्ष्य रूपत्वादीनां चतुर्विंशतेः षड्विंशतेर्वा गुरुत्वात् एवं पशुमान् सास्नादिमत इत्यादौ सास्नादिमत्त्वादेरपि गोत्वादिकां जातिमपेक्ष्य उपाधेर्गुरुत्वात् हेतुतावच्छेदकविशिष्ट हेतुव्यापक साध्यसमानाधिकरणतादृशहेतोः साध्याव्यभिचरितसम्बन्धितादृशहेतोर्वा ज्ञानस्यानुमितिकारणस्याविरोधिनो निरुक्तानवच्छेदकत्वस्य दोषत्वायोगाच्च । परार्थस्थले तु दृष्टान्तस्य साध्यादिवैकल्यवत् हेतोर्व्यर्थविशेषणत्वमपि निग्रहस्थानविभाजकसूत्रस्यानुक्तसमुच्चयपरेण चकारेण समुच्चितं पृथगेव निग्रहस्थानम् ।

अतिरिक्तविषयतावादिमतेनाह पक्षेति पक्षः साध्याभाववानिति ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकारः साध्याभाव इति लक्षणसमन्वयः । विवक्षितेति हेत्वादिविषयत्वेनाप्रतिबन्धक-

त्वादिति भावः । साध्याभावप्रमात्वपदे पक्षे साध्याभाव प्रमापदस्यायथार्थज्ञानाभिप्रायेण साध्याभावस्य बाधपदार्थ मतेन वा प्रहणे इदमिति पक्ष इति व्याप्तौ निश्चितायां पक्ष तत्त्वयोः साध्याभावसंशयो न दोषायेत्यर्थः । अनुमित्यु त्पादेनेति अन्ततोऽपि विरोधित्वप्रदर्शनाय अतएव व्याप व्यत्वतो विरोधित्व द्रढयति अन्यथेति । हेत्वाभासाधीन मिति न च हेत्वाभासत्वानुमित्याभासत्वयोरेकत्वे साध्य वति पक्षे सिद्धाभास जन्याया अनुमितेराभासत्वापत्ति रिष्टापत्तौ तथात्वस्येष्टत्वात् पक्षासिद्धिरित्यस्य बाधक मानमित्यादि सिद्धस्योपाध्यभ्युपगमात पक्षेरपक्ष त्वात् भ्रान्तमत्वव्याप्यत्वाच्च न च साध्याभाव इति अनुमितः पूर्वं विशिष्टव्याप्तिसिद्धा तदभावव्याप्तज्ञानादिति भवतीत्यादिति भावः । तथापीत्यादि अधिकरणत्वेनाधि करणरूपत्वेनापेक्षणीयोव्यभिचारनिश्चय । साध्याभावनि श्चयेति साध्याभावो निर्णीयते येन प्रमाणनिश्चयेन तद धीनेत्यर्थः । अभेदं तत्त्वम् । साध्याभाववान् साध्यवदन्यो वा पक्ष पक्षावृत्तिसाध्यं पक्षे साध्याभाव पक्षनिष्ठसाध्या भाववत्त्वादिक साध्यादे पक्षावृत्तित्वादिकं साध्यतत् सामा- न्यादेः पक्षान्यत्वादिकं विशिष्टसाध्ये पक्षादेर्विशेष्याभाव वत्त्वादिक यथामतं पक्षे साध्यवत्ताज्ञानस्य साक्षाद्विरोधि मत्येकमेव बाध तन्निश्चयत्व विरोधिनिश्चयत्वेन दोषविशेषा श्चान्यज्ञानमात्र एव विरोधी अतएवानन्वयनिश्चयविरहो

योग्यतेत्याचार्य्याः। विभाजकन्तु प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोध्यनुन्नायकत्वे प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यग्रहाविरोधित्वे च सति प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वं पक्षादेः साध्यासमानाधिकरणधर्म्मवत्त्वादिकमपि बाध एव साध्याभाववत्पक्षादिज्ञानप्रमात्वन्तु न बाधः तज्ज्ञानस्य पक्षादौ साध्याभावादेरनवगाहित्वे विरोधिविषयत्वाभावात् अवगाहित्वे तु तद्विषयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् प्रमात्वनिश्चयस्यान्यत्र प्रतिबन्धकत्वाकल्पनाच्च सर्व्वत्र निश्चयस्य हेतुत्वे प्रतिबन्धकत्वे च भ्रमत्वाग्रहः संशयसाधारणज्ञानमात्रस्य तथात्वे तु भ्रमत्वानिश्चयः प्रयोजकोऽन्यथाकाङ्क्षाकृतिसाध्यत्वादिनिश्चयहेतुप्रतिहेतुपरामर्शादीनां प्रमात्वनिश्चयो योग्यताव्यभिचारज्ञानादीनाञ्च प्रमात्वज्ञानं प्रयोजको भवेत् शङ्खादौ शुक्लत्वाभावभ्रमे च शुक्लत्वाद्यनुमितिर्न विना तदप्रामाण्यग्रहं नहि स्वरूपसत्यपि बाधनिश्चये शाब्दमानसादिज्ञानमुत्पद्यते। अथ लाघवेन संशयसाधारणं संसृष्टत्वज्ञानमेव शाब्दानुमित्योः कारणम् आस्ताञ्च तस्यैव विरोधितया प्रकरणसमो बाधश्च हेत्वाभासोऽसिद्धिरिव परामर्शस्य विलोपकताञ्चाप्रसिद्धसाध्यकमनुमानमिति चेन्न संशयासत्त्वसमये परामर्शोत्पादे सिद्धिसिषाधयिषे विना अनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात् सति विशेषदर्शने संशयायोगादिति एतेन लाघवात् प्रमात्वेन निर्णीयमानं बाधज्ञानं विरोधीति परास्तम् ।

विपरीतमेव लाघवं स्फुटतरञ्च तद्भावसाध्य तत्र हि गोत्वाद्यप्रकारक गोत्वाभावादिप्रकारक ज्ञान बाधनिश्चय तथाच गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वप्रज्ञाना भावोऽप्रमात्वग्रहविरह बाधग्रहय पक्षे गोत्वाद्यप्रकारक ज्ञान तस्य च गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वा द्यप्रकारकं गोत्वाद्यभाववद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वप्र कारकज्ञानं प्रमात्वनिश्चय इत्युक्तप्रायश्च तत्तत्कार्य्यं प्रति प्रतिबन्धकानां कारणानाञ्च प्रमाणेन निर्णीयमानतया तथात्वापत्तिरिति । न च सति विशेषदर्शने विपरीतनिश्च योऽकिञ्चित्कर तत्सत्त्वेऽपि विशेषदर्शनेन प्रत्यक्षोत्पादादिति वाच्य विशेषदर्शनेन तद्भागामन्तर्भाव प्रत्यक्षोदयात् परैरपि क्वचित् प्रत्यक्षविशेष एव विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव तथात्वो पगमाच्च । नहि ग्राम्यादिदोषेऽपि विशेषादर्शनविशिष्टत्वेन स विरोधी गौरवात् मानाभावाच्च । न वा चाक्षुषादिप्र त्यक्षे मानसादिविपरीतनिश्चयो विरोधी उपयुज्यते च क्वचि द्विशेषदर्शनमप्रामाण्यग्राहकत्वेन बाधवुद्धे । नचैवं बाधा वतारदशायां पक्षे हेतोरपक्षेऽप्रामाण्यलक्षणासिद्धि' यद्वि च व्यभिचारधीरेवेति वाच्य बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदात् अभे देऽपि पक्ष' साध्यव्याप्यहेतुमान् साध्याभाववांश्च इति ग्रहस्य परस्परोपरागानवगाहिनोर्व्यभिचाराविषयत्वात् एकत्र व्य भिचाराव्यभिचारयोरेकनिश्चयागोचरत्वात् पूर्णे च कारणे साक्षादनुमित्यविरोधिनो व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वात्

उक्तस्य साध्यादेः पक्षाद्यवृत्तित्वादिकमपि बाध' न च तद्ग्र-
हेऽपि व्यभिचारबुद्धिरावश्यकी । यत्त्वनिश्चितप्रामाण्यस्य ज्ञा
नस्यार्थनिश्चयरूपत्वे प्रामाण्यनिश्चयवैयर्थ्यमतिप्रसङ्गश्च तथाच
पक्षे साध्याभावज्ञानस्य निश्चयत्वसम्पत्तयेऽपेक्षणीयस्तत्प्र-
मात्वनिश्चय एव प्रतिबन्धकः प्राथमिकत्वादुपजीव्यत्वाच्च
न तु चरमभावि तदधीनं व्यभिचारज्ञानमिति तत्तुच्छं
तस्य प्रतिबन्धकत्वेनाक्लृप्तत्वादगृहीताप्रामाण्यकत्वेनैव निश्च-
यस्य स्वकार्यकारित्वात् अन्यथानवस्थानात् अप्रामाण्यशङ्का-
निवर्त्तकत्वेन च क्वचित् प्रामाण्यग्रहोपयोगात् संशयसाधा-
रणस्य व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वाच्चेति यत्तूपनीतकाञ्चन-
मयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितिविरोधी व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावो बाधः । न च विशिष्टसाध्या-
प्रसिद्धा कथं तद्विशिष्टानुमितिर्विशिष्ये विशेषणमित्यादि
न्यायेन तत्सम्भवात् शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहादेव चोपनयसत्त्वा
देणाप्रसिद्धविशिष्टानुमितिसम्भवात् तदभावो बाधोऽस्तु तेन
रूपेण व्याप्तेरनुपादानाच्च तथाव्यभिचारो न दोषाय
उपनीतसकलभाने चाप्रामाण्यं प्रत्यक्षेऽपि तुल्यं अनुमित्यंशे
प्रामाणिकस्याप्य न वादिविजयप्रयोजकमिति तन्न प्रत्यक्षे
ऽपि विना सन्निकर्षमभानादुपनीतभानस्य प्रत्यभिज्ञादावानु-
भविकत्वादुपनयोऽपि सन्निकर्षः कल्पते अनुमितौ च
तदप्रसिद्धा न सामग्रीकल्पना । न तन्नु वह्निव्याप्य-
धूमपरामर्शादुपनीतकाञ्चनानुमितिरनुभविकी कथमपि

अन्यथा पर्वते वह्निसन्देहदशायां निश्चितवह्निव्यभिचारकेण अभिधेयत्वादिना पर्वतादौ प्रमेयत्वादिकमनुमितोऽपि पक्षधर्मिणो वह्निमत्त्वनिश्चयाग्निष्कम्प्यप्रसक्त्यापत्तेरिति ।

पक्षधर्मताबलेनेत्यादि ननु विशेषतो व्याप्त्यग्रहात् तथासिद्धिः सम्भावना सामान्यतः सिद्धौ न विशेषतो बाधो विरोधि भिन्नप्रकारकत्वात् न च समानविषयत्वमेव विरोधित्वे तन्त्रं पृथिव्यादिरूपबाधग्रहेऽपि वायुरूपवानयमिति संशयात् रूपवानित्यनुमितेश्च न चारूपमेव रूपत्वेन शङ्कितमारोपितं वा तद्विषयः तादृशसंशयादाविरहेऽपि तयोरनुभविकत्वात् दोषवशाच्छ्वेतं द्रव्यमिति भ्रमेऽपि इदं पीतं शङ्खः इति प्रत्ययात् घटपटौ न स्तः दण्डी चैत्रो नास्तीति ग्रहेऽपि घटोऽस्ति चैत्रोऽस्तीत्यवगमात् सन्निकृष्टपरामर्शादाधितविशेषभानप्रसङ्गश्च विशेषबाधावताराणवतारयोः समानं समानसमाधानञ्च ।

अत्र वदन्ति व्यापकतानवच्छेदकमपि रूपं लाघवज्ञानादि सहकारिवशादनुमितौ प्रकारीभवति यथा जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादित्यत्र जीवनप्रतियोगित्वम् अन्यथा जीविते सति गृहासत्त्वस्य कैशोरसिद्धया बहिःसत्त्वानुमानायोगात् एवं क्षित्यादिकर्तुरेकत्वमपि अन्यथा एकोऽनेको वा क्षित्यादिकर्त्तेति सन्देहप्रसङ्गादनुमितेश्च तादृप्येण तत्त्वर्थाविषयकत्वे तथाविधानुव्यवसायविरहात् सति बाधप्रतिसन्धाने तत्त्वर्थपरिच्छेदकत्वमनुमानस्येत्यपि न सिध्येत् इत्यत्र विशेषतो बाधमानानुमितिं विरुणद्धि बाध प्रमिति

उक्तस्य साध्यादेः पक्षावृत्तित्वादिकमपि बाधः न च तद्ग्र-हेऽपि व्यभिचारबुद्धिरावश्यकी । यत्त्वनिश्चितप्रामाण्यस्य ज्ञा-नस्यार्थनिश्चयरूपत्वे प्रामाण्यनिश्चयवैयर्थ्यमतिप्रसङ्गश्च तथाच पक्षे साध्याभावज्ञानस्य निश्चयत्वसम्पत्तयेऽपेक्षणीयस्तत्प्र-मात्वनिश्चय एव प्रतिबन्धकः प्राथमिकत्वादुपजीव्यत्वाच्च न तु चरमभावि तदधीनं व्यभिचारज्ञानमिति तत्तुच्छं तस्य प्रतिबन्धकत्वेनाक्लृप्तत्वादगृहीताप्रामाण्यकत्वे नैव निश्च-यस्य स्वकार्य्यकारित्वात् अन्यथानवस्थानात् अप्रामाण्यशङ्का-निवर्त्तकत्वेन च क्वचित् प्रामाण्यग्रहोपयोगात् संशयसाधा-रणस्य व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वाच्चेति यत्तूपनीतकाञ्चन-मयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितिविरोधी व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकीवह्न्यभावो बाधः । न च विशिष्टसाध्या-प्रसिद्धा कथं तद्विशिष्टानुमितिर्विशिष्टे विशेषणमित्यादि-न्यायेन तत्सम्भवात् शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहादेव चोपनयसहका-रेणाप्रसिद्धविशिष्टानुमितिसम्भवात् तदभावो बाधोऽस्तु तेन रूपेण व्याप्तेरनुपादानाच्च तथाव्यभिचारो न दोषाय उपनीतसकलभाने चाप्रामाण्यं प्रत्यक्षेऽपि तुल्यं अनुद्देश्यांशे चानुमितेरप्रामाण्यं न वादिविजयप्रयोजकमिति तन्न प्रत्यक्षे हि विना सन्निकर्षमभानादुपनीतभानस्य प्रत्यभिज्ञादावानु-भविकत्वादुपनयोऽपि सन्निकर्षः कल्प्यते अनुमितौ च फलासिद्धा न सामग्र्यन्तरकल्पना । न खलु वह्निव्याप्य-धूमपरमर्शादुपनीतरासभानुमितिरानुभविकी कस्यापि

अन्यथा पर्वते वह्निसन्देहवतो निश्चितवह्निव्यभिचारत्वेन अभिधेयत्वादिना पर्वतादौ प्रमेयत्वादिकमनुमितोऽपि पक्षधर्मिणो वह्निमत्त्वनिश्चयान्निष्कम्पप्रवृत्त्यापत्तेरिति ।

पक्षधर्मताबलेनेत्यादि ननु विशेषतो व्याप्त्यपक्षधर्मतासिद्धि सम्भावना सामान्यतः सिद्धौ न विशेषतो बाधो विरोधि भिन्नप्रकारकत्वात् न च समानविषयत्वमेव विरोधित्वं तत्र पृथिव्यादिरूपबाधत्वेऽपि वायुरूपवानेवेति संशयात् रूपवानित्यनुमितेश्च न वायुरूपमेव रूपस्येन प्रसिद्धमारोपितं वा तद्विषय तादृशशब्दाविरहेऽपि तयोरानुभविकत्वात् दोषवशाच्चैव श्वेतं द्रव्यमिति भ्रमेऽपि [illegible] पीतं शङ्ख इति प्रत्ययाद् घटपटौ न स्तः दण्डी चैत्रो नास्तीति ज्ञानेऽपि घटोऽस्ति चैत्रोऽस्तीत्यवगमात् अभिन्नपरामर्शादाहितविशेषभानप्रसङ्गाच्च विशेषबाधावतारानवतारयोः समान समानसाधनत्वं । अत्र वदन्ति व्यापकतावच्छेदकमपि [illegible] लाघवज्ञानादि सहकारिवशादनुमितौ प्रकारीभवति यथा जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादिरयं जीवनप्रतियोगित्वम् अन्यथा जीवित्वे सति गृहासत्त्वस्य हेतोरसिद्ध्या यदि सत्तानुमानायोगात् एवं क्षित्यादिकस्य ऐक्यमपि अन्यथा एकोऽनेको वा क्षित्यादिकर्त्तेति सन्देहप्रसङ्गादनुमितेश्च तादृप्येण सम्भवर्यीविषयकत्वे तथाविधानुव्यवसायविरहात् सति साध्यवत्तासम्भावने सम्बन्धपरिच्छेदकत्वमनुमानस्येत्यपि न सिध्येत् इत्यत्र विशेषतो जायमानानुमिति विरुणद्धि बाध प्रमिति

बाधः पृथक् सल्लिङ्गपरामर्शात् कथं भ्रान्तानुमितिर्जायतां न जायेत वा कथं यथार्थेति चेत् बाधानवतारे बाधितार्थ-लाघवज्ञानाद्दोषादेव तथा सामान्यतो दृष्टात्तदितरप्रसिद्धा-शेषविशेषबाधसहकृतात् शिष्यमाणप्रसिद्धकारिकानुमिति-र्जायते यथा भोजनसाध्यकपीनत्वाद्दिवासन्ध्याभोजनबाधे रात्रिभोजनप्रकारिका एवं द्रव्यवृत्तित्वसाध्यिका गुणत्वादि-च्छायां दिगन्तद्रव्यवृत्तित्वबाधे प्रसिद्धमनोवृत्तित्वानुमिति जायमाना मनो वृत्तित्वाभावप्रमया बाध्यत इति विशेषबाधो दोषः किन्तु साध्ये त्यादिकमापातत. वस्तुतस्तु प्रतियोग्य-समानाधिकरणसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्या-भाववद्गामित्व व्यभिचारः स्वप्रागभावेनेत्यादिकं स्पष्टत्वेनोक्त तत्र तदानीं तदत्यन्ताभावस्यापि व्युत्पादितत्वात् अतएवो-त्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे पृथिवीत्वादिना रूपादिसाधने बाधो निराबाधं पदमादधाति एवं साध्यवत्तानवच्छेदक-देशावच्छिन्नस्य पक्षत्वेऽपि बाधो बोध्यः ।

अथ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानं प्रयोजकमन्यथा गृहीतभागासिद्धेर्घटत्वादे-रपि पृथिवीत्वाद्यवच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गात् न च शिख-राद्यवच्छेदेन धूमादिसत्त्वमिति चेन्न अवच्छेदकत्वयोर्वस्तुनो-र्भेदात् शाब्दसामान्यस्याकिञ्चित्करत्वात् अवच्छिन्नावृत्ते-रपि च हेतोस्तत्त्वेन गृहीताज्जायमानामनुमितिं विरुणद्धि बाधप्रमा सङ्करेऽपि वस्तुनोर्ज्ञानासङ्करात् सुखाद्यनवच्छेद-

१२ ३ १ २
मदेषु सर्वधा असि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे सोम! त्वं विप्रः विविधं प्रीणयिता विप्रसदृशो वा त्वञ्च कविः मेधावी अतस्त्वम् अंधसः अन्नात् जातम् मधु मधुरस प्रयच्छसीति शेषः ॥ २ ॥

हे सोम! (त्वं विप्रः) तू विशेष तृप्त करने वाला है (त्वं कविः) तू बुद्धिवर्धक है इस कारण तू (अंधसः जातं मधु प्र) अन्नसे उत्पन्न हुए मधुररसको देता है (मदेषु सर्वधा असि) मादकोंमें सबका धारक है ॥ २ ॥

१ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वे विश्वे सजोषसो देवासः पीतिमाशत।
१२ ३ १ २
मदेषु सर्वधा असि ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। हे सोम! त्वे त्वयि पीतिं पानं विश्वे देवासः सर्वे देवाः सजोषसः समानप्रीतयः सन्तः आशत प्राप्नुवन् ॥ ३ ॥

हे सोम (विश्वे देवासः) सकल देवता (सजोषसः) समान प्रीतिवाले होकर (त्वे पीतिम्) तेरे पानको (आशत) प्राप्त हुए (मदेषु सर्वधा असि) तू मादकोंमें सबका धारण या सकल मनोरथोंका दाता है ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २र
स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इडानाम्।
२ ३ १ २ ३ २
सोमो यः सुक्षितीनाम् ॥ १ ॥

ऋ० ऋणवः। छ० गायत्री। दे० सोमः। ससुन्वे-इति-प्रगाथात्मकं द्वितीयम् सूक्तम्, तत्र, प्रथमा। सः सोमः सुन्वे अभिषुये ऋत्विग्भिः यः सोमः वसूनाम् धनानाम् आनेता यश्च रायाम् रान्ति प्रयच्छन्ति क्षीरादिकमिति रायो गावः तेषमानेता यश्च इडानाम् अन्नानाञ्च, यश्च सोमः सुक्षितीनाम् सुनिवासानाम् शोभन—मनुष्य-युक्ताना गृहाणाम् आनेता विद्यते, सोऽभिषुतोऽभूदिति ॥ १ ॥

(यः सोमः) जो सोम (वसूनां आनेता) धनोंका लाने वाला है (यः रायाम्) जो दूध वाली गौओंका लाने वाला है (यः इडानाम्) जो अन्नोंका लाने वाला है (यः सुक्षितीनाम्) जो सुन्दर पुत्र भृत्यादि

युक्त स्थानोंको देने वाला है (सः सुन्वे) वह सोम ऋत्विजोंके द्वारा सुसिद्ध किया गया ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३
यस्य त इन्द्रः पिबाद्यस्य मरुतो यस्य वार्यमणा
१ २ १ २र ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३
भगः । आ येन मित्रावरुणा करामह एन्द्र-
१ २ ३ २
मवसे महे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! यस्य प्रसिद्धस्य ते तव रसम् इंद्रः पिबात् पिबति पा पाने (भ्वा० प०) लेट्यडागमः यस्य यञ्च सोमं मरुतः पिबन्ति, वा अपि च अर्य्यमणा एतन्नामकेन देवेन सह भगः देवः यस्य यं सोमं पिबति, येन सोमेन मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वयम् आ करामहे अभिमुखीकुर्महे । तथा महे महते अवसे रक्षणाय येन च सोमेन इंद्रम् अभिमुखीकुर्महे, तं त्वामभिषुणोमीत्यर्थः ॥ २ ॥

हे सोम ! (यस्य ते इंद्रः पिबात्) जिस तेरे रसको इंद्र पीता है (यस्य मरुतः) जिसको मरुत् पीते हैं (वा) और (अर्यमणा भगः यस्य) अर्यमाके साथ भग देवता जिसको पीता है (येन महे अवसे मित्रावरुणा आ, इंद्र आ) जिस सोमके द्वारा बड़ी भारी रक्षाके लिए मित्रावरुण देवताको अभिमुख करते है और इंद्र देवताको अभिमुख करते हैं ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
तं वः सखायो मदाय पुनानमभि गायत ।
२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
शिशुं न हव्यैः स्वदयन्त गूर्त्तिभिः ॥ १ ॥

ऋ० पर्वतनारदौ । छ० उष्णिक् । दे० सोमः । तं व इति तृचात्मकं तृतीयम् सूक्तम्, तत्र प्रथमा हे सखायः ! ऋत्विजः ! वः यूयम् मदाय देवानाम् मदार्थं पुनानम् पूयमानम् तं सोमम् अभि गायत अभिष्टुत । तम् इमं सोमं शिशुम् न शिशुमिव अलङ्कारैः क्षीरादिभिश्च स्वादूकुर्वन्ति, तद्वत् हव्यैः हविर्भिः मिश्रणैः गूर्तिभिः स्तुतिभिश्च स्वदयन्त स्वादूकुर्वन्ति ॥ २ ॥

(सखायः) हे मित्र ऋत्विजो ! (वः मदाय पुनानं तं अभि गायत) तुम देवताओंके मदके लिए पूयमान सोमकी स्तुति करो (शिशुम् न)

जैसे बालकको आभूषणोंसे और दुग्ध आदि पिलानेसे सुन्दर करते हैं वैसे ही सोमको (हव्यैः गूर्तिभिः स्वदयत) हवि और स्तुतियोंसे स्वादयुक्त करो ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३२ ३ १ २ ३ १ २
सं वत्स इव मातृभिरिन्दुर्हिन्वानो अज्यते ।
३ १ २र ३ २ ३ १ २
देवावीर्मदो मतिभि परिष्कृत ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हिन्वानः प्रेर्यमाण इन्दु सोमः वसतीवरीभिः समज्यते सम्यक सिक्तो भवति । तत्र दृष्टान्त—वत्स इव वत्सो यथा मातृभि गोभिः समक्तो भवति, तद्वत् । कीदृशः देवावीः देवानां रक्षकः, मदः मदकरः मतिभि स्तुतिभिः परिष्कृतः अलङ्कृतः भूषणार्थे सम्प युर्वेभ्यः (६, १, १३७)—इति सुडागमः, परिनिविभ्यः (८, ३, ७०) इति सुटः षत्वम् ॥ २ ॥

(देवावीः मद मतिभिः परिष्कृतः हिन्वानः इन्दु समज्यते) देवताओंका रक्षक आनन्ददायक और स्तुतियोंसे शोभायमान प्रेरणा कियाजाता हुआ सोम वसतीवरी जलोंसे भले प्रकार सींचाजाता है (मातृभि वत्सः इव) जैसे कि—बछड़ा माता गौओंके द्वारा प्रेमसे सींचा जाता है ॥ २ ॥

३ १ २र ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
अय दक्षाय साधनोऽयथँ शर्धाय वीतये ।
३ १ ३ २ ३ १ २ ३ २
अय देवेभ्यो मधुमत्तरः सुत ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । अयं सोमः दक्षाय बलाय वर्धनाय वा साधनः साधयिता भवति, तथा अयं सोमः शर्धाय बलाय वीतये देवाना भक्षणार्थं च भवति, सुतः अभिषुत, अयं सोम देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः मधुमत्तरः अतिशयेन माधुर्ययुक्तो भवति अत्यन्तं मदकरो भवतीति यावत्

(अय दक्षाय साधनः) यह सोम बल बढ़ानेके लिये साधन है (अय शर्धाय वीतये) यह सोम बलप्राप्ति और देवताओंके भक्षण के लिये है (अयं सुतः देवेभ्यः मधुमत्तर) यह सोम अभिषव किया हुआ इन्द्रादि देवताओंके लिये परम मधुरतायुक्त होता है ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सोमा पवन्त इन्दवोऽस्मभ्य गातुवित्तमा ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३क २र ३ १ २
मित्राः स्वाना अरेपसः स्वाध्यः स्वर्विदः ॥ १ ॥

ऋ०मनुः । छ०अनुष्टुप् । दे० सोमः । सोमाः पवन्त इति–तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तम् तत्र प्रथमा । गातुवित्तमाः अतिशयेन मार्गस्य लम्भकाः इन्दवः दीप्ताः सोमाः पवन्ते अस्मभ्यम् अस्मदर्थं क्षरन्ति आगच्छन्ति वा । कीदृशाः ? मित्राः देवानां सखिभूताः स्वानाः सुवानाः अभिषूयमाणाः अरेपसः पाप-रहिताः अतएव स्वाध्यः शोभन–ध्यानाः स्वर्विदः सर्वज्ञाः स्वर्गप्रापका वा ॥ १ ॥

(मित्राः) देवताओंके मित्ररूप (स्वानाः) संस्कार कियेजाते हुए (अरेपसः स्वाध्यः) पापरहित और ध्यान करनेमें सुन्दर (स्वर्विदः गातुवित्तमाः इन्दवः सोमाः) सर्वज्ञ वा स्वर्गदायक मार्गके प्राप्त कराने वाले और दीप्तियुक्त सोम (अस्मभ्यम् पवन्ते) हमारे अर्थ कलशमें प्राप्त होते हैं ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
ते पूतासो विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः ।
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
सूरासो न दर्शतासो जिगत्नवो ध्रुवा घृते ॥२॥

अथ द्वितीया । पूताः पवित्रेण परिपूताः विपश्चितः मेधाविनः दध्याशिरः दध्ने मिश्रणाः घृते वसतीवर्य्याख्ये उदके जिगत्नवः गमन--शीलाः ध्रुवाः तत्र स्थैर्य्येण वर्त्तमानाः ते सोमासः सोमाः सूरासः न सूर्य्या इव दर्शतासः पात्रेषु सर्वैर्दर्शनीया भवन्ति ॥ ३ ॥

(पूतासः विपश्चितः) पवित्र और बुद्धिको बढ़ानेवाले (दध्याशिरः घृते जिगत्नवः) दधिसे मिले और वसतीवरी जलमें जानेवाले (ध्रुवाः ते सोमासः) तिस पात्रमें स्थिर रहनेवाले वह सोम (सूरासः न) सूर्योंकी समान (दर्शतासः) पात्रोंमें सबके दर्शन योग्य हैं ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २
सुष्वाणासो व्यद्रिभिश्चिताना गोरधि त्वचि ।
१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
इषमस्मभ्यमभितः समस्वरन्वसुविदः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । गोः अनुडुहः अधित्वचि अधिषवणचर्मणि चिताना ज्ञायमाना अद्रिभिः ग्रावभिः विविधैः सुष्वाणासः स्तूयमानाः वसुविदः

वसूनो लम्भका एते सोमाः अस्मभ्यम् इयम् अन्नम् अभितः समस्य रन् सम्यक् शम्यन्ति प्रयच्छन्तीति यावत् ॥ ३ ॥

(गोः अधि त्वचि) गौकी चर्मरूप दूधमें (चिताना:) दीखने वाले (विप्रद्भिः सुष्वाणासः) अनेकों प्रकारके पाषाणोंसे कूटेजाते हुए (वसुविदः) धन देनेवाले यह सोम (अस्मभ्यं अभितः इषं सम स्वरन्) हमें चारों ओरसे अन्न देते हैं ॥ ३ ॥

३ २ ३१ २ ३ १ २८ ३ १ २ ३

अया पवा पवस्वैना वसूनि माँश्चत्व इन्दो

१ २ ३ १ २ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १

सरासि प्रधन्व । ब्रध्नश्चिद्यस्य वातो न जूतिं

२३१२ ३१२३ १२

पुरुमेधाश्चितकवे नर धात् ॥ १ ॥

ऋ० कुत्सः । छ० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । अयापवेति—एवात्मकं पञ्चम सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे सोम ! अया अनया पवा पवमानया धारया एना एतानि वसूनि धनानि पवस्व क्षर । पवा—पूञ् पवने (क्र्या० प०) अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३ २ १७८)-इति विच् प्रत्ययः आर्द्धधातुक-लक्षणो गुणः सावेकाच (६, १, १६८)—इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । तथा हे इन्दो ! त्वं माम्श्चत्वे मन्यमानाना चासके सरसि सरके वसतीर्ष्याख्ये प्रधन्व प्रगच्छ । यस्य सोमस्य शोधने सति ब्रध्नश्चित् सर्वेषां मूलभूतो वा आदित्योऽपि वातः न वायुरिव जूतिं वेगं प्राप्तः सन् किञ्च पुरुमेधश्चित् बहुविध-मज्ञ इन्द्रोऽपि तकवे तकतिर्गति—कर्मसु पठितः (निघ०२, १४, ६९) अस्मादौणादिक उन् प्रत्ययः । सोमं गच्छते मह्यं नर कर्मनेतारं पुत्र धात् ददातु प्रयच्छतु स त्वं प्रधन्वेसि पूर्वेण सम्बन्धः। यस्य अत्र-इति पाठौ जूति-जतः इति धात् दात्—इति च ॥ १ ॥

हे सोम ! (अया पवा) इस पवित्र करने वाली धारा से (एना व सूनि) इन धनों को (पवस्व) बरसा (इन्दोमाम्श्चत्वे सरसि प्रधन्व) हे सोम ! मतिप्रा करने वालोंको प्राप्त होनेवाला वसतीवरी जलमें पहुँच (यस्य) जिस सोमका शोधन होने पर (ब्रध्नश्चित्) सबका मूलभूत आदित्य भी (वातः न) वायुकी समान (जूतिम्) वेगको प्राप्त हुआ (पुरुमेधश्चित्) अधिक बुद्धिवाला इन्द्र भी (तकवे मह्यम्) सोमको प्राप्त होने वाले मुझे (नर धात्) यज्ञादि कर्म करने वाला पुत्र देय ॥ १ ॥

१२ २ ३१ २३१ २३१ २ ३ २ ३१२
उत न एना पवया पवस्वाधि श्रुते श्रवाय्यस्य
३२ ३२ ३१२ ३२ २र ३२उ
तीर्थे। षष्टिꣳसहस्रा नैगुतो वसूनि वृत्तं न
३१ २ ३१२
पक्वं धूनवद्रणाय ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे सोम! उत अपि च श्रवाय्यस्य सर्वैः श्रवणीयस्य तव श्रुते प्रसिद्धे यद्वा, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी श्रुतशब्दस्य तीर्थे स्थाने नः अस्माकं स्वभूते यज्ञे एना अनया पवया पूयमानया धारया अधिकं पवस्व क्षर। नैगुतः नीचीनं गन्तवे न शब्दायन्त इति निगुतः शत्रवः तेषां हन्तृत्वेन सम्बन्धी सोऽयं सोमः षष्टि षष्टिसंख्याकानि सहस्रा सहस्राणि वसूनि धनानि रणाय शत्रूणां जयार्थे धनवत् अस्मानकम्पयत् प्रायच्छदिति यावत्। कथमिव? वृक्षं न पक्व-फलं वृक्षं यथा कम्पयति फलार्थी, तद्वत्॥ २ ॥

हे सोम (उत) और (श्रवाय्यस्य तीर्थे) सबके सुननेयोग्य तेरे स्थान (नः श्रुते) हमारे प्रसिद्ध यज्ञमें (एना पवया) इस पवित्र धारासे (पवस्व) बरस (नैगुतः) सोम (षष्टि सहस्रा वसूनि) साठ सहस्र धनोंको (रणाय) शत्रुओंके जीतनेके लिये (धूनवत्) हमें देताहुआ (वृक्षं न पक्वम्) जैसे पक्के फलों वाला वृक्ष फलार्थीको फल देता है॥ २ ॥

२३१ २३ २३ १२ ३१ २र ३
महीमे अस्य वृष नाम शूषे माꣳश्चत्वे वा
१२ ३ १२ १२ ३१२ ३२३
पृशने वा वधत्रे। अस्वापयन्निगुतः स्नेहय-
२ ३२३ २३१२ ३२
च्चापमित्राꣳ अपाचितो अचेतः॥ ३ ॥

अथ तृतीया। मही महते प्रभूते वृषनाम सुपां सुलुगिति (७,१,३९) सुपो लुक् वृषनामनी वर्षण—नमने, शराणां वर्षणं, शत्रूणां नमनम्, इमे एते द्वे कर्मणी अस्य सोमस्य शूषे सुखकरे भवतः ये च कर्मणी मांश्चत्वे अश्वनामैतत् (निघ० १, १४, १८) अश्वैः क्रियमाणे युद्धे तत्साध्यत्वाद् युद्धमिह गृह्यते वा अपि वा पृशने स्पर्शनसाध्ये बाहु-

युद्धे वधत्रे शत्रूणां हिंसन-शीले भवतः । सोऽयं निगुतः नीचैः शम्या यमानान् शत्रून् अस्वापयत् असूषुपत् अवधीदित्यर्थः । किञ्च स्नेहयत् प्राद्रवयत् समामाच्छत्रून् । अथ प्रत्यक्षः । हे सोम ! स त्वम् अमित्रान् शत्रून् अपचित अपगमय । तथा च अपाचितः अग्निचयनमकुर्वतः मा॰स्त्विकादच्च इतः अस्मच्छकाशात् अपचित अपागमय अञ्चतिर्गतिकर्मा (स्वा॰ प॰) ॥ ३ ॥

(मही) बहुत (सूपनाम) वाणोंका बरसाना और शत्रुओंको नमाना (इमे अस्य शूरे) यह दोनों कर्म इस सोमके सुखदायक होते हैं । जो कर्म (मादचाये) घोड़ोंके द्वारा होने वाले युद्धमें (वा वृहतें) या बाहु युद्धमें (वा वधत्रे) अथवा शत्रुनाशन युद्धमें (निगुतः अस्वापयन्) शत्रुओंको मारता हुआ (स्नेहयत्) युद्धके शत्रुओंको भगाता हुआ । हे सोम (अमित्रान् अपचित) शत्रुओंको दूर कर (अपाचितः इतः) अग्निहोत्र न करने वालोंको हमारे पाससे अलग कर ॥ ३ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३२ ३ २ ३ १ १ ३क २र

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भुवो वरूथ्य १

ऋ॰ बन्धुः । छ॰ द्विपदा—त्रिष्टुप् । दे॰ अग्निः । अथ सप्तम-खंडे प्रथमतृचे, प्रथमा । हे अग्ने ! वरूथ्य वरणीयः सम्भजनीयः । यद्वा वरूथैः परिधिभिर्वृतः त्वं नः अस्माकम् अन्तमः अन्तिकतमः भुवः भव । उत अपि च त्राता रक्षकः शिवः सुखकरश्च भव भुवः-भव—इति पाठौ ॥ १ ॥

(अग्ने) हे अग्निदेव ! (वरूथ्यः) भजनेयोग्य (त्वम) तू (नः अन्तमः) हमारे अत्यन्त समीप (उत) और (त्राता) रक्षक (शिवः) सुखकारी (भव) हो ॥ १ ॥

१२३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमो रयिं दाः

अथ द्वितीया । वसुः वासकः अग्निः सर्वेषामग्रणीः वसुश्रवाः व्याप्तान्नस्त्वं अच्छ आभिमुख्येन नक्षि अस्मान् व्याप्नुहि । द्युमत्तमः अतिशयेन दीप्तिमान् त्वं रयिं पश्वादिलक्षणं धन दाः अस्मभ्य देहि ॥ द्युमत्तम —द्युमत्तमम्-इति पाठौ ॥ २ ॥

(वसुः) व्यापक (वसुश्रवाः) व्यापक अन्नवाला (अग्निः) सब का अग्रणी अग्नि तू (अच्छ नक्षि) हमारे अभिमुख होकर व्याप्त हो (द्युमत्तमः रयिं दाः) अत्यन्त दीप्तिमान् तू हमें धन दे ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २-३ १ २ ३ १ २
तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥

अथ तृतीया हे शोचिष्ठ अतिशयेन शोचिष्मन् ! दीदिवः स्वतेजोभिर्दीप्तश्च्ने ! तं त्वां सुम्नाय सुखाय सुम्नमिति सुखनामैतत् (निघ० ६, ३, १७) तदर्थं सखिभ्यः समानख्यातिभ्यः पुत्रेभ्यः सुखार्थञ्च नूनम् ईमहे याचामहे ।

(शोचिष्ठ दीदिवः) हे अत्यन्त कान्तिमान् अपने तेजोंसे दीप्तअग्निदेव ! (तं त्वा सुम्नाय सखिभ्यः) ऐसे तुम्हें सुखके लिये और पुत्रादि हितकारियोंके लिये (नूनं ईमहे) अवश्य ही प्रार्थना करते हैं ॥ ३ ॥

३ २३ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
इमा नु कं भुवना सीषधेमेन्द्रश्च विश्वे च देवाः १

ऋ० आप्त्यः । छ० द्विपदा-त्रिष्टुप् । दे० विश्वेदेवाः अथ द्वितीयतृचे—प्रथमा इमा इमानि परिदृश्यमानानि भुवनानि नु क्षिप्रं सीषधेम साधयेम वशीकरवाम । वाम्-इति पूरकः यद्वा, इमानि सर्वाणि भूतजातानि अस्मभ्यं कं सखं सीषधेम साधयन्तु, पुरुषव्यत्ययः (३, १, ८५) इन्द्रश्च विश्वे सर्वे अन्ये देवाः च स्तुत्या प्रीत्या इमम् अर्थम् साधयन्तु सीषधेम-सीषधाम—इति पाठौ ॥ १ ॥

(इमा भुवनानि) यह सब भुवन (नु कं सीषधेम) शीघ्र ही हमारे सुखका साधन करें (इन्द्रः च विश्वे देवाः च) इन्द्र और विश्वेदेवा भी मेरे इस मनोरथको सिद्ध करें ॥ १ ॥

३ १ २ ३क २र ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
यज्ञं च नस्तन्वञ्च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह सीषधातु २

अथ द्वितीया । नः अस्माकं यज्ञं ज्योतिष्टोमादिकञ्च यागं तन्वं शरीरञ्च प्रजां पुत्रादिकञ्च आदित्यैः अदिति-पुत्रैः अन्यैर्देवैः सह वर्त्तमानः इन्द्रः सीषधातु साधयतु । सहसीषधातु-सहचीक्लृपाति-इति पाठौ ॥ २ ॥

(आदित्यैः सह इन्द्रः) अदितिके पुत्र अन्य देवताओं सहित इन्द्र (नः यज्ञं च तन्वं च प्रजाञ्च सीषधातु) हमारे यज्ञको भी शरीरको भी और सन्तानको भी सफलमनोरथ करे ॥ २ ॥

३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्मभ्यं भेषजा करत् ३

अथ तृतीया । आदित्यैः अदिति-पुत्रैः मित्रादिभिः मरुद्भिश्च सगणः

गण-सहित इन्द्रः अस्माकम् अस्मभ्यम् भेषजानि औषधानि करत् करोतु ॥ भेषजाकरत्-मृत्यधितासनूनाम्-इति पाठः ॥ ३ ॥

(आदित्यैः मरुद्भिः सगणः इन्द्रः) अदितिके पुत्र मित्रादि देवता मरुत् और गणों सहित इन्द्र (अस्मभ्य भेषजा करत) हमारे लिये कार्यसाधक औषधोंका सम्पादन करें ॥ ३ ॥

१ २र

प्र वोऽर्चोप ॥ १ ॥

ऋ० सम्पात ऋषि । छ० द्विपदा-त्रिष्टुप । दे०उषा । अर्थकर्मात्मक सूक्तं प्रवोर्चोपेति, चतुरक्षरात्मिका काचिद्दियमिमं पा यथा यद्वाना मद्भ्रो अविषातयमन-इत्येक पद पाद भागात्मकश्च तद्वत् । हे ऋत्विग्यजमानाः वः यूयम् उप समीपे प्रार्च्चं प्रकर्षेणेन्द्रं पूजयत ॥ १ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक श्रीवीर-बुक्क-भूपाल साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

हे ऋत्विक् यजमानो ! (व उप प्रार्च) तुम समीप होकर इंद्रका भले प्रकार पूजन करो ॥ १ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके सप्तमोऽध्यायस्य सप्तमः खण्डः सप्तमाध्यायश्च समाप्तः ।

॥ श्रीहरिः ॥

अथाष्टमोऽध्याय आरभ्यते

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ—महेश्वरम् ॥ ८ ॥

१ २र ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
प्र काव्यमुशनेव ब्रुवाणो देवो देवानां जनिमा
१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १
विवक्ति । महिव्रतः शुचिवन्धुः पावकः पदा
२ ३ २ ३क २र ३ १ २
वराहो अभ्येति रेभन् ॥ १ ॥

ऋ० असित-देवलौ । छ० गायत्री । दे० सोमः तत्र प्रकाव्यमिति प्रथमे खण्डे—द्वादशर्चे प्रथमे सूक्ते-प्रथमा । उशनेव एतन्नामक ऋषिरिव काव्यं कवि-कर्म स्तोत्रं ब्रुवाणः उच्चारयन् देवः स्तोता देवानाम् इन्द्रादीनां जनिमा जन्मानि प्र विवक्ति प्रकर्षेण ब्रवीति । वच परिभाषणे (अदा० प०) व्यत्ययेन विकरणस्य श्लुः (३, १, ३९) बहुलञ्छन्दसि (७, ४, ७८)—इत्यभ्यासस्येत्त्वम् महिव्रतः प्रभूतकर्मा शुचिबन्धुः । बध्नन्ति शत्रूनिति बन्धूनि तेजांसि बलानि वा । दीप्ततेजस्कः पावकः पापानां शोधकः वराहः वरश्च तदहश्च वराहः राजाहःसखिभ्यष्टच् (५, ४, ९१)—इति टच् समासांतः तस्मिन्नहनि अभिषूयमाणत्वेन तद्वान् अर्श आदित्वान्मत्यर्थीयोऽच् (५, २, १७) तादृशः सोमः रेभन् रेभनं शब्दं कुर्वन् पदा पदानि पात्राणि अभ्येति अभिगच्छति यद्वा, यथा कश्चन वराहः पदा पादेन भूमिं विक्रममाणः शब्दं करोति तद्वत् ॥ १ ॥

(उशना इव) उशना ऋषिकी समान (काव्यं ब्रुवाणः देवः) स्तोत्रका उच्चारण करता हुआ स्तोता (देवानां जनिमा प्र विवक्ति) इन्द्रादि देवताओंके प्रकट होनेको उत्तमतासे कहता है (महिव्रतः) अनेकों पराक्रमवाला (शुचिबंधुः पावकः वराहः) दीप्त तेजवाला पापों का शोधक श्रेष्ठ दिनमें संस्कार किया हुआ सोम (रेभन् पदा अभ्येति) शब्द करता हुआ पात्रोंमें जाता है ॥ १ ॥

१ २

२ १ २ ३१२ ३२उ ३ २उ तं वृषगणा

प्र हꣳसासस्तृपला वग्नुमच्छामादꣳ २ ३१२

३ २३ ११ ३ सखायो दुर्मर्षं

प्रयासुः । अङ्गोषिण पवमानꣳ

३ १ २र ३ २

वाण प्र वदन्ति साकम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हंसास शत्रुभिर्गम्यमाना इव आचरन्तो धा[व]न् आसिता सन्ता

वृषगणा: एतन्नामका ऋषयः अमात् शत्रूणाम् ब[लात्] (७, १, ३९) तृपल

तृपला तृप्तं सुपाम् सुलुगिति सोराकारादेशः ([प्र]हारी (निरु० १० ।

शत्रुः क्षिप्रकारी तदुक्तं यास्केन—तृपलप्रहारी क्षि[प्र] [प्र]हारी ... दम् अच्छ अभिलक्ष्य

५, १२)—इति क्षिप्रं प्रहारिणं वग्नुम् अभिषवशा[ब्दम्] ततः सखायः स्तुत्य

अस्तम् यज्ञगृहम् प्रायासु प्रायासिषुः प्रागच्छन्ति । अङ्गोषिण सपरमिग

स्तोतृत्वसमानेन सख्येन सखिभूताः स्तोतारः ... र्षं दुःसहम् पवयिष

स्तव्यं यद्वा अङ्गोषिणं स्तोत्रार्हं दुर्मर्षं शत्रुभिः दु[र्ष]र्षम् प्र वदन्ति प्रथा

पवमानं सोमम् उद्दिश्य वाणं वाद्यविशेषं साकं ...

वृषभित तदुपलक्षितं गानं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ वृषगण नामक ऋषि

(हंसासः वृषगणा) शत्रुओंके सताये हुए [ह]ंसोंके समान ... यन्तु अच्छ, अस्तम्

(अमात्) शत्रुओंके बलसे भयभीत हो (तृपला, ... ध्य करके यज्ञशाला

प्रायासुः) शीघ्र ही अभिषवके शब्दकी ओरको ... र्ष, दुमर्षम् पवमानं,

में पहुँचे (सखायः) मित्र रूप स्तोता (अङ्गोषिणं) सब सोमके निमित्त

वाणं साकं प्रवदन्ति) स्तोमके योग्य शत्रुओंको ...

वाणनामक बाजेको एक साथ बजाते हुए ॥ २ ॥ १ २

१ २ ३ १ २ ३ २उ ३ क्रीडन्त

स योजत उरुगायस्य जूतिं वृथा ३ १ २ ३

३ १ २र ३ १ २ तिग्मशृङ्गो

मिमते न गाव । परीणस कृणुते

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ॥

दिवा हरिर्ददृशे नक्तमृज्र ॥ ३

अथ तृतीया । सः सोम उरुगायस्य बहुभिः [स्तू]यमानस्य आत्मनः जूतिं

गतिं योजत युनक्ति अन्तरिक्षे प्रेरयति । वृथा क्रीडन्तम् अनायासेन

विहरन्तं पवमानं सोमं गावः अन्ये गन्तारः न [परि]मिमते न परिच्छिन्दन्ति

मातुर् न शक्नुवन्ति इत्यर्थः। किञ्च तिग्मशृङ्गः शृण्वन्ति हिंसन्ति तमांसीति शृङ्गाणि तेजांसि तीक्ष्ण—तेजस्कः परीणसम् बहुनामैतत् (निघ० ३, १, ७) बहुविधं तेजः कृणुते करोतु अन्तरिक्षे वर्त्तमानो यः सोमः दिवा अहनि हरिः हरितवर्णः ददृशे दृश्यते न प्रकाशत इत्यर्थः। नक्तं रात्रौ तु ऋज्रः ऋजुगामी विस्पष्टः प्रकाशयुक्तो दृश्यते। ददृशे—दृशेः कर्मणि लिटि रूपम्॥ ३॥

(सः उरुगायस्य जूतिम् योजते) वह अनेकोंसे स्तुति किये हुए अपनी, गतिको अन्तरिक्षमें प्रेरणा करता है (वृथा क्रीडन्तम् गावः न मिमते) अनायास गमन करते हुए सोमकी गतिका अन्य गमन करने वाले माप नहीं कर सकते (तिग्मशृङ्गः परीणसम् कृणुते) तीक्ष्णतेज वाला अन्तरिक्षचारी सोम अनेकों प्रकारके तेजको फैलाता है (दिवा हरिः ददृशे) दिनमें हरे वर्णका दीखता है (नक्तम् ऋज्रः) रात्रि में स्पष्ट प्रकाशयुक्त दीखता है॥ ३॥

२ ३ २ ३ १२ ३१२ ३ १ २३ १२
प्र स्वानासो रथा इवार्वन्तो न श्रवस्यवः।
१ २ ३ १ २
सोमासो राये अक्रमुः॥ ४॥

अथ चतुर्थी। स्वानासः अभिषव—वेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन्तः सोमासः सोमाः रथा इव यथा शब्दम् कुर्वन्तो रथाः तथा, अर्वन्तो न यथा शब्दम् कुर्वन्तो अश्वा तथा, श्रवस्यवः शत्रुभ्यः सकाशादन्नमिच्छन्तो राये यजमानानां धनाय प्राक्रमुः प्रगच्छन्ति॥ ४॥

(स्वानासः सोमासः)अभिषवके समय पात्रोंमें शब्द करते हुए सोम (रथा इव) शब्दायमाने रथोंकी समान (अर्वन्तो न) हींसते हुए घोड़ोंकी समान (श्रवस्यवः) शत्रुओंसे अन्न लेना चाहते हुए (राये प्राक्रमुः) यजमानोंके धनके लिए पराक्रम करते हैं॥ ४॥

३ २ ३ १ २ २ ३ १ २र
हिन्वानासो रथा इव दधन्विरे गभस्त्योः।
१ २ ३ १ २
भरासः कारिणामिव॥ ५॥

अथ पञ्चमी। रथा इव युद्धदेशं प्रति यथा रथाः तथा हिन्वानासः यागदेशम् प्रति गच्छन्तः सोमाः ऋत्विजाम् गभस्त्योः बाह्वोः दधन्विरे

धीयन्ते । तत्र दृष्टान्तः—भरासः भराः कारिणामिव यथा भारवाहानां बाहोर्धीयन्ते तद्वत् ॥ ५ ॥

यज्ञमें जातेहुए (रथा इव) रथोंकी समान (हिन्वानास) यज्ञमें जाते हुए सोम (गभस्त्योः दधन्विरे) ऋत्विजोंकी भुजाओंमें स्थापन किये जाते हैं (भरासः कारिणां इव) भारवाहियोंके हाथोंमें जैसे ॥५॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २

राजानो न प्रशस्तिभि सोमासो गोभिरञ्जते ।

३ २उ ३ २ ३ १ २

यज्ञो न सप्त धातृभि ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । सोमासः सोमाः प्रशस्तिभिः प्रशस्ताभि स्तुतिरूपाभिः वाग्भिः राजानो न तथा राजान सप्तधातृभिः सप्त—होत्राभिः यज्ञो न यथा च यज्ञ तथा गोभि गोर्विकारैः पयोभिः अञ्जते अज्यते संस्क्रियत इति ॥ ६ ॥

(सोमास) सोम (प्रशस्तिभिः राजानः न) स्तुति रूप वाणियों से राजे जैसे (सप्त धातृभि यज्ञः न) सात ऋत्विजोंसे यज्ञ जैसे (गोभि अञ्जते) गोघृतादिसे संस्कार किये जाते हैं ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

परि स्वानास इन्दवो मदाय वर्हणा गिरा ।

१ २ ३ १ २

मधो अर्षन्ति धारया ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । स्वानास सुषाना अभिषूयमाणाः इन्दवः सोमा बर्हणा महत्या गिरा स्तुति—रूपया वाचा युक्ता सन्त मदाय मदार्थम् मधोः मधुर—रसस्य धारया परि अर्षन्ति परितो गच्छन्ति । परिस्वानास —परिसुवानास—इति पाठौ, मधोः सुतः—इति च ॥ ७ ॥

(स्वानास इन्दव) अभिषव किये जाते हुए सोम (वर्हणा गिरा) बड़ी भारी स्तुतिरूप वाणीसे युक्त होकर (मदाय मधोः धारया परि अर्षन्ति) मदके लिए मधुर रसकी धारासे चारों ओरसे बरसते हैं ॥ ७ ॥

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

आपानासो विवस्वतो जिन्वन्त उषसो भगम् ।

२ ३ २ ३ १ २

सूरा अण्व वि तन्वते ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी। विवस्वतः दीप्तिमतः इंद्रस्य आपानासः आपानभूताः उषसः भगम् शोभाम् जिन्वन्तः प्रेरयन्तः सूराः सरन्तः सोमाः अण्वम् वि तन्वते अभिषव-वेलायामुपरवेषु शब्दम् कुर्वन्ति। जिन्वन्तः-जनम् -इति पाठौ॥ ८॥

(विवस्वतः आपानासः) इंद्रके पीनेकी वस्तुरूप (उषसः भगम् जिन्वन्तः) उषाकी शोभाको फैलाते हुए (सूराः) सोम (अण्वं वितन्वते) अभिषवके समय शब्दका करते हैं॥ ८॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अप द्वारा मतीनां प्रत्ना ऋण्वन्ति कारवः।
२ ३ १ २ ३ १ २
वृष्णो हरस आयवः॥ ९॥

अथ नवमी। मतीनां कारवः स्तुतीनां कर्त्तारः प्रत्नाः पुराणाः वृष्णः सेचकस्य सोमस्य हरसः आहर्त्तारः आयवः मनुष्याः ऋत्विजः द्वारा यज्ञस्य द्वाराणि अप ऋण्वन्ति विवृण्वन्ति॥ ९॥

(मतीनाम् कारवः) स्तुतियोंके कर्त्ता (प्रत्नाः) पुरातन (वृष्णः हरसः) सोमको लाने वाले (आयवः) मनुष्य ऋत्विज (द्वारा अप ऋण्वंति) यज्ञके द्वारोंको खोलते हैं॥ ९॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
समीचीनास आशत होतारः सप्तजानयः।
३ १ २र ३ १ २
पदमेकस्य पिप्रतः॥ १०॥

अथ दशमी। समीचीनासः समीचीनाः जामयः जाति-सदृशाः एकस्य सोमस्य पदम् स्थानं पिप्रतः पूरयन्तः सप्त होतारः दक्षे आशत व्याप्नुवंति। आशत-आसत-इति पाठौ,जानयः-जामय-इति च॥१०॥

(समीचीनासः) श्रेष्ठ (जानयः) जातिमें सदृश (एकस्य पदम् पिप्रतः) सोमके स्थानको पूर्ण करते हुए (सप्त आशत) सात होता व्यापते हैं अर्थात् कर्मानुष्ठानमें लगते हैं॥ १०॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
नाभा नाभिं न आ ददे चक्षुषा सूर्यं दृशे।
३ १ २र ३ १ २
कवेरपत्यमा दुहे॥ ११॥

अथैकादशी। नाभि यज्ञस्य नाभिभूतं सोमं न अस्मार्कं नाभा नाभौ अहम् आ ददे सोमं पाययन् नाभिस्थानं परोमीत्यर्थः। किमयम ? चक्षुषा सूर्य्यं दृशे द्रष्टुम्। किञ्च यज्ञेः स्वात-कर्मणः सोमस्य अपत्यम् अंशुम् आ दुहे आ पूरयामि। चक्षुषा सूर्य्य दृशे—चक्षुश्चि सूर्य्यं सचा—इति पाठौ॥ ११॥

(चक्षुषा सूर्यं दृशे) चक्षुसे सूर्यके देखनेको (नाभिं न नाभा आददे) यज्ञकी नाभिरूप सोमको मैं अपनी नाभिमें ग्रहण करता हूँ अर्थात् सोमको पीकर नाभिस्थानमें पहुँचाता हूँ (यज्ञे अपत्यं आदुहे) सोमकी किरणको पूर्ण करता हूँ॥ ११॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

अभि प्रिय दिवस्पदम ध्वर्युभिर्गुहा हितम्।

१ २ ३ १ २

सूर पश्यति चक्षसा॥ १२॥

अथ द्वादशी। सूरः सुवीर्य्यः इंद्रः चक्षसा चक्षुषा प्रियं दीप्तस्य आत्मनः प्रियं परम् अध्वर्युभिः गुहा गुहायां हृदये हितं निहितं पीतं सोमम् अभिपश्यति॥ प्रियम् प्रिया—इति पाठौ॥ १२॥

(सूरः) श्रेष्ठ पराक्रमवाला इन्द्र (चक्षसा) चक्षुसे (प्रियः प्रियं परम्) अपने प्रीतिपात्र (गुहाहितम्) अध्वर्युओं करके हृदयमें स्थापन किये हुए अर्थात् पिये हुए सोमको (अभिपश्यति) देखता है १२

सामवेदोत्तरार्चिकेऽष्टमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः समाप्तः

१ २ ३ १ २ ३ १ २ र ३ १ २ ३ १ २

असृग्रमिन्दव पथा धर्मन्नृतस्य सुश्रिय।

३ १ २ ३ १ २

विदाना अस्य योजना॥ १॥

ऋ० जमदग्नि असित—देवलाः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ द्वितीयखण्डे असृग्रमिति द्वादश र्चं प्रथमं सूक्तम् तत्र प्रथमा। अस्य अनेन यजमानेन एतान् योजना तद्देवतायोग्यान् सम्यग्धान् विदाना जानन्तः सुश्रियः शोभन-श्रयणाः इन्दवः सोमाः धर्मन् कर्मणे ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण असृग्रम् हविर्धानात् सृज्यन्ते। योजना—योजनम्—इति पाठौ॥ १॥

(अस्य योजना विदाना) इस यजमानके किये हुए तीन देवताओं

के योग्य संबंधोंको जानते हुए (सुश्रियः इन्दवः) शोभायमान सोम (धर्मन् ऋतस्य पथा असृग्रम्) कर्ममें यज्ञके मार्गसे रचेजाते हैं ॥ १ ॥

२३ ३ १ २ ३२ ३२३ १ २र

प्र धारा मधो अग्रियो महीरपो विगाहते ।

३ २ ३ २ ३ १ २

हविर्हविःषु वन्द्यः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हविःषु हविषां मध्ये वन्द्यः स्तुत्यः हविः हविरात्मकः यः सोमः महीः महतः अपः वसतीवरीः विगाहते तस्य मधोः सोमस्य अग्रियः मुख्या धाराः प्रपतन्तीत्यर्थः ॥ मधोः मध्वः-इति पाठौ

(हविःषु वन्द्यः हविः) हवियोंमें प्रशंसाके योग्य हविरूप सोम (महीः अपः विगाहते) बहुतसे जलोंको विलोड़न करता है (मधोः अग्रियः धाराः प्र) सोमकी मुख्य धारें पड़ती हैं ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २

प्र युजा वाचो अग्रियो वृषो अचिक्रदद्वने ।

२ ३ २ ३ १ २ ३२

सद्माभि सत्यो अध्वरः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । अग्रियः हविषां मध्ये मुख्यः सोमः युजाः युक्ताः वाचः प्रकरोतीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति वृषः कामानां वर्षकः सत्यः सत्यभूतः अध्वरः हिंसावर्जितः सोमः सद्म यज्ञगृहं अभि प्रति वने उदके अचिक्रदत् शब्दं करोतीत्यर्थः ॥ वृषो अचिक्रदत्-वृषावचिक्रदत्-इति पाठौ ॥ ३ ॥

(अग्रियः युजाः वाचः प्र) हवियोंमें मुख्य सोम युक्त वाणियोंको प्रकट करता है (वृषः सत्यः अध्वरः) मनोरथपूरक सत्यस्वरूप हिंसा से रहित सोम (सद्म, अभि, वने, अचिक्रदत्) यज्ञशालाके प्रति जल में शब्द करता है ॥ ३ ॥

२ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २र

परि यत्काव्या कविर्नृम्णा पुनानो अर्षति ।

२र ३ १ २

स्वर्वाजी सिषासति ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी कवि क्रांतकर्मा सोमः नृम्णा नृम्णानि बलानि पुनानः

शोभयन् काम्या कान्तानि कवि-कर्माणि स्तोत्राणि यद् यदा परि अपनि परिगच्छति तदा स्वः स्वर्गे वाजी बलवान् अन्नवान्वेन्द्र सिषा सति याग प्रत्याग तु स्वकीय बल सम्भक्तुमिच्छति ॥ पुनान-पवमान इति पाठौ ॥ ४ ॥

(कविः नृम्णा पुनानः) सोम बलोंका शोधन करता हुआ (काम्या यद् परिअर्पति) स्तोत्रोंको जब प्राप्त होता है तब (स्व वाजी सिषा सति) स्वर्गमें बलवान् अन्नवान इन्द्र यज्ञमें अनेकों अपने बलका सेवन करना चाहता है ॥ ४ ॥

१२ ३ २उ ३ २३ १२
पवमानो अभि स्पृधो विशो राजेव सीदति ।
१२३ १ २ ३१२
यदीमृण्वन्ति वेधस ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी। यद् यदा ईम् एन सोम वेधस कर्मणा कर्त्तारः ऋत्विजः ऋण्वन्ति प्रेरयन्ति तदा पवमानः क्षरन्नेव सोमः स्पृधः स्पर्द्धमानान् याग-विघ्नकारिण राक्षसादीन् अभिसीदति नाशयितुमभिगच्छति। तत्र दृष्टान्त-विश राजा इव यथा राजा विशः स्पर्द्धमानान् मनुष्यान् नाशयितुमभिगच्छति तद्वत् ॥ ५ ॥

(यद् ईम् वेधसः ऋण्वन्ति) जब इस सोमको कर्मोंके कर्त्ता ऋत्विज प्रेरणा करते हैं तब (पवमान स्पृध अभिसीदति) बरसता हुआ यह सोम स्पर्धा करनेवाले यज्ञमें विघ्नकारी राक्षसादिको नष्ट करनेको पहुँचता है (विश राजा इव) जैसे कि राजा स्पर्धा करने वाले मनुष्योंको नाश करनेको जाता है ॥ ५ ॥

२ ३ १३ १२ ३२उ ३१२
अव्या वारे परि प्रियो हरिर्वनेषु सीदति ।
३१ २ ३२
रेभो वनुष्यते मती ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी। हरिः हरितवर्णः प्रियः देवानां प्रियतम एष सोमः वनेषु उदकेषु सम्पृक्तः अव्याः अवेः वारे वाले सीदति किञ्च रेभः अभिषव-वेलायाम् उपरवेषु शब्द कुर्वन् मती मत्या स्तुत्या वनुष्यते सेव्यते ॥ ६ ॥

(हरि प्रिय) हरे वर्णका और देवताओंका प्यारा सोम (वनेषु) जलोंमें मिला हुआ (अव्या वारे परिसीदति) ऊनके पवित्रेमें छनता

है (रेभः मती वनुष्यते) अभिषवके सभय शब्द करता हुआ स्तुतिसे सेवन किया जाता है ॥ ६ ॥

२ ३ १ ३र ३ १ २ ३ १ २र

स वायुमिन्द्रमश्विना साकं मदेन गच्छति ।

२ ३ १ २ ३ १ २

रणा यो अस्य धर्मणा ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । यः यजमानः अस्य सोमस्य धर्मभिः कर्मभिः क्रयणाभिषवादिभिः रणा रमते, सः यजमानः वायुम्, इन्द्रम् अश्विना अश्विनौ च मदेन साकं सह गच्छति प्राप्नोति ॥ ७ ॥

(यः, अस्य, धर्मणा, रणा) जो यजमान सोमके क्रयण अभिषव आदि कर्मोंसे क्रीड़ा करता है (सः वायुं इन्द्रम् अश्विना मदेन साकं गच्छति) वह यजमान वायु इंद्र और अश्विनीकुमारको मदके सहित पाता है ॥ ७ ॥

२ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २

आ मित्रे वरुणे भगे मधोः पवन्त ऊर्मयः ।

३ १ २ ३ १ २

विदाना अस्य शक्मभिः ॥ ८ ॥

अथाष्टमी । येषां यजमानानां मधोः सोमस्य ऊर्मयः तरङ्गा मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ भगं भगाख्यं देवञ्च प्रति पवन्ते क्षरन्ति, ते यजमानाः अस्य सोमस्य इदं सोमं विदानाः जानन्तः शक्मभिः सुखैः सङ्गच्छन्तः इति शेषः ॥ ८ ॥

जिन यजमानोंकी (मधोः ऊर्मयः) सोमकी तरङ्गें (मित्रावरुणा भगं पवन्ते) मित्रावरुण देवता और भग देवताके अर्थ वरसी हैं वह यजमान (अस्य सोमस्य विदानाः) इस सोमको जानते हुए (शक्मभिः) सुखोंसे युक्त होते हैं ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २

अस्मभ्यथ्ँ रोदसी रयिं मध्वो वाजस्य सातये ।

२ ३ १ २ ३ १ २

श्रवो वसूनि सं जितम् ॥ ९ ॥

अथ नवमी । हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ ! युवां मध्वः देवानां मादयितुः वाजस्य सोमात्मकस्यान्नस्य सातये लाभाय अस्मभ्यं रयिं

धनं श्रव अन्नञ्च वसूनि वासकान्यन्यान्यपि पदार्थानि सञ्जित सञ्जयन्तं प्रयच्छतमित्यर्थ ॥ ९ ॥

(रोदसी) हे द्यावापृथिवीके अधिष्ठात्री देवताओं ! तुम (मध्व वाजस्य सातये) देवताओंको हर्ष देनेवाले सोमरूप अन्नके लाभके लिये (अस्मभ्य रयिं श्रव वसूनि सजितम्) हम धन अन्न और पशु आदि सम्पत्तियें दो ॥ ९ ॥

२ ३ १२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

आ ते दक्ष मयोभुव वह्निमद्या वृणीमहे ।

२ ३ १ २ ३ १ २

पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥ १० ॥

अथ दशमी । हे सोम ! वयारो वयं ते तव स्वभूत दक्षं बलम् अद्य अस्मिन् यागदिने आ आभिमुख्येन वृणीमहे सम्भजामहे । कीदृशम् ? मयोभुवं सुखस्य भावकम् वह्निं धनादीनां प्रापकम् पान्तं शत्रुभ्यो रक्षकम् पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीय कामानाम् ॥ १० ॥

हे सोम ! हम यजन करनेवाले (ते दक्ष अद्य आवृणीमहे) तेरे बलकी आज अभिमुख होकर आराधना करते हैं । वह तेरा बल (मयोभुवम्) सुखको उत्पन्न करनेवाला (वह्निम्) धनादिकी प्राप्ति करानेवाला (पान्तम्) शत्रुओंसे रक्षा कराने वाला और (पुरुस्पृहम्) कामनासिद्धिके निमित्त अनेकों के चाहने योग्य है ॥ १० ॥

२ ३ १ २र २उ ३ १ २ ३ १ २

आ मन्द्रमा वरेण्यमा विप्रमा मनीषिणम् ।

२ ३ १ २ ३ १ २

पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥ ११ ॥

अथैकादशी । हे सोम ! मन्द्रं मदकर स्तुत्य वा त्वाम् आ वृणीमहे वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं सम्भजनीयञ्च किञ्च विप्र मेधाविन त्वां तथा मनीषिण मनस ईषा मनीषा तद्वन्तं स्तुतिमन्तं वा त्वामावृणीमहे प्रत्येकं विशेषणापेक्षया आ-इत्युपसर्गः कृतः किञ्च पान्तं सर्वेषां रक्षकम् पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीय च त्वां सम्भजामहे ॥ ११ ॥

हे सोम ! (मन्द्रम् आ) मदकारी तेरी आराधना करते हैं (वरेण्य आ) सबके सेवनीय तेरी सेवा करते हैं (विप्रम् आ) तुझ बुद्धिमान्की आराधना करते हैं (मनीषिणम् आ) तुझ स्तुतिवाले की आराधना करते हैं (पान्त पुरुस्पृहं आ) सबकी रक्षा करने वाले और अनेकोंके चाहने योग्य तेरी आराधना करते हैं ॥ ११ ॥

२ ३ १ २२३ २ ३ १ २ ३ २
आ रयिमा सुचेतुनमा सुक्रतो तनूष्वा ।
२ ३ १ २ ३ १ २
पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥ १२ ॥

अथ द्वादशी । हे सुक्रतो ! शोभन-प्रज्ञ ! सोम ! त्वदीयं रयिं धनम् वयम् आ पृणीमहे । किञ्च सुचेतनम् चिती सञ्ज्ञाने (भ्वा० प०) भावे औणादिक उन् प्रत्ययः सुज्ञानञ्च । किञ्च तनूषु अस्मत्पात्रेषु च धनं सुज्ञानञ्च त्वम् आ विधेहि यद्वा पुत्रार्थं वयमावृणीमहे । तथा पान्तं सर्वस्य रक्षकं पुरुस्पृहं बहुभिर्यष्टृभिः काम्यमानं त्वां सम्भजामहे ॥ १२ ॥

(सुक्रतो) हे श्रेष्ठ बुद्धिवाले सोम ! (रयिं आ) धनकी प्रार्थना करते हैं (सुचेतनं आ) श्रेष्ठ ज्ञानकी प्रार्थना करते हैं (तनुषु आ) अपने पुत्रोंमें धन और श्रेष्ठ ज्ञानकी प्रार्थना करते हैं (पान्तं पुरुस्पृहं आ) सबकी रक्षा करनेवाले और अनेकोंके चाहने योग्य तेरी हम आराधना करते हैं ॥ १२ ॥

सामवेदोत्तरार्चिकेऽष्टमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः समाप्तः

३ १ २ ३ १ ३ २ १ २ ३ १ ३ २ ३ २ उ
मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ
३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
जातमग्निम् । कविᳬं सम्राजमतिथिं जनाना-
३ २ ३ १ २ ३ २
मासन्नः पात्रं जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० त्रिष्टुप् । दे० वैश्वानरः अग्निः । अथ तृतीय-खण्डे प्रथमतृचे—प्रथमा । मूर्द्धानम् शिरोभूतम् कस्य ? दिवः द्युलो—कस्य पृथिव्याः प्रथितायाः भूमेः अरतिं गन्तारम् यद्वा गन्तव्यम् स्वा-मिनं वैश्वानरं विश्वेषाम् नराणां सम्बंधिनम् ऋते ऋतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा नाम (निघ० ३, १०, ६) । निमित्त-सप्तम्येषा (२, ३, ३६ वा०) ऋतनिमित्तम् आ आभिमुख्येन जातम् सृष्ट्यादावुत्पन्नं कविम् क्रांतदर्शिनम् सम्राजम सम्यग्राजमानं जनानाम् यजमानानाम् अतिथिं हविर्वहनाय सततम् गन्तारं यद्वा अतिथिवत पूज्यम् । आसन् आसनि द्वितीयार्थे सप्तमी (३, १, ८५) अग्निलक्षणेनास्येन हि देवा हवींषि भुञ्जते नः अस्माकम् पात्रं पातारं रक्षकं वैश्वानरमग्निं देवाः स्तोतारः

ऋत्विजः देवा यद्वा आ अजनयन्त यज्ञाभिमुख्येन अजीजनन् अरण्योः सकाशात् उत्पादयन् आसन्नः पात्रम्-आसन्नापात्रम्-इति पाठौ ॥१॥

(दिवः मूर्धानम्) द्युलोकके मस्तकरूप (पृथिव्या अरतिम्) पृथिवीके स्वामी (वैश्वानरम्) सकल मनुष्योंसे सम्बन्ध रखनेवाले (ऋते आ जातम्) यज्ञके निमित्त सृष्टिकी आदिमें उत्पन्न हुए (कविं सम्राजम्) क्रान्तकर्मा और भलेप्रकार विराजमान (जनानां अतिथिम्) यजमानोंके अतिथिकी समान पूजनीय (आसन्) देवताओंके मुखरूप (नः) हमारे (पात्रम्) रक्षक वैश्वानर अग्निको (देवाः) देवता या ऋत्विज (आजनयन्त) यज्ञमें अरणियोंसे प्रगट करते हुए ॥ १ ॥

१ २र ३ १२ ३ २ ३ २ ३ २

त्वां विश्वे अमृत जायमानꣳ शिशुं न देवा

३ १ २र२ ३ २ ३ १ १ ३ १ २ १ २

अभि स नवन्ते । तव क्रतुभिरमृतत्वमायन्वैश्वा-

१ २ ३ १ २र

नर यत्पित्रोरदीदेः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे अमृत ! मरण-रहिताग्ने ! विश्वे देवाः स्तोतारः जायमानम् अरण्योः सकाशात् उत्पद्यमानं शिशुं न पुत्रमिव त्वा अभि सं नवन्ते अभिसंस्तुवन्ति यद्वा, दीव्यन्तीति देवा रश्मयः ते सर्वे जायमानं त्वामभिसन्नवन्ते अभिगच्छन्ति, यथा पितरः पुत्रमभिगच्छन्ति, अपि च हे वैश्वानर अग्ने ! यत् यदा पित्रोः पालयित्र्योः द्यावापृथिव्योर्मध्ये अदीदेः दीप्यसे, तदानीं तव त्वदीयैः क्रतुभिः कर्मभिः ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैः अमृतत्वम् देवत्वम् आयन् यजमानाः प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

(अमृत) हे अमर अग्ने (विश्वे देवाः) सकल स्तुति करनेवाले (जायमानं त्वाम्) अरणियोंसे प्रकट होते हुए तुझको (शिशुं न अभि सं नवन्ते) बालककी समान सराहते हैं (वैश्वानर) हे अग्ने ! (यत्, पित्रोः अदीदेः) जब पालन करनेवाले द्यावापृथिवीके मध्यमें दीप्त होता है तब यजमान (तव क्रतुभिः अमृतत्वं आयन्) तेरे ज्योतिष्टोम आदि यज्ञोंके द्वारा देवभावको प्राप्त होते हैं ॥ २ ॥

१ २ ३ १ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

नाभिं यज्ञानाꣳ सदनꣳ रयीणां महामाहाव-

३ १ २र ३ २ ३क २र ३ १ २
मभि सं नवन्त । वैश्वानरꣳ रथ्यमध्वराणां
३ १ २ ३ १ २ ३ २
यज्ञस्य केतुं जनयन्त देवाः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । नाभिं यज्ञानां, सदनं रयीणां धनानां स्थानमेकनिलयं महां महान्तम् आहावं आहूयन्ते अस्मिन्नाहुतय इत्याहावः तादृशम् यद्वा वृष्ट्युदकधाराणामाहावस्थानीयमेवम्भूतम् अग्निम् अभि सं नवन्तं स्तोतारः सम्यक् स्तुवन्ति । तथा वैश्वानरं विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनम् अध्वराणां यज्ञानां रथ्यं रथिनं, यथा रथी स्वरथं नयति तद्वन्नेतारं गमयितारम् यज्ञस्य केतुं प्रज्ञापकम् एवंविधमग्निं देवाः स्तोतारः ऋत्विजो देवा एव वा जनयन्त जनयन्ति मन्थनेनोत्पादयन्ति ॥ ३ ॥

(यज्ञानां नाभिम्) यज्ञोंके नाभिरूप (रयीणां सदनम्) धनोंके अद्वितीय भण्डार (महाम्) बड़े (आहावम्) जिसमें आहुति दीजाती हैं ऐसे अग्निको (अभिसंनवन्ते) ऋत्विज् भलेप्रकार स्तुति करते हैं तथा (वैश्वानरं अध्वराणां रथ्यम्) सकल मनुष्योंके संबन्धी यज्ञोंके निर्वाहकर्त्ता (यज्ञस्य केतुम्) यज्ञके ज्ञापक अग्निको (देवाः जनयन्त) देवता वा ऋत्विज मन्थनसे उत्पन्न करते हैं ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
प्र वो मित्राय गायत वरुणाय विपा गिरा ।
१ २ ३ २ ३ २
महिक्षत्रावृतं बृहत् ॥ १ ॥

ऋ० यजतः । छ० गायत्री । दे० मित्रावरुणौ । अथ द्वितीय-तृचे प्रथमा । हे मदीया ऋत्विजः ! वः यूयमित्यर्थः । मित्राय वरुणाय विपा व्याप्तया गिरा स्तुत्या गायत स्तुतिं कुरुत स्तुत्या स्तुतेस्येतत् पाकं पचतीतिवत् । हे महिक्षत्रौ प्रभूत—बलौ युवाम् ऋतं यज्ञं बृहत् महत् अपि प्रशस्तं स्तुत्यर्थमागच्छतमिति शेषः । अथवा महत् प्रभूतम् ऋतं स्तोत्रं शृणुतमिति शेषः ॥ १ ॥

हे मेरे ऋत्विजो ! (वः मित्राय वरुणाय) तुम मित्रावरुणके अर्थ (पिवा गिरा गायत) व्यापक वाणीसे स्तुति करो (महिक्षत्रौ) हे अधिक बलवाले मित्रावरुण देवताओ ! (ऋतम्) यज्ञमें (बृहत्) बहुत सी स्तुतिके लिये आओ ॥ १ ॥

– ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र
सम्राजा या घृतयोनी मित्रश्चोभा वरुणश्च ।
३ २ ३१२ ३ २
देवा देवेषु प्रशस्ता ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । या यौ मित्रश्च वरुणश्च परस्परापेक्षया च-शब्द उभा उभौ सम्राजा सम्राजानौ सर्वस्य स्वामिनौ घृतयोनी उदकस्योत्पादकौ देवा द्योतमानौ देवेषु मध्ये प्रशस्ता प्रकर्षेण स्तुतौ तौ स्तुत्या गायतेति पूर्वेणान्वयः ॥ २ ॥

(या मित्रश्च वरुणश्च) जो मित्र और वरुण (उभा) दोनों (सम्राजा) सबके स्वामी (घृतयोनी) जलके उत्पादक (देवा) प्रकाशवान् (देवेषु प्रशस्ता) सब देवताओंमें श्रेष्ठ हैं उनकी स्तुति करो ॥२॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
ता नः शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य ।
१ २ ३ २ ३ १ २
महि वां क्षत्रं देवेषु ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । ता तौ देवौ नः अस्मभ्यं पार्थिवस्य पृथिवीसम्बन्धस्य दिव्यस्य दिवि भवस्य च महः महतः रायः धनस्य शक्तं समर्थम् भवतं दातुमिति शेषः हे देवौ ! वां युवयोः महि महत् पूज्यं क्षत्रं बलं देवेषु प्रसिद्धं स्तुम इति शेषः ॥ ३ ॥

(ता) वह मित्रावरुण देवता (नः) हमें (पार्थिवस्य) भूलोकके (दिव्यस्य) द्युलोकके (महः रायः) बहुतसे धनके देनेको (शक्तम्) समर्थ हों । हे देवताओं ! (वाम्) तुम दोनोंके (देवेषु महि) देवताओंमें पूजनीय (क्षत्रम्) बलकी स्तुति करते हैं ॥ ३ ॥

१ २र – ३ २ ३२ ३ १ २
इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः ।
१ २ ३ १ २ ३ १ २
अण्वीभिस्तना पूतासः ॥ १ ॥

ऋ० मधुच्छन्दाः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ तृतीय-तृचे-प्रथमा । चित्रभानो ! हे विचित्र-दीप्ते ! इन्द्र ! अस्मिन् कर्माणि आ याहि आगच्छ । सुता अभिषुताः इमे सोमाः त्वायवः त्वां कामयमानाः वर्तन्ते अण्वीभिः अङ्गुलिनामैतत् (निघ० २, ५, २) ऋत्विजामंगु

लिभिः सुता इत्यन्वयः । किञ्च ते सोमाः तना नित्यं पूतासः शुद्धाः ऊर्णा—पवित्रेण शोधितत्वात् ॥ १ ॥

(चित्रभानो इन्द्र) हे विचित्र प्रकाशवाले इंद्र ! (आ याहि) इस कर्ममें आइये (अण्वीभिः सुताः) ऋत्विजोंकी अंगुलियोंसे सिद्ध किये हुए (तना पूतासः) नित्य शुद्ध (इमे) यह साम (त्वायवः) तुम्हारे हैं ॥ १ ॥

१ २र ३ २ ३ १ २र ३ १ २
इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः ।
२ ३ १ २ ३ १ २
उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! त्वम् आयाहि अस्मिन् कर्मणि आगच्छ । किमर्थम् ? वाघतः ऋत्विङ्नामैतत् (निघ० ३, १८ ३) ऋत्विजः ब्रह्माणि वेद—रूपाणि स्तोत्राणि उप एतुम् । कीदृशस्त्वम् ? धिया अस्मदीयया प्रज्ञया इषितः प्राप्तः अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थः । विप्रजूतः यथा यजमान-भक्त्या प्रेरितः तथान्यैरपि विप्रैः मेधाविभिः ऋत्विग्भिः प्रेरितः । कीदृशस्य ? वाघतः ? सुतावतः अभिषुतसोमयुक्तस्य ॥ २ ॥

(इन्द्र) हे इंद्र ! (धिया इषितः) हम यजमानोंकी भक्तिसे प्रेरणा किये हुए (विप्रजूतः) ऋत्विजों करकै प्रेरणा किये हुए तुम (सुतावतः वाघतः) अभिषव किये सोमवाले ऋत्विजके (ब्रह्माणि) वेदरूप स्तोत्रोंको (उप) स्वीकार करनेके लिये (आयाहि) इस कर्म में आओ

१ २र ३ १ २ ३ २३ १ २
इन्द्रा याहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः ।
३ १ २ ३ १ २
सुत दधिष्व नश्चनः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हरि—शब्दः इंद्र—सम्बन्धिनोरश्वयोर्नामधेयम् हरी इंद्रस्य लोहितोऽग्नेः (नि० १, १५, १२)—इति तदीयाश्व—नामत्वेन पठितत्वात् हे हरिवः ! अश्वयुक्तेन्द्र ! त्वं ब्रह्माणि आनेतुम् आ याहि कीदृशस्त्वम् ? तूतुजानः त्वरमाणः आगत्य च अस्मिन् सुते सोमाभिषव-युक्ते कर्मणि नः अस्मदीयं चनः अन्ननामैतत् (निरु० नै ६, १६) हविर्लक्षणमन्नं दधिष्व धारय स्वीकुरुवन्नित्यर्थः ॥ ३ ॥

(हरिवः) हे इंद्र ! तुम (तूतुजानः) शीघ्रता करते हुए (ब्रह्माणि

उप) येवरूप स्तोत्रोंके स्वीकार करनेको (आयाहि) इस कर्ममें आओ (सुते नः चनः दधिष्व) सोमके अभिषववाले इस कर्ममें हमारे हवि रूप अन्नको धारण करो ॥ ३ ॥

१२ ३ २ ३२ ३ २३ १ २ ३१२
तमीडिष्व यो अर्चिषा वना विश्वा परिष्वजत् ।
३ २ ३१ २ ३१२
कृष्णा कृणोति जिह्वया ॥ १ ॥

ऋ० भरद्वाज । छ० गायत्री । दे० इन्द्राग्नी । अथ चतुर्थे तृचे प्रथमा । हे स्तोत ! तम् अग्निम् ईडिष्व स्तुहि यः अग्निः अर्चिषा ज्वालारूपेण तेजसा विश्वा सर्वाणि वना वनान्यरण्यानि परिष्वजत् परिष्वजति परितो वेष्टयति यश्च तानि वनानि जिह्वया ज्वालया दग्ध्वा कृष्णा कृष्ण वर्णानि कृणोति तमीडिष्वेति सम्बन्धः ॥ १ ॥

(यः अर्चिषा विश्वा वना परिष्वजत्) जो अग्नि ज्वालारूप तेज से सकल वनोंको घेर लेता है । और (जिह्वया कृष्णा कृणोति) ज्वाला से जलाकर कृष्ण वर्णक करदेता है हे स्तोता (त ईडिष्व) उस अग्नि की स्तुति करो ॥ १ ॥

२ ३२ ३ १ ३ ३ १ २र ३ १ २
य इद्ध आविवासति सुम्नमिन्द्रस्य मर्त्यः ।
३ १२ ३१२ ३२
द्युम्नाय सुतरा अप ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । यः मर्त्यः मनुष्यः इद्धे दीप्ते अग्नौ सुम्नं सुखकर हविः इन्द्रस्य चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (२, ३, ६२) इन्द्राय आविवासति परि चरति प्रयच्छति तस्य मर्त्यस्य द्युम्नाय द्योतमानायान्नाय तदर्थं सुतराः सुखेन तरणीयाः अपः उदकानि पृथ्व्यात्मकानि इन्द्रः करोत्विति शेषः २

(यः मर्त्यः) जो मनुष्य (इद्धे) प्रज्वलित अग्निमें (इन्द्रस्य सुम्न आविवासति) इन्द्रके अर्थ सुखदायक हविको अर्पण करता है । उस मनुष्यके (द्युम्नाय सुतरा अपः) अन्नके लिये सुखसे पार पाने योग्य वर्षाके जलोंको इन्द्र करे ॥ २ ॥

२ ३ १२ ३ १२ ३ १ २ ३१२
ता नो वाजवतीरिष आशून्पिपृतमर्वत ।
१२३ २ ३ १२
ऐन्द्रमग्निं च वोढवे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे इंद्राग्नी । तातौ युवां वाजवतीः अन्नवतीः इषः इष्यमाणाः वृष्टीः यद्वा, वाजी बलं तद्वती इषः अन्नानि आशून् शीघ्रगान् अर्वतः अश्वांश्च नः अस्मभ्यं पिपृतम् पूरयतम् प्रयच्छतम् । किमर्थम् ? इंद्रम् अग्निश्च आ वोढवे आ समन्तात् वोढुं, हविर्भिः प्र.पर्यंतु ३

हे इन्द्र अग्नि देवताओं ! (ता) वह तुम (इन्द्रं च अग्नि आ वोढवे) इन्द्र और अग्निको सब ओरसे हवि पहुंचानेके लिये (नः) हमें (वाजवतीः इषः) बलयुक्त अन्न (आशून् अर्वतः) शीघ्रगामी घोड़े (पिपृतम्) दो

सामवेदोत्तरार्चिके ऽष्टमाध्यायस्य तृतीय खण्डः समाप्तः ।

१   २ ३   २ ३   १ २   ३ २उ   ३
प्रो अयासीदिन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतꣳ सखा
२   ३ १   २र   ३ १ २   १ २   ३
सख्युर्न प्र मिनाति सङ्गिरम् । मर्य्य इव युव-
२   ३   १ २   ३   १ २   ३ १ २   ३ १ २   ३ २
तिभिः समर्षति सोम कलशे शतयामना पथा १

ऋ० सिकतानिवारी ऋषिगणः छ० जगती । दे० इन्द्रः । अथ चतुर्थ—खण्डे, प्रथम—तृचे—प्रथमा । इन्दुः सोमः इन्द्रस्य निष्कृतं संस्कृतं स्थानमुदरं प्रो अयासीत् प्रैव गच्छति, गत्वा च सखा सखिभूतः सख्युः इन्द्रस्य सङ्गिरं सम्यग् गिरणाधारभूतम् उदरं नप्रमिनाति हिनस्ति किञ्च मर्य्य इव युवतिभिः मर्त्तो यथा तरुणीभिः स्त्रीभिः सह सङ्गतो भवति तद्वदयमपि सोमो युवतिभिर्मिश्रणशीलाभिर्वसतीवरीभिरद्भिः सह समर्षते सङ्गच्छते अभिषव—काल—पश्चात् सोमः शतयामना अनेकयामनसाधन—वित्तोपेतेन पथा मार्गेण दशापवित्रसंबन्धिना कलशे द्रोणकलशे गच्छतीति शेषः । यद्वैकमेव वाक्यम्—यथा मर्य्यो मर्त्यो युवतिभिः सह सगच्छते एव कलशे शतयामनापथा सङ्गच्छते ॥ शतयामना—शतयाम्ना—इति पाठौ ॥ १ ॥

(इन्दुः) सोम (इन्द्रस्य निष्कृतं प्रो अयासीत्) इन्द्रके उदररूप स्थानको प्राप्त होता है और प्राप्त होकर (सखा सख्युः न सङ्गिरं प्रमिनाति) मित्ररूप हुआ मित्र इन्द्रके उदरमें नहीं समाता है (मर्यः युवतिभिः इव) मनुष्य जैसे तरुणी स्त्रियोंके साथ मिलता है तैसे (सोमः समर्षति) सोम वसतीवरी जलोंके साथ मिलता है । अभि-

पश्च कालके पीछे सोम (शतयामना पथा कलशे) अनेकों साधन सामग्रीवाले दशापवित्रके मार्गसे द्रोणकलशमें जाता है ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
प्र वो धियो मन्द्रयुवो विपन्युवः पनस्युवः सव-
१ २ २ ३ १ २ ३क २र ३ २ ३ २
रणेष्वक्रमुः । हरिं क्रीडन्तमभ्यनूषत स्तुभोऽभि
३ २ ३ २ ३ १ २
धेनवः पयसे दशिश्रयुः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे सोमाः ! वः युष्माकं धियः ध्यातारः मन्द्रयुवः मदकरं शब्दं कामयमानाः पनस्युवः स्तुतिं कामयमानाः विपन्यवः— स्तोत्र—मामेतत् स्तोतारः संवरेषु वृणकटा—वरणापेतेषु याग—ग्रहेषु प्राक्रमुः प्रक्रमन्ते । तदेवाह—स्तुभः स्तोतारः हरिं हरितवर्णं क्रीडन्तं क्रीडनशीलं सोमम् अभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति धेनवः अपि पयसा स्वीयेन क्षीरेणैव इव इमं सोमम् अभिलक्ष्य अशिश्रयुः अधिकं प्रीणन्ति संवरणेषु—सवनेषु—इति पाठौ, हरिं क्रीडन्तं सोमम्नर्नाया—इति च पयसेदशिश्रयुः—पयसेमभिश्रयु—इति च ॥ २ ॥

हे सोमो (वः धियः) तुम्हारा ध्यान धरनेवाले (मन्द्रयुवः, पनस्युवः विपन्यवः) मदकारी शब्दको चाहनेवाले और स्तुतिके अभिलाषी स्तोता (संवरणेषु प्राक्रमुः) यज्ञमण्डपोंमें कर्मानुष्ठानोंमें लगते हैं, (स्तुभः हरिं क्रीडन्त अभ्यनूषत) स्तोता हरे वर्णके क्रीडनशील सोमकी स्तुति करते हैं (धेनवः पयसा इव अभिशिश्रयुः) गौएँ अपने दूधसे इस सोमकी ओरको लक्ष्य करके अधिक दुग्ध देती हैं ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३
आ नः सोम संयतं पिप्युषीमिषमिन्दो पवस्व
१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २उ ३ १ २
पवमान ऊर्मिणा । या नो दोहते त्रिरहन्नस-
३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
श्चुषी क्षुमद्वाजवन्मधुमत्सुवीर्य्यम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे इन्दो ! दीप्त ! सोम ! पवमान त्वं नः अस्माकं संयतं संगृहीतं पिप्युषीं प्रवृद्धम् इषम् अन्नम् ऊर्मिणा प्रवाह—रूपेण सर्वाप्येन रसेन पवस्व प्रयच्छेत्यर्थः । या इट् नः अस्माकम् अहन् अहनि अह त्रिः त्रिषु सवनेषु असश्चुषी अप्रतिबन्धी दोहते । किम् ? क्षुमत्

शब्दोपेतं सर्वत्र श्रूयमाणं वाजवत् बलवत् मधुमत् माधुर्योपेतं सुवीर्यं शोभन—सामर्थ्यं पुत्रं दोहते । तमिषं पवस्वेति समन्वयः ॥ ऊर्मिणा- अभ्रियम्—इति पाठौ ॥ ३ ॥

(इन्दो सोम पवमान) हे दीप्त सोम ! पवित्र तू (नः संयतं पिप्युषी इषम्) हमारे संग्रह करेहुए बहुतसे अन्नको (ऊर्मिणा पवस्व) प्रवाह-रूप अपने रससे पवित्र करो (या इट्) जो अन्न (नः अहन् त्रिः असश्चुषी) हमारे दिनमेंके तीन सवनोंमें निर्बाधरूपसे (क्षुमत् वाज-वत् मधुमत् सुवीर्यं दोहते) सर्वत्रप्रसिद्ध बलवान् मधुरताभरे सुन्दर शक्तिमान् पुत्रको देता है ॥ ३ ॥

२ २१ २र ३१ ३१ २ ३१२

न किष्टं कर्मणा नशद्यश्चकार सदावृधम् ।

२ ३ २ ३२ ३ १२ ३१ २ ३१२ ३ १ २र

इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूर्त्तमृभ्वसमधृष्टं धृष्णुमोजसा १

ऋ० पुरुहन्मा । छ० बृहती । दे० इंद्रः । अथ नकिरिति प्रगाथरूपे द्वितीयसूक्ते-प्रथमा । तं जनम् अन्यो मर्णको जनः कर्मणा हननादि व्यापारेण नकिः नशत् नैव व्याप्नोति, यः इंद्रं चकार इंद्रमेवानुकूलं यज्ञैः साधनैश्चकार । कीदृशमिन्द्रम् सदावृधं सर्वदा वर्द्धकं, विश्व-गूर्त्तं सर्वैःस्तुत्यम्, ऋभ्वसं महान्तम् ओजसा स्वीयेन बलेन अधृष्टशत्रु-भिरनभिभूतम् धृष्णुं शत्रूणामभिभवनशीलम् ॥ धृष्णुमोजसा धृष्णु-वोजसम्—इति पाठौ ॥ १ ॥

(यः) जो पुरुष (सदावृधं विश्वगूर्त्तं ऋभ्वसं ओजसा अधृष्टं इन्द्रम्) सदा वृद्धि देनेवाले सबके प्रशंसनीय महान् और अपने बलसे शत्रुओंका तिरस्कार न पानेवाले तथा शत्रुओंका तिरस्कार करनेवाले इन्द्रको (न) इस समय (यज्ञैः चकार) यज्ञोंके द्वारा अनुकूल कर लेता है (तम) उस पुरुषको दूसरा डाह करनेवाला पुरुष (कर्मणा नकिः नशत्) हनन आदि व्यापारसे नहीं दबा सकता ॥ १ ॥

१२ ३१ २र ३१ २र ३१२ ३१ २

अषाढमुग्रं पृतनासु सासहिं यस्मिन्महीरुरुज्रयः ।

२ ३ २ ३ १ २ ३२ ३ १ २

सं धेनवो जायमाने अनोनवुर्द्यावः क्षामीरनोनवुः

अथ द्वितीया । असाढम् असोढम् उग्रम् उद्गूर्णबलं पृतनासु शत्रु

सेनासु सासहिम् अभिभवितारमिन्द्रं स्तौमीत्यर्थः, यस्मिन् इन्द्रे जायमाने महीः महिम्य उरुज्रयः बहु वेगा धेनवः हविरादिना प्रीणयित्र्यः अजा गाव एव वा समनोनवु समस्तुवन्। न केवलं धेनव एव अपि तु द्यावः द्युलोकाः क्षामी पृथिव्यश्च समनोनवुः, तत्रस्था सर्वं प्राणिनो नमन्त इत्यर्थ मिश्रतो लोकाः —इति श्रुतः बहुवचनम्। क्षामी—क्षामः—इति पाठौ ॥ २ ॥

(आसाद्द उग्र पृतनासु सासहिं) असहनशील परमबली शत्रुसेनाओं में तिरस्कार करनेवाले इन्द्रकी मैं स्तुति करता हूँ (यस्मिन् जायमान) जिस इन्द्रके प्रकट होनेपर (महीः उरुज्रयः धेनवः) महिषियें और बड़े वेगवाली एवं हविसे तृप्त करनेवाली गौएँ और बकरियें (समनोनवु) प्रणाम करती हैं (द्यावः क्षामी समनोनवुः) द्युलोक और पृथिवी लोक के सकल प्राणी भी प्रणाम करते हैं ॥ २ ॥

सामवेदोत्तरार्चिकऽएभाष्यस्य चतुर्थः खण्डः समाप्त

१ २ ३ १ २र २ २ ३ १ २
सखाय आ नि षीदत पुनानाय प्र गायत ।
२ ३ २ ३ १ २र ३ २
शिशुं न यज्ञैः परि भूषत श्रिये ॥ १ ॥

ऋ० नारद । छ० उष्णिक्। दे० सोमः । अथ पञ्चमखण्डे प्रथम तृचे-प्रथमा । हे सखायः ! सखीभूताः स्तोतार ऋत्विजः ! आ निषीदत स्तोतुमुपविशत । अथ पुनानाय पूयमानाय सोमाय गायत प्रकर्षेण गायत तमभिष्टुत । ततः अभिष्टुतं सोम यज्ञैः यजनीयैः हविर्भिर्मिश्रणैश्च श्रिये शोभार्थं परि भूषत परितोऽलङ्कुरुत । तत्र दृष्टान्तः—शिशुं न यथा शिशुं बालं पुत्रं पितर आभरणैरलङ्कुर्वन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

(सखायः) हे मित्र स्तोता और ऋत्विजो ! (आ निषीदत) स्तुति करनेको बैठो (पुनानाय प्रगायत, सोमके अर्थ अधिकतर स्तुति गान करो फिर स्तुति कियेहुए सोमको (शिशुं न) जैसे बालक पुत्रको पिता आभूषणोंसे सुशोभित करते हैं । तैसे (यज्ञैः श्रिये परिभूषत) यजनके हवि आदि पदार्थोंसे शोभाके निमित्त भूषित करो ॥ १ ॥

१ ३ ३२उ ३ १ २ ३१ २ ३ १ २
समी वत्सं न मातृभिः सृजता गयसाधनम् ।
३ २ १ २ ३ १ २र
देवाव्या३ मदमभि द्विशवसम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे ऋत्विजः ! गयसाधनं गृहस्य साधनभूतम् ईम् एनं सोमं मातृभिः मातृभूताभिः वसतीवरीभिः संसृजत सम्मिश्रयत कथमिव ? वत्सम्न यथा वत्सं मातृभिः गोभिः संयोजयंति तद्वत् कीदृशम् ? देवाव्यं देवानां रक्षकं मदं मद—हेतुं द्विशवसं द्विगुणवेगम् अतिशयित-बलं वा यद्वा द्वयोर्लोकयोस्तत्र स्थिता देवमनुष्या इत्यर्थः, तेषां हविर्धेन-प्रदानेन प्रवर्द्धयितारं तं सोमम् अभि सं सृजत

हे ऋत्विजो ! (गयसाधनम् देवाव्यं मदं द्विशवसम् ईम्) घरके साधन देवताओंके रक्षक मदकारी द्युलोक और भूलोकके बलको बढ़ाने वाले इस सोमको (मातृभिः वत्सं न) जैसे माताके साथ बछड़े को युक्त करते हैं तैसे (अभिसं सृजत) वसतीवरी जलोंसे मिलाओ २

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

पुनाता दक्षसाधनं यथा शर्धाय वीतये।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

यथा मित्राय वरुणाय शन्तमम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। दक्षसाधनं बलस्य साधनं धनानां वृद्धेर्वा साधकं सोमं पुनाता पवित्रेण पुनीत (पूञ् पवने उ० क्र्यादिः,,) तस्माल्लोटि तप्तनप्तनथनाश्च (७, १, ४३) इति तस्य तबादेशः पित्त्वादीत्वाभावः शर्द्धाय वेगार्थं वीतये देवानां पानार्थं यथा भवति तथा मित्राय वरुणाय च शंतमम् अतिशयेन सुखं यथा भवति तथा पुनीतेत्यर्थः शंतमं शंतमः-इति पाठौ ॥ ३ ॥

(शर्द्धाय) वेगके अर्थ (वीतये) देवताओंके पीनेके लिये (मित्राय वरुणाय) मित्र और वरुण देवताके अर्थ (यथा शंतमम्) जैसे सुख-दायक हो तैसे (दक्षसाधनं पुनाता) बलके साधन सोमको पवित्र करो

२ ३क २र ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २

प्र वाज्यक्षाः सहस्रधारस्तिरः पवित्रं वि वारमव्यम् १

ऋ० पेरवरयः अग्नयधीष्ण्यः। छं० द्विपदा। दे० सोमः अथ। प्रवाजीति तृचात्मकं द्वैपदं द्वितीयं सूक्तं—तत्र प्रथमा। वाजी बलवान् वेगवान वा सहस्रधारः बहुधारायुक्तः सोमः अव्यम् अभिभवं वारं वालं पवित्रं तिरः व्यवधायकं कुर्वन् प्राक्षाः विविधं प्रक्षरति क्षपतेर्लङि रूपम् ॥ प्रवाजी—प्रसुवानः-इति पाठौ ॥ १ ॥

(वाजी सहस्रधारः) बलवान् और अनेकों धाराओंवाला सोम

(अव्य वार तिरः प्रक्षा) ऊनके पवित्रमेंको छन कर अनकों धारोंसे बरसता है ॥ १ ॥

१ ३क २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र

स वाज्यक्षा सहस्ररेता अद्भिर्मृजानो गोभि ।

३ २

श्रीणान ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । स सोम अक्षाः क्षरति । वाजी न ? सहस्ररेता बहुरेतस्क बहूदकः अद्भि वसतीवरीभि मृजानः मृज्यमान गोभि गोविकारैः क्षीरादिभिः श्रीणान म्रियमाण ॥ २ ॥

(सहस्ररेताः) बहुतसे वीर्य या अधिक जलवाला (अद्भिः मृजान) वसतीवरी जलोंमे धोया जाता हुआ (गोभिः श्रीणान स) गोघृतादि से मिलाया जाता हुआ वह सोम (अक्षा) बरसता है ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १

प्र सोम याहीन्द्रस्य कुक्षा नृभिर्येमाणो ।

२र ३ २

अद्रिभि सुत ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे सोम ! नृभिः ऋत्विग्भिः येमान नियम्यमानः अद्रिभिः ग्रावभिः सुतः अभिषुतः इन्द्रस्य कुक्षा सप्तम्या डादेशः (७ ४, ३९) कुक्षौ उदरभूते कलशे वा प्रयाहि प्रकर्षेण गच्छ सहितायां यमान इत्यत्र णत्वम् ॥ ३ ॥

(सोम) हे सोम ! (नृभि येमानः) ऋत्विजों करके नियम में किया हुआ (अद्रिभि सुतः) पाषाणोंसे कूटा हुआ (इन्द्रस्य कुक्षा) इंद्रके उदररूप कलशमें (प्रयाहि) पहुँच ॥ ३ ॥

२र ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

ये सोमास परावति ये अर्वावति सुन्विरे ।

२ ३ १ २ ३ १ २

ये वाद. शर्य्यणावति ॥ १ ॥

ऋ० वारुणि भृगु वा जमदग्निः । छ० गायत्री । दे० सोमा । अथ ये सोमास इति तृचात्मकं तृतीय सूक्तम् तत्र प्रथमा । एतदादिभ्याम् ऋग्भ्यामिन्द्रार्थं सवन सोमाभिषवोऽस्तीत्याह—हे सोमासः परावति विप्रकृष्टेऽतिदूरे देशे ये वा अर्वावति अन्तिके देशे सुन्विरे अभिषूयते

ये वा शर्य्यणावति कुरुक्षेत्रस्य जघनार्द्धे शर्यणावत्संज्ञकं मधुर-रस युक्तं सोमवत सरोऽस्ति । अदः अस्मिन् सरसि सुरसा ये सोमा इंद्रायाभिषूयते । ते अस्माकमभिमतफलं ददित्वति वक्ष्यमाणेन सम्बंधः ॥ १ ॥

(ये सोमासः परावति) जो सोम अतिदूर देशमें (ये अर्वावति सुन्विरे) और जो समीपस्थानमें शोधे जाते हैं (वा ये अदः शर्यणावति) और जो कुरुक्षेत्रके जघन रूप अधवरमें शर्यणावत् नामक मधुरस युक्त सोम वाला सरोवर है इस सरोवरमें जो सोम इंद्रके निमित्त शुद्ध किये जाते हैं वह हमको इच्छित फल दें॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र३क २र

य आर्जीकेषु कृत्वसु ये मध्ये पस्त्यानाम् ।

२ ३ १ २ ३ १ २

ये वा जनेषु पञ्चसु ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । ये वा सोमाः आर्जीकेषु ऋजीकानामदूरभवाः आर्जीका देशास्तेषु तथा कृत्सु कृत्वान इति देशाभिधानम् तेषु कर्मवत्सु देशेषु च किञ्च पस्त्यानाम् सरस्वत्यादीनाम् नदीनां मध्ये समीपे च ये सोमा अभिषूयते ऋषयो वै सरस्वत्याम् सत्रमासतेत्यादिषु नदीतीरे यज्ञकरणस्य श्रवणात् किञ्च जनेषु पञ्चसु निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णा पञ्चजनास्तेषु च ये वा सोमा अभिषुताः । ते सोमा अस्माकमभिमतफलं ददत्वित्युत्तरेण सम्बंधः ॥ २ ॥

(ये आर्जीकेषु) जो सोम दूरके ऋजीक देशोंमें (ये कृत्वसु) जो सोम कृत्वान नामक कर्मप्रधान देशोंमें जो सोम (पस्त्यानाम् मध्ये) सरस्वती आदि नदियोंके समीप (वा ये पञ्चसु जनेषु) और जो सोम जिनमें निषाद पांचवां है ऐसे चारों वर्णोंमें सुसिद्ध किये जाते हैं वह सोम हमें इच्छित फल दें ॥ २ ॥

१ २ ३ ३ २उ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

ते नो वृष्टिं दिवस्परि पवन्तामा सुवीर्यम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २

स्वाना देवास इन्दवः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । स्वानाः सुवानाः तत्र चात्र अभिषूयमाणाः देवासः देवाः दीपनशीलाः स्तुत्या वा इन्दवः ग्रहेषु चमसेषु क्षरन्तः ते सोमा नः अस्माकं दिवस्परि परि-शब्दः पञ्चमी-द्योतकः अन्तरिक्षादादित्या-

द्यु वृष्टिम्। अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिः (म० १ अ०)-इति वृष्टिकारणत्वात् किञ्च सुवीर्य्यम् शोभनवीर्य्योपेतम् पुत्रञ्च धनादिकं वा आ पवन्ताम् प्रापयन्तु। यद्वा मानसामेनाभिमतफलानि प्राप्नोति खलु॥ स्वाना-सुवानाः-इति पाठौ॥

(स्वाना देवास) अभिषव किये जाते और दिपतेहुए (इन्द्रवः) पात्रोंमें बरसते हुए यह सोम (नः) हमारे अर्थ (दिवस्परि) लोकसे (वृष्टिं सुवीयम् आपवन्ताम्) वर्षाको और श्रेष्ठ वीरता युक्त पुत्रको दें॥ ३॥

सामवेदोत्तरार्चिकेऽष्टमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः समाप्तः

१ २ ३ १ २र ३१ २ ३१ २

आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्थात्।

२ ३ १ २ ३ २

अग्ने त्वा कामये गिरा॥ १॥

ऋ० वत्सः। छ०गायत्री। दे०अग्निः। अथ षष्ठे खण्डे आ ते वत्स इति तृचात्मकं प्रथम सूक्तम् तत्र प्रथमा। हे अग्ने! वत्सः ऋषिः ते तव मनः परमाच्चित् उत्कृष्टादपि सधस्थात् द्युलोकात् आ यमत् आयमति आगमयति। केन साधनेन? त्वा कामये कामया अभिलषन्त्या गिरा स्तुत्या कामये—इत्यत्रापि शे आदेशः पूर्ववत्। यद्वा त्वा कामये अभिलषामि कामये-कामया—इति पाठौ॥ १॥

(अग्ने वत्स)हे अग्ने! वत्स ऋषि (त्वा कामये गिरा) तुझे चाहने वाली स्तुतिसे (ते मनः) तेरे मनको (परमाच्चित् सधस्थात्) परमोत्तम द्युलोकरूप स्थानसे (आयमत्) यहां बुला लेता है॥ १॥

३ २उ ३२उ ३ २ ३ २ ३ १२ ३२

पुरुत्रा हि सदृङ्ङसि दिशो विश्वा अनु प्रभुः।

३ १ २

समत्सु त्वा हवामहे॥ २॥

अथ द्वितीया: हे अग्ने! पुरुत्रा हि बहुषु हि देशेषु त्वं सदृङ् असि समान-द्रष्टा भवसि अतएव विश्वा सर्वा दिशः अनु लक्ष्य प्रभुः ईश्वरो भवसि। ईदृशं त्वा त्वा समत्सु संग्रामेषु रक्षणार्थं हवामहे आह्वयामहे दिशः-विदिशः-इति पाठौ॥ २॥

हे अग्ने! (पुरुत्रा हि सदृङ् असि) सकल देशोंमें तू समान दृष्टि रखनेवाला है। इसीकारण (विश्वा दिशः, अनु प्रभुः) सकल दिशाओंका ईश्वर है (त्वा समत्सु हवामहे) ऐसे तुम्हें संग्रामोंमें रक्षाके लिये पुकारते हैं॥ २॥

३ २ ३ १ २र ३ १ २ १ २
समत्स्वग्निमवसे वाजयन्तो हवामहे । वाजेषु
३ १ २
चित्रराधसम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । समत्सु समदेषु संग्रामेषु वाजयन्तः बलमिच्छन्तो वयम् अवसे रक्षणार्थम् अग्निं हवामहे । कीदृशम् ? वाजेषु संग्रामेषु चित्रराधसम् याचनीयधनम् ॥ ३॥

(समत्सु वाजयन्तः) मदयुक्त संग्रामोंमें बल चाहते हम (अवसे) रक्षाके लिये (वाजेषु चित्रराधसम्) संग्रामोंमें याचना करने योग्य धन वाले (अग्निं हवामहे) अग्निकी प्रार्थना करते हैं ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वं न इन्द्रा भर ओजो नृम्णꣳ शतक्रतो विच-
२ ३ १ २ ३ १ २
र्षणे । आ वीरं पृतनासहम् ॥ १ ॥

ऋ० नृमेधः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीयतृचे-प्रथमा । हे शतक्रतो ! बहुकर्मन् ! विचर्षणे विद्रष्टः इंद्र ! त्वं नः अस्मभ्यम् ओजः बलं नृम्णं धनं च आ भर आहर । वीरं वीर्य्योपेतम् पृतनासहं सेनानामभिभवितारं त्वाम् आ याचामह इति शेषः ॥ आभर ओजः— आहतामोजः—इति पाठो ॥ १ ॥

(शतक्रतो विचर्षणे इन्द्र) हे अनेकों कर्मवाले विशेष ज्ञाता इंद्र ! तुम (नः नृम्णं ओजः आभर) हमें अन्न और बल दो (पृतनासहं वीरं आ) सेनाओंका तिरस्कार करने वाले वीर पुत्रको भी दो ॥ १ ॥

१ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
त्वꣳ हि नः पिता वसो त्वं माता शतक्रतो बभू-
२ १ २ ३ १ २
विथ । अथा ते सुम्नमीमहे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे वसो ! वासयितः ! शतक्रतो ! बहुकर्मन्निन्द्र ! त्वं नः अस्माकं पिता पितृवत् पालको बभूविथ भव । त्वं माता मातृवद्धारकश्च बभूविथ । अथ च वयं ते तव स्वभूतं सुम्नं सुखम् ईमहे याचामहे ॥ २ ॥

(वसो शतक्रतो) हे व्यापक इन्द्र ! (त्वं नः पिता बभूविथ) तुम हमारे पिताकी समान पालन कर्त्ता होओ (त्वं माता) तुम माताकी समान धारणकर्त्ता होओ (अथ ते सुम्नं ईमहे) और हम तुमसे सुख की याचना करते हैं ॥ २ ॥

१ २ ३२ ३१२
त्वाँ शुष्मिन्पुरुहूत वाजयन्तमुप ब्रुवे सहस्कृत ।
१ २ ३१ २
स नो रास्व सुवीर्यम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । सहसा बलेन स्तोतृभिर्युक्तः एनः सहस्कृतः हे सहस्कृत ! इंद्र ! स्तुत्या हि देवताया बलं वर्द्धते तस्य सम्बोधनम्-शुष्मिन् अतएव बलवन् ! पुरुहूत ! पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहूतेन्द्र ! वाजयन्तं बलमिच्छन्तं त्वाम् उपब्रुवे उपस्तौमि । सः त्वं नः अस्मभ्यं सुवीर्यं धनं रास्व देहि ॥ सहस्कृतः—शतक्रतो—इति पाठौ ॥ ३ ॥

(सहस्कृत शुष्मिन् पुरुहूत) स्तोताओं के द्वारा बलयुक्त किये हुए बलवान् और अनेकों यजमानोंके पुकारेहुए हे इन्द्र (वाजयत त्वा उपब्रुव) बल चाहते हुए तुम्हारी स्तुति करते हैं (स न सुवीर्य रास्व) वह तुम हमें श्रेष्ठ धन दो ॥ ३ ॥

१ २ १ ३२उ ३ १ २
यदिन्द्र चित्र म इह नास्ति त्वादातमद्रिव ।
२ ३ १ २ ३ १ २
राधस्तन्नो विदद्वस उभया हस्त्या भर ॥ १ ॥

ऋ० भौमः अत्रिः । छ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ तृतीयतृचे—प्रथमा । हे अद्रिवः ! वज्रवन् ! चित्र चायनीयेन्द्र ! त्वादातं त्वया दातव्यं यद्धनं मे मम इह अस्मिल्लोके नास्ति, हे विदद्वसो ! लब्धधनेन्द्र ! नः अस्मभ्यम् उभया हस्ती उभाभ्यां हस्ताभ्यां तत् राधः आभर आहर म इह-मेहना—इति छन्दोगानां बह्वृचानां पाठौ ॥ १ ॥

(अद्रिवः चित्र इंद्र) हे वज्रधारी चित्ररूप इन्द्र ! (त्वादातं यत् मे इह नास्ति) तुम्हारे देनयोग्य जो धन है वह मेरे पास इस लोकमें नहीं है (विदद्वसो) प्राप्त है धन जिसको ऐसे हे इन्द्र (तत् उभया हस्ती) वह दोनों हाथोंसे (नः आभर) हमें दो ॥ १ ॥

१ २र ३ १२ ३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३
यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्र द्युक्ष तदा भर । विद्याम
१ २ ३ १ २र ३ १ २
तस्य ते वयमकूपारस्य दावन ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! यत् द्युक्षम् अन्नं वरेण्यं वरणीयं मन्यसे तत् द्युक्षम् आभर अस्मभ्यम् । ते तव सम्बन्धिनो वयं तस्य तादृशस्योक्तलक्षणस्य अकूपारस्य अकुत्सितः पारो अन्तो यस्य तादृशस्यान्नस्य दावनः दानस्य विद्याम स्याम ॥ दावनः दावने-इति पाठौ ॥२॥

(इंद्र यत् द्युक्षं वरेण्यं मन्यसे) हे इंद्र ! जिस अन्नको तुम परमोत्तम मानते हो (तत् आभर) वह हमें दो (ते वयम्) तेरे कहलाने वाले हम (तस्य अकूपारस्य) तिस सुन्दर पारवाले अन्नके (दावनः विद्याम) दानको पानेवाले हों ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ १ २

यत्ते दित्सु प्रराध्यं मनो अस्ति श्रुतं बृहत् । तेन

३ १ २ ३ १ २र ३ १ २

दृढा चिदद्रिव आ वाजं दर्षि सातये ॥ ३ ॥

अथ तृतीया हे इंद्र ! ते तव दिक्षु प्रराध्यं प्रकर्षेण स्तुत्यं श्रुतं बृहत् महत् यत् मनः अस्ति तेन मनसा हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ! दृढा चित् दृढमपि वाजम् अन्नम् आदर्षि आदारयसि सातये अस्मत्सम्भजनाय लाभाय वा ॥ दिक्षु-दित्सु-इति पाठौ ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक श्रीवीर-बुक्क-
भूपाल साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये
सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(अद्रिवः) हे इंद्र ! (ते दिक्षु प्रराध्यं श्रुतं बृहत् यत् मनः अस्ति) तेरा दिशाओंमें स्तुतिके योग्य प्रसिद्ध महान् जो मन है (तेन दृढा-चित् वाजं सातये आदर्षि) उस मनसे दृढ भी अन्नको हमारे सेवन के लिये देते हो ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके अष्टमाध्यायस्य षष्ठः खण्डोऽष्टमाध्यायश्च

समाप्तः ।

नवमोऽध्याय आरभ्यते

अस्मिन्नध्याये सोमः स्तूयते ।
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २३१ २ ३ २ ३ १२
शिशु जज्ञानꣳहर्यत मृजन्ति शुम्भन्ति विप्र
३१२३१२ ३ १ ३ १ २र ३ १ २र
मरुतो गणेन । कविर्गीर्भि काव्येकवि सन्त्सोम
३१३१ २ ३ १२
पवित्रमत्येति रेभन् ॥ १ ॥

ऋ० प्रतर्दनः । छ० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । तत्र, शिशुञ्जज्ञानमिति प्रथम—रपठे तृचात्मकं प्रथम सूक्तम् तत्र प्रथमा । शिशुम् इदानी शुग्र नत्वाच्छिशुवत्स्थितम्, यद्वा, पापानियतमकृयन्तं विनाशयन्तम् जज्ञानम् प्रादुर्भूतम अत एव हर्यतं हर्यं गतिकान्त्योः (भ्वा० प०)। मृञ् इत्यादिना अतच् । सर्वैः काम्यमानं सोमं मृजन्ति मरुतः शोधय न्ति । किञ्च विप्रं मेधाविनं सोमं गणेन आत्मीयेन सप्तसंख्याकेन शुम्भन्ति अलङ्कुर्वन्ति । ततः कविः क्रान्तप्रज्ञः सोमः काव्येन कवि कर्मणैव कविः शब्दयितव्यः सन् शब्दायमानः गीर्भिः स्तुतिभिः सह पवित्रम् अत्येति अतीत्य गच्छति ॥ विप्रम्—इति छन्दोगाः, विप्रम् इति बह्वृचाः पठन्ति ॥ १ ॥

(जज्ञानं शिशुम्) प्रकट हुए अतएव बालककी समान स्थित (हर्यतं मरुतः मृजन्ति) सबके चाहेहुए सोमको मरुत् शुद्ध करते हैं (गणेन विप्र शुम्भन्ति) बुद्धिवर्धक सोमको अपने सात संख्याके गणसे सुशोभित करते हैं तदनन्तर (कविः काव्येन कविः गीर्भिः पवित्र अत्येति) सोम स्तुतिके क्रमसे शब्द करता हुआ स्तुतियोंके साथ पवित्रोंमें जाता है ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १२ ३ १
ऋषिमना य ऋषिकृत्स्वर्षा सहस्रनीथ पदवी

२ ३ १ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
कवीनाम् । तृतीयं धामः महिषः सिषासंत्सोमो
३ २ ३ १ २ ३ २
विराजमनु राजति ष्टुप् ॥ २ ॥

अथद्वितीया । ऋषिमनाः सर्वदर्शनशीलमनस्कः, अतएव ऋषिकृत् सर्वस्य दर्शनकर्ता प्रकाशनस्य कर्त्ता, स्वर्षाः सर्वस्य सूर्य्यस्य घा सम्भक्तः सहस्रनीथः नीथा स्तुतिः बहुविधस्तुतिकः कवीनां क्रान्त-प्रज्ञानां मध्ये पदवीः स्खलितानां पदानां साधुत्वेन संयोजयिता यः सोमो विद्यते स महिषः महान् ।पूज्यो वा सोमः ।तृतीयं धामं द्युलोकं सिषासन् सम्भक्तुमिच्छन् स्तुप् स्तूयमानः सन् विराजं विशेषेण राजन्तं दीप्यमानमिन्द्रम् अनुराजति प्रकाशयति ॥ २ ॥

(ऋषिमनाः ऋषिकृत्) सबको देखनेके स्वभाववाला है मन जिस का, इसीकारण सबको देखनेवाला अर्थात् प्रकाशकर्त्ता (स्वर्षाः सहस्रनीथः) सबका वा सूर्यका सेवनकर्त्ता और बहुतसी स्तुतिवाला (कवीनां पदवीः)स्तोताओंके स्खलित पदोंका सम्यक् प्रकार संयोजन करने वाला (यः) जो सोम है वह (महिषः) महान् पूजनीय सोम (तृतीयं धाम सिषासन्) तीसरे धाम द्युलोकको सेवन करना चाहता हुआ (स्तुप् विराजं अनुराजति) स्तुति किया जाता हुआ विशेष दीप्यमान इन्द्रको प्रकाशित करता है ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १
चमूषच्छ्येनः शकुनो विभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स
२र ३ १ २ ३ २ ३ १ २र
आयुधानि बिभ्र । अपामूर्मिंसचमानः
३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
समुद्रं तुरीय धाम महिषो विवक्ति ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । चमूषत् चमन्ति भक्षयन्त्यत्रेति चम्वश्चमसास्तेषु सीदन् यद्वा चम्वौ अधिषवणफलके तयोर्वर्त्तमानः श्येनः शंसनायः शकुनः शक्तेः सामर्थ्यकारी बिभृत्वा हरतेरातोमनिन्क्निप्त्यादिना (३, २, ७४) क्वनिप् पात्रेषु विहरणशीलः गोविन्दुः यजमानानां गवां लम्भकः विन्दुरिच्छुरिति उ—प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः द्रप्सः धारयन् अपाम् उदकानाम् ऊर्मिं प्रेरकं समुद्रम् अन्तरिक्षनामैतत् (निघ० १, ३) अन्तरिक्षं सचमानः सेवमानः महिषः महान् य एवंविधः सोमः

स तुरीयं चतुर्थं धाम चान्द्रमस स्थान विवक्ति सेवते सूर्य्येलोकस्यो परि चन्द्रमसो लोको विचन इति यमः पृथिव्या अधिपतिः समायस्वि त्यादिमि चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपति समायत्विस्यम तैर्मन्त्रैर्दर्शयत॥३॥

(चमूषत् श्येनः) चमसपात्रोंमें स्थित और प्रशंसनीय (शकुनः विभृत्वा) सामर्थ्य देनेवाला और पात्रोंमें विहार करनेवाला (गोविन्दु द्रप्स) यजमानोंको गौएँ प्राप्त करानेवाला और धारण करनेवाला।(अपा ऊर्मि समुद्र सचमानः) जलोंके प्रेरक अन्तरिक्षको सेवन करता हुआ (महिष तुरीयं धाम विवक्ति) महान् सोम चौथे धाम चन्द्रलोकको सेवन करता है ॥ ३ ॥

३ १ २र ३ २ ३ १ २र ३ १ २

एते सोमा अभि प्रियमिन्द्रस्य काममक्षरन् ।

१ २ ३क २र

वर्धन्तो अस्य वीर्यम् ॥ १ ॥

ऋ० असित-देवलौ । छ० गायत्री । दे० सोमः । एते सोमा इति नवर्चे द्वितीय सूक्त तत्र प्रथमा । एते अभि षुता इमे सोमा अस्य इन्द्र स्य वीर्य्यं शक्तिं वर्द्धन्तः वर्द्धयन्त इन्द्रस्य कामं काम्य प्रिय प्रीतिकरं समभ्यक्षरन् अभ्यवर्षन् अभिगच्छन्त ॥ १ ॥

(एते सोमा) यह अभिषुत सोम (अस्य वीर्यं वर्धन्तः) इस इंद्र की शक्तिको बढ़ाते हुए (इन्द्रस्य कामं प्रिय समभ्यक्षरन्) इन्द्रके इच्छित और प्रसन्नता देनेवाले रसको बरसाते हैं ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ १ २ ३ २ ३ १ २

पुनानासश्चमूषदो गच्छन्तो वायुमश्विना ।

१ २ ३ १ २

ते नो धत्त सुवीर्यम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे सोमाः पुनानासः पुनाना अभिषूयमाणा चमू षदः चमसेषु सीदन्तः गच्छन्तः वायुम् अश्विना अश्विनौ च गच्छन्तः प्राप्नुवतः ते यूयं नः अस्मभ्यं सुवीर्यम् शोभन-वीर्य्यं धत्त प्रयच्छत धत्त—धात्तु-इति पाठौ ॥ २ ॥

(पुनानासः चमूषद्) अभिषव किये जाते हुए और पात्रोंमें स्थित हे सोमो ! तुम (वायु अश्विनः गच्छन्तः) वायु और अश्विनी कुमारों को प्राप्त होतेहुए (ते) तुम (नः सुवीर्य्यं धत्त) हमें श्रेष्ठ वीरताको

१ २ ३ १ २ ३ १ २र

इन्द्रस्य सोम राधसे पुनानो हार्दि चोदय ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २

देवानां योनिमासदम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे सोम ! पुनानः पूयमानस्त्वं राधसे इंद्रस्य इंद्रस्य संराधनाय हार्दि—इति हृदयसम्बंधि स्थानं चोदय प्रेरय । अहमपि देवानाम् इंद्रादीनां योनिं स्वर्गाख्यं स्थानम् आसदं प्राप्तवान् यद्वा देवानां यजनसाधनं यज्ञाख्यं स्थानं प्राप्तवानस्मि ॥ देवानाम्-ऋतस्य इति पाठौ ॥ ३ ॥

(सोम पुनानः) हे सोम ! पूयमान तू (इंद्रस्य राधसे) इंद्रके आराधनके लिये (हार्दि चोदय) हृदयके स्थानको प्रेरणा कर (देवानां योनिं आसदम्) देवयजनके साधन यज्ञस्थानको मैं प्राप्त हुआ हूँ

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

मृजन्ति त्वा दश क्षिपो हिन्वन्ति सप्त धीतयः ।

२ ३ १ २

अनु विप्रा अमादिषुः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । हे सोम ! त्वा त्वां दश दशसंख्याकाः क्षिपः अंगुलिनामैतत् (२,५,३,)अङ्गुलयः मृजन्ति शोधयंति। ततः सप्त सप्तसंख्याकाः धीतयः होत्रकाश्च त्वां हिन्वंति स्वस्वव्यापारैः प्रीणयंति तथा विप्राः मेधाविनः स्तोतारश्च त्वाम् अनु अमादिषुः अनुमादयंति ॥ ४ ॥

हे सोम ! (त्वा दश क्षिपः मृजंति) तुझे दश अंगुलियें शुद्ध करती हैं (सप्त धीतयः हिन्वन्ति) सात होत्रक तुझे अपने अपने व्यापारोंसे तृप्त करते हैं (विप्रा नः अनुअमादिषुः) स्तोता फिर तुझे मदमें करते हैं

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३क २र

देवेभ्यस्त्वा मदाय कꣳ सृजानमति मेष्यः ।

१ २र

सं गोभिर्वासयामसि ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । हे सोम ! कं सुखभूतं त्वा त्वांदेवेभ्यः देवानां मदाय मदार्थं गोभिः गोविकारैः पयोभिः संवासयामः संस्थापयामः । कीदृशम्? मेष्यः अवेर्लोमानि दशापवित्ररूपेण अति सृजानम् अत्यंतं सृजंतं दशापवित्ररूपेषु अवेर्लोमसु वर्त्तमानमित्यर्थः ॥ ५ ॥

हे सोम ! (मिश्र अनिसृज्ञानम्) दशापवित्र स्वरूप ऊनके रोमोंमें वर्तमान (फं त्वा) सुखरूप तुझे (देवेभ्य मदाय) देवताओंके मदके लिये (गोभि सयासयाम) गौ घृतादि सहित स्थापित करते हैं ॥ ५ ॥

३ २ ३२३ १ २र ३१ २र

पुनान कलशेष्वा वस्त्राण्यरुषो हरि ।

२३ १ २

परि गव्यान्यव्यत ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । पुनान पूयमान कलशेषु द्रोणकलशेषु आसिच्यमानः अरुष आरोचमान हरि हरितवर्ण सोम गव्यानि गो-सम्बन्धीनि पय प्रभृत ने वस्त्राणि वासांसि परि अव्यत पर्याच्छादयति ॥ ६ ॥

(पुनानः कलशषु आ) पूयमान और कलशोंमें निचोड़ा जाता हुआ (अरुष हरि) दमकता हुआ हरे वर्णका सोम (गव्यानि वस्त्राणि परि अव्यत) गौ दुग्धादिके वस्त्रोंको आच्छादित करता है ॥ ६ ॥

३२३ १ २ ३२र ३ २३ १२

मघोन आ पवस्व नो जहि विश्वा अप द्विष ।

२३ १२३१ २

इन्दो सखायमा विश ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । हे इन्दो सोम ! मघोन धनवत नः अस्मान् आ आभिमुख्येन पवस्व क्षर । विश्वा विश्वान् द्विष शत्रून् अप जहि मारय च सखाय मित्रभूतमिन्द्रम् आविश प्राप्त हि ॥ ७ ॥

(इन्दो मघोन नः आ पवस्व) हे सोम ! हम धनवानोंके अभिमुख होकर बरस (विश्वा द्विषः अपजहि) सकल द्वेष करनेवालोंको नष्ट कर (सखाय आविश) हमारे मित्र इंद्रको प्राप्त हो ॥ ७ ॥

३१२ ३१ २र ३१२

नृचक्षसं त्वा वयमिन्द्रपीतꣳ स्वर्विदम् ।

३ १२३१ २र

भक्षीमहि प्रजामिषम् ॥ ८ ॥

अथाष्टमी । हे सोम ! नृचक्षसं नृणा द्रष्टार स्वर्विदम् सर्वज्ञम् इन्द्रपीतं त्वा सेवमाना वय प्रजा पुत्रादिकम् इषम् अन्नञ्च भक्षीमहि भजेम ।

हे सोम ! (नृचक्षस स्वर्विदम् त्वाम्) मनुष्योंके द्रष्टा सर्वज्ञ और इन्द्रके पिये हुए तुझे सेवन करते हुए (वय प्रजा इष भक्षीमहि) हम पुत्रादि सन्तान और अन्नको भोगें ॥ ८ ॥

३ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २र
वृष्टिं दिवः परि स्रव द्युम्नं पृथिव्या अधि ।
१ २ ३ १ २
सहो न सोम पृत्सु धाः ॥ ६ ॥

अथ नवमी । हे सोम ! त्वम् दिवः द्युलोकाद् वृष्टिम् वर्ष परिस्रव परितो वर्ष, पृथिव्या अधि अधीति सप्तम्यर्थानुवादी द्युम्नम् अन्नञ्च उत्पादयेति शेषः । न अस्माकं सहः बलं पृत्सु संग्रामेषु धाः धेहि ॥९॥

(सोम) हे सोम तू (दिवः वृष्टिं परिस्रव) द्युलोकसे वर्षाको टपका (पृथिव्या अधिद्युम्नम्) पृथिवी पर अन्नको उत्पन्न कर (नः सहः पृत्सु धाः) हमारे बलको संग्रामोंमें स्थित कर ॥ ९ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके नवमाध्यायस्य प्रथमः खण्ड समाप्तः

१ २ ३ १ २ ३१ ३ १ २
सोमः पुनानो अर्षति सहस्रधारो अत्यविः ।
३ १ २र ३ २
वायोरिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

ऋ० असित—देवलौ । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ द्वितीये खण्डे—सोमः पुनान इति नवर्चम सूक्तम्, तत्र प्रथमा । अयम् पुनानः पावकः सोमः अर्षति गच्छति । कीदृशोऽयम् ? सहस्रधारः अपरिमित-धारः अत्यविः अविशब्देन तल्लोमान्युच्यन्ते अवेर्लोमभिर्निष्पादितम् दशापवित्रमित्यर्थः, तदतिक्रम्य गच्छतीत्यत्यविः । किमर्थम् ? वायोः इंद्रस्य च पानायेति शेषः । किम्प्रति ? निष्कृतम् निरित्येषः समित्येत-स्मिन्नर्थे संस्कृतं पात्रं प्रति ॥ १ ॥

(सहस्रधारः अत्यविः) अनेकों धारों वाला और दशा पवित्रमें को छना हुआ (पुनानः सोमः) पवित्र करने वाला सोम (वायोः इंद्रस्य) वायु और इंद्रके पीनेके लिए (निष्कृतं अर्षति) संस्कार करेहुए पात्र में पहुँचता है ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २र
पवमानमवस्यवो विप्रमभि प्रगायत ।
३ २ ३ १ २
सुष्वाणं देववीतये ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे अवस्यवः रक्षण—कामाः ! उद्गात्रादयो यूयम् पवमानं शोधकं विप्रम् विशेषेण देवानां प्रीणयितारं विप्रवद् बुद्धं वा

अथवा विप्र इति मेधाविनामसु (निघ० ३, १५, १) मेधाविनम् देव वीतये देवपानाय सुष्वाणम् अभिपूयमाण सोमम् अभि आभिमुख्येन प्रगायत प्रकर्षेण स्तुत ॥ २ ॥

(अवस्यवः) हे रक्षा चाहने वाले उद्गाता आदि ! तुम (पवमान विप्रम्) शुद्ध करने वाले और विशेष कर देवताओं को तृप्त करनेवाले (देववीतये सुष्वाणं अभि प्रगायत) देवताओंके पीनेके लिए सुसिद्ध किये हुए सोमके अभिमुख होकर वेदगान करो ॥ २॥

१२ ३ १ २ ३ १ २ ३१२

पवन्ते वाजसातये सोमा सहस्रपाजस ।

३ २ ३१२

गृणाना देववीतये ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । पवन्ते क्षरन्ति सोमाः किमर्थम् ? वाजसातये अन्नस्य लाभाय । कीदृशाः ? सहस्रपाजसः बहुबला बहूनां बलप्रदा इत्यर्थः गृणाना कर्मणि कर्तृप्रत्ययः (३, १, ८५) स्तूयमानाः । पुनः किमर्थम् ? देववीतये देवाश्च वीतिः गतिः प्राप्तिलक्षणं यस्मिन् सद्देववीति यज्ञः, तदर्थम् यज्ञसिद्धि साक्षात् प्रयोजनम् तद्द्वारा वाज-लाभ इति ॥ ३ ॥

(वाजसातये देववीतये गृणानाः) अन्नकी प्राप्ति और देवयज्ञकी सिद्धिके लिये स्तुति किये जाते हुए (सहस्रपाजसः सोमाः) मनुष्यों को बहुतसा बल देनेवाले सोम (पवन्ते) बरसते हैं ॥ ३ ॥

३२ ३ १ २ ३ १२ ३१ २र

उत नो वाजसातये पवस्व बृहतीरिष ।

३१२ ३१२

द्युमदिन्दो सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । हे इन्दो ! द्युमत् दीप्तिमत् सुवीर्य शोभन-वीर्य सामर्थ्यञ्च पवस्व क्षर, शोभन—सामर्थ्योपेता धारा पवस्वेत्यर्थः । उत अथवा नः अस्माकं वाजसातये संग्रामाय बृहतीः इषः द्युमत् सुवीर्य्यं सम्पादयितुं पवस्वेति योज्यम् ॥ ४ ॥

(इन्दो) हे सोम (द्युमत् सुवीर्यं पवस्व) दीप्तिमान् श्रेष्ठ सामर्थ्य को बरसाओ (उत नः वाजसातये बृहतीः इषः) और हमारे संग्रामके लिए बहुतसे अन्न बरसाओ ॥ ४ ॥

१ २ ३१२३ ३२ ३१२३ १ २

अत्या हियाना न हेतृभिरसृग्रं वाजसातये ।

२३ ३१२३१२

वि वारमव्यमाशवः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी। वाजसातये संग्रामाय हियानाः प्रेर्य्यमाणाः आशवः शीघ्रम् धावन्ति तद्वत् हेतृभिः प्रेरकैः प्रेर्य्यमाणाः आशवः शीघ्रगामिनः सोमाः वाजाय अन्नलाभाय अव्यं वारं वालं दशापवित्रं व्यत्यसृग्रम् व्यतिसृजन्ते ॥ ५ ॥

(वाजसातये हियानाः) संग्रामके लिये प्रेरणा किये हुए सोम (आशवः न) शीघ्रगामियोंकी समान (हेतृभिः) ऋत्विजोंसे (अव्यं वारं व्यत्यसृग्रम्) ऊनके पवित्रमेंको टपकाए जाते हैं॥ ५ ॥

१ २ ३१२ ३१ २र ३ २ ३१२

ते नः सहस्रिणꣳ रयिं पवन्तामा सुवीर्यम् ।

३ २ ३२३ १२

स्वाना देवास इन्दवः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी। ते इन्दवः सोमाः नः अस्माकं सहस्रिणम् सहस्रसंख्यायुक्तं रयिं धनं सुवीर्यं च आपवन्ताम्। कीदृशास्ते ? स्वानाः सुवानाः स्तूयमानाः देवासः द्योतनादि-गुणकाः। स्वानाः-सुवानाः-इति पाठौ ॥ ६ ॥

(ते स्वानाः देवासः इन्दवः) वह स्तूयमान दिपते हुए सोम (नः सहस्रिणं रयिं सुवीर्यं आपवन्ताम्) हमैं सहस्रों संख्याका धन और श्रेष्ठ वीरता दें ॥ ६ ॥

३ १ २३१ २३ २ ३२उ ३१२

वाश्रा अर्षन्तीन्दवोऽभि वत्सं न मातरः।

३ १ २र

दधन्विरे गभस्त्योः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी। वाश्राः शब्दयन्तः इन्दवः सोमाः अभ्यर्षन्ति पात्रं प्रति। वाश्राः शब्दकारिण्यो मातरः मातृभूता गावः वत्सं न वत्सं यथा प्रत्यागच्छन्ति तद्वत् त एव गभस्त्योः बाह्वोः दधन्विरे ध्रियन्ते च ॥ मातरः-धेनवः-इति पाठौ ॥ ७ ॥

(वाश्राः इन्दवः) शब्दायमान सोम (मातरः वत्सं न) जैसे माता गौएँ बछड़ोंकी ओरको जाती हैं, तैसे (अभ्यर्षन्ति) पात्रमें को जाते हैं (गभस्त्याः दधन्विरे) बाहुओंमें धारण किये जाते हैं ॥ ७ ॥

२३ १ २ ३ १ २र ३ १ २

जुष्ट इन्द्राय मत्सर पवमान कनिक्रदत् ।

२ ३ २३ १ २

विश्वा अप द्विषो जहि ॥ ८ ॥

अथाष्टमी । इन्द्राय जुष्टः पर्याप्तः सोमः मदयतीति शेषः । मत्सरः सोमः मन्दतेः तृप्तिकर्मण — इति निरुक्तम् पवमान पूयमान हे सोम कनिक्रदत् विश्वा द्विषः सर्वानस्माकं द्वेष्टॄन् अप जहि ॥ पवमानः पवमाना — इति पाठौ ॥ ८ ॥

सोम (इन्द्राय जुष्टः) इन्द्र के लिये पर्याप्त होता है (मत्सर पवमानः) तृप्तिकारी सोम (कनिक्रदत् विश्वा द्विषः अपजहि) शब्द करता हुआ हमारे सकल द्वेषियों को नष्ट करे ॥ ८ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अपघ्नन्तो अराव्णः पवमानाः स्वर्दृशः ।

१ २ ३ १ २

योनावृतस्य सीदत ॥ ९ ॥

अथ नवमी । हे पवमानाः । अराव्णः अदातॄन् यजमानान् अप घ्नन्तः हिंसन्तः स्वर्दृशः सर्वस्य द्रष्टारो यूयम् ऋतस्य योनौ यज्ञस्य स्थाने सीदत । अथ सोम—पालार्थमुलूखलाख्या इषा ऋतस्य योनौ सीदतेति योज्यम् ॥ ९ ॥

(पवमानाः) हे सोमो ! (अराव्णः अपघ्नन्तः) दान न देनेवाले यजमानों को नष्ट करते हुए (स्वर्दृशः) सबके द्रष्टा तुम (ऋतस्य योनौ सीदत) यज्ञ के मण्डप में विराजो ॥ ९ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः समाप्तः

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २र १ २

सोमा असृग्रमिन्दवः सुता ऋतस्य धारया ।

१ २ ३ १ २

इन्द्राय मधुमत्तमाः ॥ १ ॥

ऋ० असित—काश्यपौ । छं० गायत्री । दे० सोमः । अथ तृतीयखण्डे सोमा असृग्रमिति नवर्चं विद्यमानमेकं सूक्तम् तत्र प्रथमा ॥ ऋतस्य यज्ञस्य सुताः अभिषुताः मधुमत्तमाः अतिशयेन माधुर्योपेताः इन्दवः

सोमा इन्द्राय इन्द्रार्थं धारया असृग्रम् सृज्यन्ते ॥ धारया—सादने—इति पाठौ ॥ १ ॥

(ऋतस्य सुताः) यज्ञके लिये सुसिद्ध किये हुए (मधुमत्तमःइंदवः) अतिमधुर रसवाले टपकते हुए (सोमाः इन्द्राय धारया असृग्रम्)सोम इन्द्रके अर्थ धारासे रचे जाते हैं ॥ १ ॥

३ १ २र ३ १ २ ३ २र ३ १ २
अभि विप्रा अनूषत गावो वत्सं न धेनवः ।
२ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रꣳ सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। विप्राः मेधाविनः सोमस्य पीतये पानाय इन्द्रम् अभि अनूषत अभिष्टुवन्ति। तत्र दृष्टान्तः—धेनवः प्रीणयित्र्यो गावः वत्सं न वत्सं यथा पयः-पानाय अभिशब्दयन्ति तद्वत् ॥ धेनवः—मातरः—इति पाठौ ॥ २ ॥

(विप्राः) हे ऋत्विजो ! (सोमस्य पीतये) सोमको पीनेके लिये (इंद्रं अभ्यनूषत) इंद्रकी स्तुति करते हैं (धेनवः गावः वत्सं न)जैसे तृप्त करनेवाली गौएँ बछडेकी ओरको शब्द करती हैं ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
मदच्युत् क्षेति सादने सिन्धोरूर्मा विपश्चित् ।
१ २ ३ १ २र ३ २
सोमो गौरी अधि श्रितः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। मदच्युत् मदकरस्य रसस्य च्यावयिता सोमः सदने यज्ञस्य—स्थाने क्षेति निवसति। एतदेव विवृणोति—सिंधोः नद्याः ऊर्मा ऊर्मौ तरंगे विपश्चित् विद्वान् सोमः गौरी अधि गौर्यामधि अर्धीति सप्तम्यर्थानुवादः, माध्यमिकायां वाचि गान्धर्वीति वाङ्नामैतत्(निघ० १, ११, ५६) श्रितः निवसति ॥ ३ ॥

(मदच्युतम् सोमः) मदकारी रसको बरसानेवाला सोम (सादने क्षेति) यज्ञशालामें निवास करता है (सिंधोः ऊर्मा विपश्चित्) नदीकी तरङ्गोंमें प्रवीण सोम (गौरी अधिश्रितः) माध्यमिक गांधर्वी वाणीमें रहती है ॥ ३ ॥

३ १ २र ३ २ ३ १ २
दिवो नाभा विचक्षणोऽव्यावारे महीपते ।

२ ३ २ ३१२ ३ २
सोमो य सुक्रतु कवि ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । यः सुक्रतुः सुप्रज्ञः कविः क्रान्तकर्मा विचक्षणः विद्रष्टा स सोमः दिवः अन्तरिक्षस्य नाभा नाभौ नाभिभूते अव्या अव्याः वारे वाले महीयते पूज्यते ॥ ४ ॥

(यः) जो (सुक्रतुः कविः विचक्षण) श्रेष्ठ ज्ञानमय अनुभवी और विशेष द्रष्टा है वह (सोम) साम (दिव नाभा) अन्तरिक्ष के नाभिरूप (अव्या वारे महीयत) ऊनके पवित्रमें सत्कार पाता है ४

१ २र ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
य सोम कलशेष्वा अन्त पवित्र आहित ।
२३ ३ १ २
तमिन्दु परि षस्वजे ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । यः सोमः कलशेषु कुम्भेषु आस्ते यश्च पवित्रे पवित्रस्य अन्तः मध्ये आ हितः निहितः तं रसांशभूतं सोमम् इन्दुः तदभिमानी देव परिष्वजे प्रविशति ॥ ५ ॥

(यः सोम कलशेषु आ) जो सोम कलशोंमें है (पवित्र अन्तः आहित) पवित्र क मध्यमें स्थापित किया गया है (त इन्दु परि षस्वजे) उस अंशभूत सोममें चन्द्रमाका अभिमानी देवता प्रवेश करता है ॥ ५ ॥

२३ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
प्र वाचमिन्दुरिष्यति समुद्रस्याधि विष्टपि ।
२ ३ १ २ ३ १ २
जिन्वन् कोश मधुश्च्युतम् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । इन्दुः सोमः उन्दी क्लेदन (रु० प०)-इत्यस्य रूपम् क्लेदमयांसयं मधुश्च्युतं मधुनश्च्यावकं द्रोणकलशं जिन्वन् प्रीणयन् पूरयन्नित्यर्थः । समुद्रस्यान्तरिक्षस्य अधिविष्टपि विष्टाधे स्थाने वाचं प्रेष्यति प्रेरयति पवित्रे पवमानः शब्दं करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

(इन्दु) सोम (मधुश्च्युत कोश जिन्वन्) मधु टपकानेवाले कलशको पूर्ण करता हुआ (समुद्रस्य अधिविष्टपि) अन्तरिक्ष के आधाररूप स्थान में (वाचं प्रेष्यति) शब्दको करता है ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ ३ १ २ ३ १ २
नित्यस्तोत्रो वनस्पतिर्धेनामन्त· सबर्दुघाम् ।

३ १ २र ३ २
हिन्वानो मानुषा युजा ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । नित्यस्तोत्रः सन्ततस्तोत्रः वनस्पतिः वनानां स्वामी सोमः मानुपा मानुपाणि युजा युग्मानि अहीनैकाहात्मकानि हिन्वानः प्रीणयन् सर्वदुंधाम् अमृतसदृशातिप्रियवचनानि दोग्ध्रीम् अंतः स्तोतॄणाम् मध्ये स्थितां धेनां स्तुतिरूपां वाचं गृणात्विति शेपः । धेनामन्तः सवर्दुधाम्-श्रीनामन्तः सर्वदुघः इति पाठौ ॥ ७ ॥

(नित्यस्तोत्रः वनस्पतिः) नित्य प्रशंसा किया जाने वाला वनोंका स्वामी सोम (मानुषा युजा हिन्वानः) ऋत्विजोंको युग्म रूपसे प्रेरणा करता हुआ (सर्वदुधाम्) अमृतके समान प्रिय वचनोंको प्रकाशित करने वाली (अन्तः) स्तोताओंके मध्यमें स्थित (धेनाम्) स्तुतिको स्वीकार करै ॥ ७ ॥

१ २ ३२ ३१२
आ पवमान धारय रयिँ सहस्रवर्चसम् ।
३ १ २ ३१२
अस्मे इन्दो स्वाभुवम् ॥ ८ ॥

अथाष्टमी । हे पवमान ! पूयमान ! पुनान ! वा इन्दो ! सोम ! त्वं सहस्रवर्चसं बहुदीप्तिम् स्वाभुवम् शोभन—भवनम् रयिम् धनम् अस्मे अस्मासु धारय प्रक्षिपेत्यर्थः ॥ ८ ॥

(पवमान इन्दो) हे संस्कार किये जाते हुए सोम ! (सहस्रवर्चसं स्वाभुवम्) अनेकों दीप्तिवाले सुन्दर भवनको (रयिं अस्मे धारय) और धनको हमारे विषैं स्थापन कर ॥ ८ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २र ३ २
अभि प्रिया दिवः कविर्विप्रः स धारया सुतः ।
१ २ ३ १ २
सोमो हिन्वे परावति ॥ ६ ॥

अथ नवमी । कविः क्रान्तकर्मा, सुतः अभिपुतः, सोमः परावति विप्रकृष्टे देशे स्थितः सन विप्रः मेधावी स धारया स्वस्य धारया दिवः द्युलोकस्य प्रिया प्रियाणि स्थानानि अभि लक्ष्य हिन्वे प्रेरयति । दिवः कविः दिवस्पतिः-इति पाठौ,हिन्वे परावति हिन्वेपरानो अर्णति इति च सुतः कविः—इति च ॥ ९ ॥

(कवि सुतः) शान्तकर्मा अभिषव किया हुआ (पवयति) श्रेष्ठ स्थानमें स्थित हुआ (विप्र स) विशेष पूर्ण करने वाला वह सोम (धारया) अपनी धारासे (दिव प्रिया अभि दिव्य) द्युलोकके प्यार स्थानोंकी ओरको प्रेरणा करता है ॥ ९ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके नवमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः समाप्तः

१ ३   १ २   ३ १ २ ३ १ २   ३ २

उत्ते शुष्मास ईरते सिन्धोरूर्मेरिव स्वन ।

३ १ २   ३ २

वाणस्य चोदया पविम् ॥ १ ॥

ऋ० उचथ्यः । छ० गायत्री । दे० सोम । अथ उत्तेशुष्मास इति चतुर्थे खण्डे—विद्यमान पञ्चर्चे सूक्तं, तत्र प्रथमा । हे सोम ! ते तव शुष्मास शुष्मा वेगाः उत् ईरयते उद्गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्त —सिन्धोः समुद्रस्य ऊर्मेरिव यथा तरङ्गात् स्वन ध्वनि उद्गच्छति तद्वत् । स त्वं वाणस्य विस्तृतस्य नालस्य शततन्त्रीकस्य वीणाविशेषस्य पविं शब्दं नामैतत् (निरु० १, ११) शब्दम् चोदय प्रेरय, वेगेन स्यन्दमानस्त्वम् विसृष्ट-वाणशब्दसदृशं शब्दम् कुर्विस्त्वम् ॥ १ ॥

हे सोम ! (सिन्धो ऊर्मेः स्वन इव) समुद्रकी तरङ्गसे उठे हुए शब्दकी समान (ते शुष्मास उत् ईरते) तेरे वेग उठते हैं वह तू (वाणस्य पविं चोदय) वाण नामक बाजेके शब्दको प्रेरणा कर ॥ १ ॥

३ २ ३ ३ २   ३ १   २र   ३ १ २

प्रसवे त उदीरते तिस्रो वाचो मखस्युव ।

२उ ३ २ ३ १ २

यदव्य एपि सानवि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! ते तव प्रसवे सति मखस्युव यज्ञमिच्छतो यजमानस्य तिस्रो वाचः ऋग्यजुः-सामात्मकानि त्रीणि वाक्यानि उदीरते उद्गच्छन्ति । कदेत्यत आह-यत् यदा सानवि उच्छ्रिते अव्ये अविमये पवित्रे पवित्रम् एषि गच्छसि ॥ २ ॥

(ते प्रसवे) तेरा प्रादुर्भाव होने पर (मखस्युव तिस्रः वाचः उदीरते) यज्ञकी इच्छा वाले यजमानके ऋक्—यजु सामरूप तीन वाक्य प्रकट होते हैं (यत् सानवि अव्ये एपि) जबकि तू श्रेष्ठ पवित्र में पहुँचता है ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ १ २-३ १ २र २ १ २
अव्या वारैः परि प्रियँ हरिँ हिन्वन्त्यद्रिभिः ।
१ २ ३ १ २
पवमानं मधुश्च्युतम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । प्रियं देवानां प्रीतिकरं हरिं हरितवर्णं अद्रिभिः ग्रावभिः अभिषुतं मधुश्च्युतं मधुनो रसस्य च्यावयितारम् पवमानं सोमम् अव्याः अवेः वारैः वालैः परि हिन्वंति ऋत्विजः परिप्रेरयंति ॥ ३ ॥

(प्रियम् हरिम्) देवताओंके प्यारे और हरे वर्णके (अद्रिभिः) पाषाणों से कुचले हुए (मधुश्च्युतम् पवमानम्) मीठे रसके टपकाने वाले सोमको ऋत्विज (अव्याः वारैः परिहिंवंति) भेड़ोकी ऊनके पवित्रे में को छोड़ते हैं ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २
आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे ।
३ २ ३ १ २ ३ १ २
अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । हे मदिन्तम ! मादयितृतम ! कवे ! क्रांतकर्मन् ! सोम ! अर्कस्य अर्चनीयस्य इंद्रस्य योनिम् उदरभूतं स्थानम् आसदम् प्राप्तुम् पवित्रम् अतीत्य धारया सम्पातेन आ पवस्व आभिमुख्येन क्षर ॥ ४ ॥

(मदिन्तम कवे) हे परमहर्षदायक सोम ! (अर्कस्य योनिं आसदम्) पूजनीय इंद्रके उदर रूप स्थानमें पहुंचने के लिए (पवित्रम् धारया आपवस्व) पवित्रमेंको छन कर धारसे अभिमुख होकर वरस ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
स पवस्व मदिन्तम गोभिरञ्जानो अक्तुभिः ।
१ २ ३ १२
एन्द्रस्य जठरं विश ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । हे मदिन्तम ! मादयितृतम ! सोम ! अक्तुभिः अञ्जनसाधन-भूतैः गोभिः गोविकारैः पयोभिः अञ्जानः अज्यमानः संस्तूयमानः स त्वं पवस्व क्षरतु । अनंतरम् इंद्रस्य जठरम् उदरम् आविश प्रविश ॥ एन्द्रस्य जठरं विश-इंद्र इंद्राय पीतये-इति पाठौ ॥ ५ ॥

(मदिन्तम) हे परमहर्षदायक सोम ! (अक्तुभिः गोभिः अञ्जानः) मिलानेके साधन गोदुग्धादिसे प्रशंसनीय होता हुआ (पवस्व) वरस

तदनतर (इंद्रस्य जठरम् आविश) इन्द्रके उदरमें प्रवश कर ॥ ५ ॥

सामवेदोत्तरार्चिक नवमाध्यायस्य चतुर्थः खंड समाप्तः

३ २ १ ३ २र ३ १ २ ३ २ ३ २

अया वीती परि स्रव यस्त इन्दो मदेष्वा ।

३ १ २ ३१ २र

अवाहन्नवतीर्नव ॥ १ ॥

ऋ० अमहीयु । छ० गायत्री । दे० सोम । अथ पञ्चमे खण्डे अया वीतीति तृचात्मकम् प्रथमम् सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे इन्दो ! सोम ! अया अनन रसेन वीती वीत्यै इन्द्रस्य भक्षणाय परिस्रव परिक्षर । कीदृशन रसेनेत्यत आह-ते तव यः रसः मदेषु संग्रामेषु नवतीनव नवनवति संख्याका शत्रुपुरीः अवाहन् जघान । इम सोमरस पीत्वा मत्त सन्निन्द्र उक्तसंख्याकाः शत्रुपुरीः जघानेति तस्या रसो जघानेत्युपचारः ॥ १ ॥

(इन्दो अया वीती परिस्रव) हे सोम ! इस रसके द्वारा इन्द्र के भक्षणके लिए चारों ओर बरस (ते यः मदेषु) तेरा जो रस संग्रामों में (नवनवती अवाहन्) निन्यानवे शत्रुपुरियोंको नष्ट करता हुआ१

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पुरः सद्य इत्थाधिये दिवोदासाय शम्बरम् ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २

अध त्य तुर्वशं यदुम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । सद्यः एकस्मिन्नेवाहनि पुरः शत्रूणां पुराणि सोम रसः अवाहन् । इत्था धिये सत्यकर्मणे दिवोदासाय राज्ञे शम्बरम् शत्रु पुराणां स्वामिनम् अध अथ अनन्तरम् त्यं तं तुर्वशं तुर्वशनामानं राजानं दिवोदासशत्रुम् यदुम् यदुनामकञ्च राजानमवाहन् । अत्रापि सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निन्द्रः सर्वमेतदकार्षीदिति सोमरसे कर्तृत्वमुपचर्यते ॥

(सद्यः पुरः) शीघ्र ही शत्रुओंके नगरोंको इंद्रका पिया हुआ सोम रस नष्ट करता हुआ (इत्था धिये दिवोदासाय) सत्यकर्मा दिवोदास राजाके अर्थ (शम्बरम्) शत्रु नगरोंके स्वामीको (अध त्य तुर्वशम्) फिर उस तुर्वस नामक दिवोदासके वैरीको (यदुम) यदु नामक राजा को (अवाहन्) सोमरस को पीकर इन्द्र मारता हुआ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३१ २र ३ १ २

परि नो अश्वमश्वविद्गोमदिन्दो हिरण्यवत् ।

१ २ ३ २ ३ १ २
त्वरा सहस्रिणीरिषः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। हे सोम! अश्ववित् अश्वस्य लम्भकः त्वं नः अस्माकम् अश्वं गोमत् गोयुक्त हिरण्यवत् हिरण्योपेतं पश्वादि-धनञ्च परिक्षर अपि च सहस्रिणीः बहूनि इषः अन्नानि क्षर ॥ परिनः ।परिणः— इति पाठौ ॥ ३ ॥

(इन्दो) हे सोम ! (अश्ववित्) घोड़े प्राप्त करानेवाला तू (नः) हमें (गोतम् हिरण्यवत् अश्वम्) गौएं और सुवर्ण सहित अश्व (सहस्रिणीः इषः) बहुतसे अन्न (परिक्षर) दो ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ २उ ३ २ ३ १ २
अपघ्नन् पवते मृधोऽप सोमो अरावणः ।
२ ३ १ २ ३ २
गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

ऋ० अमहीयुः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ तृचात्मके द्वितीय-सूक्ते—तत्र प्रथमा। सोमः मृधः हिंसकान् शत्रून् अपघ्नन् मारयन् अरावणः शक्तौ सत्यां धनानामदातृंश्च अपघ्नन् इन्द्रस्य निष्कृतं स्थानं गच्छन् प्राप्नुवन् पवते धारया क्षरति ॥ १ ॥

(सोमः) सोम (मृधः अपघ्नन्) हिंसक शत्रुओंको मारताहुआ (अरावणः अप) अदाताओंको नष्ट करता हुआ (इंद्रस्य निष्कृतम् गच्छन् पवते) इंद्रके स्थानको प्राप्त होता हुआ धार से बरसता है ॥१॥

३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २र
महो नो राय आ भर पवमान जही मृधः ।
१ २ ३ २ ३ १ २
रास्वेन्दो वीरवद्यशः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे पवमान! इन्दो! सोम नः अस्माकं महः महान्ति रायः धनानि आ भर आहर मृधः हिंसकान् शत्रूंश्च जहि मारय वीरवत् पुत्राद्युपेतं यशः कीर्त्तिश्च रास्व अस्मभ्यं देहि ॥ २ ॥

(पवमान इन्दो) हे पूयमान सोम ! (नः महः रायः आभर) हमें बहुतसे धन दो (मृधः जहि) शत्रुओंको मारो (वीरवत् यशः रास्व) पुत्रादि सहित कीर्त्ति दो ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २उ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
न त्वा शतं च न हुतो राधो दित्सन्तमा मिनन् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
यत्पुनानो मखस्यसे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। हे सोम! राध धन रिरिक्षन्तम् आदातुमिच्छन्तं त्वा त्वां शतञ्चन बहवोऽपि द्रुतः हिंसकाः शत्रवः न आमिनन् न हिंसन्ति। कदा? इत्यत्राह—यत् यदा पुनान: पूयमानः त्व मखस्यसे धन दातुमिच्छसि ॥ ३ ॥

हे सोम! (यत् पुनानः मखस्यसे) जब पवमान तू धन देना चाहता है। तब (राधः रिरिक्षन्तं त्वा) धन देना चाहनेहुए तुझे (शतञ्चन द्रुत) बहुतसे भी हिंसक शत्रु (न आमिनन्) नहीं रोकसकते ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
अया पवस्व धारया यया सूर्यमरोचय ।
३ १ २र ३ २
हिन्वानो मानुषीरप ॥ १ ॥

ऋ० निध्र वि। छ० गायत्री। दे०सोमः। अथ तृचात्मके तृतीय-सूक्ते-प्रथमा। हे सोम! मानुषीः मनुष्याणा हितानि अपः उदकानि हिन्वानः प्रेरयन् त्वं यया धारया सूर्यम् अरोचयः प्रकाशयसि तया अया अनया धारया पवस्व क्षर ॥ १ ॥

हे सोम! (मानुषीः अपः हिन्वानः) मनुष्योंके हितकारी जलोंका प्रेरणा करता हुआ (यया धारया सूर्यम् अरोचयः) जिस धारासे सूर्यको प्रकाशित करता है (अया पवस्व) तिस धारा से बरस ॥ १ ॥

१,२ ३ २३ १२३ १२ ३१ २र
अयुक्त सूर एतश पवमानो मनावधि ।
३ १ २ ३ १,२
अन्तरिक्षेण यातवे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। पवमानः पूयमानः सोमः मनावधि मनुर्मनुष्यस्तस्मिन् मनुष्य इत्यर्थः। अन्तरिक्षेण यातवे गन्तु सूरः प्रेरकस्यादित्यस्य एतशम् अश्वनामैतत् (निघ० १ १४, १०) अश्व अयुक्त युक्तक ॥ २ ॥

(पवमानः) सोम (मनावधि अन्तरिक्षेण यातवे) मनुष्यके अन्तरिक्ष मार्गसे आनेको (सूरः एतश अयुक्त) प्रेरक आदित्यके एतश नामक अश्वका जोड़ता है ॥ २ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
उत त्वा हरितो रथे सूरो अयुक्त यातवे ।
२ ३ २ ३ १ २ ३ २
इन्दुरिन्द्र इति ब्रुवन् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । उत अपि च इन्दुः सोमः इन्द्र इति ब्रुवन् त्वाः तान् हरितः हरितवर्णान् अश्वान् सूरः सूर्यस्य रथे यातवे गन्तुम् अयुक्त युनक्ति ॥ रथ दश –इति पाठौ ॥ ३ ॥

(उत इन्दुः) और सोम (इन्द्र इति ब्रुवन्) इंद्र ऐसा कहताहुआ (त्वाः हरितः) उन हरे वर्णके घोडों को (सूरः रथे) सूर्यके रथमें (यातवे अयुक्त) गमन करने को जोड़ता है ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके नवमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः समाप्तः ।

३ १ २ ३२३१ २ ३२ ३ १२ ३१२३१
अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा यजिष्ठं दूतमध्वरे
२ १ २र३ १ २ ३ २ ३ १ २
कृणुध्वम् । यो मर्त्येषु निध्रुविर्ऋतावा तपुर्मूर्धा
३१ २ ३ २
घृतान्नः पावकः ॥ १ ॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ षष्ठे खंडे—अग्निं व इति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे देवाः ! वः यूयं देवं द्योतमानम् अग्निम् अध्वरे कौटिल्यरहिते यज्ञे दूतं कृणुध्वं कुरुत । कीदृशम् ? अग्निभिः अन्यैः सजोषा सजोषसम् द्वितीयार्थे प्रथमा (३,१,८५) यजिष्ठं यष्टृतमं यः अग्निः देवोऽपि सन् मर्त्येषु निध्रुविः नितरां ध्रुवस्तिष्ठति । कीदृशः ? ऋतावा यज्ञवान् सत्यवान् वा तपुर्मूर्द्धा तापकं तेजः घृतान्नः पावकः शोधकं तमग्निं दूतं कृणुध्वमिति योजना ॥

हे देवताओं ! (वः) तुम (अग्निभिः सजोषा) अन्य अग्नियों सहित (यजिष्ठम्) परमपूज्य (अग्निं देवम्) अग्निदेवको (अध्वरे दूतं कृणुध्वम्) यज्ञमें दूत बनाओ (यः मर्त्येषु निध्रुवः) जो देवता होकर भी मनुष्योंमें अधिकतासे रहता है (ऋतावा तपुर्मूर्धा) यज्ञ का संवन्धी और तापप्रद तेजवाला है (घृतान्नः पावकः) घृतका भक्षण करनेवाला और सबका शोधक है ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २र ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३
प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन्यदा महः संवरणाद्

१ ॰   १ २ ३ २ ३ १ ०   ३ १ २र

व्यस्थात् । आदस्य वातो अनु वाति शोचिरध

३ १ २ ३ १ २

स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । यवसे वने अविष्यन् भक्षयन् प्रोथन् शब्दं कुर्वन् सन् अश्वो न अश्व इव महः महतः संवरणात् निरोधात् दावरूपोऽग्निः यदा व्यस्थात् संवृतेषु वृक्षेषु विविधं स्थितो भवति तदा अस्य अग्नेः शोचिः अर्चिः अनु वातः वाति । अध अथ शब्दः स्मृतिः—अध अथानन्तरं हे अग्ने ! ते तव व्रजनं मार्गः कृष्णमस्ति । स्म—इति पूरणम् ॥ २ ॥

(यवसे अविष्यन्) घासमें चुगनेहुए (प्रोथत् अश्व न) हींसते हुए घोड़ेकी समान (महः संवरणात्) बड़े निरोधसे दावरूप अग्नि (यदा व्यस्थात्) जब फैलहुए वृक्षोंमें स्थित होता है (आत् अस्य शोचिः अनुवात वाति) तब इस अग्निकी लपट वायुके पीछे २ चलती है । (अध) अनन्तर । हे अग्ने ! (ते व्रजन कृष्ण अस्ति) तेरा मार्ग कृष्णवर्ण है ॥ २ ॥

१ २र ३ १ २   ३ २उ   ३ १२ ३ १ २

उद्यस्य ते नवजातस्य वृष्णोऽग्ने चरन्त्यजरा

३ २   २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १

इधाना । अच्छा द्यामरुषो धूम एषि सं दूतो

२ ३ १ २ ३ २ ३ २

अग्न ईयसे हि देवान् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे अग्ने ! नवजातस्य नूतनं प्रादुर्भूतस्य वृष्णः वर्षितुः यस्य ते तव अजराः जरारहिता ज्वाला इधानाः इध्यमानाः या उच्चरन्ति सदृच्छन्ति । हे अग्ने ! अरुषः आरोचमानः धूमः धूमयुक्तः दूतः त्वं द्यामच्छ द्युलोकं प्रति समेषि सम्यग् गच्छसि पश्चात् तत्रस्थान् देवान् इन्द्रादीन् ईयसे हि प्राप्नोषि खलु यद्वा हे अग्ने ! त्वदीयो यो धूमः द्युलोकं प्रति एषि गच्छति पुरुषव्यत्ययः त्वमपि देवान् प्राप्नोषि एषि—एति—इति पाठौ ॥ ३ ॥

(अग्ने) हे अग्ने (नवजातस्य वृष्ण) नवीन प्रकटहुए और वर्षा करनेवाले (यस्य ते) जिस तेरी (अजरा इधाना उच्चरन्ति) जरा

रहित ज्वालाएं प्रज्वलित होती हुई निकलती हैं (अग्ने अरुषः धूमः दूतः) हे अग्निदेव ! प्रकाश करता हुआ धूमयुक्त दूतरूप तू (द्यां अच्छ समेषि) द्युलोकमेंको जाता है । फिर वहां के (देवान् हि ईयसे) इंद्रादिदेवताओंको अवश्य प्राप्त होता है ॥ ३ ॥

१ २र ३ २ ३ २ ३ १ २
तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे ।
१ २र ३ १ २
स वृषा वृषभो भुवत् ॥ १ ॥

ऋ० सुकक्षः श्रुतकक्षो वा । छ० गायत्री । दे० इंद्रः । अथ तमिन्द्रमिति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । यजमाना आहुः—तं पूर्वोक्तम् इंद्रं वाजयामसि वाजयामः सोमेन स्तुतिभिः वाजवंतं बलवंतं कुर्मः । किमर्थम् ? महे महान्तं वृत्राय अपामावरकं वृत्रासुरं हन्तवे हन्तुं सोमपानेन मत्तः स्तुतिभिः वा स्तुतः सन् वृत्रहन्तवे वाजयामसि—वाजवन्तं करोतीत्यर्थे तत्करोतीति (३, १, २५-वा०) णिच् णाविष्ठवत् (३, १, २५ वा०)—इति णंग्रिष्ठवद्भावात् टेः (६, ४, १५५)—इति टि-लोपः विन्मतोर्लुक् (५, ३, ६५)—इति मतुपो लुक् । वृषा धनानां सेक्ता दाता सः इंद्रः वृषभः अस्माकं स्तोतॄणां सोमस्य दातॄणां धनादिसेचको दाता भुवत भवतु ॥ १ ॥

(महे वृत्राय हन्तवे) बड़े भारी वृत्रासुरको मारनेके लिये (तं इन्द्रं वाजयामसि) उस इंद्रको सोम और स्तुतियोंसे बलवान् करते हैं (वृषा सः वृषभः भुवत्) धनोंकी वर्षा करनवाला वह इंद्र हम स्तोताओंको और सोम अर्पण करनेवालोंको धनका दाता है ॥ १ ॥

२ ३ १ २र ३ १ २र ३ १ २र ३ २
इन्द्रः स दामने कृत ओजिष्ठः स बले हितः ।
३ २ ३ २उ ३ २
द्युम्नी श्लोकी स सोम्यः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । सः इंद्रः दामने स्तोतृभ्यः धनादिदानायैव कृतः प्रजापतिना सृष्टः किञ्च ओजिष्ठः ओजस्वितमः सःएवेन्द्रः बले बलवति सोमे प्रजापतिना सृष्टिकाले निहितः सोम-पानार्थञ्च निहित इत्यर्थः द्युम्नी द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति (निरु० नै० ५, ५) यास्केनोक्तत्वात् यशस्वी अन्नवान् वा अतएव श्लोकी श्लोकः स्तुतिः तद्वान् सः इंद्रः सोम्यः सोमार्हो भवति ॥ बले—मदे—इति पाठौ ॥ २ ॥

(सः इन्द्रः श्रामन धृतः) उस इन्द्रको स्तुति करने वालों को धन देनके लिये ही प्रजापतिने रचा है (ओजिष्ठः स वद हि नः) प्रभाव शाली वह इन्द्र यजमानके सोमके पीनको तृप्तिकालमें प्रसाने स्थापित किया है (वस्व श्लोकी सः सोरथः) अन्नवान् और महाशा वाला वह इन्द्र सोमके योग्य है ॥ २ ॥

३ २३ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २

गिरा वज्रो न सम्भृत सबलो अनपच्युत ।

३ २ ३१ २र

ववक्ष उग्रो अस्तृत ॥ २ ॥

अथ तृतीया । गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा स्तोतृभिः सम्भृतः सम्पादितः तीक्ष्णीकृतः । तत्र दृष्टान्तः—वज्रो न वज्रम् आयुधम् तक्षतृभिः शितधारो यथा भवति तीक्ष्णीक्रियते तद्वत् स्तोतृभिः स्तुत्या सम्भृत अतएव सबल बलसहित तस्मात् अनपच्युत परैरप्रच्युत अनभिगत इत्यर्थ स इन्द्र उग्रः महान् अस्तृतः युद्धे शत्रुभिरहिंसित इन्द्रः ववक्षे स्तोतृभ्यो धनादिकं वोढुमिच्छति ॥ उग्र ऋष्वः—इति पाठो ॥ ३ ॥

(गिरा सम्भृत) स्तुतिरूप वाणीसे स्तोताओं करके तीक्ष्ण किया हुआ (वज्रो न) जैसे कि—धनानेवालोंसे वज्रनामक आयुध तीक्ष्ण कियाजाता है तैसे तीक्ष्ण किया हुआ, इसीकारण (सबलः अनपच्युतः) बलवान् और दूसरोंसे न दबने वाला (उग्रः अस्तृतः) महान् और किसी शत्रुसे चोट न खाने वाला इन्द्र (ववक्ष) स्तुति करने वालोंको धन देना चाहता है ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिक नवमाध्यायस्य षष्ठ खण्ड समाप्त

१ २ ३ १ २ ३१ २र ३ १ २ १ २

अध्वर्यो अद्रिभिः सुतँ सोमं पवित्र आ नय ।

३ १ २३ १ २

पुनाहीन्द्राय पातवे ॥ १ ॥

ऋ० उचथ्य । छ० गायत्री । दे० सोम । अथ सप्तमखण्डे अध्वर्यो अद्रिभिरिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे अध्वर्यो ! अद्रिभि ग्रावभिः सुतम् अभिषुतं सोमं, पवित्रे आनय प्रापय । पवमेव इन्द्राय इन्द्रस्य पातवे पानाय पुनाहि पुनीहि पावय ॥ आनय आसृज—इति पाठो पुनाहि पुनीहि—इति च ॥ १ ॥

(अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं सोमम्) हे अध्वर्यु पाषाणोंसे अभिषव

किये हुए सोमको (पवित्रे आनाय) दशा पवित्रमें पहुंचा (इंद्राय पातवे पुनाहि) इंद्रके पीनेके लिए पवित्र कर ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३२उ ३क २र

तव त्य इन्दो अन्धसो देवा मधोर्व्याशत ।

१ २ २ १ २

पवमानस्य मरुतः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे इन्दो ! सोम ! तव सम्बन्धिनं मधोः मदकरस्य पवमानस्य पूयमानम् अन्धसः अन्नं तत्र कर्मणि षष्ठी (३, १, २५) त्ये ते इमे देवाः इंद्रादयो मरुतश्च एवम्भूतमन्नं व्याशत व्याप्नुवंतीत्यर्थः ॥ व्याशत व्यश्नुत-इति पाठौ ॥ २ ॥

(त्ये देवाः मरुतः) वह इंद्रादि देवता और मरुत् देवता (इन्दो) हे सोम ! (तव मधोः पवमानस्य अंधसः) तेरे मदकारी पवित्र अन्न रूप रसको (व्याशत) भक्षण करते हैं ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २उ १ १ २ ३ १ २

दिवः पीयूषमुत्तमꣳ सोममिन्द्राय वज्रिणे ।

३ २ ३ १ २

सुनोता मधुमत्तमम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे अध्वर्य्यवः ! यूयं मधुमत्तमम् अतिशयेन माधुर्य्योपेतं दिवः द्युलोकस्य पीयूषम् अमृतभूतम् उत्तमं श्रेष्ठं सोमं वज्रिणे वज्रवते इंद्राय सुनोत अभिषुणुत ॥ ३ ॥

हे ऋत्विजा ! (मधुमत्तमं दिवः पीयूषम्) परम मधुरतायुक्त और द्युलोकके अमृतरूप (उत्तमम् सोमम्) श्रेष्ठ सोमको (वज्रिणे इंद्राय सुनोत) वज्रधारी इंद्रके अर्थ अभिषुत करो ॥ ३ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

धर्त्ता दिवः पवते कृत्व्यो रसो दक्षो देवानामनु-

२ ३ १ २ १ २ ३ २उ ३ १ २र ३

माद्यो नृभिः । हरिः सृजानो अत्यो न सत्वभि-

२ ३ १ २ ३ २

र्वृथा पाजाꣳसि कृणुषे नदीष्वा ॥ १ ॥

ऋ० कविः । छ० जगती । दे०सोमः । धर्त्ता दिव इति तृचात्मकम् द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । धर्त्ता सर्वस्य धारकः सोमः दिवः अन्त-

रिक्षात् अन्तरिक्षस्थितात् दशापवित्रात् पवसे पूयते । कीदृशः सोमः ? शृत्व्यः कर्तव्यः शोध्य इत्यर्थः । रसः रसात्मकः । देवानाम् दक्षः बल-प्रदः यद्वा दक्षः प्रवर्द्धनीयो देवानामर्थाय । तथा नृभि नृभिः ऋत्विग्भिः अनुमाद्य अनुमादनीयः स्तुत्यो वा । शेष प्रत्यक्षकृतः । हरि हरितवर्ण । सत्वभि प्राणिभि अस्मदादिभि मृजान मृज्यमानः अत्यो न अश्व इव स यथा शिक्षितोऽनायासेन गच्छति तद्वत् वृथा अप्रयत्नेन पाजांसि बलानि वीर्याणि कृणुषे कुरुते नदीषु वसतीवरीषु ताभिरित्यर्थ ॥ कृणुषे कृणुषे—इति पाठौ ॥ १ ॥

(शृत्व्य रसः) शोधन करने योग्य और रसरूप (देवानां दक्ष) देवताओंको बलदायक (नृभि अनुमाद्य) ऋत्विजोंके स्तुति करने योग्य (धर्ता) सबका धारक सोम (दिव पवते) अंतरिक्षमेंसे दशापवित्रमेंको परसता है (हरि सत्वभि मृजान) हरे वर्णका सोम हम प्राणियोंसे रचा जाता हुआ (अत्यो न) जैसे शिक्षित घोड़ा अनायासमें ही चला जाता है तैसे (नदीषु वृथा पाजांसि कृणुषे) वसती वरी जलोंमें अपने बलोंको करता है ॥ १ ॥

१ ३ १ २ १ २ ३ १ २ ३ २ १ २
शूरो न धत्त आयुधा गभस्त्यो स्वा३ सिपा-
३ १ २र १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
सन्नथिरो गविष्टिषु । इन्द्रस्य शुष्ममीरयन्नपस्यु-
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
भिरिन्दुर्हिन्वानो अज्यते मनीषिभि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । अयं सोमः गभस्त्योः हस्तयो आयुधा आयुधानि शूरो न शूर इव धत्ते धारयति, स्वः स्वर्गं सुखसाधनं यज्ञं वा सिपासन् सम्भक्तुमिच्छन् रथिनः रथवान् रथादिन् प्रत्यय गविष्टिषु यजमानस्य गवामेषणेषु सत्सु यजमानो ह्यद् गोमन्नमजनाय रथवानित्यर्थः इन्द्रस्य शुष्मम् बलम् । ईरयन् प्रेरयन् इन्दु सोमः देवः अपस्युभिः कर्मेच्छुभि मनीषिभिः मेधाविभिः स्तुभिः ऋत्विग्भिः हिन्वान प्रेर्यमाणः अज्यते गोभिः ॥ २ ॥

यह साम (शूर न) शूरकी समान (गभस्त्यो आयुध धत्ते) हाथोंमें आयुधोंको धारण करता है (स्वः सिपासन्) सुखके साधन वा यज्ञको सेवन करना चाहता हुआ (रथिनः गविष्टिषु) रथवान यजमानकी गौओंकी इच्छाओंमें (इन्द्रस्य शुष्मम् ईरयन्) इन्द्रके बल को प्रेरणा करता हुआ (इन्दुः) सोम देवता (अपस्युभिः मनीषिभिः

हिन्वानः सृज्यते) कर्मानुष्ठानके अभिलाषी ऋत्विजों करके प्रेरणा किया हुआ गोदुग्धादिसे मिलाया जाता है ॥ २ ॥

१२ ३ १२ ३ १ २ ३ १२
इन्द्रस्य सोम पवमान ऊर्मिणा तविष्यमाणो
३ २३ १ २ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३
जठरेष्वा विश । प्र नः पिन्व विद्युदभ्रेव रोदसी
३ २ ३ २ ३ १२ ३ १ २
धिया नो वाजाँ उप माहि शश्वतः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे सोम ! पवमान ! पूयमान ! त्वं तविष्यमाणो वर्द्धिष्यमाणः सन् इंद्रस्य जठरेषु ऊर्मिणा प्रभृतया धारया आ विश जठरप्रदेशस्य बाहुल्यात् बहुवचनम् नः अस्मदर्थं विद्युत् अभ्रेव अभ्राणीव सा यथा अभ्राणि दोग्धि तद्वत् प्र पिन्व धुक्ष्व रोदसी द्यावापृथिव्यौ किञ्च धिया कर्मणा नः अस्मभ्यं शश्वतः बहुनामैतत् (निघ० ३, १, ५) बहून् वाजान् अन्नान् उप समीपे माहि निर्माहि ॥ माहि—मासि इति इति पाठो नः—न—इति च ॥ ३ ॥

(सोम पवमान) हे सोम ! संस्कार किया जाता हुआ तू (तविष्यमाणः इंद्रस्य जठरेषु ऊर्मिणा आविश) बढ़ाया जाता हुआ इंद्रके उदरों में बड़ी धारासे प्रवेश कर (विद्युत् अभ्रेव) जैसे बिजली मेघों को दुहती है तैसे (नः रोदसी प्रपिन्व) हमारे लिए द्युलोक और भूलोक को दुह (धिया नः शश्वतः वाजान् उपमाहि) कर्मके द्वारा हमारे अर्थ बहुतसे अन्नोंको हमारे समीपमें रच ॥ ३ ॥

१ २ ३ २उ ३ २ ३क २र ३ २ ३ १ २
यदिन्द्र प्रागपागुदङ्न्यग्वा हूयसे नृभिः ।
३ १ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
सिमा पुरू नृषूतो अस्यानवेऽसि प्रशर्ध तुर्वशे ॥१॥

ऋ० देवातिथिः । छ० बृहती । दे० इंद्रः । अथ प्रगाथरूपे तृतीयसूक्ते प्रथमा । हे इंद्र ! यद् यदि प्राक् प्राच्यां दिशि वर्त्तमानैः सप्तम्यां प्राक् शब्दात् विहितस्यास्तातेः अञ्चेर्लुगिति (५, ३, ३०) लुक् यदि वा अपाक् प्रतीच्यां दिशि वर्त्तमानैः यदि वा उदक् उदीच्यां दिशि वर्त्तमानैः यदि वा न्यक् नीच्यां दिशि अधस्तद्वर्त्तमानैः न्यधी च (६, २, ५३)—इति प्रकृतिस्वरत्वम् उदात्तस्वरितयोर्यणः (८, २, ४,)—इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् एवम्भूतैः नृभिः स्तोतृभिः त्वं हूयसे

स्वस्वकार्य्याय आहूयसे सिम श्रेष्ठ इन्द्र ! सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते इति वाजसनेयकम् । यद्यप्येव बहुभिराहूयसे तथापि अनवे अनुर्नाम राजा तस्य पुत्रे राजर्षौ पुरु बहुल नृषूत नृभिस्तदीयैः स्तोतृभिः प्रेरित असि भवसि-राज्ञो हितकरणे त्वां स्तोतारः प्रीणयन्तीत्यर्थः पुप्रेरणे अस्मात् कर्मणि निष्ठा तृतीया कर्मणि (६ २ ४८)-इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अपि च हे प्रशर्ध ! प्रकर्षेण शर्द्धयितरभिभवितरिन्द्र ! तुर्वशे—एतत्संज्ञके राजनि नृषूतोऽसि नृभिः प्रेरितोऽसि भवसि ॥ १ ॥

(इन्द्र) हे इन्द्र (यत) यद्यपि तुम (प्राक् अपाक् उदक् वा अन्यक् नृभिः हूयसे) पूर्व दिशामें पश्चिम दिशामें वर्तमान उत्तर दिशामें वर्तमान वा नीचेकी दशामें वर्तमान स्तोताओं करके तुम उनके अपने २ कार्यके समय पुकारे जाते हो तथापि (सिम) हे श्रेष्ठ इन्द्र ! (अनवे) अनु राजाके राजर्षि पुत्रके विषयमें (पुरु नृषूत असि) अधिकतर उनके मनुष्योंसे प्रेरणा किये जाते हो अर्थात् उस राजाके हितके लिये तुम्हें स्तोता प्रसन्न करते हैं (प्रशर्ध) हे अधिकतासे शत्रुओंका तिरस्कार करनेवाले इन्द्र ! (तुर्वशे) तुर्वश राजाके विषयमें भी उसके ऋत्विजोंसे प्रेरणा किये जाते हो ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

यद्वा रुमे रुशमे श्यावके कृप इन्द्र मादयसे

१ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १

सचा । कण्वासस्त्वा स्तोमेभिर्ब्रह्मवाहस इन्द्रा

२र ३ १ २

यच्छन्त्या गहि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। यद्वा यद्यपि रुमे रुमादिषु चतुर्षु राजसु हे इन्द्र त्वं सचा सह मादयसे मादयसि तथापि ब्रह्मवाहसः ब्रह्मणां स्तोत्राणां वोढार अथवा अन्नाना वोढारः कण्वासः कण्वगोत्रा ऋषयः स्तोमेभि स्तोत्रैः स्तोत्र समूहैः सह इन्द्र त्वाम् आयच्छन्ति आयमयंति अतस्त्वम् आगहि शीघ्र मागच्छ गमेर्लोटि छान्दसः (२,४ ७३) शपो लुक् स्तोमेभिर्ब्रह्मवाहसः—महसि- स्तोमवाहसः—इति पाठौ ॥ २ ॥

(यद्वा इन्द्र) यद्यपि हे इन्द्र ! (रुमे रुशमे श्यावके कृपे) रुम रुश श्यावक और कृपके विषयमें (सचा मादयसे) एक साथ प्रसन्न किये जाते हो । तथापि (ब्रह्मवाहसः कण्वासः स्तोमेभि) स्तुति पहुँचानेवाले कण्वगोत्री ऋषि बहुतसे स्तोत्रोंके साथ तुम्हें वशमें करते हैं (इंद्र आगहि) हे इन्द्र तुम हमारे कर्ममें आओ ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २
उभयथ्ँ शृणवच्च न इन्द्रो अर्वागिदं वचः । सत्राच्या
३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
मघवांत्सोमपीतये धिया शविष्ठ आ गमत् ॥ १ ॥

ऋ० भर्गः । छ० बृहती । दे० अग्निः । अथ प्रगाथे चतुर्थसूक्ते—प्रथमा । उभयं स्तोत्रात्मकं शास्त्रात्मकञ्चोभयविधम् इदम् अर्वाग् अस्मदभिमुखम् इन्द्रः शृणवत् शृणोतु त्वञ्च मघवान् धनवान् इन्द्रः सत्राच्या अस्माकं सह अञ्चत्या धिया युक्तः सन् शविष्ठः अतिशयेन सोमपीतये सोमस्य पानाय आगमत आगच्छतु ॥ १ ॥

(उभयं इदं वचः) स्तोत्ररूप और शास्त्ररूप दोनों प्रकारके इस वचनको (नः अर्वाक् इन्द्रः शृणवत्) हमारे अभिमुख होकर इन्द्र सुनै (मघवान्) धनवान् इन्द्र (सत्राच्या धिया) हमारे साथ प्रतिष्ठा पाने वाली बुद्धिसे युक्त है इसीसे (शविष्ठः) अति बलवान् हुआ (सोमपीतये आगमत्) सोमपान करनेको आवे ॥ १ ॥

२उ ३ १ २ ३ १ १र ६ १ २ ३
तथ्ँहि स्वराजं वृषभं तमोजसा धिषणे निष्टत-
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
क्षतुः । उपोतमानां प्रथमो निषीदसि सोम-
२ २ ३ १ २
कामथ्ँ हि ते मनः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । तं हि तं खल्विन्द्रं स्वराजं स्वयमेव राजमानो धिषणे द्यावापृथिव्यौ वृषभं जगदुपकारकं वृष्टेर्वर्षकम् ओजसा बलेन निष्टक्षतुः सञ्चरतुः उत अपि च यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र! उपमानभूतानामन्येषां देवानां मध्ये प्रथमः मुख्यः सन् निषीदसि वेद्यां सोमकामं हि खलु ते मनः ओजसा ओजसः—इति ॥ २ ॥

(धिषणे) द्युलोक और पृथिवीलोकके निवासी (स्वराजं वृषभं तं हि) स्वयं विराजमान जगत्का उपकार करनेवाले तिस इन्द्रको ही (ओजसा निष्टतक्षुः) अपने बलसे प्राप्त होते हैं (उत) और हे इन्द्र (उपमानां प्रथमः निषीदसि) उपमान भूत अन्य देवताओं में मुख्य होकर वेदीमें विराजमान होता है (हि ते मनः सोमकामम्) निश्चय तेरा मन सोमकी कामना वाला है ॥ २ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके नवमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः समाप्तः

१२ ३१ २३१ २र ३१२
पवस्व देव आयुषगिन्द्र गच्छतु ते मद ।
३२ २र१ १२
वायुमा रोह धर्म्मणा ॥ १ ॥

ऋ० त्रिभुवि । छ०गायत्री । दे० सोम । अथाष्टमखण्डे-तृचात्मके प्रथमसूक्ते—प्रथमा । हे सोम ! देव द्योतमानः त्व पवस्व धारया क्षर । अपि च ते तव मदः मदकरो रस आयुषक् तम् इन्द्र प्रति गच्छतु अपि च त्वं वायु धर्मणा धारकेण रसेन आरोह प्राप्नुहि देवः देव इति पाठो ॥ १ ॥

हे सोम (देव पवस्व) दिपता हुआ तू धारासे क्षरस (ते मद आयुषक् इन्द्र गच्छतु) तेरा मदकारी रस उस इन्द्रको पहुंचे (धर्मणा वायु आरोह) धारण करने वाले रसके द्वारा वायुको प्राप्त हो ॥ १ ॥

१२ ३ १ २ १ २ ३१२
पवमान नि तोशसे रयिँ सोम श्रवाय्यम् ।
१२ ३१ २र
इन्दो समुद्रमा विश ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे पवमान इन्दो ! सोम त्व श्रवाय्य श्रवणीय रयिं शत्रूणा धन नि तोशसे अतितरां पीडयसि स त्व समुद्रं द्रोणकलश आविश प्रविश इन्दो प्रियः इति पाठो ॥ २ ॥

(पवमान इन्दो) हे पूयमान सोम ! तू (श्रवाय्य रयिं नितोशसे) श्रवण करनेयोग्य शत्रुओं के धनको अत्यन्त पीडा देता है वह तू (समुद्रं आविश) द्रोणकलश में प्रवेश कर ॥ २ ॥

३ १२ ३१२
अपघ्नन्पवसे मृध० ॥ ३ ॥

अपघ्नम् पवसे मृध इति तृतीया । अस्या प्रतीकमिदम् ॥ सा च छन्दस्याम्नाता (६, १, १, ६—प्रथमभागे) व्याख्याता च ॥ ३ ॥

इसकी व्याख्या प्रथम भाग ६ । १ । १ । ६ में हो चुकी है ॥ ३ ॥

३१ २ ३१२
अभी नो वाजसातमम्० ॥ १ ॥

ऋ० अम्बरीषः ऋजिश्वो वा । छ० अनुष्टुप् । दे० सोमः अथ तृतीयसूक्ते तृचात्मके-अभीनोवाजसातममिति प्रतीकम् सा चाम्नाता (६ २ १, ५—प्रथमभागे) व्याख्याता च ॥ १ ॥

इसकी व्याख्या प्रथम भाग ६ । २ । १ । ५ में होचुकी ॥ १ ॥

३ १ १ २ १ २र ३ १ २ ३ १ २

वयं ते अस्य राधसो वसोर्वसो पुरुस्पृहः ।

१ २र ३ १ २र ३ १ २

नि नेदिष्ठतमा इषः स्याम सुम्ने ते अध्रिगो ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे वसो वासयितः सोम ! अस्य एतादृशस्य ते तव राधसः धनस्य पुरुस्पृहः बहुभिः स्पृहणीयस्य वसोः वासकस्य त्वदीयदीयमानस्य वयं नितरां नेदिष्ठतमाः अत्यन्तमन्तिकतमाः स्याम भवेम ॥ २ ॥

(वसो) हे व्यापक सोम ! (पुरुस्पृहः वसोः) अनेकोंके चाहने योग्य और तेरे दिये हुए (अस्य ते राधसः) इस तेरे धनके नेदिष्ठतमाः स्याम) अत्यन्त समीप हों (अध्रिगो ते इषः सुम्ने) हे सोम ! तेरे दियेहुए अन्नके सुखमें समीप हों ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

परि स्य स्वानो अक्षरदिन्दुरव्ये मदच्युतः ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ २

धारा य ऊर्ध्वो अध्वरे भ्राजा न याति गव्ययुः ३

अथ तृतीया । गव्ययुः गोकामः यद्वा क्षीरादिकामयमानः ऊर्ध्वः समुच्छ्रितः सर्वेषां मुख्यो यः सोमः भ्राजा न यथा भ्राजमानया दीप्त्या अन्तरिक्षे गच्छति तद्वत् दीप्त्या सह अध्वरे यज्ञे धारा स्वकीयया धारया याति गच्छति स्वानः सुवानः अभिपूयमाणः सः इन्दुः सोमः मदच्युतः मदार्थं वेदैः प्रेरितः सन् अव्ये अविमवे पवित्रे पर्य्यक्षरत् परितः क्षरति ॥ अक्षरत् अक्षाः—इति पाठौ ॥ ३ ॥

(गव्ययुः ऊर्ध्वः यः) गोदुग्धादिकी इच्छावाला सर्वोमें मुख्य जो सोम (भ्राजा न) जैसे कि दीप्तिसे अन्तरिक्षमें जाता है तैसे (अध्वरे धारा याति) यज्ञमें अपनी धारासे जाता है (स्वानः स्यः इन्दुः) अभिषव किया जाता हुआ वह सोम (मदच्युतः अव्ये पर्यक्षरत्,) मदके अर्थ वेदोंसे प्रेरणा किया हुआ ऊनके पवित्रोंमें को टपकता है ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २

पवस्व सोम महान्त्समुद्रः

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २र

पिता देवानां विश्वाभि धाम ॥ १ ॥

ऋ० भ्रगु' प्रसद्दस्युः वा। छ० द्विपदा पङ्क्तिः। दे०पवमानसोमः। अथ तृतीयसूक्ते प्रथमा। हे सोम! महान् देवेभ्यो दीप्यमानत्वेन महत्त्वयुक्तः समुद्रः समुन्दन्ति यस्माद् समुन्दन्ति शात्रवः पिता सर्वेषां पालयिता त्वं देवानां विश्वा विश्वानि सर्वाणि धाम धामानि शरीराणि अभि लक्ष्य पवस्व क्षर ॥ १ ॥

(सोम) हे सोम! (महान् समुद्रः) देवताओंको अर्पण किया जाता है इसकारण महत्त्वयुक्त और जिसमें से रस बहते हैं ऐसा (पिता) सबका पालन करनेवाला तू (देवानां विश्वा धाम अभि पवस्व) देवताओंके सकल शरीरोंकी ओरको लक्ष्य करके बरस ॥१॥

३ १ २ - ३ ३ १ २   ३ १ २ ३ १ २र

शुक्र पवस्व देवेभ्य सोम दिवे पृथिव्यै शं च

३ १ २

प्रजाभ्य ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे सोम! शुक्रो दीप्त त्वं देवेभ्य देवार्थं पवस्व क्षर। किञ्च दिवे पृथिव्यै च द्यावापृथिवीभ्याञ्च ततः प्रजाभ्य च शं सुखं कुरु ॥ प्रजाभ्यः प्रजायै-इति पाठौ ॥ २ ॥

(सोम शुक्रः) हे सोम! दीप्तिमान् तू (देवेभ्यः पवस्व) देवताओंके अर्थ द्रोणकलशमें बरस (दिवे पृथिव्यै प्रजाभ्यः च शम्) द्युलोक पृथ्वीलोक और प्रजाओंको सुखरूप हो ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १   २र ३ १

दिवो धर्तासि शुक्र पीयूष सत्ये विधर्मन्वाजी

२

पवस्व ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। हे सोम! शुक्र दीप्तः पीयूष पातव्य त्वं दिव द्युलोकस्य धर्त्ता धारकः असि वाजी बलवान् स त्वं सत्ये सत्यभूते विधर्मन् विधर्मणि विविधानि कर्माणि ऋत्विजो कुर्वन्ति यस्मिन् यद्वा विविध सोमादिहविषां धारकेऽस्मिन् यज्ञे पवस्व क्षर ॥ ३ ॥

हे सोम! (शुक्रः पीयूष दिवः धर्त्ता असि) दीप्त और पीने योग्य तथा द्युलोकका धारण कर्त्ता है (वाजी सत्ये विधर्मन् पवस्व) बलवान् तू सत्यस्वरूप यज्ञमें बरस ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके नवमाध्यायस्य अष्टम खण्डः समाप्तः

१२ ३ १ २ ३२ ३ १ २ ३ २
प्रेष्ठं वो अतिथिᳫँ स्तुषे मित्रमिव प्रियम् ।
२ ३ २ ३ १ २र
अग्ने रथं न वेद्यम् ॥ १ ॥

ऋ० उशनाः । छ० गायत्रीः । दे०अग्निः । अथ नवमखण्डे-प्रेष्ठं व इति तृचात्मकं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे अग्ने ! वः त्वां पूजार्थे बहुवचनम् स्तुषे स्तौमि अहमुशनेति शेषः । कीदृशम्? प्रेष्ठम् अस्माकं स्तोतॄणां धनदानेन प्रियतमम् । अतिथिं सर्वैरतिथिवत् पूज्यं यद्वा अत सातत्यगमने (भ्वा० प०) ऋतन्यञ्जि (उ० ४, २)-इत्यादिना अतेरिथिन् । सततं देवानां हविः प्रदातुं गच्छन्तम् मित्रमिव सखायमिव प्रियं स्तोतुः प्रीणनकरं रथं न रथमिव वेद्यं वेदो धनं धनहितं लाभहेतुं यथा स्वाभिमतलाभाय आश्रयन्ते धनलाभहेतुं रथम् यथा रथेन धनं लभते तद्वत् स्तोतारोऽनेन धनं लभन्ते तादृशधनलाभकारणम् । हे अग्ने ! तस्मै हितं वेद्यं त्वां कर्मसिध्यर्थम् अहं स्तोता स्तौमीति सम्बन्धः ॥ अग्ने अग्निम्-इति पाठौ ॥ १ ॥

(अग्ने) हे अग्ने (प्रेष्ठम) हम स्तोताओंको धन देनेके कारण परम प्रिय (अतिथिम) अतिथिकी समान पूजनीय वा देवताओं को हवि पहुँचानेके लिये निरन्तर जानेवाले (मित्रमिव प्रियम्) मित्रकी समान प्रसन्नता देनेवाले (रथं न वेद्यम्) रथकी समान धनकी प्राप्तिके हेतु (वः स्तुषे) तेरी स्तुति करता हूँ ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ १
कविमिव प्रशᳫँस्यं यं देवास इति द्विता नि
२र ३ २
मर्त्येष्वादधुः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे देवासः ! देवाः इंद्रादयः ! यम् अग्निं मर्त्येषु मनुष्येषु इति वक्ष्यमाणप्रकारेण द्विता द्विधा न्यादधुः गार्हपत्याहवनीयात्मकत्वेन द्विधा निहितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः-कविमिव प्रशंस्यं प्रशंसनार्हं क्रान्तकर्माणं पुरुषं यथा द्विधा कार्य्यद्वये अन्यो नियोजयति तद्वत् यद्वा दिवि पृथिव्यां च निहितवन्तः भूमौ तु हविराहरणार्थं दिवि तु हविःप्रदानार्थमिति द्वैधं निधानं कृतवन्त इत्यर्थः तमग्निं स्तुषे इति पूर्वेण सम्बधः ॥ प्रशंस्यं प्रचेतसः—इति पाठौ ॥ २ ॥

(देवास) इंद्रादि देवता (कविमिव प्रशस्यम्) अनुभवी विद्वान् की समान प्रशंसनीय (यं मर्त्येषु इति) जिस अग्निको मनुष्योंमें आगे कहीहुई रीतिसें (द्विता) गार्हपत्य और आहवनीय इन दो रूपों करके (न्यादधुः) स्थापन करते हुए ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र

त्वं यविष्ठ दाशुषो नॄँ: पाहि शृणुहीगिर ।

१ २ ३ २ ३ १ २र

रक्षा तोकमुत त्मना ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे यविष्ठ ! युवतम ! यद्वा यौतेस्तृजन्तस्य इष्ठनि रूप मेवामा हविषा मिश्रयितृतम ! इंद्र ! त्वं दाशुषः हविर्दत्तवतः नॄन् कर्मणा नेतॄन् यजमानान् पाहि धनानां दानेन रक्ष नॄँ: पाहीत्यत्र संहिताया म्हनुरे (८, ३, १०)-इति मकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिक (८, ३, २)-इति पूर्वस्यानुनासिक । किंच गिरः स्वद्विषयाः स्तुतीः शृणु हि अवहितः सन् शृणु । उत अपि च त्मना आत्मनैव तोकम् अस्मदीयं तनयं पुत्रं रक्ष पालय त्मनेति सर्वत्र सम्बध्यते-आत्मना स्वयमेव रक्ष स्वदन्य पालयितारं न विन्दामः स्वमेवास्मदीयम् शृणुहि शृणुधि इति पाठौ ॥ ३ ५

(यविष्ठ) हे सदा तरुण इंद्र । (त्वं दाशुषः नॄन् पाहि) तू हवि देनेवाले यजमानोंकी रक्षा कर (गिरः शृणुहि) स्तुतियोंको सुन (उत त्मना तोकं रक्ष) और अपने पुरुषार्थसे हमारे पुत्रकी रक्षा कर ॥ ३ ॥

१-१ २-१२

एन्द्र नो गधि प्रिय सत्राजिदगोह्य ।

३ २उ ३ १ २ ३ १ २र ३ २

गिरिर्न विश्वत पृथु पतिर्दिव ॥ १ ॥

ऋ० नृमेधः । छ० उष्णिक् । दे० इन्द्रः । अथ सुचात्मके द्वितीयसूक्ते प्रथमा । हे प्रिय ! स्तोतॄणां प्रीणनकर ! सत्राजित् महता शत्रूणां जेतः! हे अगोह्य ! केनापि गूहितुमशक्य ! इन्द्र ! गिरिर्न पर्वत इव विश्वतः सर्वतः पृथुः पृथुतमः दिवः स्वर्गस्य पतिः ईश्वरस्त्वं नः अस्मान् आगधि आगच्छ॥ प्रियः सत्राजिदगोह्य इति पाठौ विश्वत शृणु विश्वतस्पृथुरिति च

(प्रियः) स्तोताओंको तृप्त करनेवाले (सत्राजित्) शत्रुओंको जीतने

वाले (अगोह्य) किसीसे भी न दबनेवाले (इंद्र) हे इन्द्र ! (गिरिः न विश्वतः पृथुः) पर्वतकी समान सब ओरसे महान् (दिवः पतिः) स्वर्ग स्वामी तू (नः आगधि) हमारे समीप आओ ॥ १ ॥

३ १ २र ३२ ३२३ १ २
अभि हि सत्य सोमपा उभे बभूथ रोदसी ।
१ २र ३२ ३१ २र ३२
इन्द्रासि सुन्वतो वृधः पतिर्दिवः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे सत्य ! सोमपाः सोमस्य पातः इन्द्र! यस्त्वम् उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अभि बभूथ सामर्थ्येनाभि भवसि स त्वं सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः यजमानस्य वृधः वर्धकः असि । दिवः स्वर्गस्यापि पतिः ईश्वरोऽसि ॥ २ ॥

(सत्य सोमपाः इंद्र) सत्यस्वरूप सोमके पीनेवाले हे इन्द्र! जो तू (उभे रोदसी अभिबभूथ) दोनों लोक द्यावा पृथिवीको अपने प्रभाव से छा देता है । वह तू (सुन्वतः वृधः) सोमाभिषव करनेवाले यजमानकी वृद्धि करनेवाला (दिवः पतिः असि)स्वर्गलोकका स्वामी है

१ २र ३ १ २ ३२ ३१ २र
त्वँ हि शश्वतीनामिन्द्र धर्ता पुरामसि ।
३ २उ ३ १ २ ३१ २र ३२
हन्ता दस्योर्मनोर्वृधः पतिर्दिवः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे इंद्र ! त्वं शश्वतीनां बह्वीनां पुरां शत्रुनगरीणां धर्त्ता असि हि दारयिता भवसि खलु। किञ्च दस्यो वृथाकालस्योपक्षेपयितुरसुरस्य हन्ता असि घातको भवसि मनोः मनुष्यस्य यागादिकुर्वतो वृधः वर्द्धकश्चासि । दिवः स्वर्गस्यापि पतिः ईश्वरोऽसि ॥ ३ ॥

(इन्द्र त्वं हि) हे इन्द्र ! तू ही (शश्वतीनां पुरां धर्ता) बहुतसे शत्रनगरोंको नष्ट करनेवाला (दस्योः हन्ता) वृथा समय खोनेवाले असुरका नाशक (मनोः वृधः) यज्ञकर्ता मनुष्यका वृद्धिकर्ता (दिवः पतिः असि) और स्वर्गका स्वामी है ॥ ३ ॥

३२ ३१ २र ३ १ २र
पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।
२ ३ १ २ ३ १ २ ३२ ३ १ २ ३ २
इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुष्टुतः ॥ १ ॥

ऋ० जेता । छं० उष्णिक् । दे० इन्द्र । अथ तृचात्मके तृतीय-सूक्ते प्रथमा । अयम् इन्द्र उच्यमानगुणयुक्तो अजायत सम्पन्नः। कीदृग्गुणकः इति यदुच्यते–पुराम् असुरपुराणा भिन्दु भेत्ता युवा कदाचिदपि वली पलितादिवार्द्धक्यरहितः कविः मेधावी अमितौजाः प्रभूतबलः विश्वस्य कर्मण कृत्स्नस्य ज्योतिष्टोमादेः धर्त्ता पोषकः वज्री यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः पुरुष्टुतः बहुविधे तत्तत्कर्मणि स्तुतः ॥ भिदु–भिदिर् विदारणे (रु० प०) कुरित्यनुवृत्तौ पृथिभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः (उ० १,२३)–इति कुप्रत्ययः तस्य छन्दस्युभयथा(३,४,११७) इति सार्वधातुकसंज्ञाया रुधादिभ्यः श्नम् (३,१,३८)मित्यादन्त्यादचः परो भवति श्न सोरल्लोप (६,४,१११) अनुस्वारपरसवर्णौ अच परस्मिन् पूर्वविधौ (१,१,५७) इति प्राप्तस्य स्थानिवद्भावस्य न पदान्तेत्यादिना(१,१,५८) निषेधः । युवा यु मिश्रणामिश्रणयोः(अदा०प०)कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः (उ०१,१५४)इति कनिन् नित्यादाद्युदात्त(६,१,१९७) कविः कु शब्दे(अदा०प०)अच इरिति (उ०४,१३८) इः प्रत्ययस्वरः (३, १,३) । अमितः–अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, १,) बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । विश्वस्य अशुप्रुषीत्यादिना (उ० १, १४९) क्वन् नित्यादाद्युदात्तः (६,१,१९७) कर्मणा—अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त (३, २, ७५)—इति मनिन् नित्स्वरः (६,१,१९७) । धर्त्ता—तृच् कित्यादन्तोदात्तः (६, १, १६५) । वज्री मत्वर्थीय इनौ (५, २, १२२) प्रत्ययस्वरः । पुरुष्टुतः स्तुतस्तोमयोः छन्दसि (८, ३ १०५)—इति षत्वम् बहुषु प्रदेशेषु स्तुत थाथघञ् क्तजबित्रकाणाम् (६ २ १४४) इत्यन्तोदात्तत्वम् तृतीयासमासे हि थाथादिस्वरापवादः तृतीया कर्मणि (६, २, ४८) इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥ १ ॥

(पुर भिन्दुः) असुरोंके नगरोंको तोड़नेवाला (युवा) सदा तरुण (कविः अमितौजा) अनुभवी और अमितपराक्रमी (विश्वस्य कर्मणः धर्ता) सकल ज्योतिष्टोम आदि कर्मोंका पोषक (वज्री पुरुष्टुतः) यजमानोंकी रक्षा करनेको वज्रधारी और अनेकों कर्मोंमें स्तुति कियाहुआ (इन्द्र अजायत) इन्द्र प्रकट हुआ ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्रिवो बिलम् ।
२ ३ १ २र ३ १ २
त्वा देवा अबिभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ॥२॥

अथ द्वितीया । बलनामकः कश्चिदसुरो देवसम्बन्धिनीर्गा,अपहृत्य कस्मिँश्चिद् गोपितवान्तदानीमिन्द्रस्तद्विलम् समाक्रम्य तस्माद्विलाद्गा-निःसारयामास तदिदमुप.ख्यानमिन्द्रो बलस्य बलमोर्णोदित्यादि ब्राह्मणेषु मन्त्रान्तरेषु च प्रसिद्धम् तदेतद् हृदि निधायायं मन्त्रः प्रवर्त्तते— हे अद्रिव? वज्रयुक्तेन्द्र! त्वं गोमतः बलस्य गोमिषु कस्य बलनामकस्यासुरस्य सम्बन्धि बिलम् अपावः स्वसैन्यमुखेनापाहृतवानसि । तदानीं तुज्यमानासः बलेन हिंस्यमानाः देवाः अबिभ्युषः त्वदयया रक्षया बलादभीताः सन्तः त्वामाविषुः प्राप्तवन्तः।अपेत्यस्य निपातत्वादाद्युदात्तत्वम् (फि० ४, १२) । अवः—वृञ् वरणे (स्वा०ऊ०)लङ् सिप् इतश्च लोपः (३, ४, ९७) स्वादिभ्यः श्नुः (३, १,७३) तस्य बहुलञ्छन्दसि(२,४, ७६) इति लुक् गुणो रपरत्वम् हल्ङ्यादिलोपः विसर्जनीयः अडागमः । अद्रिवः अद्रिरस्यास्तीति मतुप् छन्दसीरः(८,२,१८)इति वत्वम् संबोधने उगिद्चामिति नुम्(७,१,७०)हलङ्याप् संयोगान्तलोपौ मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसि(८,३,१)इति रुत्वम् । बिलं नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् (फि० २, ३) अबिभ्युषः ञि भी भये (जुहो०प०) लिङ् द्विर्भावः अभ्यासस्य ह्रस्वजश्त्वे क्वसुश्च (३, २, १०७) इति लिटः क्वसुरादेशः क्र्यादिनियमात् प्राप्त इट् वस्वेकाजाद्घसाम्(७,२, ६७) इति नियमान्निवर्त्तते, जसि सर्वनामस्थानेऽपि व्यत्ययेन भत्वाद् वसोः संप्रसारणम् परपूर्वत्वम् शासिवसि- घसीनां च (८,३,६०)-इति षत्वम् अचि श्नुधातुत्वित्यादिना(६,४,७७)प्राप्तमियङादेशं बाधित्वा एरनेकाचः (६,४,८२)-इति यणादेशः नञ् समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तुज्यमानासः-तुजेर्हिंसार्थात् परस्य कर्मणि लटःस्थाने शानच् सार्वधातुके यक् (३, १, ६७) इति यक् तस्माददुपदेशादुत्तरस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम् (३, १, १८६) यक एव प्रत्ययस्वरः शिष्यते । आविषुः-अव रक्षणादिषु अस्माद् गत्यर्थाल्लुङि झिस्तस्य सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च (३, ४,१०९)-इति जुस् सिच इडागमः आडजादीनाम् (६,४,७२)-इत्याडागम आदेशप्रत्यययोः (८, ३, ५९)—इति षत्वम् ॥ २ ॥

(अद्रिवः) हे वज्रधारी इन्द्र ! (त्वम्) तू जब (गोमतः) बलस्य बिलम् अपावः) देवताओंकी गौएँ हरनेवाले बलदैत्यके गौएँ छिपानेके बिलको खोलता हुआ तब(तुज्यमानासः देवाः अबिभ्युषः त्वां आविषुः) बलदैत्यके दबाये हुए देवता तुम्हारी रक्षाके कारण बलदैत्यसे भय न पाते हुए तुम्हें प्राप्त हुए ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २

इन्द्रमीशानमोजसाभि स्तोमैरनूषत । सहस्रं यस्य

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

रातय उत वा सन्ति भूयसी ॥ ३ ॥

अथ सूक्तार्थः । स्तोतारः ओजसा बलेन ईशानं जगतो नियामकम् इन्द्रं स्तोमैः त्रिवृदादिभिः अभ्यनूषत सर्वतः स्तुवन्ति । यस्य इन्द्रस्य रातयः धनदानानि सहस्रं सहस्रसंख्योपेतानि सन्ति उत वा अथवा भूयसीः सहस्रसंख्यायाः अभ्यधिकाः सन्ति । सन्तिरत्रैति पूर्ववत् ॥ स्तोमैः स्तोमाः—इति पदौ ॥ स्तोम-स्तु अर्त्यादिना मन् (उ० १ १३८) नित्वादाद्युदात्तः (६ १ १९७)। ईशानम्—ईश ऐश्वर्ये शानचः (३, २ १२४) अदिप्रभृतिभ्यः शपः (२ ४ ७२)—इति धातोरनुदात्तत्वात् तास्यनुदात्तेदित्यादिना (६, १, १८६) शानचोऽनुदात्तत्वम् । ओजसा—नब्विषयस्यानिसन्तस्य (फि० २, ३)। स्तोमैः —अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षि इत्यादिना (उ० १, १३७)। मन्प्रत्ययः नित्वाद् आद्युदात्त (६, १, १९७) अनूषत णु स्तुतौ धातुः (६ १, ६५) लङ् व्यत्ययेन भ तस्य अदादेशः णेरनिटि (३, १, ४४) अस्य धातो कुटादित्वेन ङित्वात् ङित्वाद् (१, २, १) गुणाभावः इत्यादेशः छान्दसः अडागमः । सहस्रं —स्तुतेर्मार्दीनाञ्च (फि० ३ २१)—इति द्वितीयाक्षरमुदात्तम् । रातय —मन्त्रे वृषेत्यादिना (३, ३ ९६) क्तिन् उदात्तः उत—प्रातिपदिकस्वरः ।(फि० १, १) । वा—चादिरनुदात्त (फि० ४, १३) । सन्ति—प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् (३, १, ३) तिङ्ङतिङः (८, १ २८)- इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यम् (८, १ ६६) इति प्रतिषेधात् स हि व्यवहितेऽपि भवतीत्युक्तम् । भूयसी —सहस्रादतिशयेन बहव भूयस्य अत्र विभक्तस्य सहस्रस्य सन्निधिपरत्वात् उपपदस्य प्रसक्तेर्द्विवचन विभज्योपपदे तरबीयसुनाविति बहुशब्दादीयसुन् बहोर्लोपो भू च बहो (६, ४, १५८)-इति इकारलोप बहोर्भू इत्यादेशश्च ईयसुनो नित्वादाद्युदात्तश्च उगितश्च (४, १, ६)—इति ङीप् ॥३॥

वेद यस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ० ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीर-बुक्क-भूपाल साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थे नवमोऽध्याय ॥ ० ॥

स्तोता (ओजसा ईशानम् इन्द्रम्) बलसे जगत्को वशमें रखनेवाले इंद्रको (स्तोमैः अभ्यनूषत) स्तोमोंसे स्तुति करते हैं (यस्य रातयः सहस्रम्) जिस इंद्रके धनके दान सहस्रों (उत वा) और (भूयसीः सन्ति) सहस्रोंसे भी अधिक हैं ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके नवमाध्यायस्य नवमः खण्डः नवमाध्यायश्च समाप्तः

दशमोऽध्याय आरभ्यते

अस्मिन्नध्याये सोमः स्तूयते ।
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ १० ॥

१२ ३१ २३१ २र ३१२३ १ २र
अक्रांत्समुद्रः प्रथमे विधर्मं जनयन्प्रजा भुवनस्य
३२ १२ ३२३ २ ३ २ ३ १ २ ३१ २र
गोपाः वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो
३ १ २र
वावृधे स्वानो अद्रिः ॥ १ ॥

ऋ० पराशरः छ० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । तत्र अक्रान्त्समुद्र इति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम् तत्र प्रथमा । समुद्रः यस्मादापः सन्द्रवन्ति स समुद्रः अपां वर्षकः गोपाः स्वामित्वेन सर्वस्य रक्षकः सोमः प्रथमे विस्तृते भुवनस्य उदकस्य वि धर्मन् विधारकेऽन्तरिक्षे प्रजाः जनयन् उत्पादयन् अक्रान् सर्वमभिक्रामति क्रमेर्लुङि तिपिइडभावे वृद्धौ च कृतायां सिज्लोपे मकारस्य मो नो धातोः (८, २, ६४)-इति नकारे रूपम् वृषा कामानां वर्षिता स्वानः अभिषूयमाणः अद्रिः आदरणशीलः मः सोमः अधिकं सानौ समुच्छ्रिते अविमये पवित्रे प्रभूतं वावृधे वर्द्धते गोपाः राजा-इति पाठौ अद्रिः-इन्दुः-बृहत् इति च ॥ १ ॥

(समुद्रः गोपाः) जलोंकी वर्षा करनेवाला और सबका रक्षक सोम (प्रथमे भुवनस्य विधर्मन्) विस्तारवाले जलके धारणकर्ता अन्तरिक्षमें (प्रजाः जनयन् अक्रान्) प्रजाओंको उत्पन्न करता हुआ सब से बड़ा होता है (वृषा स्वानः) कामनाओंका पूरक और संस्कार कियाजाता हुआ (अद्रिः सः) आदर पानेवाला वह सोम (अधि सानौ अव्ये पवित्रे) अधिक ऊँचे ऊनके पवित्रे में (बृहत् वावृधे) अधिक बढ़ता है ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३२३ १२ ३ १ २ ३१ २र ३
मत्सि वायुमिष्टये राधसे नो मत्सि मित्रावरुणा

१ २   २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २र
पूयमान । मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान्
३ १ २ ३ १ २
मत्सि द्यावापृथिवी देव सोम ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे सोम ! त्वं वायु मत्सि मादय। किमर्थम् ? नः अस्माकम् इषे एषणीयाय अन्नाय राधसे धनाय च। तथा पवित्रेण पूयमानस्त्वं मित्रावरुणा मित्रावरुणौ च मत्सि तर्पयसि। किञ्च मारुतं मरुतां स्वभूतं शर्धो बलं च मत्सि। तथा देवान् इन्द्रादीन् मत्सि तर्पय। हे देव ! स्तोतव्य ! हे सोम ! द्यावापृथिव्यौ च मत्सि मादय। एतान् हर्षयुक्तान् कृत्वा अस्मभ्यं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ राधसे न राधसे च-इति पाठौ ॥ २ ॥

(देव सोम) हे स्तुतियोग्य सोम ! (नः इषे राधसे) हमें अन्न और धन प्राप्त होनेके लिये (वायुं मत्सि) वायुको प्रसन्न करो (पूयमान मित्रावरुणा मत्सि) सत्कार कियाजाता हुआ मित्रावरुण देवताओंको प्रसन्न कर (मारुतं शर्धः मत्सि) मरुत् देवताके बलको प्रसन्न कर (देवान मत्सि) इन्द्रादि देवताओंको प्रसन्न कर (द्यावापृथिवी मत्सि) द्यावापृथिवीको प्रसन्न कर ॥ २ ॥

३ १   २र ३ १ २ ३ ३ १   २र ३ २
महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान्
१ २ ३ २ ३   १ २ ३   १   २र ३ २ ३
अदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये
२ ३ १ २
ज्योतिरिन्दु ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। महिषः महान् पूज्यो वा सोमः महत् प्रभूतं तत् कर्म चकार अकरोत्। किं तत् कर्म ? अपां गर्भः उदकानां गर्भभूतः अन्तर्निहितउदकस्थायी सः सोमः देवान् अवृणीत सममजत-इति यत् तत् कृतवानिति। किञ्च पवमानः पूयमानः सोमः ओजः सर्वजनस्य बलम् इन्द्रे अदधात्। तथा इन्दुः सूर्ये ज्योतिः तेजः अजनयत् ॥ ३ ॥

(महिषः सोमः महत् तत् चकार) पूजनीय सोमने बहुतसा कर्म किया (यत्) जो कि (अपां गर्भः देवान् अवृणीत) अलौकिक गर्भरूप सोमने देवताओंका सेवन किया (पवमानः इन्द्रे ओजः अदधात्) पूयमान सोमने इन्द्रमें बल स्थापन किया (इन्दुः सूर्ये ज्योतिः अजनयत्) दीप्त सोमने सूर्यमें तेजको उत्पन्न किया ॥ ३ ॥

३ २ ३ १ २र ३ १ २
एष देवो अमर्त्यः पर्णवीरिव दीयते ।
३ १ २र ३ १ २
अभि द्रोणान्यासदम् ॥ १ ॥

ऋ० शुनःशेपः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथैष देव इति दशर्च्चं द्वितीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । देवः द्योतमानः अमर्त्यः मरणरहितः एषः सोमः द्रोणानि द्रोणकलशान् अभि लक्ष्य आसदम् आसत्तुम् आसदनार्थम् पर्णवीरिव यथा पक्षी तथा वेगेन दीयते गच्छति दीयते दीयति-इति पाठौ ॥ १ ॥

(देवः अमर्त्यः एषः) द्योतमान और मरणधर्मरहित यह सोम (द्रोणानि अभि आसदम्) द्रोणकलशोंकी ओर स्थित होनेको (पर्णवीरिव दीयते) पक्षीकी समान वेगसे जाता है ॥ १ ॥

३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २र
एष विप्रैरभिष्टुतोऽपो देवो वि गाहते ।
२ ३ १ २ ३ १ २
दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । विप्रैः मेधाविभिः स्तोतृभिः अभिष्टुतः आभिमुख्येन स्तुतः देवः द्योतमानः एषः सोमः दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय रमणीयानि धनानि दधत् धारयत् प्रयच्छन् । अपः वसतीवरीः रत्नानि वि गाहते प्रविशति ॥ २ ॥

(विप्रैः अभिष्टुतः देवः एषः) स्तोताओंसे प्रशंसा कियाहुआ द्योतमान यह सोम (दाशुषे रत्नानि दधत्) हवि देनेवाले यजमानको अनेकों प्रकारके धन देता हुआ (अपः विगाहते) वसतीवरी जलोंमें प्रवेश करता है ॥ २ ॥

३ १ २र ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
एष विश्वानि वार्या शूरो यन्निव सत्वभिः ।
१ २
पवमानः सिषासति ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । पवमानः पूयमानः शूरः वीरः एषः सोमः विश्वानि सर्वाणि वार्य्या वरणीयानि धनानि सत्वभिः बलैः यन्निव गच्छन्निव सिषासति अस्मदर्थं सम्भक्तुमिच्छति ॥ ३ ॥

(पवमानः दारः एष) पवमान वीर यह सोम (विश्वानि वार्या साम्यभिः य सव) सकल वरणीय धनोंको दर्शन करमें करताहुआ (सियासति) हमें देना चाहता है ॥ ३ ॥

३ २ ३ १ ४ ३ २
एष देवो रथर्यति पवमानो दिशस्यति ।
३ १ २
आविष्कृणोति वग्वनुम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । पवमान क्षरन्नयं सोमो देवः रथर्यति अस्मदीयं यागं प्रत्यागमनाय रथं कामयते । दिशस्यति आगत्य चास्मभ्यमभिलषितं प्रयच्छति । वग्वनु शब्दम् आविष्कृणोति अभिषूयमाणः प्रकटयति दिशस्यति-दशस्यति-इति पाठौ ॥ ४ ॥

(एष देव पवमानः) यह दिव्य सोम (रथयति) हमारे यज्ञमें आनेको रथ चाहता है (दिशस्यति) आकर हमें इच्छित पदार्थ देना चाहता है (वग्वनुम आविष्कृणोति) शब्दको प्रकट करता है ॥ ४ ॥

२ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
एष देवो विपन्युभि पवमान ऋतायुभि ।
२ ३ १ २
हरिर्वाजाय मृज्यते ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । पवमान क्षरन् एषः सोमः देव विपन्युभिः स्तोतृभिः ऋतायुभिः यज्ञकामैः सत्यकामैर्वा हरिः अश्व इव वाजाय संग्रामार्थं मृज्यते स्तुतिभिरलङ्क्रियते ॥ ५ ॥

(एषः देवः पवमान) यह दिव्य सोम (ऋतायुभि विपन्युभिः) सत्यकाम स्तोताओं करके (हरिः) अश्वकी समान (वाजाय मृज्यते) संग्रामके लिये स्तुतियोंसे सुशोभित कियाजाता है ॥ ५ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
एष देवो विपा कृतोऽतिह्वरांसि धावति ।
१ २ ३ १ २
पवमानो अदाभ्य ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । विपा—अङ्गुलिनामैतत् (निघ० १ ५, ९) अङ्गुल्या कृत अभिषुतः एष सोम देव पवमानः क्षरन् अदाभ्य केनाप्यहिंसितस्सन् ह्वरांसि शत्रून् अति धावति हन्तुमभिगच्छति ॥ ६ ॥

(विप्रा कृतः) अंगुलियोंसे अभिषुत (एषः देवः पवमानः) यह दिव्य सोम (अद्राभ्यः ह्वरांसि अतिधावति) किसीसे हिंसित न होता हुआ शत्रुओंको मारने जाता है ॥ ६ ॥

३२३ २ १ २ ३ १ २र ३ १ २
एष दिवं वि धावति तिरो रजाᳩँसि धारया ।
१२ ३ १२
पवमानः कनिक्रदत् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । धारया पवमानः क्षरन् एषः सोमः, कनिक्रदत् अभिषूयमाणः शब्दम् कुर्वन्, रजांसि लोकान् तिरः तिरस्कुर्वन् यज्ञात् दिवम् स्वर्गम् प्रति वि धावति ॥ ७ ॥

(धारया पवमानः एषः) धारासे बरसता हुआ यह सोम (कनिक्रदत्) शब्द करता हुआ (रजांसि तिरः) लोकोंका तिरस्कार करता हुआ यज्ञस्थानसे (दिवः विधावति) स्वर्गलोकको जाता है॥७॥

३२३ ३ १ २ ३२३ ३ १ २
एष दिवं व्यासरत्तिरो रजाᳩँस्यस्तृतः ।
१ २ ३ २
पवमानः स्वध्वरः ॥ ८ ॥

अथाष्टमी । पवमानः क्षरन् एषः सोमः स्वध्वरः सुयज्ञः अस्तृतः केनाप्यहिंसितश्च सन् रजांसि लोकान् तिरः तिरस्कुर्वन् यज्ञात् दिवम् प्रति व्यासरत् विसरति गच्छति ॥ ८ ॥

(स्वध्वरः एषः पवमानः) श्रेष्ठ यज्ञवाला यह सोम (अस्तृतः) किसीसे हिंसित न होता हुआ (रजांसि तिरः) लोकोंका तिरस्कार करता हुआ, यज्ञसे (दिवं व्यासरत्) स्वर्गको जाता है॥ ८ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः ।
१ २ ३ १ २
हरिः पवित्रे अर्षति ॥ ९ ॥

अथ नवमी । हरिः हरितवर्णः, देवः द्योतमानः एषः सोमः, प्रत्नेन पुराणेन जन्मना जननेन देवेभ्यः देवार्थं सुतः अभिषुतः सन् पवित्रे स्थातुम् अर्षति गच्छति ॥ ९ ॥

(हरिः देवः एषः)हरे वर्णका दीप्तिमान् यह सोम(प्रत्नेन जन्मना) पुरानी उत्पत्तिसे (देवेभ्यः सुतः) देवताओंके लिये सिद्ध किया हुआ (पवित्रे अर्षति) दशापवित्रमें जाता है ॥ ९ ॥

३२ ३१ २३१ २३१३२३१२
एष उ स्य पुरुव्रतो जज्ञानो जनयन्निषः ।
१२ ३२
धारया पवते सुतः ॥ १० ॥

अथ दशमी । एष उ स्यः एष स सोमः पुरुव्रतः बहुकर्मा जज्ञानो जायमानः एव इषः अन्नानि जनयन् उत्पादयन् सुतः अभिषुतः धारया पवते क्षरति ॥ १० ॥

(एष उ स्यः) यह ही यह सोम (पुरुव्रतः जज्ञानः) बहुत कर्म वाला प्रकट होकर (इषः जनयन्) अन्नोंको उत्पन्न करता हुआ (सुतः धारया पवते) अभिषुत हुआ धारासे बरसता है ॥ १० ॥

सामवेदोत्तरार्चिके दशमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः समाप्तः

३२ ३२ ३२ ३ १२ ३१२
एष धिया यात्यण्व्या शूरो रथेभिराशुभिः ।
२ ३१२ ३२
गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

ऋ० असितदेवलौ । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ द्वितीयखण्डे एषधियेत्यष्टर्चं सूक्तम् तत्र प्रथमा । एष सोमः शूरः विक्रान्तः अण्व्या अङ्गुल्या अभिषुतः धिया कर्मणा अतिगच्छति । कौरशम् ? इति उच्यते इन्द्रस्य निष्कृतं स्थानं स्वर्गाख्यं प्रति आशुभिः शीघ्रगामिभिः रथेभिः रथैः गच्छन् इन्द्रेण रथेऽवस्थाप्य स्वस्थाननयनानुल्या अभिषूयमाणः सन् होमद्वारा अग्निं गच्छतीत्यर्थः ॥ १ ॥

(शूरः) पराक्रमी (अण्व्या) अङ्गुलीसे निचोड़ा हुआ (एषः) यह सोम (इन्द्रस्य निष्कृतम्) इन्द्रके स्वर्ग नामक स्थानको (आशुभिः रथेभिः गच्छन्) शीघ्रगामी रथोंके साथ जाता हुआ (धिया याति) कर्म करके पहुँचता है ॥ १ ॥

३२ ३१ ३२ ३१२
एष पुरु धियायते बृहते देवतातये ।
२३ १२३ १२
यत्रामृतास आशत ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । एषः सोमः पुरु बहुलं धियायते धियं कर्म इच्छति भीशब्दात् क्यचि छान्दसः (७, १, ३९) । यद्वा द्वितीयार्थे तृतीया (३, १, ८५) छान्दसत्वात् लुक् । कस्मै ? बृहते महते देवतातये यज्ञे य

यत्र यस्मिन् यज्ञे अमृतासः अमृताः देवाः आशत व्याप्नुवन्ति तदर्थम् आशत आसत—इति पाठौ ॥ २ ॥

(एषः) यह सोम (बृहते देवतातये) महान् यज्ञके लिये (पुरुधियायति) बहुतसे कर्मकी इच्छा करता है (यत्र अमृतासः आशते) जिस यज्ञमें देवता व्याप्त होते हैं ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
एतं मृजन्ति मर्ज्यमुप द्रोणेष्वायवः ।
३ २ ३ १ २र
प्रचक्राणं महीरिषः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । आयवः मनुष्याः ऋत्विजः एतं सोमं मर्ज्यम् उप मृजंति निष्पीडयन्तीत्यर्थः । कुत्र? द्रोणेषु द्रोणकलशेषु । कीदृशम्? मही इषः महान्त्यन्नानि प्रचक्राणं कुर्वाणं प्रभूतरसस्रावि णमित्यर्थः ॥ ३ ॥

(आयवः) ऋत्विज (महीः इषः प्रचक्राणम्) बहुतसे रसरूप अन्नों की वर्षा करनेवाले (एतं मर्ज्यम्) इस शोधन करने योग्य सोमको (द्रोणेषु उपमृजन्ति) द्रोणकलशोंमें शुद्धतापूर्वक निचोड़ते हैं ॥ ३ ॥

३ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ २
एष हितो वि नीयतेऽन्तः शुन्ध्यावता पथा ।
१ २ ३ २ ३ १ २
यदी तुञ्जन्ति भूर्णयः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी। एषः सोमः हितः निहितः हविर्द्धाने वि नीयते तस्मात् स्थानात् आहवनीयं प्रति अन्त. तयोर्मध्यदेशे शुन्ध्यावता शुद्धिमता पथा मार्गेण यदि यदा तुञ्जन्ति प्रयच्छन्ति देवेभ्यः भूर्णयः भरणशीलाः अध्वर्य्यादयः तदा विनीयत इति समन्वयः ॥ शुन्ध्यावता शुभ्रावता—इति पाठौ ॥ ४ ॥

(एषः हितः) यह सोम हविर्धानमें स्थापित किया हुआ (विनीयते) तहाँसे आहवनीयके समीप लेजाया जाता है (अन्तः) हविर्धान और आहवनीयके मध्यदेशमें (शुन्ध्यावता पथा) शुद्धियुक्त मार्गसे (यदि भूर्णयः) जब अध्वर्यु आदि (तुञ्जन्ति) देवताओंको अर्पण करते हैं ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
एष रश्मिभिरीयते वाजी शुभ्रेभिरंशुभिः ।
२ ३ १ २ ३ १ २
पतिः सिन्धूनां भवन् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी। एष सोम रश्मिभिः अध्वर्य्वादिभिः सह ईयते गच्छति। कीदृश एष? वाजी वेगवान् शुभ्रेभिः दीप्तैः अ गाभिर्गिरिभिः अथवा रश्मिभिरित्येतद्‌व्यशुविशेषणम सिन्धूना स्यन्दमानानां रसानां पति भवन् गीयत इति ॥ ५ ॥

(वाजी) वेगवान् (शुभ्रेभिः अ शुभि) श्वेत किरणोंसे युक्त (एष) यह सोम (सिन्धूना पतिः भवन्) बहते हुए रसोंका स्वामी होता हुआ (रश्मिभिः ईयते) अध्वर्यु आदिकोंके साथ जाता है॥ ५ ॥

२ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ २ १ २

एष शृङ्गाणि दोधुवच्छिशीते यूथ्यो३ वृषा ।

३ १ २र ३ १ २

नृम्णा दधान ओजसा ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी। एष सोमः शृङ्गाणि शत्रुवदुन्नतानशून् अभिषवकाले दोधुवत् धुनोति यूथ्य यूथार्हो यूथपतिः वृषा वृषभ यथा शिशीते तीक्ष्णे शृङ्गे धुनोति तद्वत्। कीदृशः? ओजसा बलेन नृम्णा नृम्णानि धनानि दधानः अस्मदर्थं धारयन्॥ ६ ॥

(ओजसा नृम्णा दधानः) बलके द्वारा धनोंको हमारे अर्थ धारण करता हुआ (एष) यह सोम (शृङ्गाणि दोधुवत्) सींगोंकी समान ऊँची किरणोंको अभिषवके समय कँपाता है (यूथ्य वृषा शिशीते) जैसे यूथपति वृषभ अपने तीखे स गोंको कँपाता है ॥ ६ ॥

१ १ २र ३ १ २र ३ ३ १ २र

एष वसूनि पिब्दन परुषा ययिवाँ३ अति ।

२ ३ १ २

अव शादेषु गच्छति ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी। वसूनि आच्छदकानि रक्षांसि पिब्दनः पीडयन् एषः सोमः परुषा पर्वणा अति अतिक्रम्य ययिवान् गच्छन् शादेषु शातनीयेषु रक्षःसु अव गच्छति॥ पिब्दनः पिब्दना—इति पाठः॥ ७ ॥

(वसूनि पिब्दनः एषः) कर्मको रोकनेवाले राक्षसोंको पीड़ा देता हुआ यह सोम (परुषा अति ययिवान्) पर्व के द्वारा लाँघ कर जाता हुआ (शादेषु अवगच्छति) मारने योग्य राक्षसोंमें पहुँचता है ॥ ७ ॥

२ ३ ३ २उ ३ १ ३ १ २ ३ १ २

एतमु त्यं दश क्षिपो हरिँ हिन्वन्ति यातवे ।

३ २ ३ १ २
स्वायुधं मदिन्तमम् ॥ ८ ॥

अथाष्टमी । हरिं हरितवर्णं त्यं तम् एतम् एतमेव सोमम् दश क्षिपः दशसंख्याका अंगुलयः यातवे गमनाय हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । कीदृशमेनम् ? स्वायुधं शोभनायुधं मदिन्तमम् मादयितृतमम् रक्षोहननप्रदर्शनाय स्वायुधशब्दश्रवणम् ॥ हरिं हिन्वन्ति यातवे मृजन्ति सप्त धीतयः इति पाठौ ॥ ८ ॥

(स्वायुधं मदिन्तम्) श्रेष्ठ आयुधवाले परम हर्षदायक (हरिं त्यं एतम् उ) हरे वर्णके तिस इस ही सोमको (यातवे दश क्षिपः हिन्वन्ति) गमन करनेके लिये दश अंगुलियें प्रेरणा करती हैं ॥ ८ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके दशमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः समाप्तः

३ २ ३ २उ ३ २उ ३ १ २
एष उ स्य वृषा रथोऽव्या वारेभिरव्यत ।
२ ३ १ २ ३ १ २
गच्छन्वाजꣳ सहस्रिणम् ॥ १ ॥

ऋ० रहुगणः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ तृतीयखण्डे—एष उ स्येति षडृचं सूक्तम् तत्र प्रथमा । स्यः सः प्रसिद्धः एषः अभिषुतः सोमः वृषा वर्षिता रथः रंहणस्वभावः अव्या वारेभिः अवेर्वारेभिः अवेर्बालैः दशापवित्रेण अव्यत द्रोणकलशं प्रति गच्छति वाजम् अन्नम् सहस्रिणम् सहस्रसंख्याकं यजमानाय प्रदातुं गच्छन् द्रोणकलशं प्रविशन्नव्यतेत्यर्थः। अव्या वारेभिरव्यत अव्यो वारेभिरर्षति–इति पाठौ॥१॥

(वृषा) मनोरथोंकी वर्षा करनेवाला (रथः) वेगवान्(स्यः एषः) वह यह अभिषव किया हुआ सोम (सहस्रिणम् वाजम्) सहस्रोंका अन्न यजमानको देनेके लिये (गच्छन्) द्रोणकलशमें प्रवेश करना चाहता हुआ (अव्या वारेभिः अव्यत) ऊनके पवित्रेमेंको छन कर द्रोणकलशमें जाता है ॥ १ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
एतं त्रितस्य योषणो हरिꣳ हिन्वन्त्यद्रिभिः ।
२ ३ १ २ ३ १ २
इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । एतम् इन्दुं क्लियमानम् हरिं हरितवर्णं सोमम् त्रितस्य एतन्नामकस्य ऋषेः योषणः अंगुलयः अद्रिभिः अभिषवपाषाणैः हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । किमर्थम् ? इन्द्राय इन्द्रस्य पीतये पानाय ॥ २ ॥

(त्रितस्य योषणः) त्रितकी अंगुलियें (इन्द्राय पीतये) इन्द्रके पानेके लिये (एतं हरिं इन्दुम्) इस हरे वर्णके सोमको (अद्रिभिः हिन्वन्ति) अभिषवके पाषाणोंसे प्रेरणा करती हैं ॥ २ ॥

३ १ २र ३ २ ३ २उ ३ १ २

एष स्य मानुषीष्वा श्येनो न विक्षु सीदति ।

१ २ ३ २उ ३ १ २

गच्छन् जारो न योषितम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । स्य सः एषः सोम मानुषीषु विक्षु प्रजासु श्येनो न श्येन इव शीघ्रमागम्य यजमानरूपासु अनुग्रहेण आ आगत्य सीदति पुनः क इव ? योषितम् गच्छन् अभिगच्छन् जारो न जार इव स यथा संकेतित तस्याः कामपूरणाय गूढगतिः गच्छति तद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥

(स्य एषः) यह यह सोम (मानुषीषु विक्षु) यजमानरूप मनुष्य प्रजाओंमें । (श्येनः न) जैसे बाज पक्षी शीघ्र आता है वैसे (आ सीदति) अनुग्रहपूर्वक आकर स्थित होता है (योषित गच्छन् जारः न) जैसे कि-व्यभिचारिणी स्त्रीके पास जानेवाला जार संकेतके अनुसार उसकी इच्छा पूरी करनेको गुप्तरूपसे जाता है ॥ ३ ॥

३२उ ३ १ २र ३१ २र

एष स्य मद्यो रसोऽव चष्टे दिवः शिशुः ।

२र ३ २ ३ १ २

य इन्दुर्वारमाविशत् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । स्यः स एषः मद्यः मदनिमित्तः रसः अवचष्टे स्वयमेव पश्यति दिवः शिशुः द्युलोकस्य पुत्रः तत्रोत्पन्नत्वात् पुत्रत्वमस्य यः इन्दुः क्षीतः सोमः वारं दशापवित्रम् आविशत् आविशति स एष इति ॥ ४ ॥

(दिवः शिशुः) द्युलोकमें उत्पन्न होनेके कारण उसके पुत्रकी समान (यः इन्दुः वारं आविशत्) जो सोम दशापवित्रमें प्रवेश करता है (स्य एषः) यह सोम (मद्य रसः अवचष्टे) मदकारी रसरूप है और स्वयको ही देखता है ॥ ४ ॥

३ २उ ३ १ २ ३ १ २र ३ २

एष स्य पीतये सुतो हरिरर्षति धर्णसिः ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ २

क्रन्दन्योनिमभि प्रियम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी एषः सः सोमः पीतये पानाय सुतः अभिषुतः हरिः हरितवर्णः धर्णसिः धारकः प्रियं स्वप्रियभूतं योनिं स्थानम् द्रोणकलशं क्रन्दन् शब्दयन् अभ्यर्षति अभिगच्छति ॥ ५ ॥

(पीतये सुतः) देवताओंके पीनेके लिये अभिषव किया हुआ (हरिः धर्णसिः) हरे वर्णका और सबका धारक (स्यः एषः) वह यह सोम (प्रियम् योनिम्) अपने प्यारे द्रोणकलश रूप स्थानमें (क्रन्दन् अभ्यर्षति) शब्द करता हुआ जाता है ॥ ५ ॥

३ २उ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

एतं त्यꣳ हरितो दश मर्मृज्यन्ते अपस्युवः ।

२ ३ १ २ ३ १ २

याभिर्मदाय शुम्भते ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । एतं त्यं तं सोमम् अध्वर्योः दश हरितः हरणस्वभावाः अंगुलयः अपस्युवः कर्मेच्छवः सत्यः मर्मृज्यन्ते शोधयन्ति । याभिः अंगुलिभिरिन्द्रस्य मदाय शुम्भते दीप्यते शोध्यत इत्यर्थः तमेतमिति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

(त्यं एतत्)ऐसे इस सोमको (दश हरितः) अध्वर्युकी दश अंगुलियें (अपस्युवः मर्मृज्यन्ते) कर्मकी इच्छा करती हुई शोधती हैं (याभिः मदाय शुम्भते) जिन अंगुलियोंसे इन्द्रकी प्रसन्नताके लिये शोधा जाता है ॥ ६ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके दशमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः समाप्तः

३ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २र ३ १ २

एष वाजी हितो नृभिर्विश्वविन्मनसस्पतिः ।

२ ३ २ ३ १ २

अव्यं वारं वि धावति ॥ १ ॥

ऋ० प्रियमेधः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ चतुर्थखण्डे—एष वाजी इति षड्चं सूक्तम् तत्र प्रथमा । एषः सोमः वाजी वेजनशीलः हितः अध्वर्युणा पात्रे निहितः धृतः विश्ववित् सर्वज्ञः मनसः स्तोत्रस्य पतिः स्वामी अथवा सोमस्य मनोऽभिमानित्वात् मनसः स्वामित्वम् चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं वा विशत्—इति श्रुतेः तादृशोऽसौ अव्यम् वारं अविसंबन्धिनम् बालं दशापवित्रं विधावति विविधम् गच्छति ॥ अव्यम् अव्ये—इति पाठौ ॥ १ ॥

(वाजी नृभिः हितः) वेगवान् और अध्वर्यु करके पात्रमें स्थापन

किया हुआ (विश्ववित् मनसः पतिः) सर्वज्ञ और मनका स्वामी (एषः अव्य वार विधावति) यह सोम ऊनके दशापवित्रमेंको अनेकों धारोंसे निकलता है ॥ १ ॥

३२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

एष पवित्रे अक्षरत्सोमो देवेभ्य सुतः ।

२ ३ १ २ ३ २

विश्वा धामान्याविशन् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। एषः सोमः देवेभ्यः देवार्थं सुतः अभिषुतः सन् पवित्रे अक्षरन् क्षरन् विश्वा सर्वाणि धामानि देवशरीराणि आ विशन् प्रविशन् प्रवेष्टुमित्यर्थः ॥ २ ॥

(एष देवेभ्यः सुतः) यह सोम देवताओंके निमित्त अभिषव किया हुआ (पवित्र अक्षरन्) पवित्रेमें छनकर (विश्वा धामानि आविशन्) सकल देवशरीरोंमें प्रवेश करता है ॥ २ ॥

२ २ ३ १ २ ३२ ३ २ ३ १ २

एष देव शुभायतेऽधि योनावमर्त्य ।

३ १ २ ३ १ २

वृत्रहा देववीतम ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । एषः सोमः देवः शुभायते । कुत्र ? अधियोनौ स्वीये स्थाने । कीदृश एषः ? अमर्त्यः अमरणधर्मा वृत्रहा शत्रुहन्ता देववीतमः अतिशयेन देवाना कामयिता ॥ ३ ॥

(अमर्त्यः वृत्रहा) मरणधर्म रहित और शत्रुओंका नाशक (देववीतम देवः) देवताओं की परम कामना करने वाला और दिव्य रूप (एषः अधियोनौ शुभायते) यह सोम अपने कलशरूप स्थानमें शोभा पाता है ॥ ३ ॥

३२उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

एष वृषा कनिक्रदद्दशभिर्जामिभिर्यत ।

३ १ २र

अभि द्रोणानि धावति ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । वृषा कामाना वर्षिता एषः सोमः कनिक्रदत् शब्दम् कुर्वन् दशभिः जामिभि अंगुलिभिः यतः धृतः द्रोणानि द्रुममयानि पात्राणि अभि धावति अभिगच्छति ॥ ४ ॥

(वृषा एषः) मनोरथोंकी वर्षा करनेवाला यह सोम (कनिक्रदत्

दशभिः जामिभिः यतः) शब्द करताहुआ और दश अंगलियोंसे धारण किया हुआ (द्रोणानि अभि धावति) द्रोण कलशोंमें को जाता है ४

३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
एष सूर्यमरोचयत्पवमानो अधि द्यवि ।
३ १ २ ३ १ २र
पवित्रे मत्सरो मदः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । पवमानः पूयमानः एषः सोमः अधि द्यवि द्युलोके स्थितं सूर्य्यं रोचयत् रोचयति । कीदृशः ? पवित्रे स्वयम् दशापवित्रे स्थितः मत्सरः मदहेतुम् प्राप्तः मदः हृष्टः ॥ अधिद्यवि । पवित्रे मत्सरो मदः-विचर्षणि । विश्वा धामानि विश्ववित्-इति पाठौ ॥ ५ ॥

(पवित्रे) स्वयं दशा पवित्रमें स्थित (मत्सरः मदः) प्रसन्नता देनेवाला और प्रसन्न रूप (एषः पवमानः) यह संस्कार किया जाता हुआ सोम (अधिद्यवि सूर्यं अरोचयत्) द्युलोकमें स्थित सूर्य को दीप्त करता है ॥ ५ ॥

३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
एष सूर्येण हासते संवसानो विवस्वता ।
१ २ ३ १ २र
पतिर्वाचो अदाभ्यः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । एषः सोमः संवसानः सर्वमप्याच्छादयन् विवस्वता दीप्तिमता सूर्य्येण हासते परित्यज्यते पवित्र इति शेषः । कीदृशः?वाचः स्तुतिलक्षणायाः पतिः पालकः स्वामी वा अदाभ्यः केनाप्यहिंस्यः ॥६॥

(वाचः पतिः) स्तुतिरूपा वाणीका स्वामी (अदाभ्यः एषः) किसी से भी हिंसित न होने वाला यह सोम (संवसानः) सबको आच्छादित करता हुआ (विवस्वता सूर्य्येण हासते) (दीप्तिमान् सूर्य करके दशा पवित्रमें छोड़ा जाता है ॥ ६ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके दशमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः समाप्तः

३२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
एष कविरभिष्टुतः पवित्रे अधि तोशते ।
३ २ ३ १ २
पुनानो घ्नन्नप द्विषः ॥ १ ॥

ऋ० नृमेधः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ पञ्चमखण्डे—एष कविरिति षड़ृचं सूक्तम्,-तत्र प्रथमा । एषः सोमः कविः मेधावी अभि-

प्लुतः अभितः स्तुतः पवित्रे अधि दशा पवित्रमतीत्य तोशते यद्यपि तोशतिर्वधकर्मा तथापि हनने गतिसद्भावात् अत्र गतिमात्रे वर्तते गच्छतीत्यर्थ अथवा पवित्रे अधि कृष्णाजिने तोशते हन्यते पीड्यते किं कुर्वन् ? पुनानः पूयमानः द्विषः शत्रून् अपघ्नन् अपगमयन् द्विष स्त्विषः-इति पाठौ ॥ १ ॥

(कविः अभिष्टुत एषः) अनुभवी और स्तुति कियाहुआ यह सोम (पुनानः) पवित्र किया जाता हुआ (द्विपः अपघ्नन्) शत्रुओंको दूर करता हुआ (पवित्रे अधितोशते) कृष्ण मृगचर्म पर कूटा जाता है १

३१ २र ३१२ ३ १ २र
एष इन्द्राय वायवे स्वर्जित्परि षिच्यते ।
३१२ ३१२
पवित्रे दक्षसाधनः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । एषः सोमः स्वर्जित् स्वर्गस्य सर्वस्य वा जेता इन्द्राय वायवे च पवित्रे परिषिच्यते परिक्षाम्यते । कीदृश एषः ? दक्षसाधनः बलकारी ॥ २ ॥

(दक्षसाधनः स्वर्जित् एषः) बलका साधन और सबको जीतने वाला यह सोम (इन्द्राय वायवे) इंद्र और वायुके अर्थ (पवित्रे परि षिच्यते) दशा पवित्रमें टपकाया जाता है ॥ २ ॥

३२३, ३ १२ ३२ ३१ २र ३२
एष नृभिर्वि नीयते दिवो मूर्धा वृषा सुतः ।
२३ १२ ३२
सोमो वनेषु विश्ववित् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । एषः सोमः नृभिः कर्मनेतृभिः ऋत्विग्भिः विनीयते विविधं नीयते । कीदृशः ? दिवः द्युलोकस्य मूर्धा शिरोवत् प्रधान—भूतः वृषा अभिमतवर्षकः सुतः अभिषुतः कुत्र नीयते ? वनेषु वननीयेषु पात्रेषु वनसम्भूतद्रुमविकारेषु वा पात्रेषु विश्ववित् सर्वज्ञ एष इति समन्वयः ॥ ३ ॥

(दिवः मूर्धा) द्युलोकके शिरकी समान प्रधान (वृषा सुतः) कामनाओंकी वर्षा करने वाला और अभिषव किया हुआ (विश्ववित् एषः) सर्वज्ञ यह सोम (वनेषु नृभिः विनीयते) काठके पात्रों में ऋत्विजों करके अनेकों भावोंसे पहुँचाया जाता है ॥ ३ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ १ २
एष गव्युरचिक्रदत्पवमानो हिरण्ययुः । इन्दुः
३ १ २र
सत्राजिदस्तृतः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । एषः सोमः पवमानः पूयमानः अचिक्रदत् शब्दम् करोति । कथम्भूतः सन् ? गव्युः अस्माकं गो इच्छन् हिरण्ययुः हिरण्यमिच्छन् इन्दुः दीप्तः सन् सत्राजित् महतः शत्रोरसुरादेर्जेता अस्तृतः स्वयमन्यैरहिंस्यश्च सन् ॥ ४ ॥

(गव्युः हिरण्ययुः) हमारे लिये गौएं और सुवर्ण चाहने वाला (इन्दुः सत्राजित्) दीप्त और बहुतसे शत्रुओं को एक साथ जीतने वाला (अस्तृतः एषः पवमानः) किसीसे हिंसित न होने वाला यह सोम (अचिक्रदत्) शब्द करता है ॥ ४ ॥

३ २उ ३क २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
एष शुष्म्यसिष्यददन्तरिक्षे वृषा हरिः ।
३ २उ ३ २ ३ १
पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । शुष्मी बलवान् सोमः अंतरिक्षे दशापवित्रे असिष्यदत् स्यन्दते । कीदृश एषः ? वृषा वर्षकः हरिः हरितवर्णः पुनानः पूयमानः इन्दुः दीप्तः स एव इंद्रम् इंद्रञ्चापि गच्छतीति शेषः । आ इति चार्थे ॥ ५ ॥

(वृषा हरिः) मनोरथ पूरक और हरे वर्णका (पुनानः इन्दुः) पवित्र करने वाला दीप्तिमान् (शुष्मी एषः) बलवान् यह सोम (अंतरिक्षे असिष्यदत्) दशा पवित्रमें टपकता है (इंद्रं आ) इंद्रको भी आदरके साथ पहुँचता है ॥ ५ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
एष शुष्म्यदाभ्यः सोमः पुनानो अर्षति ।
३ १ २ ३ २
देवावीरघशꣳसहा ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । एषः सोमः शुष्मी बलवान् अदाभ्यः अदम्भनीयः अहिंसनीयः पुनानः पूयमानः अर्षति गच्छति देवावीः देवानामविता अघशंसहा अघान् शंसन्तीत्यघशंसाः तेषां वा हन्ता ॥ ६ ॥

(देवावीः अघशंसहा) देवताओंका रक्षक और पापकी सराहना करने वालोंका नाशक (अद्राभ्यः पुनानः) अहिंसनीय और शोधन किया जाता हुआ (शुष्मी पवः अर्षति) बलवान् यह सोम द्रोणकलश में पहुंचता है ॥ ६ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके दशमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः समाप्तः

२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
स सुत पीतये वृषा सोम पवित्रे अर्षति ।
३ १ २र ३ २
निघ्नन्रक्षाꣳसि देवयु ॥ १ ॥

ऋ० रहूगण । छ० गायत्री । दे० सोम । अथ षष्ठे खण्डे-ससुत पीतय इति षडृच सूक्तम् तत्र प्रथमा । स सोमः पीतये इन्द्रादिपानाय सुतः अभिषुतः वृषा वर्षण सन् पवित्रे अर्षति गच्छति । किं कुर्वन् ? रक्षांसि निघ्नन् । देवयु देवकाम । स इत्यन्वय ॥ १ ॥

(देवयु सः) देवताओंकी कामना वाला वह सोम (पीतये सुतः) इन्द्रादिके पानेके लिये अभिषव किया हुआ (वृषा) इच्छित पदार्थों की वर्षा करता हुआ (रक्षांसि निघ्नन्) राक्षसोंका नाश करता हुआ (पवित्रे अर्षति) दशापवित्रमें पहुंचता है ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २र ३ १
स पवित्रे विचक्षणो हरिरर्षति धर्णसि ।
३ २उ ३ १ २
अभि योनिं कनिक्रदत् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । स सोम विचक्षणः पश्यति कर्मेतत् (निघ० ३ ११ ३) सर्वस्य द्रष्टा हरि हरितवर्ण सोम धर्णसिः सर्वस्य धारक पवित्रे अर्षति गच्छति पश्चात् कनिक्रदत् शब्दम्, कुर्वन् योनिं स्थानम् द्रोणकलशम् अभि गच्छति ॥ २ ॥

(विचक्षणः हरि) सबका द्रष्टा और पापहारी (धर्णसिः सः) सबका धारणकर्त्ता वह सोम (पवित्रे अर्षति) दशापवित्रमें आता है फिर (कनिक्रदत् योनिं अभि) शब्द करता हुआ द्रोणकलशमें जाता है

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २
स वाजी रोचन दिव पवमानो वि धावति ।

२ १ २र ३ १ २
रक्षोहा वारमव्ययम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। सः वाजी वेजनवान् अश्वस्थानीयः दिवः रोचनं रोचकः पवमानः पूयमानः विधावति। कीदृशः ? रक्षोहा रक्षसां हन्ता अव्ययं वारं दशापवित्रम् अतीत्य विधावति विविधं गच्छति॥ रोचनं रोचना-इति पाठौ ॥ ३॥

(वाजी दिवः रोचनम्) वेगवान् और द्युलोकका दीपक (रक्षोहा पवमानः सः) राक्षसोंका नाशक शुद्ध किया जाता हुआ वह सोम (अव्ययं वारं विधावति) ऊनके पवित्रमें छनकर अनेकों धाराओंसे जाता है ॥ ३ ॥

२ ३ २र ३ १ २ ३ १ २
स त्रितस्याधि सानवि पवमानो अरोचयत् ।
३ २ ३ १ २ ३ २
जामिभिः सूर्य्यं सह ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी। सः सोमः त्रितस्य महर्षेः अधिसानवि समुच्छ्रिते यज्ञे अधीति सप्तम्यर्थानुवादी पवमानः पूयमानः जामिभिः प्रवृद्धे बंधुभूतैर्वा सुतेजोभिः सह सहितः सन् सूर्य्यम् अरोचयत् प्रकाशितवान्४

(सः) वह सोम (त्रितस्य अधि सानवि) त्रितके बड़ेभारी यज्ञमें (पवमानः) संस्कार किया जाता हुआ (जामिभिः सह सूर्यं अरोचयत् बढ़ेहुए बन्धुरूप श्रेष्ठ तेजोंके साथ सूर्यको प्रकाशित करता हुआ ॥ ४ ॥

१ २३ १ २र ३ १ २ ३ १ २र
स वृत्रहा वृषा सुतो वरिवोविददाभ्यः ।
२ ३ १ २
सोमो वाजमिवासरत् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी। सः सोमः वृत्रहा शत्रूणां हन्ता वृषा वर्षकः सुतः अभिषुतः वरिवोवित् यष्टुर्धनस्य लम्भकः अदाभ्यः अन्यैरहिंसनीयः एवंगुणः सन् वाजमिव संग्रामाश्व एव असरद् गच्छति कलशम् ॥ ५ ॥

(वृत्रहा वृषा) शत्रुओं का नाशक और वर्षाकर्त्ता (सुतः वरिवोवित्) अभिषव कियाहुआ और यजमानको धन देनेवाला (अदाभ्यः सः सोमः) औरोंसे हिंसित न होनेवाला वह सोम (वाजं इव असरत्) संग्रामके घोड़ोंकी समान वेगसे कलशमें जाता है ॥ ५ ॥

३ ३२ ३१२३२ १ २र
स देव कविनेषितोऽभि द्रोणानि धावति ।
२३१२ ३ ३२
इन्दुरिन्द्राय मꣳहयन् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । सः सोमः देवः इन्दुः क्लिद्यमानः कविना आक्रान्तप्रज्ञेनाध्वर्युणा इषितः प्रेरितः सन् द्रोणानि द्रोणकलशान् अभि धावति अभिगच्छति । किंकुर्वन् ? इन्द्राय इन्द्रं मंहयन् स्वकीयरसेन पूजयन् मंहयन् महना—इति पाठौ ॥ ६ ॥

(देवः इन्दुः सः) दिव्य और पतला किया हुआ वह सोम (कविना इषितः) अनुभवी अध्वर्यु से प्रेरणा किया हुआ (इन्द्राय मंहयन्) इन्द्र को अपने रससे पूजता हुआ (द्रोणानि अभिधावति) कलशोंकी ओर को जाता है ॥ ६ ॥

सामवेदे उत्तरार्चिके दशमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः खण्डः समाप्त ।

१ २३२३ १ २र ३ १२३ १२ २३
य पावमानीरध्येत्यृषिभि सम्भृतꣳ रसम् । सर्वꣳ
२ ३१२ ३१ २३१२
स पूतमश्नाति स्वदित मातरिश्वना ॥ १ ॥

ऋ० पवित्र छ० अनुष्टुप् । दे० पवमानी ऋचः । अथ सप्तमखण्डे यः पावमानीरिति षडर्चं सूक्तम् तत्र प्रथमा । यः जनः पावमानी पवमानदेवत्याका सर्वा ऋचः तद्रूपं ऋषिभिः सूक्तद्रष्टृभिः मधुच्छन्दःप्रभृतिभि सम्भृतं सम्पादितं रसं वेदसारभूत पावमान सूक्तसर्वं यः अध्येति, स जन सर्वं भोज्यजात पूत परिशुद्धमेव अश्नाति भक्षयति कथमस्य पूतत्वम् ? तत्राह—स्वस्याशनात् प्रागेव मातरिश्वना मातरि अन्तरिक्षे श्वासतीति मातरिश्वा।वायुः, स च पवित्रमेव पवित्रेण वायुना स्वदितं स्वादूकृत परिपूतमेवान्न पश्चात् स नरोऽश्नाति ?

(यः ऋषिभिः सम्भृतं रसं पावमानी अध्येति) जो ऋषियोंके सम्पादन किये हुए वेदके साररूप पवमानदेवताबाले मंत्रोंको पढ़ता है (स सर्वं मातरिश्वना स्वदितम्) वह पुरुष भोजनकी सामग्री मात्रको स्वयं पवित्र पवनने स्वाद लेकर (पूतं अश्नाति) पवित्रकी हुईको खाता है

३ २उ ३ १ २र ३ १२३ १२ २३
पावमानीर्यो अध्येत्यृषिभि सम्भृतꣳ रसम् । तस्मै

१२ ३ २ ३ १ २र३ २
सरस्वती दुहे क्षीरँ सर्पिर्मधूदकम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । यः ब्राह्मणः पावमानीः पवमानदेवताका ऋचः ऋषिभिः मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्मन्त्रद्रष्टृभिः सम्भृतं रसं वेदसारं सूक्तसंघम् अध्येति अधीते, तस्मै पवमानाध्ययनं कुर्वते जनाय सरस्वती सर्वत्र सरणवती वाग्देवता क्षीरं यज्ञसाधनं पयः, सर्पिः तादृशं घृतं मधु मदकरम् उदकं सोमं दुहे स्वयमेव दुग्धे यागादिपरवेदशास्त्रविदं करोतीत्यर्थः । दुह प्रपूरणे (अदा प०) कर्मकर्त्तरि न दुहस्नुनमाम् (३, १, ८९)—इत्यादिना यक्ः प्रतिषेधः, लोपस्त आत्मनेपदेषु (७, १, ४१)—इति तलोपः ॥ २ ॥

(यः ऋषिभिः संभृतं रसम्) जो पुरुष ऋषियोंकी सम्पादनकी हुई वेदकी साररूप (पावमानीः अध्येति) पवमान देवतावाली ऋचाओं को पढ़ता है (तस्मै सरस्वती) उसके लिये सरस्वती देवी (क्षीरं सर्पिः मधु उदकं दुहे) यज्ञका साधन वेदरूप दूध घी और मदकारी जल स्वयं दुह देती है अर्थात् उसको यज्ञादि विषयक वेदशास्त्रका ज्ञाता कर देती है ॥ २ ॥

३ २ ३ १२ ३२३ १ २३१२
पावमानीः स्वस्त्ययनीः सुदुघा हि घृतश्चुतः ।
१ २ ३ १२३ १२ ३२३१२ ३ २
ऋषिभिः संभृतो रसो ब्राह्मणेष्वमृतँ हितम् ३

अथ तृतीया । या पावमान्य ऋचः ताः स्वस्त्ययनीः क्षेमप्रापिकाः सुदुघाः सुष्ठु फलं दुहानाः घृतश्चुतः घृतं श्चोतन्ति क्षारयन्तीति घृतश्चुतः ईदृग्भूताः अस्माननुगृह्णान्त्विति शेषः । ऋषिभिः मन्त्रदर्शिभिर्मुनिभिः रसः फलसारः सम्भृतः अस्मासु सम्पादितः ब्राह्मणेषु ब्रह्माणो मन्त्राः तत्पाठकाः ब्राह्मणाः, तेषु अस्मासु अमृतम् अविनाशबलं हितं सम्पादितम् ॥ ३ ॥

(पावमानीः) पवमान देवतावाली ऋचाएं (स्वस्त्ययनीः सुदुघाः) कल्याण प्राप्त करानेवाली और श्रेष्ठ फल देनेवाली (घृतश्चुतः)हमारे ऊपर अनुग्रहरूप घृतको टपकानेवाली हैं (हि ऋषिभिः रसः संभृतः) निःसंदेह मंत्रद्रष्टाओंने हमारे लिये फलोंका सार सम्पादन कर दिया है (ब्राह्मणेषु अमृतं हितम्) हम वेदपाठियोंमें अविनाशी बल स्थापन कर दिया है ॥ ३ ॥

२ १ २ ३२ ३१ २र ३ २

पावमानीर्दधन्तु न इमं लोकमथो अमुम् ।

२ ३ १२ ३२३ २ ३१२

कामात्समर्धयन्तु नो देवीर्देवैः समाहृताः ॥४॥

अथ चतुर्थी । देवैः इन्द्रादिभिः समाहृताः सम्पादिताः पावमानीः देवीः पवमानमन्त्राभिमानिन्यो देव्यः नः अस्माकम् इमम् इत्थम्भूतं लोकं भूलोकम् अथो अपि च अमुं स्वर्गलोकं दधन्तु प्रयच्छन्तु । तत्रस्थान् कामान् च नः अस्मदर्थं समर्धयन्तु सम्पन्नान् कुर्वन्तु ॥ ४ ॥

(देवैः समाहृताः पावमानीः देवीः) इन्द्रादि देवताओंकी सम्पादन की हुई पवमान मन्त्रोंकी अभिमानिनी देवियें (नः इमं अथो अमुं लोकं दधन्तु) हमें यह लोक और स्वर्गलोक दें । और उन दोनों लोकोंके (नः कामान् समर्धयन्तु) हमारे मनोरथोंको सफल करें ॥ ४ ॥

१२ ३२ ३१२३ १२ ३२३१२ १२

येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा । तेन

३१२ ३१२

सहस्रधारेण पावमानीः पुनन्तु नः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । देवाः इन्द्राद्याः येन पवित्रेण शुद्धिसाधनेन सदा आत्मानं स्वदेहं पुनते शोधयन्ति सहस्रधारेण सहस्रावान्तरभेदयुक्तेन तेन साधनेन पावमानीः पावमान्य ऋचः नः अस्मान् पुनन्तु ॥ ५ ॥

(देवाः येन पवित्रेण) इन्द्रादि देवता जिस शुद्धिके साधनसे (सदा आत्मानं पुनते) सदा अपने शरीरको पवित्र रखते हैं (तेन सहस्रधारेण) उस सहस्रों भेदों वाले साधनसे (पावमानीः नः पुनन्तु) पवमान देवतावाली ऋचाएं हमें पवित्र करें ॥ ५ ॥

३ २ ३ १२३ १ २ ३२

पावमानीः स्वस्त्ययनीस्ताभिर्गच्छति नान्दनम् ।

१ २ ३१ २ ३१२

पुण्यांश्च भक्षान्भक्षयत्यमृतत्वं च गच्छति ६

अथ षष्ठी । पावमानीः पवमानः पावकः पूयमानो वा सोमः तस्य सम्बन्धिन्यस्तद्देवताका ऋचः पावमान्यस्ताः स्वस्त्ययनीः स्वस्तीत्यविनाशनाम तथाविधफलस्य प्रापयित्र्यः ताभिः उक्तलक्षणाभिः पावमानीभिः तत्पाठेन स्तोता नान्दनं नन्दयति सुकृतिन इति नन्दनः स्वर्ग

स एव नान्दनः स्वार्थे कस्तद्धितप्रत्ययः तम् गच्छति प्राप्नोति। किञ्चेह लोके पुण्यवान् सुकृतसम्पादितान् भक्षान् भक्षणीयान् भोगान् अन्नपानादिलक्षणान् च भक्षयति। किञ्च अमृतत्वं च गच्छति अमृतत्वं नाम सोमभावः तञ्च प्राप्नोति ॥ ६ ॥

(पावमानीः स्वस्त्ययनीः) अग्निदेवतावाली वा पूयमान सोम-संबंधी देवतावाली ऋचाएँ अविनाशी फल देनेवाली हैं (ताभिः नान्दनं गच्छति) उन ऋचाओंके पाठसे स्वर्गको प्राप्त होता है। इस लोकमें (पुण्यान् भक्षान् च भक्षयति) पुण्यप्राप्त खानपानके पदार्थोंको भोगता है (अमृतत्वं च गच्छति) और अमरभावको भी प्राप्त होता है ॥ ६ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके दशमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः समाप्तः

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३
अगन्म महा नमसा यविष्ठं यो दीदाय समिद्धः
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १
स्वे दुरोणे। चित्रभानुꣳ रोदसी अन्तरुर्वी
२ ३ १ २ ३ १ २
स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

ऋ० वशिष्ठः। छ० त्रिष्टुप्। दे० इंद्रः। अथाष्टमे खण्डे-अगन्मेति तृचात्मकं प्रथमम् सूक्तम् तत्र प्रथमा। यः अग्निः स्वे दुरोणे आहवनीयाख्ये स्वे स्थाने समिद्धः काष्ठैः सम्यग्दीप्तः सन् दीदाय दीप्यते तमिमं यविष्ठम् युवतमम् ऊर्वी विस्तीर्णयोः रोदसी रोदस्योः द्यावापृथिव्योः अन्तः मध्ये अन्तरिक्षे चित्रभानुम् चित्रकालम् स्वाहुतम् सुष्ठु आहुतिभिर्हुतम् सन्तम् विश्वतः सर्वतः प्रत्यञ्चम् प्रतिगच्छन्तमग्निं महा महता नमसा नमस्कारेण अगन्म वयमुपगच्छामः ॥ १ ॥

(यः स्वे दुरोणे समिद्धः दीदाय) जो अग्नि अपने आहवनीय स्थान में काष्ठोंसे भलेप्रकार दीप्त होता है। तिस (यविष्ठम्) परम तरुण (ऊर्वी रोदसी अन्तः चित्रभानुम्) विस्तारवाले द्यावापृथिवीके मध्यमें विचित्रकान्तिवाले (स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम) श्रेष्ठ आहुतियोंसे होमे हुए और सर्वत्र गमन करनेवाले अग्निको (महा नमसा अगन्म) महान् प्रणाम करते हुए शरणमें प्राप्त होते हैं ॥ १ ॥

२ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २३ २ ३
स मह्ना विश्वा दुरितानि साह्वानग्निं ष्टवे दम

२ ३ १ २ १ २ ३ १ २ ३ २

आ जातवेदा । स नो रक्षिषद्दुरितादवद्या-

३ १ १ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

दस्मान्गृणत उत नो मघोन ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । य अग्नि मन्हा महत्त्वेन विश्वा विश्वानि दुरिता दुरितानि साक्षात् अभिभवन् जातवेदाः जातधनः जातप्रज्ञो वा दमे यज्ञगृहे स्तवे अस्माभिः स्तूयते सः अग्नि गृणतः स्तुवतः नः अस्मान् दुरितात् पापात् अवद्यात् निन्दितात्च कर्मणः रक्षिषत् रक्षतु उत अपि च मघोन हविष्मत नः अस्मान् रक्षतु ॥ २ ॥

(मन्हा विश्वा दुरितानि साक्षात्) अपने प्रभावसे हमारे सकल पापोंका तिरस्कार करनेवाला (जातवेदाः सः अग्निः) धनका भण्डारी वह अग्निदेव (दमे आ स्तवे) यज्ञशालामें हमारे द्वारा स्तुति किया जाता है (स गृणतः नः) वह अग्नि स्तुति करनेवाले हमारी (दुरितात् अवद्यात् रक्षिषत्) पापसे और निन्दित कर्मसे रक्षा करे (उत मघोन अस्मान्) और हवि वाले हमारी रक्षा करे ॥ २ ॥

१ २र ३२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने त्वा वर्धन्ति मति-

३ १ २ १ २र ३ १ २ ३ १ २

भिर्वसिष्ठा । त्वे वसु सुषणनानि सन्तु यूयं पात

३ २ ३ १ २

स्वस्तिभि सदा न ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे अग्ने! त्वम् वरुण असि पापाना निवारको भवसि उत अपि च मित्र असि पुण्यप्रापणे सखा भवसि । वसिष्ठाः एतन्नामकाः ऋषयः हे अग्ने ! त्वां मतिभिः स्तुतिभिः वर्धन्ति वर्धयन्ति त्वे त्वयि विद्यमानानि वसु वसूनि सुषणनानि सुसम्भजनानि सन्तु । हे अग्ने ! यूयं त्वदाद्याः सर्वे देवाः स्वस्तिभिः क्षेमैः नः अस्मान् सदा सर्वदा पात रक्षत ॥ ३ ॥

(अग्ने त्वं वरुणः उत मित्रः) हे अग्ने ! तुम पापोंको दूर करने वाले वरुण और पुण्य प्राप्त करानेमें मित्र हो (वसिष्ठाः त्वां मतिभिः वर्धन्ति) जितेन्द्रियोंमें श्रेष्ठ ऋषि तुझे स्तुतियोंसे बढ़ाते हैं (त्वे वसु सुषणनानि सन्तु) तेरे लिये विद्यमान धन हमारे सेवन योग्य हों (यूयम् स्वस्तिभिः सदा नः पात) तुम सब देवता स्वस्तियोंसे सदा हमारी रक्षा करो ॥ ३ ॥

३ २उ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
महाꣳ इंद्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाꣳ इव ।
१ २ १ १ २
स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ॥ १ ॥

ऋ० वत्सः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ तृचात्मकम् द्वितीयसूक्तं तत्र प्रथमा । यः इन्द्रः ओजसा बलेन महान् सर्वेभ्योऽधिकः । क इव वृष्टिमानिव यथा वृष्ट्या युक्तः पर्जन्यः रसानां प्रार्जयिता देवः महान् स इंद्रः वत्सस्य पुत्रस्थानीयस्य स्तोतुः वत्स-नाम्न एव वा ऋषेः स्तोमैः स्तोत्रैः वावृधे प्रवर्द्धते ॥ १ ॥

(यः इन्द्रः) जो इन्द्र (वृष्टिमान् पर्जन्यः इव) बरसनेवाले मेघकी समान (तेजसा महान्) अपने तेज करके ही सबसे बड़ा है । वह इंद्र (वत्सस्य स्तोमैः वावृधे) पुत्ररूप स्तोताके स्तोत्रों से बढ़ता है॥१॥

२ ३ २ ३ १ २र १ २ ३ २ ३ १ २
कण्वा इन्द्रं यदक्रत स्तोमैर्यज्ञस्य साधनम् ।
३ १ २ ३ १ २
जामि ब्रुवत आयुधा ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । कण्वाः स्तोतृ-नामैतत् (निघ० ३,१५,७) स्तोतारः कण्वगोत्रा वा इंद्रम् स्तोमैः स्तोत्रैः यज्ञस्य यागस्य साधनम् साधयितारं निष्पादकम् यद् यदा अक्रत अकृषत करोतेर्लुङि मन्त्रे घसेति (२, ४, ८०) च्लेर्लुक् तदानीं आयुधा शत्रूणां हिंसकानि बाणादीनि जामि अतिरेकनामैतत् अतिरिक्तम् अधिकम् प्रयोजनरहितं ब्रुवते कथयन्ति । आयुधा आयुधस्य सर्वस्य कार्य्यस्येन्द्रेण कृतत्वात् आयुधानि निः प्रयोजनानीत्यर्थः यद्वा आयुधा आयुधायोधनशीलमिन्द्रं जामि भ्रातरं ब्रुवते वदन्ति ॥ आयुधा—आयुधम्—इति पाठौ ॥ २ ॥

(यद्) जब(कण्वाः इन्द्र स्तोमैः यज्ञस्य साधनम् अक्रत)स्तोताओं ने इन्द्रको स्तोत्रोंके द्वारा यज्ञका साधक किया । तब (आयुधा जामि ब्रुवत) शस्त्र निरर्थक कहलाते हैं॥ २ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
प्रजामृतस्य पिप्रतः प्र यद्भरन्त वह्नयः ।
१ २ ३ २ ३ १ २
विप्रा ऋतस्य वाहसा ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। ऋतस्य यज्ञस्य सम्बन्धि या प्रजा प्रवर्षणं आत्मनि इन्द्र पिप्रतः नभसः प्रदेशान् पूरयन्त यज्ञस्य वाहका आदया यद् यदा प्र भरन्त प्रकर्षेण भरन्ति वहन्ति तदा विप्रा मेधाविनः स्तोतारः ऋतस्य यज्ञस्य धाम्ना प्रापकेण स्तोत्रेण तम् इन्द्र स्तुवन्तीति शेषः ॥ ३ ॥

(यद्) जब (पिप्रत यज्ञस्य) आकाशके प्रदेशोंको पूर्ण करनेहारा अथ (ऋतस्य प्रजाम) यज्ञके निमित्त प्रकट हुए हव्यको (प्र भरन्त) वेगसे साथ ले जाते हैं। तब (विप्राः) ऋत्विज (ऋतस्य धाम्ना) यज्ञको प्राप्त कराने वाले स्तोत्रसे तिस इन्द्रकी स्तुति करते हैं ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके दशमाध्यायस्याष्टम खण्ड समाप्त

१२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पवमानस्य जिघ्नतो हरेश्चन्द्रा असृक्षत ।

३ १ २ ३ १ २

जीरा अजिरशोचिषः ॥ १ ॥

ऋ० पंवत्सरः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ नवमे खण्डे-पव मानस्येति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम् तत्र प्रथमा । जिघ्नतः पुनः पुनः तमांसि विनाशयतः हरेः हरितवर्णस्य अजिरशोचिषः सर्वत्र गमन शीलतेजसः पवमानस्य चन्द्राः चदि आह्लादे (भ्वा० प०) दधाना-माह्लादयितारः जीराः क्षिप्रं क्षरणशीलाः धाराः असृक्षत पवित्राणि गच्छन्तीत्यर्थः ॥ जिघ्नतः जघतः—इति पाठः ॥ १ ॥

(जिघ्नतः) वारंवार अन्धकारका विनाश करनेवाले (हरेः अजिर शोचिषः) हरे वर्णके और सर्वत्र जाने वाला है तेज जिसका ऐसे (पवमानस्य चन्द्राः जीराः असृक्षत) सोमकी देवताओंको आनन्द देनेवाली धारें पवित्रोंमेंको निकलती हैं ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पवमानो रथीतमः शुभ्रेभिः शुभ्रशस्तमः ।

१ २ ३ १ २

हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। पवमानः देवः रथीतमः अतिशयेन रथवान् छ न्दसि (८, २, १७ वा०)-ईतीकारः। तथा शुभ्रेभिः शोभायुक्तेभ्यस्ते जोभ्योऽपि शुभ्रशस्तमः अत्यन्तं दीप्यमानश्च यद्वा निर्मलतमयशोयुक्तः हरिश्चन्द्रः हस्वात्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे (६, १, १५१)-इति सादितिक

सुद् हरितवर्णदीप्तिः हरितधारायुक्तो वा मरुद्गणः मरुतो यस्य गणाः सहायभूताः स तथोक्तः तादृशः सोमः सर्वान् स्वरश्मिभिः व्याप्नोत्वित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २ ॥

(रथीतमः) श्रेष्ठ रथवाला (शुभ्रेभिः शुभ्रशस्तमः) दमकने हुए तेजोंसे भी अधिक दमकने वाला (हरिश्चन्द्रः) हरे वर्णकी धारों वाला (मरुद्गणः पवमानः) मरुत् हैं सहायक जिसके ऐसा सोम ! सबोंको अपनी किरणोंसे व्याप्त करै ॥ २ ॥

१ २ ३क २र ३ २ ३ ३ १ २
पवमान व्यश्नुहि रश्मिभिर्वाजसातमः ।
१ २ ३ २ ३ १ २
दधत् स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे पवमान ! सोम ! त्वं रश्मिभि स्वदीप्तिभिः व्यश्नुहि सर्वं जगद् व्याप्नुहि । कीदृशस्त्वम् ? वाजसातमः अतिशयेनान्नस्य दाता बलस्य सम्भक्ता वा तथा स्तोत्रे पवमानं स्तोत्रं कुर्वते जनाय सुवीर्य्य शोभनवीर्य्योपेतं पुत्रं धनं वा दधत् विदधत् प्रयच्छत् व्याप्नुहि ॥ पवमान व्यश्नुहि पवमानो व्यश्नवत्-इति पाठौ ॥ ३ ॥

(पवमान) हे सोम ! (वाजसातमः) बहुतसे अन्न और बलका देनेवाला तू (स्तोत्रे सुवीर्यम् दधत्) स्तुति करनेवालेको सुन्दर वीर पुत्र वा धन देता हुआ (रश्मिभिः व्यश्नुहि) अपनी किरणोंसे सब जगत् को भरदे ॥ ३ ॥

२ ३ १ २ ३ २उ ३ १ २ ३ २ ३ २
परीतो षिञ्चता सुतꣳ सोमो य उत्तमꣳ हविः ।
३ १ २र ३ २ २उ ३ २ ३ २
दधन्वाꣳ यो नर्यो अप्स्वा३ न्तरा सुषाव
३ १ २
सोममद्रिभिः ॥ १ ॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० सोमः । तृचात्मके द्वितीयसूक्ते-प्रथमा । हे ऋत्विजः ! सुतम् अभिषुतम् सोमम् इतः अस्मात् कर्मण ऊर्ध्वम् अथवा अस्मात् प्रदेशात् ऊर्ध्वं परिषिञ्चत वसतीवरीभिः इतोषिञ्चतेत्यत्र संहितायां छान्दसं रोरुत्वम् आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम् यः सोमः देवानाम् उत्तमं प्रशंस्यं हविः भवति आ अपि च नर्य्यः मनुष्यहितः यश्च सोमः अप्सु वसतीवरीषु अन्तरिक्षे वा अन्तः

नृभ्यश्च मनुष्येभ्यश्च भवति तं सोमम् अद्रिभिः ग्रावभिः अध्वर्युः सुषाव अभिषुतं चकार तं परिषिञ्चतेति समन्वयः ॥ १ ॥

(यः सोमः उत्तमं हविः) जो सोम देवताओंका श्रेष्ठ हवि है (आ य नयः) और जो मनुष्योंका हितकारी सोम (अप्सु अन्तः नृभ्यान्) वसतीवरी जलोंके भीतर जाता है और अध्वर्यु जिस (सोमं अद्रिभिः सुषाव) सोमको पाषाणोंसे अभिषुत करते हैं। उस (सुतं इत परिषिञ्चत) सोमको इस स्थानमें ऊपर सींचो ॥ १ ॥

३१ २३ १ २ ३ १२ ३ १ २ ३ १ २

नूनं पुनानोऽविभिः परि स्रवादब्धः सुरभिन्तरः ।

३१ ० ३ १ २ ३ २ २ ३ ० ३

सुते चित्वाप्सु मदामो अन्धसा श्रीणन्तो

२ ३ १ ०

गोभिरुत्तरम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! अदब्धः वैरिभिरप्यहिंसितः सुरभिन्तरः अत्यन्तं सुगन्धिः त्वं नूनम् इदानीं पुनानः पूयमानः अविभिः अविवालकृतैः पवित्रैः परिस्रव परिक्षर सुते चित् अभिषुते सति अन्धसा अन्नलक्षणेनानेन गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः श्रीणन्तः मिश्रयन्तः वयम् उत्तरम् उद्भूततरम् अप्सु वसतीवरीषु स्थितं त्वा त्वां मदामः मदयामहे २

हे सोम ! (अदब्धः) किसीसे भी हिंसा न किया हुआ (सुरभिन्तरः) अत्यन्त सुगन्धिवाला तू (नूनम्) इस समय (पुनानः) शोधाजाता हुआ (अविभिः पवित्रैः परिस्रव) ऊनके पवित्रमें को बरस (सुते चित्) अभिषुत होने पर (अन्धसा गोभिः श्रीणन्तः) भातरूप अन्नसे और गोघृतादिसे मिलाते हुए हम (उत्तरं अप्सु त्वा मदामः) अत्यन्त प्रकट हुए वसतीवरी जलोंमें स्थित तुझको प्रसन्न करते हैं ॥ २ ॥

१२ ३ १ २र ३१२३ २३१२ ३२

परि स्वानश्चक्षसे देवमादनः क्रतुरिन्दुर्विचक्षणः ३

अथ अध्यात्मरूपा तृतीया । स्वानः सुतः अभिषूयमाणः सोमः चक्षसे सर्वेषां दर्शनाय परि स्रवति । कीदृशः ? देवमादनः देवानां तर्पयिता क्रतुः कर्ता, इन्दुः पात्रेषु क्षरणशीलः दीप्तो वा, विचक्षणः सर्वस्य विद्रष्टा ॥ ३ ॥

(देवमादनः क्रतुः) देवताओंको तृप्त करनेवाला और यज्ञका साधक

(इंदुः विचक्षणः) दीप्त और सबका विशेषरूपसे द्रष्टा (स्वानः दक्षसे परि) अभिषव किया हुआ सोम सबके दर्शनके लिये द्रोणकलशमें बरसता है ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३२उ ३ २३१२ ३ २
असावि सोमो अरुषो वृषा हरी राजेव दस्मो
३ १ २र ३ २उ ३१२३ १२
अभि गा अचिक्रदत् । पुनानो वारमत्येष्यव्ययꣳ
३ १ २र ३१२३२२
श्येनो न योनिं घृतवन्तमासदत् ॥ १ ॥

ऋ० वसुः । छ० जगती । दे० सोमः । अथ तृचात्मके तृतीय-सूक्ते—प्रथमा । सोमः असावि अभिषुतोऽभूत् । कीदृशः सोमः ? अरुषः आरोचमानः, वृषा वर्षकः, हरिः हरितवर्णः, स च राजेव दस्मः दर्शनीयः सन् गाः उदकानि अभि लक्ष्य अचिक्रदत् शब्दम् करोति स्वरसनिर्मोक्षसमये, पश्चात् पुनानः अव्ययम् अविमयं वारं वालं दशापवित्रम् अत्येषि हे सोम ! अतिक्रम्य गच्छसि । ततः श्येनो न श्येन इव योनिं स्वीयं स्थानं घृतवन्तम् उदकवन्तम् आसदत् प्रविशति ॥ अत्येषि पर्य्येति—इति पाठौ, आसदन् आसदम्—इति च ॥१॥

(अरुषः वृषा) प्रकाशवान् और वर्षा करने वाला (हरिः सोमः असावि) हरे वर्णका सोम सुसिद्ध हुआ। (राजेव दस्मः) राजाकी समान दर्शनीय होकर (गाः अभि अचिक्रदत्) जलोंकी ओरको शब्द करता है । फिर पवित्र होता हुआ (अव्यं वारं अत्येषि) ऊनके पवित्रे में का छनता है (श्येनः न घृतवन्तं योनिं आसदन्) पक्षीकी समान वेगसे जलभरे अपने कलशरूप स्थानमें पहुँचता है ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
पर्जन्यः पिता महिषस्य पर्णिनो नाभा पृथिव्या
३ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २ ३ २उ
गिरिषु क्षयं दधे । स्वसार आपो अभि गा
३ १ २ २ १ २र ३ १ २ ३ २
उदासरन्त्सं ग्रावभिर्वसते वीते अध्वरे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । यस्य महिषस्य महतः पर्णिनः पर्णवतः पतनवतो

या सोमस्य पर्जन्य पिता जनक स सोमः पृथिव्याः नाभा नाभौ नाभिस्थानीये दविस्थाने गिरिषु गिरिसदृशेषु प्रावसु क्षय निवास दधे धारयति अभिषवसमये। तथा स्वसारः अंगुल्य आप वसतीवर्य गाः आशिरणाः स्तुतयो वा अभि आभिमुख्येन उद्गातरन् उद्गच्छन्ति गच्छन्तु वसते, सम् गच्छते च, ग्रावभिः साकम्। कुत्र? वीते कांते अध्वरे यज्ञे॥ उदासरन् उतासरन्-इति पाठौ, वीते वीये-इति च॥

(महिषः पर्णिन पर्जन्य पिता) महान् पत्तोंवाले सोमका उत्पादक पर्जन्यकी समान सोम (पृथिव्या नाभा गिरिषु क्षयं दधे) पृथिवीके नाभिस्थान पर्वतोंमें स्थानको करता है, (स्वसारः आपः गाः) अंगुलियें वसतीवरी जल और स्तुतियें (अभि उदासरन्) अभिमुख प्राप्त हों (वीते अध्वरे ग्रावभिः स वसते) श्रेष्ठ यज्ञमें पाषाणोंके साथ जाता है॥ २॥

३ १ २ २ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १

कविर्वेधस्या पर्येषि माहिनमत्यो न मृष्टो अभि

२र ३ १ २ ३ १ २

वाजमर्षसि। अपसेध दुरिता सोम नो मृड

३ १ २र ३ १ २ ३ १ २

घृतावसान परि यासि निर्णिजम्॥ ३॥

अथ तृतीया। हे सोम! कविः क्रान्तदर्शी सन् वेधस्या यागविधाने इच्छया माहिनम् महनीयं पवित्रं पर्य्येषि परिगच्छसि, पश्चात् मृष्टः प्रक्षालित अत्यो न अश्व इव वाजम् संग्रामम् अभ्यर्षसि। सोम! दुरिता अस्मदीयानि दुरितानि अपसेधन् परिहरन् नः अस्मान् मृड सुखय घृतावसान घृतानि उदकानि वसान आच्छादयन् परि यासि अभिगच्छसि। किम्तत्? निर्णिजम् पवित्रम्॥ सोम नो मृड घृता सोम मृड घृतम्—इति पाठौ॥ ३॥

(सोम) हे सोम! (कविः वेधस्या माहिनम् पर्येषि) अनुभवी तू यज्ञविधानकी इच्छासे पवित्रेमें पहुँचता है। फिर (मृष्टः अत्य न वाज अभ्यर्षसि) धाये हुए घोड़ेकी समान वेगसे संग्रामको प्राप्त होता है। हे सोम! (दुरिता अपसेधन्) हमारे पापोंको दूर करता हुआ (नः मृड) हमें सुख दे (घृतावसानः निर्णिजम् परियासि) जलोंको आच्छादन करता हुआ पवित्रभावको प्राप्त होता है॥ ३॥

सामवेदोत्तरार्चिके दशमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः समाप्तः

१ २ ३ २ ३ १ २र १ २
आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत । वसूनि
३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
जातो जनिमान्योजसा प्रति भागं न दीधिमः १

ऋ० नृमेधः । छ० बृहती । दे० इंद्रः । अथ दशमे खण्डे—प्रगाथात्मके प्रथमसूक्ते प्रथमा । हे अस्मदीया जनाः ! आयन्त इव सूर्यम् यथा समाश्रिता रश्मयः सूर्यं भजन्ते तथा इन्द्रस्य विश्वेत् विश्वान्येव धनानि भक्षत भजत। जातः प्रादुर्भूतः इंद्रः यानि वसूनि धनानि ओजसा बलेन जनिमा जनिष्यमाणानि करोति अतो भागं न पित्र्यं भागमिव तानि धनानि प्रति दीधिमः प्रतिधारयेम॥जातो जनिमानि जाते जनिमानि-इति पाठौ

हे हमारे पुरुषो ! (आयन्तः सूर्यं इव) जैसे सूर्यका आश्रय करने वाली किरणें सूर्यका सेवन करती हैं तैसे (विश्वेत् इंद्रस्य भक्षत) सकल धन इन्द्रका सेवन करो (जातः वसूनि ओजसा जनिमा)प्रकट हुआ इन्द्र जिन धनोंको अपने बलसे उत्पन्न होनेवाला करता है अर्थात् जो धन इंद्रके प्रभावसे अवश्य ही प्रकट होते हैं और होंगे उनको हम(भागं न प्रतिदीधिमः) पितरोंके भागकी समान धारण करें ॥ १ ॥

१ २ ३ २र ३ १ २र ३ १ २
अलर्षिरातिं वसुदामुप स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः
१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
यो अस्य कामं विधतो न रोषति मनो दानाय
२ ३ २
चोदयन्॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे स्तोतः! अलर्षिरातिम् अपापकदानम् अपापिष्ठस्य दातारमित्यर्थः अलर्षिपदसमानार्थमनर्शपदम् यास्केन व्याख्यातं-अनर्शरातिमनश्लीलदानमश्लीलं पापकं इति (निरु०नै०६,२३) वसुदां धनस्य दातारमिन्द्रं उप स्तुहि यतः इंद्रस्य रातयः दानानि भद्रा कल्याणानि महदैश्वर्यकारीणीत्यर्थः । यः इंद्रः स्वकीयं मनः दानाय अभीष्टप्रदानाय चोदयन् प्रेरयन् विधतः परिचरतः अस्य स्तोतुः कामं इच्छां न रोषति न हिनस्ति।तमिंद्रमुपस्तुहीति सम्बन्धः।अलर्षिरातिम् छन्दोगाः इति पठन्ति अनर्शरातिम्-इति बह्वृचाः-यो अस्य सो अस्य-इति च ॥ २ ॥

हे स्तोता ! (अस्पर्दिराति वसुदा उपस्तुहि) निष्पाप पुरुषोंके लिये दाता और भक्तोंको धन देनेवाले इन्द्रकी स्तुति करो। क्योंकि (इन्द्रस्य रातयः भद्रा) इन्द्रके दान कल्याणरूप हैं अर्थात् उससे बड़ा ऐश्वर्य बढ़ता है (य मन चोदयन्) जो इंद्र अपने मनको इच्छित दान देने के लिये प्रेरणा करता हुआ (विधतः अस्य कामं न रोषति) आराधना करनेवाले इस यजमानकी इच्छाओंको नष्ट नहीं करता है ॥ २ ॥

१२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि । मघवं-

३ २३ ३ १ २ ३ २ ३ २३ ३ १ २र

छग्धि तव तन्न ऊतये वि द्वेषो वि मृधो जहि १

ऋ० भगः । छ० बृहती । दे० अग्निः । अथ प्रगाथात्मके द्वितीयसूक्ते प्रथमा । हे इन्द्र ! यतः हिंसकान् भयामहे वयम् ततः नः अस्मभ्यम् कृधि कुरु । हे मघवन् ! धनवन्निन्द्र ! न अस्मानुद्दिश्य तत् तस्यै तव ऊतये स्वकर्तु कार्यै रक्षायै शग्धि शक्तो भव । किञ्च वि द्विषः असमद्द्वेष्टन् विजहि वि मृधः असमद्धिंसकान् विजहि॥ ऊतये–ऊतिभिः इति पाठो १

(इन्द्र यत भयामहे) हे इन्द्र ! जिन हिंसकोंसे हम भयभीत होते हैं (तत नः अभय कृधि) उनसे हमें निर्भय करो (मघवन् नः तत् तव ऊतये शग्धि) हे इन्द्र ! हमें अपनी उस रक्षाके द्वारा रक्षित करनेको समर्थ हूजिये (द्विषः विजहि) हमारे द्वेषियोंको नष्ट करो (मृधः वि) हमारे हिंसकोंको नष्ट करो ॥ १ ॥

१ २र ३ १ २ ३ २३ ३ १ २

त्वᳫँ हि राधसस्पते राधसो महः क्षयस्यासि ।

३ २ १ २ ३ १ २ ३ १

विधर्त्ता । तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुता-

२

वन्तो हवामहे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे राधसस्पते ! धनस्य स्वामिन् ! त्वं हि त्वं खलु महः महतः राधसः धनस्य क्षयस्य गृहस्य च विधर्त्ता असि हि असम्य धातु धारको भवसि खलु। हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय! मघवन् धनवन्निन्द्र तं तादृशं त्वा त्वां वयं सुतावतः अभिषुतसोमाः हवामहे आह्वयामः ।

राधसस्पते-राधस्पते इति पाठौ विधर्त्ता विधत्ते इति च ॥ २ ॥

(राधसस्पते त्वं हि)हे धनके स्वामी इंद्र! तुम निसदेह(महः राधसः क्षयस्य) बहुतसे धन और स्थानके (विधर्त्ता असि) हमें देनेके लिये विशेषरूपसे धारण करनेवाले हो (गिर्वणः मघवन् इंद्र) हे मन्त्रों से प्रार्थना करने योग्य धनवान् इंद्र (त्वं त्वा वयं सुतावतः हवामहे) ऐसे तुमको हम सोमका अभिषव करके आह्वान करते हैं ॥ २ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके दशमाध्यायस्य दशमः खण्डः समाप्तः

१ २ ३ २ ३ १ २र ३ २

त्वꣳ सोमासि धारयुर्मन्द्र ओजिष्ठो अध्वरे

१ २ ३ १ २

पवस्व मꣳहयद्रयिः ॥ १ ॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथैकादशखण्डे—त्वं सोमेति तृचात्मकं प्रथमम् सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे सोम ! अभिषूयमाण पवमान ! मन्द्रः मादयितृतमः ओजिष्ठः ओजस्वितमः त्वम् अध्वरे हिंसारहितेऽस्मदीये यज्ञे धारयुः अभिषवधाराकामः असि भवसि । ततः त्वं मंहयद्रयिः स्तोतृभ्यः प्रदीयमानधनः सन् पवस्व द्रोणकलशे ग्रहादिषु दशापवित्रेण पूतो भव यद्वा, धारयुः तद्वदर्थे भाष्यत इति मत्वर्थीया युस् । हे सोम ! त्वं धारावानसि ततः पवस्वेति संबंधः॥१॥

(सोम मन्द्रः ओजिष्ठः) हे सोम ! परम आनंद देनेवाला और बड़ा भारी ओजस्वी तू (अध्वरे धारयुः असि) हमारे हिंसारहित यज्ञमें अभिषवकी धाराओंको धन देने वाला हो (मंहयद्रयिः त्वं पवस्व) अपने उपासकोंको चाहनेवाला होकर द्रोणकलशमें पवित्र हो ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

त्वꣳसुतो मदिन्तमो दधन्वान्मत्सरिन्तमः ।

१ २ ३ १ २र

इन्दुः सत्राजिदस्तृतः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे साम! सुतः अभिषुतः त्वं मदिन्तमः अतिशयेन मदयुक्तोऽसि । कीदृशस्त्वं ? दधन्वान् यज्ञस्य धारकः, मदिंतमः अतिशयेन मदकारी, इंदुः दीप्तः, सत्राजित् बहूनां जेता, अस्तृतः केनाप्यहिंसितः । मदिंतमः नमादनः—इति पाठौ, इंदुः सत्राजिदस्तृतः—इंद्राय सूरिरन्धसा—इति च ॥ २ ॥

हे सोम ! (त्व मदिन्तम दधन्यान्) तू अत्यन्त मदयुक्त यशका धारक (मत्सरिन्तमः इंदु) परम मदकारी और दीप्त (समाजित् अस्तृत) शत्रुओंको जीतनेवाला और किसीसे भी हिंसित न होनेवाला है॥

१ २ ३ १ २र ३क २र ३ १ २

त्वꣳ सुष्वाणो अद्रिभिरभ्यर्ष कनिक्रदत् ।

३ २ ३ २ ३ १ २

द्युमन्तꣳ शुष्ममा भर ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे पवमान ! सोम ! अद्रिभि ग्रावभि सुष्वाण सुष्वानः अभिषूयमाणस्त्व कनिक्रदत् भृशं शब्द कुर्वन् अभ्यर्ष कलशा पात्राणि चाभिगच्छ । किञ्च द्युमन्तं दीप्तियुक्त शुष्म शत्रूणा शोषक बल वा आभर । आहर उत्तमम्—इति पाठौ ॥ ३ ॥

हे सोम (अद्रिभि सुष्वाण त्व अभिक्रदत् अभ्यर्ष) पाषाणों से अभिषव किया जाता हुआ व शब्द करता हुआ द्रोणकलशमें प्राप्त हो (द्युमन्त शुष्म आभर) दीप्तियुक्त शत्रुओंका शोषक बल हमें दे ॥३॥

१२ ३१२ ३ २३ २ ३१२

पवस्व देववीतय इन्दो धाराभिरोजसा ।

२ ३२३ १२

आ कलश मधुमात्सोम न सद ॥ १ ॥

ऋ० मनुः । छ० उष्णिक् । दे० सोमः । अथ तृचात्मके द्वितीय सूक्ते—प्रथमा । हे इन्दो ! सोम ! देववीतये देवाना भक्षणाय ओजसा बलेन धाराभिः आत्मीयाभिः पवस्व क्षर । हे सोम ! मधुमान् मदकर रसवान् त्व नः अस्मदीय कलश द्रोणाभिधान आसद आसीद सदे लुङि रूपम् ॥ १ ॥

(इन्दो देववीतये ओजसा धाराभि पवस्व) हे सोम ! देवताओंके भक्षणके लिये बलसे धाराओं करके कलशमें क्षरण (सोम मधुमान् नः कलशं आसद) हे सोम ! मदकारी रसवाला तू हमारे द्रोणकलश में स्थित हो ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २३२३ २ ३ १ २

तव द्रप्सा उदप्रुत इन्द्र मदाय वावृधु ।

२ ३१२ ३१२३ १ २

त्वां देवासो अमृताय क पपु ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । उद्गुतः वसतीवर्य्याख्यमुदकं प्रति गच्छन्तः यद्वा उदकस्य निर्गमयितारः तव स्वभूताः द्रप्साः द्रुतगामिनो रसाः मदाय मदार्थम् इंद्रम् वावृधुः वर्द्धयन्ति। ततः देवासः देवा इन्द्रादयः कं सुखकरं त्वाम् अमृताय अमरणार्थं पपुः पिबन्ति ॥ २ ॥

(उद्प्रुतः तव द्रप्साः) वसतीवरी जलोंमेंको जानेवाले तेरे शीघ्रगामी रस (मदाय इंद्रं वावृधुः) मदके लिये इन्द्रको बढ़ाते हैं। तदनन्तर (देवासः कं त्वां अमृतायः पपुः) इंद्रादि देवता सुखदायक तुझको अमर होनेके लिये पीते हैं ॥ २ ॥

१　२　　　　　　　३　१　२　　　३ २
आ नः सुतास इन्दवः पुनाना धावता रयिम् ।
३ १ २　　　　　　३ १ २
वृष्टिद्यावो रीत्यापः स्वर्विदः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे सुतासः अभिषूयमाणाः । हे इंदवः दीप्ताः पात्रेषु क्षरन्तो वा रीत्यापः यैः पृथिवी प्रति स्रवणशीला आपः तादृशा हे सोमाः । पुनानाः पूयमानाः यूयं नः- अस्मभ्यं रयिम् आ धावत आगमयत । कीदृशाः ? वृष्टिद्यावः वृष्टिमभि द्यौर्य्यः क्रियते वृष्ट्यभिमुखद्युलोकवन्तः स्वर्विदः सर्वस्य लम्भकाः ॥ ३ ॥

(वृष्टिद्यावः स्वर्विदः) द्युलोकको वृष्टिके अभिमुख करनेवाले और यजमानोंको स्वर्गप्राप्ति करानेवाले (रीत्यापः सुतासः) जो जलोंको पृथिवी पर बरसनेवाला कर देते हैं और जो संस्कार कियेहुए हैं ऐसे (पुनानाः इंदवः) पवित्र होतेहुए हे सोम ! तुम (नः रयिं आधावत) हमें धन प्राप्त कराओ ॥ ३ ॥

२ ३　　　२ ३ १　　२र ३ १　२　　३　१ २
परि त्यँ हर्य्यतँ हरिं बभ्रुं पुनन्ति वारेण ।
२ ३ २उ　　३　　२उ　२ १ २　३ १　　२र
यो देवान्विश्वाँ इत्परि मदेन सह गच्छति १

ऋ० अम्बरीषः ऋजिश्वो वा । छ० अनुष्टुप् । दे० सोमः । अथ तृचात्मके तृतीयसूक्ते—प्रथमा । हर्य्यतं सर्वैः स्पृहणीयं हरिं हरितवर्णं बभ्रुं बभ्रुवर्णं च त्यं तं सोमं वारेण वालेन पवित्रेण परि पुनन्ति परिशोधयन्ति यः सोमः विश्वान् सर्वानिन्द्रादीन् देवान् अनेन मदेन मादकेन रसेन सह परिगच्छति ॥ १ ॥

(हर्यतं हरिम्) सबके चाहने योग्य और पापोंको हरनेवाले (बभ्रुस्यम्) बभ्रुवर्ण तिस सामको (धारेण परिपुनन्ति) दशापवित्रसे शोधन करते हैं (यः विश्वान् देवान्) जो सकल इन्द्रादि देवताओंको (मदेन सह इत् परिगच्छति) मादक रसके साथ ही प्राप्त होता है ॥ १ ॥

२उ ३ १२३ १२३ १२

द्विर्यं पञ्च स्वयशसꣳ सखायो अद्रिसꣳहतम् ।

३१ २र ३ १ २ ३१२ ३१२

प्रियमिन्द्रस्य काम्यं प्रस्नापयन्त ऊर्मयः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । द्विः पञ्च दशसंख्याका सखायः समानख्याना अंगुलयः स्वयशसं स्वभूतयशस्कम् अद्रिसंहतम् ग्रावभिरभिषुतम् इंद्रस्य प्रियं काम्यं सर्वैः काम्यमानम् ऊर्मयः द्वितीयैकवचने प्रथमाबहुवचनम् । ऊर्मिम् प्रभूततरं यं सोमं प्रस्नापयन्ते वसतीवरीभिः प्रकर्षेण सेचयति यद्वा, ऊर्मय इत्यङ्गुलिविशेषणं प्रभूता इति तं सोमं पुनन्तीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ सखायः स्वसारः-इति पाठौ प्रस्नापयंत ऊर्मयः प्रस्नापयन्त्यूर्मिणम्-इति च ॥ २ ॥

(द्विः पञ्च) द्विगुण पाँच अर्थात् दश (सखायः) समानभावसे कार्यमें लगनेवाली अंगुलियें (स्वयशं अद्रिसंहितम्) अपना यश करनेवाले और पाषाणोंसे कूटे हुए (इन्द्रस्य प्रियं काम्यम) इन्द्रके प्रिय और सबके चाहे हुए (ऊर्मयः) तरङ्गोंवाले अर्थात् बहुतसे (य प्रस्नापयंते) जिस सोमको वसतीवरी जलोंसे सम्यक प्रकार धोती हैं ॥ २ ॥

१२ ३ १ २ ३१ २र

इन्द्राय सोम पातवे वृत्रघ्ने परि षिच्यसे ।

१२ ३ १ २ ३१२ ३१२

नरे च दक्षिणावते वीराय सदनासदे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया हे सोम ! वृत्रघ्ने वृत्रस्य हन्त्रे इन्द्राय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी इन्द्रस्य पातवे पानार्थं परिषिच्यसे परितः पात्रेषु सिच्यसे वसतीवरीभिर्वा किञ्च दक्षिणावते ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादानेन तद्वते वीराय विर्मता येन्द्राय हवींषि दातु सदनासदे यज्ञे यज्ञे सीदते नरे मनुष्याय यजमानाय तस्मै फलप्रदानार्थं परिषिच्यसे । वीराय देवाय—इति पाठौ ३

(सोम) हे सोम (वृत्रघ्ने इन्द्राय पातवे) वृत्रासुरके नाशक इंद्रके पीनेके लिये और (दक्षिणावते वीराय) जिसके निमित्त किये हुए

यज्ञमें ऋत्विजोंको दक्षिणा दीजाती है उस वीर इंद्र के लिये (च) और (सद्मनासदे नरे) बहुतसे यज्ञोंके अनुष्ठानमें बैठनेवाले यजमानके लिये (परिषिच्यसे) पात्रोंमें टपकाये जाते हो ॥ ३ ॥

१ २ ३ २३ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १
पवस्व सोम महे दक्षायाश्वो न निक्तो वाजी
२र
धनाय ॥ १ ॥

ऋ० ऋणः त्रसदस्युः वा । छ० द्विपदा पंक्तिः । दे० सोमः । अथ तृचात्मके चतुर्थ-सूक्ते—प्रथमा । हे सोम ! अश्वो न अश्व इव निक्तः वसतीवरीभिरद्भिर्निर्णिक्तः, वाजी वेगवान् त्वं महे महते दक्षाय बलाय धनाय धनार्थं पवस्व क्षर । महे-क्रत्वे-इति पाठौ ॥ १ ॥

(सोम अश्वो न) हे सोम ! अश्वकी समान (निक्तः) धोकर शुद्ध किया हुआ (वाजी) वेगवान् तू (महे दक्षाय धनाय पवस्व) बड़े भारी धन और बलके लिये पात्रमें बरस ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
प्र ते सोतारो रसं मदाय पुनन्ति सोमं महे
३ १ २
द्युम्नाय ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । सोतारः अभिषोतारः ऋत्विजः हे सोम ! ते तव स्वभूतं रसं मदाय मदार्थं पुनन्ति । तदेवोच्यते-महे महते द्युम्नाय द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति (निरु० नै ५, ५) यास्कः अन्नाय यशसे वा पुनन्ति सोमं शोधयंति यद्वा, सोममभिषूयमाणं रसं पुनंतीति एकवाक्यतया योजनीयम् । प्रते-तन्वे-इति पाठौ ॥ २ ॥

हे सोम ! (सोतारः) ऋत्विज् (ते रसं मदाय पुनन्ति) तेरे रस को मदके लिये पवित्र करते हैं (महे द्युम्नाय सोमम्) बड़ेभारी अन्न और यशके लिये सोम रसको पवित्र करते हैं ॥ २ ॥

१ २ ३ २ २र ३ २ ३ १ २
शिशुं जज्ञानँ हरिं मृजन्ति पवित्रे सोमं
३ २ ३ १ २
देवेभ्य इन्दुम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । शिशुम् पर्णां पुत्रभूतं अजानं जायमान हरिं हरित वर्णम् इन्दु सोम श्रीर्त देवेभ्य पवित्रे मृजन्ति ऋत्विजा मार्जयन्ति॥३॥

ऋत्विज (देवेभ्य) देवताओंके लिये (शिशुम् जज्ञानम्) देवताओ के पुत्र समान प्रेमपात्र और शुद्ध होतहुए(हरिं इन्दु सोमम्)हरे वर्ण के श्रीत सोमको (पवित्रे मृजन्ति) पवित्रमें शोधन करते हैं ॥ ३ ॥

२ ३ २ ३ २३ २ ३ १ २ १ २र

उपो षु जातमप्तुरम् गोभिर्भङ्ग परिष्कृतम् ।

१ २ ३ १ २

इन्दु देवा अयासिषु ॥ १ ॥

ऋ० अमहीयु छं० गायत्री । दे० सोमः । अथ तृचात्मके पञ्चमसूक्ते प्रथमा । जातम् प्रादुर्भूतम् अप्तुर वसतीवरीभि प्रेरितम् भङ्गं शत्रूणां भञ्जकम् गोभि गोविकारैः पयोभि परिष्कृतम् अलंकृतम् इन्दु सोमं देवाः इन्द्रादय उपायासिषुः उपगच्छन्ति ॥ १ ॥

(जातं अप्तुरम्) प्रकट हुए और वसतीवरी जलोंसे प्रेरणा कियेहुए (भङ्ग गोभिः सुपरिष्कृतम) शत्रुओंके नाशक और गोघृतादिसे सुसिद्ध किये हुए (इन्दुं देवाः उपायासिषु) सोमको इन्द्रादि देवता प्राप्त होतेहैं

१ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २

तमिद्वर्धन्तु नो गिरो वत्सꣳ सꣳशिश्वरीरिव ।

१ २र ३ १ २

य इन्द्रस्य हृदꣳसनि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । यः सोम इन्द्रस्य हृद सनिः हृदयस्य सम्भक्ता भवति तमित् तमेव सोमं नः अस्माकं गिरः स्तुतिरूपाः वाचः सम्वर्धन्तु सम्वर्द्धयन्तु । तत्र दृष्टान्तः–वत्स वासं शिश्वरीरिव यथा शिश्वर्यो वृद्ध पयस्का मातरो वत्सं सम्यक् वर्द्धयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥

(यः इन्द्रस्य हृदसनिः) जो सोम इन्द्रके हृदयका परमसेवक है(तमित् न गिरः संवर्द्धन्तु) उस सोमको ही हमारी स्तुतिरूपा वाणियें बढावें (वत्सं शिश्वरीः इव) जैसे कि बालकको दूधवाली माताएँ बढाती हैं

१ २ १ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २

अर्षा न सोम शं गवे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम् ।

१ २ ३ १ २

वर्धा समुद्रमुक्थ्य ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे सोम ! त्वं न अस्माकं गवे शं सुखम् अर्ष क्षर । अपि च पिप्युषीम् प्रवृद्धाम् इषम् अन्नं धुक्षस्व प्रपूरय । किञ्च । हे उक्थ्य उशस्य समुद्रं वर्द्ध वर्द्धय॥अर्षा नः अर्षाणः इति पाठौ उक्थ्य उक्थ्यं इति च

(सोमः नः गवे शं अर्ष) हे सोम! हमारी गौओंके लिये सुख बरसा (पिप्युषी इषं धुक्षस्व) बहुतसे अन्नका हमारे घरमें भरदे (उक्थ्य समुद्रं वर्द्ध) हे स्तुति योग्य ! द्रोणकलशके जलको बढ़ा॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके दशमाध्यायस्य एकादशःखंडः समाप्तः

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २

येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ १ ॥

ऋ० त्रिशोकः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ द्वादश—खण्डे आ घा ये अग्निमिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम् तत्र प्रथमा । ये ऋषयः आ घा आभिमुख्येन खलु अग्निं इन्धते दीपयन्ति येषाञ्च युवा नित्यतरुणः इन्द्रः सखा भवति ते आनुषक् आनुपूर्व्येण बर्हिः स्तृणंति ॥ १ ॥

(ये आ घा अग्निं इन्धते) जो ऋषि अभिमुख होकर अवश्य ही अग्निको प्रज्वलित करते हैं (येषां युवा इन्द्रः सखा)जिनका नित्य तरुण इन्द्र मित्र बना रहता है। वह (आनुषक् बर्हिः स्तृणंति) क्रमसे कुशायें बिछाते हैं ॥ १ ॥

३२उ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र

बृहन्निदिध्म एषां भूरि शस्त्रं पृथुः स्वरुः ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २

येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । एषाम् ऋषीणाम् इध्मः बृहत् इत् महान् खलु भूरि बहु शस्त्रं स्तोत्रस्वरूपश्च पृथुः महान् । सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

(एषां इध्मः बृहत् इत्) इन ऋषियोंका समिधाओंका समूह बहुत ही बड़ा है(शस्त्रं भूरि) स्तोत्र बहुत है (स्वरुः पृथुः) शस्त्र बड़ा है (येषां युवा इन्द्रः सखा) जिनका नित्यतरुण इन्द्र सखा है ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २उ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अयुद्ध इद्युधा वृतꣳ शूर आजति सत्वभिः ।

२३ २ ३ २३ १ २
येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । युवा इन्द्रः येषां सखा तेष्वन्तर्भूतः कश्चित् अयुद्ध इव प्राग्योद्धैव सन् युधावृत योद्धृभिर्भटैरावृत शत्रुम् सत्यभिः आत्मीयैर्बलैः शूरः सन् आजति नमयति ॥ ३ ॥

(येषां युवा इन्द्रः सखा) जिनका नित्यतरुण इन्द्र मित्र है, उनमें का कोई (अयुद्ध इव) पहले योधा होता हुआ ही (युधावृतम्) योधाओंकी सेनासे घिरे हुए शत्रुको (सत्यभिः शूरः) अपने बलोंसे शूर होता हुआ (आजति) नमाता है ॥ ३ ॥

२३ ३ २ ३ १ २३ २ ३ १ २ ३ १ २
य एक इद्विदयते वसु मर्त्ताय दाशुषे ।
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३२
ईशानो अप्रतिष्कुत इन्द्रो अङ्ग ॥ १ ॥

ऋ० गोतम । छ० उष्णिक् दे० इन्द्रः । अथ य एक इति तृचात्मकं द्वितीयम् सूक्तं तत्र प्रथमा । यः इन्द्रः एक इत् एक एव दाशुषे हविर्दं दयते मर्त्ताय मनुष्याय यजमानाय वसु धनं विदयते विशेषेण ददाति अङ्ग—इति क्षिप्र-नाम (निघ० नै० ५,१७) अप्रतिष्कुतः परैरप्रतिशब्दित प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः । एवम्भूतः स इन्द्रः क्षिप्रम् ईशानः सर्वस्य जगत स्वामी भवति ॥ १ ॥

(यः एक इत्) जो इन्द्र एक ही (दाशुषे मर्त्ताय वसु विदयते) हवि देनेवाले यजमानको धन देता है (अप्रतिष्कुतः इन्द्रः) जिससे कोई प्रतिकूलता नहीं करता ऐसा वह इन्द्र (अङ्ग ईशानः) शीघ्र ही सब जगत्का स्वामी होजाता है ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाँ आविवासति ।
३ १ २र ३ १ ३ १ २ ३ २
उग्रं तत्पत्यते शव इन्द्रो अङ्ग ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । बहुभ्यः मनुष्येभ्यः सकाशात् यः चित् हि य एव खलु यजमानः सुतावान् अभिषुतसोमयुक्तः सन् । हे इन्द्र ! त्वा त्वाम् आ विवासति परिचरति विवासति परिचरणकर्मा (निघ० ३, ५, १०) तत् तस्मै यजमानाय उग्रम् उद्गूर्णं शवः बलम् इन्द्रः अङ्ग क्षिप्रम् आ पत्यते आपतयति प्रापयति ॥ २ ॥

(बहुभ्यः यः चित् हि) बहुतसे मनुष्योंमेंसे जो यजमान अवश्य ही (सुतावान्) सोमका संस्कार करनेवाला होकर । हे इन्द्र ! (त्वा आविवासति) तुम्हारी आराधना करता है (तत) उसको (उग्रम्)तीव्र (शवः) बल (इंद्रः अङ्ग आपन्यते) इंद्र शीघ्र ही प्राप्त कराता है॥२॥

३ १ २र ३ १ २ ३ १ २र

कदा मर्त्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

कदा नः शुश्रवद् गिर इन्द्रो अङ्ग ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । आराधसं हविलक्षणेन राधसा धनेन-रहितमयष्टार मित्यर्थः।एवंविधं मर्त्तम् मनुष्यम् इन्द्रः पदा पादेन क्षुम्पमिव अहिच्छत्र-मिव कदा वा स्फुरत् स्फुरिष्यति वधिष्यति?यथ। अहिच्छत्रम् मण्डला-कारेण शयानं कश्चिदनायासेन हन्ति एवमिन्द्रोऽपि कदास्मच्छत्रून् हनिष्यतीत्यर्थः । स्फुरतिस्फुलतीति वधकर्म्मसु (निघ० २, १९, १४, १६ पठितत्वात्) नः नस्माकं यस्तृणां गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः इन्द्रः कदा कस्मिन् काले अङ्ग क्षिप्रं शुश्रावत् श्रोष्यतीति वितर्क्यते अत्र निरु-क्तन्-क्षुम्पमहिच्छत्रकम्भवति यत् क्षुभ्यते कदा मर्त्तमनाराधयन्तं पदेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदा नः श्रोष्यति गिर इन्द्रो अङ्ग (निरु० नै० ५, १७)—इति क्षिप्रनामैतत् इति ॥ ३ ॥

(इन्द्रः) इन्द्र (कदा) कब (अराधसं मर्त्तम्) देवताओंको हवि न देनेवाले मनुष्यको (पदा क्षुम्पमिव) जैसे चरणसे काठ लग कर उगे हुए छत्राकार फूलको कुचल देते हैं तैसे (स्फुरत्) नष्ट करेगा?(कदा) कब (अङ्ग) शीघ्र ही (नः गिरः शुश्र वत्)हमारी स्तुतियोंको सुनेगा

१ २ ३ १ २र ३ २ ३ ३ २

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे ॥१॥

ऋ० मधुच्छन्दाः । छ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ गायन्तीति—तृचात्मकम् सूक्तं तृतीयम्, तत्र प्रथमा । हे शतक्रतो बहुकर्मन् ! बहुयज्ञ वा इन्द्र ! त्वा त्वाम् गायत्रिणः उद्गातारः गायन्ति स्तुवन्ति अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रयुक्ता होतारः अर्कम् अर्चनीयम् इंद्रम् अर्चन्ति स्तोत्र-शस्त्रगतैर्मन्त्रैः प्रशंसंति ब्रह्माणः ब्रह्मप्रभृत्यः इतरे ब्राह्मणा त्वाम् उद्येमिरे उन्नतिं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—वंशमिव यथा वंशाग्रे नृत्य-

न्तः शिल्पिनः प्रौढं वंशमुन्नतं कुर्वन्ति, यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्व कीयं कुलमुन्नतं कुर्वन्ति तद्वत्। एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे—गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्येमिरे वंशमिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वेति (निरु० नै० ५, ५) अर्कशब्दश्च बहुधा व्याचष्टे—अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्त्यर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति संवृतः कटुकिम्ना (निरु० नै० ५, ४)—इति ॥ १ ॥

(शतक्रतो) हे इन्द्र ! (गायत्रिण त्वा गायन्ति) उद्गाता तेरी स्तुतियोंका गान करते हैं (अर्किण अर्कं अर्चन्ति) अर्चनके मन्त्रोंको पढ़ने वाले होता पूजनीय इन्द्रकी मन्त्रोच्चारणके साथ पूजा करते हैं (ब्रह्माण त्वा उद्येमिरे) ब्रह्मा आदि अन्य ऋत्विज तुम्हें उन्नतिके पद पर पहुँचाते हैं (वंश इव) जैसे शिल्पी नट बाँसको ऊँचा करते हैं अथवा जैसे सन्मार्ग में चलनेवाले पुरुष अपने कुलको ऊँचा करते हैं ॥ १ ॥

२३ ३ १ २र ३ १ २र ३ १ २

यत्सानोः सान्वारुहो भूर्यस्पष्ट कर्त्वम् ।

२३ ३ १ २ २ १ २ ३ १ २ १

तदिन्द्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। यत् यदा सानोः सानु यजमानः सानोः सानु सोम वल्ली समिदाद्याहरणाय पर्वतप्रदेशम् आरुहः आरूढवान्। तथा भूरि कर्त्वम् बहु कर्म यागरूपम् अस्पष्ट स्पृष्टवान् उपक्रान्तवानित्यर्थः । तत् तदानीम् इन्द्रः अर्थं यजमानस्य प्रयोजनं चेतति जानाति । ज्ञात्वा च वृष्णिः कामानां वर्षिता सन् यूथेन मरुद्गणेन सह एजति कम्पते अस्य स्थानात् यज्ञभूमिमागन्तुमित्यर्थः । सानोः सान्वारुहः सानोः सानुमारुहत्—इति पाठौ ॥ २ ॥

(यत्) जब (सानोः सानु आरुहः) यजमान सोमवल्ली समिधा आदि लानेको पर्वतके शिखरपर चढ़ता है (भूरि कर्त्वं अस्पष्ट) अनेकों कर्मवाले यज्ञका अनुष्ठान करता है (तत् इन्द्रः) उस समय इन्द्र (अर्थं चेतति) यजमानके प्रयोजन को जानजाता है और जानकर (वृष्णिः यूथेन एजति) मनोरथोंकी वर्षा करनेवाला होकर मेघगणोंके साथ यज्ञभूमि में आनेकी चेष्टा करता है ॥ २ ॥

३ २उ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा ।

१ २ ३ १ २र

अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। हे सोमपाः! सोमपानयुक्तेन्द्र! हरी त्वदीयावश्वौ युंक्ष्व हि सर्वथा संयोजय। अथ अनन्तरं नः अस्मदीयानां गिरां स्तुतीनाम् उपश्रुतिं समीपे श्रवणमुद्दिश्य चर तत्प्रदेशे गच्छ। कीदृशौ हरी? केशिनौ स्कन्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्तौ, वृषणा सेचनसमर्थौ युवानौ कक्ष्यप्राः अश्वस्योदरबन्धनरज्जुः कक्ष्यः, तस्य पूरकौ पुष्टाङ्गावित्यर्थः॥ युंक्ष्वा—युक्ष्वा—इति पाठौ॥ युंक्ष्वा—सति शिष्ट्वेन प्रत्ययस्वरः (३, १, ३)—शिष्यते द्व्यचोऽस्तिङः (३, १, ३) इति संहितायां दीर्घत्वम्। केशिना-प्रशस्ताः केशाः अनयोः सन्तीति मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः, सुपां सुलुगित्यादिना (७, १, ३९) द्विवचनस्याकारादेशः। वृषणा—वृषु मृषु सेचने (भ्वा० प०) कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः—इति कनिन् निस्यादिर्नित्यम् (६, १, १९७) इत्याद्युदात्तः, वा षपूर्वस्य निगमे (६, ४, ९)-इति उपधायाः पक्षे दीर्घाभावः पूर्ववदाकारः (७,१,३९) कक्ष्यप्राः-कक्ष्योर्भवं कक्ष्यं सूत्रं तत् प्रातः पूरयतः पुष्टत्वादिति कक्ष्यप्रौ, प्रा पूरणे (अदा०प०) आतोऽनुपसर्गे० (३, २,३)-कप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् (६, २, १३९)-आकारः पूर्ववत् (७, १, ३९)। अथा—निपातस्य च (६, ३, १३६)—इति संहितायां दीर्घः। नः—अनुदात्तं सर्वमपादादौ (८, १, १८)-इत्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वस्नसौ (८, १, २१)-इति नसादेशोऽनुदात्तः। इन्द्र!—सोमपा!—इत्युभौ आमन्त्रितस्य च (८, १, १९) इति सर्वानुदात्तौ। गिरां-सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः (६, १, १६८)-इति विभक्तिरुदात्ता। उप-शब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः (फि० ४, १२) श्रुतिशब्देन प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तादौ चनिति कृत्यचौ इति तु बर्जिततादिपरत्वात् गते प्रकृतिस्वरः परनिपातः

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः॥ १०॥

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक श्रीवीर-बुक्क-भूपाल साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थे दशमोऽध्यायः॥ १०॥

(सोमपाः) हे सोमपान करनेवाले इन्द्र! (केशिना वृषणा) ग्रीवा पर केशोंवाले और तरुण (कक्ष्यप्राः हरी) पुष्ट अंगोंवाले अपने घोडोंको (युंक्ष्व हि) अवश्य ही रथमें जोड़ो (अथ) इसके अनन्तर (इन्द्र) हे इन्द्र! (नः गिरां उपश्रुतिं चर) हमारी स्तुतियें सुनने को समीपमें आइये॥ ३॥

सामवेदोत्तरार्चिके दशमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः दशमाध्यायश्च समाप्तः

॥ श्रीहरि ॥

अथैकादश अध्याय आरभ्यते

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम्॥ ११ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सुषमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविष्मते।

१ २ ३ १ २

होत पावक यक्षि च ॥ १ ॥

ऋ० मधुच्छन्दाः। छ० गायत्री। दे० अग्नी। तत्र प्रथम—खण्डे सुषमिद्ध इति चतुर्ऋचं प्रथमं सूक्तम् तत्र प्रथमा। हे अग्ने! सुसमिद्धः सन्नग्नावस्य नः अस्मदीयाय हविष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं देवान् आवह। हे पावक शोधक! होत! होमनिष्पादकाग्ने! यक्षि च यज च॥ सुसमिद्धः—सुः क्रियाविशेषणत्वेन गतिसंज्ञकत्वात् प्रादिसमासः शोभनवाचिनः सुशब्दस्य तु विशेषणं विशेष्येण बहुलम् (२, १, ५७)—इति समिद्धपदेन कर्मधारयः समासः सुशब्द प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः कर्मधारये निष्ठा (६, २, ४६)—इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं क्रियाविशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गतित्वात् प्रादि समासे गतिरनन्तरः (६, २, ४९)—इति समो यदुत्तरं इति समो यद्युत्तरस्य तत्रैव थाथादिस्वरत्वेन (६, २, १४४) स्यात्स्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तः स्यात्। देवां अग्ने-दीर्घादटि समानपादे (८, ३, ९) इति नकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा (८, ३, २)— आतोऽटि नित्यम् (८, ३, ३)—इत्यनुनासिकः। हविष्मते—हविर स्यास्तीति मतुप् तसौ मत्वर्थे (१, ४, १९)—इति भत्वेन पदत्वाभावात् रुत्वम्। होतः—पावक-एतच्छब्दयोरामन्त्रितयोः पृथक् पृथगेव क्रियान्वये परस्परसामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावाभावान्न तन्निबन्धनमैकस्वर्यम्। न च द्वितीयस्यामन्त्रितस्याष्टमिक—(८, १, १९)—निघातेनैकस्वर्यम्। आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् (८, १, ७२)—इति पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वात् पादादित्वाच्च परस्य सामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य विशेषणत्वं समानमेवाविद्यमानवत्त्वम् अनयाविद्यमानवत्त्वात् सामर्थ्येऽपि न पराङ्गवद्भावः—इति नैकस्वर

सिद्धिः अतः होतरिति विशेष्यम् अतः पुनातीति पावकः इत्यवयवप्रसिद्धस्वीकारेण विशेषणत्वाद्धोतरिति विशेष्यम् तच्च सामान्यवचनम् इति नामन्त्रिते समानाधिकरणे (८,१,७३)-इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् पदात्परत्वादपादादित्वाच्च द्वितीयामंत्रितस्याष्टमिकनिघातेन वा पराङ्गवद्भावे सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः यक्षि-यजेर्लोटि सिपि बहुलञ्छन्दसि (२, ४, ७३)-इति शपो लुक् व्रश्चादिना (८, २। ३६) षत्वम् षढोः कस्सि (८, २, ४१) इति कत्वम् सेर्हिरादेशश्छान्दसत्वान्न भवति, सिपः पित्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वरएव (६, १, १६२) शिष्यते, न च तिङ्ङतिङः (८,१,२८)-इति निघातपूर्वस्य पावकेत्यामंत्रितस्य विद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् अत एव तस्याव्यवधायकत्वे होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यादिति चेत् न—यक्षिपदापेक्षया होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्यमानत्वात् । ननु नामंत्रिते समानाधिकरणे (८, १, ७३)-इति तस्य नित्यमविद्यमानवत्त्वम् न च पावकपदस्याविद्यमानवत्त्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः यक्षिपदस्यैव हि कार्यं प्रति पावकपदं पूर्वत्वादविद्यमानवत् स्यात् होतः पदमविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वाद्विद्यमानवदेवेति भवत्येव. होतरित्यस्याविद्यमानवत्वप्रतिषेधः अतस्तस्याविद्यमानवत्त्वात्तदपेक्षया यक्षीति निघातः प्राप्नोत्येव?सत्यम्-अत्र यक्षीत्यस्य च शब्दपरत्वात् चादिषु च (८,१,५८)-इति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ॥ १ ॥

(अग्ने सुसमिद्धः) हे अग्ने ! सम्यक् प्रकार प्रज्वलित हुए तुम (नः हविष्मते देवान् आवह) हमारे यजमानके निमित्त देवताओं का आवाहन करो (होतः पावक) हे पवित्र करनेवाले और होमके सफलकर्त्ता अग्ने ! (यक्षि च) उन देवताओंका यजन भी करो ॥१॥

१ २ ३ २ ३ १ २
मधुमन्तं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे ।
३ १ २ ३ १ २
अद्या कृणु ह्यूतये ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे कवे ! मेधाविन्नग्ने ! तनूनपात-एतन्नामकस्त्वम् अद्य अस्मिन् नः अस्मदीयं मधुमंतं रसवन्तं यज्ञं यजनीयं हविः देवेषु कृणुहि कुरु प्रापयेत्यर्थः । किमर्थम् ? ऊतये अस्मद्रक्षणाय ॥ ऊतये वीतये-इति पाठौ ॥ २ ॥

(कवे अग्ने) हे मेधावी अग्निदेव ! (तनूनपात्) तनूनपात नाम वाला तू (अद्य) आज (ऊतये) हमारी रक्षाके लिये (न मधुमन्तम् यज्ञम् देवेषु कृणुहि) हमारे रसयुक्त यजनके योग्य हविको देवताओंमें पहुँचाओ ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २र

नरा शꣳसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उप ह्वये ।

१ ३ २ १ २

मधुजिह्वꣳ हविष्कृतम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । इह देवयजनदेशे अस्मिन् वर्तमाने यज्ञे नराशंसम् एतन्नामकमग्निम् उपह्वय आह्वयामि । कीदृशम्? प्रियम् देवानाम् प्रीति हेतु मधुजिह्वं मधुरभाषिजिह्वोपेत माधुर्यरसास्वादजिह्वोपेतम् वा, हविष्कृतम् हविषां निष्पादकम् ॥ ३ ॥

(इह अस्मिन् यज्ञे) इस देवयजनस्थानमें इस वर्तमान यज्ञमें प्रिय (प्रिय मधुजिह्वम्) देवताओंको प्रसन्न करनेवाले और मीठा बोलने वाली जिह्वावाले (हविष्कृतं नराशंसम् उपह्वये) हवियोंको देवताओं के समीप पहुँचाकर सफल करनेवाले नराशंसनामक अग्निका मैं आवा हन करता हूँ ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र

अग्ने सुखतमे रथे देवाꣳ ईडित आ वह ।

२ ३ २ ३ १ २

असि होता मनुर्हित ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । इडम् शब्दाभिधेय हे अग्ने ! इडित अस्माभि स्तुत सन् सुखतमे अतिशयेन सुखहेतौ कस्मिंश्चित् रथे देवान् स्थापयित्वा कर्मभूमौ आ वह इट्शब्दाभिधेयायमग्न सूचयितुमीडित इति विशेषण । मनुर्हितः मनुना मन्त्रेण मनुष्येण वा यजमानादिरूपेण हितः अग्न स्थापितः त्वं होता देवानामाह्वातासि ॥ ४ ॥

(अग्ने) हे अग्निदेव (ईडित) हमसे स्तुति किये हुए तुम (सुखतमे रथ देवान् आवह) अत्यन्त सुखदायक किसी रथमें देवताओं को बैठा कर कर्मभूमिमें लाओ (मनुर्हितः होता असि) तुम मन्त्ररूपसे वा मनुष्य यजमाना दरूपसे यहाँ स्थापित और देवताओंका आह्वान करने वाले हो ॥ ४ ॥

२ ३ २ ३ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

यदद्य सूर उदिते अनागा मित्रो अर्यमा ।

३ १ २ ३ १ २र

सुवाति सविता भगः ॥ १ ॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० गायत्री । दे० आदित्यः । यदद्येति तृचात्मकम् द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । यत् धनम् नः अस्माकम् अपेक्षितम् तत् अद्य अस्मिन् काले सूरे उदिते सति प्रातःसमये अनागाः पापहन्ता, मित्रः अर्य्यमा सविता, भगः च-एतत् प्रत्येक सुवाति प्रेरयतु अथवा अनागा मित्रो अर्यमा भवतु, तदीप्सितं भगो भजनीयः सविता सुवाति प्रेरयतु १

(यत्) जो धन हमें अपेक्षित है उसको (अद्य सूरे उदिते) आज सूर्यका उदय होने पर प्रातःकालके समय (अनागाः) पापनाशक (मित्रः अर्यमा) मित्र और अर्यमा देवता तथा (भगः सविता सुवाति) सवनीय सविता देवता प्रेरणा करता है ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २उ ३ १ २र

सुप्रावीरस्तु स क्षयः प्र नु यामन्त्सुदानवः ।

२ ३ १ २ ३ १ ३

ये नो अꣳहोति पिप्रति ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । सक्षयः सनिवासः सुप्रावीरस्तु सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितास्तु प्रशब्द आदरार्थः । प्र प्रकर्षेण नु क्षिप्रं भवत्विति शेषः । कदा ? इत्युच्यते-हे सुदानवः ! सुदानाः ! युष्माकं यामन् यामनि गमने सति, कीदृशानां गमने ? ये यूयमागत्य नः अस्माकं अंहः पापम् अति पिप्रति अतिपारयथ, तेषां गमन इति॥ २ ॥

(सुदानवः) हे श्रेष्ठ दान करनेवाले मित्रादि देवताओं! (प्र नु यामन्) उत्तमताके साथ शीघ्र ही तुम्हारा आगमन होने पर (सक्षय) (सुप्रावीः अस्तु) अपने निवासस्थान यज्ञ सहित अग्नि देवता हमारा भले प्रकार अधिकतासे रक्षक हो (ये नः अंहः अतिपिप्रति) जो तुम मित्रादि देवता हमैं पापसे पार करते हो ॥ २ ॥

३२ ३ २ ३ १ २ ३१२ ३ २ ३ २

उत स्वराजो अदितिरदब्धस्य व्रतस्य ये ।

३ १ २र

महो राजान ईशते ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। उत अपि च ये मित्रादयस्त्रयः स्वराजः सर्वस्य स्वामिनः अदितिः येषाञ्च माता, सन्ति ते अदब्धस्य अहिंसितस्य रक्षकस्य

मह महतः प्रतस्य अस्य कर्मणः राजानः स्वामिनः, ते ईशाते समर्था भवन्ति अभिमत दातुमिति शेष । अयमर्थः योज्यम् य मित्रादयोऽदितिश्च अद्ब्धस्य व्रतस्य स्वराजः स्वयास्ते महः महत अस्मदभिमतधनस्य राजान स्वामिनः सन्तः ईशाते अस्मभ्यम् दातुम ॥ ३ ॥

(उतये) और जो मित्रादि देवता तथा (अदितिः) देवमाता (अदब्धस्य व्रतस्य स्वराजः) सुरक्षित हमारे कर्मके स्वामी हैं वह (मह राजान) बहुतसे हमारे इच्छित धनके स्वामी होने हुए(ईशात) वह इच्छित पदार्थ हमें देनकी शक्ति रखत हैं ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २र

उ त्वा मदन्तु सोमा कृणुष्व राधो अद्रिव ।

१२ ३ १ २

अव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ १ ॥

ऋ० प्रगाथ । छ० गायत्री । दे० सोमः । उ स्वति तृचात्मक प्रथमं सूक्तम तत्र प्रथमा । हे इन्द्र ! त्वा त्वाम् सोमाः उत् उतः इन्द्र मदन्तु मादयन्तु । हे अद्रिव ! वज्रवन्निन्द्र ! त्व राधः अन्नं कृणुष्व अस्मभ्य कुरु किञ्च ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टन् अव जहि ॥ सोमा सोमा-इति पाठौ ॥१॥

हे इंद्र (सोमा त्वा उत् मदन्तु) सोम तुम्हें उत्तम आनन्द दें (अद्रिव राधः कृणुष्व) हे वज्रधारी ! हमें अन्न दो(ब्रह्मद्विष अव जहि) ब्राह्मणोंके द्वेषियोंका नाश करो ॥ १ ॥

३ १ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

पदा पणीनराधसो नि बाधस्व महाँ असि ।

२उ ३ २ ३ १ २र

न हि त्वा कश्चन प्रति ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । पणीन् लुब्धान् अराधसः यष्टव्यधनरहितान् केवल धनान् पदा पदेनातिमन्य निबाधस्व नितरां बाधस्व । हे इन्द्र ! त्वम् महान् असि त्वा त्वया प्रति प्रतिनिधिसदृशः कश्चन कश्चिदपि देवोऽसुरो मनुष्यो वा न हि नास्ति खलु ॥ पणीनराधस पणीरराधसः— इति पाठौ ॥ २ ॥

हे इंद्र ! (महान् असि) तुम सबसे बड़े हो (त्वा प्रति कश्चन न हि) तुम्हारी समता करनेवाला कोई भी नहीं है (अराधसः पणीन् पदा नियाधस्व) यज्ञादिमें धनका दान न करनेवाले लोभियोंको चरण से दबाकर कष्ट दो ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २र

त्वमीशिषे सुतानामिन्द्र त्वम् सुतानाम् ।

२उ ३ १ २

त्वꣳ राजा जनानाम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! त्वं सुतानाम् अभिषुतानाम् सोमानां ईशिषे ईश्वरो भवसि, तथा त्वम् असुतानाम् वर्त्तमानानाञ्च ईशिषे । किञ्च त्वं सर्वेषां जनानां राजा भवसि ॥ ३ ॥

(इंद्र त्वं सुतानां त्वं असुतानां ईशिषे) हे इंद्र ! तुम संस्कार किये हुए सोमोंके और तुम संस्कार न किये हुए सोमोंके स्वामी हो (त्वं जनानां राजा) तुम सकल प्राणियोंके राजा हो ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके एकादशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः समाप्तः

१ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १

आ जागृविर्विप्र ऋतं मतीनाꣳ सोमः पुनानो

२ ३ १ २ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

असदच्चमूषु । सपन्ति यं मिथुनासो निकामा

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अध्वर्य्यवो रथिरासः सुहस्ताः ॥ १ ॥

ऋ० पराशरः । छं० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । अथ द्वितीयखण्डे-आजागृविरिति तृचात्मकं प्रथमम् सूक्तं तत्र प्रथमा । जागृविः जागरणशीलः ऋतं ऋतानां सत्यभूतानां मतीनां स्तुतीनां विप्रः ज्ञाता स सोमः पुनानः पूयमानः सन् चमूषु चमसेषु आसदत् आसीदति मिथुनासः परस्परम् सङ्गताः निकामाः नितरां कामयमानाः रथिरासः यज्ञनेतारः सुहस्ताः कल्याणपाणयः अध्वर्यवः पवित्रेण यं सोमम् सपंति स्पृशंति सप समवाये(भ्वा०प०)सपतिः स्पृशति-कर्म्मा-इति नैरुक्तः॥ऋतं-ऋता इति पाठौ

(जागृविः) जागरणशील (ऋतं मतीनां विप्रः) सत्यस्वरूप स्तुतियोंका ज्ञाता (सोमः पुनानः चमूषु आसदत्)सोम शोधाजाता हुआ पात्रोंमें स्थित होता है (मिथुनासः निकामाः) परस्पर इकट्ठे हुए अत्यन्त कामनावाले (रथिरासः सुहस्ताः)यज्ञोंके परिचालक कल्याणरूप हाथ वाले (अध्वर्यवः यं सपन्ति)अध्वर्यु जिसको स्पर्श करते हैं ।

१ २३२३ ३ १ ३ १ २ ३ १ २र२ १ २ ३
स पुनान उप सूरे दधान ओभे अप्रा रोदसी
१ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३२
वी ष आवः । प्रिया चिद्यस्य प्रियसास ऊती
३ १ २र ३ २ ३ १ २र
सतो धनं कारिणे न प्र यꣳसत् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । पुनानः पवमानः दधानः यज्ञादिकर्म-धारयन् स सोमः सूरे प्रेरके इन्द्रे उप गच्छति । किञ्च उभे रोदसी द्यावा-पृथिव्यौ आ अप्राः स्व—महिम्ना आ पूरयति । तथा सोमः आवः स्व—तेजसा मा विवृणोति वृणोतेः मन्त्रे घसेति (२, ४, ८०) च्लेर्लुक् छन्दस्यपि दृश्यते (६, ४, ७३)—इत्यडागमः । पूर्वपदात् (८, ३, १०६)—इति स इत्यस्य साहितिकम् षत्वम् । प्रिया ... (७, १, ३९) प्रियस्य यस्य सतः विद्यमानस्य सोमस्य यद्वा, प्रियाः प्रियाणि प्रयच्छतः सोमस्य प्रियसासः अत्यन्तं प्रियतमाः धाराः ऊती ऊत्यै रक्षणाय भवन्ति स सोमः नः अस्मभ्यम् धनं प्रयंसत् प्रयच्छतु यच्छतेर्लेटि सिप्यडागमः । तत्र दृष्टान्तः—कारिणे न यथा कारिणे भृत्याय भृतिं प्रयच्छति तद्वत् । दधान आभे-दधानोभे-इति पाठौ सत धन सद्धनम्—इति च ॥ २ ॥

(पुनानः दधानः सः) संस्कारयुक्त होता हुआ और यज्ञादि कर्मका साधक वह सोम (सूरे उपगच्छति) प्रेरक इंद्रके समीप पहुंचता है (उभे रोदसी) द्यावा पृथिवी दोनोंको (आ अप्राः) अपनी महिमा से पूर्ण करता है (सोमः आवः) सोम अपने तेजसे मुझे आच्छादित करता है (प्रियाः) प्रिय पदार्थ देनेवाले (यस्य सुतः) जिस विद्यमान सोमकी (प्रियसासः) अत्यन्त प्यारी धारें (ऊती) हमारी रक्षा करती हैं वह (कारिणे न धनं प्रयंसत्) भृत्यसमान मुझे धन देवें ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
स वर्धिता वर्धनः पूयमानः सोमो मीढ्वाꣳ अभि
३ १ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
नो ज्योतिषावीत् । यत्र नः पूर्वे पितरः पदज्ञाः
३ १ २ ३ १ २र ३ २
स्वर्विदो अभि गा अद्रिमिष्णन् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। वर्द्धिता देवानां स्व-कला प्रदानेन वर्द्धयिता,वर्द्धनः स्वयं वर्द्धमानः पूयमानः पवित्रेण पूयमानः मीढ्वान् कामानां सेक्ता स सोमः न अस्मान् ज्योतिषा स्वतेजसा अभ्यार्वीत अभिरक्षतु यत्र यस्मिन् सोमे प्रसन्ने सति पदज्ञाः पणिभिरपहृतानां गवां पदानि जानंत स्वर्विदः सर्वज्ञाः सूर्यं जानन्तो वा नः अस्माकं पूर्वे चिरन्तनाः पितरः अङ्गिरसः गाः पशून् लब्धुम् अद्रिम् शिलोच्चयम् अभि लक्ष्य गंतुम् इष्णन् ऐच्छन्। यत्र नः येनानः-इति पाठौ इष्णन् ष्णन् इति च ॥ ३ ॥

(वर्द्धिता वर्द्धनः) देवताओंको अपनी कला देकर बढ़ानेवाला और स्वयं बढ़ता हुआ (पूयमानः मीढ्वान्) दशापवित्रके द्वारा शुद्ध होता हुआ और कामनाओं की वर्षा करने वाला (सः सोमः) वह सोम (नः ज्योतिषा अभ्यावीत्) हमें अपने तेजसे रक्षा करै (यत्र) जिस सोमके प्रसन्न होने पर (पदज्ञाः स्वर्विदः) पदोंके जाननेवाले और सर्वज्ञ (नः पूर्वे पितरः) हमारे पुरातन पितर (गाः) गौएं पानेको (अद्रि अभि इष्णन्) पर्वतकी ओरको जाना चाहते हैं ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
मा चिदन्यद्वि शᳬंसत सखायो मा रिषण्यत ।
२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
इन्द्रमित्स्तोता वृषणᳬं सचा सुते मुहुरुक्था
२
च शᳬंसत ॥ १ ॥

ऋ० प्रगाथः। छं० बृहती। दे० इंद्रः। अथ माचिदन्यदिति प्रगाथात्मके द्वितीय सूक्ते—प्रथमा। हे सखायः! समानख्यानाः स्तोतारः! इन्द्रस्तोत्रात् अन्यत् स्तोत्रं मा चित् विशंसत मैवोच्चारयत, मा रिषण्यत मा हिंसिता भवत अन्यदीय-स्तोत्रोच्चारणेन वृथोपक्षीणा मा भवत, सुते अभिषुते, सोमे वृषणं कामानां वर्षितारम् इंद्रम् इत् इंद्रमेव हे प्रस्तोत्रादयः! सचा सह स्तोत स्तुत। हे प्रशास्त्रादयः! उक्था च उक्थानि शास्त्राणि च इन्द्रविषयाणि यूयं मुहुः पुनः पुनः शंसत ॥ १ ॥

(सखायः) हे हितकारी स्तोताओं! (अन्यत् मा चित् विशंसत) इंद्रके स्तोत्रसे अन्य स्तोत्रको कभी भी उच्चारण मत करो (मा रिषण्यत) अन्य स्तोत्रके उच्चारणसे वृथा क्षीण मत होओ (सुते वृषणं इन्द्रम् इत्) सोमका संस्कार होने पर मनोरथोंकी वर्षा करने

वाले इन्द्रकी ही (सच्चा स्तोत) इकट्ठे होकर स्तुति करो (उक्था च) मुहुः शसत) इन्द्रविषयक मन्त्रोंको ही बार बार पढ़ो ॥ १ ॥

३ ० १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २

अवचक्रिणं वृषभं यथा जुवं गां न चर्षणीसहम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३

विद्वेषणꣳ सवननमुभयङ्करं मꣳहिष्ठमुभया-

१ २

विनम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वृषभं यथा वृषभमिव अवचक्रिणम् अवचर्षणशीलं शत्रूणां हिंसितारं जुवं शीघ्रकारिणं गां न गामिव वृषभमिव चर्षणीसहम् मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभवितारं, विद्वेषणं विद्वेष्टारं शत्रूणां सवननं सम्यक् सम्भजनीयं स्तोतृभिः उभयङ्करं निग्रहानुग्रहयोरुभयोः कर्त्तारं मंहिष्ठं दातृतमम् उभयाविनं दिव्यपार्थिव-लक्षणेन उभय-विधानेनोपेतम् । यद्वा स्थावर-जङ्गमरूपेण द्विप्रकारेण रक्षितत्वेनो-पेतम् । अथवा उभयविधैः स्तोतृभिर्हविर्भिश्चोपेतम्—एवंविधमिन्द्रमित्स्तोत्रेणेति पूर्वेणान्वय । जुव-जुः-इति पाठौ सवननं-संवननमिति च ॥ २ ॥

(वृषभं यथा अवचक्रिणम्) वृषभकी समान शत्रुओंको मारने वाले (गां न जुवम्) वृषभकी समान शीघ्रता करने वाले (चर्षणी सहम्) शत्रुओंके पुत्रोंका तिरस्कार करने वाले (विद्वेषिणं संवननम्) शत्रुओंसे द्वेष करनेवाले और उपासकोंके आराधना करने योग्य (उभयकरं मंहिष्ठम्) निग्रह अनुग्रह दोनोंके कर्त्ता और परमदाता (उभयाविनम्) दिव्य पार्थिव दोनों प्रकारके ऐश्वर्य्यवाले इन्द्रकी ही स्तुति करो ॥ २ ॥

२ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३

उदु त्ये मधुमत्तमा गिर स्तोमास ईरते । सत्रा-

१ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २

जितो धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथा इव ॥ १ ॥

ऋ० मेधातिथिः । छ० बृहती । दे० इन्द्रः । अथ उदुत्य इति प्रगाथा-त्मकं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । त्ये ते प्रसिद्धाः मधुमत्तमा अति-शयेन मधुरा गिरः स्तुतिरूपया वाचा स्तोमासः त्रिवृदादि-स्तोमाश्च उदीरते हे इन्द्र ! त्वामुद्दिश्य उद्गच्छन्ति ऊर्ध्वं प्रसरन्ति (ईर गतौ

आदादिकः आ०)। तत्र दृष्टांतः—सत्राजितः सहैव शत्रून् जयन्तः धनसा धनानि सम्भजन्तः वन षण सम्भक्तौ (भ्वा० प०) जन-सन-खन-क्रम-गमो विट् (३, २, ६७) विड्वनोरनुनासिकस्यात् (६, ४, ४१)-इत्यात्वम्, अक्षितोतयः अक्षिताः क्षय-रहिताः ऊतयः रक्षा येषां ते तथोक्ताः क्षियो भावे निष्ठा, निष्ठायामण्यदर्थे (६,४,६०) —इति पर्युदासाद्दीर्घाभावः अत एव क्षियो दीर्घात् (८, २, ४६)—इति निष्ठा—नत्वाभावश्च वाजयन्तः वाजमन्नमिच्छन्तः वाचि न छन्दस्य-पुत्रस्य (७,५,३५)-इतीत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः, एवं गुणविशिष्टाः रथा इव ते यथा विविधमितस्तत उत्तिष्ठन्ति तद्वदुदीरत इत्यर्थः ॥ १ ॥

((त्ये मधुमत्तमाः) वह अत्यन्त मधुर (गिरः स्तोमासः) वेद वाणीरूप स्तोत्र (उदीरते) उच्चारण किये जाते हैं अर्थात् तुम्हारे निमित्त उच्चारण किये हुए ऊपर फैलते हैं (सत्राजितः धनसा) साथ ही शत्रुओंको जीततेहुए और धनको पानेवाले (अक्षितोतयः) अटल रक्षावाले (वाजयन्तः रथा इव) अन्न चाहने वाले रथ जैसे अनेकों प्रकारसे भूतल पर प्रचलित होते हैं ॥ १ ॥

१ २ ३ १२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

कण्वा इव भृगवः सूर्या इव विश्वमिद्धीतमाशत ।

२ ३ १ २ ३१ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रꣳ स्तोमेभिर्महयन्त आयवः प्रियमेधासो अस्वरन् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । कण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्नाः ऋषयः इव स्तुवन्तः भृगवः भृगुगोत्रोत्पन्ना ऋषयः धीतम् अध्यान्तम् विश्वमित् व्याप्तं तमेव इन्द्रम् आशत आनशिरे सूर्य्या इव यथा सूर्यरश्मयः सर्वं जगद् व्याप्नुवन्ति तद्वत् । अपि च प्रियमेधासः प्रिययज्ञाः एतत्संज्ञका वा आयवः मनुष्या तमेवेन्द्रं महयन्तः पूजयन्तः स्तोमेभिः स्तोत्रैः अस्वरन् अस्तुवन् (स्वृ शब्दोपतापयोः भौवादिकः प०) । आशत-आनशुः इति पाठौ२

(कण्वाः इव स्तुवन्तः) कण्वगोत्र वाले ऋषियोंकी समान स्तुति करते हुए (धीतं विश्वमित् इन्द्रं आशत) ध्यान करे हुए उस व्यापक इंद्रको ही व्याप्त करते हैं (सूर्या इव) जैसे कि-सूर्यको किरणें सब जगत्को व्याप लेती हैं और (प्रियमेधासः आयवः) यज्ञसे प्रेम करने वाले ऋत्विज (महयन्तः) उस इन्द्रकी ही पूजा करते हुए (स्तोमेभिः अस्वरन्) स्तोत्रोंसे प्रशंसाका वर्णन करते हैं ॥ २ ॥

२ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३१ २ ३ १ २
पर्य्यूषु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्राणि सक्षणि
३ २ ३ १ २ ३ २ २
द्विषस्तरध्या ऋणया न ईरसे ॥ १ ॥

ऋ० अग ऋषयस्तु वा। छं० पिपीलिकमध्या त्रिपदा त्रिष्टुप्। दे० सोमः। अथ पञ्चशिति ऋचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्—तत्र प्रथमा। हे सोम! सु सुष्ठु वाजसातये अस्मभ्यमन्नदानार्थंच परि प्रधन्व परितः प्रगच्छ यद्वा वाजसातये अन्नस्य लाभाय संग्रामं प्रगच्छ। किञ्च सक्षणिः सहनशीलस्त्वं वृत्राणि शत्रून् परिगच्छ। सन्देयोऽच्यते नः अस्माकम् ऋणया ऋणानां यापयिता विनाशयिता त्वं द्विषः शत्रून् तरध्यै तरीतुं हन्तुं ईरसे परिगच्छसि। ईरसे-ईयसे-इति पाठौ ॥ १ ॥

(सु वाजसातये प्रधन्व) हे सोम! सब प्रकार हमें अन्न देनेके लिये सब ओरसे पहुँच (सक्षणिः वृत्राणि परि) सहनशील तुम शत्रुओंको प्रतिकूलरूपसे प्राप्त होओ (नः ऋणया) हमारे ऋणको दूर करनेवाले तुम (द्विषः तरध्यै ईरसे) शत्रुओंको मारनेके लिये पहुँचते हो ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३
अजीजनो हि पवमान सूर्यं विधारे शक्मना
१ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पयः । गोजीरया रंहमाणः पुरन्ध्या ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे पवमान! सोम! त्वं पयः पयस उदकस्य विधारे विधारके अन्तरिक्षे शक्मना सामर्थ्येन बलेन सूर्यम् अजीजनः हि उत्पादितवान् भवसि खलु। कीदृशः? गोजीरया स्तोतृभ्यो गवां प्रेरकेण स्तोतृणा प्रेरितपशुकेनेत्यर्थः तादृशेन पुरन्ध्या बहुविधप्रज्ञानेन युक्तः रंहमाणः वेगं कुर्वाणस्त्वम् सूर्यमजीजनः ॥ २ ॥

(पवमान) हे सोम! (पयः विधारे हि) जलको धारण करनेवाले अन्तरिक्षमें ही (शक्मना सूर्यं अजीजनः) अपनी शक्तिसे सूर्यको निःसन्देह उत्पन्न किया है (गोजीरया) स्तोताओंको गौ आदि पशु देनेवाले (पुरन्ध्या) अनेकों प्रकारके ज्ञानसे युक्त (रंहमाण) वेग करते हुए तूने सूर्यको उत्पन्न किया है ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अनु हि त्वा सुतꣳ सोम मदामसि० ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। इति तृतीयाया ऋचः प्रतीकमिदम्। सा चान्यत्र (छ० आ० ५, १, ५, ६-१ व्याख्याता) ॥ ३ ॥

इसकी व्याख्या ५वें अध्यायके प्रथम खण्डमें होचुकी है ॥ ३ ॥

२ ३ १ २
परि प्र धन्व० ॥ १ ॥

ऋ० ऋगः त्रसदस्यु वा। छ० द्विपदापंक्तिः। दे० सोमः। अथ परिप्रधन्वेति तृचात्मकं पञ्चम सूक्त-तत्र प्रथमा या ऋचः परिप्रधन्व इति प्रतीकमिदम्। सा चान्यत्र (छ० आ० ५, १, ५, १-१ व्याख्याता) ॥ १ ॥

इसकी व्याख्या ५वें अध्यायके प्रथम खण्डमें होचुकी है ॥ १ ॥

३ १ २र ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ २
एवामृताय महे क्षयाय स शुक्रो अर्ष दिव्यः
३ १ २
पीयूषः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे सोम! शुक्रः दीप्तः दिव्यः दिवि भवः पीयूषः देवैः पातव्यः सः त्वं अमृताय अमरणाय महे महते क्षयाय निवासाय च एवं अर्ष एवं पवस्व क्षर ॥ २ ॥

हे सोम (शुक्रः दिव्यः) दीप्त और घुलाकमें उत्पन्न हुआ (पीयूषः सः) देवताओंके पीनके योग्य तुम (अमृताय महे क्षयाय एव अर्ष) अमर होनेके लिये और बड़े स्थानके लिये ही वरसो ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रस्ते सोम सुतस्य पेयात्क्रत्वे दक्षाय विश्वे
३ २
च देवाः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। हे सोम! सुतस्य अभिषुतस्य ते तव स्वभूतं रसमिति शेषः इन्द्रः पेयात् पिबतु पिबतेराशीर्लिङ रूपम्। किमर्थम्? क्रत्वे क्रतवे प्रज्ञानाय दक्षाय बलाय च किञ्च अमी विश्वे सर्वे देवाः च त्वदीयं रसं पिबन्तु ॥ पेयात्—पेयाः-इति पाठौ ॥ ३ ॥

(क्रत्वे दक्षाय) श्रेष्ठ ज्ञान और बलकी प्राप्तिके लिये (सोम) हे सोम! (सुतस्य ते) अभिषुत तेरे रसको (इन्द्रः पेयात्) इन्द्र पिये (विश्वे देवाः च) सकल देवता भी तेरे रसको पियें ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके एकादशाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः समाप्तः

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्नवो मत्सरास प्रसुत·

३ १ २ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ २ ३

साकमीरिते । तन्तु तत परि सर्गास आशवो

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २

नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन ॥ १ ॥

ऋ० हिरण्यस्तूपः । छ०जगती । दे०सोमः । अथ तृतीयखण्डे-सूर्यस्येवेति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम् तत्र प्रथमा । सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्य सुवीर्यस्यादित्यस्य रश्मय इव सवतो व्यापका किरणा इव द्रावयित्नव सवत्र द्रवणशीलाः मत्सरासः मदकरा प्रसुतः प्रकर्षेण सुता अभिषुताः एकवचन छान्दसम् (३ १ ८०) आशवः महत्सु चमसेषु च व्याप्ता सर्गासः सृज्यमाना सोमा ततं विस्तृतं तंतु तन्तुभिः कृतं पवित्रम् दशापवित्रं साकं सह युगपत् परि ईरते परितो गच्छंतीति स मा: इंद्रादृते इन्द्रं वर्जयित्वा अन्यत् किंचन धाम देवशरीरं स्थानं न पवते न गच्छन्ति ॥ इन्द्रस्य धाम्नो व्यतिरिक्तस्य अग्राहीन्द्रस्य प्रिया धामानि इति मन्त्रवर्णादवगम्यते१

(सूर्यस्य रश्मय इव) सूर्य की सर्वत्र व्यापक किरणों की समान (द्रावयित्नवः मत्सरासः) बहनेवाले और मदकारी (प्रसुत आशवः स्वर्गास) अधिकतर संस्कार किये हुए पात्रोंमें फैले हुए सुसिद्ध सोम (ततं तन्तुं साकं परि ईरत) फैले हुए दशापवित्रमें एक साथ जाते हैं और यह सोम (इन्द्रात् ऋते किंचन धाम न पवते) इन्द्रके विना किसी भी अन्य देवशरीरकी ओरको नहीं जाते हैं ॥१॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

उपो मति पृच्यते सिच्यते मधु मन्द्राजनी चोदते

३ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

अन्तरासनि । पवमान सन्तनि सुन्वतामिव

१ २ ३ २ ३ ३ १ २

मधुमां द्रप्स परि वारमर्षति ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । अस्मिन् परिवादरूपे स्तोत्रे इन्द्रे मतिः स्तुतिरूपा पृच्यते स्तोतृभिः संयोज्यते पृची सम्पर्के (दि० आ०) । तथा मधु

मदकरः सोमः इन्द्रार्थं सिच्यते अद्भिर्यवसक्तुभिश्च सिक्तो भवति ततः मन्द्रजनी अजगतिक्षेपणयोः (अदा० आ०)-इत्यस्य ल्युटि ङीपि रूपम् मदकरस्य रसस्य प्रेरयित्री सोमधारा तस्येन्द्रस्य आसनि आस्ये अन्तर् मध्ये चोदते प्रेर्यते आस्यशब्दस्य पद्दन्नोमास्तित्यादिनो (६, १, ६३) आसन्नित्यादेशः। किञ्च सन्तनिः ग्रहादिषु सम्यक् विस्तृतः सुन्वतां अभिषुतवतां यजमानानां सम्बन्धिनी पवमानः पूयमानः सोमः द्रप्सः द्रुतगमनशीलः वारं अविवालमयं पवित्रं परि परितः अर्षति गच्छति। इव-इति पादपूरणः॥ सुन्वतामिव-प्रघ्नतामिव इति पाठौ॥२॥

(मतिः पृच्यते) स्तुति इंद्रमें संयुक्त कीजाती है (मधु सिच्यते) मधुर रसवाला सोम इन्द्रके लिये वसतीवरी जलोंसे मिलाया जाता है (मन्द्रजनी आसनि अन्तः उपचोदते) मदकारी रसको बरसानेवाली सोमकी धारा इन्द्रके मुखके भीतर प्रेरणा कीजाती हैं (संतनिः सुन्वताम् पवमानः मधुमान् द्रप्सः वारम् परिअर्षति) पात्रोंमें फैला हुआ यजमानोंका पूयमान सोम शीघ्रताके साथ जाता हुआ ऊनके पवित्रेमें को छनकर निकलता है ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र

उक्षा मिमेति प्रति यन्ति धेनवो देवस्य देवीरुप

३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ ३ २ ३

यन्ति निष्कृतम्। अत्यक्रमीदर्जुनं वारमव्ययमत्कं

२ ३ २र ३ १ २

न निक्तं परि सोमो अव्यत ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। उक्षा रेतसः सेक्ता वृषभः पुरतो मिमेति शब्दायते माङ् माने शब्दे च (भ्वा० आ०) तं वृषभं धेनवः गावः प्रति यन्ति अनुगच्छन्ति। तथा देवस्य द्योतमानस्य संस्कृतम् स्थानम् देवीः देव्यः स्तुतयः उपयन्ति उपगच्छन्ति अनेनार्दितसं मः स्तुति भिः अभिप्रीयते। सोमो हि द्रोणकलशाभिगमनकाले शब्दं करोति तमनु धेनवः अभिप्रायिण्यः स्तुतयः परियन्ति देवस्य स्थानं स्तुतयोऽभिगच्छन्ति। तथा सोऽयं सोमः अर्जुनम् श्वेतवर्णम् अव्ययम् अविमयम् अवेस्वभूतं वारं वालम् पवित्रम् अत्यक्रमीत् अतिक्रामति अतिक्रम्य पात्राणि गच्छती-

स्पध । किञ्च सोमः अर्क न आत्मीयकवचमिव निर्णिक्तम् उज्ज्वलं भवण द्रव्यम् परि अष्यत परितः संवृणोति । [मिमेति—मिमाति इति पाठौ

(उस्रा मिमेति) यूं शब्दमान सोम शब्द करता है (येनव प्रति यन्ति) गौरूप स्तुतियें उस वृषभरूप सोमका अनुगमन करती हैं (द्वेषस्य निष्कृतिम्) छिपते हुए सोमके सत्कार विषयक स्थानको स्तुतियें प्राप्त होती हैं और यह सोम (अजु न अत्यं वारमत्यम मीत्) श्वेत वर्णके ऊनी पवित्रमें को छनकर निकलता है और यह सोम (आर्क न निर्क परि अष्यत) अपने कवचकी समान मिले निर्मल उज्ज्वल पदार्थोंको आच्छादन करता है ॥ ३ ॥

३ २उ ३ १ २ ३ ३ १ २
अग्नि नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युतं जनयत ।
३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
प्रशस्तम् । दूरेदृश गृहपतिमथव्युम् ॥ १ ॥

ऋ० वसिष्ठः छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अग्निन्नर इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे नरः ! नेतार ऋत्विजः ! यूय प्रशस्तं प्रकर्षेण स्तुतं दूरेदृश दूरे दृश्यमान दूरे पश्यन्तं वा गृहपतिम् गृह णा पालकम् अथव्युम् अगम्यम् अतनयन्तं वा अग्निम् अरण्योः सका शात् हस्तच्युत हस्तगतं दीधितिभि अ गुलिभि जनयत, उत्पादयत हस्तच्युमञ्जनयत हस्तच्युतं जनयत-इति पाठौ अथव्युम् अथर्व्यम् इति च ॥ १ ॥

(नरः) हे ऋत्विजो ! तुम (प्रशस्तं दूरे दृशम्) अधिक स्तुति किये हुए और दूर दीखते हुए (गृहपतिं अथव्युम्) गृहोंके रक्षक और अगम्य (अग्निम) अग्निको (अरण्यो हस्तच्युतम्) अरणियोंमें से अस्त होनेपर (दीधितिभिः जनयत) अंगुलियोंसे उत्पन्न करो ॥१॥

२ ३ २उ ३ १ २ ३क २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
तमग्निमस्ते वसवो न्यृण्वत्सुप्रतिचक्षमवसे कुत-
३ २ ३ २उ ३ २ ३ १ २
श्चित् । दक्षाय्यो यो दम आस नित्यः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । यः अग्नि दमे गृहे गृहे दक्षाय्यः पूजनीयो हविर्भिः समर्द्धनीयो वा नित्यः असन्नः आस बभूव तं सुप्रतिचक्ष सुप्रतिदर्श नम् अग्नि कुतश्चित् सर्वस्मादपि भयहेतोः अवसे रक्षणाय वसवः वासकाः वसिष्ठा स्तोतारः अस्मे गृहे न्यृण्वन् न्यमृषुः ॥ २ ॥

(यः दमे दक्षाय्यः नित्यः आस) जो अग्नि घर घर पूजनीय वा हवियोंसे प्रज्वलित करने योग्य और नित्यहुआ (तं सुप्रतिचक्षं अग्निम्) उस सुन्दर दर्शनीय अग्निको (कुतश्चित् अवसे) सब प्रकारके भय से रक्षा पानेके लिये (वसवः अस्ते न्यृण्वन्) स्तोताओंने अग्निशाला में स्थापन किया ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २र ३क २र
प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्म्या यविष्ठ ।
१ २र ३ १ २ ३ १ २
त्वाँ शश्वन्त उप यन्ति वाजाः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे यविष्ठ ! युवतमाग्ने ! प्रेद्धः प्रकर्षेण समिद्धः त्वम् अजस्रया असरणशीलया सूर्म्या ज्वालया नः अस्मदर्थे पुरः पुरस्तात् आहवनीयस्थाने दीदिहि दीप्यस्व । त्वां शश्वन्तः बहवः वाजाः अन्नानि हवींषि उपयन्ति-उपगच्छन्ति ॥ ३ ॥

(यविष्ठ अग्ने) हे परमतरुण अग्निदेव ! (प्रेद्धः) पूर्णतया प्रज्वलित हुए तुम (अजस्रयाः सूर्म्या नः पुरः दीदिहि) निरन्तर ज्वालासे हमारे निमित्त इस आगेके आहवनीय स्थानमें दीप्त होओ ॥ ३ ॥

१ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ २
आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः ।
३ १ २ ३ २ २
पितरं च प्रयन्त्स्वः ॥ १ ॥

ऋ० सार्पराज्ञी । छ० गायत्री । दे० आत्मः । आयङ्गौरिति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । गौः गमनशीलः पृश्निः प्राष्टवर्णः व्याप्ततेजाः अयं सूर्य्यः आक्रमीत् आक्रान्तवान् उदयाचलं प्राप्तवानित्यर्थः । आक्रम्य च पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि मातरं सर्वस्य भूतजातस्य निर्मात्रीं भूमिम् असदन् आसीदति प्राप्नोति सदेर्ल्हान्दसो लुङ् लृदित्वात् च्लेरङादेशः । ततः पितरं पालकं द्युलोकं च शब्दादन्तरिक्षञ्च प्रयन् प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छन् स्वः सु-अरणः शोभनगमनो भवति यद्वा पितरं स्वः द्युलोकं प्रयन् वर्त्तते ॥ १ ॥

(गौः पृश्निः अयं अक्रमीत्) गमनशील और व्याप्त है तेज जिसका ऐसा यह सूर्य उदयाचल को प्राप्त हुआ फिर घूमकर (पुरः मातरं असदन्) पूर्वदिशामें सकल प्राणियोंकी माता समान भूमिको प्राप्त होता है (च पितरं स्वः प्रयन्) और फिर पालक द्युलोकको शीघ्र प्राप्त होता है ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २उ ३-१ २ ३ २
अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती ।
१ २र ३ १ २र
व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । अस्य सूर्यस्य रोचना रोचमाना दीप्ति अन्तःशरीर मध्ये मुख्यप्राणात्मना चरति वर्त्तते । किंकुर्वती ? प्राणादपानती मुख्यप्राणस्य प्राणाख्या वृत्तयः तत्र प्राणन नासिकाभ्यामूर्ध्वं वायोर्निर्गमनम् तथाविधात् प्राणात् प्राणनात् अनन्तरम् अपानती अपान तत्। वोभिरधोमुख वायोर्गमन तत् कुर्वती अपपूर्वादनिते लट् शतृ अग्ना दिराष्ठयो लुक् उगितश्च (४, १, ६)—इति ङीप् शप्श्यनोः (६, १, १७३)—इति नुमभावः । यद्वा अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये अस्य सूर्यस्य रोचना रोचमाना दीप्तिः चरति गच्छति । रुच दीप्तौ (भ्वा० आ०) अनुदात्तेतश्च हलादेः (३ २, १४९)—इति युच् । किंकुर्वती ? प्राणात् प्राणनात् उदयानन्तरम् अपानती सायं समये अस्तं गच्छतीति । ईदृश्या दीप्त्या युक्तः अतएव महिष महान् सूर्यः दिवम् अन्तरिक्षम् उदयास्तमययोर्मध्ये व्यख्यन् विचक्षते प्रकाशयति ॥ महिषः—महेः अविमह्योष्टिषच् (उ० १, ४५)—इति औणादिकः टिषच् प्रत्ययः । व्यख्यन्—चक्षिङः ख्याञ् (२ ४ ५४) छान्दसे लुङि अस्यतिवक्ति (३ १ ५२)—इत्यादिना च्लेरङादेशः ॥ २ ॥

(अन्तः) द्यावापृथिवीके मध्यमें (अस्य रोचना) इस सूर्यकी दीप्ति (प्राणात् अपानती) उदयकालके अनन्तर अस्तको प्राप्त होती हुई (चरति) जाती है (महिषः दिवं व्यख्यन्) महान् सूर्य अन्तरिक्षको प्रकाशित करता है ॥ २ ॥

३ २उ ३ १ २ ३ १ २३ १ २
त्रिँशद्धाम वि राजति वाक्पतङ्गाय धीयते ।
२ ३ २ ३ २ ३ ३ २
प्रति वस्तोरह द्युभि ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । त्रिंशत् धाम धामानि, स्थानानि वचनव्यत्ययः (३, १ ८५) वस्तोः वासरस्याहोरात्रस्यावयवभूतानि अह शब्दो ऽवधारणे द्युभिः सूर्यस्य दीप्तिभिरेव विराजति विशेषेण दीप्यन्ते । व्यत्ययेनैकवचनम् (३, १ ८५) । मुहूर्त्तान्यत्र धामान्युच्यन्ते , पञ्च दशरात्रे, पञ्चदशाह । पतङ्गाय पतन् गच्छतीति पतङ्गः सूर्यस्तस्मै सूर्याय स्तुतिरूपा वाक् प्रति धीयते प्रतिमुखं धीयते प्रतिमुखं स्तौ

तृभिः विधीयते क्रियते यद्वा, वस्तोः अहनि त्रिंशद्धामानि घटिका-भिप्रायमेतत्, त्रिंशत् घटिकाः, अत्यन्त संयोगे द्वितीया (२, ३, ५)। एतावन्तं कालं द्युभिः दीप्तिभिः असौ सूर्य्यो वि राजति विशेषेण धीयते तस्मिंश्च समये वाक् त्रयी रूपा पतङ्गाय प्रति धीयते प्रतिमुखं धीयते तं सूर्यं सेवत इत्यर्थः श्रूयते हि--ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः-इत्यादि ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक श्रीवीर-बुक्क-भूपाल साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थे एकादशोऽध्यायः॥ ११ ॥

(वस्तोः त्रिंशद्धाम) दिनकी तीसों घड़ी (द्युभिः विराजति) दीप्तियोंसे यह सूर्य विशेष शोभायमान होता है। उस समय (वाक् पतङ्गाय अह प्रतिधीयते) त्रयीरूपा वाणी सूर्यके निमित्त ही उच्चारण कीजाती है ॥ २ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके एकादशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः
एकादशाध्यायश्च समाप्तः ॥ ११ ॥

द्वादश अध्याय आरभ्यते

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ ११ ॥

३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये।
१ २ ३ १ २ ३ २
आरे अस्मे च शृण्वते ॥ १ ॥

ऋ० गोतमः वसिष्ठो वा। तत्र प्रथमखण्डे उपप्रयन्त इति चतुर्ऋचं प्रथमं सूक्तम्—तत्र प्रथमा। अध्वरं हिंसाप्रत्यवायरहितम् अग्निष्टो-मादियज्ञम् उप प्रयन्तः उपेत्य प्रकर्षेण यन्तो गच्छन्तः प्राप्यविच्छेदेन सम्यगनुष्ठितवन्त इत्यर्थः। तादृशा वयम् अग्नये अङ्गनादिगुणयुक्ताय देवाय मंत्रं मननसाधनमेतत् सूक्तरूपं स्तोत्रं वोचेम वक्तारो भूयास्म इत्याशास्यते। कीदृशायाग्नये? आरे अस्मे च शृण्वते च-शब्दो-ऽप्यर्थे आरेशब्दात् परो द्रष्टव्यः आरे च दूरेऽपि स्थितत्वास्माकं स्तुतीः

शृण्वते अस्मासु प्रोत्पत्तिशयेन सर्वत्र विद्यमानोऽग्निः अस्मदीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः। वोचेम—अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् (३, १, ५२) लिङ्या शिष्यङ् वचउम् (७, ४, २०)—इत्युमागमः। शृण्वते-श्रुवः शृ च (३, १, ७४)—इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

(अध्वरं उपप्रयन्तः) हिंसारूप प्रत्यवाय रहित अग्निष्टोम आदि यज्ञोंको अनुष्ठान करते हुए हम (आरे च अस्मे शृण्वते) दूर होकर भी हमारी स्तुतिको सुननेवाले (अग्नये मन्त्रं वोचेम) अग्नि देवता के अर्थ इस सूक्तके मन्त्रोंका स्तोत्र पढ़नेवाले हों ॥ १ ॥

१ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यः स्नीहितीषु पूर्व्यः सञ्जग्मानासु कृष्टिषु ।

१ २ ३ २ ३ १ २

अरक्षद्दाशुषे गयम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। पूर्व्यः चिरन्तनः यः अग्निः स्नीहितीषु वधकारिणीषु कृष्टिषु शत्रुरूपासु प्रजासु जग्मानासु सुसङ्गतासु सतीषु दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय गयम् धनम् अरक्षत् रक्षति। तस्मै मन्त्रम् वोचेमेति पूर्वेण सम्बन्धः। स्नीहितीषु ष्णिह स्नेहने चुरादिः, स्नेहयति—इति वधकर्मसु (निघ० २, १९, १३) पठितम्, स्निह्यन्ते प्रजा आभिरिति—स्नाहितयः करणे तितुत्रेष्वग्रहादीनाम् (७, २, ९ वा)—इति वचनात् निगृहीतिर्निपतितिवद्दिडागमः व्यत्ययेनैकारस्य ईकारः, क्तिनो दीर्घश्च, निस्त्यादाद्युदात्तत्वम्। सञ्जग्मानासु—समोगमि (१, ३, २९)—इत्यात्मनेपदम्, लिटः कानच्, गमहनेत्यादिनोपधालोपः। अरक्षत्—छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३, ४, ६)—वर्तमाने लङ् ॥ २ ॥

(पूर्व्यः यः) चिरकालीन जो अग्नि (स्नीहितीषु कृष्टिषु जग्मानासु) वध करनेवाली शत्रुरूप प्रजाओंके इकट्ठी होने पर (दाशुषे गयम् अरक्षत्) हवि देने वाले यजमानके निमित्त धनकी रक्षा करता है ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

स नो वेदो अमात्यमग्नी रक्षतु शन्तमः ।

३ २उ ३ १ २

उतास्मान्पात्वꣳहसः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। सः अग्निः नः अस्माकं वेदः धनम् अमात्यम्। अतिके भवं सहभूतं वा रक्षतु शत्रोः सकाशात् पालयतु। कीदृशः? शन्तमः सुखतमः उत अपि च अस्मान् वसिष्ठान् अंहसः पापात् पातु रक्षतु। शन्तम—अन्यतः—इति पाठो ॥ ३ ॥

(शन्तमः सः अग्निः) परम कल्याणरूप वह अग्नि (न वेदः अमात्यं रक्षतु) हमारे धनकी शत्रुओंसे रक्षा करै (उत अस्मान् अंहसः पातु) और हमारी पापसे रक्षा करै ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ २३ २३ १२३१ २
उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्वृत्रहाजनि ।
३ १ २र
धनञ्जयो रणे रणे ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । अग्निः उदजनि अरण्योः सकाशात् उत्पन्नः उत अनन्तरं जन्तवः जाताः सर्वे ऋत्विजः ब्रुवन्तु तमग्निं स्तुवन्तु । कीदृशोऽग्निः ? वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता रणेरणे सर्वेषु संग्रामेषु धनञ्जयः शत्रुधनानां जेता संज्ञायां (३, २, ४६)—इति खच्, अरुर्द्विषदजन्तस्य (६, ३, ६७)—इति मुम, चितस्वरेणान्तोदात्तः । रणेरणे रणन्ति दुन्दुभयोऽस्मिन्निति रणः संग्रामः वशिरण्योरुपसंख्यानम् (३, ३, ५९ वा०) इत्यप्, नित्यवीप्सयोः (८, १, ४)—इति द्विर्वचनम्, आम्रेडितानुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

(वृत्रहा) शत्रुनाशक (रणे रणे धनञ्जयः) प्रत्येक संग्राम में शत्रुओंके धनको जीतने वाला (अग्निः उदजनि) अग्नि अरणियोंमें से प्रकट हुआ (उत जन्तवः ब्रुवन्तु) तदनन्तर सकल ऋत्विज उस अग्निकी स्तुति करैं ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २
अग्ने युंक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः ।
२ ३ १२ ३ १ २
अरं वहन्त्याशवः ॥ १ ॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथाग्ने युङ्क्ष्वाहीति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे देव ! द्योतमानाग्ने ! तान् अश्वान् युङ्क्ष्व आत्मीये रथे योजय । ये तव त्वदीयाः साधवः साधकाः सुशीला वा अश्वासः अश्वाः आशवः शीघ्रगामिनः सन्तः अरम् अलम् पर्य्याप्तं त्वदीयम् रथम् वहन्ति हि खलु । तानश्वान् रथे युङ्क्ष्वेत्यर्थः । युंक्ष्व—युङ्क्ष्वा—इति पाठौ, आशवः मन्दवः—इति च ।

(अग्ने देव) हे अग्निदेव ! (ये तव साधवः अश्वासः) जो तुम्हारे सुशील घोड़े (आशवः अरं वहन्ति) शीघ्रगामी होकर पूर्ण रूप से तुम्हारे रथको पहुंचाते हैं (हि युंक्ष्व) उन को ही अपने रथ में जोड़ो ।

१ २ ३१ २३ १ २र ३१२
अच्छा नो याह्या वहाभि प्रयाꣳसि वीतये ।
२ ३१ २र
आ देवात्सोमपीतये ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! नः अस्मान् अच्छ आभिमुख्येन याहि आगच्छ, तथा प्रयांसि हविर्लक्षणान्यन्नानि अभि लक्ष्य देवान् आवह किमर्थम् ? वीतये तेषां हविर्भक्षणार्थं तथा सोमपीतये सोमपानाय च ॥

हे अग्ने ! (नः अच्छ याहि) हमारे अभिमुख आओ (वीतये सोमपीतये) हविर्भक्षण करने को और सोमपान करनेको (प्रयांसि अभि देवान् आवह) हविरूप अन्नोंको और उनको देवताओंका आवाहन करो ।

१२ ३१ २र ३ १२
उदग्ने भारत द्युमदजस्रेण दविद्युतत् ।
२ ३ १ २
शोचा वि भाह्यजर ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे भारत ! हविषां भर्तरग्ने ! उत् शोच उद्गततर दीप्यस्व । मन्त्र विशृणोति—हे अजर ! जरारहितान्ने ! दविद्युतत् भृशं द्योतमानस्य द्युमत् द्युमता दीप्तिमता सुपां सुलुगिति (७ १, ३९) तृतीयाया लुक् अजस्रेण अविच्छिन्नेन तजसा वि भाहि विशेषेण प्रकाश यस्य यद्वा भातिरन्तर्णीतण्यर्थः । त्वं प्रथममुद्दीप्यस्व पश्चादजस्रेण तेजसा सर्वं जगत् प्रकाशयेति योजनीयम् ॥ ३ ॥

(भारत अग्ने उत् शोच) हे यजमानोंका भरण करने वाले अग्निदेव ! ऊँचे होकर प्रज्वलित हूजिये (अजर दविद्युतत्) हे जरारहित अग्ने अत्यन्त द्योतमान तुम (द्युमत् अजस्रेण विभाहि) दीप्तिमान् अविच्छिन्न तेजसे विशेष रूपसे सकल जगत्को प्रकाशित करो ॥३॥

१ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २र
प्र सुन्वानायान्धसो मर्तो न वष्ट तद्वच ।
२३ १ २ ३२ ३२ ३१ २र
अप श्वानमराधसꣳ हता मखं न भृगव· ॥१॥

ऋ० वाच्यप्रजापतिः । छ० अनुष्टुप् । दे० सोमः । अथ प्रसुन्वाना येति तृचात्मकम् तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । सुन्वानाय सुन्वानस्याभिषूयमानस्य अधसः अन्नीयस्य सोमस्य तत् प्रसिद्धं वच वचनम् घोषं मर्तः मारकः कर्मविघ्नकारी श्वा न वष्ट यद्वा कान्ती (अदा०

(शन्तमः सः अग्निः) परम कल्याणरूप वह अग्नि (न वेदः अमात्यं रक्षतु) हमारे धनकी शत्रुओंसे रक्षा करै (उत अस्मान् अंहसः पातु) और हमारी पापसे रक्षा करै ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ २३ २३ १२३१२
उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्वृत्रहाजनि ।
३ १ २र
धनञ्जयो रणे रणे ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । अग्निः उदजनि अरण्योः सकाशात् उत्पन्नः उत अनन्तरं जन्तवः जाताः सर्वे ऋत्विजः ब्रुवन्तु तमग्निं स्तुवन्तु । कीदृशोऽग्निः ? वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता रणेरणे सर्वेषु संग्रामेषु धनञ्जयः शत्रधनानां जेता संज्ञायां (३, २, ४६)-इति खच्, अरुर्द्विषदजन्तस्य (६, ३, ६७)-इति मुम्, चित्स्वरेणान्तोदात्तः । रणेरणे-रणन्ति दुन्दुभयोऽस्मिन्निति रणः संग्रामः वशिरण्योरुपसंख्यानम् (३, ३, ५९ वा०) इत्यप्, नित्यवीप्सयोः (८, १, ४)—इति द्विर्वचनम्, आम्रेडितानुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

(वृत्रहा) शत्रुनाशक (रणे रणे धनञ्जयः) प्रत्येक संग्राम में शत्रुओंके धनको जीतने वाला (अग्निः उदजनि) अग्नि अरणियोंमें से प्रकट हुआ (उत जन्तवः ब्रुवन्तु) तदनन्तर सकल ऋत्विज उस अग्निकी स्तुति करें ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २र ३१२
अग्ने युंक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः ।
२३ १२ ३१२
अरं वहन्त्याशवः ॥ १ ॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथाऽग्ने युङ्क्ष्वाहीति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे देव ! द्योतमानाग्ने ! तान् अश्वान् युङ्क्ष्व आत्मीये रथे योजय । ये तव त्वदीयाः साधवः साधकाः सुशीला वा अश्वासः अश्वाः आशवः शीघ्रगामिनः सन्तः अरम् अलम् पर्य्याप्तं त्वदीयम् रथम् वहन्ति हि खलु । तानश्वान् रथे युङ्क्ष्वेत्यर्थः । युंक्ष्व—युङ्क्ष्वा—इति पाठौ, आशवः मन्दवः—इति च ।

(अग्ने देव) हे अग्निदेव ! (ये तव साधवः अश्वासः) जो तुम्हारे सुशील घोड़े (आशवः अरं वहन्ति) शीघ्रगामी होकर पर्ण रूप से तुम्हारे रथको पहुंचाते हैं (हि युंक्ष्व) उनको ही अपने रथ में जोड़ो ।

१ २ ३१ २३ १ २र ३१२
अच्छा नो याह्या वहाभि प्रयार्थ्ँसि वीतये ।
२ ३१ २र
आ देवात्सोमपीतये ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! नः अस्मान् अच्छ आभिमुख्येन याहि आगच्छ, तथा प्रयांसि हविर्लक्षणान्यन्नानि अभि लक्ष्य देवान् आवह किमर्थम् ? वीतये तेषां हविर्भक्षणार्थं तथा सोमपीतये सोमपानाय च ॥

हे अग्ने ! (नः अच्छ याहि) हमारे अभिमुख आओ (वीतये सोमपीतये) हविर्भक्षण करने को और सोमपान करने को, (प्रयांसि अभि देवान् आवह) हविरूप अन्नोंकी ओरको देवताओंका आवाहन करो ।

१२ ३१ २र ३ १२
उदग्ने भारत द्युमदजस्रेण दविद्युतत् ।
२ ३ १ २
शोचा वि भाह्यजर ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे भारत ! हविर्षां भर्तरग्ने ! उत् शोच उद्गततर दीप्यस्व । मन्त्र विशृणाति—हे अजर ! जरारहिताग्ने ! दविद्युतत् भृशं द्योतमानस्त्वं द्युमत् द्युमता दीप्तिमता सुपां सुलुगिति (७ १, ३९) तृतीयाया लुक् अजस्रेण अविच्छेदेन तेजसा वि भाहि विशेषेण प्रकाशय यद्वा भातिर्गत्यर्थस्य । त्वं प्रथममुद्दीप्यस्व पश्चादात्मीयेन तेजसा सर्वं जगत् प्रकाशयेति योजनीयम् ॥ ३ ॥

(भारत अग्ने उत् शोच) हे यज्ञमें हविका भरण करनेवाले अग्निदेव ! ऊँचे होकर प्रज्वलित हूजिये (अजर दविद्युतत्) हे जरारहित अग्ने अत्यन्त द्योतमान तुम (द्युमत् अजस्रेण विभाहि) दीप्तिमान् अविच्छिन्न तेजसे विशेष रूपसे सकल जगतको प्रकाशित करो ॥३॥

१ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २र
प्र सुन्वानायान्धसो मर्तो न वष्ट तद्वचः ।
२३ १ २ ३२ ३२ ३१ २र
अप श्वानमराधसँ हता मखं न भृगवः ॥१॥

ऋ० वाच्यप्रजापतिः । छं० अनुष्टुप् । दे० सोमः । अथ प्रसुन्वाना येति तृचात्मकम् तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । सुन्वानाय सुन्वानस्याभिषूयमानस्य अन्धसः अदनीयस्य सोमस्य तत् प्रसिद्धं वच वचनम् घोषं मर्तः मारकः कर्मविघ्नकारी श्वा न वष्ट वश कान्तौ (अदा०

प० इति धातुः न कामयतां न शृणोत्विति यावत्। यथा हे स्तोतार अराधसं साधकधर्म्मरहितं तं श्वानम् अपहत। तत्र दृष्टान्तः-मखं न यथा पुरा अपराद्धं मखम् एतन्नामानं भृगवः अपहतवन्तः तथा अपहतेत्यर्थः। सुन्वानाय सुन्वानस्य-इति पाठौ वष्ट वृत इति च॥ १ ॥

(सुन्वानाय अंधसः) अभिषव किये जाते हुए भोजन योग्य सोम के (तत् वचः मर्तः न वष्ट) उस प्रसिद्ध शब्द को कर्म में विघ्न करने वाला श्वान न सुनै। हे स्तोताओ! (अराधसं श्वानं अपहत) साधकता रहित उस श्वानको मारो (भृगवः मखं न) जैसे भृगुओंने अपराधी मखको मारा था॥ १ ॥

२ ३ १ २र ३ २उ ३ २ ३क २र
आ जामिरत्के अव्यत भुजे न पुत्र ओण्योः।
१ २ ३ १ २र ३ १ २र ३ २ २
सरज्जारो न योषणां वरो न योनिमासदम् ॥२॥

अथ द्वितीया। जामिः बन्धुभूतो देवानां सोमः अत्के आच्छादके पवित्रे आ अव्यत आवृणोति सम्बद्धो भवति। तत्र दृष्टान्तः भुजे न यथा ओण्योः रक्षकयोः मातापित्रोः भुजे पुत्रः आवृणोति तद्वत् ततः सोऽयं सोमो योनिं स्वस्थानभूतं कलशम् आसदम् आसत्तुं सरत् सरति। तत्र दृष्टान्तद्वयम् जारो न यथा जारो योषणाम् असतीं स्त्रियं प्राप्तुं सरत् सरति यथा वा वरः कन्यां प्राप्तुम् गच्छति तद्वत्॥ २ ॥

(जामिः अत्के आ अव्यत) देवताओंका बंधुरूप सोम दशापवित्र में सम्बद्ध होता है (ओण्योः भुजे पुत्रः न) जैसे रक्षक माता पिता के भुजाओं में पुत्र आबद्ध होता है। तदनन्तर यह सोम (योनिं आसदम्) अपने स्थान कलश में प्राप्त होनेको (सरत्) जाता है (जारः योषणां न) जैसे जार पुरुष व्यभिचारिणी स्त्रीको पानेके लिये जाता है (वरः न) जैसे वर कन्याको प्राप्त करनेके लिए जाता है॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २उ ३ २ ३ १ २
स वीरो दक्षसाधनो वि यस्तस्तम्भ रोदसी।
१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
हरिः पवित्रे अव्यत वेधा न योनिमासदम् ॥३॥

अथ तृतीया। दक्षसाधनः बलसाधनः सः सोमः वीरः समर्थो भवति यः सोमः रोदसी द्यावापृथिव्यौ वि तस्तम्भ स्वतेजसा व्यस्तम्भात् आच्छादयदित्यर्थः। किञ्च हरिः हरितवर्णः सोमः वेधा न यथा

विधाता यजमानः स्वगृहमास्ते इति तद्वत् योनिं स्वस्थानम् कलशम् आसदम् आसत्तुम् पवित्रे अव्यत आवृणोत् सम्यद्धो भवति ॥ ३ ॥

(वृत्रसाधनः सः वीरः) बलका साधन वह सोम शक्तिमान् है (यः रोदसी वितस्तम्भ) जिस सोमने द्यावापृथिवीको अपने तेज से आच्छादित किया (वेधा न) जैसे यजमान अपने घरको प्राप्त होता है तैसे ही (हरिः योनिं आसदम्) हरे वर्णका सोम अपने स्थान कलशमें प्राप्त होनेको (पवित्रे अव्यत) दशा पवित्रमें संबद्ध होता है ३

सामवेदोत्तरार्चिके द्वादशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः समाप्तः

३ २ ३ १ २र ३ १२ ३ १ २

अभ्रातृव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र जनुषा सनादसि

३ १२ ३ १ २

युधेदापित्वमिच्छसे ॥ १ ॥

ऋ० सोभरि । छ० ककुप् । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीय खण्डे-अभ्रातृव्य इति प्रगाथात्मक प्रथम सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे इन्द्र ! त्व जनुषा जन्मनैव अभ्रातृव्यः व्यन् सपत्ने (४ १, १४५)—इति व्यन् प्रत्ययः सपत्नरहित इत्यर्थः अना अनेतृक ऋतम्छन्दसि (५, ४, १५८)-इति कपः प्रतिषेधः अनियन्तृक इत्यर्थः, अनापि बन्धुवर्जितश्च सनादसि चिरादेव भ्रातृव्यादिवर्जितोऽसि यत्र त्वया आपित्व बान्धवम् इच्छसे इच्छसि, तत्र युधेत् युद्धेनैव युद्ध कुर्वन्नेव स्तोतृणा सखा भवसि ॥ १ ॥

(इंद्र त्व जनुषा अभ्रातृव्य) हे इंद्र ! तू जन्मसे ही शत्रु रहित (सनात् अना अनापिः असि) सदाकालसे नियंता रहित और बंधु रहित है और जब तू (आपित्वं इच्छसे) बांधवको चाहता है तब (युधेत्) युद्ध करता हुआ ही स्तोताओंका सखा होता है ॥ १ ॥

१ २ ३ १२ ३ १ २ ३ १ २ ३क२र

न की रेवन्तꣳ सख्याय विन्दसे पीयन्ति ते सुराश्व

३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २उ ३ १ २

यदा कृणोषि नदनुꣳ समूहस्यादित्पितेव हूयसे ॥२॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! रेवन्तं केवलधनवन्तं यागादिरहितमयष्टारमाढ्य मानवं सख्याय सखिभावाय न किः विन्दसे न लभसे नाश्रयसीत्यर्थ । अयष्टारो जनाः किं कुर्वीरन्नत आह—सुराश्वः दु ओ श्वि गतिवृद्धयोः सुरया वृद्धाः तद्वद् प्रमत्ता नास्तिकाः । ते त्वां पीयंती

पीयतिर्हिंसाकर्मा हिंसन्ति तन्नाशयतीत्यर्थः। यदा त्वं नदनुं नद अव्यक्ते शब्दे (भ्वा० प०) यं स्तोतारं कृणोषि मदीयोऽयमिति यदा भावयसि तदानीं समूहसि संवहसि धनादिकं तस्मै वहसि। आदित् अनन्तरमेव तेन लब्धधनेन स्तोत्रा पिता इव पालयिता जनक इव हूयसे स्तुतिभिराहूयसे स्तूयस इत्यर्थः ॥ २ ॥

(रेवतं सख्याय न किः विन्दसे) हे इंद्र ! केवल धनवान् अर्थात् यज्ञादि न करनेवाले मनुष्यको तू सखाभावके लिये आश्रय नहीं करता है (सुराश्वः ते पीयन्ति) सुरा पीकर मतवाले हुए नास्तिकोंकी समान वह यज्ञादि न करनेवाले पुरुष तुम्हें अप्रसन्न करते हैं। इस कारण तुम उनका आश्रय नहीं करते हो (यदा नदनुं कृणोषि) जब तुम स्तुति करनेवालेको अपना कर लेते हो। तब (समूहसि) उसको धन आदि देते हो (आदित् पिताइव हूयसे) तदनंतर उस धन पानेवाले स्तोताके द्वारा पिताकी समान स्तुतियोंके द्वारा आह्वान किये जाते हो

१ २ ३ २३२ ३ २ ३ १ २र ३ १ २
आ त्वा सहस्रमा शतं युक्ता रथे हिरण्यये ।
३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
ब्रह्मयुजो हरय इन्द्र केशिनो वहन्तु सोमपीतये १

ऋ०मेधातिथिः मेध्यातिथिः वा । आत्वासहस्रमिति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे इंद्र ! त्वा त्वां सहस्रं सहस्रसंख्याकाः हरयः त्वदीया अश्वाः आ वहन्तु आनयन्त्वस्मयज्ञं तथा शतं शतसंख्याकाश्च भवदीयाश्वाः त्वामावहन्तु यद्यपि द्वावेवास्य हरी तथापि तद्विभूतयोऽन्येऽपि बहवोऽश्वाः सन्ति । ननु युगपदनेकैरश्वैः कथं वाहयितुं शक्यत इत्यत आह—युक्ता इति हिरण्यये स्वर्णविकारे हिरण्यशब्दाद् विकारार्थे विहितस्य मयटः ऋत्व्यवास्त्व्य (६, ४, १७५)—इत्यादौ मलोपो निपात्यते तादृशे रथे युक्ताः—सम्बद्धाः बहूनामश्वानां शीघ्रगमनाय रथे नियुक्तत्वाद् युगपदेव सर्वैरश्वैर्गन्तुं शक्यत इति भावः । कीदृशा हरयः ब्रह्मयुजः ब्रह्मणा परिवृढेन्द्रेन युक्ताःयद्वा ब्रह्मणास्मदीयेन स्तोत्रेण अस्माभिर्दत्तेन हविषा वा युक्ताः केशिनः केशाः सटाः तैर्युक्ताः । किमर्थम् इंद्रस्य वहनम् ? तत्राह—सोमपीतये—सोमस्य पानाय यथास्मदीयं सोमं पिबेत् तथा वहन्त्वित्यर्थः १

(इंद्र) हे इंद्र (ब्रह्मयुजः केशिनः) हमारे दिये हुए हविसे युक्त और ग्रीवा पर केशोंवाले (हिरण्यये रथे युक्ताः) सुवर्णके रथमें जुड़े

हुए (सहस्र शतेन अश्व) सहस्रों और सैकड़ों विभूतियोंसे युक्त तुम्हारे अश्व (सोमपीतये रथा वहन्तु) सोमको पीनेके लिये तुम्हें हमारे यज्ञमें लायें ॥ १ ॥

२ ३ १२ ३२३ १२ ३१२
आ त्वा रथे हिरण्यये हरी मयूरशेप्या ।
३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३१२
शितिपृष्ठा वहता मध्वो अन्धसो विचक्षणस्य
३१२
पीतये ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । पूर्वं सहस्रैः विभूतिरूपा अश्वा इन्द्रमावहन्त्विति प्रार्थितम् अधुना सर्वैरिन्द्रमावहतामिति प्रार्थ्यते-हिरण्मये रथे युक्तौ मयूरशेप्या मयूरवर्णं शेपो ययोस्तौ सुपां सुलुगिति (७ ३, ३९) विभक्तेराकारादेशः शितिपृष्ठा श्वेतपृष्ठौ पयभूतौ हरी अश्वौ हे इन्द्र ! त्वा त्वाम् आ वहताम् । किमर्थम् ? मध्वः मधुररसस्य विचक्षणस्य सर्वनिर्णयस्य स्तुत्यस्य यद्वा योदृशस्य प्रशस्यस्य अन्धसः अन्नस्य सोमरूपस्य पीतये पानार्थम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र ! (मध्व विचक्षणस्य अन्धस पीतये) मधुर रसवाले स्तुति योग्य सोमको पीनेके लिये (हिरण्यये रथे) सुवर्णके रथमें जुड़े हुए (मयूरशेप्या शितिपृष्ठा हरी) मोरकी समान चित्रवर्ण की पूँछ और श्वेत पीठवाले घोड़े (त्वा आवहताम्) तुम्हें यज्ञमें पहुँचावें

२ ३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पिबा त्वा३स्य गिर्वण सुतस्य पूर्वपा इव ।
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २
परिष्कृतस्य रसिन इयमासुतिश्चारुर्मदाय पत्यते ३ ॥

अथ तृतीया । हे गिर्वणः ! गीर्भिर्वननीय ! स्तुतिभिः सम्भजनीयेन्द्र सुतस्य अभिषुतस्यास्य सोमस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (२ ३ ६२) इममभिषुतं सोमं तु क्षिप्रं पिब । तत्र दृष्टान्त—पूर्वपा इव पूर्वः सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रथमभावी सन् पिबतीति पूर्वपा वायुः सहीन्द्रवायवे सुत्ये अहे सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं पिबति यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम्-इति निगमात्तम् तादृशः वायुरिव त्वमपि सर्वेभ्यः देवेभ्यः पूर्वं पिबेत्यर्थः । कीदृशस्य ? सोमस्य परिष्कृतस्य अभिषवादिभिः संस्कृतस्य सम्पर्युपेभ्य (६, १, १३८)

इति करोतेर्भूषणे सुट् परिनिभ्यः (८, ३, ७०)—इति सुटः षत्वम् रसिनः रसवतः अपि च इयमासुतिः अयमासवो मदकरः चारुः शोभनः सोमरसः मदाय हर्षाय हर्षजननाय पत्यते सम्पद्यते पत्लृ गतौ (भ्वा० प०) यद्वा पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । मदाय-मदस्य पत्यते ईष्टे मदोत्पादने शक इत्यर्थः ॥ ३ ॥

(गिर्वणः) हे वेदमंत्रोंसे स्तुति करने योग्य इंद्र ! (परिष्कृतस्य रसिना सुतस्य अस्य नु पिब) अभिषवादि से संस्कार किये हुए रसयुक्त सिद्ध कियेहुए इस सोमको शीघ्र पियो (पूर्वपाः इव) जैसे कि-वायु सब देवताओंसे पहिले पीता है (चारुः इयमासुतिः) सुन्दर यह सोमरस (मदाय पत्यते) हर्ष उत्पन्न करनेको समर्थ है ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २

आ सोता परि षिञ्चताश्वं न स्तोममप्तुरꣳ

३ १ २ ३ १ २

रजस्तुरम् । वनप्रक्षमुदप्रुतम् ॥ १ ॥

ऋ० ऋजिश्वा । छ० ककुप् प्रगाथः । दे० सोमः । अथ आसोतेति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे ऋत्विजः ! आसोत सोमम् अभिषुणुत षु अभिषवे (स्वा० उ०) लोटि छान्दसो (२, ४, ७२) विकरणस्य लुक्, तप्तनप्तनथनाश्च (७, १, ४५)-इति तस्य तबादेशः किञ्च, परिषिञ्चत परितस्तं वसतीवर्यादिभिः सिञ्चत । कीदृशम् ? अश्वं न अश्वमिव वेगिनं स्तोमं स्तोतव्यम्, अप्तुरम् अन्तरिक्षस्थितानामुदकानां प्रेरकम् रजस्तुरं तेजसां च प्रेरकम्, वनप्रक्षम् उदकवत् क्षरणशीलम्, उदप्रुतम् उदके गच्छन्तं प्लवमानं सोममभिषुणुत अभिषिञ्चत च । वनप्रक्षं-वनऋक्षम्—इति पाठौ ॥ १ ॥

हे ऋत्विजो (अश्वं न) घोड़ेकी समान वेगवान् (स्तोमं अप्तुरम्) स्तुति योग्य और जलोंके प्रेरक (रजस्तुरं वनप्रक्षम्) तेजोंके प्रेरक और जलकी समान वहने वाले (उदप्रुतं आसोत) जलमें तैरते हुए सोमको शुद्ध करो (परिषिञ्चित) और चारों ओरसे वसतीवरी आदिके द्वारा सींचो ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

सहस्रधारं वृषभं पयोदुहं प्रियं देवाय जन्मने ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३ २

ऋतेन य ऋतजातो विवावृधे राजा देव ऋतं

१२
वृहत् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। सहस्रधारं बहुधारोपेतं, वृषभं कामानां वर्षकं, पयोदुहं क्षीरवत् सारभूतं रसं सिञ्चन्तं प्रियं प्रीणयितारं तं सोमं देवाय देवसम्बन्धिने जन्मने देवेभ्यस्तदर्थम् अभिषुणुत । ऋतजातः उदकाज्जातः यः राजा सोमः ऋतेन वसतीवर्याख्येनोदकेन वि वावृधे विशेषेण वर्द्धते । कीदृशः ? देवः द्योतमानः स्तोतव्यो वा ऋतं सत्य मतः बृहत् महान् । तमासुनुतेति पूर्वेण सम्बन्धः । पयोदुहम्—पयोवृधम्—इति पाठो ॥ २ ॥

(सहस्रधारं वृषभम्) अनेकों धाराओं वाले और मनोरथोंके पूरक (पयोदुहं प्रियम्) दूधके समान साररूप रसको सींचनवाले और तृप्त करनेवाले सोमको (देवाय जन्मने) देव शरीरोंके अर्थ संस्कृत करो (देवः ऋतम्) दिव्य और सत्यस्वरूप (बृहत् ऋतजातः) महान् और जलसे उत्पन्न हुआ (यः राजा ऋतेन विवावृधे) जो सोम वसतीवरी नामक जलसे विशेष बढ़ता है ॥ २ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके द्वादशाध्यायस्य द्वितीय, खण्ड समाप्त

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निर्वृत्राणि जंघनद्द्रविणस्युर्विपन्यया ।
१ २ ३ १ २र
समिद्ध शुक्र आहुत ॥ १ ॥

ऋ० भरद्वाज । छ० गायत्री । दे० अग्नि । अथ तृतीयखण्डे अग्निर्वृत्राणीति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम् तत्र प्रथमा । विपन्यया स्तूयमानः द्रविणस्युः द्रविणं धनं स्तोतृणामिच्छन् यद्वा, हविर्लक्षणं धनमात्मन इच्छन् अग्निः वृत्राणि आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि तमांसि वा जघनत् भृशं हन्तु । कीदृशोऽग्निः ? समिद्धः सम्यक् दीप्तः अतएव शुक्र शुभ्रवर्णः आहुतः हविर्भिरभिहुतः ॥ १ ॥

(समिद्धः शुक्रः) सम्यक् प्रकार प्रज्वलित और श्वेतवर्णका (आहुत विपन्यया) हवियोंसे होमा हुआ और स्तुति किया जाता हुआ (द्रविणस्युः अग्निः) स्तोताओंको धन देना चाहता हुआ अग्नि (वृत्राणि जंघनत्) राक्षसादि शत्रुओंका वा अन्धकार और अज्ञान का सम्यक् प्रकार नाश करे ॥ १ ॥

१२ ३२ ३२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
गर्भे मातु पितुष्पिता विदिद्युतानो अक्षरे ।

१२ ३२ ३ २ ३२
सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। अत्र मातृपितृशब्दाभ्यां भूद्यौश्चाभिधीयेते द्यौः पिता, पृथिवी माता इति श्रुतिः मातुः भूम्याः गर्भे गर्भस्थाने मध्ये अक्षरे क्षरणरहिते वेद्याख्ये स्थाने वि दिद्युतानः विशेषेण दीप्यमानः पितुः पिता द्युलोकस्य पालयिता हविषां प्रदानेन, एवम्भूतोऽग्निः ऋतस्य यज्ञस्य योनिम् उत्तरवेद्याख्यं धिष्ण्यं सप्तम्यर्थे द्वितीया (३, १, ८५) आसीदन् उत्तरवेद्यामुपविशन् अग्निर्वृत्राणि जंघनदित्यन्वयः ॥२॥

१२ ३ २ ३ १ २३ १२ ३ १२
ब्रह्म प्रजावदा भर जातवेदो विचर्षणे।

२ ३ २३ १-२ ३ २
अग्ने यद्दीदयद्दिवि ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। हे जातवेदः जातानां वेदितः! विचर्षणे विशेषेण द्रष्टः अग्ने! प्रजावत् पुत्रपौत्रसहितं ब्रह्म अन्नम् आ भर आहर यद् ब्रह्म दिवि द्युलोके दीदयत् दीप्यते। देवेषु यत् प्रशस्तमन्नं राजते तदाहरेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(जातवेदः विचर्षणे अग्ने) हे प्राणिमात्रके ज्ञाता विशेष द्रष्टा अग्ने (प्रजावत् ब्रह्म आभर) पुत्र पौत्रादि सहित अन्न हमें दो (यत् दिवि दीदयत्)-जो अन्न द्युलोकमें देवताओंके विषैं शोभा पाता है ३

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
अस्य प्रेषा हेमना पूयमानो देवो देवेभिः

१२ ३ १२ ३ २ १ २ ३ १ २ ३
समपृक्त रसम्। सुतः पवित्रं पर्य्येति

१२ ३ २३ १२ ३ २ ३ १२
रेभन् मितेव सद्म पशुमन्ति होता ॥ १ ॥

ऋ० वसिष्ठः। छ० त्रिष्टुप्। दे० सोमः। अस्य प्रेषेति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। अस्य सोमस्य प्रेषा प्रेषतिर्गत्यर्थः क्विपि, रूपं, सावेकाच (६, १, १६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम्, प्रेरणेन, हेमना हिरण्येन पूयमानः हिरण्यपाणिरभिषुणोति इति हिरण्य-सम्बन्धः, तादृशः देवः दीप्यमानः सोमः रसम् आत्मीयं देवेभिः देवैः सह समपृक्त सम्पर्चयति संयोजयति पृची सम्पर्के (अदा० आ०)

ततः सुतः अभिषुतः सोम रेभन् शब्दायमानः सन् पवित्रम् ऊर्णा स्तुकेन निर्मितं पर्येति परिगच्छति। कथमिव? होता देवानामाह्वाता ऋत्विक् मिता इव निर्मितान् पशुमन्ति पश्वादून् सद्म सदनानि यज्ञगृहान् यथा पर्येति तद्वत् ॥ १ ॥

(अस्य प्रेषा हेमना) इस सोमके प्रेरक हिरण्य करके (पूयमानः देवः) पवित्र होता हुआ दीप्यमान सोम (रसं देवेभिः समपृक्त) अपने रसको देवताओंमें संयुक्त करता है। तदनन्तर (सुतः रेभन् पवित्रं पर्येति) अभिषुत सोम शब्द करता हुआ ऊनके पवित्रमेंको छन कर निकलता है (होता मिता पशुमन्ति सद्म इव) जैसे देवताओंका आह्वान करने वाला ऋत्विज, जिनमें गौ घोड़े बंधे हैं वैसे यज्ञशालामें बनाये हुए घरोंमें जाता है ॥ १ ॥

३ १ २र ३ २ १ २ ३ २ ३ २ ३

भद्रा वस्त्रा समन्या३ वसानो महान्कविर्नि-

१ २ ३ १ २ १ २ ३क २र

वचनानि शꣳसन्। आ वच्यस्व चम्वोः

३ १ २ ३ १ २र ३ १ २

पूयमानो विचक्षणो जागृविर्देववीतौ ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। भद्रा भद्राणि कल्याणानि समन्या समनमिति संग्राम नाम (२, १७, १६) तत्र साधुरिति यत् संग्रामयोग्यानि वस्त्रा वस्त्राणि आच्छादकानि तेजांसि वसानः आच्छादयन् महान् कविः क्रान्तदर्शी अतएव निवचनानि नितरां वक्तव्यानि ऋत्विक्कृतानि स्तोत्राणि शंसन् विचक्षणः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा जागृविः जागरणशीलः। सोम! पयभूतस्त्वं देववीतौ देवानां वीतिभक्षणं यस्मिन् तद्देववीति यज्ञः तस्मिन् चम्वोः अधिषवणफलकयोः आ वच्यस्व पात्राण्याविश वच्गिरत्यथः (स्था० प०) व्यत्ययेन श्यन् ॥ २ ॥

(भद्र समन्या वस्त्रा वसानः) कल्याणरूप संग्रामके योग्य तेजोंको धारण किये हुए (महान् कविः निवचनानि शंसन्) महान् अनुभवी और ऋत्विजोंके स्तोत्रोंकी प्रशंसा करता हुआ (विचक्षणः जागृविः) विशेष द्रष्टा और जागरणशील हे सोम! तू (पूयमानः) संस्कार किया जाता हुआ (देववीतौ चम्वोः आवच्यस्व) यज्ञमें पात्रोंमें प्रवेश कर ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

समु प्रियो मृज्यते सानो अव्ये, यशस्तरो

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यशसां क्षैतो अस्मे। अभिस्वर धन्वा पूयमानो,
३ १ २ ३ २ ३ १ २
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। यशसां यशस्विनां मध्ये यशस्तरः अतिशयेन यशस्वी क्षैतः क्षितौ भवः प्रियः प्रीणयिता सोमः सानौ समुच्छ्रिते अव्ये अविभवे पवित्रे अस्मे अस्मदर्थं सम्मृज्यते ऋत्विग्भिः परिपूयते उ इत्यवधारणे पूयमानः त्वं धन्वा अन्तरिक्षे अभि स्वर अभितः शब्दय यूयम् पूजायां बहुवचनम् हे सोम! त्वं नः अस्मान् स्वस्तिभिः कल्याणतमैः पालनैः सदा सर्वदा पात रक्षत पालयतेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(यशसा यशस्तरः) यशवालोंमें परमयशस्वी (क्षैतः प्रियः) भूमि पर उत्पन्न हुआ और तृप्त करनेवाला सोम (सानौ अव्ये अस्मे संमृज्यते) ऊनके श्रेष्ठ पवित्रमें हमारे लिये ऋत्विजोंसे पवित्र किया जाया है (पूयमानः त्वं उ) पवित्र कियाजाताहुआ तू ही (धन्वा अभिस्वर) अन्तरिक्षमें चारों ओर शब्द कर (यूयं नः स्वस्तिभिः सदा पात) हे सोम! तू हमें कल्याणकारी रक्षाके साधनोंसे सदा रक्षा कर ॥ ३ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ ३ २ ३ १ २
एतो न्विन्द्रꣳ स्तवाम शुद्धꣳ शुद्धेन साम्ना।
३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
शुद्धैरुक्थैर्वावृध्वाꣳसꣳ शुद्धैराशीर्वान्ममत्तु १

ऋ० तिरश्ची। छ० अनुष्टुप्। दे० इंद्रः। अथैतोन्विन्द्रमिति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा। अत्रेतिहासमाचक्षते-पुरा किलेन्द्रो वृत्रादिकान् असुरान् हत्वा ब्रह्महत्यादिदोषेणात्मानमपरिशुद्धमित्यमन्यत अथ तद्दोषपरिहारार्थं तदेन्द्र ऋषीनवोचत्-यूयमपूतं मां युष्मदीयेन साम्ना शुद्धं कुरुतेति। ततस्ते च शुद्ध्युत्पादकेन साम्ना शस्तैश्च परिशुद्धमकार्षुः। पश्चात् पूतायेन्द्राय यागादिकर्माणि सोमादीनि हवींषि च प्रादुरिति। एषोऽर्थः शाट्यायनकब्राह्मणे प्रतिपादितः इंद्रो वा असुरान् हत्वाऽपूत इवामेध्यो अमन्यत सोऽकामयत शुद्धमेव मा सन्तं शुद्धेन साम्ना स्तुयुरिति स ऋषीनब्रवीत् स्तुतमेति। तत एव ऋषयः सामापश्यन् तेनास्तुवन्नेतो न्विन्द्रमिति ततो वा इंद्र पूतः शुद्धो मेध्योऽभवदिति। तथा च अस्या ऋचोऽयमर्थः-ऋषयः परस्परं ब्रुवन्ति—नु क्षिप्रम् एत उ आगच्छतैव। आगत्य च शुद्धेन शुद्धय-

त्याश्केन साम्ना तथा शुद्धैः शुद्धिहेतुभिः उक्थैः शस्त्रैश्च इंद्रम् शुद्ध मपापिन कृत्वा स्तवाम स्तुयाम। ततः साम्ना शस्त्रैश्च वावृध्वांसं पापराहित्येन वर्द्धमान तमिममिन्द्रं शुद्धैः शुद्धयुत्पादकैर्गव्यादिभिः आशीर्वान् आश्रयणवान् छन्दसीरः (८ २, १५)-इति मतुपो वत्वम् तादृशः सोमः ममत्तु तमिन्द्रं मादयतु माद्यतेश्छान्दसः (२, ४, ७६) स्तु ॥ शुद्धैराशीर्वान् शुद्ध आशीर्वान्—इति पाठौ ॥ १ ॥

एक समय इंद्रने वृत्रादि असुरोंको मारकर अपनेको महाहत्याके दोषसे लिप्त समझा और उस समय इन्द्रने उस दोषसे छूटनेके लिये ऋषियोंसे कहा, कि—तुम मुझे शुद्ध करो यही इस मंत्रमें कहा है कि (नु एत उ) तुम शीघ्र ही आओ और आकर (शुद्धेन साम्ना) शुद्धि उत्पन्न करनेवाले सामके द्वारा (शुद्धैः उक्थैः) शुद्ध मन्त्रोंसे (शुद्धं इन्द्रं स्तवाम) शुद्धहुए इन्द्रकी स्तुति करते हैं (वावृध्वांस) उस साम और शस्त्ररूप मन्त्रोंसे पापरहित होनेके कारण बढ़े हुए इंद्रको (शुद्धः आशीर्वान्) शुद्धि करनेवाले गोघृतादिसे मिलाहुआ सोमका (ममत्तु) प्रसन्न करे ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्र शुद्धो न आ गहि शुद्धः शुद्धाभिरूतिभिः ।
३ २ ३ १ २र ३ १ २
शुद्धो रयिं नि धारय शुद्धो ममद्धि सोम्य ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे इंद्र! शुद्धः अस्मर्दीयैः सामभिः शस्त्रैश्च परिशुद्धस्त्व नः अस्मान् आ गहि आगच्छ शुद्धाभिः ऊतिभिः ऊतयो मरुतः अवन्ति सर्वत्र गच्छन्तीति यासेऽपि सामभिः शस्त्रैश्च परिपूताः तैः मरुद्भिः सह शुद्धः पापरहित त्वम् आगहि। आगत्य च शुद्धः त्वं रयिं धनं अस्मासु निधारय नितरां स्थापय। किञ्च हे सोम्य! सोमार्ह! शुद्धः त्व ममद्धि सोमेन माद्य मदी हर्षे (दि० प०) श्लोर्टि बहुलम्छन्दसि (२ ४ ७६)—इति शपः श्लुः ॥ ममद्धि सोम्य मम द्धि सोम्य—इति पाठौ ॥ २ ॥

(इन्द्र शुद्धः न आगहि) हे इंद्र साम आदिसे शुद्ध हुआ तू हमारे कर्मानुष्ठानमें आ (शुद्धाभिः ऊतिभिः शुद्धः,) शुद्ध मरुतोंके साथ पापरहित हुआ तू आ (शुद्धः रयिं निधारय) शुद्ध हुआ तू हमारे विषैं अधिकताकेसाथ धनको स्थापन कर (सोम्य शुद्धःममद्धि) हे सोमके योग्य इंद्र! शुद्ध हुआ तू सोमसे हर्षको प्राप्त हो ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ ३ १ २र ३ १ २
इन्द्र शुद्धो हि नो रयिꣳ शुद्धो रत्नानि दाशुषे ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २र

शुद्धो वृत्राणि जिघ्नसे शुद्धो वाजꣳ सिषाससि ३

अथ तृतीया। हे इंद्र ! शुद्धः हि अवधारणे शुद्ध एव त्वं नः अस्मभ्यम् रयिं धनं प्रयच्छ। तथा शुद्धः त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि कनकगवादीनि देहि। ततः शुद्धः पापरहितः त्वं वृत्राणि अपामावरकान् कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् पापानि वा जिघ्नसे हंसि। ततः शुद्धः शत्रुहननदोषपरिहाराय अस्मदीयैः सामभिः शस्त्रैश्च परिशुद्धस्त्वं वाजमन्नमस्मभ्यं सिषाससि प्रदातुमिच्छसि यदा यदा शत्रूनहं हन्यां तदा तदा शुद्ध्युत्पादकैः सामभिः शस्त्रैश्च यूयं मां परिशुद्धं कुरुतेत्येवमस्मभ्यं धनमन्नञ्च दातुमिच्छसीत्यर्थः ॥ ३ ॥

(इन्द्र शुद्धः हि नः रयिम) हे इंद्र ! शुद्ध हुआ तू हमें धन दे (शुद्धः दाशुष रत्नानि) शुद्ध हुआ तू हवि देनेवाले यजमानको बहुत से रत्न दे (शुद्धः वृत्राणि जिघ्नसे) पाप रहित तू कर्ममें विघ्न करने वाले शत्रुओंको नष्ट करता है (शुद्धः वाजं सिषाससि) शत्रुमारण के दोषका परिहार होनेके लिये हमारे मंत्रोंसे शुद्ध हुआ तू हमें अन्न देना चाहता है अर्थात् जब २ मैं शत्रुओंको मारूँ तब २ तुम शुद्धि देने वाले मंत्रोंसे मुझे शुद्ध करो इस इच्छासे हमें धन और अन्न देना चाहता है ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके द्वादशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः समाप्तः

३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अग्ने स्तोमं मनामहे सिध्रमद्य दिविस्पृशः।

३ १ २ ३ १ २

देवस्य द्रविणस्यवः ॥ १ ॥

ऋ० सुतम्भरः। छ० गायत्री। दे० अग्निः। अथ चतुर्थ खण्डे— अग्ने स्तोममिति तृचात्मकं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। द्रविणस्यवः द्रविणं धनमिच्छन्तो वयं दिविस्पृशः सूर्यरूपेण आकाशं व्याप्नुवतो देवस्य द्योतमानस्य अग्नेः सिद्धं पुरुषार्थानां साधकं स्तोमं स्तोत्रम् अद्य अस्मिन्नहनि मनावहे ब्रूमः ॥ १ ॥

(द्रविणस्यवः) धनकी इच्छावाले हम (दिविस्पृशः, देवस्य अग्नेः) सूर्यरूपसे आकाशमें व्यापने वाले प्रकाशवान् अग्निके (सिद्धं स्तोमम्) पुरुषार्थोंके साधक स्तोत्रको (अद्य मनामहे) आज उच्चारण करते हैं ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २र ३ २
अग्निर्जुषत नो गिरो होता यो मानुषेष्वा ।
१ २३२ ३ १२
स यक्षद्दैव्यं जनम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा यः अग्निः मानुषेषु आ वसति । सः अग्निः नः अस्माकं गिरः स्तुतीः जुषत सेवताम् सः अग्निः दैव्यं जनं देवसम्बन्धिनं जनं यक्षत् यजतु ॥ २ ॥

(होता यः अग्निः मानुषेषु आ) होमको सिद्ध करनेवाला जो अग्नि मनुष्योंमें रहता है (सः नः गिरः जुषत) वह अग्नि हमारी स्तुतियों का सेवन करे (दैव्यं जनं यक्षत्) देवसम्बन्धी जनका यजन करे २

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः ।
१ २ ३ १ २र
त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे अग्ने ! जुष्टः सर्वदा प्रीतः वरेण्यः सर्ववरणीयः होता त्वं सप्रथाः असि सर्वतः पृथुर्भवसि तथा हि यास्कः—सप्रथाः सर्वतः पृथुः (निरु० नै० ६ ७)—इति । किञ्च सर्वे यजमानाः त्वया साधनेन यज्ञं वि तन्वते ॥ ३ ॥

(अग्ने जुष्टः वरेण्यः होता त्वम्) हे अग्ने ! सर्वदा प्रसन्न सबके वरण करनेयोग्य और होमके साधक तुम सबके बड़े हो । सब यजमान (त्वया यज्ञं वितन्वते) तुम्हारे द्वारा यज्ञानुष्ठान करते हैं ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३
अभि त्रिपृष्ठं वृषणं वयोधामङ्गोषिणमवावशन्त
१ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ २३ ३ १
वाणीः । वना वसानो वरुणो न सिन्धुर्वि
२ ३ १ २ ३ १ २
रत्नधा दयते वार्याणि ॥ १ ॥

ऋ० वसिष्ठः । छं० त्रिष्टुप् । दे० सोम । अभित्रिपृष्ठमिति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा त्रिपृष्ठं त्रीणि पृष्ठानि स्तोत्राणि सवनानि वा यस्य सः तथोक्तम्तं वृषणं वर्षकं वयोधाम् अन्नस्य दातारम्, अङ्गोषिणम् आघोषवन्तं सोममभिलक्ष्य वाणीः स्तोत्रणा

वाचः अभ्यवावशन्त शब्दायन्ते । वना वनानि उदकानि वसानः आच्छादयन् वरुणो न वरुणो यथा सिन्धूनाच्छादयति तद्वत् । सिन्धुः स्यन्दनशीलः रत्नधाः रत्नानां दाता सोमः वार्याणि धनानि दयते प्रयच्छति स्तोतृभ्यः । अङ्गोषिणम् अंगूषाणाम्–इति पाठौ, सिन्धुः— सिन्धून्—इति च ॥ १ ॥

(त्रिपृष्ठं वृषणम्) तीन स्तोत्रवाले और कामनाओंकी वर्षा करने वाले (वयोधां अङ्गोषिणम्) अन्नके दाता और शब्द करनेवाले सोम की ओरको (वाणीः अभ्यवाशन्त) स्तोताओंकी वाणियें शब्द करती हैं (वरुणः न) वरुणकी समान (वना वसानः) जलोंको आच्छादन करताहुआ (सिन्धुः रत्नधाः वहनेवाला और रत्नोंका दाता सोम (वार्याणि दयते) स्तोताओंको धन देता है ॥ १ ॥

१२ ३ १२ २ १२३ १२ ३ १२

शूरग्रामः सर्ववीरः सहावान् जेता पवस्व सनि-

३ १२ २ १२ ३१२ ३१

ता धनानि । तिग्मायुधः क्षिप्रधन्वा समत्

२र ३ १ २र ३ १२

स्वषाढः साह्वान् पृतनासु शत्रून् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वं पवस्व । कीदृशस्त्वम् ? शूरग्रामः शूराणां ग्रामः संघो यस्य सः सर्ववीरः सर्वे वीराः यस्य स तथोक्तः सहावान् सहनवान् जेता जयशीलः सनिता सम्भक्ता धनानि धनानां तिग्मायुधः तीक्ष्णप्रहरणसाधनः, क्षिप्रधन्वा क्षिप्रसहनशीलधन्वा, समत्सु संग्रामेषु अषाढः, असोढा, साह्वान् अभिभवन् । कुत्र ? पृतनासु शत्रुसेनासु । कान् ? शत्रून् ॥ २ ॥

(शूरग्रामः सर्ववीरः) शूरोंके समूह और अनेकों वीरोंवाला (सहावान् जेता) सहनशील और शत्रुओंको जीतनेवाला (धनानि सनिता) धनोंका देनेवाला (तिग्मायुधः क्षिप्रधन्वा) तीखे आयुध और शीघ्रता करनेवाले धनुषवाला (समत्सु अषाढः) संग्रामोंमें किसीसे सह्य न होनेवाला (पृतनासु शत्रून् साह्वान्) सेनाओंमें शत्रुओंका तिरस्कार करनेवाला हे सोम तू (पवस्व) द्रोणकलशमें बरस ॥ २ ॥

३१ २ ३१२ ३ १ २ ३१

उरु गव्यूतिरभयानि कृण्वन्त्समीचीने आ-

२र ३ १२र ३१ २र ३२३ २

पवस्वा पुरन्धी । अपः सिषासन्नुषसः स्वा३-

१ २ ३१ २ ३ २ ३ १ २

२र्गा, संचिक्रदो महो अस्मभ्यं वाजान् ॥३॥

अथ तृतीया। हे सोम ! उरुगव्यूतिः विस्तीर्णमार्गः त्वम् अभयानि स्तोतृभ्यः कृण्वन् कुर्वन्, पुरन्धी इमे द्यावापृथिव्यौ समीचीन संगते कुर्वन् आ पवस्व आक्षर अप उषसः स्वः आदित्य गाः रश्मीश्च सिषासन् पुष्ट्यर्थं सम्भक्तुमिच्छन् सक्रिक्रदः संक्रन्दसे। महः महत महान्ति वाजानि अन्नानि अस्मभ्य दातुमिति शेषः ॥ ३ ॥

हे सोम ! (उरुगव्यूति) विस्तीर्ण मार्गवाला तू (अभयानि कृण्वन्) स्तुति करनेवालोंको अभय देताहुआ (पुरन्धी समीचीन कुर्वन् आपवस्व) इन द्यावापृथिवीको सङ्गत करताहुआ बरस (अपः उषसः स्वः गाः सिषासन्) जल उषा सूर्य और किरणोंको पुष्टिके लिये सेवन करना चाहता हुआ (संचिक्रदः) शब्द कर (महः वाजान् अस्मभ्यम्) बहुतसे अन्न हमें दे ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २र३ १ २ २

त्वमिन्द्र यशा अस्यृजीषी शवसस्पति। त्वं

३ १ २ ३ २उ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

वृत्राणि हथ्ँस्यप्रतीन्यक इत्पुर्वनुत्तश्चर्षणीधृति १

ऋ० नृमेध पुरुमेधो वा। छ० बृहती। दे० अभिवृषम्। अथ त्वमिन्द्रेति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। हे इन्द्र ! त्व शवसस्पतिः शवसोऽन्नस्य बलस्य वा पालयिता, ऋजीषी ऋजीषोऽभिषुतः सोमः तद्वान, त्व यशा असि यशस्वी भवसि। कथमस्य यशस्वित्व ? तदाह—अप्रतीनि बलिभिरपि अप्रतिगतानि वृत्राणि रक्षांसि अनुत्त अन्यैर्नुत्तुमशक्यः त्वम् एक इत् एकएव असहाय एव चर्षणीधृतिः रक्षित्वेन यजमानादिमनुष्याणां धारकः पुरु बहुलं यथा भवति तथा हंसि सम्प्रहरसि। अतएव अस्य यशस्वित्वम्। शवसस्पतिः—शवसस्पते—इति पाठो एक इत्पुरुनुत्तश्चर्षणीधृति—एकइदनुत्ताच र्षणीधृता—इति च ॥ १ ॥

(इन्द्र त्वम्) हे इन्द्र तू (शवसस्पतिः ऋजीषी) अन्न और बल की रक्षा करनेवाला तथा संस्कार कियेहुए सोमका स्वामी (यशा असि) और यशस्वी है (अनुत्त चर्षणीधृतिः त्वम्) किसीसे न दबने वाला और यजमानादिकी रक्षा करके धारण करनेवाला तू (एक इत्) किसी की सहायताके बिना ही (अप्रतीनि वृत्राणि पुरु हंसि) बड़ेर बलवान् भी असह्य शत्रुओंको अधिकताके साथ मारता है

१२ ३१२ ३१२३ १२ ३१२
तमु त्वा नूनमसुर प्रचेतसꣳ राधो भागमिवेमहे ।
३२२ १२ ३१२ ३१२३ १२
महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र प्र ते सुम्ना नो अश्नुवन् २

अथ द्वितीया । हे असुर ! बलवन् ! प्राणवन् ! वा हे इंद्र ! उक्तगुणोऽस्ति तं च प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानं त्वा उ इत्यवधारणे पितृवत् पोषकं त्वामेव राधः धर्म्मादिसाधनं धनं, नूनम् इदानीम् ईमहे याचामहे तत्र दृष्टांतः भागमिव यथा कश्चित् पितृतो भागभृतं धनं याचते, तद्वत् इन्द्रो यजमानेभ्यः स्तातृभ्यश्च धनं प्रयच्छत्येव तस्मात् भागभृतं धनं यष्टारो वयं याचामहे । किञ्च हे इन्द्र महीव कृत्तिः कृत यशोऽन्नं वा कृती छेदने (रु०प०) करणे क्तिन् । कृन्तन्त्यनेनेति ईदृशी कृत्तिरिव ते तव शरणा शरणं गृहम् अन्तरिक्षं द्युलोके महद् वर्त्तते अत्र यास्कः कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वान्नं वा । महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र सुमहत्त इंद्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिव (निरु० नै० ५, २२) इति । किञ्च ते तव स्वभूतानि सुम्ना सुम्नानि पुत्रादि विषयसुखानि च नः अस्मान् प्राश्नुवन् प्रकर्षेणाश्नुवतां व्याप्नुवन्तु अश्नोतेर्लेट्यडागमः (३, ४, ९४) ॥ २ ॥

(असुर इन्द्र) हे बलवान् इन्द्र ! (तं प्रचेतसं त्वा उ) ऐसे गुणों वाले और श्रेष्ठ ज्ञानवाले तुमसे ही (भागं इव) जैसे कोई अपने पिता से अपने भागका धन मांगता है तैसे ही हम (राधः नूनम् ईमहे) धन इस समय मांगते हैं (कृत्तिः इव) यश वा अन्नकी समान (ते मही शरणा) तेरा महान् स्थान द्युलोकमें है (ते सुम्नानः प्राश्नुवन्) तुम्हारे पुत्रादि विषयके सुख हमें प्राप्त हों ॥ २ ॥

१२ ३१२३१ २र ३१२
यजिष्ठं त्वा ववृमहे देवं देवत्रा होतारममर्त्यम् ।
१२ ३२२ ३१२
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ १ ॥

ऋ० सोभरिः । छ० ककुप् । दे० अग्निः । यजिष्ठन्त्वेति प्रगाथात्मकं चतुर्थं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे अग्ने ! यजिष्ठं यष्टृतमं त्वा त्वां ववृमहे वृणीमहे सम्भजामहे । कीदृशं त्वाम् देवत्रा देवेषु मध्ये देवम् अतिशयेन दानादिगुणकम् होतारं देवानामाह्वातारम् अमर्त्यम् अविनाशनम् अस्य यज्ञस्य यागस्य सुक्रतुं सुष्ठु कर्त्तारम् ॥ १ ॥

हे अग्ने (देवेषु देवम्) देवताओंमें अधिकतर दानी (होतारं अम-

र्त्यम्) देवताओंका आह्वान करनेवाले और अविनाशी (अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम्) इस यज्ञके श्रेष्ठ कर्ता (यजिष्ठं त्वा ववृमहे), परम यष्टा तेरी हम भक्ति करते हैं ॥ १ ॥

३ १ २र ३१२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अपां नपातꣳ सुभगꣳ सुदीदितिमग्निमु श्रेष्ठ-
१ २ ३२ ३ १२ ३ २ ३ १ २
शोचिषम् । स नो मित्रस्य वरुणस्य सो अपामा
३ १ २ ३ २
सुम्नं यक्षते दिवि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। ऊर्जः अपस्य नपातं न पातयितारं यद्वा नप्तारं चतुर्थं हविर्लक्षणेनाम्भन आपः जायंते अद्भ्यश्चौषधय औषधिभ्यो वनस्पतयस्तेभ्य एव जायत इति चतुर्थत्वम्। नभ्राण्नपात् (६, ३, ७५)— इति नञ् प्रकृतिभावः सुभगं शोभनधनं सुदीदितिं सुष्ठु दीप्यन्तं श्रेष्ठशोचिषं प्रशस्यतमतेजस्कम् अग्निं स्तौमीति शेषः। स तादृशोऽग्निः नः अस्मदर्थम् दिवि द्य समाने देवयजने द्युलोके वा मित्रस्य देवस्य वरुणस्य च सुम्नम् सुखम् आ अभिलक्ष्य यक्षते यजतु। तथा सोऽग्नि अपाम् अब्देवतानाञ्च सुम्नमभियजतु ॥ २ ॥

(अपां नपातम्) जलोंका पतन न करनेवाले अथवा हविसे जल, जलसे वनस्पति और वनस्पति से अग्नि होता है इस प्रकार जलों के पौत्र समान (सुभगं सुदीदितम्) श्रेष्ठ धन और सुन्दर दीप्ति वाले (श्रेष्ठशोचिषं अग्निं उ) श्रेष्ठ ज्वाला वाले अग्नि की हम प्रार्थना करते हैं (स नः) वह अग्नि हमारे लिये (दिवि मित्रस्य वरुणस्य सुम्नम् यक्षते) देवयजन भूमि में मित्र और वरुण देवता के सुख के लिये यजन करे (सः अपाम्) वह अग्नि जल देवताके सुख के लिये भी यजन करे ॥ २ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः समाप्तः।

१ २ ३ १२ ३ २ ३ १ २ १ २ ३ २
यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः ।
२उ ३ १ २ ३ १ २
स यन्ता शश्वतीरिषः ॥ १ ॥

ऋ० शुनःशेपः । छं० गायत्री । दे० अग्निः । अथ पञ्चमखण्डे—यम इति तृचात्मकम् प्रथमम् सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे अग्ने ! पृत्सु संग्रा—

मेषु यं मर्त्य यजमानम् अवाः अवसि रक्षसि यं पुरुषं वाजेषु संग्रामेषु जुनाः प्रेरयसि सः नरः यजमानः शश्वतीरिषः नित्यान्यन्नानि यन्ता नियन्तुं समर्थो भवति पृत्सु—पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम् (६, १, ६३)—इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः सावेकाच (६, १, १६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवाः—आवः—अकाराकारयोर्विपर्य्ययः यद्वा लेट्य-डागमः इतश्च (३, ४, ९७)—इति सिप इकारलोपः । जुनाः—जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः लङ् सिपक्र्यादिभ्यः श्नाः बहुलञ्छन्दस्यमाङ्—योगेऽपि (६, ४, ७५)—इत्यडागमाभाव यद्वृत्तयोगात् (८, १, ३०) अनिघातः यन्ता—तृन। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् (६, १, १९७) । शश्वतीः उगितश्च (४, १, ६)—इति ङीप् ॥ १ ॥

(अग्ने पृत्सु यं मर्त्यं अवाः) हे अग्निदेव ! संग्रामोंमें जिस यजमान की तुम रक्षा करते हो (वाजेषु यं जुनाः) संग्रामोंमें जिस पुरुष को प्रेरणा करते हो (सः) वह यजमान (शश्वतीः इषः यन्ता) नित्य अन्नोंको वशमें कर सकता है ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २र

न किरस्य सहन्त्य पर्येता कयस्य चित् ।

१ २ ३ १ २

वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे सहन्त्य ! शत्रूणामभिभवनशीलाग्ने ! अस्य त्वद्भक्तस्य यजमानस्य कयस्यचित् कस्यापि पर्येता नकिः आक्रमिता नास्ति । किञ्चास्य यजमानस्य श्रवाय्यः श्रवणीयः वाजः अस्ति बल-विशेषोऽस्ति कयस्य—यकारोपजनश्छन्दसः । श्रवाय्यः श्रुदक्षिस्पृहि-गृहिभ्य आय्यः—इत्याय्यप्रत्ययः ॥ २ ॥

(सहन्त्य) हे शत्रुओंका तिरस्कार करने वाले अग्ने ! कस्य कय-स्यचित् पर्येता नकिः) ऐसे किसी भी यजमान पर आक्रमण करने वाला कोई नहीं है और इस यजमानका (श्रवाय्यः वाजः अस्ति) श्रवण करने योग्य सुन्दर बल है ॥ २ ॥

१ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

स वाजं विश्वचर्षणिरर्वद्भिरस्तु तरुता ।

१ २ ३ १ २

विप्रेभिरस्तु सनिता ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुषितः सः अग्नि अर्वद्भिः अश्वै वाज संग्रामं तरुता तारयिता अस्तु विप्रेभिः मेधाविभिः ऋत्वि

ग्नि सहित तुष्टोऽग्निः सनिता फलस्य दाता अस्तु विश्वचर्षणि विश्वे चर्षणयः अस्य बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् (६, २ १०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। अर्वद्भिः—ऋ गतौ (भ्वा० प०) अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३ २, ७५—इति वनिप् भिभ्सि अवणसावनभः (६ ४, १२७)-इति नकारस्य तृ इत्ययमादेशः तस्तात् प्लवनतरणयो (भ्वा० प०) अस्माद् प्रसितस्कभित (७, २, ३४)-इत्यादौ तृन्नन्तो निपातनात्वेय कारस्यात्त्वम् ॥ ३ ॥

(विश्वचर्षणि स) सकल मनुष्योंसे युक्त वह अग्नि (अर्वद्भि वाज तरुता अस्तु) अश्वोंके द्वारा संग्रामको तरने वाला हो (विप्रेभि सनिता अस्तु) ऋत्विजोंक सहित प्रसन्न हुआ अग्नि हमें इच्छित फल देने वाला हो। ३॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ १ २ ३ २ ३

साकमुक्षो मर्जयन्त स्वसारो दश धीरस्य धीतयो

१ २ २ ३ १ २ २ १ २र ३ १ २

धनुत्री। हरि पर्य्यद्रवज्जाः सूर्य्यस्य द्रोण

२ १ ३ २ ३ २

ननक्षे अत्यो न वाजी ॥ १ ॥

ऋ० मोधाः। छ० त्रिष्टुप्। दे० सोमः। अथ साकमुक्ष इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा। साकमुक्ष सह युगपत् सिञ्चन्त्यः उक्ष सेचने (भ्वा० प०) क्विपि रूपम् ताश्च्य स्वसारः कर्मकरणार्थम् इतस्ततः सुष्ठु गच्छन्त्यः अंगुलय मर्जयन्त सोमं शोधयन्ति मृजू शौधमालङ्करणयोः (अ० प०)। तथा दश दशसंख्याका धीतय अंगुलिनामैतत् अंगुलय (निघ० २, ५ ७) धीरस्य समर्थस्य प्राज्ञस्य वा देवैर्ध्यातव्यस्य काम्यमानस्य वा सोमस्य धनुत्रीः प्रेरयित्र्यो भवन्ति। ततः हरिः हरितवर्ण सोमः सूर्य्यस्य जाः प्रादुर्भूताः जाया दिशः ताः पर्य्यद्रवत् परितो गच्छति सूर्य्यस्य तेजसा हि आविर्भवन्तीति दिशां तस्य जायात्वम् अत्य अतनशीलः वाजी न अश्व इव स्थितः सोमः द्रोणं द्रोणकलशं ननक्षे व्याप्नोति नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा (निघ २, १८ २)॥

(साकमुक्षः स्वसार मर्जयन्त) एक साथ सींचन वाली क्रम में इधर उधर को जाती हुई अंगुलियें सोम को शुद्ध करती हैं (दश धीतयः धीरस्य धनुत्री) दश अंगुलियें देवताओंके ध्यान करने योग्य वा चाह हुए सोमकी प्रेरक होती हैं। तदनन्तर (हरिः सूर्यस्य जाः पर्यद्रवत्) हरे वर्णका सोम सूर्यकीजाया रूप दिशाओंमें को आता है

(वाजी न अत्यः) घोड़ेकी समान गति वाला सोम (द्रोणम् ननक्षे) द्रोणकलशमें व्यापता है ॥ १ ॥

२ ३ २ ३१ २र ३ १ २र
सं मातृभिर्न शिशुर्वावशानो वृषा दधन्वे
३ १ २ ३ २ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १
पुरुवारो अद्भिः । मर्यो न योषामभि निष्कृतं
२र ३ १ २ ३ १ १
यन्त्सं गच्छते कलश उस्त्रियाभिः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वावशानः देवान् कामयमानः वृषा कामानां वर्षकः अतएव पुरुवारः बहुभिर्वरणीयः सोमः अद्भिः मातृभिः वसतीवरीभिः सं दधन्वे सन्धार्य्यते । तत्र दृष्टान्तः—मातृभिर्न शिशुः कामयमानः पुत्रो यथा मातृभिः पयःप्रदानेन सन्धार्य्यते धवि गत्यर्थः (भ्वा० प०) कर्मणि लिटि रूपम् मर्यो न मनुष्यो यथा योषां युवतिम् अभिगच्छति तद्वत् निष्कृतं संस्कृतं स्वस्थानम् अभियन् अभिगच्छन् कलशे द्रोणाभिधाने उस्त्रियाभिः अद्भिः गोर्विकारैः क्षीरादिभिर्वा सङ्गच्छते गमेरकर्म्मकात् समोगम्यृच्छिभ्याम् (१, ३, २९)-इत्यात्मनेपदम् ॥२॥

(वावशानः वृषा) देवताओं का चाहता हुआ और कामनाओंकी वर्षा करने वाला (पुरुवारः) अनकोंके वरण करने योग्य सोम (अद्भिः संदधन्वे) वसतीवरी जलों करके धारण किया जाता है (मातृभिः शिशुः न) जैसे कि—माता पिताकी चाहनावाले बालकको माता पिता दूध देकर धारण करते हैं। (मर्यः योषां न) जैसे मनुष्य तरुणी स्त्री को प्राप्त होता है तैसे ही (निष्कृतं अभियन्) अपने संस्कार युक्त स्थान को जाता हुआ सोम (कलशे उस्त्रियाभिः सङ्गच्छते) द्रोण कलशमें गो घृतादिसे मिलता है ॥ २ ॥

३१ २र ३ २ ३१ २ ३ २ ३ १ २
उत प्र पिप्य ऊधरघ्न्याया इन्दुर्धाराभिः सचते
३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
सुमेधाः । मूर्धानं गावः पयसा चमूष्वभि श्री-
३ १ २ ३ २ ३ २
णन्ति वसुभिर्न निक्तैः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । उत अपि च अघ्न्यायाः अघ्न्या—इति गोनाम

(निघ० २, ११ १) अहन्तव्याया गोः ऊधः पय स्थानम् साम प्रति ये ओषध्यादिषु सोम प्रविश्य प्रवर्येण आप्याययति प्यायतर्लिटि लिङ्यटोश्च (६, १, २९)-इति पामाव सुमधा शोभनप्रज्ञ माऽयम् इन्दुः सोम धाराभिः सचते समवैति सङ्गच्छते । ततो गावः चमूषु चमन्ति भक्षयन्त्यत्र सोममिति चम्वः महादयः तेषु स्थितम् मुर्धानम् समुच्छ्रितमिमम् सोमम् पयसा उद्धेन अभि श्रीणन्ति अभित आच्छादयन्ति । तत्र दृष्टान्त -निर्कैः प्रक्षालितैः वसुभि नवस्त्रैः यथा आच्छादयन्ति तद्वत् ॥ ३ ॥

(उत अघ्न्याया ऊधः प्रविष्टं) और न मारने योग्य गौके दुग्ध स्थान अयन को सोम भक्षणके तृणादि में प्रवेश करके अधिक पूर्ण करता है (सुमेधा इन्दुः धाराभिः सचते) श्रेष्ठ बुद्धिवाला यह सोम धाराओं करके मिलता है (गावः चमूषु मूर्धानं पयसा अभिश्रीणन्ति) गौएँ पात्रोंमें स्थित उत्तम सोमको अपने दूधसे आच्छादित करती हैं (निर्कैः वसुभिः न) जैसे कि-धुले हुए वस्त्रोंसे आच्छादन करते हैं

१२ ३१२ ३२३ १ २ ३ १२
पिबा सुतस्य रसिनो मत्स्वा न इन्द्र गोमत ।
३ १ २ ३१ २ ३२ १ २
आपिर्नो बोधि सधमाद्ये वृधे३ऽस्माँ अवन्तु
१ १ २
ते धिय ॥ १ ॥

ऋ० मेधातिथिः । छ० पङ्क्ती । दे० इन्द्रः । अथ पिबासुतस्यति प्रगाथात्मकं तृतीय सूक्तम् —तत्र प्रथमा । हे इन्द्र ! रसिनः रसवत गोमतः गोविकारैः पय प्रभृतिभिः उपेतस्येयुक्तस्य नः अस्मदीयस्य सुतस्य अभिषुतस्य क्रियाग्रहण कर्तव्यम्—इति कमण सम्प्रदान—स्याम्यनुपर्यं (२, ३ ६८) । षष्ठी इन्द्र सोम पिब पीत्वा च मत्स्व तृप्तो भव । अपि च त्वं सधमाद्ये सह मादयितव्ये मद्वितैरस्माभिस्त-पयितव्ये सोमे आपिः आगमियता बन्धुः सन् न अस्माकं वृधे वर्धमानाय बोधि बुध्यस्व ते त्वदीया धियः बुद्धयः अनुग्रहात्मिका अस्मान् स्तोतॄन् अवन्तु रक्षन्तु । सधमाद्ये सधमाद्य—इति पाठौ ॥ १ ॥

(इन्द्र रसिनः गोमत नः सुतस्य पिब मत्स्व) हे इन्द्र ! रसयुक्त गोदुग्धादिसे मिले हुए हमारे सत्कार किये सोम को पियो और तृप्त होओ (सधमाद्ये आपिः नः वृधे बोधि) स धपिय जानेवाले सोमके

विषयमें बंधु की समान हमारी बुद्धि करनेके लिये सावधान हो (ते धियः अस्मान् अवन्तु) तेरी अनुग्रहरूपा बुद्धियें हमारी रक्षक हों ॥१॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३१ २र ३ १ २
भूयाम ते सुमतौ वाजिनो वयं मा न स्तरभिमातये
३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अस्मां चित्राभिरवतादभिष्टिभिरा नः सुम्नेषु यामय

अथ द्वितीया। हे इंद्र ! ते तव सुमतौ शोभनायां बुद्धौ अनुग्रहबुद्धौ वाजिनः हविष्मन्तो वयं भूयाम वर्त्तमाना भवाम अभिमातये अभिमन्यत इत्यभिमातिः शत्रुः तस्मै तदर्थं नः अस्मान् मा स्तः माहिंसीः स्तृञ् हिंसायाम् (क्र्या० प०) माङि लुङि छान्दसश्च्लेर्लुक्। अपि तु अभिष्टिभिः अन्वेषणीयाभिः प्रार्थनीयाभिः चित्राभिः चायनीयाभिः बहुविधाभिर्वा त्वदीयाभिः ऊतिभिः अस्मान् अवतात् अव रक्षणे (भ्वा० प०)। तथा नः अस्मान् सुम्नेषु सुखेषु आयामय आयतान् कुरु सर्वदा सुखिन एव कुरु ॥ २ ॥

हे इंद्र ! (वय ते सुमतौ वाजिनः भूयाम) तुम्हारी अनुग्रहबुद्धि होने पर हम अन्नवान् हों (अभिमातये नः, मा स्तः) शत्रुके लिये हमें नष्ट न हान दो। किन्तु (अभिष्टिभिः चित्राभिः ऊतिभिः अस्मान् अवतात्) प्रार्थना करने योग्य विचित्र प्रकारकी रक्षाओंके द्वारा हमारी रखवाली करो (सुम्नेषु नः आयामय) सुखोंके विषयमें हमें बड़ा करो अर्थात् हमें सदा सुखी रक्खो ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
त्रिरस्मै सप्त धेनवो दुदुह्रिरे सत्यामाशिरं परमे
२ ३ २ ३ १ २र ३ २ ३
व्योमनि । चत्वार्यन्या भुवनानि निर्णिजे
१ २ ३ २ ३ १ २र
चारूणि चक्रे यदृतैरवर्धत ॥ १ ॥

ऋ० रेणुः। छ० जगती। दे० सोमः। अथ त्रिरस्मै सप्तेति तृचात्मकं चतुर्थ सूक्तम्, तत्र प्रथमा। परमे व्योमनि विविधव्योममयनं गमनम् देवानामत्रेति व्योम यज्ञः, तस्मिन् स्थिताय यद्वा परमे व्योमनि अन्तरिक्षे वर्त्तमानाय त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याकाः धेनवः प्रीणयित्र्यः गावः सत्यां यथार्थभूताम आशिरम् आश्रयमाणम् दुदुह्रिरे दुहन्ति।

यदा त्रिः सप्त द्वादशमासाः पञ्चर्तवः त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इति, एतैः सर्वैः सह गा दुग्धवन्तं महायो दुहन्ति। किञ्चाय सोम अन्या अन्यानि चत्वारि भुवनानि उदकानि वसतीवरीस्तिस्रस्त्वे कधना इति, तानि चत्वारि भुवनानि चारूणि कल्याणानि उदकानि निर्णिजे निर्णेजनाय परिशोधनाय वा वस्ते करोति। यद् यदा अयम् ऋतैः यज्ञैरेव वर्धत वर्धमानः सदा करोति। दुदुहिरे, दुदुह, इति परमे व्योमनि पूर्वे व्योमनि इति च पाठौ ॥ १ ॥

(परमे व्योमनि अस्मै) अन्तरिक्षमें वर्तमान इस सोमके अर्थ (त्रिः सप्त) इक्कीस (धनव) दूध करने वाली गौएं (सत्या आशिरं (दुदुहिरे) यथार्थ दुग्धादिको देती हैं। और यह सोम (यत्) जब (ऋतैः अवर्धत) यज्ञोंसे बढ़ता है। तब (अन्यानि चत्वारि भुवनानि) वसतीवरी आदि अन्य चार जलोंको (निर्णिजे चारूणि चक्रे) शोधन के लिये कल्याणरूप करता है ॥ १ ॥

१ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ २उ ३

स भक्षमाणो अमृतस्य चारुण उभे द्यावा

१ २ ३ १ २ १ २ ३ २ ३ २ ३

काव्येना वि शश्रथे। तेजिष्ठा अपो मंहना

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

परि व्यत यदी देवस्य श्रवसा सदो विदु ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। सः भक्ष्यमाणः चारुणः कल्याणस्य अमृतस्य उदकस्य क्रियाग्रहणमिति कर्मणः सम्प्रदानसंज्ञा चतुर्थ्यर्थे बहुलम् (२, ३, ६२) —इति षष्ठी चारुणः भक्ष्यमाणः इकारलोपश्छान्दसः (३, ४, ९७) भिक्षमाणः यष्टृभिः याच्यमानः सन् उभे द्यावा द्यावाशब्दस्य छन्दसि विहितत्वात् उत्तरपदाभावेऽपि छन्दः प्रतायते उभे द्यावापृथिव्यौ काव्येन कविकर्मणा विश्रशथे विवृत करोति यज्ञनिमित्तेन प्रानेनोदकेन सम्पूरयतीत्यर्थ। किञ्च तेजिष्ठाः अतिशयेन दीप्तानि अपः उदकानि मंहना महत्त्वेन परिव्यत वस्त्रार्थं परित आच्छादयति। यदि यदा ऋत्विजः देवस्य द्योतमानस्य सोमस्य सदः स्थानं श्रवसा हविषा युक्ताः सन्तः विदुः यागार्थं जानन्ति लभन्ते तदा परित आवृणोतीति। विद ज्ञान (अदा० प०) सिजभ्यस्त (३, ४, १०९)—इति झेर्जुसादेशः। भक्ष्य माणः—भिक्ष्यमाणः—इति पाठौ।

(चारुणः अमृतस्य भक्ष्यमाणः सः) कल्याणकारी जलके लिये याचना किया हुआ वह (उभे द्यावा) दोनों पृथिवी और द्युलोकको।

(काव्येन विशश्रये) स्तुति के द्वारा खुले हुए करदेता है अर्थात् जलसे पूर्ण कर देता है। (तेजिष्ठाः अपः महना परिव्यत) अत्यंत दीप्त जलों को महत्त्वके साथ आच्छादन करता है (यदि) जब कि ऋत्विज (देवस्य सदः श्रवसा विदुः) द्योतमान सोमके स्थानको हविसे युक्त होकर यज्ञके लिये ध्यान करते हैं ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
ते अस्य सन्तु केतवोऽमृत्यवोऽदाभ्यासो जनुषी
३ १ २र १ २ ३ १ २ ३क २र ३ १
उभे अनु । येभिर्नृम्णा च देव्या पुनत आ-
२र ३ १ २
दिद्राजानं मनना अगृभ्णत ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । अस्य एतादृशस्य सोमस्य केतवः प्रज्ञापकाः सर्वैश्चायनीया रश्मयः । कीदृशाः ? अमृत्यवः मरणधर्मरहिताः अत एव अदाभ्यासः दभेश्चेति वक्तव्यम् (७, ३, ६९ वा० इति ण्यत् परै—रहिंस्यास्ते तादृशा अस्य रश्मयः उभे जनुषी जन्मना स्थावरजंगमात्मके द्वे अनु लक्षीकृत्य सन्तु रक्षन्तु । औषधीनामयं सोमो रेतो निषिञ्चति यज्ञे मनुष्याणाञ्च धाराः स्रवन्ति खलु । सोऽयं येभिः यैः केतुभिः नृम्णा नृम्णानि बलानि देव्या देवार्हाणि चान्नानि पुनते प्रेरयति । आदित् अभिषवानन्तरमेव राजानं सोमं मनना मननीयाः स्तुतयः अगृभ्णत परिगृह्णन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः हृग्रहोः—इति छान्दसो भकारः ॥ ३ ॥

(अमृत्यवः अदाभ्यासः) मरणधर्म रहित और दूसरोंसे हिंसित होनेके अयोग्य (अस्य ते केतवः) इस सोमकी वह प्रसिद्ध किरणें (उभे जनुषी अनु सन्तु) स्थावर जंगमरूप दोनों प्राणियों की रक्षा करें (येभिः नृम्णा च देव्या च पुनते) जिन किरणों से सोम बलोंको और देवताओंके योग्य अन्नोंको भी प्रेरणा करता है (आदित् राजानम् मननाः अगृभ्णत) अभिषवके अनन्तर ही सोमको स्तुतियें प्राप्त होती हैं

सामवेदोत्तरार्चिके द्वादशाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः समाप्तः

३ २ ३ २ ३क २र ३ २ २ ३ १ २र
अभि वायुं वीत्यर्षा गृणानो३ऽभि मित्रावरुणा
३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
पूयमानः । अभी नरं धीजवनं रथेष्ठामभीन्द्रं

१ २ ३ १ २
वृषणं वज्रबाहुम् ॥ १ ॥

ऋ० कुत्स । छं० त्रिष्टुप् । दे० सोम । अथ पञ्चमे खण्डे—अभि-वायुमिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे सोम ! गृणानः स्तूयमानस्त्वं वीति । सुपाम् सुलुक्—इति चतुर्थ्या पूर्वसवर्णदीर्घ । वीत्यै पानाय । वायुम् अभ्यर्ष अभिगच्छ । तथा पवित्रेण पूयमान त्वं मित्रावरुणा मित्रावरुणौ च पानाय अभि गच्छ । किञ्च नरं सत्पस्य नेतारं, धीजवनं बुद्धया समम् वेग कुर्वाण रथेष्ठा रथे स्थितम् अने नाश्विनावभिधीयेते,एकवचनं तु—भाष्यकविवक्षया समुदायविवक्षया वा अश्विनौ चाभिगच्छ । तथा वृषणं कामानाम् वर्षकम् वज्रबाहुं वज्रयुक्तहस्तम् इन्द्रं च त्वं पानाय अभि गच्छ ॥ १ ॥

हे सोम ! (गृणानः वीति वायु अभि अर्ष) स्तुति किया जाता हुआ तू पानके लिये वायुको प्राप्त हो (पूयमानः मित्रावरुणा अभि) पवित्र से शुद्ध होता हुआ मित्रावरुण देवताको प्राप्त हो (नरं धीजवनं रथेष्ठां अभि) सत्के नेता बुद्धि की समान वेगवाले रथमें स्थित अश्विनी-कुमारों को प्राप्त हो (वृषणं वज्रबाहुं इन्द्रं अभि) मनोरथोंकी वर्षा करने वाले हाथमें वज्रधारी इन्द्रको प्राप्त हो ॥ १ ॥

३ १ २८ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
अभि वस्त्रा सुवसनान्यर्षाभि धेनूः सुदुघाः
३ १ २ ३ २ ३ १ २८ ३ १ २ ३
पूयमान । अभि चन्द्रा भर्तवे नो हिरण्या-
१ २ ३ १ २
भ्यश्वान्रथिनो देव सोम ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे सोम! त्वम् अस्माकं सुवसनानि सुपरिधानानि अभ्यर्ष अभिगमय वस्त्रा सुवसनानि शोभनवस्त्रसहितानि वस्त्रा वस्त्राण्या च्छादकानि धनानि अभिगमय । किञ्च पूयमानः पवित्रेण त्वम् सुदुघाः सुष्ठु पयसो दोग्ध्रीः धेनूः नवप्रसूतिकाः गाः अभि प्रापय । अपि च चन्द्रा चन्द्राणि आह्लादकानि हिरण्यानि भर्तवे भरणाय नः अस्मा कम् अभि गमय । तथा हे देव ! स्तोमध्य हे सोम रथिनः रथवत अश्वान् अस्माकम् अभि प्रापय ॥ २ ॥

(देव सोम) हे स्तुतिके योग्य सोम ! तू हमें (सुवसनानि वस्त्रा अभ्यर्ष) श्रेष्ठ वस्त्रोंयुक्त रक्षा करने वाले धनदे (पूयमानः सुदुघाः धनूः

अभि) पवित्रसे शोधित तू श्रेष्ठ दूधवाली नवीन विवाहिता गौएं दे (भर्तवे नः चन्द्रा हिरण्यानि अभि) भरणके लिये हमें आनन्ददायक सवर्ण दे (रथिनः अश्वान् अभि) रथयुक्त घोड़े दे ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २र ३ २उ ३ १ २
अभी नो अर्ष दिव्या वसून्यभि विश्वा पार्थिवा
३ १ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३क २र ३ १
पूयमानः । अभि यन द्रविणमश्नुवामाभ्यार्षेयं
२ ३ १ २
जमदग्निवन्नः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे सोम ! पवित्रेण पूयमानः त्वं दिव्या दिव्यानि दिवि भवानि वसूनि धनानि नः अस्माकम् अभ्यर्ष अभिगमय । तथा पार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि धनान्यभिगमय । तथा येन त्वदीयेन सामर्थ्येन द्रविणं धनं वयम् अश्नुवाम् अभिव्याप्नुयाम तत् सामर्थ्यम् अभि गमय । किञ्च आर्षेयम् ऋषीणामृषिपुत्राणाम् योग्यं धनं जमदग्निवत् जमदग्नेर्यथा त्वं प्रापय एवं नः अस्माकमपि अभ्यर्ष यद्वा, आर्षेयम्, ऋषीणाम् योग्यम् मन्त्रम् जमदग्नेः स्वभूतं मन्त्रं यथा स्वादुतमम्, अकार्षीः एवमस्माकं तादृशं मन्त्रं स्वादुतमम् कुर्विति मन्त्रद्रष्टा स्तोता कुत्सो नाम ऋषिः प्रार्थयते ॥

हे सोम ! (पूयमानः) संस्कार किया जाता हुआ तू (नः दिव्या वसूनि अभ्यर्ष) हमें द्युलोकके धन दे (पार्थिवा विश्वा अभि) भूलोक के सकल ऐश्वर्य दे (येन वयं द्रविणं अश्नुवाम अभि) जिस तेरी सामर्थ्य से हम धनोंका भोगें वह सामर्थ्य भी हमें दे (जमदग्निवत् आर्षेयं नः) जैसे तूने जमदग्निको दिया था तैसे ऋषिकुमारोंके योग्य धन हमें भी दे ॥ ३ ॥

१ २र ३ १ २ ३ १ २
यज्जायथा अपूर्व्य मघवन्वृत्रहत्याय ।
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
तत्पृथिवीमप्रथयस्तदस्तम्ना उभो दिवम् ॥ १ ॥

ऋ० प्रियमेधः । छ० अनुष्टुप् तथा बृहती छन्दसो । दे० अग्निद्वयम् । अथ यज्जायथा इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे अपूर्व्य ! त्वत्तो व्यतिरिक्तेन पूर्वेण वर्जित ! हे मघवन् ! मंहनीयधन-

षम् । इन्द्र । वृत्रहत्याय वृत्रहननाय यद् यदा त्वम् अजायथाः उत्पन्नः प्रादुर्भूतोऽसि तत् तदानीमेव पृथिवीं प्रथमाना भूमिम् अप्रथयः प्रथितां दृढामकरोः । उत अपि च तत् तदानीमेव दिवम् द्युलोकम् अन्तरिक्षेण अस्तम्नाः निष्कम्पामकार्षीः यतादृशं वीर्य्यं त्वदन्यस्य न सम्भवतीत्यर्थं द्योतयितुमपूर्व्येति पदम् ॥ उतोदिवम् उतद्याम्-इति पाठौ ॥ १ ॥

(अपूर्व्य मघवन्) हे सबसे आदि पुरुष धनवान् इन्द्र ! (वृत्रहत्याय यत् त्वं जायथाः) शत्रुओंका नाश करने को जब तुम प्रकट हुए (तत् पृथिवीं अप्रथयः) तब तुमने पृथिवीको दृढ़ किया (उतो तत् दिव अस्तभ्नाः) और तब ही तुमने द्युलोकको ऊँचा धाम बनाया १

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २र

तत्ते यज्ञो अजायत तदर्क उत हस्कृति ।

१ २र ३ १ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २

तद्विश्वमभिभूरसि यज्जातं यच्च जन्त्वम् ॥२॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! यद् यदा त्वम् अजायथाः तदानीं ते त्वदर्थं यज्ञः अग्निष्टोमादिः अजायत सोमपानायसभूत । उत अपि च तद् तदानीम् हस्कृति हस हसने (भ्वा० प०) हासकारी प्रीत्यर्थं क्रियमाणः हर्षसूचको द्वितीयमन्त्रोऽपि अजायत । किञ्च तथा यद् जातम् भूतजातं यच्च जन्त्वम् कृत्यार्थे त्वप्रत्ययः जनितव्य विश्वमस्ति तत् विश्व अभिभूः असि स्वमहिम्ना अभिभूतवानसि ॥ २ ॥

हे इन्द्र ! तू जब प्रकट हुआ था (तत् ते यज्ञः अजायत) उस समय ही तेरे लिए अग्निष्टोम आदि यज्ञ प्रकट हुए थे (उत तत् हस्कृतिः अर्कः) और उससमयही दिनकी व्यवस्था करनेवाला सूर्य प्रकट हुआ (यत् जातं यत् जन्त्वम्) जो उत्पन्न हुआ और जो कुछ उत्पन्न होगा (तद् विश्व अभिभूः असि) उस सबका तूने तिरस्कार किया है

३ १ २ २ १ २र३ १ २र ३ २

आमासु पक्वमैरय आ सूर्य्यꣳ रोहयो दिवि ।

३ १ २र ३ २ ३ १ ३ ३ २ ३ २

घर्मं न साम तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे बृहत् ॥

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! आमासु अपक्वासु गोषु पक्वं पयः ऐरयः प्रेरय तथा च मन्त्र —आमासुचिद्दधिषे पक्वमन्तः इति । किञ्च दिवि द्युलोके सूर्य्यम् आरोहयश्च पूर्वं पणयो मामासुरा अङ्गिरसां गा अप-

इत्य अन्धकारावृते कस्मिंश्चित् पर्वते स्थापितवन्तः ततोऽङ्गिरसः इंद्रं स्तुत्वा गाः पुनरस्मभ्यमाहरेति तैरुक्तम् इंद्रो गवाम् स्थानं तमसावृतं दृष्ट्वा तत्र गोप्रदर्शनाय द्युलोके सर्वप्रकाशकंसूर्य्यमारोहितवान् स्थापितवानसि चादिलोपे विभाषा (८, १, ६२)-इति पूर्वस्य पेरय इत्यस्य न निघातः। अथ परोक्षकृतोऽर्द्धर्चः—हे स्तोतारः! सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः तपत इंद्रं तीक्ष्णीकुरुत इंद्र स्तुतिभिः प्रवर्द्धय—तेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः—घर्मं न यथा घर्मं दीपनशीलं प्रवर्गं सामम् ; सुपां सुलुक्-इति तृतीयाया लुक्। सामभिः यथा तपन्ति तद्वत्। ततः गिर्वणसे गीर्भिर्वननीयायेन्द्राय जुष्टं प्रीतिकरं पर्य्याप्तं वा बृहत् महत् बृहदाख्यं वा साम गायत ॥ ३ ॥

हे इंद्र! (आमासु पक्वं पेरयः) अपक्व गौओंमें परिपक्व दूधको तूने प्रेरणा किया (दिवि सूर्यं आरोहयः) अन्तरिक्षमें सूर्य को स्थापित किया (घर्मं सामम् न) जैसे प्रवर्गको सामों से तपाते हैं तैसे हे स्तोताओं (सुवृक्तिभिः तपत) श्रेष्ठ स्तुतियोंसे इंद्रको तपाओ (गिर्वणसे जुष्टं बृहत्) वेदमन्त्रोंसे प्रार्थना करने योग्य इंद्र के अर्थ प्रसन्नता देने वाले बृहत् सामको गाओ ॥ ३ ॥

१ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २र
मत्स्यपाहि ते महः पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मदः।
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वृषा ते वृष्ण इन्दुर्वाजी सहस्रसातमः ॥ १ ॥

ऋ० अगस्त्यः। छं० अनुष्टुप् दे० इंद्रः। अथ मत्स्यपायीति तृचात्मकं तृतीयम् सूक्तम् तत्र प्रथमा। हे हरिवः! हरिभ्याम् तद्वन्निन्द्र! महः महान् पूज्योऽयं सोमः पात्रस्येव पात्रेणेव सोमपात्रेण यथा धार्य्यते सोमः तत्सदृशेन त्वया ते तृतीयार्थे (३, १, ८५) षष्ठी। यद्वा पात्रस्य इव ते तव स्वभृतः महः महान् सोमः इति वा योजना अपायि पीयते आशंसायां विवक्षितार्थत्वात् भूतेऽर्थे प्रयोगः यतः पिबसि अतो मत्सि माद्यसि मादयस्व वा। पात्रे सोमः यथा पूर्य्यते तथात्यधिकं पिब पीत्वा च मादयस्वेत्यर्थः। किञ्च वृष्णे ते अभिमतवर्षित्रे तुभ्यम्। चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। मत्सरः मदसाधनः मदः तर्पयिता वृषा वर्षिता इन्दुः क्लेदयिता अह्लादकारीत्यर्थः वाजी अन्नवान् अन्नकार्य्यतृप्तिसद्भावात् अन्नवानित्युच्यते सहस्रसातमः अपरिमितदातृतमः सहस्र- पुरुष—सम्भजन—पर्याप्त-शक्त्यतिशया वा एवंमहानुभावः सोमः सम्पादितः तं पिबेत्यर्थः

(हरिवः) हे पापहारिणी शक्ति वाले इन्द्र ! (महः पात्रस्य इव ते) यह महान् सोम जैसे धारणकर्ता पात्र का होता है वैसे ही तेरा है (वृष्णो ते) अभीष्टफल देने वाले मेरे लिए (मत्सरः मदः) मदकारी और तृप्तिदाता (वृषा इन्दुः) वर्षा करनेवाला और बहनेवाला (वाजी सहस्रसातमः) बलवान् और सहस्रोंको दान देनेवाला सोम सम्पादन किया है (अपायि मत्सि) इसको पियो और प्रसन्न होओ ॥ १ ॥

१ २ ३ २उ ३ २ ३ १२

आ नस्ते गन्तु मत्सरो वृषा मदो वरेण्य ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र

सहावाꣳ इन्द्र सानसिः पृतनाषाडमर्त्यः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! ते त्वां नः अस्मदीयः मत्सरः मर्षणसाधनः सोम आगन्तु आगच्छतु । कीदृशोऽयम् ? वृषा वर्षकः मदः तर्पयिता वरेण्यः वरणीयः, सहावान् अस्मदीयेन सोमेन सहायवान् सन् । सहसा बलेन तद्वान् वा । सानसिः अस्माभिः सम्भजनीयः, पृतनाषाट् शत्रुसेनाया अभिभविता अमर्त्यः अविनाशी च भवति ॥ २ ॥

(इंद्र ते) हे इन्द्र तुमको (नः) हमारा (वृषा मदः) अभीष्टदाता और मदकारी (वरेण्यः सहावान्) वरणीय और हमारे उच्चारण किये मन्त्रोंकी सहायतावाला (सानसिः पृतनाषाट्) हमारे सेवन करने योग्य और शत्रुसेनाओं का तिरस्कार करने वाला (अमर्त्यः मत्सरः गन्तु) अविनाशी सोम प्राप्त हो ॥ २ ॥

२उ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

त्वꣳ हि शूरः सनिता चोदयो मनुषो रथम् ।

३ २ ३ १ २ ३ २उ ३ २ ३ २ ३ १ २

सहावान्दस्युमव्रतमोष पात्रं न शोचिषा ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे इंद्र ! त्वं हि खलु शूरः शौर्योपेतः सनिता दातासि । अतः मनुषः मनुष्यस्य मे रथं रंहणं स्यन्दनं मनोरथं वा स्वर्गगमनसाधनं यज्ञार्थं रथं वा चोदय प्रेरय । किञ्च त्वं सहावान् भूत्वा दस्युम् उपक्षयितारम् अव्रतम् अकर्माणम् अननुष्ठायिनम् ओष दह । किमिव ? शोचिषा दीप्त्या ज्वालया अग्निः पात्रं न स्थाल्यादि पात्रविशेषमिव यागाधिकारी सन् यो न यजते तं दहेत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक श्रीवीर-बुक्क-भूपाल साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ! (त्वं हि शूरः सनिता) तू ही निश्चय शूर है और दान देनेवाला है, इसकारण (मनुषः रथं चोदयः) मुझ मनुष्यके मनोरथ को वा स्वर्गगमनके साधनको प्रेरणा कर और (सहावान्) सहायता युक्त होकर (अग्निः शोचिषा पात्रं न) जैसे अग्नि अपनी ज्वालासे अपने आधारभूत पात्रको जला देता है तैसे (दस्युं अव्रतं ओषः) धोखा देने वाले अर्थात् यज्ञके अधिकारी होकर भी यज्ञ न करने वालेको भस्म कर ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके द्वादशाध्यायस्य षष्ठः खण्डः द्वादशाध्यायश्च समाप्तः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्याय आरभ्यते।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ १३ ॥

१२ ३ २उ ३ २ ३ २ ३१ २र
पवस्व वृष्टिमा सु नोऽपामूर्मिं दिवस्परि ।
३ १ २३१ २र
अयक्ष्मा बृहतीरिषः ॥ १ ॥

ऋ० कविः । छ० गायत्री । दे० सोमः । तत्र, प्रथमे खण्डे-पवस्व वृष्टिमिति पञ्चर्चं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे सोम ! त्वं दिवः द्युलोकात् वृष्टिं वर्षम् नः अस्माकं सु सुष्ठु आ पवस्व समन्तात् क्षर । एतदेव दर्शयति अपाम् उदकानाम् ऊर्मिं तरङ्गं दिवः परि आपवस्व । अपि च अयक्ष्माः यक्ष्मरहितानि अनामयानि बृहतीः महान्ति इषः अन्नानि आपवस्व ॥ १ ॥

हे सोम ! तू (दिवः वृष्टिं नः सु आ पवस्व) अन्तरिक्षसे वर्षाको हमारे लिये सुन्दरताके साथ वरसा (अपां ऊर्मिम् परि) जलोंकी तरङ्गों को बरसा (अयक्ष्माः बृहतीः इषः) रोगरहित बहुतसे अन्नोंको बरसा १

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र

तया पवस्व धारया यया गाव इहागमन् ।

१ २ ३ १ २ ३ २

जन्यास उप नो गृहम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे सोम! त्वं तया ताहम्या धारया पवस्व क्षर। कीदृश्येत्यत्राह—यया यादृश्या त्वदीयया धारया जन्यासः जन्याः शत्रुजनपदभवा गाव इह अस्मिल्लोके नः अस्माकम् सम्बंधि, गृहम् उप आ गमन् उपागच्छन्ति ॥ २ ॥

हे सोम! तू (तया धारया पवस्व) उस धारासे यहां बरस (यया जन्यासः गाव। इह न गृह उप आगमन्) जिस धारासे शत्रु के देशकी गौएं इस देशमें हमारे घर आजायें ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

घृत पवस्व धारया यज्ञेषु देववीतम ।

३ १ २ ३ १ २र

अस्मभ्य वृष्टिमा पव ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। हे सोम यज्ञेषु देववीतमः अतिशयेन देवकामः त्वम् अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः घृतम् उदकम् धारया सम्पातेन पवस्व क्षर, वृष्टिं वर्षञ्च आ पवस्व ॥ ३ ॥

हे सोम! (यज्ञेषु देववीतमः) यज्ञोंमें अधिकतर देवताओंका चाहा हुआ तू (अस्मभ्यं घृतं धारया पवस्व) हमारे निमित्त सारकप जल को धारोंसे बरसा (वृष्टिं आपव) वर्षाको गिरा ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २

स न ऊर्जे व्या३ऽव्यय पवित्र धाव धारया ।

३ १ २ ३ २ ३ २

देवास शृणवन्हि कम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी। हे सोम! सुत अभिषुतस्त्वम् नः अस्माकम् ऊर्जे अन्नाय अव्ययम् अविमय पवित्रम् धारया सम्पातेन विधाव प्राप्नुहि देवासः देवा अपि हि कं शृणवम् गमनवेलायामुत्पन्नम् रवमीयं शब्दम् शृण्वन्तु ॥ ४ ॥

हे सोम! (सः) वह अभिषव किया हुआ तू (नः ऊर्जे) हमारे अन्नके लिये (अव्यय पवित्र धारया विधाव) ऊनके पवित्रमें धारस

पहुँच (देवासः हि कम् शृणवन्) देवता अवश्य गमन समय के तेरे शब्दको सुनैं ॥ ४ ॥

१२ ३१२ ३१२
पवमानो असिष्यदद्रक्षाꣳस्यपजंघनत् ।
३ २३२३ २
प्रत्नवद्रोचयन् रुचः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । रक्षांसि राक्षसाः अपजंघनत् रुचः आत्मीया दीप्तीः प्रत्नवत् पुराणवत् रोचयन् दीपयन् पवमानः सोमः असिष्यदत् स्यन्दते

(रक्षांसि अपजङ्घनत्) राक्षसोंका नाश करता हुआ (रुचः प्रत्नवत् रोचयन्) अपनी दीप्तियोंको अति पुरातनसी प्रकाशित करता हुआ (पवमानः असिष्यदत्) सोम टपकता है ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३१२
प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानि विदुषे भर ।
३ २३ २ ३१ २ ३ १२
अरङ्गमाय जग्मयेऽपश्चादध्वने नरः ॥ १ ॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० अनुष्टुप् । दे० इंद्रः । अथ प्रत्यस्मा इति चतुर्ऋचं द्वितीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे अध्वर्य्यो ! नरः नेता यज्ञानाम् त्वम् अस्मै इंद्राय प्रति भर अभिहर सोमम् प्रयच्छेत्यर्थः । कीदृशायेन्द्राय ? पिपीषते पातुमिच्छते विश्वानि सर्वाणि वैद्यानि विदुषे जानते अरङ्गमाय पर्य्याप्तगमनाय जग्मये यज्ञेषु गमनशीलाय अपश्चादध्वने ध्विगतिकर्मा (निघ० २, १४, ६२) अपश्चाद्गमनाय सर्वेषामग्रगामिने ॥ नरः नरे-इति पाठौ ॥ १ ॥

हे अध्वर्यु ! (नरः) यज्ञोंका परिचालक तू (विश्वानि विदुषे) सकल जानने योग्य बातोंको जाननेवाले (अरङ्गमाय जग्मये) पर्याप्त गति और यज्ञोंमें जानेके स्वभाववाले (अपश्चादध्वने) सबके अग्रगामी (पिपीषते अस्मै प्रतिभर) पीनेकी इच्छा वाले इस इंद्रको सोम दे १

१२ ३ १२३ १२ ३१२ १२
एमेनं प्रत्येतनं सोमेभिः सोमपातमम् । अमत्रे-
३ २३ १२ ३२ ३१२
भिर्ऋजीषिणमिन्द्रꣳ सुतेभिरिन्दुभिः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । अध्वर्य्यवः ! सोमेभिः सोमैः करणभूतैः सोमभृतैः

सोमपातमम् अतिशयेन सोमस्य पातारम् एनम् इन्द्रम् आ अभिमुखम् प्रायेतन प्रतिगच्छथ इमम्—इति । निपातोऽनर्थकः कीदृशमिन्द्रम् ? अमत्रेभिः अमत्रैः सोमपात्रैः महचमसादिभिः ऋजीषिणम् ऋजीषम् शत्रूणामुपार्जकम् बलं तद्वन्तं यद्वा ऋजीषिणमित्युत्तरत्र सम्बन्धनीयम् सुतेभि अभिषुतैः इन्दुभि सोमैः ऋजीषिण गतसार सोमः ऋजीषः तद्वन्तम् अथवा, अमत्रैः अपरिमितैरभिषुतैः सोमैः ऋजीषिणम् । ऋजे गत्यर्थान्नावसाधन ऋजीषशब्द ततो मत्वर्थीय इनिः संस्कृतमित्यर्थः । एवंविधमिन्द्रं प्रति गच्छतेत्यन्वयः अन्य आह—अमत्रेभिः महचमसा दिगतैः सोमै ऋजीषिणं बलवन्तमिन्द्रं प्रतिगच्छतेति ॥ २ ॥

हे अध्वर्युओं ! (अमत्रेभिः ऋजीषिणम्) महचमसादि पात्रोंसे शत्रुओं के बलकी ग्रहण करने वाले (सुतेभिः इन्दुभिः) अभिषव किये हुए सोमोंसे युक्त (सोमेभिः सोमपातमम्) अत्यन्त सोमपान करनेवाले (एनं इन्द्रम् आ प्रायेतन) इस इन्द्र के अभिमुख जाकर प्रार्थना करो

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यदी सुतेभिरिन्दुभि सोमेभि प्रतिभूषथ ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २उ ३ १ २र

वेदा विश्वस्य मेधिरो धृषत्तन्तमिदेषते ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे अध्वर्यवः ! सुतेभिः अभिषुतैः इन्दुभिः सम्यन दीप्तैः सोमेभिः सोमैः यदि प्रतिभूषथ इंद्रं प्रति भूषं प्रतिग च्छथ भू प्राप्तौ (भ्वा० उ०)—इत्यस्यैतद्रूपं आकार्मि मेधिरः मेधावी मेधो यज्ञः (निघ० ३, १७, ४) तद्वान् वा स इन्द्रः विश्वस्य विश्व सर्वं मदीयं कामं वेद वेत्ति जानाति ज्ञात्वा च धृषत् शत्रूणां धर्षकः सन् तमित् तं तं काममेव एषते प्रापयति ॥ ३ ॥

हे अध्वर्युओं ! (सुतेभिः इन्दुभिः सोमेभिः) अभिषुत दिपते हुए सोमों करके (यदि प्रतिभूषथ) यदि इन्द्रकी शरण जाओगे तो (मेधिरः विश्वस्य वेद) यज्ञवाला इन्द्र तुम्हारे सकल मनोरथोंको ध्यानमें रक्खेगा और ध्यानमें रख कर (धृषत्) शत्रुओं को भयदायक होता हुआ (तमित् एषते) तुम्हारी सकल कामनाओंको सफल करेगा ।

३ १ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३२

अस्मा अस्मा इदन्धसोऽध्वर्यो प्र भरा सुतम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

कुवित्समस्य जेन्यस्य शर्धतोऽभिशस्तेरवस्वरत् ॥

अथ चतुर्थी । अस्मा अस्मा इत् अस्मा। एवेन्द्राय नान्यस्मै,हे अध्वर्यो त्वम् अंधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य सुतम् अभिषुतं रसं प्रभर प्रहर प्रयच्छेति यावत् । स चन्द्रः समस्य सर्वस्य जेन्यस्य शर्द्धतः उत्सहमानस्य शत्रोः अभिशस्तेः अभिशंसनात् तत्कृतात् हिंसनात् कुवित् बहुशः अवस्वरत् अस्मान् पालयत्वित्यर्थः ॥ अवस्वरत् अवस्परत्—इति पाठौ ॥ ४ ॥

(अध्वर्यो) हे अध्वर्यु ! (अस्मा अस्मा इत्) इस इन्द्रके अर्थ ही तुम (अन्धसः सुतं प्रभर) अन्नरूप सोमके रसको अर्पण करो । वह इंद्र (समस्य जेन्यस्य शर्द्धतः) समस्त जीतने योग्य उत्साही शत्रु के (अभिशस्तेः) हिंसनसे (कुवित् अवस्वरत्) अधिकतर हमारी रक्षा करे ॥ ४ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके त्रयोदशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः समाप्तः

३ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २

बभ्रवे नु स्वतवसेऽरुणाय दिविस्पृशे ।

१ २ ३ १ २

सोमाय गाथमर्चत ॥ १ ॥

ऋ० असितः देवलो वा । छ० गायत्री । दे० सोमः अथ द्वितीयखण्डे—बभ्रवेन्विति षडृचं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे स्तोतारः ! बभ्रवे बभ्रुवर्णाय स्व स्तवसे स्वबलाय अरुणाय कदाचिदरुणवर्णाय दिविस्पृशे दिवं स्पृशते सोमाय गाथं स्तुतिरूपां वाचम् अर्चत उच्चारयतेत्यर्थः ॥ १ ॥

हे स्तोताओं ! (बभ्रवे स्वतवसे) बभ्रुवर्ण और अपने बलवाले (अरुणाय दिविस्पृशे) कभी अरुण वर्णवाले और द्युलोकका स्पर्श करनेवाले (सोमाय गाथं अभ्यर्चत) सोमके अर्थ स्तुतिरूपा वाणीका उच्चारण करो ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २र

हस्तच्युतेभिरद्रिभिः सुतꣳ सोमं पुनीतन ।

२ ३ १ २ ३ १ २

मधावा धावता मधु ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे ऋत्विजः ! हस्तच्युतभिः हस्तप्रच्युतैः अद्रिभिः अभिषवग्रावभिः सुतम् अभिषुतं सोमं पुनीतन पवित्रे पावयत । अपि च मद्यौ मदकरे सोमे मधु गव्यं पयः आधावत प्रक्षिपत ॥ २ ॥

हे ऋत्विजो ! (हस्तच्युतेभिः अद्रिभिः) हाथोंमेंसे छूटते हुए पाषाणों से (सुतं सोमं पुनीतन) अभिषव किये हुए सोमको पवित्रेमें शुद्ध करो और (मद्यौ मधु आधावत) मदकारी सोममें गौके दूधको डालो।

२ ३ १ २र ३ २ ३ १ २

नमसेदुप सीदत दध्नेदभि श्रीणीतन ।

२ ३ १ २

इन्दुमिन्द्रे दधातन ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे ऋत्विजः ! नमसेत् नमस्कारेणैव उपसीदत सोममुपगच्छत दध्नेत् दध्नैव अभिश्रीणीतन सोममभिश्रीणीत च । इन्द्रे इन्दुं सोमं दधातन धत्त च ॥ ३ ॥

हे ऋत्विजो ! (नमसेत् उपसीदत) नमस्कारसे ही सोमको प्राप्त होओ (दध्नेत् अभिश्रीणीतन) दधिसे भी सोमको मिलाओ (इन्द्रे इन्दुं दधातन) इन्द्रके लिये सोमको स्थापन करो ॥ ३ ॥

३ १ २र ३ १ २ ३ १ २र

अमित्रहा विचर्षणिः पवस्व सोम शं गवे ।

३ १ २ ३ २

देवेभ्यो अनुकामकृत् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । हे सोम ! अमित्रहा अमित्राणां हन्ता विचर्षणिः विद्रष्टा देवेभ्यः अनुकामकृत् अभीष्टस्य कर्ता त्वं गवे अस्माकं पशवे शं सुखं पवस्व क्षर ॥ ४ ॥

(सोम) हे सोम (अमित्रहा विचर्षणिः) शत्रुओंका नाशक और विशेष द्रष्टा (देवेभ्यः अनुकामकृत्) देवताओंके अर्थ अभीष्ट काम करने वाला तू (गवे शं पवस्व) हमारी गौओंको सुख दे ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्राय सोम पातवे मदाय परि षिच्यसे ।

३ १ २र ३ १

मनश्चिन्मनसस्पतिः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । हे सोम मनश्चित् मनसो ज्ञाता मनसस्पतिरीश्वरः

त्वं इन्द्राय इन्द्रस्य पातवे पानार्थं मदाय च परिषिच्यसे परितः पात्रेषु सिच्यसे ॥ ५ ॥

(सोम मनश्चित् मनसः पतिः) हे सोम! मनका ज्ञाता और मनका ईश्वर तू (इंद्राय पातवे मदाय परिषिच्यसे) इन्द्रके पीनेके लिये और हर्ष प्राप्त होनेके लिये पात्रोंमें सीचाजाता है ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
पवमान सुवीर्यं रयिं सोम रीरिहि णः।
२ ३ १ २ ३ २
इन्दविन्द्रेण नो युजा ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी। हे इन्दो! क्लिद्यमान पवमान सोम त्वं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं रयिं धनं नः अस्माकं सम्बन्धिना इन्द्रेण युजा सहायेन नः अस्मभ्यं रीरिहि देहि ॥ ६ ॥

(इन्दो पवमान) हे दीप्त सोम! तू (सुवीर्यं रयिम्) सुन्दर वीरता युक्त धन (नः युजा इन्द्रेण) हमारे सहायक इंद्रके द्वारा (नः रीरिहि) हमें दे ॥ ६ ॥

२उ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र
उद्घेदभि श्रुतामघं वृषभं नर्यापसम्।
१ २
अस्तारमेषि सूर्य ॥ १ ॥

ऋ० सुकक्षः। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। अथोद्घेदभीति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। हे सूर्य! द्वादशसु भानुषु इन्द्रोऽपि सूर्यात्मना पठितः। तस्मात् सूर्यात्मक सुवीर्य हे इंद्र! श्रुतामघं सर्वदा देयत्वेन विख्यातधनम्, अतएव वृषभं याच्यमानानां धनस्य वर्षितारं नर्यापसं नरहितं नर्यं नरहितकर्माणम् अस्तारम् दानशौण्डम् औदार्यवन्तम् एतादृशं स्तोतारम् अभि लक्ष्य उदेषि इद्धवधारणे त्वमेव तस्य यज्ञे सूर्यात्मना उद्गाताऽसि घ इति प्रसिद्धौ ॥ १ ॥

(सूर्य) हे सूर्यस्वरूप इंद्र! (श्रुतामघम्) प्रसिद्ध धनवाले (वृषभं नर्यापसम्) याचकोंके लिये धनकी वर्षा करनेवाले और मनुष्योंके हितकारी कर्मवाले (अस्तारं अभि उदेषि) स्तोताकी ओरको लक्ष्य करके उदित होते हो ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३क २र
नव यो नवतिं पुरो बिभेद बाह्वोजसा।

१ २   ३ १ २

अहिं च वृत्रहावधीत् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । य इन्द्रः नवनवतिं नवतिसंख्याया उपरि नवसंख्याकाः एकोनशतसंख्याकाः शम्बरस्य पुरः पुरीः बाह्वोजसा बाहुबलेनैव बिभेद दिवोदासाय भिनत्ति स्म तथा च मंत्रान्तरं-दिवोदासाय नवतिं च नवेन्द्रः पुरो व्यैरच्छम्बरस्य-इति । (ऋ० सं० २३, १०,६) स च वृत्रहा वृत्रासुरस्य हंता स इन्द्रः अहिम् च केनाप्यहतव्यं मेघमपामावरकं वा वृत्रासुरं वा अवधीत् । स इन्द्रोऽस्माकं धनं ददात्विति उत्तरेण संबंधः

(यः नवनवतिम्) जो इन्द्र निन्यानवे (पुरः) शम्बरासुरके पुरों को (बाह्वोजसा बिभेद) भुजाओंके बलसे विदीर्ण करता हुआ (च वृत्रहा अहिं अवधीत्) और जो वृत्रासुरका नाशक इन्द्र किसीसे भी न मरनेवाले वृत्रासुरको मारता हुआ वह हमें धन देय ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १   २र ३ २ ३ १ २

स न इन्द्रः शिवः सखाश्ववद्गोमद्यवमत् ।

३ १ २

उरुधारेव दोहते ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । स पूर्वोक्तगुणविशिष्टः शिवः कल्याणतमः सखा वन्दनीयः स्तोतृस्तोतव्य—लक्षणेन संबन्धेन नः अस्माकं मित्रभूत इन्द्रः अश्ववत् अश्वयुक्तं गोमत् पश्वादिसहितं यवमत् अयवादिभ्य —इति प्रतिषेधात् मतुपो वत्वाभावः । यव इति धान्यविशेष धान्ययुक्तं धनं नः अस्मभ्यं दोहते दोग्धु ददातु । तत्र दृष्टान्तः उरुधारेव दोहनकाले प्रभूतपयोधारा यथा । बहुना दोग्ध्री गौः यथा वत्सस्य पयो दोग्धि तथा प्रभूतधनम् अस्माकं दोग्धु ददातु दुहेर्लेट्यडागमः (३, ४ ९४) ॥ ३ ॥

(नः शिवः नः सखा इन्द्रः) वह कल्याणरूप हमारा मित्ररूप इंद्र हमें (अश्ववत् गोमत् यवमत् दोहते) अश्वों सहित गौओं सहित और अन्न सहित धनको देय (गो धारा इव) जैसे दुहनके समय गौ बहुतसी दूधकी धारें देती हैं ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके त्रयोदशाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः समाप्तः

३ २ ३ १ २   ३ २उ   ३ १ २ ३ १ २ ३ १

विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपताव-

२ १ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
विह्रुतम् । वातजूतो यो अभिरक्षति त्मना
३ १ २ ३ १ २र
प्रजाः पिपर्ति बहुधा वि राजति ॥ १ ॥

ऋ० विभ्राट् सौर्य्यः । छ० जगती । दे० सूर्य्यः । अथ तृतीयखण्डे विभ्राडिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम् तत्र प्रथमा । विभ्राट् विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः सूर्य्यः बृहत् परिवृढं सोम्यं सोममयं मधु पिबतु किं कुर्वन् ? यज्ञपतौ यजमाने अविह्रुतम् अकुटिलम् आयुः दधत् कुर्वन् यः सूर्य्यः वातजूतः वातेन महावायुना प्रेर्य्यमाणः सन् त्मना आत्मना स्वयमेव अभि रक्षति सर्वं जगदभिपश्यन् पालयति राशिचक्रस्य वायुप्रेर्य्यत्वात् सूर्य्यस्यापि तत् प्रेर्य्यत्वम् । स सूर्य्यः प्रजाः पिपर्त्ति वृष्ट्यादिप्रदानेन पालयति बहुधा विराजति विशेषेण दीप्यते च । पिपर्त्ति बहुधा-पुपोष पुरुधा-इति पाठौ ॥ १ ॥

(विभ्राट्) विशेष दीप्यमान सूर्य (यज्ञपतौ अविह्रुतं आयुः दधत्) यज्ञ करनेवाले यजमानकी अकुटिल आयु करता हुआ (बृहत् सोम्यं मधु पिबतु) बहुतसे सोमरूप मधुको पिये (यः वातजूतः) जो सूर्य महावायु करके प्रेरणा किया हुआ (त्मनः अभिरक्षति) स्वयं ही सब जगत्को देखता हुआ पालन करता है (प्रजाः पिपर्त्ति) वर्षा करके प्रजाओंका पालन करता है (बहुधा विराजति) विशेषरूपसे विराजमान होता है ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
विभ्राड्बृहत्सुभृतं वाजसातमं धर्म्मं दिवो धरुणे
३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
सत्यमर्पि । अमित्रहा वृत्रहा दस्युहन्तमं ज्यो-
२ ३ १ २ ३ २
तिर्जज्ञे असुरहा सपत्नहा ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । विभ्राट् विभ्राजमानं बृहत् प्रौढं सुभृतं सुष्पुष्टं वाजसातमं वाजस्यान्नस्य बलस्य वा दातृतमं धर्म्मन् धर्म्मणि वायुना धारयितव्ये दिवः द्युलोकस्य धरुणे धारके सूर्य्यमण्डले अर्पितं निक्षिप्तं सत्यम् अनश्वरम् अमित्रहा अमित्राणामप्रियाणां हन्तृ वृत्रहा आवृण्वतां हन्तृ दस्यूनामुपक्षपयितॄणां हन्तृतमम् असुरहा असुराणां क्षेप्तॄणां

घातकं सपत्नहा सपत्नानां शत्रूणामपि घातकम् इत्थंभूतं ज्योतिः सौरं तेजः अभ्र प्रादुर्भवति ॥ २ ॥

(विभ्राट् बृहत्) विशेष विराजमान और प्रौढ़ (सुभृत वाजसातमम्) पूर्ण पुष्ट और बल तथा अन्नका परम दाता (धरुन् दिवः धरुणे अर्पितम्) वायुक धारण करने योग्य द्युलोकके धारणकर्त्ता सूर्यमण्डल में स्थापित (सत्य अमित्रहा) अविनाशी और अ वरण करने वालों का नाशक (दस्युहन्तम असुरहा) वृथा समय खानेवालों और असुरों का नाशक (सपत्नहा ज्योतिः अभ्र) तथा शत्रुओंका नाशक सूर्यरूपी तेज प्रकट हुआ ॥ २ ॥

३ २ उ ३ १ २ ३ १ २ १ ३ २ ३ १ २
इदᳫँ श्रेष्ठ ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिद्ध-
१ २ ३ २ ३ १ ३ २ उ ३ १ २
नजिदुच्यते बृहत् । विश्वभ्राड् भ्राजो महि सूर्यो
३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
दृश उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । इदं सौरं तेजः श्रेष्ठं प्रशस्यतमं ज्योतिषाम् अन्येषां ग्रहनक्षत्रादीनामपि ज्योतिः प्रकाशकम् अतएव उत्तमम् उत्कृष्टं विश्वजित् विश्वस्य सर्वस्य जेतृ धनजित् धनस्य जेतृ बृहत् प्रभूतमुच्यते एवंगुणविशिष्टमिति सर्वैरभिधीयते अपि च विश्वभ्राट् विश्वस्य प्रकाशयिता भ्राजः भ्राजमानः महि महान् सूर्यः दृशे दर्शनाय उरु विस्तीर्णं सह तमसोऽभिभवितृ अच्युतं च्युतिरहितम् अविनाशम् ओजः तेजोरूपं बलं पप्रथे विस्तारयति ॥ ३ ॥

(इदम्) यह सौर तेज (श्रेष्ठम्) श्रेष्ठ (ज्योतिषां ज्योतिः) ग्रह नक्षत्र आदि अन्य ज्योतियोंका भी प्रकाशक (उत्तमं विश्वजित्) उत्तम और विश्वको जीतने वाला (धनजित् बृहत् उच्यते) धनको जीतने वाला और ऐसे अनेकों गुणोंसे युक्त कहाता है (विश्वभ्राट् भ्राजः) विश्वभरको प्रकाशित करने वाला और स्वयंप्रकाशमय (महि सूर्यः) महान् सूर्य (दृशे) दीखनेका कारण (उरुसहः) बहुत विस्तारवाला और अन्धकारका नाशक है (अच्युतम् ओजः पप्रथे) अविनाशी तेजोरूप बलको फैलाता है ॥ ३ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
शिक्षा णो अस्मिन्पुरुहूत यामनि जीवा ज्यो-
२र
तिरशीमहि ॥ १ ॥

ऋ० शाक्तिः। छ० बृहती। दे० इन्द्रः। अथ इन्द्र क्रतुमिति प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। हे इन्द्र! न अस्मभ्यं क्रतुं कर्म प्रज्ञानं वा आभर आहर। अपि च यथा पिता पुत्रेभ्यः प्रयच्छति तथा नः अस्मभ्यं शिक्ष धनं देहि। हे पुरुहूत बहुभिराहूत! यामनि यज्ञे जीवाः वयं ज्योतिः सूर्यम् अशीमहि प्रतिदिनं प्राप्नुयामः॥ १॥

(इंद्र नः क्रतुं आभर हे इंद्र! हमें कर्मका फल वा ज्ञानदो (यथा पिता पुत्रेभ्यः) जैसे पिता पुत्रोंको धन देता तैसे (नः शिक्ष) हमें धन दो (पुरुहूत यामनि जीवाः) अनेकोंके पुकारे हुए इन्द्र! यज्ञमें हम (ज्योतिः अशीमहि) सूर्यको प्रतिदिन पायें ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ १ २ ३
मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्यो३ माशिवा-
१ २ १ २ ३२ ३२३ १ २ ३२
सोऽव क्रमुः। त्वया वयं प्रवतः शश्वतीरपो
२
ऽति शूर तरामसि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे इन्द्र! अज्ञाताः अज्ञातगमनाः वृजनाः हिंसकाः दुराध्यः दुष्टाभिसन्धयः नः अस्मान् मा अवक्रमुः मावचक्रमुः। हे शूर! त्वया वयं स्तोतारः प्रवतः प्रवणकाः सन्तः शश्वतीः बह्वीः अपः अतितरामसि अतितरामः॥ २॥

हे इन्द्र (अज्ञाताः वृजनाः दुराध्यः अशिवासः नः मा अवक्रमुः) जिनका गमन न मालूम हो ऐसे पापाचरणी दुष्टबुद्धि अमङ्गल पुरुष हमारा तिरस्कार न करसकें (शूर त्वया वयं प्रवतः,) हे शूर! तेरे द्वारा हम स्तोता रक्षित होते हुए (बह्वीः अपः अतितरामसि) बहुत से जलोंके पार हों ॥ २ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २३ १ २
अधाद्या श्वःश्व इन्द्र त्रास्व परे च नः।
१ २ ३१ २ ३ २ ३ २ ३
विश्वा च नो जरितॄन्त्सत्पते अहा दिवा

१ २
नक्तं च रक्षिष ॥ १ ॥

ऋ० भर्गः । छं० ककुप्प्रगाथः । दे० अग्निः । अद्याद्येति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । अद्याद्य यद्यच्छब्दवाच्यमहरस्ति, तत्र तत्र, हे इन्द्र ! श्वःश्वः श्वःशब्दवाच्यं च यत् तत्र तत्र च त्रास्व अस्मान् रक्ष । तथा परे च परस्मिन् तृतीयेऽहनि च त्रास्व । हे सत्पते ! सतां पालकेन्द्र ! विश्वा च सर्वाण्यपि अहा अहानि सर्वेष्वप्यहःसु नः अस्मान् जरितॄन् स्तोतॄन् रक्षिष रक्षसि । तथा दिवा नक्तं च रक्षिष रक्षसि रक्ष वा ॥ १ ॥

(इन्द्र) हे इन्द्र (अद्याद्य) जिस २ समयको आज इस शब्दसे कहाजाता है (श्वःश्वः) जिसको कल शब्दसे कहाजाता है (परे च) और जो परसोंके शब्दसे कहाजाता है उस समयमें हमारी रक्षा करो (सत्पते) हे सज्जनोंके पालक इन्द्र (विश्वा च अहा) सब ही दिनोंमें (नः जरितॄन् दिवा नक्तं च रक्षिष) हम स्तोताओंकी रात दिन रक्षा करो ॥ १ ॥

३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३क २र ३
प्रभङ्गी शूरो मघवा तुवीमघः सम्मिश्लो वीर्याय
२ ३ १ २ ३ १ २र ३ १
कम् । उभा ते बाहू वृषणा शतक्रतो नि या
२र ३ १ २
वज्रं मिमिक्षतुः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । अयं मघवा धनवान् इन्द्रः प्रभङ्गी प्रभञ्जनशीलः शूरः विक्रान्तः तुवीमघः प्रभूतधनः सम्मिश्लः सम्यक् मिश्रयिता । किमर्थम् ? वीर्याय वीर्यकरणाय । कमिति पादपूरणः । एवं महानुभावो भवति । अथ प्रत्यक्षवादः । हे इन्द्र ! ते उभा उभौ अपि बाहू वृषणा कामानां वर्षकौ हे शतक्रतो ! बहुकर्मन् ! या यौ बाहू वज्रम् आयुधं निमिमिक्षतुः परिगृहीतः ॥ २ ॥

(अयं मघवा वीर्याय कम्) यह धनवान् इन्द्र वीर्य करनेके लिये (प्रभङ्गी शूरः) शत्रुओंको तोड़ने वाला और पराक्रमी (तुवीमघः सम्मिश्लः) बहुतसे धनवाला और भले प्रकार मिलानेवाला है (इंद्र ते उभा बाहू वृषणा) हे इन्द्र ! तेरे दोनों भुजा अभीष्टफलोंकी वर्षा करनेवाले

हैं (शतक्रता या वज्रं निमिमिक्षतुः) हे इन्द्र ! जो तुम्हारे भुजदण्ड वज्ररूपी आयुधको धारण करते हैं ॥ २ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके त्रयोदशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः समाप्तः

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

जनीयन्तो न्वग्रवः पुत्रीयन्तः सुदानवः ।

१ २

सरस्वन्तथ्ँ हवामहे ॥ १ ॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० गायत्री । दे० सरस्वान् । अथ चतुर्थखण्डे—जनीयन्त इत्येकर्चं प्रथमं सूक्तम् सैषोच्यते । जनीयन्तः जायन्ते आस्वपत्यानीति जनयः जाया ता इच्छन्तः, पुत्रीयन्तः पुत्रान् कामयमानाः, सुदानवः शोभनदानाः, अग्रवः उपगन्तारो वयं नु अद्य सरस्वन्तं तं देवं मध्यमस्थानं हवामहे आह्वयामहे ॥ १ ॥

(जनीयन्तः पुत्रीयन्तः) पत्नीको चाहते हुए और पुत्रोंकी इच्छा करते हुए (सुदानवः अग्रवः) श्रेष्ठ दान करनेवाले शरणमें आये हुए हम (नु सरस्वन्तं हवामहे) आज सरस्वती देवताका आवाहन करते हैं

३१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा ।

१२ ३ १ २

सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥ १ ॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० सरस्वती । उत न इत्येकर्चं द्वितीयं सूक्तम् सैषोच्यते । उत अपि च नः अस्माकं प्रियासु प्रियाणां मध्ये प्रिया प्रियतमा सप्तस्वसा गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि स्वसारो यस्यास्तादृशी नदीरूपया गङ्गाद्याः सप्त नद्यः स्वसारः सुजुष्टा सुष्ठु पुरातनैरृषिभिः सेविता, एवम्भूता सरस्वती देवी स्तोम्या स्तोतव्या भूत् भवतु ॥ १ ॥

(उत नः प्रियासु प्रिया) और हमारे प्रिय पदार्थोंमें भी परमप्रिय (सप्तस्वसा) गायत्री आदि सात छन्द जिसकी वहिन हैं और नदीरूपमें गङ्गा आदि सात नदियें जिसकी वहिन हैं ऐसी (सुजुष्टा सरस्वती)पुरातन ऋषियोंकी सेवन कीहुई सरस्वती देवी(स्तोम्या भूत्) स्तुति करने योग्य है ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

२ ३ १ २ ३ १ २
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १ ॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० गायत्री । दे० सविता । अथ तत्सवितुर्वरेण्यमिति तृतीयसूक्तरूपा सैव । यः सविता देवः नः अस्माकं धियः कर्माणि धर्मादिविषया वा बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् तत् तस्य देवस्य द्योतमानस्य सवितुः सर्वान्तर्याम्यात्मतया प्रेरकस्य जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य वरेण्यं सत्स्वरूपतया ज्ञेयतया च भजनीयं भर्गः अविद्यातत्कार्ययोर्भर्जनात् भर्गः स्वयंज्योतिः परब्रह्मात्मकं तेजः धीमहि वयं ध्यायामः यद् भर्गो धियः प्रचोदयति तद् ध्यायाम इति समन्वयः । यद्वा यः सविता सूर्यः धियः कर्माणि प्रचोदयात् प्रेरयति तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः देवस्य द्योतमानस्य सूर्यस्य तत् सर्वैर्दर्शनीयतया प्रसिद्धं वरेण्यं सर्वैः सम्भजनीयं भर्गः पापानां तापकं तेजोमण्डलं धीमहि ध्येयतया मनसा धारयेम । यद्वा भर्गशब्देनान्नमभिधीयते यः सविता देवः धियः प्रचोदयति तस्य देवस्य प्रसादात् तद् भर्गः अन्नादिलक्षणं फलं धीमहि धारयामः तस्याधारभूता भवेमेत्यर्थः । भर्गशब्दस्यान्नपरत्वे धीशब्दस्य कर्मपरत्वे चाथर्वणम्—वेदाश्छन्दांसि—सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयोऽन्नमाहुः कर्माणि धियस्तदु ते प्रब्रवीमि प्रचोदयात् सविता याभिरेतीति । (गो० ब्रा० १ ३२) भर्गः—भ्रस्ज पाके (तु० उ०) असुन् भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् (६ ४, ४७)-इति रोपधयोर्लोपो रमागमश्च न्यङ्क्वादिपाठात् कुत्वम् (७ ३ ५२) । धीमहि—ध्यायतेर्लिङि बहुलं छन्दसि (२, ४ ७६)—इति सम्प्रसारणम् व्यत्ययेनात्मनेपदम् यद्वा धीङ् आधारे (दि० आ०) लिङि बहुलं छन्दसि (२, ४ ७३)-इति विकरणस्य लुक् । प्रचोदयात्—चोदयतेर्लेटि आडागम, यद्वृत्तयोगान्निघातः आगमस्यानुदात्तत्वे णित्स्वरः ॥ १ ॥

(यः सविता देवः) जो सविता देवता (नः धियः प्रचोदयात्) हमारे कर्मोंको वा धर्मादिविषयक बुद्धियोंको प्रेरणा करता है (तत् देवस्य सवितुः) तिस द्योतमान और सर्वान्तर्यामी रूपसे प्रेरक जगत्स्रष्टा परमेश्वरके (वरेण्यं भर्गः) सत्स्वरूप होनेके कारण वा जानने योग्य होनेके कारण भजनीय और अविद्या एवं उसके कार्योंको भस्म करने वाले स्वयंज्योति परब्रह्मस्वरूप तेजका (धीमहि) हम ध्यान करते हैं । अथवा (यः नः धियः प्रचोदयात्) जो सूर्य हमारे कर्मोंको प्रेरणा करता है (सवितुः देवस्य) उस सबके उत्पादक

द्योतमान सूर्य के (तत् वरेण्यं भर्गः) उस सबके देखनयोग्य होने से प्रसिद्ध सबके भजनयोग्य और पापोंको ताप देने वाले तेजःमण्डलको (धीमहि) हम ध्यान करने योग्य मान कर मनमें धारण करते हैं ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २
सोमानाᳫँ स्वरणं० ॥ २ ॥

इसकी व्याख्या पीछे ऐन्द्रपर्वके द्वितीय अध्यायमें होचुकी है ॥२॥

२ ३ १ २
अग्न आयूᳫँषि पवसे ॥ ३ ॥

ऋ० मेधातिथिः वैखानसः वा । छ० गायत्री । दे० ब्रह्मणस्पतिः अग्निः वा । अथ सोमानाम स्वरणम्—इति अग्न आयूᳫँषि पवसे इति चतुर्थ—पञ्चमसूक्तात्मकयोर्द्वयोर्ऋचोः प्रतीके ते चान्यत्राम्नाते (छ० आ०-२, १, ५, ५, १ भा०) (उ० आ० ७, १, १२, १) ॥ २ ॥

(अग्न आयूंषि पवसे) हे अग्ने ! तू हमारी आयुओंको पवित्र करता है (नः ऊर्जं इषं च आसुव) हमारे लिये बल और अन्न पहुंचा (दुच्छुनां आरे बाधस्व) कुत्तोंकी समान दुष्ट राक्षसोंको हम से दूर कर और पीडित कर ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २
ता नः शक्तं पार्थिवस्य० ॥ १ ॥

ऋ० यजतः छ० गायत्री । दे० मित्रावरुणौ । अथ ता नः शक्तमिति तृचात्मकम् षष्ठम् सूक्तम् तत्र तान्—इति प्रथमाया ऋचः प्रतीकमिदम् सा चान्यत्र (उ० ४, २, ४, ३) आम्नाता ॥ १ ॥

(ता) वह मित्रावरुण देवता (नः) हमें (पार्थिवस्य दिव्यस्य) पृथिवीके और द्युलोकके (महः रायः शक्तम्) वहुतसा धन देनेको समर्थ हों (वाम् महि क्षत्रम्) तुम्हारा पूजनीय बल (देवेषु) देवताओं में प्रसिद्ध है, उसकी हम स्तुति करते हैं ॥ १ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
ऋतमृतेन सपन्तेषिरं दक्षमाशाते । अद्रुहा
३ १ २
देवौ वर्द्धेते ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । ऋतेन उदकेन निमित्तभूतेन ऋतं यज्ञं सपन्ता स्पृशन्तौ इषिरम् एषणवन्तं दक्षं प्रवृद्धयजमानं हविर्वा आशाते व्याप्नुतः

अद्रुहा अद्रोग्धारौ देवौ द्योतमानौ मित्रावरुणौ वर्द्धेते प्रवृद्धौ भवतः ॥ २ ॥

(ऋतेन ऋतं सपन्ता) जलसे यज्ञको स्पर्श करतेहुए (इषिरं दक्षं आशाते) इच्छा करनेवालेवृद्धिको प्राप्त हुए यजमानको रक्षा करते हुए (अद्रुहा देवौ वर्द्धेते) द्रोह न करनेवाले मित्रावरुण देवता वृद्धि को प्राप्त होते हैं ॥ २ ॥

३ १ २   ३क२र ३ २उ ३ १ २

वृष्टिद्यावा रीत्यापेषस्पती दानुमत्या ।

३ २ ३ १ २

बृहन्त गर्त्तमाशाते ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वृष्टिद्यावा वृष्टयर्था द्यौः स्तुतिर्ययोस्तौ वृष्टिद्यावा अथवा वृष्टिर्लक्षणं यस्यान्तरिक्षं यास्या तौ तादृशौ रीत्यापा री गतिरे-पयसी (अग्र० व०)रीतिःप्राप्ति सैव आशिरभिलषितमाशियंयोस्तौ तादृशौ इषः अन्नस्य पती स्वामिनौ वृष्टिप्रदानात् स्वामित्वम् दानुमत्या दान वत्याः दानुमत्त्विमाया इत्यर्थ । एतादृशौ विशेषणम् एवमहानुभावौ मित्रा वरुणौ बृहन्तं महान्तम् गर्तं रथम् आशाते व्याप्नुतः अधितिष्ठतो यागार्थम् ॥ ३ ॥

(वृष्टिद्यावा) वृष्टिके निमित्त है स्तुति जिनकी (रीत्यापा) जिन का इच्छित वस्तुकी प्राप्ति होती है ऐसे (दानुमत्याः इषः पती) दान योग्य अन्नके स्वामी मित्रावरुण देवता (बृहन्तं गर्त्तम् आशाते) बड़े भारी रथ पर सवार होते हैं ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ १२३१ २र३ १२ ३ १२

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्थुषः ।

१ २ ३ २ ३ २

रोचन्ते रोचना दिवि ॥ १ ॥

ऋ० मधुच्छन्दाः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ युञ्जन्तीति तृचा त्मकं सप्तमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । इन्द्रो हि परमैश्वर्ययुक्तः परमै-श्वर्यं चाग्निवाय्वादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थानात् उपपद्यते ब्रध्नम् आदि-त्यरूपेणावस्थितम्, अरुषम् हिंसारहिताग्निरूपेणावस्थितं चरन्तम् वायुरूपेण सर्वतः प्रसरन्तमिन्द्रं परि तस्थुषः परितोऽवस्थिता लोकत्र यवर्तिनः प्राणिनो युञ्जन्ति स्वकीये कर्मणि देवतात्वेन सम्बद्धं कुर्व-न्ति । तस्यैवेन्द्रस्य मूर्तिविशेषाणि रोचना नक्षत्राणि दिवि द्युलोके रोचन्ते प्रकाशन्ते अस्य मन्त्रस्योक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणान्तरे व्याख्यातम्—

युञ्जन्ति ब्रध्नमित्याह-असौ वा आदित्यो ब्रध्नः आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरुषमित्याह—अग्निर्वा अरुषः अग्निमेवास्मै युनक्ति । चरन्तमित्याह--वायुर्वै चरन् वायुमेवास्मै युनक्ति । परितस्थुष इत्याह—इमे वै लोकाः परितस्थुषः इमानेव अस्मै लोकान् युनक्ति । रोचन्ते रोचना दिवीत्याह—नक्षत्राणि वै रोचना दिवि, नक्षत्राण्येवास्मै रोचयन्तीति ॥ १ ॥

परम ऐश्वर्यवान् होनेसे ही इंद्रका इंद्रपन है, उस परम ऐश्वर्य को इंद्र अग्नि वायु आदित्य और नक्षत्ररूपसे स्थित होकर पाता है, सो ही दिखाते हैं-(ब्रध्नम्) आदित्यरूपसे स्थित (अरुषम्) हिंसा रहित अग्निरूपसे स्थित (चरन्तम्) वायु रूपसे सर्वत्र विचरन वाले इंद्रको (परितस्थुषः) त्रिलोकीमें वर्तमान प्राणी (युञ्जन्ति) देवता मान कर अपने कर्ममें संयुक्त करते हैं (रोचना दिवि रोचन्ते) उस इंद्रके ही मूर्तिविशेष नक्षत्र द्युलोकमें प्रकाशते हैं ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे ।

१ २ ३ २ ३ १ २

शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । अस्य ब्रध्नादिशब्दप्रतिपाद्यस्यादित्यादि—मूर्त्तिभिस्तत्र तत्रावस्थितस्येन्द्रस्य रथे हरी एतन्नामानौ द्वावश्वौ सारथया युञ्जन्ति इन्द्रसम्बन्धिनोरश्वयोर्हरिनामत्वं हरी इंद्रस्य रोहितोऽग्नेः (निघ० १, १५, १—२)—इति पठितत्वात् । कीदृशौ हरी ? काम्या कामयितव्यौ विपक्षसा विविधे पक्षसी रथस्य पार्श्वौ ययोस्तौ विपक्षसौ रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः, शोणा रक्तवर्णौ, धृष्णू प्रगल्भौ, नृवाहसा नृणाम् पुरुषाणामिन्द्रतत्सारथिप्रमुखाणाम् वोढारौ ॥ २ ॥

(अस्य रथे) आदित्यादि मूर्तियोंमें स्थित इंद्रके रथमें (काम्या विपक्षसा) चाहन योग्य आर रथके दोनों ओर जुड़ेहुए (शोणा धृष्णू) लालवर्णके और प्रगल्भ (नृवाहसा हरी युञ्जन्ति) इंद्र और उसके सारथि आदिको लेजाने वाले हरिनामक दो घोड़ोंको सारथि रथमें जोड़ते हैं ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे ।

२ ३ १ २

समुषद्भिरजायथाः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे मर्त्या ! मनुष्याः ! इदमाश्चर्यं पश्यतेत्यध्याहारः । किमाश्चर्यम् ? इति तत्रोच्यते—आदित्यरूपोऽयमिन्द्रः उषद्भिः दाहकैः रश्मिभिः प्रतिदिनमुषःकालैर्वा सम्भूय अजायथाः उदपद्यत । अथवा सूर्यस्यैवास्तसमये मरणमुपचर्य व्यत्ययेन मध्यमपुरुषेण सम्बोधनं क्रियते—हे मर्य ! प्रतिदिनम् त्वमजायथाः इति वाक्यम् । किं कुर्वन् ? अकेतवे रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने केतुम् कृण्वन् प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् अपेशसे रात्रावन्धकारावृतत्वेनाभिव्यक्त्यभावात् रूपरहिताय पदार्थाय प्रातरन्धकारनिवारणेन पेशः रूपनामैतत् (निघ० ३ ७ १०) रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् अकेतवे, अपेशसे—इति चतुर्थ्यौ षष्ठ्यर्थे द्रष्टव्यौ ॥ ३ ॥

(मर्याः) हे मनुष्यो ! इस आश्चर्यको देखो कि—यह आदित्यरूप इन्द्र (अकेतवे केतुम् कृण्वन्) रात्रिमें निद्राके वशमें होनेके कारण ज्ञानरहित प्राणीको प्रातःकालके समय ज्ञान देता हुआ (अपेशसे पेशः) रात्रिमें अन्धकारसे ढके होनेके कारण मानो रूप रहित हुए को रूप देता हुआ अर्थात् प्रकाशित करता हुआ (उषद्भिः समजायथाः) प्रति दिन उषःकालोंके द्वारा उदित होता है ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः समाप्तः

३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३
अयꣳ सोम इन्द्र तुभ्यꣳ सुन्वे तुभ्य पवते
१ २ २ ३ १ २ ३ १ ३१२३ ३
त्वमस्य पाहि । त्वꣳ ह यं चकृषे त्वं ववृष इन्दुं
१ २ ३ १ २ ३ १ २
मदाय युज्याय सोमम् ॥ १ ॥

ऋ० उशना । छ० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । अथ पञ्चमे खण्डे—अयम् सोम इति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे इन्द्र ! अयम् सोमः इन्द्राय तुभ्यम् सुन्वे सूयते सुनोतेः कर्मणि लटि लोपस्त आत्मनेपदेषु (७ १ ४१)—इति त—लोपः तुभ्यम् त्वदर्थमेव पवते पूयते । त्वञ्च अस्य अमुम् पाहि पिब त्वं ह यम् इन्दुं सोमं चकृषे करोषि त्वं य च ववृषे वृतवानसि । किमर्थम् ? मदाय मदार्थं युज्याय सहायाय, सोम इन्द्राय बलकरत्वात् सहाय इति प्रसिद्धम् । यमेवम् करोषि त्वम् तम् पाहीति समन्वयः ॥ १ ॥

(इन्द्र अयं सोमः तुभ्य सुन्वे) हे इन्द्र ! यह सोम तुम्हारे लिये संस्कारयुक्त किया है (तुभ्य पवते) यह तुम्हारे लिये पवित्र होता

है (त्वं अस्य पाहि) तुम इसको पियो (त्वं ह यं चकृषे) तुमने ही जिस सोमको किया है (इन्दुं सोमं मदाय युज्याय त्वं वव्रृषे) जिस दीप्त सोमको मदके लिये और सहायताके लिये तुमने वरण किया है ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३१ २ ३ २ ३ १ २
स ईᳬ रथो न भूरिषाडयोजि महः पुरूणि
३ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३क२र
सातये वसूनि । आदीं विश्वा नहुष्याणि
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
जाता स्वर्षाता वन ऊर्ध्वा नवन्तु ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । स ईम् सोऽयं भूरिषाट् भूरिभारस्य वोढा रथो न रथ इव अयोजि युज्यते, कीदृशः सः? महः महान्! किमर्थमयोजि? पुरूणि बहूनि वसूनि धनानि सातये अस्मभ्यं दातुम् आदी योगानन्तरम् विश्वा विश्वानि कर्माणि नहुष्याणि नहुषा मनुष्याः तेषाम् सम्बंधीनि जाता जातानि अस्मद्विरोधीनि ऊर्ध्वा उन्मुखानि वने वननीये स्वर्षाता स्वर्षाता—संग्रमनामैतत् स्वर्गलाभयुक्ते संग्रामे नवन्तु गच्छन्तु नवतिर्गतिकर्मा (२, १४, २९)। यद्वा, सोमं सग्रामे युद्धार्थिनः सङ्गच्छन्ति ॥ २ ॥

(स ई महः) वह यह महान् इंद्र (भूरिषाड् रथः इव) अधिक बोझ सहनेवाले रथकी समान (पुरूणि वसूनि सातये) हमें बहुतसे धन प्राप्त होनके लिये (अयोजि) यज्ञमें संयुक्त किया जाता है (आदीम्) युक्त होनेके अनन्तर (विश्वा नहुष्याणि जाता) सकल मनुष्योंके हमारे विरोधी पुरुष (ऊर्ध्वा) ऊपर को मुख करके (वने स्वर्षाता नवन्तु) प्रार्थनीय स्वर्गलाभ करानेवाले संग्राममें जायँ ॥ २ ॥

३ २उ ३ १ २र ३ १ २
शुष्मी शर्धो न मारुतं पवस्वाऽनभिशस्ता
३ २उ ३ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
दिव्या यथा विट् । आपो न मक्षु सुमतिर्भवा
३ १ २ ३ २उ ३ २
नः, सहस्राप्सा पृतनाषाड् न यज्ञः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे सोम! शुष्मी बलवांस्त्वं शर्द्धो न मारुतं मरुतां बलमिव पवस्व । तत्र दृष्टांतमेव स्पष्टयति- यथा दिव्याः विट् प्रजा अनभिशस्ताः अभिशस्ता निन्दिताः अनिन्दिताः पवन्ते मरुतो वै देवानां

विशः -इति हि ब्राह्मणम्। किञ्च आपः न उदकानीव मक्षु क्षिप्रं पवमानस्त्वं सुमति भव नः अस्माकम्। किञ्च, सहस्राप्साः अप्सइति रूपनाम (निघं० ३, ७, ८) बहुरूपस्त्वं पृतनाषाट् न पृतनानामभिभवितेन्द्र इव यज्ञः यष्टव्यो भवसीति ॥ ३ ॥

हे सोम ! (शुम्भी माऽर्जं शर्द्धं न पवस्व) बलवान् तू मम्न् देव साओंके बलकी समान पवित्र हो (यथा दिव्या विट् अनभिशस्ताः) जैसे दिव्य प्रजायें अनिन्दितरूपसे पवित्र होती हैं (आपः न मक्षु नः सुमतिः भव) जलोंकी समान शीघ्र पवित्र हुआ तू हमारे लिये सुमति हो (सहस्राप्साः पृतनाषाट् न यज्ञः) अनकों रूपवाला तू सेनाओंका तिरस्कार करनेवाले इन्द्रकी समान पूजनीय है ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
त्वमग्ने यज्ञानाᳫं होता विश्वेषाᳫं हित ।
३ २ ३ १ २ ३ १ २
देवेभिर्मानुषे जने ॥ १ ॥

ऋ० भरद्वाज । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ त्वमग्नइति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा। हे अग्ने ! त्वं विश्वेषां सर्वेषां सत्रसंस्थारूपेण भिन्नानाम् यज्ञानाम् होता होमनिष्पादकोऽसि। यद्वा, यज्ञानां सम्बन्धी देवानामाह्वाता भवसि। कुतः ? इत्यत आह-यस्मात् त्वं मानुषे मनोः सम्बन्धिनि मनुष्ये जने यजमाने देवेभिः देवैः हितः होतृत्वेन निहितोऽसि तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

(अग्ने त्वं विश्वेषां यज्ञानां होता) हे अग्निदेव ! तुम सकल यज्ञों में होमको सिद्ध करनेवाले हो, क्योंकि (देवेभिः मानुषे जने हितः) देवताओंने तुमको मनुष्य यजमानोंमें होतारूपसे स्थापन करा है ॥१॥

१ २ ३ १ २ ३१ ३ १ २ ३ २
स नो मन्द्राभिरध्वरे जिह्वाभिर्यजा महः ।
२ ३ २ २ ३ १ २
आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे अग्ने ! स त्वं नः अस्माकं अध्वरे यज्ञे मन्द्राभिः मदकरीभिः स्तुत्याभिर्वा जिह्वाभिः ज्वालाभिः महः महतः देवान् यज हविर्भिस्तर्पय च। कथम् तत् ? इति चेत्, उच्यते-देवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् आ वक्षि आवह ततो यक्षि च यज च हवींषि तेभ्यो देहीत्यर्थः ॥ २ ॥

हे अग्ने !(सः नः अध्वरे)वह तुम हमारे यज्ञमें (मन्द्राभिः जिह्वाभिः) स्तुति योग्य ज्वालाओंसे (महः यज) देवताओं का यजन करो (देवान् आवक्षि) इंद्रादि देवताओंका आवाहन करो (यक्षि च) और उनको हवि देकर तृप्त भी करो ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

वेत्था हि वेधो अध्वनः पथश्च देवाञ्जसा ।

१ २ ३ १ २

अग्ने यज्ञेषु सुक्रतो ॥ २ ॥

अथ तृतीया । हे वेधः विधातः ! सुक्रतो शोभनकर्मन् ! देव दानादिगुणयुक्त अग्ने ! त्वं यज्ञेषु दर्शपौर्णमासादियागेषु अध्वनः महामार्गान् पथश्च क्षुद्रमार्गांश्च अञ्जसा जवेन वेत्थ जानासि हि यस्मादेवं तस्मात् यज्ञमार्गात् भ्रष्टम् यजमानं पुनस्तं मार्ग प्रापयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(वेधः सुक्रतो देव अग्ने) हे विधातः ! कर्म को श्रेष्ठ करनेवाले दानादिगुण युक्त अग्ने ! तुम (यज्ञेषु अध्वनः पथः च वेत्थ) यज्ञोंमें बड़े मार्ग और छोटे मार्गोंको भी जानते हो इसकारण यज्ञमार्गसे चूके हुए यजमामको ठीक मार्ग बताओ ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २ २ १ २

होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया ।

३ १ २ ३ १ २

विदथानि प्रचोदयन् ॥ १ ॥

ऋ० देवश्रवाः देववातो वा । छ० गायत्री ! दे० अग्निः । अथ होता देव इति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । होता होमनिष्पादकः अमर्त्यः मरणरहितः देवः द्योतमानः विदथानि वेदितव्यानि कर्माणि प्रचोदयन् प्रकर्षेण प्रेरयन् सोऽग्निः मायया कर्मविषयाभिज्ञानेन युक्तः सन् पुरस्तात् कर्मप्रारम्भकाले एव एति अस्मानागच्छति

(होता अमर्त्यः) होमको सिद्ध करने वाला और अमर (देवः विदथानि प्रचोदयन्) प्रकाशवान् और जानने योग्य कर्मोंको प्रेरणा करता हुआ अग्नि (मायया) कर्मविषयक ज्ञानके साथ (पुरस्तात् एति) कर्म आरम्भ होनेके प्रथमकालमें ही हमारे समीप आता है ॥ १ ॥

३ १ २र ३ २ ३ १ २

वाजी वाजेषु धीयतेऽध्वरेषु प्र णीयते

१२ ३२३ ११
विप्रो यज्ञस्य साधन ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। वाजी बलवान् अग्निः वाजेषु युद्धेषु धीयते देवैः शत्रुहननार्थं निधीयते। किञ्च अध्वरेषु अग्निहोत्रादिषु प्रणीयते अध्वर्य्वादिभिः प्रकर्षेणाहवनीयादिस्थानेषु प्रक्षिप्यते अतएव विप्र मेधावी ऋत्विग्भिः यज्ञस्य अग्निहोत्रादेः साधनः साधकोऽभवति ॥ २॥

(वाजी वाजेषु धीयते) बलवान् अग्नि समरोंमें देवताओं करके शत्रुओंके नाशके लिये स्थापन कियाजाता है (अध्वरेषु प्रणीयते) अग्निहोत्रादिके विषैं अध्वर्यु आदिकों करके आहवनीय आदि स्थानों में स्थापित कियाजाता है, इसीकारण (विप्रः यज्ञस्य साधनः) मेधा युक्त अग्नि यज्ञादिका साधक होता है ॥ २ ॥

३१ २३१२ ३२३ २३१ २
धिया चक्रे वरेण्यो भूताना गर्भमा दधे।
१२ ३२३ १२ १
दक्षस्य पितर तना ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। योऽग्निः धिया आधानपवमानेष्टिरूपेण कर्मणा चक्रे आहवनीयरूपतया कृतोऽभूत् अतएव वरेण्यः सर्वैयजमानैः कर्मोपकारित्वेन वरणीयः यश्चाग्निः भूताना स्थावरजङ्गमात्मकानां भूतजाताना मन्तः गर्भं स्वात्मानमेव गर्भरूपतया आदधे सर्वत्र दधार पितरं सर्वस्य जगतः पालकं तमिममग्निं दक्षस्य प्रजापतेः तना तनया वेदिरूपा भूमिः दर्शपौर्णमासाग्निहोत्रादिकर्मसिध्यर्थं धारयति। भूमेर्दक्षदुहितृत्वे मन्त्रवर्णः -अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्षस्य दुहिता तव इति ॥ ३ ॥

जो अग्नि (धिया चक्रे) आधाना पवमानेष्टिरूप कर्मके द्वारा आहवनीय रूपसे कियागया, इसीकारण (वरेण्यः) सकल यजमानोंके कर्मका अङ्गरूप होनेसे जो अग्नि (भूतानां गर्भं आदधे) स्थावर जङ्गमरूप सकल प्राणियोंके भीतर अपनेको ही गर्भरूपसे सर्वत्र स्थापन करता हुआ (पितरं दक्षस्य तना) सकल जगतके पालक उस अग्नि को दक्ष प्रजापतिकी पुत्री वेदीरूप भूमि दर्श पौर्णमास अग्निहोत्र आदि कर्मकी सिद्धिके लिये धारण करती है ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके त्रयोदशाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः समाप्तः

२ ३१ २ ३ ३ १२ ३ १ २
आ सुते सिञ्चत श्रियꣳ रोदस्योरभिश्रियम्।

३ १ २ ३ २
रसा दधीत वृषभम् ॥ १ ॥

ऋ० प्रगाथो हर्यतः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ षष्ठे खण्डे आसुते सिञ्चत इति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम् तत्र प्रथमा। सुते दुग्धे गोपयसि श्रिय श्रयणमाजं पयः आसिञ्चत । हे अध्वर्यवः! आसिञ्चत कीदृशमाजम् ? रोदस्योः कर्मणि षष्ठी द्यावापृथिव्यौ अभिश्रियम् अभिश्रयन्तम् अग्निसंयोगात् तावत् पर्यन्तं प्रवृद्धमित्यर्थः अथवा तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके (निरु० नै ६, १) इति यास्केनोक्तत्वात् अश्विनोरभिश्रियमित्यर्थः । सेचनान्तरं रसा रसे आजे पयसि वृषभं वर्षकमग्निं दधीत धारयेत् अजाया आग्नेयीत्वात् क्षीरस्याप्यग्निसंयोजनमुचितम् वा आग्नेयी एषा यदजा—इति हि ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्युओ ! (सुते) गोदुग्धमें (रोदस्योः अभिश्रियम्) द्यावापृथिवीका आश्रय करनेवाले अर्थात् अग्नि देवताका संयोग होनेसे द्यावापृथिवीमें बढ़े हुए (श्रियं आसिञ्चत) बकरीके दूधको सींचो सेचनके अनन्तर (रसा वृषभ दधीत) बकरीके दूधमें अभीष्टदाता अग्निका स्थापन करो ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
ते जानत स्वमोक्या३ꣳ सं वत्सासो न मातृभिः

३ १ २ ३ १ २
मिथो न सन्त जामिभिः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । ते ता गावः जानत ज्ञातवत्यः अथवा सामान्याकारेण ते इति पुन्निर्देशः । किम् ? स्वम् स्वकीयम् ओक्यम् निवासं महावीरं तत्र दोग्धुमगमन्नित्यर्थः तदेवाह—वत्सासो न यथा वत्साः मातृभिः जननीभिः सह सङ्गच्छन्ते जामिभिर्बन्धुभिः सहिता गावः मिथः प्रत्येकं नसन्त सङ्गच्छन्ते महावीरम् ॥ २ ॥

(ते स्वं ओक्यासं जानत) वह गौएँ अपने निवास महावीरको जानें अर्थात् तहां दुहानको आवें (वत्सासः मातृभिः न) जैसे बछड़े माताओंके पास जाकर मिलजाते हैं । तैसे (जामिभिः मिथः नसन्त) अपने बंधुओं सहित हरएक महावीरको आकर मिलें ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
उप स्रक्केषु बप्सतः कृण्वते धरुणं दिवि ।

१ २ ३ २उ ३क २र
इन्द्रे अग्ना नम स्व ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। महावीरस्य भ्रष्टयु यष्मतः उवाल्या भक्षयतोऽग्ने नम अन्न धरुणम् इंद्र अग्ना—इति वक्ष्यमाणाधारत इंद्राग्न्याधारक मात्र दिवि अन्तरिक्षे उप सृण्वन उपकुर्वते ऋत्विजः यदाग्निमहावीर दहति तदा तस्योपरि उभयविधं क्षीरम् आसिञ्चन्तीत्यर्थः । एवं महावीरे आसिञ्च्य इन्द्रे अग्ना अग्नौ च स्वः सर्वे गच्छमानम्न नमः अन्नम् । अथवा स्वः अन्तरिक्षं योजयन्तीति शेषः ॥ ३ ॥

(स्त्र दरेषु यष्मत) ज्वालाओंसे भक्षण करनेवाले अग्निके (नमः) अन्नरूप गो दुग्ध को (धरुणम्) इंद्र अग्निके धारक अजादुग्धको (दिवि उपसृण्वते) अन्तरिक्षमें अर्पण करते हैं अर्थात् जब अग्नि महावीरस्थान को जलाता है तब उसके ऊपर दोनों प्रकारके दूधको मानते हैं तद नन्तर (इंद्रे अग्ना स्व नम) इन्द्र और अग्निके विषयमें सम्पूर्ण गोदुग्ध और अजादुग्धरूप अन्नको अर्पण करते हैं ॥ ३ ॥

१ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ ०
तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृ-
३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३ २ ३ २उ
म्णः । सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूननु यं
३ २ ३ १ २
विश्वे मदन्त्यूमाः ॥ १ ॥

ऋ० बृहद्दिवः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ तदिदास इति तृचात्मकं द्वितीय सूक्तम् तत्र प्रथमा । तत् जगत्कारणत्वेन सर्ववेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्म दाधारऽयधारणे भुवनेषु भू सत्तायां (भ्वा० प०) सत्सु पृथिव्यादिषु लोकेषु मध्ये तत् जगत्कारण ब्रह्मैव ज्येष्ठं प्रशस्ततमम् आस बभूव सम्प परमार्थत्वात् तद्व्यतिरिक्तानां व्यावहारिकत्वाच्च यद्वा ज्येष्ठं वृद्धतम जगत्कारणत्वेन सर्वेषामादिभूतं बभूव । अस्तेर्लोटि छन्दस्युभयथा (३ ४, ११७)—इति सार्वधातुकत्वात् अस्तेर्भूः (२, ४ ५२)—इति भूभावाभाव । यद्वा वृद्ध तदेव ब्रह्म स्वप्रकाशतया आस दिदीपे । अस गतिदीप्त्यादानेषु (भ्वा० उ०) अस्माल्लिटि रूपम् यत उपादानभूतात् यस्माद् ब्रह्मण उग्र उद्गूर्ण त्वेषनृम्णः प्रदीप्तबलः सूर्यात्मक इन्द्रः जज्ञे जातो बभूव श्रूयते हि—चक्षोः सूर्यो अजायत—इति, सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत-

इति च । जनिकर्त्तुः प्रकृतिः (१, ४, ३०-इति प्रकृतेरपादानसंज्ञायां यत इति पञ्चमी जज्ञे इति गमहनत्यादिनोपधालोपः (६, ४, ९८), द्विर्वचनेऽचि (१, १, ५९)—इति तस्य स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनादि, यद्वृत्तान्नित्यम् (८, १, ६६)—इति निघातप्रतिषेधः । स च जज्ञानः जायमानः एव सद्यः श घ्नं शत्रून् शातयित्रीन् मन्देहादीन् राक्षसान् निरिणाति निहनस्ति यद्वा,उपासकपानां पापरूपान् शत्रून्निहन्ति। तथा च ब्राह्मणम्-सद्यो ह्येष जातः पाप्मानमपहत-इति। अज्ञान इति जनेः लिटः कानचि रूपमेतत्। रिणाति रीगतिरेषणयोः (प० क्रैयादिकः) प्वादीनां ह्रस्वः (७, ३, ८)—इति ह्रस्वत्वम विश्वे सर्वे जनाः अवन्ति रक्षन्तीति ऊमाः प्राणिनः अवतेरौणादिको मन् प्रत्ययः ज्वरत्वरेदिना (६, ४, २०) वकारोपधयोः स्थाने ऊठ् सर्वे प्राणिनः यं सूर्यात्मकमुद्यन्तमिन्द्रम् अनुलक्ष्य मदर्थमुदगात् मदर्थमुदगात्-इति मदन्ति हृष्यंति मदी हर्षे (दि० प०) व्यत्ययेन शप् (३, १, ८५) तथा च ब्राह्मणम्-भूतानि वै विश्व उमास्त एनमनुमदन्ति उदगादुदगादिति इति । तैत्तिरीयकञ्च-तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति-इति । यद्वा, यं स्तुत्यादिभिर्माद्यन्तमनु पश्चात् सर्व प्राणिनः अभीष्टप्राप्त्या हृष्यंति अनुर्लक्षणे (१, ४, ८५)-इति अनोः कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया (२, ३, ८) स इंद्रो जज्ञे इत्यन्वयः ॥ १ ॥

(ज्येष्ठं तदित्) जगत्का कारण और सबका आदिपुरुष होनेके कारण सबका बड़ा वह ब्रह्म ही (भुवनेषु आस) पृथिवी आदि सकल लोकोंमें स्वप्रकाशरूपसे दीप्त हुआ (यतः उग्रः त्वेषनृम्णः जज्ञे) जिस उपादानरूप ब्रह्मसे उग्र और प्रदीप्त बलवाला सूर्यरूप इंद्र प्रकट हुआ और वह (जज्ञानः सद्यः शत्रून् निरिणाति) उदय होताहुआ शीघ्र ही उपासकोंके पापरूप शत्रुओंका नष्ट करता है (य अनु विश्वे ऊमाः मदन्ति) जिस सूर्यरूपसे उदय होतेहुए इंद्रकी ओरको देखकर सकल प्राणी यह मुझे ही अभीष्ट फल देनेको उदित हुआ है ऐसा जानकर प्रसन्न होते हैं ॥ १ ॥

३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वावृधानः शवसा भूर्योजाः शत्रुर्दासाय भियसं
१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
दधाति । अव्यनच्च व्यनच्च सस्नि सं ते न-
३ १ २ ३ १ २
वन्त प्रभृता मदेषु ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। शवसा बलेन वावृधानः वर्द्धमानः अतएव भूर्योजा बहुबल इन्द्रः शातयिता इन्द्रः दासाय उपक्षयकारिणे शत्रवे भियसं भीतिं दधाति निदधाति करोति। अन्यनत् च व्यनत् च विविधमनिति श्वसितीति व्यनत्, सप्राणकं जङ्गमं, तद्विलक्षणमव्यनत् स्थावरम्। तदुभयमपि सस्नि संस्नातम् इन्द्रेण सम्यक् शोधितं भवति। स्नातेः आदगमहनः (३, २, १७१)—इति व्यत्ययेन कर्मणि किन्प्रत्यय। यद्वा, अन्तर्णीत—ण्यर्थात् कर्तर्येव किन्। वृष्ट्यादिना सम्यक् स्नापयिता शोधिता भवति न लोकाव्यय (२, ३, ६९)—इति कर्मणि षष्ठ्या प्रतिषेधः। शिष्टः पादः प्रत्यक्षकृतः—हे इन्द्र! ते तव मदेषु हर्षेषु हविषा स्तुत्या च जातेषु सत्सु प्रभृता प्रभृतानि प्रकर्षेण भृतानि पोषितानि वा सर्वाणि भूतजातानि सनवन्त सम्भजन्ते स्तोतुं हवींषि च दातुं समर्हामवर्न्तीत्यर्थः। नवतिर्गतिकर्मा निघ० (२ १४ २९)। प्रभृता—प्र पूर्वात् भिभर्तेः कर्मणि निष्ठा शेश्छन्दसि बहुलम् (६, १ ७०)—इति शे—लोप गतिरनन्तरः (६, २, ४९) इति गते प्रकृतिस्वरत्वम्॥ २॥

(शवसा वावृधानः) बलसे बढ़ाहुआ इसी कारण (भूर्योजा शत्रु) बड़ा बलवान् और वैरियोंको काटनेवाला इन्द्र (दासाय भियसं दधाति) समयको नष्ट करनेवाले शत्रुके लिये भय करता है (अव्यनत् च व्यनत् च सस्नि) श्वास लेनवाले जगम और श्वास न लेनेवाले स्थावर प्राणियोंको भी वर्षा आदिसे सम्यक् प्रकार शुद्ध करता है। हे इन्द्र! (ते मदेषु) तुम्हे हवि और स्तुतियोंसे हर्ष प्राप्त होनपर (प्रभृता सं नवन्ते) तुम्हारे विशेषरूपसे पोषण किये हुए सकल प्राणी स्तुति करनेको और हवि अर्पण करनेको इकट्ठे होते हैं॥ २॥

२३ ३२१ ३ २ ३ २३ ३२३
त्वे क्रतुमपि वृञ्जन्ति विश्वे द्विर्यदेते त्रिर्भव
१ २ ३ १ २र ३ १ २ २
न्त्यूमाः। स्वादो स्वदीयः स्वादुना सृजा
२३२३ ३ १ २३ १ २
समदः सुमधु मधुनाभियोधीः॥ ३॥

अथ तृतीया। हे इन्द्र! त्वे त्वयि सुपां सुलुक् (७ १,३९)—इति सप्तम्येकवचनस्य शे आदेशः। विश्वे सर्वे यजमानाः क्रतुम् अनुष्ठेय कर्म वृञ्जन्ति समापयन्ति। अपि-शब्दो ब्राह्मणोक्तः सर्वभूताना सघमन्तां

समुच्चयार्थः। सर्वाणि पृथिव्यादीनि भतानि सर्वेषां प्राणिनां मनांसि सर्वे यज्ञक्रतवश्च व्याप्त त्वयेव यजमानैः परिसमाप्यन्त इत्यर्थः। तथा च ब्राह्मणम्—त्वयीमानि सर्वाणि भतानि मनांसि सर्व क्रतवोऽपि वृञ्जन्तीत्येतदाह—इति यद् यस्मात् एते ऊमाः तर्पकाः अवतेस्तर्पणार्थादौणादिको मन्प्रत्ययः, ज्वरेत्यादिना (६, ४, २०) वकारोपधयोरूठ्। ईदृशा यजमानाः पूर्वमेकाकिनः सन्तः पश्चात् द्विः द्विवारस्त्रीरूपेण पुंरूपेण च जाताः सन्तः पुनरपत्येन सार्द्धं त्रिः त्रिवारं जन्मभाजो भवन्ति। एक एवात्मा स्त्रीपुंरूपेण जायते अर्द्धो वा एष यत् पत्नीति श्रुतेः। पुत्रोऽप्यात्मैव—आत्मा वै पुत्रनामासि—इति (श० ब्रा० १४, ९, ४, २६) श्रुतेः। यत एवमेतेऽभिवृद्धा भवन्ति, ततो वा गम्यते त्वयेवानुष्ठितं सर्वं कर्म परिसमापयन्तीति तथा च ब्राह्मणम्—द्वौ द्वौ सन्तो मिथुनौ प्रजायेते प्रजापत्या—इति हे इंद्र! त्वञ्च स्वादो गृहधनादेरपि स्वादीयः स्वादुतरं प्रियतरमपत्यं स्वादुना स्वादुभूतेन मिथुनेन मातापितृत्मकेन संसृज संयोजय। यद्वा, स्वादुना मिथुनभावेनोत्पन्नं तदपत्यमपि संयोजय। एतदेवाह—अदः तत् अपत्यं मधु मधुरं मधुना मदहेतुना मिथुनांतरेण पौत्रेण वा सु सुष्ठु अभि बोधीः अभितः क्रीडय। धातूनामनेकार्थत्वात् बुध्यतिरत्र क्रीडार्थे वर्त्तते। मिथुनं वै स्वादु-प्रजा स्वादु इत्यादि ब्राह्मणमत्रानुसन्धेयम्॥३॥

हे इंद्र! (त्वे विश्वे क्रतुं वृञ्जन्ति) तुम्हारे विषैं सकल यजमान अनुष्ठानयोग्य कर्मको समाप्त करते हैं (अपि) पृथिवी आदि सकल भूत सकल प्राणियोंके मन और सकल यज्ञ तुम्हारे विषैं ही समाप्त कियेजाते हैं (यत् एते ऊमाः) क्योंकि-यह तुम्हें तृप्त करनेवाले यजमान (द्विः त्रिः भवंति) पहिले एकाकी होतेहुए फिर स्त्री और पुरुषरूप से उत्पन्न होकर दो वार और तदनंतर संतान सहित तीनवार जन्म धारण करनेवाले होते हैं। हे इंद्र तुम (स्वादोः स्वादीयः) प्यारे घर धन आदिकी अपेक्षा भी परम प्रिय संतानको (स्वादुना संसृज) प्रियरूप माता पिताके मिथुनसे संयुक्त करो (अदः मधु) इस प्रिय सन्तानको (मधुना सु अभियोधीः) हर्षके हेतु अन्य पौत्ररूप संतान से भलेप्रकार क्रीड़ा कराओ॥ ३॥

१ २   ३ १   २र   ३ २ ३ १
त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तृम्प-
२र   ३ १ २   ३ १ २ ३ ३   १ २
त्सोममपिबद्विष्णुना सुतं यथावशम्। स ईं

३ १ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र

ममाद महि कर्म कर्त्तवे महामुरुꣳसैनꣳसश्च

३२ ३२ ३ १ २र ३ १ २र

देवो देवꣳ सत्य इन्दु सत्यमिन्द्रम्॥ १ ॥

ऋ० गृत्समदः । छ० अष्टिः । दे० इन्द्रः । अथ त्रिकद्रुकेष्विति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । महिषः महान् पूज्यः तुविशुष्मः बहुबलः तृम्पत् तृप प्रीणन (तुदादिः प०) तृप्यन् इन्द्रः त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेषु आभिप्लविकेष्वहःसु सुतम् अभिषुतं यवाशिरं यवमयसक्तुभिर्मिश्रितम् । अच्छ्रूपंस्य श्रीणातेः क्विपि अपस्पृधेथाम (६, १, ३६) इत्यादिना शिर इत्यादेशः । तं सोमं विष्णुना सह अपिबत् यथावशम् एव यथा तं सोमं अकामयत तथा अपिबत् वश कान्तौ (अदा० प०) बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)—इति शपो लुगभावः । पीतः सः सोमः महां महान्तम् उरुं तेजसा विस्तीर्णम् ईम् एनम् इन्द्रं ममाद अमादयत् । किमर्थम् ? महि महत् वृत्रहननादिलक्षणं कर्म कर्तवे कर्तुं सत्यः इन्दुः स्रवन् देवः द्योतमानः सः सोमः सत्यं यथार्थभूतं देवं सोमं कामयमानम् एनम् इन्द्रं सश्चत् सश्चतिर्व्याप्तिकर्मा व्याप्नोतु ॥ तृम्पत् तृपत्—इति पाठौ सत्य इंदुस्सत्यमिंद्रम् सत्यमिंद्रं सत्य इंदु—इति अस्मिन् तृचे प्रत्येकमृगवसाने व्यत्ययेन पाठौ ॥ १ ॥

(महिष तुविशुष्म) पूजनीय और अधिक बलवाला (तृम्पत्) तृप्त होता हुआ इन्द्र (त्रिकद्रुकेषु सुतम्) ज्योति गौ और आयु नामक अभिप्लवक दिनोंमें अभिषुत (यवाशिर सोमम्) यवके सत्तुओंसे मिले हुए सोमको (विष्णुना) विष्णु देवताके साथ (यथा वश अपिबत्) यथेच्छ पीता है (स) वह सोम (महाम् उरुम्) महान् और विस्तीर्ण तेजवाले (इम) इस इन्द्रको (महि कर्म कर्तवे) वृत्रवध आदि महान् कर्म करनेके लिये (ममाद) हर्षयुक्त करता हुआ (सत्यः इन्दुः) सत्यरूप और टपकता हुआ (देवः सः) द्योतमान वह सोम (सत्यं देवम्) सत्यस्वरूप और सोमकी कामना करनेवाले (एनं इन्द्र सश्चत्) इस इंद्रको व्यापे ॥ १ ॥

२ ३ ३ १ २र ३ १ २र

साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ

३ २ ३ २ ३क २र ३ २उ ३ १ २

साकं वृद्धो वीर्यैः सासहिर्मृधो विचर्षणिः ।

१ ३ १ २ ३ २ ३ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

दाता राध स्तुवते काम्यं वसु प्रचेतन सैनꣳ

३ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २र

सश्चद्देवो देवꣳ सत्य इन्दुः सत्यमिन्द्रम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे इन्द्र! त्वं क्रतुना कर्मणा प्रज्ञया वा साकं सह जातः साकम् ओजसा बलेन ववक्षिथ विश्वं वोढुमिच्छसि। वहेः सन्नन्तस्य लिटि मंत्रत्वादिाम् न भवति। किञ्च हे प्रचेतन प्रकृष्टज्ञानेन्द्र! त्वं वीर्यः शत्रुहननादिलक्षणैः पराक्रमैः साकं सह वृद्धः प्रवृद्धः मृधः हिंसकान् संग्रामान् वा सासहिः। न लोकाव्ययेति (२, ३, ६९) षष्ठीप्रतिषेधः तेषामभिभविता विचर्षणिः पुण्यकृतो पुण्यकृतश्च विशेषेण द्रष्टा स्तुवते स्तोत्रं कुर्वाणाय यजमानाय राधः साधकं काम्यं प्रार्थनीयं वसु धनं दाता सन् ववक्षिथेति समन्वयः। सैनमिति परोक्षनिर्देशः सिद्धार्थश्च प्रचेतन—इति छन्दोगानां विशेषपाठः ॥२॥

हे इंद्र! तू (क्रतुना साकं जातः) कर्म वा प्रज्ञाके साथ प्रकट हुआ था (ओजसा साकं ववक्षिथ) बलके साथ विश्वके भारको उठाना चाहता है (प्रचेतन) हे श्रेष्ठ ज्ञानवाले इंद्र! (वीर्यैः साकं वृद्धः) शत्रुवध आदि पराक्रमोंके साथ वृद्धिको प्राप्त हुआ तू (मृधः सासहिः) संग्रामोंका तिरस्कार करता है (विचर्षणिः स्तुवते) पुण्य करनवाले और पाप करनवालोंको विशेषरूपसे देखनेवाला तू स्तुति करनवाले यजमानके अर्थ (राधः काम्यं वसु दाता) इष्टसाधक प्रार्थनायोग्य धन देता है (सत्यः इंद्रः) सत्यस्वरूप और टपकता हुआ (देवः सः) द्योतमान वह सोम (सत्यं देवम्) सत्यस्वरूप और स.मकी कामना करनेवाले (एनं इन्द्रम् सश्चत) इस इंद्रको व्यापे ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १

अधः त्विषीमाꣳ अभ्योजसा क्रिविं युधाभवदा

२र ३ २ ३ १ २ १ २

रोदसी अपृणदस्य मज्मना प्र वावृधे। अध-

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

त्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत प्र चेतय सैनꣳ सश्च-

३ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २र

द्देवो देवꣳ सत्य इन्दुः सत्यमिन्द्रम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। अध अथ सोमपानानन्तर त्विषीमान् इन्द्रः दीप्तिमान् ओजसा बलेन कृविं कृविनामासुर युधा युद्धेन अभ्यभवत् अभिभूत वान्। किञ्च स इन्द्र रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अपृणत् स्वतेजसा समन्तात् पूरयामास तथा अस्य पीतस्य सोमस्य मज्मना बलेन प्रवावृधे प्रकर्षेण वर्द्धते यद्वा अस्य कृवे असुरस्य मज्मना सारेण रोदसी अपूरयत्। स इन्द्र सोम द्विधा विभज्य अन्य भाग स्वकाये जठरे अधत्त। ईम् एनम् अपरं भाग देवेभ्य प्रारिच्यत प्रारेचयत् एतेनाग्निमिन्द्राय अन्यम येभ्योऽपि देवेभ्य इत्युक्त भवति। तथा च तैत्तिरीयकम्—यत सर्वेषामर्द्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवताना भूयिष्ठभाक्तम इति। हे इन्द्र! त्व प्रचेतय एवम्भूतं सोमं देवाश्च सम्यक् ज्ञापय प्रापयेत्यर्थः अन्यत् पूर्ववत्। प्रचेतय—इति विशेष-पाठः ॥१३॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीर-बुक्क-भूपाल साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थे त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

(अध त्विषीमान्) सोमपान करनेके अनन्तर दीप्तिमान् इंद्र (ओजसा कृविं युधा अभ्यभवत्) बल करके कृविनामक असुरको युद्धमें जीतता हुआ (रोदसी आपृणत्) द्यावा पृथिवीको अपने तेज से पूर्ण करता हुआ (अस्य मज्मना प्रवावृधे) इस पिये हुये सोमके बलसे अधिक वृद्धिको प्राप्त हुआ। वह इन्द्र सोमके दो भाग करके (अन्यं जठरे अधत्त) एक भागको अपने पेटमें धरता हुआ (ईं प्रारिच्यत) दूसरे भागको देवताओंके लिये बचाता हुआ। हे इन्द्र! तू (प्रचेतय) उस सोमको पीनेके लिये देवताओंको चेतन कर। (सत्य इन्द्रः) सत्यस्वरूप और टपकता हुआ (देव सः) द्योतमान वह सोम (सत्य देवम्) सत्यस्वरूप और सोमकी कामना करने वाले (एनं इंद्र सश्चत्) इस इन्द्रको व्यापे ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके त्रयोदशाऽध्यायस्य षष्ठ खण्ड
त्रयोदशाध्यायश्च समाप्त

अथ तृतीया । इन्द्राय गाव आशिरम् आश्रयणसाधनं पय आदि फम् मधु मदकरं दुदुह दुदुहे । कीदृशाय ? वज्रिणे वज्रयुक्ताय इन्द्रः यत् यदा उपह्वरे समीपे वर्तमानं मधु सोमरसं सीम् सर्वतः विदत् लभते तदा ॥ ३ ॥

(गावः वज्रिणे इन्द्राय मधु आशिरं दुदुहे) गौयें वज्रधारी इन्द्रके लिये मधुर दुग्धादिको देती हैं (यत्) जब (उपह्वरे मधुसीम् विदत्) समीपमें वर्तमान सोमरसको सब ओरसे पीता है ॥ ३ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

आ नो विश्वासु हव्यमिन्द्रꣳ समत्सु भूषत ।

२ ३ १ १ ३ १२ ३ १ २

उप ब्रह्माणि सवनानि वृत्रहन् परमज्या ऋचीषम ॥ १

ऋ० नृमेध पुरुमेधा वा । छं० बृहती । दे० अग्निद्वयम् । अथ आनो विश्वास्विति प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे ऋत्विजः ! विश्वासु सर्वासु समत्सु असुरयुद्धेषु हव्यं सर्वैर्देवैरात्मरक्षार्थमाह्वातव्यमिन्द्रमुद्दिश्य नः अस्माकं यज्ञे ब्रह्माणि स्तोत्राणि हवीरूपाण्यन्नानि वा तथा सवनानि प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि च उप आ भूषत उपसमीपे सम्यगलङ्कुरुत । हे वृत्रहन् ! वृत्रस्यासुरस्य पापस्य वा हन्तः ! परमज्या युद्धेषु शत्रुहननार्थं परमा अविनश्वरी ज्या मौर्वी यस्य स तथोक्तः । यद्वा परमान् बलेन प्रकृष्टान् शत्रून् जिनाति हिनस्तीति परमज्याः हे ऋचीषम ! स्तुतिभिरभिमुखीकरणीय ! एवम्भूतेन्द्र ! त्वम् अस्मदभिलषितानि प्रयच्छेति शेषः । हव्यमिन्द्रं समत्सु भूषत हव्य इन्द्रः समत्सु भूषतु इति पाठौ, वृत्रहन्परमज्याऋचीषम वृत्रहापरमज्या ऋचीषमः इति च पाठौ ॥ १ ॥

हे ऋत्विजो ! (विश्वासु समत्सु) सकल असुर युद्धोंमें (हव्यम्) सकल देवताओं करके अपनी रक्षाके लिये पुकारने योग्य इन्द्रको लक्ष्य करके (नः ब्रह्माणि सवनानि उप आभूषत) हमारे यज्ञमें स्तोत्रोंको वा हविरूप अन्नोंको तथा प्रातःसवन आदिको समीपमें सुशोभित करो (वृत्रहन् परमज्याः ऋचीषम) पापके नाशक और युद्धोंमें शत्रुओंके नाशके लिये अविनाशी प्रत्यञ्चा वाले वा बल करके श्रेष्ठ शत्रुओंको मारने वाले तथा स्तुतियोंके द्वारा अभिमुख करनेके योग्य हे इन्द्र ! तुम हमें इच्छित पदार्थ दो ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ २

त्व दाता प्रथमो राधसामस्यासि सत्य ईशानकृत् ।

३ २ ३१ २र ३२३१२ ३२
तुविद्युम्नस्य युज्या वृणीमहे पुत्रस्य शवसो महः २

अथ द्वितीया। हे इन्द्र! प्रथमः सर्वेषां मुख्यस्त्वं राधसां धनानां दाता असि यद्वा धनदातॄणां मध्ये त्वं प्रथम आदिमो भवसि। तथा ईशानकृत् तव स्तोतॄन् ईशानान् ऐश्वर्ययुक्तान् कुर्वन् त्वं सत्यः सत्यकर्मासि यथार्थकर्मा भवसीत्यर्थः। यस्मादेवं तस्मात् वयं तुविद्युम्नस्य बहुधनवतो बह्वन्नस्य वा शवसः बलस्य पुत्रस्य शत्रुवधार्थं बलकरत्वेनोत्पन्नत्वात् बलपुत्रस्य अत एव महः महतः तव युज्या योग्यानि धनानि आ वृणीमहे सम्भजामहे॥ २॥

हे इन्द्र! (प्रथमः त्वं राधसां दाता असि) सबोंमें मुख्य तुम धनोंके दाता हो (ईशानकृत् सत्यः असि) अपने उपासकोंको ऐश्वर्ययुक्त करने वाले तुम सत्यकर्मा हो। इसीसे हम (तुविद्युम्नस्य) बहुतसे धन और अन्न वाले (शवसः पुत्रस्य महः) बलके पुत्र समान तुम महात्मासे (युज्या वृणीमहे) धनोंकी प्रार्थना करते हैं॥ २॥

३२ ३१२३ २र ३क २र ३२ ३२ ३१
प्रत्नं पीयूषं पूर्व्यं यदुक्थ्यं महो गाहाद्दिव आ
२र १२३१ २र ३ १२
निरधुक्षत। इन्द्रमभि जायमानꣳ समस्वरन्॥१॥

ऋ० त्रसदस्युः छं० ऊर्ध्वबृहती। दे० सोमः। अथ प्रत्नम्पीयूषमिति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तं--तत्र प्रथमा दिवि द्युलोकात् तत्र स्थितैर्देवैः पीयूषं पातव्यं प्रत्नं पुराणं यत् सोमरूपमन्नम् उक्थ्यम् प्रशस्यमस्ति पूर्व्यं पुरातनं तत् सोमरूपमन्नं महः महतः गाहात् गाहनात् दिवः द्युलोकात् निरधुक्षत आभिमुख्येन निर्दुहन्ति। ततः दुग्धं मिश्रम् इन्द्रम् अभि लक्ष्य जायमानं तं सोमं समस्वरन् स्तोतारः संस्तुवन्ति। प्रत्नं दिवः इति च पाठः॥ १॥

(दिवः पीयूषम्) स्वर्गवासी देवताओंके पीने योग्य (पुराणं यत्) पुरातन सोमरूप अन्न (उक्थ्यम्) प्रशंसनीय है (पूर्व्यम्) उस पुरातन सोमरूप अन्नको (महः गाहात् दिवः आ निरधुक्षत) महान् अवगाहन द्युलोकसे अभिमुख होकर दुहते हैं तदनन्तर (इन्द्रं अभि जायमानं समस्वरन्) इन्द्रके निमित्त उत्पन्न हुए सोमकी स्तुति करते हैं॥ १॥

२ ३ २ ३१ २ ३१२ ३१२
आदीं के चित्पश्यमानास आप्यं वसुरुचो

३ २ ३क २र ३ १ २र ३ १
दिव्या अभ्यनूषत । दिवो न वारथं सविता
२
व्यूर्णुते ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । आत् अनन्तर पश्यमानासः एनं पश्यन्त दिव्या दिवि भवाः वसुरुच नाम केचित् आप्य यज्ञेषु साधुम् ईम् एनं सोमम् अभ्यनूषत अभ्यस्तुवन् । कस्मादनन्तरम् ? उच्यते दिवः देवः द्योतमानः सविता सर्वस्य प्रेरकः सूर्य्यः वारम् आवरकम् अन्धकार न व्यूर्णुते नापगमयति । तदा एनमस्तुवन् सूर्योदयात् प्रागेव हि सोमं स्तुवन्ति खलु दिवो न वारं वारम्न देवः इति पाठौ ॥ २ ॥

(आत् पश्यमानासः दिव्यः वसुरुचः) तदनन्तर इसको देखते हुए द्युलोकवासी वसुरुच (आप्य ईं अभ्यनूषत) बान्धवोंके योग्य इस सोमकी स्तुति करतेहुए । जिसके अनन्तर उन्होंने स्तुति की सो कहते हैं कि—जबतक (दिव सविता) द्योतमान सबका प्रेरक सूर्य अंधकार नहीं दूर करता है अर्थात् सूर्योदयसे पहिले ही सोम की स्तुति की ॥ २ ॥

२ ३ २ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
अध यदि मे पवमान रोदसी इमा च विश्वा
१ २ ३ २ ३ १ २ ३२उ ३ १ ३१ ३
भुवनाभि मज्मना । यूथे न निष्ठा वृषभो
२र
वि राजसि ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे पवमान ! सोम ! अध अनन्तरं यद् यदा इमे रोदसी द्यावापृ थव्यौ इमा इमानि विश्वा विश्वानि भुवना भूतजा तानि च मज्मना बलेन यूथेन निष्ठा वृषभः यथा कश्चित् वृषभः गवा यूथे यूथे निष्ठा निष्ठितो वर्तते । तद्वद् यूथस्थानीयेषु भूतजातेषु निष्ठितो भवसि । स त्वं तथा कुर्वन् वि राजसे विशेषेण राजसि । भुवनाभिजम्मना भुवनेषु वितिष्ठसे इति पाठौ ॥ ३ ॥

(पवमान अध) हे सोम ! इसके अनन्तर (यत् इमे रोदसी) जब इन द्यावापृथिवीके विषैं (इमा विश्वा भुवना च) इन सकल प्राणियों में भी (मज्मना) बल करके (यूथे निष्ठा वृषभः न) गौओंके समूह

में विराजमान वृषभकी समान (विराजसि) विराजमान होते हैं ॥३॥

३२३ २उ ३ १२ ३ १ २ ३ १ २र

इममू षु त्वमस्माकꣳ सनिं गायत्रं नव्याꣳसम् ।

१ २ ३२३ १ २

अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥ १ ॥

ऋ० शुनःशेपः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । इममूष्विति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तम् । तत्र प्रथमा । हे अग्ने ! त्वम् अस्माकम् अस्मत्सम्बन्धिनम् इमम् ऊ सु पुरोदेशेऽनुष्ठीयमानमपि सनिं हविर्धानं नव्यासं नवतरं गायत्रं स्तुतिरूपं वचोऽपि देवेषु देव नामग्रे प्रवोचः प्रकर्षेण ब्रूहि ॥ १ ॥

(अग्ने) हे अग्ने ! (त्वं अस्माकम्) तुम हमारे (इमं ऊ सु) इस सामने होतेहुए भी (सनिम्) हविके दानको (नव्यांसं गायत्रं देवेषु प्रवोचः) नवीन स्तुतिरूप वचनको भी देवताओंके आगे विशेष रूप से कहो ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

विभक्तासि चित्रभानो सिन्धोरूर्मा उपाक आ ।

३ २ ३ १ २

सद्यो दाशुषे क्षरसि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे चित्रभानो ! विचित्ररश्मियुक्ताग्ने ! विभक्ता विशिष्टस्य धनस्य प्रापयिता असि भवसि । तत्र दृष्टांतः उच्यते, आकार उपमार्थीयः । यथा सिंधोः नद्याः उपाके समीपे ऊर्मा ऊर्मितरङ्गोपलक्षितं कुल्यादिरूपं प्रवाहं विभजन्ति तद्वत् दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय सद्यः तदानीमेव क्षरसि कर्मफलभूतां वृष्टिं करोषि २

(चित्रभानो विभक्ता असि) हे विचित्र किरणोंवाले अग्ने ! तुम विशिष्ट धनके देनेवाले हो (सिंधोः उपाके ऊर्मा आ) जैसे नदीके समीपमें तरङ्गरूपा छोटी २ गूलोंका विभाग करते हैं तैसे (दाशुषे सद्यः क्षरसि) हवि देनेवाले यजमानको तत्काल कर्मफलों की वर्षा करके देते हो ॥ २ ॥

१ २ ३१ २र ३१२

आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु ।

२ ३ २ ३ १ २

शिक्षा वस्वो अन्तमस्य ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। हे अग्ने! परमेषु उत्कृष्टेषु द्युलोकवर्त्तिषु वाजेषु अन्नेषु न अस्मान् आ भज सर्वतः प्रापय। मध्यमेषु अन्तरिक्षलोकवर्त्तिषु वाजेषु आभज। अन्तमस्य अन्तिकतमस्य भूलोकस्य सम्बधीनि वस्वः वसूनि शिक्ष देहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने (नः परमेषु वाजेषु आभज) हमें उत्तम द्युलोकके भोगों में पहुँचाओ (मध्यमेषु आ) अन्तरिक्ष लोकके भोगोंमें पहुचाओ (अतमस्य वस्वः शिक्ष) भूलोकक धन दो ॥ ३ ॥

३ २ ३   ३ १   २ र   ३ २   ३ १ २   ३ १ २

अहमिद्धि पितुष्परि मेधामृतस्य जग्रह।

३ १   २ र

अहं सूर्य इवाजनि ॥ १ ॥

ऋ० वत्स। छ० गायत्री। दे० इंद्र। अहमस्मीति तृचात्मकं पञ्चम सूक्तम्। तत्र प्रथमा। पितुः पालकस्य ऋतस्य सत्यस्य अधि तथस्य इन्द्रस्य मेधाम् अनुग्रहात्मिका बुद्धिम् अहमित् अहमेव परि जग्रह परिगृहीतवानस्मि नान्ये। हि यस्मादेव तस्मात् अहं सूर्य्य इवाजनि सूर्यो यथा प्रकाशमान सन् प्रादुर्भवति तथा अजनिषम् प्रादुरभूवम्। जग्रह जग्रोह इति पाठौ ॥ १ ॥

(पितुः सत्यस्य मेधाम्) पालन करनेवाले इन्द्रकी अनुग्रहरूपा बुद्धिको (अहमित् परि जग्रह) मैंने ही पाया है, इसीकारण (अह सूर्य इव अजनि) मैं सूर्यकी समान प्रकाशमय प्रकट हुआ हूँ ॥ १ ॥

३ २   ३ २ ३   १ २ ३   १ र   ३ २

अहं प्रत्नेन जन्मना गिरः शुम्भामि कण्ववत्।

२ उ   ३   २   ३ २ ३ २

येनेन्द्रः शुष्ममिद्दधे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। कण्ववत् कण्व इव अहमपि प्रत्नेन चिरन्तनेन जन्मना गिरः इन्द्रविषयाणि स्तोत्राणि शुम्भामि अलंकरोमि। येन स्तोत्रसमूहेन इन्द्रः शुष्मं शत्रूणां शोषकम् दधे इत् धत्त एव धारयत्येव यत् स्तोत्रमिन्द्रे इन्द्रा बलम् अवश्य जनयति तत् स्तोत्रमलंकरोमीत्यर्थः। जन्मना मन्मना इति पाठौ ॥ २ ॥

(कण्व इव अहम्) कण्वकी समान मैं भी (प्रत्नेन जन्मना) पुरातन जन्म करके इन्द्रके विषयके स्तोत्रोंको शोभायमान करता हूँ (येन

इंद्रः शुष्मं दधे इत्) जिस स्तोत्रसमूहके द्वारा इंद्र शत्रुओंके नाशक बलको अवश्य ही धारण करता है ॥ २ ॥

१ २र ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ २

ये त्वामिन्द्र न तुष्टुवुर्ऋषयो ये च तुष्टुवुः ।

१ २र ३ १ २

ममेद्वर्द्धस्व सुष्टुतः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! ये जनाः त्वां न तुष्टुवुः न स्तुवंति ये च ऋषयः मंत्राणां द्रष्टारः जनाः तुष्टुवुः त्वां स्तुवंति उभयेषां मध्ये ममेत् ममैव स्तोत्रेण सुष्टुतः शोभनं स्तुतः सन् वर्द्धस्व वृद्धो भव ॥ ३ ॥

(इन्द्र ये त्वां न तुष्टुवुः) हे इंद्र ! जिन्होंने तेरी स्तुति नहीं की (च ये ऋषयः तुष्टुवुः) और जिन ऋषियोंने तेरी स्तुति की उनमें (ममेत्, सुष्टुतः वर्द्धस्व) मेरे ही स्तोत्रसे उत्तमताके साथ स्तुति कियाहुआ वृद्धिको प्राप्त हो ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके चतुर्दशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः समाप्तः ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

अग्ने विश्वेभिरग्निभिर्जोषि ब्रह्म सहस्कृत ।

१ २३ २उ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

ये देवत्रा य आयुषु तेभिर्नो महया गिरः ॥१॥

ऋ० अग्निः । छ० अनुष्टुप् । दे० विश्वे देवाः । अथ द्वितीयखण्डे-अग्नेविश्वेभिरिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम् । तत्र प्रथमा । हे सहस्कृत ! सहसा बलेन कृत ! उत्पादित ! हे अग्ने ! विश्वेभिः विश्वैः सर्वैर्यष्टव्यतया स्थितैरग्निभिः सह ब्रह्म अस्माभिः क्रियमाणं स्तोत्रं हवीरूपमन्नं वा जोषि जुषस्व किञ्च ये अग्नयः देवेषु वर्त्तन्ते देवमनुष्येति (५, ४, ५६) सप्तम्यर्थे त्र प्रत्ययः य आयुषु ये वाग्नयो मनुष्येषु वर्त्तन्ते तेभिः तैः सर्वैः अग्निभिः सह नः अस्माकं गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः महय पूजय ॥ १ ॥

(सहस्कृत अग्ने) हे बलसे उत्पन्न कियेहुए अग्निदेव ! (विश्वेभिः अग्निभिः ब्रह्म जुषस्व) सकल पूजनीय अग्नियों सहित हमारे दिये हुए हविका सेवन कर (ये देवत्रा) जो अग्नि देवताओं में हैं (ये आयुषु) जो अग्नि मनुष्योंमें हैं (तेभिः नः गिरः महय) उन अग्नियों के सहित हमारी स्तुतिरूपा वाणियोंको पूजो ॥ १ ॥

१ २र ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २

प्र स विश्वेभिरग्निभिरग्नि स यस्य वाजिन

१ २ ३ २ ३ २३ ३ २३ ३ १ २

तनये तोके अस्मदा सम्यक् वाजे परीवृत ॥२॥

अथ द्वितीया। यस्य वाजिनः यस्य अन्नवाजिन हविर्लक्षणान्नवन्त अनके यष्टार सन्ति सः अग्नि विश्वभिः विश्वैः सर्वैर्यष्टव्यतया स्थितैरग्निभि सः एव स्यच्छब्दोऽनुवादः। अस्मत् इति अस्मासु सुपा सुलुक् (७, १, ३९) इति सप्तम्या लुक् आङोरुपसर्गयोः श्रवणाद्युग्यितमियाध्याहारः आ गच्छतु। सम्यक् यथायथकालातिक्रमेणेत्यथ। कथम्भूतः ? वाजैः परिवृतः वाजैरस्मभ्य दातव्यैरन्नैः परिवृत परिवेष्टितः सहित इत्यर्थः। न केवलमस्मास्वेव यज्ञादिसिद्ध्यर्थमन्नैः परिवृतोऽग्निरागच्छतु किं तर्हि ? तनये अस्मत्पुत्रे आगच्छतु न केवलं पुत्रे तोके पुत्रपुत्रे दातव्यैर्वाजैः परिवृतोऽग्निरागच्छतु। इति परोक्षकृत्या अग्निः स्तूयते अस्मद्दो चाग्निसाध्यक्रियानुपरमः प्राप्यत ।२।

(यस्य वाजिन) जिस अग्निके हविसे यजन करनेवाले बहुत हैं (सः अग्नि) वह अग्नि (विश्वेभिः अग्निभि) सकल यजनीय अग्नियों सहित (वाजै परीवृतः) हमें देनेयोग्य अन्नों सहित (सम्यक्) ठीक समय पर (अस्म प्र आ) हमारे यहा अधिकतासे आवे (स तनये तोके) वह अग्नि हमारे पुत्र और पौत्रोंके यहाँ भी आवे ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

त्व नो अग्ने अग्निभिर्ब्रह्म यज्ञ च वर्द्धय।

१ २ ३ १ २ ३ १ २र

त्व नो देवतातये रायो दानाय चोदय ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। हे अग्ने ! त्वम् अग्निभि स्वविभूतिभूतैरन्यैरग्निभिः सार्द्ध नः अस्माकं ब्रह्म स्तोत्रं यज्ञ च वर्द्धय। तथा त्वं नः अस्माकं देवतातये यज्ञनामैतत् (निघ० ३, १७, १०) यागार्थं राय धनस्य दानाय प्रदानाय चोदय दातॄन् प्रेरय ॥ ३ ॥

(अग्ने त्वं अग्निभिः) हे अग्ने ! तू अपनी विभूतिरूप अग्नियों सहित (न ब्रह्म यज्ञ च वर्द्धय) हमारे स्तोत्र और यज्ञको बढ़ा (त्वम् नः देवतातये रायः दानाय चोदय) तू हमारे यज्ञके निमित्त धनका दान करनेको देवताओंको प्रेरणा कर ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३

त्वं सोम प्रथमा वृक्तबर्हिषो महे वाजाय श्रवसे

१ २ १ २र ३क२र

धियं दधुः । स त्वं नो वीर वीर्याय चोदय ॥१॥

ऋ० त्रसदस्युः । छ० ऊर्ध्वबृहती । दे० सोमः । अथ त्वे सोमेति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे सोम ! प्रथमाः पुरातनः यद्वा, वचनव्यत्ययेन सर्वेषां जनानां मुख्याः वृक्तबर्हिषः वृक्तं छिन्नं बर्हिर्यैर्यज्ञार्थमिति वृक्तबर्हिषः यजमानाः महे महते वाजाय बलाय श्रवसे अन्नाय च धियं बुद्धिं त्वे त्वयि दधुः निहितवन्तः, तस्मात् हे वीर ! समर्थ ! सोम ! तादृशः त्वं नः अस्मानपि संग्रामे वीर्याय सामर्थ्याय चोदय प्रेरय यद्वा, वीर्य्याय वीरे पुत्रे भवाय सुखाय नः अस्मान् प्रेरय ॥१॥

(प्रथमा वृक्तबर्हिषः) सबोंमें मुख्य और यज्ञके लिये कुशच्छेदन करनेवाले (महे वाजाय श्रवसे) बहुतसे बल और अन्नके लिये (त्वे धियं दधुः) तुम्हारे विषैं बुद्धिको स्थापन करतेहुए तिसकारण वीर (सः त्वम्) हे वीर सोम ! वह तू (न वीयाय चोदयः) हमैं सामर्थ के लिये प्रेरणा करो अथवा पुत्रविषयकसुखके लिये हमैं प्रेरणा करो१

३क २र ३ १ २र ३ २ ३ २ ३ १ २र ३

अभ्यभि हि श्रवसा ततर्दिथोत्सं न कं चिज्जन-

२ ३ १ २ १ २ ३ १ २र ३ १ २

पानमक्षितम् । शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः २

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वं श्रवसा अन्नेन हेतुना अभ्यभि ततर्दिथ हि पवित्रमभितृणवानसि । तत्र दृष्टान्तद्वयम् उत्सं न यथाकश्चित् जलपानम्, अस्मिन् जना उदकं पिबन्ति, तम् अक्षितम् अक्षीणं कञ्चित् कश्चन उत्सम् उत्सरणशीलं वाप्यादिकमभितृणत्ति यथा वा कश्चित् गभस्त्योः बाह्वोः शर्याभिः अङ्गुलीभिः भरमाणः उदकं सम्भरन् कञ्चिदभितृणत्ति तद्वत् ॥ २ ॥

हे सोम ! तू (श्रवसा अभ्यभिततर्दिथ) अन्नके कारण पवित्रको भेदन करता हुआ (न कञ्चित् जनपानं अक्षितं उत्सम्) जैसे मनुष्यों के पीने योग्य कुण्डको पूर्ण रखनेके लिये किसी बावडी आदिको तोड़ कर जल निकालते हैं (गभस्त्योः शर्याभिः भरमाणः न) जैसे जल भरनेवाला भुजाओंकी अंगुलियोंसे किसी जलाशयको तोडता है ॥२॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

अजीजनो अमृत मर्त्यायकमृतस्य धर्मन्नमृतस्य

१ २ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
चारुण । सदासरो वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे अमृत ! मरणधर्मरहित !, सोम ! त्वम् ऋतस्य सत्यभूतस्य चारुण कल्याणस्य अमृतस्य उदकस्य धर्मन् धारकेऽन्तरिक्षे अर्कं सूर्यं मर्त्याय मनुष्यार्थम् अजीजनः किञ्च सनिष्यदत् सम्भजन् देवान् । स त्वम् वाजम् अच्छ सङ्ग्रामम् अभिलक्ष्य सदा असरः सरसि गच्छसि । मर्त्यायेक मर्त्येषु इति पाठौ ॥ ३ ॥

(अमृत) हे मरणधर्मरहित सोम (ऋतस्य चारुण अमृतस्य धर्मन्) सत्य और कल्याणरूप जलको धारण करनेवाले अन्तरिक्षमें (कं मर्त्याय अजीजनः) सूर्यको मनुष्योंके लिये उत्पन्न करता हुआ और (सनिष्यदत्) देवताओंका सेवन करताहुआ तू (वाज अच्छ) सङ्ग्रामकी ओरको (सदा असरः) सदा जाता है ॥ ३ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
एन्दुमिन्द्राय सिञ्चत पिबाति सोम्यं मधु ।
१ २र २ ३
प्र राधाꣳसि चोदयते महित्वना ॥ १ ॥

ऋ० विश्वमना । छ० उष्णिक् । दे० इन्द्रः । अथ इन्दुमिन्द्रायेति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे ऋत्विजः ! इन्दुं स्यन्दनशील सोमम् इन्द्राय इन्द्रार्थम् आ सिञ्चत आभिषवणद्रव्येणासेचनं कुरुत अभिषुणुतेत्यर्थः । ततः सोम्यं सोममयं मधु मदकरं सोमरसं पिबाति पिबतु । पीत्वा च स इन्द्रः महित्वना स्वमहत्त्वेनैव राधांसि धनानि स्तोतृभ्यः प्रचोदयते प्रकर्षेण चोदयते प्रेरयति । प्रराधांसि प्रराधसा इति पाठौ, चोदयाते चोदयाते इति च ॥ १ ॥

(इन्दुं इन्द्राय आसिञ्चत) सोमरसको इन्द्रके लिये सींचो (सोम्य मधु पिबाति) सोमके मधुररसको इन्द्र पिये और पीकर (महित्वना राधांसि प्रचोदयते) अपनी महिमासे स्तोताओंको धन देय ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
उपो हरीणां पतिꣳ राधः पृञ्चन्तमब्रवम् ।
३ १ २ ३ २ ३ १ २
नूनꣳ श्रुधि स्तुवतो अश्व्यस्य ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हरीणां हरितवर्णानाम् अश्वानां पतिं पालयितारं राधः धनं पृञ्चन्तं पृञ्चन्तं सम्पर्कं (अ०१० आ०) स्तोतृषु संयोजयन्तं

ददतमित्यर्थः । एतादृशमिन्द्रम् उपो अब्रवम् अतिशयेनाहं स्तोत्रं करवाणि अश्वस्य अश्वा नामार्षेरश्वशब्देनोच्यते तस्य पुत्रस्य स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतः मम सम्बन्धिनी हे इंद्र ! त्वद्विषयां स्तुतिं नूनं सम्प्रति श्रुधि शृणु । राधः दक्षम् इति पाठौ ॥ २ ॥

(हरीणां पतिं राधः पृञ्चन्तम्) पापहारी अश्वोंके स्वामी और स्तोताओंका धनयुक्त करनेवाले इंद्रकी (उपा अब्रवम्) विशेषरूपसे मैं स्तुति करता हूँ (अश्वस्य स्तुवतः नूनं श्रुधि) अश्व ऋषिके पुत्र की अनुष्ठानकी हुई मेरी स्तुतिको हे इंद्र ! तुम इस समय सुनो ॥ २ ॥

१ २ ३ ३२ ३ २ ३२ ३१२३ २

न ह्या३ङ्ग पुरा च न जज्ञे वीरतरस्त्वत् ।

१ २ ३२उ ३ २ ३ १ २

न की राया नैवथा न भन्दना ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे इंद्र ! त्वत् त्वत्तः पुरा पूर्वं वीरतरः सामर्थ्यवान् कश्चित् न हि जज्ञे न जातः खलु । अङ्ग प्रसिद्धौ त्वमेव सामर्थ्यवान् जात इत्यर्थः । किञ्च त्वत्तोऽपि राया धनेन समर्थः न किः न कश्चिदस्ति । तथा एवथा शत्रुपुराणि संग्रामं वा प्रति गमनेन त्वत्तोऽधिको न जातः । यद्वा, एवथा अव रक्षणादिषु (भ्वा० प०) अकारस्यैकारश्छान्दसः, औणादिकस्थाप्रत्ययः, शरणागतानां स्तोतॄणां वा अवने त्वत्तोऽधिको नास्ति । किञ्च भन्दना भन्दतिः स्तुतिकर्म्मा (निघ० ३, १४, १९) स्तुत्यश्च त्वदधिको न जातः धनवान् रक्षकः स्तुत्यश्च त्वत्तोऽन्यो न जज्ञ इति ॥ ३ ॥

हे इंद्र ! (त्वत् पुरा न जज्ञे) तुमसे पहिले कोई उत्पन्न नहीं हुआ (अङ्ग वीरतरः नहि) हे समर्थ इंद्र ! तुमसे अधिक वीर भी कोई नहीं हुआ (रायः नकिः) धनमें भी तुमसे अधिक कोई नही है (एवथा नः) संग्रामोंमें चढ़ाई करनेवाला भी तुमसे अधिक कोई नही है (भन्दना न) स्तुतियोग्य भी तुमसे अधिक कोई नही है ॥ ३ ॥

३ ० ३ १ २ ३ १ २र

नदं व ओदतीनां नदं योयुवतीनाम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

पतिं वो अघ्न्यानां धेनूनामिषुध्यसि ॥ १ ॥

ऋ० प्रियमेधः । छ० अनुष्टुप् । दे० इंद्रः । अथ नदं व इति चतुर्थसूक्तात्मिकैषा । ओदतीनाम् ओदत्यः उषसः ओदती भास्वती इति तन्नामसु पाठात् (निघ० १, ८, ३-४) तासां नदम् उत्पादकमित्यर्थः

दर्शनेण हि उपस उत्पद्यन्ते इन्द्रस्यैव सूर्य्यरूपत्वात्, द्वादशादित्यमध्ये इन्द्रः पठितः। तादृशमिन्द्रं हे यजमानाः ! वः युष्मदर्थम् आह्वयामि अघ्न्यानाम् अहन्तव्यानां गवां पतिम् आह्वये। अथ प्रत्यक्ष कृतः हे यजमानाः च त्वं धेनूनां क्षीरादिना प्रीणयित्रीणां गवाम् इषुध्यसि अन्नमिच्छसि।

हे यजमानो (आदित्सीनां नरम् वः) आदित्यरूपसे उषाओंके उत्पादक इंद्रको तुम्हारे लिये आह्वान करता हूँ (योयुवतीनां नरम्) चन्द्रकिरणोंके उत्पादकको तुम्हारे लिये आह्वान करता हूँ (अघ्न्यानां पतिं वः) गौओंके स्वामीको तुम्हारे लिए आह्वान करता हूँ (धेनूनां इषुध्यसि) हे यजमान ! तू गौओंके दूधरूप अन्नको चाहता है ॥ १ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके चतुर्दशाध्यायस्य द्वितीय खण्डः समाप्तः

१ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २

देवो वो द्रविणोदा पूर्णां विवष्ट्वासिचम् । उद्वा

३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २

सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिद्वो देव ओहते १

ऋ० वसिष्ठः। छ० बृहती। दे० अग्निः। अथ तृतीयखण्डे–देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथात्मकं प्रथमं सूक्तम् तत्र प्रथमा। द्रविणोदा धनानां दाता देवः अग्निः वः युष्मदीयां पूर्णां हविषा आसिचम् आसिक्तं स्रुचं विवष्टु कामयताम्। अतः उत्सिञ्चध्वम् वा सोमेन पात्रम् उप पृणध्वम् वा सोमम् वा शब्दौ समुच्चयार्थौ भृशमहंण होतृचमसम् पूरयत च अग्नये सोमं यच्छत चेत्यर्थः। आदित् अनन्तरमेव देवः अग्निः वः युष्मान् ओहते वहति। विवष्टु विवष्टि इति पाठौ ॥ १ ॥

(द्रविणोदाः देवः) धनोंका दाता अग्नि देवता (वः पूर्णां आसिचं विवष्टु) तुम्हारी हविसे पूर्ण स्रुचकी कामना करें (उत्सिञ्चध्वं वा) और सोमसे सींचो (पृणध्वम् वा) और पात्रको हविसे पूर्ण करो (आदित् देव वः ओहते) तदनन्तर ही अग्निदेव तुम्हारा भरण करता है ॥ १ ॥

१ २र ३२३ १२ ३ १ २ ३ १ २

तꣳ होतारमध्वरस्य प्रचेतस वह्निं देवा अकृ-

१ २ ३ १२ ३२,३१२३ १२र

ण्वत । दधाति रत्न विधते सुवीर्य्यमग्निर्जनाय

३ १ २

दाशुषे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । देवाः प्रचेतसं प्रकृष्टमतिं तम् अग्निम् अध्वरस्य यज्ञस्य वह्निं वोढारं होतारं च अकृण्वत अकृण्वन् । किमर्थमित्यत्राह स च अग्निः विधते परिचरते दाशुषे हविषां प्रदात्रे जनाय सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं रत्नं रमणीयं धनं दधाति दधातु इत्यर्थः ॥ २ ॥

(देवाः) देवता (प्रचेतसं तम्) श्रेष्ठ बुद्धिवाले उस अग्निको (अध्वरस्य वह्निं होतारं अकृण्वन्) यज्ञका वाहक और होता बनाते हुए (अग्निः) वह अग्नि (विधते दाशुषे जनाय) उपासना करने वाले और हवि देनेवाले यजमानके अर्थ (सुवीर्यं रत्नं दधाति) सुन्दर वीरतायुक्त रमणीय धन देता है ॥ २ ॥

१ २   ३ १ २ ३   १ २   ३ १ २ ३ २

अदर्शि गातुवित्तमो यस्मिन् व्रतान्यादधुः ।

२ ३   २   ३ १   २र ३   १ २   ३   १ २

उपो षु जातमार्य्यस्य वर्द्धनमग्निं नक्षन्तु

३   १ २

नो गिरः ॥ १ ॥

ऋ० सौभरिः । छ० बृहती । दे० अग्निः । अथ अदर्शीति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । यस्मिन् अग्नौ व्रतानि कर्माणि आ दधुः यजमानाः आहितवन्तः गातुवित्तमः अतिशयेन मार्गाणाम् ज्ञाता सोऽग्निः अदर्शि प्रादुरभूत् । किञ्च सुजातं सम्यक् प्रादुर्भूतम् अस्य आर्य्यस्य उत्तमवर्णस्य वर्द्धनं वर्द्धयितारम् अग्निं नः अस्माकम् गिरः स्तुतिरूपा वाचः उपो नक्षन्तु उपगच्छन्तु नक्ष गतौ इति (भ्वा० प०) धातुः । नक्षन्तु नक्षन्त इति पाठौ ॥ १ ॥

(यस्मिन् व्रतानि आदधुः) जिस अग्निमें यजमानोंने कर्म समर्पण किये (गातुवित्तमः अदर्शि) विशेष मार्गोंका ज्ञाता वह अग्नि प्रकट हुआ (सुजातं आर्यस्य वर्द्धनम्) सम्यक् प्रकार प्रकट हुए और श्रेष्ठ वर्णके वृद्धिकर्त्ता (अग्निं नः गिरः उपोनक्षन्तु) अग्नि देवताका हमारी स्तुतिरूप वाणियें प्राप्त हों ॥ १ ॥

२ ३ १ २   ३ १ २ ३ १   २   ३ २

यस्माद्रेजन्त कृष्टयश्चर्कृत्यानि कृण्वतः ।

३   २   ३ १ ३   ३   २ ३   २   ३ १ २

सहस्रसां मेधसाताविव त्मनाग्निं धीभिर्नमस्यत २

अथ द्वितीया। यस्मात् कारणात् चर्कृत्यानि कर्त्तव्यानि कर्माणि कृण्वतः कुर्वाणान् मनुष्यान् कृष्टयः इतरे मनुष्या रेजन्त कम्पन्ते तस्मा द्विनो हे मदीया जना ! यूय सहसा गवा धनाना च सहस्रस्य दातार मग्निं मेधसातौ यज्ञे धीभिः कर्त्तव्यकर्मभिः त्मना आत्मनैव नमस्यत परिचरत। नमस्यत सपर्य्यत इति पाठौ ॥ २ ॥

(यस्मात् चर्कृत्यानि कृण्वतः) जिस कारण कि-कर्तव्य कर्म करनेवाले मनुष्योंको (कृष्टयः रेजन्ते) अन्य मनुष्य कम्पायमान करते हैं, तिस कारण इस समय हे मेरे मनुष्यो ! (सहस्रसाम्) सहस्रों गौए और धन देनेवाले अग्निको (मेधसातौ धीभिः त्मना नमस्यत) यज्ञमें कर्त्तव्य कर्मोंसे स्वयं प्रणाम करो ॥ २ ॥

१ २र ३ २
प्र दैवोदासो अग्नि ००० ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। दैवोदासः दिवोदासेनाहूयमानोऽग्निः मातरं सर्वस्य लोकस्य धारणवत्त्वात् पृथिवीं माता, ता पृथिवीं अनु प्रति न प्र वियावृते देवान् प्रति हविर्वोढुं विशेषेण न प्रवर्त्तयति, यस्मादेनमग्निं दिवोदासो मज्मना बलेन आजुहाव। तस्मादयमग्निः नाकस्य स्वर्गस्य क्षेयः द्योतमानः इन्द्रः परमैश्वर्य्ययुक्त शर्मणि गृहे स्वायतने एव तस्थौ अतिष्ठत्। प्रथममागे इय भाक् द्रष्टव्या ॥ ३ ॥

इसकी व्याख्या आग्नेय पर्व अध्याय १ खण्ड ५ में होचुकी ॥ ३ ॥

३ १ २
अग्न आयूᳬषि पवसे ॥ १ ॥

ऋ० वैखानस। छ० गायत्री। दे० अग्निः। अथ अग्न आयूषि तृचात्मकम् तृतीय सूक्तम् तत्र प्रथमा। सा चान्यत्राम्नाता (उ० आ० ६, ३ १० ३) ॥ १ ॥

इसकी व्याख्या १३ वें अध्याय ४ खण्डमें होचुकी ॥ १ ॥

३ २उ ३ १२ ३ १ २ ३१२
अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः।
१२ ३२
तमीमहे महागयम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। पाञ्चजन्यः निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः यद्वा गन्धर्वाः पितरो देवाः असुराः रक्षांसीत्येतत् पञ्चजनाः, अथवा देवाः मनुष्याः गन्धर्वाप्सरसः सर्पाः पितर इति ब्राह्मणाभिहिताः पञ्च

जनाः । गम्भीराञ्ज्यः (४, ३, ५८) इत्यत्र बर्हिर्देवः पञ्चजनेभ्यः इति वक्तव्यम् इति वचनात् भावार्थे ञ्यप्रत्ययः । तेषां तत्तदभीष्टप्रदानेन स्वभूतः ऋषिः सर्वस्य द्रष्टा पवमानः पवमानरूपः अग्निः पुरोहितः कर्मार्थमृत्विग्भिः पुरतो निहितः, तम् पूर्वोक्तलक्षणम् महागयम् महद्भिरपि देवादिभिर्गातव्यं मह न्ति प्रभूतानि यज्ञगृहाणि यस्य वा स तथोक्तः, तम् ईमहे याचामहे ॥ २ ॥

(पांचजन्यः ऋषिः) देव मनुष्य आदि पांच प्रकारके प्राणियोंको अभीष्ट फल देनेवाला और सबका द्रष्टा (पवमानः अग्निः) पवमान रूप अग्नि (पुरोहितः) कर्मके लिये ऋत्विजों करके आगे स्थापन किया गया है (तं महागयम् ईमहे) उस अनेकों यज्ञशालाओं वाले अग्निकी हम याचना करते हैं ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् ।

१ २ ३ २उ ३ १ २

दधद्रयिं मयि पोषम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे अग्ने ! स्वपाः सोर्मनसी (६, २, ११७) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् शोभनकर्मा त्वम् अस्मे अस्मासु सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं वर्च्च वर्च्च दीप्तौ (भ्वा० आ०) तेजः पवस्व आगमय । तथा भवान् रयिं धनम् पुत्रम् वा पोषम् भावे कर्मणि वा घञ् गवां पुष्टिं यद्वा गवादिकं मयि भवाम् दधत् दधातु करोत्वित्यर्थः दधातेः लेटि अडागमे घोर्लोपो लेटि वा (७, ३, ७०) इत्याकारलोपः ॥ ३ ॥

(अग्ने स्वपाः) हे अग्ने श्रेष्ठ कर्म वाले तुम (अस्मे) हमें (वर्चः पवस्व) तेज दो (मयि रयिं पोषम् दधत्) मेरे विषैं धन और पुष्ट गौ आदि को स्थापन करो ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया ।

२ ३१ २ ३ १ २

आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥ १ ॥

ऋ० वसूयवः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ अग्ने पावकेति तृचात्मकं चतुर्थम् सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे पावक ! शोधक ! रोचिषा स्वदीप्त्या मन्द्रया देवानां मादयित्र्या जिह्वया च, हे देव ! द्योतमानाग्ने देवान् आ वक्षि आवह, यज्ञार्थम् यक्षि च तान् यज ॥ १ ॥

(पावक) हे पवित्र करनेवाले (अग्ने देव) अग्निदेव (शोचिषा मन्द्रया जिह्वया) अपनी दीप्ति से और देवताओंको हर्ष देने वाली जिह्वा से (देवान् आवक्षि यक्षि च) देवताओंका आवाहन करो और यजन भी करो ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
तं त्वा घृतस्नवीमहे चित्रभानो स्वर्दृशम् ।
३ २उ ३ १ २
देवाँ आ वीतये वह ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे घृतस्नो ! घृतस्य प्रेरक ! यद्वा, घृतेन अनित ! हे चित्रभानो ! चित्रा नानाविधा भानवो दीप्तयो रश्मयो यस्यासौ चित्रभानुस्तस्य सम्बोधनम् स्वर्दृशं सर्वस्य द्रष्टारं तं त्वा त्वाम् ईमहे याचामहे, अतो वीतये हविषां भक्षणाय देवान् आ वह ॥ २ ॥

(घृतस्नो चित्रभानो) हे घृतसे उत्पन्न हुए और नाना प्रकारकी दीप्तिवाले अग्निदेव ! (स्वर्दृशं तं त्वा ईमहे) सबके द्रष्टा तिस तुम से हम याचना करते हैं, कि—(वीतये देवान् आवह) हविभक्षण करनेके लिये देवताओंका आवाहन कर ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २
वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तꣳ समिधीमहि ।
१ २ ३ १ २ ३ २
अग्ने बृहन्तमध्वरे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे कवे ! क्रान्तदर्शिन् ! अग्ने वीतिहोत्रं कान्तयज्ञं यद्वा प्रिययज्ञं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं बृहन्तं महान्तं, त्वा त्वाम् अध्वरे यज्ञे समिधीमहि समिन्धि सन्दीपयामः ॥ ३ ॥

(कवे अग्ने) हे अनुभवी अग्निदेव ! (वीतिहोत्रं द्युमन्तम्) यज्ञ के प्रेमी और दीप्तिमान् (बृहन्तं त्वा अध्वरे समिधीमहि) महान् तुमको यज्ञमें प्रज्वलित करते हैं ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके चतुर्दशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः समाप्तः

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अवा नो अग्न ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि ।
१ २ ३ १ २
विश्वासु धीषु वन्द्य ॥ १ ॥

ऋ० गौतमः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ चतुर्थे खण्डे—अवा नो अग्न इति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । विश्वासु धीषु सर्वेषु कर्मसु वन्द्यः स्तुत्यः हे अग्न ! गायत्रस्य गायत्रसाम्नः गायत्रीच्छन्दस्कस्य वा सूक्तस्य प्रभर्मणि प्रभरणे सम्पादने निमित्तभूते सति नः अस्मान् ऊतिभिः त्वदीयैः पालनैः अव रक्ष द्व्यचोऽस्तिङः (६, ३, १३५) इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

(विश्वासु धीषु वन्द्यः अग्ने) सकल कर्मोंमें वन्दनीय हे अग्ने ! (गायत्रस्य प्रभर्मणि) गायत्री छन्दवाले सूक्त के निमित्त होने पर (नः ऊतिभिः अव) हमको अपने रक्षाके साधनोंसे रक्षा करो ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १२
आ नो अग्ने रयिं भर सत्रासाहं वरेण्यम् ।
१ २ ३ २ ३ १ २
विश्वासु पृत्सु दुष्टरम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! रयिं धनं नः अस्मभ्यम् आ भर प्रयच्छ । कीदृशम् ? सत्रासाहं सत्रा सह युगपदेव दारिद्र्यस्य नाशं वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं विश्वासु पृत्सु सर्वेषु संग्रामेषु दुष्टरम् शत्रुभिस्तरीतुमशक्यम् ॥ २ ॥

(अग्ने) हे अग्निदेव (सत्रासाहं वरेण्यम्) एक साथ दारिद्र्यके नाशक और वरणीय (विश्वासु पृत्सु दुष्टरम्) सकल संग्रामोंमें शत्रुओं को दुस्तर (रयिं नः आभर) धन हमें दे ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ १
आ नो अग्ने सुचेतुना रयिं विश्वायुपोषसम् ।
२ १ २ ३ १ २
मार्डीकं धेहि जीवसे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे अग्ने ! नः अस्माकं जीवसे जीवनाय सुचेतुना शोभनेन ज्ञानेन युक्तं रयिं धनम् आ धेहि आस्थापय । कीदृशम् ? मार्डीकं मृडीकं सुखं तद्धेतुभूतं विश्वायुपोषसं सर्वस्मिन्नायुषि देहादेः पोषकं यावज्जीवमस्मदुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥

(अग्ने नः जीवसे) हे अग्निदेव ! हमारे जीवनके लिये (सुचेतुना) सुन्दर ज्ञानसे युक्त (विश्वायुपोषकं मार्डीकम्) जीवन भर शरीर आदि के पोषक और सकल सुखदायक (रयिं नः धेहि) धन हमें दे ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निꣳ हिन्वन्तु नो धियः सप्तिमाशुमिवा-

१ २   १२   ३ १२

जिषु । तेन जेष्म धन धनम् ॥ १ ॥

ऋ० कनुः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अग्निं हिन्वन्त्विति पञ्चर्चं द्वितीय सूक्तम् । तत्र प्रथमा । नः अस्माकं धियः कर्माणि स्तुतयो वा अग्निं हिन्वन्तु प्रेरयन्तु यागाभिमुखोऽभवन्तु वर्धयन्तु वा हि गर्ना सृर्द्वौ । च । तत्र दृष्टान्तः आजिषु समरेषु आशु शीघ्रगामिनं सप्तिम् इव सपणशीलमश्वं यथा योद्धारः प्रेरयन्तितद्वत् तेन अग्निना धन धन सर्वं धन जेष्म वय जयेम ॥ १ ॥

(नः धियः) हमारे कर्म या स्तुतियें (अग्निं हिन्वन्तु) अग्निको हमारे यज्ञके लिये उद्यत करें (आजिषु आशु सप्तिं इव) जैसे कि—योद्धा संग्रामोंमें शीघ्रगामी घोड़ेको उद्यत करते हैं (तेन धनं धनं जेष्म) उस अग्निके द्वारा हम सकल धनोंको जीतें ॥ १ ॥

२३ २ ३ १ २ ३ १ २   ३ २३ ३

यया गा अकरामहे सेनयाग्ने तवोत्या ।

१ २   ३ १ २

ता नो हिन्व मघत्तये ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! सेनया इनेन सह वर्तमानया सेनारूपया वा यया तव ऊत्या रक्षया गाः आ करामहे आभिमुख्येन करवामहे समामह इत्यर्थ । ताम् ऊतिं नः अस्मान् हिन्व गमय । किमर्थम् ? मघत्तये धनस्य दानार्थम् अस्माकं धनलाभायेत्यर्थः । करामहे करामह इति पाठौ ॥ २ ॥

(सेनया यया तव ऊत्या) सेनारूप या धनसहित जिस तुम्हारी रक्षासे (अग्ने) हे अग्निदेव ! (गाः आकरामहे) गौओंको पावें (तां नः मघत्तये हिन्व) उस रक्षाको हमें धन प्राप्त होनेके लिये प्रेरणा करो ॥ २ ॥

१ ३ ३२ ३ १ २ ३१ ४र ३ १ २

आऽग्ने स्थूरꣳ रयिं भर पृथु गोमन्तमश्विनम् ।

३ २३ ३ १ २ ३ २

अद्धि खं वर्त्तया पविम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे अग्ने ! स्थूरं स्थूल वृद्ध पृथु विस्तीर्णं गोमन्तं गोभिर्युक्तम् अश्विनम् अश्वोपेतम् आ भर अस्मभ्यमाहर प्रयच्छ । किञ्च खम् अन्तरिक्षम् अद्धि वृष्ट्युदकैः सिञ्च यद्वा आसीसैस्ले

जोभिः व्यञ्जय प्रकाशय। पविम् आयुधं वर्त्तय अस्मद्विरोधिषु प्रवर्त्तय। पविम पणिम् इति पाठौ ॥ ३ ॥

(अग्ने) हे अग्निदेव ! (स्थूरं पृथु गोमन्तं अश्विनं रयिं आभर) बहुतसे विस्तार वाले गौओं और घोडोंसे युक्त धन हमें दो (खं अक्ष्धि) आकाशको अपने तेजोंसे प्रकाशित करो (पविं वर्त्तय) आयुध को हमारे शत्रुओंमें घुमाओ ॥ ३ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ २
अग्ने नक्षत्रमजरमा सूर्यꣳ रोहयो दिवि ।
२ ३ २ ३ १ २
दधज्ज्योतिर्जनेभ्यः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी। हे अग्ने ! नक्षत्रं नक्षति समन्ताद् गच्छतीति नक्षत्रः नक्षि गतौ (भ्वा० प०) अमिनक्षि (उ० ३, १०५) इत्यादिना अत्रन् प्रत्ययः। सततं गन्तारम् अजरम् जरारहितम् सूर्य्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं दिवि अन्तरिक्षम् आ रोहयः उपर्यवस्थापितवानसि यद्वा नक्षत्रं कृतिकादिकं सूर्यञ्च दिव्यारोहयः। किं कुर्वन्? जनेभ्यः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः व्यवहारार्थं ज्योतिः प्रकाशकं दधत् विदधत् कुर्वन् यथा सर्वेषां प्रकाशो भवति तथा उन्नते देशे सूर्यमगमय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

(अग्ने) हे अग्निदेव ! (जनेभ्यः ज्योतिः दधत्) सकल प्राणियों के लिये प्रकाश करतेहुए तुमने (नक्षत्रं अजरम्) निरन्तर गमन करनेवाले और जरारहित (सूर्यं दिवि आरोहयत्) सूर्यको द्युलोक में स्थापन किया है ॥ ४ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
अग्ने केतुर्विशामसि प्रेष्ठः श्रेष्ठ उपस्थसत् ।
१ २ ३ २ उ ३ १ २
बोधा स्तोत्रे वयो दधत् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी। हे अग्ने ! विशां प्रजानां यजमानानां केतुः केतयिता ज्ञापयिता असि भवसि। अतएव प्रेष्ठः प्रियतमः श्रेष्ठः प्रशस्यतमश्च भवसि। स त्वम उपस्थसत् उपस्थाने यज्ञगृहे निषीदन् बोध अस्मदीयं स्तोत्रमवगच्छ। किंकुर्वन्? स्तोत्रे स्तुवते जनाय वयः अन्नं दधत् विदधत् कुर्वन् प्रयच्छन् वा ॥ ५ ॥

(अग्ने विशां केतुः प्रेष्ठः श्रेष्ठः असि) हे अग्निदेव ! तुम यजमानों के ज्ञानदाता अतएव परम प्यारे और सबसे श्रेष्ठ हो (उपस्थसत्)

यज्ञशाला में स्थित हुए तुम (स्तोत्रं यथा वृधत् बोध) स्तोताको मग्न करतेहुए हमारे स्तोत्रको स्वीकार करो ॥ ५ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २र ३ २ ३ २

अग्निर्मूर्द्धा दिव ककुत्पति पृथिव्या अयम् ।

३ १ २र

अपाꣳरेताꣳसि जिन्वति ॥ १ ॥

ऋ० विरूप । छं० गायत्री दे० अग्निः । अथ अग्निर्मूर्द्धेति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । मूर्द्धा देवानां श्रेष्ठ दिवः द्युलोकस्य ककुत् उच्छ्रित पृथिव्या च पति अयम् अग्निः अपां रेतांसि स्थावरजङ्गमात्मकानि भूतानि जिन्वति प्रीणयति ॥ १ ॥

(मूर्धा) देवताओंमें श्रेष्ठ (दिवः ककुत्) द्युलोकमें भी ऊँचा (पृथिव्याः पतिः अयम् अग्निः) पृथिवीका स्वामी यह अग्नि (अपाम् रेतांसि जिन्वति) जलके बीजरूप सकल स्थावर जङ्गम प्राणियोंको प्रेरणा करता है ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ ३ २ १ २ ३क २र

ईशिषे वार्यस्य हि दात्रस्याग्ने स्व पति ।

३ २ ३ २ ३ १ २

स्तोता स्या तव शर्मणि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! स्वः पतिः स्वर्गस्य स्वामी त्वं वार्यस्य वरणीयस्य दात्रस्य दातव्यस्य धनस्य ईशिषे ईश्वरोऽसि शर्मणि सुखे निमित्ते तव स्तोता स्या मयेयम् ॥ २ ॥

(अग्ने स्वः पतिः)हे अग्ने ! स्वर्गका स्वामी तू (वार्यस्य दात्रस्य हि ईशिषे) वरणीय और देने योग्य धनके स्वामी हो (शर्मणि तव स्तोता स्याम्) सुख पानके लिये मैं तुम्हारा स्तोता होऊँ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र

उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते ।

२ ३ १ २ ३ १ २

तव ज्योतीꣳष्यर्चय. ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे अग्ने ! ते तव शुचयः निर्मलाः शुक्राः शुक्लवर्णाः भ्राजन्तः दीप्यमानाः अर्चयः प्रभाः तव ज्योतींषि तेजांसि उदीरते प्रेरयन्ति ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्ग-प्रवर्त्तक-श्रीवीरबुक्क भूपाल-साम्राज्य धुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

(अग्न) हे अग्निदेव ! (शुचयः शुक्राः) निर्मल और श्वेतवर्ण (भ्राजन्तः अर्चयः) दीप्यमान अर्चियें (तव ज्योतीषि उदीरते) तुम्हारे तेजों को प्ररणा करती हैं ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके चतुर्दशाध्यायस्य चतुर्थः खंडः
चतुर्दशाध्यायश्च समाप्तः

अथ पञ्चदशोऽध्याय आरभ्यते

१ २ ३ १ २र ३ २ ३ २ ३क २र
कस्ते जामिर्जनानामग्ने को दाश्वध्वरः ।
२ ३ १ २ ३ २
को ह कस्मिन्नसि श्रितः ॥ १ ॥

ऋ० गोतमः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । तत्र, प्रथमे खण्डे— कस्ने जामिर्जनानामिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ! हे अग्ने जनानां मनुष्याणां मध्ये ते तव कः जामिः को बन्धुः ? त्वं सर्वैर्गुणैरधिकोऽसि त्वत्स्वरूपो वन्धुर्नास्तीति भावः । कः दाश्वध्वरः दाशुर्दत्त अध्वरो यज्ञो येन स तथोक्तः त्वां यष्टुमतिसमर्थः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । को ह त्वं कथम्भूतः ? त्वमीदृग्रूप इति सवर्न जायस इत्यर्थः । कस्मिन् स्थाने श्रितः आश्रितः असि भवसि वर्त्तसे ? तत्स्थानमपि न केन विज्ञायते अतस्त्वस्माभिः मांसदृग्भिः कथमुपलब्धव्यः ? इत्यग्निः प्रशस्यते ॥ १ ॥

(अग्ने जनानां ते कः जामिः) हे अग्निदेव ! मनुष्योंमें तुम्हारा वन्धु कौन है ? अर्थात् तुम सकल गुणोंमें अधिक हो इस कारण तुम सा तुम्हारा वन्धु कोई नहीं है (दाश्वध्वरः कः) सच्चे दानसे तुम्हारा यजन करनेवाला कौन है ? (को ह) तू कैसे स्वरूप वाला है इस वातको कौन जानता है ? (कस्मिन् श्रितः असि) तू किस स्थानका आश्रय करके रहना है ? उस स्थानको भी कोई जानता तो फिर हमैं तुम्हारा दर्शन कैसे होसक्ता है ? ॥ १ ॥

२ ३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

त्वं जामिर्जनानामग्ने मित्रो असि प्रियः ।

२ ३ १ २ ३ २

सखा सखिभ्य ईड्यः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! त्वम् उक्तप्रकारेण अचिन्त्यरूपोऽपि अनुग्रहीतृतया सर्वेषां जनानां जामिः बन्धुः असि । तथा प्रियः प्रीणयिता त्वम् यजमानानां मित्रः त्रायकः असि । ईड्यः स्तुतिभिः स्तुत्यः त्वम् सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः ऋत्विग्भ्यः सखा सखिवदत्यन्तप्रियोऽसि।

(अग्ने त्वं जनानां जामिः मित्रः प्रियः असि) हे अग्निदेव ! ऐसे अचिन्त्य प्रभाववाले भी तुम अनुग्रह करनेके कारण सब पुरुषोंके बन्धु और तृप्त करनेवाले तथा यजमानोंके रक्षक हो (ईड्यः सखिभ्यः सखा) स्तुतियोग्य तुम ऋत्विजोंके सखासमान अत्यंत प्रिय हो ॥२॥

१ २ ३ १ २२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २

यजा नो मित्रावरुणा यजा देवाꣳ ऋतं बृहत् ।

२ ३ २ ३ १ २२

अग्ने यक्षि स्वं दमम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे अग्ने ! नः अस्मदर्थं मित्रावरुणा एतत्संज्ञौ देवौ यज हविषा पूजय । तथा देवान् इन्द्रादीन् यज पूजय । ऋतम् सत्यम् यथार्थफलं यज्ञञ्च यज इत्येतदर्थं बृहत् प्रौढं स्वम् स्वकीयं दमं यज्ञगृहं यक्षि यज सङ्गच्छस्व । त्वयि अन्तर्वेद्यमाने सति हि यज्ञगृहं पूज्यते ।

(अग्ने नः) हे अग्निदेव ! हमारे लिये (मित्रावरुणा यज) मित्रावरुण देवताओंको हविसे पूजो (देवान् यज) देवताओंको पूजो (ऋतम्) अमोघ फलदाता यज्ञको पूजो और इसके लिये (बृहत् स्वं दमं यक्षि) बड़ी भारी अपनी यज्ञशालाको प्राप्त होओ ॥ ३ ॥

३ १ २ ३क २२ ३ १ २२ ३ २

ईडेन्यो नमस्यस्तिरस्तमाꣳसि दर्शते ।

२ ३ १ २ ३ १ २

समग्निरिध्यते वृषा ॥ १ ॥

ऋ० वैवस्वतो देववातः । छं० गायत्री । दे० अग्निः अथ द्वितीयतृचे प्रथमा । ईडेन्यः स्तोतृभिरीड्यः अतएव नमस्यः सर्वैर्नमस्कार्यः तमांसि तिरः स्वान्तानि स्वाभाभिस्तिरस्कुर्वन् दर्शतः कमनीयतया सर्वदर्शनीयः, तादृशः अग्निः वृषा यजमानस्य कामानां वर्षिता समि

ध्यते आहुतिप्रक्षेपेण प्रज्वाल्यते । उक्तार्थे वाजसनेयकम् ईडेऽन्यो ह्येष नमस्यो ह्येष तिरस्तमांसि ददृशे समिद्धः इति ॥ १ ॥

(ईडेन्यः नमस्यः) स्तुतियोंसे पूजनीय और सबके नमस्कार करने योग्य (तमांसि तिरः) अन्धकारोंका तिरस्कार करने वाला (दर्शतः वृषा अग्निः) दर्शनीय और अभीष्टफलदाता अग्नि (इध्यते) आहुतियों के द्वारा प्रज्वलित किया जाता है ॥ १ ॥

१२ ३ १ २र ३२ ३ १ २३१२
वृषो अग्निः समिध्यतेऽश्वो न देववाहनः ।
१ ३१ २
तꣳहविष्मन्त ईडते ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वृषा उ वृषेव कामानां वर्षिता देववाहनः देवान् हवींषि वाहयति प्रापयतीति देववाहनः तत्र दृष्टान्तः अश्वो न यथाऽश्वा राजानं वाहयति स्वपुरं प्रापयतीति वाहनभूतो यः अग्निः समिध्यते आहुतिप्रदानेन सम्यग् दीप्यते तं तादृशमग्निं हविष्मन्तः सम्भृतहविष्का यजमानाः ईडते कर्मसिद्ध्यर्थं स्तुवन्ति ॥ २ ॥

(वृषा उ) अवश्य ही इच्छित फलोंकी वर्षा करनेवाला (अश्वः न देववाहनः) जैसे घोड़ा राजाको अपने नगरमें पहुंचाता है तैसे ही देवताओंको हविके समीप पहुंचानेवाला (अग्निः समिध्यते) अग्नि आहुतियोंसे भलेप्रकार प्रदीप्त किया जाता है (तं हविष्मन्तः ईडते) ऐसे अग्निकी हम यजमान हवि लिये हुए स्तुति करते हैं ॥ २ ॥

१२ ३१२३ १२३ १२
वृषणं त्वा वयं वृषन् वृषणः समिधीमहि ।
२३ १२ ३२
अग्ने दीद्यतं बृहत् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वृषन् कामानां वर्षितः । हे अग्ने ! वृषणः वृषणा घृताद्याहुतीनां सेक्तारो वयं वृषणम् आहुतिद्वारा उदकस्य सेक्तारम् तथा च स्मृतिः अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति मनुः ३ । ७६ दीद्यन्तं दीप्यमानम् बृहत अतएव महान्तं तमिममग्निं समिधीमहि सम्यग् दीपयामः ॥३॥

(वृषन् अग्ने) हे अभीष्ट फलोंकी वर्षा करनेवाले अग्निदेव (वृषणः वयम्) घृत आदिकी आहुति देनेवाले हम (वृषणम्) आहुतियोंके द्वारा जलकी वर्षा करने वाले (दीद्यन्तं बृहत् समिधीमहि) दिपते हुए महान् अग्निको प्रज्वलित करते हैं ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

उत्ते बृहन्तो अर्चयः समिधानस्य दीदिवः ।

१ २ ३ १ २

अग्ने शुक्रास ईरते ॥ १ ॥

ऋ० विरूपः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । तृतीयतृचे प्रथमा । हे दीदिव ! दीप्ताग्ने ! समिधानस्य समिध्यमानस्य ते तव बृहन्तः महान्तः शुक्रासः उज्ज्वलन्तः अर्चयः दीप्तयः उदीरते उद्गच्छन्ति ॥ १ ॥

(दीदिवः) हे दीप्त अग्ने ! (समिधानस्य ते) भलेप्रकार प्रज्वलित कियेजाते हुए तेरी (बृहन्तः शुक्रासः) बड़ी और जाज्वल्यमान (अर्चयः उदीरते) लपटें निकलती हैं ॥ १ ॥

१२ ३ २ १२ १ २ २

उप त्वा जुह्वो३ मम घृताचीर्यन्तु हर्यत ।

१ २ ३ १ २

अग्ने हव्या जुषस्व नः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे हर्यत ! कामयमानाग्ने ! मम मदीयाः घृताचीः घृतमञ्चन्त्यः जुह्वः स्रुचः त्वा त्वाम् उप यन्तु । नः अस्माकं हव्या हव्यानि जुषस्व सेवस्व च ॥ २ ॥

(हर्यत अग्ने) हे कामना कियेहुए अग्निदेव ! (मम घृताचीः जुह्वः त्वा उपयन्तु) मेरी घी बरसानेवाली स्रुवे तुम्हें प्राप्त हों (नः हव्या जुषस्व) हमारे हवियोंको सेवन करो ॥ २ ॥

३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

मन्द्रꣳ होतारमृत्विजं चित्रभानुं विभावसुम् ।

२ १ २ ३ १ २

अग्निमीडे स उ श्रवत् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । मन्द्रं मादनं होतारं देवानामाह्वातारम् ऋत्विजम् ऋतौ यष्टव्यं चित्रभानुं विविधदीप्तिं विभावसुं दीप्तिधनम् अग्निम् ईडे स्तौमि । सः अग्निः श्रवत् उ अस्मदीयां स्तुतिं शृणोत्वेव ॥ ३ ॥

(मन्द्रं होतारम्) हर्ष देनेवाले और देवताओंके आह्वानकर्ता (ऋत्विजं चित्रभानुम्) प्रत्येक ऋतुमें यजन करनेयोग्य और नानाप्रकार की किरणोंवाले (विभावसुं अग्निं ईडे) दीप्तिरूप धनवाले अग्निकी

स्तुति करता हूँ (स्तः श्रवत् उ) वह अग्नि हमारी स्तुतिको अवश्य ही सुनता है ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ १२ ३ २ २ ३ १ २
पाहि नो अग्न एकया पाह्यू३त द्वितीयया !

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्जां पते पाहि

२ ३ १ २
चतसृभिर्वसो ॥ १ ॥

ऋ० भर्गः । छ० बृहती । दे० अग्निः । अथ प्रगाथात्मके चतुर्थसूक्ते प्रथमा । हे अग्ने ! नः अस्मान् एकया ऋचा गिरा पाहि रक्ष । उत अपिच द्वितीयया ऋचा पाहि पालय । पाहि तिसृभिः गार्भिः ऊर्जाम् अन्नानां बलानां वा पते ! स्वामिन् ! तथा पाहि चतसृभिः गीर्भिः हे वसो ! वासकाग्ने ! ॥ १ ॥

(अग्न नः एकया पाहि) हे अग्ने ! हमें एक ऋचासे रक्षा करो (उत द्वितीयया पाहि) और दूसरी ऋचासे रक्षा करो (ऊर्जां पते तिसृभिः गीर्भिः पाहि) हे बलोंके स्वामी ! तीन वाणियोंसे रक्षा करो (वसो चतसृभिः पाहि) हे व्यापक चार वाणियोंसे रक्षा करो ॥ ३ ॥

३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
पाहि विश्वस्माद्रक्षसो अराव्णः प्र स्म वाजेषु

१ २र ३ १ २ ३ १
नोऽव । त्वामिद्धि नेदिष्ठं देवतातय आपिं

२र ३ २
नक्षामहे वृधे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! विश्वस्मात् सर्वस्मात् रक्षसः अराव्णः अदातुः सकाशात् पाहि रक्ष । नोऽस्मान् वाजेषु संग्रामेषु प्राव प्रकर्षेण रक्ष । स्म इति पूरणः । हि यस्मात् नेदिष्ठम् अन्तिकतमम् आपि बन्धुभूतं त्वाम् इत् त्वामेव देवतातये यज्ञाय यज्ञसिद्ध्यर्थं वृधे वर्द्धनाय नक्षामहे व्याप्नुम नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा (निघ० २, १८, २) ॥ २ ॥

हे अग्ने ! (विश्वस्मात् रक्षसः अराव्णः नः पाहि) सकल राक्षसों से और अदातासे हमारी रक्षा कर (स्म वाजेषु प्राव) हमें संग्रामोंमें

रक्षित करो (हि) क्योंकि (नेदिष्ठं आपिं त्वामित्) अत्यन्त समीपस्थ बन्धुरूप तुमको ही (वयं तातये वृधे नक्षामहे) यज्ञसिद्धिके लिये और वृद्धिके लिये शरण आते हैं ॥ २ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः समाप्तः

३ १ २ ३ १ २र २ २ ३ १ २ ३ १

इनो राजन्नरतिः समिद्धो रौद्रो दक्षाय सुषुमाँ

२ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २

अदर्शि । चिकिद्विभाति भासा बृहतासि-

३ १ २ ३ १ २

क्नीमेति रुशतीमपाजन् ॥ १ ॥

ऋ० आप्त्यस्त्रित । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ द्वितीयखण्डे इनोराजन्निति तृचात्मके प्रथमसूक्ते, प्रथमा । हे राजन् ! दीप्यमानाग्ने ! त्वम् इनः ईश्वरः सर्वस्य भवसि । अथ परोक्षः अरतिः हविरादाय देवान् प्रति गन्ता समिद्धः सन्दीप्तः रौद्रः शत्रूणां भयंकरः सुषुमान् शोभनाध्यात्मना स्थितोऽंशुः सुष्ठु सूयत इति सुसोमः, तेन तद्वान् शोभनप्रसवो वा सोऽग्निः दक्षाय यजमानानां धनादिवृद्ध्यर्थं कर्मवृद्ध्यर्थं वा अदर्शि सर्वैर्दृश्यते । किञ्च चिकित् सर्वं जानानोऽग्निः विभाति विशेषेण दीप्यते तथा बृहता महता भासा तेजसा ज्वालालक्षणेन असिक्नीं रात्रिम् प्रति सायं होमसिद्ध्यर्थं गच्छति । किं कुर्वन् ? रुशतीं श्वेतवर्णां दीप्तिम् अपाजन् अपगमयन् सर्वतो विकिरन् यद्वा रुशतीं दीप्तामुषसमागच्छन् अपक्षिपन् परित्यजन् रात्रिं गच्छति । सामर्थ्यात् रात्रिं परित्यजन्नुषसं प्रातर्होमसिद्ध्यर्थं गच्छतीत्यर्थो लभ्यते ॥ १ ॥

हे अग्ने (इनः) तू सबका ईश्वर है (अरतिः समिद्धः) हवि लेकर देवताओंको प्राप्त करनेवाला और सम्यक् प्रकार दीप्त (रौद्रः सुषुमान्) शत्रुओंको भयदायक और उपासकोंके लिये श्रेष्ठ पदार्थ उत्पन्न करनेवाला (दक्षाय अदर्शि) यजमानोंकी धनादि वृद्धि वा कर्मवृद्धिके लिये सबों करके देखाजाता है (चिकित् विभाति) सब को जाननेवाला विशेषरूपसे दीप्त होता है (रुशतीं अपाजन्) श्वेत दीप्ति को सब ओर फैलाता हुआ (बृहता भासा) बड़ीभारी ज्वालाओं के तेजसहित (असिक्नीं एति) सायंकालकी होमकी सिद्धिके लिये रात्रिको प्राप्त होता है ॥ १ ॥

३ १ २र ३ १ २र ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
कृष्णां यदेनीमभि वर्पसाभूज्जनयन्योषां बृहतः
३ २ ३ २ ३ १ २र ३ २
पितुर्जाम् । ऊर्ध्वं भानुᳲं सूर्य्यस्य स्तभायन्
३ १ २र ३ १ २र
दिवो वसुभिररतिर्वि भाति ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । सोऽग्निः यद् यदा कृष्णां कृष्णवर्णाम् एनीं गच्छंतीं रात्रिं वर्पसा आत्मीयेन ज्वालालक्षणेन रूपेण अभिभूत अभिभवति । किंकुर्वन् ? बृहतः महतः पितुः सर्वस्य जगतः पालयितुः पितृभूताद्वा आदित्यात् जां जायमानां योषाम् उषसं जनयन् अभिव्यञ्जयन् । तदानीम् अरतिः गमनशीलोऽग्निः दिवः द्युलोकस्य वसुभिः वासयितृभिः आच्छादकैः सन्धुक्षणसमर्थैः आत्मीयैस्तेजोभिः सूर्य्यस्य भानुं दीप्तिम् ऊर्ध्वम् उपरिष्टात् स्तभायं स्तम्भयन् वि भाति विशेषेण दीप्यते ॥ २ ॥

वह अग्नि (यत्) जब (बृहतः पितुः जां योषां जनयन्) महान् और सब जगत्का पालन करनेवाले पितासमान आदित्यसे उत्पन्न हुई उषाको प्रकाशित करताहुआ (कृष्णां एनीं) कृष्ण वर्णकी बीतती हुई रात्रिको (वर्पसा अभिभूत) अपने ज्वालारूपसे दबाता है, उस समय (अरतिः) गमनस्वभाव अग्नि (दिवः वसुभिः) द्युलोकको छा देनेवाले अपने तेजोंसे (सूर्यस्य भानुम्) सूर्यकी दीप्तिको (ऊर्ध्वं स्तभायन्) ऊपर ही रोकताहुआ (विभाति) विशेषरूपसे दिपता है २

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
भद्रो भद्रया सचमान आगात्स्वसारं जारो
३क२र ३ २ २ १ २र३ २ ३ २ ३ १
अभ्येति पश्चात् । सुप्रकेतैर्द्युभिरग्निर्वितिष्ठन्नु-
२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
शद्भिर्वर्णैरभि राममस्थात् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । भद्रः भजनीयः कल्याणः भद्रया भजनीयया दीप्त्या-षसा वा सचमानः सेव्यमानः सङ्गच्छमानो वा अग्निः आगात् आजगाम, गार्हपत्यादाहवनीयम् आगच्छति । ततः पश्चात् जारः जरयिता रात्रीणां सः अग्निः स्वसारं स्वयं सारिणीं भगिनीं वा आगतामुषसम् अभ्येति अभिगच्छति । तथा सुप्रकेतैः सुप्रज्ञानैः द्युभिर्दीप्तिभिस्तेजोभिः

सह चितिघ्नन् सचमो वर्त्तमान माऽग्नि उशद्भिः श्वेतैः वर्णैः पावकैरा स्मीये तेजोभिः राम कृष्णं शार्वरं तम अभ्यस्थात् साय होमकाले अभिभूय तिष्ठति ॥ ३ ॥

(भद्रः भद्रया सचमान आगात्) कल्याणरूप और सेवनीय उषा से सेवन कियाहुआ अग्नि गार्हपत्यमें आहवनीयको प्राप्त होता है, (पश्चात् जारः स्वसारं अभ्येति) तदनन्तर शत्रुओंका नाशक यह स्वयं आई हुई उषाको प्राप्त होता है (सुप्रकेतैः द्युभिः चितिष्ठन् अग्निः) परमचेतन तेजोंके साथ सबत्र वर्त्तमान यह अग्नि (उशद्भिः वर्णैः राम अभ्यस्थात्) श्वेतवर्णके फैले हुए अपने तेजोंसे रात्रिके अन्धकार को सायं होमके समय हटाकर स्थित होता है ॥ ३ ॥

१ २   ३ १ २   ३ १ २
कथा ते अग्ने अङ्गिर ऊर्जो नपादुपस्तुतिम् ।
१२   ३ १ २
वराय देव मन्यवे ॥ १ ॥

ऋ० उशनाः । छ० गायत्री । दे० अग्नि । अथ द्वितीयसूक्ते, प्रथमा हे अङ्गिरः । अङ्गिरसां वरिष्ठ ! यद्वा,अङ्गति सवत्र गच्छतीति अङ्गिराः तादृश ! हे ऊर्जोनपात् नपात् इत्यपत्यनाम (निघ० २, २, १३) अन्न स्य पुत्र ! हविर्भिर्वर्धमानत्वात् । यद्वा नपादिति नप्ता, हविर्लक्षणस्या न्नस्य नप्ता ! अग्नौ प्रास्ताहुति सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्या ज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्न ततः प्रजाः (मनुः ३, ७६) इति वृष्टेरोषधय ओषधिभ्योऽग्निरिति अन्नस्य नप्ता हे देव ! द्योतमान अग्ने वराय सर्वैर्वरणीयाय मन्यवे शत्रूनभिगम्यमानाय ते तुभ्य कया कीदृश्या वाचा उपस्तुतिं स्तोत्रम् अहं करेयम् । त्व महान् खलु अहमल्पः तवर्थं कथं स्तुतिं कुर्य्यामिति ऋषिरग्नि प्रति वदति ॥ १ ॥

(अङ्गिरः ऊर्ज नपात् देव अग्न) हे सर्वत्रगामी हविरूप अन्नके प्रपौत्र द्योतमान अग्ने ! (वराय मन्यवे ते) सबके वरणीय और शत्रु ओंके ऊपर क्रोध करनेवाले तेरे अर्थ (कया उपस्तुतिम्) किस वाणी से स्तोत्र अर्पण करूं ? ॥ १ ॥

१ २ ३   २ ३   १ २   ३ १ २
दाशेम कस्य मनसा यज्ञस्य सहसो यहो ।
१ २   ३१ २र
कदु वोच इदं नमः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। ऋषिरग्निं प्रति ब्रूते, हे सहसो यहो! यहुः इत्यपत्यनाम (निघ० २, २, ११) बलेन निष्पाद्यमानत्वात् बलस्य पुत्र! हे अग्ने! कस्य कीदृशस्य यज्ञस्य यज्ञवतो यजनीयदेववतो वा यजमानस्य मनसा युक्ताः सन्तो हवींषि तुभ्यं वयं दाशेम प्रयच्छेम पूजायां बहुवचनम् किञ्च, तुभ्यं इदं नमः हविर्नमस्कारं वा कत् कदा वोचे अहं वदामि? उ इति प्रश्ने। ऋषिः, कदा दास्यामि? कदा स्तोष्यामि? इत्यग्निं पृच्छति। वोचे वच्यादेशस्य लुङ्यात्मनपदे उत्तमैकवचन रूपम् ॥२॥

(सहसः यहः) हे बलसे उत्पन्नहुए अग्निदेव! (कस्य यज्ञस्य मनसा दाशेम) कौनसे देवयजन करनेवाले यजमानके मनसे युक्तहुए हम तुम्हें हवि अर्पण करें? (इदं नमः कत् वोचे उ) यह हवि वा नमस्कार कब उच्चारण करूं ॥ २ ॥

१ २ २उ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अधा त्वꣳहि नस्करो विश्वा अस्मभ्यꣳ
३ २ १ २ ३ १ २
सुक्षितीः। वाजद्रविणसो गिरः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। हे अग्ने! अध अथानन्तरं त्वं हि हिरवधारणे त्वमेव अस्मभ्यम् करः कुरु देहीत्यर्थः। करोतेर्लेट्यडागमः। किमित्यपेक्षायामाह नः अस्मदीयाः गिरः त्वद्विषयाः विश्वाः सर्वाः स्तुतीः एवं कुरु यथा सुक्षितीः क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति, क्षितयो गृहाः शोभननिवासाः यद्वा क्षितयो मनुष्याः कल्याणपुत्रपौत्रयुक्ताः, तथा वाजद्रविणसः अन्नयुक्ता धनवतीः अथवा वाजो दीप्तिः सर्वतो दीप्तधनाश्च कुरु। त्वमस्माभिः स्तुतः सन् गृहपुत्रान्नधनादीनि देहीत्यर्थः ३

हे अग्ने! (अध) इसके अनन्तर (त्वं हि) तुम ही (अस्मभ्यं कुरु) हमारे लिये ऐसा करो कि—(नः विश्वाः गिरः) हमारी सकल स्तुतिरूप वाणियें (सुक्षिताः वाजद्रविणसः) हमें श्रेष्ठ पुत्रपौत्रादियुक्त वा श्रेष्ठस्थानोंके स्वामी और अन्न तथा धनयुक्त करें ॥ ३ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अग्न आ याह्यग्निभिर्होतारं त्वा वृणीमहे।
१ २र ३ १ २ ३१ २ ३ १ २
आ त्वामनक्तु प्रयता हविष्मती यजिष्ठं
३ २ ३ १ २
बर्हिरासदे ॥ १ ॥

ऋ० भर्गः । छ० बृहती । दे० अग्निः आन आयाहीति प्रगाथरूपे तृतीयसूक्ते, प्रथमा । हेअग्ने ! अग्निभिः यष्टव्यैः सह आ याहि आगच्छ तदर्थं होतारं देवानामाह्वातारं त्वा त्वा वृणीमहे त्वमागतं प्रयता अध्वर्यु हस्ताभ्यां नियता हविष्मती घृतवती यजिष्ठ त्वा बर्हिः बर्हिषि आसदे । आसाद्य त्व अनक्तु सिञ्चतु ॥ १ ॥

(अग्ने होतारं त्वा वृणीमहे) हे अग्निदेव ! देवताओंका आह्वान करनेवाले तुम्हारी हम प्रार्थना करते हैं (अग्निभि ।आयाहि) अपनी विभूतिरूप अग्नियों सहित आओ (यजिष्ठ त्वाम्) पूजनीय तुमको (प्रयता हविष्मती) अध्वर्युओंके हाथकी नियत कीहुई घृतमयी हवि (बर्हिः आसदे) कुशाओं पर प्राप्त हो (अनक्तु) वह प्राप्त होकर तुम्हें सींचे ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १

अच्छा हि त्वा सहस सूनो अङ्गिर· स्रुचश्च-

२ ३२ ३ १ २र ३१२ ३ १

रन्त्यध्वरे । ऊर्जो नपात घृतकेशमीमहेऽग्निं

३१२३ २

यज्ञेषु पूर्व्यम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र ! बलेन मथ्यमानत्वात् हे अङ्गिरः ! अङ्गिरसां मध्ये मुख्य अथवा अङ्गतिगतिकर्मा सर्वत्र गतः त्वा त्वाम् अध्वरे यागे अच्छ अभिप्राप्तुं स्रुचः चरन्ति गच्छन्ति ! अतः ऊर्जः अन्नस्य नपातं न पातयितारं रक्षकं बलस्य वा नप्तारं घृतकेशं प्रदीप्तकेशं पूर्व्यं पुरातनं पूरकं वा अग्निं यज्ञेषु अस्मदीयेषु ईमहे स्तौमि ॥ २ ॥

(सहसः सूनो अङ्गिरः) हे बलके पुत्र सर्वत्रगामी (त्वा अध्वरे अच्छ) तुम्हें यज्ञमें प्राप्त होनेको (स्रुचः चरन्ति) स्रुच जाती हैं (ऊर्ज नपात घृतकेशम्) अन्न वा बलके रक्षक और प्रदीप्त ज्वाला वाले (पूर्व्यम् अग्निम्) मनोरथ पूर्ण करनेवाले वा पुरातन अग्निकी (यज्ञेषु ईमहे) यज्ञोंमें स्तुति करता हूं ॥ २ ॥

१ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

अच्छा न शीरशोचिष गिरो यन्तु दर्शतम् ।

१ २ ३२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

अच्छा यज्ञासो नमसा पुरूवसुं पुरुप्रशस्तमूतये ।

ऋ० पुरुमीढः । छ० प्रगाथः । दे० अग्निः । अच्छान इति प्रगाथात्मके चतुर्थसूक्ते तत्र प्रथमा । अच्छ अभिमुखं यन्तु गच्छन्तु नः अस्माकं गिरः स्तुतयः । कम् ? शीरशोचिषम् अज्ञानशीलज्वालं दर्शतम् सर्वैर्दर्शनीयम् अग्निम् । तथा यज्ञासः यज्ञाश्च अस्मदीयाः नमसा हविषा आज्यादिलक्षणेन अच्छ अभिमुखं यन्तु गच्छन्तु । कीदृशम् ? पुरुवसुं प्रभूतधनं पुरुप्रशस्तं बहुभिः सम्यक् स्तुतम् । किमर्थम् ? ऊतये अस्माकं रक्षणाय ॥ १ ॥

(नः गिरः) हमारी स्तुतियें (शीरशोचिषं दर्शतं अच्छ यन्तु) अज्ञानशील ज्वालाओंवाले दर्शनीय अग्निके अभिमुख जायँ (ऊतये) हमारी रक्षाके लिये (नमसा यज्ञासः) घृतादिरूप हविसे युक्त हमारे यज्ञ (पुरुवसुं पुरुप्रशस्तं अच्छ) अधिक धनी परमप्रशंसनीय अग्नि के अभिमुख प्राप्त हों ॥ १ ॥

३ २ ३१ २र ३ १२ ३ २३
अग्निꣳ सूनुꣳ सहसो जातवेदसं दानाय
१२ ३२उ ३२३ २ ३१
वार्य्याणाम् । द्विता योऽभूदमृतो मर्त्येष्वा
२र ३१२ ३२
होता मन्द्रतमो विशि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । यः अग्निः अमृतः अमरणधर्मा देवेषु भवति, सः मर्त्येषु आ आकारश्चार्थे मर्त्येषु मनुष्येषु च अभूत् अभवत् इत्येवं द्विता द्वैधं भवति । देवेषु अप्यमृतत्वमस्य प्रसिद्धम् । मनुष्येषु कीदृशोऽभूत् ? उच्यते विशि विक्षु यजमानरूपासु प्रजासु होता होमनिष्पादकः मन्द्रतमः मादयितृतमश्च भवति । तमच्छ यन्त्विति समन्वयः । अथवा यः अमृतः द्विता द्वित्वं द्वैधं द्विः प्रकारोऽभूत् । कथं मर्त्येषु सामान्येन दाहपाकादिसाधनोऽभवदित्येतत् प्रसिद्धम् । विशि यजमानरूपायां तु होता मन्द्रतमश्च अभवदित्येदं द्वित्वम् ॥ २ ॥

(यः अमृतः) जो अग्नि देवताओंमें अमरणधर्मा है वह (मर्त्येषु च अभूत) मनुष्योंमें भी है (द्विता) इस रीतिसे दो प्रकारका है । देवताओंमें अग्नि का अमर होना प्रसिद्ध ही है, अब मनुष्योंमें कैसा है सो कहते हैं (विशि होता मन्द्रतमः) मनुष्य यजमानरूपा प्रजाओं में होमको सुसिद्ध करनेवाला और परम आनन्द देनेवाला होता है । (सहसः सूनुं जातवेदसं अग्निम्) बलके पुत्रसमान प्राणिमात्रके

शाता अग्निको (धार्याणां दानाय आ) अन्न धनादिके दानके लिये आह्वान करता हूँ ॥ २ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके पञ्चदशाध्यायस्य द्वितीय खण्डः समाप्तः

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २र

अदाभ्य पुर एता विशामग्निर्मानुपीणाम् ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २

तूर्णी रथ सदा नव ॥ १ ॥

ऋ० विश्वामित्र । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ तृतीयखण्डे अदाभ्य इति तृचात्मके प्रथमे सूक्ते प्रथमा । मानुषीणां मनोर्जातानां विशां प्रजानां पुर एता सन्मार्गप्रदर्शनत्वात् गन्ता अतएव तूर्णी पूर्णिताः प्रजाः वैदिककर्मप्रवर्तनतानुमहीतु त्वरायुक्ताः आलस्य रहिताः रथ हविषां वहनाद्रथमण्डश सदा सर्वदा सत्कर्मणि नवः नूतन पुनर्मन्थनाद्भिनय एवंविधोऽग्निःअदाभ्यः अहिंस्य न केनापि तिरस्कार्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

(मानुषीणां विशां पुरः एता) मनुष्य प्रजाओंका सन्मार्गदर्शक होनेसे अग्रगन्ता, अतएव (तूर्णी) वैदिक कर्मका अनुष्ठान करनेमें आलस्य रहित हुई उन प्रजाओंका (रथः) हवि पहुँचानेके कारण रथकी समान (सदा नवः अग्निः) प्रत्येक कर्ममें तत्काल मन्थनसे उत्पन्न किया जानेके कारण सदा नवीन अग्नि (अदाभ्यः) किसी के तिरस्कारके योग्य नहीं है ॥ १ ॥

३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अभि प्रयाꣳसि वाहसा दाश्वाꣳ अश्नोति मर्त्यः ।

१ २ ३ १ २

क्षय पावक शोचिष ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । दाश्वान् हविषा दाता मर्त्यः मनुष्यः यजमानः वाहसा हविषा वाहकेनाग्निना प्रयांसि अन्नानि अभि अश्नोति अभितः सर्वतः प्राप्नोति । किञ्च पावकशोचिषः शोधकदीप्तेः अग्नेः सकाशात् क्षयं गृहं प्राप्नोति ॥ २ ॥

(दाश्वान् मर्त्यः) हवियोंको अर्पण करनेवाला यजमान (वाहसा) हवि पहुँचानेवाले अग्निके द्वारा (प्रियांसि अभि अश्नोति) प्रिय अन्नोंको सब ओरसे पाता है (पावकशोचिषः क्षयम्) और पवित्र प्रकाशवाले अग्निसे स्थानको पाता है ॥ २ ॥

३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३२ ३ १ २
साह्वान् विश्वा अभियुजः क्रतुर्देवानाममृक्तः ।
३ २ ३ १ २
अग्निस्तुविश्रवस्तमः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । अभियुजः अभियोक्त्रीः विश्वाः सेनाः साह्वान् सहमानः स्वबलेन तिरस्कुर्वाणः अतएव अमृक्तः शत्रुभिरहिंसितः देवानां क्रतुः कर्त्ता हविः—प्रदानेन पोषकः । एवम्भूतः अग्निः तुविश्रवस्तमः तुविशब्दो बहुवाची (निघ० २, १, २,) श्रवः शब्दोऽन्नवाची (निघ० २, ७, ९) अतिशयेन बहुविधान्नोपेतो वर्त्तते यस्मादेवं तस्मादस्मानपि बहुविधान्नोपेतान् करोत्विति भावः ॥ ३ ॥

(अभियुजः विश्वाः साह्वान्) चढ़ाई करनवाली सकल सेनाओंका अपने बलसे तिरस्कार करनवाला (अमृक्तः देवानां क्रतुः अग्निः) शत्रुओंसे न दबनेवाला देवताओंका पोषक अग्नि (तुविश्रवस्तमः) अधिकतासे अनकों प्रकारके अन्नों वाला है, इसकारण हमें भी बहुत अन्न देय ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १
भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो
२ ३ २ ३ २ ३ १ २र
अध्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ १ ॥

ऋ० सौभरिः प्रयोगः वा । छ० ककुप् । दे० अग्निः । अथ भद्रो नो अग्निराहुत इति प्रगाथात्मके द्वितीयसूक्ते सैषा प्रथमा । आहुतः हविर्भिस्तर्पितः अग्निः नः अस्माकम् भद्रः कल्याणः भवतु । हे सुभग ! शोभनधनाग्ने ! भद्रा कल्याणी रातिः दानः चास्माकम् भवतु । भद्रः कल्याणः अध्वरः यागश्च भवतु । उत अपि च भद्राः कल्याणाः प्रशस्तयः प्रशंसा स्तुतयश्च भवन्तु ॥ १ ॥

(आहुतः अग्निः नः भद्रः) आहुतियोंसे तृप्त किया हुआ अग्नि हमारे लिये कल्याणरूप हो (सुभग भद्रा रातिः) हे श्रेष्ठ धनवाले अग्निदेव कल्याणरूप तुम्हारा दान हमें प्राप्त हो (अध्वरः भद्रः) हमारा यज्ञ कल्याणरूप हो (उत प्रशस्तयः भद्राः) और स्तुतियें भी कल्याणरूप हों

३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये येना समत्सु सासहिः ।

१२ ३१ २ ३ २३ १ २ ३ १ २
अव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धतां वनेमा ते
३ १२
अभिष्टये ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! वृत्रतूर्ये संग्रामे भद्रं शोभनं मनः कृणुष्व अस्माकं कुरु। येन मनसा त्वं समत्सु संग्रामेषु सासहि भृशं शत्रूनभिभवसि । अपि च शर्धताम् अभिभवतां शत्रूणाम् भूरि भूरीणि बहूनि स्थिरा स्थिराणि दृढ़ान्यपि बलानि अव तनुहि अवाक्षिप्तं कुरु पराजितानि कुर्वित्यर्थः । वयञ्च अभिष्टिभि अन्वेषणसाधनैः हविर्भिः स्तोत्रैश्च ते त्वा वनेम सम्भजेमहि यद्वा ते तव प्रसादात् अभिष्टिभि अभीष्टैः फलैः वनेम सम्भजेमहि ॥ २ ॥

हे अग्ने (वृत्रतूर्ये मनः भद्रं कृणुष्व) संग्राममें हमारे मनको कल्याणदाता करो (येन समत्सु सासहिः) जिस मनसे तुम संग्रामोंमें शत्रुओंका तिरस्कार करते हो (शर्धतां भूरि स्थिरा अवतनुहि) तिरस्कार करने में समर्थ शत्रुओंकी दृढ़ सेनाओंको भी पराजित करो (अभिष्टये ते वनेम) हम अभीष्ट फल पानेके लिये हवि और स्तोत्रोंसे तुम्हारी आराधना करते हैं ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्ने वाजस्य गोमत ईशान सहसो यहो ।
३ १ २ ३ २ ३ १ २
अस्मे देहि जातवेदो महि श्रव ॥ १ ॥

ऋ० गोतम । छं० उष्णिक् । दे० अग्नि । अथ अग्ने वाजस्येति तृतीयतृचे, प्रथमा हे सहसः यहो बलस्य पुत्र ! अग्ने ! गोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्य अन्नस्य ईशानः ईश्वरस्त्वमसि । अतः अस्मे अस्मासु हे जातवेदः ! जातधन ! जातानां वेदिता वाग्ने ! महि प्रभूतं श्रवः अन्नं देहि प्रयच्छ । सहसोयहो पराङ्गवद्भाव स् आमन्त्रितस्य च(८, १, १०) इति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायो निहन्यते । अस्मे सुपाम सुलुक् (७, १ ३९) इति सप्तम्या शे आदेशः ॥ १ ॥

(सहस यहः अग्ने) हे बलके पुत्र अग्ने (गोमतः वाजस्य ईशानः) तुम बहुतसी गौओंसहित अन्नके स्वामी हो (जातवेदः अस्मे महि श्रवः देहि) हे जातवेदः ! हमें बहुतसा अन्न दो ॥ १ ॥ ८८

१ २३१ २र ३ २ ३ २ ३१ २
स इधानो वसुष्कविरग्निरीडेन्यो गिरा ।
३ २ ३ १ २
रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । सः अग्निः इधानः दीपनशीलः वसुः निवासयिता सर्वेषां कविः क्रान्तदर्शनः मेधावी वा गिरा स्तोत्ररूपया वाचा ईडेन्यः स्तोतव्यो भवति हे पुर्वणीक अनीकं मुखं पुरुभि बह्वीभिः अनीकस्थानीयाभिः ज्वालाभिः युक्ताग्ने !अस्मभ्यं रेवत् धनयुक्तमन्नं यथा भवति तथा दीदिहि दीप्यस्व इंधीति छान्दसो दीप्तिकर्मा ॥ २ ॥

(सः अग्निः) वह अग्नि (इधानः वसुः) दीप्त और सबको निवास देनेवाला (कविः गिरा ईडेन्यः) अनुभवी और वेदमन्त्रोंसे स्तुति करने योग्य है (पुर्वणीक अस्मभ्यं रेवत् दीदिहि) हे अनेकों सुखरूप ज्वालाओंसे युक्त अग्ने ! हमारे लिये धनहित प्रज्वलित हूजिये ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २र
क्षपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोषसः ।
१ २ ३ १ २ ३ १ २
स तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे राजन् ! राजमान ! अग्ने ! क्षपः क्षपय राक्षसादीन स्वकीयैः पुरुषैर्बाधस्व । उत अपि च त्मना न केवलमन्यैरेव आत्मना च तान् बाधस्व । कदा ? इति चेत्, उच्यते वस्तोः सर्वाण्यहानि उत अपि च उषसः उषः कालोपलक्षिता रात्रीश्च । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया (२, ३, ४) । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः हे तिग्मजम्भ ! तीक्ष्णमुखाग्ने ! रक्षसः राक्षसान् उक्तप्रकारेण क्षपयित्वा स एव त्वं प्रतिदह प्रत्येकं दह दह न किञ्चिद्दग्धव्यमित्युदास्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(राजन् अग्ने) हे विराजमान अग्निदेव ! (वस्तोः उत उषसः) सकल दिनोंमें और रात्रियोंमें (क्षप) राक्षसादिकोंको अपने पुरुषों के द्वारा पीड़ित करो (उत त्मना) और स्वयं भी उनको पीड़ा दो (तिग्मजम्भसः रक्षसः प्रतिदह) हे तीक्ष्णमुख ऐसे ! तुम उन राक्षसों को एक एक करके भस्म करदो ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके पञ्चदशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः समाप्तः

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २
विशोविशो वो अतिथिं वाजयन्तः पुरुप्रियम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

अग्नि वो दुर्यं वच स्तुषे शूषस्य मन्मभि ॥१॥

ऋ० गोपवनः वा सप्तवध्रिः । छ० अनुष्टुप् । दे० अग्निः । अथ चतुर्थ खण्ड—विशोविशो वो अतिथिमिति सूक्त स्थक प्रथमे सूक्ते, प्रथमा । हे ऋत्विजो ! यजमानाश्च व यूय वाजयन्तः अन्नमिच्छन्त विशो विशः सर्वस्याः प्रजायाः अतिथिं पूज्य पुरुप्रिय बहुप्रियम् अग्नि स्तुत्या परिचरतेति शेषः । अहञ्च वः युष्मदर्थं दुर्यं गुहाहितम् अग्नि वचः अनु स्तुषे स्तौमि शूषस्य बलस्य लाभार्थं साधनं मन्मभिः मननीयैः स्तोत्रैः ॥ १ ॥

हे ऋत्विजो और यजमानो ! (वः) तुम (विशो विशः अतिथिम्) सकल प्रजाके पूजनीय (पुरुप्रिय अग्निम्) बहुतोंके प्यारे अग्निकी स्तुतिसे उपासना करो (वः शूषस्य मन्मभिः) तुम्हारे लिये बलप्राप्त करानेवाले साधनोंसे और स्तोत्रोंसे (दुर्यं वचः स्तुषे) गुहामें स्थित अग्निकी वाणीसे स्तुति करता हूँ ॥ १ ॥

१ २र ३ १, २ ३२उ ३ १२

य जनासो हविष्मन्तो मित्र न सर्पिरासुतिम् ।

३१ २ ३ १२

प्रशꣳसन्ति प्रशस्तिभि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । यम् अग्नि जनासः जना यजमाना हविष्मन्तः सन्तः मित्रं न मित्रमिव आदित्यमिव सखायमिव वा सर्पिरासुतिं सर्पिराहुतय हूयते यस्मिन् तादृशं प्रशसन्ति स्तुवन्ति प्रशस्तिभि ॥ २ ॥

(यम्) जिसको (जनास हविष्मन्तः) यजमान हवि धारण किये हुए (मित्र न) आदित्यकी वा मित्रकी समान (सर्पिरासुतिम्) घृत के हवनके साथ (प्रशस्तिभि प्रशसन्ति) स्तोत्रोंसे प्रशसा करते हैं ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

पन्याꣳस जातवेदस यो देवतात्युद्यता ।

३ १ २र ३ २

हव्यान्यैरयद्दिवि ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । पन्यांसम् अतिशयेन स्तोतार साधु कृतमिति यजमानं स्तुवन्त जातवेदस जातधनं जातविद्य वा स्तुम इति वाक्यशेष

यः अग्निः देवताति देवतातौ यज्ञे उद्यता उद्यतानि हव्यानि हवींषि दिवि ऐरयत् प्रेरयति दिवि देवेभ्यः ॥ ३ ॥

(पन्यांस जातवेदसम्) तुमने अच्छा किया इसप्रकार यजमानकी प्रशंसा करतेहुए अग्निकी स्तुति करते हैं (यः देवताति उद्यता हव्यानि) जो देवयज्ञमें उद्यत हवियोंको (दिवि ऐरयत्) द्युलोकमें प्रेरणा करता है अर्थात् देवताओंके पास पहुंचाता है ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

समिद्धमग्निꣳ समिधा गिरा गृणे शुचिं पावकं

३ १ २ ३ २ ३ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पुरो अध्वरे ध्रुवम् । विप्रꣳ होतारं पुरुवारमद्रुहं

३ २ ३ १ २ ३ १ २

कविꣳ सुम्नैरीमहे जातवेदसम् ॥ १ ॥

ऋ० भरद्वाजः वीतहव्यः वा । छ० जगती । दे० वैश्वानरः । अथ द्वितीयतृचे, प्रथमा । समिद्धं सम्यग्दीप्तम् अग्निं समिधा समिन्धनहेतुभूतया गिरा स्तुत्या गृणे अहं स्तौमि यद्वा, समिधा समिद्भिर्दारुभिः समिद्धं सम्यक् दीप्तम् । अपि च शुचिं स्वयं शुद्धं पावकं सर्वेषां शोधकं ध्रुवं निश्चलं तमग्निम् अध्वरे यज्ञे पुरः करोमीति शेषः । तथा विप्रं मेधाविनं होतारं देवानामाह्वातारं पुरुवारं बहुभिर्वरणीयम् अद्रुहम् अद्रोग्धारं सर्वेषामनुकूलं कविं क्रान्तदर्शनं जातवेदसं जातानां वेदितारमग्निं सुम्नैः सुखकरैः स्तोत्रैः ईमहे सम्भजामहे यद्वा, द्वितीयार्थे तृतीया (३, १, ८५) सुम्नानि धनानि, ईमहे याचामहे इति ॥ १ ॥

(समिधा समिद्धं अग्निं गिरा गृणे) समिधाओंसे दीप्त हुए अग्निकी वेदमन्त्रोंसे स्तुति करता हूँ (शुचिम् ध्रुवम् पावकं अध्वरे पुरः) स्वयं शुद्ध निश्चल और दूसरोंको पवित्र करने वाले पावकको मैं यज्ञमें आगे स्थापन करता हूँ (विप्रम् होतारम्) मेधावी और देवताओंका आह्वान करनेबाले (पुरुवारं अद्रुहम्) अनेकोंसे वरणीय और सबके अनुकूल (कविं जातवेदसम्) अनुभवी अग्निको (सुम्नैः ईमहे) धन की याचना करते हैं ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

त्वां दूतमग्ने अमृतं युगेयुगे हव्यवाहं दधिरे

३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पायुमीड्यम् । देवासश्च मर्त्तासश्च जागृविं

३२ ३ २३ १२३ १ २
विभुं विश्पतिं नमसा नि षेदिरे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे अग्ने ! त्वा देवासः देवाश्च मर्त्यासः मनुष्याश्च दूतं दधिरे विदधिरे कृतवन्तः। कीदृशं त्वाम् ? अमृतम् अमरणम्, युगे युगे काले काले तत्तद्यागानुष्ठानसमये हव्यवाहं हविः। हव्यानां पायुम् पालयितारम् ईड्यम् स्तुत्यम्। अपि च ते उभयविधा जागृविं जागरणशीलं विभुं व्याप्तं विश्पतिं विशां प्रजानां पालयितारम् अग्निं नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन नमस्कारेण वा निषेदिरे उपसेदिरे ॥ २ ॥

(अग्ने) हे अग्निदेव (देवासः च मर्त्तासः च) देवता और मनुष्य भी (अमृतं युगे युगे हव्यवाहम्) अमर और प्रत्येक यज्ञानुष्ठानके समयमें देवताओंके पास हवि पहुचानेवाले (पायुं ईड्यं त्वाम्) पालन करता और स्तुतिके योग्य तुमको (दूतं दधिरे) दूत बनातेहुए और यह दोनों देवता औरमनुष्य (जागृविं विभुं विश्पतिं नमसा निषेदिरे) जागरणस्वभाव व्याप्त और प्रजारक्षक अग्निकी नमस्कार वा हविसे उपासना करते हैं ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३
विभूषन्नग्न उभयाँ अनु व्रता दूतो देवानाँ
१ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
रजसी समीयसे। यत्ते धीतिँ सुमतिमावृणी
१ २र ३ १ २ ३ १ २
महेऽधस्मानस्त्रिवरूथ शिवो भव ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। हे अग्ने ! उभयान् उभयविधान् देवान् मनुष्यांश्च विभूषन् अलङ्कुर्वन् त्वम् अनुव्रता व्रतान्यनु व्रतेषु कर्मसु यागेषु देवानां दूतः सन् रजसी द्यावापृथिव्यौ समीयसे सञ्चरसि देवानानेतुं द्युलोकम् गच्छसि हवींषि च नेतुमिमं लोकम्। किञ्च यत् यस्मात् ते तुभ्यम् त्वदर्थं धीतिं कर्म, सुमतिं शोभनां स्तुतिं च आवृणीमहे वयं सम्भजामहे। अध अतः कारणात् त्रिवरूथः त्रिस्थानस्त्वं नः अस्माकं शिवः सुखकरः भव त्व इति पादपूरणम् ॥ ३ ॥

(अग्ने उभयान् विभूषन्) हे अग्ने ! देवता और मनुष्य दोनोंको सुशोभित करते हुए तुम (अनुव्रता देवानां दूतः) कर्मोंमें देवताओंके दूत होते हुए (रजसी समीयसे) द्युलोकमें हवि पहुचानेको और इस

लोकमें हवि लेजानेको विचरते हो (यत् ते) क्योंकि तुम्हारे लिये (धीतिं सुमतिं आवृणीमहे) कर्म और श्रेष्ठ स्तुतिको भजते हैं (अध त्रिवरूथः अस्मान् शिवः भव) इसके अनन्तर तीनों स्थानोंमें स्थित तू हमको सुखकारी हो ॥ ३ ॥

१२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
उप त्वा जामयो गिरो देदिशतीर्हविष्कृतः ।
३ १ २र
वायोरनीके अस्थिरन् ॥ १ ॥

ऋ० प्रयोगः, अग्निः, यविष्ठः । छं० गायत्री । दे० अग्निः । अथ तृतीयसूक्ते, प्रथमा । हे अग्ने ! हविष्कृतः यजमानार्थं गिरः स्तुतयः जामयः स्वसार इव देदिशतीः तव गुणान् दिशन्त्यः त्वा त्वाम् उप अस्थिरन् उपतिष्ठन्ते वायोरनीके समीपे त्वां समेधयन्त्यः अस्थिरंश्च ।

हे अग्ने ! (हविष्कृतः) यजमानके लिये (गिरः जामयः देदिशतीः) स्तुतियें बहिनोंकी समान तुम्हारे गुणोंको गातीहुई (वायोः अनीके त्वां उप अस्थिरन्) वायुके समीप तुम्हें प्रदीप्त करती हुई स्थापित करती हैं ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २र
यस्य त्रिधात्ववृतं बर्हिस्तस्थावसन्दिनम् ।
१ २ ३ १ २ ३२
आपश्चिन्नि दधा पदम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । यस्य अग्नेः त्रिधातु त्रिपर्व अवृतम् अनावृतम् च असन्दिनम् । अबद्धश्च स्तरणकाले बर्हिरबद्धं भवति बर्हिः तस्थौ आसदनार्थं तिष्ठति । तस्मिन् अग्नौ आपः चित् आपोऽपि पदं निदधे निदधति । आन्तरिक्ष्या माध्यमिके पदं निदधतीत्यर्थः ॥ २ ॥

(यस्य) जिन अग्निका (त्रिधातुः अवृतम्) तीन पर्वोंवाला और आवरण रहित (असन्दिनं बर्हिः तस्थौ) विना बँधा हुआ कुशसमूह स्थित है तिस अग्निमें (आपः चित् पदम् निदधाति) जल भी पद स्थापन करता है ॥ २ ॥

३२ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
पदं देवस्य मीढुषोऽनाधृष्टाभिरूतिभिः ।
३ १ २र ३ २
भद्रा सूर्य्य इवोपदृक् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। मीढुषः कामाना सेक्तु र्देवस्य द्योतमानस्याग्नेः पदं स्थानं अनाधृष्टाभिः अबाधिताभिः ऊतिभिः रक्षाभिः भजनीय भजती त्यर्थः। तथैवास्य उप दृक् उपदर्शिरपि सूर्य इव यथा सूर्यः तद्वत् भद्रा मनुष्यैर्भजनीया भवति ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीर-बुक्क-भूपाल साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थे पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥

(मीढ्वः देवस्य पदम्) अभीष्टफल देनेवाला द्योतमान अग्निका स्थान (अनाधृष्टाभिः ऊतिभिः) अबाधित रक्षाओंसे सेवनीय होता है तथा इसकी (उपदृक्) उपदर्शे भी (सूर्य इव भद्रा) सूर्यकी समान भजनीय है ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके पञ्चदशाऽध्यायस्य चतुर्थ खण्डः

पञ्चदशाध्यायश्च समाप्त

अथ षोडशोऽध्याय आरभ्यते

३ १ २ ३१२ ३ २३ १ २ ३१२
अभि त्वा पूर्वपीतय इन्द्र स्तोमेभिरायव ।
३ १२३२३ १२ ३१२ ३२
समीचीनास ऋभव समस्वरन् रुद्रा गृणन्त पूर्व्यम्

ऋ० मेधातिथिः। छ० बृहती। दे० इन्द्रः। तत्र प्रथमे खण्डे-अभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। हे इन्द्र ! आयवः मनुष्याः स्तोतारः स्तोमेभिः स्तोत्रैः त्वा त्वाम् अभिष्टुवन्ति। किमर्थम् पूर्वपीतये सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रथमत एव सोमस्य पीतये पानाय सवनमुखे हि चमसगणैः इन्द्रस्यैव सोमो हूयते तथा समीचीनासः सङ्गताः ऋभवः प्रथमवाचकेन नाम्नेन त्रयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ऋभुर्विभ्वावाज इत्येते समस्वरन् त्वामेव सम्यगस्तुवन् रुद्रशब्दोपेता यया (भ्वा० प०) रुद्रा स्तुपुत्रा महतश्च पूर्व्यम् पुरातनं वृद्ध त्वा त्वामेव गृणन्त अभ्यष्टुवन् वृत्रवधसमये प्रहर भगवो जहि वीरयस्व इत्येव रूपया वाचा त्वां स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

(इन्द्र आयवः) हे इन्द्र ! मनुष्य स्तोता (पूर्वपीतये) सबसे पहिले सोम पीनेके लिये (स्तोमेभि त्वा अभि) स्तोत्रोंसे तुम्हारी

स्तुति करते हैं (समीचीनासः ऋभवः समस्वरन्) इकट्ठे हुए ऋभु आदि स्तोता तुम्हारी ही स्तुति करते हुए (रुद्राः पूर्व्यं गृणन्त) रुद्र पुत्रोंने पुरातन वृद्ध तुम्हारी स्तुति की ॥ १ ॥

३ १ २र ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३

अस्येदिन्द्रो वावृधे वृष्ण्यꣳ शवो मदे सुतस्य

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २र

विष्णवि । अद्या तमस्य महिमानमायवोऽनु

३ १ २

ष्टुवन्ति पूर्वथा ॥ २ ॥

अथ द्वितीया॥अस्येत् अस्येव यजमानस्य वृष्ण्यं वृषत्वं वीर्य्य शवः बलं च इंद्रः वावृधे वर्द्धयति।सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पानेन विष्णवि कृत्स्नदेहस्य व्यापके मदे हर्षे सति तस्यैव यजमानस्य बलं वर्द्धयतीत्यर्थः अद्य अस्मिन् काले अस्य इन्द्रस्य तम् उक्तगुणं महिमानं महत्वं आयवः मनुष्याः अनुष्टुवन्ति आनुपूर्वेण स्तुवन्ति पूर्वथा पूर्वशब्दादिवार्थे प्रत्नपूर्व (५, ३, १७१) इत्यादिना थाल्प्रत्ययः यथा पूर्वस्मिन् काले अस्तुवन् एवमिदानीमपि तेनैव क्रमेण स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

(इन्द्रः सुतस्य विष्णवि मदे) इन्द्र देवता अभिषुत सोमका सर्व शरीरव्यापी हर्ष प्राप्त होने पर (अस्येत् वृष्ण्यंशवः वावृधे) इस यजमानके ही वीर्य और बलको बढ़ाता है (आयवः अद्य) मनुष्य स्तोता इस समय (पूर्वथा) पूर्वकालकी समान (अस्य तं महिमानं अनुष्टुवन्ति) इस इंद्रकी पूर्वोक्त महिमाका गान करते हैं ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २

प्र वामर्चन्त्युक्थिनो नीथाविदो जरितारः ।

१ २ ३ २३ १ २

इन्द्राग्नी इष आ वृणे ॥ १ ॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । प्र वामर्चन्त्युक्थिन इति चतुरृचं द्वितीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे इन्द्राग्नी उक्थिनः उक्थं शस्त्रं तद्वन्तः शस्त्रिणः होत्रादयः वां युवां प्रार्चन्ति—इह कर्मणि स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति तथा नीथाविदः स्तोत्राभिज्ञाः सामगानकुशलाः जरितारः स्तोतारः उद्गात्रादयः अभिलषितफलावाप्तये युवामर्चन्ति । अहमपि इषः अन्नस्य लाभार्थम् इंद्राग्नी युवाम् आ वृणे सर्वतः सम्भजे पूजयामीत्यर्थः ॥ १ ॥

(इन्द्राग्ना) हे इन्द्र अग्नि देवताओं (उक्थिन) वेदपाठी (त्वां प्रार्चन्ति) तुम्हारी स्तुतियोंसे पूजा करते हैं (नीथाविद अरितार) सामगानमें प्रवीण उद्गाता आदि इच्छित फल पानेके लिये तुम्हारी पूजा करते हैं (इषः आवृणे) मैं भी अन्न पानेके लिये तुमसे प्रार्थना करता हूँ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २
इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधूनुतम् ।
३ १ २र ३ १ २
साकमेकेन कर्मणा ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्राग्नी ! दासपत्नीः दासयन्ति उपक्षयन्तीति दासाः उपक्षयितारः शत्रवः ते पतयः पालका यासां ता दासपत्नी नवतिं नवतिसंख्याका पुरः एवंविधा शत्रुपुरी एकेन कर्मणा एकेनैवोद्योगेन युवा साकं सह युगपत् अधूनुतम् अकम्पयतं ताविन्द्राग्नी आह्वयामीति शेषः ॥ २ ॥

(इन्द्राग्नी) हे इन्द्र और अग्नि देवताओं ! (दासपत्नीः) शत्रुओं की पालन की हुई (नवतिं पुरः) नब्बे पुरियोंको (एकेन कर्मणा) एक ही उद्योगसे (साकम्) एकसाथ (अधूनुतम्) कम्पायमान करतेहुए ऐसे तुम्हें मैं आह्वान करता हूँ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३२उ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्राग्नी अपसस्पर्युप प्र यन्ति धीतय ।
३ १ २ ३ २ १ २
ऋतस्य पथ्या३ अनु ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे इन्द्राग्नी ! धीतयः सोमस्य धातारः पातारो होत्रादयः ऋतस्य कर्मफलस्य पथ्या पथः मार्गान् अनु लक्षीकृत्य अपसः अस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः परि सर्वतः उप प्रयन्ति समीपे प्रकर्षेण वर्तन्ते । अतः सोमपानार्थं युवामागच्छतमिति भावः यद्वा, धीतयः स्तुतयः ऋतस्य यज्ञस्य पथः मार्गान् अनु लक्षीकृत्य अपसः कर्मणः परि परितः उप प्रयन्ति प्रवर्तन्ते, अतः स्तोतव्यतया युवामागच्छतामिति ॥

(इंद्राग्नी) हे इंद्र और अग्नि देवताओं ! (धीतय) होता आदि (ऋतस्य पथ्याः अनु) कर्मफलके मार्गोंकी ओरको ध्यान देकर (अपसः परि उपप्रयन्ति) हमारे कर्मानुष्ठानके सब ओर अधिकतासे वर्तमान हैं ॥ ३ ॥

२ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्राग्नी तविषाणि वाᳫं सधस्थानि प्रयाᳫंसि

३ २ ३ १ २ ३ २

च । युवोरप्तूर्यᳫं हितम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । हे इन्द्राग्नी ! वां युवयोः तविषाणि बलानि प्रयांसि अन्नानि च सधस्थानि सहस्थितानि परस्परमवियुज्य वर्त्तन्ते । तथा अप्तूर्य्य वृष्टिधारायाः प्रेरकत्वं युवोः युवयोरेव हितं निहितं वर्त्तन्ते तस्मात् सोमपानप्रभृतिषु सर्व-कर्मसु इन्द्राग्न्योः सहैव वर्त्तनमिति भावः सधस्थानि—ष्ठा गति-निवृत्तौ च (भ्वा० प०) आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३) सधमादस्थयोश्छन्दसि (६, ३, ९६)—इति सहस्य सधादेशः ॥ ४ ॥

(इन्द्राग्नी) हे इंद्र और अग्नि देवताओं ! (वां तविषाणि प्रयांसि सधस्थानि) तुम्हारे बल और अन्न परस्पर मिलेहुए रहते हैं (अप्तूर्यं युवोः हितम्) वर्णकी धाराओंका प्रेरकपन तुम्हारे विषैं स्थित है ४

३ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

शग्ध्यू३ षु शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

२ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

भगं न हि त्वा यशसं वसुविदमनु शूर चरामसि ॥

ऋ० भर्गः । छ० बृहती । दे० इंद्रः । अथ शग्ध्यूष्विति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे शचीपते ! इंद्र ! शग्धि विश्वाभिः सर्वाभि ऊतिभिः मरुद्भिः सह । हे शूर ! हे वीर ! भगं न भाग्यमिव यशसं यशस्विनं वसुविदं धनस्य लम्भकं त्वा त्वाम् अनुचरामसि अनुचरामः परिचराम इत्यर्थः ॥ १ ॥

(इंद्र शग्धि) हे इंद्रदेव ! अभीष्टफल दो (विश्वाभिः ऊतिभिः शचीपते शूर) सकल रक्षाओं सहित हे शचीपति शूर इंद्र ! (भगं न यशसम्) भाग्यकी समान तेजस्वी (वसुविदं त्वां अनुचरामसि धन प्राप्त करानेवाले आपकी हम उपासना करते हैं ॥ १ ॥

३ १ २र ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २

पौरो अश्वस्य पुरुकृद्गवामस्युत्सो देव हिरण्ययः ।

२ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ उ ३ २ ३ १ २र

न किर्हि दानं परि मर्धिषत्वे यद्यद्यामि तदाभर ॥

अथ द्वितीया । हे इंद्र ! त्वम् अश्वस्य पौरः पुरयिता असि भवसि

तथा गवां पुरुकृत् बहुकर्तासि । हे देव ! हिरण्यय हिरण्मयशरीर त्वम् उत्स उत्सवदाऽसि । हे इन्द्र ! त्वे त्वयि वर्तमान दानम् अस्म द्विषयम्, इन्द्र धन या न किर् हि परि मर्धयत् न कश्चित् हिनस्ति । अतो यद् यद् यामि याचे, तत्तत् आभर आहर मह्यम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ! तुम (अश्वस्य पौरः) अश्वोंकी पूर्ति करनेवाले (गवां पुरुकृत् असि) गौओंकी अधिकता करनेवाले हो (देव हिरण्यय उत्स) हे देव ! सुवर्णमय और प्रवाहकी समान तृप्त करनेवाले हो (हे इंद्र ! त्वे दानम्) तुम्हारे विषैं वर्तमान हमारे देनेयोग्य धनको (न कि हि परिमर्धिषत्) कोई भी नष्ट नहीं करसकता है । इस कारण (यद् यद् यामि) जो मैं याचना करता हूं (तदाभर) वह दो ॥

२उ ३ १२ ३उ ३ १२
त्वथ्ँ ह्येहि चेरवे विदा भग वसुत्तये ।
१ २ ३ १२३ २३१ २
उद्वावृषस्व मघवन् गविष्टय उदिन्द्राश्वमिष्टये ॥१॥

ऋ० भर्गः । छं० बृहती । दे० अग्निः । अथ त्वं ह्येहि चेरव इति प्रगाथात्मकं चतुर्थं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे इन्द्र ! त्वं हि त्वं खलु सामार्थ्योदातेति गम्यते । अत एहि आगच्छ । आगत्य च अस्मभ्यं भगं भजनीयं धनं विदा लम्भय दत्स्व । किमर्थम् ? वसुत्तये अस्माकं वसुदानाय । हे मघवन् धनवन् ! गविष्टये गा इच्छते मह्य उद्वावृषस्व उत्सिञ्चस्व गा इति शेषः । तथा हे इंद्र ! अश्वमिष्टये अश्वेषणवते मह्यम् अश्वान् उद्वावृषस्व उत्सिञ्चस्व देहि ॥ १ ॥

(त्वं वसुत्तये हि एहि) हे इन्द्र ! तुम मुझे धन देनेको अवश्य ही आओ (चेरवे भगं विदाः) और आकर सदाचरणसे रहनेवाले मुझे ऐश्वर्य दो (मघवन् गविष्टये उद्वावृषस्व) हे धनाधीश ! गौएं चाहने वाले, मुझे गौएं दो (इंद्र अश्वमिष्टये उत्) हे इंद्र अश्वोंकी चाहना वाले मुझे अश्व दो ॥ १ ॥

२ ३ २ ३१२ ३१२ ३२ ३ १ २
त्वं पुरू सहस्राणि शतानि च यूथा दानाय
१ २ ३१ २ ३ १२ ३ २३
मथ्ँहसे । आ पुरन्दरं चकृम विप्रवचस इन्द्रं
२ ३ १ २
गायन्तोऽवसे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे इंद्र! त्व पुरु पुरूणि बहूनि सहस्राणि शतानि च यूथा गवादियूथानि दानाय यजमानविषयाय मंहसे अनुमन्यसे यद्वा, दानाय दात्रे यजमानाय मंहसे प्रयच्छसि। मंहतिर्दानकर्मा (नि० ३, २०, १०) अथ परोक्षेण ब्रवीति—पुरन्दरं शत्रुपुराणां दारयितारम् इंद्रम् अवसे रक्षणाय तर्पणाय वा गायन्तः स्तुवन्तः विप्रवचसः विविधप्रकृष्टवचना वयम् आ आगन्तारम् अभिमुखम् वा चकृम कुर्मः ॥ २ ॥

हे इंद्र! (त्वम्) तुम (पुरूणि सहस्राणि शतानि च यूथा दानाय मंहसे) बहुतसे सहस्रों और सैंकड़ों गौओं आदिके यूथ हवि देने वाले यजमानको देते हो (पुरन्दरं इंद्रम) शत्रुओंके नगर नष्ट करने वाले इंद्रको (अवसे) रक्षाके लिये (गायन्तः) स्तुति करनेहुए (विप्रवचसः आ चकृम) अनेकों प्रकारके श्रेष्ठ वचन वाले हम अभिमुख करते हैं२

२उ ३र १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
यो विश्वा दयते वसु होता मन्द्रो जनानाम्।
२ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
मधोर्न पात्रा प्रथमान् यस्मै प्र स्तोमा यन्त्वग्नये

ऋ० सौभरिः। छ० बृहती। दे० अग्निः! अथ यो विश्वेति प्रगाथात्मकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। होता देवानामाह्वाता मन्द्रः मोदयिता यः अग्निः विश्वा सर्वाणि वसु वसूनि धनानि जनानां जनेभ्यः दयते प्रयच्छति, तस्मै अग्नये मधोः मदकरस्य सोमस्येव प्रथमानि मुख्यानि पात्रा पात्राणि स्तोमाः प्रयन्तु प्रगच्छन्तु ॥ १ ॥

(होता मन्द्रः यः) देवताओंका आह्वान करनवाला और आनन्द देनेवाला जो अग्नि (विश्वा वसु जनानां दयते) सकल प्रकारके धन अपने सेवकोंको देता है (अस्मै अग्नये) इस अग्निके अर्थ (मधो नः प्रथमानि) मदकारी सोमकी समान मुख्य (पात्रा स्तोमा प्रयन्तु) पात्र और स्तोत्र प्राप्त हों ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ २ ३क २र ३ १ २ ३ १ २
अश्वं न गीर्भि रथ्यꣳसुदानवो मर्मृज्यन्ते
३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ २ ३
देवयवः। उभे तोके तनये दस्म विश्पते पर्षि
१ २ ३ १ २
राधो मघोनाम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे दस्म ! दर्शनीय ! विश्पते ! विशांपते ! अग्ने ! य त्वा सुदानवः शोभनदानाः देवयवः देवानात्मन इच्छन्तो यजमानाः रथ्य रथस्य वोढारम् अश्वम् न अश्वमिव गीर्भि स्तुतिभिः मर्मृज्यन्ते परिचरन्ति स त्वम् अस्माक यजमानानां तोके पुत्रे तनये पौत्रे च उभे उभयस्मिन् मघोनां धनवतां राधः धन पर्षि प्रयच्छ॥ २ ॥

(दस्म विश्पते) हे दर्शनीय प्रजाओंके स्वामी अग्निदेव ! जिस तुम को (सुदानव देवयवः) श्रेष्ठ दानवाले और देवताओं को अपना बनानेवाले यजमान (रथ्य अश्वं न गीर्भिः मर्मृज्यन्ते) रथमें जुतने वाले घोड़ेकी समान स्तुतियोंसे सेवा करते हैं। वह तू हमारे यजमानोंके (तनये तोके उभे) पुत्र पौत्र दोनोंमें (मघोना राधः पर्षि) धनवानोंका धन दो ॥ २ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके षोडशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः समाप्त

३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २

इम मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय।

१ २ ३ १ २र

त्वामवस्युरा चके ॥ १ ॥

ऋ०- शुन शेप। छ० गायत्री। दे० वरुणः। अथ द्वितीयखण्डे इमम्मे वरुणेत्येकर्चं प्रथमं सूक्तम्, सा ऋगेषा। हे वरुण ! मे मदीयम् इमं हवम् आह्वानं श्रुधि शृणु श्रु श्रवणे (भ्वा० प०) लोटो हिः, श्रु-शृ-णु-पृ-वृ—भ्यश्छन्दसि (६ ४, १०२)—इति हेर्धिरादेशः, बहुलम् छन्दसि (२, ४, ७३)—इति विकरणस्य लुक् अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३६ वा०)—इति संहितायाम् दीर्घ। किञ्च अद्य अस्मिन् दिने मृडय अस्मान् सुखय अवस्यु रक्षणेच्छु अवस्-शब्दात् सुप आत्मनः क्यच (३ १, ८) क्याच्छन्दसि (३ २, १७०)—इति उ—प्रत्ययः एवंविधोऽहं त्वा वरुणम् आ अ भिमुख्येन चके शब्दयामि कै, गै शब्दे (भ्वा० प०) अस्मात्लिटि आदेच (६, ४, ४५)-इत्यात्वं, द्विर्भाव-ह्रस्वे, आतो लोप इटि च (६,४, ६४)-इत्याकार लोपः, तिङ्ङतिङ (८, १ २८)—इति निघातः, स्तौमीत्यर्थः ॥ १ ॥

(वरुण मे इम हव श्रुधि) हे वरुणदेव ! मेरे इस आह्वानको सुनो (अद्य मृडय च) और आज मुझे सुख भी दो (अवस्युः त्वां आचके) रक्षा चाहता हुआ मैं तुम्हारे अभिमुख होकर स्तुति करता हूँ ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २र

कया त्व न ऊत्याभि प्र मन्दसे वृषन्।

१-२ ३ २ ३ १ २

कया स्तोतृभ्य आ भर ॥ १ ॥

ऋ० सुकक्षः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । कया त्वन्न ऊत्याभिरित्येकर्च्चं द्वितीयं सूक्तम्, सा ऋगेषा । हे वृषन् ! कामानां वर्षित इंद्र ! कया केन ऊत्या अव रक्षणादिषु (भ्वा० प०) गत्यर्थः ऊति—यूति (३, ३, ९७)—इत्यादिना निपातितः । केनाभिगमनेन नः अस्मान् अभि अभितः प्र मन्दसे प्रकर्षेण मादयसि अस्मदीयं यज्ञं प्रति सोमपानार्थमागमनेन वा त्वदीयस्तुतिश्रवणार्थमागमनेन वा कदा अस्मान् प्रमाद्यर्सीति । किञ्च कया केन अभिगमनेन स्तोतृभ्यः अस्मभ्यम् धनम् आ भर बिभर्षि ?—इतीन्द्रं स्तोता पृच्छति ॥ १ ॥

(वृषन्) हे इच्छित फल वरसानेवाले इंद्र ! (कया ऊत्या) किस रक्षाके द्वारा (त्वं नः अभिप्रमन्दसे) तुम हमको अधिक आनन्द देते हो (कया स्तोतृभ्यः आभर) और किस रक्षक आगमनसे हम स्तोताओंका भरण करते हो ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३क २र ३ २ १ २

इन्द्रमिद्देवतातय इन्द्रं प्रयत्यध्वरे । इन्द्रꣳ

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ ३ १ २

समीके वनिनो हवामह इन्द्रं धनस्य सातये॥३॥

ऋ० मेधातिथिः । छ० बृहती । दे० इंद्रः । अथेन्द्रमिद्देवतातय इति प्रगाथरूपं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । देवतातये देवैः स्तोतृभिस्तायते विस्तार्यंत इति देवतातिर्यज्ञस्तदर्थम् इंद्रम् इत् देवेषु मध्ये इंद्रमेव हवामहे आह्वयामहे । अध्वरे यज्ञे प्रयति प्रगच्छति उपक्रान्ते सति इन्द्रं हवामहे । तथा समीके सम्यगजाते सम्पूर्णे च यागे वनिनः सम्भजमानाः वयम् इन्द्रम् इन्द्रमेवाह्वयामहे यद्वा, समीकमिति संग्राम-नाम (निघ० २, १७, ११) समीके संग्रामे इंद्रमाह्वयामहे धनस्य सातये लाभाय इंद्रम् इंद्रमेव आह्वयामहे । अतः शीघ्रमिन्द्र आगच्छतादित्यर्थः ॥ १ ॥

(देवतातये इंद्रमित् हवामहे) यज्ञके लिये सब देवताओंमें इंद्रका ही आह्वान करते हैं (अध्वरे प्रयते इंद्रम) यज्ञका फैलाव होने पर इंद्रका आह्वान करते हैं (समीके वनिनः इन्द्रम्) यज्ञ समाप्ति होने पर सेवा करने वाले हम इंद्रका ही आह्वान करते हैं (धनस्य सातये इन्द्रम्) धनके लाभके लिये इन्द्रको आह्वान करते हैं ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २र ३ २ ३ २ ३ १ २
इन्द्रो मह्ना रोदसी पप्रथच्छव इन्द्रः सूर्यमरो-
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
चयत् । इन्द्रे ह विश्वा भुवनानि येमिर इन्द्रे
३ २ ३ १ १
स्वानास इन्दव ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । अयम् इन्द्रः शवः शवस आत्मीयस्य बलस्य मह्ना महिम्ना महत्त्वेन रोदसी द्यावापृथिव्यौ । पप्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् । तथा स्वर्भानुनावृतं सूर्यम् अयमेव इन्द्रः अरोचयत् अदीपयत् तस्यासुरस्य वधेन प्रकाशितवान् । अपि च इन्द्रे ह अस्मिन्नेवेन्द्रे विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि येमिरे उपरमन्ते इन्द्रेण नियम्यन्त इत्यर्थः । तथा स्वानासः स्वाना अभिषूयमाणाः इन्दवः सोमाश्च अस्मिन्नेवेन्द्रे नियम्यन्ते परमात्मन्यन्तर्भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

(इन्द्रः शव मह्ना रोदसी पप्रथत्) यह इन्द्र अपने बलकी महिमा से द्युलोक और पृथ्वी लोकको पूर्ण करता हुआ (इन्द्रः सूर्यम् अरोच यत्) इन्द्रने राहुके ढकेहुए सूर्यको प्रकाशित किया (इन्द्रे ह विश्वा भुवनानि येमिरे) इस इन्द्रमें ही समस्त भुवन ठहरे हुए हैं (स्वानास इन्दवः इन्द्रे) अभिषूयमाण सोम इन्द्रमें ही नियमित होते हैं ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
विश्वकर्मन् हविषा वावृधान स्वय यजस्व
३ २ १ २र १ २ ३ २ ३ २ ३
तन्वा३ऽऽ स्वा हि ते । मुह्यन्त्वन्ये अभितो
१ २ २ २ २र ३ १ २ ३ १२
जनास इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ॥ १ ॥

ऋ० विश्वकर्मा । छ० त्रिष्टुप् । दे० विश्वकर्मा । अथ विश्वकर्मन्नित्येकर्च्चं चतुर्थं सूक्तम् सा ऋगेषा । हे विश्वकर्मन् ! विश्वविषयकर्मवन् ! एतन्नामक ! परमेश्वर ! हविषा हविर्भूतेन विश्वकर्मणा मया दत्तेन हविषा वावृध नः वर्धमान विश्वकर्मा भौवनः सर्वमेध सर्वाणि भूतानि जुहवाञ्चकार स आत्मानमप्यन्ततो जुहवाञ्चकार—इत्यादि निरुक्तम् (दै० ४ २५) एवंमुदाहृतं स्वय स्वयमेव तन्वां शरीरेण स्व हिते अग्नौ हुतो हविः यजस्व पूजय । अ ये मर्त्याः जनास जना

अयष्टारोऽस्मद्याग-विरोधिनो वा मुह्यन्तु मुग्धा भवंतु अभितःसर्वतः। अथ परोक्षकृतः—इह अस्मिन् यागे अस्माकं मघवा अस्मद्दत्तेन हविर्लक्षणेन धनेन धनवान् सः सूरिः स्वर्गादिफलस्य प्रेरकः अस्तु भवतु। अत्र विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धमानः (वै० ४, २७)—इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम्। तन्वांस्वाहिते–पृथिवीमुतद्याम् इति पाठौ ॥ १॥

(विश्वकर्मन्) हे विश्वभरके कर्मोका साधन करनेवाले विश्वकर्मा नामक ईश्वर ! (हविषा वावृधानः) हविरूप विश्वके कर्मसे वा मेरे दिये हुए हविसे वृद्धिको प्राप्त होते हुए (स्वयं) स्वयं ही (तन्वां स्वाहिते यजस्व) अपने शरीरकी आहुति दिये हुए अग्निमें हविको अर्पण करो (अन्ये जनासः) यज्ञ न करनेवाले अन्य मनुष्य (अभितः मुह्यन्तु) चारों ओर मोहको प्राप्त हों (इह) इस यज्ञमें (अस्माकं मघवा) हमारे दिये हुए हविरूप धनसे धनवाला वह (सूरिः अस्तु) स्वर्गका दाता हो ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २र ३ २उ ३ १२

अया रुचा हरिण्या पुनानो विश्वा द्वेषाꣳसि

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ १ २

तरति सयुग्वभिः सूरो न सयुग्वभिः । धारा

३ २ ३ १ २ ३ १ २र २ ३

पृष्ठस्य रोचते पुनानो अरुषो हरिः । विश्वा

२ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २

यद्रूपा परियास्यृक्वभिः सप्तास्येभिर्ऋक्वभिः ॥१॥

ऋ० अनानतः। छ० अत्यष्टिः। दे० सोमः। अयारुचेति तृचात्मकं पञ्चमं सूक्तम् तत्र प्रथमा। पुनानः पूयमानः सोमः हरिण्या हरितवर्णया अया अनया रुचा रोचमानया धारया विश्वाः सर्वाणि द्वेषांसि द्वेष्टॄणि रक्षांसि तरति विनाशयति। तत्र दृष्टांतः—सूरो न यथा सूर्यः सयुग्वभिः स्वयं युक्तैः रश्मिभिः तमांसि हिनस्ति तद्वत्। सयुग्वभिरिति द्विरुक्तिरादरार्था। यद्वा धारया युक्तः सोमः स्वायैः युक्तैस्तेजोभिः सह रक्षांसि तरति। तस्य पृष्ठस्य दशापवित्रस्योपरिसक्तस्य धारा रोचते दीप्यते पुनानः पूयमानः हरिः हारितवर्णः सोमः अरुषः आरोचमानो भवति। यद् यः सोमः सप्तास्येभिः रसहरणशीलैःआस्यैः ऋक्वभिः स्तुतिमद्भिः ऋक्वभिः तेजोभिः विश्वा विश्वानि व्याप्तानि

रुपा रूपाणि नक्षत्राणि परि याति गच्छति व्याप्नोति। पृष्ठस्य-सुत स्य-इति पाठौ ॥ १ ॥

(पुनानः) पूयमान सोम (हरिण्या अया रुचा) हरे वर्णकी इस दीप्यमान धारासे (विश्वा द्वेषांसि तरति) सकल द्वेषियोंका नाश करता है (सुरः सयुग्वभिः न) जैसे सूर्य अपनी किरणोंसे अंधकार का नाश करता है (पृष्ठस्य धारा रोचते) दशापवित्र पर सींचे हुए उस सोमकी धारा दिपती हैं (पुनान हरिः अरुषः) स्वच्छ किया हुआ हरे वर्णका सोम देदीप्यमान होता है (यः सप्तास्येभिः ऋक्वभिः ऋक्वभिः विश्वा रूपा परि याति) जो सोम रसको ग्रहण करनेवाले हैं मुख जिनके ऐसे स्तुत्य तेजोंमें सकल नक्षत्रोंमें व्याप्त होता है ॥१॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

प्राचीमनु प्रदिश याति चेकितत्सꣳ रश्मिभि-

३ २उ ३ १ २ ३ १ २र १ २

र्यतते दर्शतो रथो दैव्यो दर्शतो रथ । अग्म-

३ २ ३ २उ ३ १ २ १ २ ३

न्नुक्थानि पौꣳस्येन्द्र जैत्राय हर्षयन् । वज्रश्च

१ २र ३ १ २ ३ १ २र

यद्भवथो अनपच्युता समत्स्वनपच्युता ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। चेकितत् जानानः सोमः प्राचीं पूर्वां प्रदिश प्रकृष्ट दिशाम् अनु याति अनुगच्छति। किञ्च दर्शतः सर्वैर्दर्शनीयः दैव्यः देवेषु भवः तव रथः सूर्यस्य रश्मिभि स यतते सङ्गच्छते। पुनःदर्शतः रथः—इत्यादरार्थम्। ततः पौंस्या पुंस्त्वावगमानि उक्थानि स्तोत्राणि अग्मन् इन्द्र गच्छति। तथा जैत्राय जयार्थं तानि स्तोत्राणि इन्द्र हर्षयन् हर्षयति। तथा तस्य वज्रश्च तमिन्द्रं गच्छति। यत् यदा समत्सु सङ्ग्रामेषु अनपच्युता अनपच्युतौ शत्रुभिरपराजितौ सोम! त्वञ्च इन्द्रश्च युवां स (भवथः तदा स्तोत्रगमनादीनि भवन्तिपुनः अनपच्युता—इत्यादरार्थम्

(चेकितत् प्राची प्रदिश अनुयाति) जाननेवाला सोम पूर्वा नामक श्रेष्ठ दिशाको जाता है (दैव्यः दर्शतः रथ रश्मिभिः यतते) दिव्य और दर्शनीय तुम्हारा रथ सूर्यकी किरणोंमें मिलता है (पौंस्या उक्थानि अग्मन्) पौरुषके सूचक स्तोत्र इंद्रको प्राप्त होते हैं (जैत्राय इन्द्र हर्षयन्) जयप्राप्तिके कारणभूत वह स्तोत्र इन्द्रको प्रसन्न करते हैं

(वज्रः च) वज्र भी इंद्रको प्राप्त होता है (यत् समत्सु अनपच्युता भवथः) जब संग्रामोंमें हे सोम और इद्र! तुम दोनों शत्रुओंसे पराजय नहीं पाते हो तब स्तोत्र और आगमन आदि होते हैं ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
त्वꣳ ह त्यत्पणीनां विदो वसु सं मातृभिर्मर्जे-
३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २
यसि स्व आ दम ऋतस्य धीतिभिर्दमे । परा-
२ ३ २उ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वतो न साम तद्यत्रा रणन्ति धीतयः त्रिधातु-
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
भिररुषीभिर्वयो दधे रोचमानो वयो दधे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। हे सोम ! त्वं त्यत् त्यानि वसु गवादीनि धनानि पणीभिः अपहृतं तत् गवात्मकं धनं विदः अविदः अलभथाः आ अपि च ऋतस्त यज्ञस्य धीतिभिः धात्रीभिः मातृभिः वसतीवरीभिः स्वे आत्मीये दमे यज्ञे सम्मंजयसि सम्यक् शुद्धो भवसि। परावतो न दूरस्थाद्देशात् यथा साम-सामध्वनिः श्रूयते तथा तव तत् सामध्वनिः सर्वैः श्रूयते असौ सोमाभिषवाभिप्रायेणोक्तः।यत्र यस्मिन् शब्दे धीतयः कर्मणो भर्त्तारो यजमानाः रणन्ति रमंते रोचमानः सोऽयं सोमः त्रिधातुभिः त्रयाणां लोकानां धारयित्रीभिः अरुषीभिः आरोचमानाभिः दीप्तिभिः वयः अन्नं दधे स्तोतृभ्यः प्रयच्छति। पुनः वयो दधे—इत्यादरार्थो ।३।

हे सोम तू ! (पणीनां त्यत् वसु) पणियोंके हरे हुए उस गौ आदि धनको (विदः) प्राप्त हुआ (आ ऋतस्य धीतिभिः मातृभिः स्वे दमे सम्मर्जयसि) और यज्ञको धारण करनेवाला वसतीवरी नामक जलों करके अपने यज्ञमें भलेप्रकार शुद्ध होता है (परावतः न साम तत्) दूर देशसे जैसे सामकी ध्वनि सुनीजाती है तैसे तुम्हारी सामध्वनि सबों करके सुनीजाती है (यत्र धीतयः रणन्ति) जिस ध्वनिके होने पर यज्ञके कर्त्ता यजमान आनन्दमें मग्न होते हैं (रोचमानः त्रिधातुभिः अरुषीभिः) वह दिपताहुआ सोम तीनों लोकोंको धारण करने वाली दीप्तियोंसे (वयः दधे वयः दधे) स्तोताओंको अन्न देता है यजमानोंको अन्न देता है ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके षोडशाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः समाप्तः

३१ २ ३२३ १ २ १ ३ ३२३२
उत नो गोपणिं धियमश्वसा वाजसामुत ।
३१ २ ३१२
नृवत्कृणु ह्यूतये ॥ १ ॥

ऋ०भरद्वाज छ०गायत्री दे०पूषा। अथ तृतीयखण्डे-उत नो गोपणि मित्येकर्च्चं प्रथम सूक्तम् सा ऋगेषा। उत अपि च हे पूषन्! गोपणि गवां सनित्रीं दात्रीं अश्वसां अश्वाना सनित्रीं वाजसां वाजानामन्नानां सनित्रीम उत अपि च नृवत नृवतीं नृणा सनित्रीम एवम्भूता धियं बुद्धिं कर्म च नः अस्माकम् ऊतये तृप्त्यै उपभोगार्थं कृणुहि कुरु ऊतये-धीतये-इति पाठो ॥ १ ॥

(उत) और हे पूषा देवता ! (गोपणि अश्वसाम्) गौएँ देने वाली और घोड़े देनेवाली (वाजसा उत नृवत्) अन्नोंको देने वाली और पुत्र सेवकादि पुरुषोंकी देनेवाली (धियम्) बुद्धिको अथवा कर्म को (नः ऊतये कृणुहि) हमारी रक्षाके लिये करो ॥ १ ॥

३ १२ ३ १२
शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यशवसः ।
३१ २र३ १२
विदा कामस्य वेनतः ॥ १ ॥

ऋ० गोतमः। छ० गायत्री। दे० मरुद्गणः। अथ शशमानस्येत्ये कर्च्चं द्वितीय सूक्तम् सेषा ऋक्। हे-सत्यशवसः! अवितथबलाः नरः नेतारः मरुतः ! शशमानस्य युष्मान् स्तुतिभिः शंसमानस्येत्यर्थः, स्वेदस्य स्तावकमन्त्रोच्चारणजनितेन श्रमेण स्विद्यमानगात्रस्य वेनतः वेनतिः कान्तिकर्मा (निघ० २, ६, ४) कामयमानस्य वा शब्दः समुच्चये एवम्भूतस्य स्तोतुश्च कामस्य काममभिलाषं विद लम्भयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ १ ॥

(सत्यशवसः नरः) हे, अमोघ बलवाले मरुतो ! (शशमानस्य स्वेदस्य) स्तुतियोंसे तुम्हारी सेवा करनेवाले और स्तुतिके मन्त्रोंको उच्चारण करनेमें हुए परिश्रमके कारण स्वेदयुक्त हुए (वा वेनतः) और चाहनेवाले स्तोताके (कामस्य विद) इच्छित फलको दो ॥ २ ॥

१२ ३ २ ३ १२ ३ २ ३१२ ३ २
उप नः सूनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये ।
३ १ २
सुमृडीका भवन्तु नः ॥ १ ॥

ऋ० ऋजिश्वा । छ० गायत्री । दे० विश्वेदेवाः । उप नः सूनव इत्येकर्च्च तृतीयं सूक्तम् । सैषा ऋक् । अमृतस्य मरणरहितस्य प्रजापतेः ये सूनवः पुत्राः ते देवाः नः अस्माकं गिरः स्तुतीः उप शृण्वन्तु नः अस्माकं सुमृडीकाः सुष्ठु मडयितारः सुखयितारश्च भवन्तु सन्तु १

(ये अमृतस्यः सूनवः) जो अमर प्रजापतिके पुत्र हैं वह देवता (नः गिरः उपशृण्वन्तु) हमारी स्तुतियोंको सुनें (नः सुमृडीकाः भवन्तु) हमारे लिये श्रेष्ठ सुख देनेवाले हों ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ १
प्र वां महि द्यवी अभ्युपस्तुतिं भरामहे ।
२ ३ २ ३ १ २
शुची उप प्रशस्तये ॥ १ ॥

ऋ० पुरुमीढः अजमीढः वा । छ० गायत्री । दे० द्यावापृथिव्यौ । प्र वाम्महीति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे द्यावापृथिव्यौ ! द्यवी द्योतमाने वां युवाभ्याम् उपस्तुतिं स्तोत्रं महि महत् प्रभृतम् अभि प्र भरामहे प्रकर्षेण सम्पादयामः ॥ १ ॥

(शुची) हे पवित्र द्यावापृथिवी ! (प्रशस्तये उप) प्रशंसा करनेके लिये तुम्हारे समीपमें (द्यवी द्याम्) द्योतमान तुम दोनोंके अर्थ (उपस्तुति महि अभिभरामहे) स्तोत्रको अधिकताके साथ सम्पादन करते हैं

३ २ ३क २र ३ २ ३ १ २
पुनाने तन्वा मिथः स्वेन दक्षेण राजथः ।
३ १ २ ३ २ ३ २
ऊह्याथे सनादृतम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे देव्यौ ! तन्वा स्वीयया मूर्त्या दक्षेण बलेन च मिथः प्रत्येकं पुनाने शोधयन्त्यौ यज्ञं यजमानम् वा पुनः राजथः । ईश्वर्यौ भवथः । यद्वा, तन्वा स्वशरीरैकदेशेन मिथः परस्परं पुनाने शोधयन्त्यौ द्यौः स्वीयेन रसेन भुवम् सा च स्वकीयेन कार्श्येन चन्द्रमसि स्थितेन दिवमिति विवेकः । सनात् सदाकालम् ऋतम् यज्ञम् ऊह्याथे वहथः ॥ २ ॥

हे देवियों ! (तन्वा दक्षेण) अपनी मूर्ति करके और बल करके भी (मिथः पुनाने) यज्ञ और यजमान प्रत्येकको शुद्ध करती हुई तुम (राजथः) ईश्वरी होती हो (सनात ऋतं ऊह्याथे) सदा यज्ञका निर्वाह करती हो ॥ २ ॥

३२ ३ १२ ३१२ ३ १२ ३२
महीमित्रस्य साधथस्तरन्ती पिप्रती ऋतम् ।
१२ ३१ २र
परि यज्ञं नि षेदथुः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ मित्रस्य मित्रभूतस्य स्तोतुरभिमतं साधथः साधयथः । ऋतम् अन्नं तरन्ती तारयन्त्यौ पिप्रती पूरयन्त्यौ यज्ञं परि परितः निषेदथुः आश्रयथः ॥ ३ ॥

(मही) महती द्यावा पृथिवी देवियें ! तुम (मित्रस्य साधथः) मित्रभूत स्तोताके अभीष्टको सिद्ध करती हो (ऋतं तरन्ती यज्ञं परि निषेदथुः) अन्नको तारती और पूर्ण करती हुई सब ओरसे यज्ञका आश्रय करती हो ॥ ३ ॥

३१२ ३ १२ ३१२ ३२
अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिम् ।
२ ३ १ २
वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ १ ॥

ऋ० शुनःशेपः । छं० गायत्री । दे० इन्द्रः । अयमु ते समतसीति तृचात्मकम् पञ्चमम् सूक्तम् । तत्र प्रथमा । हे इन्द्र ! अयमु अयमपि दृश्यमानः सोमः ते त्वदर्थं सम्पादितः । यं सोमम् समतसि सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि । तत्र दृष्टान्तः, कपोत इव यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भधिं गर्भधारिणीं कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् । तच्चित् तस्मादेव कारणात् नः अस्मदीयं वचः ओहसे प्राप्नोषि । गर्भधिं, गर्भाऽस्यां धीयत इति गर्भधिः कर्मण्यधिकरणे च (३, ३, ९३) इति किप्रत्ययः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६ २, १३९) ओहसे तुहिर उहिर दुहिर दर्शने (भ्वा० प०) व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र ! (अयमु ते) यह सोम तेरे निमित्त सम्पादन किया है (समतसि) जिस सोमको तुम भले प्रकार निरन्तर प्राप्त होते हो (कपोतः गर्भधिं इव) जैसे कि—कपोत पक्षी गर्भधारिणी कपोतीको प्राप्त होता है (तच्चित्) तिस कारणसे ही (नः वचः ओहसे) हमारी स्तुतिको प्राप्त होते हो ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १२ ३ १२
स्तोत्रꣳ राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते ।
१२ ३१२
विभूतिरस्तु सूनृता ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे इंद्र ! राधानां धनानां पते पालक ! गिर्वाह गीर्भि-रुह्यमान ! वीर ! शौर्य्योपेत ! यस्य ते तव स्तोत्रम् ईदृशं भवति तस्य तव विभूतिः लक्ष्मीः सूनृता प्रियसत्यरूपा अस्तु ॥ २ ॥

(राधानां पते गिर्वाहः) धनोंके स्वामी और स्तुतियोंके उठायेहुए (वीर) हे शूर इद्र ! (यस्य ते स्तोत्रम्) जिन तुम्हारा स्तोत्र ऐसा है तिन तुम्हारी (विभूतिः सूनृता अस्तु) लक्ष्मी प्रिय सत्यरूपा वाणी होर

३ १ २ ३ २ ३ १ २र

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन् वाजे शतक्रतो ।

२ ३ १ २

समन्येषु ब्रवावहै ॥ ३ ॥

अथ तृतीया ।-हे शतक्रतो ! शतसंख्याककर्मोपेत ! अस्मिन् प्रसक्ते वाजे संग्रामे नः अस्माकम् ऊतये रक्षणाय ऊति-यूति (३, ३, ९७)-इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वम् ऊर्ध्वः उन्नतः उत्सुकः तिष्ठ भव । त्वञ्चा-हञ्च मिलित्वा अन्येषु कार्य्यान्तरेषु सं ब्रवावहै सम्यग् विचारयावः । तिष्ठाद्यचोऽतस्तिङः (६,३, १३५)—इति संहितायां दीर्घः ॥ ३ ॥

(शतक्रतो अस्मिन वाजे) हे इंद्र ! इस संग्राममें (नः ऊतये) हमारी रक्षाके लिये (ऊर्ध्वः तिष्ठ)·उत्सुक रहो । हम तुम मिल कर (अन्येषु) और कार्योंमें (संब्रवावहै) विचार करें ॥ ३ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

गाव उप वदावटे मही यज्ञस्य रप्सुदा ।

३ १ २र ३ १ २

उभा कर्णा हिरण्यया ॥ १ ॥

ऋ० हर्य्यतः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । गाव उप वदावट इति तृचात्मकं षष्ठं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे गावः ! धर्मदुघा यूयम् अवटे महावीरे महावीरम् उप वद उपावत वर्ण-व्यत्ययः उपागच्छत यस्मात् यज्ञस्य धर्म्मयागस्य साधनभूते रप्सुदा रप्सुदे आरिप्सोः फलप्रदे लिप्सो-रश्विनोर्दातव्ये वा यद्वा, रपणं शब्दनं रप् मन्त्रः तेन सुष्ठु दातव्ये । अथवा प्रूङ् क्षरणे (भ्वा० आ०) रपा मन्त्रेण क्षारणीयेदोहनीये ईदृशे गवाजयोः पयसी महा महती बहुले अपेक्षिते उपावत । गोशब्दोऽजाया-अप्युपलक्षकः अजापयसोऽपि महावीरे सेचनीयत्वात् । अपि चास्य महावीरस्य उभा उभौ कर्णा कर्णस्थानीयौ द्वौ रुक्मौ हिरण्यया हिरण्य-मयौ सुवर्णरजतमय वित्यर्थः । अवटे-अवतम्-इति पाठौ ॥ १ ॥

(गावः) हे गौओ ! तुम (अवट उपवद) महावीरको प्राप्त होओ क्योंकि (यज्ञस्य रूपुद्रा) यज्ञके साधन सम्पन्न करने योग्य गौ और उनके दूध बहुत अपेक्षित हैं (उभा कर्णा हिरण्यया) इस महावीरके दोनों कर्णरूप कक्ष सुवर्ण-रजतमय हैं ॥ १ ॥

३ २३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अभ्यारमिदद्रयो निषिक्त पुष्करे मधु ।

३ १२ ३१२

अवटस्य विसर्जने ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । अद्रय आद्रियमाणा अध्वर्य्वादय अभ्यारमित् अभिगम्यैव निषिक्तम् अतिसिक्तम् मधु पुष्करे प्रवृद्धे उपयमनीयपात्रे सिञ्चन्ति अभिहोत्रायम अवटस्य महावीरस्य विसर्जने विसर्जनसमय होमानन्तर महावीरमासन्द्यामासाद्य । अवटस्य-अवतस्य-इति पाठौ॥

(अद्रयः) आदर किये जाते हुए अध्वर्यु आदि (अभ्यारमित) समीप पहुँच कर ही (निषिक्तं मधु) डाल रहे मधुको (पुष्करे) बहुत बड़े उपयमनीय पात्रमें डालते हैं (अवटस्य विसर्जने) महावीरके विसर्जनके समय होमनके अनन्तर महावीरको आसन्दीमें स्थापन करो ॥ २ ॥

३ २ ३ १२ ३२३ १ २३ १२

सिञ्चन्ति नमसावटमुच्चाचक्रं परिज्मानम् ।

३ १ २ ३१ २

नीचीनवारमक्षितम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । नमसा नमनेन अवटं महावीरम् उच्चाचक्रम् उपरि स्थितचक्रम् परिज्मानं परिणम्य गतम्, नीचीनवारं नीचीनद्वारम् अक्षितम् अक्षीणम् ईदृशं क्षीरावयवशेषमुक्तम् आहवनीयस्योपरि नमसा नमनेन सिञ्चन्ति जुह्वन्ति महावीरेण हि आहवनीये हूयते । अवटम्-अवतम् इति पाठौ ॥ ३ ॥

(उच्चाचक्रम्) जिसके ऊपरके भागमें चक्र बना हुआ है (परिज्मानम्) नीचे होकर गए हुए (नीचीनवारम्) नीचे द्वारवाले (अक्षितम) क्षीणतारहित (अवट नमसा सिञ्चन्ति) महावीरको नमस्कारके साथ होमते हैं ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके षोडशाध्यायस्य तृतीय खण्डः समाप्तः

१ २३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
मा भेम मा श्रमिष्मोग्रस्य सख्ये तव ।
३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २
महत्ते वृष्णो अभिचक्ष्यं कृतं पश्येम तुर्वशं यदुम्

ऋ० देवातिथिः। छ० प्रगाथः। दे० इन्द्रः। अथ चतुर्थखण्डे-माभेमेति प्रगाथात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। हे इन्द्र! उग्रस्य उद्गूर्णबलस्य तव सख्ये सखित्वे सति वयं मा भेम मा भैष्म कुतश्चिदपि शत्रोर्भीता माभूम। मा श्रमिष्म श्रान्ताः पीडिताश्च मा भूम। वृष्णः कामानां वर्षितुः ते तव सम्बन्धि महत् प्रभूतं, कृतं वृत्रवधादिलक्षणं कर्म अभिचक्ष्यम् अभितः ख्यापनीयं स्तोतव्यम् अतः महानुभावस्य तव सख्यं प्राप्तानां भीतिश्रमौ न जायेते इत्यर्थः। तत् कथमवगम्यते? इति चेत् उच्यते—तुर्वशम्, एतत्संज्ञं राजर्षिं यदुम् एतत्संज्ञञ्च त्वत् प्रसादात् सुखेन जीवन्तौ पश्येम दृष्टवन्तः खलु वयम्। अतः कारणात् त्वत्सख्यं प्राप्तस्य भयादिकं न जायत इत्येतदुपपन्नमित्यर्थः॥ १॥

हे इन्द्र! (उग्रस्य तव सख्ये मा भेम) तीक्ष्णस्वभाववाले तुम्हारी मित्रता प्राप्त होनेपर हम किसी भी शत्रुओंसे भयभीत न हों (मा श्रमिष्म) किसीसे भी पीड़ित न हों (वृष्णः ते महत् कृतं अभिचक्ष्यम्) उपासकोंके मनोरथ पूरे करनेवाले तेरा बड़ाभारी वृत्रवधादि चरित्र स्तुतिके योग्य है, क्योंकि-(तुर्वशं यदुं पश्येम) हम तुर्वश और यदु को आपके अनुग्रहसे आनन्दके साथ जीवित देखते हैं॥ १॥

३ १ २र ३क २र ३ २३ २ ३ १ २
सव्यामनु स्फिग्यं वावसे वृषा न दानो अस्य-
२ ३ १ २ ३ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
रोषति। मध्वा सम्पृक्ताः सारघेण धेनवस्तूर्य-
२ ३ २ १ १ २
मेहि द्रवा पिब॥ २॥

अथ द्वितीया। वृषा कामानां वर्षिता इन्द्रः सव्यां दक्षिणेतरां स्फिग्यं कटिप्रदेशम् अनु तृतीयार्थे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् (१, ४, ८५) सव्यया स्फिग्या शरीरैकदेशेनैव वावसे वस्ते, सर्वं भूतजातमाच्छादयति। स्वयं कृत्स्नं जगदतीत्य वर्तत इत्यर्थः। निगमान्तरञ्च भवति, यत्सव्यया स्फिग्या क्षामवस्थाः, इति (ऋ० स० ३, ३२, ११)। अपिच दानः अवखण्डयिता दान अवखण्डने (भ्वा० प०) पचाद्यच्। (३,

१, १५४) स घ अस्य इममिन्द्रं न रोषति न हिनस्ति रुष हिंसायाम् (भ्वा० प०) इन्द्रं हिंसितुं कश्चिदपि शक्तो नास्तीत्यर्थः । यद्वा हे यजमान ! दान हविषां दाता त्वम् अस्य इन्द्रस्य न रोषति रोषं न न जनयतीत्यर्थः । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः सारघेण सरघा मधुमक्षिका तत्सम्बन्धिना मध्वा मधुना दुग्धोपमानमेतत् मधुनेव रसवता क्षीरादिना श्रयणद्रव्येण सम्पृक्ताः सम्पृक्ताः संस्कृता धेनवः धेनुवत्प्रीतिजनकाः अस्मदीया सोमाः यद्वा, धियैः प्रीणनार्थो (भ्वा० प०) धेनवः प्रीणयितारः इत्यर्थः । अथवा धेट् पाने (भ्वा० प०) धेट् इच्च (उ० ३, ११) इत्यौणादिको नप्रत्यय सन्नियोग उकारान्तादेशश्च । पातव्याः सन्ति इत्यर्थः यत एवमतः कारणात् हे इन्द्र ! तूयम् क्षिप्रम् एहि अस्मत्समीपमागच्छ, आगत्य च सोमाः यस्मिन्नुत्तरवेदिलक्षणे स्थाने हूयन्ते तं प्रदेशं द्रव शीघ्रं गच्छ द्रु गतौ (भ्वा० प०) इति धातु द्व्यचोऽतस्तिङः (६, ३, १३५), इति संहितायां दीर्घः । तदनन्तरम् अध्वर्युणा दत्तं सोमं पिब तेन सोमेन सम्यक् स्वोदरं पूरयेत्यर्थः ।२।

(वृषा) अभीष्टफलदाता इन्द्र (सव्यां स्फिग्यं अनु) बाईं ओरके कमरके भागमें (घासे) सकल प्राणियोंको आच्छादित करता है (दानः अस्य न रोषति) काटनेवाला शत्रु इस इंद्रको कष्ट नहीं दे सकता है अथवा हे यजमान हवियोंका अर्पण करनेवाला तू इस इन्द्र के क्रोधको नहीं उत्पन्न होने देता है (सारघेण सम्पृक्ताः धेनवः) मधुमक्षिकाके मधुकी समान रसवाले दुग्धादिसे युक्त हुए धेनुकी समान आनन्ददायक हे हमारे सोम ! (तूयं एहि) शीघ्र ही हमारे समीप आओ और आकर (द्रव) जिस उत्तरवेदीमें सोम होमे जाते हैं उसमें शीघ्र पहुँचो और फिर (पिब) अध्वर्युके दिये हुए सोमको पियो

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
इमा उ त्वा पुरूवसो गिरो वर्द्धन्तु या मम ।
२ १२ ३ १२ ३ २ ३ १ २र
पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनूषत १

ऋ० मेधातिथिः । छ० बृहती । दे० इन्द्रः । इमा उत्वेति प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्-तत्र प्रथमा । हे पुरुवसो ! बहुधनेन्द्र ! मम मदीया इमाः गिरः शस्त्ररूपा वाचः त्वा त्वां वर्द्धन्तु । वर्धयन्तु तथा पावकवर्णाः अग्निसमानतेजस्काः अत एव शुचयः शुद्धाः विपश्चितः विद्वांसः उद्गातारश्च स्तोमैः स्तोत्रैः बहिष्पवमानादिभिः अभ्यनूषत त्वामभिष्टुवन्ति णु स्तुतौ कुटादि (प०) ॥ १५

(पुरूवसो) हे बहुत धनवाले इन्द्र (मम याः इमाः गिरः) मेरी जो यह स्तुतियें हैं (त्वा वर्द्धन्तु) तुम्हें वृद्धियुक्त करें (पावकवर्णाः) शुचयः विपश्चितः) अग्नि समान तेजवाले वह शुद्ध स्तोता (स्तोमैः अभ्यनूषत) स्तोत्रोंसे तुम्हारी स्तुति करते हैं ॥ १ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अयथ्ँ सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः समुद्र इव पप्रथे ।
३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सत्यःसो अस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये २

अथ द्वितीया॥ अयम् इंद्रः सहस्रं सहस्रसंख्याकैः ऋषिभिः अतीन्द्रियार्थदर्शिभिः स्तोतृभिः सहस्कृतः सहसाबलेन युक्तः कृतः स्तुत्या हि देवताया बलं बर्द्धते स च एवम्भूतः सन् समुद्र इव उदधिरिव पप्रथे प्रथितो विस्तीर्णो बभूव । अस्य चेन्द्रस्य सत्यः अवितथः सः प्रसिद्धः महिमा महत्वं शवः बलं यज्ञेषु यागेषु विप्रराज्ये राज्ञः कर्म राज्यम् विप्राणां स्तातॄणां राज्ये स्तुतशास्त्रसंख्ये गृणे स्तूयते ॥ २ ॥

(अयं सहस्रं ऋषिभिः सहस्कृतः) यह इंद्र सहस्रों ऋषियों करके बलवान् कियाहुआ (समुद्र इव पप्रथे) समुद्रकी समान विस्तारको प्राप्त हुआ (अस्य सत्यः सः महिमा शवः) इस इंद्रकी सत्य वह महिमा और बल (यज्ञेपु विप्रराज्ये गृणे) यज्ञोंमें ब्राह्मणोंके स्तुति रूप शस्त्रोंके युद्धमें स्तुति कीजाती है ॥ २ ॥

२ ३ २उ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा अरिः ।
३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २
तिरश्चिदर्ये रुशमे पवीरवि तुभ्येत्सो अज्यते रयिः॥

ऋ० उशग्निगुः । छ० प्रगाथः । दे० सोमः । अथ यस्यायमिति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । यस्य यज्ञस्य अयं विश्वः सर्वो लोकः आर्य्यः प्रभुरपि शेवधिपाः निधिपालकः विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय माशेवधिष्टेऽहमस्मि इति (ऋ०वे०९,२,२२,४) मंत्रान्तरे पठितत्वात् । दासः भृत्य इव अरिः भवति स यज्ञः । अर्थे स्वामिनि रुशमे नियंतरि पविरवि सरस्वत्या पितरि पवीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती इत्युक्तम् (नि०) तिरश्चित् तिरोभूतोऽपि तुभ्येत् हे इंद्र ? तुभ्यमेव रयिं हविर्लक्षणं धनमुद्दिश्य अज्यते प्राप्तो भवति अयमभिप्रायः विप्रक्षत्रादिकः सर्वो लोकः बृहस्पतिः स च राजसूयादिरूपस्य यज्ञस्य भृत्या

वर्त्तते स तादृशो यज्ञो मन्त्ररूपायाः सरस्वत्याः पितृस्थानीये परमेश्वर स्वरूपे गूढोऽपि सन् हे इन्द्र ! त्वदर्थमेव हविर्दातु प्रकटी भवति तथा विधस्तव महिमेति ॥ १ ॥

(अस्य अय विश्वः आर्यः शेवधिपा अरिः) जिस यज्ञका यह सब लोक प्रभु भी मृत्युकी समान निधिका रक्षक है (अर्य रुशमे) स्वामी और नियता (पवीरवि) सरस्वतीके पिता (तिरश्चित् तुभ्येत्) तिरो भूत भी हे इन्द्र तेरे अर्थ ही (सः रयिः अज्यते) वह हविरूप धन प्राप्त होता है अभिप्राय यह है, कि-ब्राह्मण क्षत्रियादि सब लोक वृहस्पति है वह राजसूय आदि यज्ञोंकी सिवकाईसे बढ़ता है ऐसा यज्ञ मन्त्ररूपा सरस्वतीके पितास्थानीय परमेश्वरमें गूढ़ होकर भी हे इन्द्र ! तेरे अर्थ हवि देनको प्रकट होता है, ऐसी तेरी महिमा है १

३ १ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
तुरण्यवो मधुमंतं घृतश्च्युत विप्रासो अर्कमा-
३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २
नृचु । अस्मे रयि पप्रथे वृष्ण्यथँ शवोस्मे
३ २ ३ १ २
स्वानास इन्दव. ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । तुरण्यवः यागादिकर्मसु त्वरणशीला विप्रासः मेधाविन ऋत्विजः मधुमन्तं मधुक्षीराद्याहुतियुक्तं घृतश्च्युतम् घृत माज्य श्चोतते क्षरति यस्मिन्नाहुतिद्वारेणेति अर्कम अर्च्चनीयमिन्द्रम् आनृचुः पूजयन्ते । किमर्थम ? इत्युच्यते अस्मे अस्मभ्यम् रयि हवि र्लक्षण धन पप्रथे प्रख्यातं भवतु । तथा वृष्ण्य वर्षणशीलम् सोमनि र्यंचन शवः बलमपि प्रथताम् । तथा अस्मे अस्मासु स्वानासः सुवाना अभिषुताः इन्दवः सोमाः प्रख्याता भवतु । एवम् फल कामयमानाः ऋत्विज इन्द्र पूजयन्तीत्यर्थ ॥ २ ॥

(तुरण्यवः विप्रासः) यागादि कर्ममें त्वरा करने वाले प्रवीण ऋत्विज (मधुमन्तं घृतश्च्युतम्) मधु क्षीर आदिकी आहुतियों से युक्त और घृत जिसपर टपक रहा है ऐसे (अर्क आनृचुः) पूजनीय इन्द्रकी पूजा करते हैं । इस लिये कि—(अस्मे रयिः पप्रथे) हमारा हविरूप धन प्रसिद्ध हो (वृष्ण्यशव) सोमकी वर्षा करने वाला बल भी प्रसिद्ध हो (अस्मे स्वानासः इन्दव) हमारे यहांके सत्कार कियेहुए सोम प्रसिद्ध हों ॥ २ ॥

१२ ३ १ २ ३१ २
गोमन्न इन्दो अश्ववत्सुतः सुदक्ष धनिव ।
१ २ ३ २३ २ ३ १ २
शुचिं च वर्णमधि गोषु धारय ॥ १ ॥

ऋ० आप्त्यद्वितः । छ० अष्णिक् । दे० सोमः । अथ गोमन्न इन्दो इति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तम तत्र प्रथमा । हे सुदक्ष ! हे सुबल ! हे इन्दो ! सोम ! सुतः अभिषुतस्त्वं नः अस्माकं गोमत यज्ञसाधनगोयुक्तम् अश्ववत् अश्वयुक्तं धनम् धनिव धन्व वर्णविकारोऽत्र गमय धविर्गत्यर्थः (प०) भूवादिः ततोऽहं शुचिं पूतं दीप्यमानंवर्णं रसं च गोषु गव्येषु क्षीरादिषु अधि धारय अधिधारयामि मिश्रयामीत्यर्थः

(सुदक्ष इन्दो) हे श्रेष्ठ बलवाले सोम (सुतः नः) अभिषव किया हुआ तू हमें (गोमत् अश्ववत् धनिव) यज्ञकी साधन गौओंसे युक्त और घोड़ोंसे युक्त धन दे । तदनन्तर (शुचिं वर्णं च गोषु अधिधारय) पवित्र दीप्यमान वर्ण और रसको मैं गौके दुग्धादिमें मिलाऊ

१ २ ३ १ २ ३१ २
स नो हरीणां पत इन्दो देवप्सरस्तमः ।
१२३ २ ३ १२ ३१ २
सखेव सख्ये नर्यो रुचे भव ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे हरीणांपते ! नः अस्मदीयानां हरितवर्णानां पशूनां स्वामिन् ! हे इन्दो ! सोम ! देव ! प्सरस्तमः अतिशयेन दीप्तरूपोपेतः नर्य्यः कर्मनेतृभ्य ऋत्विग्भ्यः हितः सः त्वं नः अस्माकं रुचे भव दीप्तिकरो भव । क इव ? सखेव यथा सखा सख्ये मित्राय दीप्तिं करोति तद्वत ॥ २ ॥

(हरीणां पते देव इन्दो) हमारे हरे वर्णके पशुओंके स्वामी हे हे दिव्य सोम ! (प्सरस्तमः नर्यः) अत्यन्त दीप्त रूपयुक्त और ऋत्विजोंका हितकारी (सः नः रुचे भव) वह तू हमारी दीप्तिका करनेवाला हो (सखा सख्ये इव) जैसे कि-मित्र अपने मित्रके लिये दीप्त करता है ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २
सनेमि त्वमस्मदा अदेवं कं चिदात्रिणम् ।
३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १२ ३ २
साह्वाँ इन्दो परि बाधो अप द्वयुम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे सोम ! त्वं सनमि पुरा सख्यम् अस्मद् अस्मासु आ कुरु। अपि च अदेवम् अदेवनशीलम् कञ्चिद् अपि अत्रिणम् अदनशीलं राक्षसम् अस्मत्तः अप गमय । किञ्च हे इन्दो ! सोम ! साह्वान् शत्रून् अभिभवन् बाधः बाधमानान् परि जहि । त द्वयुम् द्वयवन्त सत्यानृतयुक्त बाह्याभ्यन्तरमायाद्वयोपेत वा राक्षसमस्मत्तोऽपगमय ॥ ३ ॥

हे सोम ! (त्वं सनमि अस्मत् आ) तुम पुरानी मित्रता हमारे विषें प्रकट करो (अदेवं कञ्चिद् अत्रिणं अप) हमारी दीप्तिको रहित करनेवाले प्रत्येक राक्षसको हमसे दूर करो (इन्दो साह्वान्) हे सोम ! शत्रुओंका तिरस्कार करनेवाले ,तुम (बाधः परि) बाधा देनेवालोंको नष्ट करो (द्वयुम्) झूठ सत्य दोनोंसे युक्त अथवा भीतर बाहर दो प्रकारकी माया वाले राक्षसको हमसे दूर करो ॥ ३ ॥

१ २३क २र ३ १२ ३ १२ ३
अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुꣳ रिहन्ति
१ ३क २र १२ ३ २ ३१२ ३१
मध्वाऽभ्यञ्जते सिंधोरुच्छ्वासे पतयन्तमुक्ष-
२ ३ २ ३२ ३ १ २
णꣳ हिरण्यपावा पशुमप्सु गृभ्णते ॥ १ ॥

ऋ० अत्रिः । छ० जगती । दे० सोमः । अथाञ्जत इति पञ्चमं सूक्तम् तत्र प्रथमा । सोऽयमृत्विजः अञ्जते गोभिः, तथा व्यञ्जते विविधमञ्जन्ति, समञ्जते सम्यगञ्जन्ति स्तुत्यर्थत्वादपुनरुक्तिः तथा क्रतुम् यज्ञकर्तारं रिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति देवाः । तथा पुनः मध्वा मधुना गव्येन अभ्यञ्जते तमेव सोमं सिन्धोः उदकस्य रसस्याधारभूते उच्छ्वासे उच्छ्रिते देशे पतयन्तम् गच्छन्तम् पतलगतौ (भ्वा० प०) इत्यस्मात् स्वार्थिके णिचि शृङ्धभावश्छान्दसः उक्षणम् सेक्तारम् हिरण्यपावाः हिरण्येन पुनन्तः पशुग्रहणं पशुः पश्यतेः इति (निरु० नै० ३ १६,) यास्केनोक्तत्वात् अप्सु वसतीवरीषु गृभ्णते गृह्णन्ति ॥ १ ॥

उस सोमको ऋत्विज (अञ्जते) गोदुग्धादिसे मिलाते हैं (व्यञ्जते) अनेकोंप्रकारसे मिलाते हैं (समञ्जते) भले प्रकार मिलाते हैं देवता (क्रतुं रिहन्ति) उस यज्ञकर्त्ता सोमका स्वाद लेते हैं (मध्वा अभ्यञ्जते) फिर उस ही सोमको मधुर गोरससे मिलाते हैं। उस ही सोमको (सिंधोः उच्छ्वासे) रसके आधारभूत ऊँचे स्थानमें (पतयन्तं उक्षणम्) जातेहुए सेचन करनेवाले (पशुम्) द्रष्टा सोमको (हिरण्य

पावाः अप्सु गृभ्णते) सुवर्णसे पवित्र करतेहुए वसतीवरी जलोंमें ग्रहण करते है ॥ १ ॥

३ २३ १२ ३१
विपश्चिते पवमानाय गायत मही न धारात्य-
२र २ ३ २ ३ १ २र ३ २ ३
न्धो अर्षति । अहिर्न जूर्णामति सर्पति त्वच-
२ ३ १ २र ३ २ ३ १ २
मत्यो न क्रीड़न्नसरद्वृषा हरिः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे ऋत्विजः ! विपश्चिते मेधाविने पवमानाय पूयमानाय गायत स्तुतिं कुरुत । स च विपश्चित सोमः मही न धारा महती वर्षधारेव अन्धः अन्नं रसात्मकम् अभ्यर्षति अहिर्न अहिरिव जूर्णा जीर्णा त्वचम् अतिसर्पति अति मुञ्चति अभिषवादिकर्मणा त्वचं विमुञ्चतीत्यर्थः । अत्यः नः अश्व इव क्रीड़न् क्रीड़मानः असरत् सरति द्रोणकलशं गच्छति । वृषा वर्षकः कामानां हरिः हरितवर्णो रसः ॥२॥

हे ऋत्विजो !(विपश्चिते पवमानाय गायत) मेधावी पूयमान सोम की स्तुति गाओ (महि धारा न अन्धः अत्यर्षति) वह सोम बड़ी भारी वर्षाकी धाराकी समान रस रूप अन्नको देता है (अहिः न जीर्णां त्वचं अतिसर्पति) सर्पकी समान पुरानी त्वचाको अभिषव आदिकर्मसे त्यागता है (वृषा हरिः) अभीष्टफलदाता हरे वर्णका सोमरस (अत्यः न क्रीडन् असरत्) अश्वकी समान क्रीड़ा करता हुआ द्रोणकलशमें जाता है ॥ २ ॥

३ १ २र ३ २ ३ २ ३ १ २
अग्रेगो राजाप्यस्तविष्यते विमानो अह्नां भुव-
३ १ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
नेष्वर्पितः । हरिर्घृतस्नुः सुदृशीको अर्णवो
३ १ २ ३ २ ३क २र
ज्योतीरथः पवते राय ओक्यः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । अग्रेगः अग्रे गन्ता राजा राजमानः आप्यः अप्सु संस्कृतः सोमः स्तविष्यते स्तूयते यः अह्नां दिनानां विमानः निर्माता चन्द्रकलाह्रासवृद्ध्यधीनत्वादहर्व्यवहारस्य निर्माता भुवनेषु उदकेषु वसतीवरीसम्बन्धिषु अर्पितः स्थापितः सः राजा स्तविष्यते । किञ्च

हरिः हरितवर्णः घृतस्नुः प्रस्नुतोदकः सुदृशीकः शमनदर्शनः अर्णवः उदकवान् अर्ण इत्युदक नाम (निघ० १, १२ १) ज्योतीरथः ज्योति र्मयरथः रायः धनस्य प्रापयिता ओक्यः ओक इति निवासनाम (निरु० मं० ३, ३) तस्य हितः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कभूपाल साम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थ प्रकाशे उत्तराग्रन्थे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

(अग्रेगः राजा) अग्रगामी और विराजमान (आप्यः स्वसिष्यते) जलोंमें संस्कार किया जाता हुआ सोम स्तुति किया जाता है जो सोम (अह्नां विमानः भुवनेषु अर्पितः) चन्द्रकलाकी न्यूनाधिक्यताके वशी भूत होनसे दिनोंकी रचना करनेवाला और वसतीवरी जलोंमें स्था पित है वह सोम स्तुति कियाजाता है और (हरिः घृतस्नुः) हरे वर्णका तथा जलोंमें फैलाहुआ (सुदृशीकः अर्णवः) सुन्दर दर्शनीय और जलवान् (ज्योतीरथः) ज्योतिर्मय रथवाला (रायः ओक्यः) धन प्राप्त करानवाला और स्थान प्राप्त करानेवाला है ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके षोडशाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः
षोडशाध्यायश्च समाप्तः ।

अथ सप्तदशोऽध्याय आरभ्यते

१ २ ३ १ २ ३२ ३२ ३ १ २र
विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः ।
१ २
चनो धाः सहसो यहो ॥ १ ॥

ऋ० शुनःशेपः । छ० गायत्री । दे० अग्निः। तत्र प्रथमे खण्डे-विश्वेभिरग्न इत्येतत् तृचं प्रथमं सूक्तं तत्र प्रथमा । हे सहसो यहो ! बलस्य पुत्र ! देवतारूप अग्ने ! विश्वेभिः अग्निभिः सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तः त्वम् इमम् अस्मदीयं यज्ञम् इदम् अस्मदीयं वचः स्तोमञ्च सेवमानः चनः अन्नं धाः अस्मभ्यं धेहि ॥ १ ॥

(सहसः यहः अग्ने) हे बलके पुत्र अग्निदेव (विश्वेभिः अग्निभिः) सकल आहवनीय अग्नियोंसे युक्त तुम (इमं यज्ञम्) इस हमारे यज्ञ

को (इदं वचः) और इस हमारी स्तुतिको सेवन करते हुए (चनःधाः) हमें अन्न दो ॥ १ ॥

२ ३ १ २र ३ १ २ ३१ २ ३ १ २
यच्चिद्धि शश्वता तना देवंदेवं यजामहे ।
१ २र ३ २
त्वे इद्धूयते हविः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे अग्ने यत् चित् हि यद्यपि शश्वता शाश्वतेन नित्येन तना विस्तृतेन हविषा देवं देवम् अन्यमन्यं वरुणेन्द्रादिरूपं नानाविधं देवताविशेषं यजामहे तथापि तत् हविः सर्वं त्वे इत् त्वय्येव हूयते अन्यदेवतान्तरविषयो यागोऽपि त्वदीयैव सेवेत्यर्थः तना तनु विस्तारे (तना० ५०) क्विप् च (३, २, ७६) इति क्विप्, यद्वा पचाद्यच् सुपां सुलुगिति (७, १, ३९) तृतीयाया आकारः । देवंदेवं नित्यवीप्सयोः (८, १, ४) इति द्विर्भावः तस्य परमाम्रेडितम् (८, १, २) इति उत्तरस्याम्रेडितसंज्ञायाम् अनुदात्तञ्च (८, २, ३) इति सर्वानुदात्तत्वम् । यजामहे निपातैर्यद्यदिहन्त(८, १, ३०)इति निघातप्रतिषेधः । त्वे युष्मच्छब्दात्सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति (७, १, ३९) शे आदेशः त्वमावेकवचने (७, २, ९७) इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः, शेषलोपे अतो गुणे (६, १,९७) इति पररूपत्वम् शे (१,१,१३) इति प्रगृह्य संज्ञायां प्लुतप्रगृह्या अचि० (६, १, १२५) इति प्रकृतिभावः हूयते अकृत्सार्वधातुकयोः (७, ४, २५) इति दीर्घः ॥ २ ॥

(यच्चिद्धि) यद्यपि (शश्वता तना) नित्य और विस्तारवाले हवि से (देवं देवं यजामहे) इंद्र वरुण आदि अन्य देवताओंका यजन करते हैं तथापि (हविः) वह सब हवि (त्वयि एव हूयते) तुम्हारे विषे ही होमाजाता है ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २र
प्रियो नो अस्तु विश्पतिर्होता मन्द्रो वरेण्यः ।
३ २ ३ १ २ ३ २
प्रियाः स्वग्नयो वयम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। विश्पतिः विशां प्रजानां पालकः पत्यावैश्वर्ये (६, २, १८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुलम् (६,२,१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् होता होमनिष्पादकः मन्द्रः हृष्टः वरेण्यः वर-

णीयः वृञ वरणः (उ० ३, ९८) वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् वर्ष विशि
पोऽग्निः नः अस्माकं प्रियः अस्तु भवतु। वयम् अपि स्वग्नयः शोभना
ग्नियुक्ताः नञ्सुभ्याम् (६, २, १७२) इति स्वरपदान्तो
दात्तत्वम् एवम्भूताः अतस्तव प्रिया भूया स्म इति शेषः॥ ३॥

(विश्पतिः होता) प्रजाओंको पालक और होमका साधक (मन्द्रः वरेण्यः) प्रसन्नरूप और वरणीय अग्नि (नः प्रियः अस्तु) हमारा प्यारा हो (स्वग्नय वय प्रियाः) श्रेष्ठ अग्निवाले हम भी तुम्हारे प्रिय हों!

१ २   ३ २३ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः।

३ १ २ ३ १ २

अस्माकमस्तु केवलः ॥ १ ॥

ऋ० मधुच्छन्दः। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। अथेन्द्र य इति तृच द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। हे ऋत्विग्यजमानाः! विश्वतः सर्वेभ्यः जनेभ्यः परि उपरि अवस्थितम् इन्द्रं वः युष्मदर्थं हवामहे आह्वयामः। अतः स इन्द्रः अस्माकं केवलः असाधारणः अस्तु इतरेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहम स्मासु करोत्वित्यर्थः इन्द्रं रन्प्रत्ययांत (उ० २, २८), नित्वाद्यु दात्तः (६ १, १९७)॥ १॥

हे ऋत्विज यजमानों! (विश्वतः जनेभ्यः परि) सकल लोगोंसे ऊपरस्थित (इन्द्रं वः हवामहे) इन्द्रको तुम्हारे लिये आह्वान करते हैं। इसकारण वह इन्द्र (अस्माकं केवलः अस्तु) हमारा असाधारण हो अर्थात् हमारे ऊपर औरोंसे अधिक अनुग्रह करे॥ १॥

१ २   ३ २ ३१   २र ३ १ २

स नो वृषन्नमुं चरुᳲँ सत्रादावन्नपा वृधि।

३ २ ३ १ २

अस्मभ्यमप्रतिष्कुतः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे सत्र दावन्! अस्मदभीष्टफलानां सर्वेषां सह प्रदातः! आतो मनिन् क्वनिब्वनिपश्च (३ २, ७४) इति वनिप्। आम न्त्रितस्य च (६, १, १९८) इत्याद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्न निघातः (८, १, १९) अतः कारणात् श्रोत्रादिलिप्स्यर्थे हे वृषन्! वृष्टिप्रदेन्द्र! आमन्त्रितनिघातः (८, १ १९) नः अस्मदर्थम् अमु दृश्यमान चरु मेघं चरतीति चरुः भृमृशीत्यादिना (उ० १, ७) उप्रत्ययः, प्रत्यय स्वरेणान्तोदात्त अपावृधि उद्घाटय वृञ् वरणे (स्वा० उ०) छोटः

सिप्, तस्य सेर्ह्यपिच्च (३, ४, ८७) इति हि, स्वादिभ्यः श्नुः (३, १, ७३) तस्य बहुलं छन्दसि (२,४, ७३) इति लुक्, श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि (६, ४, १०२) इति हेर्धिरादेशः तस्य ङित्वात् पूर्वस्य गुणाभावः निघातश्च, उद्घाटयेत्यर्थः तथैव अस्मभ्यम अस्मच्छब्दात् भ्यसोभ्यम् (७, १, ३०) इति भ्यमादेशः, शेषे (७, २, ९०) इति दकारलोपः बहुवचने झल्येत् (७, ३, १०३) इत्येत्वं न भवति अङ्गवृत्तेः पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य इत्युक्तम् । प्रतिपदिकस्वरेण स्मेत्यकार उदात्तः । भ्यसोऽभ्यम् (७, १, ३०) इत्यभ्यमादेशपक्षे शेषे लोपः (७, २, ९०) इति मपर्य्यन्तशेषस्यास्मच्छब्दस्य लोपः, तदा उदात्तनिवृत्तिस्वरेण अभ्यमादेरकारस्य उदात्तत्वम् अस्मदर्थम् अप्रतिष्कुतः प्रतिशब्दरहितः केनचिदप्रतिशब्दितः, कुङ् शब्दे (भ्वा० आ०) निष्ठा (३, २ १०२) इति कर्मणि क्तप्रत्ययः प्रतेः प्राक् प्रयोगः, पारस्करादेराकृतिगणत्वात् (६, १, १५७) सुडागमः । सुषामादेराकृतिगणत्वात् (८, ३, ९८) षत्वम् । नञ् समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम (८,२ ७२) यद्यदस्माभिर्याच्यते तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति अतोऽस्मद्विषये कदाचिदप्यप्रतिस्खलितः । एतदेवाभिप्रेत्य यास्कःआह अप्रतिष्कुतो अप्रतिष्कुतोऽप्रतिस्खलितो वा (निरु० (नै० ६, १६) इति ॥ २ ॥

(सत्रादावन्) हे हमारे सकल अभीष्टफलोंको एकसाथ देनेवाले (वृषन्) हे वृष्टि करनेवाले इंद्र (सः) वह प्रसिद्ध तू (नः अमुं चरुं अपावृधि) हमारे इस मेघको उद्घाटित करो (अस्मभ्यं अप्रतिष्कुतः) हमारे लिये निषेधका शब्द उच्चारण करनेवाले नही होओ ॥ २ ॥

१२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वृषा यूथेव वꣳसगः कृष्टीरियर्त्योजसा ।
१ २ ३ १ २
ईशानो अप्रतिष्कुतः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वृषा कामानां वर्षिता इंद्रः ओजसा स्वकीयेन बलेनानुग्रहीतुं कृष्टीः मनुष्यान् इयर्त्ति प्राप्नोति । कीदृश इंद्रः ईशानः समर्थः अप्रतिष्कुतः प्रतिशब्दरहितः याच्यमानं न परिहरतीत्यर्थः । इंद्रस्य दृष्टांतः वंसगः वननीयगतिर्वृषभः यूथेव गोयूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत् यूथा इव युवंति मिश्रीभवन्तीति यूथानि यु मिश्रणामिश्रणयोः (अ० प०) तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः (उ० २, १२) इति थक्प्रत्ययांतो निपातितः॥

निपातस्यादीर्घत्वम् प्रत्ययस्वरेण अकार उदात्त (३, १, ३) शेश्छन्दसि बहुलम् (६, १, ७०) इति शेर्लुक् । एतेन विभक्तिलोपः पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वं च बाधकत्वम् (२,४,७१।१०) इति समासेऽपि स एव स्वरः ॥

(इनासः अप्रतिष्कुता) समर्थ और याचना किये हुए पदार्थोंका कमी निषेध न करनेवाला (घृणा) मनोरथोंको वर्षा करनेवाला इन्द्र (ओजसा एषा इयर्ति) अपने बलसे अनुग्रह करनेको मनुष्योंके पास पहुंचता है (वंसगः यूथेव) जैसे सुन्दर गतिवाला वृषभ गौओंके यूथ में पहुंचता है ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २

त्व नश्चित्र ऊत्या वसो राधाꣳसि चोदय ।

३ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ २

अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि विदा गाध

३ १ २र

तुचे तु न ॥ १ ॥

भ० शृणगाणि शंयुः । छ० बृहती । दे० अग्निः । त्वनश्चित्र इति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे वसो वासकाग्ने चित्रः श्रवणीयस्त्वम् ऊत्या रक्षया सह राधांसि धनानि नः अस्मभ्यं चोदय प्रेरय अस्य लोके परिदृश्यमानस्य रायः धनस्य त्वं रथीः असि, रयिता नेता भवसि अतः कारणात् अस्मभ्यं धनानि प्रेरयेत्यर्थः । अपि च नः अस्माकं तुच अपत्यनामैतत (निघ० २, २, १) अपत्याय अपत्यभूताय पुत्रादये गाधं प्रतिष्ठां तु क्षिप्रं विदः लम्भय ॥ १ ॥

(वसो चित्रः त्वम) हे व्यापक अग्ने ! दर्शनीय तू (ऊत्या राधांसि नः चोदय) रक्षा सहित अन्न हमें दो (अग्न त्वं अस्य रायः रथी असि) हे अग्ने ! तुम इस धनके पहुँचानवाले हो (नः तुचे गाधं तु विदा) हमारे पुत्रादिको प्रतिष्ठा शीघ्र दो ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २र ३ १ २

पर्षि तोकं तनयं पर्तृभिष्ट्वमदब्धैरप्रयुत्वभि ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

अग्ने हेडाꣳसि दैव्या युयोधि नोऽदेवानि

१ २

ह्वराꣳसि च ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे अग्ने! त्वं अदब्धैः केनाप्यहिंसितैः अप्रयुत्वभिः अपृथग्भूतैः यौतिरत्र पृथग्भावार्थः सहितैः पर्तृभिः पालनसाधनैः तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च पर्षि पालय दैव्या देवसम्बन्धीनि च हेडांसि क्रोधान् नः अस्मत्तः युयाधि पृथक् कुरु। अदेवानि मनुष्यसम्बन्धीनि च ह्वरांसि हिंसनानि च अस्मत्तः पृथक् कुरु॥ २॥

(अग्ने) हे अग्निदेव! (त्वम्) तू (अदब्धेभिः अप्रयुत्वभिः) किसी से भी हिंसित न होनेवाले और इकट्ठे हुए (पर्तृभिः) रक्षाके साधनों से (तोकं तनयं पर्षि) पुत्र और पौत्रका पालन कर (दैव्या हेडांसि नः युयोधि) देवसम्बन्धी क्रोध को हमसे दूर कर (अदेवानि ह्वरांसि च) मनुष्योंकी हिंसाओंको भी हमसे दूर कर॥ २॥

१ २र ३ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २

किमित्ते विष्णो परिचक्षि नाम प्र यद्ववक्षे शिपि-

३ १ २ १ २र ३ १ २र ३२उ

विष्टो अस्मि। मा वर्पो अस्मदप गूह एतद्

३ १ २ ३ २ ३ १ २

यदन्यरूपः समिथे बभूथ॥ १॥

ऋ० वसिष्ठः। छं० त्रिष्टुप्। दे० विष्णुः। अथ किमित्त इति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। पुरा खलु विष्णुः स्वं रूपं परित्यज्य कृत्रिमं रूपान्तरं धारयन् संग्रामे वसिष्ठस्य साहाय्यं चकार। तं जानन् ऋषिः अनया प्रत्याचष्टे। अत्र निरुक्तम् शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः। कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः। किन्ते विष्णोऽप्रख्यातमेतद् भवत्यप्रख्यापनीयं यन्मः प्रब्रूषे शेप इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिरपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्। किन्ते विष्णोः प्रख्यातमेतद् भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूते शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयाऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवति। मावर्पो अस्मदपगूह एतत्। वर्प इति रूपनाम वृणोतीति सतः। यदन्यरूपः समिथे संग्रामे भवसि संयतरश्मिः (निरु नै० ५, ८) इति तत्र कुत्सितार्थपक्षे योजना हे विष्णो! ते तव तत् नाम किं परि चक्षि प्रख्याप्यं भवतीति शेषः। किं शब्दः क्षेपे। अप्रख्याप्यमेव तद्भवति यत् नामास्य' प्र ववक्षे प्रब्रूषे शिपिविष्टो अस्मि इति अन्तर्णीतोपमानमेतत्। शेप इव निर्वेष्टितः तेजसा अनाच्छादितो भवामीति तदश्लीलार्थत्वादिदं नाम न प्रशस्तमित्यर्थः। यद्वा, परिपूर्वो चक्षिर्वर्जनार्थः तन्नाम किं परिचक्षि परिचक्ष्यं परिवर्जनीयं परित्याज्यं विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात्

स्वत एव परिख्यातं हि तत्। शिष्टं समानं पूर्वेण। अन्यम् उक्तरूप विलक्षणं यद् वैष्णव रूपमस्ति एतद् वपः रूपम् अस्मत् अस्माकं मा अपगूह अपगूढं संवृतं मा कुरु गूह संवरणे (भ्वा० उ०) अपितु सदेव रूपं प्रकटय। वैष्णवस्य गूहने का प्रसक्तिरिति चेत् यद् यस्मात् त्वम् अन्यरूप इत्‌रूप।न्तरमेव धारयन् समिथे सङ्ग्रामे बभूथा अस्माकं सह यो भवसि तस्मात् त्वमेव गूहनं न कार्य्यमिति। प्रशंसापक्षे तु हे विष्णो! ते तव नाम किं परिचक्षि प्रख्यापनीय भवति? न प्रख्यापनीय स्वत एव प्रख्यातम् अप्रख्यातम् प्रख्यापनीयम्। किं तन्नाम? शिपिविष्टो रश्मिभिः अविष्टोऽस्मीति य नाम प्रब्रूये। यत एव प्रख्यातरूपस्त्वम् ताऽस्माकमेतत् वैष्णव रूप संवृतं मा कार्षीः। इदानीं गूढरूपाऽपि यद् यस्मात् त्वं समिथे सङ्ग्रामे, अन्यरूपः, कृत्रिमरूपात् यदन्यद्‌ वैष्णवं रूपं शौर्य्यादिलक्षण तद्रूप एव बभूथ भवसि। तस्मात् त्वं गूढोऽपि व्यक्त एवेति स्वयमेव तस्य रूपस्य गूहनम्। अतो यद्‌ तेजस्कं यद्वैष्णव रूप तदेवास्माकं प्रदर्शयेति तात्पर्य्यार्थ ॥ १ ॥

(विष्णो) हे विष्णो! (ते तत् नाम) तुम्हारा वह नाम (किं परिचक्षि) क्या प्रसिद्ध करनेयोग्य है? किन्तु स्वयं प्रसिद्ध है (यत् नाम) जिस नामको (शिपिविष्टः अस्मि इति प्रवक्षे) मैं शिपिविष्ट अर्थात् किरणों करके युक्त हूँ, ऐसा कहते हो। ऐसे प्रसिद्धरूपवाले हो इस कारण (एतत् वर्पः अस्मत् मा अपगूह) इसरूप को हमसे छिपाकर मत रक्खो (यत्) जोकि (समिथे) सङ्ग्राममें ।(अन्यरूपः इत्) अन्यरूपको धारण करके ही (बभूथ) हमारे सहायक होते हो इसकारण परमतेजस्वी विष्णुरूपका हमें दर्शन दो ॥ १ ॥

१ २र ३ १ ३ ३ १३ १ २
प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट हव्यमर्य्य शꣳसामि
३ १ २ ३ २ १ २ ३ २ ३ १ ३
वयुनानि विद्वान्। त त्वा गृणामि तवसमत-
३ १ २ ३ १ २र ३ २
व्यान्क्षयन्तमस्य रजस पराके ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे शिपिविष्ट! रश्मिभिराविष्ट! विष्णो! तेतव तत् प्रसिद्ध विष्णुरिति प्रख्यात नाम अर्य्यः स्वामी स्तुतीना हविषां वा तथा वयुनानि ज्ञातव्यान्यथज्ञातानि विद्वान् जानन्‌ यच्च हव्यम् आह्वानयोग्य नाम अहम् अद्य इदानीं प्रशंसामि प्रकर्षेण स्तौमि। तवस प्रवृद्ध त

त्वा त्वां विष्णुम् अतव्यान् अतर्धायान् अवृद्धतरोऽहं गृणामि स्तौमि। कीदृशम्? अस्य रजसः लोकस्य पराके दूरदेशे क्षयन्तं निवसन्तम्॥

(शिपिविष्ट) हे किरणोंसे युक्त विष्णुभगवन्! (ते तत्) तुम्हारे उस प्रसिद्ध विष्णुनामको (अर्यः) स्तुतियों वा हवियोंका स्वामी (वयुनानि विद्वान्) जाननेयोग्य पदार्थोंको जानताहुआ (हव्यम्) आह्वानयोग्य नामको मैं (अद्य प्रशंसामि) आज प्रशंसा करता हूँ (तम्) तिस (तवसम्) परमवृद्ध (अस्य रजसः पराके क्षयन्तम्) इस लोकके दूरदेशमें निवास करनेवाले (त्वा अतव्यान् गृणामि) तुम विष्णुको तुम्हारा छोटा मैं स्तुति करता हूँ॥ २॥

१ २ ३ १ २ र ३ १ २
वषट् ते विष्णवास आकृणोमि तन्मे जुषस्व
३ २ १ २ ३ २ ३ १
शिपिविष्ट हव्यम्। वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गि-
२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
रो मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥ ३॥

अथ तृतीया। हे विष्णो! ते तुभ्यं आसः आस्यात् आ अभिमुखं वषट् कृणोमि वषट्कारेण हविर्होवयामि। हे शिपिविष्ट! शिपयो रश्मयस्तै-राविष्ट विष्णो! तत् वषट्कृतं मे मदीयं हव्यं हविः जुषस्व सेवस्व। सुष्टुतयः शोभनस्तुत्यात्मिकाः गिरः वाचश्च त्वा त्वां वर्द्धन्तु वर्द्ध-यन्तु। हे विष्णो! यूय बहुवचनं पूजार्थम्। यद्वा, भवदादयो देवाः सर्वैः स्वस्तिभिः अविनाशिभिः नः अस्मान् सदा सर्वदा पात रक्षत॥ ३॥

(विष्णा ते आसः आ वषट् कृणोमि) हे विष्णुदेव! तुम्हारे निमित्त सुखसे अभिमुख वषट्कारके द्वारा हविका होम करता हूँ (शिपिविष्ट) हे किरणोंसे युक्त विष्णो! (तत् मे हव्यं जुषस्व) उस वषट्कार युक्त मेरे हविका सेवन करो (सुष्टुतयः मे गिरः त्वा वर्द्धन्तु) श्रेष्ठ स्तुतिरूपा मेरी वाणियें तुम्हे बढ़ावें (यूयम्) हे विष्णो! तुमको आदि लेकर सब देवता (स्वस्तिभिः नः सदा पात) कल्याणरूपा शक्तियोंसे हमारी सदा रक्षा करो॥ ३॥

सामवेदोत्तरार्चिके सप्तदशाध्यायस्य प्रथमः खंडः समाप्तः

१ २ ३ १ १ ३ २ ३ २ ३ १ २
वायो शुक्रो अयामि ते मध्वो अग्रं दिविष्टिषु।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

आयाहि सोमपीतये स्पार्हो देव नियुत्वता ॥१॥

ऋ० वामदेवः छ० अनुष्टुप्। दे० इन्द्र, वायुश्च वा अथ द्वितीय खण्डे—वायो शुक्रो अयामीति तृचात्मक प्रथमं सूक्तम् तत्र प्रथमा। हे वायो ! ते तुभ्य शुक्रः प्रसवयादिना दीप्तोऽह मधुर सोमरस कमणि षष्ठी (२, ३, ६५)। अग्रम् इतरेभ्यः पूर्वम् अयामि प्रापयामि अयनिरन्तर्भावितण्यथ। किमर्थम्? दिविष्टिषु दिवो द्युलोकस्यैप-णेषु सत्सु हे देव! वायो! स्पार्हः स्पृहणीयस्त्व नियुत्वता नियुत् वायो प्रतिनियतोऽश्व, तेन साधनन आयाहि सोमपीतये सोमपानाय।

(वायो शुक्रो) हे वायुदेव! व्रत करने आदिसे दीप्त हुआ मैं (दिविष्टिषु) द्युलोकके सुखोंकी इच्छायें होनपर (ते मध्वः) तुम्हारे निमित्त मधुर सोमरस (पूर्व अयामि) औरोंसे पहिले अर्पण करता हूँ (देव स्पार्ह) हे वायुदेव! चाहने योग्य तुम (नियुत्वता) नियुत नामक अपने अश्वके द्वारा (सोमपीतये आयाहि) सोमपान करनेको आइये १

१ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रश्च वायवेषाᳪ सोमाना पीतिमर्हथ।

३ १ २र ३ २उ ३ २ ३क२र

युवाᳪ हि यन्तीन्दवो निम्नमापो न सध्र्यक् २

अथ द्वितीया। हे वायो त्वम् इन्द्रश्च एषा गृहीताना सोमाना पीतिं पानम् अर्हथः। युवां हि खलु इन्दवः द्रप्युदकाः सोमाः यति प्राप्नुवन्ति निम्नखातप्रदेशम् आपः न सध्र्यक् उदकानि यथा सहैव गच्छन्ति तद्वत सर्वे सोमा युवा यति हि ॥ २ ॥

(वायो) हे वायु! तुम (इन्द्रः च) और इन्द्र भी (एषां सोमानां पीतिं अर्हथः) इन ग्रहण करे हुए सोमोंका पान करनेके योग्य हो (हि युवां इन्दवः यति) निश्चय तुमको सोम प्राप्त होते हैं (निम्नं आप न सध्र्यक) जैसे खिन्न देहुए नीच स्थानमेंके जल एकसाथ ही पहुँचते हैं ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

वायविन्द्रश्च शुष्मिणा सरथᳪ शवसस्पती।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

नियुत्वता न ऊतय आ यातᳪ सोमपीतये ।३।

अथ तृतीया । हे वायो ! त्वम् इन्द्रश्च शवसः बलस्य पती पालयितारौ अतएव शुष्मिणा बलवन्तौ नियुत्वना नियुत्संज्ञाश्ववन्तौ युवां सरथ समानमेव रथमारूढौति शेषः । नः अस्माकम् ऊतये रक्षणाय सोमपीतये सोमपानाय च आयातम् आगच्छतम् । यद्वा सरथमधितिष्ठन्तमारुह्य चायातमिति वाक्यद्वयम् ॥ ३ ॥

(वायो इंद्रः च) हे वायुदेव ! तुम और इंद्र (शवसः पती) बल के रक्षक (शुष्मिणा) बलवान् (नियुत्वना) नियुत नामक घोड़ों वाले तुम दोनों (नः ऊतये) हमारी रक्षा करनेके लिये (सोमपीतये) सोमपान करनेको (सरथं आयातम्) एकसे रथमें बैठकर आओ ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २र

अध क्षपा परिष्कृतो वाजाꣳ अभि प्र गाहसे ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ २ ३ २ ३ १ २

यदी विवस्वतो धियो हरिꣳ हिन्वन्ति यातवे १

ऋ० सूनुः रेभः वा । छं० अनुष्टुप् । दे० सोमः । अधक्षपेति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । क्षपा सुपां सुलुगिति (७, १, ३९) पञ्चम्या आकारः क्षपायाः रात्रेः अध अनंतरं प्रातः काले परिष्कृतः भूषणार्थे सम्पर्य्युपेभ्यः (६, १, १३७) इति करोतेः सुडागमः । अद्भिरलंकृतः यद्वा क्षपयित्र्यां सेनायामलंकृतः हे सोम ! त्वं वाजान् अन्नानि बलानि वा अभि लक्ष्य प्र गाहसे प्रगच्छसि । विवस्वतः परिचरणवतः यजमानस्य धियः कर्मसाधनभूता अंगुलयः हरिम् हरितवर्णं त्वामंशु यातवे पात्राण्यभिगमनाय यदि हिन्वन्ति प्रेरयन्ति तर्हि सवनानि गच्छसीति ॥ १ ॥

(क्षपा अध) रात्रिके अनन्तर प्रातःकालके समय (परिष्कृतः) जलोंसे शोभायमान हे सोम ! तू (वाजान् अभि प्रगाहसे) बल वा अन्नोंकी ओरको जाता है (विवस्वतः धियः) उपासना करने वाले यजमानकी कर्मकी साधन अंगुलियें (हरिं यातवे यदि हिन्वन्ति) हरे वर्णके तुझ सोमको पात्रोंमें जानेके लिये यदि प्रेरणा करती हैं तब तुम सवनोंको प्राप्त होते हो ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

तमस्य मर्जयामसि मदो य इन्द्रपातमः ।

१ २र ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

यं गाव आसभिर्दधुः पुरा नूनं च सूरयः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। अस्य सोमस्य तं रसं मर्जयामसि मर्जयामः शोधयामः। अत्कुर्मो यः यः मदः मदकरः रसः इन्द्रपातमः इन्द्रेणात्यन्तं पातव्यो भवति॥ किञ्च गावः गन्तारः सूरयः स्तोतारः पुरा च नूनम् इदानीं च य सोमरसम् आसभिः आस्यैः दधुः धारयन्ति पिबन्तीति यावत्। यद्वा गावः धनवः य सोमम् तृणादिष्ववस्थितम् आसभिः आस्यैः दधुः धारयन्ति तृणरूपेण भक्षयन्ति॥ २॥

(अस्य त मर्जयामसि) इस सोमके उस रसको शोधते हैं (य मदः इंद्रपातमः) जो मदकारी रसरूप और इन्द्रके अत्यन्त पीने योग्य है (य सूरयः पुरा च नूनं) जिस सोमरसको स्तोताओंने पहिले धारण किया और अब भी धारण करते हैं (गावः आसभि दधु) तृणादिमें स्थित जिस सोमको गौएं मुखों से तृणादिरूप करके भक्षण करती हैं॥ २॥

१ २र ३ १ २ ३ १ ३क २र

त गाथया पुराण्या पुनानमभ्यनूषत।

३ १ २ ३ १ २ ० २ ३ २ ३ १ २

उतो कृपन्त धीतयो देवाना नाम बिभ्रती॥३॥

अथ तृतीया। पुनानं पूयमानं सोमं पुराण्या पुरातनया गाथया स्तुत्या अभि अनूषत स्तोतारोऽभिष्टुवन्ति नु स्तवने (अदा० प०) लुङि रूपम्। उतो अपि च नाम कर्माणि नमनम बिभ्रतीः बिभ्राणाः धीतयः अंगुलयः देवानाम् सोमरूपहविःप्रदानाय कृपन्त कल्पयन्ति समर्था भवन्ति॥ ३॥

(पुनानं पुराण्या गाथया अभ्यनूषत) पूयमान सोमका पुरातन स्तुतिसे स्तोता प्रशंसा करते हैं (उतो) और (नाम बिभ्रतीः) कर्म के लिये नम्रताको धारण करतीहुई (धीतयो देवाना कृपन्त) अंगुलियें देवताओंको सोमरूप हवि देनकेलिये समर्थ होती हैं॥ ३॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र

अश्व न त्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमो-

३ १ २ ३ १ २

भिः। सम्राजन्तमध्वराणाम्॥ १॥

ऋ० शुनःशेपः। छं० गायत्री। दे० अग्निः। अश्वन्नत्वेति तृचात्मकं तृतीय सूक्तम् तत्र प्रथमा। अध्वराणां यज्ञानां सम्राजन्तं सम्राट्स्वरूपं स्वामिनम् अग्निं नमोभिः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा वन्दध्यै वन्दितु

प्रवृत्ता इति शेषः। अग्नेर्दृष्टान्तः वारवन्तं वालयुक्तम् अश्वं न अश्वमिव अश्वो यथा बालेन बाधकान् मशकमक्षिकादीन् परिहरति, तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्मद्विरोधिनः परिहरसीत्यर्थः। वारवन्तम् मतुपः पित्वादनुदात्तत्वम्, वृञो ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं वारशब्दः, कर्षात्वतः (६, १, १५९) इति अन्तोदात्तत्वं व्यत्ययेन प्रवर्त्तते ॥ १ ॥

(अध्वराणां सम्राजं त्वा अग्निं नमोभिः वन्दध्यै) यज्ञोंके राजा तुझ अग्निको स्तुतियों करके और हवियों करके हम वन्दना करते हैं (वारवन्तं अश्वं न) जैसे घोड़ा अपने बाधक मच्छर आदिको बालोंसे दूर कर देता है तैसे तुम भी अपनी ज्वालाओंसे हमारे विरोधियोंको हटाओ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः।
३ २ ३ १ २
मीढ्वाँ अस्माकं बभूयात् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। स घ स एवाग्निः नः अस्माकं सुशेवः सुमुखो भवत्विति शेषः। कीदृशः? शवसा शवसः बलस्य विभक्तिव्यत्ययः सूनुः पुत्रः पृथुप्रगामा पृथुप्रगमनः प्रकर्षेण गमनं प्रगामः हलश्च (३, ३, १२१) इति घञ्। पृथु प्रगामो यस्यासौ पृथुप्रगामः, सुपां सुलुक् (७, १, ३९) इति पूर्वसवर्ण आकारः, बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, १) किञ्च अस्माकं मीढ्वान् मिह सेचने (भ्वा० प०) इत्यस्मात् क्वसुप्रत्ययान्तो दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च (६, १, १२) इति निपातितः कामानां वर्षिता बभूयात् भवतेश्छान्दसस्य लिटः तिङां लिङो भवन्तीति तिङादेशः, यासुट्, स्थानिवद्भावात् आर्द्धधातुकत्वात् शबभावः द्विवचने भवते रः (७,४, ७३) इत्यत्वं तिङः (८, १, २७) इति निघातः भवत्वित्यर्थः ॥ २ ॥

(स घ नः सुशेवः) वही अग्नि हमारे लिये मांगलिक मुखवाला हो (शवसा सूनुः पृथुप्रगामा) बलका पुत्र और बड़े गमनवाला वह अग्नि (अस्माकं मीढ्वान् बभूयात्) हमारे मनोरथोंको पूर्ण करने वाला हो ॥ २ ॥

१ २ ३२ ३ २ ३ १ २र ३ २
स नो दूराच्चाराच्च नि मर्त्यादघायोः।
३ २उ ३ २ ३ १ २
पाहि सदमिद्विश्वायुः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया ।। हे अग्ने ! विश्वायु इणगताविरयस्मात् भावे एते णिच्च इति उसि, विश्वमयन गमनं यस्येति बहुव्रीहि। बहुव्रीहौ विश्व सञ्ज्ञायाम् (६ २, १०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं व्याप्तगमन इत्यर्थः स त्वं दूराच्च दूरेऽपि आराच्च आसन्नदेशेऽपि । अघायो अघं पाप मनिष्टं कर्तुमिच्छतः मर्त्यात् मनुष्यात् वैरिणः नः अस्मान् सदमित् सर्वदैव नि पाहि नितरां पालय ॥ ३ ॥

हे अग्ने (विश्वायु) विश्वव्यापी तू (दूरात् च आरात् च) दूरसे और समीपसे भी (अघायो मर्त्यात्) हमारा अनिष्ट करना चाहते हुए मनुष्यसे (नः सदमित् निपाहि) हमारी सदा रक्षा करो ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २

त्वमिन्द्र प्रतूर्त्तिष्वभि विश्वा असि स्पृध ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अशस्तिहा जनिता वृत्रतूरसि त्वं तूर्य्य तरुष्यतः

ऋ० नृमेधः । छं० बृहती । दे० इन्द्रः । त्वमिन्द्र प्रतूर्त्तिष्विति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे इन्द्र ! त्वं प्रतूर्त्तिषु संग्रामेषु विश्वाः सर्वाः स्पृध युद्धकारिणीः शत्रुसेनाः अभि असि अभिभवसि किञ्च, हे तूर्य शत्रूणां बाधकेन्द्र ! त्वम् अशस्तिहा देवानामशस्तीनां हन्तासि । जनिता असुरेभ्यः अशस्तीनां जनयिता चासि । अतएव विश्वतूः सर्वस्य शत्रुवर्गस्य सर्वप्रकारेण हिंसिता असि तरुष्यतः बाधकान्स्व बाधमानोऽसि ॥ १ ॥

(इन्द्र त्वम्) हे इन्द्र ! तुम (प्रतूर्त्तिषु विश्वाः स्पृध अभि असि) संग्रामोंमें सकल शत्रुसेनाओंका तिरस्कार करते हो (तूर्य त्वम) हे शत्रुओंके बाधक इन्द्र ! तू (अशस्तिहा) देवताओंकी विपत्तियोंका नाशक है (जनिता) असुरोंकी विपत्तियोंका उत्पादक है (वृत्रतूः) सकल शत्रुओंका सर्वप्रकारसे बाधक है (तरुष्यतः असि) बाधा देनेवालोंको सब प्रकारसे कष्टदाता है ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २उ ३ २

अनु ते शुष्मं तुरयन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न

३ १ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २

मातरा । विश्वास्ते स्पृधः श्नथयन्त मन्यवे

३ १ २र ३ १ २

वृत्रं यदिन्द्र तूर्वसि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे इन्द्र! ते तव शुष्मं बलं तुरयन्तं शत्रुं हिंसन्तं क्षोणी द्यावापृथिव्यौ मातरा मातरौ शिशुं न शिशुमिव अनु ईयतुः अनुगच्छतः, गमनमात्रे दृष्टान्तः। किञ्च, हे इन्द्र! त्वं यद् यस्मात् वृत्रं वृत्रनामानं शत्रुं तूर्वसि हंसि। अतः ते तव मन्यवे क्रोधाय विश्वाः सर्वाः स्पृधः संग्रामकारिण्यः सेनाः श्नथयन्त श्नथिता खिन्ना भवन्ति।

हे इंद्र! (तुरयन्तं ते शुष्मम्) शत्रुओंका नाश करनेवाले तेरे बल को (क्षोणी मातरा शिशुं न अनुईयतुः) द्यावापृथिवी, जैसे माता पिता बालकके पीछे २ जाते हैं तैसे अनुगामी होते हैं (इंद्र) हे इंद्र (यत् वृत्रं तूर्वसि) क्योंकि तू वृत्र नामक शत्रुको नष्ट करता है इसकारण (ते मन्यवे) तेरे क्रोधके निमित्त (विश्वाः स्पृधः) सकल संग्राम करने वाली सेनाएँ (श्नथयन्त) खिन्न होती हैं ॥ २ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके सप्तदशाध्यायस्य द्वितीयः खंडः समाप्तः

३ १ २र ३ २उ ३ १ २

यज्ञ इन्द्रमवर्धयद्यद्भूमिं व्यवर्त्तयत् ।

३ १ २ ३ २ ३ २

चक्राण ओपसं दिवि ॥ १ ॥

ऋ० गोषुक्तिः वा अश्वसुक्तिः। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। अथ तृतीयखण्डे—यज्ञ इंद्रमिति तृचं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। यज्ञः यजमानैरनुष्ठीयमानो यागः इन्द्रं देवम् अवर्द्धयत्। श्रूयते हि, इन्द्र इदं हविरजुषतावीवृधतमहो ज्यायोऽकृत इति। स इंद्रः यद् यस्मात् भूमिं पृथिवीं व्यवर्त्तयत् वृष्ट्यादिप्रदानेन विशेषेण वर्त्तमानमकरोत्। किं कुर्वन्? दिवि अन्तरिक्षे मेघम् ओपसम् उपेत्य शयानं चक्राणः कुर्वन् यद्वा, आत्मनि समवेतो वीर्यविशेषः ओपशः तमन्तरिक्षे कुर्वन् ॥ १ ॥

(यज्ञः इंद्रं अवर्द्धयत्) यजमानोंका कियाहुआ यज्ञ इन्द्रको बढ़ाता है, (यत्) क्योंकि वह इन्द्र (दिवि ओपशं चक्राणः) अन्तरिक्षमें मेघ को छायाहुआ वा अपनमें स्थित वीर्यको अन्तरिक्षमें करताहुआ (भूमिं व्यवर्त्तयत्) वर्षा आदि देकर भूमिको विशेष पुष्ट करता है॥ १॥

२ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

व्या३न्तरिक्षमतिरन्मदे सोमस्य रोचना ।

२ ३ १ २र ३ २

इन्द्रो यदभिनद्वलम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। सोमस्य पानेन मदे हर्षे सति रोचना रोचमानम्

अन्तरिक्षम् अयम् इन्द्रः वि अतिरत् व्यवर्धयत् यत् यस्मात् कारणात् वलम् आवृत्य स्थितमसुरं मेघं वा अभिनत् व्यदारयत् ॥ २ ॥

(सोमस्य मदे) सोमको पीनेसे हृष्ट होनेपर (इन्द्रः) इन्द्र (रोचना अन्तरिक्षम्) दीप्यमान अन्तरिक्षको (वि अतिरत्) विशेषरूपसे सम्पन्न करता है (यत्) क्योंकि (वलम् अभिनत्) मेघको विदीर्ण करता है ॥ २ ॥

१ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ २
उद्गा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृण्वन् गुहा सतीः ।
३ १ २ ३ २
अर्वाञ्चं नुनुदे वलम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । अङ्गिरोभ्यः ऋषिभ्यः वलानुचरैः पणिभिरपहृता गाः उदाजत् उदगमयत् । किं कुर्वन् ? गुहा गुहायां बिले सतीः विद्यमानाः यथा न दृश्यन्ते तथा पणिभिर्निगूढास्ता गाः आविष्कृण्वन् प्रकाशयन् अपि च पणीनामधिपतिं वलम् असुरमपि अर्वाञ्चम् अधोमुखं नुनुदे प्रेरितवान् ॥ ३ ॥

(गुहासतीः गाः आविष्कृण्वन् अङ्गिरोभ्यः उदाजत्) गुहामें स्थित होकर भी न दीखती हुई अपहारकोंकी छिपाई हुई गौओंको प्रकाशित करता हुआ ऋषियोंको लाकर देता है (वल अर्वाञ्चम् नुनुदे) उन हरण करने वालोंके अधिपति वल नामक असुरको नीचा मुख करके भगा देता है ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्यमु व सत्रासाहं विश्वासु गीर्ष्वायतम् ।
१ २ ३ १ २
आ च्यावयस्यूतये ॥ १ ॥

ऋ० श्रुतकक्षः वा सुकक्षः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । यजमानः स्तोतारं सम्बोध्याह हे स्तोतः ! सत्रासाहं सत्राशब्दो बहुवाची बहूनामभिभवितारं यद्वा शत्रून् स्वबलेन सह त्य जेतारं वः युष्मदीयासु विश्वासु गीर्षु सर्वासु स्तोत्रेषु आयतम् विस्तृतं सर्वैरिन्द्र एव स्तूयते, तस्मात् तेषु विततम्, त्यं तम् उ, इत्य वधारणे तमेवेन्द्रम् ऊतये अस्मद्रक्षणाय आ च्यावयसि च्युङ् प्रुङ् गतौ (च्या० आ०) स्वकीयैः स्तोत्रैर्यज्ञम् प्रत्याभिमुख्येनागमय ॥ १ ॥

यजमान कहता है कि–हे स्तोतः (सत्रासाहम्) अनेकोंका तिर

स्कार करनेवाले (वः विश्वासु गीषु आयतम्) तुम्हारे सकल स्तोत्रों में फैलेहुए (त्यमु) उस इन्द्रको ही (ऊतये) हमारी रक्षाके लिये (आच्यावयसि) अपने स्तोत्रोंसे यज्ञमें हमारे अभिमुख भेजो ॥ १ ॥

३ १ २र ३ १ २ ३ १ २र

युध्मꣳ सन्तमनर्वाणꣳ सोमपामनपच्युतम् ।

१ २ ३ १ २

नरमवार्य्यक्रतुम् ॥ २ ॥

अथ, द्वितीया । एवं गुणोपेतमिन्द्रमागमयेत्याह, युध्मं शत्रूणां सम्प्रहारकं सन्तम् अतएव अनर्वाणम् अन्यैरधृतगमनं, तस्मात् अनपच्युतं संग्रामेषु शत्रुभिरहिंसितं, सोमपां सोमस्य पातारं अस्य सोमस्य मदे सति अवार्यक्रतुं भटैरनिवारणीयकर्माणं, नरं सर्वस्य नेतारम् । एतादृग्गुणोपेतं तमिन्द्रमागमयेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २ ॥

(युध्मं संतं अनर्वाणम्) शत्रुओंके ऊपर प्रहार करते हुए विद्यमान तथा दूसरोंसे जिनकी गति नहीं रोकी जाती वैसे (अनपच्युतं सोमपाम्) संग्रामोंमें शत्रुओंसे न दबनेवाले और सोम पीनेवाले तथा उस सोम का मद होने पर (अवार्यक्रतुं नरम्) जिनके पराक्रम को योधा नहीं निवारण करसकते ऐसे सबके नेता इंद्रका हमारे यज्ञमें आवाहन करो

१ २ १ २र ३ २ ३ १ २

शिक्षा ण इन्द्र राय आ पुरु विद्वाꣳ ऋचीषम ।

१ २ ३ २ ३ १ २

अवा नः पार्ये धने ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे ऋचीषम ! स्तुत्यासम यद्वा ईष गति हिंसादानेषु (भ्वा० प०) अस्मादमः प्रत्ययः सर्वैर्गन्तव्यदर्शनीय वा उक्तगुणोपेत हे इंद्र ! विद्वान् सर्वविषयज्ञानवान् त्वम् शत्रुभ्यः आ आहृत्य रायः धनानि नः अस्मभ्यं पुरु बहुवारं शिक्ष प्रयच्छ यद्वा पुरु इति रायो विशेषणम् बहूनि धनानि प्रयच्छ । किञ्च पार्य्यो पाराः शत्रवः तत्र भवे धने आजिहीर्षिते शत्रुधने नः अस्मान् अव रक्ष शत्रून् हत्वा तद्धनेमास्मान् पालयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(ऋचीषम इन्द्र) हे दर्शनीय इंद्र (विद्वान्) सब विषयोंके जानने वाले तुम (रायः आ) बहुतसे धन शत्रुओंसे लेकर (नः पुरु शिक्ष हमें अनेकों वार दो (पार्ये धने नः अव) शत्रुओंके हरण किये हुए धन से हमारी रक्षा करो ॥ ३ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ र

तव त्यदिन्द्रियं बृहत्तव दक्षमुत क्रतुम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २

वज्रꣳ शिशाति धिषणा वरेण्यम् ॥ १ ॥

ऋ० गोयुक्ति । अश्वसूक्तिः वा । छं० उष्णिक् । दे० इन्द्रः । तवस्य त्रिति तृचात्मक तृतीय सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे इन्द्र त्यत् प्रसिद्धम् इन्द्रियम् इन्द्रस्य लिङ्गं बृहत् प्रभूत वीर्यं धिषणा स्तुतिः शिशाति शिश्यति तीक्ष्णीकरोति । तथा तव त्वदीय दक्ष शोषक बलम् उत अपि च क्रतु महान बल कर्म वा वरेण्य वरणीयं वज्रम् आयुधञ्च शिशाति तीक्ष्णी करोति ॥ १ ॥

हे इन्द्र (धिषणा) स्तुति (त्यत इन्द्रिय बृहत्) उस तुम्हारे बड़े भारी बलको (तव दक्षम्) तुम्हारे शत्रुओंको सुखानेवाले बलको (उत क्रतुम्) और पराक्रम रूप कर्मको (वरेण्य वज्रम्) वरणीय वज्रको (शिशाति) तीक्ष्ण करती है ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

तव द्यौरिन्द्र पौꣳस्यं पृथिवी वर्द्धति श्रवः ।

२उ ३ १ २

त्वामापः पर्वतासश्च हिन्विरे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! द्युलोक तव पौंस्य बलं वर्द्धति वर्द्धयति श्रवः त्वदीय यश पृथिवी वर्द्धयति वृधेर्ण्यन्ताल्लटि शपि छन्दस्युभयथा (३ ४ ११७) इति आर्द्धधातुकत्वात् णेरनिटि (६,४, ५१) इति णिलोपः । त्वाम् आप उदकान्यन्तरिक्षाणि पर्वतास च पर्वयन्तो मेघाश्च गिरयश्च वा हिन्विरे प्रीणयति त्वामिरवेन प्राप्नुवन्तीति वा २

(इन्द्र द्यौः तव पौंस्य पृथिवी श्रवः वर्द्धति) हे इन्द्र ! द्युलोक तेरे बलको और पृथिवी तेरे यशको बढ़ाती है (त्वाम्) ऐसे तुमको (आपः पर्वतासः च हिन्विरे) जल और मेघ अपना स्वामी समझकर प्राप्त होते हैं ॥ २ ॥

१ २र ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २

त्वा विष्णुर्बृहत् क्षयो मित्रो गृणाति वरुणः ।

१ २र ३ २ ३ १ २

त्वाꣳ शर्धो मदत्यनु मारुतम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीय । हे इन्द्र बृहत् महान् क्षयः निवासहेतु विष्णुः मित्रः

वरुणः च त्वां गृणाति स्तौति । तथा मारुतं मरुत्सम्बन्धि शर्द्धः बलं त्वाम् अनु मदति तव मदमनुलक्ष्य पश्चात् माद्यति, त्वामनुमादयति वा॥३

हे इन्द्र ! (बृहत् क्षयः) महान पहुँचनेयोग्य स्थानरूप वा परम धामका देनेवाला (विष्णु मित्रः वरुणः च गृणाति) विष्णु मित्र और वरुण तुम्हारी स्तुति करता है (मारुतं शर्द्धः त्वां अनुमदति) मरुत देवताका बल तुम्हें हर्ष देता है ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके सप्तदशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः समाप्तः

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

नमस्ते अग्न ओजसे गृणन्ति देव कृष्टयः ।

१ २ ३ १ २

अमैरमित्रमर्दय ॥ १ ॥

ऋ० विरूपः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ चतुर्थे खण्डे नमस्ते अग्न इति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम् तत्र प्रथमा । देव ! द्योतमान ! हे अग्ने देव ! ते तुभ्यं नमः गृणन्ति नमस्कारशब्दमुच्चारयन्ति । किमर्थम् ओजसे बलाय कृष्टयः मनुष्याः यजमानाः अतोऽहमपि गृणामीत्यर्थः । त्वञ्च अमैः बलैः अमित्रं शत्रुम् अर्दय नाशय ॥ १ ॥

(अग्ने देव) हे अग्निदेव (कृष्टयः) यजमान (ओजसे) बल पाने के लिये (ते) तुम्हारे अर्थ (नमः गृणन्ति) नमस्कारका उच्चारण करते हैं इसीकारण मैं भी तुम्हें प्रणाम करता हूँ (अमैः अमित्र अर्दय) तुम अपने बलोंसे शत्रुओंका नाश करो ॥ १ ॥

३ २उ ३ १ २ ३१ २ ३ १ २ ३ २

कुवित्सु नो गविष्टयेऽग्ने संवेषिषो रयिम् ।

१२ ३ १ २

उरुकृदुरु णस्कृधि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! त्वं नः अस्माकं गविष्टये गवामेषणाय कुवित्सु बहु रयिं धनं संवेषिषः सम्प्रापय उरुकृत् त्वं नः अस्मान् उरु कृधि कुरु ॥ २ ॥

(अग्ने) हे अग्ने तुम (नः गविष्टये) हमारी गौओंकी इच्छाको पूर्ण करनेके लिये (कुवित्सु रयिं संवेषिषः) बहुतसा धन दो (उरुकृत् नः उरु कृधि) बड़ा करनेवाले तुम मुझे बड़ा करो ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २

मा नो अग्ने महाधने परा वर्ग्भारभृद्यथा ।

३२३ २ ३१ २
सवर्गꣳ सꣳ रयिं जय ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। हे अग्ने ! न अस्मान् अस्मिन् महाधने संग्रामे मा परावर्क् मा परित्याक्षीः भारभृत् यथा भारवाही रथो भारमन्ते परित्यजति तद्वत् सर्वगं शत्रूणां सहाच्छिद्यमानम् रयिम् धनम् जय अस्मदर्थम् ॥ ३ ॥

(अग्ने न महाधने) हे अग्ने ! हमें इस संग्राममें (मा परावर्क्) मत त्यागो (यथा भारभृत) जैसे भारवाही अन्तमें ही भारको त्यागता है मध्यमें नहीं (सवर्ग रयिं सञ्जय) शत्रुओंसे इकट्ठे किये हुए धन को हमारे निमित्त जीतो ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
समस्य मन्यवे विशो विश्वा नमन्त कृष्टय ।
३ १ २ ३ १ २
समुद्रायेव सिन्धव ॥ १ ॥

ऋ० वत्सः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ समस्यमन्यव इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । विशः विशस्यः विश्वाः सर्वाः कृष्टयः प्रजाः अस्य इन्द्रस्य मन्यवे क्रोधाय यद्वा मन्युर्मननसाधनम् स्तोत्रं तदर्थं सं नमन्त सम्यक् स्वत एव प्रह्वीभवन्ति उच्चारयन्ति वा । तत्र दृष्टान्तः समुद्राय इव यथा समुद्रमुदधिं प्रति सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः स्वयमेव नमन्ते तद्वत् ॥ १ ॥

(विश्वा विशः) सकल प्रजायें (अस्य मन्यवे सं नमन्त) इस इन्द्रके क्रोधके अर्थ वा मननके साधन स्तोत्रके अर्थ भलेप्रकार नम्र होती हैं (समुद्राय सिन्धवः इव) जैसे समुद्रकी ओरको नदियें स्वयं ही नमती चली जाती हैं ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वि चिद्वृत्रस्य दोधत शिरो बिभेद वृष्णिना ।
१ २ ३ १ २
वज्रेण शतपर्वणा ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे चित् शब्दोऽप्यर्थः स च भिन्नक्रमः वृत्रस्य चित् आवरकस्यापि दोधतः अत्यर्थं भृशं वा जगत् कम्पयतः असुरस्य शिरः मूर्द्धानं शतपर्वणा शतसंख्यापर्वाणि धारा यस्य तादृशेन वृष्णिना सेचनसमर्थेन वीर्यवता वज्रेण इन्द्रः बिभेद विचिच्छेद ॥ २ ॥

(दोधतः वृत्रस्य चित् शिरः) और जगत्को अत्यन्त कम्पायमान करनेवाले वृत्रासुरके शिरको (वृष्णिना शतपर्वणा वज्रेण विबिभेद) घीरता भरे सैंकड़ों धारवाले वज्रसे काटताहुआ ॥ २ ॥

२ ३ १२ ३२उ ३ १ २
ओजस्तदस्य तित्विष उभे यत्समवर्त्तयत् ।
२ ३१२३ १२
इन्द्रश्चर्मेव रोदसी ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । अस्य इंद्रस्य तत् ओजः बलं तित्विषे दिदीपे त्विष दीप्तौ (भ्वा० उ०) यत् येन ओजसा अयम् इंद्रः उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ चर्म इव समवर्त्तयत् सम्यग् वर्त्तयति यथा कश्चित् किञ्चित् चर्म कदाचिद् विस्तारयति कदाचित् सङ्कोचयति एवं तदधीने अभूतामित्यर्थः ॥ ३ ॥

(अस्य तत् ओजः तित्विषे) इस इंद्रका वह बल प्रदीप्त हुआ (यत् इंद्रः) जिस बलसे यह इंद्र (उभे रोदसी) दोनों द्युलोक और भूलोकको (चर्म इव समवर्त्तयत्) चर्मकी समान भले प्रकार अपने अधीन रखता है अर्थात् जैसे कोई किसी चमड़ेको कभी चौड़ा कर देता है और कभी तै करके संकुचित करलेता है तैसे ही यह दोनों लोक इंद्रके वशमें हैं ॥ ३ ॥

३२ १ २ ३ १ २ ३१२
सुमन्मा वस्वी रन्ती सूनरी ॥ १ ॥

ऋ० शुनःशेपः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ सुमन्मावस्वीति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे इंद्र ! तव अश्वौ सुमन्मा शोभनज्ञानौ वस्वी धनवन्तौ रन्ती रमणीयौ सूनरी सुष्ठु नेत्री यद्वा सुमन्मा शोभनमनीया मम स्तुतिः प्रवृत्तेति शेषः । अन्यत् समानम् १

हे इंद्र ! तुम्हारे घोड़े (सुमन्मा वस्वी) श्रेष्ठ ज्ञानवाले और धनवान् (रन्ती सूनरी) रमणीय और सुन्दर नेत्रोंवाले हैं ॥ १ ॥

१२ ३ १ २ ३ २ ३१ २र ३ १
सरूप वृषन्नागहीमौ भद्रौ धुर्यावभि ।
२ ३ १ २र
ताविमा उप सर्पतः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे सरूप ! हे वृषन् ! कामानां वर्षकेन्द्र ! भद्रौ

कल्याणौ इमौ रथे युज्यमानौ धुर्यौ वहनयोग्यावश्वौ अभि आ गहि आगच्छ अस्मद् यज्ञं प्रति शीघ्रं गच्छ तौ इमौ अश्वौ उप सर्पत त्वा सम्यक् सेवेत ॥ २ ॥

(सरूप वृषन्) हे नित्य एक समानरूपवाले अभीष्टफलदाता इन्द्र! (भद्रौ इमौ धुर्या अभि आगहि) कल्याणरूप इन रथमें जोड़े हुए सवारीके योग्य घोड़ोंके द्वारा हमारे यज्ञमें शीघ्र आइये (तौ इमौ उप सर्पत) ऐसे यह घोड़े आपकी भलप्रकार सेवा करते हैं ॥ २ ॥

२र ३ १ २ ३ २ ३ १ २

नीव शीर्षाणि मृढ्व मध्य आपस्य तिष्ठति ।

१ २ ३ १ २ ३ २

शृङ्गेभिर्दशभिर्दिशन् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे ऋत्विग्जनाः ! मध्ये आपस्य रसस्य इन्द्रः तिष्ठति किं कुर्वन् ? दशभिः दशसंख्याकैः शृङ्गेभिः अङ्गुलिभिः हस्ताभ्यां उभाभ्यां दिशन् अस्मदभीष्टमर्थं प्रयच्छन् यज्ञे तिष्ठति । हे ऋत्विग्यजमानाः ! तं पश्यत शीर्षाणि नि मृढ्व यूयमिन्द्रागमनविषयश्रेयांसि शिरसा धारयध्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक—श्रीवीरबुक्क भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थे सप्तदशोऽध्यायः ।

हे ऋत्विज यजमानो ! (दशभिः शृङ्गेभिः इव दिशन) दोनों हाथोंकी दश अङ्गुलियोंसे हमारे इच्छित पदार्थ देते हुए इंद्र देवता (आपस्य मध्ये तिष्ठति) यज्ञमें सोमरसके मध्यमें स्थित हैं उनको देखो और (शीर्षाणि निमृढ्वम्) तुम इन्द्रके आगमनसे होने वाले कल्याणोंको शिरसे धारण करे ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके सप्तदशाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः

सप्तदशाध्यायश्च समाप्तः

श्रीहरिः

अथाष्टादशोऽध्याय आरभ्यते

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पन्यंपन्यमित्सोतार आ धावत मद्याय ।
१ २ ३ २ ३ १ १
सोमं वीराय शूराय ॥ १ ॥

ऋ० मेधातिथिः प्रियमेधः वा । छ० गायत्री । दे० सोमः । तत्र, प्रथमे खण्डे पन्यम्पन्यमिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे सोतारः ! अभिषोतारोऽध्वर्य्यवः ! मद्याय मादयितव्याय वीराय विक्रान्ताय शूराय शौर्य्यवते इंद्राय पन्यं पन्यम् इत् सर्वत्र स्तुत्यमेव सोमम् आ धावत अभिगमयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ १ ॥

(सोतारः) हे अभिषव करनेवाले अध्वर्युओं ! (मद्याय वीराय) प्रसन्न करनेयोग्य और पराक्रमी (शूराय) शूर इन्द्रके अर्थ (पन्यम् पन्यं इत्) सर्वत्र ही प्रशंसाके योग्य (सोमं आ धावत) सोमको सन्मुख जाकर अर्पण करो ॥ १ ॥

१ २र ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २
एह हरी ब्रह्मयुजा शग्मा वक्षतः सखायम् ।
१ २ ३ १ २र
इन्द्रं गीर्भिर्गिर्वणसम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । ब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्रेण हविषा वा युज्यमानौ शग्मा शग्मौ सुखकरौ शक्तौ वा हरी अश्वौ इह अस्मिन् यज्ञे सखायं समानख्यानं मित्रभूतम् इंद्रम् आ वक्षत आवहताम् । कीदृशमिन्द्रम् ? गीर्भिः स्तुतिभिः प्रख्यापितमाहात्म्यं गिर्वणसं गिरा सम्भक्तारं स्तुतिभिः सम्भजनीयं वा ॥ २ ॥

(ब्रह्मयुजा शग्मा) स्तोत्र और हविके द्वारा रथमें जोड़े जाते हुए सुखदायक वा समर्थ (हरी) पापनाशक इंद्रके घोड़े (इह) इस यज्ञमें (सखायं गिर्वणसं इंद्रम् आवक्षत) मित्ररूप और वेदमन्त्रोंसे स्तुति करनेयोग्य इंद्रको लावें ॥ २ ॥

१ २ ३ १ ३ १ २र ३ २उ ३ २
पाता वृत्रहा सुतमा घा गमन्नारे अस्मत् ।

१ २ ३१२
नि यमते शतमूति ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। सुतम् अभिषुतं पाता पानशील: ताच्छीलिकस्तृन् (३, २, १३५), न लोकाव्यय (२, ३, ६९), इति कर्मणि षष्ठ्या प्रतिषेध वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य हन्ता इन्द्रः आगमत् च, इत्यवधारणे आगच्छतैव, अस्मत् अस्मत्तः आरे दूरदेशे मा भवतु। आगत्य च शत मूति बहुविधरक्षण इन्द्रा नि यमते अस्मदीयान् शत्रून् नियच्छतु तिर स्करोतु यद्वा, धनान्यस्मभ्य नियच्छतु ददातु ॥ ३ ॥

(सुत पाता वृत्रहा) अभिषुत सोमको पीनेके स्वभाववाला वृत्रा सुरका नाशक इन्द्र (च आ गमत्) अवश्य ही आवे (अस्मत् आरे) हमसे दूर न रहे और आकर (शतमूति) अनेकों प्रकारसे रक्षा कर नेवाला इन्द्र (नियमते) हमारे शत्रुओंका तिरस्कार करें अथवा हमें धन देय ॥ ३ ॥

२ २ ३ १ २ ३१२३ १ २
आ त्वा विशन्त्विन्दव समुद्रमिव सिन्धव ।
२उ ३ १ २
न त्वामिन्द्राति रिच्यते ॥ १ ॥

ऋ० श्रुतकक्ष सुकक्षः वा। छ० गायत्री दे० सोम। अथ आ त्वा विशन्त्विति तृचात्मक द्वितीय सूक्तम् तत्र प्रथमा। हे इन्द्र! इन्दवः स्रवन्त सोमा त्वा त्वाम आ विशन्तु सवत प्रविशन्तु। तत्र दृष्टान्त समुद्रमिव सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्य यथा समुद्रम् जलाशय सवत प्रविशन्ति तद्वत। यत एवं तस्मात् हे इन्द्र! त्वा कश्चिदपि देवो बलेन धनेन वा नातिरिच्यते नातिरिक्तो भवति सामर्थ्यवान् त्वत्तोऽधिको नास्तीत्यर्थ ॥ १ ॥

(इन्द्र इन्दव त्वा आविशन्तु) हे इन्द्र! यह बहते हुए सोमरस तुमको प्राप्त हों (सिन्धव समुद्र इव) जैसे कि बहती हुई नदियें जा कर समुद्रमें पहुच जाती हैं इसकारण हे इन्द्र! (त्वा न अतिरिच्यते) कोई भी देवता धनमें वा बलमें तुमसे अधिक नहीं है ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
विव्यक्थ महिना वृषन् भक्षꣳ सोमस्य जागृवे
१ २ ३१२
य इन्द्र जठरेषु ते ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वृषन् ! कामानां वर्षितः हे जागृवे जागरणशील इंद्र त्वम् तस्य सोमस्य भक्षम् पानं प्रति महिना महिम्ना विव्यक्थ सर्वतो व्याप्तवानसि व्यचतेर्लिटि थलि लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् (६, १, २७) इति सम्प्रसारणम् । हे इन्द्र यः सोमः ते तव जठरेषु उदरेषु प्रविशति तस्य पानं व्याप्तवानसीति शेषः ॥ २ ॥

(वृषन् जागृवे) हे अभीष्ट पदार्थोंकी वर्षा करनेवाले सदा सावधान इन्द्र ! तुम (सोमस्य भक्षं महिना विव्यक्थ) सोमका पान करने के लिये अपनी महिमासे सर्वत्र व्याप्त रहते हो (इंद्र) हे इंद्र ! (यः ते जठरेषु) जो सोम तुम्हारे उदरोंमें प्रवेश करता है ॥ २ ॥

१२ ३ २३ १ २
अरं त इन्द्र कुक्षये सोमो भवतु वृत्रहन् ।
२३ १ २ १२
अरं धामभ्य इन्दवः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे वृत्रहन् वृत्रस्य पाप्मावरकस्यासुरस्य मेघस्य पापस्य वा हन्तः इंद्र सोऽस्माभिर्दीयमानः ते तव कुक्षये अरम् अलम् पर्य्याप्तो भवतु । किञ्च इन्दवः सर्वतः क्षरणशीलाः सोमाः तव धामभ्यः नानाविधेभ्यः शरीरेभ्यः तव तेजोभ्यो वा अरमलं पर्याप्ता भवन्तु, अनेनन तेजसा हविर्भाक्त्वमस्तीति सूचितम् ! अस्मदीयाः सोमा एव तव कुक्षये देवेभ्योऽपि पर्याप्ता भवन्तु नान्यदीया इति भावः ॥३॥

(वृत्रहन् इन्द्र) हे पापनाशक इंद्र (सोमः ते कुक्षये अरं भवतु) हमारा दिया हुआ सोम तेरी कोखके लिये पर्य्याप्त हो (इन्दवः धामभ्यः अरम्) हमारे सोम तुम्हारे तेजोंके प्रभावसे सब देवताओंके निमित्त पर्याप्त हों ॥ ३ ॥

१२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
जराबोध तद्विविड्ढि विशेविशे यज्ञियाय ।
१ २ ३ १ २ ३ २
स्तोमꣳ रुद्राय दृशीकम् ॥ १ ॥

ऋ० शुनःशेपः । छं० गायत्री । दे० अग्निः । अथ जराबोधेति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे जराबोध जरया स्तुत्या बोध्यमान हे अग्ने ! विशे विशे तत्तद्यजमानरूपप्रजानुग्रहार्थं यज्ञियाय यज्ञसम्बन्ध्यनुष्ठानसिध्यर्थं तद् देवयजनं विविड्ढि प्रविश यजमानोऽपि रुद्राय क्रूरायाग्ने तुभ्यम् कीदृशम् दृशीकम् दर्शनीयं समीचीनं स्तोत्रं करो-

तीति शेष । अत्र यास्क एवं व्याख्यातवान् जरा स्तुतिः जरतेः स्तुति कर्मणस्तां बोधतया बोधयितरिति वा तद्विविड्ढि तत् कुरु मनुष्यस्य यजनाय । स्तोमम् रुद्राय दर्शनीयम् (निरु० दै० अ० १०) इति ॥ १ ॥

(जराबोध) हे स्तुतिसे प्रज्वलित किये हुए अग्ने (विशे विशे यज्ञियाय तद् विविड्ढि) प्रत्येक यजमानरूप प्रजाके ऊपर अनुग्रह करनेके लिये यज्ञसंबंधी अनुष्ठानके सिद्ध करनेको यज्ञशालामें प्रवेश कर, यजमान भी (रुद्राय) तुम रुद्रस्वभाव अग्निके अर्थ (दर्शतम्) दर्शनीय श्रेष्ठ स्तुतिको करता है ॥ १ ॥

१ २ ३१ २ ३ २ ३ १ १ ३ २

स नो महाँ अनिमानो धूमकेतुः पुरुश्चन्द्रः ।

३ १ २र

धिये वाजाय हिन्वतु ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । सः अग्निः नः अस्मान् धिये कर्मणे वाजाय अन्नाय च हिन्वतु प्रीणयतु कीदृशः महान् संहितायां नकारस्य दीर्घादटि समानपादे इति रुत्वम् गुणाधिकः अनिमानः न विद्यते निमानोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम (६, २, १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् निमानवर्जितः अपरिच्छिन्न इत्यर्थः धूमकेतुः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (८, २ १) धूमेन ज्ञाप्यमानः पुरुश्चन्द्रः चदि आह्लादने दीप्तौ च (धा० प०) अस्मात् स्फायितञ्चि (उ० २, १३,) इत्यादिना कर्त्तरि रक् पुरुश्चासौ चन्द्रश्च समासान्तोदात्तत्वम् ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे (६, १, १५१), इति सुट् तस्य श्चुत्वेन शकारः बहुदीप्तिरित्यर्थः धिये, सावेकाचः (६, १, १६८), इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । हिन्वतु, हिवि प्रीणनार्थः इदितो नुम् धातोः (७, १, ५८), इति नुम् ॥ २ ॥

(महान् अनिमानः) सबसे बड़ा और अपरिच्छिन्न (धूमकेतुः पुरुश्चन्द्रः सः) धूमसे विदित होनेवाला और बहुत आनन्द देने वाला अग्नि (नः धिये वाजाय हिन्वतु) हमें यागके लिये और अन्नके लिये प्रेरणा करे ॥ २ ॥

२ ३१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

स रेवाँ इव विश्पतिर्दैव्य केतुः शृणोतु नः ।

३ २ ३ २ ३ १ २

उक्थैरग्निर्बृहद्भानुः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । सः अग्निः उक्थेभिः स्तोत्रैर्युक्तान् नः अस्मदीयान् शृणोतु । तत्र दृष्टान्तः, रेवान् इव यथा धनवान् राजा वन्दिनां स्तोत्रं शृणोति, तद्वत् एतत्तदोः (६, १, १३२), इति सोर्लोपः रयेर्मतौ बहुलम् (६, १, ३४ वा०), इति सम्प्रसारणं परपूर्वत्वम्, आद्गुणः (६, १, ८७), छन्दसीरः ८, २ १५), इति मतुपो वत्वम् रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वम् वक्तव्यम् (६, १, १७६ वा०), इति मतुप उदात्तत्वम् । कीदृशः ? विश्पतिः परादिश्छन्दसि बहुलम् (६, २, १९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् प्रजापालकः दैव्यः देवानां सम्बन्धी अग्निर्वै देवानां होता, इति श्रुत्यन्तरात् केतुः दूतवत् ज्ञापकः ॥अग्निर्वै देवानां दूत आसीत्, इति श्रुतेः । बृहद्भानुःबहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरत्वम् (८, २,१) प्रौढरश्मिः ॥ ३ ॥

(विश्पतिः दैव्यः) प्रजाओंका रक्षक और देवताओंका सम्बन्धी (केतुः बृहद्भानुः सः) दूत और अनेकों किरणोंवाला वह अग्नि (रेवान् इव) जैसे धनवान् राजा वन्दिओंके स्तोत्रको सुनता है तैसे (नः उक्थेभिः शृणोतु) हमारी स्तोत्रमयी वाणियोंको सुने ॥ ३ ॥

१२ ३१ २र ३१२१२

तद्वो गाय सुते सचा पुरुहूताय सत्वने ।

२उ ३२ ३१२

शं यद्गवे न शाकिने ॥ १ ॥

ऋ०शंयुः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ तद्वो गायेति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे स्तोतारः ! वः यूयं सुते अभिषुते सोमे सति पुरुहूताय बहुभिर्यजमानैराहूताय सत्वने शत्रूणां सादयित्रे यद्वा, धनानां सनित्रे दात्रे इन्द्राय तत् स्तोत्रम् सचा सह संहता भूत्वा गाय गायत यत् स्तोत्रं शाकिने शक्तिमते इन्द्राय शं सुखकरं भवति । गवे न यथा गवे यवसं सुखकरं तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

हे स्तोताओ ! (सुते) सोमका अभिषवहोनेपर (वः) तुम (पुरुहूताय सत्वने) अनेकों यजमानों करकै आह्वान किये हुए शत्रुओंको छांटनेवाले वा धनोंका दान करनेवाले इन्द्रके अर्थ (तत् सचा गाय) उस स्तोत्रको इकट्ठे होकर गाओ (यत् गवे न) जो स्तोत्र जैसे गौको भुस सुखकारी होता है तैसे (शाकिने शम्) शक्तिमान् इन्द्रको सुखकारी होता है ॥ १ ॥

२ ३ २३१२ ३१ २र ३ १२

न घा वसुर्नि यमते दानं वाजस्य गोमतः ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २
यत्सीमुपश्रवद्गिरः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। वसुः वासयिता स इन्द्रः गोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्य अन्नस्य बलस्य वा दान प्रदान नय न खलु नियमते निषेधति वपरत करोति यत् यदि सीं अयम् गिरः अस्मदीया स्तुतीः उपश्रवत् उपशृणुयात् स्तोत्रश्रवणे सति सर्वदा ददातीत्यर्थः ॥ २ ॥

(वसुः) यह सर्वव्यापक इन्द्र (गोमतः वाजस्य दानम्) बहुतसी गौओंसे युक्त अन्नके दानको (न घ नियमते) किसीप्रकार भी नहीं रोकता है (यत् सीम्) यदि यह इन्द्र (गिरः उपश्रवम्) हमारी स्तुतियोंको सुन लय ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २र ३ १ १ ३ ३ १ २र
कुवित्सस्य प्र हि व्रज गोमन्तं दस्युहागमत् ।
१ २ ३ १ २
शचीभिरप नो वरत् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। कुवित्सस्य कुवित् बहुधा स्यति हिनस्तीति कुवित्सो नाम कश्चित् तस्य स्वभूतं गोमंतं बहुभिर्गोभिर्युक्तं व्रजं गोष्ठ दस्युहा दस्यूनामुपक्षपयितॄणां हंता इंद्रः प्रागमत् प्रकर्षेण गच्छति। हि यस्मात् शचीभि आत्मीयैः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा न अस्माकं ता गाः अप वरत् निगूढस्ता अपावृणोत् ॥ ३ ॥

(दस्युहा) भक्तोंको कष्ट देनेवाले दानवोंका नाशक (इंद्र कुवित्सस्य गोमंतं व्रज प्रागमत्) बड़ी हिंसा करनेवाले दैत्यके गौओंसे भरे, गोठको बहुधा अपने वशमें करलता है (हि) क्योंकि यह दैत्य (शचीभिः) न गाः अपवरत्) अपने कर्म वा प्रज्ञाओंके द्वारा हमारी गौओंको हरण करताहुआ ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिकऽष्टादशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः समाप्तः

३ २उ ३ १ ३ ३ १ २र ३ २
इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।
१ २ ३ २
समूढमस्य पाँसुले ॥ १ ॥

अथ द्वितीयखण्डे—अथेदं विष्णुरिति पञ्चर्चात्मकं प्रथमं सूक्तम् तत्र प्रथमा। विष्णुः त्रिविक्रमावतारधारी इदं प्रतीयमानं सर्वं जगत् उद्दिश्य विचक्रमे विशेषेण क्रमणं कृतवान् तदा त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः

पदं नि दधे स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान्। अस्य विष्णोः पांसुले धूलियुक्ते पादस्थाने समूढम् इदं सर्वं जगत् सम्यगन्तर्भूतम्। सेयमृग् यास्केनैवं व्याख्याता, विष्णुः विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा। यदिदं किञ्च तद् विक्रमते विष्णुस्त्रेधा निधत्ते पदं त्रेधा भावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः। समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णनाभः। समूढमस्य पांसुलेऽप्याने ऽन्तरिक्षे इव पदं न दृश्यते इति।अपिवोपमार्थे स्यात् समूढस्य पांसुल इव पदं न दृश्यत पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा (नि० दै० ६, १९) इति

(विष्णुः) वामन अवतार धारण करनेवाले विष्णुने (इदम्) इस दीखतेहुए सब जगत्के उद्देश्यसे (विचक्रमे) विशेषरूपसे आक्रमण किया उस समय (त्रेधा) तीन प्रकारसे (पदम्) अपने चरणको (निदधे) स्थापन किया (अस्य) इस विष्णुके (पांसुले) धूलियुक्त चरणस्थानमें (समूढम्) यह सब जगत् भलेप्रकार अन्तर्गत होगया॥

१ २ ३१ २र ३ १ २ ३ १ २र

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः।

२ ३ १२ ३ १२

अतो धर्माणि धारयन्॥ २ ॥

अथ तृतीया। अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यः दभेः ऋहलोर्ण्यत् (३, १, १२४), इति ण्यत्, नञ् समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, २) केनापि हिंसितुमशक्यः गोपाः सर्वस्य जगतः रक्षकः विष्णुः पृथिव्यादिस्थानेषु अत एतेषु त्रीणि पदा पदानि वि चक्रमे। किंकुर्वन्? धर्माणि अग्निहोत्रादीनि धारयन् शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् (३, १, ४) शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण (६, १, १६८) णिच एव स्वरः शिष्यते पोषयन्॥ २ ॥

(अदाभ्यः) कोई भी जिसकी हिंसा न कर सकै ऐसे(गोपाः) सकल जगत्के रक्षक (विष्णुः) विष्णुभगवान्ने (अतः) पृथिवी आदि इन तीनों लोकोंमें (धर्माणि) अग्निहोत्र आदिको (धारयन्) पोषण करतेहुए (त्रीणि पदा) तीन चरणोंसे (विचक्रमे) आक्रमण किया॥ २ ॥

२ ३ १२ ३ १२ ३१ २ ३२

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे।

१ २ ३ २ ३ १ २

इन्द्रस्य युज्यः सखा॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे ऋत्विगादयः ! विष्णो कर्माणि पालनादीनि पश्यत यतः यैः कर्मभिः व्रतानि अग्निहोत्रादीनि पस्पशे सर्वो यजमानः स्पृष्टवान् स्पश बाधनस्पर्शनयोः (भ्वा० उ०) लिटि द्विर्भावे, शर्पूर्वाः खयः (७, ४, ६१), इति पकारः शिष्यते सकारो लुप्यते, ववृत्रतयो नादभिधातः (८, १, ६६) विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः । तादृशः विष्णुः इन्द्रस्य युज्यः योग्यः युजिर्योगे कुलकास् क्यप् (३, १, १२१) कित्वात् गुणाभावः (१, १, ५), क्यपः पित्वात् अनुदात्तत्यम् (३,१,४ धातुस्वरः (६, १, १६२) अनुकूलः सखा भवति विष्णोरिन्द्रानुकूल्य च त्वष्टा हतवृत्रः इत्यनुवाके अथैतर्हि विष्णुरित्यादि बहुना प्रपञ्चेन तैत्तिरीया आमनन्ति ॥ ३ ॥

हे ऋत्विक् आदि पुरुषो ! (विष्णो) विष्णुके (कर्माणि) पालन आदि कर्मोंको (पश्यत) देखो (यत) जिन विष्णुके कर्मोंसे (व्रतानि) अग्नि होत्रादि कर्मोंको (पस्पशे) सफल यजमान करते हैं वह विष्णु भगवान् (इन्द्रस्य) इन्द्रके (युज्य सखा) अनुकूल सखा हैं ॥ ३ ॥

१ २र ३ २ ३ १ २र ३ १ २

तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः ।

१ २ ३ १ १ १ २

दिवीव चक्षुराततम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । सूरयः विद्वांस ऋत्विगादयः विष्णोः सम्बन्धि परमम् उत्कृष्ट तच्छास्त्रप्रसिद्ध पदं स्थानं शास्त्रदृष्ट्या सदा सर्वकाल्य (५, ३, १५), इति दाप्रत्ययः, सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि (५, ३, ६), इति सर्वशब्दस्य सभावः प्रत्ययेनाद्युदात्तत्यम् सर्वदेत्यर्थः पश्यन्ति । तत्र दृष्टान्तः, दिवि इव ऊडिदम् (६, १, १७१) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्यम् इत्यनेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च (२, ४, ७१ वा०) इति तदेव शिष्यते आकाशे यथा आततम् तनोतेः कर्मणि क्तः यस्य विभाषा (७, २, १५), इति इट्प्रतिषेधः अनुदात्तोपदेश (६,४ ३७), इत्यादिना नलोपः, उदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे (६ २, १३९) प्राप्ते गतिरनन्तरः (६, २, ४९) इति गतेरुदात्तत्यम् सर्वतः प्रसृतं चक्षुर्विरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् ॥ ४ ॥

(सूरयः) विद्वान् (विष्णोः) विष्णुके (परमम) श्रेष्ठ (तत्) उस शास्त्रोंमें प्रसिद्ध (पदम्) स्थानोंको शास्त्रदृष्टिसे (सदा पश्यन्ति) सर्वदा देखते हैं (दिवि इव) जैसे आकाशमें (आततम) सब ओर को फैला हुआ (चक्षुः) नेत्र (पश्यति) विशदरूपसे देखता है ॥४॥

१ २र ३ १ २ ३ २ २ १ २
तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवाꣳसः समिन्धते ।
२ ३ १ २ ३ २ ३ २
विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । पूर्वोक्तं विष्णोः यत् परमं पदम् अस्ति तत् पदम् विप्रासः आज्जसेरसुक् (७, १, ५०) मेधाविनः समिन्धते सम्यग् दीपयन्ति । कीदृशाः विपन्यवः स्तुत्यर्थस्य पनेर्बाहुलक औणादिको युप्रत्ययः तत्र प्रत्ययस्वरः (३, १, ३) विशेषेण स्तोतारः जागृवांसः जागृ निद्राक्षये (अदा० प०) लिटः क्वसुः क्र्यादिनियमात् प्राप्तस्येटो वस्वेकाजाद्घसाम् (७, २, ६७) इति नियमान्निवृत्तिः शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागरूका इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(विष्णोः) विष्णुका (यत्) जो (परमं पदम्) परम पद है (तत्) उस पदको (विपन्यवः जागृवांसः विप्रासः समिन्धते) विशेषरूपसे स्तुति करनेवाले प्रमादरहित विद्वान् ऋत्विज भलेप्रकार दीप्त करते हैं ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।
३ २उ ३ १ २
पृथिव्या अधि सानवि ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । विष्णुः परमेश्वरः पृथिव्याः अस्मात् भूप्रदेशात् अधि सानवि समुच्छ्रिते अधिके देशे स्वर्गादिलोके विचक्रमे विविधं पादक्रमणं कृतवान् विशेषेण वर्त्तते अतः अस्मात् पृथिवीदेशात् नः अस्मान् देवाः विष्णुमुखाः अवन्तु पापाच्छत्रोर्वा रक्षन्तु इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(विष्णुः) परमेश्वर (पृथिव्याः) इस भूतलसे (अधिसानवि-) ऊँचे (यतः) स्वर्गादि लोकमें (विचक्रमे) नानाप्रकारसे चरणको रखता हुआ (अतः) इस भूतलप्रदेशमें (नः) हमें (देवाः) विष्णु आदि देवता (अवन्तु) पापोंसे वा शत्रुसे रक्षा करें ॥ ६ ॥

१ २र ३ १ २ ३ २उ ३ १ २र
मो षु त्वा वाघतश्च नारे अस्मन्नि रीरमन् ।
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ ३ २ ३ १ २र
आरात्ताद्वा सधमादं न आ गहीह वा सन्नुप श्रुधि ॥ १ ॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० बृहती । दे० इन्द्रः । अथ मोषु त्वेति प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे इन्द्र त्वा त्वाम् वाघतश्च न ऋत्विजोऽप्येते अस्मत् अस्मत्तः आरे दूरे मानिरीरमन् न नितराम् रमयन्तु । अतस्त्वम् आरात्तात् दूरेऽपि वर्त्तमानः अस्मदीय सधमाद यज्ञम् आ गहि आगच्छ इह वा अत्रापि वा सन् विद्यमान उप श्रुधि अस्मदीय स्तोत्रम् उपशृणु ॥ १ ॥

हे इन्द्र (त्वा) तुम्हें (वाघतश्च न) यह ऋत्विज भी (अस्मात् आरे) हमसे दूर (मा नि रीरमन्) अत्यन्त रमण न करावें इस कारण तुम (आरात्तात्) दूरवर्त्तमान होकर भी (नः सधमाद आ गहि) हमारे यज्ञमें आइये (इह वा सन्) और यहां विद्यमान होकर भी (उपश्रुधि) हमारे स्तोत्रको सुनो ॥ १ ॥

३१ २र ३ २ २ ३२उ १ २ ३ २उ ३
इमे हि ते ब्रह्मकृत सुते सचा मधौ न मक्ष.
१ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २३
आसते । इन्द्रे काम जरितारो वसूयवो रथे
२उ २ १ २
न पादमा दधुः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ते त्वदर्थं सुते अभिषुते सोमे ब्रह्मकृतः स्तोत्रकृतः ऋत्विजः मधौ न मधुनीव मक्षः मक्षिकाः सचा सह आसते उपविशन्ति । अथ परोक्षस्तुतिः वसूयवः धनकामा ,जरितारः स्तोतारः कामम् इष्टम् इन्द्रे रथे पादमिव आ दधुः समर्पयन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

हे इन्द्र (ते सुते) तुम्हारे लिये सोमका संस्कार होने पर (ब्रह्मकृतः) स्तोत्र पढनेवाले ऋत्विज (मधौ मक्षः न) मधुमें मक्षिकाओंकी समान (सचा आसते) सङ्ग बैठते हैं (वसूयवः जरितारः) धन चाहने वाले स्तुति कर्त्ता (इष्टम्) अपनी अभिलाषाको(रथे पाद न) रथमें चरणकी समान (आदधुः) समर्पण करते हैं ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २र
अस्तावि मन्म पूर्व्यं ब्रह्मेन्द्राय वोचत ।
३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
पूर्वीर्ऋतस्य बृहतीरनूषत स्तोतुर्मेधा असृक्षत ॥ १ ॥

ऋ० आयुः । छ० प्रगाथ । दे० सोमः । अथास्तावीति प्रगाथात्मकं

तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । स इन्द्रः अस्तावि अस्मदीयैः स्तोत्रैः ऋत्विग्भिर्वा स्तूयते इन्द्राय पूर्व्यम् अनादित्वात् पूर्वस्मिन् भयं मन्म मननीयम् ब्रह्म स्तोत्रं वेदं वा वोचत । हे ऋत्विजः ! यूयं पठत किञ्च पूर्वीः पूर्वकालीनाः ऋतस्य यज्ञस्य सम्बन्धिन्यः बृहतीः बृहतीच्छन्दस्काः बृहत्सामानि वा अनूषत स्तुवत पठतेत्यर्थः । स्तोतुः मम मेधाः एवंविधाः प्रज्ञाविशेषाः असृक्षत ऋत्विग्भिः विसृज्यताम् यद्वा ईश्वरेण ॥ १ ॥

(अस्तावि) वह इन्द्र हमारे स्तोत्रोंसे स्तुति किया जाता है, हे ऋत्विजो ! (इन्द्राय) इन्द्रके अर्थ (पूर्व्यं मन्म ब्रह्म वोचत) पुरातन और मनन करने योग्य स्तोत्रको पढ़ो (पूर्वी ऋतस्य बृहतीः अनूषत) पूर्वकालके यज्ञ सम्बंधी बृहती छन्द वाले बृहत्सामोंको पढ़ो (स्तोतुः मेधाः असृक्षत) मुझ स्तोताकी ऐसी ही बुद्धियोंको ईश्वर देय ॥ १ ॥

२उ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २उ ३
समिन्द्रो रायो बृहतीरधूनुत सं क्षोणी समु
१ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३
सूर्यम् । सᳪं शुक्रासः शुचयः सं गवाशिरः
२ ३ १ २
सोमा इन्द्रममन्दिषुः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । स इंद्रः बृहतीः महान्ति रायः धनानि अन्नानि वा समधूनुत मां प्रापयत्वित्यर्थः धूञ् कम्पने (ऋया० उ०) धातूनामनेकार्थत्वात् । किञ्च क्षोणीः भूमीः सम् अधूनुत मां सम्यक् प्रापयन्तु अपि च सूर्य्यम् सूर्य्यसदृशी दीप्तिं सम् अधूनुत । शुचयः निर्मलाः शुक्रासः शुक्रग्रहाः इन्द्रं सम् अमन्दिषुः हर्षयन्ति । किञ्च गवाशिरः गोश्रयणाः सहिताः इंद्रं सममन्दिषुः हृष्टवंत इत्यर्थः ॥ २ ॥

(इंद्रः) इंद्र (बृहतीः रायः) बहुतसे धन (समधूनुत) मुझे देय (क्षोणीः सम्) भूमिय मुझे भले प्रकार देवें (सूर्यं सम्) सूर्य केसी दीप्ति मुझे देय (शुचयः शुक्रासः इंद्रम सम्) निर्मल सोम इन्द्रको प्राप्त होते हैं (गवाशिरः सोमाः अमन्दिषुः) गोदुग्ध सहित सोमरस इंद्रको प्रसन्न करते हैं ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ २र
इन्द्राय सोम पातवे वृत्रघ्ने परि षिच्यसे ।
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
नरे च दक्षिणावते वीराय सदनासदे ॥ १ ॥

ऋ०अग्नयोऽप्सरसो धिष्ण्या वा । छ०अनुष्टुप् । दे०सोम । अथेन्द्राय सोमपातवे इति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे सोम ! वृत्रघ्न वृत्रस्य हन्त्रे इन्द्राय पातवे चतुर्थ्यां (२, ३, ६२ पा०) इन्द्रस्य पातवे पानार्थं परि षिच्यसे परितः पात्रेषु सिच्यसे दक्षिणावते किञ्च दक्षिणावते ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दानेन तद्वते धीराय धीध्ययुक्तायेन्द्रार्थं हवींषि क्रतु सदनासदे यज्ञगृहे सीदते नरे मनुष्याय यजमानाय तस्मै फलप्रदानार्थं परिषिच्यसे ॥ १ ॥

(सोम) हे सोम (वृत्रघ्ने इन्द्राय पातवे) वृत्रासुरके नाशक इन्द्रके पीनेके लिये (परिषिच्यसे) तू पात्रोंमें भराजाता है (दक्षिणावते) ऋत्विजोंको देनेकी दक्षिणावाले (धीराय) धीर इन्द्रके अर्थ हवि देनेका (सदनासदे) यज्ञशालामें स्थित (नरे) यजमानको फल देनेके लिये सींचाजाता है ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १२
तँ सखाय पुरूरुच वयं यूय च सूरय ।
३१ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अश्याम वाजगन्ध्यँ सनेम वाजपस्त्यम् ॥२॥

अथ द्वितीया । हे सखायः ! स्तोतारः ! सूरयः प्रज्ञावन्तः यूय वयञ्च यजमाना पुरूरुचं बहुदीप्ति वाजगन्ध्यं बलकरसाधुगन्धोपेतं तम् अध सोमम् अश्याम अदनयाम पिबेम । किञ्च वाजपस्त्यम् अन्नयुक्तगृह सहितम् यद्वा बलकर सोम सनेम सम्भजेमहि सोमेन बलान्नगृहादीनि भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

(सखायः) हे स्तोताओं ! (सूरय यूयम्) बुद्धिमान् तुम (वयं च) और हम यजमान भी (त पुरूरुच वाजगन्ध्यं अश्याम) उस बहुत दीप्तिवाले और बलकारी श्रेष्ठ सुगन्धिमय वस्तुओंसे प्रस्तुत हुए सोमरसको पियें (वाजपस्त्य सनेम) बलकारी सोमको पियें ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २र
परि त्यँ हर्यतँ हरिं० ॥ ३ ॥

अथ तृतीया ।-इतीयमृक् पूर्वमेव (छ० आ० ६, २, १,८)=उ०आ० ५, २, १८, १, व्याख्याता ॥ ३ ॥

इसकी व्याख्या पवमानपर्व क ५ वें अध्यायके८ वें खण्डमें होचुकी है

१ २र ३ १ २र
कस्तमिन्द्र त्वा वसो मर्त्यो० ॥ १ ॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० बृहती । दे० इन्द्रः । अथ कस्तमिन्द्रेति प्रगाथात्मकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । कस्तम् इत्यृचः प्रतीकम् तस्यादितो व्याख्यानमत्रयत्र द्रष्टव्यं ॥ १ ॥

इसकी व्याख्या ऐन्द्रपर्वके ३ अध्यायके ५ वें खण्डमें हो चुकी । १

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १
मघोनः स्म वृत्रहत्येषु चोदय ये ददाति प्रिया
२र २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
वसु । तव प्रणीती हर्यश्व सूरिभिर्विश्वा तरेम
३ २
दुरिता ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! मघोनः धनवतः तव त्वदर्थं प्रिया प्रियाणि वसु वसूनि हविर्लक्षणानि धनानि ये जनाः ददति प्रयच्छन्ति तान् जनान् वृत्रहत्येषु यज्ञेषु संग्रामेषु वा चोदय प्रेरय । हे हर्य्यश्व ! हरिनामकाश्ववन्निन्द्र ! तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन सूरिभिः स्तोतृभिः पुत्रादिभिः सःर्द्धम् विश्वानि दुरिता दुरितानि तरेम तीर्णा भवेम ॥२॥

हे इन्द्र (मघोनः तव प्रिया वसु) धन वाले तुम्हारे अर्थ हवि रूप प्रिय धनोंको (ये ददति) जो पुरुष अर्पण करते हैं उनको (वृत्रहत्येषु चोदय) यज्ञ और संग्रामोंमें प्रेरणा करो (हर्यश्व) हे पापहारी अश्ववाले इन्द्र ! (तव प्रणीती) तुम्हारी प्रेरणासे (सूरिभिः) स्तोता और पुत्रादिको सहित (विश्वा दुरिता तरेम) सकल दुःखोंके पारहोजायँ २

सामवेदोत्तरार्चिकेऽष्टदशाध्यायस्य द्वितीय खण्डः समाप्तः

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
एदु मधोर्मदिन्तरꣳ सिञ्चाध्वर्यो अन्धसः ।
३ २ ३ १ २र ३ १ २
एवा हि वीर स्तवते सदावृधः ॥ १ ॥

ऋ० विश्वामनाः । छ० उष्णिक् । दे० सोमः । अथ तृतीयखण्डे एदु मधोरिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे अध्वर्यो ! अध्वरस्य नेतः ! ऋत्विक् ! मधोः मदकरस्य अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य मादयितृतम सोमरसमेव आ सिञ्च इन्द्रार्थमाभिमुख्येन क्षर । इत् उ इत्यवधारणे । वीरः समर्थः सदावृधः सर्वदा हविर्भिर्वर्द्धनीयः यद्वा, सर्वद स्वबलस्य वर्द्धकः अयम् एव इंद्रः स्तवते हि स्तोत्रशस्त्रादिभिः

स्तूयते खलु। अत कारणात् इन्द्रायेन्द्राय सोमो दातव्य इति दोप। तस्माद्वासिञ्चति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १ ॥

(अध्वर्यो) हे अध्वर्यु (मघो अन्धस) मदकारी सोमरूप अन्नको (मदिन्तर इत् आसिञ्च) अत्यन्त आनन्ददायक सोमरसको अवश्य ही इन्द्रके सन्मुख परसाओ (वीरः सदावृध एव हि स्तयते) सत्य और सदा बलका बढ़ानेवाला यह इन्द्र ही स्तुति किया जाता है ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्र स्थातर्हरीणा न किष्टे पूर्व्यस्तुतिम्।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

उदानथ्ँश शवसा न भन्दना ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे हरीणा स्थातः। हरिनामकाश्वानमधिष्ठाता यद्वा हरिनामकैरश्वैः प्रापयित इन्द्र। ते त्वदीया पूर्व्यस्तुतिं पर्वभिः ऋत्विग्भिः कृतां स्तुतिम् उपलक्षणम् इदानीतनं क्रियमाणामपि स्तुतिं न कि न कश्चित् शवसा बलेन उदानश व्याप्नोति आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० आ०) अस्माल्लिटि अश्नोतेश्च (७, ४ ७२) इति नुट् छान्दसः द्वितीयो नुडागम कश्चिन्नानिशामनीत्यर्थ। किञ्च भन्दना सर्वः प्रार्थनीयत्वात् पूजनीयेन धनेन स्तुत्या वा त्वदीयां स्तुतिं न कश्चिदनिशामति त्वत्तो बलवान् धनी स्तुत्यो वा अन्यो। नास्तीत्यर्थ

(हरीणां स्थात इन्द्र) हे पापहारी अश्वोंके स्वामी इन्द्र (ते पूर्व्य स्तुतिम्) तुम्हारी पुरातन ऋषियोंकी कीहुई और इस समय भी की जाती हुई स्तुति (शवसा न कि उदानश) कोई भी अपने बलसे नहीं पा सकता (भन्दना न) सबके पूजनीय तुम्हारे तेज वा धनको भी कोई नहीं पासकता अर्थात् तुम्हारी समान बलवान् तेजस्वी वा धनी कोई नहीं है ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ १ २

त वो वाजाना पतिमहूमहि श्रवस्यव।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

अप्रायुभिर्यज्ञेभिर्वावृधेन्यम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। अप्रायुभिः कर्मसु अप्रमाद्यमनुष्ययुक्तैः अथवा अप्रमत्ता एकत्रैस्थित्यैव कर्म कुर्वन्ति कर्म प्रारभ्य नान्यं देशं गच्छन्तीत्यर्थः एवंविधमनुष्ययुक्तैः यज्ञभिः यज्ञैः एतादृशमनुष्यैर्यज्ञैश्च वावृधेन्य

वर्द्धनीयं वाजानाम् अन्नानां पतिं स्वामिनं वः यष्टृयष्टव्यसम्बन्धेन युष्मदीयं तं तादृशम् इन्द्रम् श्रवस्यवः वयमन्नकामाः संतः अहूमहि आह्वयामः ह्वयतेर्लुङि बहुलञ्छन्दसि (६, १, ३४) इति सम्प्रसारणम् ३

(श्रवस्यवः) अपने लिये अन्न चाहनेवाले हम (वाजानां पतिम्) बलोंके वा अन्नोंके स्वामी (अप्रायुभिः यज्ञेभिः वावृधेन्यम्) कर्ममें प्रमादरहित वा कर्म करते समय मध्यमें उठकर कहीं न जानेवाले मनुष्योंसे युक्त यज्ञों करके बढ़ाने योग्य (वः तम्) तुम्हारे उस इन्द्रको (अहूमहि) आवाहन करते हैं ॥ ३ ॥

१ २ ३क २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

तं गूर्धया स्वर्णरं देवासो देवमरतिं दधन्विरे ।

३ १ ३ १ २

देवत्रा हव्यमूहिषे ॥ १ ॥

ऋ० सौभरिः। छं० ककुप्। दे० अग्निः । अथ तं गूर्द्धयेति प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे स्तोतः ! तं प्रसिद्धमग्निं गूर्द्धय स्तुहि गूर्द्धयतिः स्तुतिकर्मा (निघ० ३, १४, ५) कीदृशम् स्वर्णरं सर्वस्य नेतारं सर्वैर्यजमानैः नेतव्यं वा अथवा स्वर्गं प्रति 'हविषां नेतारं देवासः दीव्यंति स्तुवन्तीति देवा ऋत्विजः देवं दानादिगुणयुक्तम् अरतिम् अर्यं स्वामिनं यद्वा अभिप्राप्तव्यं द्रव्यं दधन्विरे धन्वन्ति गच्छंति स्तुत्यादिभिः प्राप्नुवंति धविर्गत्यर्थः (भ्वा० ५०) अथ प्रत्यक्षस्तुतिः देवत्रा देवेषु मध्ये यद्वा देवमनुष्य (५, ३, १० वा०) इत्यादिना द्वितीयार्थे त्राप्रत्ययः देवानित्यर्थः हव्यं पुरोडाशादिलक्षणं हविः आ आभिमुख्येन ऊहिषे हे अग्ने ! अभितः प्रापयसि वहेर्लिटि यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । ऊहिषे ऊहिरे इति पाठौ ॥ १ ॥

हे स्तोतः (स्वर्णरं तं गूर्धय) स्वर्गमें देवताओंको हवि पहुँचानेवाले, उस प्रसिद्ध अग्निकी स्तुति करो (देवासः देवं अरतिं दधन्विरे) स्तुति करनेवाले ऋत्विज दानादि गुणयुक्त और प्राप्त होनेयोग्य धनको पाते हैं । अग्ने तुम (हव्यं देवत्रा ऊहिषे) पुरोडाश आदि हविको देवताओंमें सब ओरसे पहुँचाते हो ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १

विभूतरातिं विप्र चित्रशोचिषमग्निमीडिष्व यंतु-

२ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

रम् । अस्य मेधस्य सोम्यस्य सोभरे प्रेमध्वराय

३ २
पूर्व्यम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। ऋषिरात्मानं सम्बोध्य स्तुतौ प्रेरयति हे विप्र मेधाविन् सोभरे एतत्सम् ... अध्वराय यागार्थम् ईम् अग्निं ईळिष्व प्रकर्षेण स्तुहि। कीदृशम् चित्रतराति ... चित्रशोचिषं चायनीयतेजस्कं विचित्रदीप्तिकं वा सोमस्य सोमसाध्यस्य अस्य यज्ञस्य यतुरं नियन्तारं पूर्व्यं चिरन्तनमिति ॥ २ ॥

(सोभरे विप्र) हे हवि देकर देवताओंको तृप्त करनेवाले ऋषे (चित्रराति चित्रशोचिषम्) बहुतसा दान देनेवाले और विचित्र किरणोंवाले (सोमस्य अस्य यतुरम्) सोम है साधन जिसका ऐसे इस यज्ञके पूर्णकर्त्ता (पूर्व्यं अग्निं अध्वराय ईं ईळिष्व) पुरातन अग्निकी यज्ञके निमित्त अवश्य ही स्तुति करो ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २र ३१ २र ३ १ २
आ सोम स्वानो अद्रिभिस्तिरो वाराण्यव्यया ।
१ ३ २ ३२ ३क२र ३ २ ३ २ ३ १ २
जनो न पुरि चम्वोर्विशद्धरि सदो वनेषु दध्रिषे

ऋ० सोम अद्रिः । छ० बृहती । दे० इन्द्र । अथा सोम स्वान इति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा। हे सोम! अद्रिभिः ग्रावभिः स्वानः अभिषूयमाण स्त्वम् अव्यया अविमयानि वाराणि वालानि दशापवित्राणि तिरः कुर्वन् व्यवधायकानि कुर्वाणः सन् आ पवस्व इति शेष। हरिः हरितवर्ण स सोमः चम्वोः अधिषवणफलकयोः उपरि स्थिते कलशे विशन् प्रविशति। तत्र दृष्टान्त जनो न यथा जनः पुरि पुरे प्रविशति स त्वं वनेषु काष्ठनिर्मितेषु पात्रेषु वसतीवरीषु वा सदः स्थानं दध्रिषे दध्रिष, इति पाठौ ॥ १ ॥

(सोम) हे सोम ! (अद्रिभिः स्वानः) पाषाणोंसे अभिषव किया जाता हुआ तू (अव्यया वाराणि तिरः आ) भेड़की ऊनके दशापवित्र में को छनता हुआ बरस (हरिः चम्वो विशन् हरे रंगको सोम अधिषवणके फलकोंके ऊपर कलशमें प्रवेश करता है (पुरि जन न) जैसे कि-नगरमें कोई पुरुष प्रवेश करता है ऐसा तू (वनेषु सदः दध्रिषे) काठके वसतीवरी पात्रों में स्थानको करता है ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २र ३क२र ३ २उ ३ १
स मामृजे तिरो अण्वानि मेष्यो मीढ्वात्सप्तिर्न

२ ३ २ ३ २ ३ १२ ३ २ ३ २ ३
वाजयुः । अनुमाद्यः पवमानो मनीषिभिः सोमो
१ २ ३ १ २
विप्रेभिर्ऋक्विभिः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वाजयुः अन्नकामः अण्वानि अणूनि सूक्ष्माणि मेष्यः मेष्या अवेः रोमाणि चित्राणि तिरः कुर्वन् सः सोमः मामृजे परिशोध्यते अलंक्रियते वा । तत्र दृष्टान्तः, मीढ्वान् सेचनसमर्थः सप्तिः न अश्व इव अश्वेन यथा संग्रामोऽलंक्रियति तद्वत् । कीदृशः ? अनुमाद्यः अनुमोदनीयः सर्वैः पवमानः मनीषिभिः ऋत्विग्भिः पूयमानः तथा ऋक्वभिः छन्दसि वनिपौ (५, २, १२२ वा०), इति वनिप् । स्तुतिमद्भिर्विप्रैः मेधाविभिः अभिष्टुतः शुध्यते ॥ २ ॥

(वाजयुः) बल वा अन्न चाहनेवाला (मीढ्वान् सप्तिः न अनुमाद्यः) वीर्य सींचनेवाले घोड़ेकी समान हर्षदायक (सः पवमानः सोमः) वह शोधन कियाजाता हुआ सोम (मेष्या अण्वानि तिरः) भेड़की ऊनके पवित्रमेंको छनता हुआ (ऋक्विभिः विप्रेभिः मामृजे) स्तुति करनवाले ऋत्विजों करके स्तुति किया जाताहुआ शुद्ध होता है

३ १ १ ३ १ २र ३ २ ३ १ ३
वयमेनमिदा ह्योऽपीपेमेह वज्रिणम् ।
१ २ ३ २ २र ३ २ ३ १ ३ १ ३ ३ २
तस्मा उ अद्य सवने सुतं भरा नूनं भूषत श्रुते ॥

ऋ० कलिः छ० बृहती । दे० इंद्रः । अथ वयमेनमिदाह्य इति प्रगाथात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । वयं यजमानाः एनं इन्द्रम वज्रिणं इदा इदानीं ह्यः अतीतेह्नि इह अत्र अहर्गणे अपीपेम अप्याययाम सोमेन तस्मा उ तस्मै एव अद्य अत्र सवने संग्रामार्थं सुपाम् सुलुगित्यादिना शे आदेशः सुतम् अभिषुतं सोमं भर आहर नूनम् इदानीं श्रुते स्तोत्रे श्रुते सति आ भूषत आभवतु अध्वर्य्वादीनागच्छतु।

(वयं एनं वज्रिणम्) हम इस वज्रधारी इंद्रको (इदा ह्यः इह) इस समयके और बीते हुए इन दिनोंमें (अपीपेम) सोमसे तृप्त करते है (तस्मा उ) उस इंद्रके अर्थ ही (इदा) इस यज्ञमें (सुतं भर) अभिषव करतेहुए सोमको अर्पण करो (नूनं श्रुते आभूषत) इससमय स्तोत्रका श्रवण होने पर अध्वर्यु आदिके समीप आवैं ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
वृकश्चिदस्य वारण उरामथिरा वयुनेषु भूषति ।

२३ २ १ २ ३ २३ ३२ ३ २ ३ १ २ ३ २
सेमं न स्तोम जुजुषाण आ गहीन्द्र प्र चित्रया धिया॥

अथ द्वितीया । धृष्णुश्चित् शत्रोरपि धारणः वारयिता सर्वस्य सन्नपि उग्रमपि दारुणा मार्गं गच्छता मपिता सन्नपि अस्य इन्द्रस्य वयुनेषु मार्गेषु प्रज्ञानेषु आ भूषति आनुकूल्यमेव भजते; अतो धर्षितो ऽपि इन्द्रस्यानुकूलो भवतीत्यर्थः । यद्वा,अस्येति कर्मणि षष्ठी(३,१,८५) असुमिन्द्रम् उग्रश्चपः धृष्णोऽपि वयुनेषु स्तोत्रेष्वाभूषति हे इन्द्र ! स त्वमिव न अस्मदीय सोमं स्तोत्रं च जुजुषाण सेवमान सन् चित्रया चायनीयया नानाविधफलरूपया धिया युक्त सन् आगहि आगच्छ २

(अस्य वयुनेषु) इस इन्द्रके मार्गोंमें वा प्रज्ञानोंमें (उग्रश्चित् धारणः धृष्णुश्चित्) मार्ग में आननेवालेोंको पीड़ा देनेवाला और सबको रोकनेवाला लुटेरा भी (आभूषति) अनुकूल होजाता है (स इन्द्रः) ऐसे शक्तिमान् हे इन्द्र ! (न इमं स्तोमं जुजुषाण) हमारे इस स्तोत्र का सेवन करते हुए (चित्रया धिया आगहि) नानाप्रकार के फलरूप बुद्धिसे युक्त होकर आइये ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ ३ १ २
इन्द्राग्नी रोचना दिव परिवाजेषु भूषथ ।
१ २ ३ २ ३ क २ २
तद्वा चेति प्र वीर्यम् ॥ १ ॥

ऋ० विश्वामित्रः । छः गायत्री । दे० इन्द्राग्नी । अथेन्द्राग्नी रोचनेति तृचात्मकं पञ्चमं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे इंद्राग्नी ! दिवः रोचना स्वर्गस्य रोचकौ प्रकाशकौ युवां वाजेषु संग्रामेषु परि भूषथः परितः सर्वतः अलंकृतौ भवथः । शत्रून् पराजित्य सर्वतो विजयमानौ भवथे वा युवयोः वीर्यं सामर्थ्यमेव तत् तादृशं संग्रामविजयं प्रचेति प्रकर्षेण ज्ञापयति यद्वा युवां वाजेषु संग्रामेषु परिभूषथः शत्रून् परिभवथः द्वीर्यं पर्यवत् ॥ १ ॥

(इन्द्राग्नी) हे इंद्र अग्नि देवताओ ! (दिवः रोचना) स्वर्गके प्रकाशक तुम (वाजेषु परिभूषथ) संग्रामोंमें सबका तिरस्कार करते हो (वां वीर्यं तत् प्रचेति) तुम्हारी सामर्थ्य ही उन संग्रामोंमें विजय को ज्ञापित करती है ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्राग्नी अपसस्परि० ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २
इन्द्राग्नी तविषाणि वां० ॥ ३ ॥

अथेति द्वितीया, अथेति तृतीया । तयोर्ऋचोः प्रतीकौ तयोर्व्याख्यानमन्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ २-३ ॥

इसकी व्याख्या उत्तरार्चिक अध्याय १६ खण्ड १ में होचुकी ॥ २ ॥

इसकी व्याख्या उत्त० अध्याय १६ खण्ड १ में होचुकी ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २र
क ईं वेद सुते सचा० ॥ १ ॥

ऋ० मेधातिथिः मेध्यातिथिः वा । छं० बृहती । दे० इंद्रः । अथ क ईं वेदेति तृचात्मकं षष्ठं सूक्तम् तत्र प्रथमायाः इति ऋचः प्रतीकम् । तस्यादितो व्याख्यानमन्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

इसकी व्याख्या ऐन्द्रपर्व अध्याय ३ खण्ड ७ में होचुकी ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
दाना मृगो न वारणः पुरुत्रा चरथं दधे ।
१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
न किष्ट्वा नि यमदा सुते गमो महाँश्-
२ ३ १ २
श्चरस्योजसा ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । मृगः शत्रूणामन्वेषकः वारणः गजः दाना मदजलानीव पुरुत्रा बहुषु यज्ञेषु च रथं चरणशीलं मदं दधे इन्द्रो धारयति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हे इन्द्र ! त्वा त्वां न किः नियमत् न कश्चिन्नियच्छति सुते अभिषुते सोमे आ गमः आगच्छ । महान् पूज्यः नः त्वम् ओजसा बलेन सर्वतः चरसि गच्छसि ॥ २ ॥

(मृगः) शत्रुओंको खोजनेवाला (वारणः दानः न) जैसे हाथी मदके जलोंको धारण करता है तैसे (पुरुत्रा च रथं दधे) अनेकों यज्ञोंमें विचरणशील मदको धारण करता है (त्वा नकिः नियमत्) तुम्हे कोई भी अपने वशमें नहीं करसकता (सुते आगमः) हे इन्द्र ! सोमके अभिषुत होने पर आइये (नः महान्) हमारे पूजनीय तुम (ओजसा चरसि) अपने बलसे सर्वत्र विचरते हो ॥ २ ॥

२ ३ १ २र ३ १ २र ३ १ २
य उग्रः सन्ननिष्टृतः स्थिरो रणाय सँस्कृतः ।

१ २ ३ २३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
यदि स्तोतुर्मघवा शृणवद्धवं नेन्द्रो योषत्या गमत्॥३॥

अथ तृतीया । य उग्रः उद्गूर्णबलः ओजस्वी वा सन् भवन् अनिष्टृतः शत्रुभिरविस्तीर्णः स्थिरः अचलः रणाय युद्धाय संस्कृतः शस्त्रैरलंकृत गोर्गिर्वा संस्कृतः स इन्द्रः मघवा धनवान् यदि स्तोतुः हवम् आह्वानं शृण्वन् शृणोति तर्ह्यन्यत्र न योषति न गच्छति किंतु आगमत् तत्रैवागच्छति ॥ ३ ॥

(य उग्रः सन्) जो उद्गीर्ण बलवाला होकर (अनिष्टृतः) शत्रुओं से पार न पाया हुआ (स्थिरः) अचल (रणाय संस्कृतः) युद्धके लिये शस्त्रोंसे भूषित हुआ (मघवा इंद्रः) धनवान् इन्द्र (यदि स्तोतुः हवं शृण्वत्) यदि स्तोताके आह्वानको सुनलेता है तो (न योषति) अन्यत्र नहीं जाता है (आगमत्) यहीं ही आता है ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिकेऽष्टादशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः समाप्तः

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
पवमाना असृक्षत सोमाः शुक्रास इन्दवः ।
३ १ २र ३ १ २
अभि विश्वानि काव्या ॥ १ ॥

ऋ० निध्रुविः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ चतुर्थखण्डे, पवमाना असृक्षतेति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा॥शुक्रासः उज्ज्वला इन्दवः स्रुताः पवमानाः पूयमानाः सोमाः विश्वा विश्वानि काव्या काव्यानि स्तोत्राणि अभि असृक्षत ऋत्विग्भिरभितः सृज्यन्ते ॥ १ ॥

(शुक्रासः इन्दवः)उज्ज्वल और दिपते हुए (पवमानाः सोमाः) पूयमान सोम (विश्वानि काव्या अभि असृक्षत) सकल वैदिक स्तोत्रोंके साथ सुसिद्ध कियेजाते हैं ॥ १ ॥

१ २ ३२३ २ १ २
पवमाना दिवस्पर्यन्तरिक्षादसृक्षत ।
३ २३ ३ १ २
पृथिव्या अधि सानवि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । पवमानाः पूयमानाः सोमाः दिवः द्युलोकादन्तरिक्षाच्च पृथिव्याः भूम्याः अधि सानवि समुच्छ्रिते देशे देवयजने पर्यसृक्षत सृज्यन्ते ॥ २ ॥

(पवमान:) सोम(दिवः)अन्तरिक्षसे (पृथिव्याः अधिसानवि) भूमिके ऊँचे स्थान यज्ञवेदीमें (पर्यसृक्षत) सुसिद्ध होते हैं ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पवमानास आशवः शुभ्रा असृग्रमिन्दवः ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २

घ्नन्तो विश्वा अप द्विषः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । आशवः शीघ्राः शुभ्राः शोभनाः पवमानासः पवमानाः इन्दवः दीप्ताः सोमाः विश्वाः सर्वान् द्विषः द्वेष्टॄन् शत्रून् अप घ्नन्तः मारयन्तः असृग्रम् सृज्यन्ते ॥ ३ ॥

(आशवः शुभ्राः) वेगवान् और श्वेतवर्णके (पवमानासः इंदवः) पूयमान सोम (विश्वाः द्विषः अपघ्नन्तः असृग्रम्) सकल द्वेषियोंका नाश करते हुए सुसिद्ध होते हैं ॥ ३ ॥

३ १ २ २ १ २ ३ २ ३ २ २

तोशा वृत्रहणा हुवे सजित्वानापराजिता ।

३ १ २ ३ १ २

इन्द्राग्नी वाजसातमा ॥ १ ॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० गायत्री । दे०इंद्राग्नी । अथ तोशावृत्रहणेति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । तोशा शत्रूणां बाधकौ वृत्रहणा वृत्रस्य पापस्य हन्तारौ सजित्वाना समानजेतारौ परस्परापेक्षया जयशीलौ अपराजिता केनाप्यतिरस्कृतौ वाजसातमा अन्नस्य अतिशयेन दातारौ इंद्राग्नी युवां हुवे इह कर्मणि सोमपानार्थमहमाह्वयामि ॥ १ ॥

(तोशा वृत्रहणा)शत्रुओंको बाधा देनेवाले और पापके नाशकर्त्ता (सजित्वाना अपराजिता) समान विजय पानेवाले और किसीसे तिरस्कृत न होनेवाले (वाजसातमा इंद्राग्नी हुवे) अन्नके परमदाता इंद्र और अग्नि देवताको इस कर्ममें सोमपानके लिये आह्वान करता हूं १

१ २ ३ १ २

प्र वामर्चन्त्युक्थिनः० ॥ २ ॥

इसकी व्याख्या उत्तरार्चिक अध्याय १६ खंड १ में होचुकी ॥२॥

१ २ ३ १ २र

इन्द्राग्नी नवतिं पुरः ॥ ३ ॥

अथ प्रवामर्च्चन्तु, इति द्वितीया । अथ इंद्राग्नी नवतिंपुरा इति

सूर्मीणा। इत्येताभृचोः प्रतीके तयोरादितो व्याख्यानमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ३
इसकी व्याख्या उत्त० अ० १६ खड १ में होचुकी ॥ ३ ॥

१२ ३ १ २ ३ १२
उप त्वा रण्वसदृशं प्रयस्वन्त· सहस्कृत ।
१ २ २ २३ १२
अग्ने ससृज्महे गिर· ॥ १ ॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० वैश्वानर । अथोपत्वा रण्वस न्दृशमिति तृचात्मक तृतीयं सूक्तम तत्र प्रथमा । हे सहस्कृत । सहसा बलेनोत्पन्न । प्रयस्वन्तः हविर्लक्षणान्नवन्तो वय रण्वसन्दृशं रमणीय सन्दर्शनम् स्तोतव्य सन्दर्शन वा त्वा त्वाम् उप प्रति गिर· स्तुती सं सृज्महे विसृजाम उच्चारयाम इत्यर्थ ॥ १ ॥

(सहस्कृत अग्ने) हे बलसे उत्पन्न हुए अग्निदेव ! (प्रयस्वन्तः) हविरूप अन्नको लिये हुए हम (रण्वसंदृश त्वा उप) रमणीय और दर्शनीय आपके समीप (गिर ससृज्महे) स्तुतियोंका उच्चारण करते हैं

१२ ३१ २३ २३१२३ १२ ३२
उप च्छायामिव घृणेरगन्म शर्म ते वयम् ।
२३ १२
अग्ने हिरण्यसंदृश ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने । हिरण्यसंदृश हिरण्यवद्रमणीयतेजस हिरण्यवद्रोचमानतेजसो वा घृणेः दीप्तस्य ते तव शर्म शरणम् आश्र यणं सुखं वा उप अगन्म उपगच्छामः । तत्र दृष्टांतः, छायामिव यथा घर्मार्त्ताः सुखत्वाच्छायामुपगच्छन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

(अग्ने) हे अग्निदेव! (हिरण्यसदृशः घृणेः ते) सुवर्णकी समान तेजवाले और दिपते हुए तुम्हारे (शर्म वय उप अगन्म) शरण आश्रय वा सुखको हम प्राप्त होते हैं (छायां इव) जैसे धूपसे अत्यन्त तपे हुए पुरुष छायाकी शरणमें जाते हैं ॥ २ ॥

२ ३१ २ ३२ ३१२३ १ २र
य उग्र इव शर्य्यहा तिग्मशृङ्गो न वꣳसग ।
२ ३ १२३१२
अग्ने पुरो रुरोजिथ ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । यः अग्निः उग्र इव उद्गूर्णबलः धन्वीव शर्य्यहा शर्य्यैर्बाणैः शत्रूणां हन्ता तिग्मशृङ्गो न वंसगः तीक्ष्णशृङ्गो वननीयगतिर्वृषभ इव हे अग्ने ! स त्वं पुरः आसुरीस्तिस्रः पुरीः रुरोजिथ भग्नवानसि । रुद्रो वा एषः यदग्निः इति श्रुतेःरुद्रकृतिमपि त्रिपुरदहनमग्निकृतमेवेत्यग्निः स्तूयते । यद्वा त्रिपुरदहनसाधनभूते वाणे अग्नेरनीकत्वेनावस्थानादग्निः पुराणि भग्नवानित्युच्यते । देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतत इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसन्धेयम् ॥ ३ ॥

(यः) जो अग्निः (उग्रः धन्वी इव) परमबली धनुषधारीकी समान (शर्यहा) बलका नाशक है (वंसगः नः तिग्मशृगः) श्रेष्ठ गमनवाले वृषभकी समान तीखे शृङ्गोंवाला है (अग्ने) ऐसे हे अग्निदेव ! तुमने (पुरः रुरोजिथ) असुरोंकी तीन पुरियोंको नष्ट किया है ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् ।

१ २ ३ १ २

अजस्रं घर्ममीमहे ॥ १ ॥

ऋ० भरद्वाजः॥ छ० गायत्री । दे० वैश्वानरः । अथ ऋतावानं वैश्वानरमिति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे अग्ने ! ऋतावानं यज्ञवन्तं सत्यवन्तम् ऋतस्य यज्ञस्य वा सम्बंधिनं वैश्वानरं विश्वेषाम् नराणां हितकारिणं ज्योतिषप्पतिं ज्योतिषः तेजसः पतिं पालकम् अजस्रम् अनादित्वादविच्छिन्नं घर्मं दीप्तम् वैश्वानराख्यम् त्वाम् ईमहे अभीष्टम् याचामहे ॥ १ ॥

हे अग्ने (ऋतावानं वैश्वानरम्) यज्ञके संबंधी सकल मनुष्योंके हितकारी (ज्योतिष्स्पतिं अजस्रम्) तेजके पालक और अविच्छिन्न (घर्मं ईमहे) दिपते हुए तुमसे हम अभीष्ट पदार्थकी याचना करते हैं

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३क २र ३ २

य इदं प्रतिपप्रथे यज्ञस्य स्वरुत्तिरन् ।

३ १ २र ३ २

ऋतूनुत्सृजते वशी ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । यः अग्निः इदं जगत् यज्ञस्य अनुष्ठीयमानस्य यागस्य स्वः सर्वं विघ्नम् उत्तिरन् उत्तारयन् यद्वा स्वर्गफलसम्बन्धि महाफलम् उत्तिरन् प्रयच्छन् प्रति पप्रथे सर्वतः प्रख्यातो भवति । वशी पर-

भास्मतया जगद्वशीकर्त्ता सोऽग्निः ऋतून् वसन्तादीन् उत्सृजते अनुष्ठानोर्थं सम्यक् सृजति तेषु स्वयमाध्यायमानः सन् तद्रूपतया वसन्ताद् उत्तमं करोतीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

(यः) जो अग्नि (इदम्) इस जगत्को (यज्ञस्य रयः उत्तिरन्) अनुष्ठीयमान यज्ञके सकल विघ्नोंके पार उतारता हुआ अथवा स्वर्ग के महाफलको देता हुआ (प्रति प्रथे) सर्वत्र प्रसिद्ध होता है (वशी) जगत्को वशमें करनेवाला वह अग्नि (ऋतून् उत्सृजते) वसन्त आदि ऋतुओंको उत्तम करता है ॥ २ ॥

३ २ ३२३ १२३ १ २ ३२३ १२
अग्निः प्रियेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य ।
३२र ३ १ २
सम्राडेको वि राजति ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। भूतस्य अतीतकालीनस्य भूतजातस्य भव्यस्य आगामिनः भविष्यत्कालीनस्य जगतः कामः काम्यमानस्तत् तैः पुरुषैः सम्राट् एकः अद्वितीयत्वेन प्रियेषु आहवनीयादिषु धामसु स्थानेषु यद्वा त्रिषु पृथिव्यादिलोकेषु विराजति विशेषेण दीप्यते ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कभूपाल
साम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

(भूतस्य भव्यस्य कामः) पूर्वकाल में उत्पन्न हुए और आगेको होनेवाले सकल प्राणियोंका चाहा हुआ (सम्राट् एकः अग्नि) इस प्रकार विराजमान अद्वितीय अग्निदेव (प्रियेषु धामसु विराजति) अपने प्रिय पृथिवी आदि लोकोंमें विराजता है ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके अष्टादशाध्यायस्य चतुर्थः खण्डोऽष्टा
दशाध्यायश्च समाप्तः

❀ श्रीहरिः ❀

अथैकोनविंशोऽध्याय आरभ्यते

३ २ ३२३ १ २ ३ १ ३ २ २
अग्निः प्रत्नेन जन्मना शुम्भानस्तन्वा३ꣳ स्वाम्
३ १ २र
कविर्विप्रेण वावृधे ॥ १ ॥

ऋ० विरूपः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । तत्र प्रथमे खण्डे अग्निः प्रत्नेति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम् तत्र प्रथमा । कविः क्रान्तकर्मा अग्निः प्रत्नेन पुराणेन जन्मना जननीयेन स्तोत्रेण स्वां स्वकीयां तन्वं तनुमङ्गं शुम्भानः शुम्भयन् विप्रेण मेधाविना स्तोत्रा वावृधे प्रवृद्धो भवति ॥१॥

(कविः अग्निः) अनुभववाला अग्निदेवता (प्रत्नेन जन्मना) सनातन स्तोत्रसे (स्वां तन्वं शुम्भानः) अपने तेजःस्वरूपको शोभायमान करता हुआ (विप्रेण वावृधे) ऋत्विजों करके बढ़ायाजाता है ॥ १ ॥

३ १ २र३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
ऊर्जो नपातमा हुवेऽग्निं पावकशोचिषम् ।
३ २ ३ १ २ ३२
अस्मिन् यज्ञे स्वध्वरे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । ऊर्जः अन्नस्य नपातं पुत्रं पावकशोचिषः शोधकदीप्तिमति स्वध्वरे असुरैरत्यन्तमहिंस्येऽस्मिन् यज्ञे आ हुवे अ ह्वयामि

(ऊर्जः नपातम) अन्नके पुत्र (पावकशोचिषम) पवित्र करनेवाली दीप्तिवाले (अग्निम्) अग्निको (स्वध्वरे अस्मिन् यज्ञे) असुरोंसे अत्यंत अहिंसित इस यज्ञमें (आहुवे) आह्वान करता हूँ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २र ३१२ ३ १२
स नो मित्रमहस्त्वमग्ने शुक्रेण शोचिषा ।
३ १ २र ३ १ २
देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे मित्रमहः मित्राणां पूजनीयाग्ने ! स त्वं शुक्रेण ज्वालावता शोचिषा तेजसा देवैः सह बर्हिषि यज्ञे आसत्सि आसीद ३

(मित्रमहः अग्ने) हे मित्रोंके पूजनीय अग्निदेव ! (म) वेसा तू (शुक्रेण शोचिषा) ज्वालाओंवाले तेज करके (देवैः बर्हिषि आससि) देवताओं सहित यज्ञमें विराजो ॥ ३ ॥

३१ १ २ ३ १ २ ३ १ २
उत्ते शुष्मासो अस्थू रक्षो भिन्दन्तो अद्रिवः ।
३ २ ३ १ २ ३ १ २
नुदस्व याः परिस्पृधः ॥ १ ॥

ऋ० अयस्यः । छ० गायत्री । दे० सोम । अथोत्ते शुष्मास इति चतुर्ऋचं द्वितीय सूक्तं तत्र प्रथमा । हे अद्रिवः ग्रावयन् सोम ते तव शुष्मासः शुष्माः बलाः रक्षः राक्षसान् भिन्दन्तः विदारयन्तः उदस्थुः उत्तिष्ठन्ति । या याः स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः अस्मान् प्रतिबाधन्ते तास्त्वं नुदस्व प्रेरय बाधस्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

(अद्रिवः सोम) हे पाषाणोंसे सुसिद्ध हुए सोम ! (ते शुष्मासः) तेरे वेग (रक्षः भिन्दन्तः उदस्थुः) राक्षसोंको विदीर्ण करतेहुए उठते हैं । (याः स्पृधः नुदस्व) जो हमें बाधा देनेवाली शत्रुओंकी सेना हैं उनको तुम पीड़ा दो ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २र ३ १ २र ३ २
अया निजघ्निरोजसा रथसङ्गे धने हिते ।
२ ३ १ २ ३ २
स्तवा अबिभ्युषा हृदा ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे सोम त्वम् अयाः अनेन कृतेन ओजसा बलेन निजघ्निः शत्रून् हन्तु शीलयाम् स त्वा (?) अबिभ्युषा अभीतेन हृदा मनसा युक्तोऽहं रथसङ्गे अस्माकं रथानां सङ्गे हिते शत्रुषु निहिते धने च निमित्ते स्तवै स्तौमि ॥ २ ॥

हे सोम ! तू (अया ओजसा निजघ्निः) इस किये हुए बलसे शत्रुओं को नष्ट करनेवाला है । ऐसे तुमको (अबिभ्युषा हृदा) निर्भय मनसे युक्त मैं (रथसङ्गे हिते) हमारे रथोंके सङ्गसे शत्रुओंके नष्ट होने पर (धन स्तवै) धनके निमित्त मैं स्तुति करता हूँ ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २ ३क २र
अस्य व्रतानि नाधृषे पवमानस्य दूढ्या ।
३ १ २र ३ १ २
रुज यस्त्वा पृतन्यति ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे सोम ! पवमानस्य क्षरतः यस्य अस्य तव व्रतानि कर्माणि दूढ्या दुर्बुद्धिना राक्षसेन नाधृषे आधर्षयितुमशक्यानि स त्वा त्वां यः दुर्बुद्धिः शत्रुः पृतन्यति योद्धुमिच्छति तं रुज बाधस्व३

(पवमानस्य अस्य व्रतानि) पूयमान इस सोमके (दूढ्या नाधृषे) दुष्ट राक्षसोंसे तिरस्कार नहीं होसकते (यः त्वा पृतन्यति) हे सोम जो शत्रु तुझसे युद्ध करना चाहता है (रुज) उसको पीड़ा दे ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

तꣳ हिन्वन्ति मदच्युतꣳ हरिं नदीषु वाजिनम् ।

२ ३ १ २ ३ २

इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । मदच्युतं मदस्य च्यावयितारं हरिं हरितवर्णं वाजिनं बलिनं मत्सरं मदकरं तम् इन्दुं सोमं नदीषु वसतीवरीषु इंद्राय इंद्रार्थं हिन्वन्ति ऋत्विजः प्रेरयन्ति ॥ ४ ॥

(मदच्युतं हरिम्) आनन्दकी वर्षा करनेवाले और पापहारी (वाजिनं मत्सरम्) बलयुक्त और मदकारी (तं इन्दुम) उस सोमको (नदीषु इंद्राय हिन्वन्ति) वसतीवरी जलोंमें इंद्र के अर्थ प्रेरणा करते हैं ॥ ४ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।

२ २र २ ३ १ २ ३ २उ ३ २उ ३

मा त्वा के चिन्नि येमुरिन्न पाशिनोऽति

१ २ ३ १ २

धन्वेव ताꣳ इहि ॥ १ ॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० बृहती । दे० इंद्रः । अथामन्द्रैरिति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । विश्वामित्रो यज्ञार्थमिन्द्रमाह्वयति हे इंद्र ! मन्द्रैः मादयितृभिः । मयूररोमसदृशरोमयुक्तैः हरिभिः एतत्संज्ञकैरश्वैरुपेतस्त्वम् आ याहि यज्ञं प्रत्यागच्छ । केचित् अपि जनाः त्वा त्वां मा नियेमुः नियच्छन्तु गमनप्रतिबन्धं मा कुर्वन्त्वित्यभिप्राय प्रतिबन्धे दृष्टान्तः पाशिनो न पाशहस्ता व्याधा यथा पक्षिणं नियच्छन्ति तद्वत् त्वां मा नियच्छन्त्वेव । किञ्च धन्वेव यथा पान्थाः धन्वं मरुदेशं शीघ्रमतिगच्छन्ति तद्वदागमनप्रतिकारिणः तान् अतीत्य शीघ्रमागच्छ १

(इंद्र) हे इन्द्र ! (मन्द्रैः मयूररोमभिः) आनन्ददेनेवाले और मोर के रोमका समान रोमवाले (हरिभिः) पापहारी अश्वोंवाले तुम (आयाहि) यज्ञमें आइये (केचित्) कोई भी (त्वा मा नियेमुः) तुम्हें न रोकें (पाशिन न) जैसे कि पाशधारी व्याध पक्षियोंको रोका करते हैं (धन्वेव तान् अति इहि) मरुदेशकी समान उन विघ्नकारियोंको लाघकर शीघ्र आओ ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २

वृत्रखादो वलᳩंरुजः पुरां दर्मो अपामज ।

२ ३ १२ ३ १ २ ३ १ २र ३ १

स्थाता रथस्य हर्य्योरभिस्वर इन्द्रो दृढा

२ ३ २

चिदारुज ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । सोऽयमिन्द्रः वृत्रखादः खाद् भक्षणे (भ्वा० प०) इत्यस्मात् कर्मण्यण् (३. २. १), गतिकारकोपपदात्कृत् इति स्वरः (३. २, १३९), वृत्रं खादति हिनस्तीति वृत्रखादः वलं रुजः रुजो भङ्गे (तु० प०), कर्मण्युपपदे मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६, ३, १४) इति द्वितीयाया अलुक् थाथादिस्वरः (६, २ १४४) आवृणोत्याकाशमिति वलो मेघः तस्य भञ्जकः तत अपामज अज गतिक्षेपणयोः (भ्वा० प०) इत्यस्मात् पचाद्यच् (३, १, १३४) चित् स्वरः (६, १, १६३) मेघभेदनद्वारा अपां प्रेरकः पुरां शत्रुसम्बन्धिनीनां दर्मः दारकः तथा विष्णु त्रिविक्रमावतारधारी इन्द्र प्रतीयमानं सर्व जगत् क्रमया तिष्ठतीति सम्प्रवर्णः तथा हर्य्योः अश्वयोः अभिस्वरे अस्मदाभिमुख्येन प्रेरणे निमित्तभूते सति रथस्य स्थाता रथमधिष्ठाता तथा दृढाचित् दृढानामतिबलवतां शत्रूणामपि आ रुजः रुजो भङ्गे (तु० प०) इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः (३, १, १३५) आ समन्तात् भञ्जको भवति ॥ २ ॥

(इन्द्रः) यह इंद्र (वृत्रखादः) वृत्रासुरका नाशक (वलं रुजः) मेघका भेदक (पुरां दर्म) शत्रुओंके नगरोंको तोडनेवाला (अपामजः) जलोंका प्रेरक (हर्य्योः अभिस्वरे रथस्य स्थाता) अश्वोंका हमारी ओर को प्रेरणा करने पर रथ पर स्थित होनेवाला (दृढाचित् आरुजः) अति बलवान् भी शत्रुओंको नष्ट करनेवाला है ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

गम्भीराᳩं उदधीᳩंरिव क्रतु पुष्यसि गा इव ।

१ २३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १
प्र सुगोपा यवसं धेनवो यथा ह्रदं कुल्या
२
इवाशत ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे इंद्र ! त्वं गम्भीरान् महावकाशान् उदधीन् समुद्रान् उदकैः यथा पोषयसि तद्वत् क्रतुं यज्ञस्य कर्त्तारम् अमुं यजमानमभिमतफलप्रदानेन पुष्यसि पोषयसि । तत्र दृष्टान्तः यथा सुगोपाः समीचीनो गापालः यवसेन गाः पोषयति तद्वत यथा धेनवः यवसं तृणादिकम् प्राप्नुवंति तद्वत् सोमान् प्राप्नोति ते च सोमाः कुल्याः कृत्रिमसरितः ह्रदं महाजलाशयं तथा प्राप्नुवति तद्वत् आशत व्याप्नुवंति

हे इंद्र ! तू (गम्भीरान् उदधीन् इव) जैसे गंभीर समुद्रोंको जल से पुष्ट करता है (क्रतुं पुष्यसि) तैसे ही इस यज्ञ करनेवाले यजमान को इच्छित फल देकर पुष्ट करता है (सुगोपः गाः इव) जैसे श्रेष्ठ गोपाल तृणादिके द्वारा गौओंको पुष्ट करता है (यथा धेनवः यवसं प्र) जैसे गौएँ तृणादिको पाती हैं तैसे तुम सोमको पीते हो (कुल्याः ह्रदं इव आशते) वह सोम जैसे कृत्रिम नदियें जलाशयको प्राप्त होती हैं तैसे तुम्हें प्राप्त होते हैं ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २र
यथा गौरो अपा कृतं तृष्यन्नेत्यवेरिणम् ।
३ १ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ २उ ३
आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमागहि कण्वेषु सु सचा
१ २
पिब ॥ १ ॥

ऋ० देवातिथिः । छ० बृहती । दे०इंद्रः ।अथ यथा गौरो अपा कृतमिति प्रगाथात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । गौरः गौरमृगः तृष्यन् पिपासन् अपा अद्भिरुदकैः व्यत्ययेनैकवचनम् (३, १, ८५) उडिदम् (६, १, १७१), इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं कृतम् इरिणं निस्तृणं तटाकदेशं यथा येन प्रकारेण अवैति अवगच्छति अवशब्दोऽभिशब्दस्यार्थे अभिमुखः सन् शीघ्रं गच्छति । तथा आपित्वे बन्धुत्वे प्रपित्वे प्राप्ते सति हे इंद्र ! त्वं नः अस्मान् तूयं क्षिप्रनामैतत् (निघ० २, १५,

११) शीघ्रम् आ गहि आगच्छ। आगत्य च कण्वेषु कण्वपुत्रेषु अस्मासु सचा सह एकयत्नेनैव विद्यमानं सर्वे सोमं सुष्ठु पिब ॥१॥

(गौरः तृष्यन्) गौर मृग पिलासा होकर (यथा) जैसे (अपा कृतम्) जलभरे (इरिणं अवैति) सरोवरको जानकर उधरको आता है तैसे (प्र पित्वे प्रपित्वे) सखाभावको प्राप्त होनेपर हे इंद्र ! तुम (नः तूय आगहि) हमारे समीप शीघ्र ही आओ और आकर (कण्वेषु सचा सुपिब) हम कण्वोंके विषैं एक ही यत्नसे विद्यमान सोमको श्रेष्ठताने पियो ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
मन्दन्तु त्वा मघवन्निन्द्रेन्दवो राधो देयाय
३२ ३ २ ३ १ २- ३ २ ३ २उ ३
सुन्वते । आमुष्या सोममपिबश्चमू सुतं ज्येष्ठं
१ २ ३ १ २
तद्दधिषे सहः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे मघवन् ! धनवन्निन्द्र ! इन्दवः क्लेदनाः सोमाः त्वा मन्दन्तु हर्षयन्तु मन्देर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् (३ १ ८५) किमर्थम् ? सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय राधः देयाय राधसः धनस्य दानार्थं ददाते अचो यत् (३, १, ९७), इति भावे यत्, ईद्यति (६ ४, ६) इतीकारः यतोऽनावः (६ १, २१३), इत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २ १३९) । दातन्नुस (८, १, १७३), इति सुन्वच्छन्दात् परा विभक्तिरुदात्ता। अपि च त्वं सोमम् आमुष्य आमोषणं कृत्वा अदत्तमपि बलादाहृत्य अपिबः पीतवानसि स प्रकृते दर्भं कृत्वा प्रासह्य सोममपिबत, इति श्रुतः। कीदृशं सोमं ? चमू चम्वोरधिषवणफलकयोः सुतम् अभिषुतम् यद्वा, चमूभ्यां चमसाभ्यां होतुमैत्रावरुणस्य च सद्यभिभ्यां संस्कृताभिर्वसतीवरीभिः सुतम् भिषुतम् यस्मादेव तस्माद्वा कारणात् ज्येष्ठं प्रशस्यतमं वृद्धतमं वा सहः बलं दधिषे हे इन्द्र त्वं धारयसि अतो मदीयः अपि सोमास्त्वां मादयन्त्विति प्रार्थ्यते ॥ २ ॥

(मघवन् इंद्र) हे धनवान् इन्द्र ! (सुन्वते राधः देयाय) अभिषव करनेवालेके अर्थ धन देनेको (इंदवः त्वा मन्दतु) सोम तुम्हें प्रसन्न करैं। तुम (चमूसुतम्) मित्रावरुणके जलोंसे संस्कार कियेहुए (सोमं आमुष्य अपिबः) सोमको बलात्कारसे ग्रहण करके पीते हो

(तत् ज्येष्ठं सहः दधिषे) इस कारण तुम बड़े भारी श्रेष्ठ बलको धारण करते हो ॥ २ ॥

२ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ २र
त्वमङ्ग प्र शꣳसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् । न
३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः १

ऋ० गोतम । छ० बृहती । दे० इंद्रः । अथ त्वमङ्ग प्रशंसिष इति प्रगाथात्मकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । अङ्ग, इत्यभिमुखीकरणे अङ्ग शविष्ठ । बलवत्तमेन्द्र ! देवः द्योतमानस्त्वं मर्त्यं मरणधर्माणं त्वां स्तुवंतं पुरुषं प्रशंसिषः सम्यक् अनेन स्तुतमिति प्रशंसा । हे मघवन् धनवन्! इंद्र ! त्वदन्यः कश्चित् मर्डिता सुखयिता नास्ति, अतः कारणात् ते तुभ्यम् इदं स्तुतिलक्षणं वचः ब्रवीमि उच्चारयामि शंसिषः, शंस स्तुतौ (भ्वा० प०), लेटि, सिप्यडागमः ३, ४, ९४, सिब्बहुलं लेटि (३, १, ३४), इति विकरणः सिप्, तस्यार्द्धधातुकत्वादिडागमः (७, २, ३५) ॥ १ ॥

(अङ्ग शविष्ठ)हे बलवान् इंद्र (देवः)दीप्यमान तुम (मर्त्यं प्रशंसिषः) स्तुति करनेवाले मनुष्यकी प्रशंसा करते हो (मघवन् इंद्र त्वदन्यः मर्डिता नास्ति) हे धनवान इंद्र तुम्हें छोड़कर दूसरा कोई सुखदाता नहीं है (ते वचः ब्रवीमि) इसकारण तुम्हारे लिये स्तुति बालता हूँ १

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
मा ते राधाꣳसि मा त ऊतयो वसोऽस्मान्
२र ३ १ २ १ २ ३ १
कदा चना दभन् । विश्वा च न उपमिमीहि
२ ३ १ २ ३ २ ३ २
मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥ २ ॥

अथ द्वितीया॥ हे वसो! वासयितरिन्द्र ! ते तव सम्बंधीनि राध्नोत्येभिरिति राधांसि भूतानि अस्मान् कदाचन कदाचिदपि मा दभन् मा विनाशयंतु । तथा ऊतयः गंतारः यद्वा,ऊतय इत्यत्र वर्णलोपः,धूतयः कंपयितारः ते त्वदीया मारुतश्च मा दभन् ! हे मानुष ! मनुष्य हितेन्द्र! चर्षणिभ्यः मंत्रद्रष्टृभ्यः नः अस्मभ्यं विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि च आ उपमिमीहि सर्वत आहृत्य अस्मत्सर्मीपे कुरु, सर्वत्र वर्त्तमानं धनम् अस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः । कदा, किं

दाश्वात् सर्वेकान्यर्थियस्तद् काले दा (५, २, १०३), इति दामप्रत्ययः किमः कः (७ २, १०३), इति कादेशः, व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् (३, १, ८१) । दभन्, दम्भु दम्भे, लोडर्थे छान्दसे रङि बहुलं छन्दसि (२, ४,७३) इति विकरणस्य लुक् न माङ्योगे (६,४,७४), इत्यडागमाभावः । मिमीहि माङ्माने शब्दे च (अदा० प०) व्यत्ययेन परस्मैपदम् (३, १, ८०) जुहोत्यादिभ्य श्लु (२, ४, ७५) भृञामित् (७, ४, ७६), इत्यभ्यासस्येत्वम् ईर्हल्यघोः (६, ४, ११३) इतीत्वम् ॥ २ ॥

(वसो) हे व्यापक इंद्र (ते राधांसि) तुम्हारे भूत (अस्मान् कदाचन मा दभन्) हमें कभी विनष्ट न करें (ते ऊतयः मा) कम्पायमान करनेवाले तुम्हारे पवन हमें नष्ट न करें (मानुष) हे मनुष्यों के हितकारी इंद्र ! (चर्षणिभ्यः न) हम मनुष्योंको (विश्वा वसूनि आ उपमिमीहि) सकल धन लाकर दो ॥ २ ॥

सामवेदोत्तरार्चिक पञ्चविंशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः समाप्तः

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
प्रति ष्या सूनरी जनी व्युच्छन्ती परि स्वसुः ।
३ १ २ ३ २
दिवो अदर्शि दुहिता ॥ १ ॥

ऋ०पुरुमीढ अजमीढः वा । छ० गायत्री। दे० उषा। अथ द्वितीय खण्डे प्रति ष्या सूनरीति तृचात्मकं प्रथम सूक्तम् तत्र प्रथमा । स्या सा प्रदृश्यमाना,सूनरी सुष्ठु प्राणिना नेत्री,जनी फलयित्री फलदात्री, स्वसुः स्वसृस्थानाया या रात्रेः परि उपरि भागे रात्रिपर्य्यवसानकाले व्युच्छन्ती तमो विवासयन्ती स्वसा स्वसृ ज्यायस्या इत्युक्तम, दिव द्योतमानस्यादित्यस्य दुहिता, उषाः प्रत्यदर्शि सर्वैः प्रतिदृश्यते ॥ १ ॥

(स्या सूनरी) यह प्राणियोंकी श्रेष्ठ प्रेरणा करने वाली (जनी स्वसुः परि व्युच्छन्ती) फलोंको उत्पन्न करनेवाली और अपनी बहिन समान रात्रिके पिछले भागमें अधकारका नाश करनेवाली (दिवः दुहिता) आदित्यकी पुत्री समान उषा (प्रत्यदर्शि) सबके देखनमें आती है ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
अश्वेव चित्रारुषी माता गवामृतावरी ।
१ २ ३ १ २ ३ २
सखा भूदश्विनोरुषा ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । अश्वेव चित्रा चायनीया अरुषी आरोचमाना गवां रश्मीनां माता निर्मात्री ऋतावरी यज्ञवती उषाः अश्विनोः सखा समाख्याता सह स्तूयमाना अभूत भवति अश्विनोरुषसा सह स्तूयमानत्वात् सखित्वं परस्परम् ॥ २ ॥

(अश्वेव चित्रा) अश्वकी समान विचित्रवर्ण की (अरुषी गवां माता) दीप्यमान और किरणोंकी रचना करनेवाली (ऋतावरी उषाः) यज्ञवाली उषा (अश्विनोः सखा) अश्विनी कुमारोंके साथ स्तुति वाली (अभूत्) होती है ॥ २ ॥

३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २र
उत सखास्यश्विनोरुत माता गवामसि ।
३ २ ३ १ २
उतोषो वस्व ईशिषे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । उत अपि च अश्विनो सखाः असि,उप अपि च गवां रश्मीनां माता निर्माता असि, उत अपिच हे उषः ! वस्वः धनस्य ईशिषे ईश्वरी भवसि॥ ३ ॥

(उत अश्विनोः सखा असि) और अश्विनी कुमारोंकी सहचारिणी है (उत गवां माता असि) और किरणोंका निर्माण करनेवाली है (उत उषः वस्वः ईशिषे) और हे उषा ! तू धनकी स्वामिनी है ॥

३ २ ३ १ २र ३क २र ३ २ ३ २
एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः ।
३ १ २ ३ २
स्तुषे वामश्विना बृहत् ॥ १ ॥

ऋ० प्रस्कण्वः । छ० गायत्री । दे० उषाः । अथैषो उषेति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । एषः एषा अस्माभिः परिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषां प्रीतेर्हेतुः अपूर्व्या पूर्वेषु मध्यरात्रिकालेषु विद्यमाना न भवति किन्त्विदानीन्तनी उषाः उषोदेवता दिवः द्युलोकस्य सकाशादागत्य व्युच्छति तमो वर्जयति । हे अश्विना अश्विनौ ! वां युवां बृहत् महत् प्रभूतं यथा भवति तथा स्तुषे स्तौमि ॥ १ ॥

(एषः प्रिया) यह दृश्यमान और सबकी प्यारी (अपूर्व्या उषा) पहिले मध्य रात्रिके समय विद्यमान न रहनेवाली उषादेवता (दिवः व्युच्छति) द्युलोकसे आकर अन्धकारको नष्ट करती है (अश्विनौ वां बृहत् स्तुषे) हे अश्विनी कुमारो! तुम्हारी बहुतसी स्तुति करता हूँ १

२ ३ १   २र   ३ १ २   ३ २
या दस्रा सिन्धुमातरा मनोतरा रयीणाम् ।
३ २ ३ १ २ ३ १ २
धिया देवा वसुविदा ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। या देवा यावश्विनौ वक्ष्यमाणगुणयुक्तौ तौ स्तुवे इति पूर्वत्रान्वयः । कीदृशौ दस्रा दर्शनीयौ सिन्धुमातरा समुद्रमातृकौ यद्यपि सूर्य्याचन्द्रमसावेव समुद्रजौ तथाप्यश्विनोः केषाञ्चिन्मते तद्रूपत्वात् तथात्वम् । रयीणां धनानां मनोतरा मनसा तारयितारौ धिया कर्म्मणा वसुविदा निवासस्थानस्य लम्भयितारौ मनोतरा मनसः तरत इति मनोतरौ तरतेरन्तर्भावितण्यर्थात् ऋदोरप् (३,३,५७) इत्यप् पूर्वपदान्तस्य रुत्वे सति छान्दसमुत्वम्। रयीणां नामन्यतरस्याम्(६,१ १७७) इति नाम उदात्तत्वम् । धिया सावेकाच (६ १, १६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् वसुविदा वसूनि निवासस्थानानि विन्दते इति वसुविदौ क्विप् च (३ २ ७६) इति क्विप् च सकारस्य ॥ २ ॥

(या देवा) जो अश्विनीकुमार देवता (दस्रा सिंधुमातरा) दर्शनीय और समुद्रसे उत्पन्न हुए हैं (रयीणा मनोतरा) धनोंके मनसे देनेवाले (धिया वसुविदा) कर्म करके धनके देनेवाले हैं ॥ २ ॥

३ ३ २   ३ १ २ ३ २ ३ १ २   ३ १ २
वच्यन्ते वा ककुहासो जूर्णायामधि विष्टपि ।
२ ३   २ ३   २ ३ १ २
यद्वाꣳ रथो विभिष्पतात् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे अश्विनौ ! वां युवयोः सम्बन्धि रथः जूर्णायां नानाशास्त्रैः स्तुतायाम अधिविष्टपि स्वर्गलोके यत् यदा विभिः अश्वैः पतात् पतति गच्छति तदानीं वां युवयोः ककुहासः स्तुतयः वच्यन्ते अस्माभिरुच्यन्ते प्रवर्तन्ते ब्रुवो वचिः (२,४, ५३) इति वच्यादेशः वचिस्वपि (६, १, १५) इत्यादिना सम्प्रसारणम् सम्प्रसारणाच्च (६, १ १०८) इत्यत्र छन्दसीत्यनुवृत्तेः परपूर्वत्वस्य पाक्षिकत्वात् यणादेशः प्रत्ययस्वरः । ककुहास ककुभं श्रृङ्गे विदुः प्रधाने च इत्य भिधानात् प्राधान्याभिधायिना ककुप्शब्देन तत्प्रतिपादिका स्तुतयो लक्ष्यन्ते हत्व छान्दसम् आज्जसेरसुक् (७, १, ५,) इत्यसुक् जूर्णा या जुप् वयोहानौ (दि० प०) अत्र स्तुत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात्

निष्ठायां श्रयुकः किति, (६, २, ११) इति इट्प्रतिषेधः बहुलञ्छन्दसि (७, १, १०३) इति उत्वम् रदाभ्यामिति (८, २, ४२,) निष्ठानत्वम् प्रत्ययस्वरः (३, १, ३) विभिः वी गत्यादौ (अदा० प०) वियन्ति गच्छन्ति वयः अश्वाः औणादिको डिप्रत्ययः । पतात् पत्लृ गतौ (भ्वा० प०) लेट्यडागमः इतश्च लोपः (३, ४, ७,) इतीकारलोपः ॥

हे अश्विनीकुमारो (वां रथः) तुम्हारा रथ (जूर्णायां अधिविष्टपि) नाना शास्त्रोंमें प्रशंसनीय स्वर्गलोकमें (यद् विभिः पतात्) जब अश्वोंके द्वारा जाता है उस समय (वां ककुहासः वच्यन्ते) तुम्हारी स्तुतियें बोली जाती हैं ॥

२ ३ २ ३ १ २र ३ १ २

उषस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ १ ॥

ऋ० गोतमः । छ० उष्णिक् दे० उषाः । अथोषस्तच्चित्रमिति तृचं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे वाजिनीवति वाजो हविर्लक्षणमन्नं तद्युक्ता वाजिनी तया क्रियया युक्ते उषः उषोदेवते अस्मभ्यं चित्रं चायनीयं तत् धनम् आ भर आहर प्रयच्छ । येन धनेन तोकं पुत्रं तनयं तत्पुत्रं च धामहे दध्महे धारयामः । अत्र निरुक्तम् उषस्तच्चित्रं चायनीयं मंहनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्नवती येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि (निरु० दै० ६,६) इति । धामहे दधातेर्लटि बहुलञ्छन्दसि (३,४,७३) इति शपो लुक् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम यद्वा लोटि आडुत्तमस्य पिच्च (३, ४, ९२) इत्याडागमः प्रत्ययस्य पिद्वद्भावश्च अतः प्रत्ययस्य पित्वा दनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते अस्मिन् पक्षे एत ऐ (३, ४ ९३) इत्यैत्वभावो व्यत्ययेन द्रष्टव्यः यद्वृत्तान्नित्यम् (८, १, ६६) इति निघातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

(वाजिनीवति उषः) हे हविरूप अन्नयुक्त उषादेवि ! (अस्मभ्यं तत् चित्रं आभर) हमें यह विचित्र धन दो (येन तोकं च तनयं च धामहे) जिस धनसे पुत्रोंका और पौत्रोंका भी भरण पोषण करें ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २

उषो अद्येह गोमत्यश्वावति विभावरि

१ २ ३ १ २

रेवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे गोमति! अस्मभ्य दातव्यैः गोभिर्युक्ते! तथा अश्वावति अश्वैर्युक्ते! विभावरि विशिष्टप्रकाशोपेते! सूनृतावति प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृता, तादृश्या वाचा युक्ते! वचभूते हे उषः! उषोदेवते! अद्य इदानीं प्रभातसमये इह अस्मिन् देशे अस्मे अस्माक रेवत् रयेर्मतौ बहुलम् (६, १ ३४, वा०), इति सम्प्रसारणम् छन्द सीरः (८, २, १५) इति मतुपो वत्वम्, रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्व वक्तव्यम् (६, १ १७६ वा०), इति मतुप उदात्तत्वम् धनयुक्त कर्म यथा भवति तथा व्युच्छ नैश तमो निवारय उच्छी विवासे(भ्वा०प०) विवासो वर्जनम् ॥ २ ॥

(गोमति अश्वावति) हमारे देनेयोग्य गौओंसे और अश्वोंसे युक्त (सूनृतावति विभावरि उषः) प्यारी और सत्यवाणीवाली हे प्रकाश युक्त उषादेवि! (अद्य इह) इस प्रभातकालमें यहाँ (अस्मे रेवत्) जिस प्रकार हमें धन प्राप्त होनके कर्मके उपयोगी हो तैसे (व्युच्छ) रात्रिके अन्धकारको दूर कर ॥ २ ॥

३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २

युङ्क्ष्वा हि वाजिनीवत्यश्वाँ अद्यारुणाँ उष।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अथा नो विश्वा सौभगान्या वह ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। हे वाजिनीवति! हविर्लक्षणान्नवति! उषः उषो देवते अरुणान् अरुणवर्णान् अश्वान् अश्वस्थानीयान् गोविशेषान् दीर्घा दटि समानपदे (८, ३, ९)इति संहितायां नकारस्य रुत्वम् आतोऽटि नित्यम (८, ३, ३,) इति सानुनासिक आकारः वचभूतान् अद्य अस्मिन् काले युङ्क्ष्वा हि योजयैव हिरवधारणे अथ अनंतर रथमारुह्य विश्वा सर्वाणि सौभाग्यानि सुभगान्यानि सुभगा मन्त्रे(५,१,२२९वा०) इत्युद्गात्रादिषु पाठात् भावकर्मणोरर्थयोः प्राणभृज्जातिवयोवचनोद् गात्रादिभ्योऽम् (५, १, १२९), इत्यञ् प्रत्ययः, । इकार सिध्यन्ते पूर्वपदस्य च इत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पि कत्वात् अत्रोत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवतीत्युक्तम्, सौभगानि सर्वाणि सौ भाग्यानि नः अस्मभ्यम् आ वह आनय ॥ ३ ॥

(वाजिनीवति उषः) हे हविरूप अन्नवाली उषादेवी! (अरुणान् अश्वान्) लाल वर्णके अश्वस्थानीय एक प्रकारके वृषभोंको (अद्य युङ्क्ष्व हि) इस समय रथमें जोड़ो(अथ विश्वा सौभगानि न आवह) फिर सकल सौभाग्य हमें दो ॥ ३ ॥

१ २ २ ३ २ १ २र ३ १२
अश्विना वर्त्तिरस्मदा गोमद्दस्रा हिरण्यवत् ।
३ २र ३ १२ ३ १ २
अर्वाग्रथꣳ समनसा नि यच्छतम् ॥ १ ॥

ऋ० गोतमः । छ० उष्णिक् । दे०उषाः । अथाश्विनावर्त्तिरिति तृचं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । उषसा साहचर्य्याद् बुद्धिस्थावश्विनाविदमादिकेन तृचेन स्तूयेते हे अश्विना ! अश्ववन्तौ व्यापनशीलौ वा देवौ ! दस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ अस्मत् अस्माकं वर्त्ति वर्त्तनहेतुभूतं गृहम् आ समन्तात् गोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवत् हितरमणीयधनयुक्तं च यथा भवति तथा समनसा समानमनस्कौ सन्तौ युवां युष्मदीयं रथम् अर्वाक् अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखं नियच्छतम् आकर्षयतम् अस्मत्, सुपां सुलुक् (७, १, ३९), इति षष्ठ्या लुक् ॥ १ ॥

(अश्विना) हे व्यापक देवताओं ! (दस्रा) शत्रुओंका नाश करने वाले तुम (अस्मत् वर्त्तिः आ) हमारे घरकी ओरको (गोमत् हिरण्यवत् रथम्) बहुतसी गौएँ और सुवर्णसे युक्त रथको (समनसा) समानचित्त होतेहुए (अर्वाक् नियच्छतम्) हमारे सन्मुख लाकर खड़ा करो ॥ १ ॥

२३ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
एह देवा मयोभुवा दस्रा हिरण्यवर्त्तनी ।
३ १ २ ३ १ २
उषर्बुधो वहन्तु सोम पीतये ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । उषर्बुधः उषसि प्रबुद्धा अश्वाः इह अस्मिन् यागे सोमपीतये सोमपानाय दस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ अश्विनौ आ वहंतु आनयन्तु । कीदृशौ ? देवा देवनशीलौ दानादिगुणयुक्तौ वा मयोभुवा मयसः आरोग्यप्रदस्य सुखस्य भावयितारौ अश्विनौ वै देवानां भिषजौ इति श्रुतेः । हिरण्यवर्तनी वर्त्ततेऽनेनेति व्युत्पत्त्या वर्त्तनिशब्देन रथ उच्यते सुवर्णमयो वर्त्तनिर्ययोस्तौ देवा, इत्यादिषु त्रिषु सुपां सुलुक् (७, १, ३९), इत्याकारः ॥ २ ॥

(उषर्बुधः इह सोमपीतये) उषःकालमें जगनेवाले घोड़े इस यज्ञ में सोम पानके लिये (दस्रा मयोभुवा) शत्रुओंका नाश करने वाले और भक्तोंको आरोग्य सुख देनेवाले (हिरण्यवर्त्तनी) सुवर्णका है रथ जिनका ऐसे (देवा) अश्विनीकुमार देवताओंको (आवहन्तु) लावें २

२ ३२उ ३ २ ३२उ ३१२ ३१२
यावित्था श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रथु ।
२ ३ १२ ३२
आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीयाहे अश्विनौ यौ युवां दिवः लोकात् श्लोकम् उपश्लोकनीयं प्रशंसनीयं ज्योतिः तेजः इत्था इत्थमस्माभिरनुभूयमानेन प्रकारेण चक्रथुः कृतवन्तौ केषाञ्चिन्मतेन सूर्याचन्द्रमसावश्विनावित्युच्येते। तदुक्तं यास्केन तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्याचन्द्रमसावित्येके (निरु० दै० ६, १), इति। तथाच प्रकाशकार्यं तयोरुपपन्नं तौ युवां नः अस्मभ्यम् ऊर्जं बलप्रदमन्नम् आ वहतम् आनयत प्रयच्छतम्। श्लोक श्लोक संघाते (भ्वा० आ०), अथ स्तुत्यर्थोऽपि, कर्मणि घञ्, ञित्यादिर्नित्यम् (६, १, १९७) ॥ ३ ॥

(अश्विना) हे अश्विनीकुमारो ! (यौ) जो तुम (दिवः) द्युलोक से (उपश्लोकनीयं ज्योतिः) प्रशंसनीय तेजको (इत्था जनाय चक्रथुः) इस हमारे अनुभवमें आनेवाले प्रकारसे करते हुए (युवम्) वह तुम (नः ऊर्जं आवहतम्) हमें बलदायक अन्न दो ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिक एकोनविंशाध्यायस्य द्वितीयः खंडः समाप्तः

३ १ २र ३ २उ ३ २ ३ १ २र ३ १ २
अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः ।
२ ३ २ ३ २उ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो वाजिन इषᳬं
३ २ ३ १ २
स्तोतृभ्य आ भर ॥ १ ॥

ऋ० वसुश्रुतः। छ० पंक्तिः। दे० अग्निः। अथ तृतीये खण्डे अग्निं तमन्य इति सूचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। तम् अग्निं मन्ये स्तौमि यः अग्निः वसुः वासकः यम् अस्तं सर्वदा गृहवदाश्रयभूतम् धेनवः गावः यन्ति गच्छन्ति प्रीणयितुम् अस्तम् उक्तलक्षणम् अर्वन्तः अरणवन्तः अश्वाः आशवः शीघ्रगामिनः यन्ति तथा नित्यासः नित्यप्रवृत्तयो वाजिनः हविर्लक्षणान्नवन्तो यजमानाः यम् अस्तं यन्ति तम् मन्ये, एवम् अग्ने स्तोतृभ्यः अस्मभ्यम् आभर हे अग्ने! आहर ॥ १ ॥

(तं अग्निं मन्ये) उस अग्निकी मैं स्तुति करता हूँ (यः वसुः) जो सर्वत्र व्यापक है (अस्तं य धेनवः यन्ति) आश्रयभूत जिस अग्नि

को गौएँ तृप्त करनेको प्राप्त होती हैं (अस्तं आशवः अर्वन्तः) आश्रय भूत जिस अग्निको शीघ्रगामी घोड़े प्राप्त होते हैं (अस्तं नित्यासः वाजिनः) आश्रयभूत जिस अग्निको नित्यकर्ममें लगे रहनवाले हवि को धारण करे हुए यजमान प्राप्त होते हैं (स्तोतृभ्यः इषं आभर) हम स्तुति करनेवालोंको हे अग्ने ! अन्न दो ॥ १ ॥

३ २३ ३ १ २ ३१ २र ३ १२
अग्निर्हि वाजिनं विशे ददाति विश्वचर्षणिः ।
३ २ ३२ ३ २३ २ ३१ २ ३ २ ३
अग्नी राये स्वाभुवꣳ स प्रीतो याति वार्य्य
१२ ३ २ ३ १ २
मिषꣳ स्तोतृभ्य आ भर ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । अग्निः हि अयमग्निः खलु विशे यजमानाय वाजिनम् अन्नवन्तं पुत्रम अश्वम् अन्नं वा ददाति प्रयच्छति विश्वचर्षणिः विश्वे चर्षणयो मनुष्यरक्षणीया अर्चका वा यस्य स तथोक्तः।यद्वा पश्यतिकर्मैतत् सर्वस्य द्रष्टा अग्निः राये धनार्थिने अथवा द्वितीयार्थे चतुर्थी (३, १, ८५,) धनम् स्वाभुवं सुष्ठु सर्वत्र व्याप्तम् वार्य्यं सर्वैर्वरणीयं प्रीतः सन् याति यमयति दातुं वा गच्छति । इषमित्यादि पूर्ववत् ॥२॥

(अग्निः हि) अग्नि देवता अवश्य ही (विशे वाजिनं ददाति) यजमानके अर्थ अन्नवान् पुत्रको वा अश्वको अथवा अन्नको देता है (विश्वचर्षणिः) सकल मनुष्य,जिसके रक्षा करने योग्य हैं वा सकल मनुष्य जिसका पूजन करते हैं अथवा जो विश्वभरका द्रष्टा है (सः अग्निः) वह अग्नि देवता (प्रीतः) प्रसन्न हुआ (स्वाभुवम्) भले प्रकार सर्वत्र व्याप्त (वार्यं राये) सबके प्रार्थनीय धनके देनेको (याति) पहुँचता है (स्तोतृभ्यः इषं आभर) ऐसे अग्निदेव ! तुम स्तुति करने वालोंको अन्न दो ॥ २ ॥

२ ३ १ २र ३ २उ ३ १ २ ३ १ २
सो अग्निर्यो वसुर्गृणे सं यमायन्ति धेनवः ।
१ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
समर्वन्तो रघुद्रुवः सꣳ सुजातासः सूरय इषꣳ
३ २ ३ १ २
स्तोतृभ्य आ भर ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । सः अग्निः स खल्वग्निः यः वसुः वासकः गृणे स्तू-

यते य धेनवः समायंति होमार्थं प्र पर्यंति अर्वतः अश्वाः रघुद्रुवः रघु गमनाः सम् आयंति सुजातासः शोभनप्रादुर्भूताः सूरयः मेधाविनः सम् आयंति । स त्वग्निरिति शेषः पूर्ववत् ॥ ३ ॥

(सः अग्नि) वह अग्नि है कि (यः वस्तुः) जो व्यापक अग्नि (गृणे) स्तुति कियाजाता है (य धेनवः समायन्ति) जिसको गौ यज्ञके निमित्त पहुचाती है (अर्वन्तः रघुद्रुवः सम्) घोड़े र्घ रे २ की चालसे पहुँचाते हैं (सुजातासः सूरयः सम्) सुन्दरता पूर्वक प्रकटहुए विद्वान् पहुँचाते हैं (स्तौ पृश्य अग्न आभर)हम स्तोताओंको अन्न श्रोरे

३१ २ ३१ २३१२ ३२ ३१ २

महे नो अद्य बोधयोषो राये दिवित्मती ।

१२ ३ १२ ३१२ ३ १

यथा चिन्नो अबोधय सत्यश्रवसि वाय्ये

२र ३ १ २

सुजाते अश्वसूनृते ॥ १ ॥

ऋ० सत्यश्रवा वास्तः षा । छं० पङ्क्तिः दे० उषाः । अद्य महे नो अद्येति तृचं द्वितीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । अद्य अस्मिन् यागदिने हे उषः ! उषोदेवि ! दिवित्मती त्वं नः अस्मान् महे महते राये धन प्राप्तये बोधये प्रज्ञापय प्रकाशयेत्यर्थः सति हि प्रकाशे ऋतुद्वारा द्रव्य मार्जयितु शक्यत्वात् । यथा चित् यथेव पूर्वं नः अस्मान् अबोधयः अतीतेषु दिनेषु यथा बोधितवती तद्वदप्यापीत्यर्थः । हे सुजाते ! शोभ नप्रादुर्भूते अश्वसूनृते अश्वार्था प्रियसत्यात्मिका स्तुतिर्वाग् यस्या सा हे तादृशि देवि ! वाय्ये वय्यपुत्रे सत्यश्रवसि मय्यनुग्रहाणेत्यर्थः ।

(अद्य) आज यज्ञके दिन (उषः) हे उषादेवा ! (दिवित्मती) दीप्ति वाली तू (नः महे राये) हमें बहुतसे धनकी प्राप्ति होनेके लिये (बोधय) प्रकाशित करो (यथाचित् न अबोधयः) जैसा कि पहिले हमें प्रकाशित किया था (सुजाते अश्वसूनृते) हे सुन्दर प्रादुर्भाव वाली ! हे सत्य प्रिय वाणीवाली देवि ! (वाय्ये सत्यश्रवसि) वय्यके पुत्र मुझ सत्यश्रवासे ऊपर अनुग्रह करो ॥ १ ॥

१ २३१ २ ३१ २र

या सुनीथे शौचद्रथे व्यौच्छो दुहितर्दिव ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३
सा व्युच्छ सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते
१ २
अश्वसूनृते ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे दिवः दुहितः सूर्य्यस्य पुत्रि उषः ! या त्वं सुनीथे एतन्नामके शौचद्रथे शुचद्रथस्यापत्ये पूर्वं व्यौच्छः व्यवसायः तमांसि सा त्वम् सहीयसि अतिशयेन बलवति वाय्ये वय्यपुत्रे सत्यश्रवसि मयि व्युच्छ तमो विवासय उच्छी विवासे (भ्वा० प०) विवासो वर्जनम् । शिष्टं समानम् ॥ २ ॥

(दिवः दुहितः) हे सूर्य्यकी पुत्री ! (या) जिस तूने (सुनीथे शौचद्रथे व्यौच्छः) सुनीथ नामा शुचद्रथके पुत्रके विषयके अन्धकारों का पहिले दूर करा (सुजाते सत्यसूनृते) सुन्दर रीतिसे उत्पन्न और सत्य प्रिय वाणीवाली (सा) वह तू (सहीयसि वाय्ये सत्यश्रवसि) अत्यंत बलवान् वय्यके पुत्र मुझ सत्यश्रवाके ऊपर अनुग्रह करो ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३क २र २र
सा नो अद्याभरद्वसुर्व्युच्छा दुहितर्दिवः । यो
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३
व्यौच्छः सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते
१ २
अश्वसूनृते ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे दुहितः ! दिवः उषः ! आभरद्वसु आहृतधना सा प्रसिद्धा त्वं नः अस्माकम् अद्य अस्मिन् दिने व्युच्छ तमो विवासय हे सहीयसि ! या उ उकारोऽनर्थकः या त्वं पूर्वं व्यौच्छः सा अद्यापीति । शिष्टम् समानम् ॥ ३ ॥

(दिवः दुहितः) हे द्युलोककी पुत्री उषादेवि ! (आभरद्वसु सा) धन लाकर देनेवाली तू (नः अद्य व्युच्छ) हमारे आजके दिनके अंधकारको दूर करो (सहीयसि) हे अत्यन्त बलवाली ! (या व्यौच्छः) जो तू पहिले अंधकारको दूर करती हुई (सुजाते अश्वसूनृते) हे सुन्दर प्रादुर्भाववाली और हे सत्य प्रियवाणी वाली ! (वाय्ये सत्यश्रवसि) वय्यके पुत्र मुझ सत्यश्रवाके ऊपर अनुग्रह करो ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
प्रति प्रियतमँ्ँ रथं वृषणं वसुवाहनम् ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३
स्तोता वामश्विनावृषि स्तोमेभिर्भूषति प्रति
२ ३ १ २ ३ १ २
माध्वी मम श्रुतꣳ हवम् ॥ १ ॥

ऋ० अवस्युः । छ० पंक्तिः । दे० अश्विदेवतय । अथ प्रति प्रियमिति सूक्तात्मकं तृतीय सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे अश्विनौ ! एकः प्रतिशब्दोऽनुवादः वां युवयोः प्रियतमं रथं स्तोता ऋषिः स्तोमेभिः स्तोमैः प्रति भूषति अलङ्करोमि । कीदृशं रथं ? वृषणं वर्षितारं फलानां, वसुवाहनं धनानां वाहकम् ईदृशं रथमागमनाय स्तौतीत्यर्थः । तस्मात् हे माध्वी मधुविद्यावेदितारौ मम हवम् आह्वानं श्रुत शृणुतम् ॥ १ ॥

(अश्विनौ) हे अश्विनीकुमारो ! (स्तोता ऋषिः) स्तुति करने वाला मन्त्रद्रष्टा (वाम्) तुम्हारे (वृषणं वसुवाहनम्) फलोंकी वर्षा करनेवाले और धन पहुँचाने वाले (प्रति प्रियतमं रथम्) परमप्रिय रथको (स्तोमेभिः प्रतिभूषति) स्तोत्रोंसे सुशोभित करता है, इस कारण (माध्वी) हे मधुविद्या के जाननेवालो (मम हवं श्रुतम्) मेरे आह्वानको सुनो ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २र ३ १ २र
अत्यायातमश्विना तिरो विश्वा अहꣳ सना ।
२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
दस्रा हिरण्यवर्त्तनी सुषुम्णा सिन्धुवाहसा माध्वी
१ २ ३ १ २
मम श्रुतꣳ हवम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे अश्विना ! अश्विनौ ! अत्यायातं सर्वान् यजमानानतिक्रम्य आगमनम् अहम् अर्विंयथा विश्वाः सर्वा अस्मद्विरोधिप्रजाः सना सदा तिरः करोमि अथवा, अहम् तिरः सना, इति सम्बन्धः । प्राप्ता विश्वाः सर्वा क्रिया युष्मदीया अनुष्ठेया इत्यर्थः सना सनातनौ दस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ हिरण्यवर्त्तनी हिरण्यरथौ सुषुम्णा सुधनौ सिन्धुवाहसा नद्योना प्रवाहयितारौ वृष्टिप्रेरणेन तादृशौ युवामत्यायातम् ॥ २ ॥

(अश्विना) हे अश्विनीकुमारो ! (अत्यातम्) यजमानोंको अतिक्रमण करके आओ (अहं विश्वा सना तिरः) मैं अपने सकल विरोधियोंका सदा तिरस्कार करूँ (दस्रा हिरण्यवर्त्तनी) शत्रुओंके

नाशक और सुवर्णमय रथ वाले (सुम्नुम्णा सिन्धुवाहसा) श्रेष्ठ धन वाले और नदियोंको बहाने वाले (माध्वी) मधुविद्याके जानने वाले तुम (मम हवं श्रुतम्)मेरे आह्वानको सुनो ॥ २ ॥

२ ३ १२ ३ १२३१ २३ १ २३२
आ नो रत्नानि बिभ्रतावश्विना गच्छतं युवम् ।
२३ १२ ३ २ २ ३
रुद्रा हिरण्यवर्त्तनी जुषाणा वाजिनी वसू
२ ३ १२ ३ १२
माध्वी मम श्रुतँ हवम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे अश्विना ! अश्विनौ ! युवं युवां नः अस्मभ्यं रत्नानि रमणीयानि बिभ्रता बिभ्रतौ धारयन्तौ संतौ अस्मान आगच्छतम् । हे रुद्रा!रुद्रपुत्रौ!स्तुत्यौ वा वाजनीवसू वाजिनधनौ युवां हिरण्यवर्त्तनी हिरण्यरथौ जुषाणा यज्ञम् सेवमानौ संतौ आगच्छतमिति । माध्वी-त्यादि गतम् ॥ ३ ॥

(अश्विना) हे अश्विनीकुमारो (रुद्रा हिरण्यवर्त्तनी) रुद्रपुत्र और हिरण्यमय रथ वाले (वाजिनीवसू जुषाणा) अन्नयुक्त धनवाले और यज्ञका सेवन करते हुए (युवं आगच्छतम) तुम आओ (माध्वी-हवं श्रुतम्) हे मधुविद्याके जाननेवालो मेरे आह्वानको सुनो ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिक एकोनविंशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः समाप्तः

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अबोध्याग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमि-
३ २ ३ १ २ ३ १ २३ २,३ २ ३ १ २ ३
वायतीमुषासम् । यह्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः
२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
प्र भानवः सस्रते नाकमच्छ ॥ १ ॥

ऋ० बुधः गविष्ठिरः वा । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ चतुर्थे खंडे अबोध्याग्निः समिधा जनानामिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम, तत्र प्रथमा। अयम् अग्निः जनानाम अध्वर्य्वादीनां समिधा समिद्भिः अबोधि प्रबुद्धोऽभूत् । धेनुम् इव अग्निहोत्रार्थं धेनुं प्रति यथा।प्रातर्बुध्यते तद्वत् आयतीम् आगच्छतीम् उषसं प्रति उषःकाल इत्यर्थः । अथ प्रबुद्ध-स्याग्नेः भानवः रश्मयः ज्वालाः यह्वः महान्तः वयां शाखां प्रोज्जि-

हानाः प्रोद्गमयन्तो वृक्षा इव यद्वा महान्तः प्रोज्जिहाना स्वाधिष्ठानं त्यजन्तः भानवः नाकम् अन्तरिक्षम् अच्छ आभिमुख्येन प्रसस्रते प्रसरन्ति । सस्रते सिस्रते इति पाठौ ॥ १ ॥

(अग्निः जनाना समिधा अबोधि) अग्नि अध्वर्यु आदिकोंकी समिधाओंसे चेतन हुआ (धेनु इव) जैसे अग्निहोत्रके निमित्त धेनुके प्रति प्रातःकाल चेतन हुआ करता है (आयतीं उषासं प्रति) आते हुए उषःकालमें (भानवः) उस प्रज्वलित हुए अग्निकी किरणें (वयाम् प्रोज्जिहाना यह्वाः इव) अपनी शाखाओंको फैलाने वाले बड़े भारी वृक्षोंकी समान (नाकम् अच्छ प्रसस्रते) अन्तरिक्षकी ओरको फैलती हैं ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २

अबोधि होता यजथाय देवानूर्ध्वो अग्नि

३ १ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २ ३

सुमना प्रातरस्थात् । समिद्धस्य रुशददर्शि

१ २ ३ २ ३ १ २र ३ २ १ २

पाजो महा देवस्तमसो निरमोचि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । अयं होता होमनिष्पादकः अग्निः देवान् यष्टव्यान् यजथाय यष्टुं अबोधि बुध्यते सोऽग्निः प्रातःकाले सुमनाः शोभनमनस्कः यजमानानुग्रहबुद्धिः सन् ऊर्ध्वः अस्थात् उत्तिष्ठति । समिद्धस्य अस्य रुशत् रोचमानं पाजः बलं ज्वालालक्षणम् अदर्शि दृश्यते । अथ तथाभूतः महान् देवः तमसः अन्धकारात् निरमोचि सर्वं जगत् निरमोचयत् ॥ २ ॥

(होता अग्निः देवान् यजथाय अबोधि) यह होमका साधक अग्नि देवताओंके यजनके लिये प्रज्वलित होता है । यह अग्नि (प्रातः सुमनाः) प्रातःकालके समय यजमानोंके ऊपर अनुग्रहबुद्धि रूप सुन्दर मन वाला होकर (ऊर्ध्वः अस्थात्) ऊपरको उठता है (समिद्धस्य रुशत् पाजः अदर्शि) प्रज्वलित हुए इस अग्निका प्रकाशमान् ज्वालारूप बल दीखता है । तदनन्तर (महान् देवः तमसः निरमोचि) यह महान् देवता सब जगत्को अन्धकारसे मुक्त करता है ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २

यदीं गणस्य रशनामजीग शुचिरङ्क्ते शुचि-

३ १ २३ २ १ २२ ३ १ २
भिर्गोभिरग्निः । आदक्षिणा युज्यते वाजयन्त्यु-
३ २ ३ १ २ ३ १ २
त्तानामूर्ध्वो अधयज्जुहूभिः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । यद् यदा ईम् अयमग्निः गणस्य संघातात्मकस्य जगतः रशनाम् रज्जुमिव व्यापारप्रतिबन्धकम् तमः अजीगः गिरति गृह्णाति वा समिद्धो भवतीत्यर्थः । तदा शुचिः दीप्तः अग्निः शुचिभिः गोभिः व्यापारप्रतिबन्धकैर्दीप्तैः रश्मिभिः अङ्क्ते व्यनक्ति विश्वं जगत् आत् अनन्तरमेव दक्षिणा प्रवृद्धा वाजयन्ती हविर्लक्षणमन्नम् प्रदातुमिच्छन्ती जुहूभिः युज्यते युक्ता भवति अथवा, दक्षिणा प्रवृद्धाज्यधारा युञ्जते तां धाराम् उत्तानाम् ऊर्ध्वस्थितामुपरि विस्तृताम् ऊर्ध्वः उन्नतः सन् जुहूभिः अधयत् पिबति ॥ ३ ॥

(यद् ईम) जब यह अग्नि (गणस्य रशनां अजीगः) समूहरूप जगत्की रज्जुकी समान चेष्टाको रोकने वाले अन्धकारको निगल-जाता है अर्थात प्रज्वलित होता है उस समय (शुचिः अग्निः) दीप्त हुआ अग्नि (शुचिभिः गोभिः) दीप्त किरणोंसे (अङ्क्ते) सकल जगतको प्रकट करता है (आत्) तदनन्तर ही (दक्षिणा) बड़ीभारी घृतकी धारा (वाजयन्ती जुहूभिः युज्यते) हविरूप अन्न देना चाहती हुई जुहू नामक यज्ञपात्रोंसे युक्त होती है (उत्तानां ऊर्ध्वः अधयत्) उस ऊपर फैलीहुई घृतकी धाराको ऊँचा होकर पीता है ॥ ३ ॥

३ २ ३ ३ १ ३ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
इदꣳ श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो
२ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
अजनिष्ट विभ्वा । यथा प्रसूता सवितुः सवा-
३ २ ३ ३ २ ३ १ २
यैवा रात्र्युषसे योनिमारैक् ॥ १ ॥

ऋ० कुत्सः । छ० त्रिष्टुप् । दे० उषाः । अथेदं श्रेष्ठमिति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां द्योतमानानां मध्ये इदम् उषआख्यं ज्योतिः श्रेष्ठं प्रशस्यतमम् अस्य कोऽतिशयः ? इति चेत्, उच्यते, नक्षत्रादिकं ज्योतिस्त्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत् चन्द्रस्तु यद्यप्यन्यं प्रकाशयति तथापि न विस्पष्टप्रकाशः, औषसन्तु ज्योतिर्युगपदेव सर्वस्य जगतोऽन्धकारनिराकरणेन विशेषेण प्रकाश-

कम् अत्र प्रशस्यतममित्यर्थः । तादृशम् ज्योतिः आ अगात् पूर्वस्याम् दिश्यागमत् । आगते चैतस्मिन् चित्रः चायनीय, प्रकेतः अन्धकारा वृतस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञापकः, तथा विभ्वा विभुर्व्याप्तः सन् अजनिष्ट प्रादुरभूत् । किञ्च यथा रात्री रात्रिः सायम् सवितुः सूर्य सकाशात् प्रसूता उत्पन्ना सूर्य्ये अस्तम् गच्छन् रात्रिं जनयति तस्मि न्ननस्तमिते रात्रेरुत्पत्त्यभावात् एवमेव रात्रिरपि उषसे सवाय उदस उत्पत्तये तदीया योनिं स्थानं स्वकीयपरभागलक्षणम् आरैक् आरे चितवती कल्पितवतीत्यर्थः यद्वा, प्रसूता रात्रिसकाशादुत्पन्ना उषाः सवितुः सूर्य्यस्य सवाय प्रसवाय जन्मने यथा भवति एवं रात्रिः अपि उषसे उषसो यज्जन्म तदर्थं योनिं स्वापरभागलक्षणं स्थानं कल्पयती । अत्र निरुक्तम् इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमच्चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैव रात्र्युषसे योनिमरिचत्स्थानम् (निरु० नै०२ १९), इति श्रेष्ठ प्रशस्य शब्दात्तिशायनिक इष्ठन् (५, ३ ५५), प्रशस्यस्य श्रः (५, ३, ६०), इति श्रादेशः । प्रकृत्यैकाच् (६,४,१६३) इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभाव । आगात् एते लुङि इणो गा लुङि (२ ४,४५) इति गादेश गातिस्था (२, ४, ७७) इति सिचो लुक् । प्रकेता कित ज्ञाने (भ्वा०,प०) अन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि घञ् थाथादिना (६, २, १४४) उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अजनिष्ट जनीप्रादुर्भावे (दि० आ०) लुङि सिच इडागमः । विभ्वा विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् (३, २, १८०), इति डुप्रत्यय । सुपां सुलुक् (७, १, ३९) इत्यादिना सोराकारादेशः,ओः सुपि(६, ४, ८३) इति यणादेशस्य न भूसुधियोः (६ ४ ८५),इति निषेधे प्राप्ते छन्दस्युभयथा (६, ४ ८६), इति यणादेश । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्, यद्वा, विपूर्वात् भवतर्दोणादिकाड्डुप्रत्ययः । नित्यादाद्युदात्तत्वम् (६, १, १९७), प्रसूता सुनोतेः कर्मणि निष्ठा, गतिरनन्तरः (६ २,४९) इतिः गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सवाय छन्दसि अवस्रवौ वक्तव्यौ (३, ३, ५७,वा०) इति निपातनात् अच् चित्स्वरः (६, ४ १६६) । रात्री, रात्रेश्चाजसौ (४ १, ३१), इति ङीप् यस्येति च (६, १, १४८), इतीकारलोपः । आरैक् रिचिर विरेचने (रु० उ०) बहुलंछन्दसि (२, ४ ७३), इति विकरणस्य लुक् लघूपधगुणे (७, ३, ८६), हल्ङ्याभ्यः (६, १, ६९) इति तिलोपः वर्णव्यापत्त्या व्यत्ययेन यकारस्यैकार (३, १ ८५)

(ज्योतिषां इदम् ज्योतिः श्रेष्ठम) ग्रह नक्षत्र आदि सकल ज्योतियोंमें यह उषा नामक ज्योति सबसे बढ़कर है अर्थात् ग्रह नक्षत्र आदि केवल अपनेको ही प्रकाशित करते है दूसरेको प्रकाशित नहीं

करते, चन्द्रमा यद्यपि दूसरोंको प्रकाशित करता है परन्तु उसका प्रकाश उतना स्पष्ट नही है और उषाका प्रकाश तो एक साथ सब जगत्का अंधकार दूर करके विशेष प्रकाश फैला देता है (आ अगात्) ऐसा प्रकाश पूर्वदिशा में आया, और आने पर (चित्रः प्रकेतः) विचित्र प्रकारका और सकल पदार्थोंका ज्ञापक (विश्वा अजनिष्ट) व्याप्त होकर प्रकट हुआ (यथा सवितुः प्रसूता रात्री) जैसे सूर्यसे उत्पन्न हुई रात्रि (उषसे सवाय) उषाकी उत्पत्तिके लिये (योनिं आरैक्) अपने अन्तिमभागरूप स्थानको कल्पना करती है ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैगु कृष्णा सदनान्

३ १ २ ३ १ २ ३ २उ ३ १ २

यस्याः । समानबन्धू अमृते अनूची द्यावा वर्णं

३ २

आमिमाने ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । श्वेत्या इति उषसो नामधेयम् (निघ० १, ८, १२) रुशती दीप्ताश्च श्वेत्या श्वेतवर्णोषाः रुशद्वत्सा रुशन् दीप्तः सूर्यो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता यथा मातुः समीपे वत्सः सञ्चरति एवमुषसः समीपे सूर्यस्य नित्यमवस्थानात् तद्वत्सत्वम् अथवा यथा वत्सो मातुः स्तन्यं रसं पिबन् चरति एवमुषसोऽवश्यायाख्यं रसम् पिबन् वत्सं इत्युच्यते तादृशी सती आगात् आगतवती । आगतायाः उषसः कृष्णा कृष्णवर्णा रात्रिः सदनानि स्थानानि स्वकीयानि अन्त्यर्द्धयामलक्षणानि आरैक् आरेचितवती कल्पितवतीत्यर्थः उ इत्येतत् पूरणः अपि-**चैते रात्र्युषसौ समानबन्धू समानेन एकेन सूर्याख्येन बन्धुना सख्या युक्ते यद्वा, सूर्येण सह सम्बद्धे,** यथा उषा उदेष्यता सूर्येण सम्बद्धा **एवं रात्रिरपि अस्तं** गच्छता सूर्येण सम्बद्धा, अमृते मरणरहिते कालात्मकतया नित्यत्वात्, अनूची अनूच्यौ प्रथमं रात्रिः पश्चात् उषा इत्यनेनं क्रमेण गच्छन्त्यौ यद्वा, सूर्यगत्यनुसारेण गच्छन्त्यौ एवम्भूते वर्णं सर्वेषाम् प्राणिनाम् रूपम् आमिनाने जनयन्त्यौ यद्वा, स्वकीयम् रूपम् हिंसन्त्यौ, उषसा नैशं तमो निवर्त्यते, प्रकाशात्मकमुषसो रूपं रात्र्या एवंविधे सत्यौ द्यावा द्योतमाने चरतः प्रतिदिवममावर्त्तेते यद्वा, द्यावा नभसोऽन्तरिक्षमार्गेण चरतः प्रतिदिवसं गच्छतः । अत्र निरुक्तम्, रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा । रुशदिति वर्णनाम, रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः

सूर्यमस्या वत्समाद साहन्त्यर्थद्रसद्दरणाद्। । यद्वाती द्वत्स्यागात् । द्वेत्स्या द्वेततेररिचत् कृष्णा सद्नान्यस्या कृष्णावर्णा रात्रिः कृष्णम् कृष्यतेर्निकृष्टो वर्ण । अर्थेन सन्तीति समानबन्धू समानद धन अमृते अमरणधमाणावनूर्ची अनू यायितरेतरमभिप्रेत्य वायावर्णम् चरतस्ते यथ द्यावौ द्योतनादपि वा द्याव।चरतस्तया सह इति स्यात्रा मिमान आमिन्वान अन्योऽन्यस्याष्याममम कुर्वाणे (निरु० नं० २, २०) इति । श्वेत्या, दिवना वर्ण (श्या० आ०), अरमाण्यन्तात् अचा यत्(३, १, ९७), इति भावे यत् जिलापः अरा आदियामावर्थी योऽन्(५, २, १२७) अमृ अमृत मरणमनयानस्तीति बहुर्मीही नञो जरमरमित्रमृता (६, २, ११६), इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। अनूची, अनुपवादञ्चो ऋत्विगित्यादिना क्विन् (३, २ ५९), अनि दिताम् (, ४, २४), इति नलोपः, अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम् (४, १, ६ वा०), इति ङीप् अचः (६, ४, १३९) इत्यकारलोपे, चौ (६ ३, १३९), इति दीर्घ , अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः (६, १, १६१), इति ङीप उदात्तत्वम् सुपां सुलुक् (७, १, ३९), इति विभक्तेर्लुक्। आमिमनि मीनातेः मेथाद्रिभ्य श्चानचि मीनातेर्निगमे (७, ३, ८१) इनि ह्रस्वत्वम् ॥ २ ॥

(रुशती श्वेत्या) दीप्त श्वेतवर्णकी उषा (रुशद्वत्सा आगात्) प्रकाशमय है सूर्यरूप वत्स जिसका ऐसी आई (यस्याः कृष्णा सद्नान् आरैक्) आई हुई उषाके लिये रात्रिने अपने पिछले पहररूप स्थानोंको करना करी, यह रात्रि और उषा दोनों (समानबन्धू) सूर्यनामकबन्धकी है बान्धव जिनका ऐसी अर्थात् उषाका उदय होते हुए सूर्यसे सम्बन्ध होता **है और रात्रिका भी अस्त होते हुए सूर्यसे सम्बन्ध होता है इसकारण** सूर्यरूप बन्धुवाली (अमृते) कालरूप नित्य होनेसे जिनका कभी मरण **ही नहीं होता** ऐसी (अनूची) पहिले रात्रि फिर उषा इस प्रकार क्रम से आने **आने वाली अथवा सूर्यकी गतिके अनुसार** चलनेवाली (वर्ण आमिमाने) सकल प्राणियोंके **रूपका उत्पन्न करती हुई** अथवा अपने रूपको नष्ट करती हुई, उषासे रात्रिका अन्धकार दूर होता है और रात्रिसे उषाका प्रकाशस्वरूप दूर होता है ऐसी यह दोनों (द्यावा चरतः) अन्तरिक्ष मार्गसे प्रतिदिन विचरती हैं ॥ २ ॥

१ २३ ३ १ २ ३२३ ३ १ २

समानो अध्वा स्वस्रोरनन्तस्तमन्यान्या चरतो

३ १ २ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
देवशिष्टे। न मेथेते न तस्थतुः सुमेके नक्तो-
२ ३ १ २ ३ १ २
षा सा समनसा विरूपे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। स्वस्रोः भगिन्योः रात्र्युषसोः अध्वा सञ्चरणसाधनभूतो मार्गः समानः एक एव, येन आकाशमार्गेण उषा निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपि, स च मार्गः अनन्तः अवसानरहितः तं मार्गं देवशिष्टे देवेन द्योतमानेन सूर्य्येणानुशिष्टे शिक्षिते सत्यौ अन्यान्या एकैका चरतः क्रमेण गच्छतः। अपिच सुमेके शोभनमेहने सर्वेषामुत्पादकत्वाच्छोभनप्रजनने नक्तोषासा रात्रिरुषाश्च विरूपे तमःप्रकाशलक्षणाभ्यां विरुद्धरूपाभ्यां युक्ते अपि समनसा समानमनस्के ऐकमत्यं प्राप्ते सत्यौ न मेथेते परस्परं न हिंस्तः तथा न तस्थतुः क्वचिदपि न तिष्ठतः सर्वदा लोकानुग्रहार्थं गच्छत इत्यर्थः। अन्यान्य। कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलम् (८, १, १२ वा०) इत्यन्यशब्दस्य द्विर्भावः, तस्य परमाम्रेडितम् (८, १, २,) इत्याम्रेडितसंज्ञायाम् अनुदात्तञ्च (८, १, ३) इत्याम्रेडितानुदात्तत्वम्। देवशिष्टे शासु अनुशिष्टौ (अदा० प०) शास्तेःकर्मणि निष्ठा यस्य विभाषा (७, २, १५) इतीट्प्रतिषेधः शास इदङ्हलोः (६, ४, ३४) इति उपधाया इत्वम् शासिवसिघसीनाञ्च (८, ३, ६०) इति षत्वम् तृतीया कर्मणि (६, २, ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। मेथते मेथतिर्हिंसार्थो भौवादिकोऽनुदात्तेत्। सुमेके मिह सेचने (भ्वा० प०) भावे घञ्, शोभनो मेहो ययोस्ते व्यत्ययेन ककारः (३ १ ८५) उत्तरपदस्य ञित् स्वरेणाद्युदात्तत्वम् द्व्यच्छन्दसि (६ २ ११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। नक्तोषासा सुपां सुलुगिति (७ १ ३९) विभक्तेराकारः ॥ ३ ॥

(स्वस्रोः अध्वा समानः) उषा और रात्रिरूपा दोनों बहिनोंका आकाशरूप मार्ग एक ही है (अनन्तः) उनका वह मार्ग अविनाशी है (तं देवशिष्टे अन्यान्या चरितः) उस मार्गमें प्रकाशितमय सूर्यसे शिक्षा पाई हुई एक-एक-क्रमसे विचरती है (सुमेके नक्तोषासा) सकल प्राणियोंकी श्रेष्ठ उत्पत्ति करनेवाली रात्रि और उषा (विरूपे समनसा) अन्धकार और प्रकाशस्वरूप विरुद्ध रूपोंवाली और एक समान मति वाली हैं इस कारण (न मेथेते न तस्थतुः) न परस्पर स्पर्धा करती हैं न कहीं स्थित रहती हैं, किंतु सदा लोकोंके ऊपर अनुग्रह करनेको आती जाती हैं ॥ ३ ॥

किन्तु अग्ति अन्तिके घर्मसमीपे नूनम् इदानीम् इह यज्ञे गमिष्ठा गन्तृतमौ युवाम् अश्विना अश्विनौ उपस्तुता उपस्तुतौ भवतः दिवाभिपित्वे दिवसस्याभिपतने प्रातःकाले अवसा रक्षणनिमित्तेनान्नेन सह अवर्त्ति वार्त्तिर्जीवनं तदभावो अवर्त्तिस्तद्रहितं यथान्नम् आगमिष्ठा आगन्तृतमौ । आगत्य च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय शम्भविष्ठा सुखस्य भावयितारौ भवतः ॥ २ ॥

हे अश्विनीकुमारो ! (संस्कृतं न प्रमिमीतः) संस्कार किये हुए घर्मको नष्ट न करो, किन्तु (**अग्ति नूनं इह गमिष्ठा अश्विना उपस्तुता** घर्मके समीप इस समय इस **यज्ञमें अवश्य** पहुँचनेवाले तुम अश्विनीकुमार स्तुति किये जाते हो (दिवाभिपित्वे अवसा अवर्त्तिं प्रत्या**गमिष्ठा**) दिनका प्रारम्भकाल प्रातःकाल होनेपर रक्षा करनेवाले अन्नसहित, **जैसे प्राण जाते हुए को अन्न प्राप्त होता है वैसे प्राप्त होते** हो और आकर (दाशुषे शम्भविष्ठा) हवि देनेवाले यजमानको सुख देते हो ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३
उता यातꣳ सङ्गवे प्रातरह्नो मध्यन्दिन उदिता
१ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
सूर्य्यस्य । विदा नक्तमवसा शन्तमेन नेदानीं
३ २ ३ २ २र
पीतिरश्विना ततान ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । अह्नो द्वेधा, त्रेधा- पञ्चधा, पञ्चदशधा, इति नानाविधा भागाः सन्ति, इह पञ्चधा विभागा अभाः, उत अपिच आयातम् आगच्छतम् । कदा ? सङ्गवे सङ्गवकाले सगच्छन्ते गावो दोहभूमि यस्मिन् काले स सङ्गवः ! रात्र्यपरभागकाले हि गावो वने हिमतृणानि भक्षयन्ति, भक्षयित्वा पुनर्दोहाय सङ्गवे प्रतिनिवर्त्तन्ते, तथा प्रातः कालेऽपि तथा मध्यन्दिने अह्नो मध्यकाले, सूर्य्यस्य उदिता उदितौ अभ्युदये अत्यन्तप्रवृद्धसमये अपराह्णे इत्यर्थः एतत्सायाह्नस्याप्युलक्षणम् । न केवलमुक्तेष्वेव कालेषु, किन्तर्हि ? दिवा नक्तं सर्वदा शन्तमेन सुखतमेन अवसा रक्षणेन हविषा वा निमित्तेन आयातम् । किमर्थमागम्यते ? पूर्वमेवान्यैर्देवैः स्वीकृतत्वात् ? नेत्याह, इदानीमपि पीतिः इतरदेवानां पानं न आ ततान तनोति । अश्विना अश्विना इह आयातमिति शेषः ॥ ३ ॥

(अश्विना) हे अश्विनीकुमारों ! (अह्नः) दिनके (सङ्गवे) सङ्गव कालमें, पिछलीरातमें गौएँ ठण्डी घास खाकर दुहनेके स्थान पर आती हैं उसको सङ्गवकाल कहते हैं उस समय (प्रातः) प्रातःकाल में (मध्यन्दिन) मध्याह्नमें (सूर्यस्य उदिता) सूर्यकी प्रचण्डताके समय अपराह्न कालमें (दिवा) दिनमें (नक्तम्) रातमें अर्थात् हरसमय (शन्तमेन अवसा) परमसुखदायक रक्षा सहित (आयातम्) आओ (उत) और (इदानीं पीतिः न) इस समय अन्य देवताओंके पानकी समान (तवान) सोमपान करो ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके एकोनविंशाध्यायस्य चतुर्थ खण्डः समाप्तः

३ २ ३ २ ३१२ ३१२ ३ २३ २ ३ १२
एता उ त्याः उषस केतुमक्रत पूर्वे अर्द्धे रजसो
३ १२ ३ १ २र ३ २ ३
भानुमञ्जते । निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णव
२ ३ १ २र ३ १२
प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातर ॥ १ ॥

ऋ० गोतमः । छ० जगती । दे० उषाः । अथ पञ्चमे खण्डे-एता उ त्या इति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम् तत्र प्रथमा । उ, इत्येतत् पादपूरणम् ।त्याः ता एताः उषसः प्रभातकालाभिमानिन्यो देवता केतुम् अन्धकारावृतस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रकाशं अक्रत अकृषत कृतवत्यः यस्मादेवं तस्मात् उषसः रजसः अन्तरिक्षलोकस्य पूर्वे अर्द्धे प्राचीने दिग्भागे भानु प्रकाशम् अञ्जते व्यक्तीकुर्वन्ति । धृष्णवः धर्षणशीलाः योद्धारः आयुधानीव यथासिप्रभृतीन्यायुधानि संस्कुर्वन्ति एव निष्कृण्वाणाः स्वभासा जगत् संस्कुर्वाणाः गावः गमनस्वभावाः अरुषीः आरोचमानाः मातरः सूर्यप्रकाशस्य निर्मात्र्यः जगज्जनन्यो वा उषसः प्रति यन्ति प्रतिदिवसं गच्छन्ति । एवंविधा उषसः अस्मान् रक्षन्त्वित्यर्थः अत्र निरुक्तम् एतास्ता उषसः केतुमकृषत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनं स्यात् । पूर्वे अर्द्धेऽन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना । निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । समीदेषा निष्कृत आरिणीवेत्यपि निगमो भवति प्रतियन्ति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो निर्मात्र्यः (१२, ७) इति करोतेर्लुङि मन्त्रे घस (२, ४,८०) इति च्लेर्लुक् । निष्कृण्वाना, कृवि हिंसाकरणयोश्च (भ्वा० प०), असमाच्छान्दसिक शानच् (३, २, १२९) धिन्विकृण्व्योर च (३, १ ८०) इति उप्रत्ययः।

इदुपधस्य चाप्रत्ययस्य (८, ३ ४१)—इति विसर्जनीयस्य षत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १३९) ॥ १ ॥

(त्याः एताः उषसः) वह यह प्रभातकालके अभिमानी देवता (केतुं अक्रत) अन्धकारसे ढकेहुए सकल जगत्के ज्ञापक प्रकाशको करते हुए इसकारण (रजसः पूर्वे अर्द्धे) अन्तरिक्षके पूर्वकी ओरके अर्धभागमें (भानुं अञ्जते) प्रकाशको प्रकट करते हैं (धृष्णवः आयुधानि इव) जैसे योधा शस्त्रोंका संस्कार करतेहैं तैसे (निष्कृण्वानाः) अपने प्रकाशसे जगत्का संस्कार करते हुए (गावः अरुषीः) गमनका है स्वभाव जिनका ऐसे ओर दिपनेवाले (मातरः उषसः) सूर्यके प्रकाश को रचनेवाले वा जगत्की जननीकी समान प्रभातकालके अभिमानी देवता (प्रतियंति) प्रतिदिन आते हैं वह देवता हमारी रक्षा करैं ॥१॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २ ३ १
उदपप्तन्नरुणा भानवो वृथा स्वायुजो अरुषीर्गा
२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अयुक्षत । अक्रन्नुषासो वयुनानि पूर्वथा रुशन्तं
३ १ २र
भानुमरुषीरशिश्रयुः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । अरुणाः आरोचमानाः भानवः औषस्यो दीप्तयः वृथा अनायासेन स्वयमेव उदपतन् उद्गमन् । तदनन्तरम् उषसश्च स्वायुजः सुखेन रथे आयाक्तुं शक्याः अरुषीः शुभ्रवर्णाः गाः पूर्वमुत्थितान् रश्मीन् ईदृशीः स्ववाहनभूताश्चतुष्पदी गा एव अयुक्षत स्वरथे अयोजयन् । उक्तञ्च, अरुण्या गाव उषसाम (निघ० १, १५, ७) इति । एवं गाभिर्युक्तं रथमारुह्य उषसः पूर्वथा पूर्वेष्वतीतेष्वहःसु वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि अक्रन् अकार्षुः उषःकाले जाते हि सर्वे प्राणिनो ज्ञानयुक्ता भवंति तदनन्तरम् अरुषीः आरोचमानास्ता उषसः रुशन्तं रुषदिति वर्णनाम, रोचतेर्ज्वलितिकर्मणः (निरु० नै ५, १३) इति यास्कः शुक्लवर्णं भानुं सूर्यम् अशिश्रयुः असेवन्त तेन सहैकीभवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

(अरुणाः भानवः) अरुण वर्णके उषःकालके प्रकाश (वृथा उदपतन्) अनायास ही उदय होते हैं तदनन्तर उषःकालके देवता (स्वायुजः) सुखपूर्वक रथमें जोड़नेके योग्य (अरुषीः गाः अयुक्षत) श्वेतवर्णकी पहिले उठीहुई किरणोंको अपने वाहनभूत चौपाये वृषभों की समान अपने रथमें जोड़ते हुए इसप्रकारके रथपर चढ़कर(उषासः)

प्रभातकालके अभिमानी देवता (पूर्वथा वयुनानि अक्रत) पहिले दिनोंमें सकल प्राणियोंके ज्ञानोंको करते हुए, उषःकाल होने पर ही सकल प्राणी ज्ञानयुक्त होते हैं, तदनन्तर (अरुषी) विराजमान यह प्रभातकालके देवता (रुशन्त भानु अशिश्रयुः) शुक्लवर्ण सूर्यकी सेवा करते हैं अर्थात् सूर्यके साथ एकाकार होजाते हैं ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २३२३ २ ३१ ३ २१ १
अर्चन्ति नारीरपसो न विष्टिभिः समानेन यो-
२ ३ १ २३१२ २३१२ ३ १२ ३१२३
जनेना परावतः । इषं वहन्तीः सुकृते सुदानवे
२३ ३ १२ ३२
विश्वेदह यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। नारीः नेत्र्यः उषसः विष्टिभिः निवेशकैः स्वकीयैस्तेजोभिः समानेन योजनेन एकेनैवोद्योगेन आ परावतः आ पूर्वस्माद् आ पश्चिमदिग्भागात् अर्चन्ति तमःप्रदेशं पूजयन्ति कृत्स्नं जगत् युगपदेव व्याप्नुवन्तीत्यर्थ तत्र दृष्टान्तः, अपसो न युद्धकर्मणोपेताः पुरुषा यथा स्वकीयैरायुधैर्योद्धॄनुदस्येन सर्वं देशं व्याप्नुवन्ति तद्वत्। किं कुर्वते ? सुकृते शोभनस्य कर्मणः कर्त्रे सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते सुदानवे कल्याणीर्दक्षिणा ऋत्विग्भ्यो ददते, यजमानाय विश्वेदह सर्वमेवान्नं वहन्तीरावहन्त्यः प्रयच्छन्त्य इत्यर्थ नारीः—नॄ नये (८, ३ १०) ऋदोरप् (३, ४, ५७) नुनरयोर्वृद्धिश्च (४,१,७३ग०) इति शार्ङ्गरवादिषु पाठान्ङीन् जसि वाच्छन्दसि (६, १, १०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। अपसः—अपःशब्दात् अर्श आदिभ्योऽच् (५, २ १२७)—इत्यच् सुपां सुलुक् (७, १, ३९) इति जसः सुः, व्यत्ययेन प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम्। विष्टिभिः—विश प्रवेशने (तु० प०) विशन्ति प्रविशन्तीति विष्टयः किरणाः क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् (३, ३, १७४)—इति क्तिच्। विश्वा—सुपां सुलुक् (७, १ ३९)—इत्याकारादेशः ॥ ३ ॥

(सुकृते सुदानवे) सुकर्म करनेवाले और श्रेष्ठदान देनेवाले (सुन्वते यजमानाय) अभिषव करनेवाले यजमानके अर्थ (विश्वेदह इषं वहन्तीः) बहुतसा अन्न देते हुए (नारीः) जगत्को प्रेरणा करनेवाले उषःकालके देवता (विष्टिभिः) अपने तेजोंसे (समानेन योजनेन आ परावतः अर्चन्ति) एक ही उद्योगसे दूर देश पश्चिमदिशा

पर्यंत आकाशको पूजते हैं अर्थात् एकसाथ व्याप्त होजाते हैं (अपसः न) जैसे कि-युद्ध करनेमें लगे हुए पुरुष अपने आयुधों से सब देशों में फैल पड़ते हैं ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ ३ २ ३ २ २ ३ २

अबोध्यग्निर्ज्म उदेति सूर्य्यो व्यू३षाश्चन्द्रा

३क २र ३ १ २ १ २ ३ २ ३ १ २

मह्यावो अर्चिषा । आयुक्षातामश्विना यातवे

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २उ ३ १ २

रथं प्रासावीद्देवः सविता जगत्पृथक् ॥ १ ॥

ऋ० दीर्घतमाः जगती । दे० अश्विदेवत्यः । अथ बोध्यग्निर्ज्म इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । अयम् अग्निः निहितः सन् ज्मः ज्मायाः पृथिव्याः वेदिलक्षणायाः सम्बन्धी सन् अबोधि प्रबोधितः । किञ्च सूर्यः उदेति । ततो मही महती उषाः अर्चिषा प्रकृष्टेन तेजसा चन्द्रा प्राणिनामाह्लादनो सती वि आवः व्यवृणोत् तमांसि निवारयति वृणोतेर्लुङि मन्त्रे घस (२ ४, ८०)—इति च्लेर्लुक् छन्दस्यपि दृश्यते (६, ४, ७३)—इत्याडागमः यत इयमुषा उदेति यतश्चायमग्निः प्रबुद्धो भवति अतः कारणात् हे अश्विनौ ! युष्मत्सम्बन्धिनं रथं यातवे देवयजनगमनाय रासभाभ्याम् आयुक्षताम् युञ्जाथाम् । तथा सविता सर्वकर्मणोऽनुज्ञाता देवः जगत् जङ्गमं प्राणिजातं पृथक् स्वस्वकर्मानुरोधेन प्रासावीत् प्रसुवतु अनुजानातु ॥ १ ॥

(अग्निः ज्मः अबोधि) यह अग्नि स्थापित होनेपरवेदीसे प्रज्वलित हुआ (सूर्यः उदेति) सूर्य उदय होता है (मही उषा अर्चिषा चन्द्रा वि आवः) बडीभारी उषा बडेभारी तेजसे प्राणियोंको आनन्द देती हुई अन्धकारोंको दूर करती है (अश्विना) इसकारण हे अश्विनीकुमारो ! (रथं यातवे आयुक्षाताम्) रथको यज्ञशालामें जानेके लिये जोडो (सविता देवः जगत् पृथक् प्रासावीत्) सकल कर्मोंकी आज्ञा देनेवाला देवता सकल प्राणियोंको अपने २ कर्ममें लगावे ॥१॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २

यद्युञ्जाथे वृषणमश्विना रथं घृतेन मधुना

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

क्षत्रमुक्षतम् । अस्माकं ब्रह्म पृतनासु जिन्वतं

३ २उ ३ १ २

वयं धना शूरसाता भजेमहि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे अश्विना! यत् यदा वृषणं वृष्ण्यादिवर्षकं रथं युञ्जाथे योजयथ तदा नः क्षत्रम् अस्मदीयं बलं क्षत्रियजातिर्वा घृतेन उदकेन मधुना मधुरेण उक्षतं सेचयतं प्रवर्द्धयतमित्यर्थः यद्वा घृतेन क्षरणरूपेण मधुना मधुरेण अमृतेन उक्षतम् युष्मद्रथस्थेनामृतेनास्मदीय बलं प्रवर्द्धयतमित्यर्थः। अश्विनोः रथस्य मधुपूर्णत्वम् मधुवाहनो रथ इत्यादिषु प्रसिद्धम्। किञ्च, अस्माकं पृतनासु अस्मदीयासु पुत्रभृत्यादि मनुष्यरूपासु प्रजासु ब्रह्म ब्राह्मं तेजः जिन्वतम् यद्वा, पृतनासु परकी यासु ब्रह्म परेवृद्धमन्नमस्माकं जिन्वतं प्रीणयतम्। वयञ्च शूरसातौ शूराणां प्रहारादिना युक्ते संग्रामे धना तदीयानि धनानि बहुविधानि भजेमहि लभेमहि॥२॥

(अश्विना) हे अश्विनीकुमारो! (यत् वृषण रथ युञ्जाते) जब अभीष्ट फल देनेवाले रथको जोडते हो तब (नः क्षत्र घृतेन मधुरेण उक्षतम्) हमारे बलको वा हमारी क्षत्रिय जातिको घृतकी समान पोषक अमृतसे सींचते हो और (अस्माकं पृतनासु ब्रह्म जिन्वतम्) हमारा पुत्र सेवकादि प्रजाओं में ब्रह्मतेज दो अन्नको दो और (वय शूरसातौ धना भजमहि) हम शूरोंके संग्रामोंमें उनके धनको पावें २

३१ २३१ २३१२३ १२ ३१२

अर्वाङ्‌त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो

३१२ ३१२ ३ २ ३१२ ३१

अश्विनोर्यातु सुष्टुतः। त्रिवन्धुरो मघवा विश्व-

२ ३ २ ३ १ २ ३२३१२

सौभगः शं न आ वक्षद्द्विपदे चतुष्पदे ॥३॥

अथ तृतीया। अर्वाङ् अस्मदभिमुखः अश्विनोः रथः यातु गच्छतु कीदृशः? त्रिचक्रः चक्रत्रययुक्तः, मधुवाहनः मधुवोढा, जीराश्व शीघ्रगाम्यश्वोपेतः, सुष्टुतः अतएवास्माभिः स्तूयमानः, त्रिवन्धुरः निम्नोन्नतकाष्ठत्रयोपेतं सारथ्याश्रयस्थानं वन्धुरं मघवा धनवान् विश्वसौभगः सर्वसौभाग्योपेतः। ईदृशोऽश्विनोः रथः नः अस्माकं द्विपदे पुत्रादिप्रजायै चतुष्पदे पशवे च शं सुखम् आ वक्षत् आवहतु वहतेर्लेटि अडागमः॥३॥

(अश्विनोः रथः अर्वाङ् यातु) अश्विनीकुमारोंका रथ हमारे सन्मुख आवे (त्रिचक्रः मधुवाहनः) तीन पहियोंवाला और अमृतका धारण करनेवाला (जीराश्वः सुष्टुतः) शीघ्रगामी घोडोंसे युक्त और हमारा स्तुति किया हुआ (त्रिवन्धुरः मघवा विश्वसौभग) नीच ऊँच तीन

काठोंवाला धनभरा और सकल सौभाग्ययुक्त वह रथ (नः द्विपदे चतुष्पदे शं आवक्षत) हमारे दो पाये पुत्रादि और चौपाये गौ घोड़े आदिको सुख देय ॥ ३ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
प्र ते धारा असश्चतो दिवो न यन्ति वृष्टयः ।
२ ३ १ २ १ २
अच्छा वाजꣳ सहस्रिणम् ॥ १ ॥

ऋ० अवत्सारः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ प्र ते धारा असश्चत इति चतुर्ऋचं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे सोम ! ते तव असश्चतः सङ्गरहिताः धाराः सहस्रिणम् अपरिमितसंख्याकं वाजम् अन्नं अच्छ अस्मदर्थ प्र यन्ति प्रगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः, दिवो न वृष्टयः यथा द्युलोकात् वर्षधारा निःसङ्गा प्रजानामपरिमितमन्नं प्रयच्छन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

हे सोम ! (ते असश्चतः धाराः) तेरी सङ्गरहित धारें (सहस्रिणं वाजं अच्छ प्रयन्ति) अपरिमित अन्न हमें देती हैं (दिवः वृष्टयः न) जैसे द्युलोककी वर्षाकी धारें प्रजाओंको बहुतसा अन्न देती हैं ॥ १ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
अभि प्रियाणि काव्या विश्वा चक्षाणो अर्षति ।
१ २ ३ १ २र
हरिस्तुञ्जान आयुधा ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हरिः हरितवर्णः सोमः विश्वा विश्वानि प्रियाणि देवानां प्रीतिकराणि काव्या काव्यानि कर्माणि चक्षाणः पश्यन् आयुधा स्वकीयान्यायुधानि तुञ्जानः राक्षसान् प्रति प्रेरयन् अभ्यर्षति यागं प्रति गच्छति ॥ २ ॥

(हरिः) पापहारी वा हरेवर्णका सोम (विश्वा प्रियाणि काव्या चक्षाणः) सकल देवताओंके प्रिय कर्मोंको देखता हुआ (आयुधा तुञ्जानः) अपने शस्त्रोंको राक्षसोंके ऊपर प्रेरणा करता हुआ (अभ्यर्षति) यज्ञमें आता है ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
स मर्मृजान आयुभिरिभो राजेव सुव्रतः ।
३ २ २र
श्येनो न वꣳसु षीदति ॥ ३ ॥

अथ तृतीया॥सुमतः सुकर्मा सः सोमः आयुभिः मनुष्यैर्मर्ंरिथभि मर्मृज्यमानः शोध्यमानः इभः गतभयः राजा इव यथा राजा, श्येनो न यथा श्येनः, तथा, वसु उदकेषु वसतीवरीषु सीदति ॥ ३ ॥

(सुमतः स) श्रेष्ठ कर्मधारी वह सोम (आयुभिः मर्मृज्यमानः इभः राजा इव) ऋत्विजोंसे शुद्ध किया जाता हुआ निर्भय राजाकी समान (श्येन न) बाज पक्षीकी समान वेगसे (वसु सीदति) वसतीवरी जलोंमें पहुँचता है ॥ ३ ॥

२ ३ १ २ ३ २उ ३ १ - २ ३ १ १र

स नो विश्वा दिवो वसूतो पृथिव्या अधि ।

३ १ २ ३ १ २

पुनान इन्दवा भर ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । हे इन्दो ! सोम ! पुनानः पूयमानस्त्वं दिवः अधि दिवि स्थितानि उत अपि च पृथिव्या अधि पृथिव्यां स्थितानि अधीति सप्तम्यर्थानुवादः । विश्वा विश्वानि वसु वसूनि धनानि नः अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कभूपाल साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये ।

सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थे ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

(इन्दो पुनानः) हे सोम ! पूयमान तू (दिव अधि) द्युलोकमें स्थित (उत पृथिव्याः) और पृथ्वीलोकमें स्थित (विश्वा वसु नः आभर) सकल धन हमें दे ॥ ४ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके एकोनविंशाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः

एकोनविंशोऽध्यायश्च समाप्तः

❀ श्रीहरिः ❀

अथ विंशोऽध्याय आरभ्यते

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र

प्रास्य धारा अक्षरन् वृष्णः सुतस्यौजसः ।

३ १ २र ३ १ २

देवाँ अनु प्रभूषतः ॥ १ ॥

ऋ० नृमेधः । छ० गायत्री । दे० सोमः । तत्र प्रथमे खण्डे-प्रास्य धारेति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तं,तत्र प्रथमा।अस्य सोमस्य धाराः ओजसः ओजसा बलेन अक्षरन् असिञ्चन्। कीदृशस्य ? वृष्णोः वर्षकस्य सुतस्य अभिषुतस्य देवान् अनु प्रभूषतः प्रभवितुमिच्छतः ॥ १ ॥

(वृष्णोः सुतस्य) अभीष्ट फलोंकी वर्षा करनेवाले और संस्कार कियेहुए (देवान् अनु प्रभूषतः) देवताओंके विषै प्रभु बननेकी इच्छा वाले (अस्य धाराः ओजसः प्राक्षरन्) इस सोमकी धारें बलसे सींचीगई ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

सप्तिं मृजन्ति वेधसो गृणन्तः कारवो गिरा ।

१ २ ३ २ ३क २र

ज्योतिर्जज्ञानमुक्थ्यम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । सप्तिम् अश्वस्थानीयं सर्पणस्वभावं वा सोमं मृजंति शोधयन्ति । के ? गृणन्तः स्तुवन्तः वेधसः विधातारः कारवः कर्मकर्त्ताकरोऽध्वर्य्वादयः गिरा स्तुत्यो साधनेन । कीदृशं सप्तिम् ? ज्योतिः दीप्यमानं सोमं जज्ञानं जायमानं प्रवृद्धमित्यर्थः अथवा ज्योतिर्जायमानम् अयं वै ज्योतिर्यत्सोमः इति श्रुतेः । उक्थ्यं स्तुत्यम् ॥ २ ॥

(वेधसः कारवः) यज्ञकर्मके विधाता अध्वर्यु आदि(गिरा गृणन्तः) वाणीसे स्तुति करते हुए (ज्योतिः जज्ञानम्) दीप्यमान और बढ़ते हुए (उक्थ्यं सप्तिं मृजन्ति) स्तुतियोग्य और बहते हुए सोमको शोधते हैं ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सुषहा सोम तानि ते पुनानाय प्रभूवसो ।

१ २ ३ १ २
वर्षा समुद्रमुक्थ्य ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे सोम ! उक्थ्य ! स्तुत्य । प्रभूवसो प्रभूतधन ! पुनानाय पूयमानस्य ते तव तानि तेजांसि सुपहा शोभनाभिभावुकानि यस्मादेवं तस्मात् समुद्र समुद्रसदृश स वर्ष वर्द्धय रसेन पूरयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(प्रभूवसो उक्थ्य सोम) हे बहुतधनवाले स्तुतियोग्य सोम ! पुनानाय त) पूयमान तेरे (तानि सुपहा) यह तेज श्रेष्ठ रक्षा करनेवाले हैं (समुद्रं वर्ष) समुद्रकी समान उसको रससे पूर्ण कर ॥ ३ ॥

३ २ ३ २ ३ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३
एष ब्रह्मा य ऋत्विय इन्द्रो नाम श्रुतो गृणे ॥१॥

ऋ० नृमेधः षामदेवः वा । छं० द्विपदा पङ्क्तिः । दे० इन्द्रः । अथ द्विपदं द्वितीय सूक्तम् तत्र प्रथमा । यः इन्द्र इति नाम श्रुतः वेपसमूहैः प्रख्यातः एषः ऋत्विय ऋतौ वसन्तादौ काल भवः य एषः ब्रह्मा सर्वतः परिवृढः तमहं गृणे स्तौमि ॥ १ ॥

(य इन्द्र नाम श्रुत) जो इन्द्र नामसे प्रसिद्ध है (एषः ऋत्वियः ब्रह्मा) जो यह वसन्तादिमें यज्ञादिके द्वारा वृद्धिको प्राप्त होता है (गृणे) उसकी मैं स्तुति करता हूँ ॥ १ ॥

१ २र ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
त्वामिच्छवसस्पते यन्ति गिरो न संयतः ॥२॥

अथ द्वितीया । हे शवसः ! बलस्य पत पालकेन्द्र ! अतिशयेन बलवानित्यर्थः । तथा शाखान्तरे बलेनोत्पत्तिस्य श्रूयते उरस्तो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत तमिन्द्रो देवताः विसृज्यते, इत्यारभ्य, तस्मात्ते वीर्यवन्त इति श्रुते । त्वामित् त्वामेव शयतः न सम्यङ् नियच्छतः पुरुषस्येव वेदस्य सम्बन्धिन्यः गिरः स्तुत्याः यन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

(शवसः पते) हे बलके स्वामी अर्थात् परम बलवान् इन्द्र ! (त्वा मित्) तुमको ही (संयतः न) सम्यक् प्रकार नियममें रहनेवाले पुरुषके सी (गिरः) वेदमन्त्रकी स्तुतियें (यन्ति) प्राप्त होती हैं ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ २उ
वि स्रुतयो यथा पथा० ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । विस्रुतयः इत्यृचः प्रतीकम् तस्यादितो व्याख्यानं छन्दसि प्रकरणम् ॥ ३ ॥

(इंद्र) हे इंद्र ! (यथा स्रुतयः यथा) जैसे राजमार्गसे छोटे२ मार्ग अनेकों ओरको जाते हैं तैसे ही (त्वत् रातयः वियंतु) तुमसे अनेकों प्रकारके दान उपासकोंकी ओरको जाते हैं ॥ २ ॥

२ ३ २३ २३१२
आ त्वा रथं यथोतये० ॥ १ ॥

ऋ० प्रियमेधः । छ० अनुष्टुप् । दे० इंद्रः । यथा त्वा रथमिति तृचं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमायाः इति प्रतीकमत्र पठ्यते । तथापि व्याख्यायते । हे इंद्र ! त्वा त्वां वयम् आवर्त्तयामसि आवर्त्तयामः । किमर्थम् ऊतये अस्माकं रक्षणाय सुम्नाय सुखाय च । किमिव ? रथं यथा ऊतये सुखाय चावर्त्तयति तद्वत् । कीदृशं त्वाम् ? तुविकूर्मिम् बहुकर्माणम् ऋतीषहं हिंसकानामभिभवितारम् । हे इंद्र ! शविष्ठ अतिशयेन बलवन् ! सत्पतिं सतां पालकं इंद्रं त्वामिति समन्वयः १

हे इंद्र ! हम (ऊतये सुम्नाय) अपनी रक्षा और सुखके लिये (रथं यथा) रथकी समान (तुविकूर्मिं ऋतीषहम्) अनेकों कर्म वाले और हिंसकोंका तिरस्कार करनेवाले (शविष्ठं सत्पतिम्) अत्यन्त बलवान् और सज्जनोंके रक्षक (त्वा इंद्रं आवर्त्तयामसि) तुझ इंद्रकी परिक्रमा करते हैं ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तुविशुष्म तुविक्रतो शचीवो विश्वया मते ।
१ २ ३ २
आ पप्राथ महित्वना ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे तुविशुष्म ! प्रभूतबल ! अतएव तुविक्रतो बहुविचित्रकर्मवन् ! अथवा बहुप्रज्ञ ! कर्मणः पृथगभिधानात् हे शचीवः बहुकर्मोपेत ! पूजनीयेन्द्र ! विश्वया विश्वव्याप्तेन महित्वना महत्वेन आ पप्राथ आपूरितवानसि अविशेषाद् विश्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

(तुविशुष्म तुविक्रतो) महान् बली और अनेकों विचित्र कर्मवाले (शचीवः मते) अनेकों पराक्रमोंसे युक्त हे पूजनीय इंद्र ! (विश्वया महित्वना आपप्राथ) विश्वव्यापी महिमासे तुमने विश्वभरको पूर्ण करा है

१ २ ३ २ ३१ २र ३ १ २ ३ १ २
यस्य ते महिना महः परि ज्मायन्तमीयतुः ।
२ ३ १ २ ३ १ २
हस्ता वज्रꣳ हिरण्ययम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । मह महत यस्य ते तव यच्छंगः प्रकृतपरामर्शी प्रक तसूक्तमुद्दृयम तत्प्रत्युपि्रकृतिमूर्तीपदमित्यानुक्तलक्षणस्य तवेत्यर्थः महिना महान् हस्ता तव हस्तौ ज्मायन्तं पृथिव्या सर्वतो व्याप्नुवन्त हिरण्ययम हिरण्मयम वज्रम् हस्तौ इयतुः परिगृह्णीत सर्वदास्माकम् भयनिवारणायेति भावः ॥ ३ ॥

(यस्य महः ते हस्ता) जिस तुम महापुरुषके हाथ (ज्मायन्तं हिर ण्यय वज्रम् परीयतु) पृथिवीमें सवत्र व्यापनेवाले सुवर्णमय वज्रको ग्रहण करते हैं ॥ ३ ॥

२३ ३ १ २ ३१२ ३१२ ३१२३ २

आ य पुर नार्मिणीमदी देदत्य· कविर्नभन्यो२

१ २ २३ १ २३२ ३१ २

नार्वा । सूरो न रुरुक्वा छतात्मा ॥ १ ॥

ऋ० दीर्घतमः । छं० विराट् । दे० अग्निः । आ यः पुरमिति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तं तत्र प्रथमा । यः अग्निः नार्मिणीं नर्मयता यजमानानाम् सर्वधिजोमुपरर्थं यद्वा नृणा मनसि स्थिता यजमानाना यद्वार्थं भूमिं प्रत्यगम्या गमनमनीया विद्यते ताम् पुरं तत् स्थानम् अदीदेत् दीपयति । कीदृशोऽयम् ? अत्यः अपेक्षितदेश प्रत्यतनशीलः कविः क्रान्तदर्शी । तत्र दृष्टान्त अत्रा अरणकुशलः नभन्यः न नभस्याकाशे दारः नतन्यः वायुरिव । किञ्च शतात्मा । शतम् सहस्रमित्यपरि मितवचन तद्द् यजमानगृहापेक्षया आयहनीयगार्हपत्याद्यपेक्षया वा अपरिमितरूपम् । अथवा मित्रवरुणादिरूपभेदेन अग्नर्मित्रादिरूपत्व त्वमग्ने वरुणो जायसे, इन्द्रम् मित्रम् वरुणमग्निमाहुः, इत्यादि श्रुतिषु प्रसिद्ध । आनरेय ब्राह्मणम् तम्यमाहुरिति द्वितीयम त्वस्यार्थः ताद शोऽयम् सूरो न सूय इव रुरुक्वान् दीप्यमानः रुच दीप्तौ (भ्वा० आ०) छान्दसस्य लिटः क्वसुः अतस्तादृशोऽग्निरस्ति उत्कृष्टं वर्तत इति वाक्यान्वयः ॥ १ ॥

(यः) जो अग्नि (नार्मिणीं पुरम) यजमानोंकी वेदीरूप स्थानको (अदीदेत्) दीप्त करता है (यः अत्यः नभन्यः न अस्यः कविः) जो अग्नि गमनशील वायुकी समान अपेक्षित स्थान पर जानेवाला और कान्तदर्शी है (शतात्मा सूरः न रुरुक्वान्) अनेकों यजमानोंकी यज्ञ शालाओंमें अनकों रूपसे रहनेवाला जो अग्नि सूर्यकी समान दीप्य मान रहता है ॥ १ ॥

३ २ ३२ ३ १ २३२ ३ २ ३ १२

अभि द्विजन्मा त्री रोचनानि विश्वा रजांसि

३ १ २ २ ३ १ २ ३ २
शुशुचानो अस्थात् । होता यजिष्ठो अपाᳬं
३ १ २
सधस्थे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । अयमग्निः द्विजन्मा द्वाभ्यामरणिभ्यां जायमानः यद्वा, मथनात् प्रथमम् जन्म, उत्पत्त्यनन्तरम् आधानपवमानेष्ट्यादि-संस्कारकृतं द्वितीयं जन्म, एवं द्विजन्मत्वम् अथवा, द्यावापृथिवीभ्या-मुत्पन्नत्वात्, तादृशोऽग्निः त्रीणि रोचनानि क्षित्यादिस्थानानि गार्हप-त्यादीनि वा अभि शुशुचानः अभितः प्रकाशयन् न केवलं त्रीण्येव किन्तु विश्वा रजांसि सर्वाण्यपि रञ्जनात्मकानि क्षित्यादिलोकान् शुशुचानः दीपयन् होता देवानामाह्वाता यजिष्ठः यष्टृतमः सन् अपाम् प्रोक्षणाद्युदकानां सधस्थे सहस्थाने यागदेशे अस्थात् तिष्ठति ॥ २ ॥

यह अग्नि (द्विजन्मा) दो अरणियोंसे मथने पर उत्पन्न हुआ (त्री रोचनानि विश्वा रजांसि शुशुचानः) गार्हपत्य आदि तीन स्थान और सकल पृथिव्यादि लोकोंको प्रकाशित करता (होता यजिष्ठः) देवताओं का आह्वान करने वाला और परमपूजनीय होता हुआ (अपाम् सध-स्थे अस्थात्) प्रोक्षणादिके जलोंके स्थान यागशालामें स्थित होता है।

३ २उ २ २ ३२ ३ १ २ ३१
अयᳬं स होता यो द्विजन्मा विश्वा दधे
२र ३ २ २ ३ १ २ ३ १ २
वार्य्याणि श्रवस्या । मर्त्तो यो अस्मै सुतुको
३ १ २
ददाश ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । यः द्विजन्मा सः एव होता होमनिष्पादकः आह्वाता वा देवानाम् अरणीभ्यामुत्पन्नस्यैव गार्हपत्यद्वारा आहवनीयत्वात् सोऽयं विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि कर्माणि ईडवृन्दवृशंसदुहां ण्यतः (६ १, २१४), इत्याद्युदात्तत्वम् श्रवस्या श्रवस्यया श्रवोऽन्नं हविर्लक्षणं यशो वा तदिच्छया श्रवःशब्दात् क्यजन्ताद् अ प्रत्ययात् (३, ३, १०२), इति भावे अप्रत्ययः अन्नाय यशसे वा दधे धारयति अस्मै उक्तस्वरूपायाग्नये यः मर्त्यः ददाश ददाति स सुतुकः शोभन-पुत्रो भवति ॥ ३ ॥

(यः द्विजन्मा) जो दो अरणियोंसे उत्पन्न हुआ है (सः होता)

यह देवताओं का आह्वान करने वाला (अयम्) यह अग्नि (विश्वा वार्याणि ।) सकल श्रेष्ठ कर्मोंको (श्रवस्या दधे) हविरूप अन्न वा यशकी इच्छासे धारण करता है (अस्मै य मर्त्यः ददाश) इस अग्निको जो मनुष्य यजमान हवि देता है (सुवृकः) वह श्रेष्ठ पुत्रवाला होता है

२ ३ २ ३ २ ३ २३ २ २ ३ २ ३ १ २ ३

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रꣳ हृदि-

१ २ ३ १ २ ३ १ २

स्पृशम् । ऋध्यामा त ओहै ॥ १ ॥

ऋ० वामदेव । छं० पङ्क्तिः । दे० अग्निः । अथाग्ने तमद्याश्वमिति तृचात्मकम् पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे अग्ने ! अद्य अस्मिन्नहनि वयमृत्विगादयः ओहैः इन्द्रादिप्रापकैरस्माकं स्तोमैः स्तोत्रसमूहैः तम् प्रसिद्धं त्वाम् ऋध्यामः समर्धयाम कीदृशं त्वाम् ? अश्वं न वोढारम् अश्वमिव हविषो वाहकम्, तथा क्रतुं न कर्त्तारमिव उपकारिणमित्यर्थः। तथा भद्रं भजनीयं हृदिस्पृशं हृदयङ्गमम् अतिशयेन प्रियमित्यर्थः ॥१॥

(अग्ने अद्य) हे अग्ने ! आजके दिन हम ऋत्विज आदि (ओहैः ते स्तोमैः) इन्द्रादिको पहुचाने वाले तुम्हारे स्तोत्रोंसे (अश्वं न वोढारम्) अश्वकी समान हवि पहुचानेवाले (क्रतुं न भद्रं) यज्ञकी समान सेवनीय (हृदिस्पृशं त ऋध्यामः) हृदयके प्यारे तिस अग्निको हम बढ़ाते हैं ॥ १ ॥

२ ३क २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

रथीर्ऋतस्य बृहतो बभूथ ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । अधा हि इदानीमेव हे अग्ने ! त्वं क्रतोः अस्मदीय यागस्य रथी नेता बभूथ भवसि छन्दसि लुङ् लङ् लिटः (३, ४, ६,), इति भवतेवर्तमानार्थे लिटि सिपस्थल् आबभूथाततन्थ (७, २, ६४), इति निपातनादिडभावः । कीदृशस्य यागस्य ? भद्रस्य भजनीयस्य दक्षस्य प्रवृद्धस्य साधोः अभीष्टफलाना साधकस्य सत्यभूतस्य बृहतः महतः।

(अग्ने) हे अग्ने ! (अधा हि) इस समय ही तुम (भद्रस्य दक्षस्य) सेवनीय और बढ़े हुए (साधो) ऋतस्य) अभीष्टफलोंके साधक और सत्यरूप (बृहतः क्रतोः रथी बभूथ) हमारे बड़ेभारी यज्ञके नेता होते हो ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २र ३ २ १ २र
एभिर्नो अर्कैर्भवा नो अर्वाङ् स्वा३र्ण ज्योतिः
२ ३ १ ३ ३ २ ३ १ २
अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे अग्न ! ज्योतिः ज्योतिष्मान् स्वः न सूर्य्यं इव तथा विश्वेभिः विश्वैः समस्तैः अनीकैः तेजोभिः सुमनाः शोभनमनस्कस्त्वं नः अस्मदीयैः एभिः एतैः अर्कैः अर्च्चनीयैः स्तोत्रैः नानाविधैः हविर्लक्षणैः अन्नैर्वा अथवेन्द्रादिदेवैः सह नः अस्माकम् अर्वाङ् अभिमुखः भवेति ॥ ३ ॥

(अग्ने) हे अग्निदेव (ज्योतिः स्वः न) ज्योतिर्मय सूर्यकी समान (विश्वेभिः अनीकैः सुमनाः) सकल तेजोंसे श्रेष्ठ मनवाला तू (नः एभिः अर्कैः) हमारे इन स्तोत्रोंसे वा अन्नोंसे अथवा (नः अर्कैः एभिः) हमारे पूजनीय इन इंद्रादिदेवताओं सहित (नः अर्वाङ् भव) हमारे सन्मुख होओ ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके विंशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः समाप्तः

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रँ राधो अमर्त्य ।
२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
आ दाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः ॥

ऋ० प्रस्कण्वः । छ० बृहती । दे० अग्निः । अथ द्वितीये खण्डे—अग्ने विवस्वदिति प्रगाथात्मकं प्रथमम् सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे अग्ने ! त्वम् उषसः उषोदेवतायाः सकाशात् राधः धनम् दाशुषे दाश्ट दाने कवसुः हविर्दत्तवते यजमानाय आ वह आनाय प्रापय । सोऽग्निर्विशिष्यते, अमर्त्य मरणरहित ! जातवेदः जातानां वेदितः ! तमेतं शब्दं यास्कोव्याचष्टे,जातवेदाःकस्माज्जातानिवेदजातानिवैनंविदुर्जातेजाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो वा जातविद्यो वा जातप्रज्ञो वा यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं तस्मात् सर्वानृतून् पशवोऽग्निमभिसर्पन्तीति च (निरु० दै० १, १९) इति । कीदृशं राधः ? विवस्वत् विशिष्टनिवासोपेतं चित्रं नानाविधम् । किञ्च, अद्य अस्मिन् दिने उषर्बुधः उषः काले प्रबुद्धान् देवान् आवह विवस्वत्, विवासन विः तदुक्तम्, वस निवासे (भ्वा०प०), विपूर्वादन्तर्भावितण्यथात् सम्पदादिलक्षणो भावे क्विप् (३, ३, ९४ वा०) यदस्यास्ति (५, २, ९४), इति मतुप्, मादुपधायाः (८, २, ९), इति

घत्यम्, तसौ मत्वर्थे (१, ४, १९), इति भत्वेन पदत्वाभावाद्रुत्वाभावः सुपादित्वात् (७, १, ३९) आद्युदात्तत्वम् । जातवेदः -जातानि वेत्सीति जातवेदाः गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च (उ० ४, २२६), इत्यसुन्, यद्वा वेद इति धननाम (निघ० २, १०, ४), जातं धनं यस्य स जातवेदाः, आमन्त्रितनिघातः (८, १, १९) यद्वा-वचोऽतस्तिङः (६, ३, १३५)-इति संहितायां दीर्घत्वम् । उपर्बुधः। उषसि बुध्यन्त इत्युपर्बुधः बुध अवगमने (भ्वा० प०) क्विप् च (३,२, ७६), इति क्विप् लोपश्चाभावश्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १३९) ॥ १ ॥

(अमर्त्य जातवेदः अग्ने) मरणधर्म रहित और प्राणिमात्रके ज्ञाता हे अग्निदेव (त्वम) तुम (उषसः) उषादेवतासे (दाशुषे) यजमानके अर्थ (विवस्वत् चित्रं राधः) विशेष स्थान सहित नानाप्रकार का धन (आवह) पहुँचाओ (अद्य उषर्बुधः देवान्) आजके दिन उषःकालमें चेतनायुक्त देवताओंको इस यज्ञमें पहुँचाओ ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २र ३ १ २ १ २ ३ १ २ ३

जुष्टो हि दूतो असि हव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्व-

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

राणाम् । सजूरश्विभ्यामुषसा सुवीर्य्यमस्मे धेहि

१ २ ३ २

श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया हे अग्ने ! त्वं जुष्टत्वादिविशेषणयुक्तोऽसि जुष्टः नित्यं मंत्रे (६, १, २१०)—इत्याद्युदात्तत्वम् सेवित इत्यर्थः असि सिपि तास स्त्योर्लोपः (७, ४, ५०), इति सलोपः, हि च (८, १ ३२), इति निघातप्रतिषेधः । दूतः देवानां विशेषवार्त्ताहरः, अत एव हव्यवाहनः हव्येऽनन्त पादम (३, २, ६६) ण्युट्, योरनादेशः (७, १, १), नित्यादाद्युदात्तत्वे (६, १, १९७) कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १३९) हविषो वोढा अध्वराणां क्रतूनां रथीः रथस्थानीयः तथा च मन्त्रान्तरं ब्राह्मणेनैवं व्याख्यातम् रथीरध्वराणामित्याद्यैषा हि देवरथः इति, ब्राह्मणान्तरञ्च रथोह वा एष भूतेभ्यो देवेभ्यो हव्य वहति इति सादृशत्वम् अश्विभ्यां देवाभ्याम् उषसा देवतया च सजूः सहितो भूत्वा सुवीर्य शोभनवीर्य्योपेतं बृहत् ।प्रभूतं श्रवः अन्नम् अस्मे धेहि अस्मासु प्रक्षिप ॥ २ ॥

(अग्ने) हे अग्निदेव! तुम (जुष्टः दूतः) सेवा किये हुए और देवताओंका संदेशा पहुँचाने वाले (हव्यवाहनः अध्वराणां रथीः असि) हविको पहुँचानेवाले और यज्ञोंके रथरूप हो (अश्विभ्यां उषसा सजूः) अश्विनीकुमार और उषा देवताके साथ होकर (अस्मे सुवीर्यं बृहत् श्रवः धेहि) हमारे विषैं सुन्दर वीरतायुक्त बहुतसे अन्न को स्थापन करा॥ ३॥

३ १ २३ १ २र ३ १ २र ३ १ २
विधुं दद्राणꣳ समने बहूनां युवानꣳ सन्तं
३ १ २ ३ १ २ २ १ २ ३ २उ
पलितो जगार। देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या
३ २ ३ १ २र
ममार स ह्यः समान॥ २॥

ऋ० बृहदुक्थः। छ० त्रिष्टुप्। दे० इंद्रः। अथ विधुन्दद्राणमिति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। अनया कालात्मक इंद्रः स्तूयते. विधुं विधारकं सर्वस्य युद्धादेः कर्त्तारं विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थः तथा समने अत्रमनः प्राणनं सम्यगननोपेते संग्रामे बहूनां शत्रूणां दद्राणं द्रावकम्, ईदृक्सामर्थ्यापेतं युवानं सन्तं पुरुषं पलितः जरा जगार निगिरतीन्द्राज्ञया। एवमुक्तलक्षणं वक्ष्यमाणलक्षणञ्च देवस्य कालात्मकस्येन्द्रस्य महित्वा महत्त्वेनोपेतं काव्यं सामर्थ्यं पश्य पश्यत हे जनाः। तथा जरसा प्राप्तः यः अद्य ममार म्रियते, स ह्यः परेद्युः समान सम्यक् चेष्टने पुनर्जन्मान्तरे प्रादुर्भवतीत्यर्थः तदेवं चत्वारि नामानि शरीराण्युक्तानि बहृक्मन्त्रेषु॥ १॥

इस मंत्रमें कालात्मा इंद्रकी स्तुति कीजाती है, कि-(विधुं समने बहूनां दद्राणं) सकल कार्योंके कर्त्ता और संग्राममें अनेकों शत्रुओंको विदीर्ण करनेवाले (युवानं सन्तं पलितः जगार) ऐसे युवा पुरुषको भी इंद्रकी आज्ञासे बुढ़ापा निगल लेता है (देवस्य महित्वा काव्यं पश्यत) हे पुरुषो! ऐसे कालात्मा इंद्रदेवकी महिमाभरी सामर्थ्यको देखो (अद्य ममार) बुढ़ापेको प्राप्तहुआ जो पुरुष आज मरता है (सः ह्यः समान) वह दूसरे दिन अन्य जन्म धारण करकै फिर प्रकट होता है इसप्रकार यह शरीरकी चार प्रकारकी दशायें कहीं॥ १॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २उ ३ १
शाक्मना शाको अरुण सुपर्ण आ यो महः

२र ३ १ २र २ ३ १ २ ३ २उ
शूर सनादनीड । यच्चिकेत सत्यमित्तन्न
३ १ २ ३ २ ३ २उ ३ १ ५र
मोघं वसु स्पार्हमुत जेतोत दाता ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। शाक्मना शक्मैव शाक्म, शाक्मना बलेन शाकः शक्तः शक्लः शक्ती स्वशक्त्यैव सर्वं कर्त्तुं शक इत्यर्थः न हीन्द्रस्य सहायान्तरापेक्षास्ति इन्द्रत्वादेव, अरुणः अरुणवर्णः सुपर्णः कश्चित् शोभनपर्णः पक्षी आ गच्छतीत्यध्याहारः उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारात्। यः महः महान् शूरः विक्रान्तः सनात् पुराणः अनीडः नीडस्याकर्त्ता। न हीन्द्रोऽग्निवत् कुत्रचिदपि यज्ञे निकेतनं करोति। एवं सुपर्णरूपेणेन्द्रमाह स पक्षीन्द्रो यत् चिकेत कर्त्तव्यत्वेन जानाति तत् सत्यम् इत् सत्यमेव न तु मोघं व्यर्थं भवति। स स्पार्हं स्पृहणीयं वसु धनं जेता जयति शत्रुभ्यः सकाशात्। उत अपि च दाता स्तोतृभ्यः प्रयच्छति न लोकाव्यय (२, ३, ६९) इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ २ ॥

(शाक्मना शाकः) अपने बलसे समर्थ (अरुणः सुपर्णः आ) अरुण वर्णका कोई श्रेष्ठ पक्षी आता है (यः महः शूरः सनात् अनीडः) जो महान् पराक्रमी पुरातन और कहीं भी स्थान बनाकर न रहनेवाला है अर्थात् इंद्र किसी यज्ञमें अग्निकी समान स्थिति नहीं करता है इस प्रकार इन्द्रका पक्षीरूपसे वर्णन किया वह पक्षी इन्द्र (यत् चिकेत) जिस बातको कर्त्तव्यरूपसे जानलेता है (तत् सत्यं इत्) वह सफल ही होती है (मोघं न) निष्फल नहीं होती है (उत स्पार्हं वसु जेता) और वह स्पृहणीय धनको शत्रुओंसे जीतता है (उत दाता) और स्तुति करनेवालोंको देता है ॥ २

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
ऐभिर्ददे वृष्ण्या पौꣳस्यानि येभिरौक्षद्वृत्र-
१ ३ ३ २ १ २र ३ १ २ ३ १
हत्याय वज्री। ये कर्मणः क्रियमाणस्य मह्न
२ ३ २ ३ १ २ ३ २
ऋतेकर्ममुदजायन्त देवाः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। इन्द्रः एभिः मरुद्भिः सह वृष्ण्या वृष्ण्यानि वर्षकाणि पौंस्यानि बलानि आ ददे आदत्ते। येभिः यैः मरुद्भिः सहित वृत्र

हत्याय प्राण्यपकारकवृष्ट्या आवरकत्वात् वृत्रः पापम् तस्य हत्यायै मनुष्याणामुपद्रवशमनायेत्यर्थः । तथा च वज्री वज्रवान् इंद्रः औक्षत् वर्षति । ये च मरुतः देवाः मन्हः महता इंद्रेण क्रियमाणस्य वृष्टिप्रदानलक्षणस्य कर्मणः साहाय्यार्थम् ऋतेकर्म वृष्टिप्रदानकर्म प्रति उद्जायंत उन्मुखा जायंते । स्वयमेव तैरेभिर्द्दे इति समन्वयः ॥ ३ ॥

वह इंद्र (एभिः वृष्ण्या पौंस्यानि आददे) इन मरुतोंके साथ वर्षा करनेवाले बलोंको ग्रहण करता है (येभिः वृत्रहत्याय वज्री औक्षत) जिनमरुतोंके सहित प्राणियोंका उपद्रव शांत करनेके लिये वज्रधारी इंद्र वर्षा करता है (ये देवाः) जो मरुत देवता (मन्हः क्रियमाणस्य कर्मणः) महान् इंद्र करकै किये जाते हुए वर्षारूप कर्मकी सहायता के लिये (ऋतेकर्म उद्जायंत) वर्षारूप कर्ममें उन्मुख होते हैं ॥ ३ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २

अस्ति सोमो अयᳬ सुतः पिबन्त्यस्य मरुतः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २

उत स्वराजो अश्विना ॥ १ ॥

ऋ०विन्दुः पूतदक्षः वा । छं०गायत्री दे०सोमः। अथास्ति सोम इति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । अयं पुरोवर्त्ती सोमः सुतः मरुदर्थमस्माभिरभिषुतः अस्ति विद्यते । तस्माद् अस्य अन्वादेशे एनं सुतं सोमं स्वराजः स्वयं दीप्यमानाः स्वतेजसा नान्यदीयेनेत्यर्थः । तादृशाः मरुतः पिबंति उत अपि च अश्विना अश्विनौ च सोमं पिबतः

(अयं सोमः सुतः अस्ति) यह सोम अपने मरुतोंके लिये अभिषुत किया है (अस्य स्वराजः मरुतः उत अश्विना पिबन्ति) इस सोम का अपने तेजसे दीप्यमान मरुत् देवता और अश्विनीकुमार पीते हैं १

१ २ ३ १ २ २ १ २र ३ २ ३ १ २

पिबन्ति मित्रो अर्यमा तना पूतस्य वरुणः ।

३ २ ३ १ २

त्रिषधस्थस्य जावतः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। न केवलं मरुत एव सोमपातारः किंतु एतेऽपि इत्याह मित्रः सर्वेषां स्वस्वकर्मणि प्रवर्त्तकत्वात् सखिभूतः यद्वा यज्ञसम्बंधी एतत्संज्ञको देवः अर्यमा च वरुणः दुःखादीनां शत्रूणां वा वारिता निवारकः एतन्नामकास्त्रयो देवाः तना ततम् ऊर्णास्तुके-

नति तनं दशापवित्रम् सुपां सुलुक् (७, १, ३९) इति आकादेश तना पुत्रस्य तना पूतस्य। परिशोधितस्य त्रिषधस्थस्य सह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थं स्थान सधमादस्थयोश्छन्दसि (६, ३, ९६) इति सहशब्दस्य सधादेश द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदात्मकानि त्रीणि स्थानानि यस्य सोऽर्कं तादृश जावत स्तुत्या जनयन्तम् इम सोम पिबन्ति द्वितीयार्थे षष्ठ्या ॥ (२, १, ८५) ॥ २ ॥

(मित्र) सबको अपने अपने कर्ममें प्रवृत्त करनेसे सखारूप मित्र देवता (अर्यमा वरुणः) अर्यमा और दुखोंको दूर करनेवाला वरुण देवता यह तीनों (तना पूतस्य) दशापवित्रसे शुद्ध हुए (त्रिषध स्थस्य जावतः पिबन्ति) तीन पात्रोंमें स्थित स्तुतिसे प्रस्तुत हुए सोमको पीते हैं ॥ २ ॥

३१ २३ २३१ २र ३२३ १२

उतो न्वस्य जोषमा इन्द्र सुतस्य गोमत। ।

३१ २र

प्रातर्होतेव मत्सति ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। उतो अपि च इन्द्र सुतस्य अभिषुतस्य गोमतः गव्यै र्मिश्रणवत अस्य अधादेश पर्यवत दशापवित्रेण पूतस्य सोमस्य जोषम् पानरूपं सेवां प्रातः प्रात सवने नु क्षिप्रम् आ मत्सति मदि स्तुत्यादिषु (भ्वा० आ०) आभिमुख्येन स्तौति यद्वा सोममेव काम यते। तत्र दृष्टान्त, होता इव यथा होता प्रात सवने देवानभिष्टौति देवान् स्तोतुं चाभिपश्यति तद्वत् ॥ ३ ॥

(उतो इन्द्र) और इन्द्र (सुतस्य गोमत अस्य जोषम्) अभिषव किये गोघृतादिसे मिले हुए इस सोमके पानरूप सेवनको (प्रात नु मत्सति) प्रात सवनमें शीघ्र ही चाहता है (होता इव) जैसे कि होता देवताओंकी स्तुति करना चाहता है ॥ ३ ॥

२ ३१ २ ३१२ ३१ २

बण्महाँ असि सूर्यबडादित्य महाँ असि ।

३१२ ३१ २ ३१ २ ३१ २ ३१

महस्ते सतो महिमा पनिष्टम मह्ना देव महाँ

२

असि ॥ १ ॥

ऋ० जमदग्निः । छ० बृहती । दे० सूर्यः । अथ वण्महां असीति प्रगाथात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे सूर्य ! त्वं महान् तेजसा अधिकः असि वट् सत्यम् नैतन्मिथ्येत्यर्थः । हे आदित्य!अदितेः पुत्र! त्वं महान् बलेनाप्यधिकः असि वट् सत्यमेव । हे पनिष्टम ! अतिशयेन स्तोत्रैः स्तुत्य ! यद्वा अतिशयेन व्यवहारकुशल ! महः महतः सतः भवतः ते तव महत्त्वं महिमा स्तोतृभिः स्तूयत इति शेषः पनिष्टम स्तोतृभिरस्माभिः स्तूयत इति वा । हे देव ! द्योतनादिगुणयुक्त ! सूर्य ! त्वं मन्हा महत्वेन महान् सर्वैः पूजनीयः असि भवसि ॥ १ ॥

(सूर्य महान् असि वट्) हे सूर्य ! तू महान् है यह सत्य है (आदित्य महान् असि वट्) हे आदित्य ! तू अधिकवली है यह सत्य है (पनिष्टम महः सतः ते महिमा) हे परम स्तुतियोग्य ! गौरवसे रहने वाले ! तुम्हारी महिमाकी स्तोता प्रशंसा करते हैं(पनिष्टम मह्ना महान् असि) हे स्तुतियोग्य सूर्य ! तुम महत्वके कारण सबके पूजनीय हो१

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १

वट् सूर्य श्रवसा महाँ असि सत्रा देव महाँ

२ ३ २ ३ १ २ ३क २र ३ १ २ ३ २उ

असि । मन्हा देवानामसुर्यः पुरोहितो विभु

३ १ २

ज्योतिरदाभ्यम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे सूर्य ! त्वं श्रवसा श्रवणेन महान् सर्वाधिकः असि यद्वा, श्रवसा अन्नेन महान् दाता असि स्तोतृभ्यो दातासि वट् सत्यम् । हे देव ! द्योतमान ! सूर्य ! त्वं देवानां मध्ये मन्हा महत्त्वेन महानधिकः असि सत्रा सत्यमेव । असुर्यः असुराणां हन्ता चासि । किंच, देवानां त्वं कामयमानानां स्तोतृणां वा पुरोहितः हितोपदेष्टासि बहुहितकार्यसि अथवा पुरोहितः पुरतो निहितोऽसि । किंच तव ज्योतिः तेजः विभु व्याप्तं सर्वतः अदाभ्यं केनाप्यहिंस्यञ्च ॥ २ ॥

(सूर्य श्रवसा महान् असि वट्) हे सूर्य ! तुम अन्नके द्वारा बड़े दाता हो यह बात सत्य है (देव देवानां मन्हा महान् असि सत्रा) हे द्योतमान सूर्य तुम देवताओंमें महत्त्वके कारण सबसे बडे हो यह सत्य ही है (असुर्यः पुरोहितः) असुरोंका नाशकर्त्ता और देवताओंका बडा हितकारी है (ज्योतिः विभु अदाभ्यम्) तुम्हारा तेज व्याप्त और किसीसे न दबने वाला है ॥ २ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके विंशाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः समाप्तः

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
उप नो हरिभिः सुतं याहि मदानां पते ।
१ २ ३ १ २ ३ २
उप नो हरिभिः सुतम् ॥ १ ॥

ऋ० सुकक्षः । छं० गायत्री । दे० सोमः । अथ तृतीये खण्डे—उप नो हरिभिरिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।-हे मदानांपते ! माद्यन्त्यनेनेति मदाः सोमाः । मदोऽनुपसर्गे (३, ३, ६७) इति करणे अप् प्रत्ययः । सोमानां स्वामिन् ! इन्द्र ! हरिभिः आ शितेन हरिभिः इत्यादिषु बहूनामश्वानां श्रुतेरत्रापि शतसहस्रसंख्याकैः सह नः अस्माकं यज्ञे सुतम् अभिषुतं सोमम् उप याहि तत्पानार्थं शीघ्रमागच्छ पुनरुपं न इत्यादरार्थो ॥ १ ॥

(मदानां पते) हे सोमोंके स्वामी इन्द्र ! (हरिभिः नः सुतं उप याहि) सैंकड़ों सहस्रों विभूतियोंवाले अश्वोंके द्वारा हमारे यज्ञमें अभिषुत सोमको पीनेके लिये शीघ्र आओ (हरिभिः नः सुतं उप) अश्वोंके द्वारा हमारे यज्ञमें अभिषुत सोमको पीनेके लिये शीघ्र आओ १

३ १ २र३१ २ ३ २ २र ३ १ २
द्विता यो वृत्रहन्तमो विद इन्द्रः शतक्रतुः ।
१ २ ३ १ २ ३ २
उप नो हरिभिः सुतम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वृत्रहन्तमः अतिशयेन वृत्रस्य हन्ता शतक्रतुः नाना विधकर्मा यः इन्द्रः द्विता द्विधा विदे वृत्रवधादौ उग्रकर्मा, जगद्रक्षणकाले शान्तकर्मेति द्विप्रकारेण विदे सर्वैर्ज्ञायते विद्ज्ञाने (अदा० प०) कर्मणि विहितस्य तमात्मपदस्य लोपस्त आत्मनेपदेषु (७, १, ४१) इति लोपः । स त्वं हरिभिः सह सुतं सोमम् नः अस्माकम् उप याहि ॥

(वृत्रहन्तमः शतक्रतुः यः इन्द्रः) वृत्रासुर या पापका अत्यन्त नाशक और अनेकों प्रकारके पराक्रमवाला जो इन्द्र (द्विता विदे) वृत्रवध आदिमें उग्र और जगत्की रक्षाके समय शान्त, इसप्रकार दो रूपवाला सबोंसे जाना जाता है (हरिभिः नः सुतं उप) अश्वोंके द्वारा हमारे यज्ञमें अभिषुत सोमके पीनेको शीघ्र आव ॥ २ ॥

२ २र ३ १ २र ३ १ २
त्वꣳ हि वृत्रहन्नेषां पाता सोमानामसि ।
१ २ ३ १ २ ३ २
उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। हे वृत्रहन्! वृत्रस्य पापस्य वा हन्तः! इन्द्र! हि शब्दो हेत्वर्थे यस्मात् त्वम् एषाम् अस्मदीयानां पाता पानकर्त्ता असि भवसि एषामिति इदमोऽन्वादेशे अशादेशोऽनुदात्तश्च (२, ४, ३२) अतस्त्वमश्वः सह सोमं पातुमुपयाहि आगच्छ ॥ ३ ॥

(वृत्रहन् हि त्वं एषां सोमानां पाता असि) हे पापनाशक इंद्र! क्योंकि तुम इन सोमोंको पीनेवाले हो इसकारण (हरिभिः नः सुतं उप) अश्वोंके द्वारा हमारे यज्ञमें अभिषुत सोमके पीनेको आओ ॥३॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

प्र वो महे महे वृधे भरध्वं प्रचेतसे प्र सुमतिं कृणुध्वम्

१ २ ३ १ २र

विशः पूर्वीः प्र चर चर्षणिप्राः ॥ १ ॥

ऋ० वसिष्ठः। छ० विराट्। दे० इंद्रः। अथ प्रवो मह इति तृचात्मकं द्विनर्वियं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। हे मदीया जना! वः यूयं महे, वृधे महतां धनानां वर्द्धयित्रे अतएव महे महते इंद्राय भरध्वम्। सोमान् प्रणयत। प्रचेतसे प्रकृष्टमतये इंद्राय सुमतिं सुष्ठु मननीयं स्तोत्रं प्र कृणुध्वम् प्रकुरुत। अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हे इंद्र! चर्षणिप्राः चर्षणयो मनुष्याः कामैः प्रजानां पूरयिता त्वं पूर्वीः पूरयित्रीः विशः प्रजाः प्रचर अभिगच्छ

मेरे पुरुषो! (वः महे वृधे) तुम बहुनसे धनोंका भी बढ़ानेवाले (महे प्रभरध्वम्) महान् इन्द्रके अर्थ सोम अर्पण करो (प्रचेतसे सुमतिं प्रकृणुध्वम्) श्रेष्ठ मति वाले इंद्रके अर्थ सुन्दर स्तोत्रको पढ़ो (चर्षणिप्राः पूर्वीः विशः प्रचर) हे मनुष्योंकी कामनायें पूर्ण करने वाले इंद्र! तुम हविसे पूर्ण करनेवाली प्रजाओंके समीप आओ ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र३ १ २ ३

उरुव्यचसे महिने सुवृक्तिमिन्द्राय ब्रह्म जनयन्त

१ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

विप्राः। तस्य व्रतानि न मिमन्ति धीराः ॥२॥

अथ द्वितीया। उरुव्यचसे पृथुव्याप्तये महिने महते यस्मै इंद्राय सुवृक्तिं शोभनाम् स्तुतिं ब्रह्म अन्नं हविश्च विप्राः प्राज्ञाः जनयंत जनयन्ति। तस्य इंद्रस्य व्रतानि दक्षिणादीनि कर्माणि धीराः प्राज्ञाः देवा अपि न मिनन्ति हिंसन्ति ॥ २ ॥

(विप्राः) ऋत्विज् (उरुव्यचसे महिने इंद्राय) जिसकी बड़ीभारी व्यापकता है ऐसे महान् इंद्रके अर्थ श्रेष्ठ स्तुति और हविरूप अन्न

अर्पण करते हैं (तस्य व्रतानि धीराः न मिनन्ति) उस इन्द्रके दक्षि
णादि कर्मोंको देवता भी नहीं रोकते हैं ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २
इन्द्र वाणीरनुत्तमन्युमेव सत्रा राजानं दधिरे सहध्यै ।
१ २ ३ २ ३ १
हर्य्यश्वाय बर्हया समापीन् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । सत्रा राजानं सर्वस्य जगत ईश्वरम् अनुत्तमन्युम् केनाप्यनुत्तोऽप्रतिहतो मन्युः क्रोधो यस्य सः तमेव, इन्द्रम् वाणीः स्तुतयः सहध्यै स्तोतॄणां शत्रूणामभिभवितुं दधिरे पुरो दधिरे । अतः हे स्तोतः ! त्वमपि हर्य्यश्वाय इन्द्राय हर्य्यश्वमिन्द्रम् स्तोतुमित्यर्थः आपीन् बन्धून् सम् बर्हय प्रवर्द्धय ॥ ३ ॥

(सत्रा राजानं अनुत्तम मन्युम् इन्द्रम् एव) सर्वोंके ईश्वर जिसके क्रोध को कोई भी बाधा न देसके ऐसे इन्द्रको ही (वाणीः सहध्यै दधिरे) स्तुतियें शत्रुओंका तिरस्कार करनेको आगे करती हैं इस कारण हे स्तोतः ! तुम भी (हर्यश्वाय आपीन् संबर्हय) इन्द्रकी स्तुति करनेको अपने बान्धवोंको उत्साहित करो ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र
यदिन्द्र यावतस्त्वमेतावदहमीशीय ।
३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
स्तोतारमिद्दधिषे रदावसो न पापत्वाय रंसिषम् ॥

ऋ० वसिष्ठः । छं० बृहती । दे० इन्द्रः । अथ यदिन्द्रेति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे इन्द्र यत् यतः यावतः धनस्य ईशिषे एतावत् षष्ठ्या लुक् (७, १, ३९) एतावतो धनस्य अहम् ईशीय ईश्वरो भवेयम् । हे रदावसो ! रदति ददाति वसूनीति रदद्वसुः ततोऽहम् अस्मदीयम् स्तोतारम् इत् दधिषे धनदानेन धारयेमेत् । किञ्च पापत्वाय क्षीणत्वाय न रंसिषम् न दद्याम् ॥ १ ॥

(इन्द्र यत् यावतः) हे इन्द्र ! जब कि तुम जितने धनके स्वामी हो (एतावत् अहं ईशीय) उतने ही धनका मैं भी स्वामी होऊं (रदद्वसो) हे धनोंके देनेवाले ! मैं (स्तोतारं इत् दधिषे) अपने स्तोताको धन देकर धारण करही सकूं (पापत्वाय न रंसिषम्) धन हीन होनेके लिये न दूं ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३
शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिवे राय आ कुहचि-

१२ २३ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
द्विदे । न हि त्वदन्यन्मघवन्न आप्यं वस्यो
१ २ ३२ ३ २
अस्ति पिता च न ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । कुहचिद्विदे कुत्रचित् विद्यमानः कुहचिद्वित् तस्मै यत्र क्वापि विद्यमानायेत्यर्थः। महयते पूजयते जनाय दिवे दिवे प्रतिदिनम् रायः धनानि शिक्षेयम् इत् दद्यामेव आकारः पादपूरणः । एवमिन्द्रस्य वाक्यं श्रुत्वा ऋषिर्वदति हे मघवन् ! इंद्र त्वदन्यत् अस्माकम् आप्यं बन्धुः न हि अस्ति वस्य प्रशस्यः पिता च न पालयिता च त्वदन्यो नास्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

(कुहचिद्विदे महयते) चाहे तहां रहकर तुम्हारी पूजा करनेवाले पुरुषको (दिवे दिवे रायः शिक्षेयं इत्) प्रतिदिन धनोंका दान अवश्य ही करता हूँ । इस इंद्रके वाक्यको सुनकर उपासक कहता है, कि—(मघवन् त्वदन्यत् आप्यं नहि) हे इंद्र तुम्हारे सिवाय हमारा और कोई बान्धव नहीं है (वस्यः पिता च न अस्ति) और प्रशंसा योग्य रक्षक भी तुम्हें छोड़कर दूसरा कोई नहीं है ॥ २ ॥

३ १ २र ३ २३ ३ २ ३ २ ३ १ २
श्रुधी हवं विपिपानस्याद्रेर्बोधा विप्रस्यार्चतो
३ २ ३ २उ ३ १ २ ३ २ ३ २
मनीषाम् । कृष्वा दुवाँ॑स्यन्तमा सचेमा ॥१॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० विराट् । दे० इंद्रः । अथ श्रुधी हवमिति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे इंद्र विपिपानस्य विपीत्वतो विपितवतो वा ममाद्रेर्ग्रावणः हवम् आव्हानं श्रुधि शृणु ग्रावभ्या वाचम् वदता वदद्भ्यः इति हि निगमान्तरम् । विप्रस्य प्राज्ञस्य वसिष्ठस्य अर्चतः स्तुवतः मनीषा स्तुतिः बोध बुध्यस्व च । इमा इमानि क्रियमाणानि दुवांसि परिचरणानि अन्तमा अन्तिकतमानि बुद्धिस्थानि वा सचा सहायभूतः सन् कृष्वा कुरु च ॥ १ ॥

हे इंद्र ! (विपिपानस्य अद्रेः हवं श्रुधि) विशेष सोमपान करना चाहते हुए मुझ दृढ़ उपासकके आह्वानको सुनो (अर्चतः विप्रस्य मनीषां बोध) स्तुति करने वाले विप्रकी स्तुतिको स्वीकार करो (इमा दुवांसि अंतमा सचा कृष्वा) इन सेवाओंको परम समीपस्थ सहायक होकर स्वीकार करो ॥ १ ॥

२ ३ २३ १२ ३१ ३ १ २ ३ १२३क २र
न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य न सुष्टुतिमसुर्यस्य
३ २ १२ ३ १ २
विद्वान् । सदा ते नाम स्वयशो विवक्मि ॥२॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! तुरस्य शत्रूणाम् हिंसकस्य ते तव गिरः स्तुतीः असुर्यस्य द्वितीयार्थे षष्ठी (३, १, ८५) त्वदीयम असुर्यं बलं विद्वान् जानन् अहं न अपि मृष्ये मृषिर्मार्जनकर्मा (भ्वा० प०) न मार्जयामि न परित्यजामीत्यर्थः । सुष्टुतिं शोभनाम् स्तुतिञ्च न अपि मृष्ये मृषेर्मार्जनकर्मत्वमन्यत्रापि दृश्यते तद्यथा, मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्रमर्षिष्ठा इति किन्तु हे स्वयश ! असाधारणयश ! ते तव नाम स्तोत्रं सदा एव विवक्मि ब्रवीमि ॥ २ ॥

हे इन्द्र ! (तुरस्य ते गिरः) शत्रुओं का नाश करनेवाले तेरी स्तुतियों को (असुर्यस्य विद्वान् न अपि मृष्ये) और बलको जानता हुआ मैं नहीं छोड़ता हूँ (सुष्टुतिं न) श्रेष्ठ स्तुतिको भी नहीं छोड़ता हूँ (स्वयश ते नाम सदा विवक्मि) हे असाधारण कीर्तिवाले तेरे स्तोत्र को सदा उच्चारण करता हूँ ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ १२३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
भूरि हि ते सवना मानुषेषु भूरि मनीषी हवते
२ २उ ३ १ २ ३ १ २
त्वामित् । मारे अस्मन् मघव ज्योक ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे मघवन् ! ते तव सवना सवनानि सोमाभिषव नानि भूरि भूर्याणि मानुषेषु अस्मासु वर्त्तन्त इति शेषः । मनीषी स्तोता त्वामित् त्वामेव भूरि हवते नितरां स्तौति ह्वयति वा । अतः अस्मत् अस्मत्तः आरे दूरे ज्योक् चिरकालं मा कः आत्मानं मा कार्षीः क्षिप्रमात्मानमस्मदासन्नं कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

(मघवन् मानुषेषु ते भूरि सवना) हे इन्द्र ! हम यजमानोंके यहाँ तुम्हारे बहुतसे सोमाभिषव हैं (मनीषी त्वामित् भूरि हवते) स्तोता तुमको ही अधिकतर आह्वान करता है, इस कारण (अस्मत् आरे ज्योक् मा कः) हमसे दूर चिरकालपर्यन्त मत रहो ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके विंशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः समाप्तः

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्चत । अभीके

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
चिदु लोककृत्सङ्गे समत्सु वृत्रहा । अस्माकं
३ १ २२ ३ १ २ ३ २३ ३
बोधि चोदिता नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि
१ २
धन्वसु ॥ १ ॥

ऋ० सुदामः । छ० महापंक्तिः । दे० इन्द्रः । अथ चतुर्थे खण्डे-प्रोष्वस्मा इति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । अस्मै इन्द्राय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अस्येन्द्रस्य पुरः रथस्य पुरः रथं रथस्य पुरस्तात् पुरोऽव्ययम् (१, ४, ६७) इति गतित्वाद् गतिसमासः (२, १, १८) रथस्य अग्रे वर्त्तमानं शूषं बलं सुप्रोर्चत हे स्तोतारः! सुष्ठु प्रपूजयत (प्र उ इति) निपातसमुदायः । प्रो इति ओत् (१, १, १५) इति प्रगृह्यसंज्ञा इन्द्रो विशिष्यते समत्सु समानं माद्यन्त्यत्रेति समदः संग्रामा औणादिकोऽधिकरणे क्विप् (३, १, ७६), समानस्य छन्दसि (६, ३, ८४) इति समावः, समत्सु संग्रामेषु सङ्गे सङ्गमर्त्तये शत्रुबल डोऽन्यत्रापि दृश्यते (३, २, ४८ वा०) गमेर्डः । अभीके चित् अभ्यर्णेऽपि निकटं प्राप्तेऽपि लोककृत् स्थितिकृत् पालयिता । स्थित्वा च वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता, एवंविधः स इन्द्रः अस्माकं स्तोतॄणां चोदिता धनानां प्रेरयिता सन् बोधि अस्माभिः कृतानि परिचरणानि बुध्यतां बुधेश्छान्दसे लुङि दीपजनबुध-(३,१,६१) इत्यादिना कर्त्तरि च्लेश्चिणादेशः, बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । अपि च अन्यकेषां कुत्सिता अन्ये अन्यके अव्ययसर्वनाम्नाम०(५, ३, ७१) इति कुत्सनार्थे प्राक् टेरकच्, तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यन्त इति सर्वनामसञ्ज्ञायामामः सुडागमः, अन्यकेषाम् कुत्सितानामन्येषां शत्रूणां धन्वसु अधिरोपिता ज्याकाः कुत्सिता ज्याः नभन्तां नश्यन्तु । ज्याशब्दात् कुत्सायां प्रागिवात् कः (५, ३, ७०) नभ हिंसायां (क्र्यादिकः आ०), व्यत्ययेन शप् (३, १, ८५) ॥ १ ॥

हे स्तोताओं ! (अस्मै इन्द्राय पुरो रथम्) इस इन्द्रके रथके आगे (शूषं सुप्रोऽर्चत) बलको भलेप्रकार पूजो (समत्सु) संग्रामोंमें (सङ्गे अभीके चित्) शत्रुओंके बलके अत्यन्त निकट आनेपर भी (लोककृत्) लोकोंका पालनकर्त्ता (वृत्रहा) शत्रुओंका नाशक इन्द्र (अस्माकं चोदिता) हम स्तोताओंको धन देताहुआ (बोधि) हमारी सेवाओं

को जानो (अन्यकेषां धन्वसु अधि ज्याकाः नभन्ताम्) दुष्टशत्रुओंकी धनुषों पर चढ़ीहुई छोटी प्रत्यञ्चाएँ नष्ट हों ॥ १ ॥

२उ ३ १ २ ३ ३ ३ २ ३ १ २
त्वꣳ सिन्धूꣳरवासृजोऽधराचो अहन्नहिम् ।
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३
अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे विश्वं पुष्यसि वार्यम् । तं त्वा
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २उ ३ १ २
परि ष्वजामहे नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! त्वं सिन्धून् स्यन्दनशीलान् जलपूरान् अधराचः अधरमधोमुखमञ्चतो गच्छतः अवासृजः मेघान्निरगमयः यतः त्वम् अहिम् अन्तरिक्षे गच्छन्तं मेघम् अहन् हतवानसि यद्वा, अहिम् आच्छादकं सर्वस्य जगतः आवरकं वृत्रमसुरम् अहन् हतवानसि । अतो हे इन्द्र ! त्वम् अशत्रुः शत्रुरहितः जज्ञिषे जायसे न सन्ति शत्रवोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम् (६,२,१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तादृशं त्वा परिष्वजामहे हविर्भिः स्तुतिभिश्चालिङ्गनं कुर्मः वशीकुर्मः ष्वञ्ज परिष्वङ्गे (भ्वा० आ०), दंशसञ्जस्वञ्जां शपि (६, ४, १५) इत्यनुनासिकलोपः । सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

(इन्द्र त्वम्) हे इंद्र ! तुम (सिन्धून् अधराचः) बहनेवाले जलके प्रवाहोंसे भरे नीचेको मुख होकर जानेवाले मेघोंको बरसाओ, क्योंकि तुमने (अहिं अहन्) अन्तरिक्षमें आतेहुए मेघको तोड़ा है, इसकारण हे इन्द्र ! तुम (अशत्रुः जज्ञिषे) शत्रुरहित होते हो (विश्वं वार्यं पुष्यसि) तुम सकल वरणीय पदार्थोंकी पुष्टि करते हो (तं त्वा परिष्वजामहे) वैसे आपको हम हवि और स्तुतियोंसे वशमें करते हैं (अन्यकेषां धन्वसु अधि ज्याकाः नभन्ताम्) दुष्ट शत्रुओंकी धनुषों पर चढ़ी हुई प्रत्यञ्चाएँ नष्ट हों ॥ २ ॥

२उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वि षु विश्वा अरातयोऽर्यो नशन्त नो धियः ।
१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
अस्तासि शत्रवे वधं यो न इन्द्र जिघाꣳसति ।
१ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ २उ
या ते रातिर्ददिर्वसु नभन्तामन्यकेषां ज्याका

३ १ २
अधि धन्वसु ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । विश्वाः सर्वाः अरातयः अदातारः अर्यः अभिगन्तारः नः अस्माकं शत्रुभूताः प्रजा सु सुष्ठु वि नशंत विनश्यन्त हे इंद्र ! त्वदर्थं धियः कर्माणि स्तुतयो वा प्रवर्त्तनाम् । हे इंद्र ! यः नः अस्मान् जिघांसति हन्तुमिच्छसि हन्तेः सन् अजझनगमां सनि (६, ४, १६,) इति वा दीर्घः अभ्यासाच्च (७, ३, ५५), इति कुत्वम् तस्मै शत्रवे वधं हननसाधनमायुधम् अस्ता असि क्षेप्ता भवसि असु क्षेपणे (दि० प०) ताच्छीलिकस्तृन् (६, ४, १६) ते तव या रातिः धनप्रदानहेतुर्हस्तः रा दाने (अदा० प०) करणे क्तिन् (३, ३, ९४) मंत्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः (३, ३, ९६) इति क्तिन उदात्तत्वम् स। रातिः वसु धनं ददिः अस्मभ्यं दाता भवतु आदगमहन (३, २, १७१) इति ददतेः किप्रत्ययः न लोकाव्यय (२, ३, ६९) इति वसुशब्दात् षष्ठ्यभावः । सिद्धमन्यत् ॥ ३ ॥

(नः विश्वाः अरातयः अर्यः सुविनशंत) हमारे सकल अन्न धनादिको न बढ़नेदेने वाले और चढ़ाई करनेवाले शत्रु भलेप्रकार नष्ट होगए । हे इंद्र ! तुम्हारे अर्थ (धियः) हमारे कर्म प्रवृत्त हों (इन्द्र) हे इन्द्र ! (यः नः जिघांसति) जो हमारा वध करना चाहता है (शत्रवे वधं अस्तासि) उस शत्रुके मारनेके लिये शस्त्र छोड़ते हो (ते या रातिः वसु ददिः) तुम्हारा जो धन देनेवाला हाथ है वह हमें धन देय (अन्यकेषां धन्वसु अधिज्याकाः नभन्ताम्) शत्रुओंके धनुषों पर चढ़ीहुई प्रत्यञ्चाएँ नष्ट हों ॥ ३ ॥

३ २उ ३ २उ ३ १ २ ३ १ १
रेवाँ इद्रेवत् स्तोता स्यात्वावतो मघोनः,
१ २ ३ १ २
प्रेदु हरिवः सुतस्य ॥ १ ॥

ऋ० मेधातिथिः प्रियमेधाः वा । छ० गायत्री । दे० इंद्रः । अथ रेवो इद्रेवत् इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे हरिवः हरिवन् ! मतुवसोः (८, ३, १) नकारस्योत्वं हरिनामकाश्ववन्निन्द्र ! रेवतः रयिमतः बहुधनोपेतस्य तव स्तोता रेवान् स्यात् रयिमान् भवेत् इत् शब्दोऽवधारणे भवेदेव न दारिद्र्यं प्राप्नोति । उक्तमेवार्थं कैमुति-

कस्यायेन प्रकृयति त्वावतः स्वस्सहशस्य युष्मदस्मदूर्षा छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् (५, १ ६१ घा) इति मतुप् मघोन मघवतः धनाढयस्य सुतस्य पु प्रसवैश्वर्य्ययोः (भ्वा० प०) स्तोतव्यस्य ऐश्वर्य्योपेतस्य अन्यस्यापि स्तोता प्रेयुः स्यात् इत्यनुपज्यते प्रस्तात् प्रभवेदेव न तु निहीयते किमु वक्तव्य तव स्तोता धनवान् भवेदेवेति १

(हरिव) हे पापहारी अश्वोंवाले इंद्र (रेवतः स्तोताः रेवान् स्यात् इत्) तुम धनवान्की स्तुति करनेवाला धनवान् अवश्य ही हो, कभी दरिद्र न हो (त्वावतः मघोनः सुतस्य प्रेयुः) तुमसे धनवान् ऐश्वर्य्य वानका स्तोता अवश्य ही ऐश्वर्य्यशाली हो ॥ १ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र

उक्थं च न शस्यमानं नागो रयिरा चिकेत ।

१ २ ३ २ ३ १ २

न गायत्रं गीयमानम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । गायतेर्गौः अगोः अस्तोतुः रयिः शस्यमानं होत्रा पठ्यमानम् उक्थं च निःशस्त्रमपि आ चिकेत अभिजानाति कित ज्ञाने (भ्वा० प०) छान्दसो लिट् । (३, २, १०५) नेति सम्प्रत्यर्थे न स्तति प्रस्तोत्रादिभिः गीयमानं गायत्रं गातव्य साम यद्वा गायत्राख्या मपि आचिकेतेत्येव । अतः कारणत्रयमपि तमिन्द्र स्तुम इत्यर्थः ॥ २ ॥

हे इन्द्र (न) इससमय (अगो रयिः आचिकेत) स्तुति न करने वालके धनको जानते हो (न) इससमय (शस्यमानं उक्थं च) पढ़ेजातेहुए स्तोत्रको भी जानते हो (न) इससमय (गीयमानं गायत्रम्) गायेजाते हुए गायत्र नामक सामको भी जानते हो, इस कारण हम भी तुम्हारी स्तुति करते हैं ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २

मा न इन्द्र पीयत्नवे मा शर्द्धते परा दा ।

१ २ ३ १ २

शिक्षा शचीवः शचीभिः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे इन्द्र! त्व पीयत्नवे पीयतिर्वधकर्मा (निरु०४, २५) वधशीलाय हिंसाकारिणे शत्रवे नः अस्मान् मा परादाः मा परित्याक्षीः, मा च शर्द्धते अभिभवित्रे अस्मान् मा परादाः शृधु प्रहसने(भ्वा०आ०) इति धातुः । अपि तु शचीवः शक्तिमन्निन्द्र ! शचीभिः आत्मीयैः

कर्मभिः शिक्ष अस्माननुशाधि यद्वा, शिक्षतिर्दानकर्मा (३, २०, ८) अभीष्टं धनमस्मभ्यं देहि, यद्वा, शत्रून् जेतुं शिक्ष शक्तान् कर्त्तुमिच्छ, शकेः सन्नन्तस्य सनि मीमा (७,४,५४) इति इसादेशः अभ्यासलोपे च कृते लोटि रूपमेतत् ॥ ३ ॥

(इंद्र) हे इंद्र तुम (पीयत्नवे न मा परादाः) हिंसा करनेवाले शत्रुके अर्थ हमें न छोडो (शर्द्धते मा) तिरस्कार करनेवालेके लिये हमें न छोडो (शचीवः शचीभिः शिक्ष) हे शक्तिमान इन्द्र! अपने पराक्रमोंसे हमें अभीष्ट धन दो ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
एन्द्र याहि हरिभिरुप कण्वस्य सुष्टुतिम् ।
३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥१॥

ऋ० तिरश्चीः । छं०अनुष्टुप् । दे० इंद्रः । अथैन्द्र याहि हरिभिरिति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे इंद्र ! कण्वस्य सुष्टुतिं हरिभिः अश्वैः उप याहि आगच्छ । दिवः द्युलोकं द्वितीयार्थे षष्ठी शोभनाम् स्तुतिं (३, १, ८५) अमुष्य अमुष्मिन्निन्द्रे शासतः शासति सति विभक्तिव्यत्ययः (३, १, ८५) तत्र वयं सुखमास्महे । हे दिवासो । दीप्तहविष्केन्द्र ! दिवं स्वर्गं यय यूयं गच्छत बहुवचनं पूजार्थम् । यद्वा, हे दिवावसो ! दिवो द्युनामकममुम् लोकं शासतः शासनं कुर्वतः यूयं दिवं स्वर्गं यय गच्छत ॥ १ ॥

(इंद्र) हे इंद्र ! (हरिभिः कण्वस्य सुष्टुतिं उपयाहि) पापहारी अश्वोंके द्वारा यजमानकी श्रेष्ठ स्तुतिके समीप आओ (अमुष्य दिवः शासतः) इस इंद्रके द्युलोकका शासन करते हुए हम बड़े सुखमें रहते हैं (दिवावसो दिव यय) हे दीप्त धनवाले इंद्र तुम स्वर्गलोक को पधारो ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अत्रा वि नेमिरेषामुरां न धूनुते वृकः ।
३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥२॥

अथ द्वितीया । अत्र अस्मिन् यज्ञे एषाम् अभिषवग्रावणाम् नेमिः सोमलतां विधूनुते विशेषेण कम्पयति । तत्र दृष्टान्तः, उरां मेषीं वृकः न वृक इव यथा वृकः तद्वत् सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

(अथ वर्पा नेमि) इस यज्ञमें इस अभिषवके पाषाणों की धार (उप भूकः न विधूनुत) जैसे भेडको भेड़िया कम्पायमान करता है तैसे विशेषरूपसे कम्पायमान करती है (अमुष्य दिव शासतः) इस इन्द्रके द्युलोक का शासन करते समय हम बड़े सुखमें रहते हैं (दिवावसो दिव वयं) हे दीप्त धनवाले इन्द्र ! तुम स्वर्गलोकको पधारो ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ १२ ३ २ ३ १ २र

आ त्वा ग्रावा वदन्निह सोमी घोषेण वक्षतु ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १२ ३ १ २

दिवो अमुष्य शासतो दिव यय-दिवावसो ॥३॥

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! त्वा त्वाम् इह यज्ञे ग्रावा सोमाभिषवपाषाणः सोमी सोमवान् वदन् शब्दं कुर्वन् घोषेण ध्वनिना सह आ वक्षतु त्वा प्रापयतु ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ! (इह सोमी वदन् ग्रावा) इस यज्ञमें सोमवाला शब्द करता हुआ अभिषवका पाषाण (घोषण आवक्षतु) ध्वनिके साथ तुझे सोम पहुँचावे (अमुष्य दिव शासतः) इस इंद्रके द्युलोकका शासन करते समय हम बड़े सुखमें रहते हैं (दिवावसो दिव यय) हे दीप्त धनवाले इन्द्र ! तुम स्वर्गलोकको पधारो ॥ ३ ॥

१२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

पवस्व सोम मन्दयन्निन्द्राय मधुमत्तमः ॥१॥

ऋ० जमदग्निः । छ० मित्यद्विपदा गायत्री । दे० पितानां पूषा वा । अथ पवस्व सोम मन्दयन्निति तृचात्मकं द्वैपदं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे सोम ! मधुमत्तमः अतिशयेन मधुररसवान् त्वं मन्दयन् मादयिता भवन् इन्द्राय "क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम्" (१, ४, ३२ वा०) इतीन्द्रस्य सम्प्रदानसंज्ञा इन्द्रं मोदमानः सन् पवस्व इंद्रार्थमागच्छ ।

(सोम मधुमत्तमः मन्दयन्) हे सोम ! अत्यन्त मधुर रसवाला तू हर्षदायक होता हुआ (इन्द्राय पवस्व इन्द्रके निमित्त आओ ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

ते सुतासो विपश्चित शुक्रा वायुमसृक्षत ॥२॥

अथ द्वितीया । विपश्चितः मेधाविनः सुतासः अभिषुताः शुक्राः शुक्लवर्णाः अभिषवेण निर्मलत्वात् दीप्यमाना इत्यर्थः । ते सोमाः वायु शब्दम् असृक्षत असृजन् अकार्षुः । अथवा वायुमेव सोमपानार्थमसृजन् सोमेषु सत्सु वायुस्तत्पानार्थमागच्छति खलु ॥ २ ॥

(विपश्चितः सुतासः) विशेष वुद्धिवर्द्धक और अभिषव कियेहुए (शुक्राः ते) निर्मल वह सोम (वायुं असृक्षत) वायुको प्रकट करतेहुए

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

असृग्रं देववीतये वाजयन्तो रथा इव ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। एते अभिषुताः सोमाः वाजयन्तः यजमानानामन्न-मिच्छन्तः सन्तः देववीतये देवानां पानाय असृग्रन् विसृज्यन्ते ऋत्विग्भिः प्रदीयन्ते। तत्र दृष्टांतः, रथा इव वाजयन्तः शत्रोर्धनानि बलानि वा स्वामिन इच्छन्तो रथा देववीतये देवानाम् गमनाय यथा विसृज्यन्ते तद्वत् ॥ ३ ॥

यह अभिषुत सोम (वाजयंतः देववीतये असृग्रन्) यजमानोंके लिये अन्न चाहते हम देवताओंके पीनेके लिये ऋत्विजों करकै दिये जाते हैं (रथा इव) जैसे कि—स्वामीके लिये शत्रुओंका धन और बल चाहते हुए रथ देवताओंके गमनके लिये विसर्जन किये जाते हैं ३

सामवेदोत्तरार्चिके विंशाध्याय चतुर्थः खण्डः समाप्तः

३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १

अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसोः सूनुं

२र ३ १२ ३ २३ २ ३ १ २ २

सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम्। य

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३

ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा। घृतस्य

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३

विभ्राष्टिमनु शुक्रशोचिष आजुह्वानस्य सर्पिषः ॥

ऋ० परुच्छेपः। छ० अत्यष्टिः दे० अग्निः। अथ पञ्चमे खण्डे, अग्निं होतारमिति तृचात्मकं प्रथमम् सूक्तम्, तत्र प्रथमा। अग्निम् सर्वासां देवसेनानामग्रण्यं यज्ञेष्वग्रम् नीयमानं वा होतारम् अस्मद्यागं प्रति देवानामाह्वातारं यद्वा, होमनिष्पादकं होतारम् आह्वातारं जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभः (निरु० दै० १, १५) इति यास्कः। अग्निमग्रहोतारमवृणीत, इति श्रुतेः। अग्निमग्र आवह इति च, अग्नेराह्वातृत्वं प्रसिद्धम्। अग्निं होतारं मन्ये, इत्येवं प्रतिविशेषणं मन्य इति सम्बन्धः। यद्वा, यागनिष्पत्तेरेवोपलक्षितत्वात् एतदेव विधेयविशेषणम्, इतराणि वक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपराणि, दास्वन्तम् अतिशयेन दानवन्तञ्च, वसोः वसुम् निवासहेतुं सहसः सूनुं बलस्य पुत्रमग्निम्

मन्थनकाले बलेन मथ्यमान उत्पद्यत इति पुत्रत्वेनुपचर्यते जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा जातविद्यं शब्दा यास्केन बहुधा निरुक्ताः। आनेर्जातवेदस्त्वे दर्शितः,विप्रं न जातविद्य मेधाविनं ब्राह्मणमिव, तं यथा यष्टु मन्यते तथा त्वामपि स्तौमीत्यर्थः। उक्तगुणविशिष्टो यो देवः स्वध्वरः शोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यग् निवहन् ऊर्ध्वया उन्नतया उत्कृष्टया देवाच्या देवान् पूजयन्त्या देवात् प्रत्युक्तया वा कृपा कृपयासामर्थ्ये लक्षणया देवान् प्रत्युक्तया कृपया इति (निरु० नै ६, ८) यास्कः। तेभ्यो हविर्वहनबुद्ध्या युक्तः सन् शुक्रशोचिषः दीप्ततेजस्कस्य आजुह्वानस्य आ समन्तात् हूयमानस्य सर्पिषः सरणशीलस्य घृतस्य विरूपनन दीप्तस्याज्यस्य विभ्राष्टिं विशेषण भ्राजम् अनु स्वयमपि तत् आज्य पष्टिं कामयते स्वीकरोतीति शेष ॥ १ ॥

(दास्वन्तं वसाः) परमदानी और निवासके हेतु (सहसः सूनुं जातवेदसम्) मन्थनकालमें बलसे उत्पन्न होनेवाले और प्राणिमात्र के ज्ञाता (विप्रं न जातवेदसम्) ब्राह्मणकी समान परमप्राज्ञ (यः देव स्वध्वरः) जो दिव्यस्वरूप यज्ञका सुन्दर निर्वाह करताहुआ (ऊर्ध्वया देवाच्या कृपा) अत्युत्तम और देवताओंको पूजनेवाली सामर्थ्य से वा देवताओंको हवि पहुँचानेवाली शक्तिसे युक्त होकर (शुक्रशोचिषः आजुह्वानस्य) दीप्ततेज और चारों ओरसे होमेजानेवाले (सर्पिषः घृतस्य विभ्राष्टिं अनु) बहनेवाले और विलपनसे दीप्त हुए घृतकी विशेष कान्तिको स्वयं भी चाहता है (अग्निं होतारं मन्ये) उस देव सेनाओंके अग्रणी वा यज्ञोंमें आगे लियेजानेवाले अग्निको अपने यज्ञों में देवताओंका आह्वान करनेवाला वा होमका साधक मानता हूँ ॥१॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवेम ज्येष्ठमङ्गि-
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
रसा विप्र मन्मभिर्विप्रेभिः शुक्र मन्मभिः ।
१ २ ३ १ २र ३ २
परिज्मानमिव द्यावाॅ होतारं चर्षणीनाम् ।
३ १ २३ १२३ २ ३ २३ ३ १ २
शोचिष्केशं वृषणं यमिमा विशः प्रावन्तु
३२३ १ २
जूतये विशः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे विप्र ! मेधाविन् ! शुक्र दीप्तज्वालाग्ने ! यजिष्ठम् अतिशयेन यष्टृतमं त्वा त्वां यजमानाः वयं हुवेम आह्वयामः यतो वयं यजमाना अतस्त्वां यजिष्ठमाह्वयाम इत्यभिप्रायः । कीदृशं त्वाम् ? अङ्गिरसां अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नानां मध्ये ज्येष्ठम् अतिशयेन प्रशस्यं यद्वा अङ्गिरसामङ्गाराणां मध्ये ज्येष्ठं ज्वालायुक्तत्वात् । अङ्गिरा अङ्गाराः (निरु० नै ३, १७) इति यास्कः । येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसाऽभवन् इति श्रुतम् । केन साधनेन इत्युच्यते मन्मभिः मननसाधनैः विप्रेभिः विप्रैः विशेषेण प्रीणयितृभिः मन्मभिः मन्त्रैः यद्वा विप्रेभिः मेधाविभिश्च त्विग्भिर्मन्मभिर्मन्त्रैश्च सहिता वयमिति सम्बन्धः । अथाह्वानानन्तरं परिज्मानं परितो गच्छन्तं द्याम् इव सूर्य्यमिव होतारं देवनामाह्वातारम् । केषामर्थे ? चर्षणीनां मनुष्याणां यजमानानाम् अर्थे यद्वा चर्षणीनां पूर्व मनुष्याणामेव सतां पश्चाद् यागादिसाधनेन देवत्वमापन्नानां देवानामाह्वातारं तथा शोचिष्केशं केशवदत्यन्तज्वालोपेतं वृषणं कामानां वर्षितारम् एवं रूपं त्वां विशः त्वामेव निविशमानाः इमा विशः प्रजाः जूतये स्वर्गाद्यभिमतफलप्राप्तये प्र अवन्तु प्रकर्षेण प्रीणयन्तु । तादृशं त्वां हुवेमेति सम्बन्धः ॥ २ ॥

(विप्र शुक्र) हे मेधावी और प्रज्वलित ज्वालाओंवाले अग्निदेव ! (वयं यजमानाः) हम यजन करना चाहते हैं इसकारण (मन्मभिः विप्रेभिः मन्मभिः) मनन है साधन जिनका ऐसे ऋत्विजोंसे और मंत्रोंसे युक्त हुए (अङ्गिरसां ज्येष्ठम्) अङ्गारोंमें ज्वालायुक्त (यजिष्ठं त्वा हुवेम) परमपूजनीय तुम्हारा आह्वान करते हैं । तदनन्तर (द्यां इव परिज्मानम्) सूर्यकी समान चारों ओरको जानेवाले (चर्षणीनां होतारम) पहिले मनुष्य और पीछे यज्ञादि करनेसे देवभावको प्राप्त होनेवालोंका आह्वान करनेवाले (शोचिष्केशं वृषणं यम) केशोंकी समान लंबी लपटोंवाले और अभीष्टफल बरसाने वाले आपकी ओरको (विशः इमा) प्रवेश करनेवाली यह प्रजायें (जूतये प्रअवन्तु) स्वर्ग आदि इच्छितफल पानेके लिये आपको तृप्त करें ॥ २ ॥

२उ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
स हि पुरु चिदोजसा विरुक्मता दीद्यानो

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३ २
भवति द्रुहन्तरः परशुर्न द्रुहन्तरः । वीडु

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
चिद्यस्य समृतौ श्रुवद्वनेव यत्स्थिरम् ।

३ १२ ३ १२ ३ २३ १२

निष्षहमाणो यमते नायते धन्वसहा नायते ।३।

अथ तृतीया । स हि स एव पूर्वं स्तुत एवाग्निः विक्रमता विशेषण रोचनवता ओजसा ज्वालारूपेण बलेन पुरुचित् अत्यधिकमेव दीदयानः दीप्यमानः द्रुहन्तरः द्रोग्धॄणां हिंसको भवतीत्यर्थ । तत्र दृष्टान्तः द्रुहन्तरः द्रोग्धॄणां छेदनाय प्रयुक्तः परशुः न परशुरिव हिनस्ति तथायमपि किञ्च, यस्याग्नेः सम्मृतौ संगतौ संयोगे वीडुचित् दृढमपि पाषाणादिकं भुवत् गच्छेत् शीर्य्येत । तथा यत् स्थिरं यच्च पर्वतादि स्थिरमपि च छिन्नं तदपि भुवत् । तत्र दृष्टान्तः वनेव उदकमिव, उदकं यथाग्निसंयोगे शुष्यति तथायम् अत्यन्तदृढं स्थिरमपि हिनस्ति अस्मद्द्रोग्धारं शत्रुं हिनस्तीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः । किञ्चायमग्निः निःषहमाणः शत्रून् अभिशोषणाभिभवन् यमते उपरमते शत्रुषु मध्ये क्रीडति सर्वेषां नाशयति । तथा कुर्वन् न अयते न गच्छति शत्रोः सकाशान्न पलायते धन्वासहा न अयते धनुषा शत्रूनभिभवतीति धन्वसहा धानुष्कः सन्निरस्तः, छान्दसोऽस्य लोपः स यथा शत्रोरभिमुखं तिष्ठति न पलायते तद्वदित्यर्थः यद्वा, दृढधनुर्ग्रहणक्षमो धन्वसहा, अस्मिन् पक्षे पचाद्यच् (३, १ १३४), सुपां सुलुक् (७, १, ३९), इत्याकारः दृढधन्वा सन् न अयते न चलति ॥ ३ ॥

(सः हि) वह स्तुति किया हुआ अग्नि अवश्य हो (विक्रमता ओजसा) विशेष दिपतेहुए ज्वालारूप बल करके (पुरुचित् दीप्यमानः) अत्यन्त अधिक दीप्त होता हुआ (द्रुहन्तरः परशुः न) द्रोह करनेवालों का काटनेवाले फरसेकी समान (द्रुहन्तरः भवति) हमसे द्रोह करने वाले शत्रुओंका नाशक होता है (यस्य सम्मृतौ वीडुचित् भुवत्) जिसका सङ्ग होनेपर दृढ पाषाण आदि भी टूटजाता है (यत् स्थिरम् वनेव) जो अविचल पर्वत आदि है वह भी जलकी समान छिन्न भिन्न होजाता है, इस कारण यह अग्नि (निःषहमाणः यमते) शत्रुओंको निःशेष करताहुआ क्रीडा करता है न अयते) पलायन नहीं करता है (धन्वसहा न अयते) धनुषधारीकी समान शत्रुओंके सामनेसे नहीं भागता है

२ १ २३ २३ २३ १२ ३१२

अग्ने तव श्रवो वयो महि भ्राजन्ते अर्चयो

१२ ३ १२३ १२३ २

विभावसो । बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्या २

१ २ ३ १

दधासि दाशुषे कवे ॥ १ ॥

ऋ० अग्निः । छ० विस्तारपंक्तिः । दे० अग्निः । अथ अग्ने तव श्रव इति षडृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे अग्ने ! तव वयः अन्नं श्रवः श्रवणीय प्रशस्यं हविरात्मकस्य तस्य मंत्रसंस्कृतत्वेन प्रशस्तत्वात् अन्नेषु तवैवान्नं श्रेष्ठमित्यर्थः । हे विभावसो ! विशिष्टा दीप्तिर्विभा सैव वसुः धनं यस्य तादृशाग्ने ! अर्चयः दीप्तयः महि महत् बहुलं भ्राजते भ्राजृ दीप्तौ,दीप्यते अनुदात्तो भौवादिकः। बृहद्भानो प्रौढदीप्ते ! कवे क्रांतदर्शिन्नग्ने ! एवम्महानुभावस्त्वं शवसा बलेनोपेतम् उक्थ्यम् प्रशस्यं यद्वा, उक्थो यशस्तद्योग्य वाजम् अन्नं दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय दधासि प्रयच्छसि ॥ १ ॥

(अग्ने तव वयः श्रवः) हे अग्ने ! तुम्हारा अन्न प्रशंसनीय है (विभावसो अर्चयः महि भ्राजंते) हे दीप्तिरूप धनवाले ! तुम्हारी दीप्तियें बड़ी शोभा पाती हैं (बृहद्भानो कवे) हे बड़ी दीप्तिवाले अनुभवी अग्निदेव ! (शवसा उक्थ्यं वाजं दाशुषे दधासि) बलकरके युक्त प्रशंसनीय अन्न तुम हवि अर्पण करनेवाले यजमानको देते हो ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २. ३

भानुना । पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि पृणक्षि

१ २ ३ २

रोदसी उभे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । छ० विस्तारपंक्तिः । पावकवर्चाः शोधकदीप्तिः शुक्रवर्चाः निर्मलतेजस्कः, अनूनवर्चाः सम्पूर्णतेजस्कः, हे अग्ने ! ईदृशस्त्वं भानुना तेजसा उदियर्षि उद्गच्छसि ऋ सृ गतौ, जौहोत्यादिकः (प०) अर्त्तिपिपर्त्योश्च (७, ४, ७७) इत्यभ्यासस्येत्वम् स त्वं पुत्रः सन् मातरा मातृभूतयोररण्योः विचरन् यागावसाने विशेषेण प्राप्नुवन् उपावसि उपगतान् यजमानान् रक्षसि । तथा उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पृणक्षि संयोजसि हविषा द्युलोकं वृष्ट्या इमं लोकञ्च पूरयसीत्यर्थः पृची सम्पर्के रौधादिकः (प०) ॥ २ ॥

हे अग्ने (पावकवर्चाः) शुद्ध करनेवाली है दीप्ति जिसकी ऐसा (शुक्रवर्चाः) निर्मल है तेज जिसका ऐसा (अनूनवर्चाः) पूर्णतेजस्वा

तू (भानुना उदियर्षि) तेजके साथ प्रकट होता है, ऐसा तू (पुत्रः) पुत्ररूपसे (मातरा विचरन्) यज्ञमें मातृरूप अरणियोंसे प्राप्त होता हुआ (उपावसि) समीपके यजमानोंकी रक्षा करता है (उभे रोदसी पृणक्षि) दोनों द्यावा पृथिवीको संयुक्त करता है अर्थात् हवियें द्युलोकको और वृष्टिसे इहलोकको पूर्ण करता है ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व धीति-
२ ३ २ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
भिर्हितः। त्वे इषः सं दधुर्भूरिवर्पसश्चित्रोतयो
३ १ २
वामजाता ॥ ३ ॥

छ० सतोबृहती। अथ तृतीया। हे ऊर्जोनपात् ऊर्जः अन्नस्य पार्थिवस्य अरण्यादेः पुत्र! हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने! सुप्रशस्तिभिः सुशंसनैः अस्माभिः क्रियमाणं मन्दस्व माद्यस्व। तथा धीतिभिः अस्माभिः क्रियमाणैरग्निहोत्रादिभिः हितः सुहितः तृप्तो भव। अपि च भूरिवर्पसः वर्प इति रूपनाम (निघ० ३, ७, ३,) बहुविधरूपाः चित्रोतयः चित्रा ऊतिस्तृप्तिर्याभिः इड्भिस्तथोक्ताः वामजाताः वामं वननीयं जन्म यासां ताः ईदृशीः इषः अन्नानि हविर्लक्षणानि त्वे त्वय्येव सन्दधुः सन्दधति सम्यक् जुह्वति यजमानाः यद्वा भूरिवर्पस इत्यादिकं कर्तृविशेषणम् तदानीं चित्रोतय इत्यस्य विचित्ररक्षा इति योज्यम् ॥ ३ ॥

(ऊर्जः नपात्) हे पार्थिव अन्नरूप अरणियोंके पुत्र! (जातवेदः) हे प्राणिमात्रके ज्ञाता अग्निदेव! (सुशस्तिभिः मन्दस्व) श्रेष्ठ स्तुति करनेवाले हमारे किये हुएको स्वीकार करो (धीतिभिः हितः) हमारे किये हुए अग्निहोत्रादि कर्मोंमें तृप्त होओ (भूरिवर्पसः चित्रोतयः) अनेकों रूपवाले और जिनसे बड़ी तृप्ति होती है ऐसे (वामजाताः इषः) श्रेष्ठ जन्मवाले अन्नोंको (त्वे सन्दधुः) यजमान तुम्हारे विषै ही होमते हैं ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे रायो अमर्त्य।
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
स दर्शतस्य वपुषो वि राजसि पृणक्षि दर्शतं क्रतुम्

अथ चतुर्थी। छ० सतोबृहती। हे अग्ने! जन्तुभिः जातैः श...

सह इरज्यन् ईर्ष्यन् स्पर्द्धां कुर्वन् ईर ईर्ष्यायां कण्ड्वादिः । यद्वा इरज्यतिरैश्वर्य्यकर्मा (निघ० २, २१, १,) जन्तुभिर्जायमानैरात्मीयैस्तेजोभिरिरज्यन् ईश्वरो भवन् । हे अमर्त्य ! मरणरहिताग्ने ! अस्मे अस्माकं सुलुक् (७, १, ३९) इति षष्ठ्याः शे आदेशः रायः धनानि प्रथयस्व विस्तारय रैःशब्दाच्छसः स्थाने व्यत्ययेन ङस् शसो वा व्यत्ययेन उड़िदम् (६, १, १७१) इत्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं न क्रियते स त्वं दर्शतस्य दर्शनीयस्य च वपुषः तेजोमयस्य शरीरस्य वि राजसि वा तृतीयार्थे षष्ठी (३,१,८५,) ईदृशेन शरीरेण विशेषेण दीप्यसे यद्वा राजतिरैश्वर्य्य कर्मा (निघ० २, २१, ४) वपुरिति च रूपनाम(निघ० ३, ७, ४) दर्शनीयेन रूपेण विराजसि विशेषेण ईशिषे । अतएव दर्शतं दर्शनीयं क्रतुं कर्म पृणक्षि अस्माभिः सह सम्पर्चयसि फलेन वा सयोजसि ॥ ४ ॥

(अमर्त्य अग्ने) हे मरणधर्मरहित अग्नि (जन्तुभिः इरज्यन्) उत्पन्न हुए शत्रुओंसे स्पर्धा करता हुआ अथवा उत्पन्न हुए अपने तेजोंसे ईश्वर होता हुआ (अस्मे रायः प्रथयस्व) हमारे धनको बढा (सः दर्शतस्य वपुषः विराजसि) ऐसा तू तेजोमय शरीरसे विशेष दीप्त होता है, इसकारण (दर्शतं क्रतुं पृणक्षि) दर्शनीय कर्मको फलसे युक्त करता है ॥ ४ ॥

३   १२   ३२३   १२   ३   १२३   १२
इष्कर्त्तारमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तꣳ राधसो

३२   ३२   ३१   २   ३१२   ३२३   ३
महः । रातिं वामस्य सुभगां महीमिषं

१२   ३२   ३२
दधासि सानसिꣳ रयिम् ॥ २ ॥

अथ पञ्चमी । छ० सतोबृहती । इष्कर्त्तारं निष्कर्त्तारं छान्दसो वर्णलोपः (३, १, ८५) अध्वरस्य यज्ञस्य निष्कर्त्तारं संस्कर्त्तारं प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानं महः महतः राधसः धनस्य क्षयन्तम् ईश्वरम् क्षयतिरैश्वर्य्यकर्मा (निघ० २, २१, ३,) वामस्य वननीयस्य धनस्य रातिं दातारं रातेः कर्त्तरि क्तिन् (३, ३, ६९) ईदृशं त्वां स्तुम इति शेषः । सत्वं सुभगं सौभाग्योपेतां महीं महतीम् इषम् अन्नं सानसिं सम्भक्तरूपम् रयिं धनं च दधासि स्तोतृभ्या ददासि ॥ ५ ॥

(अध्वरस्य इष्कर्त्तारम्) यज्ञका संस्कार करनेवाले (प्रचेतसं महः

राधसः क्षयन्तम्) श्रेष्ठ दानवाले और बहुतसे धनके ईश्वर (वामस्य रातिम्) और धन देनेवाले तुम्हारी हम स्तुति करते हैं, ऐसे तुम (सुभगा मही इषं सानसि रयिं दधासि) सौभाग्य युक्त बहुतसा धन और भजनेयोग्य धन स्तुति करनेवालोंका देते हो ॥ ५ ॥

३ १ २ ३२ ३ १२ ३ २ ३ १ २
ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निꣳ सुम्नाय
३ १ २र १ २ ३ १ २
दधिरे पुरो जनाः । श्रुतकर्णꣳ सप्रथस्तम
३ २उ ३ १ २ ३२
त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ ६ ॥

छ० उपरिष्टाज्ज्योतिः । अथ षष्ठी । ऋतावानं सत्यवन्तं यज्ञवन्तं छन्दसि वनिपौ (५, २, १२२ वा०) इति मत्वर्थीयो वनिप् । महिषं महान्तं पूज्यं वा विश्वदर्शतं विश्वैः सर्वैर्दर्शनीयं यद्वा विश्वं दर्शनं यस्य बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् (६, २, १०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ईदृशम् अग्निं सुम्नाय सुखाय सुखार्थं जनाः ऋत्विग्यजमानरूपाः पुरो दधिरे पुरो दधते सर्वकर्मभ्यः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण धारयन्ति । परोऽक्षवच्चं प्रत्यक्षकृतः । अपि च हे अग्ने श्रुत्कर्ण श्रुत् स्तुतो सम्यक् शृण्वन् कर्णः श्रोत्रेन्द्रियं यस्य तादृशं सप्रथस्तमम् अतिशयेन प्रख्यातं यद्वा सर्वतो विस्तार्यमाणं दैव्यं देवानां हविर्योढृत्वेन सम्बन्धिनम् ईदृशं त्वा त्वाम् मानुषा मानुषाणि मनोरपत्यानि युगा युगानि युगलानि पत्नीयजमानरूपाणि गिरा स्तुत्या स्तुवन्तीति शेषः ॥ ६ ॥

(जनाः) ऋत्विज यजमान आदि (ऋतावानं महिषम्) यज्ञके सम्बन्धी और पूजनीय (विश्वदर्शतं अग्निम्) विश्वभरके दर्शनीय अग्निको (सुम्नाय पुरः दधिरे) सुखके लिये सब कर्मोंमें प्रथम पूर्व दिशामें स्थापन करते हैं और हे अग्ने! (श्रुत्कर्ण सप्रथस्तम) स्तुतियों को भलेप्रकार सुननेवाला है कान जिनका ऐसे और अत्यन्त प्रसिद्ध (दैव्यं त्वा युगा मानुषा गिरा) देवताओंके सम्बन्धी तुम्हें पतिपत्नी युगलरूप यजमान वेदवाणीसे स्तुति करते हैं ॥ ६ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके त्रिंशाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः समाप्तः

१ १२ ३ २३ १ २ ३ १ २ ३ १
प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तरति वा

२ ३ २ ३ १ २र

कर्मभिः । यस्य त्वꣳ सख्यमाविथ ॥ १ ॥

ऋ० सोभरिः । छ० ककुप् । दे० अग्निः । अथ षष्ठे खण्डे प्र सो अग्ने इति प्रगाथात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे अग्ने ! तव ऊतिभिः स यजमानः प्र तरति प्रवर्धते ऊतयो विशिष्यते, सुवीराभिः शोभनाः वीराः पुत्रादयो यासु तास्तथोक्ताभिः, वाजकर्मभिः वाजानामन्नानाम् बलानां वा कर्म करणं यासु तादृशीभिः, हे अग्ने ! त्वं यस्य यजमानस्य सख्यं सखित्वं मित्रत्वम् आविथ प्राप्नोषि स तरतीत्यन्वयः १

(अग्ने) हे अग्निदेव ! (त्वं यस्य सख्यं आविथ) तुम जिस यजमानके मित्रभावको प्राप्त होते हो (सः) वह यजमान (सुवीराभिः वाजकर्मभिः तव ऊतभिः प्रतरति) जिनमें वीरपुत्रोंका प्राप्ति होती है और अन्न तथा बलकी प्राप्ति होती है ऐसी तुम्हारी रक्षाओंसे वृद्धि का प्राप्त होता है ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २र ३ २ ३ २ ३ १ २

तव द्रप्सो नीलवान्वाश ऋत्विज इन्धानः

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

सिष्णवा ददे । त्वं महीनामुषसामसि प्रियः

३ १ २र

क्षपो वस्तुषु राजसि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । सिष्णो ! सिपिः सेचनार्थः सं मेनासिन्यमानाग्ने ! द्रप्सः द्रवणशीलः, नीलवान् शकटनीडेऽवस्थानात् तद्वान, वाशः कान्तः शब्दायमाना वा, ऋत्वियः ऋतौ वसन्तादिकालविशेषे भवः, इन्धानः सन्दीपयन्, एवम्भूतस्तव सोमः आ ददे तुभ्यं होमायाध्वर्युणा आदीयते । अपिच त्वं महीनां महतीनाम् उषसाम् प्रियः मित्रभूतः असि उषसि हि अग्नयो होमाय प्रज्वाल्यन्ते । तथा क्षपः क्षपायाः रात्रेः सम्बन्धिषु वस्तुषु आच्छादकेषु तमस्सु सत्सु त्वं राजसि प्रकाशसे यद्वा, रात्रिसम्बन्धीनि वस्तूनि पदार्थजातानि त्वं प्रकाशयति ॥ २ ॥

(सिष्णा द्रप्सः नीलवान्) हे सोमसे सींचेजानेवाले अग्निदेव ! वहने वाला शकटरूपी स्थानमें स्थित हुआ (वाशः ऋत्वियः) शब्दायमान और वसन्त आदि ऋतुविशेषमें उत्पन्न हुआ (इंधानः आददे) दिपता हुआ सोम तुम्हारे निमित्त होमनेके लिये अध्वर्युसे ग्रहण किया जाता है (त्वं महीनां उषसां प्रियः असि) तू बड़े २ उषः कालोंका मित्र

है, क्योंकि—उषःकालमें अग्निको होमके लिये प्रज्वलित कीजाती है, (क्षपः वस्तुषु राजसि) रात्रिसम्बन्धी दहनवाली वस्तुओंके होने पर तू प्रकाशित होता है ॥ २ ॥

१ २र ३ १२ ३ २ ३ १ २र ३ १ २
तमोषधीर्दधिरे गर्भमृत्वियं तमापो अग्निं जन-
३ १ २ १ २ ३ १ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
यन्त मातरः । तमित्समानं वनिनश्च वीरुधोऽन्तर्व-
३ १ २ ३ १ २
तीश्च सुवते च विश्वहा ॥ १ ॥

ऋ० अरुण । छं० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ तमोषधीर्दधिरे इति एकर्च्चं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । ऋत्वियम् ऋतौ प्राप्तं गर्भभूतं तं महान्तम् अग्निम् ओषधीः ओषध्यः दधिरे धारयन्ति । तम् एव अग्निं मातरः धारकत्वेन मातृस्थानीयाः आपः च जनयन्त जनयन्ति किञ्च वनिनः वनस्पतयः च समानं गर्भभावेन प्रवेशात् स्वतुल्यम् तमित् तमेवाग्निं जनयति किञ्च तमेवाग्निम् अन्तर्वतीः गर्भवत्यः वीरुधः ओषधयश्च विश्वहा सर्वदा सुवते जनयति ॥ १ ॥

(ऋत्वियं गर्भं तं ओषधीः दधिरे) ऋतुमें प्राप्त हुए गर्भरूप तिस अग्निको ओषधि धारण करती हैं (तं अग्निं मातरः आपः जनयन्त) उस अग्निको धारण कर्त्ता होनेसे माताकी समान जल उत्पन्न करते हैं (वनिनः च समानं तमित्) वनस्पति भी गर्भभावसे प्रवेश करनेके कारण अपने तुल्य तिस अग्निको ही उत्पन्न करते हैं (अन्तर्वतीः वीरुधः च विश्वहा सुवते) गर्भवती ओषधियें भी विश्वग्राहक तिस अग्निको ही उत्पन्न करती हैं ॥ १ ॥

३ १ २र ३ २ ३ १ २र
अग्निरिन्द्राय पवते दिवि शुक्रो वि राजति ।
१ २ ३ १ २
महिषी वि जायते ॥ १ ॥

ऋ० अग्निः प्रजापतिः वा । छं० गायत्री । दे० इन्द्रः । अग्निरिन्द्राय इति एकर्च्चं तृतीयं सूक्तम् सा ऋगेषा । अग्निः यज्ञेषु प्रथमम् प्रणेता अग्निः इन्द्राय इन्द्रार्थं पवते अस्माभिर्दत्तेन चपम्नेन पुरोडाशेन देवानामधिकः क्षरति । अग्निः शुक्रः दीप्तः सन् दिवि स्वर्गे विराजति

विशेषेण प्रकाशयति यद्वा दिवि अंतरिक्षादिलोकेषु स्थितेषु देवेषु मध्येषु शुक्रः दीप्तः सन् विराजति । तत्र दृष्टांतः, महिषीव यथा महिषी तृणादिना विविधानि पयोघृतादीनि जनयति तथा वि जायते देवानामुपभोगार्थं विविधान्नानि जनयति ॥ १ ॥

(अग्निः इंद्राय पवते) यज्ञमें अग्रणी अग्नि इंद्रके लिये हमारे दिये हुए पुरोडाशसे अधिक दिपता है (शुक्रः दिवि विराजति) दीप्त हो कर अन्तरिक्षमें विशेष प्रकाशित होता है (महिषी इव विजायते) जैसे महिषी तृणादिसे दुग्ध घी आदि उत्पन्न करती है तैसे ही देवताओं के अर्थ अनेकों अन्न उत्पन्न करता है ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २र ३ २ ३ २ ३ २ ३
यो जागार तमृचः कामयन्ते यो जागार तमु-
१ २ २ ३ २ ३ २ ३ १ २र
सामानि यन्ति । यो जागार तमयꣳ सोम
३ २ ३ १ २ ३ १ २
आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ १ ॥

ऋ०अवत्सारः छं०त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ यो जागारेति एकर्च्चं चतुर्थं सूक्तम् सा ऋगेषा । यः देवः जागार सर्वदा विनिद्रो जागरूको गृहे वर्त्तते तम् ऋचः सर्वशस्त्रात्मिकाः कामयन्ते । यः जागार त्वम् उ तमेव सामानि स्तोत्ररूपाणि यन्ति प्राप्नुवन्ति । यः जागार तम् अयम् अभिषुतः सोमः आह वक्ति स्वीकुर्विति । हे अग्ने ! तादृशस्य तव सख्ये समानख्याने हितकरणे न्योकाः नियतस्थानः अहम् अस्मि भवामि ॥ १ ॥

(यः जागार) जो सदा जागृत रहता है (तं ऋचः कामयंते) उस को ऋचाएँ चाहती हैं (यः जागार तं उ सामानि यन्ति) जो जागृत रहता है उसको ही स्तोत्ररूप साम प्राप्त होते हैं (यः जागार तं अयं सोमः आह) जो जागृत रहता है उससे यह सोम कहता है कि मुझे स्वीकार करो, हे अग्ने ! (तव सख्ये) ऐसे आपके मित्रभावको प्राप्त होने पर (अहं न्योकाः अस्मि) मैं नियत स्थान वाला हूं ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३
अग्निर्जागार तमृचः कामयन्ते अग्निर्जागार तमु
१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र
सामानि यन्ति । अग्निर्जागार तमयꣳ सोम

३ २३१२ ३ १ २
आह तवाहमस्मि सख्ये न्योका॰ ॥ १ ॥

ऋ० अवत्सारः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथाग्निर्जागारेत्येकर्च्यं पञ्चम सूक्तम् सा ऋगेषा । सा निगदव्याख्याता ॥ १ ॥

(अग्नि' जागार) अग्नि जागृत रहता है (त ऋच' कामयन्ते) उसको ऋचा चाहतो हैं (अग्निः जागार त उ सामानि यन्ति) अग्नि जागृत रहता है उसको ही स्तोत्ररूप साम प्राप्त होते हैं (अग्निः जागार तं अयं सोम' आह) अग्नि जागृत रहता है उससे यह सोम कहता है कि-मुझे स्वीकार करो, हे अग्ने (तव सख्ये) ऐसे आपका मित्र भाव प्राप्त होने पर (अह न्योका अस्मि) मैं अवश्य ही किसी स्थान का अधिपति हुऊँ ॥ १ ॥

१२ ३१ २ ३२ ३ १२ ३ १ २
नम सखिभ्यः पूर्वसद्भ्यो नम साकन्निषेभ्य' ।
३ १ २र ३ १२
युञ्जे वाचꣳ शतपदीम् ॥ १ ॥

ऋ० मृगः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ नमः सखिभ्य इति तृचात्मकं षष्ठ सूक्तम् तत्र प्रथमा । पूर्वसद्भ्यः ये यज्ञे प्रारम्भात् पूर्व सीदन्ति निषण्णोनि पूर्वसदनं तेभ्य सखिभ्य समानस्थानेभ्यः सखि वन्मित्रभूतेभ्यो देवेभ्यो नमः वयं नमस्कारं कुर्मः । किंच, साकन्निषेभ्य यस्मिन् यज्ञे सह निषण्णस्तेभ्यः नमः किंच शतपदीम् असंख्य फलप्रदानाय अपरिमितमार्गां वाचं स्तुतिरूपाम् ऋचं युञ्जे योजयामि १

(पूर्वसद्भ्यः सखिभ्यः नमः) जो यज्ञमें प्रारम्भकालसे पूर्व स्थित होते हैं उन मित्रकी समान हितकारी देवताओंके अर्थ नमस्कार करते हैं(साकन्निषेभ्यः नमः)जो यज्ञमें साथ स्थित रहते हैं उन देवताओं के अर्थ नमस्कार करते हैं (शतपदीं वाच युञ्जे) हमें अभीष्ट फल देनेके लिये असंख्यों मार्गवाली स्तुतिरूप ऋचाका प्रयोग करता हूँ १

३ १ २र ३१२३ १२ ३१२
युञ्जे वाचꣳ शतपदीं गाये सहस्रवर्तनि ।
३ १ २र३ १२
गायत्र त्रैष्टुभ जगत् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। शतपदीम् अपरिमितसंख्याकमार्गां वाचं स्तोत्रं युञ्जे तेभ्यः प्रकृतेभ्यो वक्ष्यमाणेभ्योऽहं योजये गायत्रं गायत्राख्यं त्रैष्टुभं त्रैष्टुभाख्यञ्च जगत् जागतञ्च सामरूपां तामृचं साम वा सहस्रवर्त्तनि अपरिमितमार्गं यथा भवति तथा गाये अहं गानं करोमि ॥२॥

(शतपदी वाचं युञ्जे) असंख्यों मार्गोंवाला स्तोत्र प्रस्तुत और वक्ष्यमाण देवताओंके अर्थ प्रयोग करता हूँ (गायत्रं त्रैष्टुभं जगत् सहस्रवर्त्तनि गाये) गायत्र नामक त्रैष्टुभ नामक और जगत् नामक साम की ऋचाको जिस प्रकार कि-वह अनेकों मार्गोंसे हमें अभीष्ट फल देय तिस प्रकार उनका गान करता हूँ ॥ २ ॥

३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

गायत्रं त्रैष्टुभं जगद्विश्वा रूपाणि सम्भृता।

३ १ २र ३ २

देवा ओकाꣳसि चक्रिरे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। गायत्रं त्रैष्टुभं जागतम् ऋक्समूहं विश्वा विश्वानि रूपाणि उद्गात्रा सम्भृता सम्भृतानि नानारूपाणि कृतानि देवाः अग्न्यादयश्च ओकांसि आश्रितानि स्थानानि चक्रिरे कुर्वन्ति ॥ ३ ॥

(गायत्रं त्रैष्टुभं जगत्)गायत्री त्रिष्टुप् और जगती छन्दवाली ऋचाओंके समूहरूप (सम्भृता) उद्गाता करके नियत क्रियेहुए (विश्वा रूपाणि) अनेकों स्वरूपवाले (ओकांसि) स्थानोंको (देवाः चक्रिरे) अग्नि आदि देवता करते हैं ॥ ३ ॥

३ २उ ३ १ २ ३ २उ ३ २ ३ २ ३ १ २

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २

सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः ॥ १ ॥

ऋ० अवत्सारः। छं० त्रिष्टुप्। दे० अग्निः। अथाग्निर्ज्योतिरिति तृचात्मकं सप्तमं सूक्तम् तत्र प्रथमा। एषा स्पष्टा ॥ १ ॥

(अग्निः ज्योतिः) अग्नि ज्योति है (ज्योतिः अग्निः)ज्योति अग्नि है (इन्द्रः ज्योतिः) इन्द्र ज्योति है (ज्योति इन्द्रः) ज्योति इन्द्र है (सूर्यः ज्योतिः) सूर्य ज्योति है (ज्योतिः सूर्यः) ज्योति सूर्य है ॥१॥

१ २ ३ १ २र १ १ २ ३ १ २

पुनरूर्जा नि वर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा।

१२ ३१ २
पुनर्नः पाह्यꣳहस ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! ऊर्जा बलेन इषा अन्नेन आयुषा जीवनेन च पुनः अस्मान् निवर्तस्व अस्मान् प्रत्यागच्छ । किञ्च हे नः अस्मान् अंहसः पापात् पाहि पालय । पुनः शब्दस्यावृत्तिरादरार्था ॥ २ ॥

(अग्ने ऊर्जा पुनः निवर्तस्व) हे अग्निदेव ! बलसहित हमें फिर प्राप्त होओ (इषा आयुषा पुनः) अन्न और आयुसहित फिर प्राप्त होओ (नः अंहसः पुनः पाहि) हमें पापसे फिर रक्षा करो ॥ २ ॥

३२३१ २र३२ ३ १२ ३१२
सह रय्या नि वर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया ।

३१ २ ३२३१२
विश्वप्स्न्या विश्वतस्परि ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे अग्ने ! त्वं रय्या रमणीयेन धनेन सह निवर्तस्व तत् अस्मान् प्रत्येत्यर्थः । किंच विश्वतः सर्वतः परि उपरि परीति सप्तम्यर्थानुवादकः विश्वप्स्न्या प्सा भक्षणे (अदा० प०) विश्वस्य उपभोक्त्या धारया पिन्वस्व अस्मान् सिंच ॥ ३ ॥

(अग्ने रय्या सह निवर्तस्व) हे अग्निदेव ! रमणीय धनसहित हमें प्राप्त होओ (विश्वतः परि) सबोंके ऊपर (विश्वप्स्न्या धारया पिन्वस्व) विश्वभरका उपभोग करनेवाली धारासे हमें सींचो ॥३॥

सामवेदोत्तरार्चिके विंशाध्यायस्य षष्ठः खण्डः समाप्तः

१२३२उ ३ १ २र ३ २ ३ २३ २
यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीय वस्व एक इत् ।

३ २ ३ १२
स्तोता मे गोसखा स्यात् ॥ १ ॥

ऋ० गोसूक्ति अश्वसूक्तिः वा । छ० गायत्री । दे० विश्वदेवा । अथ सप्तमे खण्डे—यदिन्द्राहं यथा त्वमिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे इन्द्र ! यथा त्वम् एकः इत् एक एव केवल वस्वः वसुनः धनस्य ईशिषे ईश्वरो भवसि एवमहमपि यत् यदि ईशीय ऐश्वर्ययुक्तः स्यामिति तदानीं मे मम स्तोता गोसखा स्यात् गोभिः सहितो भवेत ईश्वरस्य तव स्तोता कुतो हेतोर्गोसहितो न भवेत् अपि तु भवे देवेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

(इंद्र यथा त्वं वस्वः एकः इत्) हे इंद्र ! जैसे तुम धनके अकेले ही स्वामी हो (यत् अहं ईशीय) ऐसे ही यदि मैं ऐश्वर्ययुक्त होजाऊँ तो (मे स्तोता गोसखा स्यात्) मेरा स्तोता गौओंवाला होजाय फिर आप ईश्वरका स्तुतिकर्त्ता गौओंवाला क्यों न होगा ? ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

शिक्षेयमस्मै दित्सेयꣳ शचीपते मनीषिणे ।

२ ३ १ २र ३ २

यदहं गोपतिः स्याम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे शचीपते ! शक्तिमन्निन्द्र! अस्मै मनीषिणे मनस ईशित्रे स्तोत्रे दित्सेयं दातुमिच्छेयम्, तदनन्तरं शिक्षेयं प्रार्थितं धनं दद्याञ्च यद् यदि अहं गोपतिः गवामधिपतिः स्याम भवेयम् त्वत्प्रसादादिति शेषः ॥ २ ॥

(शचीपते यत् अहं गोपतिः स्याम) हे शक्तिमान् इंद्र ! यदि मैं गौओंका स्वामी होजाऊँ तो (अस्मै मनीषिणे दित्सेयं शिक्षेयम्) इस मनीषी स्तोताका देना चाहूं और फिर धन दूँ ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

धेनुष्ट इन्द्र सूनृता यजमानाय सुन्वते ।

१ २र ३ १ २

गामश्वं पिप्युषी दुहे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे इंद्र ! ते तव सूनृता स्तुतिरूपा वाक् धेनुः दोग्ध्री गौर्भूत्वा सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय गाम् अश्वं च उपलक्षणमेतत्, गवाश्वादिकं सर्वमभिलषितं दुहे दुग्धे । किं कुर्वती ? पिप्युषी तमेव यजमानं प्रवर्द्धयित्री ॥ ३ ॥

(इंद्र ते सूनृता धेनुः) हे इंद्र ! तेरी सत्य मधुर स्तुतिरूपा वाणी गौरूप होकर (पिप्युषी) यजमानकी वृद्धि करना चाहती हुई (सुन्वते यजमानाय गां अश्वं दुहे) सोमका अभिषव करनेवाले यजमानके अर्थ गौ घोड़े आदि सकल अभीष्ट पदार्थोंको दुह देती है ॥ ३ ॥

२ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २

आपो हिष्ठा मयो भुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।

३ १ २र १ २

महे रणाय चक्षसे ॥ १ ॥

ऋ० त्रिशिरा सिन्धुद्वीप वा । छ० गायत्री । दे० जलम् । आपो हि ष्ठेति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हि यस्मात् कारणात् आपः या यूयं मयोभुवः मयसः सुखस्य भावयित्र्यः स्थ भवथ, ता तादृश्यो यूयं नः अस्मान् ऊर्जे अन्नाय दधातन धत्त अन्नप्राप्तियोग्यान् अस्मान् कुरुत अन्नमस्मभ्यं प्रयच्छतेत्यर्थः महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय सम्यक् ज्ञानाय च धत्त अस्मान् सम्यक् ज्ञान प्रति योग्यान् कुरुतेत्यर्थः ॥ १ ॥

(हि आपः मयोभुवः स्थ) क्योंकि जो तुम जल सुखको उत्पन्न करनेवाले हो (ताः नः ऊर्जे दधातन) वह तुम हमको अन्नकी प्राप्ति के लिये समर्थ करो (महे रणाय चक्षसे) महान् रमणीय ज्ञानको पानेके योग्य करो ॥ १ ॥

१ २ ३१२३ २३१ २ ३१२
यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।
३ १ २ ३१२
उशतीरिव मातरः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे आपः ! यः युष्माकं स्वभूतः यः रसः शिवतमः सुखतमः इह अस्मिन् लोके तस्य तं रसं नः अस्मान् भाजयत सेवयत उपभोजयतेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः उशतीरिव उशत्यः इव पुत्रसमृद्धिं कामयमानाः मातरः स्तन्यं रसं यथा भाजयन्ति प्रापयन्ति तद्वत् ॥२॥

हे जलो ! (इह यः वः रसः शिवतमः) इस लोकमें तुम्हारा जो रस परम सुखरूप है (तस्य नः भाजयत) वह रस हमें सेवन कराओ (उशतीः मातरः इव) जैसे कि-पुत्रोंकी वृद्धि चाहनेवाली मातायें अपने स्तनोंके रसका सेवन कराती हैं ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ ३
तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
१ २ ३१२
आपो जनयथा च नः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे आपः ! यूयं यस्य पापस्य क्षयाय विनाशाय अस्मान् जिन्वथ प्रीणयथ तस्मै तादृशाय पापक्षयाय अरं क्षिप्रं वः युष्मान् गमाम गमयाम वयं शिरसि प्रक्षिपामेत्यर्थः यद्वा, यस्यान्नस्य क्षयाय निवासार्थं यूयमोषधीर्जिन्वथ तर्पयथ, तस्मै तदन्नमुद्दिश्य वयमरमलं पर्य्याप्तं यथा भवति तथा वो युष्मान् गमाम गच्छाम । किंच, हे आपः ! नः अस्मान् जनयथ च पुत्रपौत्रादिजनने प्रयोजयतेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(आपः यस्य क्षयाय जिन्वथ) हे जलो ! तुम जिस पापके विनाश के लिये हमें प्रेरणा करते हो (तस्मै अरं वः गमाम) उस पापक्षयके लिये शीघ्र ही तुम्हें हम अपने शिर पर डालते हैं, हे जलो ! (नः जनयथ च) हमें पुत्र पौत्रादिको उत्पन्न करनेमें प्रयुक्त करो ॥ ३ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
वात आ वातु भेषजꣳ शम्भु मयोभु नो हृदे ।
२ ३ १ २
प्र न आयूꣳषि तारिषत् ॥ १ ॥

ऋ०उलः । छं० गायत्री । दे० वायुः । अथ वात आवात्विति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । वातः वायुः नः अस्माकं हृदे हृदयाय भेषजम् औषधम् उदकं वा आ वातु आगमयतु । कीदृग्भूतम् ? शम्भु रोगशमनस्य भावयितृ, मयोभु मयसः सुखस्य च भावयितृ । अपि च नः अस्माकम् आयूंषि अन्नानि वा प्र तारिषत् प्रवर्द्धयतु ॥ १ ॥

(वातः नः हृदे शम्भु मयोभु भेषजं आ वातु) वायु हमारे हृदयके लिये रोगोंको शान्त करनेवाला और सुखको उत्पन्न करनेवाला औषधरूप होकर वहै (नः आयूंषि प्रतारिषत) हमारे आयुकारी अन्नोंको बढ़ावै ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ ३ ३ २उ ३ २ १ १ २
उत वात पितासि न उत भ्रातोत नः सखा ।
१ ३ ३ १ २
स नो जीवातवे कृधि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । उत अपि च हे वात त्वं नः अस्माकम् पिता असि उत्पादकोऽसि पालयिता वा । उत अपि च भ्राता असि । उत अपि च नः अस्माकं सखा समानख्यानश्च असि । सः त्वं नः अस्मान् जीवातवे जीवनहेतवे यागाय कृधि कुरु करोतेश्छान्दसो विकरणस्य लुक् (२, ४, ७३), श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि (६, ४, १०२), इति हेर्धिरादेशः ॥ २ ॥

(उत वात नः पिता असि) और हे वायो ! तुम हमारे पिताकी समान उत्पन्न करनेवाले और रक्षा करने वाले हो (उत भ्राता) और भ्राताकी समान प्रेम करनेवाले हो (उत नः सखा) और हमारे हित कारी मित्र हो (सः नः जीवातवे कृधि) वह तुम हमें जीवनके हेतु यज्ञके करनेमें समर्थ करो ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ २ २ ३ १ २ ३ १ २
यददो वात ते गृहे३ऽमृत निहित गुहा ।
१ २ ३ १ २
तस्य नो धेहि जीवसे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे वात ! वायो ! ते तव गृहे स्थाने यत् अदः यदिदम् अमृतम् अविनाशि गुहा गुहायाम् गह्वरे निहितम् स्थापित वर्त्तते । हे विभावसो । विशिष्टप्रकाशधनवन् ! वायो ! तस्य तद्धन कर्मणि षष्ठी • (३, १, ८१) न अस्माकं धेहि देहि प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(वात त गृहे) हे वायो ! तुम्हारे स्थानमें (यत् अदः अमृत गुहा निहितम) जो यह अविनाशि धन गुहामें स्थित है (विभावसो तस्य नः धेहि) हे विशेष प्रकाशयुक्त धनवाल वायो ! वह धन हमें दो ३

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
अभि वाजी विश्वरूपो जनित्रꣳ हिरण्यय वि-
३ १ २ ३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३
भ्रदत्कꣳ सुपर्ण । सूर्यस्य भानुमृतुथा वसान
१ २ ३ १ २र ३ १ २
परि स्वय मेधमृज्रो जजान ॥ १ ॥

ऋ० सुपर्णः । छ० त्रिष्टुप् । दे० सूर्यः । अथ अभि वाजीति तृचात्मकं चतुर्थ सूक्तम्, तत्र प्रथमा । सुपर्ण सुपतन शोभनपतनो गरुत्मान् इव, वाजी वेगवान् बलवानन्नवान् वा, विश्वरूप नानाविध प्रकाशः, स हि चित्रभानुः ऋज्रः ऋजी भजने (भ्वा० आ०), भ्रस्ज पाके (तु० उभ०), भ्रज्जति भृज्जति पचतीति ऋज्र अग्निः स स्वकीय जनित्र जननस्थानम् अरणिविलम् अत्कम् स्वतेजसा व्याप्तम् अत एव हिरण्यय हिरण्मयमिव स्थितम् अभि अभितः साकल्येन विभ्रत् पुष्यन् सूर्यस्य भानुम् सवितुः प्रकाशम् ऋतुथा कालेकाले वसानः आच्छादयन् अग्निरादित्य सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्त ददृशे इति श्रुतेः । मेध परि यज्ञ लक्षीकृत्य स्वय जजान उत्पद्यत ॥ १ ॥

(सुपर्णः वाजी) गरुड़की समान वेग या बलवाला (विश्वरूपः ऋज्रः) अनेकों प्रकारके प्रकाशवाला पाकारी अग्नि (जनित्र अत्कम्) अपने उत्पत्तिस्थान अरणिके बिलको अपने तेजसे व्याप्त और इसी कारण (हिरण्ययं अभि बिभ्रत्) मानो सुवर्णकी समान चमकता

(ऋतुथा वसानः) समय २ पर रात्रिमें वस्त्रकी समान ढकताहुआ वा धारण करताहुआ (मेधं परि जजान) यज्ञके निमित्त स्वयं प्रकट होताहै १

३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ २उ ३
अप्सु रेतः शिश्रिये विश्वरूपं तेजः पृथिव्यामधि
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३
यत्सम्बभूव । अन्तरिक्षे स्वं महिमानं मिमानः
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
कनिक्रन्ति वृष्णो अश्वस्य रेतः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । रेतः सारभूतं विश्वरूपम् नानारूपं यत् अन्नात्मक तेजः अप्सु शिश्रिये आश्रयते स निलीयते सोमः प्राविशन् इति श्रुतेः । यच्च पृथिव्यामधि भूमौ सम्बभूव तिष्ठति अग्निः पृथिवीस्थानः (निरु० दै० १। १४) इति हि निरुक्तम् । सः अंतरिक्षे आकाशे स्वं महिमानं किरणजालं मिमानः व्यापारयन् वृष्णः अश्वस्य रेतः सोमाहुतिं प्रति सोमो वै वृष्णो अश्वस्य रेतः, इति श्रुतेः । कनिक्रन्ति याचमान इव पुनः पुनः क्रन्दते शब्दं करोति, यद्वा आह्वयन्निव भृशं शब्दायते ॥ २ ॥

(रेतः विश्वरूपं यत् तेजः अप्सु शिश्रिये) सारभूत नानाप्रकारका अन्नरूप तेज जलोंका आश्रय करके रहता है (यत् पृथिव्यां अधि सं-बभूव) जो भूतल पर स्थित है, वह (अंतरिक्षे स्वं महिमानं मिमानः) आकाशमें अपनी किरणोंके समूहको फैलाता हुआ (वृष्णः अश्वस्य रेतः कनिक्रन्ति) सोमकी आहुतिका आह्वान करताहुआ अत्यंत शब्द करता है ॥ २ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र १ २ ३ २
अयꣳ सहस्रा परि युक्ता वसानः सूर्यस्य भानुं
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
यज्ञो दधार । सहस्रदाः शतदा भूरिदावा धर्त्ता
३ १ २र ३ १ २
दिवो भुवनस्य विश्पतिः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । दिवः स्वर्गस्य अथ भुवनस्य भूतजातस्य लोकस्य धर्त्ता धारयिता, विश्पतिः विशां प्रजानां पालयिता, सहस्रदा शतदा भूरिदा वा यो यावत् प्रार्थयते सहस्रम् शतं भूरि अपरिमितं वा तस्मै तस्मै तावद्दाता यज्ञः यजति यः अयम् अग्निः युक्ता युक्तानि स्वात्मना

सम्भवानि सहस्रा सहस्राणि स्वकीयकिरणजालानि परिवसानः परितः आच्छादयन् सूर्यस्य भानु रात्रौ सूर्यस्यापि प्रकाश दधार स्वय मेव धारयति ॥ ३ ॥

(दिवः भुवनस्य धर्त्ता) स्वर्गका और सकल भुवनोंका धारण करने वाला (विश्पतिः) प्रजाओंका पालन करनेवाला (सहस्रा शतदा वा भूरिदा) याचकोंको उनकी इच्छानुसार सहस्र सौ वा असंख्य धन देनेवाला (यम्ः अयम्) यजन करने वाला यह अग्नि (युक्ता सहस्रा परिवसानः) अपने से मिली हुई सहस्रों किरणोंको चारों ओर फैलाता हुआ रात्रिमे (सूर्यस्य भानु दधार) सूर्यके भी प्रकाश को स्वय ही धारण करता है ॥ ३ ॥

१ २ ३२३ ३ १ २३ ३१ २र ३ १
नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तꣳ हृदा वेनन्तो अभ्य-
२ १२ ३ १२ ३२ ३२ ३
चक्षत त्वा । हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य
१ २ ३१ २३ २
योनौ शकुनं भुरण्युम् ॥ १ ॥

ऋ० वनः । छं० अनुष्टुप् । दे० वेन सूर्यो वा । नाके सुपर्णमिति तृचात्मकं पञ्चमं सूक्तम् तत्र प्रथमा । हे वेन ! त्वा त्वां हृदा हृदयेन मनसा वनन्तः कामयमाना स्तोतारः नाके अंतरिक्षे यत् यदा अभ्यचक्षत अभि पश्यन्ति । तदानीं त्वमुपागच्छसीति शेषः । कथम्भूतम् ? सुपर्ण शोभनपतनं, पतन्तं अंतरिक्षे गच्छन्तं, हिरण्यपक्षं हिरण्मयाभ्यां पक्षाभ्यामुपेतं, वरुणस्य जलाभिमानिनो देवस्य दूतम् चरन् यमस्य नियामकस्य वैद्युताग्नेः योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे शकुनं पक्षिरूपेण वर्त्तमानं भुरण्यु मचारं यद्वा, वृष्टिप्रदानादिना सर्वस्य जगतः पोषकम् । भुरण धारणपोषणयोः कण्ड्वादिः, अस्मादौणादिक उप्रत्ययः ॥ १ ॥

हे वेन ! (सुपर्णं पतन्तम्) सुन्दर पतनवाले और अन्तरिक्षमें जाते हुए (हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतम्) सुवर्णमय पक्षोंवाले और जलके अभिमानी वरुणदेवताके दूत (यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम्) नियामक विद्युद्रूप अग्निके स्थान अंतरिक्षमें पक्षीरूपसे वर्तमान और वर्षाके द्वारा सब जगत् के पोषक (त्वा हृदा वेनन्तः) तुम्हें मनसे चाहते हुए स्तोता (नाके यत् अभिचक्षत) अन्तरिक्षमें जब देखते हैं तब (उप) तुम प्राप्त होते हो ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ २ ३ १
ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके अस्थात्प्रत्यङ्चित्रा
२र ३ १ २ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
बिभ्रदस्यायुधानि । वसानो अत्कꣳ सुरभिं दृशे
१ २र ३ १ २
कꣳ स्वा३र्ण नाम जनत प्रियाणि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । ऊर्ध्व उपरि देशे वर्त्तमानः गन्धर्वः गवामुदकानाम धर्त्ता गवि गम् धृञ् वः इति गोशब्दोपपदात् धृञ् धारणे (भ्वा०उ०) इत्यस्मात् वप्रत्ययः उपपदस्य गम्भावश्च ईदृशो वेनः प्रत्यङ् अस्मात् प्रत्यञ्चन्नभिमुखः सन् नाके अधि अन्तरिक्षे अस्थात् तिष्ठति । किं कुर्वन् ? अस्य आत्मनः स्वभूतानि चित्रा चित्राणि चायनीयानि आश्चर्यभूतानि वा आयुधानि बिभ्रत् धारयन् बिभर्त्तेः शतरि भृञामित् (७, ४, ७६) इत्यभ्यासस्येत्वम् नाभ्यस्ताच्छतुः (७, १, ७८), इति नुम्प्रतिषेधः, । अभ्यस्तानामादिः (६, १, १८९) इत्याद्युदात्तः तथा सुरभि शोभनम् अत्कम् आत्मीयं व्याप्तं रूपं वसानः सर्वत्राच्छादयन् । किमर्थम् ? दृशे दर्शनार्थम् दृशे विख्ये च (३, ४, ११) इति केप्रत्ययान्तो निपात्यते कम् इति पूरकम् । तत्र दृष्टान्तः स्वर्णः शोभनारण आदित्यः स यथा आत्मीयं रूपं दर्शनाय सर्वत्राच्छादयति तद्वत् । तदनन्तरं नाम नामानि नमनशीलान्युदकानि प्रियाणि सर्वेषामनुकूलानि जनत जनयति वृष्टिमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

(ऊर्ध्वः गन्धर्वः प्रत्यङ्) ऊपर वर्त्तमान जलोंका धारण करने वाला वेन हमारे अभिमुख होता हुआ (नाके अधि अस्थात्) अन्तरिक्षमें स्थित होता है । क्या करता हुआ ? (अस्य चित्रा आयुधानि बिभ्रत्) अपने आश्चर्यभूत आयुधोंको धारण करता हुआ (दृशे सुरभिं अत्कं वसानः) दर्शनके लिये सुन्दर और फैलनेवाले अपने रूपका सर्वत्र आच्छादन करता हुआ (स्वः न नाम प्रियाणि जनत) जैसे सूर्य अपने रूपको दिखानेके लिये सर्वत्र व्यापजाता है तैसे । तदनन्तर जलोंको सबके अनुकूल करता है अर्थात् वर्षा करता है ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३
द्रप्सः समुद्रमभि यज्जिगाति पश्यन् गृध्रस्य
१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
चक्षसा विधर्मन् । भानु शुक्रेण शोचिषा चकान

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तृतीये चक्रे रजसि प्रियाणि ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । विधर्मन् विधर्मणि विधारकेऽन्तरिक्षे स्थितं द्रप्सः द्रवणशीलः यद्वा द्रप्सो उदकबिन्दुवत् तद्वान् अर्श आदित्वाच्च् (५, २, १२७) गृध्रस्य रसानभिकाङ्क्षत सूर्य्यस्य चक्षसा तेजसा पश्यन् प्रकाशमानो वेन यत् यदा समुद्रं समुन्दनशीलं मेघम् अभि जिगाति अभिगच्छति तदानीं भानु सूर्य्यः शुक्रेण शुक्रेण शोचिषा तेजसा तृतीये रजसि लोके चकानः दीप्यमानः प्रियाणि सर्वेषाममीष्टानि उदकानि चक्र करोति ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल साम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थे विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २० ॥

(विधर्मन् द्रप्सः) अन्तरिक्षमें स्थित और जलकी बिन्दुओंवाला (गृध्रस्य चक्षसा पश्यन्) रसोंको चाहनेवाले सूर्यके तेजसे प्रकाशित हुआ वेन (यत् समुद्रं अभिजिगाति) जब मेघकी ओरको आता है तब (भानु शुक्रेण शोचिषा) सूर्य स्वच्छ तेजसे (तृतीये रजसि चकानः) तीसरे लोकमें दीप्त होता हुआ (प्रियाणि चक्रे) सबके प्यारे जलोंकी वर्षा करता है ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके विंशाध्यायस्य सप्तमः खण्डः विंशाध्यायश्च समाप्तः

अथैकविंशोऽध्याय आरभ्यते।

३ १ २र ३ २उ ३ १ २ ३ १
आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः
२र ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
क्षोभणश्चर्षणीनाम् । सङ्क्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः
३ १ २र ३ १ २र
शतꣳ सेना अजयत्साकमिन्द्रः ॥ १ ॥

ऋ० प्रजापतिः । छ० त्रिष्टुप् । दे० इन्द्रः । तत्र आशुः शिशान इत्यारभ्य नवसूक्तात्मक एक एव खण्डः तत्र प्रथमे सूक्ते प्रथमा । अप्रैन्द्रोऽप्रतिरथ ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्द इन्द्रो देवता साग्निचित्ये क्रतौ

अग्नौ प्रणीयमानेऽयमध्यायो ब्रह्मणा जाप्यम् । अयमिन्द्रः आशुः शीघ्रकारी व्यापको वा शिशानः निशितः शत्रूणां भयजनक इत्यर्थः । क इव ? वृषभो न भीमः बिभेत्यस्मादिति भीमः तादृशो वृषभ इव स यथा तीक्ष्णाभ्यां शृङ्गाभ्यां भीमो भवति तद्वत् अथवा शिशानस्तीक्ष्णमतिः व्यत्ययेनात्मनेपदम् घनाघनः घातकः शत्रूणां हंता पचाद्यचि हतेर्घत्वञ्चेति द्विर्वचनम् । अभ्यासस्याऽऽगमः घत्वञ्च धात्वभ्यासयोः चर्षणीनां चर्षणयो मनुष्याः मनुष्याणां द्वेष्याणां क्षोभणः क्षोभयिता संक्रन्दनः सम्यक् क्रन्दयिता प्राणिनाम् आकर्षणेन प्रहारेण वा अनिमिषः चक्षुर्निमेषरहितः सर्वदा स्वयज्ञगमनयुद्धादिकार्य्येष्वनलस इत्यर्थः एकवीरः वीरयत्यमित्रान् इति वीरः एकश्चासौ वीरश्च अथवा एक एव विक्रान्तः असहाय्येन कार्य्यक्षम इत्यर्थः । ईदृशोऽयमिन्द्रः शतं सेनाः साकं सह एकयोगेनैव अजयत् जयति १

(आशुः भीमः वृषभः न शिशानः) शीघ्रता करनेवाला वा व्यापक और भयानक वृषभकी समान शत्रुओंको भय देनेवाला (घनाघनः चर्षणीनां क्षोभणः) पापियोंका नाशक और द्वेषियोंको क्षोभितकरनेवाला (संक्रन्दनः अनिमिषः) देवद्वेषियोंको रुलाने वाला और अपने यज्ञोंमें जानेमें तथा युद्धादिमें आलस्यरहित (एकवीरः इंद्र) अद्वितीय वीर इंद्र (शतं सेनाः साकं अजयत्) सैंकड़ों सेनाओंको एक ही उद्योगसे जीतलेता है ॥ १ ॥

३ १ २ ३१२ ३ १ २ ३१२
संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण
३ १ २ ३ १ २ १ २र ३ १ २
दुश्च्यवनेन धृष्णुना । तदिन्द्रेण जयत तत्स-
३ १२ ३ १२ ३ १ २
हध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा ॥ २ ॥

अथ प्रथमे सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथः त्रिष्टुप् इंद्रः । अस्तु नामेन्द्र उक्तविधः तथाप्यस्माकं किमिति तत्राह संक्रन्दनेन अनिमिषेण चोक्तलक्षणेन जिष्णुना जयशीलेन युत्कारेण योधनं युत् युद्धकारिणा कर्मण्यण (३, २, १) दुश्च्यवनेन अन्यैरविचाल्येन च्युङ् प्रुङ् गतौ (भ्वा० आ०) छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ३, ३, १२९) इति युच् धृष्णुना धर्षकेण । ईदृशेन इंद्रेण तत् युद्धं जयत तत् शत्रुबलं सहध्वम् अभिभवत् । हे युधः ! योद्धारः । हे नरः ! नेतारः सामान्यवचनम् विभा-

पित विशेषवचने बहुवचनम् (८, १, ७४) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्व निषधात्पुष्वरं निहन्यते । पुनः कीदृशेनेन्द्रेण ? इषुहस्तेन वृष्णा वर्ष कर्त्रा च ॥ २ ॥

(युधः नरः) हे योद्धा मनुष्यो ! (सङ्क्रन्दनेन अनिमिषेण) वैर द्वेषियोंको रुलानेवाले और निरालस (जिष्णुना युत्कारेण) जयशील और युद्ध करनेवाले (दुश्च्यवनेन धृष्णुना इषुहस्तेन वृष्णा इन्द्रेण) दूसरोंसे विचलित न होनेवाले शत्रुओंको तर्जना देनेवाले हाथमें बाण लिये और वर्षा करनेवाले इन्द्रके द्वारा (तत् जयत) उस युद्ध को जीतो (तत सहध्वम्) उस शत्रुओंके बलका तिरस्कार करो ॥२॥

१ १र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २उ

स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी सꣳस्रष्टा स

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

युध इन्द्रो गणेन । सꣳसृष्टजित्सोमपा बाहु

३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २

शर्ध्युग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३ ॥

अथ प्रथमे सूक्ते तृतीया । अप्रतिरथः त्रिष्टुप् इन्द्रः । पूर्वमन्त्रे इन्द्रेण जयतेत्युक्तं अत्रेन्द्रस्य जयसाधनसामर्थ्यं प्रतिपादयति । स इन्द्रः इषुहस्तैः भटैः मरुदादिभिः वशी वश्यैस्तद्वान् यथा निषङ्गिभिः युक्तः निषङ्गः खड्गः तद्वद्भिः वशी स चेन्द्रो युधः युध्यमान सन् इगु पधलक्षण कः (३, १, १३५)अथवा युधः युद्धहेतो गणेन शत्रुसङ्घेन सह सꣳस्रष्टा पराभवनशीलः । यत एवंविधः अतः सꣳसृष्टजित् ये पर स्परैकमत्येन युद्धाय सꣳसृष्टा भवन्ति तेषां जेता तथा सोमपाः सोमस्य पाता, बाहुशर्धी बल बाहोः बलं, तद्वान् मत्वर्थीय इनिः (५, २, ११५), यद्वा शृधु प्रहसने (भ्वा० आ०), बाहुभ्यां शर्धयत्यभिभवतीति बाहुशर्धी सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये (३, २, ७८) इति ।णिनिः उग्रधन्वा उद्गतधन्वा, प्रतिहिताभिः शत्रुषु प्रेरिताभिरिषुभिः अस्ता मारयिता, यत्रेषून् मुञ्चति तत्र वृथा न भवतीत्यर्थः । ईदृशेनन्द्रेण जय तेति सम्बन्धः ॥ ३ ॥

(सः इषुहस्तैः वशी) वह इन्द्र बाणधारी मरुत् आदि योधाओंको वशमें रखता है (स निषङ्गिभिः) वह खड्गधारी योधाओंको वशमें रखता है (सः इन्द्रः युधः गणेन संसृष्टा) वह इन्द्र युद्ध करताहुआ शत्रुसमूहके साथ भिड़जाता है (सꣳसृष्टजित् सोमपाः) इकट्ठे होकर युद्ध करनेवालोंको जीतनेवाला और सोमपान करनेवाला है (बाहु

शार्ङ्गी उग्रधन्वा) भुजाओंमें बलवाला है और धनुषको उद्यत रखता है (प्रहिताभिः अस्ता) छोड़ेहुए बाणोंसे अवश्य ही मारडालने वाला है।

१२ ३ १२ ३ १२ ३ १ २र ३ १२
बृहस्पते परि दीया रथेन रक्षोहाऽमित्राँ अपबाध-
३ १ २र ३ २ ३ १ २र ३
मानः । प्रभञ्जन्त्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्न-
१ २ ३ १ २र
स्माकमेध्यविता रथानाम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीये सूक्ते प्रथमा । अप्रतिरथः, त्रिष्टुप् बृहस्पतिः । हे बृहस्पते ! बृहतां पते ! पालयितः ! देव ! रथेन परिदीय परिगच्छ दीयतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४, ६९)। आगत्य च रक्षोहाः रक्षसां हन्ता अमित्रान् शत्रून् अपबाधमानः सर्वतो नाशयन् तथा सेनाः शत्रुसम्बन्धिनोः प्रभञ्जन्, प्रकर्षेण, नाशयन् प्रमृण प्रकर्षेण हिंसन् मृण हिंसायाम (तु० प०) इगुधलक्षणः कः (३, १, १३४)। केन हिंसन् युधा युद्धेन सावेकाच (६ १, १६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् जयन् एवं सर्वत्र जयं प्रतिपद्यमानः । ईदृशस्त्वम् अस्माकं रथानाम् अविता रक्षिता एधि भव ॥ १ ॥

(बृहस्पते) हे बहुतोंके रक्षक इंद्र (रथेन परिदीय) रथपर चढ़ कर आओ, आकर (रक्षोहा अमित्रान् अपबाधमानः) राक्षसोंका नाशकर्त्ता और शत्रुओंको पीड़ा देताहुआ (सेनाः प्रभञ्जन् प्रमृण) शत्रुओंकी सेनाओंको छिन्न भिन्न करता हुआ नष्ट कर (युधा जयन्) युद्धमें सर्वत्र विजय पाताहुआ '(अस्माकं रथानां अविता एधि) हमारे रथोंका रक्षक हो ॥ १ ॥

३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १
बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः सहस्वान् वाजी
२र ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
सहमान उग्रः । अभिवीरो अभिसत्वा सहोजा
२र ३ २ ३ १ २ ३ २
जैत्रमिन्द्र रथमा तिष्ठ गोवित् ॥ २ ॥

अथ द्वितीये सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथः, त्रिष्टुप, इन्द्रः । सर्वस्य भूतस्य बलं विजानातीति बलविज्ञायः यद्वा, ममायमिति सर्वैर्बलत्वेन विज्ञायत इति बलविज्ञायः सर्वस्य बलभूत इत्यर्थः स्थविरः महान्

प्रवीरः प्रकर्षेण वीरः, सहस्वान् पराभिभवसामर्थ्यवान, वाजी वेज नवान् अन्नवान् वा सहमानः शत्रूणामभिभविता, उग्र उद्गूर्णबलः, अभिवीर अभिगता वीरा वीर्यवन्तोऽनुचरा यस्य स तथोक्तः, अभि सत्वा अभिगतसत्वा, सहोजा सहसो बलाज्जात । एवं महानुभा वस्त्वं हे इन्द्र ! जैत्रं जयशील रथम् आ तिष्ठ अस्मत्सहायार्थम् आरो हुमर्हसि । त्वञ्च गोवित् उदकस्य स्तुतेर्वा लब्धा वेदिता वा ॥ २ ॥

(इन्द्र) हे इन्द्र (बलविज्ञाय स्थविरः) सबके बलोंको जानने वाला और महान् (प्रवीरः सहस्वान्) परमवीर और दूसरोंको दबाने की शक्ति रखनेवाला (वाजी सहमानः) अन्नवान् और शत्रुओंका तिरस्कार करनेवाला (उग्र अभिवीरः) तीक्ष्णबली और चारों ओर हैं घोर सेवक जिसके ऐसा (अभिसत्वा सहोजाः) सावधान् और बलसे उत्पन्न हुआ (गोवित्) स्तुतिको प्राप्त होनेवाला तू (जैत्रं रथ अतिष्ठ) हमारी सहायता करनेको विजय देनेवाले रथपर चढ़ ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमज्म प्रमृण-

३ १ २ ३१ २ ३ १ २ ३ १

न्तमोजसा । इमꣳ सजाता अनु वीरयध्वमि-

२ ३ २ ३ १ २

न्द्रꣳ सखायो अनु सꣳ रभध्वम् ॥ ३ ॥

अथ द्वितीये सूक्ते तृतीया । अप्रतिरथ त्रिष्टुप् इन्द्रः । गोत्रभिद् गा उदकानि त्रायन्त इति गोत्रा मेघाः यद्वा गोभूमिः ता त्रायन्त इति गोत्राः पर्वताः तेषां भेत्तारम् गोविदम उदकस्य लब्धारं वज्रबाहु वज्र हस्तं प्रहरणार्थेभ्यः (२, २ ३७ वा०) इति सप्तम्याः परनिपातः जयन्तं जयनशीलम् अज्म गमनशीलं शत्रुबलम् ओजसा बलेन जयन्तं यद्वा अज्म आजि अयन्तं ओजसा बलेन प्रमृणन्तं शत्रूनभिभवन्तम् । इदं महानुभावम् इन्द्रम् हे सजाताः ! सहोत्पन्ना योद्धारो यूयम् अनुवीरयध्वम् पनमग्रतः कृत्वा अनु पश्चात् वीरयध्वं वीरकर्म युद्धं कुरुध्वम् शूर वीर विक्रान्तौ वीरशब्दात् तत् करोति तदाचष्टे (सि० कौ० सि० चु०) इति णिच् । हे सखायः ! परस्परं सखिभूता यूयम् इमम् इन्द्रम् संरभमाणम् अनुसंरभध्वम् ॥ ३ ॥

(सजाताः) हे साथ उत्पन्न हुए वीरों ! (गोत्रभिद् गोविदम्) पर्वतोंके तोड़नेवाले और स्तुतिको प्राप्त होनेवाले (वज्रबाहु अज्म -

जयन्तम्) वज्रधारी और संग्रामको जीतनेवाले (ओजसा प्रमृणन्तम्) बलसे शत्रुओंका तिरस्कार करनेवाले (इमं इंद्रं अनुवीरयध्वम्) इस इंद्रको आगे करके वीरकर्म युद्धको करो (सखायः अनु संरभध्वम्) हे मित्रो ! इस इंद्रके शत्रुओं पर क्रोध करने पर तुम भी क्रोधमें भरजाओ ॥ ३ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोऽदयो वीरः
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
शतमन्युरिन्द्रः । दुश्च्यवनः पृतनाषाडयुध्यो३
२ ३ १ २ ३ २ ३ २
ऽस्माकꣳ सेना अवतु प्र युत्सु ॥ १ ॥

अथ तृतीये सूक्ते प्रथमा । अप्रतिरथः त्रिष्टुप् इंद्रः । अयम् इंद्रः गोत्राणि अभ्राणि मेघान् सहसा बलेन अभिगाहमानः प्रविशन् अदयः निर्दयः वीरः विक्रांतः शतमन्युः बहुयज्ञः बहुक्रोधो वा दुश्च्यवन अन्यैरचाल्यः पृतनाषाट् शत्रुसेनानामभिभविता छन्दसि सह (३, २, ६३) इति ण्विः सहेः साडः सः (८, ३, ५६) इति मूर्द्धन्य देशः अयुध्यः, सम्प्रहर्त्तुमशक्यः युध सम्प्रहारे, छान्दसः क्यप् (३, १, ८५) । ईदृगिन्द्रः अस्माकं सेना युत्सु संग्रामेषु प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु ॥ १ ॥

(गोत्राणि सहसा अभिगाहमानः) मेघोंमें बलात्कारसे प्रवेश करता हुआ (अदयः वीरः) शत्रुओं पर दया न करनेवाला और पराक्रमी (शतमन्युः दुश्च्यवनः) सौ यज्ञोंवाला वा बहुत क्रोधवाला और किसी से चलायमान न होनेवाला (पृतनाषाट् अयुध्यः इंद्रः) शत्रु सेनाओं का तिरस्कार करनेवाला और जिसके ऊपर कोई प्रहार न कर सकै ऐसा इंद्र (युत्सु अस्माकं सेनाः प्रावतु) संग्रामोंमें हमारी सेनाओं की रक्षा करे ॥ १ ॥

१ २ ३ २उ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १
इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुरः
२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
एतु सोमः । देवसेनानामभिभञ्जतीनां जय-
३ १ २ ३ १ २
न्तीनां मरुतो यन्त्वग्रम् ॥ २ ॥

अथ तृतीये सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथः त्रिष्टुप् इन्द्रः । आसाम् अस्मत्सहायभूतानामागच्छतीनां देवसेनानां अयम् इन्द्रः नेता नायक अस्तु तथा तस्य बृहस्पतिः पुरः एतु एतु दक्षिणा यज्ञ सोम चतुर परिस्थितिप्रत्येक सम्बन्ध । तथा देवसेनानाम् अभिभञ्जतीनाम् अस्मदमित्राणामभि मुख्ये न मर्दयतीनां मञ्जतीनां भ्याच्छन्दसि (६, १, १७८) इति नाम उदात्तत्वम् जयतीनाम् शत्रय बहुलवचानत्व भवति । तासाम् अग्रम् मरुत यतु गच्छतु ॥ २ ॥

(आसां इन्द्र नेता) हमारी सहायताको आई हुई इन सेनाओंका इन्द्र नायक हो (बृहस्पतिः दक्षिणा यज्ञः सोमः पुर एतु) बृहस्पति दक्षिणा यज्ञ और सोम आगे हों (मरुतः अभिभञ्जतीनां जयन्तीनाम् देवसेनाना अग्रम् यन्तु) मरुत् देवता मर्दन करनेवाली और विजय पानेवाली देवसेनाओंके आगे चलें ॥ २ ॥

१ २ ३२ ३ १२ ३ १२ ३ १ २ ३२३
इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुताᳬं
१ २ ३२ ३ १ २ ३२ ३ १ २
शर्द्ध उग्रम् । महामनसां भुवनच्यवानां घोषो
३ २ ३ १ २ ३ १ २
देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ३ ॥

अथ तृतीये सूक्ते तृतीया । अप्रतिरथस्त्रिष्टुबिन्द्रः । वृष्णः वर्षकस्य इंद्रस्य राज्ञः वरुणस्य आदित्यानां मरुतां च उग्रम् उद्गूर्ण शर्द्धः बलम् अस्माकं भवत्विति शेषः । किञ्च महामनसाम् उदारमनसां भुवनच्य वानां भुवनानां च्यावयितॄणां देवानां घोषः जयशब्दः उदस्थात् उत्थि तः इति अनूर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः (१, ३, २४) ॥ ३ ॥

(वृष्णः इंद्रस्य) अभीष्टफलदाता इन्द्रका (राज्ञ वरुणस्य) राजा वरुणका (आदित्यानां मरुतां उग्रम् शर्द्धः) आदित्य और मरुतोंका उग्रबल हमारा हो (महामनसां भुवनच्यवानां जयतां देवानां घोषः उदस्थात्) उदारचित्त और लोकोंको सींचनेवाले विजयी देवताओंका जयशब्द उठता है ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सत्वनां मामकानां
१ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३
मनाᳬंसि । उद्वृत्रहन् वाजिनां वाजिनान्यु

२र २ १२ ३ १२
द्रथानां जयतां यन्तु घोषाः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थे सूक्ते प्रथमा। अप्रतिरथस्त्रिष्टुबिन्द्रः। हे मघवन्। इन्द्र! अस्मदीयानि आयुधानि उद्धर्षय उत्कृष्टम् हर्षय प्रहरणेषूद्यतानि भवन्त्वीत्यर्थः। मामकान् अस्मदीयानां सत्वनां प्राणिनां सैनिकानां मनांसि च उद्धर्षय। हे वृत्रहन्! इंद्र! वाजिनाम् अश्वानाम् वाजिनानि वेगाः। उद्यन्तु तथा जयतां रथानां घोष उत् यन्तु ॥ १ ॥

(मघवन् आयुधानि उद्धर्षय) हे इंद्र! हमारे आयुधोंको उत्तम हर्षयुक्त करो (मामकानां सत्वनां मनांसि उत्) हमारे सैनिकोंके मनोंको हर्षयुक्त करो (वृत्रहन् वाजिनां वाजनानि उत्) हे इन्द्र! अश्वोंके वेगोंको प्रकट करो (जयतां रथानां घोषाः उद्यन्तु) विजय पानेवाले रथोंके शब्द प्रकट हों ॥ १ ॥

३ २ ३ २ ३ १२ ३ २ ३ २ २ १ २र
अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इष-
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३
वस्ता जयन्तु। अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्व-
१ २ ३ १२
स्माँ उ देवा अवता हवेषु ॥ २ ॥

अथ चतुर्थ सूक्ते द्वितीया। अप्रतिरथस्त्रिष्टुबिन्द्रः। अस्माकं सम्बन्धिष्वेव समृतेषु परसेनां सम्प्राप्तेषु ध्वजेषु ध्वजवन्सु सैनिकेषु इंद्रः अविता भवतु। तथा अस्माकं या इषवः सन्ति ताः एव जयन्तु शत्रून् तथा अस्माकं वीराः भटाः उत्तरे उपरि भवन्तु। हे देवाः! अस्मान् उ अस्मानेव अवत रक्षतां हवेषु संग्रामेषु ॥ २ ॥

(अस्माकं समृतेषु ध्वजेषु इंद्रः) हमारे शत्रुसेनाओंमें पहुंचे हुए ध्वजाधारी सैनिकोंमें इंद्र रक्षा करै (अस्माकं याः इषवः ताः जयंतु) हमारे जो वाण हैं वह शत्रुओंको जीतें (अस्माकं वीराः उत्तरं भवन्तु) हमारे वीर सबसे ऊपर हों (देवाः अस्मान् उ हवेषु अवत) हे देवताओं! हमारी ही संग्रामों में रक्षा करो ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १२ ३ १ २ ३ १ २ ३
असौ या सेना मरुतः परेषामभ्येति न ओजसा
१२ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
स्पर्धमाना। तां गूहत तमसापव्रतेन यथैतेषा-

३ २ ३ २उ ३ २
मन्यो अन्य न जानात् ॥ ३ ॥

अत्र चतुर्थे सूक्ते तृतीया। अप्रतिरथस्त्रिष्टुप् मरुत । असौ या सेना हे मरुतः ! परेषां शत्रूणाम् अभ्येति अभिमुखा एति नः अस्मान् प्रति ओजसा बलेन स्पर्धमाना, ता सेनां गूहत व्याप्नुत तमसा अपव्रतेन व्रतमिति कर्मनाम (निघ० २, १, ७), अपगतकर्मणा येन तमसा व्याप्ता न कुर्वन्ति कर्माणि तदपव्रतम् तमः, तेनापव्रतेन तमसा तथा गूहत यथा एतेषां योद्धा अन्यो अन्य न जानात परस्पर न जानातीत्यर्थः

(मरुतः या असौ ओजसा स्पर्धमाना परेषां सेना नः अभ्येति) हे मरुतो ! जो यह बलसे स्पर्धा करती हुई शत्रुओंकी सेना हमारी ओर को चढ़कर आती है (तां अपव्रतेन तमसा गूहत) उसको जिसमें कुछ काम न होसके ऐसे अंधकारसे छादो (यथा एतेषां अन्यः अन्य न जानात्) जैसे इनमें एक दूसरे को जान भी न सकें ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ १ २ २ १ २ ३ १ २ ३
अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे
१ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३ २
परेहि अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामि-
३ १ २
त्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चमे सूक्ते प्रथमा। अप्रतिरथः त्रिष्टुप् वायुः। हे अप्वे ! पाप भिमानिनि! देवते!परेहि परागच्छ अमीषाम् योद्धॄणां शत्रूणाम् चित्तम् प्रतिलोभयन्ती विमोहयन्ती सती अङ्गानि तेषामवयवान् शिर आदि कान् गृहाण स्वीकुरु । अभिप्रेहि, अभिगच्छ । तेषां समीपं गत्वा च हृत्सु हृदयेषु शोकैः निर्दह नितरां भस्मी कुरु । ते अमित्राः अस्मच्छत्रव अन्धेन तमसा सचन्तां सङ्गच्छन्ताम् ॥ १ ॥

(अप्वे परेहि) हे पापकी अभिमानिनी देवते ! हमसे दूर हो (अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती अङ्गानि गृहाण) इन हमारे शत्रुयोधाओंके चित्त को मोहित करती हुई उनके अङ्गोंको पकड़ (अभिप्रेहि) उनके ऊपर चढ़ाई करके जा और (हृत्सु शोकैः निर्दह) उनके हृदयोंमें शोकोंके द्वारा दाह डाल (अमित्राः अन्धेन तमसा सचन्ताम्) हमारे शत्रु घोर अन्धकारसे युक्त हों ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु ।
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
उग्रा वः सन्तु बाहवोऽनाधृष्या यथासथ ॥ २ ॥

ऋ० अनुष्टुप् । अथ पञ्चमसूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथोनुष्टुबिन्द्रो मरुतो वा । हे नरः ! नेतारः ! संग्रामस्य निर्वोढारो योद्धारः ! प्रेत प्रकर्षेण गच्छत । गत्वा च जयत, तान् प्रतिभटान् तिङः परत्वात् तिङ्ङतिङः (८, १, २८) इति निघाताभावः वः युष्माकम् इंद्रः शर्म सुखम् यच्छतु वः बाहवः उग्राः उद्गूर्णबलाः सन्तु भवन्तु : अनाधृष्याः अ यैः अनभिभाव्याः यथा यूयम् असथ भविष्यथ तथा उग्राः सन्तु वो बाहवः

(नरः) हे हमारे योधाओ ! (प्रेत जयत) चढ़ाई करके जाओ और जीतो (इंद्रः वः शर्म यच्छतु) इंद्र तुम्हें सुख देय (वः बाहवः उग्राः सन्तु) तुम्हारे भुजदण्ड उग्र हों (यथा अनाधृष्याः आसथ) जिससे कि-तुम किसीसे तिरस्कार न पाओ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसँशिते ।
२ ३ २ ३ १ २ ३ २उ ३ २ ३ १ २
गच्छामित्रान् प्र पद्यस्व मामीषां कं च नोच्छिषः

छ० अनुष्टुप् । अथ पञ्चमसूक्ते तृतीया । अप्रतिरथ ऋषिः पायुर्वा भारद्वाजः अनुष्टुप् छन्दः इषुर्देवता । ब्रह्मसंशिते मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते, हे शरव्ये ! हिंसाकुशले ! इषो ! त्वम् अवसृष्टा क्षिप्ता परा पत परागच्छत । इता देशात् गत्वा च अमित्रान् हिंसकान् प्रपद्यस्व प्राप्नुहि च । अमीषाम् अमित्राणां मध्ये कञ्चन कञ्चिदपि मा उच्छिषः अवशिष्टम् मा कुरु । ॥ ३ ॥

(ब्रह्मसंशिते शरव्ये) वेदमन्त्रोंसे तीक्ष्ण करे हुए हे हिंसा करने वाले बाण ! (अवसृष्टा परापत) छोड़ा हुआ तू दूर चला जा और जाकर (अमित्रान् प्रपद्यस्व) हमारे शत्रुओंको प्राप्त हो (अमीषां कञ्चन मा उच्छिषः) इन शत्रुओंमेंसे किसीको भी शेष न छोड़ ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३
कङ्काः सुपर्णा अनु यन्त्वेनान् गृध्राणामन्नम-

१२ ३ १ २ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
सावस्तु सेना । मैषा मोच्यघहारश्च नेन्द्र वया-
३ १ २ ३ १ २
ॐस्येनाननुसयन्तु सर्वान् ॥ १ ॥

ऋ० प्रजापतिः । छ० त्रिष्टुप् अनुष्टुप् वा, पङ्क्ति । दे० इंद्रः । अथ षष्ठे सूक्ते प्रथमा । अप्रतिरथ ऋषिः पायुर्वा भारद्वाज, त्रिष्टुपछन्द, इन्द्रो देवता कङ्का नाम पक्षिण क्रव्यादाः सुपर्णाः शोभनपतनाः अनुयन्तु पतान् शत्रून् । गृध्राणाम् अन्न पक्षिणा भक्ष्यभूता असौ सेना अस्तु । मा पदा म चि पतेषा मा कश्चित् मुच्यताम् । अघहारश्च नेन्द्र हे इंद्र ! योऽपि न निसरा पापीयान् अतिप्रत्यवाय सोऽपि न मुच्यता मृत्योः । वयांस्येनान् वयांसि पक्षिरूपाणि क्रव्यादादीनि अनु सयन्तु सर्वान् अनु पश्चात् यन्तु सर्वान् शत्रून् ॥ १ ॥

(सुपर्णा कङ्काः पतान् अनुयन्तु) सुन्दरपरों वाले मांसभक्षी पक्षी इन शत्रुओंके पीछे लगें (।असौ सेना गृध्राणा अन्नं अस्तु) यह शत्रु सेना गृध्रपक्षियोंकी भोजन रूप हो (एषा मा अमोचि) इन शत्रुओंमें से कोई भी न बचे (इन्द्र अघहारश्च न) हे इन्द्र ! जो अधिक पापी न हो वह भी न छूटे (वयांसि एतान् सर्वान् अनुसयन्तु) पक्षीरूप मांसभक्षी राक्षस इन सबोंका पीछालें ॥ १ ॥

३ १ १ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १
अमित्रसेना मघवन्नस्मा छत्रुयतीमभि । उभौ
२र ३ १ २ ३ १ २
तामिन्द्र वृत्रहन्नग्निश्च दहत प्रति ॥ २ ॥

अथ षष्ठे सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथ ऋषिः अग्निर्वा अनुष्टुप् छन्दः इन्द्राग्नी देवते । अमित्रसेना हे मघवन् ! अस्मान् शत्रुयतीमभि शत्रुमि परिवारिताम् उभौ तां सेनां हे इन्द्र ! वृत्रहन् त्वम्च अग्निश्च प्रति दहतम् भस्मीकुरुतमित्यर्थः ॥ २ ॥

(मघवन् वृत्रहन् इन्द्र) हे धनवान् शत्रुनाशक इन्द्र तुम (अग्नि चः) अग्नि भी (उभौ) तुम दोनों (अस्मान् अभि शत्रुयतीम्) हमारे प्रति शत्रुता करनेवाली (अमित्रसेना प्रति दहतम्)शत्रुसेनाको भस्म करदो ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यत्र बाणा सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव ।

अथ सप्तमे सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथ ऋषिः अनुष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । हे इन्द्र ! नः अस्माकं मृधः संग्रामकारिणः शत्रून् वि जहि विनाशय । तथा पृतन्यतः पृतनाः सेनाः आत्मन इच्छतः युयुत्समानानपि नीचा यच्छ नीचीनमधाङ्मुखम् यच्छ गमय । यः शत्रुः अस्मान् अभि दासति अभितः उपक्षपयति तम् अधरं निकृष्टं तमः अन्धकारं मरणलक्षणं गमय प्रापय ॥ २ ॥

(इन्द्र नः मृधः विजहि) हे इन्द्र ! हमारे संग्रामकारी शत्रुओंका विनाश करो (पृतन्यतः नीचा यच्छ) युद्ध करनेके लिये अपनी सेनाओंको चाहते हुए शत्रुओंको भी नीचामुख करके लौटाओ (यः अस्मान् अभि दासति) जो शत्रु हमें चारों ओरसे क्षीण करना चाहता है उसको (अधरं तमः गमय) निकृष्ट अन्धकार अर्थात् मरणदशामें पहुँचाओ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३

इन्द्रस्य बाहू स्थविरौ युवानावनाधृष्यौ सुप्रती-

१ २ ३ २ १ २ ३ २उ ३ १ २ ३

कावसह्यौ । तौ युञ्जीत प्रथमौ योग आगते

१ २ ३ १ २र २ १ २ ३ २

याभ्या जितमसुराणाꣳ सहो महत् ॥ ३ ॥

अथ सप्तमे सूक्ते तृतीया । अप्रतिरथ ऋषिः इन्द्रो देवता विराट् जगतीच्छन्दः इन्द्रस्य बाहू स्थविरौ स्थिररूपौ अथवा स्थविरौ स्थूलौ युवानौ जरया न ग्रसितौ अनाधृष्यौ न केनचिद्धृते सुप्रतीकौ स्वाकृती हस्तिकराकारौ असह्यौ न केनचित् सोढुं शक्यौ तौ युञ्जीत प्रथमे योगे आगते योगे संग्रामे यत्र नियुज्यन्ते बाहवः याभ्यां जितम् असुराणां स्वभूतं सहः बलं महत् ॥ ३ ॥

(याभ्या असुराणां महत् सहः जितम्) जिन्होंने असुरोंके बड़े-भारी बलको जीता (तौ इन्द्रस्य) उन इन्द्रके (स्थविरौ युवानौ) स्थूल तरुण (अनाधृष्यौ सुप्रतीकौ) किसीके वशमें न आनेवाले और हाथीकी सूंडकी समान (असह्यौ बाहू) असह्य भुजदण्डोंको (योगे आगते प्रथमौ युञ्जीत) संग्रामका अवसर आनेपर सबसे पहिले नियुक्त करें ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजा-

२ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ २

मृतेनानु वस्ताम् । उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु

१ २ ३ १ २ ३ १ २

जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ॥ १ ॥

अथ अष्टमे सूक्ते प्रथमा । अप्रतिरथ ऋषिः पायुर्वा भारद्वाजः त्रिष्टुप् छन्दः सोमो देवता वरुणश्च देवता । हे राजन् ! ते त्वदीयानि मर्माणि येषु स्थानेषु विद्धः सद्यो म्रियते तानि मर्माणि वर्मणा कवचेन छादयामि सोमः राजा त्वा त्वाम् अनु छादनानन्तरम् अमृतेन वस्ताम् आच्छादयतु । वरुणः अपि ते तुभ्यम् उरोर्वरीयः उरुतुल्यं सुखं कृणोतु करोतु । जयन्तं त्वा त्वां देवाः सर्वेऽपि अनु मदन्तु अनुहृष्यन्तु ॥ १ ॥

हे राजन् ! (ते मर्माणि वर्मणा छादयामि) तेरे मर्मस्थानोंको कि जिनमें विंधने पर मनुष्य शीघ्र मरजाता है उन अङ्गोंको कवचसे ढकता हूँ, तदनन्तर (सोमः राजा त्वा अमृतेन अनु वस्ताम्) सोमराजा तुझे अमृतसे आच्छादन करें (वरुणः ते उरोः वरीयः कृणोतु) वरुण भी तेरे अर्थ बड़ेसे बड़ा सुख करें (देवाः जयन्तं त्वा अनुमदन्तु) सकल देवता विजय पाते हुए तुझे आनन्द दें ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २

अन्धा अमित्रा भवताशीर्षाणोऽहय इव ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

तेषां वो अग्निनुन्नानामिन्द्रो हन्तु

१ २

वरं वरम् ॥ २ ॥

अथ अष्टमे सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथ ऋषिः अनुष्टुप् छन्दः । इंद्रो देवता । हे अमित्राः शत्रवः यूयम् अन्धा भवत । कीदृशा अन्धाः ? अशीर्षाणः अहय इव यथा सर्पाः शीर्षच्छिन्ना अकिञ्चित्करा भवन्ति तथा भवत । तेषां वः अग्निनुन्नानाम् अग्निदग्धानां शत्रूणाम् इंद्रः हन्तु वरं वरम् यो यो वरिष्ठस्तं तं हन्तु नाशयतु ॥ २ ॥

(अमित्राः अशीर्षाणः अहयः इव अन्धाः भवत) हे शत्रुओ ! तुम शिर कटेहुए सर्पोंकी समान अंधे होजाओ (तेषां अग्निनुन्नानां वः)

उन अग्निके भस्मीभूत किये हुए तुम शत्रुओंमेंसे (वर वरं इद्र हन्तु) श्रेष्ठ श्रेष्ठको इन्द्र नष्ट करें ॥ २ ॥

२ ३ १ २३ २ ३ २ ३ १२
यो नः स्वोऽरणो यश्च निष्ट्यो जिघाᳬसति ।
३ १ २र ३ २ ३ २ ३ १ २र३ २ ३
देवास्तᳬ सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरᳬ शर्म
२ ३ १ २र
वर्म ममान्तरम् ॥ ३ ॥

अथ अष्टमे सूक्ते तृतीया । अप्रतिरथ ऋषिः पङ्क्तिश्छन्दः विश्वे देवा देवताः । यः स्वः ज्ञातिः अरणः अरममाणः यश्च निष्ट्यः तिरोभूतः दूरे स्थितः नः अस्मान् जिघांसति हन्तुमिच्छति तं देवाः सर्वे धूर्वन्तु हिंसन्तु । ब्रह्म मन्त्रः मम अन्तरम् शरीरस्य निवारकं वर्म विद्यते शर्म वर्म संनहनभूतः मम अन्तरम् अस्तु ॥ ३ ॥

(यः स्वः अरणः) जो जातिवाला हमसे प्रेमभाव नहीं रखता है (यः च निष्ट्यः नः जिघांसति) और, जो छुपकर दूरसे ही हमारी हिंसा करना चाहता है (तं सर्वे देवाः धूर्वन्तु) उसको सकल देवता नष्ट करें (ब्रह्म मम अन्तरं वर्म) मन्त्र मेरा बाणोंको रोकनेवाला कवच है (शर्म वर्म मम अंतरं अस्तु) कल्याणमय कवच मेरा रक्षक हो ॥ ३ ॥

३ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३
मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आ जगन्था
१२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
परस्याः । सृकᳬ सᳬशाय पविमिन्द्र तिग्मं वि
२र ३ १ २र
शत्रून् ताढि वि मृधो नुदस्व ॥ १ ॥

अथ नवमे सूक्ते प्रथमा । अप्रतिरथ ऋषिः, ऐन्द्री वा जयः, त्रिष्टुप् छन्दः इन्द्रो देवता । कुचरः कुत्सितचरणः गिरिष्ठाः पर्वतनिवासो मृगः न सिंह इव । हे इन्द्र ! त्वं भीमः भयङ्करः असि । स त्वं परस्याः

परावतः अतिशयेन दूरात् द्युलोकात् आ जगन्थ आगच्छ गमेश्छान्दसि लिटि (३, २, १०५) क्रादिनियमप्राप्तस्येटः (७, २, १३) उपदेशेऽत्वतः (७, २, ६२) इति प्रतिषेधः। आगत्य च सृकं सरणशीलं तिग्मं तीक्ष्णं पविं वज्रं संशाय सम्यक् तीक्ष्णीकृत्य शत्रून् असमदीयान् वैरिणः हे इंद्र! ते तव वज्रेण वि ताढि विशेषेण ताडय विनाशय इत्यर्थः। तड आघाते (चु०प०) अस्माण्ण्यन्ताल्लोटि रूपमेतत्। तथा मृधः संग्रामोद्युक्तान् युयुत्सून् अन्यानपि वि नुदस्व विशेषेण प्रेरय तिरस्कुरु ॥ १ ॥

(इंद्र) हे इन्द्र तू (कुचरः गिरिष्ठाः मृगः न भीमः) हिंसक चरण वाले पर्वतनिवासी सिंहकी समान भयदायक है वह तू (परस्याः परावतः आजगन्थ) दूरसे भी दूर द्युलोकसे आओ, और आकर (सृकं तिग्मं पविं संशाय) दूरतक पहुंचानेवाले तीक्ष्ण वज्रको तीक्ष्ण करके (शत्रून् वितादि) हमारे वैरियोंको विशेषरूपसे नष्ट करो (विमृधः नुदस्व) संग्राम करनेका उद्यत हुए अन्य शत्रुओंका भी विशेषरूपसे तिरस्कार करो ॥ १ ॥

३१ २र ३ १ २ ३ १ २
भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभि-
३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३क
र्यजत्राः। स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाᳬँसस्तनूभिर्व्यशेमहि
३ १ २ ३ १ २र
देवहितं यदायुः ॥ २ ॥

अथ नवमे सूक्ते द्वितीया। अप्रतिरथ ऋषिः राहुगणो गौतमो वा, त्रिष्टुप् छन्दः, विश्वेदेवा देवताः। हे देवाः! दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः कर्णेभिः अस्मदीयैः श्रोत्रैः भद्रं भजनीयं कल्याणं वचनं शृणुयाम युष्मत्प्रसादात् श्रोतुं समर्थाः स्यामः, अस्माकं बाधिर्यं कदाचिदपि माभूत्। हे यजत्राः यागेषु चरुपुरोडाशादिभिः यष्टव्याः देवाः। अक्षभिः अक्षिभिः आत्मीयैश्चक्षुभिः भद्रं शोभनं पश्येम द्रष्टुं समर्थाः स्याम, अस्माकं दृष्टिप्रतिघातोऽपि माभूत्। स्थिरैः दृढैः अङ्गैः हस्तपादादिभिः अवयवैः तनूभिः शरीरैश्च युक्ता वयं,तुष्टुवांसः युष्मान् स्तुवंतः यदायुः षोडशाधिकशतप्रमाणं विंशत्यधिकशतप्रमाणं वा देवहितं देवेन प्रजापतिना स्थापितं तत् व्यशेमहि प्राप्नुयाम कर्णेभिः बहुलं

छन्दसि (७, १, १०) इति भिस ऐसभावः । अक्षभिः छन्दस्यपि दृश्यते (७, १, ७६) इत्यनङ् स चोदात्तः । यजत्रा अमि नक्षि (उ० ३, १०५) इत्यादिना यजेरत्रन प्रत्ययः । तुष्टुवांसः ष्टुञ् स्तुतौ (अदा० प०), लिटः क्वसुः (३, २, १०७) शर्पूर्वाः खयः (७, ४, ६१) इति तकारः शिष्यते । अशेमहि अशूङ्व्याप्तौ (स्वा० आ०) लिङ्याशिष्यङ् (३, १, ८६) यदि तु तत्र परिगणनमन्यप्पत्सूरयर्थ तदानीं लिङि व्यत्ययेन शप (३, १, ८५) । देवहितं तृतीया कर्मणि (६, २, ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

(देवाः कर्णेभिः भद्रं शृणुयाम) हे सकल देवताओं ! आपके अनुग्रहसे हम अपने कानोंसे सेवन करनेयोग्य कल्याणरूपवचनको सुनने में समर्थ हों अर्थात् हम कभी भी बहिरे न हों (यजत्राः) यज्ञोंमें चरु पुरोडाश आदिके द्वारा यजन करनेयोग्य-हे देवताओं ! (अक्षिभिः भद्रं पश्येम) अपने नेत्रोंसे कल्याणरूपको देखसकें अर्थात् हमारी दृष्टि में कभी कमी न आवे (स्थिरैः अङ्गैः तनूभिः) दृढ़ हाथ पैर आदि अवयव और शरीरोंको प्राप्तहुए हम (तुष्टुवांसः) तुम्हारी स्तुति करतेहुए (यत् आयुः देवहितम्) जो एकसौ सोलह वर्षकी वा एक सौ बीस वर्षकी आयु प्रजापति देवताने नियतकी है (व्यशेमहि) उसको हम पावें ॥ २ ॥

३ २ ३ १२ ३१२ ३ १ २ ३२
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा
३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः
३ २ ३ २ ३ १ २ १
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ओ३म् ।
३ २ ३ २३१३
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ३ ॥

अथ नवमे सूक्ते तृतीया। अप्रतिरथ ऋषिः राहुगणो गोतमो वा, स्वराट् त्रिष्टुप् छन्दः, विश्वे देवा देवताः। वृद्धश्रवाः वृद्धं प्रभूतं श्रवः श्रवणं स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा यस्य तादृशः इंद्रः नः अस्माकं स्वस्ती-त्यविनाशनाम स्वस्ति अविनाशं दधातु विदधातु। विश्ववेदाः विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः यद्वा, विश्वानि सर्ववेदांसि ज्ञानानि वा धनानि यस्य, तादृशः पूषा पोषको देवः न अस्माकं स्वस्ति विदधातु। अरिष्टनेमिः नेमिरित्यायुधनाम (निघं० २, २०, २) अरिष्टो अहिं-सितो नेमिर्यस्य। यद्वा, रथचक्रस्य धारा नेमि, यत् सम्बन्धिनो रथ-नेमिर्न हिंसते सोऽरिष्टनेमिः एवम्भूतः तार्क्ष्यः तृक्षस्य पुत्रः गरुत्मान् नः अस्माकं स्वस्ति अविनाशं विदधातु।तथा बृहस्पतिः बृहतां देवानां पतिः पालयिता, नः अस्माकं स्वस्ति अविनाशं विदधातु। वृद्धश्रवाः, बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, १) । विश्ववेदाः, विद्ज्ञाने (अ० ०प०), विद्लृलाभे (तु० उ०) आभ्यामसुन्प्रत्ययान्तो वेद-शब्दः, बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् (६, २, १०६), इति पूर्वपदान्तो-दात्तत्वम्। तार्क्ष्यः, तृक्षस्यापत्यं गर्गादिभ्या यञ् (४, १, १०५), ञित्यादिर्नित्यम् (६, १, १९७)। अरिष्टनेमिः, न रिष्टा अरिष्टा, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, २), अरिष्टा नेमिर्यस्य स तथोक्तः। बृहस्पतिः तद्बृहतोः करपत्योः (६, १, १, ५७ भ्वा०) इति सुट्त-लोपौ उभे वनस्पत्यादिषु (६, २, १४०) इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम्॥ ३॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीरबुक्कभूपाल-साम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीय साम-वेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थे एकविंशोऽध्यायः॥ २१॥

(वृद्धश्रवाः इन्द्रः नः स्वस्ति) बहुत है स्तोत्र वा हविरूप अन्न जिसका ऐसा इंद्र देवता हमारा अविनाशरूप स्वस्ति करे (विश्ववेदाः पूषा नः स्वस्ति) सबोंको जाननेवाला वा सकलज्ञानही जिसके धन

है ऐसा पुष्टि देनेवाला पूषानामक देवता हमारा अविनाशरूप स्वस्ति करे (अरिष्टनेमि ताक्ष्यः नः स्वस्ति) अहिंसित आयुध वाला तार्क्ष्य पुत्र गरुड़मान् देवता हमारा अविनाशरूप स्वस्ति करे (बृहस्पतिः नः स्वस्ति दिधातु) बड़े २ देवताओं का स्वामी महादेव हमारा अविनाश रूप स्वस्ति करे ॥ ३ ॥

सामवेदोत्तरार्चिके एकविंशाध्यायस्य प्रथमः खण्ड समाप्त

इति श्रीसामवेदसंहिताया युक्तप्रान्तान्तर्गत—मुरादाबादनगर
निवासिना काशीस्थसंस्कृतमहाविद्यालये, षड्दर्शनाध्यापक
महामहोपाध्यायनिखिलतन्त्रस्वतन्त्रस्वर्गीयस्वामिराममिश्र
शास्त्रिभ्योऽधिगतविद्येन भारद्वाजगोत्रगौडवंश्यपण्डित
भोलानाथात्मजेन-सनातनधर्मपताकासम्पादक
ऋषिकुमारोपनामधारिणा—रामस्वरूपशर्मणा
विरचितः श्रीमत्सायणाचार्यकृत
भाष्यानुगः सान्वयभाषानु
वादः समाप्तः ।

—o—

